تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

نوێ
٢٠٠٦

فەرهەنگی سیاسی

منتدى اقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com

منتدى اقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com
للكتب : كوردى ، عربي ، فارسي

ئامادەکردنی:
زاهیر محەممەدی
یاسین حاجی زادە

بۆدابەزاندنی جۆرەها کتێب:سەردانی: (مُنتَدى إقرَأ الثَقافِي)

لتحميل انواع الكتب راجع: (مُنتَدى إقرَأ الثَقافِي)

براي دانلود كتابهاى مختلف مراجعه: (منتدى اقرأ الثقافى)

www. Iqra.ahlamontada.com

منتدى إقراء الثقافي

www.iqra.ahlamontada.com

للكتب (كوردى ,عربي ,فارسي)

فەرهەنگی سیاسیی

ئارەش

ئامادەکردنی:

زاهیر محەممەدی   یاسین حاجی زادە

Rojhalat Printing

چاپخانەی ڕۆژهەلات

Tel: ٠٧٥٠٤٤٩٢٥٦١

Email: h.daneshfar@yahoo.com

ناوی کتێب: قامووسی سیاسیی ئارەش

وەرگێڕانی لە فارسییەوە: زامیر محەممەدی، یاسین حاجی زادە

بەرگ و دیزاینی ناوەوە: ئاگری باڵەکی

تایپ: چنوور ئەکبەر پوور

سەرپەرشتی چاپ: ئەمرۆ مەحموود

نرخ: ١٢٠٠٠

ژمارەی سپاردن (٦١٨) ی ساڵی ٢٠٠٦دراوەتێ

چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە – هەولێر

پێرست

پێشەکی وەرگێڕەکان ٥

ئـ ٧-٣٠

ا ٣١-٥٠

ب ٥١-٨٤

ت ٨٥-١٢٢

پ ١٢٣-١٦٢

ج ١٦٣-١٦٨

ح ١٦٩-١٨٢

خ ١٨٣-١٩٨

د ١٩٩-٢٥٠

ژ ٢٥١-٢٥٦

ر ٢٥٧-٣٦٨

ز ٣٦٩-٣٧٢

س ٣٧٣-٤٢٢

ش ٤٢٣-٤٧٦

ع ٤٧٧-٤٨٠

چ ٤٨١-٤٩٠

گ ٤٩١-٥١٤

ک ٥١٥-٦١٨

ڤ ٦١٩-٦٢٦

ف ٦٢٧-٦٥٢

ق ٦٥٣-٦٥٦

ل ٦٥٧-٦٧٢

م ٦٧٣-٧١٢

ن ٧١٣-٧٣٠

هـ ٧٣١-٧٤٦

و ٧٤٧-٧٥٨

ی ٧٥٩-٧٨٢

پێشەکی وەرگێڕەکان

خوێنەرانی بەڕێز:

وەرگێرانی قامووس بە پێچەوانەی وەرگێرانی بابەتەکانی دیکە، کارێکی ئەستەمە. چوونکە لە راستیدا ئەو قامووسە تایبەت بەو زمانە دارێژراوە و ئەو چەمک و زاراوانە شی دەکاتەوە کە لەو زمانەدا کەڵکیان لێ وەردەگیردرێ. بۆیە یەکەم ئاستەنگ لە بەردەم وەرگێرانی قامووسدا، وەرگێرانی خوودی چەمک و زاراوەکانە. ئەوە کێشەیەکی گەورەی بەردەم ئێمەش بوو. بۆیە ناچار بووین هێندێک زاراوە داتاشین. بۆ داتاشینی ئەو چەمک و زاراوانەش زیاتر پشتمان بە زمانی فارسی بەستووە، چوونکە زیاتر لە زمانی کوردی نزیکترە و لە هێندێک حاڵەتیشدا پشتمان بە هاووات ئینگلیزییەکان بەستووە. تا ئەو جێگایەی کە لە تواناماندا بووە و بەسەریدا زاڵ بووین، هەوڵماندا وە بە زمانێکی ساکار، بەرگێکی خۆماڵییانە بەبەر وەرگێرانە کوردییەکەدا بکەین.

لە لایەکی دیکەشەوە، چوونکە قامووس تەنیا تایبەت بە بوارێک نیە، ئەرکێکی زیاتر دەخاتە ئەستۆی وەرگێڕ. لەم حاڵەتانەشدا هەوڵمان داوە لەگەڵ پاراستنی نێوەرۆک و واتای رستەو زاراوەکان، بە شێوەیەکی ساکار دایانرێژینەوە.

هێندێک زاراوەمان وەرنەگێراوەتەوە. چوونکە نووسەری قامووسەکە لە پێوەندی لەگەڵ هێندێک چەمک و زاراوە، بە جێگای ئەوەی واتاکەیان بۆ خوێنەر روون کاتەوە، زیاتر شیکردوونەوە و، شیکردنەوەکەش بەپێی بیروبۆچوونی خۆی بووە. ئەو چەمک و زاراوانەش یان تایبەت بە وڵاتی

ئێران بوون یان تایبەت بە ئایدۆلۆژییا و سیاسەت و لێکدانەوکانی حکومەتی ئەو وڵاتە بوون. لە هێندێک شوێندا کە دەبوایە نووسەر بێلایەنانە شتەکانی نووسیبایەن، لایەنگری لە بیروبۆچوونێکی تایبەتی کردووە و لە راستیدا بە لایەنگریکردن لە راڤە و خوێندنەویەکی تایبەتی، هێندێک چەمکی روون کردۆتەوە کە ئەو راڤە و خۆێندنەوانە لە چوارچێوەی سنوورەکانی حکومەتی ئیسلامی ئێران تێ ناپەڕن. بەڵام سەرەرای ئەوەش لە زۆر شوێندا وەک پاراستنی مافی نووسەر، شتەکانمان وەک خۆیان وەرگێراوەتەوە. هەڵبەت ئەوە نابێ ببێ بە بریارێک و بە تەواوەتی کەسایەتیی نووسەری پێ بخەینە ژێر پرسیارەوە. قامووسی ئارەش سەرجەم، قامووسێکی دەوڵەمەندی زمانی فارسیە .

أ

أ

ئەی سی ئان
ASEAN (Association Of South East Asian Nations)

" یەکیەتیی نەتەوەکانی باشووری رۆژهەلاتی ئاسیا" کە بە کورتی" ئەی سێ ئان"ی پێ دەگوترێ؛ لە ساڵی ١٩٦٧ بەمەبەستی گەشەپێدان بە هاوکارییە سیاسی و ئابوورییەکانی نێوان ولاتانی غەیرە کۆمۆنیست دامەزرا. ئەم رێکخراوە خاوەنی سکرتاریایەکی هەمیشەییە کە لە جاکارتای پایتەختی ئەندەنۆسیا دایە. هەروەها ئەی سێ ئان خاوەنی یازدە کۆمیتەیە کە لە بوارەکانی بازرگانی، گواستنەوە و گەیاندن، پێوەندییەکان، کشت و کاڵ، زانستەکان، دارایی و کولتوور چالاکی دەکەن. ئەندامانی ئەم یەکیەتیە بریتین لە : ئەندەنۆسیا، برۆنئی (لە ٧ کانوونی دووهەمی ١٩٨٤)، سەنگاپوور، فیلیپین، مالیزیا و ڤیتنام(لە ١٩٩٥).

Afrikaner ئەفریکانێر

ئەفریکانێر یان بوئێر(Boer) بە خەڵکی سپی پێستی ئەفریقی زمانی ولاتی ئەفریقیای باشوور دەگوترێ کە نەوەی کۆچپەرە هۆڵەندی، ئەڵمانی و فەرەنسەییەکانن و، بەرلە ساڵی ١٨٠٦، واتە بەر لە داگیرکردنی ئەفریقیای باشوور لە لایەن بەریتانیەکان، هاتوونەتە ئەم ولاتە.

Agreement

ئەگریمێنت

زاراوەیەکی فەرەنسیە بە واتای رازیبوون و ریگاپێدانە.

لە عورفی دیپلۆماتیکدا بەو مانایە دێ، کە کاتێک ولاتێک بیهەوێ بالوێزێک بۆ ولاتێکی دیکە بنێرێ، دەبێ سەرەتا پێخۆشبوونی ئەو ولاتە لە هەناردنی ئەو بالوێزە، وەدەست بێنێ. ئەگەر ولاتی خانەخوێ نارازی بێ، ناچار نیە هۆکاری نارازیبوونی خۆی بۆ ولاتی بەرامبەر روون کاتەوە.

ئەلمان، ئەلمانی بەرزتر لە هەمووان

Deutschland, Deutschland Uber Alles

شێعرێکی هۆفمەن فۆن فالێزر لێینە کە لە سالی ١٨٤١ هۆنیویەتیەوە و، لەگەل مۆسیقای هایدێن لە سالی ١٩٢٣دا، بوو بە سروودی نیشتمانی ئەلمانیا .

برگەی یەکەمی ئەم سروودە سەبارەت ئەلمانیای گەورەیە، لە " چۆمی ولاتی فەرەنسا" وە بگرە تا دەگاتە " لیتوانی "؛ لە " ولاتی ئیتالیاوە تا دەگاتە چەند بەشێک لە دانیمارک". برگەکانی دوو و سێی ئەم سروودە لە باری " شەرەف، یەکسانی و ئازادی" لە هەموو جیهان دایە کە لە سەردەمی حکوومەتی "رایخی سێهەم" ، ئەو برگانەیان قرتاند.

ئەلمان راپەرە

Deutschland Erwache (Germany Awake)

یەکێک لە دروشمە بەهێزەکانی سەردەمی حکومەتی نازییەکان بوو کە کەلکی زۆری لێ وەرگیرا، بۆ ئەوەی گرێ دەروونیەکانی رێککەوتننامەی ڤێرسای کوێر بکاتەوە.

Opportunism

ئۆپۆرتۆنیزم / هەلپەرستی

لە زاراوەی لاتینی Opportunus وەرگیراوە.

هەلپەرەستی لە گۆرەپانی سیاسەتدا، هەلسووکەوتێکی سازشکارانەیە کە لەگەل هەل و مەرج و بارودۆخی زالدا، بە مەبەستی وەدیهاتنی بەرژەوەندی بە ئامانجێکی تایبەتی و، بێ گوێدان بە کەم و کورییە باوەکانە، هەرچەندە کە لەگەل بنەما و بیروبۆچوونە سەرەتاییەکانیشدا نەگونجێ.

هەلپەرستی بەمانا نێگەتیڤەکەی، لە ژێر پێ نانی ئامانجەکان و بنەما ئایدۆلۆژییە تاکەکەسییەکان، لە پێناوی بەرژەوەندیە تایبەتیەکانە.

Etatisme
ئێتاتیزم

زاراوەیەکی فەرەنسیە کە بەشێوازی راستەقینەی ئابووریی دەوڵەتی دەگوترێ. ئەم قوتابخانەیە پێشنیاری بە ئاراستەدابردن و رێبەرایەتیکردنی ئابوورییەکی بەرنامە دارێژراو دەکا، بەلاّم هەتاکوو سنووری سۆسیالیزمێکی تەواو دەوڵەتی ناچێتە پێش .

Etats Generaux
ئێتاژنێرۆ

زاراوەیەکی فەرەنسیە بە واتای ئەنجوومەنی گشتیە.

لە رژێمی کۆندا هەتا بەر لە شۆرشی مەزنی فەرەنسا، ئەو ولاّتە خاوەنی دوو ئەنجوومەن یان پەرلەمان بوو؛ یەکیان ئەنجوومەنی هەرێم و ئەویتریان ئەنجوومەنی گشتی (ئێتاژێنرێ) بوو. ئەنجوومەنی هەرێم لە هەرێمەکانی فەرەنسا پێک دەهات و تایبەت بە هەمان هەرێم بوو، بەلاّم ئەنجوومەنی گشتی لە پایتەخت پێک دەهات. بەهەر دوو ئەنجوومەنەکەیان دەگووت: ئەنجوومەنی چینایەتی.

Autoritarianism
ئۆتۆریتاریانیزم

جۆرێک لە سیستەمی حکومەتیە کە لەو سیستەمەدا، ئازادییە تاکەکەسیەکان هەم لە بواری تیۆری و هەم لە بواری پراکتیکیەوە و، هەم لە رواڵەتدا و هەم لە ناخدا، بە تەواوەتی بکەونە ژێر رەنگدانەوەی دەسەلاّتی دەوڵەت. رژێمی دیکتاتۆر یەکێک لە شێوە توندرەوەکانی ئەم جۆرە حکومەتەیە.

Autocracy
ئۆتۆکراسی

بە رژێم یان بە سیستەمێک دەگوترێ کە ئەم تایبەتمەندییانەی خوارەوەی هەبێ:

١. زاڵبوونی بە ئاشکرای کەسێک لە سەرەوەی هیەرەمی (هیرارکیەت) دەسەلاّت دا.

٢. نەبوونی یاسا یان نەریتێک کە بەسەر ئەرک و کردەوەکانی دەسەلاّتداردا چاوەدێری بکا.

٣. بێ سنووربوونی دەسەلاّتی دەسەلاّتدار لە پراکتیکدا.

ئۆتۆنۆمی / خودمختاری ***Autonomy***

ئەم زاراوەیە بە واتای ئازادبوون و رزگاربوون لەهەر جۆرە زۆر و چەوساندنەوەیەکی دەرەکیە.

ئیتیۆپیانیزم ***Ethiopianism***

زاراوەیەکە کە ئەو بزووتنەوانە لە خۆ دەگرێ:

١ ـ بزووتنەوە نیمچە ناسیۆنالیستەکان بەبیروبۆچوونی گەڕانەوەی مەسیح لە نێو رەش پێستەکانی ئەمریکادا؛

٢ ـ بزووتنەوەی دروستکردنی کلیسا گشتییەکان لە نێو رەش پێستەکانی ئەمەریکادا؛

٣ ـ کلیسای سەربەخۆی رەش پێستەکانی ئەفریقی کە لە مەسیحیەت جیابوونەوە.

ئیخوانولموسلمین ***Moslem Brotherhood***

ئیخوانولموسلمین حیزبێک (یان بە واتایەکی وردتر بزووتنەوەیەک) بوو کەلە ساڵی ١٩٢٩ لە لایان " حەسەن ئەلبەنا" لە میسر دامەزرا و، ئامانجەکەشی پیرەویکردن لە بیروباوەڕە ئیسلامیەکان بە شێوازی سەدەی هەشتەم واتە سەرەتای سەرهەڵدانی ئیسلامە. ئەم بزووتنەوە لە نێو موسوڵماناندا لایەنگرێکی زۆری پەیدا کردووە و، لە کۆتایی شەڕی دووهەمی جیهانی نزیک بە دوو میلیۆن ئەندامی هەبوو و کاریگەرییەکی بەرچاوی لە سەر حکومەتە عەرەبیەکان و بەتایبەتی لەسەر دەوڵەتی میسردا هەبوو . لایەنگرانی ئیخوانولموسلمین، سەرۆک وەزیری میسریان کە لە ساڵی ١٩٤٨دا بزوتنەوەکەیانی بە نایاسایی لە قەڵەم دابوو، تیرۆر کردو؛ بەدوای ئەمەش دا" حەسەن ئەلبەنا" کوژرا، بەڵام حکومەتی وەفد مۆڵەتی بە ئیخوانولموسلمین دا کە چالاکی بکەن. ئیخوانولموسلمین لە سەرەتادا پشتیوانی لە شۆرشی ١٩٥١ ی میسر کرد بەڵام دواتر لەگەڵ هەوڵی میسر بۆ پێکهێنانی پێوەندییەکی نزیکتر لەگەڵ رۆژئاوادا دژایەتیان کرد. لە ساڵی ١٩٥٤دا ئیخوانولموسلمین هەوڵی ئەوەیاندا کە ناسر، سەرۆک کۆماری میسر لە نێو بەرن، بەڵام نەیانتوانی سەرکەوتن بەدەست بێنن و، ناسر ئیخوانولموسلمینی هەڵوەشاندەوە، دەستی بەسەر سامانەکەیان

داگرت. دوای ئەو رووداوە، بنکە و ناوەندی ئیخوانولموسلمین لە قاهیرەوە بۆ دیمەشق گوازرایەوە و، بوو بە رێکخراوێکی نهێنی.

کۆمەڵەی ئیخوانولموسلمین کە لە ساڵی ١٩٢٨دا لە ئیسماعیلیە دامەزرا بوو، لە ١٩٤٨دا بۆ ماوەیەک هەڵوەشایەوە، بەڵام دواتر دەستی بە چالاکیەکانی کردەوە. ئەو کۆمەڵەیە لە ساڵی ١٩٥٤دا، واتە دوای هەوڵدان بۆ لە نێوبردنی ناسر، سەرۆک کۆماری میسر، بە نایاسایی لەقەڵەم درا.

هەرچەندە کە دەوڵەتی " عەبدولناسر " لە بەرامبەر ئیخواندا راوەستا و سەرکوتی کردن، بەڵام دروشمە سیاسیەکانی ئەوانی پەسند کردو بە ناوی خۆی کردن. ئەم فێڵ و تەکتیکە (کە ئەمڕۆکە زۆربەی وڵاتە عەرەبیەکانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست کەڵکی لێ وەردەگرن) بنەمای بانگەشەی کۆمەڵەکەی وەک تەنیا دەنگی " ویژدانی میسر" لە رزۆک کردو، سەیر لەوەدایە کە بەرگری دەوڵەتی میسر لە سیاسەتی سۆسیالیستیی خۆی لە بەرامبەر کەسایەتیە ئایینیە نەیارەکاندا، زیاتر لە سەر بنەمای بیروباوەڕەکانی مستەفا سەباعی، سەرکردەی کۆچکردووی ئیخوانی سووریا، بوو کە لە کتیبەکەیدا بەناوی سۆسیالیزمی ئیسلامی هەوڵی داوە تاکوو ئیسلام و سۆسیالیزم تێکەڵ بکا.

ئۆردوگا زۆرە ملییەکان *Concentration Camps*ئەم

زاراوەیە بەو ناوەندە دەگوترێ کە بۆ دەستبەسەرکردنی گیراوە سیاسییەکان، گرووپەکانی کەمینە رەگەزی و نەتەوەییەکان و تاقمی هاوشێوەی ئەو گرووپانە کەڵکی لێ وەردەگیردرێ. ئەو کاتە کە شەڕی بۆئێرەکان بەرەو کۆتایی دەرۆیی، بەرپرسانی ئەو وڵاتە بۆ بڕینی پێوەندییە هەواڵگرییەکان و خۆراکی مارێترە بوئێرییەکان، خەڵکی ئاسایی یان رەوانەی ئەو ئۆردوگا زۆرەملێیانە دەکرد. بەڕێوەبەرییەکی گەندەڵ و لاواز و هەروەها نەبوونی خزمەتگووزاری تەندروستی، گرفتێکی زۆری بۆ کار بەدەستان نابۆوە.

ئەم زاراوەیەی سەرەوە دواتر بە ئۆردوگای ئەڵمانیای نازی و یەکیەتیی سۆڤیەت دەگوترا کە ئامانجیان لە نێوبردنی دوژمنان و نەیارانی سیاسیی دەوڵەت لە رێگای کاری زۆرەملێ بوو . ئۆردوگاکانی زۆرەملێی ئەڵمانیای نازی لە ریزی دڕندانەترین ناوەندەکانی کاری زۆرەملێ دا بوو.

لەو ئۆردوگایەدا چەندین میلیۆن کەس بە هۆی تووشبوون بە نەخۆشیە مالۆیرانکەرەکان یان بە هۆی برسیەتی گیانی خۆیان لە دەست دا.

ئەورووپای رۆژهەلات — Eastern Europe

بە تاقمێک لەو ولاتانە دەگوترێ کە ئەندامی رێککەوتننامەی فەرشۆ وکۆمکۆن بوون (پۆلەندا، یەکیەتی سۆڤیەت، ئەلمانیای رۆژهەلات، چیکسلۆڤاکیا، هەنگاریا، بولگاریا و رۆمانی). ولاتانی کۆمۆنیست بەلام بێ لایەن واتە یۆگوسلاڤیا و ئەلبانیاش بەبەشێک لە ئەورووپای رۆژهەلات دادەنران.

ئێس . ئەی . — S.A.(Sturmabteilung)

بە لایەنگرانی حیزبی نازی دەگوترێ کە لە سالی ١٩٢١ لە میونیخ، لە لایەن "ئەرنێست رۆهم" دامەزرا. ئەم کەسانە بە " کراس قاوەیی"ەکانیش ناوبانگیان دەرکردبوو.

ئێس . ئەی ، لە سەردەمی گەشەسەندنی خۆیدا بەدەسەلاتێکی ئەو تۆگەیشت کە دەسەلاتدارانی حیزبی نازی ناچار بوون چالاکییەکانیان بەرتەسک بکەنەوە و لە ئەنجامدا قلت و بریان تێ بخەن و، هێزەکانی ئێس. ئێس، لە زنجیرە چالاکیەک بە ناوی " شەری چەقۆ درێژەکان" (حوزەیرانی ١٩٣٤)، ناوەندەکانی کراس قاوەییەکانیان تێک شکاند و کۆتایی یان بە چالاکیەکانی ئەوان هێنا.

ئێس. ئێس. چەکدار — Armed SS

ئەو زاراوەیە بە یەکە شەرکەرەکانی "ئێس. ئێس." ی ئەلمانیای نازی دەگوترا.

ستارت(وتووێژەکان بەمەبەستی کەمکردنەوەی چەک و چۆلە ستراتیژییەکان — START(Strategic Arms Readution Tolks)

ئەم وتووێژانە لە سالی ١٩٨٢ لە نێوان ئەمەریکا و سۆڤیەت بەمەبەستی کەمکردنەوەی چەک و چۆلە ستراتیژییەکانی دوو ولات دەستیان پێکرد و، سەرەنجام دوای تێپەرینی ٩ سال، گرێبەستێک بە ناوی ستارتی ـ١،لە ٣١ی تەمووزی ١٩٩١ لە نێوان بۆش، سەرۆک کۆماری

ئەمەریکا (١٩٩٣-١٩٨٩) و گۆرباچۆف، سەرۆک کۆماری یەکیەتیی سۆڤیەت (١٩٩١-١٩٨٥) و لە مۆسکۆدا مۆر کرا.

بەپێی ئەو ڕێککەوتننامە، سۆڤیەت بەڵێنی دا کە ژمارەی کلاّوەی مووشەکە دوور هاوێژەکانی خۆی لە ١١/٠١٢ دانە بۆ٦/١٦٣ دانە و ئەمەریکاش لە ١٢/٦٤٦ دانەوە بۆ ٨/٥٥٦ دانە کەم بکاتەوە. لە گرێبەستێکی تردا بە ناوی ستارت ٢ کە لەڕێکەوتی سێهەمی کانوونی دووهەمی ١٩٩٣دا لە نێوان بۆش و یەڵتسین دوو سەرۆک کۆماری ئەمریکا و فیدراسیۆنی ڕووسیا مۆرکرا، بریاردرا، ڕادەی چەک وچۆڵە ستراتیژییەکانی دوو وڵات هەتا ساڵی ٢٠٠٣ بۆ یەک لە سێی کاتی مۆرکردنی گرێبەستەکە کەم بکرێتەوە. بەپێی ئە ڕێککەوتنە، ژمارەی کلاّوە ناوەکی و بۆمبە ئەتۆمییەکانی ئەمەریکا بوو بە ٣٥٠٠ دانەو، هی ڕووسیا بوو بە ٣٠٠٠ دانە و ئەویتریشی بەپێی ڕێنماییەکان لە نێو دەچوون. ڕێککەوتنی ناوبراو لە ٢٧ی کانوونی دووهەمی ١٩٩٦ دا لە سەنای ئەمریکا و لە ١٤ی نیسانی ٢٠٠٠دا لە لایان دۆمای ڕووسیاوە پەسندکرا.

ئیسکۆرت — *Convoy*

جۆرێک لە تەکتیکی هێزی دەریاوانیە کە پاپۆرە بازرگانیەکان بە پشتیوانی ناوە شەڕکەرە دەریاوانیەکان وەرێ دەکەون.

پشتیوانیی ناوە شەڕکەرەکانی ئەمەریکا و یەکیەتیی سۆڤیەت لە پاپۆڕە نەوت هەڵگرەکانی کوێت لە ماوەی شەڕی ئێران و عێراقدا (١٩٨٨-١٩٨٠) بە نموونەی زەق و بەرچاوی ئەم تەکتیکە دەژمێردرێ.

ئێف.ئێل.ئێن(بەرەی ڕزگاریدەری نیشتمانی_ ئەلجەزایر) — *F.L.N*

ڕێکخراوێکی ناسیونالیستی ئەلجەزایرە کە لە ساڵی ١٩٤٥ لە حیزبی یاسایی ناسیۆنالیستی ئەلجەزایر کە ئەو کاتە کۆلۆنی فەرەنسا بوو، جیا بۆوە تاکوو دەست بە کاری تیرۆریستی بکا. ئەم کارە بە دژی دامەزاوە کۆلۆنیالیستیەکانی فەرەنسا و بەدژی تووخمە سەرەکیەکانی نێو کۆمەڵگای ئیسلامی بوو کە بە بەشێک لە دەزگای کۆلۆنیالی دەژمێردرا. ئەم کارە بوو بە هۆی درێژە کێشانی شەڕی پارتیزانی لە ئەلجەزایرو، لە ئاکامدا ژەنەڕاڵ دۆگۆلی ناچار بە وتووێژ لە بارەی چارەسەری

شەڕو وەدەرنانی هێزەکان و هاوولاّتیانی فەڕەنسی لە ئەلجەزایر بە پێی ڕێککەوتنامەکانی ١٩٦٢ی ئیڤیان (Évian Ageements) کرد.

ئێف.بی.ئای . F.B.I. (Federal Burean Of Investigation)

بەڕێوەبەریی فیدراڵی لێکۆڵینەوەکان"ی ئەمەریکایە کە سەر بە وەزارەتی دادی ئەم وڵاتەیە. ئەم ئیدارەیە لە پێشدا ئەرکی لێکۆڵینەوەی کاروباری وەزارەتی دادی لەئەستۆدا بوو. بەڵام لە ساڵی ١٩٣٥ بە دواوە ئەرکی دیکەی وەک پێڕاگەیشتن بە سەرپێچییەکانی پێوەندیدار بە یاساکانی فیدراڵ و تاوانەکانی دژی ئاسایشی نێوخۆیی ئەمریکای پێ ئەسپێردرا.

ئیکۆ (ڕێکخراوی هاوکاری ئابووری)
ECO(Economic Cooperation Organ)

ئیکۆ یان ڕێکخراوی هاوکاری ئابووری، ڕێکخستنێکە کە لە مانگی کانوونی دووهەمی ١٩٨٥ جێگای "ڕێکخراوی هاوکاری ئاوەدانکردنەوەی ناوچەیی" (RCD) گرتەوە. ڕێکخراوی RCD لە کۆبوونەوەی ڕێبەرانی وڵاتانی ئێران، پاکستان و تورکیا لە تەمموزی ساڵی ١٩٦٣، لە ئیستامبۆڵ دامەزرا.

دوای ڕووخانی ڕژێمی، پاشایەتی لە ئێران (١٩٧٩)، چالاکییەکانی ڕێکخراوی هاوکاری ئاوادەانکردنەوە ناوچەیی " بەکردەوە ڕاوەستا. بە سەرنجادان بە پێویستی هاوکاریە ئابوورییەکانی نێوان ئەو سێ وڵاتە، ڕێکخستنی ئاڕ.سی.دی جارێکی تر ، بەڵام بە ناوی "ڕێکخراوی هاوکاری ئابووری " لە کانوونی دووهەمی ١٩٨٥، سەری هەڵدایەوە. دوای هەڵوەشانەوەی یەکیەتیی سۆڤیەت (کانوونی یەکەمی ١٩٩١)، ژمارەیەک لە وڵاتانی موسوڵمانی ئاسیای نێوەڕاست پێخۆشبوونی خۆیان بۆ چوونە نێو ئەم ڕێکخراوە ڕاگەیاند، بەم شێوەیە یەکەمین کۆبوونەوەی ڕێبەرانی ئیکۆ لە مانگی شوباتی ١٩٩٢ لە تاران پێک هات و، لەو کۆبوونەوەدا پشتیوانی لە لە ئەندامەتیی وڵاتانی ئازربایجان، ئوزبەکستان، تاجیکستان، تورکەمەنستان وقرقیزستان کرا.

هەروەها لە کۆبوونەوەی تاراندا پێشوازی لە پێشنیاری ئەنجوومەنی قایمقامان سەبارەت بە بەشداریی کۆمەڵگای موسوڵمانانی تورک لە قبرس لە چالاکییە ئابووری، تەکنیکی و کولتوورییەکانی ئیکۆدا، بە بێ ئەوەیکە زیان لە هەڵوێستی هەر یەک لە دەوڵەتانی ئەندام بۆ چارەسەری کۆتایی کێشەی قبرس بەپێی بڕیارنامەی ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەیەکگرتووەکان بکەوێ، کرا.

لە کۆبوونەوەی وەزیرانی دەرەوەش دا کە لە ٢٨ی تشرینی دووهەمی ١٩٩٢دا ئیسلام ئابادی پاکستان بەڕێوەچوو، وڵاتانی قرقیزستان و ئەفغانستانیش وەک نۆیەمین و دەیەمین ئەندامی ئیکۆ وەرگیران.

ئەلقاعیدە — *AL-Qaida (the Base)*

ڕێکخراوێکی تیرۆریستیە کە لە ساڵی ١٩٨٩ لە لایان ئۆسامە بن لادنەوە دامەزرا. ئامانجی ئەم ڕێکخراوە دامەزراندنی سیستەمی خەلافەت لە وڵاتانی ئیسلامی دایە. ئەو ڕێکخراوە لە ٤٠ هەتا ٥٠ وڵاتی دنیادا لقی هەیە. لە ئەمەریکا، فەڕەنساو ئەڵمانیاوە بگرە تاکوو دەگاتە دوورترین وڵاتانی ئاسیایی، کە ٣ هەتا ٥ هەزار ئەندامی هەیە. واپێدەچێ کە بتوانێ سەرنج و پشتیوانی ٦ هەتا ٧ میلیۆن موسوڵمانی دەرمارگرژ و لە نێوان ١٠٠ هەتا ١٢٠ هەزار پارتیزانی چەکدار بۆ لای خۆی ڕابکێشێ کە پێوەندییان بە جیهادو جەماعەتی ئیسلامیی میسر، جەماعەتی ئیسلامی پاکستان و بزووتنەوەی جیهادی بەنگلادیشەوە هەیە. ئەیمەن ئەلزەواهری لە سەرکردەکانی جیهادی ئیسلامیی میسر کە بەرپرسیارەتی کوشتنی ئەنوەر ساداتی بە ئەستۆ گرت (١٩٨٢)، بە تیۆری دارێژ و گەڵاڵە داڕێژی ئەلقاعیدە دەژمێردرێ، دوای سێ ساڵ زیندانی کران، لە میسرەوە چوو بۆ پاکستان و، پاشان چوو بۆ سوودان و ئەفغانستان. دادگای میسر ناوبراوی بە تاوانی تەقاندنەوەی باڵۆیزخانەی میسر لە پاکستان (١٩٩٥) بە ئیعدام مەحکووم کرد. هەروەها ناوبراو بەرپرسی داڕشتنی گەڵاڵەی تەقاندنەوەی باڵۆیزخانەکانی ئەمەریکا لە کینیا وتانزانیا دایە.

واپێدەچێ کە ڕووداوی ٩/١١ بۆتە هۆی ئەوەی کە پاندۆڕا باکسی ترۆریزم هەروا یەک لەدوای یەک کارەساتی دیکە بخوڵقێنێ. ساڵێک دوای هێرش بۆسەر ئەفغانستان، دەگوترێ کە لقەکانی ئەو ڕێکخراوە لە دوورترین شوێنەکانی دنیا خەریکی هێرشی تیرۆڕستین و، لەگەڵ تاقمە توندڕۆکانی کەشمیری، میسری،ئەفغانی، پاکستانی، فلیپینی و ئەلجەزایریدا پێوەندییان هەیە. جیاوازی

ئەلقاعیدە لەگەڵ گرووپە تیرۆریستیەکانی وەک بریگادی سووری ئیتاڵیا لەوە دایە کە ئەلقاعیدە ڕێکخستنێکی تاڕادەیەک چڕنەبۆوەی هەیە.

ئەلقاعیدە وەک خانەیەکی گەورە هەمووکات گۆڕانی بە سەردادێ و، لە هەموو شوێنێکیش ئامادەیە. دەگوترێ کە لە بواری بیروباوەڕەوە لە ڕواڵەتدا یەکێک لە لقەکانی ئیخوانولموسلمینە. ئەگەرچی ئەوان تەنیا وەک دروشم باسیان لە شەهیدبوون دەکرد، بەڵام ئەلقاعیدە بەکردەوە تیۆری شەهید بوونی پیادە کردووە و، وەک ئەوان ڕێگای ئاشتیانەی نەگرتۆتە بەر. لە بواری ڕێکخراوییەوە خاوەنی شانەی ٤هەتا ١٥ کەسیە. یەکە ئەورووپی و ئەمەریکیەکانی ئەلقاعیدە فرەرەگەزن.

لە بواری پێکهاتەییەوە، ڕێکخراوێکی فرەرەهەندە کە ڕکابەر لە بوارە سەربازی، سیاسی و ئابووری ــ کۆمەڵایەتیەکاندا، لایەنی بەرامبەری خۆی تووشی گرفت دەکا. لەم کاتەدا شەڕ لەگەڵ ئەلقاعیدە وەک پرۆسەیەکی بێ کۆتایی لێ هاتووەو، شەڕی ئەلقاعیدە شەڕێک نیە کە وەکوو شەڕەکانی دیکە بڵێی لایەنێک سەرکەوتووە و لایەنێکیش دۆڕاوە.

Oligarchy

ئۆلیگاریشی

لەسەرچاوەی وشەی یۆنانیی ئۆلیگۆس (Oligos) بە واتای کەم وەرگیراوە. ئەم زاراوەیە لە وشەدا بەمانای سەروەری ژمارەیەکی کەم دێ و، لە زانستی سیاسەتدا بە واتای دەسەڵاتدارەتیی سیاسی و ئابووری تاقمێکی بچووک لە دەوڵەمەندان، چەوسێنەران و داگیرکاران و دەسترۆیشتووەکانە و، بە یەکێک لە شێوەکانی دەسەڵاتداریێ لە ڕژێمە چەوسێنەرەکان دەژمێردرێ.

MI-٥

ئیم. ئای. پێنج

بە بەڕێوەبەریی پێنجەمی هەواڵگری سەربازیی بەریتانیا دەگوترێ و، لەساڵی ١٩١٦دا بە جێگای (M.O- ٥) دامەزرا تاکوو ئەرکی دژە سیخووری لە نێوخۆ و لە دەرەوەی وڵاتدا وەئەستۆ بگرێ. ئەو بەڕێوەبەرییە لە ساڵی ١٩٠٤ دا دامەزرا.

MI. ٦ ***ئیم. ئای. شەش***

"دەزگای هەواڵگری" بەریتانیا کە بە ئیس.ئای. ئیس بە ناوبانگەو، ئەرکی سیخووڕی و کۆکردنەوەی هەواڵی لە وڵاتانی دەرەوە لە ئەستۆدایە.

Imperialism ئەمپریالیزم

لە سەرچاوەی وشەی لاتینی Imperiaum بە واتای دەسەڵاتی رەها، مافی دەسەڵاتدارەتی و ئیمپراتۆری وەرگیراوە.

زاراوەی ئەمپریالیزم بەمانای پیادە کردنی سیاسەتی زۆر خوازانەی ئابووری و هێژمۆنیی سیاسی دەوڵەتە زلهێزەکان بەسەر نەتەوە یان نەتەوەکانی تر دایە. ئەم زاراوەیە دوای بڵاوبوونەوەی کتێبی "ئەمپریالیزم وەک بەرزترین قۆناغی سەرمایەداری" لە لایەن لنینەوە، کارتێکەرییەکی سیاسی تایبەتی بە دەست هێنا.

لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانی، ئەمپریالیزم بوو بە پەناگایەکی بەهێز بۆ هەردوو بەرەی سەرمایەداری و کۆمۆنیزم ـ کۆمۆنیستەکان سیاسەتەکانی وڵاتانی رۆژئاوا و بە تایبەتی ئامەریکایان بە ئەمپریالیزم " نادەبردو، لە بەرامبەریشدا، نووسەرانی رۆژئاوایی سیاسەتە کۆمۆنیستیەکانیان بە جۆرێک لە "ئەمپریالیزمی نوێ" نادەبرد. دیارە دەبێ ئەوەش بگوترێ کە هێندێک لە تیۆری داڕێژە کۆمۆنیستەکان، سەرهەڵدانی ئەمپریالیزم بە مەرجی سەرەکیی گەشەی سەرمایەداری دەزانن. بە بڕوای لنین، "ئەمپریالیزم دوایین قۆناغی سەرمایەداری یان قۆناغی کۆتایی سەرمایەدارییە، کە لە کۆتاییەکانی سەدە نۆزدە و سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا، دەستی پێکردووە. ئەم قۆناغە درێژەی حەتمیی هەموو گۆڕانکارییەکانی پێشووی سەرمایەدارییە".

بە بڕوای لنین تایبەتمەندیی سەرەکی و ناوەرۆکی ئەمپریالیزم لە بواری ئابووری دایە کە دەستبەسەرداگرتنی پاوانخوازانە، رۆڵی دیاریکەرو بڕیاردەر لە ئابووری و سیاسەتی وڵاتانی سەرمایەداریدا دەگێڕێ.

Internationale ئەنتەرناسیۆناڵ

لە زمانی فەڕەنسیدا بەمانای نێونەتەوەییە. ناوی رێکخراوەی کرێکارانی جیهانە کە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم تاکوو نێوەڕاستی سەدەی بیستەم لە قۆناغە جۆراوجۆرەکانی گەشەی کۆمەڵگادا دامەزرا.

ئەنتەرناسیۆنالیزم Internationalism

زاراوەیەکە بە واتای ئەو بیروباوەڕ و سیاسەتانەیە کە پشت بە بەرژەوەندییە هاوبەشەکانی ئەتنۆس و نەتەوەکان دەبەستن و، دژی ناسیونالیزمی بەرچاوتەنگن.

ئەنترناسیۆنالیستەکان پێیانوایە کە ئەگەر دەرەتانی هاوکاریی ئاشتیخوازانە لە نێوان دەوڵەتەکاندا لە ئارا دانیە ، بەڵام نەتەوەکان دەتوانن هاوکاری یەکتر بکەن.

ئەنگیزاسیۆن *Inguisition*

ئەنگیزاسیۆن لەسەرچاوەی لاتینیی Inguisition بەمانای "لێکۆڵینەوە" و"پشکنین" وەرگیراوە. مەبەست لەو پشکنینەش، گەران بە دوای بیروبۆچوونەکان و دەرخستنی ئەو بیروبۆچوونانەیە، کە بە تایبەتی لە سەدەکانی نێوەڕاستدا، بەرامبەر بە نەیارانی بیروبۆچوونەکانی کلیسا (کلیسای کاتۆلیک) بەڕێوە دەچوو و، سزای قورسی بەدواوە بوو.

لە سەدەکانی نێوەڕاستدا دامودەزگا و ڕێکخراوی بەربڵاو (ئاشکراو نهێنی)، بە مەبەستی پشکنینی ڕاو بیروبۆچوونی خەڵک، لە ئەورووپا دامەزرا بوون.

ئەم دامودزگا و ڕێکخستنانە (کلیسای کاتۆلیکی ڕۆم) _ لە ژێر چاوەدێری پاپ و قەشەکان _ بەمەبەستی پێشگیری لە هاتنە ئاراو و گەشەسەندنی هەرجۆرە بیروبۆچونێکی نوێ دامەزران. تەنانەت پێرستی کتێبە قەدەغەکراوەکانیش بلاّوکرایەوە. بە بڕوای کلیسا، پێشگیری لە بلاّوبوونەوەی بیروبۆچوون و کتێبی پێچەوانەی بیروبۆچوونەکانی مەسیح، ئەرکی سەرشانی ئەوانە. بەڕێوەبەران و پشکێنەرانی ڕاوبۆچوونەکان لەسەر و ئاشکرابوون و سەرهەڵدانی بیروهرزو دەنگی نوێ ڕانەدەوەستان، بەڵکوو دەیانویست سەرچاوەو بناغەی پێکهاتن و سەرهەڵدانی ئەو جۆرە بیروبۆچوون و هزرانە بدۆزنەوە و لە نێویان بەرن، کەیەکێک لە لایەنە گرنگەکانی ئەو هەنگاوە کلیسا، سانسۆڕ بوو. سانسۆڕ لەسەرچاوەی لاتینی سانسۆڕا (پشکنین و هەڵسەنگاندن)وەرگیراوە کە لە دوای داهێنانی دەزگای چاپ، لە لایەن دەسەلاّتدارە سیاسی و ئایینییەکانەوە زیاتر لە ڕابردوو بە مەبەستی پێشگیریکردن لە بلاّوبوونەوەی ئاڵوگۆڕی بیروڕاکان و پێشگرتن بە دەربڕینی ڕاستیەکان کەڵکی لێ وەرگیرا. هەوەها چەندین سزاش بۆ داهێنەرە فیکری و هزرییەکان لە بەرچاو گیرا بوو؛

وەک: بێ بەش بوونی لە مافی هاوولاّتیبوون، دوورخستنەوە،دەستبەسەرداگرتنی سامان، سووتاندن و لەت لەت کردن و .... هتد.

ڕێکخراوە پشکنێەرەکانی بیروباوەڕ، زۆر بەهێز بوون؛ فەرمانبەرێکی پشکنین، چەندین کەسی بۆ ئەم مەبەستە لە بەردەست دابوو.

لە ئەوروپادا دوو تیروانینی دژبەیەک، لە ئارادا بوو، یەکیان لە باکووری ئەورووپاو بەریتانیا و ولاّتانی سکەندیناڤیادا بوو کە پێیانوابوو: مرۆڤ بە شێوەیەکی زاتی بێ تاوان و پاک و خاوێنە، مەگەر پێچەوانەکەی بسەلمێندرێ و؛ ئەویتریش لە باشووری ئەوروپا ، واتە ناوەندە بەهێزەکانی کلیسای کاتۆلیک کە لە سەر ئەو باوەڕە بوون:

مرۆڤ بەشێوەیەکی زاتی تاوانبار و هەڵەکارە، هەتا ئەو کاتەی پێچەوانەکەی دەسەلمێندرێ.بۆیە لەو ناوچانەدا سیستەمی لێکۆڵینەوە و پشکنین زۆر بە هێزو چالاک بوو. دیارە کێشەی سووتاندنی کتێب رابردوویەکی کۆنی هەیە. لە سەردەمی ژۆلْ سیزار (٤٤-١٠١ ب.ز) ئیمپراتۆری ڕۆم، بەبریاری ناوبراو، کتێبخانەی گشتی دەکرانەوەو، تەنانەت دەبوایە کۆیلەکانیش کەڵک لەو کتێبخانانە وەربگرن. بەلاّم لەسەردەمی نرۆندا (٦٨_٣٧ ز) کە لە ماوەی ساڵەکانی ٦٨-٥٤دا بوو بە ئیمپراتۆری ڕۆم، ئەو کتێبخانانە سووتێنران.

لە سەدەکانی نێوەڕاستدا (لە ساڵی ٣٩٤ تاکوو دەستپێکی ڕێنێسانس یان ژیانەوە ١٤٥٣) کلیسا، دروشمی "کتێبەکان لە نێو بەرن و نووسەران سزا بدەن". کردبووە سەردێڕی پلانەکانی خۆی.

لە سەدەی ١٥، لەگەڵ داهێنانی چاپدا، پاپ (١٤٨٧) بڕیاریدا کە بەبێ ئیزنی ناوبراو، نابێ هیچ کتێبێک چاپ بکرێ و، لە ساڵی ١٥٦٤دا پێرستی کتێبە قەدەغەکراوەکان بلاّو کرایەوە. بەلاّم ئەم بڕیارە هاوکات بوو لەگەڵ دارمان و لاواز بوونی کلیسا پێکهاتەکانی کلیسا، بەلاّم بەو حاڵەش، لە ساڵی ١٦١٦دا کۆنگرەی ئەندۆکس بۆ جارێکی تر پێرستی کتێبە قەدەغەکراو و بەلارێدا بەرەکانی بلاّو کردەوە. کتێبی زانای ئەستێرەناسی واتە کوپێرنێک (١٥٤٣-١٤٧٣) بە ناوی "سوورانی گەردوونە ئاسمانیەکان "لە ڕیزی کتێبە قەدەغە کراوەکاندا بوو.

لە بەرامبەر پاپدا، کەسانی وەک جۆن کالڤین و مارتین لۆتەر قسەیان لە ئازادیی ویژدان و مرۆڤ کرد و، ڕێنێسانس زۆر بە خێرایی گەشەی کرد.

لە ساڵی ١٦٤٤دا، جۆن میلتۆن نامیلکەی باس لەسەر ئازادی (بەبێ مۆڵەتی چاپ) بڵاو کردەوەو، باسی لە زیانەکانی پشکنینی بیرو باوەڕەکان کردو، ئازادیی لێکۆڵینەوە ورادەربڕینی بەرزنرخاند. لوتکەی توندوتیژی کلیسای کاتۆلیک بەرامبەر بە داهێنان و نوێخوازییەکان، لە کوشتاری سەن بارتێلمی (لە ٢٤ی ئاب هەتاکوو ٢٦ی ئابی ١٥٧٣، بۆ ماوەی سێ ڕۆژ)دا دەرکەوت کە لەو سێ ڕۆژەدا بە هەزاران پرۆتستانی (نارازی) کوژران، کە تەنانەت منداڵ و شیرەخۆرەکانیش لە نێوبران و، کوژران.

لە سەردەمی پشکنینی بیروڕاکاندا نزیک بە پێنج ملیۆن کەس بە تاوانی هەبوونی فکر و هزری نوێ و جیاوازەوە لە سێدارە دران. لە ساڵی ١٤٨١ هەتا ١٤٩٩ (هەژدە ساڵ)، دەهەزار و دووسەد و بیست کەسیان سووتاند، شەش هەزار و هەشت سەدو شەست کەسیان لەت لەت کردو نەودو حەوت هەزار و بیست وسێ کەسیان لە ژێر ئەشکەنجەدا کوشت. کۆندێرسە(١٧٩٤ـ ١٧٤٣)، بیرکاری زان و فەیلەسوفی فەڕەنسی، پێیوابوو کە داهێنانی چاپ کاریگەری لەسەر شۆڕشی مەزنی فەڕەنسا (١٧٨٩)دا هەبوو. سەبارەت بە کتێب سووتاندن، بە درێژای مێژوو کارەساتی زۆر ڕوویان داوە و، ئەمەش زیاتر بەمەبەستی ئەنگیزاسیۆن و پشکنینی بیروڕاکان بووە. کتێب سووتاندنەکانی سوڵتان مەحموودی غەزنەوی لە ئێران بە دنەدانی تاقمێکی دەمارگرژ و، سووتاندنی کتێبخانەی مەزنی ئەسکەندەریە و زۆری تر و، سووتاندنی کتێبخانەی (ێاحب بن عباد) لە شاری ڕەی (سەدو هەڤدە هەزار کتێبی نایاب و دەستنووس کەدە بەرگ تەنیا تایبەت بە پێرستی کتێبەکان بوو) لە لایەن سوڵتان مەحموود و، سووتاندنی کتێبخانەی (دارالعلم)ی (شاپوور بن ئەردەشێر) (دەهەزار بەرگی دەسنووس) لە بەغدا لە لایەن(گغرل) ی سەلجوقی (لە ساڵی ١٠٦٨).

ئۆ ئەی پێک (ڕێکخراوی وڵاتانی عەرەبیی هەناردەی نەوت)
OAPEC(Organization Of Arab Petroleum Exporting Countries

ئەم ڕێکخراوە لە ساڵی ١٩٦٨ و بە ئەندامەتیی سێ وڵاتی عەرەبستان، کوێت و لیبیا دامەزراو، پێڕەو پرۆگرامەکەی لە هەمان ساڵ داو لە بەیروت بەواژۆی سێ وڵاتی ئەندام گەیشت. وڵاتانی ئەبووزەبی، ئەلجەزایەر، بەحرەین، دوبەی و قەتەر لە ساڵی ١٩٧٠ و، میسر و سووریا لە

سالی ۱۹۷۱دا هاتنه نێو ئەم ڕێکخراوەیە. لە کارە گرنگەکانی ئەم ڕێکخراوە، بردنەسەری نرخی نەوت بوو کە لە دەرئەنجام دا بوو بە هۆی شۆکی یەکەمی نەوتی و، ڕێکخراوی ئۆپێک پاشان درێژەی بەم ڕەوتە دا. ڕێکخراوی ناوبراو بە ڕێکخراوێکی سەرەتایی بۆ ڕێکخستنی بەرژەوەندی عەرەبەکان دەژمێردرێ.

ئۆپێک(ڕێکخراوی ولاتانی هەناردەی نەوت)
OPEC (Organization Of Petroleum Exporting Countries)

ئەم ڕێکخراوە دوای هەوڵێکی زۆر و دووروودرێژی ولاتانی هەناردەی نەوت، لە سالی ۱۹۶۰دا دامەزرا. هۆکارەکانی دامەزراندنی ئۆپێک بریتی بوون لە:

۱_دیاریکردن و دانانی نرخی هاوبەش.

۲_ پاراستنی سەرچاوەی نەوتیەکان.

۳_ پاراستنی ئاسایشی ئەو نەوتەی کە بۆ دەرەوە بەرێ دەکرێ.

یەکەمین ئەندامانی ئۆپێک ولاتەکانی عێراق، عەرەبستان، ڤەنزۆئیلا، ئێران وکوێت بوون، ئەندامانی واتا قەتەر، لیبیا، ئەندەنۆسیا، ئەبووزەبی، ئیکوادۆر، ئەلجەزایر، گابۆن و نیجریا دواتر هاتنە نێو ئەم ڕێکخراوە. ئیکڤادۆر لە سەرەتای دەیەی ۹۰دا، خۆی کشاندەوە.

ئووتارکی (سەربەخۆیی ئابووری) **Autarky**

ئەم زاراوەیە لە چەمکی یۆنانیی Autarkeia بە مانای سەربەخۆیی و پشت بە خۆبەستن وەرگیراوە.

لایەنگرانی ئەم ڕێبازە باوەڕیان بە نەهێشتنی هەموو پێداویستیەکانی ولات لە ڕێگای دابینکردنی سەرچاوە نێوخۆییەکان و کەمکردنەوەی هاوردە لە ڕێگای دانانی یاسای گومرگی وباجی زۆر هەیە.

ئۆلترا ئەمپریالیزم *Ultra –Impreialism*

بەپێی تێۆری ئۆلترا ئەمپریالیزم، " ئەمپریالیزم لە پرۆسەی گەشەسەندن و پەرەگرتنی خۆیدا لە پێناوی مۆنۆپۆل و پاوانکردنی هەرچی زیاتر، بە قۆناغێک دەگا کە کۆتایی بە ململانێی نێوان ئەمپریالیستەکان دێ و، کەڵک وەرگرتنی هاوبەش لە جیهان لە لایەن تاقە سەرمایەیەکی ماددییەوە لە ئاستێکی یەکگرتووی نێودەوڵەتی دا وەدی دێ".

ئۆلتیماتۆم *Ultimatum*

زاراوەیەکە کە لە ریشەی لاتینی Ultimum بە واتای "دوایین" و، لە عورفی سیاسیدا بە دوایین وتە دەگوترێ کە سەبارەت بە بابەتێکەوە دەربڕدرێ.

ئۆلتیماتۆم یان دووایین قسە بریتیە لەو بەڵگەیەی کە لەلایەن دەوڵەتێکەوە بە دەوڵەتێکی تر دەدرێ. لەو بەڵگەدا لانیکەمی ئەو ئیمتیازانەی کە دەوڵەتی یەکەم داوایان دەکا و هەروەها لانی زۆری ئەو ئیمتیازانەی کە دەتوانێ بیدات بە دەوڵەتی دووهەم، گونجێنراوە. لەو بەڵگەیەدا پێشنیارەکان و مەرجەکانی ئەو دەوڵەتەی کە بەڵگەکە پێشکەش دەکا بە شێوەیەکی شێلگیرانە باس دەکرێن. بەڵگەی ئۆلتیماتۆم، بەڵگەیەکی جیددیەوشتەکان بە روون و ئاشکرایی دەنووسرێن.

ئۆمانیزم *Humanism*

بە هەموو ئەو تیۆرانە دەگوترێ کەبڕوایان بە بەختەوەری و رێزدانان بۆ کەسایەتی مرۆڤ، پێشکەوتنی هەمەلایەنەی مرۆڤ و پێکهێنانی هەلومەرجێکی لەبار بۆ ژیانی کۆمەڵایەتیی مرۆڤ هەیە. بزووتنەوەی مرۆڤدۆستی لە رێنێسانسەوە لە نێوان سەدەکانی چوارده و شازدەدا پەرەی گرت و، دروشمە سەرەکیەکانی بریتی بوون لە : ئازادیی عەقڵ و دژایەتی لەگەڵ گۆشە گیرییە ئایینیەکان. نوێنەرانی ناسراوی ئەم بزووتنەوەیە بریتین لە: پیتراڕک، دانتە، بووکاچیۆ،لیۆناردۆداڤینچی، ئاراسمۆس، برۆنۆ، رابلە، مونیتێ، کوپێرنیک، شکسپێر و فرانسێس بیکێن. دەتوانین لوتکەی بزوتنەوەی ئۆمانیزم لە بەرهەمەکانی رۆشنگەریی سەدەی هەژدەهەمدا ببینینەوە کە دروشمەکانیان ئەوانە بوون: ئازادی، یەکسانی، برایەتی. ئۆگۆست کۆنت لە سەدەی نۆزدەهەمدا بزوتنەووەیەکی ئاکاری و ئایینی بە ناوی " پەرستنی مرۆڤایەتی" دامەزراند. هەربەم شێوەیە، لە بەریتانیا، ئەمەریکا و رووسیا .... چەندین تیۆری مرۆڤ تەوەری دارێژران.

ئۆڤێرلۆرد *Overloard*

ناوی نهێنی هێرشی نۆرماندی لە حوزیرەانی ١٩٤٤ لە، لایەن هێزە هاوپەیمانەکانەوە بوو.

لە مانگی ئابی ١٩٤٣دا، گەڵاڵەی هێرشی ناسراو بە ئۆڤێرلۆرد لە کۆنفرانسێکدا بە بەشداری فرانکلین رۆزڤەلت، سەرۆک کۆماری ئەوکاتی ئەمەریکا و چەرچیل، سەرۆک وەزیرانی بەریتانیا لە شاری کێبکی کانادا لە لایەن ژەنەراڵ سێرفرێدریک مۆرگان و ئەندامانی ناوەندی

فەرماندەیی ناوبراو، تاوتوێ کرا. ئەم گەلاڵەیە لە ماوەی نیوان مانگی کانوونی دووهەم هەتا حوزەیرانی ١٩٤٤ جارێکی تاوتوێ کرایەوە و مۆنتێگمێری وەک فەرماندەری تاقمی بیست ویەک واتا فەرماندەری گۆڕەپانی شەڕ دیاری کرا. هەوەها ئایزینهاڤێریش وەک فەرماندەی باڵای هاوپەیمانان کە کۆنترۆڵی هەمە لایەنەی لە دەست دا بوو، هەڵبژێردرا.

لە رۆژی دەسپێکی هێرشدا، زیاتر لە چوار هەزار پاپۆر لێوارەکانی بەریتانیایان بەرەو لێوارەکانی نۆرماندی ، بەجێهێشت. زیاتر لە یەک و نیو ملیۆن کەس لە سەربازانی ئەمەریکی بۆ بەریتانیا گوازرانەوە تاکوو لە هێرشەکەدا بەشداری بکەن. لە یەکەمین کاتژمێرەکانی شەڕەکەدا (١)، دامەزراوەکانی لێوار ئاوی ئەڵمانیەکان لە لایەن فڕۆکەکانی هاوپەیمانانەوە تەفروتوونا کران. مین هەڵگرەوەکان ڕێگایان بۆ پاپۆرە شەڕکەرەکان کردەوە.

بەم شێوەیە تاکوو رۆژی ١٢ی حوزەیرانی ١٩٤٤، ٣٢٦٠٠٠ کەس لە سەرپردێک بە پانایی ٥٠میل سەقامگیر بوون، و تاکوو بەر لە دووی تەمووز زیاتر لە یەک میلیۆن کەس لە سەربازانی هاوپەیمانان چوونە نێو خاکی فەڕەنساوە. لە ڕێکەوتی پازدەی ئابی ١٩٤٤دا لەشکرێکی تری ئەمەریکا لە باشووری فەڕەنسا دابەزی و، بەم شێوەیە، بەر لە کۆتایی ساڵی ١٩٤٤ بەشێکی گەورە لە خاکی فەڕەنسا و بەلژیکا لە دەستی سەربازانی ئەڵمانیای نازی رزگار کرا.

ئۆڤێنیزم — *Owenism*

ڕێبازێکە کە بۆ "رابێرت ئۆڤێن"ی دامەزرێنەری سۆسیالیزمی نوێ دەگەڕێتەوە. بیروباوەڕەکانی مارکس لە گەلاڵەکانی ئۆڤێن سەرچاوەیان گرتووە.

ئیدئۆلۆگ — *Ideologue*

ئیدئۆلۆگ لە زاراوەی فەلسەفەی سیاسیدا بەو بیرمەند، فەیلەسوف وتیۆری دارێژانە دەگوترێ کە خەریکی ئاراستەکردن، ڕێکخستن ودارشتنی ئایدۆلۆژییەک بوون و، لە راستیدا خولقێنەری ئایدۆلۆژییەک بوون.

ئیزڤێستیا
Izvestia

زاراوەیەکی رووسیە بە واتای "هەواڵ". ئیزڤێستیا رۆژنامەی رەسمیی ئەنجوومەنی بەرزی یەکیەتیی سۆڤیەت بوو کە بەشێکی زۆری بابەتەکانی خۆی بۆ راڤەکردنی یاسا پەسندکراوەکانی ئەنجوومەنی بەرز و بڕیارە ئیدارییەکانی حکومەتی سۆڤیەت و شیکردنەوەی ئەم بڕیارانە، تەرخان دەکرد.

ئەشکەنجە/ ئازاردان — Tor Ture

بە پێی ماددەی یەکی کۆنڤانسیۆنی قەدغە کردنی ئەشکەنجە لە ڕێکەوتی کانوونی یەکەمی ١٩٨٢ی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان، ئەشکەنجە کردەویەکە کە بە هۆی ئەم کردەوە ئازار و ژانێکی زۆر، چ جەستەیی و چ دەروونی تووشی کەسەکە دەبێ. ئەم ئێش و ژانە بە تایبەتی بەو مەبەستە جێبەجێ دەبێ کە لەو کەسە یان لە کەسێکی سێهەم، زانیاری یا دان پێدانان سەبارەت بە شتێک دەرکێشن کە بتوانن ئەو کەسە یان کەسی سێهەم بە هۆی ئەو کارەی کە کردوویەتی یان گومانی لێدەکرێ کە کردبێتی، سزا بدەن، بیترسێنن یان بیخەنە ژێر گوشار یان کەسێکی سیهەم بترسێنن و بیخەنەژێر گوشارەوە.

بۆ بەرین کردنی پێناسەی کۆنڤانسیۆن سەبارەت بە ئازاردان، پێویستە کە ئەشکەنجە بەمەبەستی دان پێدانان و وەرگرتنی زانیاری بێ و لەلایەن کار بەدەستانی دەوڵەت یان کەسانی رەسمیەوە جێبەجێ بکرێ، لە خۆوەنەبێ و بەمەبەستی سزادانیش نەبێ. بەشی کۆتایی بەندی ١ ی ماددەی یەکی کۆانڤانسیۆن بەراشکاوی ئاماژە بەم خاڵە دەکا:

" زاراوەی ئەشکەنجە ئەو ئێش و ژانانە ناگرێتەوە کە بە تایبەتی لە سزادانە یاساییەکانەوە سەرچاوەیان گرتووە و یان لە پێوەندی لەگەڵ ئەم سزایانەدان یان بە هۆی ئەم سزایانەوە روویان داوە".

بۆ پێش گرتن لە بەرتەسک کردنەوەی دەوڵەتەکان بەو پێناسەیە، بەندی ٢ ی ماددەی ١ دەڵێ کەئەم ماددە؛ پێشێلی یاسا نێودەوڵەتیەکان و نێوخۆییەکان ناکا کە ئازاردانێکی بەرفراوانتر لە خۆیان دەگرن. لەسەر ئەو بنەمایەیی کە ئازاردان لە لایەن کەسە رەسمیەکان یان دەست و پێوەندەکانی دەوڵەتەوە جێبەجێ دەبێ؛ دەوڵەتەکانی ئەندامی ئەم کۆنڤانسیۆنە، لەم بوارەدا ئەرکی

جیاوازییان لە ئەستۆ دایە. ماددەکانی ٢تا١٦ کۆنفانسیۆن ئەو مەسەلانەی کە دەبێ دەوڵەتەکان ڕەچاوی بکەن؛ دیاری کردووە. جێگەی وەبیر هێنانەوەیە کە ئەرکی دەوڵەتەکان بۆ جێبەجێکردنی ئەم ئەرکانە، گەرەنتیەکی وردو کاریگەری نیە، بەلاّم چونکە ئەو دەوڵەتانەی کە کۆنفانسیۆنە نێو دەوڵەتیەکانیان مۆر کردووە، تارادەیەک دەیانەوێ سیمایەکی ئازادیخوازی و دادپەروەرانە لە خۆیان نیشان بدەن، لە بەر ئەمە دەتوانین بڵێین کە دەوڵەتەکان بەڵێنێکی ئەخلاقیان بۆ جێبەجێکردنی ئەم کۆنفانسیۆنە هەیە.

بە پێی ماددەی ٢ ی کۆانفانسیۆن ، هەر دەوڵەتێکی ئەندام، هەوڵی یاسا دانان، ئیداری، دادو هەوڵی وکاریگەری دیکە بۆ پێشگرتن لە ئازاردان لە هەموو بەشەکانی وڵات دا وەگەڕ دەخا (بەندی ١). هیچ هەلومەرجێکی نائاسایی، هەر هەلومەرجێک بێ وەکووشەڕ، یان هەڕەشەی شەڕ، نەبوونی سەقامگرتوویی سیاسی نێو خۆیی یان هەر حاڵەتێکی نائاسایی دیکە، پاسا و بۆ ئازاردان ناهێننەوە(بەندی ٢)؛ هەروەها دەستووری کەسی سەرەوەتر یان هیچ هێزێکی حکومەتی، ناتوانێ پاساو بۆ ئازاردان بهێنیتەوە.

ئەنجوو مەنی جیهانی کلیساکان

World Councill of Churches

ئەم ئەنجوومەنە کە لە کلیساکانی پرۆتستان و ئورتودۆکس پێکهاتووە لە ساڵی ١٩٤٨دا هاتە ئاراوەو لە دوای پێکهێنانی ئەنجوومەنی ڤاتیکان -٢ (١٩٦٩)، ئەنجوومەنی کلیسای کاتولیکی ڕۆمیش بوو بە ئەندامی ئەم ئەنجوومەنە. ئەم ئەنجوومەنە لە بوارە سیاسی، ئابووری، کۆمەلاّیەتی و ئایینەکان دا باس وراوێژ دەکا و بایەخێکی تایبەتی بە کێشەکانی جیهانیی سێهەم دەدا. پشتیوانی ئەم ئەنجوومەنە لە بزاڤە ڕزگایدەرە چەکدارەکان لە هێندێک شوێن دا بەرادەیەکە کە دەبێتە هۆی ڕیسوا بوونی ئەم ئەنجوومەنە. ئەم ئەنجوومەنە دژی سیاسەتی ئاپارتایدە.

ئەنجوومەنی باکوور (نۆردیک)

ئەنجوومەنی باکوور یان ئەنجوومەنی سکەندیناڤیا؛ کۆبوونەوەی نوێنەرانی دانیمارک، سوئید، ئیسلەند، فینلەند و نەرویجە کەئامانجەکەی پەرەپێدانی هاوکاری لە نێوان وڵاتانی سکەندنیاڤیا لە بوارە جیاوازەکان دایە.

ئەنجوومەنی هاوکاری کەنداوی فارس
Persian Gulf Cooperative Council

بەرێکخراوەێک دەگوترێ کە لە ٢٥ی ئایاری ١٩٨١ لە ئەبووزەبی دامەزراندنی خۆی ڕاگەیاند. ئەندامانی ئەم ئەنجوومە بریتین لە ولاتانی کوێت، بەحرەین، قەتەر، ئیماراتی یەکگرتووی عەرەبی، عەممان و عەرەبستانی سعودیا. ئامانجی ئەم ئەنجوومەنە پاراستنی بەرژەوەندی سیاسی، ئابووری و سەربازی ئەندامەکانی خۆیەتی.

ئەنجوومەنی هاوکاری عەرەب
Arab Cooperation Council (ACC)

ئەم ڕێکخراوە لە ڕێکەوتی ٦ی شوباتی ١٩٨٩ دامەزراوە بۆئەوەی پێوەندی ئابووری نێوان ئەندامەکانی خۆی بەهێز بکا. ئەندامەکانی ACC بریتین لە: میسر، عێراق، یەمەن و ئۆردن. ئەگەرچی بەپێی پێرەوپرۆگرامی ئەم ئەنجوومەنە ولاتانیی دیکەش دەیانتوانی ببنە ئەندام؛ بەلام عێراق ئەم مافەی بۆی خۆی پاراستبوو هەتا هەموو هەوڵەکانی سووریا بۆ بوون بە ئەندامی لەم ئەنجوومەنەدا " ڤیتۆ" بکا. ئەنجوومەنی هاوکاری عەرەب لەدوای شەڕی دووهەمی کەنداوەوە بە شێوەی کردەیی هیچ تێکۆشانێکی نەماوە.

ئەنتەرناسیۆناڵ — The International

ناوی کۆمەڵەی ڕێکخراوە کرێکارییەکان و گرووپ و حیزبە سۆسیالیستیەکانە، کە بۆ گەیشتن بە هاوکاریی جیهانی و بەرەوپێشبردنی بزووتنەوەی کرێکاری لە جیهاندا هەوڵ دەدەن. ئەنتەرناسیۆنالی یەکەم لە ساڵی ١٨٦٤ لە لەندەن و لە ژێر ناوی " کۆمەڵەی نێونەتەوەیی کرێکاران" دامەزرا. ئەنتەرناسیۆنالی دووهەم لە ساڵی ١٨٨٩ وەک ڕێکخراوی هاوبەشی حیزبەسۆسیالیستیەکان" و ئەنتەرناسیۆنالی سێهەمیش لە ساڵی ١٩١٩ لە مۆسکۆ دامەزرا. ئەنتەرناسیۆنالی سێهەم لە سەرەتادا ناوی کۆمینتێرن و دواتر بوو بە کۆمینفۆرم. ئەنتەرناسیۆنالی چوارەم لە ساڵی ١٩٣٨ لە لایەن لایەنگرانی ترۆتسکی دامەزرا.

ئەنتەرناسیۆنالیستی سۆسیالیست کە لە ساڵی ١٩٥١ و لە فرانکفۆرت دامەزرا، لە چل حیزبی سۆسیال دیمۆکرات پێک هاتبوو کە ناوەندەکەی لە لەندەن بوو.

ئەسپاردنی خاک Cession

یەکێک لە شێوە ناسەرەکیەکانی بەدەست هێنانی خاک لە لایەن ولاتیکەوەیە. ئەسپاردنی خاک بەپێی رێککەوتننامە جێبەجێ دەبێ. ئەسپاردن لەگەڵ داگیرکردندا جیاوازی هەیە. ئەسپاردن بەپێی ریوورەسمێکی تایبەتی بۆ گواستنەوەی دەسەلاتدارەتی لایەنێک بۆ لایەنێکی دیکەیە، بەلام داگیرکردنی بەزۆر بە بێ رێککەوتننامە نیە. ئەسپاردن دەتوانێ لە رێگای کرین، گۆرینەوە، دیاری، جیاوازی، تیکەلاوبوونی دلخوازانە و یان شێوە سەربەستانەکانی دیکە جێبەجێ بکرێ، یان دەتوانێ ئاکامی سەپاندنی زۆر بەسەرولاتیکدا بێ کە ئەو بەشەی خۆی بەو ولاتە سپیرێ، ئەم شێوازە لە روانگەی یاسای نێودەولەتیەوە بە کردەوەیەکی نایاسایی دادەنرێ.

ئێلیتیزم Elitism

بە پێی ئەم تیۆرە، سروشتی هەرکۆمەلگایەک چ دینامیکی و چ میکانیکی، رەوا یان نارەوا لە لایەن هەلبژاردەکانی ئەو کۆمەلگایەوە دیاری دەکرێ. هەرچەندە رابردووی ئێلیتزم دەگەرێتەوە بۆ بیروبۆچوونەکانی ئەفلاتوون، ماکیاڤێلی و . . .هتد، بەلام ئێلیتیزم وەکوو تیۆرێکی هێزی کۆمەلایەتیی لە لایەن ڤیلفێردۆ پاریتوو (Vilferdo Pareto)، گائێتا موسکا و روبێرت میشلێز هاتۆتە ئاراوە. ئێلیتیزم لەسەر سێ بنەما راوەستاوە:

١ــ بروا بە حەتمی بوونی حکومەتی بژاردەکان و جێبەجێ نەبوونی لیبرالی دیموکراسی.

٢ــ حاشاکردن لە چەمکی ئێکومینیزمی مارکسیزم بەو واتایەی کە ئابووری دیاریکەری دینامیزمی کۆمەلایەتی بێ.

٣ــ بروابە سەربەخۆیی شاراوەی دەولەت لە هێزە کۆمەلایەتیی و ئابوورییەکاندا.

ئەستێرە و هێل Strars And Strips

بە ئالای ئەمەریکا دەگوترێ کە سێزدە هێلکەی ، نیشانەی سێزدە ویلایەتی یەکگرتووی سەرەتای دامەزرانی ئەم ولاتەو و پەنجا ئەستێرکەش نیشانەی پەنجا ویلایەتی ئێستاکەی ئەمەریکایە.

أ

ئابڤهێر *Abwehr*

زاراوەیەکی ئەڵمانیە، بە واتای بەرگریکردنە؛ کە بە ڕێکخستنی سوپای ئەڵمانیای هیتلەری دەگوترا. ئەم ڕێکخستنە لەپێنج بەش پێکهاتووە:

١_ دەزگای هەواڵگری و سیخوڕی هێزەکانی سێ کوچکە.

٢_ دەزگای تێکدەری.

٣_ دەزگای دژە سیخووڕی.

٤_ دەزگای دەرەکی.

٥_ یەکەی ناوەندیی ڕێکخستنی هەواڵگری.

ئاپاترید *Apatride*

بەکەسێک دەگوترێ کە بە واتای تایبەتی، هاووڵاتی هیچ وڵاتێکی دیاریکراو نیە. ئاپاترید لەم حاڵەتانەدا سەرهەڵدەدا:

١_ کۆچکردن.

٢- بەپێی یاسای هێندێک لە وڵاتان کە مافی هاووڵاتی بوون بە بیانیەکان نادەن.

Apartheid ئاپارتاید

وشەیەکی ئەفریقیە، بە واتای جیاوازی دانانە (Segregation)، کە لە ڕاستیدا بە سیاسەتی هەڵاواردنی ڕەگەزی حیزبی نەتەوەیی ئەفریقیای باشوور دەگوترا، کە لە ساڵی ١٩٤٨ هەتا ساڵی ١٩٩٤ لەم وڵاتە، پیادە دەکرا.

سیاسەتی ئاپارتاید بڕوای بە زاڵبوونی ڕەهای تەواوەتی ڕەگەزی سپی و جێبەجێکردنی سیاسەتی ڕەهای هەڵاواردن سەبارەت بە ڕەش پێستەکان لەلایەن سپی پێستەکانەوە هەیە. ئاپارتاید، لە بواری تیۆرییەوە بڕوای بە نایەکسانیی ڕەگەزەکان هەیە.

Attace ئاتاشە

زاراوەیەکی فەرەنسیە بە واتای بەستراوە، کە زیاتر بە نزمترین ئاستی پلەی دیپلۆماتیک دەگوترێ.

Cease –Fire ئاگربەست

ئاگربەست یەکەمین ئەڵقەی زنجیرێکە کە لە شەڕەوە هەتا کاتی ئاشتی درێژەی دەخایەنێ. قۆناغە جۆراوجۆرەکانی ئاگربەست بریتین لە:

١ـ ڕاگەیاندنی ئاگربەست لە لایەن هەر دوو لایەنی شەڕ بە هێزەکانی ژێر کۆنترۆڵی خۆیان.

٢ـ هەردوو لایەن دەتوانن هەڵوێستە بەرگرییەکانی خۆیان لە پشتی هێڵەکانی ئاگربەست ڕێک بخەن؛ بەڵام دامەزراندنی هێزەکان یان چەک وچۆڵی نوێ قەدەغەیە.

٣ـ لایەنەکانی شەڕ بۆ پێشگیریکردن لە تێکهەڵچوونی هێزەکانیان، پێوەندییان بەیەکەوە دەبێ و،سەبارەت بە هەر ئاڵوگۆڕێکی بچووکی ناوچەکە ئاڵوگۆڕی بیروڕا دەکەن و یەکتر ئاگادار دەکەنەوە.

٤ـ دیاریکردنی هێڵێکی کاتیی جیاکەرەوەی هێزەکان و، ئەگەری دیاریکردنی ناوچەیەکی ناسەربازی[بێ لایەن .و].

٥ـ چاوەدێرانی سەربازی کە لە بەرامبەر ئەنجوومەنی ئاسایشدا بەرپرسیارن و، چاوەدێری بەڕێوەچوونی ئاگربەستەکە دەکەن.

پێویست بە وەبیرهێنانەوەیە کە ئاگربەست توخمێکی پێویست بۆ وازهێنان (دووهەمین ئەڵقەی زەنجیری سێ ئاڵقەیی ئاگربەست، وازهێنان و کۆتایی دووژمنایەتی)یە و، هەم دەتوانێ پێش وازهێنان و هەم دەتوانێ لەگەڵ وازهێناندا، هاوکات بێ.

ئادۆمید **Adomide**

ئادۆمید بە کەسێک دەگوترێ کە خاوەنی شوێنێکی نیشتەجێ بوونی دیاریکراو نەبێ.

ئاریا / ئاریەن ***Arya & Aryan***

سەرچاوەی ئاریا دەگەڕێتەوە بۆ زمانی سەنسکریتی. تایفەیەکی هیندوئەورووپین کە لە سەردەمی زۆر کۆندا بەیەکەوە دەژیان و، دواتر بەسەر دووبەشی گەورەدا دابەش بوون. بەشێکیان چوون بۆ هیندو، بەشێکیشیان چوون بۆ ئێران و، بە خۆیان دەگوت"ئاریا" (واتا: هاوڕێ یان بەوەفا) و، وشەی "ئێران" لەو ناوە وەرگیراوە. ئەو خەڵکە لە سەردەمەکانی دواتردا بەسەر چەند لقی تردا دابەش بوون و، هەریەک چوون بۆ لایەک. پێویست بە ئاماژە پێکردنە کە هێندێک لە زانایانی ئەڵمانی بە هەموو هیندو ئەورووپیەکانیان دەگووت "ئاریا".

ئاریانای گەورە ***Greater Aryana***

بە تیۆرێک دەگوترێ کە لایەنگری لە یەکیەتیی وڵاتە فارسی زمانەکان دەکا. ئەو وڵاتانە بریتین لە ئێران، ئەفغانستان و تاجیکستان.

ئاریستۆکراسی ***Aristocracy***

زاراوەیەکە کە لە ریشەی یۆنانیی Aristokratio (حکوومەتی باشترینەکان) وەرگیراوە کە لە زمانی سیاسەتدا بەواتای حکوومەتی پیاوماقوڵان بەکاردێ.

لە یۆنانی کۆندا مەبەست لە ئەریستۆکراسی جۆرێک لە حکومەت بوو کە کاربەدەست و دەسەڵاتدارەکانی ئەم سیستەمە پیاوماقوڵان بوون، بەڵام مەبەست لە ئەریستۆکراسی لە چاخی نوێدا، حکومەتی چینی باڵادەست بە زیانی جەماوەری خەڵکە.

ئازادی — *Liberty*

ئەم زاراوەیە هاوواتای چەمکی لیبێرتەی (Liberte) فەڕەنسیەو، سەرچاوە لاتینیەکەی Libertas یە، کە بە واتای نەبوونی کۆت وبەند و زۆرە.

"ئازادی"، ڕەوش و هەلومەرجێکە کە مرۆڤ لەو ڕەوشەدا، هەست بە قورسایی دەسەڵات ناکا، و هیچ دەسەڵاتێک ناتوانێ بەربەست بێ لەبەردەم جم و جۆڵی زاتی و سروشتیی مرۆڤەکاندا.

چەمکی ئازادی لە زمانی فارسیدا لە وشەی پەهلەوی " ئازات" بەمانای سەربەست، ڕەسەن و جوامێر وەرگیراوە. لە بواری کۆمەڵایەتیەوە، ئازادی چەندین جۆری جیاوازی هەیە، ئازادی سیاسی، ئازادی ئابووری، ئازادی کولتووری و .... هتدو، هەروەها لایەنی جۆراوجۆری هەیە. ئازادی ڕادەربڕین، ئازادی نووسین، ئازادی کار وکردەوە و... هتد. ئازادی؛ ئازادیی هزر، ئازادیی بیروباوەڕ و نەترسان لە دەربڕینی ئەم ئازادییانە لە کۆمەڵگادا لە خۆ دەگرێ و، بەیەکێک لە بنەماکانی دیموکراسی دەژمێردرێ.

ئازادی بە واتای ئانارشیزم و بەربەرەڵڵایی نیە. ئازادی بەبێ دسیپلینی ناوخۆیی و دەرەکی، جۆرێک لە ئانارشیزمە کە لەگەڵ زات و ئامانجەکانی ئازادیدا ناگونجێ.

ئازادییە چوار کوچکەکان — *Four Freedoms*

لە مێژووی هاوچەرخی ئەمەریکادا، رابردووی ئەم زاراوەیە بۆ شەشەمی کانوونی دووهەمی ساڵی ١٩٤١ دەگەڕێتەوە کە فرانکلین ڕۆزفەلت، سەرۆک کۆماری ئەوکاتی ئەمەریکا لەو ڕۆژەدا لە وتارێک بۆ کۆنگرەی ئەمەریکا، بنەماکانی ئەم ئازادییەی بەم شێوەیەی خوارەوە دەربڕی:

١. ئازادیی قسە و ڕادەربڕین

٢. رزگار بوون له دەستەندەخواری (پێویستی)

٣. رزگار بوون له ترس

٤. ئازادی خواپەرەستی

Individual Liberties ئازادییە تاکەکسییەکان

ئازادییە تاکەکسییەکان بریتین لەو مافانەی کە لە لایەن دەوڵەتەکانەوە بە تاکەکان دراون و، مسۆگەر کراون؛ وەک ئازادی چاپەمەنی، ئەنجوومەنەکان، بازرگانی، ئایین، نیشتەجێ بوون و کاروکاسبی. بەگشتی دەستووری وڵاتان، ئەو مافانە مسۆگەر دەکەن.

Defence Intelligence Agency(D.I.A) ئاژانسی زانیارییە بەرگرییەکان

ڕێکخراوی سیخووڕیی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە بواری کاروباری شەڕ دایە کە لە ساڵی ١٩٦١ لە لایان رابێرت مەک نامارا، وەزیری بەرگریی ئەمریکا لە سەردەمی سەرۆک کۆماریی جۆن کەنەدی (١٩٦٣_١٩٦١) دامەزرا. ئەم ڕێکخراوە بە شێوەیەکی نهێنی چاوەدێری بەسەر کارەکانی "سیا" دا دەکا.

Mutual Security Agency ئاژانسی ئاسایشی بەرامبەرانە

ناوی ڕێکخراوێکی ئەمەریکیە کە بەپێی یاسای ساڵی١٩٥١ بە مەبەستی بەهێزکردنی هاوکارییە ئابووری، تەکنیکی و سەربازییەکانی وڵاتانی دۆست، بۆ سەقامگیرکردنی ئاشتیی جیهانی دامەزراوە.

National Security Agency ئاژانسی ئاسایشی نەتەوەیی

ڕێکخراوی سیخووڕیی ئەلیکترۆنیی ئەمەریکایە کە بۆ هێزە زەبروەشێنەکانی ئەمەریکا دامەزراوە و لە چوار بەڕێوەبەری پێکهاتووە: بەڕێوەبەری کۆد (رەمز) و دۆزینەوەی دەوڵەتی،بەڕێوەبەری دیپلۆماتیک، بەڕێوەبەری لێکۆڵینەوە و تەکمیل و بەڕێوەبەری کاروباری فەرمانبەران. ناوەندی ئاژانسەکە لە مێریلەندی ئەمریکایە.

ئاژانسی نێونەتەوەیی وزەی ئەتۆمی
International Atomic Energy Agency (IAEA)

بیرۆکەی پێکهێنان و دامەزراندنی رێکخراوێکی جیهانی بۆ کەڵک وەرگرتنی ئاشتیخوازانە لە وزەی ئەتۆمی، لە دەیەی ۱۹۵۰دا سەریهەڵدا. لە ساڵی ۱۹۵۳، بە دوای پێشنیاری ئایزنهاڤیر، سەرۆکی ئەوکاتی ئەمەریکا، بە کۆمەڵەی گشتی un و داکۆکی کۆمەڵەی گشتیش لە سەر پێشنیارەکەی ئایزێنهاڤیر، بەرنامەی رێکخستن و پێکهێنانی ناوەندێک لەو بوارەدا دەستی پێکردو، هێڵە سەرەکیەکانی ئاژانسی وزەی ئەتۆمی دارێژرا. لە کانوونی یەکەمی ساڵی ۱۹۵٤دا، کۆمەڵەی گشتی بریارنامەی "ئەتۆم بۆ ئاشتی " پەسند کردو، لە دەرئەنجامدا، لە ۱۳ی تشرینی یەکەمی ۱۹۵٦، رەشنووسی پێرەووپرۆگرامی ئاژانس لە کۆنفرانسێکی نێونەتەوەیی وزەی ئەتۆمی لە ۲۹ی حوزیران بەرەسمی هاتە ئاراوە.

لە چواردەی تشرینی دووهەمی هەمان ساڵدا، کۆمەڵەی گشتی رێککەوتننامەیەکی سەبارەت بە پێوەندییەکان و هاوکاریی ئاژانس لەگەڵ نەتەوە یەکگرتووەکاندا مۆر کرد.

لەوکاتەوە، ئاژانس وەک رێکخراوێکی نێونەتەوەیەیی سەربەخۆ، کە ئەرکی رێنوێنی کردنی کەڵک وەرگرتن لە وزەی ئەتۆمی لە پێناوی خۆشگوزەرانی زیاتری لە ئەستۆ دایە، چالاکی خۆی دەست پێکردووە. ئاژانسی نێونەتەوەیی وزەی ئەتۆمی بەپێی پێرەووپرۆگرام، لەگەڵ رێکخراوە پرۆفیشناڵەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان و رێکخراوە نێودەوڵەتیەکانی دیکەدا پێوەندی هەیە و، ساڵانە راپۆرتی کارو چالاکیەکانی خۆی ئاراستەی کۆمەڵەی گشتی دەکا.

ئامانجەکانی ئاژانس بەپێی پێرەوی نێوخۆیی :

۱ــ هاندان و هاوکاریکردن بۆ لێکۆڵینەوە و پەرەپێدانی توێژینەوەی زانستی سەبارەت بە وزەی ئەتۆمی بەمەبەستی کەڵک وەرگرتنی ئاشتییانە لە هەموو جیهاندا، پێکهێنانی ئاسانکاری لە وڵاتانی ئەندام، دابینکردنی پێداویستیەکان و پشتیوانیکردن لە لێکۆڵینەوەکان، یان پەرەپێدانی پێشنیاری زانستی بەمەبستی کەڵک وەرگرتن لە وزەی ئەتۆمی لە کاروباری ناسەربازیدا؛

۲ــ خستنەرووی پێشنیاری ئاسانکاریی پێویست بۆ لێکۆڵینەوە و، پێشنیاری پێویست بۆ کەڵک وەرگرتن لە وزەی ئەتۆمی لە پێناوی ئاشتی و خۆشگوزەرانیی مرۆڤ لە هەموو جیهاندا؛

٣ـ کۆکردنەوەی زانیاریی سەبارەت بە گۆڕانکارییە زانستی و تەکنیکیەکان بۆ کەڵک وەرگرتنی ئاشتیانە لەئەتۆم؛

٤ـ پەروەردەکردنی شارەزایانی لێهاتوو و پسپۆر بۆ کەڵک وەرگرتنی ئاشتیانە لە وزەی ئەتۆمی؛

٥ـ رەچاوکردنی خاڵی پێشگیرانە بۆ دڵنیابوون لە بەکارهێنانی کەرەسەکان، خزمەتگوزارییەکان، ئاسانکاری و زانیاری سەبارەت بە وزەی ئەتۆمی بۆ کەڵکی ئاشتیخوازانە؛

٦- دابینکردنی پێویستیەکان، راوێژکردن و پێکهێنانی پێوەندی لەگەڵ رێکخراوەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان و ئاژانسە پسپۆڕییەکانی پێوەندیدار بە رێکخراوەکە لە بارەی ستانداردە پێشیگرانەکان بۆ پارێزگاری کردن لە سلامەتی مرۆڤەکان لە بەرامبەر ئەو هۆکارانەی کە هەڕەشە لە ژیانی مرۆڤ دەکەن و، ئاراستەکردنی پێشنیار سەبارەت بەم خاڵە. هەروەها ئاژانس دەبێ داوا لە وڵاتانی ئەندام بکا، کە لەم پێوەندییەدا، هەوڵەکانی خۆیان لەگەڵ ئاژانسی نێودەوڵەتیی وزەی ئەتۆمی رێک بخەن.

٧ـ ئاسانکاریکردن و دابینکردنی کەرەسە پێویستەکان بۆ کەڵک وەرگرتنی بەجێ لە ئەتۆم لە ژیانی مرۆڤ و بوونەوەرو.... هتددا.

بەگشتی دەتوانین بڵێین کە ئامانجی ئاژانس لە سەر دوو تەوەری گشتی دارێژراوە: یەکیان کەڵک وەرگرتنی ئاشتیخوازانە لە وزەی ئەتۆمی و پەرەپێدان و برەودان بە وزەی ئەتۆمی لە پێناوی ئاشتی، تەندروستی، پێشکەوتن و خۆشگوزەرانی لە هەمووی جیهان و، دووهەم، دڵنیابوون لەوە کە هاوکاری و زانیارییەکانی ئاژانس لە بواری وزەی ئەتۆمییەوە، بۆ مەبەست و ئامانجە سەربازییەکان کەڵکیان لێ وەرناگیردرێ.

بە سەرنجدان بەو ئامانجانە، دەبێ ئاژانس چالاکییەکانی خۆی بەپێی ئەو بنەمایانەی کە خزمەت بە ئاشتی و ئاسایشی جیهانی دەکەن، پەرە پێ بدا. بۆ ئەم مەبەستە، ئاژانس سیستەمی کۆنترۆڵی بۆ دڵنیابوون لە بەکارهێنانی ئاشتیانە لە کەرەسە ئەتۆمییەکان پێک هێناوەو، سەرەڕای ئەوەی راپۆرت بە کۆمەڵەی گشتی دەدا، لە کاتی پێویستدا، ئەنجوومەنی ئاسایش کە ئەرکی پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێونەتەوەیی لە ئەستۆ دایە، لە رەوتی کار و شێوازی چالاکیەکانی خۆی ئاگادار دەکاتەوە.

ئاژانس وەک نێوبەندێک بۆ دابینکردنی کەرەسە، خزمەتگوزاری، کەل وپەل، ئاسانکاری، پەرەپێدانی ئاڵ گۆڕی زانیاریی زانستی و تەکنیکی و، هاندانی ئاڵ وگۆڕ و راهێنانی زانایان و شارەزایان لە نێوان وڵاتانی ئەندامدا کاردەکا. سەرەڕای ئەمانە، بە گرتنەبەری رێ وشوێنی گونجاو، پێکهێنانی ناوەندی چاوەدێریکردن بەمەبەستی بەربەرەکانێکردن لە خراپ کەڵک وەرگرتن لە هاوکارییەکانی ئاژانس بۆ ئامانجی سەربازی، تێدەکۆشێ. لە گرنگترین کارەکانی ئاژانس، بەرنامەی هاوکارییە تەکنیکیەکان بۆ بەرزکردنەوەی گواستنەوەی لێهاتووییەکان و تەکنەلۆژیا و دابینکردنی خولی راهێنان بۆ وڵاتانی ئەندامە کە لەو بوارەدا زیاتر وڵاتانی جیهانی سیهەمی لە بەرچاو گرتووە و، هاوکاری کردوون.

هەروەها ئەم ئەرکە بە ئاژانس سپێردراوە کە پێش بە بڵاوبوونەوەی چەکە ئەتۆمییەکان بگرێ، واتە رێککەوتننامەی پێشگیریکردن لە بڵاوبوونەوەی چەکە ئەتۆمییەکان Non Prolferation Treaty(NPT) جێبەجێ بکا. جێبەجێکردنی ئەم رێککەوتننامە یەکێک لە گرنگترین لایەنەکانی ئەرک و رۆڵی ئاژانسی نێونەتەوەیی وزەی ئەتۆمی پێک دێنێ. مەبەست لەو رێککەوتننامە، هاوکاریکردنی دەوڵەتەکانە لە بواری جێبەجێکردنی بەڵێنە نێونەتەوەییەکان بۆ پێشگیریکردن لە بڵاوبوونەوەی هەرچی زیاتری چەکە ناوەکیەکان. ئێستا ژمارەیەکی زۆر لە دامەزراوە و ئۆرگانەکانی دیکە لە ژێر چاوەدێریی ئەم ئاژانسە دان. ئەم چاوەدێرییە نزیک بە٥٩% کەرەسە ناوەکیەکانی جیهان لە خۆ دەگرێ(جگە لە کەرەسەکانی ٥ وڵات نەبێ کە خاوەنی چەکی ناوەکین). ئەرکی ئاژانسی نێونەتەوەیی وزەی ئەتۆمی لە بواری چاوەدێریکردن، بەڕادەی بەرنامەکانی هێزی ناوەکی زیادی کردووە و، ئێستاش رای گشتی زیاتر بایەخ بە لایەنە چاوەدێرییەکانی ئەو ئاژانسە دەدا.

ئاژانسی جوولەکە — ***Jewish Agency***

رێکخراوێکی جوولەکەیە کە ئیسرایل بە جوولەکەکانی سەرانسەری دنیاوە دەبەستێتەوە. دامەزراندنی ئەو رێکخراوە یەکێک لە مەرجەکانی سەرپەرەستیاری فەلەستین لە لایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان بە بەریتانیا بوو.

Agitation ئاژیتاسیۆن

ئامرازێکە بۆ کارتێکردنی سیاسی لە جەماوەر لە ڕێگای وتاردان و وتووێژ، ڕۆژنامەکان، کتێبەکان، نامە، رادیۆ و تەلەفزیۆن و راگەیەنە گشتیەکانی دیکە. هەروەها ئاژیتاسیۆنیان بە چالاکیی پروپاگەندەیی بۆ تێگەیاندنی بیروبۆچوونە سیاسییەکان بەخەڵک پێناسە کردووە.

Auschwitz ئاشڤیتس

گەورەترین و ترسناکترین کوورە مرۆڤ سووستێنەکانی نازییەکان بوو کە لە ١٥٠مایلی ڤەرشۆ پایتەختی پۆلۆنیا هەڵکەوتووە. ئەم ئۆردوگایە بۆ یەکەم جار لە مانگی مایسی ١٩٤٠ و وەک ئۆردوگای کاری زۆرەملی بۆ پۆلۆنیەکان دروست کرا.

دوای کۆتایی شەڕی دووهەمی جیهانی، زۆربەی ئەڵمانیەکان دەیانگووت کە ئاگایان لە هەبوونی ئەم کوورانە بە تایبەتی لە دەرەوەی ئەڵمانیادا، نەبووە. بەڵام بڵاوبوونەوەی کتێبی سپیی بەریتانیا پەردەی لە سەر زۆربەی نهێنیەکان هەڵدایەوە.

ڕەنگە ئەو دروشمە لە ئاوازی " ئەڵمان ڕاپەڕە"ی بەرهەمی ریشارد ڤاگنێر، مۆسیقاژەنی بە ناوبانگی ئەڵمانی وەرگیرا بێ، کە لە ئەڵمانیادا، زۆر بەناوبانگە.

Amoralism ئامووڕالیزم

ئەم زاراوەیە بە گشتی بەمانای ڕەتکردنەوەی هەرجۆرە پرەنسیپێکی ڕەوشتیەو؛ ڕێبازێکە کە پاساو بۆ کردەوە دژە مرۆییەکان و تێکشکاندنی هەستە ڕەوشتیەکان دەهێنێتەوە.

ئامووڕاڵیزم یەکێک لە تایبەتمەندییە تایبەتیەکانی فاشیزم و ئایدۆلۆژی و دۆکتورینە کۆنەپەرستیەکانە.

Anabaptism ئانابابتیزم

پرەنسیپەکانی بیروباوەڕی گرووپێکی ئایینی بوو کە لە سەردەمی لوتەر (سەدەی ١٦) لە ئەڵماندا هاتە ئاراوە و، پاشان لایەنگرانی ئەم لقە ئایینیە بە سویسرا، هۆڵەندا و موراڤی، نەمسا،

بوهیمیا و شوێنەکانی تری ئەوروپادا بڵاوبوونەوە. لەساڵی ١٨٧٤دا، لایەنگرانی ئەم بیروباوەڕە لە ڕووسیا کۆچیان کرد بۆ داکوتای باشور لە ئەمەریکا و، لەوێ نیشتەجێ بوون. بزووتنەوەکەیان ئامانجێکی سۆسیالیستی و کۆمۆنیستی هەبوو، بەڵام چوونکە ئەندامەکانی پەرتەوازە بوون، نەیانتوانیبوو ڕێکخستنێکی پتەو ڕێک وپێک و سانترالیست پێک بێنن.

بۆیە بەمانە دەڵێن بابتیست، چوونکە دژی " غسل تعمید"ی (ڕێورەسمێکی ئایینی مەسیحی) منداڵان بوون و، دیانگووت کە پاش گەورەبوون ئەگەر بۆخۆیان ئایینی مەسیحیان قبووڵ کرد، دەبێ خاوێن بکرێنەوە و، ئەم ئەمانە پێیانوابوو کە لە کتێبی پیرۆزدا هیچ ئاماژەیەک بە "غسل تعمید" نەکراوە. لایەنێکی تر ئەوەیە کە لایەنگریان لە چاکسازیە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان دەکرد. لە نێوخۆیاندا بیروبڕاوی جۆراوجۆر و جیاواز سەریان هەڵدا، هەربۆیە نەیانتوانی یەکریزی دەستەبەر بکەن. بەڵام لە سەر هێندێک پرەنسیپی گشتی، بۆوێنە هەموویان لەسەر ئەوە کۆک بوون کە ڕۆحی هەرکەس لە بەرامبەر خوادا وڵامدەرەوە هەروەها بڕوایان بە برایەتیکی ڕەها لە مەسیحیەتدا هەبوو.

بابتیستەکان وەرگرتنی سوود و ربایان لە نێو خۆیاندا، قەدەغە کردبوو. لایەنگریان لە ئاشتی دەکرد، و بۆ بڵاوکردنەوەی جۆرێک لە کۆمۆنیزم تێدەکۆشان. سۆیندیان نەدخواردو، دیانگووت پەیڕەویکردن لە دەوڵەت کارێکی دزێو و نگریسە. ئەو تاقمە دەکەوتنە بەر ڕق و بێزاری و گاڵتە جاڕی خەڵکی تر، یەکێک لە پێشەوایانی ئەو تاقمە تۆماس مونزەر، قەشەی ساکسۆینە کە بە هۆی وانەو داهێنانە سۆسیالیستیەکانی، لایەنگرێکی زۆری پەیدا کردو، ڕۆڵێکی گرنگی لە شەڕی جوتیارانی ساڵی ١٥٢٥دا هەبوو کە لە پاش شکستی جوتیارەکان، دەستبەسەر کرا و لە سێدارە درا.

دوای مۆنزەر، کە لە گوندی ڕەن، کەسێک لەو تاقمە بە ناوی مەلکوور هوفمەن بانگەشەی ئەوەی کرد کە مەسیح زیندوو بۆتەوەو گەڕاوەتەوە، لە ساڵی ١٥٣٣دا، لە ئیستراسبۆرگدا بەند کرا. هەر لەو کاتەدا، ئەندامانی گرووپەکە لە مونستەر کۆبوونەوە و، سەرەتا دەوڵەتێکی تیئۆکراسیان لە ژێر سەرکردایەتی وتاربێژێک بەناوی بێرنارد راتمەن و نانەوایەکی دەمارگرژی هۆڵەندی بە ناوی یوهان ماتلیزۆن پێک هێنا. لە ساڵی١٥٣٤دا، جۆن ئیف لیدن پۆستەکەی بەدەستەوە گرت و، ناوی لێنا شانشینی زیون . لەو شانشینەدا هاوسەرگیری و یاسا و

خاوەنداریێتی سامانەکان هەڵوشاوە. ئەم شێوازە توندڕۆییانەی ڕێبازی ئاناباپتیزم (یان کۆمۆنیزمی مەسیحی)لەساڵی ١٥٣٥دوای ئەوی هێرشیان کردە سەر مۆنتسێر و داگیریان کرد و ڕێبەرانی ئەو گرووپەیانلە سێدارەدا، بە بڕیاری شازادە قەشەی مونتسێر کۆتایی بە حکومەتی ئەم گرووپە هات.، بەڵام ئەندامەکانی ئەو گرووپە بیروراکانی خۆیان پاراست و بزووتنەوەکە لە ناو نەچوو. ژمارەیەک لە ئەندامانی ئەو گرووپە بە ڕێبەرایەتی منۆسیمۆنز، بە منۆنیتەکان بەناوبانگ بوون. ئەندامانی دیکەی ئەم گرووپەش سویسرایان بەجێ هێشت و لە وڵاتانی دیکەی ئەورووپادا پرش و بڵاو بوون.

بزووتنەوەی ئاناباپتیزم هەمووکات لەگەڵ دژایەتیی کەنیسەی کاتۆلیک و پرۆتستاندا بەرەورووو بۆتەوە. چوونکە ڕێ و شوێن و پرەنسیپەکانی ئەوانیان بە پێچەوانەی پرەنسیپەکانی مەسیحیەت دەزانی.

ئانارشیزم *Anarchism*

لە وشەی یۆنانیی Anarch(os) وەرگیراوە، بە کەسێک دەگوترێ کە ڕێبەر و سەرکردەی نەبێ.

مانای سیاسیی زاراوەی ئانارشیزم ئەو تێزە تایبەتە دەگرێتەوە کە خوازیاری هەڵوشانەوەی هەرجۆرە دەسەڵاتێکی ڕێکخراوە وپێیوایە کە هەر ڕێکخراو و دەسەڵاتێک دەبێتەهۆی گەندەڵی و بە زیانی مرۆڤەکانە.

ئانارشیستەکان پێیانوایە کە هەر شێوازێکی حکومەتی دژیو ونگریسە وسەرچاوەی گەندەڵی و سەرەڕۆییە. بە بڕوای ئەوان، حکومەت گەورەترین و خراپترین نموونەی چڕبوونەوەی دەسەڵاتی ڕێکخراوی سیاسییە. هەر بۆیە هەموو کاتێک ئامانجی سەرەکی ئانارشیەکان لە ناوبردنی هەرجۆرە حکومەتێک بووە.

ئاناکرۆنیزم *Anachronism*

لە وشەی یۆنانیی "ئانا" بە واتای گەڕانەوە و" کرۆنووسی" بە واتای کات وەرگیراوە. لە ئەدەبیاتی سیاسیدا، ئاناکرۆنیزم لەگەڵ نەریتخوازیدا بە یەک واتا نین و جیاوازییان هەیە.

ئانتاگۆنیزم / لە ئاشتی نەهاتوو — *Antagonism*

لە بنەڕەتدا وشەیەکی یۆنانیە، بە واتای مشتومڕ وشەڕ لە دژی یەکترە. ئانتاگۆنیزم تایبەتمەندیی کۆمەڵێک لە دژایەتیەکانە کە لە ئاشتیی نەهاتوون. ئەو چەمکە لە زمانی سیاسیدا بەمانای دژایەتیکردنێکی لە ئاشتی نەهاتووە.

ئینتانت / هاوڕایی — *Entente*

زاراوەیەکی فەڕەنسییە، بە واتای لێک تێگەیشتن و هاوڕاییە. لە عورفی سیاسیدا بە ڕێککەوتنی نێوان دوو یان چەند دەوڵەت لە ڕێگای گرێدانی گرێبەست و ڕێککەوتننامە دەگوترێ.

ئاوارە — *Refugee*

بە کەسێک دەگوترێ کە لە وڵاتی خۆی دەرکەرابێ، یان لە ژێر کاریگەریی ڕووداوێکی وەکوو شەڕدا لە نیشتمانی خۆی ڕای کردبێ.

پێڕاگەیشتن بە کاروباری ئاوارەکان لە ئەستۆی ڕێکخراوە نێونەتەوەییەکانی وەکوو کۆمیسارییای بەرزی پەنابەرانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان دایە.

ئاڤاکس
AWACS (Airborne Warning And Control system)

بە " سیستەمی هۆشداری و کۆنترۆڵی ئاسمان بڕ " دەگوترێ کە لە نێو فڕۆکە فەرماندیی و سیخووڕییەکان دایە و، بە یەکێک لە دیاردەکانی شەڕی ئەلکترۆنی دەژمێردرێ.

ئاڤانگارد — *Avant_garde*

زاراوەیەکی سەربازیی فەڕەنسییە کە لە پێش سالی ١٨٤٨، سەبارەت بەهەر تاقمێکی سیاسی کۆماریخواز یان سۆسیالیستیی پێشڕەو کەڵکی لێ وەردەگیرا.

ئەم زاراوەیە لە دوای سالی ١٩١٠ لە زۆربەی وڵاتاندا بە تاقمیکی داهێنەری کولتووری دەگوترا کە جیاواز لە یەکگرتوویە سیاسییەکەیان، خەڵک بەو شێوە لێیان تێ نەدەگەیشت.

ئاوس گلێیش Ausgleish (Ompromise)

زاراوەیەکی ئەڵمانییە بە واتای سازان و پێکهاتنە. لە بواری مێژووییەوە بەو ڕێککەوتننامە دەگوترێ کە لە ساڵی ١٨٦٧ لە نێوان دەوڵەتی نەمسا و سیاسەتڤانە نەرمڕۆکانی هەنگاریادا گرێدرا و، بەپێی ئەم ڕێککەوتننامە، ئیمپراتۆری نەمسا بوو بە شانشینی دوو وڵاتەی نەمسا ——— هەنگاریا. ئەو سیستەمە سەرەڕای ئەو کێشانەی کە بەهۆی یەکیەتی بازرگانی و ڕەخنەی ناسیۆنالیستەکانی نەمساوە هاتبووە ئاراوە، تا ساڵی ١٩١٨هەروا بەردەوام بوو. ناسیۆنالیستەکانی نەمسا پێیانوابوو کە هەنگاریا زیاتر قازانجی کردووە.

ئاهیمسا Ahimsa

وشەیەکی هیندییە، بەواتای ئازارنەدانە. ئەم زاراوەیە یەکێک لە پەروەردە بەرزەکانی گرووپی جین (Jain Sect) لە هێندە کە لە سەر بنەمای پیرۆزبوونی ژیان و خۆبواردن لە توندوتیژی ڕاوەستاوە.

ئاهیمسا لە سیاسەتدا بە واتای ناتوندوتیژی و شێوازی ئاشتیخوازانەیە.

ئاگادار کردنەوە Notification

کردەیەکە کە دەوڵەتێک؛ دەوڵەتێکی دیکە لە مەسەلەیەکی گرنگ ئاگادار دەکاتەوە. مەبەست لەو کردەوەیە ئەوەیە کە لایەنەکە بە شێوەیەکی یاسایی لە مەسەلەکە ئاگادار بێ. ئاگادارکردنەوە ڕەنگە بە دڵخوازانە ، یان بە زۆری و یان بە ناچاری بێ.

ئاپۆلۆژیزم Apologism

بە ڕێبازی تاقمێک لەو فەیلەسۆفانەی سەرەتاکانی سەرهەڵدانی ئایینی مەسیحی دەگوترێ کە پێیانوابوو لە بەرامبەر نەیارانی مەسیحیەتدا دەبێ پشت بە بەڵگە ببەسترێ و، لە سەپاندنی بەزۆرەملێی ئایین خۆ ببوێرن.

ئاسایشی نێونەتەوەیی International Security

حاڵەتێکی ئاسایی و هاوسەنگی نێوان دەوڵەتەکانە. لەو حاڵەتەدا بۆ ئەوەی ڕەوش و بارودۆخی جیهان نەکەوێتە مەترسیەوە، دەوڵەتەکان هێرش ناکەنە سەر خاکی یەکتر. هەرکاتێک دەوڵەتێک پێی لە بەرەی خۆی زیاتر رابکێشێ، لە ڕوانگەی دەوڵەتە نەیارەکانەوە، ئاسایشی نێونەتەوەیی " کەوتۆتە مەترسیەوە".

ئاسایشی گشتی Collective Security

ئەو زاراوە بە بنەمای پاراستنی ئاشتیی نێونەتەوەیی لە ڕێگای هەوڵی هاوبەشی نەتەوەکان، بە تایبەتی لە ڕێگای هەوڵی ڕێکخراوە نێودەوڵەتیەکانی وەک کۆمەڵەی گشتی و ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان، دەگوترێ.

ئاسایشی نەتەوەیی National Security

بە حاڵەتێکی ئاسایی دەگوترێ کە نەتەوەیەک بەبێ ئەوەی هەست بە ترس، یان هەست بە مەترسی لە دەستدانی هەموو یان بەشێک لە حەشیمەت، سامان، یان لە دەستدانی خاکی خۆی بکا، لەو پەڕی ئارامیدا دەژی. ئەمڕۆکە یاسا نێونەتەوەییەکان سنووری ماف وئازادییەکانی دەوڵەتەکانیان پێناسە و دیاری کردووە کە بە گەرەنتی پێشگیریکردن لە دەستدرێژیی وڵاتەکان بۆ سەر مافەکانی یەکتر دادەنرێ.

ئایدۆلۆژیا Ideology

لە وشەی لاتینی "ئایدیا" بە مانای بیر، ڕا و زەین وەرگیراوە. ئایدۆلۆژیا زانستێکی بەرپرسیارە. زانستێکە کە ئامانجەکەی خزمەت بە مرۆڤایەتی و پاراستن و پشتیوانی لە مرۆڤ و رزگارکردنی زەینی مرۆڤ لە دەمارگرژی و ئامادەکردنی مرۆڤ بۆ قبووڵی حکومەتی عەقڵە.

زاراوەی ئایدۆلۆژیا دواتر لە مانایەکی بەرفراوانتردا کەڵکی لێ وەرگیراوە، بەگشتی، هەرشێوە بیرکردنەوە و تیۆرێک کە بە دوای ئامانجێکی کردەیی تایبەتیەوە بێ و، بە تیۆرێکی رووت

و ئابستراکت نەبەسترێتەوە و، بە لێکدانەوەی مارکس، جگە لە راڤە و شیکردنەوە، گۆڕینی جیهانیش بکات بە ئامانج، ئایدۆلۆژیای پێ دەگوترێ. لە سەرەتای سەدەی بیستەم بەدواوە ئایدۆلۆژیا بۆ پێناسەکردنی سیستەمە فیکری و فەلسەفی و ئایینیەکان کە بە شێوەیەک لە شێوەکان لە سەر دیاریکردنی رێباز، کردەوە و هەڵوێستی لایەنگرەکانیان سەبارەت بە بابەتە سیاسی و کۆمەڵایەتیەکان کاریگەری هەبێ، کەڵکی لێ وەردەگیرێ.

Idealist ئایدیالیست

بەو فەیلەسوف و سیاسەتڤانانە دەگوترێ کە بۆ پێکهێنانی کۆمەڵگایەک یان حکومەتێکی ئایدیال (نموونەیی) تێکۆشاون و تێدەکۆشن.

Flag Of Conveniece ئاڵای بەرژەوەندییانە

ئاڵای وڵاتێکە کە یاسای ئە وڵاتە لە بەرامبەر وەرگرتنی پارە یان کرێدا، مۆڵەتی تۆمارکردن و پاشانیش مافی هاووڵاتیبوون و مافی هەڵکردنی ئاڵا بە زۆربەی پاپۆڕەکان دەدا، بەبێ ئەوەی شتی دیکەی وەکوو هاووڵاتیبوونی خاوەنی پاپۆڕەکە یان بەرێوەبەران یان وڵاتی دروستکەری پاپۆڕەکە لە بەرچاو بگرێ. پاناما و هێندۆراس لە سەردەمێکیش کۆستاریکا) یەکەمین وڵات بوون کە رەوتی "تۆماری ئازاد" انەیان بەر لە شەڕی دووهەمی جیهانیدا دەست پێکرد. بەڵام لە دوای شەڕ، لیبریا یەکەم وڵات بوو کە مافی هەڵدانی ئاڵای بەرژەوەندییانەی بەخشی. بەرادەیەک کە لە ساڵی ١٩٦٧ بەملاوە بە لەبەرچاوگرتنی توناژی تۆمارکراو بوو بە یەکێک لە گەورەترین وڵاتانی خاوەن پاپۆڕ لە جیهاندا. لەم دەیانەی دواییدا قوبرس، سەنگافوور، سۆمالی، سریلانکاو فلیپین رەوتی تۆمارکردنی ئازادیان دەست پێکردووە، هیچ کام لەو وڵاتانە ئەندامی کۆنڤانسیۆنی ساڵی ١٩٤٨ سەبارەت بە دەریای ئازاد نین. بەپێی ئەم کۆنڤانسیۆنە، دەبێ "پێوەندییەکی راستەقینە" (کە ئەویش پێناسەیەکی روونی نیە) لە نێوان پاپۆڕو وڵاتی تۆمارکەردا هەبێ بۆ ئەوەی کە بتوانێ سەلاحیەتێکی کاریگەر کاروباری ئیداری، تەکنیکی و کۆمەڵایەتی لەسەر ئەو پاپۆڕانەی کە ئاڵای ئەم وڵاتەیان هەڵداوە، پیادە بکا. دیوانی نێونەتەوەیی دادوەری لە رایەکی راوێژکارانەی خۆیدا سەبارەت بە پێرەوپرۆگرامی

کۆمیتەی پاراستنی دەریایی ئیمکۆ (ریکخراوی نێودەوڵەتیی راوێژکاری دەریایی کە ئەمرۆکە بە رێکخراوی نێونەتەوەیی دەریایی ناودەبرێ) لە ساڵی ١٩٦٠ دا بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ داکۆکی لە مافە لیبریاو پاناما لە جێبەجێکردنی رەوتی تۆمارکردنی ئازاد کردو، دەنگی بەوەدا کە واتای پێوەندیی راستەقینە کاریگەری لە سەر دیاریکردنی مانای رستەی " گەورەترین وڵاتانی خاوەن پاپۆڕ بۆ ئەندامەتی لە کۆمیتەی پاراستنی دەریایی ئیمکۆ (بەشێوەیەک کە لە کۆنڤانسیۆنی دامەزراندنی رێکخراوەکە داهاتووە)، نیە. دیوان دەنگی بەوەدا کە ئەم رستەیە تەنیا ئاماژە بەو وڵاتانە دەکا کە زۆرترین رادەی توناژی تۆمار کراوی هەیە، بە بێ ئەوی کە سەرنج بە هەرجۆرە پێوەندییەکی نێوان پاپۆڕەکان و وڵاتی خاوەن پاپۆڕەکان بدا؛ کە ئەمەش خۆی بەو مانایەیە کە خاوەندارەتیی خۆی توخمێکی بێ کاریگەرەو، هیچ رۆڵ و کاریگەرییەکی نیە. لە روانگەی نێونەتەوەییەوە، بوونی ئاڵای بەرژەوەندی پرسیاری زۆر دینێتە ئاراوە، وەک : ئایا وڵاتی خاوەنداری پاپۆڕی هەڵگری ئاڵای بەرژەوەندی مافی پشتیوانیکردن یان لە حاڵەتی هەلومەرجی نائاسایی نیشتمانیدا، بەپێی تیۆری کۆنترۆڵی کاریگەر، مافی دەستبەسەرداگرتنی هەیە یان نا؟ ئایا یاساکانی کاری وڵاتی خاوەن پاپۆڕەکە دەتوانن پاپۆڕەکانی هەڵگری ئاڵای بەرژەوەندییانە لە خۆبگرن یان نا؟ هەرچۆنێک بێ، بەگشتی، هەموو لایەک لەسەر ئەوە کۆکن کەرەوتی ئاڵا بەرژەوەندییەکان لەگەڵ یاسا نێو دەوڵەتیەکاندا ناتەبا نیە.

ئاشتی چەکدارانە

لە ساڵی ١٨٧١ ەوە کە ئەڵمانیەکان بەسەر فەڕەنسیەکان دا سەرکەوتن تا ساڵی ١٩١٤ کە شەڕی یەکەمیی جیهانیی دەستی پێکرد، لە نێوان دەوڵەتەکانی ئەورووپادا هیچ شەڕێک رووی نەداو، بەڵام وڵاتانی ناوچەکە لەم ماوەی ئەو ٤٣ ساڵەدا کە قۆناغی ئاشتی چەکداری پێ دەگوترێ، بەگەرم و گووڕی خەریکی خۆ ئامادە کردن و پۆشتەکردنی سوپاکانیان بوون.

ئاسانکاری جیهانیی ژینگە (جێف)

Global Enviornment Facility (GEF)

رێکخراوێکی نێونەتەوەییە کە لە ساڵی ١٩٩١ وەک پلانێکی تاقیکاریی سێ ساڵە و وەک میکانیزمێکی مالی دامەزرا، تاکوو هاوکارییە بێ بەرامبەرەکان بە مەبەستی بەرێوەبردنی چالاکی لە

پێناوی پاراستنی ژینگەی جیهانی بدا بە ولاَتانی لە حالّی پەرەسەندندا. ئەم ئاسانکارییە دوابەدوای بریارنامەی بەرپرسانی بەڕێوەبەریی بانکی جیهانی لەگەلّ "پلانی ئاوەدانکردنەوەی نەتەوەیەکگرتووەکان"، "پلانی ژینگەی نەتەوەیەکگرتووەکان" و"بانکی جیهانی"، هاتە ئاراوە. بۆویتە هاوکارییەکانی "جێف" بریتین لە دابینکردنی دارایی پرۆژە سەرمایەگوزارییەکان و بەخشینی هاوکارییە تەکنیکیەکان بە ولاَتانی لە حالّی پەرەسەندن.

پێکهاتەی گشتی جێف بریتیە لە کۆمەلّە، ئەنجوومەن و سکرتاریایەک و؛ گرووپێکی راوێژکاریی تەکنیکی و زانستی کە پێشنیارو راوێژە پێوەیستەکانی خۆی ئاراستەی ناوەندەکانی سەرەوە دەکا.

ئەرکەکانی کۆمەلّە بریتین لە، هەلّسەنگاندنی سیاسەتەگشتییەکانی جێف، هەلّسەنگاندن و تاوتۆیکردنی کارو کردەوەکانی جێف بەپێی ئەو راپۆرتانەی کە لە لایەن ئەنجوومەنەوە پێشکەش دەکرێن و، چاوەدێریکردن بەسەر ئەندامەتی لە ئاسانکاری، هەلّسەنگاندن وپەسندکردنی پێداچوونەوەکان بەسەر بەلّگەی پێکهاتەی جێف بەپێی پێشنیارەکانی ئەنجوومەن. جێف بە پشت بەستن بە هاوکاری سێ دەزگای بەرێوەبەری خۆیدا، وەکوو میکانیزمێک بۆ هاوکاری نێونەتەوەیی، خەرجی پێویست بۆ بەرێوەبردنی پلانە پێشبینی کراوەکان لەو بوارانەدا، دابین دەکا:

١ــ گۆرانکارییەکانی کەش و هەوا

٢ــ جۆراجۆریی شێوازەکانی ژیان

٣ــ ئاوە نێودەولّەتیەکان

٤ــ تێکچوونی تۆیکانی ئۆزۆن

ئالّوگۆرە پۆزتیڤ و نێگەتیڤەکان

ئەو ئالّوگۆرانەی کە کۆمەلّگا بۆ یەکخستنەوەی توخمەکانی خۆی پێکیان دێنێ یان پۆزەتیڤن، یان نیگەتیڤ:

١ــ ئالّوگۆری پۆزەتیڤ بە بەرەو پێشبردنی ئەو توخمانە دەگوترێ کە داواکەوتوون، بەشێوەیەک کە ئەو توخمانە، بە توخمە پێشکەوتووەکان بگەن و لەگەلّیان دا بگونجێن.

٢_ ئاڵوگۆڕی نیگەتیڤ بە بەدواوە گەڕاندنەوەی ئەو توخمانە دەگوترێ کە پێشکەوتوون، بە شێوەیەک کە بگەڕێنەوە رەوشی پێشووی خۆیان و لەگەڵ ئەو توخمانەدا کە دوا کەوتوون، بگونجێن.

ئاڵوگۆڕی پۆزەتیڤ پێویستی بە داهێنانی نوێ هەیە، بەڵام ئاڵوگۆڕی نێگەتیڤ ئەو داهێنانانەی کە پێشتر هاتوونەتە ئاراوە،رەت دەکاتەوە. کۆمەڵگا گەورە مرۆییەکان رەهەندێکی گەشەخوازیان هەیە و تەنیا لە هێندێک لە قۆناغەکانی مێژوویی خۆیانداو لە هێندێک بواردا بە شێوەیەکی کاتی بۆ دواوە دەگەڕێنەوە، کە ئەمەش کۆنەپەرەستی لێ دەکەوێتەوە. بۆیە دەبێ هەموومان ئەوە پەسند بکەین کە لە کۆمەڵگا گەورەکان و لە مێژووی گشتی مرۆڤ، بەرەوپێشچوون، بنەمایە و بۆ دواوە گەڕانەوەش حاڵەتێکی کەم و دەگمەنە.

ئەو هەوڵە پۆزەتیڤانەی کە کۆمەڵگا بۆ نۆژەنکردنەوەی خۆی وڕێکخستنەوەی دووبارەی خۆی دەیاندا، بە دووشێوە بەڕێوە دەچن: بزووتنەوە لەسەرەخۆ یان چاکسازییەکان و بزووتنەوە توند یان شۆڕشگێرییەکان.

ب

ب

Bugging بەدزی گوێ راداشتن

بە دانانی کەرەستە ئەلەکترۆنیە شاراوەکان ، بە مەبەستی گوێ گرتن یان تۆمارکردنی ئاخاوتنە شاراوەکان دەڵێن بەدزی گوێ راداشتن. ئەم کارە بەکەڵک وەرگرتن لە تەکنەلۆژیای نوێ جێبەجێ دەکرێ. لەم سەردەمەدا بە کەڵک وەرگرتن لەو کەرەسانە، کاری سیخوڕیی سیاسی و پشەسازی بە بەراورد لەگەڵ رابردوودا زۆر ئاسانتر بۆتەوە.

Credential letter بڕوانامە

بە بڕیاری سەرۆکی وڵات دەگوترێ کە بەو باڵوێز و راسپێردراوە سیاسییانە دەدرێ کە دەنێردرێنە وڵاتانی دیکە، بۆ ئەوەی کە پلەو پایەی ئەوان لە لای سەرۆکی ئەو دەوڵەتانە بەهێزتر بکا. وێنەی ئەم بڕیارەلە پێشدا بە وەزیری کاروباری دەرەوەی وڵاتی وەرگر دەدرێ و پاشان رێکەوتی سپاردنی ئەم بڕیارە بە سەرۆکی وڵات دیاری دەکرێ و رادەگەیەنرێ. جاران بە بڕوانامە دەگوترا مەتمانە نامە.

Continuity Of States بنەمای بەردەوامیی وڵاتەکان

بەپێی ئەو بنەمایە، هەر کاتێک وڵاتێک بوو بە خاوەنی شوناسێکی نێونەتەوەیی سەربەخۆ وجێگیر، گۆرانکارییەکانی دوایی ، لە ناو دەوڵەت یان لەناو دەستووردا، کاریگەرییەکیان لەسەر بوونی سەربەخۆی ئەو وڵاتە نابێ. بەردەوامیی وڵاتەکان، ئاماژە بە مانەوەی بەردەوامی دەوڵەتەکان

وەک سووژە و ڕەچاوکەرانی یاسا نێودەوڵەتیەکان دەکا. شوناس و بەردەوامیی وڵاتێک دەبێ لە مەسەلەی جێنشینی وڵاتان جیا بکرێتەوە، چوونکە لەو هەلومەرجەی دواییدا، کەسایەتیەکی نێونەتەوەیی (دەوڵەتێک)، جێگای کەسایەتیەکی نێو نەتەوەیی تر دەگرێتەوە.

بنەمای بەردەوامیی وڵاتەکان لە هێندێک بواردا کە گۆڕینی ناو یان گۆڕینی دەسەڵات لە ڕێگای خستنە سەر، تێکەڵ کردن یان بەخشێن جێبەجێ بکرێ، گرنگیەکی تایبەتی هەیە. بەردەوامیی ناوی وڵاتێک یان گۆڕینی ناوەکەی ڕەنگە لەسەرکەسایەتیی نێونەتەوەیی ئەو وڵاتە کاریگەری هەبێ. بەو حاڵە، لە ڕەوتی نێونەتەوەییدا، چەمکی بەردەوامی بە شێوەیەکی یەکسان پیادە نەکراوە. "کۆماری نەمسا" کەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی هاتە ئاراوە، بە هیچ شێوەیەک هاوواتای ئیمپراتۆریی نەمسا ــ کە هەنگاریای لێ جیا ببۆوە ــ نەبوو، بەڵام ئەو نەمسایەی کە لە لایەن ڕایخی سێهەمی ئەڵمانیاوە داگیر کرابوو و، دوای شەڕی دووهەمی جیهانی بۆ جارێکی تر سەری هەڵداوە، بە بەردەوامیی وڵاتی نەمسا بەر لە ئەنشەلۆس دەژمێردرا. سیربستان دوای شەڕی لە یەکەمی جیهانی وەک پاشایەتیی سیربەکان، کرۆاتەکان و سلۆڤانەکان بەردەوام بوو و، دواتر وەک یۆگۆسلاڤیا ناسرا. سەرەڕای ئەوەی کە وڵاتانی میسر و سوریا لە ساڵی ١٩٥٨دا سەربەخۆیی خۆیان ڕاگەیاندبوو، بەڵام بە هۆی سەرنەگرتنی هەوڵەکانیان ــ لە ڕوانگەی ئەندامانی دیکەی نەتەوەیەکگرتووەکان ــ کاریگەرییەکی لە سەر ڕاگەیاندنی سەربەخۆییەکان دانەنا.

بنەمای سووربوون لەسەر بەڵێن *Pacta Sunt Servanda*

"پێویستیی سووربوون لەسەر بەڵێن" بە بنەمای سەرەکیی ڕێککەوتنەکان دەژمێردرێ و، بە بڕوای هێندێک کەس، بنەمای سەرەکیی مافی نەتەوەکان پێک دێنێ. ئەم بنەمایە لە پێشەکی جاڕنامەی ڕێکخراوەی نەتەوەیەکگرتووەکاندا ئاماژەی پێکراوە و، لە پێشەکی و ماددەی ٢٦ی کۆنڤانسیۆنی ڤیەننا سەبارەت بە ڕێوشوێنی ڕێککەوتنەکانی ساڵی ١٩٦٩ش بەم شێوەیەی باس لەو بنەمایە کراوە: " دەبێ هەر دوولایەنی ڕیککەوتنەکە بڕیارە پێویستەکان جێبەجێ بکەن و بەنیازپاکیەوە بەڕێوەی ببەن". هەروەها یەکێک لە ڕێوشوێنە کۆنەکانی مافە نێونەتەوەییەکان ئەوەیە کە بۆ جێبەجێ نەکردنی ئەم بنەمایە ناکرێ پشت بە یاسای نێوخۆیی ببەستێن و، ئەمەش لە

کۆنڤانسیۆنی ڤیەننادا نووسراوە. زۆر جار گریمانەیەکسەبارەت بە راست بوونی ریککەوتنەکان لە ئارا دایە. بۆوینە گریدانی ریککەوتنامەیەک کاتیک لە جێی خۆی دایە کە دژی یاسا نیۆخۆییەکانی ولاتەکە نەبی.

بنەمای سێ لایەنەی (سوون یاتسێن) *Three Principles*

بە کۆمەڵە بیرو باوەڕی سوون یاتسێن (١٩٢٥ _١٨٦٧) ناسیۆنالیست و شۆڕشگێری بەناوبانگی چین دەگوترێ کە بریتین لە :

١_ ناسیۆنالیزم (کۆتایی هێنان بە دەسەڵاتی داگیر کەران لە چین).

٢_ دیموکراسی.

٣_ بژێوی (هە ..سێک مافی ژیان و بەدەستهێنانی پێوەرێکی لۆژیکی بۆ گەیشتن بە ژیانی خۆی، هەیە).

بەستراوەکان *Satellites*

زاراوەیەکە کە لە لایەن رۆژئاواییەکانەوە بە ولاتانی سۆسیالیستی ئەورووپای رۆژهەڵات دەگوترا. بەڵگەی رۆژئاواییەکان ئەوە بوو کە ولاتانی ناوبراو بەکردەوە لە بواری سیاسی و ئابوورییەوە سەر بە یەکیەتیی سۆڤیەت بوون.

بازەکان **Hawks**

لە ئەدەبیاتی سیاسیدا بازەکان (لە بەرانبەر کۆترەکان دا) بەو کاربەدەستانە دەگوترێ کە خوازیاری هەڵایساندنی شەڕو درێژەدان بە شەڕ بۆ گەیشتن بە ئامانجە سەربازی _ سیاسیەکانن. ئەم زاراوەیە بە سیاسەتمەدارە توندڕۆکانیش دەگوترێ.

باکۆنینیزم *Bakuninism*

بیروباوەڕێکی سیاسیە کە پێوەندی بە باکۆنینەوە Bakunin (١٨٧٦-١٨١٤) هەیە. باکۆنین نووسەری ئانارشی رووس کەلە ساڵی ١٨٦١ هەتا ١٨٧٦ رێبەری حیزبی ئانارشیستی لە ئەورووپا لە ئەستۆدا بوو. ناوبراو هاوکاریی مارکس و ئەنگێلزیشی دەکرد، بەڵام لە ساڵی ١٨٧٢دا لە

ئەنتەرناسیۆنالی یەکەم دەرکراو، ڕێبازی باکۆنینیزمی داڕشت و، لە کتێبی خۆی بە ناوی "خوا و دەوڵەت " (God and the State) خستەڕوو.

بنەماکانی بیروباوەڕی ناوبراو بریتین لە: پێویستیی رووخاندنی دەوڵەت و پاراستنی ماف تاکایەتی لەو پەڕی خۆیدا. ناوبراو بە دامەزرێنەی قوتابخانەی "نەهیلیزم"یش دەژمێردرێ.

بەباڵکانی کردن ***Balkanization***

چەمکی باڵکان لە زاراوەی تورکی بە مانای "چیای شەڕانی" وەرگیراوە.

ئەم ناوە بەدوای لێک هەڵوەشانەوەو دابەشبوونی ئیمپراتۆریی نەمسا_هەنگاریا بۆ وڵاتە بچووک و ئاڵۆزە سیاسییەکانی وەک ئەوەی کە لە باڵکان دامەزراوە، هاتۆتە ئاراوەو؛ بەگشتی ئاماژە بە دابەشبوونی ناوچەیەک بۆ سەر چەندین وڵاتی بچووک، دەکا. مەبەست لە باڵکانی کردن پێشگیری لە دامەزران و جێگرتنی وڵاتێکی سەقامگرتوویە، بۆ کەمکردنەوە لە ئاستی مەترسیی ئەو وڵاتە بۆ سەریان بە دژی ئەو وڵاتەی کە ئەم سیاسەتە پیادە دەکا. دوای هەڵوەشانەوەی یۆگۆسلافیا لە نێوان ساڵەکانی ۱۹۹۲ هەتا ۱۹۹٦، واتای " بەڵکانی کردن" لەگەڵ ژینۆساید و پاکتاوکردنی رەگەزی تێکەڵ بووە.

بەبرەکانی ئاسیا ***Asian Tigers***

بەژمارەیەک لە وڵاتانی رۆژهەڵاتی ئاسیا دەگوترێ کە ئابوورییەکەیان لەم دەیانەی دواییدا پەرەسەندنێکی بەرچاوی بە خۆیەوە بینیوە. ئەم وڵاتانە بریتین لە: ژاپۆن، تایوان، سەنگاپوور، کۆریای باشوور و هۆنگکۆنگ. زاراوەی "بەچکە بەبرەکان"یش بە وڵاتانی ئەندەنۆسیا، تایلەند ومالیزیا دەگوترێ. دوای ئەوەی کە هۆنگ کۆنگ بوو بە بەشێک لە وڵاتی چین، ئەم وڵاتە بە "ئەژدیهای ئاسیا"(Asian Dragon) ناوبانگی دەکرد.

بەربەریزم ***Barbarism***

لە زاراوەی لاتینی بەربەری Barbari(a) و(us) Barbarism وەرگیراوە. زاراوەیەکە کە بۆ هۆزە بەربەڕ و زیاتر غەیرە لاتینیەکان کەڵکی لێ وەردەگیرێ کە بەگشتی لە ناوچەکانی باکووری ئەفریقیادا نیشتەجێن. ئەمرۆکە بەربەریزم بە واتایەکی گشتی، بیروباوەڕو داب و نەریت و شێوازی رەفتاریی هەموو هۆزە وەحشیەکان لە خۆ دەگرێ.

بریگاردی نێونەتەوەیی

بەو گیانفیدا کۆمۆنیستانە و باڵی چەپ دەگوترێ کە لە وڵاتە جۆراوجۆرەکانی دنیاوە بۆ لایەنگریکردن لە کۆماریخوازان بە دژی ژەنەڕاڵ فرەنکۆی دیکتاتۆری بەناوبانگی ئیسپانیا و هێزە دەستەڕاستیەکان لە کاتی شەرە نێوخۆییەکانی ئیسپانیا (٣٩ _١٩٣٦) دا شەڕیان دەکرد. هێندێک لە سەکردە ناسراوە کۆمۆنیستەکانی جیهان وەک تیتۆ و ئۆلبریشت لەو گیانفیدایانە بوون.

بۆلشڤیزم **bolshevism**

وشەیەکی رووسیە بەمانای زۆرینە، بەو تاقمە لە حیزبی سۆسیال دیمۆکراتی کرێکارانی رووسیا دەگوترا کە لە کۆتایی دووهەمین کۆنگرەی حیزب لە ساڵی ١٩٠٣دا زۆرینەی حیزبیان بەدەست هێنا(لەبەرامبەر مۆنشڤیکەکان کە "کەمینە" بوون) و، ئەم ناوەش بۆ ئاماژەکردن بە ئەوان و بیروبۆ چوونەکانیان بوو. لە روانگەی بۆلشڤیکەکانەوە، بۆلشڤیزم بریتیە لە لایەنگریکردن لە مارکسیزمی ئۆرتۆدۆکس لە بەرامبەر رۆیزیۆنیزمداو، رێکخراوێکی چەقبەستووی حیزبی بە پێکهاتەیەکی هیرارکیەت و شانەیەک لە شۆڕشگێرە لێهاتووەکان وەک رێبەرانی حیزب لە بەرامبەر حیزبەکانی دیکە کە نارێکخراون و هەروەها بۆلشڤیکەکان لە بەرامبەر حیزبەکانی دیکەدا خاوەنی تاکتیکی شۆرشگێرین.

نازناوی بۆلشڤیکەکان لە ساڵی ١٩١٢ هەتا ١٩٥٢ یەکێک لە ناوە رەسمییەکانی حیزبی کۆمۆنیستیی سۆڤیەتی بوو.بیرمەندانی رۆژئاوا لە ساڵەکانی ١٩٢٠ هەتا ١٩٤٠ بۆلشڤیزمیان لە دەرەوەی سۆڤیەتدا بە توندڕەوترین بزوتنەوەی پێشکەوتنخوازانەی چەپ دەژمارد؛ دواتر لەریزی جۆرەکانی تۆتالیتاریزمیان دانا.

بۆلشڤیزمی نەتەوەیی **National Bolshevism**

زاراوەیەکە کە لەنێوان دوو شەری جیهانی لە ئەڵمان دا کەڵکی لێ وەردەگیرا تاکوو سیاسەتی بەرگریی ناسیۆنالیستانەی لە بەرانبەر "رێککەوتننامەی ڤێرسای" و رۆژئاوای پشت بەستوو بە یەکیەتیی لەگەڵ سۆڤیەتی بۆلشویک لە دژی دوژمنە هاوبەشەکانی دا پێناسە بکاو لێک بداتەوە.

هێزی پاڕادۆکسیکاڵی ئەم زاراوە گرووپەکان لە هەردوو بیروبۆچوونی جیاوازی سیاسی بۆ لای خۆی رادەکێشێ واتا ناسیۆنالیستەکان لە باڵی راست و کۆمۆنیست و سۆسیالیستە نەیارەکان لە باڵی چەپ دا. لە دوای هاتنە سەرکاری نازییەکان ئەم زاراوەیە لە نێو چوو.

Bloc — بلۆک

بە ئەندامانی دامەزراوەیەکی یاسا داڕێژی دەگوترێ کە بە ناچاری سەر بە حیزبێک نین بەڵام خاوەنی ئاوات و ئامانجی هاوبەشن. زاراوەی ئاماژە پێکراو هەروەها بە تاقمی ئەو وڵاتانە دەگوترێ کە بۆ دەستەبەر کردنی یەک ئامانج تێدەکۆشن.

Eastern Bloc — بلۆکی ڕۆژهەڵات

ئەم بلۆکە لەم وڵاتانە پێک دەهات کە بەگشتی لە بواری سیاسی و کۆمەڵایەتیەوە خاوەنی ڕێبازێک بوون، پەیرەویان لە سیستەمی سۆسیالیستی دەکرد. یەکیەتیی سۆڤیەت ئالبانی، پۆلۆنیا، چیکۆسلۆڤاکیا، ڕۆمانی، یۆگۆسلاڤیا، هەنگاریا بولگارستان و ئەڵمانیای ڕۆژهەڵات لە کیشوەری ئەورووپاو، کۆریای باکوور و ڤێتنام لە کیشوەری ئاسیاو، کوبا لە کیشوەری ئەمریکا وڵاتانی پێکهێنەری ئەم بلۆکە بوون.

Western Bloc — بلۆکی ڕۆژئاوا

بە وڵاتانی ئەمەریکا و ڕۆژئاوای ئەورووپا دەگوترێ کە خاوەنی سیستەمە سەرمایەدارییەکان بوون و، زۆربەیان ئەندامی ناتۆن. ئەم وڵاتانە زیاتر لەبەرامبەر بلۆکی ڕۆژهەڵاتدا سیاسەتێکی یەکدەستیان دادەڕشت و پەیڕەویان لێ دەکرد.

Bonapartism — بۆناپارتیزم

ڕژێمی سیاسی ـــ سەربازیی ناپلیۆنی یەکەم (١٨٢١ ـــ ١٧٦٩)، ئیمپراتۆری فەڕەنسایە کە لە بە هۆی پەرەسەندنی خێرای سەرمایەداری لە سەدەی نۆزدەهەمدا و بەپشت بەستن بە خولقاندنی ڕووداوە سەربازییەکان، گەشەی کرد. ناپلیۆن کەڵکی لە دەسکەوتەکانی شۆڕشی مەزنی فەڕەنسا وەرگرت و، گەردەلوولی شۆڕشی دامرکاند. بەرژەوەندی و دەستە ئیمپرالیستیەکانی فەڕەنسا، ناوبراوی بە دژی وڵاتانی ئەورووپی هان داو، دنیای نیمچە فیۆدالیش نەیتوانی لە بەرامبەریدا ڕاوەستێ. بەهای هەوڵەکانی ناپلیۆن لەوەدا بوو کەتوانی دروستترین شێوازەکانی تاکتیکی و ستراتیژیی کەڵک وەرگرتن لە کۆمەڵە گەورە چەکدارەکان بدۆزێتەوە. بەڵام تێکشکانی ناوبراو لە شەڕەکانی ١٨١٤ و ١٨١٥دا و سەرکەوتنی مەزنی هێزەکانی هاوپەیمانە ئەورووپیەکان لە شەڕدا تەنیا بەو هۆیە بوو

که نەتەوەیەک بە هۆی چارەگە سەدەیەک شەڕ لاواز بیووو و، ئیتر نەدەیتوانی لە بەرامبەر هێرشی دنیایەک کە لە دژی ئەو چەکدار ببوو، خۆڕاگری و بەرگری بکا.

بناژۆ *Fundamentalist*

ئەم زاراوەیە بە کەسێک دەگوترێ کە بڕوای بە دەقی ئینجیل هەیە و خۆی بە راڤە و شیکردنەوەی ئەو کتێبانە نابەستێتەوە. بۆ وێنە گێرانەوەی ئینجیل لە خوڵقانی مرۆڤ دەکا، دەبێتە هۆی رەتکردنەوەی تیۆری دارڤین. بناژۆیی لە ویلاتەکانی باشووریی ویلایەتەیەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە ژێر ناوی هێڵی ئینجیل دا باوە.

ئەمڕۆکە، بناژۆیی ئیسلامی بڕوای بە پێڕەویکردن و جێبەجێکردنی وردی شەرعی پیرۆزی ئیسلام هەیە.

بۆربۆنەکان *Bourbons*

١ــبنەماڵەیەکی پاشایەتی بوون کە حکومەتیان بە سەر ئیسپانیا، فەرەنسا وناپڵدا دەکردو، شۆڕشی مەزنی فەرەنسا لە ساڵی ١٧٨٩دا کۆتایی بە تەمەنی دەسەڵاتی پاشایەتیی ئەم بنەماڵەیە هێنا. لویی شازدەهەم (١٧٩٣ ــ١٧٥٤) دوایین پاشای ئەم بنەماڵە لە سێدارە درا (١٧٩٣).

٢ــ سیستەمی پاشایەتیی بۆربۆنەکان لە دوای وازهێنانی ناپلیۆن، ئیمپراتۆری فەرنسا دووبارە دامەزرایەوە (١٨١٥)، بۆ جارێکی تر لە ساڵی ١٨٣٠ لە بەریەک هەڵوەشایەوەو، لویی فیلیپ، شارڵی دەیەمی لە سەر تەختی دەسەڵات لادا. لویی سەر بە هۆزی بۆربۆنەکانی ئۆرلێئان بوو و، بۆخۆشی لە ساڵی ١٨٤٨ لە دەسەڵات لادرا. سیستەمی پاشایەتی بەدامەزرانی کۆماری سێهەمی فەرەنسا لە نێوچوو (١٨٧١). پاشایەتی خوازانی فەرەنسا دوولەت بوون. تاقمێکیان کە خۆیان بە مەشروعەخواز ناودەبردو، پێڕەوی رێبازی پاشایەتی خوازە کۆنەکان و، تاقمەکەی تر پێڕەوی تاقمی پاشایەتیی ئۆرلێئان بوون، لایەنگرنی پاشایەتی خوازەکۆنەکان لە دەیەی نەوەدی سەدەی نۆزدەهەمدا لە نێو چوون. ئێستاکە زۆربەی پاشایەتی خوازانی پێڕەوی لە رێبازی پاشایەتی خوازە نوێکان (تاقمی ئۆرالیتان) بە سەرکردایەتی کۆنت دووپاری (کۆنتی پاریس) دەکەن.

بۆربۆرەکانی ئیسپانیا لە پاشماوەکانی بنەماڵەی پاشایەتی خوازە کۆنەکانن. لە ساڵی ۱۹۳۱دا ئیسپانیا رایگەیاند کە سیستەمی دەسەلاتی ئەو وڵاتە پاشایەتیەو، لە ساڵی ١٩٧٥یشدا، شازادەخوان کارلۆس بۆربۆن ـــ پاراما بوو بە شای ئەم وڵاتە.

بۆربۆنە نیئۆپلیتەکان لقێک لە بنەماڵەکانی ئیسپانیا بوون کە لە ساڵی ١٧٣٨ هەتا ١٨٦٠ بەسەر ناپڵ و سیسیلدا حکومەتیان دەکرد.

٣ــ ئەم زاراوەیە بە کۆنەپەرستە توندرۆکانیش دەگوترێ. ئەم زاراوە لە دوای ساڵی ١٨١٥ بۆ جارێکی تر هاتە ئاراوە، هۆکارەش ئەمە بوو کە زۆر لە ئەندامانی بنەماڵەی بۆربۆنەکان ولایەنگرەکانیان، بە شێوەیەک هەڵسوکەوتیان دەکرد کە دەتگووت شۆڕشی ١٧٨٩ی فەرەنسا هەر رووی نەداوە.

بۆرژوازی ***Bourgeoisie***

زاراوەیەکە کە لە وشەی Bourg بە واتای شار وەرگیراوە، کە لە سەرەتادا بە چینی شاری دەوڵەمەند وخوشگوزەرانیان دەگووت.

لەروانگەی مارکسیەکانەوە، بۆرژوازی لە هەناوی کۆمەڵگای فیۆدالی و لەرەوتی هەوڵی بەرهەمهێنانی وردەشتومەک سەری هەڵداوە و گەشەی کردووە؛ لە قۆناغی کەڵەکە بوونی سەرەتایی سەرمایەدا، وەک چینێک وەدەرکەوت و، لە ماوەی چەندین سەدە خەباتدا، توانیویەتی دەسەلاتی خۆی بسەپێنێ.

لە زاراوەی زانستیدا بۆرژوازی بریتیە لە چینی سەرمایەداران، واتە ئەو کەسانەی خاوەنی سەرکیی کەرەسەکانی بەرهەمهێنانی وەک کارگەکان، بانکەکان، کەرەسەکانی گواستنەوە و گەیاندن، بلاوکردنەوە و... هتدن.

بۆرژوازی بەپێی ئەوەی کە سەرمایەکەی خۆی لەکام یەک لە بەشەکانی کاروپیشەدا وەگەڕ خستووە، بەسەر بۆرژوازیی پیشەسازی (خاوەن کارەکان)، بۆرژوازیی بازرگانی (بازرگانە مەزنەکان)، بۆرژوازیی بانکی(بانکدارەکان)و بۆرژوازیی لادێ دابەش دەبێ.

پۆلێن بەندییەکی تری بۆرژوازی بەپێی هێزی ماڵی و کارتێکەریی ئابووری وسیاسیەکەیەتی، کە بەسەر بۆرژوازیی گەورە، بۆرژوازیی ناوەندو وردە بۆرژوازی دابەش دەبێ. لە بواری چەندایەتیەوە رێژەی وردەبۆرژوازیێ و بۆرژوازی ناوەند لە بۆروازی گەورە زیاترە، بەلاّم توانایە ئابووری و کۆمەلاّیەتیەکان لە دەستی بۆرژوازیی گەورەدایە کە ئەگەرچی لە بواری چەندایەتیەوە کەمنیەیە، بەلاّم زۆربەی سەرچاوەکانی بەرهەمهێنان و ماڵی و دەسەلاّتی سیاسی لە بەردەست دایە. بۆرژوازیی ناوەندو وردە هەرکات لەبەردەم شکستهێنان دان و، و دەبنە کۆسپ لەبەردەم بەرژەوەندییەکانی بۆرژوازیی گەورەدا.

وردە بۆرژوازی ***Betty Bourgeoisie***

بە بەرهەمهێنەرە بچووکەکانی شتومەک دەگوترێ کە لە لایەک خاوەنی کەرەسەکانی بەرهەمهێنانن و، لە لایەکی تر زۆربەیان خۆیان کاری بەرهەمهێنان دەکەن و کەس ناچەوسێنەوە.

بۆرژوازیی کۆمپرادۆر ***Comprador Bourgeoisie***

بە تۆێژی بالاّ و دەوڵەمەندی بۆرژوازی دەگوترێ کە پێوەندییەکی پتەوی لەگەڵ مۆنۆپۆلە بیانیەکاندا هەیە. بۆرژوازیی کۆمپرادۆر دەبێتە هۆی پاراستن و سەروەری سەرمایە بیانیەکان.

بۆرژوازی نەتەوەیی ***National Bourgeoisie***

بە توێژێک دەگوترێ کە لە هەولومەرجی داگیرکاریی ئەمپریالیزم بەسەر کۆمەڵگا کۆلۆنی و بەستراوەکاندا بە هۆی کۆمەڵێک کێشەی نەتەوەیی و بەسترانە مۆنۆپۆلیەکان پشت بە بەرهەمە نێوخۆییەکان دەبەستێ و، بەرژەوەندییەکانی لەگەڵ مۆنۆپۆلە بیانیەکان یەک ناگرێتەوە و لە دژایەتی دایە.

بیرۆکراتی ***Bureaucracy***

لە وشەی لاتینی (Burra) وەرگیراوەو، بۆ یەکەمین جار لە سەدەی هەژدەهەم وەک Bureaucratie لە لایەن یەکێک لە وەزیرانی بازرگانیی فەرەنسا بە واتای حکومەت کەڵکی لێوەرگیرا. لە سەدەی نۆزدەهەمدا ئەم وشەیە بە شێوەی Burokratie هاتە نێو زمانی ئەڵمانی و، ئیتر لەوەبەدواوە کەڵک وەرگرتن لەو وشەیە لە زمانی ئینگلیزی و زمانەکانی دیکەدا پەرەی گرت.

بیرۆکراتی ئەمڕۆکە ئاماژە بە توێژی ئیداری و چینی بەڕێوەبەریی ڕێکخراوە و بە تایبەتی ڕێکخراوی دەوڵەتی دەکاو، بەگشتی، بە واتای حکومەتی فەرمانبەران بە شێوەیەکی ڕێک خراو و پێکهاتەیەکی پتەو و یەکگرتووە.

بیرۆکراتی وەک یەکێک لە سەرچاوە گرنگەکانی دەسەلات، لە هەرکۆمەڵگایەک دا دەتوانێ ببێ بە نوێنگەی حکومەتی عەقل و لۆژیک و، کارگێری کاریزماتیک و هەست و سۆزی تاکەکەسی کە لە زۆربەی بڕیارە ئیداری و تەنانەت ڕێباز و یاسا و سیاسەتە گشتیەکانی کۆمەڵگای مرۆییدا خۆی دەنوێنێ، کۆنترۆڵ بکا و لە پێناو بەرژەوەندی گشتی کۆمەڵگا وەگەڕیان بخا. لە هەمان کاتیشدا دەتوانێ شێوەی چەکێکی ڕووخێنەر و ترسناک بە خۆیەوە بگرێ و، بە پێچەوانەی ویست و بەرژەوەندییەکانی خەڵک وەکار کەوێ.

هێندێکیش وەک کارڵ مارکس، رابێرت میشێل وگیدن جوبێرگ بە چاوێکی نیگەتیف سەیری ئەم دیاردەیان کردووە.

مارکس بۆچوونی خۆی سەبارەت بە بیرۆکراتی وێرای باسکردن لە بیروبۆچوونەکانی هیگڵ، دەردەبڕێ. بە بڕوای هیگڵ، بیرۆکراتی لە ڕاستیدا وەک پردێک لە نێوان دەوڵەت و کۆمەڵگا وایەو؛ کۆمەڵگاش لە گرووپەکان پێک دێ بە بەرژەوەندیی جیاوازەوەو، دەوڵەت پارێزەری بەرژەوەندییە هاوبەشە گشتیەکانی تاکەکانی کۆمەڵگایە. بیرۆکراتی ئامرازێکە کە لە ڕێگایەوە بەرژەوەندییە تایبەتیەکانی گرووپەکان دەگوازرێتەوە بۆ بەرژەوەندییە هاوبەشە گشتیەکان. مارکس بۆچوونی هیگڵ لەو بارەوە کە دەوڵەت نوێنەری بەرژەوەندییە هاوبەشە گشتییەکانی تاکەکانی کۆمەڵگایە، ڕەت دەکاتەوەو دەڵێ کە دەوڵەت پارێزەری بەرژەوەندییە تایبەتیەکانی چینی دەسەلاتدارە. بیرۆکراتی خۆی بوار بۆ لە خۆ نامۆ بون (اغتراب) دەرەخسێنێ.

رابێرت میشێل پێیوایە کە ڕێکخراوە بەرفروان و گەورەکان بەپێی پێویستیی سروشتی شێوازو کارەکەیان، بە ناچاری وەک دیکتاتۆرییەک بەڕێوە دەبرێن.

بە بڕوای جوبێرگ، کۆمەڵناسی ئەمەریکی، بیرۆکراتی ئامرازێکە کە چینی خۆشگوزەران بە کەڵک وەرگرتن لەو ئامرازە، بارودۆخی لەبار و گونجاوی خۆیان لە بەرامبەر چینی خوارەوەی کۆمەڵگادا دەپارێزن.

بیرۆکراتی لە روانگەی ئەو کەسانەی کە بە چاوێکی پۆزەتیڤەوە لێی دەڕوانن بریتیە لە: جۆرێک ڕێکخستن بە ئەوپەری لێهاتوویی و کارامەیی؛ لەو ڕێکخستنەدا بەشەکان بە شێوەیەکی لۆژیکی و عەقلانی لەگەڵ یەکتردا پێوەندییان هەیە، بۆ ئەوەی ئەو ئامانجانەی کە ڕێکخراوێک بۆ خۆی دیاری کردووە،بە باشترین شێوە دەستەبەر بن.

بیرۆکراتی لە روانگەی ماکس ڤیبەر، کۆمەڵناسی ئەڵمانی: سەبارەت بە ڤیبەر دەبێ لە پێشدا لەگەڵ بۆ چوونەکانی ڤیبەر سەبارەت بە دەسەڵات و پیادەکردنی دەسەڵات ئاگادار بین. چوونکە جۆری بیرۆکراتیەت پێوەندی بە چۆنیەتی پیادەکردنی دەسەڵات لە کۆمەڵگادا هەیە. بەواتایەکی تر، پیادەکردنی دەسەڵات لە کۆمەڵگایەکدا بە سیستەمی فیکری و بەها کۆمەڵایەتیەکانی ئەو کۆمەڵگایەوە بەستراوەتەوە.

بەپێی بۆچوونەکانی ڤیبەر، پیادەکردنی دەسەڵات بە سێ شێوە رەوایی پەیدا دەکا:

١_پیادەکردنی دەسەڵات لە سەربنەمای نەریتەکان: لەم حاڵەتەدا رەوایی بوونی پیادەکردنی دەسەڵات لە سەر بنەمای پیرۆزیی داب نەریتەکانی جێی پەسندی کۆمەڵگایەو، دەسەڵاتی گەورەی خێزانەکان بەپێی سیستەمی باوکسالارییە.

٢_ پیادەکردنی دەسەڵات لە سەربنەمای کاریزما(Charisma):لە هێندیک بواردا، دەسەڵاتەکانی ڕێکخراوە بیرۆکراتیەکان لە کاریزماوە سەرچاوە دەگرێ. کاریزما لە وشەدا بەمانای "دیارییەکی خواپێداوی"یە. سەرکردەیەک خاوەنی تایبەتمەندییەکی میتافیزیکی بێ، بە کاریزما ناودەبردێ. بیرۆکراتیی کاریزماتیک لەگەڵ سەرکردە لە دایک دەبێ و لەگەڵ ئەو لە نێو دەچێ.

٣_ پیادەکردنی دەسەلات بەپێی یاسا: لەم حاڵەتەدا، بڕوای تاکەکانی کۆمەڵگا بە بەجێ بوونی ڕێوشوێنە یاساییەکان دەبێتە بنەمای رەوایی بوونی پیادەکردنی دەسەلات. لەم حاڵەتەدا خەڵک بە هۆی ئەوەی کە یاسا بەپێی شێواز و لۆژیکێکی گونجاو بە پەسندی کەسانێک دەگا کە بەپێێ یاسا ورێوشوێنەکان هەڵبژێردراون، پیرەوی دەکەن.

بە بڕوای ماکس ڤیبەر، بیرۆکراتیەکی لۆژیکی خاوەنی ئەم تایبەتمەندییانەی خوارەوەیە:

١-کارەکان بەپێی پسپۆڕی فەرمانبەرانی ناو ڕێکخراو دابەش دەبێ.

٢-پێوەندیی نێوان تاکەکان و پۆستەکان، بەپێی هیرارکیەتی ئیدارییە.

٣-چالاکیەکانی ڕێکخراو بەپێی ڕێوشوێنە داڕێژراوەکان کۆنترۆڵ وجێ بەجێ دەکرێن.

٤_چالاکیی هەرکام لە فەرمانبەران بەپێی لۆژیکی ڕێکخراوەیی، نەک لۆژیکی تاکەکەسی بەڕێوە دەچی و، بیروبۆچوونی تاکەکەس لەبەرچاو ناگیردرێ.

٥_ لێهاتوویی و پسپۆڕی، هۆکارو فاکتەری سەرەکی دامەزراندنی کەسەکان و بردنەسەری پلەی فەرمانبەرانە.

٦_ تۆمار کردن و ڕاگرتنی بڕیارە ئیدارییەکان و پێکهێنانی دۆسیە بۆ بابەتە جۆراوجۆرەکان بەمەبەستی پێش بینی کاروبارەکان و چاوەدێری بەسەر ڕاپەڕاندنی ئەرکەکان و بڕیاری بەجێ لەو جۆرە بیرۆکراتیەتەدا حەتمی و پێویستە.

بۆلانژیست **Boulangiste**

بە لایەنگرانی ژەنەڕاڵ ژۆرژ بۆلانژ (٩١ ــــ ١٨٣٨) لە فەرەنسادا دەگوترێ. بۆلانژە لە ساڵی ١٨٨٨دا دەستی دایە جموجۆڵ بۆ نۆیکردنەوەی دەستوور و دامەزراندنی دەوڵەتێکی بەهێز لە فەرەنسا. بۆلانژە لە نیسانی ١٨٨٩ لە فەرەنسا ڕای کرد و پاشملە بە خیانەت مەحکوم کرا و ئەو بزووتنەوەش لێک هەڵوەشاوە.

بووندیسڤێهر **Bundeswehr**

زاراوەیەکی ئەڵمانیە، بە هێزە چەکدارەکانی فیدڕاڵ ئەو وڵاتە دەگوترێ.

لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانی، دامەزراندنی سوپای ئەڵمان بابەتێکی زۆر ئاڵۆز بوو و ئەڵمانیەکان زۆریان بیر لێدەکردەوە و ئەگەری ئەوە هەبوو کە جارێکی تر ڕۆحی میلیتاریستی لەناو ئەڵمانیەکاندا ببوژێنێتەوە. بەڵام هەڕەشەی یەکیەتیی سۆڤیەتی سۆسیالیستی و قبوولکردنی بەڕەسمیی ڕێوشوێنە دیمۆکراسیەکان لە لایەن دەوڵەتی ئەڵمانیاوە، کۆتایی بەو ئاڵۆزییە هێنا و، بواری بۆ دامەزراندنی هێزە چەکدارەکانی ئەو وڵاتە خۆش کرد.

بۆیارەکان **Boyars**

زاراوەیەکی ڕووسییە کە لە سەدەی یازدەهەمدا بە چینی ئاریستۆکراتی ڕووسیا دەگوترا. لە سەدەی پانزدە و شانزدەدا بە تێکەڵاوبوونی نۆکەر و کۆیلە خۆماڵییەکان لەگەڵ ئەو چینەدا، بۆیارەکان، بوون بە چینێکی ئاسایی. لە سەدەی هەژدەهەمدا ئەم تێکەڵاوییە ئەوەندە زۆر بوو کە جیاکردنەوەی

ئاریستۆکراتەکان لە کۆیلەکان زۆر ئەستەم بوو، چوونکە بۆیارەکان بۆخۆشیان کاری خزمەتگوزاریان دەکرد.

بەهاری پراگ — Spring Of Prague

بە ڕەوتێکی لیبڕاڵ لە چیکسلۆڤاکیا دەگوترێ کە لە لایەن "ئەلیکساندر دووبچێک"، سەرۆکی حیزبی کۆمۆنیستی ئەو ولاّتە پێک هات. سەرکردەکانی سۆڤیەت بۆ ئەوەی کە ئەم بزوتنەوە تەشەنە نەکاتە ولاّتانی تر، بە دەرکردنی ڕاگەیەنراوێک کە ئاماژەی بە ، "پاراستن و بەرگری لەو دەسکەوتانەی کە بە هەولّی قارەمانانەو لە خۆبردووییەکی زۆری خەلّک بەدەست هاتووە، ئەرکی هاوبەش و نێونەتەوەیی هەموو ولاّتانی سۆسیالیستە " دەکرد، بە ناردنی ٢٤ لەشکر لە سوپای ڕێککەوتننامەی ڤەرشۆ، لە هاوینی ١٩٦٨دا، کۆتاییان بە بەهاری پراگ هێنا. لە دوای ئالّوگۆڕەکانی پاییزی ١٩٨٩ لە ولاّتانی ئەورووپای ڕۆژهەلاّتدا، سۆڤیەت دەستێوەردانی خۆی لە بەهاری پراگدا بە هەنگاوێکی هەلّە لە قەلّەم دا.

بێلایەنی — Neutrality

بێلایەنی بریتیە لە بەشداری نەکردن لە شەڕی نێوان ولاّتانی دیکەدا. ئەگەر دەولّەتێک بیهەوێ بێلایەن بێ و مافی بێلایەنی بیگرێتەوە، دەبێ چەندین بەلّێنی وەئەستۆ بگرێ و،بەتایبەتی لە دەستێوەردان لە کاروباری شەڕخۆی ببوێرێ. ولاّتی بێلایەن نابێ لایەنگری یان دژایەتی لە هیچ لایەنێکی شەڕەکە بکاو، ڕێگا نەدا کە لایەنەکانی شەڕ لە خاکی ئەو کەلّک وەربگرن و دەبێ داکۆکی لە بێلایەنی خۆی بکا. نابێ هیچ جۆرە کێشە و ناکۆکیەک لە ناوچە یان ئاوەکانی ولاّتی بێلایەنەکاندا روو بدا. رەنگە بیروڕای گشتی، ڕاگەیەنە گشتیەکان و تەنانەت دەولّەتی ولاّتی بێلایەن لەگەلّ یەکێک لە لایەنەکانی شەڕ هاوسۆزی بکەن، بەلاّم هاوسۆزییەکە نابێ سنووری بێلایەنی بەزێنێ. بێلایەنی بەردەوام کاتێک پێکدێ کە ولاّتێکی وەک سویسرا لە ڕێگای ڕێککەوتنێکی تایبەتیەوە بێلایەنی خۆی رابگەیەنێ. بێلایەنیی سنووردار زاراوەیەکە کە لە هێندێک لە ڕێککەوتنەکاندا کەلّکی لێ وەردەگیرێ و ، ولاّتی بێلایەن بەلّێن دەدا کە بە کردەوە نەچێتە نێو شەڕەکەوە، بەلاّم دەتوانی هاوکاری لایەنێک بکا، لە سەردەمی ئیستادا کارێکی لەم چەشنە بەکردەوە بە پێشێلکردنی بێلایەنی دەژمێردرێ. بێلایەنیی ناوچەیی ئەوەیە کە ولاّتێک بەشێک لە خاکەکەی خۆی وەک بێلایەن رابگەیەنێ.

Armed Neutrality **بێلایەنیی چەکدارانە**

ئەم زاراوە بە ڕێچکە و هەڵوێستێ دەوڵەتێک لە سەردەمی شەڕ یان لە قەیرانێکی نێونەتەوەییدا دەگوترێ. بەو واتایەی کە لەگەڵ ئەگەری سەرهەڵدانی قەیرانێکی لەم چەشنەدا، دەوڵەتی بێلایەن هەوڵ دەدا تاکوو لە تێوەگلانی بەکردەیی هێزە چەکدارەکانی خۆی لە کێشەکەدا خۆی ببوێرێ. بەڵام ئەو مافە بۆ خۆی دەپارێزێ کە لە کاتی پێویستدا لە سەرچاوەکان و یەکپارچەیی خاکی وڵاتەکەی لە بەرامبەر دەوڵەتە شەڕخوازەکان بەرگری بکا.

Xenocentrism **بێگانەویستی**

بریتیە لە حاڵەتێک کە بەپێی ئەم حاڵەتە، ئەو گرووپانەی کە ناتوانن خۆیان لەگەڵ نۆرمەکانی کۆمەڵگاکەیاندا خۆ بگونجێنن، هۆگری کۆمەڵگاکانی تر دەبن.

Pact **بەڵێن**

بە ڕێککەوتنێکی نێونەتەوەیی دەگوترێ. ئەم چەمکە لەگەڵ ئەم زاراوانەدا، کەڵکی لێ وەردەگیرێ کە بریتین لە :

بەڵێننامەی یەکیەتیی: بەڵێننامەیەکە کە بەپێی ئەو بەڵێننامە، دوو یان چەند دەوڵەت بەڵێن بە یەکتر دەدەن کە بۆ گەیشتن بە هێندێک لە ئامانجە سیاسییەکان لە ڕێگای دزەکردن یان هەڵکوتانەسەر هاوکاری یەکتر بکەن.

بەڵێننامەی یەکیەتیی نێونەتەوەیی: یەکیەتیی نێوان چەند دەوڵەتێکە کە بەڵێن دەدەن وڵاتەکانیان لە کاروباری پێوەندیدار بە بابەتی ڕێککەوتنەکە سیستەمێکی هاوبەشیان هەبێ؛ وەک یەکیەتیی پۆستەو گەیاندن.

بەڵێننامەی یەکیەتیی بەرگری: جۆرێک لە ڕێککەوتننامەی یەکیەتیەکە بۆ بەرپەرچدانەوەی هێرشی دەوڵەتانی دیکە و پاراستنی بارودۆخی باو دەبەسترێ.

بەڵێننامەی یەکیەتیی هێرشکردن: جۆرێک لە ڕێککەوتننامەی یەکیەتیە، بەمەبەستی داگیرکاری یان زاڵبوون بە سەر دەوڵەتاندا.

بەڵێننامەی یەکیەتیی گشتی: بە بەڵێننامەیەک دەگوترێ کە لە نێوان دوو یان چەند دەوڵەتێک بە مەبەستی گرتنەبەری شێوازێک لە هێندێک بواردا بۆ گەیشتن بە بەرژەوەندیی هاوبەش دێتە ئاراوە.

بەڵێننامەی یەکیەتیی سەربازی: رێککەوتننامەیەکی یەکیەتیی بەرگری و رێککەوتننامەی یەکیەتیی هێرشبەر یان بە هەردووکی ئەوانە دەگوترێ.

بەڵێننامەی بێلایەنی: بێلایەنیەک کە لە نێوان دوو یان چەند دەوڵەت بەپێی بەڵێننامەیەک دێتە ئاراوە، بە نێوەرۆکی بەڵێننامەکە دەگوترێ رێککەوتننامەی بێلایەن.

بەڵێننامەی بێلایەنیی هەمیشەیی: بەپێی ئەم رێککەوتننامەیە، یەکەم: دەوڵەتی بێلایەن بەڵێن دەدا کە جگە لە بەرگریکردن لە خۆی، پەنا بۆ شەڕ نابا. دووهەم: دەوڵەتەکانی تر بەڵێن دەدەن کە رێزلە بێلایەنی ئەو وڵاتە بگرن و، هەر دەوڵەتێک رێز لەو بێلایەنیە نەگرێ یان ئەم بێ لایەنیەی ئەو وڵاتە نەپارێزی، هەوڵ دەدەن ناچار بە پاراستنی بێلایەنیی ئەم وڵاتەی بکەن. واتە ناچاری دەکەن رێز لە بێلایەنیەکەی بگرن.

بەڵێننامەی بێلایەنیی کاتی: بەپێی ئەم بەڵێننامە، دەوڵەتە بەڵێندەرەکان دەبێ دەست لە شەڕێک وەرنەدەن، کە لە نێوان دوو یان چەند دەوڵەتێک لە ئارادایە.

بەڵێننامەی وەستاندنی شەڕ بە شێوەیەکی رەها: بەڵێننامەیەکی سیاسیە کە بەپێی ئەم بەڵێننامە لایەنەکانی شەڕ بۆ وەستاندنی شەڕ و پێکدادان لە شوێنێک یان هەموو شوێنەکانی وڵات بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ بەپێی نووسراوێک رێک دەکەون.

بەڵێننامەی وەستاندنی شەڕ بە شێوەیەکی کاتی: بەڵێننامەیەکی سەربازییە کە لە نێوان فەرماندەرانی سوپای لایەنەکانی شەڕ بەمەبەستی راگرتنی کاتی شەڕ (زیاتر لە رۆژێک تێناپەڕێ و، مەبەست لەم رێککەوتنەش زیاتر بۆ کۆکردنەوەی تەرمی کوژراوان و وەرگرتنی دەستوور لە کاربەدەستانی سەرەوەیە) جێ بەجێ دەکرێ.

بەڵێننامەی سیاسی: رێککەوتنێکە کە لە نێوان دوو یان چەند دەوڵەت دەبەسترێ کە بابەتی رێککەوتننامەکە پێوەندی بەمان و سەربەخۆیی و رێزدانان و یەکپارچەیی خاکی ئەوانەوە هەیە وەک: رێککەوتننامەی ئاشتی، رێککەوتننامەی یەکیەتیی، رێککەوتننامەی گرەنتی، رێککەوتننامەی هاوکاری، رێککەوتننامەی بێلایەنی، رێککەوتننامەی دیاریکردنی سنوورو...هتد.

بەڵێننامەی ئاشتی:لەم ڕێککەوتننامەدا هەلومەرج و مەرجەکانی کۆتایی هێنان بە شەڕی تێدا دەنووسرێ.

بەڵێننامەی هاوکاری : بە بەڵێننامەیەک دەگوترێ کە دەوڵەتێک لەگەڵ ئەگەری سەرهەڵدانی شەڕدا بەڵێنی هاوکاری لە بواری هێزی سەربازی یان هاوکاری لە بواری تفاقی شەڕ و داراییەوە بە وڵاتێک دەدا، کە لە بەرامبەر ئەم بەڵێننامەدا شتێک وەردەگرێ. دەوڵەتی یارمەتیدەر ناکرێ وەک وڵاتێکی بێلایەن سەیر بکرێ.

بازرگانیی چەک و چۆڵ Arms Trade

بە گواستنەوەی چەک وچۆڵ و تەقەمەنی و کەرەسەکانی شەڕ لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی دیکە دەگوترێ. ئەم گواستنەوەیە لە چوارچێوەی بازرگانی یان بەرنامەی هاوکارییە سەربازییەکاندا جێبەجێ دەکرێ. لایەنەکانی سات و سەوداکە زیاتر دەوڵەتەکانن، ئەگەرچی تۆڕی جۆراوجۆر لە بازاڕی ڕەشدا ڕۆڵیان لە ناردنی چەک وچۆڵ بۆ تاقمە شۆڕشگێڕەکان، جیاییخوازەکان یان ڕێکخراوە میلیشیاکان هەیە.

بەگشتی کڕیارانی چەک وچۆڵ زیاتر وڵاتانی جیهانی سێهەمن، کە دوو لە سێ بازرگانیی چەک وچۆلی جیهانیان بۆ خۆیان تەرخان کردووە. ئیسرائیل، عەرەبستان و کوێت بە گرنگترین کڕیارەکانی چەک وچۆڵ لە ڕۆژئاوا دەژمێردرێن. پێنج وڵاتی ئەندامی ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان لە سەرووی وڵاتانی هەناردەی چەک و چۆڵ دان. لە نێو ئەوانیشدا ئەمەریکا گەورەترین وڵاتی هەناردەی چەک وچۆڵ بووە و، زیاتر لە نیوەی بازاڕە ڕەشەکانی چەک و چۆلی لە بەردەست دایە. ئاستی ئەم بازرگانیە لە ساڵدا دەگا بە ٢٠ میلیارد دۆلار. رووسەکان بەڕادەی یەک لە دەی ئەو بازاڕەیان لە بەردەست دایە. جگە لە ئەمەریکا و رووسیا، بەریتانیاو فەڕەنساش ڕۆڵێکی بەرچاو لەو بازرگانیەدا دەگێڕن. کۆتایی شەڕی سارد زەبرێکی گەورەی لە بازرگانیی چەک وچۆڵ داوە. سەرەڕای ئەمەش، ژمارەیەک لە گروپەکانی لایەنگری مافی مرۆڤ دژی کڕین و فرۆشتنی چەک وچۆڵ بوون.

کوژرانی نزیک بە ٨٠٠ هەزار کەس لە خەڵکی ڕڤاندا لە ساڵی ١٩٩٤ نیشانەی بوونی بەلێشاوی چەک وچۆڵ بوو. لەبەرامبەردا فرۆشیارانی چەک وچۆڵ دەڵێن کە خەڵکی ڕڤاندا بە چەکی ساکار و سەرەتایی کوژراون نەک بە چەکی مۆدێرن و پێشکەوتوو.

چەک و چۆڵ وەک شەمشێرێکی دوو دمە وایە کە دەبێتە هۆی سەقامگرتوویی، چوونکە سەرچاوەی هۆکارەکانی ناسەقامگرتوویی دەگەڕێنەوە بۆ کێشە سیاسییەکان.

لەم ساڵانەی دواییدا چەندین ڕێگاچارە بۆ کۆنترۆڵی هەناردنی چەک وچۆڵ بەتایبەتی موشەکە بالستیکە دوورهاوێژەکان و مینەکان دانراون.

بەرەی ڕۆژهەڵات — *Eastern Front*

بە بەرەی شەڕی نێوان سۆڤیەت و ئەڵمانیا لە شەڕەکانی یەکەم و دووهەمی جیهانیدا دەگوترێ.

بزوتنەوەی چاکسازی — *Reform Movement*

بزووتنەوە یان جووڵانەوە بریتیە لە جموجۆڵ یان چالاکی گرووپێکی تارادەیەک ڕێکخراو و بەبەرنامە بۆ گەیشتن بە ئامانجێکی کۆمەڵایەتیی تاڕادەیەک روون و دیاریکراو، بەپێی گەڵاڵە لە پێشدا داڕێژراوەکان. بزووتنەوەی چاکسازی بزووتنەوەیەکی هێدی و هەنگاو بە هەنگاوە بۆ پێکهێنانی کۆمەڵێک داهێنان، کە بنە هۆی لابردن و نەهێشتنی کێشە و ناکۆکیە کۆمەڵایەتیەکان.

سەرهەڵدانی بزووتنەوەیەکی چاکسازی پێویستی بەو مەرجانە هەیە:

١ــ داهێنان لە هێندێک لە بوارە کۆمەڵایەتیەکان دا.

٢ــ دواکەتنی لایەنەکانی تری کۆمەڵایەتی و ناتەبابوونی کۆمەڵگا.

٣ــ گەیشتن بەو بابەتە کە بۆ نۆژنکردنەوەی کۆمەڵگا پێویستن.

٤ــ دەستنیشانکردنی داهێنانە پێویستەکان بۆ نوژەنکردنەوەی کومەڵگا.

٥ــ دابینکردنی کەرەسە پێویستەکان.

بزوتنەوەی شۆڕشگێڕی — **Revolutionary Movement**

بزووتنەوە یان جووڵانەوەی شۆڕشگێڕی بزوتنەوەیەکی توند و لە ناکاوە، بۆ پێکهێنانی ئەو داهێنانانەی کە بە ئامرازەکانی نەهێشتنی ناکۆکیە کۆمەڵایەتیەکان دەژمێردرێن.

بزووتنەوەی شۆڕشگێری کاتێک روو دەدا، کە، یەکەم: ناکۆکیەکانی کۆمەڵگا بە هۆی نەبوونی بزووتنەوەی چاکسازی یان کەم وکوڕییەکانی ئەم بزووتنەوە بەوپەڕی خۆی بگا؛ دووهەم: خەڵکی بە لەدەست ناکۆکیە کۆمەڵایەتیەکان وەزاڵە هاتبن. لە بارودۆخێکی ئەوتۆ دایە کە تەقینەوە

روو دەداو، گۆڕانكارییەكی گەورە كە زۆر قووڵتر و بەرفراوانتر لە بزووتنەوەی چاكسازی دەبێ، پێكدێتێ. بێگومان لە مێژووی مرۆڤایەتیدا بزووتنەوە شۆڕشگێڕییەكان بەڕادەی بزووتنە چاكسازییخوازەكان نین. مەزەندە كراوە كە لە هیچ كۆمەڵگایەكدا، ماوەی نێوان دوو شۆڕش (ڕاپەڕین) لە سێ بەرە كەمتر نەبووە.

بزووتنەوەی شۆڕشگێڕی چەندین جۆری هەیە. هێندێك جار زۆر توندو، هێندێك جاریش تارادەیەك هێدی و ئارامە. شۆڕشی بەریتانیا زۆر توند نەبوو، بەڵام شۆڕشی فەرەنسا زۆر توند بوو و، شۆڕشی رووسیا لەویش توندتر. هێندێك لە شۆڕشەكان، وەك بزووتنەوە چاكسازییەكان، تەنیا چاوەدێری بەسەر لایەنێكی كۆمەڵایەتیدا دەكەن و، هێندێكی تریش هەموو كۆمەڵگا لەخۆ دەگرن. هەردوو جۆری شۆڕش، بە تایبەتی شۆڕشی كۆمەڵایەتیی مەزن كە هەموو كۆمەڵگا لەخۆ دەگرێ. تایبەتمەندی چینایەتی هەیە. هەروەك چۆن شۆڕشەكانی بەریتانیا یان فەرەنسا یان رووسیا یان چین، شۆڕشی چینێك بە دژی چینێكی تر بوون.

بزوتنەوەی جیایی خوازیی باسك

Basqus Separatist Movement

بە بزووتنەوەیەك دەگوترێ كە بۆ بەدەستهێنانی سەربەخۆیی باسك لە باكووری ئیسپانیا تێدەكۆشی و، تا ئێستا چەندین كردەوەی تێكدەرانەشی بەڕێوە بردووە.

كۆماری باسك لە ڕێكەوتی حەوتی ١٩٣٦ دامەزرا، بەڵام تەمەنی كورتی ئەم كۆمارە بە هێرشی هێزە دەستە راستیەكانی ژەنەڕاڵ فرەنكۆ (١٩٧٥_ ١٨٩٢) لە ١٨ی حوزەیرانی ١٩٣٧ كۆتایی پێهات.

بزوتنەوەی چواری ئایار (١٩١٩) May Fourth Movement

ئەم زاراوە بە ڕێپێوانی چوارهەزار خوێندكاری چینی دەگوترێ كە لە رۆژی چواری مانگی ئایاری ١٩١٩دا بە دژی یەكێك لە مەرجەكانی ناو ڕێككەوتننامەی ڤێرسای سەبارەت بە بەكرێدانی بەندەری كیاچۆ بە ژاپۆنیەكان، بەڕێوەچوو. لە وپۆیی ئەم خۆپێشاندان و مانگرتنانە تەشەنەیان كردە شانگهای و، شت ومەكەكانی ژاپۆن لە لایەن خەڵكی چینەوە گەمارۆی خرایە سەر. چینیەكان لە مۆركردنی ڕێككەوتننامەكە خۆیان بواردو، رۆشنبیرانی ئەم وڵاتەش دەستیان بە

رەتکردنەوەی فەلسەفە کۆنەکان کرد کە پشتیوانی و بەرگریان لە بیانیەکان دەکرد، ئەم مەسەلە بۆو بە هۆی بەرزبوونەوەی ئاشتی وشیاریی سیاسیی خەڵکی چین.

بزووتنەوەی وڵاتانی بێلایەن Non - Alignment Movement

بە رەوتێک دەگوترێ کە لە لایەن ژمارەیەک لەو وڵاتانەی کە ئەندامی دوو پەیمانی سەربازیی (ناتۆ و ڤەرشۆ) و هەروەها رێککەوتنە ناوچەیە سەربازییەکانی وەک سنتۆ و سیتۆ نەبوون و، لە سیاسەتی دەرەوەدا پیرەویان لە سیاسەتی بێلایەنی یان سیاسەتی سەربەخۆ لە دوو بەرەی رۆژهەلات و رۆژئاوادا دەکرد، دامەزرا. پێشەنگی "سیاسەتی بێلایەنانە" لە جیهاندا وڵاتی هیند و پاشان یۆگۆسلاڤیا بوون و، پاشان وڵاتانی میسر و ئەندەنۆسیا و بەشێکی زۆر لە وڵاتانی تازە بە سەربەخۆیی گەیشتووی ئاسیاو ئەفریقیا چوونە نێو ئەو بەرەوە. رێبەرانی ئەو وڵاتانە لە دوو کۆبوونەوەی گەورەدا واتە کۆنفرانسی باندۆنگ (١٩٥٥) وکۆنفرانسی بیلگراد (١٩٦١) لە دەوری یەکتر کۆبوونەوە و، ئامانجەکانی خۆیان لە بوارەکانی بەربەرەکانی لەگەڵ ئەمپریالیزم و کۆلۆنیالیزم راگەیاند. کۆبوونەوەی ساڵرۆژی دامەزراندن (کۆبوونەوەی ١٤) بە بەشداریی ١٠٢ وڵاتی ئاسیایی و ئەفریقی لە نیسانی ٢٠٠٥دا لە ئەندەنۆسیا بەرێوە چوو. دەکرێ بنەما گشتییەکانی روانگەکانی وڵاتانی ئەندامی بزوتنەوەی بێلایەن بەم شێوەیە کورت بکرێتەوە:

١ــ هەوڵدان بۆ کەمکردنەوەی ئاڵۆزی و ناکۆکی لە پێوەندییە نێو نەتەوەییەکاندا.

٢ــ پەرەپێدان و هاندان و کەڵک وەرگرتن لە رێگا ئاشتی خوازانەکان بۆ چارەسەرکردنی کێشە نێونەتەوەییەکان (وتووێژ، دانوسان و ناوبژیوانی).

٣ــ دامەزراندنی پێوەندییە نێودەوڵەتیەکان لەسەربنەمای یەکسانیی نەتەوەکان و رێز بۆ یەکپارچەیی خاک و سەروەریی نەتەوەیی.

٤ــ پەرەپێدانی هاوکاری لە نێوان نەتەوەکاندا.

٥ــ دژایەتیکردن لەگەڵ کۆلۆنیالیزم.

٦ــ دژایەتیکردن لەگەڵ هەلاواردنی رەگەزیدا.

٧ــ پشتیوانیکردن لە ئاشتی.

٨ــ پێکەوە ژیانی ئاشتیانە.

٩ـ پشتیوانیکردن لە جارنامەی نەتەوەیەکگرتووەکان و بنەما سەرەکیەکانی یاسا نێو نەتەوەییەکان.

١٠ـ ڕێزدانان بۆ هێرش نەکردن و دەست تێوەرنەدان لە کاروباری نێوخۆی ولاّتانی تردا.

١١ـ بەشداری نەکردن لە یەکیەتیە نێونەتەوەییە سەربازییەکاندا.

بزووتنەوەکانی ئاشتی Peace Movements

هەرچەندە ئەمجۆرە بزووتنەوانە رابردوویەکی دووروودرێژیان هەیە، بەلاّم هیچکات وەک سەردەمی ئێستاکە کاریگەریان لەسەر چارەنووسی مرۆڤ نەبووە.

بزووتنەوەکانی ئاشتی لە دەیەی ١٩٨٠، دوابەدوای زیاتر بوون و توندتر بوونی پێشبڕکێی چەکداربوون لە نێوان زلهێزەکاندا، بە بەڕێوە بردنی خۆپیشاندان و ڕێکخستنی کۆبوونەوە ئاشتیخوازانەکان و وەبیرهێنانەوەی مەترسیی شەڕە ئەتۆمیەکان؛ بیروڕای گشتیان لە دژی دامەزراندنی موشەکە ئەتۆمیەکان وروژاند. بڕیاری ڕێکخراوی ناتۆ لە ساڵی ١٩٧٩دا سەبارەت بە دامەزراندنی ١٠٨ موشەکی پرشنگ ـ٢و، ٤٦٤ مووشەکی تەماهاوک (موشەکی کرۆزی زەوی بە زەوی) ناڕەزایەتیەکی بەربلاّوی لە ئەوروپا بۆوێنە لەئەڵمانیای فیدراڵ، هۆڵەنداو بەریتانیا لێ کەوتەوە.

هەڵبژاردنی رۆناڵد ریگان بۆ پۆستی سەرۆک کۆماریی ئەمەریکا و ڕاگەیاندنی پلانە چەک و چۆڵەکانی ناوبراو بوو بە هۆی دامەزرانی " بزووتنەوەی مەیین "واتە گەورەترین بزووتنەوەی ئاشتی لە مێژووی ئەمەریکادا.

بزووتنەوەکانی ئاشتی لە ئەڵمانیای ڕۆژئاوا، بە بەراورد لەگەڵ ولاّتانی تری ئەورووپی ڕێکخستنێکی بەرفراوانتری هەبوو. هۆکاری ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە هەموو موشەکەکانی پرشینگ و بەشێکی زۆر لە موشەکەکانی تۆماهاوک لە خاکی ئەو ولاّتەدا سەقامگیرکرابوون.

ترس لەوەی کە ڕەنگە ئەڵمانیا "یەکەم ئامانج"ی سۆڤیەت لە هێرشی وەک" هێرشەپێشگیرانەکان" بێ و، هەروەها ترس و نیگەرانی لە ئاکامەکانی شەڕێکی ئەتۆمی بوو بە هۆی پەرەگرتنی بزووتنەوەکانی ئاشتی و "حیزبی سەوز" کە شانبەشانی یەکتر لە دژی پێشبرکێی چەک و چۆڵ تێدەکۆشان.

به دوای دامەزراندنی موشەکەکان، خۆپیشاندانەکان پەرەی گرت. بەیاننامەکانی گرووپەکان و سیاسەتڤانان درێژەیان بە پشتیوانیی خۆیان لە بزوتنەوەکانی ئاشتی دا. ئەوان بە دروشمی وەک: "نەکرۆز، نەپرشینگ"، خوازیاری پێکهێنانی بەرگرییەکی ناسەربازی و ناوچەیەکی پارێزراو لە چەکە ناوەکیەکان بوون.

بەجیهانیبوون Globalization

ئەگەرچی زاراوەی جیهانی (global) مێژوویەکی چەند سەد ساڵەی هەیە، بەلاّم چەندین زاراوەی وەک globalization, globalize, globalizing، بە گشتی لە دەوروبەری ساڵی ۱۹٦۰ بەملاوە برەویان پەیدا کردووە. گۆڤاری ئیکۆنۆمیست لەرێکەوتی ۱۹٥۹/٤/٤ کەڵکی لە زاراوەی globalized guota (پشکی جیهانی) وەرگرت. قامووسی ڤیبستێر یەکەمین قامووسێکی دەوڵەمەند بوو کە لە ساڵی ۱۹٦۱دا چەندین پێناسەی بۆ زاراوەکانی globalization , globalism خستە ڕوو. بەوحاڵەش چەمکی "جیهانی بوون" بە رادەیەک بەربلاوە، کە پێناسەیەکی چڕوپڕی لەو چەمکە ئەستەم کردووە. ئەم پێناسەش بەپێی پێناسە و روانگەی چەندین تیۆرڤانی لێهاتووی "بە جیهانی بوون" ئاراستە کراوە:

"بەجیهانیبوون بریتیە لە پرۆسەی چڕبوونەوەی کات و شوێن کە بۆتە هۆی ئەوەی خەڵکی دنیا کەم و زۆر بە شێوەیەکی تاڕادەیەک وشیارانە لە ناو کۆمەڵگای جیهانیدا بتوێنەوە". بەواتایەکی تر، بەجیهانیبوون بریتیە لە پرۆسەیەک کە تاک و کۆمەڵگا لە پانتایەکی جیهانیدا پێکەوە دەبەسترێنەوە.

لە لایەکی تر ئەو تیۆرڤانانەی کە بروایان بەتێزەکانی مارکس هەیە، دان بە گەیشتنی قۆناغێکی نوێ لە گەشەکردنی سیستەمی جیهانیی سەرمایەداری دادەنێن. هێندێک لە مارکسیەکان و نیۆمارکسیەکان لەسەر ئەو بروایەن کە ئەمڕۆ رەوتی نەپساوەی سەرمایەداری و خۆرێکخستنەوە پەیتاپەیتاکانی ئەو سیستەمە، سەرمایەداریی بە جیهانی بووی تووشی گرفتی جیددیی کەڵەکە بوون و توانایی لە رادەبەدەر کردووە.

ئانتۆنی گیدێنز پرۆسەی بە جیهانی بوون بە بەرهەمی تێکچوونی تەکووزی لە مێژینەی شوێن و کات دەزانێ. بەبڕوای ناوبراو، ناکرێ بە هیچ شێوەیەک بەجیهانیبوون تەنیا بە دیاردەیەکی ئابووری بزانرێ، هەرچەندە کە خۆگرتنی ئابوورییەکی جیهانی بە یەکێک لە گرنگترین توخمەکانی

بەجیهانیبوون دەژمێردرێ. لەراستیدا ئانتۆنی گیدێتز لەو تیورڤانانەیە کە زیاتر لەسەر لایەنە کولتووری و کۆمەڵایەتیەکانی پرۆسەی بەجیهانیبوون پێدادەگرێ.

پرۆسە بەجیهانیبوون (لانیکەم لە بواری مێژووییەوە) گۆڕانێکە کە گەڕانەوەی بۆ نیە. نەک تەنیا ناکرێ هەلومەرجی بەر لە قۆناغی سەرهەڵدانی بەجیهانیبوون زیندوو بکرێتەوە، بەڵکوو ڕاگرتنی ئەو پرۆسەو تەنانەت هێورکردنەوەی خێراییەکەشی جێبەجێ ناکرێ.

بە تێپەڕبوونی کات بەرفراوانی و خێرایی پرۆسەی بەجیهانیبوون زیاتر دەبێ و، تاکەکان و گرووپە جۆراوجۆرەکان زیاتر دەکەونە ژێرکاریگەریی ئەم پرۆسەو، ناتوانن خۆی لێ دەرباز بکەن.بۆیە سەرهەڵدانی جۆرێک لە قەیرانی شوناس و واتاش شتێکی حاشاهەڵنەگرە.

بازدانێکی گەورە بۆ پێشەوە **Great Leap For Ward**

دروشمی بەناوبانگی چینیەکان لە نێوان ساڵەکانی ١٩٥٨ هەتا ١٩٦١دا بوو، کە بوو بە هۆی کۆمەڵێک گۆڕانکاریی بنەڕەتی لە سیاسەتە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانی چین، بۆ خێراترکردنی ڕەوتی دامەزراندنی کۆمەڵگای ڕاستەقینەی کۆمۆنیستی لە چیندا.

باڵوێزخانە ***Embassy***

باڵوێزخانە بە نوێنەرایەتیی بەرزی سیاسیی وڵاتێک لە وڵاتێکی دیکەدا و بە شوێنی مانەوەی ڕەسمیی و نووسینگەکانی باڵوێزی ئەو وڵاتە دەگوترێ. باڵوێزخانە لە پاش دامەزرانی کۆنسولخانە هاتۆتە ئاراوە. مێژووکەی بەم شێوە بووە کە لە دوای قەومانی هەرشەڕێک دا وڵاتە دوژمنەکان چەند کەسیان بۆ وتووێژ ڕادەسپارد. ئەرکی ئەم ڕاسپاردانە بەرەبەرە وای لێهات تا چارەسەرێک بۆ پێشگیری کردن لە هەڵایسانی شەڕ بدۆزنەوە. بۆ ئەوەی ئەم نوێنەرانەبتوانن ئەرکە ئەستەم و هەستیارەکانیان بە شێوەیەکی شیاو و لە پەڕی سەربەستی و بێ هیچ ئاستەنگێک بەرێوە ببەن، مەسەلەی پارێزراوی هاتە ئاراوە. لە پێوەندییە سیاسییەکانی سەردەمی ئێستادا، مافی باڵوێزخانە لە یاسا نێو دەوڵەتیەکان دا، لە تایبەتمەندییەکانی دەوڵەتە سەربەخۆ و سەربەستەکانە. کەواتە ئەو دەوڵەتانەی کە تەواو سەربەخۆنین یان لە ژێر سەرپەرستی دەوڵەتانی دیکەدان،ناتوانن باڵوێزخانەی تەواو سەربەخۆیان هەبێ.

ئەم دوڵەتانە دەتوانن نوێنەری سیاسی دەوڵەتانی دیکە قبووڵ بکەن، بەڵام ناتوانن نوێنەری سیاسی بنێرنە وڵاتانی دیکە، لە کاتێک دا کە دەوڵەتە سەربەخۆ و سەربەستەکان دەتوانن نوێنەری سیاسی بنێرنە دەرەوە و هەم نوێنەری سیاسی وڵاتانی دیکەش قبووڵ بکەن. مافی کردنەوەی باڵوێزخانە، مافێکی بێ ئەملاوئەولای هەموو دەوڵەتێکەو هەموو دەوڵەتێکیش ناچارە نوێنەری سیاسی دەوڵەتانی دیکە قبووڵ بکا کە بە رەسمیی ناسیوون.

هەکاتێک دەوڵەتێک بەبێ ئەوەی لەگەڵ وڵاتێک دا بەشەڕ هاتبێ یان پێوەندی سیاسی لەگەڵ ئەو وڵاتەدا پچراندبێ، ئەگەر لە قبووڵکردنی نوێنەری سیاسی ئەو وڵاتە خۆببوێرێ، لە بواری نێودەوڵەتیەوە هێرشی کردۆتە سەر مافی ئەودەوڵەتە.

ماددەی یەکەمی رێککەوتننامەی لاهاوان کە لە بیستی مانگی شوباتی ١٩٢٨ دا مۆرکراوە، سەبارەت بە مافی باڵوێزخانە بڕیاری داوە: " دەوڵەتەکان ئەو مافەیان هەیە کە نوێنەری سیاسی بنێرنە وڵاتانی دیکە". یەکەمین باڵوێزخانەی هەمیشەیی لە لایەن ریشیلیۆ، راوێژکاری لۆئی سیزدەهەم دامەزرا و دەوڵەتەکانی دیکەش ئەم یاسایەیان رەچاوکرد. کەواتە دەتوانین بڵێین کە باڵوێزخانەی هەمیشەیی لە کۆتاییەکانی سەدەی ١٧ لە جیهان دا دامەزراوە.

باڵوێز *Ambassador*

باڵوێز، بەرزترین پلەی نوێنەری وڵاتێک لە وڵاتێکی دیکەدایە. لە سەدەکانی ناوەڕاست و بەر لەو کاتەش، چەند باڵوێزێک، بە شێوەی کاتی دەناردرانە وڵاتێکی دیکە، بەڵام لە سەدەی پانزدەهەم دا بوو کە دەیاریکردنی باڵوێزی هەمیشەیی یا نیشتەجێ لە وڵاتێکی دیکەدا وەکوو نوێنەری سەرۆکی وڵات سەری هەڵدا. ئەو وڵاتانەی کە بۆ یەکەم جار باڵوێزیان ناردە وڵاتانی دیکە دەوڵەت_ شارەچکۆلەکانی ئیتالیای ئەوسەردەمە بوون. لە سەدەی ١٦ و ١٧ دا هێندێک جار جگە لە باڵوێزی هەمیشەیی، نوێنەرێکی نائاسایی بۆ ئەرکی تایبەتی دەنێردرا کە دەسەڵاتی لە باڵوێزی نیشتەجێ یان رەسمی زۆرتر بوو و پاشانیش بۆئەوەی باڵوێزە رەسمەکان پێگەیەکی باشتریان هەبێ، بە باڵوێزە رەسمیەکانیان دەگووت، ،باڵوێزی نائاسایی. باڵوێز پیرەوی لە یاسای ئەو وڵاتە ناکا کە تێیدا نیشتەجێیە و وڵاتی خانەخۆی، دەتوانی تەنیا داوا لە وڵاتەکەی بکا کە بانگهێشتی بکاتەوە.

لە ئێران باڵوێزی رەسمی لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانیەوە هاتە ئاراوەو بەر لەمە وەزیری موختار دەنێردرایە وڵاتانی دیکە کە لە راستیدا ئەرکی باڵوێزی بەڕێوەدەبرد. باڵوێز لەلایەن

سەرۆکی ولاتەوە هەڵدەبژێردرێ. بەڵام لەم پیوەندییەدا دەبێ ئەو ولاتەی کە بالویزی بۆ دەچێ، بالویزەکە قبوول بکات و دەبێ ولاتی یەکەم داوای قبوولکردنی بالویز لە ولاتی دووهەم بکا. لە دوای پەسند کردنی سەرۆکی ئەو ولاتەی کەباڵویزی بۆ دەنێردرێ، بالویز دەبێ لە ولاتی خۆیەوە بەڵگەیەک بە ناوی"بڕوانامە" وەرگرێ. ئەم بەڵگەنامەیە بالویز دەناسێنێ کە راستەخۆ لە لایەن خۆیەوەو بە پێی بەرنامەیەکی رەسمی پێشکەشی سەرۆکی ئەو ولاتە دەکرێ. پێش لەوەی بالویز بڕوانامەی خۆی پێشکەشی سەرۆکی ولات بکا، دەبێ وێنەیە کی بڕوانامەکەی بداتە وەزارەتی دەرەوەی ئەو ولاتە. لەگەڵ پێشکەش کردنی بڕوانامە بە سەرۆکی ولات، تێکوشانی رەسمی باڵویز لەو ولاتەدا دەست پێدەکا.

Accredited Ambassador — باڵوێزی ئاکرێدیتە

کاتێک دوو ولات، کە لەگەڵ یەکتردا پێوەندی سیاسیان هەیە، بەڵام تا ئێستا ئاڵوگۆڕی باڵوێزیان نەکردبێ، لە حاڵەتی ئاوادا، زۆربەی کاتەکان باڵوێزی خۆیان لە یەکێک لەو ولاتانەی کە لەو ولاتەوە نزیکن، وەکوو باڵوێزی ئاکریدیتە بەیەکتر دەناسێنن. ئەم بالوێزە لە راستیدا لە دوو ولات دا ئەرکی بالوێزی بەرێوە دەبا، رێورەسمی ناساندن و پێشکەش کردنبڕوانامەی بالوێزی ئاکریدیتە وەکوو بالوێزی نیشتەجێ وایە.

Attaché — بەستراوە

ئەم زاراوەیە بە نزمترین پلەی دیپلۆماتێکی دەگوترێ، لە عوورفی سیاسییدا بەستراوە جیاوازەکانی وەکوو بەستراوەی سەربازی (زەمینی، ئاسمانی، دەیایی)؛ بازرگانی، کولتووری و ئابووری لە ئارا دان. ئەم بەستراوانە پێش لەوەی ئەم پۆستەیان پێ بدرێ، لە ولاتی خۆیاندا پلەی گرنگی سەربازی و سیاسییان هەبووە.

One Hundred Flowers Movement — بزووتنەوی سەد گووڵ

لە سەرەتاکانی دەیەی ۱۹۵۰دا کۆمەڵێک هەوڵ لە پێناوی " چاکسازی هزری" لە چینی کۆمۆنیست لەئارادا بوون بۆ ئەوەی رووناکبیران و خاوەن پیشەکان بێننە سەر رێبازی سۆسیالیزم. چوونکە ئەمانە سووکایەتیان بەو کادیرە بوێرانە دەکرد کە لە بە پۆستاڵە قوڕاوییەوە بۆ ئێرە و ئەوێ دەچوون و کاروباری خەڵکیان رادەپەڕاند، بەرپرسانی حیزبی کۆمۆنیست پێیانوا بوو کە بە جێگەی

ئەوەی لە شێوازی سەرەتایی و توندوتیژیی "چاکسازی هزریی " کەڵک وەگیردرێ، دەبێ لەرێگایەکی ناسکتر بۆ قەناعەت پێ هێنانی ئەوان کەڵک وەرگیردرێ. بۆیە کەڵکیان لە شێوەیەکی نوێی بزووتنەوەکانی سەد گوڵی" ساڵەکانی ۵۷_۱۹۵٦ وەرگرت. داوایان لە هەموو خەڵک کرد کە لە پێشبێرکێی" سەد چەپکە گوڵ و سەد رێبازی هزری"دا بە شداری بکەن. بە واتایەکی دیکە رژێم بدەنە بەر رەخنە. هاوکات لەگەڵ ئەم هەنگاوەدا، پالاوتنێکی حیزبی لە دژی بیرۆکراتی ئیداری لە نێو کادیرەکاندا پێکهات.

ماو لە شوباتی ۱۹۷۵ دا جارێکی دیکە بانگەوازەکەی خۆی راگەیاندەوە و لەناکاو لافاوی رەخنەکان بە هۆی بلاوکردنەوەی وتارەکان و لێدوانەکان هەموو چینی گرتەوە. ئەم رەخنانە زۆر بە توندی دژە حیزبی و دژە سۆسیالیستی بوون و نزیک بوو چوارچێوەی رژێم بدەنە بەر پەلامار، بۆیە وازیان لە بزووتنەوەی سەد گوڵ هێناو جارێکی دیکە لە شێوازی توندو تیژی "چاکسازی هزری" کەڵکیان وەرگرت.

بەڵێننامەی نێودەوڵەتیی مافە ئابووری، کۆمەڵایەتی وکولتوورییەکان (۱۹٦٦)

Social and International Covenant On Economic Cultural Rights

یەکێک لە دوو رێککەوتننامە بنەڕەتیە نێودەوڵەتیانەیە کە مافەکانی ناو راگەیەنراوی جیهانیی مافی مرۆڤ دەگۆڕێ بۆ کۆمەڵێک یاساکە دەبێ جێبەجێ بکرێن. بەڵێننامە هەمووئەو مافە ئابووریی، کۆمەلایەتیی و کولتووریانەی کە شیاوی مرۆڤەکانن دارشتووە و دەوڵەتەکانی ناچار کردووە کە بۆ بردنەسەری ئەم مافانە هەوڵ بدەن و دابینیشیان بکەن. کۆمیسیۆنی مافی مرۆڤی رێکخراوی نەتەویەکگرتووەکان هەوڵی سەرەتایی بۆ دارشتنی بەڵێننامە دا ولە ساڵی ۱۹۵٤دا ئاراستەی کۆمەڵەی گشتی un کرا، بەلام تاساڵی ۱۹٦٦ بەڵێننامە لەلایەن کۆمەڵەی گشتیەوە پەسند نەکرا و لە ساڵی ۱۹۷٦دا بە پەسندکردنی لەلایەن ۳۵ دەوڵەتەوە، دەوڵەتەکان ناچار کراون کە جێبەجێی بکەن. ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بە هۆی ترس و نیگەرانیی سەبارەت بە چۆنیەتی دابەشبوونی دەسەلاتەکانی دەوڵەتە فیدراڵەکان بەپێی دەستوور، ئەم بەڵێننامەی مۆر نەکردووە.

ئەوەی لە شێوازی سەرەتایی و توندوتیژیی "چاکسازی هزریی " کەڵک وەگیردریّ، دەبیّ لەرێگایەکی ناسکتر بۆ قەناعەت پیّ هێنانی ئەوان کەڵک وەرگیردریّ. بۆیە کەڵکیان لە شێوەیەکی نوێی بزووتنەوەکانی سەد گوولی" ساڵەکانی ٥٧_١٩٥٦ وەرگرت. داوایان لە هەموو خەڵک کرد کە لە پێشبیرکێی" سەد چەپکە گوڵ و سەد رێبازی هزری"دا بە شداری بکەن. بە واتایەکی دیکە رژێم بدەنە بەر رەخنە. هاوکات لەگەڵ ئەم هەنگاوەدا، پالاوتنێکی حیزبی لە دژی بیرۆکراتی ئیداری لە نێو کادیرەکاندا پێکهات.

ماو لە شوباتی ١٩٧٥ دا جارێکی دیکە بانگەوازەکەی خۆی راگەیاندەوە و لەناکاو لافاوی رەخنەکان بە هۆی بلاوکردنەوەی وتارەکان و لێدوانەکان هەموو چینی گرتەوە. ئەم رەخنانە زۆر بە توندی دژە حیزبی و دژە سۆسیالیستی بوون و نزیک بوو چوارچێوەی رژێم بدەنە بەر پەلامار، بۆیە وازیان لە بزووتنەوەی سەد گوول هێناو جارێکی دیکە لە شێوازی توندو تیژی "چاکسازی هزری" کەڵکیان وەرگرت.

بەڵێننامەی نێودەوڵەتیی مافە ئابووری، کۆمەلایەتی وکولتوورییەکان (١٩٦٦)

Social and ‹International Covenant On Economic Cultural Rights

یەکێک لە دوو رێککەوتننامە بنەڕەتیە نێودەوڵەتیانەیە کە مافەکانی ناو راگەیەنراوی جیهانیی مافی مرۆڤ دەگۆڕیّ بۆ کۆمەڵێک یاساکە دەبیّ جێبەجیّ بکرێن. بەڵێننامە هەمووئەو مافە ئابووریی، کۆمەلایەتیی و کولتوورییانەی کە شیاوی مرۆڤەکانن دارشتووە و دەوڵەتەکانی ناچار کردووە کە بۆ بردنەسەری ئەم مافانە هەوڵ بدەن و دابینیشیان بکەن. کۆمیسیۆنی مافی مرۆڤی رێکخراوی نەتەویەکگرتووەکان هەوڵی سەرەتایی بۆ دارشتنی بەڵێننامە دا ولە ساڵی ١٩٥٤دا ئاراستەی کۆمەڵەی گشتی un کرا، بەلام تاساڵی ١٩٦٦ بەڵێننامە لەلایەن کۆمەڵەی گشتیەوە پەسند نەکرا و لە ساڵی ١٩٧٦دا بە پەسندکردنی لەلایەن ٣٥ دەوڵەتەوە، دەوڵەتەکان ناچار کراون کە جێبەجێی بکەن. ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بە هۆی ترس و نیگەرانیی سەبارەت بە چۆنیەتی دابەشبوونی دەسەلاتەکانی دەوڵەتە فیدراڵەکان بەپێی دەستوور، ئەم بەڵێننامەی مۆر نەکردووە.

بەڵێننامەی نێودەوڵەتیی مافە مەدەنی و سیاسییەکان (١٩٦٦)
InternationalCovenant On Civil and Political Rights

یەکێک لە دوو رێکەوتننامە نێو دەوڵەتیەیە کەمافەکانی ناو راگەیەنراوی جیهانیی مافی مرۆڤ دەگۆڕێ بۆ کۆمەڵێک یاسا کە دەبێ جێبەجێ بکرێن. بەڵێننامە کۆمەڵێک مافی مەدەنی و سیاسی هاوبەش بۆ هەموو مرۆڤەکان لەخۆ دەگرێ کە دەوڵەتەکان بەڵێن دەدەن بۆ بردنەسەری ئەم مافانە هەوڵ بدەن و گەرەنتیان بکەن. ئەم مافانە: مافی ژیان و ئاسایش، ئازادیی کۆڕوکۆبوونەوە، ئازادی بیروڕا، ئایین و قەدەغەکردنی کۆیلەداری وئەشکەنجە لەخۆ دەگرێ. ئەم بەڵێننامە لە سەرەتادا لەلایەن کۆمیسیۆنی مافی مرۆڤی UN لە ساڵی ١٩٥٤دا نووسرا و لە ساڵی ١٩٦٦ لە لایەن کۆمەڵەی گشتیەوە پەسند کرا. لە ساڵی ١٩٧٦ دا بە پەسند کردنی نێوخۆیی لە لایەن سی وپێنج دەوڵەتەوە، دەوڵەتەکان ناچار کران کە جێبەجێ بکەن. ویلایەتەیەکگرتووەکانی ئەمەریکا بە هۆی ترس و نیگەرانیی سەبارەت بە چۆنیەتی دابەشبوونی دەسەڵاتەکانی دەوڵەتی فیدراڵ بە پێی دەستوور، ئەم بەڵێننامەی پەسند نەکرد.

بەڵێننامەی نیشتمانی (١٩٤٣) National Convenant

رێککەوتنێکی نێوان یەکەمین سەرۆک کۆماریی لوبنان (بشارە ئەلخوری) و یەکەمین سەرۆک وەزیری ئەو وڵاتە (ریاز سولح) بوو کە یەکەمیان مەسیحیەکی مارۆنی بوو و دووهەمیشیان ناسیۆنالیستێکی سوننەی لایەنگری پان عەربیسم بوو. ئەم بەڵێننامە لوبنان بە وڵاتێکی سەربەخۆ، خاوەن سەروەری، وبێلایەن دەناسێ. ئەم بەڵێننامە هەروەها دیاری کردبوو کە مارۆنیەکان خوازیاری پشتیوانیی رۆژئاوا و موسڵمانەکانیش بە تایبەتی سوونەکان خوازیاری توانەوە لە کیانێکی عەرەبیی گەورەتردا نابن و لوبنان پێوەندی مەعنەوی و هزریی خۆی لەگەڵ رۆژئاوادا ناپچڕێنێ. بەڵێننامە خوازیاری هەڵوەشانەوە و نەهێشتی بەرەبەرەی سیستەمی تایەفی بوو. پۆستە دەوڵەتیەکان بە شێوەی یەکسان لە نێوان گرووپە ئایینیە ناسراوەکاندا، دابەش دەکران، بەڵام لە پوستە تەکنیکیەکاندا شارەزایی و لێهاتوویی کەسەکان پێویستە. جگە لەمە سێ پۆستی بەرزی دەوڵەتیش بەم شێوە دابەش دەبن

١ـ سەرۆک کۆمار ـ مەسیحی مارۆنی

٢ــ سەرۆک وەزیر ــ موسلمانی سووننە

٣ــ سەرۆکی پەرلەمان ــ موسڵمانی شیعە

بەڵێننامەی کۆمەڵەی نەتەوەکان

League Of Notions Convenat

لە بابەتە گرنگەکانی بەرنامەی کاری کۆنفرانسی پاریس لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی، مەسەلەی کۆمەڵەی نەتەوەکان بوو کە دەبوایە زوو وەکوو یەکەمین ڕێکخراوی نێودەوڵەتیی جیهان، پاراستنی ئاشتی و ئاسایش بۆ نەتەوەکانی جیهان مسۆگەر بکا. لە ماوەی ساڵەکانی شەڕدا، لە زۆربەی وڵاتەکاندا گەڵاڵەی جیاواز بۆ پێکهێنانی ڕێکخراوێکی بەم شێوەیە دارێژرابوون و بەتایبەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و بەریتانیا لەم پێناوەدا هەوڵیان دەدا. ئەم وڵاتانە سوور بوون لەسەر ئەوەی کە بۆ پێشگرتن لە هەر شەڕێکی کارەساتباری هاوشێوە، ڕێکخستنێکی جیهانی پێک بێنن. بەریتانیا، فەڕەنسە و ئەمەریکا وێڕای ئەوەی باسی پاراستنی ئاشتی لە جیهان و گەرەنتی ئاسایشی "هەموو نەتەوەکان" یان دەکرد، هەوڵیان دەدا گەڵاڵەیەک ئاراستە بکەن کە بەرژەوەندییەکانی خۆیان دابین بکا و نفووزی ئەوان لە جیهاندا زیاتر بکا.

ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا کە لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانیەوە لە هەموو وڵاتانی دیکە دەسەڵات و سامانی زۆرتر ببوو، ڕاشکاوانە لە پێناوی گرتنەدەستی ڕێبەرایەتیی دامەزراندنی سیستەمی پێوەندی نێودەوڵەتیی لە ساڵەکانی پاش شەڕدا تێدە کۆشا. بە بڕوای ڤیلسۆن (سەرۆک کۆماری ئەو کاتی ئەمریکا) ڕەشنووسی بەڵێننامەی کۆمەڵەی نەتەوەکان کە لە لایەن خۆیەوە ئاراستەی کۆنفرانسی پاریس کرابوو و بۆ خۆشی داوای کردبوو کە لە کۆنفرانسی ئاشتی لەگەڵ ئەڵمانیادا ئاماژە بەم بەڵێننامە بکرێ، دەبێتە هۆی بە هێزکردنی ئەم ئامانجانە. بەڵام بەرنامەکانی ڤیلسۆن بۆ دامەزراندنی ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتیی لە ژێر ساباتی پشتیوانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا، لەلایەن بەریتانیاو فەڕەنساوە دژایەتیی لەگەڵدا کرا. ئەگەرچی نوێنەرانی بەریتانیا و فەڕەنسا ڕاشکاوانە لەگەڵ بیرۆکەی دامەزراندنی کۆمەڵەی نەتەوەکاندا دژایەتیان نەدەکرد (و بۆخۆشیان لەم پێوەندییەدا چەند پێشنیاریان دابوو بە کۆنفرانس) ئەوەی لە دەستیان هات، بۆ وەدواخستنی پەسند کردنی ڕەشنووسەکە کردیان و کۆمەڵێک بڕیاری نوێیان لە کۆبوونەوەکاندا هێنایە گۆڕێ و گۆڕانکارییەکی زۆریان لەڕەشنووسەکەدا پێکهێنا و لەگەڵ هێنانە بەرباسی ئەم

ڕەشنووسە لە ڕێککەوتننامەی ئاشتیدا دژایەتیان کرد. لە هەمان حاڵدا بەریتانیا و فەڕەنسا نەیانتوانی لە سەر هێندێک لە ماددەکانی ئەم بەڵێننامە ڕێککەون لە کۆتاییدا ڕەشنووسی بەڵێننامەی کۆمەڵەی نەتەوەکان کە بە هاوبەشی بەریتانیا و ئەمەریکا ولە دوای وتووێژە نارەسمیەکانی ئەم دوو هێزە دارێژرا بوو، وەکوو بناغەی بەڵێننامەی کۆمەڵەی نەتەوەکان پەسندکرا.

بەرژەوەندییە نیشتمانیەکان *National Interest*

بەرژەوەندییە نیشتمانیەکان، ئامانجی سەرەکیی و چارەنووسسازی سیاسیەتی دەرەوەی وڵاتێک پێکدێنن. بەرژەوەندییە نیشتمانیەکان، بنەما سەرەکیەکانی وڵاتێک پێکدێنن. پاراستنی کیان، سەربەخۆیی، یەکپارچەیی وڵات، ئاسایشی سەربازی و خۆشگوزەرانی ئابووریی لەو بنەما سەرەکیانەن کە بۆ هەر وڵاتێک پێویستن. ئەو کاتەی کە بەرژەوەندییە نیشتمانیەکانی وڵاتانی لە یەک ئاراستەدان، ئەم وڵاتانە پێکەوە بۆ چارەسەری کێشەکانیان تێدەکۆشن، بەڵام ئەگەر بەرژەوەندییەکانیان لە یەک ئاراستەدا نەبوو، کێبەرکێ، گرژی، ترس و لە دوایشدا شەڕ سەرهەڵدەدا. دەوڵەتەکان بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانیان لەم شێوازانە کەڵک وەردەگرن: پەنابردنە بەردیپلۆماسی، کۆتاییهێنان بە کێشەکان بە ڕێگاچارەی ئاشتیانە ، یاسا نێودەوڵەتیەکان، ڕێکخراوە ناوچەیی و نێودەوڵەتیەکان.

جۆرەکانی بەرژەوەندییە نیشتمانیەکان: بەرژەوەندییە هاوتەریبەکان، بەرژەوەندییە دژەکان، بەرژەوەندییە هاوبەشەکان، بەرژەوەندییە کێشە خوڵقێنەکان.

لە پێوەندییە نێودەوڵەتیەکاندا، تاقمێک بەرژەوەندی گشتی لە چوارچێوەی عەینی و عەقڵانی و بە پێی تەکتیکە زانستیەکان لێک دەدەنەوە، بەڵام تاقمێکی دیکە بە پێی ناکۆکی نێوان ڕوانگە زەینیەکان و پێویستیە سەرەکیەکان لیکی دەدەنەوە و وێڕای ئاماژەکردن بە بەرژەوەندییە نیشتمانیەکان بە شێوەی دەرئەنجامە (داتا)سیاسیەکان وەکوو شێوازێکی هونەری تاوتوێی دەکەن.

هەرچۆنێک بێ، دەبێ ئەم چەمکە بە پێی سەنتێزێک لە دوو تەکتیکی عەینی و زەینی تاوتوێ بکرێ.

هانس مۆرگەنتا، وەکوو یەکێک لە لایەنگرانی ڕێبازی ڕئیالیزم، بەرژەوەندییە گشتیەکان بە هاوواتای هێز، وەکوو ئامانجی دەوڵەتێک دادەنێ. ڕئیالیستەکان بۆ دابینکردنی بەرژەوەندی

دەوڵەتەکان، هێز بە شتێکی پێویست دادەنێن. سەرەڕای ئەوەی کە یەکە سیاسییەکان بە دوای ئامانجێکی دیکە لە سیاسەتی دەرەوەدان، بەڵام بە پێی ئەم تیۆرە، هێز، هەموو ئەو ئامانجانە دەخاتە ژێرکاریگەری خۆیەوە. ئەم ڕێبازە لەسەر ناهاوسەنگ بوون و لێکنەچوونی بەرژەوەندیی دەوڵەتەکان راوەستاوە. بە بڕوای مورگەنتا لانیکەمی داخوازییەکانی دەوڵەتێک، پاراستن و پارێزگاریکردن لە شوناسی فیزیکی (یەکپارچەیی وڵات)، سیاسی (پاراستنی حکوومەت) و کولتووریە (پاراستنی شوناسی نۆرمە مێژوویی و بە هاکان) کە بە هۆی توانایی هێزی پێویستەوە دەتوانێ دابینیان بکا مورگەنتا بە هۆی ورد نەبوونەوە لە کەڵک وەرگرتن لە دوو چەمکی ئابستراکتی هێزو بەرژەوەندییەکان، لە لایەن ڕێبازی زانستگەریی لە پێوەندییە نێودەوڵەتیەکاندا کەوتە بەر رەخنەوە، بەڵام لە بەرامبەر ئەو رەخنانەدا، ئەو پێیوابوو کە ئەم چەمکانە لە ناخی خۆیاندا تایبەتمەندییەکی ئابستراکتیان هەیە و نابێ بە پێی پێوەرە ئامارییەکان لێک بدرێنەوە. بەدرێژایی زەمان، سەبارەت بە بەرژەوەندییە نیشتمانیەکان چەند پرسیار هاتوونە گۆڕێ و کۆمەڵێک بابەتیش لەم پێوەندییەدا هاتوونەتە ئاراوە کە ئاماژە بەهێندێکیان دەکەین:

١ــ کەڵک وەرگرتن لە چەمکی بەرژەوەندییە نیشتمانیەکان، رەوایی دەدا بە ئەرک و رۆڵی سیستەمی سیاسی؛ بەو واتایەی کە لە سەردەمی پێکهێنانی حکوومەتە نەتەوەییەکاندا (نیوەی دووهەمی سەدەی ١٨دا) هەموو هەڵبژاردە سیاسییەکان (ئیلیتەکان) بێ سەرنجدانە پێکهاتەی حکوومەتەکانیان، پاساویان بۆ چالاکیی دەوڵەتەکان بەپێی بەرژەوەندییە نیشتمانیەکان لە بواری سیاسەتی دەرەوەدا هێناوەتەوە. هەرچەندە شێکردنەوەی هێندێک لە سیستەمە سیاسیەکان، لە بواری جموجۆل و پێکهاتەییەوە ئەوەمان بۆ دەردەخا کە لەم سیستەمانەدا بەرژەوەندییەتاکەکەسی و گرووپیەکان و بەسەر بەرژەوەندییە نیشتمانیەکاندا زاڵن.

٢ــ چەمکی بەرژەوەندییە نیشتمانیەکان لایەنی ئەخلاقی هەیە، چوونکە هەرکام لە دەوڵەتەکان خوێندنەوەی تایبەتیان لە سەرئەم چەمکە هەیە. واتە رەنگە دابینبوونی بەرژەوەندی دەوڵەتی "a" بە زیانی بەرژەوەندییەکانی دەوڵەتی "b" تەواو بێ (ئاکامی یارییەکەش سفر دەبێ).

٣ــ پێوەندییەکی راستەوخۆ لە نێوان چوارچێوەی بەرژەوەندییەگشتییەکان ورادەی توانایی و هێزی دەوڵەتەکاندا هەیە. لەم پرۆسەدا، رەنگە بە چوونە سەری ئاستی تواناییەکانی سیستەم (دەوڵەت)، پێناسەیەکی دیکە لە سەر ئامانجەکان و بەرژەوەندییە گشتییەکان بێتە ئاراوە.

٤ــبەرژەوندییە گشتییەکان بەپێی تایبەتمەندییە پێکهاتەیی و تایبەتمەندیی سیستەمی ئایدۆلۆژی لێک دەدرێنەوە.

بە گشتی، سیاسەتی دەرەوە درێژەی سیاسەتی نێوخۆییە. لە سەر ئەم بنەمایە، تایبەتمەندیی سیستەمی سیاسی لە بواری پێکهاتەیی و جموجۆڵەوە دەتوانێ رۆڵێکی کاریگەر لە چۆنیەتی لێکدانەوەی بەرژەوەندییەکان، ستراتیژییەکان و ئامانجەکاندا بگێڕێ.

بەرپرسیارەتیی نێودەوڵەتی

International Responsibility

بریتیە لە ئەرک و بەرپۆسیارەتیەک کە بەپێی یاسا نێودەوڵەتیەکان بەسەر دەوڵەتێک دادەسەپێ، تاوەکوو قەرەبووی ئەو زیانە بکاتەوە کە بە هۆی پێشێل کردنی یاسا نێودەوڵەتیەوکان یان خۆبواردن یان رەچاونەکردنی ئەو ئەرکانە تووشی وڵاتێکی دیکە بووە. بە پێی پێناسەی پرۆفیسۆر بادڤان؛ بەرپرسیارەتیی نێودەوڵەتیی دامەزراوەیەکی یاساییە کە بە پێی ئەم بنەمایە ئەو وڵاتەی کە بە پێچەوانەی یاسا نێودەوڵەتیەکان جووڵاوەتەوە، دەبێ بە پێی ئەم یاسایانە قەرەبووی ئەو زیانانە بکاتەوە کە تووشی وڵاتێکی دیکە بووە.

بەرپرسیارەتیی وڵات ***State Responsibility***

بە ئەرک وبەرپرسیارەتی وڵاتێک دەگوترێ بۆ قەرەبووکردنەوەی ئەو زیانانەی کە بەهۆی کەمتەرخەمی یان جێبەجێنەکردنی بەڵێنەکانی بەپێی یاسا نێودەوڵەتیەکان هاتۆتە ئاراوە. بەرپرسیارەتیی وڵات بریتیە لە کردەوە یان جێبەجێ نەکردنی ئەرکێکی نێودەوڵەتیی کە بۆتە هۆی زیان گەیاندن بە وڵاتی داواکار. ئەگەرچی بەرپرسیارەتیی وڵاتەکان زیاتر سەبارەت بە بەرپرسیارەتیی لە هەمبەر ئەو زیانانە دێ کە لە هاوڵاتیانی بیانی دەکەون، بەڵام سەرەڕای ئەمەش لە زۆر بوارەکانی دیکەی جگە لە یاسا نێودەوڵەتیەکانیشدا، بەکەڵکن (بۆ وێنە بنەمای قەدەغە بوونی پەنابردنە بەر هێز لە پێوەندییە نێودەوڵەتیەکاندا). بەرپرسیارەتیی وڵات یان بە هۆی ئەو کردەوانە

سەر هەڵدەدا کە لە ڕێگای نوێنەری وولاتەوە ڕاستەوخۆ دەدرێتە پاڵ ئەو وڵاتەوە (بەرپرسیارەیێ سەرەکیی)یان لەو کردەوانە سەرچاوە دەگرێ کە ناراستەوخۆ ئەو وڵاتەی تێوەگلێ (بەرپرسیارەیێ سەرەکیی). ئەو کردەوانەی دەبنە هۆی هاتنە ئارای بەرپرسیارەیێ سەرەکیی: کردەوەکانی دەسەڵاتەکانی داد، بەڕێوەبەری و یاسادارشتن لە خۆ دەگرن. بەرپرسیارەیێ ناسەرەکیی بە هۆی ئەو کردەوە نایاساییانەوە دێتە ئاراوە کە لە لایەن کاربەدەستەکانی پلەنزمی حکومەت، یان لە لایەن کەسە ئاساییەکانەوە ئەنجام دەدرێن.

بەکرێگیراو *Mercenary*

بە هاووڵاتی وڵاتێکی سێهەم دەگوترێ؛ کە بە مەبەستی بەشداریکردن لە شەڕی چەکدارانە، لە لایەن وڵاتێکی دیکەوە بەکرێ دەگیردرێ. ئەو کەسە تەنیا لەبەر پارە ڕاستەوخۆ لە شەڕی نێوان ئەو دوو وڵاتەدا بەشداری دەکا. بەپێی یاسا عورفیە گشتیەکان و ڕێوشوێنەکانی کۆنڤانسیۆنی ژمارە ٤ی ساڵی ١٩٠٧ (و کۆنڤانسیۆنی هاوشێوەی ساڵی ١٨٩٩) وکۆنڤانسیۆنی ژمارە ٢٠ی ژنێف(١٩٤٩)، لەگەڵ بەکرێگیراون و ئەوکەسە بیانیانەش کە بە دڵخوازی خۆیان لە شەڕەکاندا بەشداری دەکەن، وەکوو شۆڕشگێڕەکانی دیکە (ڕێکخراو نارێکخراو) هەڵسوکەوت دەکرێ، بەومەرجەی ڕەچاوی یاسا و عورفی شەڕەکانیان کرد بێ. بەڵام بە پێی پرۆتۆکۆلی ژمارەیەکی (١٩٧٧)، بەکرێگیراو (نەکەسی بیانیی)، بە شۆڕشگێڕ نایەتە ئەژمار و لە کاتی دیل کردندا، یاسای دیلەکانی شەڕ نایگرێتەوە. بەپێی ئەم ڕێککەوتننامەیە، بەکرێگیراو (جگە لەو توخمانەی سەرەوە) دەبێ خاوەنی ئەم تایبەتمەندییانەش بێ:

١_ دەبێ بەڵێنی بەخشیش و خەڵاتی ماددی پێدرابێ و ئەم بەخشیش و خەڵاتە دەبێ زۆرتربێ لەو ڕادەیەی کە بە کەسەخۆمانەکان دەدرێ.

٢_ئەم کەسە نابێ هاووڵاتی، نیشتەجێ یان ئەندامی یەکێک لە هێزە چەکدارەکانی لایەنەکانی شەڕی بێ

٣_ نابێ لە لایەن وڵاتێکی سێهەمەوە ئەرکی پێ سپێردرابێ کە ببێتە ئەندامی ئەم هێزانە (بەڵکوو بە دڵخوازی خۆی چووبێ).

بەرەی یەکگرتووەکان *Axis Power*

بە هاوپەیمانەتیی نێوان ئەڵمانیا، ئیتالیا، ژاپۆن و دۆستەکانیان لە ماوەی شەر دووهەمی جیهانیدا دەگوترێ.

بڕوانامە *Exequature*

بە بەڵگەی رەسمیی دان پێدانان و پەسندکردنی (هاوتای وەرگرتنی باڵوێزەکان) سەرۆکی ئەرکە کۆنسولیەکان دەگوترێ.

بە ڕووسی کردن *Russification*

بریتیە لە بە رووسی کردنی کولتوور، زمان، داب و نەریتی کۆمەڵگا جیاوازەکانی رووسیا لە سەردەمی پاشایەتیی تەزارەکان و شۆرشی سوور، بۆ پێشگرتن لە ناوچەگەرایی و نەهێشتنی جیاوازی لە نێوان نەتەوەکانی نێو ئیمپراتۆریای رووسیا .

ت

ت

تیۆری دوو شمشێر
The Theory Of Two Swords

ئەم زاراوەیە بە زنجیرە بیروباوەڕێکی تایبەتی دەگوترێ کە بە قۆناغی باوکانی کەنیسە بەناوبانگەو، دەرئەنجامی هزرو بیروبۆچوونەکانی بیریارانی مەسیحیە.

ئەم تیۆرە جۆرێک لە ڕێکخستن و کۆنترۆڵی دووفاقێتی لە بەرامبەر کۆمەڵگای ئەورووپی و دەوروبەری مەدیتەرانە پێک هێنا، کە بەپێی ئەم تیۆرە، کلیسا بەرژەوەندییەکانی پیاوانی ئایینی دەپاراست، بۆ ئەوەی بتوانن مرۆڤەکان بگەیەننە رزگاری هەتاهەتایی. ئەم ڕێبازە کۆمەڵێک ڕێ و شوێنی تایبەتی گرتەبەر کە جیبەجێکردنیان لە ئەستۆی قەشەکان دابوو. هەروەها پاراستنی ویست و حەزە دنیایەکان و پیادەکردنی تەکوز و دادپەروەری چووە ژێر کۆنترۆڵی دەسەڵاتی حکومەتی وڵات، کە کاربەدەستانی سیاسی و بەڕێوەبەرانی وڵات دەبوایە جیبەجێیان بکردایە.

لە کاتی سەرهەڵدانی هەرکێشەیەک لە نێوان دەسەڵاتی ئایینی و دەسەڵاتی سیاسیدا، دەبوایە مافێک کە خوا بۆ دەسەڵاتەکەی تری لە بەرچاو گرتبوو، بپارێزرایە.

تائۆئیزم / دائۆئیزم Taoism

ڕێبازێکی فەلسەفە ـ سیاسی و کۆمەڵایەتیە کە سەرچاوەی بنەماکانی ئەم بیروبۆچوونە دەگەڕێتەوە بۆ بەرهەمەکانی لائۆتسە، فەیلەسوفی چینی (٥٠١ـ٦٠٤ب.ز). لائۆتسە لە بەرهەمی بەناوبانگی خۆیدا بە ناوی تائۆتێ چینگ (Tao Tching) لەسەر گرنگی سروشت و بێ بەهابوونی هونەر (پیشەسازی و تەکنیک) پێداگری دەکا. ناوبراو دەڵێ کە مرۆڤ لە سەرەتادا بەختەوەرە، بەڵام لە دەرەنجامی ئەو گۆڕانکارییانەی کە کۆمەڵگا پێکی دێنێ، پەرێشان دەبێ و؛ باشترین ڕێگای بەختەوەری ئەوەیە کە مرۆڤ لە شارستانیەتی ئێستاکە ڕا بکا و پەنا بۆ سروشت بەرێ. چوونکە ئەگەر شتەکان و کاروبارەکان لە جووڵە و گەڕانی سروشتیی خۆیاندا سەربەست بن، بە هاوئاهەنگی و بێ کەم و کورتی دەجوڵێن و درێژە بەمانەوەی خۆیان دەدەن. لە بواری سیاسیەوە، لائۆتسە هەر ئەو واتا هزرییەی خزاندۆتە نێو چوارچێوەی حکومەتەوە و، دەڵێ کە بشێویە کۆمەڵایەتی و سیاسیەکان لە دوو شت سەرچاوە دەگرن:

١ـ ئاڵۆزبوونی دامەزراوە کۆمەڵایەتی و سیاسیەکان

٢ـ زاڵبوون و چەوسانەوەی چینە خوارترەکان لە لایەن چینە باڵادەستەکان. لەو بارەوە دەڵێ:

"خەڵک لە دەست برسیەتی دەناڵێن چوونکە کاربەدەستان باجێکی زۆر لە خەڵک وەردەگرن. چوونکە حکومەت دەست لە کاروباری خەڵک وەردەدا، پاڵەپەستۆ دەخاتە سەرخەڵک".

بیروبڕواکانی ڕێبازی تائۆئیزم کاریگەرییان لە سەر بیروبۆچوونەکانی ژان ژاک ڕۆسۆ (پەیمانی کۆمەڵایەتی) و هێندێک لە ئەگزیستانسیالیستەکان (وەک ئالبێرکامۆ) و ڕێبازی ئانارشیزمدا هەبووە.

تاچێریزم Thatcherism

بە زاراوەیەک دەگوترێ کە لە ناوی مارگارێت تاچێر، سەرۆک وەزیرانی بەریتانیا (٩٠-١٩٧٩) وەرگیراوە. تاچێریزم بیربۆچوون، ڕێبازو شێوازە سیاسیەکانی ناوبراو لە خۆدەگرێ. بەر لە دەسەڵات گەیشتنی تاچێر، بەریتانیا لەگەڵ دابەزینی گەشەی ئابووری، زۆر بوونی بێکاری، ناکارامەیی بازرگانی، دابەزینی ئاستی بەرهەمهێنان، کەمبوونەوەی سەرمایەگوزاری، بەرزبوونەوەی

ئاستی هەڵاوسان و مانگرتن لەبەشە جۆراوجۆرەکانی پیشەسازیدا بەرەوڕوو بوو. ناوبراو بە گرتنەبەری سیاسەتێکی چەند لایەنەی وەک کۆنترۆڵی خستنە ڕووی پارە بۆ کەمکردنەوەی هەڵاوسان، بەتایبەتیکردنی پیشەسازییە دەوڵەتیەکان، کەمکردنەوەی خەرجیەکانی دەوڵەت، کەمکردنەوەی باجەکان و لابردنی گرفتەکانی بەردەم سەرمایەگوزاری لە بەشی تایبەتیدا هەوڵیدا لەگەڵ گرفتەکانی وڵاتەکەیدا شەڕ بکاو لە ناویان بەرێ.

گرتنەبەری ئەم سیاسەتانە لە دوو ساڵی یەکەمی حکومەتەکەی ناوبراودا نارەزایەتیەکی زۆری دروست کرد. ئاستی بێکاری هەروا بەرز بوو، خۆشەویستی ناوبراویش بە نزمترین ئاستی خۆی (لە سەردەمی "چێمبرلین" ەوە) گەیشت.

زۆربەی خەڵک لەسەر ئەو بڕوایە بوون کە ناوبراو لە خولی داهاتووی هەڵبژاردنەکاندا دەنگەکانی خۆی لەدەست دەدا، بەڵام ڕوودانی شەڕی فالکەند (کانوونی دووهەمی١٩٨٢) کە بە سەرکەوتنی بەریتانیا کۆتایی هات، تاچێری کرد بە کەسایەتیەکی دژە کۆمۆنیستی و بە "خاتوونی ئاسنین" بەناوبانگ بوو. لە هەڵبژاردنەکانی کانونی دووهەمی ١٩٨٣دا هەڵاوسان بە شێوەیەکی بەرچاو دابەزیبوو، بەڵام ئاستی بێکاری هەروا بەرزبوو. تاچێر لە درێژەدان بەو بەرنامە سیاسیانە لە بەرامبەر سۆسیالیستەکان و لە داماڵینی چەکی ناوەکی، مانگرتنی ڕێکخراوە کرێکارییەکان و دەوڵەتانی کۆمەڵەی ئەورووپی سەرکەوتوو بوو. تاچێر درێژەی بە بەرنامەکانی خۆی لە بوارەکانی خۆشگوزەرانیی گشتی، خزمەتگوزاریی تەندروستی و خاوەندارێتی تایبەتی دا.

تاچێریزم دژی سۆسیالیزم و دیریژیزم بوو، بە بڕوای هێندێک لە چاوەدێران، بەرنامەکانی تاچێر، نیشانەی لە پەلەقاژەدابوونی سۆسیالیزم لە بەریتانیادا بوو. بەڵام بەو حاڵەش، ئەم هۆکارانە بونە هۆی ئەوی کە تاچێزیزم بەرەو تێکشکان خلۆربێتەوە:

زۆر بوونی ڕێژەی سوود بەڕادەی ١٥/٤%؛ بەرزبوونەوەی ئاستی هەڵاوسان بەڕێژەی ٧/٥%و زیاتر؛ گرتنە بەری سیاسەتی خۆتەریک خستنەوە لە بازاڕی هاوبەشی ئەورووپادا؛ گۆڕانکارییەکانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات؛ دارمانی خزمەتگوزارییە گشتیەکان؛ گەڵاڵە توندڕۆکان لە بواری دابینکردنی خزمەتگوزارییە تەندروستیە نیشتمانیەکان و، ڕیفورمە پەروەردەییەکان لە قوتابخانە و زانکۆکاندا کە هیچ دەرەنجامێکیان لێ نەکەوتەوە.

دەرکەوتنی تاچێریزم دەرەنجامی کۆمۆنیزمێکی دەمارگرژ و توندڕۆ بوو کە لەگەڵ لەبەریەک هەڵوەشانەوەی رژێمە کۆمۆنیستەکان و هەروەها کۆتایی شەڕی سارد، تارادەیەکی زۆر فەلسەفەی مانەوە و رەوایی خۆی لەدەست و، ڕێگای بۆ سەرکەوتنی تۆنی بلێر (سەرۆکی حیزبی کرێکار) خۆش کرد(١٩٩٧).

تاکتیک Tactics

وشەیەکی یۆنانیە بە واتای "دارشتن و رێکخستن"ە، ئەمڕۆکە بە دوو مانا کەڵکی لێ وەردەگیرێ:

١ــ لێوەشاوەیی و هونەری فەرماندەیی لە گۆڕپانی شەڕدا

٢ــ ئەو ئامرازو گەلاڵە شیاو و بەجێیانە کە بۆ گەیشتن بە ئامانج کەڵکیان لێ وەردەگیردرێ.بۆیە دەتوانین Tactical Conduct بە رێبەرایەتیی لێهاتووانە" پێناسە بکەین و لە واتای یەکەمدا کورتکراوەی وشەی "زانستی شەڕ"ە.

تاکتیک بە پێچەوانەی ستراتیژی، بە هەڵکشان و داکشانی گۆڕانکارییەکان بەستراوەتەوە، بەپێی گۆرانکارییەکان، گۆڕانی بە سەردادێ. واتە بەپێی پێویستی دەگۆڕێ. لەراستیدا، تاکتیک بە بەشێک لە ستراتژی دادەنرێ.

تاکتیکی سالامی Salami Tactics

ئەو شێوازانەی کە لە رێگایانەوە لایەنێک لە لایەنەکانە پێکهێنەرەکانی هاوپەیمانەتیی دەوڵەتی بە لە نێوبردنی یەکەیەکەی لایەنە بەشدارەکانی نێو هاوپەیمانەتیەکە، دەسەڵات دەخاتە پاوانی خۆیەوە. ئەم تاکتیکە بە شێوەیەکی تایبەتی دوای ساڵی ١٩٤٥ سەبارەت بە وڵاتانی ئەوروپای رۆژهەڵات کەڵکی لێ وەرگیرا. ئەم ناوە لە راپۆرتی راشکاوانەی " ماتیاش راکوشی"، سەرۆکی کۆمۆنیستی هەنگاریا وەرگیراوە کەنیشان دەدا کە زۆرینەی "حیزبی خاوەن سەرمایە بچووکەکان" و حیزبی سۆسیال دێمۆکرات هەرکام بە نۆرەی خۆیان لە نێو دەبران؛ واتە بەو شێوەیە کە سەرەتا باڵی راستی ئەوان و، پاشان ئەندامە ناوەندگەراکانیان لە نێو دەبران، هەتا ئەو ڕادەیە کە تەنیا هاوکارە نزیکەکانی کۆمۆنیستەکان دەمانەوە.

Thalweg تاڵڤێگ

بە قووڵترین شوێنی رووباردا تێدەپەڕێ. ئەمجۆرە هێڵە بۆ دیاریکردنی سنوور لە رووبارە سنوورییەکانی نێوان وڵاتان دا، شێوازێکی باش و گونجاوە، چوونکە لەم رێگایەوە هەر دوو وڵاتەکە دەتوانن بۆ هاتووچۆی پاپۆرەکانیان لەو رووبارە کەڵک وەرگرن. ئەوە لە حاڵێک دایە کە ئەگەر سنوورەکە لە نێوەڕاستی رووبارەکە دەستنیشان بکرێ، ئەوا رەنگە بەشە قووڵەکە تەنیا وەبەر لایەنێک بکەوێ و، پاپۆرەکانی لایەنەکەی تر نەتوانن بەم رووبارە دا هاتووچۆ بکەن.

Thomism تۆمیزم

ئەم زاراوە بۆ "تۆماس ئەکویناس (١٢٧٣_١٢٢٥)، فەیلەسۆفی بە ناوبانگ و یەکێک لە گەورەکانی کلیسای کاتۆلیکی رۆم دەگەڕێتەوە.

ئەم رێبازە پێیوایە کە : مرۆڤ بوونەوەرێکی سیاسی و کۆمەڵایەتیە؛ ئامانجی دەوڵەت پاراستنی بەرژەوەندییەکانی کۆمەڵگایە؛ سەرچاوەی دەسەڵاتی لە لایەن خواوەیە؛ لە پێوەندیی تاک و دەوڵەت دا، دەوڵەت یان حکومەت نابێ زۆڵم لە خەڵکی خۆی بکاو بیانچەوسێنێتەوە؛ باشترین جۆری حکومەت سیستەمی پاشایەتیە، بەمەرجێک کە یاسا باڵادەست بێ و جێبەجێ بکرێ؛ خەڵک بەگژ حکومەتدا نەچنەوە، کلیسا بەسەر دەوڵەت دا زاڵ بێ، و بڕوا بەوەی کە شەڕ شتێکی ڕەوایەو، رەوایی شەڕیش لەسەر بنەمای شەڕی کاتۆلیکی رۆم ڕاوەستاوە. بەڵام درۆ و شکاندنی بەڵێن و پێشێلکردنی بەڵێن و کوشتنی ژن و منداڵ لەشەڕدا قەدەغەیە.

Theory تیۆری

بریتیەلە :

١_ کۆمەڵێک لە بیروبۆچوونە رێ نیشاندەرەکان لە بواری زانیارییەکانی مرۆڤدا.

٢_ روونکردنەوەو شیکردنەوەی زانستیانەی یاساکانی گەشەسەندن لە سرۆشت یان لە کۆمەڵگادا.

تیۆکراسی Teocracy

تیۆرێکی سیاسی و ئاینییەو پێیوایە تەنیا حکومەتی ئایینی، حکومەتێکی ڕەوایە و یاسای بەجێ و ڕاست، ئەو یاسایەیە کە لەلایەن پێغەمبەرانەوە بە خەڵک ڕاگەیەنراوە و خوا دایڕشتووە. بەپێی ئەم تیۆرە، ئاین وسیاسەت لە یەکتر جیا نین و، دەبێ یاساکانی خوا بەسەر خەڵک دا جێبەجێ بکرێن.

تراستی مێشکەکان Brains Trust

ئەم زاراوەیە بەو ئابووریزان و بازرگانە ئەمریکیانە دەگوترا کە ڕاوێژکاری ڕۆزفەڵت، سەرۆک کۆماری ئەو وڵاتە بوون (١٩٤٥_ ١٨٨٢). ئەو ڕاوێژکارانە ڕۆڵێکی بەرچاویان لە ڕێکخستنی سیاسەتی نیودیلدا (سات وسەودای نوێ)هەبوو.

ئەمڕۆکە ئەم زاراوەیە بە شێوەیەکی بەربلاو بەو تاقمە لە پسپۆڕ و شارەزایانە دەگوترێ کە کاریگەرییەکی حاشاهەڵنەگریان لە دیاریکردنی سیاسەتەکانی دەوڵەتێکدا هەیە.

تیرمیدۆر *Thermidor*

لە وشەی یۆنانییThérmé بە واتای گەرما وەرگیراوە. لە ڕۆژژمێری شۆڕشگێری فەڕەنسادا بە یازدەیەمین مانگی ساڵ دەگوترا کە بەپێی ڕۆژژمێری گریگووری هاوکات بوو لەگەڵ نۆزدەی تەمووز هەتا حەڤدەی مانگی ئاب . ئەم زاراوەیە لە مێژووی شۆڕشی مەزنی فەڕەنسادا بە کودەتای نۆیی تیرمیدۆر (٢٧ی تەمووزی ١٧٩٤) دەگوترێ کە کۆتایی بە سەردەمی زەبرو زەنگ و سەرکوتی ژاکۆبینەکان هێناو، بەدوای ئەودا، قۆناغی کۆنەپەرستیی بە ئاشکرای بۆرژوازی لە بەرامبەر چەمکە شۆڕشگێرییەکانی ڕوبیسپەرو چینی کرێکاری پاریس دەستی پێکرد. ترۆتسکی شۆڕشگێری بە ناوبانگی ڕووسیا ئەم زاراوەی بۆ یەکەم جار لە ساڵی ١٩٠٣ دا بەکارهێنا. ناوبراو لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە، سەپاندنی کۆنترۆڵێکی ناوەندیی توند بەسەر حیزبی دیمۆکراتی ڕووسیا لە لایەن لنینەوە ڕێگا بۆ تیرمیدۆرە هەلپەرستە سۆسیالیستەکان خۆش دەکا. یەکێک لە بابەتە سەرەکییەکانی هەوڵدان بۆ بەدەستهێنانی پۆست و دەسەڵات لە دەزگای بەڕێوەبەریی سۆڤیەتدا

(دوای مردنی لنین) ئەو مەترسیە بوو کە ترۆتسکی و لایەنگرەکانی بە "تێرمیدۆر"ێکی نوێ ناویان دەبرد؛ واتە خیانەتی دەوڵەتی نوێ و بیرۆکراتیی حیزب بە شۆڕشی رووسیا و چینی کرێکاری رووسیا.

ترۆتسکیزم Trotskism

ترۆتسکیزم بە تیۆرێک و بزووتنەوەیەک دەگوترێ کە لە لایەن لیئۆن ترۆتسکی (١٨٧٩-١٩٤٠) هاتە ئاراوە و خۆی گرت. ترۆتسکیستەکان بە پشت بەستن بە وانەکانی مارکس، ئەنگێلز و لنین و هەروەها ئەزموونەکانی شۆڕشی رووسیا کە تروتسکی بۆخۆی رۆڵێکی بەرچاوی تێدا هەبوو، خۆیان بە مارکسیە شۆڕشگێڕەکان دەزانن. ئەوان خوازیاری نەهێشتنی سەرمایەداری لە رێگای شۆڕشێکی کرێکارین. لایەنگری لە دیکتاتۆریی پرۆلتاریا دەکەن کە دەبێ رێگای گەیشتن بە کۆمەڵگای سۆسیالیستی خۆش بکا کە لەودا دەسەڵات لە دەستی چینی چەوسێنەردا نەمێنێ و حکومەتی زەحمەتکێش و چەوساوەکان بە شێوەی سیستەمێکی سۆسیالیستیی فرەحیزبی دامەزرێ؛ دیارە هەر ئەو حیزبانە دەتوانن بە دەسەڵات بگەن کە بروایان بە سۆسیالیزم هەیە. ئەوان ئەگەرچی پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی ولاتانی بەرەی رۆژهەڵاتیان قبووڵە، بەڵام سیستەمی بیرۆکراتیانەی ئەوان پرۆتستۆ دەکەن. لەم رووەوە لە ولاتانی رۆژهەڵاتدا، خوازیاری شۆڕشێکی سیاسین کە گۆرانکارییە سۆسیالیستیەکان مسۆگەر بکا.

ترۆتسکی بۆ یەکەمین جار لە ساڵی ١٩٠٦، لە وتارێکدا بە ناوی "شۆڕشی ئێمە"، بۆچوونی خۆی لە بارەی شۆڕشی بەردەوام خستە ڕوو. دواتر، لە دەیەکانی بیست وسی دا، جارێکی تر بە پێداگرییەوە بەرگری لە بۆ چوونی خۆی کردو، لەم بەستێنەدا، دیاریکەری ئەو فیکرە بوو کە لە شۆڕشدا کێشە لەسەر رووداوێکی یەکجارەکی نیە، بەڵکوو کێشە لەسەر زنجیرە گورانکارییەکی کۆمەڵایەتی و سیاسی وەک شۆڕشێکی بێ پسانەوەیە کە بۆ شۆڕشێکی کرێکاری _ تەنانەت لە دوورترین شوێندا _ ئەو هەلە پێک دێنێ کە سەربەخۆ لە هێزە بەرهەمهێنەرەکانی خۆی شۆڕش هەڵگیرسێنێ و بەرەوپێشی ببا. چینی کرێکاری شۆڕشگێڕ لە ولاتێکی دواکەوتوودا کاتێک دەتوانێ دەسەڵاتی خۆی بسەپێنێ و کۆمەڵگایەکی سۆسیالیستی دامەزرێنێ کە ئەم شۆڕشە نەقیزەیەک بێ بۆ شۆڕشی نێونەتەوەیی سۆسیالیستی. سەرکەوتنی چینی کرێکار لە ولاتێکی دواکەوتوودا کاتێک دەتوانێ مسۆگەر بێ کە شۆڕش لە ئاستی نێونەتەوەییدا سەربکەوێ. بەبێ

پشتیوانیی بزووتنەوەی نێونەتەوەیی کرێکاران، گۆڕانکاری سۆسیالیستی ناتوانێ بە سەرکەوتوویی کۆتایی بێ و، کۆمەڵگای سۆسیالیستی دابمەزرێ.

لە حاڵی بەرامبەری تیۆری "شۆڕشی بەردەوام"ی ترۆتسکی دا، تیۆری ستالین سەبارەت بە "سۆسیالیزم لە وڵاتێک دا" هەبوو.

لەم پێناوەدا ، ترۆتسکی لە پاییزی ساڵی ١٩٢٣ لە زنجیرە وتارە بە ناوبانگەکانی دا ناوی " ئاراستەی نوێ" دژایەتی خۆی لەگەڵ بیرۆکراتی دەست پێکرد.

ناوبراو هەر لەو رۆژانەدا رەخنەی لەوەگرت کە بڕیارەکانی حیزب لە لایەن کادیرە پلە بەرزەکانەوە دەدرێ، ئەوە لە حاڵێک دایە کە ئەندامانی حیزب لە ریزەکانی خوارەوەدا تەنیا لە بڕیارە دەرچووەکان ئاگادار دەکرێنەوە. ناوبراو رەخنەی توندی لە لوت بەرزیی بیرۆکراتیانەی کادیرەکان و دوورکەوتنەوەی لە ڕادەبەدەری ئەو کادیرانە لە خەڵکی ئاسایی دەگرت. ترۆتسکی لە کۆتایی ساڵی ١٩٢٣دا ئاماژەی بەوەکرد کە بیرۆکراتی بە هیچ شێوەیەک جۆرێک لە " بێنەوبەرە پێکردن" یان پاشماوەی بارودۆخی رابردوو نیە، بەڵکوو رێچکەیەکی بنەڕەتیە کە دەتوانێ ببێتە هۆی دژە شۆڕشێک. ئەو هەروەها رەخنەی لە مەیینی ئایدۆلۆژی دەکرد کە بە ئەسپایی هەنگاوی دەنا.

ترۆتسکی پێشنیاری کرد کە حیزب دێمۆکراتی بکرێ. چالاکی حیزبی لە سەرەوە بۆ خوارێ و بۆ ریکخراوەکانی خوارەوە بگوازرێتەوە. ترۆتسکی پێیوابوو کە دەستەبەربوونی دێمۆکراسیی نێو حیزبی تەنیا ڕێگای زاڵبوون بەسەر ورەی چینایەتی کادیرەکانە. دیارە دەبێ یەکگرتوویی حیزب بپارێزرێ، بەڵام لە هەر حاڵدا دەبێ دەرەتانی ئەوە هەبێ کە مرۆڤ بەرگری لە بیروبۆچوونی خۆی بکا و، هەر نەیارێک هەلی دەربڕینی ڕاو بۆچوونەکەی هەبێ، هەرچەندە کە لە کەمینەش دا بێ. ترۆتسکی دەیگووت، لنینیزم پێویستی بە هزری رەخنەگرانە وبوێریی ئایدۆلۆژییانە هەیە.

ترۆتسکی لە کتێبەکەیدا بە ناوی " شۆڕشێک کە خیانەتی پێ کرا" دەڵێ کە: " یەکیەتیی سۆڤیەت وەک وڵاتێکی کرێکاری، ئاکامی شۆڕشی تشرینی یەکەمی ١٩١٧ بوو، بەدەوڵەتیکردنی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان بۆتە هۆی گەشەی خێرای ئابووری ئەم وڵاتە. بەڵام لە ژێردەسەڵاتی ستالینیزمدا، دەوڵەت بەتەواوەتی گۆڕاوە. دەوڵەت لە ئامرازێک کە دەبێ لە خزمەتی چینی کریکار

دابێ، بۆتەئامرازێک بۆ چەوسانەوەی چینی کرێکار؛ بیرۆکراتی بۆتە توێژێکی خاوەن ئیمتیاز کە هەرچی پێی خۆش بێ دەیکا. دەوڵەت لە یەکیەتیی سۆڤیەتدا گۆڕاوە و، رووی ناشیرینی دەوڵەتێکی کرێکاری بە خۆیەوە گرتووە. بنەماکانی دەوڵەتی کرێکاری پارێزراون، بەلام بیرۆکراتی بۆتە بەربەستێک لە بەردەم گۆڕانکارییە سۆسیالیستیەکاندا. تەنیا شۆڕشێکی سیاسی دەتوانێ بیرۆکراتی لەنێو بەرێ. تەنیا لەم رێگایەوە دەکرێ بنەماکانی سۆسیالیزم بپارێزرێ و، بەر بە گەڕانەوەی سەرمایەداری بگیردرێ".

بە بڕوای ترۆتسکی"، دەبێ پرۆسەی شۆڕشگێڕی بەدژی نایەکسانی کۆمەلاتی و سەرکوتی سیاسی بێ. دەبێ سەندیکاکان و کومیتەکانی کارخانەکان سەربەستی خۆیان بەدەست بێننەوە. دەبێ ئیمتیازی تایبەتی نەمێنێ و، پۆستە ئاریستۆکراتیەکانی سۆڤیەت بێ سەروشوێن بکرێن. دەبێ بۆ جارێکی تر ئەنجوومەنەکان (سۆڤیەتەکان) ئۆرگانە جۆراوجۆرەکانی زەحمەتکێشان بن، حیزبە سیاسییەکان ـ ئەوانەی بڕوایان بە سۆسیالیزم و هێزو رۆڵی ئەنجوومەنەکان هەیەـ یاسایی بکرێن، دەبێ ئابووری بەپێی پلان بە قازانجی بەرهەمهێنەران و رکاربەران بۆ جارێکی تر رێک بخرێتەوە. دەبێ کۆمیتەی کارخانە مافی چاوەدێریکردنی بەسەر بەرهەمهێناندا هەبێ. کشتوکاڵیی هاوبەش دەبێ لەگەڵ ویستی وەزێرە کەڵخۆزەکاندا بگونجێ و، هەر لەم پێناوەشدا گۆڕانی بەسەر دابێ و دووبارە رێک بخرێتەوە، دەبێ بە هەموو رێوشوێنە سیاسیەکاندا بچنەوەو، ئەوانەی دەنگۆ چەوت و هەڵەکان بلاو دەکەنەوەو دادگایی بەرواڵەتی پێک دێنن، سزابدرێن. لە سیاسەتی دەرەوەدا، دەبێ خۆبەزلزانی بەرتەسک و ناسیۆنالیستی نەمێنێ و، شوێنی خۆی بدا بە گرتینداین بە شۆڕشی جیهانی لە رێگای ناسەربازییەوە.

دەبێ نامە دیپلۆماتیکەکان بلاو بکرێتەوە، حیزبە کۆمۆنیستەکان دەبێ لە ژێر دەسەلاتی مۆسکۆ رزگار بن، چوونکە تەنیا ئەو شۆڕشە دەتوانێ بمێنێتەوە کە بە پشت بەستن بە هێزەکانی خۆی سەرکەوتبێ".

جیگای وەبیرهێنانەوەیە کە لە دەیەکانی دواییدا بزووتنەوەی ترۆتسکیستی لە هێندێک بواردا لایەنگرە گەنجەکانی "چەپی نوێ" بۆ لای خۆی راکێشا، کە هۆگرێکیان بە کۆمۆنیزمی لە جۆری سۆڤیەت نەبوو و، خۆشیان لە ماویزمدا نەدەبینیەوە. ترۆتسکیزم لە شۆڕشەکانی مانگی ئایاری سالی ١٩٦٨ ی فەرەنسادا رۆڵی گێرا. لە ئەورووپای رۆژهەلاتیشدا، بنکەو ناوەندی نایاسایی

ترۆتسکیستی دامەزرابوون (وەک ئەڵتەرناتیڤی چەپی" شۆڕشگێڕ ـ مارکسی " لە بەرامبەر سیستەمی جێگر توودا). بەهەرحاڵ، تاقمی لەمجۆرە لە پۆڵەندا و هەنگاریاش خەریکی چالاکی بوون. "حیزبی شۆڕشگێری سۆسیالیستی " چیکسلۆڤاکیاش بڕوای بە ترۆتسکیزم هەبوو.

Terror تیرۆر

لە وشەی لاتینیی Terrere بە مانای ترس و تۆقاندن وەرگیراوە.

ئەم وشەیە لە مێژووی شۆڕشی مەزنی فەڕەنسادا واتایەکی تایبەتی هەیە و دوو مەبەست دەگەیەنێ: یەکەم، بە واتای گرتنەبەری ڕێوشوین و شێوازی توندو تیژ لە بەرامبەر ئەو کەسانە دایە کە دژی شۆڕش رادەوەستان (دژە شۆڕش).

دووهەم، ناوی چەند قۆناغ لە مێژووی شۆڕشی فەڕەنسایەکە لەو قۆناغانەدا تیرۆر بەو واتایە کەڵکی لێ وەرگیراوە. دەستپێکی قۆناغی یەکەم لە ١٠ی ئاب هەتا ٢٠ی ئەیلوولی ١٧٩٢ لە خۆ دەگرێ. دوای رووخانی کۆشکی توئیلری و تاکوو پێش لە دامەزرانی کۆنڤانسیۆن، دەسەڵات لە نێوان ئەنجوومەنی بەڕێوەبەریی کاتی و کۆمۆنی شۆڕشگێردا دابەش کرا.

دووهەمین قۆناغ، قۆناغێکە کە ژاکۆبینەکان لەسەر دەسەڵات بوون. ئەم قۆناغە تاکوو ٥ی ئەیلوولی ١٧٩٣ درێژەی کێشا. لەو ماوەیەدا ژاکۆبینەکان چەندین کاریان جێبەجێ کردو، هێندێک یاساشیان پەسند کرد. ئەوان درێژەیان بەسەرکوتی خەڵک و بە توندی لەگەڵ دژی دژە شۆڕشە ئاریستۆکرات و کەڵەکەکارە بۆرژواکان دەجووڵانەوە.

Red Terror تیرۆری سوور

ئەم زاراوەیە بە زیندانی کردن یان لە سێدارەدانی نەیارانی دەوڵەتی بولشفیک دەگوترێ کە دوای شۆڕشی تشرینی یەکەم (١٩١٧)ی رووسیا پەرەی گرت.

White Terror تیرۆری سپی

بە بزووتنەوەیەکی دژە شۆڕش و توندوتیژ دەگوترێ کە لە لایەن لایەنگرانی رژێمی پاشایەتی لە دژی نەیارەکانیان لە هەرێمەکانی باشووری رۆژهەڵاتی فەڕەنسادا بەڕێوە دەچوو. ئەم بزووتنەوە نەیارەکانی خۆی بە دزێوترین شێوە دەکوشت. تیرۆری سپی لە مانگی ئایاری ١٧٩٥ لە پاریس رووی دا.

Terrorism

تیرۆریزم

چەمکی تیرۆر (Terror) لە ریشەی لاتینیی Terrere بە مانای ترس وتۆقاندن وەرگیراوە. ئەم چەمکە (تیرۆر / Terrur) بۆیەکەمین جار (لە ساڵی ١٧٩٦) لە پێوەلکاوی فەرهەنگی وشەی " فەرهەنگستانی زانستەکانی فەرەنسا"دا هاتە ئاراوە و، تیرۆریزم بە مانای "رژێم یان سیستەمی تۆقاندن" دادەنێ.

قامووسی فەرەنسیی رۆبێر (Robert) دوو پێناسە بۆ تیرۆریزم دەخاتە روو:

١_ پیادە کردنی بەردەوامی توندوتیژی لە پێناوی ئامانجێکی سیاسی و، ئەو کردەوە توندو تیژییانەی کە بۆ گەیشتن بەو ئامانجە جێبەجێ دەبن.

٢_ ئەو هەڵسوکەوت وکردەوانەی کە نیشانەی پێکەوە هەڵنەکردن و نەسازانن و دەبنە هۆی ترساندن و تۆقاندن.

قامووسی فەرەنسیی لارووس (Larousse) تیرۆریزم بە دوو شێوە وێنا دەکا:

شێوەی یەکەم) کۆی ئەو کردەوە توندوتیژانەی کە رێکخراوێک بە مەبەستی خوڵقاندنی بشێوی، یان بۆ رووخاندنی دەوڵەتێکی سەقامگرتوو بەرێوەیان دەبا.

شێوەی دووهەم) سیستەم و شێوازی توندوتیژانەی دەوڵەتێک.

قامووسی زاراوە سیاسییەکانی داڵۆز (Dalloz) تیرۆریزم بە کردەویەکی سیاسیی توندوتیژانەی تاکەکان یان کەمینە رێکخراوەکان بە دژی ئەو تاکەکەس، دارایی و دامەزراوانە دادەنێ کە بۆ گەیشتن بە ئامانجی وەک، بەدەستهێنانی سەربەخۆیی لە دەوڵەتێک، رووخاندنی رژێمی دەسەڵاتدارو شەر لە دژی هێندێک لە لایەنە سیاسیەکانی دەوڵەتێک، بەرێوە دەچن.

قامووسی زاراوە سەربازییەکان (ناوەندی هاوبەشی سوپا و وەزارەتی بەرگری ئەمەریکا) تیرۆریزم بەم شێوەیە پێناسە دەکا:

" کەڵک وەرگرتنی رێکخراو لە توندوتیژی نایاسایی یان هەرەشەی کەڵک وەرگرتن لە توندوتیژی، بە مەبەستی ترساندن ؛ یان سەرکوت؛ یان تۆقاندنی حکومەتەکان یان کۆمەڵگاکان، لە پێناوی گەیشتن بەو ئامانجانەی کەبە گشتی سیاسی، ئایینی یان ئایدۆلۆژین".

پێناسەی کۆنگرەی ئەمەریکا لە تیرۆریزم لە یاسایەکدا بە ناوی یاسای "چاوەدێری بەسەر زانیارییەکانی دەرەوە"دا:

١ــ لە چوارچێوەی سەلاحییەتی دادوەری ئەمەریکا دا بێ و، یاساکانی ئەویی پێشێل کردبێ؛ یان

٢ــ لە دەرەوەی سنوورەکانی ئەمریکادا هەڵکەوتبێ؛

٣ــ خاوەنی یەکێک لەو ئامانجانە بێ؛

الف) بەکارهێنانی هەڕەشە و زۆرو هێز بەرامبەر بە خەڵکی سڤیل

ب) بە کارهێنانی هەڕەشە و هێز بەرامبەر بە سیاسەتە دەوڵەتیەکان

ج) هەوڵدان بۆ کاریگەری دانان لەسەرهەڵسوکەوتی دەوڵەت لە رێگای مرۆڤ رفاندن یان کوشتنی خەڵک.

دەوڵەتی کەنەداش بەپێی گەلاڵەی ١٦٩ی پەسندکراوی ١٨ی کانوونی یەکەمی ٢٠٠١ پێناسەیەک لە تیرۆر دەخاتە ڕوو. بەپێی پێناسەی نوێ، کردەوەی تیرۆریستی بریتیە لە:

ــ چالاکیەک کە لە نێوخۆ یان لە دەرەوەی کەنەدا بەڕێوە بچێ و دژی کۆنڤانسیۆن و پرۆتۆکۆلە دژە تیرۆریستیەکانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بێ؛

ــ بە ئامانجی سیاسی، ئایینی و ئایدولۆژیی بەڕێوە چووبێ و، رێگای کوشتنی بەئەنقەست، زەربەلیدان و لە مەترسی هاویشتنی بەجیددیی ژیانی کەسێک ترس بنێتەوە، یان دەوڵەت ناچار بە ئەنجامدانی کارێکی ترس هێنەر بکا.

ــ زیانێکی بەرچاو لە سامانی گشتی بدا.

ــ بەهۆی دەستێوەردان یان بشێوی نانەوە لە خزمەتگوزارییە گشتییەکان، ئیمکانات و بناغە پێویستەکان، زیانی کاریگەر لە خەڵک بکەوێ. بۆ جیاکردنەوەی هێندێک لە هەوڵە تیرۆریستیەکان لە روونکردنەوەیکدا ئاماژە بەوە کراوە کە تەنیا دەربڕینی بیروراسیاسی، ئایینی و ئایدۆلۆژییەکان، بە کردەوەی تیرۆریستی دانانرێ، بەڵام ئەگەر بەشێکی چکۆلە لە هەوڵێکی تیرۆریستی گەورەتر بێ، کە بچێتە خانەی تیرۆریزمەوە، بە تیرۆریستی دادەنرێ. هەروەها ئاماژە بەوە کراوە کە لە کارخستنی خزمەتگوزارییە پێویستەکان بە مەبەستی کوشتن یان زیان گەیاندنی بنەڕەتیی بە خەڵک بەرێوە نەچووبێ، بە کردەوەی تیرۆریستی دانانرێ.

وەزیرانی دادی یەکیەتیی ئەوروپا تیرۆریزم بەم شێوە پێناسە دەکەن:

ـ "تیرۆریزم کردەوەیەکە کە ببێتە هۆی پێکهێنانی ئالۆزی، ترساندن و تۆقاندن و؛ پاڵەپەستۆ بخاتە سەر دەوڵەت یان ڕێکخراوێکی نێونەتەوەیی و؛ یان ببێتە هۆی شێواندنی باری سیاسی یان کۆمەڵایەتیی دەوڵەت یان ڕێکخراوێکی نێونەتەوەیی".

ـ "هەرکردەیەکی تاوانکارانە بە ئامانجی تیرۆر و، هەروەها دامەزراندنی ڕێکخراوە تیرۆریستیەکان دەبێ بە توندترین شێوە سزا بدرێن".

ـ "بڕیاردەران و پشتیوانانی کردەوەکانی وەک کوشتن، بارمتەگرتن، ڕفاندنی فڕۆکەو هەڵگرتنی چەک بەمەبەستی تیرۆرکردن، هەروەها ئەندامانی ڕێکخراوە تیرۆریستیەکان سزا دەدرێن".

چەند تێبینی سەبارەت بە چەمکە جۆراوجۆرەکان: لە پێناسەکانی پێشوودا کە نوێترین پێناسە، بۆ بەریتانیەکان دەگەڕێتەوە، هۆکاری سیاسی وەک هۆکارو پاڵنەری تیرۆریزم دەستنیشان کراوەو، هەرجۆرە کردەوەیەکی توندوتیژ بەهەر مەبەستێکەوە، پرۆتستۆکراوە بەڵام هۆکارو پاڵنەرەکانیش لەبەرچاو گیراون. لە هەڵوێستی تازەی یەکیەتیی ئەوروپا و ڕێکخراوی ئاسایش و هاوکاریی ئەوروپادا، هۆکارو پاڵنەر بەگشتی لادراون و، کە لە ڕواڵەتدا وڵامێکی ناڕاستەوخۆ بوو بە هەڵوێستی ڕێکخراوی کۆنفرانسی ئیسلامی سەبارەت بە هۆکارو پاڵنەرەکانی خەباتی فەلەستینیەکان بۆ گەیشتن بە ئازادی و سەربەخۆیی.

بە پێی ماددەی یەکی " کۆنڤانسیۆنی ڕێکخراوی کۆنفرانسی ئیسلامی بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ تیرۆریزم "دا، تیرۆریزم بەهەر کردەوەیەکی توندوتیژانە یان هەڕەشە بۆ کەڵک وەرگرتن لەمجۆرە کردەوانە دەگوترێ کە ـ بە بێ لەبەر چاو گرتنی ئامانجەکانی بەڕێوەبەرانی ئەم کردەوانە ـ بەمەبەستی ترساندن یان هەڕەشە لە خەڵک بەڕێوە بچێ و، ببێتە هۆی لەمەترسی خستنی گیان یان ئاسایشی ئەوان یان زەربەلێدان لە ژینگە یان لە یەکێک لە دامەزراوەکان یان سامانە تایبەتی گشتیەکان.

دوای قۆناغی تیرۆر و تۆقاندن لە فەڕەنسا (ئەیلوولی ١٧٩٣ هەتا حوزەیرانی ١٧٩٤)، تیرۆریزم بوو بە بەشێک لە زمانی سیاسیی ئەوروپاو، بەپێی تێپەڕ بوونی کات، مانا و ڕۆڵ و ئەرکی جۆراوجۆری بەخۆوە گرت؛ بە شێوەیەک کە هێندێک لە واتاکان دژی یەکتر بوون. بە واتایەکی

تر، ئەو کەسەی لە روانگەی هێندێک کەسەوە بە" تیرۆریست" دادەنرا، لە روانگەی هێندێکی ترەوە "بە تێکۆشەری رێگای ئازادی " سەیر دەکرا، واتە ناودانانەکان پێوەندی بە روانگەو و ئایدۆلۆژیای کەسەکەوە هەبوو، ئەوەی کە لەگەڵ ئەم یان ئەو لایەنی کێشەکەدا دۆستە یان یان دوژمنە.

تایبەتمەندییەکانی تیرۆریزم: تیرۆریزم بەگشتی خاوەنی ئەم تایبەتمەندییانەیە:

١ـ تێکەڵ بە توندوتیژییەکی فیزیکی یان جەستەیی بەمەبەستی ترساندن و تۆقاندنە.

٢ـ کتوپڕ ولە ناکاو بەڕێوە دەچێ.

٣ـ ئامانج و پاڵنەرێکی سیاسی لەپشتە.

٤ـ لە کەشێکی دەرەوەی شەڕی رەسمیی نێوان دوو گرووپی نەیاری یەکتر روودەدا.

بەم پێیە کردەوەی بە دوور لە توندوتیژی یان توندوتیژی جەستەیی، ناچێتە چوارچێوەی پێناسەی تیرۆریزم ، بەم شێوەیە، ئەو پێک هەڵپرژانانەی کە زۆرجار بە "تیرۆری کەسایەتی" ناودەبرێن، ناچنە چوارچێوەی تیرۆرەوە.

تایبەتمەندیی دووهەم، تیرۆر لە جۆرەکانی دیکەی توندوتیژییە باوەکانی وەک ئەشکەنجە و لەسێدارەدانی رەسمیی جیا دەکاتەوە؛

هەروەها، هێرشی شەوانە لە شەڕێک دا کەهەم لە ناکاوەو، هەم توندوتیژی تێدایە، بە کردەیەکی تیرۆریستی ناژمێردرێ چوونکە ئەم کارە لە نێوان دوو گرووپی دژبەیەک و دوژمن و لە شەڕێکی رەسمیدا بەڕێوە دەچێ، هەربۆیە دەبێ لە چوارچێوەی چەمکێکی تر دابنرێ.

تیرۆریزم زیاتر لە کەش و هەل ومەرجێکدا روو دەدا کە دەسەڵات بە شێوەیەکینایەکسانانە دابەش کرابێ. لەم هەلومەرجەدا لایەنێک خاوەنی هێزێکی سیاسی، سەربازی، ئابووری یان کۆمەڵایەتیی زیاترەو، لایەنەکەی تر بۆ قەرەبووکردنەوەی لاوازییەکەی خۆی، پەنا بۆ چەکی تیرۆر دەبا. ئەم دیاردەیە لە وڵاتە سەرەڕۆو دیکتاتۆرەکاندا بە زەقی دەبینرێ. لە وڵاتە دێمۆکراتیکەکانیشدا هێندێک جار کەڵەکە بوونی دەسەڵات لە هێندێک لە بەشەکان و ئۆرگانەکان و گرووپەکانی نێو کۆمەڵگادا بە ئاستێک دەگا کە تاقمە نەیارەکان بۆ دەستەبەرکردنی ئایدیاکانی خۆیان، لە تیرۆر کەڵک وەردەگرن.

بە هۆی ئەوی کە تیرۆریزم لە بنەڕەتدا سەرچاوەیەکی ڕەوشتی هەیە، پێناسەکردنەکەی کارێکی زۆر دژوارە. چوونکە هێندێک لە پۆلین بەندییەکانی " توندوتیژی سیاسی" پاساویان بۆ دەهێنرێتەوە و هێندێکی تر بۆ ئەوە نابن کە پاساویان بۆ بێتەوە. بۆ دیاریکردنی چەمکی تیرۆریزم و پێناسەیەکی گشتگیرانە دەبێ پاڵنەرە تاکەکەسییەکان، پێگە کۆمەڵایەتی و ئامانجە سیاسییەکان لەبەرچاو بگیرێن.

هێندێک زۆر بە ئاسانی کردەوەیەک بە تیرۆریستی ناودەبەن و، لە بەرامبەردا هێندێکی دیکە هەمان کردەوە بە هیچ شێوەیەک بە کردەوەیەکی تیرۆریستی نازانن.

ڕێکخراوی فەتح لە ڕوانگەی هێندێک کەسەوە دامەزراوەیەکی تیرۆریستییە، کە هیچ ڕەوایەتیەکی نیەو، بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی خۆی کەڵک لە کۆمەڵە شێوازێکی توندوتیژانە و"ناپەسند" وەردەگرێ. بە پێچەوانەوە، ژمارەیەکی تر لە وڵاتان، ڕێکخراوی ناوبراو بە نوێنەری یاسایی خەڵکی زوڵم لێکراو دەزانن و، کردەوەکانی بەشتێکی پێویست بۆ گەیشتن بە ئامانجە ڕەواکان دادەنێن.

جۆرەکانی تیرۆریزم: تیرۆریزم شێوازی جۆراوجۆری هەیە کە باوترینیان بریتین لە:

تیرۆریزمی پێشێلکاری یاسا گشتیەکان (***Terrorismede Droit Commune***): بە تیرۆریزمێک دەگوترێ کە بۆ گەیشتن بە ئامانجێکی دیاریکراو بەرێوە دەچێ وەک، کردەوەکانی مافیا لە ئیتاڵیا و تیرۆریزمی مادده سڕکەرەکان (نارکۆتیرۆریزم) لە ئەمەریکای لاتیندا، ئەمجۆرە تیرۆریزمە بە هۆی نەبوونی بیروباوەڕێکی تایبەتی دیار، بە دوای ئازادیی کردەیی خۆی لە بەرامبەر دەسەڵاتی سیاسی حاکم دایە.

تیرۆریزمی مارجینالی (پەراوێزی) (Marginal Terrorism): ئەم تیۆرە کە وەبیرهێنەرەوەی تیۆری پارتیزانی گیڤارایە، بەمەبەستی ڕاکێشانی پشتیوانیی جەماوەری بەهۆی کردەوەی تیرۆریستیی وەک دانانەوەی بۆمب، بەڕێوە دەچێ. تاقمەکانی وەک بادێرماینهۆف، فراکسیۆنی سوپای سوور، بریگاردە سوورەکان لەو نموونانەن.

تیرۆریزمی سیاسی (Political Terrorism): تیرۆریزمی سیاسی بریتیە لە بەکارهێنانی سیستماتیکی کوشتن و لە نێوبردن و هەڕەشە بە کوشتن بۆ ترساندنی تاکەکەسەکان،

گرووپەکان، کۆمەڵگاکان و دەوڵەتەکان بەمەبەستی ملکەچ کردنیان لە بەرامبەر ویستی سیاسی تیرۆریستەکاندا.

بەبڕوای ویلکینسۆن (Wilkin Son) تیرۆریزمی سیاسی سێ جۆرە:

١ــ تیرۆریزمی شۆڕشگێڕی

٢ــ تیرۆریزمی نیمچە شۆڕشگێڕی

٣ــ تیرۆریزمی سەرکوتکەر.

تیرۆریزمی شۆڕشگێڕی بریتیە لە بەکارهێنانی سیستماتیکی تاکتیکە توندوتیژە تیرۆریستیەکان بەمەبەستی پێکهێنانی شۆڕشێکی سیاسی. ئەمجۆرە تیرۆریزمە خاوەنی چوار تایبەتمەندی بەر چاوە:

الف) دیاردەیەکی گرووپیە، نەک تاکەکەسی؛ هەرچەندە گرووپەکان زۆر بچووکیش بن.

ب) کەڵک وەرگرتن لە تیرۆر بە هۆی ئایدۆلۆژیا یان پلانێکی شۆڕشگێڕییەوە پاساو هەڵناگرێ.

ج) سەرکردەکانی تیرۆریزمی سیاسی دەتوانن پشتیوانی جەماوەر بۆ پلانەکانی خۆیان رابکێشن.

د) بۆ بەدەستەوەگرتنی دەسەڵات لە دوای سەرکەوتنی شۆڕش، خاوەنی پێکهاتە جێگرتووە ئەڵتەرناتیڤەکانن.

لەم سۆنگەوە کە تیرۆریزمی شۆڕشگێر خوازیاری پێکهاتنی " ئاڵوگۆڕی بنەرەتیی" لە پێکهاتەی سیاسیی وڵاتێک دایە، نیمچە تیرۆریزم بە ئامانجی کەمتر و بەرتەسکتری وەک ناچار کردنی دەوڵەت بە گۆڕینی هێندێک لە سیاسەتەکانی، هۆشداری دان یان سزادانی هێندێک لە بەرپرسانی دەوڵەتی یان تۆڵەئەستاندنەوە لە هێندێک کارو کردەوەی دەوڵەت قەناعەت دەکا.

تیرۆریزمی سەرکوتکەر بریتیە لە کەڵک وەرگرتنی سیستماتێک لە کردەوەی تیرۆریستی توندوتیژانە بۆ سەرکوت، بێدەنگ کردن، دامرکاندن یان کەمکردنەوەی چالاکی تاقمەکان یان تاکەکەسەکان، یان پێشگیری لەو هەڵسوکەوتە جۆراوجۆرانەی کە بە دڵی دەسەڵاتی سەرکوتکەر نیە. ئەمجۆرە لە تیرۆریزم بە توندی پشت بە دەزگا سیخوورییەکان دەبەستێ و، ئەندامەکانی بۆکردەوە، ئەشکەنجە، کوشتن و فریودان راهێنراون.

تیرۆریزمی ڕاستی توندڕەو (Extreme –Right Terrorism): ئەمجۆرە تیرۆریزمە بە مەبەستی دامەزراندنی سیستەمێکی دیکتاتۆری بەڕێوە دەچێ. وەک ستراتیژیی "تیرۆریزمی ڕەش" لە ئیتالیا لە دەیەی ١٩٨٠دا.

تیرۆریزمی گەریلایی (Guerrilla Terrorism): ئەمجۆرە لە پرۆسەی شۆڕشگێری یان شەڕی رزگاریدەرەکاندا دەبینرێ کە ئامانج لەم کارە راکێشانی پشتیوانی جەماوەرە. لە ڕەوتە ناشۆڕشگێرەکاندا ئامانج یارمەتی گەیاندن بە بزووتنەوە بەرگرییەکانە، وەک تەقینەوە ئۆردوگاکانی ئەڵمانیای نازی، لە ماوەی شەڕی دووهەمی جیهانیی.

تیرۆریزمی ئاینی (Religious Terrorism): لە تیرۆریزمی سیاسی نزیکە، بەڵام توندوتیژییەکی زیاتری تێدایە. تاقمی تیرۆریستی شین ری کیۆ (Shinri kyo) لە ژاپۆن و، لایەنگرانی هەزارەی زایینی سەربەم جۆرە تیرۆریزمەن.

تیرۆریزمی دەوڵەتی (State Terrorism): ئەم چەمکە کە سەرچاوەکەی لە مارکسیزم دایە، نیشاندەری سیاسەتەکانی دەوڵەتە تۆتالیتێرەکانە کە بە پشت بەستن بە پۆلیسی نهێنی و کردەوەی سەرکوتکەرانە، خەریکی بەرەوپێشبردنی ئامانجەکانی خۆیانن.

ئەمڕۆکە تیرۆریزمی دەوڵەتی (State – Sponsored Terrorism) بریتیە لە شێوازێک لە تیرۆریزم کە دەوڵەتێک لە ستراتیژی خۆی بۆگەیشتن بە ئامانجەکانی خۆی پشت بە کردەوە تیرۆریستیەکان دەبەستێ. پشتیوانیی سیاسی و ئابووری (ماددی و مەعنەوەی) نموونەی ئەم شێوە تیرۆریزمەن. ئەمجۆرە لە تیرۆریزم کاتێک بەڕێوە دەچێ کە دەوڵەتێک بە پشت بەستن بە هێرشە سەربازییە کلاسیکەکان نەیتوانیوە ئامانجەکانی خۆی بەرەو پێشەوە ببا.

تیرۆریزمی نێودەوڵەتی (International Terrorism): بە هاوکاری بزووتنەوە تیرۆریستیەکانی دەیەی ٦٠ (هاوکاری نێوان ڕووسیەکان و کوبیەکان) لە سەردەمی شەڕی سارددا لە ڕێگای بەخشینی هاوکاریە ماددی و مەعنەوییەکان بە تاقمە ڕاست و چەپە توندڕەوەکان، دەگوترێ. هاوکاری توندوتۆڵی بادێرماینهۆف و سوپای سوور و، گۆڕینەوەی سرویسە پشتیوانیەکان و "فرەرەگەزکردنی تیرۆریزم "یش بە تیرۆریزمی نێودەوڵەتی دەژمێردرێ.

تیرۆریزمی ئەنفۆرماتیک (Terrorism Informatiquy Computer (Terrorisme

بە پێکهێنانی ئاڵۆزی لە تۆڕە ئەنفۆرماتیکەکانی وڵاتێک دەگوترێ کە بە مەبەستی پاڵەپەستۆ یان شێواندنی دەوڵەتێک بەرێوە دەچێ. ئەم هێرشە دەرئەنجامی خێرای نابێ. تیرۆریزمی ئەنفۆرماتیک ئامانجێکی ستراتیژی و درێژخایەنی هەیە . لەم پێوەندییەدا سێ جۆر هێرشی ئەنفۆرماتیک لە ئارا دایە:

١ــ هەوڵی نێوخۆ؛

٢ــ کەڵک وەرگرتن لەتووندوتیژی بەمەبەستی لێدانی دەرەوەی تەرمیناڵە ئەنفۆرماتیکەکان؛

٣ــ هێرشکردنە سەر تۆڕەکان بە هۆی دزەکردنی هۆکارە دەرەکیەکان و لە کارخستنی هاوکاری ئەوان بە هەناردنی ڤایرۆس، پێکهێنانی ترافیکی قورس لە تۆڕە پێوەندییەکان و شێوازە هاوشێوەکانی.

تیرۆریستەکان رەنگە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان پەنا بۆ ئەم سێ رێگایە بەرن:

١ــ هێرشی جەستەیی بەمەبەستی زەربەلیدان لە کەرەسە ئەنفۆرماتیکەکان لە رێگای دانانەوەی بۆمب، سووتاندن و .... هتد.

٢ــ هێرشی جۆری (سین تاکسیک Syntaxique) لە رێگای ناردنی ڤایرۆس، وەک ڤایرۆسی ئەسپی ترۆی.

٣ــ هێرشی سیمانتیک (Semantique) بە هۆی شێواندنی پرۆگرام سازی .

سۆپەر تیرۆریزم (Super Terrorism): سۆپەر تیرۆریزم بە کەڵک وەرگرتنی لە رادەبەدەر لە مادده کیمیایی، بایۆلۆجی، رادیۆلۆجی و ناوەکیەکان بە رێوە دەچێ.

مەبەست لە بجۆرە تیرۆریزمە:

١ــ زەبروەشاندنێکی کاریگەر بەمەبەستی بردنە سەری ئاستی زیانی گیانی؛

٢ــ نانەوەی ترسێکی زۆر؛

٣ــ نیشاندانی هێز و توانایی

٤ــ بە دەستهێنانی ئاوانتاژی رووحی

٥ـ پێکهێنانی زیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی. (بۆ وێنە هەرەشەی گریلاکانی تامیل لە دەوڵەتی سینهالی لە سریلانکاکە رایانگەیاند نەخۆشیەکی نەناسراو بەناو زەویزارەکانی چاندنی چایی ئەو وڵاتەدا بڵاو دەکەنەوە. ئامانجی ئەوان لەو کردەوە پەکخستنی ئابووری ئەو وڵاتە بوو.

تیرۆریزمی بایۆلۆجی (Biological Terrorism): شێوازی جۆراوجۆری هەیە:

١ـ دابینکردنی هۆکارێکی بایۆلۆجی لە بانکە میکرۆبیەکان

٢ـ دزی لە تاقیگاکان

٣ـ چاندنی باکتریا لە رێگای سەرچاوە سروشتیەکان

٤ـ کڕینی مادده پیس و مەترسیدارەکان لە رژێمێکی سەرەڕۆ.

تیرۆریزمی کیمیایی(Chemical Terrorism): ئەمجۆرە تیرۆریزمە بەکەڵک وەرگرتن لەو مادده کیمیاییانە بەڕێوە دەچێ.

١ـ گازە خنکێنەرەکانی وەک فۆشرین (Phosgene) وکۆلۆرین(Cholorine)

٢ـخوێن: سیانید هیدرۆژەن و کۆلۆرید سیانۆژەن

٣ـ گازی خەردەل

٤ـ گازەکانی تابون (Tabun) و سارین(Sarin)

٥ـ (VX) تێکدانی دەمار.

تیرۆریزمی رادیۆلۆجی (Radiological Terrorism): ئەمجۆرە تیرۆریزمە خەڵک لەبەرامبەر سیستەمە کوشندەکانی شەپۆلەکانی رادیۆ ئەکتیڤیتەدا دادەنێ کە لە سیزیۆمـ ١٣ (Cesium)، ئیرریدیۆمـ ١٩٢(Irridium) و کۆباڵتـ ٦٠(Cobalt) پێکدێ.

گەورە تیرۆریزم (Hyper Terrorism): لەمجۆرە تیرۆریزمەدا کە رووداوی ١١ی ئەیلوولی ٢٠٠١ بە نموونە بەرچاوەکەی دەژمێردرێ، تیرۆریستەکان بە کەڵک وەرگرتن لە فڕۆکە نەفرهەڵگرەکان و بە هۆکارو پاڵنەری سیاسی، دەستیان بە کوشتنی مرۆڤەکان بە مەبەستی نانەوەی "ترسێکی گەورە" کرد.

رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان و تیرۆریزم: رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان هەوڵەکانی خۆی بەمەبەستی پێناسەکردنی تیرۆریزم لە ساڵی ١٩٧٢دا دەست پێکردو، سەرەنجام لە ساڵی ١٩٧٩دا راپۆرتی خۆی بە بێ هیچ جۆرە پێناسەیەک لە تیرۆریزم پێشکەش بە کۆمەڵەی گشتی کرد. ئەم

ڕێکخراوە دوای هەڵسەنگاندنێکی زۆر لە ساڵی ١٩٨٩ و بە دەرکردنی بڕیارنامەیەک پێداگری خۆی لەسەر سروشتی بوونی مافی دیاریکردنی چارەنووس و سەربەخۆیی بۆ هەموو ئەو خەڵکانەی کە لە ژێر دەسەڵاتی ڕژێمە داگیرکەرو ڕەگەزپەرست و شێوازەکانی تری دەسەڵاتی بێگانە وداگیرکاریی دەرەکیدا بەسەر دەبەن، ڕاگەیاند و، هەوڵی ئەو خەڵکەی ، بەتایبەتی ئەو بزووتنەوە ڕزگاریخوازانەی کە لەگەڵ ئامانج و پرەنسیپەکانی جاڕنامەی نەتەوەیەکگرتووەکاندا لە ئاراستەیەکدان، بەرەسمی و ڕەوا دانا. کۆمەڵەی گشتی UN هەموو کاروکردەوەو شێوازە تیرۆرستییەکانی لە هەرشوێنێک لە لایەن هەر کەسێکەوە کە بەڕێوە بچێ پرۆتستۆ کردو، ئەوانی بە تاوانبار زانی.

نەتەوەیەکگرتووەکان لە ماوەی دەرکرنی ئەو بڕیارنامە، تاکوو دەرکردنی بڕیارنامەی ١٣٦٨ (١٢ ئەیلوولی ٢٠٠١) واتە دوای ڕووداوی ١١ی ئەیلوولی ٢٠٠١، هەوڵی زۆری بۆ پرۆتستۆکردنی کردەوە تیرۆریستییەکان، کوشتنی دیپلۆماتەکانی ئێرانی ئەفغانستان و کردەوەکانی تالیبان دا.

بڕیارنامەی ١٣٦٨: لە دوای ڕووداوی ١١ی ئەیلوولی ٢٠٠١دا ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەیەکگرتووەکان بڕیارنامەی ١٣٦٨ی بە کۆی دەنگ پەسند کرد کە لەودا پێداگری لەسەر "بەڕەسمی ناسینی مافی زاتیی بەرگری ڕەوای تاکەکەسی یان بەکۆیی بەپێی جاڕنامەی نەتەوەیەکگرتووەکان " کراوە. لە ڕاستیدا نەتەوەیەکگرتووەکان بە شێوەیەکی نارەسمی داکۆکی لە ڕوانگەی ئەمەریکا و زۆر لە وڵاتانی ڕۆژئاوایی سەبارەت بەوەی کە کردەوە تیرۆریستییەکان بە جۆرێک لە "هێرشی چەکدارانە"، یان "هێرشی سەربازی" دەزانن ، کرد. ناساندنی تیرۆریزم وەک هێرشی چەکدارانە، ڕێگا بە دەوڵەتی قوربانی ئەم کارە دەدا کە بەپێی ماددەی ٥١ی جاڕنامەی نەتەوەیەکگرتووەکان بۆ بەرگریکردن لە خۆی پەنا بۆ هێزی سەربازی ببا.

بڕیارنامەی ١٣٧٣: ئەم بڕیارنامەیە کە بە دەنگی ئەریی هەر ١٥ ئەندامی ئەنجوومەنی ئاسایش پەسند کرا، لە چوارچێوەی بەشی حەوتەمی جاڕنامەدا ڕاگەیەنراو، و ئاماژەی بەوە کردبوو کە "هەموو کردەوە تیرۆریستییە نێودەوڵەتیەکان و بۆوێنە کردەوەی ١١ی ئەیلوول بە هەڕەشەیەک بۆ ئاشتی و ئاسایشی نێو دەوڵەتی دەژمێردرێ".

ئەم بڕیارنامەیە لە بواری بەرفروانی و بەبڵاوییەوە بە گرنگترین بڕیارنامەی ئەنجوومەنی ئاسایش دەژمێردرێ کە سەرچاوە ماڵی و بنەما ئابوورییەکانیش دەکاتە ئامانج و، داوا لە دەوڵەتەکان دەکا

که به لەبەرچاوگرتنی پێوەندییە توندوتۆڵەکانی تیرۆریزمی نێودەوڵەتی لەگەڵ تاوانە دارێژراوە نێودەوڵەتیەکانی وەک قاچاغی ماددە سڕکەرەکان، پارەی ساختە، قاچاغی نایاسایی چەک وچۆڵ، هەڵگرتن و گواستنەوەی نایاساییانەی ماددە ئەتۆمی، کیمیایی وبیایۆلۆجی و ماددە مەترسیدارەکانی تر، هەوڵەکانی خۆیان بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ دیاردەی تیرۆریزمدا ڕێک بخەن.

Blind Terrorism — تیرۆریزمی کوێر

مەبەست لەم جۆرە تیرۆریزمە ئەوەیە کە کۆمەڵە کردەوەیەک بەمەبەستی پروپاگەندە و نانەوەی دەنگ و هەڵلایەکی زۆر بە قازانجی تاقم یان بزووتنەوەی ئەنجامدەری ئەم کارەو، ڕاکێشانی ڕای خەڵک بە لای کارێک دا یان ڕاکێشانی پشتیوانی توخمە لەبارو ئامادەکان بۆلای ئەم تاقمە یان بزووتنەوەیە. ئەمجۆرە هێرشانە خاوەنی پلانێکی وردو هەڵسەنگێندراو نین.

Troika — ترۆیکا

زاراوەیەکی رووسیە، بەمانای کەژاوەی سێ ئەسپەیەو؛ لە عورفی سیاسی دا بە دامەزراوەیەک دەگوترێ کە هاوکات لە لایان سێ کەسەوە کە بە "سێ کوچکەی دەسەلات" ناو دەبرێ، بەڕێوە دەچێ.

Tsar (Czar) — تەزار

زاراوەیەکی رووسیە بەواتای ئیمپراتۆرە.

تەزار نازناوی ئیڤانی چوارەم بوو کە لە ساڵی ١٥٤٧دا لە لایەن ناوبراوەوە کەڵکی لێ وەرگیرا. ئەم نازناوە هاوواتای "ئیمپراتۆری رۆمی پیرۆز" بوو کە تاکوو وازهێنان و لە سێدارەدانی نیکۆلای دووهەم لە رووسیا (ساڵی ١٩١٧) کەڵکی لێ وەردەگیرا. بە کوڕی گەورەی تەزار دەگوترا تەزارڤیچ و بە هاوسەرەکەی دەگوترا تەزارینا.

Unipolarity — تاک جەمسەری

سیستەمێکە کە جەمسەرێک یان بکەرێکی هەیە کە ئەو بکەرە بە بکەری باڵادەست دەناسێندرێ. لە سیستەمی تاک جەمسەریدا پێویست نیە کە بەهێزترین بکەر دەوڵەت بێ و، لە ڕاستیدا لە بواری مێژووییەوە ئەو سیستەمە تاک جەمسەرییانەی کە لە ئارادا بوون، زیاتر ئیمپراتۆرە فرەڕەگەزەکان

بوون. بەپێی گریمانە، هۆکاری بەرتەسکردنەوەی سیستەمی تاک جەمسەری حکومەتێکی جیهانیی دەبێ کە لەودا بەپێی پێناسەی وردە سیستەمەکان (Sub-Systems) هەموو لایەنەک پێرەوی لە پێکهاتەی سیستەمی گشتی دەکەن. لە سیستەمە تاک جەمسەرییەکاندا ئەگەر بکری باڵادەست بتوانێ ڕێوشوێنێکی توندوتۆڵ و بنەمایی دابڕێژێ کە لە هەموو سیستەمەکەدا پەسند بکرێ، ئەگەری ئەوە هەیە کە بەسەرچاوەی سەقامگرتوویی بژمێردرێن. تەنانەت سیستەمە ئیمپراتۆرییەکانیش لەم بوارەدا ناتوانن تەنیا بە زۆرەملێ درێژە بە دەسەڵات و مانەوەی خۆیان بدەن. بکەری باڵادەست ڕەنگە لە دارشتن و پاراستنی ڕێوشوێنە بنەماییەکاندا ناچاربێ نرخێکی بەرچاو بدات.

بە کۆتایی سەردەمی شەڕی سارد لە سیاسەتی جیهانیدا، زۆرجار گوتراوە کە ویلایەتە یەکگرتووەکان تەنیا زلهێزی جیهانەو، ئەم ڕووداوەش "هەلی تاک جەمسەری بوونی" بۆ ئەمەریکا ڕەخساندووە، بەڵام سیستەمی تاک جەمسەری تەنیا لە هزروخەیاڵ دا بوونی هەیە.

لیبرالیزمی ئابووری و بەڕادەیەکی کەمتریش دیمۆکراسیی بەشداری، ئەمڕۆکە تاڕادەیەک پێگەیەکی گرنگیان بەدەست هێناوە. سەرەرای ئەوەی کە ئەو ئایدیایانە بە هەمان ئاست کە بناغەی چەندلایەنەگەرایی پێک دێنن، ڕەنگە بە هێزکەری [سیستەمی] تاک جەمسەریش بن.

تەکنۆکرات Technocrat

بەکەسێک دەگوترێ کە نوێڵی فەرماندەرییەکی کاریگەری بەسەر میکانیزمی دەسەڵاتی لەدەست دایە. بە مانایەکی گشتیتر، چ لە چوارچێوەی گشتی و چ لە بواری ئابووریی تایبەتیدا، ئەگەر بیهەوێ دەتوانێ بەبێ سەرنجدان و ڕەچاوکردنی ڕێوشوێنەکانی هیرارکیەت، بۆگەیشتن بە ئامانجی دووانەی سەربەخۆیی و بەرپرسایەتی بە مەبەستی بەشداری لە دەسەڵاتدا، ڕەوتی ڕووداوەکان نەک تەنیا، لە چوارچێوەی خۆی بەڵکوو لە ڕوانگەیەکی بەرفراوانتروگشتیترەوە دیاری بکاو، ئیرادەی خۆی وەگەڕ بخا.

بە لەبەرچاوگرتنی ئەو گریمانەیە کە هەلومەرجی سەرهەڵدانی تەکنۆکراتەکان بە شێوەیەکی بەرچاو خاوەنی تایبەتمەندییەکی هەمیشەیین و، ئەم گۆڕانکارییانەی کە لەم حاڵەتەوە سەرچاوە دەگرن لە

زۆر لە وڵاتاندا لە دارەدارە دایە، ئەوان لە پێگەو نفووزی خۆیان بۆ پەرەپێدانی پێگەی فەرماندەری و چاوەدێری و باڵادەستیان بەسەر سەرچاوەکانی ئابووری، سیاسی و تەنانەت کۆمەڵگادا کەڵک وەردەگرن. ئەم کارە وەک پێویستییەک ئەو مانایە ناگەیەنێ کە ئەوان سیستەمی تەکنۆکراتی بە یاساو ڕێسا وریێوشوێن و ئامانجی روونەوە دانامەزرێنن.

تەکنۆکراتی Technocracy

تەکنۆکراتی بە حکومەتی تەکنیککاران دەگوترێ. دەبێ ئەمجۆرە حکومەتانە بە بەرهەمی پێشکەوتنی خێرای زانست و تەکنیک لە جیهان دابنرێ، چونکە ئەم پێشکەوتنە بەتەواوەتی کاریگەری لەسەر بیروبۆچوونە سیاسییەکانی کاربەدەستان و هەڵسوکەوتی سیاسەتڤانان دادەنێ. تیۆری تەکنۆکراتی پێیوایە کە بەسەرنجدان بە پرۆسەی روو لە گەشەی زانست، دەبێ بەڕێوەبەران و هەڵسووڕێنەرانی کاروباری وڵات لە نێو زانا و خاوەن تەکنیک و شارەزایان هەڵبژێردرێن.

تویامارۆکان Tupamaros

لە ناوی توپاک ئامارۆ، سەرکردەی سەدەی هەژدەی "ئینکا"یەکان وەرگیراوە. زیاتر بەو گریلا شارییانەی ئۆرگۆواو و شۆڕشگێرەکانی باڵی چەپ بۆ رفاندنی کەسایەتیە گرنگەکانی دەرەوە و دەستبەسەرکردنیان بە مەبەستی وەرگرتنی پارە، دەگوترێ.

تۆپامارۆکان لە ساڵی ۱۹٦۹دا زۆر چالاک بوون، بەڵام لە ساڵی ۱۹۷٤ دا سەرکوت کران و لە نێو بران. کۆمەڵێک تاقمی گریلا لە ئەمەریکای لاتیندا و بەتایبەتی لە ئەرژەنتین بە کەڵک وەرگرتن لە تاکتیکەکانی وەک تاکتیکەکانی تۆپامارۆکان چەندین کوشتاری سیاسی جۆراوجۆریان بەڕێوە برد.

تۆتالیتەر Totalitaire

زاراوەی تۆتالیتەر لە وشەی لاتینیی Totus بە مانای" "هەموو"، وەرگیراوە.

لەوشەدا بەمانای "گشتگیر" و "هەمەلایەن" بوونە و، لە سیاسەتدا بەو رژێمانە دەگوترێ کە ئەم تایبەتمەندییانەیان هەبێ:

١ــ چاوەدێری دەوڵەت بەسەر هەموو لایەن و کەلێن وقوژبنە ئابووری وکۆمەڵایەتیەکان.

٢ــقۆرخکردنی دەسەڵاتی سیاسی لە لایەن حیزبی دەسەڵاتدارەوە.

٣ــ نەهێشتنی هەرجۆرە چاوەدێرییەکی دیمۆکراتیکی کۆمەڵگا

٤ــ پەنابردن بۆ تیرۆر بۆ سەرکوتی هەرجۆرە نەیاری و دژایەتیەک.

٥ــ بالادەستیی تاکەکەسێک لە هەرەمی حیزب و دەوڵەتدا.

٦ــ هەوڵدان بۆ پێکهێنانی کۆمەڵگا بەپێی ئایدۆلۆژیای حیزبی

٧ــ کەڵک وەرگرتن لە هەموو هێزەکانی کۆمەڵگا لە پێناوی ئامانجەکانی حیزب و دەوڵەت و، لە نێوبردنی سەربەخۆیی تاکەکەسی.

جەماوەر — *Mass*

جەماوەر هاوواتای Masse لە زمانی فەڕەنسی دایەو، کە لە زاراوەی لاتینی Massa (هەویر و شتی تێکئالاو) وەرگیراوە.

جەماوەر لە زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتیەکاندا بە جێگیربوونی ژمارەیەکی لە خەڵکێک لە شوێن و ناوچەیەکدا، دەگوترێ. لە واتای گشتیدا بە کۆی سروشتیی بوونەوەرەکان و بەگشتایەتیی کەڵەکەبووی هۆکارکان و ئەم توخمانەی بە چوارچێوەیەک دەژمێردرێن، گوتراوە.

لە جەماوەردا تەنیا سەرنج بە گشتایەتی و چوارچێوەی گشتی دەردێ ، نەک بە بەشەکان و توخمە پێکهێنەرەکانی؛ هەربۆیە جیاوازییەکی زۆری لەگەڵ گرووپدا هەیە.

لە جەماوەردا، زیاتر بیروبۆچوون، حەزەکان وداهێنانە تاکەکەسی و گرووپیەکان یان شێوازە هەڵبژاوەکانی ژیان دەرناکەون، بەڵکوو ئەوانە لە کۆی شێوازەکان و کارو کردەوە و بیروبۆچوونە گشتییەکاندا دەتوێنەوە. لە جەماوەردا وزە و هێزی شاراوە هەیە، تێکەڵاویی لاسەنگی ویژدان و هەڵسو کەوتی ناوشیارانە بەرچاوترەو، بابەتە دژبەیەکەکان شان بە شانی یەکترن.

• جەماوەر، گرووپ نیەو، خولقاوی تایبەتمەندی و هاوپێوەندیەکانی ئیرادەی گرووپ و پلەکانی دەروونیی گرووپیش نیە. لەجەماوەردا هەست کردن بە فشار کەمتر، نفووزو کارتێکردن لە جەماوەری خەڵک دا ئاسانترەو، بەئاسانی دەکرێ جەماوەرێکی نارازی بکرێ بە جەماوەرێکی رازی.

تیتۆئیزم — *Titoism*

ئەم زاراوەیە بە ڕێبازە سیاسییەکانی مارشال تیتۆ (١٨٩٢-١٩٨٠)ی سەرۆکی یۆگۆسلاڤیا دەگوترێ و، بەگشتی ئایدۆلۆژیایەکی دارێژراو و روون نیە.

تیتۆئیزم لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانی لە یۆگۆسلاڤیا بە سەرکردایەتی•تیتۆ پێکهات.

یۆگۆسلاڤیا بە پێچەوانە ولاٚتانی دیکەی ڕۆژهەلاٚت، لە لایەن سوپای سوورەوەئازاد نەکرا، بەلٚکوو لە لایەن ناسیۆنالیستەکانەوە رزگارکرا، بۆیە ئەم ولاٚتە هەروا کۆیرکویرانە پشتیوانی لە سۆڤیەت نەکرد و وەدوای نەکەوت و چەند جارێکیش لە بەرەی سۆسیالیزم دەرکرا. تیتۆ پێوابوو کە دەبێ تەنیا بەو ڕادەیە کەلٚک لە سۆسیالیزمی سۆڤیەتی وەربگیرێ کە لەگەلٚ بەرژەوەندیەکانی ولاٚتدا یەک بگرێتەوە. تیتۆ بەرەنگاری سیاسەتی بەناو "برایەتی سۆسیالیستی " بۆوە کە بەروالٚەت هەلەکانی بە شێوەیەکی یەکسان لە نێو براکاندا دابەش دەکردو، لە راستیدا ئامانجی پاراستنی بەرژەوەندیەکانی سۆڤیەت بوو. بەپێی ئەم سیاسەتە، سۆڤیەت پێویستییە پیشەسازییەکانی خۆی بەسەر ولاٚتانی ئەورووپای ڕۆژهەلاٚتدا دەسەپاند. تیتۆئیزم بەو مانایەیە کە یۆگۆسلاڤیا دەتوانێ لە دەرەوەی بەرەی سۆڤیەت و بەبێ چوونە نێو ریزی سەرمایەداریش درێژە بە ژیانی خۆی بدا و، بەبێ ئەوەی کە پشت بە یەکێک لەو بەرانە ببەستێ، سۆسیالیزم بپارێزێ.

تاوانی سیاسی — *Political Offence*

بەکردەیەکی تاوانکارانە دەگوترێ کە ئامانجەکەی ڕووخاندنی سیستەمی سیاسی و کۆمەلاٚیەتی و بشێوی نانەوە لە بەڕێوەبردنی ولاٚت و زیان گەیاندن بە دەسەلاٚتدارانی ولاٚتە، یان هەر کردەیەکی تاوانکارانەیە کە ئاکامەکەی ڕووخانی سیستەمی سیاسی و کۆمەلاٚیەتی و زیان گەیاندن بە بەرپرسانی سیاسی و سەرۆکی ولاٚت بێ.

ڕوودانی تاوانی سیاسی وەک ڕوودانی هەر تاوانێکی تر بەدەستەبەر بوونی سێ بناغەی ماددی، یاسایی و مەعنەوی بەستراوەتەوە کە ئەگەر یەکێک لەو سێ بناغەیە دەستەبەر نەبووبێ، کردەوەکە بە تاوان ناژمێردرێ. دەستەبەربوونی بناغەکانی تاوانی سیاسی ڕەخنەیان دێتەوە سەر، هەربۆیە لەسەر پێناسەی تاوانی سیاسی شک و گومان لە ئارا دایە. گرنگترین ڕێوشوێن بۆ دەستنیشانکردنی تاوانی سیاسی، ڕێوشوێنی زەینی و عەینیە.

لەڕێوشوێنی زەینیدا کەسی تاوانبار و ئامانجەکەی بە پێوەری کردەکە دادەنرێ، نەک تاوان و ئەو کاریگەرییەی کە لە پاش خۆی بە جێی دێلێ. بەپێی ئەم شێوازە، تاوانی سیاسی ئەوەیە کە تاوانبار کردەکە بە پالٚنەری سیاسی و بەمەبەستی زەربەلێدان لە دەزگای بەڕێوەبەریی حکومەت

بەڕێوە بیا، هەرچەندە سروشتی کردەکە وەک ئەو تاوانە نەبێ کە زۆرجار بە تاوانی سیاسی ناو دەبرێن.

لە ڕێوشوێنی عەینیدا پێوەری سەرەکی بۆ دەستنیشانکردنی تاوانی سیاسی ئەو دەرئەنجامەیە کە لە دوای تاوان دەمێنێتەوە. ئەگەر تاوانی بەڕێوەچوو زەربە لە سەروەریی وریێکخستنی حکومەت و ئازادییە گشتیەکان بدا، ئەوا لە چوارچێوەی تاوانی سیاسی دادەنرێ.

تاوانەکانی شەڕ *Warcrimes*

بە پێشێلکردنی یاسا و عۆرفەکانی شەڕ دەگوترێ کە بەپێی یاسا نێودەوڵەتیەکان بە تاوانی شەڕ دەژمێردرێ. بەپێی ماددەی ٦ی پێرەوپرۆگرامی دادگا سەربازییە نێودەوڵەتیەکانی ساڵی ١٩٤٥وپێداگریی دووبارەی کۆمیسیۆنی یاسا نێونەتەوەییەکان و کۆمەڵەی گشتیی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ساڵی ١٩٥٠دا ، بەم شێوەیە باس لەو کردەوانە دەکا کە بە تاوانی شەڕ دەژمێردرێن :"کوشتن، هەڵسوکەوتی خراپ یان ڕاگواستنی خەڵکی سڤیل لە شوێنە داگیرکراوەکان، یان بۆ شوێنە داگیرکراوەکان بەمەبەستی کاری زۆرەملێ یان هەر کارێکی تر؛ کوشتن یاهەڵسوکەوتی خراپ لەگەڵ دیەکانی شەڕ یان هەرکەسێک لە دەریادا؛ کوشتنی بارمتەکان؛ بە تالآنبردنی سامانە تایبەتی و گشتیەکان؛ خاپوورکردنی دوژمنکارانەی شارەکان، شارۆچکە و گوندەکان یان هەر خاپوورکردنێک کە بە بیانووی پێویستی سەربازی جێبەجێ دەکرێ. "هەروەها ئەو کردەوانەی تر کە بە تاوانی شەڕ دەژمێردرێن: "کەڵکی خراپ وەرگرتن لە ئالآی سپی یان مانگی سوور یان ئاماژەیەکی لەمجۆرە؛ پۆشێنی جلو بەرگی مەدەنی یان جلی دوژمن لەکاتی شەڕدا؛ ژەهرکردنە ناو ئاوی ڕووبارەکان و بیرەکان؛ کوشتنی ئەو دوژمنەی کە چەکەکەی فڕی داوە؛ تیرۆر؛ پێشێلکردنی مافەکانی ئەو کەسەی خۆی بەدەستەوە داوە، پێشێلکردنی "بارودۆخی ئازادیی مەرجدا رو؛ شێواندنی بەئەنقەستی ئەو دەسکەوتانەی کە دوژمن لە شەڕ وەدەستی هێناون.

ئەو کردەوە دوژمنکارانەی کە لە لایەن تاقمە میلیشیا تێکدەرەکانەوە(بەمانای رەهای خۆی)ەوە بەڕێوە دەچن بە تاوانەکانی شەڕ دەژمێردرێن کە ئەگەر بە شێوەیەکی واقیع بینانە سەیری بکەین تەنیا لەلایەن دادگاکانی دوژمنەوە سزا دەدرێن. سیخووڕی بە تاوانێکی شەڕ ناژمێردرێ.

بەپێی پێناسەی دادگای نۆرێنبێرگ، تاوان لە دژی مرۆڤایەتی (کوشتاری بەکۆمەڵ) بە خراپتر لە تاوانەکانی شەڕ دادەنرێ، چوونکە دەکرێ هەم بەر لەشەر وهەم پاش شەڕ بەڕێوە بچن و، ڕووبەرووی هەر گرووپ و کۆمەڵێک ببنەوە. ئەم پێناسە بە جۆرێک ئەوە روون دەکاتەوە کە تاوان لە دژی مرۆڤایەتیش، کە لە کاتی ڕوودان یان لە پێوەندی لەگەڵ شەڕ لە دژی دانیشتوانی دوژمن بەڕێوە دەچێ، دەبێ بە بەشێک لە تاوانەکانی شەڕ بژمێردرێ. بەپێی یاسا نێونەتەوەییەکان، بەشداری لە بەڕێوەبردنی تاوانەکانی شەڕیش بە تاوان دەژمێردرێ. کەسێک ناتوانێ بە بیانووی ئەوەی کە بەرپرسیار بووە یان داکۆکی و پارێزگاری لە حکومەت کردووە، پاساو بۆ تاوانەکانی خۆی بێنێتەوە. یان کەسێک کە تاوانی شەری ئەنجام داوە، لە کاتی دادگاییکردندا، ناتوانێ پاساو بۆ تاوانەکەی خۆی بەوە بێنێتەوە کە لە کەسی سەرووتر، بۆوێنە لە سەرۆک حکوومەت یان هەرکەسێکی تر دەستووری وەرگرتووە؛ واتا لە دادگادا ئەم بەڵگەو پاساوانە پەسند ناکرێن. هەرچەندە ڕەنگە لە کەمکردنەوەی سزاداندا ڕۆڵی هەبێ. پێوەری سەرەکی ئەوەیە کە ئایا تاوانبار لە ڕووی هەڵبژاردنێکی وشیارانە ورەوشیتیەوە کارەکەی بەڕێوەبردووە یان نا. بە بڕوای زۆربەی یاساناسەکان، تاوانەکانی شەڕو هەروەها تاوان لە دژی مرۆڤایەتی پێوەندی بە تێپەڕ بوونی کاتەوە نیە؛ واتە ناکرێ بە هۆی تێپەڕبوونی کاتەوە بەسەر تاوانێکی شەڕ یان تاوانی لە دژی مرۆڤایەتی چاوپۆشی لە دادگاییکردنی تاوانباران بکرێ یان واز لە تۆمارکردنی سکاڵا لە دژی ئەوان بهێنرێ. ئەم بابەتە بەتایبەتی سەبارەت بە دادگاییکردنی تاوانەکانی شەڕ لە لایەن دەوڵەتانی ئەندامی " کۆنڤانسیۆنی نەگرتنەوەی تێپەڕبوونی کات بەسەرتاوانەکانی دژی مرۆڤایەتی "ی پەسندکراوی کۆمەڵەی گشتیی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ساڵی ١٩٦٨دا، دروستە. ویلایەتەیەکگرتووەکانی ئەمەریکا یەکێک لەو دەوڵەتانە بوو کە دژی پەسندکرانی ئەم کۆنڤانسیۆنە بوو.

تاوانەکانی دژی ئاشتی — *Crimes Against Peace*

تاوانەکانی دژی ئاشتی بریتین لە دارشتنی پلان؛ خۆرێکخستن، دەستپێکردن یان وەرێخستنی شەڕێکی هێرشکارانە؛ یان شەڕێک کە ببێتە هۆی پێشێلکردنی ڕێککەوتننامە یان بەڵێننامە نێونەتەوەییەکان؛ یان بەشداریکردن لەگەڵاڵەیەکی هاوبەش بۆ بەڕێوەبردنی هەرکام لەو

کردەوە ئاماژەپێکراوانە، یان ئەو حاڵانەی کە بەپێی ڕێککەوتنی پاریس (کلۆگ بریان) و بەتایبەتی پیرەوپرۆگرامی Un، ئەو ئەرکە دەخاتە ئەستۆی ئەنجوومەنی ئاسایشی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووکان کە بە مەبەستی پاراستن و گەڕانەوەی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتیی، لە بەرامبەر هەر جۆرە هەڕەشە یان پێشێلکردنی ئاشتی نێونەتەوەیی یان کردەوەی هێرشکارانە، بڕیاری پێویست دەربکا. تاوانەکانی دژی ئاشتی یەکێک لەو سێ دەستە تاوانانە بوو کە دادگا سەربازییە نێونەتەوەییەکانی تۆکیۆ ونۆرێنبێرگ لە داوای شەڕی دووهەمی جیهانی بڕیاریان دا، لێی بکۆڵنەوە. دادگای نۆرێنبێرگ بەم هەوڵی دەدا کە ئەو پرەنسیپانەی کە لە جاڕنامەدا گونجێنراون، نیشانەی یاسا نێودەوڵەتیەکانی ئەوکاتە بوون کە ئەو دادگایە دامەزراوە. ئەم پرەنسیپانە پێناسەی تاوانەکانی دژی ئاشتی لە خۆ دەگرت. لە ساڵی ١٩٤٦دا، کۆمەڵەی گشتیی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان بڕیارنامەیەکی پەسند کرد کە پێداگری لەسەر پرەنسیپەکانی یاسا نێونەتەوەییەکان دەکرد. ئەم یاسایانە لە لایەن جاڕنامەی دادگای نۆرێنبێرگ و بڕیاری دادگا بەڕەسمی ناسرا بوون.

ڕەنگە تاوانەکان لە دژی ئاشتی یەکێک لەو سێ دەستە تاوانانەی ناو جاڕنامەی دادگای سەربازیی نێونەتەوەیی بێ. دوو تاقمەکەی تر بریتی بوون لە تاوانەکانی دژی مرۆڤایەتی و تاوانەکانی شەڕ. بەرلە جاڕنامەی نۆرێنبێرگ، پەیمانی نەتەوەیەکگرتووەکان وپەیمانی کلۆگ بریان، شەڕیان جگە لە حاڵەتی بەرگری لە خۆکردن (بەرگریی ڕەوا) قەدەغە کردبوو؛ بەڵام ڕێک ئەم ناوەیان لەسەر دانەنابوو. جارنامەی نەتەوەیەکگرتووەکان پەنابردنی بۆ هێزی قەدەغە کردبوو و، بە نایاسایی دەزانی. بەڵام بە ئاشکرا ناوی تاوانی لەسەر دانەنابوو. بەو حاڵە، پرەنسیپەکانی جاڕنامەی دادگای سەربازی نێونەتەوەیی بە چەندین جار لە لایەن کۆمەڵەی گشتیی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە داکۆکی و پێداگری لە سەر کراوەتەوە، چەند بابەتی گشتی لە پێوەندی لەگەڵ تاوانەکانی دژی ئاشتیدا گرنگییەکی تایبەتیەکان هەیە. یەکەم بابەت ئەوەیە کە ئایا دەکرێ کردەوە هێرشبەرانەکانی هێزە دۆڕاوەکان لە شەڕی دووهەمی جیهانیدا بە پێشێلکردنی یاسا عورفیەکان یان ڕێککەوتنەکانی ئەو سەردەمە بژمێردرێ یان نا؟ لە حاڵێکدا کە ڕێبازێکی فیکریی دیکەحاشا لە قەدەغە بوونی هێرش دەکاو؛ هەروەها بابەتی گشتیی دووهەم واتە ئەوە کە هیچکات لەبارەی پێناسەی هێرشەوە ڕێککەوتنێک لە ئارادانە بووە. ڕەنگە بابەتی یەکەم هیچکات بە شێوەیەکی حەتمی یەکلایی نەکراوەتەوە، بەڵام بابەتی دووهەم بەپێی بڕیارنامەی ١٣١٤ لە ٢٩یەمین دانیشتنی

کۆمەڵەی گشتیی نەتەوەیەکگرتووەکان لە ١٤ی کانوونی یەکەمی ١٩٧٤ وەڵام دراوەتەوە. هێرش بەم شێوەیە پێناسە کراوەکە: "پەنابردنی وڵاتێک بۆ هێزی سەربازی لە دژی سەروەری، سەربەخۆیی ویەکپارچەی خاکی وڵاتێکی تر، یان هەر شێوەیەکی تر کە بە پێچەوانەو لە دژی جارنامەی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان بێ". پاشان ئەو کردەوانەی کە بە هێرشکارانە دەژمێردرێن، باس دەکرێن. ئەم پێناسەیە گشتگیر نەبووەو، ناتوانێ گشتگیریش بێ. لە ئاکامدا، بەپێی ماددەی ٣٩ی جارنامەی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان، سەرچاوەی کۆتایی و یەکلاکەرەوە بۆ دیاریکردنی هێرشبەر، ئەنجوومەنی ئاسایشی ڕێکخراوەی نەتەوەیەکگرتووەکانە.

تاڵیبان *Taliban*

تاڵیبان لە گرووپە سیاسی ـ سەربازییەکانی دواکەوتووی توندڕۆی ئەفغانستانە کە لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٩٤ بە هاوکاری ڕاستەخۆی وڵاتانی ناوچە و لەوانە پاکستان، بوونی خۆیان ڕاگەیاند. زۆربەی "تەلەبەکان " (فەقێ کان) لە "قوتابخانە ئایینەکانی" پاکستان دا، لە بواری ئایینی و سەربازییەوە ڕاهێنرابوون.

بە دوای ئەو بشێوی و ئاڵۆزییە سیاسییە کە لە دوای پاشەکشەی هێزەکانی سۆڤیەت کەوتە ئەفغانستانەوە، تاڵیبان توانی بە پشتیوانی ماددی عەرەبستان و یارمەتیە سەربازییەکانی پاکستان لە ئەیلوولی ١٩٩٦دا، کابول بگرێ و نەجیبوڵلاَخان، سەرۆک کۆماری پێشووی ئەم وڵاتە لە گۆڕەپانی ئاریانای کابۆل لە سێدارە بدەن.

تاڵیبان لە درێژەی هێرشەکانی خۆیاندا توانیان شاری مەزارشەریف لە مانگی ئابی ١٩٩٨دا داگیر بکەن و هەزاران کەس لە شیعەکانی ئەم وڵاتە بکووژن.

ڕژێمی تاڵیبان سەرەڕای هەوڵە چڕەکانی بۆ بەرەسمیی ناسینی نێو دەوڵەتیی، تەنیا لە لایەن پشتیوانەکانیانەوە، واتە ئیماراتی یەکگرتووی عەرەبی، عەرەبستانی سعوودیا و پاکستانەوە بە رەسمی ناسران. تاڵیبان لە دوای ئەوەی دەستی بەسەر ٩٠% لە خاکی ئەفغانستان داگرت، ناوی ئەفغانستانیان بۆ "ئیماراتی ئیسلامی ئەفغانستان گۆڕی و" مەلامحەممەد عومەر" بەناوی "ئەمیری موسڵمانان" ەوە لەسەر تەختی دەسەڵات دانیشت. سیاسەتە توندڕۆکانی نێوخۆو دەرەوەی ئەم

رژێمە شەپۆلێک لە ترسی لە ناوەوە و دەرەوەی ئەفغانستان دا پێکهێنا و ئەو کوشتارەی کە لە دوای داگیرکردنی شارە جیاوازەکان دا دەیانکرد، رق و بێزاری جیهانی لەم رژێمە زیاتر کرد.

لە دوای رووداوی ١١ی ئەیلوولی ٢٠٠١ لە ئەمەریکا، ویلایەتە یەکگرتووکان قامکی تۆمەتیان بۆلای ئوسامەبن لادەن، نەیاری عەرەبستانی سعوودیە راکێشا کە بە پشتیوانی تالیبان لە ئەفغانستاندا، هەولی پێکهێنانی بنکەی سەربازی و راهێنانی پارتیزانی بۆ هێرشکردنەسەر ئەمەریکا دەدا کە ئەو بەزەبروەشاندن لە بەرژەوەندییەکانی ئەمپریالیسمی دادەنا.

تالیبان کە لە بەدەستەوەرانی بن لادن و داخستنی بنکەکانی " القاعدە" خۆی بوارد، کەوتە بەرهەڕەشەی ئەمەریکا و لە حەوتی تشرینی یەکەمی ٢٠٠١دا، سوپای ئەمەریکا ناوچە جیاوازەکانی ئەفغانستانی بەموشەکەکانی کرۆز و فرۆکە سەربازییەکانی کوتا و رێگای بۆ نەیارانی تالیبان خۆش کرد. لەم نێوەدا، یەکیەتیی باکوور کە لە رێکەوتی ٩ی ئەیلوولدا، ئەحمەد شامەسعوود، رێبەری سیاسی و سەربازی خۆی لە دەست دابوو، توانی بە رێکخستنی هێزەکانی خۆی و پشتیوانی نێو دەوڵەتیی، جارێکی دیکە کابول بگرێتەوە. (تشرینی دووهەمی ٢٠٠١).

تالیبان کە جگە لە راکردن چارەیەکیان نەمابوو، شوێنەکانی خۆیان بە جێدەهێشت و رایان دەکرد بۆ چیاکان. ئەو بەشە لە هێزە سەربازییەکانی پاکستان کە نەیاری تالیبان بوون، وایان بلاوکردەوە کە تالیبان بەرنامەیەک بوو کە لە لایەن بەریتانیاوە دارێژرا بوو، ویلایەتە یەکگرتووکانی ئەمەریکا رێبەرایەتی کرد، عەرەبستانی سعوودیا پشتیوانی ماددی کرد و پاکستان لە نەبووە هێنای بوو، تا بتوانێ بە ئامانجە لەمێژینەکانی خۆی وەکوو هێنانە سەر دەسەلاتی رژێمێکی لایەنگری خۆی لە ئەفغانستان، ناسینی هێلی سنووری دیوراند و پێکهێنانی قوولایەکی ستراتیژیی بگا.

چینە کۆمەلایەتیەکان

سەبارەت بە چینە کۆمەلایەتیەکان پێناسەیەکی گشتگیرو هەمەلایەنە لە ئارادا نیە، چونکە هەر پێناسەیەک بە رژێمێکی کۆمەلایەتیی تایبەتیەوە بەستراوەتەوە. بۆ تێگەیشتن لە چەمکی چینە کۆمەلایەتیەکان لە کۆمەلگا جیاوازەکان دا، پێویستە ئەم چەند خالە لەبەرچاو بگرین:

الف_ لەو ولاتانەی کە پیشەسازی نین؛ جیاوازی ئاستی ژیان و پێگەی کۆمەلایەتی نێوان توێژە کۆمەلایەتیەکان بە جۆرێکە کە بە تەواوەتیی چینەکان لەیەکتر جیا ناکاتەوە.

ب_ له رۆژئاوا دا باسی" چینه جیاوازه کۆمەلایەتیەکان" لەئارادایە، بەلاّم ئەوان بۆ شیکردنەوەی چینەکان، له چەمکەکانی چینی رووناکبیر، خاوەن کار و دەرەبەگە خاوەن زەوی و زارەکان کەلّک وەرناگرن. بە پێچەوانەوە باس له چینی هەژاران، چینی پرۆلتاریا، چینی بۆرژوا و بە تایبەتی چینی کرێکار و کەم و زۆر باس له چینەکانی ناوەراست دەکەن.

دەبێ ئەوەمان له بەرچاو بێ کە واتای چینی کۆمەلاّیەتیی له زمانی ئاسایی و زمانی مارکسیەکان و هێندێک له کۆمەلّناسان وەکوو یەک وانیە.

١_ له زمانی ئاساییدا، لەرووی حەزو ئیرادەوە، ئەو واقعییەتە کۆمەلاّیەتیە تارادەیەک ناروونانە بە چینی کۆمەلاّیتی دادەنرێن. بۆ وێنە سەبارەت بە داهاتەکان، پێگەی گرووپەکان له هیرەمی کۆمەلاّیتی و رۆلّی گرووپە کۆمەلاّیەتەکانیش بە نیسبەت دەسەلاّت و شێوەی ژیان لەم چەمکە کەلّک وەردەگرن.

٢_ له قامووسی مارکسیەکاندا: ئەوکاتەی کەرادەی بەرهەمی هەرکەسێک بەشی بژێوی ژیانی خۆی دەکرد، کۆمەلّگا بەسەر چینەکان دا دابەش نەبیوو. بەلاّم له ئاکامی گەشەکردنی ئامرازەکانی بەرهەم هێناندا، هەرکەسێک دەیتوانی زیاتر له نەمر نەژی بەرهەم بێنێ. بەواتایەکی دیکە جگە له نەمرنەژی، برێک بەرهەمی زیادەش بەرهەم دەهات. بەلاّم ئیستاش ئەو بەرهەمە بەشی خۆشگوزەرانی هەموو کەسەکانی کۆمەلّگای نەدەکرد. لەوکاتەوە چەوسانەوەی مرۆڤ بەدەستی مرۆڤ دەستی پێکرد و پاشان قۆناغی کۆیلایەتی، دەرەبەگیی و لەکۆتاییش دا سەرمایەداری سەری هەلّدا.

له هەموو ئەم قۆناغانەدا، چەوسانەوەی مرۆڤ بەدەستی مرۆڤ و چینی چەوسێنەر و چینە چەوساوە له ئارادایە. کەواتە چینی پرۆلتاریا کە خاوەنداری هیچ شتێک نەبوو، سەری هەلّدا. پرۆلتاریا دەگاتە ئەو وشیارییەی کە ئەوە هێزو سامانی ئەوە کە گەیشتۆتە چینە بالاّ دەستەکان. کەواتە خەباتی چینایەتی کە له درێژایی مێژوودا هەبووە، گەرم و گوورتر دەبێ. له قۆناغی سەرمایەداریدا دەرەفەتی، زانستی و ئابووری بۆ له ناو بردنی چینەکان دەرەخسێ، چونکە پێشکەوتنە تەکنیکی و زانستیەکان دەبنە هۆی ئەوەی کەبەرهەم هێنان بەرادەی پێویست بێ و پێداویستیەکانی هەموو کەسەکانی کۆمەلّگا بە بەرنامەیەکی زانستی کۆمەلّگا دابین دەبێ. کەواتە خەبات بۆ

دامەزراندنی کۆمەڵگای بێ چینایەتی دەست پێدەکا، تا لە کۆتاییدا چینی کرێکار بە پێی دیالکتیکی مێژوو سەردەکەوێ.

٣_ لەمانای کۆمەڵناسەکان دا.

لە نێو کۆمەڵناسەکان دا بە پێی بیرو بۆچوون و ئەو کۆمەڵگایەی کەشی دەکەنەوە، پێناسەی چینی کۆمەڵایەتیی جیاوازی هەیە.بەڵام ئەم پێناسانە کەم و زۆر رەنگ و بۆنێکی ئایدۆلۆژیان بەخۆگرتووە: لێرەدا ئاماژە بە دوو پێناسە دەکەین:

الف)_ چینی کۆمەڵایەتی گرۆپێکی ناو کۆمەڵگایە کە بە یەکەیەکی جوگرافیاییەوە نەبەستراوەتەوە(یانی ئەندامانی ئەم گرووپە لە تەواوی شوێنەکانی وڵات وله ئاستی نێو دەوڵەتیش داهەن). ئەوان ئەم هەست بەوە دەکەن کەلە ژیانیان دا لایەنیکی هاوبەشی ئابووریان پێکەوە هەیە و هەروەها ئەو هەستە هاوبەشەشیان هەیە کە لەگەڵ گرووپێکی دیکە لە کۆمەڵگادا دوژمنن(دوژمنی چینایەتی).

ب)_ گرۆپێکی کۆمەڵایەتی چالاک و پرجموجۆڵە کە لە هەلومەرجێکی یەکساندا دەژین و هەست بە چارەنووسی هاوبەشی خۆیان دەکەن و بڕواشیان بەوە هەیە کە دەبێ لە کۆمەڵگادا رۆڵیان هەبێ. چینی کۆمەڵایەتی ئەو کات هەست بە بوونی خۆی دەکا کە پێگەو رۆڵی خۆی بە نیسبەت کۆمەڵگاوە هەڵدەسەنگێنێ و پێکەوە هەست بە پلەو پێگەی خۆیان دەکەن. چینی کۆمەلایەتیی ئەو کاتە سەر هەڵدەدا کە گرووپێکی کۆمەڵایەتی _ ئابووری لەگەڵ ئامانجەکانی گرووپێکی دیکە لە کۆمەڵگادا دەکەوێتە دژایەتیەوە و نێوەرۆک و بنەمای رژێمی کۆمەڵایەتی ئێستا دەخاتە بەررەخنە وژێر پرسیارەوە. کاتێک رژێمی کۆمەڵایەتیی لە خزمەتی چینێکی تایبەتی دایە، ئەو گرووپە یان گرووپەکانی دیکە کاتێک هەست بە بەرژەوەندییە هاوبەشەکانیان دەکەن، چینی کۆمەڵایەتی خەباتگێر پێک دێنن و دەسەڵاتی ئێستا و یاساو پێوەندییە کۆمەلایەتیەکانی دەسەڵاتدار دەخەنە بەر رەخنە و بەم شێوە خەباتی چینایەتی دەست پێدەکا. هەموو لە سەر ئەوە کۆکن کە جیاوازی و خەباتی چینایەتی لە ئارادایە، بەڵام هێندێک لە رێبازەکان پێیانوایە، خەباتی چینایەتی لە سروشتی کۆمەڵگای دابەشبوو بە سەر چینەکان دا سەرچاوەی گرتووە و هەتا هاتنەئارای کۆمەڵگای بێ چین درێژە دەکێشێ. یانی دەبێ لە کۆتاییدا زۆرینەی گەورەی بەرهەم هێنەکان، گرووپ یان چینە مشەخۆرە چکۆلەکان لە

ناوبەن تا کۆمەڵگای بێ چین و خەباتی چینایەتی پێک بێ. بەڵام هێندیکی دیکە پێیانوایە کە خەباتی چینایەتی ئاکامی سروشتی کۆمەڵگا نیە . کەواتە ئاشتی لە نێوان چینە دەسەڵاتدارو بێ دەسەڵاتەکان وچینە چەوسێنەرو چەوساوەکان، بە کەمکردنەوەی پلەی چەوسانەوە پێک دێ.

Individuaism
تاک گەریێتی

تاک گەرێتی بەمانای بایەخدان بە تاک لە بەرامبەر کۆدایە. ئەم رێبازە بڕوای بە گرنگیی و بایەخی تاک لە بەرامبەر کۆ دا هەیە.

فەلسەفەکانی ئەگزیستانسیالیزم، پراگماتیزم و پێسۆلیزم هەموویان لە سەر بنەمای فەلسەفەی تاک گەرێتی داوەستاون.

Eclectism
تێکەڵ پێکەڵ

بە لێکدان و تێکەڵاوکردنی نابەجێی چەند بیروبۆچوون و تیۆری لێک جیاواز دەگوترێ کە هیچ فرێکیان بەسەر یەکترەوە نیە.

Conventional Rrtaliation
تۆڵەی ئاسایی

پێشنیارێک بوو کە لە ساڵی ۱۹۸۳دا لە لایەن سامۆئێل هانتینگتۆنەوە ئاراستە کرا. بەپێی ئەم تیۆرە، گەڵاڵەی هێرشی پێشگیرانە بە چەکە ئاساییەکان لە دژی ئەورووپای رۆژهەڵات بە جێگای" وەڵامی نەرم" پێشنیار کرا بوو.

Massive Retaliation
تۆڵەی هەمەلایەنە

ئەو زاراوەیە کە لە دوای شەڕی کۆریا لە لایەن حکومەتی ئایزنهاڤێر بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ هەڕەشەی کۆمۆنیزمدا کەڵکی لێ وەرگیرا، بریتی بوو لەوەی کە ئەمەریکا لە پێشەوە مافی تۆڵەی هەمەلایەنەی بۆ خۆی لە هەرکات و شوێنێک کە بەرژەوەندییەکانی خەڵکی ئەمەریکا بخوازێ، دەپارێزێ و، ئەم کارەش تەنیا بە هێرش بۆ سەر ئەو شوێنەی کە هێرشی دەکرێتە سەر، بەرتەسک نابێتەوە. ئەمەریکا و سۆڤیەت هەردووکیان دەزانن کە هیچکامیان ناتوانن لە "زەبری یەکەم" دا یەکتر لە نێو بەرن و، و لایەنی بەرامبەر دەتوانێ لە "تۆڵەی هەمەلایەنە" کەڵک وەرگرێ. لە دەیەی پەنجادا پیادەکردنی ئەم سیاسەتە لە لایەن ئەمەریکاوە، چەندین جار هەردوو زلهێزەکانی ــ ئەمەریکا و سۆڤیەتــ تاکوو لێواری شەڕ برد. دروستکردنی موشەکە ناوەکیە دوور هاوێژەکان لە لایەن سۆڤیەتەوە، بایەخی تیژی " تۆڵەی هەمەلایەنە"ی ئەمریکا خستە ژێر پرسیارەوە.

سیاسەتی حکومەتەکانی کەنێدی و جۆنسۆن لەسەر ئەو ڕێبازە سیاسیە ڕاوەستا بوو کە لەگەڵ سەرهەڵدانی شەڕدا، لە هەموو هێزەکانی خۆیان هەتا ئەو پەڕی توانا بۆ پێشگیری لە پەرەگرتنی شەڕ یان کۆتایی هێنان بە شەڕ لە ناوچەکەدا کەڵک وەرگرن.

تۆری ئینتلیجێنس ***Intelligence Service***

ناوی ڕێکخراوی سیخووڕی بەریتانیایە کە ڕێکخستنەکانی ئەم ڕێکخراوە لە ناوەندی لەندەن لە سەدەی شازدەهەم (ساڵی ١٥٧٣) لە لایەن یەکێک لە وەزیرانی حکومەتی پاشایەتیی، شاژن ئەلیزابێتی یەکەم بە ناوی " فرانسیس ڤاتینگهام" کە ڕاوێژکاری سیاسی ناوبراویش بوو، دامەزرا.

ڕێکخراوی سیخووڕیی بەریتانیا لە بنەڕەتدا، خاوەنی ٦ بەڕێوەبەرییە کە بریتین لە:

١ــ بەڕێوەبەریی هەواڵگریی سیاسی دەرەوە.

٢ــ بەڕێوەبەریی هەواڵگریی دەریایی.

٣ــ بەڕێوەبەریی هەواڵگریی سەربازی.

٤ــ بەڕێوەبەریی هەواڵگریی بازرگانی و پیشەسازی.

٥ــ بەڕێوەبەریی هەواڵگریی نێوخۆیی.

٦ــ بەڕێوەبەریی هەواڵگریی کۆلۆنیەکان.

سەرکەوتنی ڕێکخراوی سیخووڕی بەریتانیا و هێژمۆنی تەکتیکەکانی ئەم ریکخراوە بە سەر ڕێکخراوە سیخووڕەییەکانی جیهاندا تەنیا بۆ تەمەنی دوورو درێژو ئەزموونەکانی ناگەڕێتەوە، بەڵکوو هەموو شاکان و سەرۆکەکانی دەوڵەتی بەریتانیا پشتیوانیان لە توندتر بوون و بەرفراوانبوونی مەودای چالاکیەکانی ئەورێکخراوە دەکرد.

تیۆری یاری ***Game Theory***

ئەم تیۆرە لە سەربنەمای جۆرێک بەڵگەوتەی ئابستراکت، کە ئاکامی لێکدانی بیرکاری و لۆژیکە، راوەستاوە. زۆربەی هەرە زۆری دارێژەرانی تیۆری یارییەکان لەسەر ئەو بڕوایەن کە ئاراستەی ئەم ئەو هەڵسوکەوتانە نین کەکەسەکان لە کاتی شەڕو کێشەدا دەیانکەن، بەڵکوو ئاماژە بەو هەڵسووکەوتە "عەقڵانیە بەجێ" یانەی حاڵەتی شەڕ و کێشەکان دەکەن کە لایەنەکانی شەڕەکە

هەوڵ دەدەن شەڕەکە ببەنەوە. مرۆڤەکان لە کاتی شەڕو ناکۆکیدا، بە شێوەی ناعەقڵانی دەجووڵێنەوە و هەڵدەچن و تووڕە دەبن

Three World Theory — ***تیۆری سێ جیهان***

بەپێی ئەم تیۆرە ماو، دونیای ئێستاکە بە سەرسێ جیهاندا دابەش دەبێ:

١ــ دوو زلهێزی ئەمەریکا و سۆڤیەت کە ئەمەریکا ئەمپریالیست و سۆڤیەتیش سۆسیال ئەمپریالیستە.

٢ــ ولاتانی پێشکەوتووی سەرمایەداری وەکوو بەریتانیا، ئەڵمانیا، ژاپۆن و ولاتانی تری سۆسیالیستی.

٣ــ ولاتانی هەژار و پەرەنە گرتوو. بەڕای ماو جیهانی سێهەم دەبێ لە دژی جیهانی یەکەم لەگەڵ جیهانی دووهەمدا یەک بگرێ.

Berlin – Rome Axisc — ***تەوەری بەرلین ــ رۆم***

ئەم زاراوە ئاماژە بە روانگە و خوێندنەوەی نازی ــ فاشیستی سەبارەت بە کێشە نێودەوڵەتیەکان دەکا کە لە دوای مۆرکردنی پرۆتۆکۆلی تشرینی یەکەم لە لایەن موسۆلینەوە هاتە ئاراوە (تشرینی یەکەمیی ١٩٣٦). ئەڵمانیا و ئیتالیا بە پێی ئەم پرۆتۆکۆلە بەڵێنیان دا کە لە بەرامبەر دەوڵەتیی کۆماری ئیسپانیا و بەگشتی لەگەڵ کۆمۆنیزمی جیهانیدا بەرەنگاری بکەن. ئەم شتە بە واتایەکی روونتر لە " رێککەوتننامەی پۆلا"ی نێوان ئیتالیا و ئەڵمانیا (١٩٣٩) ئاماژەی پێکرا بوو. ئەو دەوڵەتانەی کە ئەم رێککەوتننامەیان مۆر کردبوو بەڵێنیان دا کە لە کاتی سەرهەڵدانی شەڕدا، هاوکاری یەکتر بکەن. تەوەری بەرلین ــرۆم بە بوونە ئەندامی ژاپۆن کە ئەندامی رێککەوتنی بەرەنگاری لەگەڵ کۆمۆنیزمی جیهانیشدا بوو (تشرینی دووهەمی ١٩٣٦) پەرەی گرت و یەکیەتیی سێ کوچکە پێکهات (ئەیلوولی ١٩٤٠). سۆڤیەت لە رابردوودا نە ببووە ئەندامی ئەم رێککەوتننامەیە.

Axis Of Eril — ***تەوەری شەڕ***

جۆرج ــWــبۆش لەوتارێکدا لە کۆبوونەوەی هاوبەشی کۆنگرەو سەنای ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە کانوونی دووهەمی ٢٠٠٢دا، ئاماژەی بە ولاتانی ئێران، عێراق و

کۆریای باکوور کرد کە ئەمەریکا ئەم دەوڵەتانەی بە هەبوونی چەک و چۆلی کوشتاری بەکۆمەڵ تاوانبار کرد.

تابووری پێنجەم Fifth Coloumn

بەو دەستە شاراوە نێوخۆییانە دەگوترێ کەدەستیان لەگەڵ دوژمن دا تێکەڵ کردووە و لەو دیوی بەرەی شەڕەوە خەریکی کاری تێکدرانەن. ئەم زاراوەیە یەکەمجار لەکاتی شەڕە نێوخۆییەکانی ئیسپانیا لە ساڵەکانی ١٩٣٦-١٩٣٩ دا هاتە ئاراوە. لەم کاتەدا ژەنەراڵ فەرەنکۆ بە پشتیوانی هێزەکانی ئەڵمانیا و ئیتالیا لە دژی خەڵکی ئیسپانیا و دەوڵەتی کۆماریی تازە دامەزراودا شەڕی دەکرد. ژەنەراڵ مۆلی، یەکێک لە فەرماندەکانی سوپای فرەنکۆ بە چوار لە شکری سوپاوە بەرەو مەدرید وەرێکەوت تاکۆماریخوازەکان تێک شکێنێ. لەم کاتەدا رایگەیاند کە لەمن لەشکری " تابوورێک"ی پێنجەمم لە ناو مەدریدا هەیە. مەبەستی ئەو لە تابووری پێنجەم، ئەو خائینانە بوون کە لە ناو شاردا لە دژی خەڵک و بە قازانجی دوژمن کاریان دەکرد. زاراوەی تابووری پێنجەم ئەمرۆکە بە خائین و دەست وپێوەندەکانی دوژمن لە ناو حیزبێک، یان رێکخراوێک یان وڵاتێک دا دەگوترێ.

پ

پلانی ستراتیژی *Strategic Planninig*

پلانی درێژماوە لە دوو توخمی سەرەکی پێک دێ:

پلانی ستراتژیی و پلانی تاکتیکی.

پلانی ستراتژیی :

١ـ لە ئاستێکی باڵاتر لە بەڕێوەبەریدا رادەوەستێ و، تەنیا سەبارەت بە بڕیارەکان لە ئاستی بەڕێوەبەری دایە.

٢ـ بۆ دابینکردنی ئامانجە سەرکیەکانی یەکەی ئابووری و رێکخستنی سەرچاوە پێویستەکان بۆ گەیشتن بەو ئامانجانە هەنگاو دەنێ.

٣ـ پێوەندی بە بڕیارە کورت خایەن و درێژخایەنەکان هەیەو، پێ لە سەر بڕیارە درێژخایەنەکان دادەگرێ. بەبێ ئەوی کە تەنیا بایەخ بەو لایەنە بدا.

٤ـ سەرجەم سەبارەت بە نرخی یەکەی ئابووری کەڵکی لێ وەردەگیردرێ.

٥ـ چالاکیەکی بەردەوام (وەکوو رەوتێک) و چالاکیەکی نارێکخراو (وەکوو نێوەڕۆک).

٦ـ زیاتر پێویستی بەو زانیارییانە هەیە کە لە دەرەوەی چوارچێوەیەی ئەم یەکەیەدا بەدەست دێ.

پلانی تاکتیکی Tactical Planning

ئەم پلانە بۆ جێبەجێکردنی ئەو پلانە ستراتیژییانەیە کە:

١ــ لە چوارچێوەی پلانە ستراتژیکەکان وەرێ دەخرێن.

٢ــ تەرخانکردنی عەقلانیی سەرچاوەکان لە پرۆسەیەکی تێروتەسەل دا.

٣ــ لە قۆناغە کورت خایەنەکان دا بەرینترە (یەک مانگە، سێ مانگە، یەک ساڵە)

٤ــ لە هەموو خزمەتگوزارییەکانی پلانە ستراتیژییەکاندا هاوبەشە.

٥ــ لەسەر بنەمای ڕێژەیی و ژمارەیەکە لە یەکەیەکی ئابووریدا کۆ بۆتەوە.

٦ــ چاوەڕوانی ئەوەی هەیەکە کەسانێکی زۆر لە ئامادەکردنی پلانە تاکتیکیەکاندا بەشداری بکەن.

٧ــ بە بەراورد لەگەڵ پلانی ستراتیژیدا ئاسایی تر و دواکەوتووترە.

پاتت لاو Pathet Lao

ناوی بزووتنەوەی کۆمۆنیستیی لائۆسە. ئەم وڵاتە لە نێوان ساڵەکانی ١٩٥٤ هەتا ١٩٧٣ گیرۆدەی شەڕی نێوخۆی لە نێوان رژێمی پاشایەتی، هێزەکانی لایەنگری ئەمەریکا و هێزەکانی پاتت لاو بە سەرکردایەتیی شازادەی پێشوو سووفانۆڕۆنگ بوو. هێزەکانی پاتت لاو توانیان هەتا شوباتی ١٩٧٣ بەشێکی گەورە لە وڵات بکێشنە ژێر رکێفی خۆیان. ئاگر بەستێک لە نێوان هێزەکانی دوو لایەندا مۆر کراو، لە مانگی ئەیلوولدا دەوڵەتێکی هاوبەشیان پێکهێنا کە لە پاشایەتیی خوازان و کۆمۆنیستەکان، پێکهاتبوو و، دەسەلاتی وڵاتەکەیان بەدەستەوە گرت. بەهەرحاڵ، سەرکەوتنی کۆمۆنیستەکان لە ڤێتنام (١٩٧٥) بوو بە هۆی سەرکەوتنی رەهای هێزەکانی پاتت لاو لە لائۆس و، لە ڕێکەوتی دووی کانوونی یەکەمی ١٩٧٥دا رژێمی پاشایەتی بە تەواوەتی لەوڵاتدا بەهەڵوەشاوە ڕاگەیەنراو، بە جێگای ئەو رژێمە، کۆماری دیمۆکراتیکی گەلی لائۆس دامەزرا.

Patrimonialism پاتریمۆنیالیزم / دەسەڵاتی بەرەبابی

ئەم زاراوەیە لە لایەن ماکس ڤیبەر، کۆمەڵناسی ئەڵمانی داهێنراوە. پاتریمۆنی لە وشەی Paterی لاتینی واتە باوک وەرگیراوەو، بریتیە لەو ملک و سامانەی کە لە باب و باپیرانەوە بە میرات گەیشتبێ. ڤیبەر پاتریمۆنیالیزم بە جۆرێک لە حکومەت دەزانێ کە دەسەڵاتدارەکەی، وەک مولکی تایبەتی خۆی سەیری حکومەت دەکا.

مەبەستی سەرەکی لە دامەزراندنی ئەمجۆرە حکوومەتە، دابینکردنی پێداویستیەکانی بنەماڵە یان خێزانی دەسەڵاتدارە. کاربەدەستانی دەوڵەت هەموویان لەراستیدا نۆکەران و نوێنەرانی دەسەڵاتدارن.

Parallelism پارالیلزم

گریمانەی پارالیلزم ناوی بەشێک لە فەلسەفەی ئەفلاتونە، لە ژێر ناوی چینە کۆمەلایەتیەکان یان سێ رۆحەکە کە لە کتێبی " کۆماری"ی ناوبراودا، ئاماژەی پێکراوە.ئەفلاتون کۆمەڵ لە سەربنەمای دابینکردنی سێ پێداویستی (دابینکردنی پێویستیەکانی جەستەیی مرۆڤ، پاراستنی کۆمەڵگا و دەسەڵاتکردن بەسەر وڵاتدا) دابەش دەکاو، هاوسەنگیەک لە نێوان توانایی و لێهاتوویی تاکەکەسەکان لەگەڵ چینە کۆمەلایەتیەکان هاوسەنگیەک دادەنێ.

Partocrac پارتۆکراسی / حیزب سالاری

پارتۆکراسی زاراوەیەکە کە بە دەسەڵاتدارەتیی حیزبەکان و، بە باوەڕی کۆمۆنیستیەکان بە "دێمۆکراسیی حیزبی " دەگوترێ کە لە سەدەی بیستەمدا لە دوای شۆڕشی کۆمۆنیستی هاتە ئاراوە.

لە سیستەمی پارتۆکراسیدا شێوازەکانی حکومەتی تاکەکەسی، دەسەڵاتدارەتیی رێبەرانی حیزبی و دەسەڵاتدارەتیی حیزب یاندەسەڵاتدارەتیی "چینی نوێ" لە کۆمەڵگا دادەمەزرێ.

Partisan پارتیزان

ئەم زاراوەیە لە راستیدا بەو بەشە لە خەڵکی رووسیا دەگوترا کە لە ماوەی هێرشی ناپلیۆن، ئیمپراتۆری فەرەنسا بۆ سەر رووسیا، هێرشیان دەکردە سەر هێڵەکانی لۆجستیکی فەرەنسا (١٨١٢). ئەمڕۆکە ئەم زاراوەیە بەو گرووپە چەکدارانە دەگوترێ کە لە پشتی هێڵەکانی دوژمنەوە هێرشی دەبەنە سەر دوژمن و، یەکەی بەرگری پێک دێنن.

لە شەڕی دووهەمی جیهانیدا زاراوەی پارتیزان بە چەند تاقم لە گرووپەکانی چەپ دەگوترا کە بە پێی دەستووری ستالین لەو شوێنانەی کە لە لایەن ئەڵمانیەکانەوە داگیر کرابوو، هێرشیان دەکردە سەر ئەڵمانیەکان (٤٢_١٩٤١). هەر لەو کاتەدا پارتیزانە کۆمۆنیستەکان لە ئەڵبانیا، سلۆڤاکیا و یۆنانیشدا لە دەوری یەک کۆبوونەوە. پارتیزانە کۆمۆنیستەکان لە یۆگوسلاڤیا بە سەرکردایەتی مارشاڵ تیتۆ لە کانوونی دووهەمی ١٩٤١ دامەزران و،بەم شێوەیە لە چینیەکان جیا کرانەوە. پارتیزانە کۆمۆنیستەکان لەو شوێنانەی کە لە لایەن سوپای ئەڵمانیاوە داگیر کرابوون هاوکارییەکی بەرچاو و کاریگەرییان لە گەڵ سوپای سووردا دەکرد.

Parliament پەرلەمان

پەرلەمان ئەو واتایانە لەخۆ دەگرێ:

١_ئەو کۆڕو ناوەندە رسمیانەی کە سەلاحییەتی دەرکردنی بڕیارێکیان هەبێ و، ئەرکی سەرەکیان تاوتوێکردن و پەسندکردنی یاسا و بوودجەیە.

٢_ بەواتای ئەنجوومەنە.

Long Parliament پەرلەمانی درێژماوە

لە مێژووی بەریتانیادا بە ئەنجوومەنێک دەگوترێ کە ماوەکەی لە ٣ی تشرینی دووهەمی ١٦٤٠ هەتا ١٦ی مارتی ١٦٦٠ درێژەی کێشا.

Short Parlament — پەرلەمانی کورت ماوە

ئەم زاراوەیە لە مێژووی بەریتانیادا بە ئەنجوومەنێک دەگوترێ کە لە ڕێکەوتی ١٣ی نیسانی ساڵی ١٦٤٠ دامەزراو، لە ٥ی مانگی مایسی ئەوساڵەدا لە لایەن چارڵزی یەکەم، پاشای ئەوکاتی بەریتانیا هەڵوەشایەوە.

Parliamentarism — پەرلەمانتاریزم

پەرلەمانتاریزم لە وشەی فەرەنسیی Parler (قسە کردن و بڕیاردان) وەرگیراوە. پەرلەمانParlement (شوێن و ئەنجوومەنی شوڕا) بە دەستەیەک دەگوترێ کە لە لایەن خەڵکەوە (بەدەنگی ڕاستەو خۆ و شاراوە) هەڵدەبژێردرێن تاکوو خەریکی دارشتن و پەسندکردنی یاساکان بن و، بەسەر جێبەجێ کردنی یاساکانیشدا چاوەدێری بکەن. لەو وڵاتانەی کە دەسەڵاتەکان لێک جیا کراونەتەوە (بەڕێوەبردن، یاسا داڕێژی و دادوەری)، پەرلەمان هەمان هێزی یاساداڕێژییەو، بە نوێنگەی دیمۆکراسیی ناڕاستەوخۆ دەژمێردرێ. لە یۆنانی کۆن و کانتۆنەکانی سویسرادا دیمۆکراسیی ڕاستەوخۆ لە ئارادا بووە، کە لەودا خەڵک ڕاستەوخۆ لەدارشتن وپەسندکردنی یاساکاندا بەشدارییان کردووە.

پەرلەمانتاریزم، بە بیروبۆچوونێک دەگوترێ کە بڕوای بەیاسادارشتن لە ڕێگای پەرلەمانەوە هەیەو پێوایە دەبێ پەرلەمان بە سەر کاروباری دەوڵەت و حکوومەتدا چاوەدێری بکا. هەڵبژاردنی سەرۆک وەزیرو وەزیرەکان بەدەنگی لە لایەن نوێنەرانی خەڵک لە پەرلەماندا دەنگی متمانەیان پێدەدرێ. سەرۆک وەزیرو وەزیران لە بەرامبەر پەرلەماندا بەرپرسیار و وڵامدەرن. بە واتایەکی دیکە، ئەنجوومەنی وەزیران بە تێکرایی و ئەندامانی حکوومەت (وەزیران) بە تاک لە بەرامبەر دەسەڵاتی یاساداڕێژی (پەرلەمان)دا بەرپرسیارن و، پەرلەمان دەتوانێ و ئەو سەربەستیەی هەیە کە دەنگی متمانەیان پێ بدا یان پێیان نەدا. ئەگەر دەنگی بێ متمانەیی بە حکوومەت یان وەزیرێک درا ئەوا ئەو حکوومەتە یان ئەو وەزیرە لەسەر کار لادەدرێ.

هەڵسەنگاندن و پەسندکردنی بووجە، پێدا چوونەوە بە گەڵاڵەکان لە کۆمیسیۆنەکانی پەرلەمان بەر لە پەسندکردنی کۆتایی، لە ئەرکەکانی پەرلەمانە. بوونی پەرلەمان نیشانەی ئیرادەی گەل و دەسەڵاتی نەتەوەییە. لە پەرلەمانتاریزمدا، پەرلەمان دەسەڵاتداری ڕاستەقینەو سەرەکیە و،

نوێنەری خەڵکەو، حکومەت تەنیا پەسندکراوەکانی پەرلەمان جێبەجێ دەکا. لە حکومەتە تۆتالیتێرەکاندا پەرلەمان بێ هێزو لاوازەو، زۆر هەڵدەوەشێتەوە.

بۆ یەکەمین جار پەرلەمان لە سەدەی ١٣ لە بەریتانیا دا دەستی بەکار کرد (لەساڵی ١٢١٥). بەو پێشنیارانەی کە ژمارەیەک لە نوێنەرانی خەڵک لە پەرلەمان دا ئاراستە دەکەن، بۆ ئەوەی کە پەسند بکرێن و ببن بە یاسا، گەڵاڵ"ەی پێ دەگوترێ و؛ بەو پێشنیارانەش کە لەلایەن ئەنجوومەنی وەزیران (حکوومەت)ەوە دەدرێ بە پارلەمان، تاکوو پەسند بکرێ و ببێ بە یاسا، پێی دەگوترێ "لایحە".

پاسیفیزم / ئاشتی خوازی — *Pacifism*

پاسیفیک (Pacific) لە زاراوەی لاتینی(Pacific (us بە مانای سۆلح وئاشتی وەرگیراوە. زاراوەی پاسیفیزم لە زمانی فەرەنسیشدا هەر بەو مانایە دێ وو، بۆ ئاماژە بە لایەنگریکردن لە ئاشتی و هێمنایەتی کەڵکی لێ وەردەگیردرێ. لایەنگرانی پاسیفیزم دژی هەرجۆرە شەڕێکن و، پێیانوایە کە دەکرێ لە رێگای بانگەشەو ئامۆژگارییەوە ئاشتیی گشتی جێبەجێ بکرێ. لایەنگرانی ئەو رێبازە زۆر جار رۆڵێکی گەورە لە دەربڕینی ویستەکانی خەڵک بە دژی پلانە شەڕخوازانەکان دەگێڕن.

پالاوتنی نەتەوەیی — *Ethnic Cleansing*

لێکدانەویەکی مۆدێرنە بۆ سڕینەوەیەکی رێکخراو و بەرنامە بۆ دارێژراو، بەئەنقەست و زۆرەملێ و دڕندانەی گرووپێکی ئەتنی لە وڵاتێکدا کە گرووپێکی ئەتنی دیکە ئەو شوێنە بە هی خۆی دەزانێ. لە بواری تیۆرییەوە، دەکرێ جیاوازی نێوان ئەم زاراوەیە و کوشتنی بە کۆمەڵ و ژینۆساید کە ئامانجەکەی لە نێو بردن وخاشەبڕکردنی کردنی گرووپێکی نەتەوەیی بە شێوەیەکی پلان بۆ داڕێژراوە، دابنرێ؛ بەڵام لە کردەوەدا ناکرێ لێک جیا بکرێنەوە. ئەو چەمکانەی کە هاوتای ئەو زاراوەیەن، بریتین لە: "دژایەتیی ئەتنی / هەرێمی"، دژایەتیی کولتووری"، "دژایەتیی نەتەوەیی ـ ئەتنی"، کە هەموویان جۆرێکی نوێ لە رەگەزپەرستی تێکەڵ بە ئایدۆلۆژیایی

ناسیۆنالیستین. لە ساڵی ١٩٩٢هەتا ١٩٩٦ لە یۆگۆسلاڤیای پێشوودا، پالاوتنی نەتەوەیی لە لایەن میسرییەکان و کرۆڤاتەکان لە دژی یەکتر و بەتایبەتی لەدژی موسوڵمانەکانی بۆسنیا پیادە دەکرا. پلانەکەش بریتی بوو لە کەڵک وەرگرتنێکی ڕێکخراو لە تۆقاندن، دەستدرێژیکردن بۆ سەر ناموس، برسیکردن و کوشتن بۆ ناچارکردنی [کەسەکان] بۆ چۆڵکردنی شوێنەکە. مەبەست لەم هەنگاوانە، گۆڕینی نەخشەی بۆسنیا_هێرزێگۆڤین بە قازانجی بەڕێوەبەرانی ئەم سیاسەتە بوو. ئەگەرچی ئەو هێرشانە بۆ سەر مافی مرۆڤ، وەک جینایەتەکانی شەڕ ناسراون و، دیوانی نێونەتەوەیی داد لە لاهەدا کەسە دەستبەسەر کراوەکانی دادگایی کردووە، بەڵام زۆر کەس پێیانوایە کە ڕێککەوتننامەی دەیتۆن (Dayton Agreement) بۆ کۆتایی هێنان بە شەڕی بۆسنیا (١٩٩٥)، چاوی لە دەرئەنجامەکانی پالاوتنی نەتەوەیی لە ڕێگای دان پێدانان بە سنوورە نوێکان کە هەر لە ڕێگای ئەم پالاوتنەوە پێکهاتووە، پۆشیوە.

پالاوتنی نەتەوەیی بە یەکێک لە جۆرەکانی "شەڕی پۆست مۆدێرن" دەژمێردرێ کە دژایەتی و شەڕی نێوان نەتەوەکان، شوێنی خۆی بە دژایەتی و شەڕی نێوان هێزە نیمچەچەکدارەکان، باڵەکان و گرووپە ئەتنیە نارەسمیە ڕکابەرەکان دەبەخشێ. قوربانیەکان [لەوشەڕانەدا] زیاتر خەڵکی سڤیل و ئاساین کە بە شێوەیەکی دڕندانە لە لایەن دراوسێ و هاونیشتمانەکانی پێشووی خۆیان دەکوژرێن. لە نموونەی نوێترلە بۆسنیا، دەکرێ ئاماژە بە لیبریا، ڕڤاندا، سریلانکا، سۆمالی، سودان، هائیتی، کامبۆج وئەفغانستان بکرێ بەوتەی رابێرت کاپلان، شەڕی پۆست مۆدێرن، ژینۆسایدو پالاوتنی نەتەوەیی بەرهەمی دەوڵەت _نەتەوە شکست خواردووەکانی دوای شەڕی ساردە؛ واتە ئەو دەوڵەت_ نەتەوانەی کە شایەدی "لاوازیی لە ڕادەبەدەری حکومەتە ناوەندییەکان، سەرهەڵدانی ناوچە خێڵەکی و هەرێمیەکان، بڵاوبوونەوەی لە ڕادەبەدەری نەخۆشی و پەرەگرتنێکی زۆری شەڕ بوون." لەم "ئانارشیە ڕوو لەگەشەیە"دا، نەقشە سیاسیە باوەکان ناڕوونن، چوونکە "تۆڕی پۆلێن بەندیی دەوڵەت _ نەتەوە شوێنی خۆی بە نموونەیەکی نارێک لە دەوڵەت شارەکان، گەرەکە هەژارەکانی قەراغ شارەکان و ناوچەگەراییە ناڕوون و ئانارشیەکان دەبەخشێ".

کۆتایی شەڕی سارد خێرایی بەم پرۆسە داوە. نەمانی ململانێی نێوان دوو زلهێزەکە و لەگەڵ ئەویشدا نەمانی هاوکاری و کۆنترۆڵی سەربازی و ئابووری، بۆتە هۆی سەرهەڵدانی ڕق و

ململانێ هەڵچووە ناوچەییەکان لە زۆربەی ئەو دەوڵەت و ناوچانەی کە فرە ئەتنین و پێشتر لە ژێر دەسەلاتی یەکێک لەو دوو زلهێزە دابوون. پێکهەڵپرژانە ئەتنی _ نەتەوەییەکان جیاوازییەکی زۆریان لەگەڵ بزووتنەوە دژە کۆلۆنیالی، سەربەخۆی خوازی و جیایی خوازییەکانی پێشوودا هەیە. کۆمەڵگای نێونەتەوەیی بە بیانووی گرێمانەکانی رێککەوتننامەی ویستفالی کە ولاتان نابێ دەست لە کاروباری نێو خۆیی یەکتر وەربدەن، تائیستا نەیتوانیوە ولامێکی گونجاو ورێک بەم دیاردە بداتەوە.

Panchashila پانچاشیلا

ئەم زاراوەیە سەنسکریتیە بە واتای ٥ بنەمایە.. ئەم زاراوەیە لە ئایینی بودا بۆ هەڵسوکەوت و رەوشتی گشتی کە ٥ بنەمای هەیە، کەڵکی لێ وەردەگیردرێ، کە بریتین لە: خۆبواردن لە کوشتن، خۆبواردن لە دزی، خۆبواردن لە درۆکردن، خۆبواردن لە داوێن پیسی و خۆبواردن لە ماددەی سرکەرەکان.

لەم سالانەی دواییدا ئەم زاراوەیە بۆ دەرخستنی سیاسەتی دەرەوەی هیند کەڵکی لێ وەرگیراوە کە خاوەنی ٥ بنچینەی سەرەکیە:

الف) رێزگرتن لە سەروەری و یەکپارچەیی خاکی ولاتان

ب) هێرش نەکردن

ج) دەستێوەرنەدان لە کاروباری نێوخۆیی ولاتان

د) پیادەکردنی یەکسانی لە پێوەندییە نێونەتەوەییەکان و، رێزی دوولایەنە

ه) پێکەوە ژیانی ئاشتیانەی ولاتان لەگەڵ حکومەتە جۆراوجۆرەکاندا

ئەم ٥ بنەمایە لە کۆنفرانسی باندۆنگدا، وەک پێنج بنەمای پێکەوە ژیانی ئاشتیانە لە لایەن ولاتانی بەشدار، پەسند کرا.

لە ساڵی ١٩٦٥ بەدواوە ولاتی ئەندەنۆسیاش لە بنەماکانی پانچاشیلا، وەک سیاسەتی دەرەوەی خۆی کەڵکی وەرگرتووە.

Pan –Geramanism پان ژێرمەنیزم

پان ژێرمەنیزم بە بزووتنەوەیەکی ئەمپریالیستی دەگوترێ کە ئامانجەکەی یەکخستنی هەموو ئەڵمانی زمانەکان و کۆکردنەوەیان لە ئیمپراتۆرییەک دایە. ئەم بیروبۆچوونە لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم (١٨٩٤) و یەکەمین دەیەی سەدەی بیستەم لە لایەن ئەنجومەنی پان ـ ژێرمەن بە سەرکردایەتی هێزیش کلاس پەرەی پێدرا.

پان ژێرمەنیزم بە ئامرازی سەرەکیی حکومەتی نازییەکان دەژمێردرێ.

پێگەی کۆمەڵایەتی — Social Status

پێگەی کۆمەڵایەتی بریتیە لە: "پێگەی تایبەتی کەس یان کەسەکان، گرووپ یان گرووپەکان، لە هەموو سیستەمێکی کۆمەڵایەتی، بە هەموو تایبەتمەندییە یاسایی و کۆمەڵایەتیەکانیەوە".

هەرکاتێک کە رۆڵێکی کۆمەڵایەتی لە لایەن کۆمەڵگاوە هەڵدەسەنگێندرێ، پێگەی کۆمەڵایەتیی ئەو رۆڵە دەردەکەوێ. پێگەی کۆمەڵایەتی بەهایەکە کە گرووپێک بە رۆڵێکی کۆمەڵایەتی دەبەخشێ.هەر کۆمەڵگایەک بەپێی پێویستیەکانی خۆی رۆڵە کۆمەڵایەتیەکان پۆلێن بەندی دەکا. لەم رووەوە، لە هەر کۆمەڵگایەکدا هێندێک لە رۆڵەکان بەگرنگتر لە رۆڵەکانی تر دەمێژدرێن و و پێگەیەکی کۆمەڵایەتیی بەرزتریان هەیە.

پراگماتیزم — Pragmatism

پراگماتیزم لە زاراوەی یۆنانیی Pragmatosو Pragma (کردە) وەرگیراوە.

پراگماتیزم تیۆرێکە کە لەراستیدا بیرلە هەنگاو وکردەوە دەکاتەوە. واتە ئەو شتەی کە بەکەڵک و بەقازانجە، حەقیقەتی هەیە، شایانی ئەوەیە بەدوای دابچی و، هەوڵی بۆ بدرێ. دەڵێ: بزانم لەوبگرەو بەردەیەی ژیاندا چ لە بەرژەوەندی مرۆڤ دایە کە بیکات؟ دواتر درێژە دەدا: مرۆڤ دەبێ ئەوکارە بکات کەباش بێ و بەقازانج بێ.

ئەم فەلسەفە و روانگەیە بەدوای حەقیقەتێکی ئابستراکتەوە نیە، بەڵکوو بەرژەوەندییەکی کردەیی دەخوازێ. ئەم زاراوەیە بۆ یەکەمین جار لە ساڵی ١٨٩٨ لە لایەن ڤیلیام جیمز (١٩١٠-١٨٤٢) فەیلەسۆف و دەروونناسی ئەمریکایی کەڵکی لێ وەرگیرا. بە بڕوای ناوبراو، دەبێ مرۆڤ

زۆر بایەخ بە تیۆرە ئابستراکتەکان کە قازانجیکی کردەییان نیە، نەداو، هەروەها نابێ گوێ بداتە بوارە تیۆرییەکان کە هیچ ئاکام و دەرئەنجامێکی عەینی و هەستپێکراو و بەرێوەبەریان نیە. بەپێی ئەو بیروبۆچوونە ئەگەر کارو کردەوەیەک دەرئەنجامێکی هەبێ و، ئەگەر هەوڵێکی زانستی، ئابووری، سیاسی و کولتووری سوود بەخش بێ، ئەوکاتە شایانی ئەوەیە بەدوای دابچی و لێکۆڵینەوەی لەسەر بکرێ.

پراگماتیزم لەسەر بارودۆخی سیاسی، ئابووری و کولتووریی ویلایەتەیەکگرتووەکانی ئەمەریکا کاریگەرییەکی حاشا هەڵنەگری هەبووە.

لە نێو پراگماتیزمدا بیروبۆچوون و روانگەیەکی بەریتانی، لە ژێر ناوی "قازانج بینی و قازانج ویستی" هەیە کە بۆ یەکەمجار لە لایەن جۆن ستوارت میل (١٨٧٣-١٨٠٦) فەیلەسۆف و ئابووریناسی بەریتانی، لە باسی ئابووری سیاسیدا بە شێوەیەک حستیە ڕوو و، لە لایەن ڤیلیام جیمز (١٩١٠-١٨٤٢)، فەیلەسۆفی ئەمەریکی وەک بیروبۆچوونێکی گشتی و بنەڕەتی خرایە روو؛ پاشان جۆن دیڤیی (١٩٥٢-١٨٥٩)ی ئەمەریکی پەرەی بەم بۆچوونە دا، بەڵام ئەوەی خستە سەر کە: ناکرێ واز لە هەموو ئەو شتانە بێنین کە قازانجێکی کردەییان نیە.

هێندێک جار پێویستە تیۆر وّ کردە پێکەوە بن.ژۆرژ سورێل (١٩٢٢_ ١٨٤٧)، کۆمەڵناسی توندڕۆی فەڕەنسی و سەرکردەی شۆڕشگێڕی سەندیکالیستی لە ساڵی ١٩٢١دا چەند وتارێکی لە ژێر ناوی "قازانجی پراگماتیزم" بلاّوکردەوە کە لە ئیتاڵیا لایەنگری زۆری پەیدا کرد، بۆ وێنە مۆسۆلینی (١٩٤٥-١٨٨٣) لە ژێر کاریگەریی ناوبراو، گوتی " کردەوە، نەک قسە". هێنری بریگسۆن (١٩٤١_١٨٥٩) قازانج ویستی بە پاڵنەرێک ناوبرد نەک بە حقیقەت، لە هەمان کاتدا، حەزیشی لە پراگماتیزم دەکرد.

پراگماتیزم جگە لەوەی کە کاریگەری لە سەر لایەنە ماددی و عەینیەکانی ژیانی کۆمەلاّیەتیی رۆژئاواو بە تایبەتی ئەمەریکادا هەبوو، کاریگەرییەکی بەرچاویشی لەسەر بیروبۆچوونە سیاسیەکانی خەڵکی ئەو ولاّتەدا هەبووە.

پراگماتیزم، عەقڵی کردەیی لە بەرامبەر عەقڵی تیۆری و میتافیزیک دادەنێ.

پراڤدا *Pravda*

زاراوەیەکی رووسییە بەواتای حەقیقەتە. پراڤدا، رۆژنامەی ئۆرگانی کۆمیتەی ناوەندی حیزبی کۆمۆنیستی یەکیەتیی سۆڤیەت بوو. ئەم رۆژنامەیە لە ساڵی ١٩١٢بە سەرنووسەری و جیگریی مۆلۆتۆف دامەزرا.

پەردەی ئاسنین *Iron Curtain*

سنووریک بوو کە سۆڤیەتی (پێشوو) و وڵاتانی سەر بە سۆڤیەتی (بولگاریا، چکلۆسلۆڤاکیا، هەنگاریا، پۆڵەندا، رۆمانیا، یۆگۆسلاڤیا) لە بەشەکەی تری ئەورووپا جیا دەکردەوە.

ئەم زاراوەیە بۆ ئاماژە بە نەبوونی ئازادیی رادەربرین و هاتن و چوون بۆ ناوەوە یان بۆ دەرەوەی سنوورەکانی ئەو وڵاتانە کەڵکی لێ وەردەگیرا. ئەگەرچی دەڵێن یەکەمین جار چەرچیل لە قسەکانی خۆیدا لە فوڵتەن (١٩٤٦/٢/٥) لەم زاراوە کەڵکی وەرگرتووە، بەڵام بەر لە چەرچیل، دکتۆر گۆبلێز، وەزیری راگەیاندنی دەوڵەتی ئەڵمانیای نازی لە وتارە دژە بۆلشڤیکیەکانی خۆیدا کەڵکی لەو زاراوە وەرگرتووە.

پەردەی خەیزەرانی *Bamboo Curtain*

زاراوەیەکی هاوواتای پەردەی ئاسنینە کە سەبارەت بە چینی کۆمۆنیست کەڵکی لێ وەردەگیرێ و، ئاماژە بەو بەربەستە جەستەیی و ئایدۆلۆژییانە دەکا کە دەوڵەتی چین لە بەردەمی ئازادیخوازانی دادەنێ. لە نیسانی ١٩٥٥و لە ماوەی کۆنفرانسی ئەفریقایی ـئاسیاییدا کە لە شاری باندۆنگی ئەندەنۆسیا بەرێوەچوو، چوئین لای سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی چینی کۆمۆنیست هەبوونی پەردەی خەیزەرانی رەت کردەوە، داوای لە لیژنە بەشداربووەکانی ئەو کۆنفرانسە کرد کە سەردانێکی ئەم وڵاتە بکەن. وا پێدەچووکە دوای ئەوەی کە ئەمەریکا گەمارۆکەی لەسەر چین هەڵگرت، ئەم بەربەستانە لادران. لە ساڵی ١٩٧١دا چین بوو بە ئەندامی رێکخراوی

نەتەوەیەکگرتووەکان و، نیکسۆن، سەرۆک کۆماری ئەوکاتی ئەمریکاش سەردانی ئەم وڵاتەی کرد. لەساڵی ١٩٧٥دا پێوەندیی رەسمیی نێوان چین و بازاڕی هاوبەشی ئەورووپا دامەزراو، بەگشتی پێوەندییەکانی ئەم وڵاتە لەگەڵ رۆژئاوادا بەرەو باشی رۆیشت.

Presidium (Lat.Defence) پرێزیدیۆم

زاراوەیەکی لاتینیە بە مانای بەرگری و؛ لە عۆرفی سیاسیدا بە کۆمیتەی بەڕێوەبەریی ئەنجوومەنی بەرزی یەکیەتیی سۆڤیەتی سۆسیالیستی دەگوترا.

Perestroika پرۆسترۆیکا

زاراوەیەکی رووسییە کە بە واتای نۆژەنکردنەوەی بینایە. پێشگری Pere لە زمانی رووسیدا بە واتای "نۆژەنکردنەوە"و Stroikaبە واتای بینایە. بەم شێوەیە، ئەم زاراوەیە بە واتای نۆژەنکردنەوە و رێک خستنەوەیە. بەلاّم مەبەستی داهێنەرانی ئەم زاراوەیە، "پێکهێنانی ئاڵ و گۆڕ لە کۆمەڵگای سۆڤیەت" دا بوو.

گۆرباچۆف پرۆسترۆیکای بە هاوواتای "شۆڕش" دەزانی. بە بڕوای ناوبراو، "ئەگەر ئیمە بتوانین لە نێو هەموو هاواتاکانی پرۆسترۆیکا، گرنگترینەکەیان هەڵبژێرین کە لە هەمان کاتدا تایبەتمەندییەکانی پرۆسترۆیکا بە شێوەیەکی پوخت باس بکا، دەڵێین: پرۆسترۆیکا شۆڕشێکەو، بەبێ شک کاتالیزۆرێکی زۆر گرنگ و کاریگەر لە گەشەی ئابووری، کۆمەلاّیەتی و کولتووریی کۆمەڵگای سۆڤیەت دایە کە بریتیە لە کۆمەڵێک گۆڕانکاری بە مەبەستی پێکهێنانی دەوڵەتێک بە شێوازێکی نوێ".

گۆرباچۆف دەیگووت: "ئەو هەمووە سیستەمە جۆراوجۆرەی کە لە دنیادا پێکهاتوون، هیچ کات بەرهەمی شۆڕشێک نەبوون، بەڵکوو شۆڕشە جۆراوجۆرەکان بوونە هۆی پێکهاتنی گۆڕانکاری لەو سیستەمانەدا". ناوبراو بەو دەرئەنجامە دەگا کە،شۆڕشی سەرمایەداری لە رێگای چەندین شۆڕشەوە دروست بووو، لەم بوارەوە هانا بۆ لنین دەبا. لنین لە سەردەمێکدا نوسیبووی کە فەرەنسا، وڵاتی شۆڕشی بۆرژوازیی پێشکەوتوو، لە دوای شۆڕشی مەزنی ساڵەکانی ١٧٩٣-

١٧٨٩ پێویستی بە سێ شۆڕشی دیکە، واتا شۆڕشی ١٨٤٨، ١٨٣٠و١٨٧١ بوو تاکوو ئامانجەکانی خۆی دەستەبەر بکا. لەبارەی بەریتانیاشەوە ئەم قسەیە درووستە کە دوای شۆڕشی کرامۆل لە ساڵی ١٦٤٩، شۆڕشی مەزن (١٦٨٩-١٦٨٨) و ریفۆرمی ساڵی ١٨٣٢ پێویست بوو. لە ئەڵمانیاشدا دوو شۆڕشی بۆرژوازیی ١٨٤٨و ١٩١٨ پێک هات.

گۆرباچۆف لە لێکدانەوەکانی خۆیدا بەم ئاکامە دەگا کە سۆسیالیزمیش ناتوانێ تەنیا لەیەک شۆڕش دا کورت بێتەوە و، پێویستی بە کردەوەی لە شێوەی شۆڕش هەیە تاکوو بارودۆخی قەیراناوی یان بارودۆخی بەرلە قەیران چارەسەر بکا. بەم شێوەیە گۆرباچۆف پرۆسترۆیکا بە پرۆسەی شۆڕش ناو دەبا.

ئەمە واتایەکە کە گۆرباچۆف لە پرۆسترۆیکا دەیخاتە ڕوو. بەڵام لەڕوانگەی ناوبراوەوە، شۆڕش ئامرازێکە بۆ گۆڕینی سیستەمی کۆن کە ڕەوایەتی مێژوویی خۆی لە دەست داوە. کاتێک کە پێوەندییە کۆمەڵایەتیەکان لە سیستەمێکی کۆندا، دەبن بە بەربەست لەبەردەم گەشەی هێزە داهێنەرەکاندا، ئەوکاتە شۆڕش پێویستە. ئەگەر ـــ بەوتەی لنین ـــ لە فەڕەنسا، بەریتانیاو ئەڵمانیادا چەندین شۆڕش ڕوویان داوە. چوونکە ئێستاکە سیستەمی فیۆدالی بە تەواوەتی بۆ سیستەمی سەرمایەداری نەگوازرابۆوە.

پرۆسترۆیکا هەروەها بەپێی بانگەشەی دامەزرێنەکەی "شۆرشێکی لە سەرەوەڕا" بوو. بەڵام شۆرشێک بوو کە خەڵکی لە خوارەوەشڕا وەجموجۆڵ خست.

ئەگەر لنین کوڕی نەهیلیزمی رووسیا و میراتگری ڕەوتی ڕۆشنگەریی دەیەی هەشتای سەدەی نۆزدەهەمی ئەو وڵاتە بوو، ئەوا پرۆسترۆیکاش کوڕی شۆڕشی لنین بوو، بەڵام کوڕێک کە لە دنیایەکی جیاواز لە سەردەمی باوکی خۆی دادەژی و، لە هەوڵی ئەوە دایە کە میراتی باوکی خۆی هەتا ئەوەی بۆی دەکرێ، بەبێ کەمترین زیان، بە شێوەی ئەورۆیی بیدا بە دەستی جیلی نوێ.

بە بڕوای سەرکردەکانی سۆڤیەت دوو هۆکاری سەرەکی بوون بە هۆی هێنانە ئارای سیاسەتە ئابوورییەکانی پرۆسترۆیکا:

١ـ دابەزینی بەرچاوی گەشەی ئابووریی سۆڤیەت لە دوو دەیەی رابردوودا.

٢ـ دابەزینی چالاکیە ئابوورییەکان کە ڕەنگدانەوەی پرۆسەیەکی گشتی تر بوو.

بەبڕوای ڕێبەرانی سۆڤیەت، کێشەی سەرەکی ئەوە بوو کە شێوازی بەڕێوەبەریی ئابووری وڵات ئیتر لەگەڵ پێداویستییەکانی ئەو وڵاتەدا نەدەگونجاو، شێوازە کۆنەکان و پێداویستیە ڕاستەقینەکانی ئێستای کۆمەڵگادا ناتەبا بوون.

لایەنی ئابووریی پرۆسترۆیکا ئەو بوارانەی گرتەوە:

١ــ دەستەبەرکردنی پێداویستیە کۆمەڵایەتیەکان (شوێنی نیشتەجێ بوون، خۆراک و تەندروستی گشتی).

٢ــ گواستنەوە لە پەرەپێدان لە ڕووکەش دا (Extensive Growth) بۆ پەرەپێدان لە ناخ (Intensive Growth) دا.

٣ــ چاکسازی لە بەڕێوەبەری دا، واتە گواستنەوە لە شێوازە ئیدارییەکان بۆ شێوازو ڕێوشوێنە ئابوورییەکان.

پرۆسترۆیکا بوو بە هۆی شلەژانێکی پێکهاتەی سیاسیی کۆمارەکانی سۆڤیەت و وڵاتانی سەر بەم بەرەی سۆڤیەت و لە ئاکامدا ڕێگای بۆ هەڵوەشانەوەی یەکیەتیی سۆڤیەت خۆش کرد(کانوونی یەکەمی ١٩٩١).

پرۆسێس — *Process*

زاراوەیەکی فەرەنسیە کە لە سیاسەتدا بە پرۆسەی گۆڕانکاری و ئاڵ و گۆڕەکانی بزووتنەوەکان و دەوڵەتەکان دەگوترێ. پرۆسێس لە زاراوەی لاتینی Processus وەرگیراوە.

پرۆکیسنۆس — *Proxenos*

لە سەردەمی کۆندا بەو کەسە دەگوترا کە بۆ پاراستن و داکۆکیکردن لە مافی هاووڵاتیانی بیانی دەست نیشان دەکرا، کە خەڵکی وڵاتی خانە خوێ بوو و، هاووڵاتی ئەو بیانیانە نەبوو کە لەو وڵاتەدا نیشتەجێ بوون. ئەو کەسە ئەو ئەرکانەی لە سەرشان بوو کە کۆنسول بەڕێوەی دەبردن، بەڵام ئەو کەسە بۆخۆی خەڵکی ئەو وڵاتە بوو و، ئەم ئەرک و پۆستەش لە لایەن دەوڵەتی بیانیەوە

پێی نەدەدرا، بەڵکوو دەوڵەتی خانەخوێ لە بەرامبەر چەند ئیمتیازێکدا پێی دەدا، هەروەک چۆن ئێستا هەیە و لە سەدەکانی نێوەڕاستیش دا هەبوو.

Protocol

پرۆتۆکۆل

لە وشەیەکی یۆنانی وەرگیراوە. بەو لاپەڕە بچووکە دەگوترا کە لە سەر فایل دەدراو، کورتکراوە و پوختەی کێشەی نێو فایلەکەی تێدا دەنوسرا. بەڵام ئەمڕۆکە ئەم وشەیە واتای جۆراوجۆری هەیە وەک:

١ـ ڕێورەسم : بەو پرەنسیپ و ڕێوشوێنانە دەگوترێ لە پێوەندییە ڕەسمیەکانی نێوان دەوڵەتەکان لە ئارادایە، وەک ئەو ڕێوشوێنانەی کە پێوەندییان بە دابونەریتێ نێونەتەوەیی و دیپلۆماتیەوە هەیە کە لە چاوپێکەوتنە سیاسی و نووسینە ڕەسمیە دیپلۆماتیەکاندا ڕەچاو دەکرێن.

٢ـ بەرنامەی کۆنفرانس، کورتەی وتووێژەکان: کەڵک وەرگرتن لە پرۆتۆکۆل بەو دوو مانایە لە کۆنگرەی ڤیەننا (١٨٥١-١٨١٤) بوو بە کارێکی باو. هەر کاتێک بەرنامەی کۆنفرانس، وەکوو خۆی و وشە بەوشە تۆمار نەکرێ، Minutesی پێ دەگوترێ و ئەگەر بەرنامەی کاری ئەو وتووێژانەی کە سەبارەت بە چارەسەری کێشەکانن، ئەگەر وەکوو خۆیان و وشە بە وشەش تۆمار بکرێن، پێیان دەڵێن " ڕاپۆرتی تێروتەسەلْ یان ڕاپۆرتی وشە بە وشە".

٣ـ مانای نوێی ئەو وشەیە لە ڕاستیدا شتێکی وەک " ڕێککەوتننامەو ڕێککەوتنە"ە، ئەمەش زیاتر ئەوکاتەیە کە ئەو دەوڵەتانەی ڕێککەوتنی خۆیان لە بەڵگەیەکی لەم چەشنەدا تۆمار دەکەن (لە ڕاستی دا بەڵگەیەک بەو ناوە)، حەزدەکەن کە ئەو ڕێککەوتنە گرنگیەکی کەمتری لە ڕێککەوتننامەکە هەبێ. هەرچەندە زۆر جاری واش هەیە کە ڕێککەوتنی زۆر گرنگ لە نێوان دەوڵەتان لە ژێر ئەو ناوەدا پێک دێ.

٤ـ هێندێک جار ئەم وشەیە بەو بەڵگەنامەش دەگوترێ کە پوختەو خاڵە سەرکیەکانی کە دوولایەن لەسەریان ڕێککەوتوون، تێدا تۆمار دەکرێ و، پاشان دەخرێتەسەر دەقی ڕێککەوتننامەکە. کە دەتوانین پێی بڵێین "ڕێککەوتننامەی سەرەتایی" یان " ڕەشنووسی ڕێککەوتننامە". هێندێک جار ئەم وشەیە بەو بەڵگەیە دەگوترێ کە نێوەڕۆکی ڕێککەوتننامە شی دەکاتەوە کە "تەواوکەر"یشی پێ دەڵێن. هێندێک جاریش ئەم وشەیە بەو ڕێککەوتنە سەربەخۆ

و جیاوازە دەگوترێ کە بوارەکانی وەک کێشە سنوورییەکان یان دامەزراندنەوەی دووبارەی پێوەندییە سیاسیەکان لە خۆ دەگرێ کە لەم حالەتەدا بە "رێککەوتننامە" وەرگێردراوە. پرۆتۆکۆڵ لەم حالەتەدا، چەندین لق و پۆپی لێ دەبێتەوە: رێککەوتننامەی واژۆ (Of Signature): بەڵگەیەکە کە لەو بەڵگەدا، بە کورتی ئاماژە بە واژۆی رێککەوتننامە و هەموو ئەوشتانە دەکرێ کە دوو لایەنەلەسەریان رێککەوتوون؛ وەک گەرەنتی و بەڵێنەکانی دوولایەنە و... هتد. بەلام ئەو بەڵگەیە هیچ شتێک جگە لە ناوەرۆکی سەرەکی رێککەوتننامەکە لەخۆ ناگرێ.

رێککەوتننامەی تەواوکەر(Additional): بە بەڵگەیەک دەگوترێ کە بە رێککەوتننامەی سەرەکیەوە زیاد دەکرێ و ئامانج لەم کارەش تەواوکردن یان هاوسەنگ کردن یان راستکردنەوە یان روونکردنەوەی هێندێک لە ماددەکانی رێککەوتننامە سەرەکیەکەیەوە، بە بەشێک لە رێککەوتننامە سەرەکیەش دادەنرێ.

رێککەوتننامەی کۆتایی (Final): بەڵگەیەکە کە لەپاڵ رێکخستنی رێککەوتننامە سەرەکیەکەدا رێک دەخرێ و، روونکردنەوەی دەرەنجامەکان و شیکردنەوەی خاڵە لێڵەکان و روونکردنەوەی بابەتە ئالۆزەکان لە خۆدەگرێ و، رەنگە لە هێندێک حالەتیشدا بریارە تەواکەرەکانیش لە خۆبگرێ کە لەو حالەتەدا بە بەشێک لە رێککەوتننامەکە دادەنرێ. رەنگەئەو بەڵگەیە ئاماژە بە ژمارەی بەشداربووان لە کۆنفرانس یان دەرئەنجامەکانی وتووێژەکانی ئەو کۆنفرانسە بکا کە لەم حالەتەدا جیاوازییەکی لەگەڵ Final act دا نابێ.

پرۆلتاریا *Prolétariat*

لە وشەی لاتینی Proles بە واتای منداڵ وەرگیراوە. لە رۆمی کۆندا پرۆلتاریا بەو کەسانە دەگوترا کە هیچ مافێکیان نەبوو، لەوانە مافی خاوەندارێتی و جگە لە وەچەنانەوە لە کۆمەڵگادا هیچ رۆڵ و ئەرکێکی کۆمەڵایەتیان نەبوو. لە ساڵی ١٨٣٨دا " سیسمۆندی ئەم زاراوەی سەر لە نوێ زیندوو کردەوە و، بەوو کەسانەی دەگووت پرۆلتاریا کە " هیچ پشکێکیان لە سامانی کۆمەڵگادا نەبوو و هیچ کەس و لایەنێکیش پشتوانی لێ نەدەکردن کە ژیانێکی نەمر نەژیان

هەبێ و هیچ رابردوو داهاتوویەکیشیان نیە" ئەم وشەیە ئیستاش لە ئاخاوتندا هەر بەو واتایە کەڵکی لێ وەردەگیرێ و ئامانجەکەشی پێناسەکردنی چینێکی تایبەت لە کۆمەڵگا دایە.

دەکرێ هەلومەرجی ژیانی پرۆلتاری بە دابین نەکردنی ژیان، کەمیی داهات و کەمیی حەقدەستی کار و هەروەها بە دابین نەکردنی کار و بێ بەش بوون لە بیمە لە بەرامبەر مەترسیەکانی سەر ژیان و پیشەکەیان پێناسە بکەین. کاری بەردەوام و درێژماوەش نیشانەیەکی گرنگی دیکەی ژیانی پرۆلتارییایە. هەوەها دژواری هەلومەرجی دەرەوەی شوێنی کار، واتە هەلومەرجی ژیانی ئاسایی. زاراوەی خوار پرۆلتاریاش هەیە کە بە نزمترین توێژی لە حاڵی هەڵبەزدابەز و بێ بەش تر و هەژارتر لە پرۆلتاریا دەگوترێ. مارکس زاراوەی پرۆلتاریا و چۆنیەتی پێکهاتن و گەشەی پرۆلتاریا لە پرۆسێسی مێژوویی و ململانێی چینایەتیدا راڤە دەکا. بە بڕوای ناوبراو، "پرۆلتاریا بە چینێک دەگوترێ کە هەموو ئەرک و باری کۆمەڵگای لە سەرشانە، بەبێ ئەوەی کە هیچ ئیمتیازێکی لەو کارەدا هەبێ و، بە ناچاری دەکەوێتە دژایەتیکردن لەگەڵ چینەکانی تردا... پرۆلتاریا وێنەی لەبەریەک هەڵوەشانەوەی هەموو چینەکان و هەموو نەتەوەکانە". هەروەها مارکس لە بەرهەمە فەلسەفیەکانی خۆیدا دەنووسێ: "پرۆلتاریا بریتیە لەو ژینگە مرۆییەی کە مرۆڤ خۆی بە تەواوەتی لە دەست داوە و خۆی لێ بزر بووە و، ناتوانێ سەرلە نوێ خۆی بدوزێتەوە مەگەر ئەوەی سەر لە نوێ و بە تەواوەتیی هەل و مەرجی مرۆیی خۆی وەدەست بێنێتەوە".

پرۆلتاریا بەپێی سروشتی خۆی هێزێکی سەربزێوە. بەرهەمێکە کە بۆرژوازی، بە نیشانەی زیندووی کۆمەڵگایەکی دابەش کراو، بەرهەمی هێناوە. ئەم یاریە دیالیکتیکیە حەتمیەی دژبە یەکەکان، (پرۆلتیار و بۆرژوازی)دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی سەنتێزی ئەم دوو دژ بە یەکە، واتە، کۆمەڵگای بەبێ چین".

دیکتاتۆری پرۆلتاریا: تێپەڕبوون یان چوون بۆ کۆمەڵگایەکی بێ چین بەبێ تێپەڕینی قۆناغی نێوبەند جێبەجێ نابێ."یەکەم قۆناغی شۆڕشی کرێکاری، هاتنە ئارای پرۆلتاریا وەک چینی دەسەلاتدار یان وەک چینی بالادەستە "(مانیفێستی کۆمۆنیست). "دیکتاتۆریی شۆڕشگێری پرۆلتاریا" بۆ مارکس وەکوو شێوازێک وایە کە لەو قۆناغەدا دەوڵەت دەگۆڕێ بۆ ئەو شێوازە. واتە لە قۆناغی گواستنەوەی شۆڕشگێریی کۆمەڵگای سەرمایەداری بۆ کۆمەڵگای کۆمۆنیست، سەرەتا دیکتاتۆریی پرۆلتاریا دێتە ئاراوە تاکوو دەوڵەت لە نێو دەچێ، بۆ ئەوی کە بە جێگای ئەوەی

حکومەت بەسەر تاکەکەساندا حکومەت بکا، بەڕێوەبردنی شتومەکان دابمەزرێ. (ڕەخنە لە پلانی گووتا).

ناپرۆلتاریایی بوون: بەگشتی ناپرۆلتاریی بوون بریتیە لە رزگارکردنی چینی کرێکار لە هەل ومەرجی پرۆلتاریایی. بە بڕوای کۆمۆنیستەکان کردەی ناپرۆلتاریایی بوون بەبێ ڕووخاندنی کۆمەڵگای سەرمایەداری و دامەزراندنی دیکتاتۆڕیی پرۆلتاریا جێبەجێ نابێ.

پرۆنیزم Peronism

زاراوەیەکە کە لە ناوی خوان پرۆن (١٨٩٥-١٩٧٤)ی دیکتاتۆڕی بە ناوبانگی ئەرژەنتین (٥٥-١٩٤٦و ٧٤-١٩٧٣) و هاوسەرەکەی ئیڤا پرۆن وەرگیراوە و بە پلان و بەرنامە سیاسی، ئابووری و کۆمەلایەتیەکانی خوان پرۆن دەگوترێ.

پرۆن بە ڕێکخستنی جەماوەریی چینی کرێکاری ئەرژەنتین لە ڕێکخراوە کرێکاری ومیلیشیا کرێکارییەکاندا بە دژی تاقمی بژاردەی توێژی باڵای ناوەندو شێوازەکانی جێبەجێکردن و پیادە کردنی دەسەلات لە بوارەکانی سیاسەتی دەرەوەداو، هاندانی هەستی ئەرژەنتینەکان بە دژی ئەمەریکا و، ئەوەی کە ئەرژەنتینیەکان دەبێ سەرکردایەتی ئەمەریکای لاتین بەدەستەوە بگرن، توانی سەرنجی خەڵکی دنیا بۆلای خۆی رابکێشێ. ناوبراو توانای چارەسەرکردنی کێشە ئابوورییەکانی وڵاتەکەی نەبوو، بەلام بەو حاڵەش خاوەنی ڕێز و خۆشەویستیەکی تایبەتی بوو. دوای مردنی ناوبراو، سەرکردایەتی ئایدیەکانی پێرۆنیستی کەوتەدەستی هاوسەرەکەی، واتا ئیڤا پێرۆن. ناوبراو دوای ئەوەی کە لە لایەن ژەنەڕاڵە ئەرژەنتینیەکانەوە لەسەر دەسەلات لابرا (١٩٧٦)، کەسایەتی و ڕێزی پێشووی خۆی لە دەست دا.

پۆست مۆدێرنیزم Post – Modernism

لە بواری سیاسیدا، ئەم ڕێبازە پێیوایە کە خەباتی چینی کرێکار بەرەو کوژانەوە یان دامرکان چووەو، چینی کرێکار لە کۆمەڵگا پێشکەوتووە پیشەسازییەکاندا لە نێو هەناوی بەرژەوندییەکانی سیستەمی سەرمایەداریدا تواوەتەوە. بە بڕوای لایەنگرانی ئەم ڕێبازە، ویستەکان و

خەباتی بان چینایەتیی وەک بزووتنەوەی پاراستنی ژینگەو بەرگری لە مافەکانی هیمۆسیکسشاڵەکان جێگای خەباتی چینایەتی گرتۆتەوە. بە بڕوای دانیەل بێل، کۆمەڵناسی ئەمەریکی، قۆناغی پۆست مۆدێرنیزم، قۆناغ یان سەردەمی دژە نۆرمەکانی بۆرژوایی و حاشاکردن لە ناسنامەی کۆمەڵایەتی، تاکەیەتیی لە رادەبەدەر، چێژوەرگرتنی تێپەڕو کوێر و راوەستان لە دژی کولتووری مۆدێرنیزم، سیاسەتی دیمۆکراتیک و ئابووریی سەرمایەداری و بەها ئاینییەکانە. هێندێک کەس پۆست مۆدێرنیزم بە دژکردەوەیەکی کولتووری بە دوایین گۆڕانکارییە سیستماتیکەکانی سەرمایەداریی جیهانی دەزانن. هێندێکیش پێیانوایە کە ئەم سەردەمە هیچ دەسکەوت و بەرهەمێکی فیکری و سیاسی نەبووە، واتە لە هیچ پانتاییەکی کردەیی و تیۆریدا دەسکەوتێکی بەهادار و بەنرخیان پێ نەبووە و؛ پێیانوایە تایبەتمەندییەکانی پۆست مۆدێرنیزم بریتین لە لە هەژاریی فیکری، سازان و پێکهاتن، تێکەڵ پێکەڵی و، خۆبواردن لە دۆزینەوەی رێگا چارە.

Black Panthers

پڵنگە رەشەکان

یەکێک لە رێکخراوە ناسراوەکانی رەش پێستەکان لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکایە کە پڕۆپاگەندەی بۆ خەباتی چەکدارانەی کۆمەڵە رەش پێستەکان دەکرد. ئەم رێکخراوە دوای کوژرانی مارتین لۆسەرکینگ (١٩٦٨)دامەزرا.

بە هۆی ئەوەی پڵنگە رەشەکان چەکیان هەڵگرتبوو، پۆلیسی ئەمەریکا لێیان بە گومان بوو. ئەم بزووتنەوەیە بڕوای بە هەوڵی هاوبەشی رەش و سپی پێست و سپی پێستەکان لە خەباتی چینایەتیدا هەبوو.

Plenum

پلینۆم

لە وشەی پلینۆسی لاتینی بە مانای تژی وەرگیراوە. لە راستیدا پلینۆم بە کۆبوونەوەیەک دەگوترێ کە سەرکردایەتی یان دەستەی بەڕێوەبەریی رێکخراو یان حیزبێکی سیاسی پێکی هێناوە.

بە کۆبوونەوەی گشتیی ئەندامانی کۆمیتەی ناوەندیی حیزب، پلینۆمی کۆمیتەی ناوندیی ئەو حیزبە دەگوترێ. لە پلینۆمە بەرفروانەکاندا جگە لە ئەندامەکانی سەرکردایەتی یان کۆمیتەی

ناوەندی، ژمارەیەک پسپۆر و شارەزا لە بوارە جۆراوجۆرەکانەوە لە کۆبوونەوەکەدا بەشداری دەکەن.

پلۆتۆکراسی / حکومەتی دەوڵەمەندەکان Plutocracy

بە رژێمێکی سیاسی دەگوترێ کە کەسانی دەوڵەمەندی نێو کۆمەڵگا، دەسەڵاتی کۆمەڵگا بەڕێوە دەبەن. دەکرێ پلۆتۆکراسی بە حکومەتی دەوڵەمەندەکان ناو ببەین. ئەم زاراوەیە هێندێک جار بە دەوڵەمەندترین کەسەکانی نێو کۆمەڵگایەکیش دەگوترێ.

پلۆرالیزم Pluralism

زاراوەی پلۆرالیزم لە چەمکی لاتینیی Pluralis (چەند یەکە) وەرگیراوەو، بە بیروبۆچوونێک دەگوترێ کە بڕوای بە فرەیی، فرەچەشن بوون و چوونە سەری ژمارەی حیزبە سیاسیەکان، کۆمەڵەکان، ئەنجوومەنەکان و جیاوازی بیروڕا و بۆچوونەکان لە پێناوی بەرژەوەندی گشتی و لە ئاکام دا بڕوای بە فرەیی دەسەڵات لە هەموو بوارەکاندا هەیە. پلۆرالیزم داکۆکی لەو خاڵانە دەکا کە ئاماژەمان پێکرد و، خەڵک هان دەدا کە بڕوایان بە فرەحیزبی، یەکیەتی و کۆمەڵە جیاوازە سیاسی و ئابوورییەکان، پەروەردەوفێرکردنی کولتووری، یەکیەتیی و سەندیکا پیشەییەکان بێ، تاکوو لە ڕێگای بەشداریی هەمەلایەنەی خەڵک لە کاروباری گشتیدا بەرژەوەندی گشتی دابین ببێ و، بەڕێوەبردنی کاروباری کۆمەڵگا لە پانتایەکی بەرفراوانتردا بەجێ بکرێ.

زاراوەی پلۆرالیزم لە بوارەکانی سیاسی، ئابووری، کولتووری، تەندروستی، داد و... هتددا کەڵکی لێ وەردەگیردرێ. مۆنتسکیۆ (١٦٨٩_١٧٥٥) نووسەر و فەیلەسوفی کۆمەڵایەتی سیاسیی فەرەنسی پێیوایە کە پلۆرالیزم کاتێک دەتوانێ ئاکام و دەسکەوتی هەبێ کە ئەندامانی حیزبەکان، کۆمەڵەکان، ئەنجوومەنەکان، یەکیەتیەکان، ڕێکخراوەکان وسەندیکاکان و تەنانەت کەمینە ئایینیەکان هەڵسەکەوتێکی نەرم و نیانیان لەگەڵ یەکتردا هەبێ و ڕێز لە بیروبۆچوونی جیاوازی یەکتر بگرن. ناوبراو دژی هەر جۆرە چەقبەستوویی و چڕبوونەوەیەک بوو و، پێشنیاری دەکرد کە دامودەزگا ناحکومیەکان دڵخوازانە لە کاروباری حکومەتدا بەشداری بکەن.

"ئانارشیەکان" خوازیاری پلۆرالیزمێکی زۆر و لەرادەبەدەرن. تاقمە ئایینی و کەمینەکانی هێندێک لە ولاّتان کە خوازیاری دامەزراندنی قوتابخانە، دامەزراوەو، رێکخراوە دادوەرییە تایبەتیەکانی خۆیانن، لەریزی ئەو کەسانەدان کە خوازیاری پلۆرالیزمن. لایەنگرانی لێک جیاکردنەوەی هێزەکانی یاسادارێژی، داد و بەرێوەبەری و فیدرالی خوازەکان بە پشتیوانانی پلۆرالیزم دەژمێردرێن.

پلۆرالیزم، دوژمنی کەڵەکەبوونی هێز و دژی حکومەتی چەقبەستووی دیکتاتۆرییە. لە بەرامبەر پلۆرالیزمدا سیستەمی فەلسەفیی مۆنیزم هەیە. پلۆرالیزم داکۆکی لە فیدرالیزم دەکا وفرەیی دەسەلاّت بە مەرجی دەستەبەربوونی ئازادی دەژمێردرێ. رێزدانان لە بیروبۆچوونەکان لە سەربنەمای پەروەردەیەکی وردو هەڵسەنگێنراو و عەقلانی، فیدرالیزم لە خەسارەکان دەپارێزێ.

پۆلیسی نهێنی Secret Police

بەهێزێکی تایبەتی دەگوترێ کە بەمەبەستی کردەوە نهێنیە نایاساییەکانی بەدواداگەران و چاوەدێریکردن و لێکۆڵینەوە وسەرکوتی بە ناو "دوژمنانی دەوڵەت" کەڵکی لێ وەردەگیردرێ. لەو کۆمەڵگایانەی کە خاوەنی سیستەمێکی راستەقینەی دێمۆکراتین، پێویستیەکی ئەوتۆیان بەم دامودەزگایانە نیە؛ بەلاّم ئەو دەوڵەتانەی کە ئایدۆلۆژیای نەیارە سیاسیەکانیان پێ تەحەممول ناکرێ، بە پشت بەستن بەم دامودەزگایانە خۆیان و دەسەلاّتەکەیان لە مەترسی و هەرشەکان دەپارێزن.

پۆلیسی نهێنی بە ئامرازێکی سەرەکیی سەرکوت و پیادە کردنی دەسەلاّتی تاک حیزبی لەولاّتێکدا دەژمێردرێ. گۆستاپۆی ئەڵمانیای نازی و K.G.B ی یەکیەتیی سۆڤیەت لە ریزی ئەم دامودزگایانەن.

پەنابەری Asylum

لە ساڵی ١٩٥٠دا، دوای ئەو گۆڕانکارییە یەک لە دوای یەکانەی کە لە بواری پەنابەرییەوە لە ماوەی بیست وپێنج سەدەی رابردوودا روویان دابوو، دارێژەرانی پێرەوپرۆگرامی یاسای بەرێوەبەری کۆمیسیاری بەرزی پەنابەران، زاراوەی "پەنابەری" بەو شێوە پێناسە دەکەن:

پەنابەر بە کەسێک دەگوترێ کە، " بە هۆی ترسێکی بەجێ کە هەیبووە یان هەیەتی، یان بە هۆی رەگەز، ئایین، نەتەوە یان بیروباوەڕی مەترسی لەسەرە، لە ولاّتی خۆی یان ئەگەر هاوولاّتی هیچ ولاّتێک نەبێ، لە ولاّتێک کە پێشتر بە پێی عادەت تێی دا نیشتەجێ بووە بچێتە دەرو، بە هۆی

ئەو ترسە نەیهەوێ بگەڕێتەوە ولاتی خۆی؛ یان ئەگەر هاوولاتی هیچ ولاتێک نەبووبێ و نەیهەوێ بۆ ئەو شوێنە یان ولاتەی کە پێشتر تێدا نیشتەجێ بووە، بگەڕێتەوە"؛ (بڕیاری ژمارە ٤٢٨ی کۆمەڵەی گشتی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان، کە ڕێکەوتی چواردەی کانوونی یەکەمی سالی ١٩٥٠).

بەپێی پێناسەی دیوانی نێونەتەوەیی داد، پەنابەر بریتیە لەو کەسەی کە لە لایەن دەولەتێکەوە چاوەدێری دەکرێ و مەترسی لە سەرەو، ولاتێکی تر پشتیوانی لێ دەکا و لە ڕێگای چەندین کەناڵەوە لەم مەترسی و چاوەدێرییە دەپارێزێ. پەنابەری چەندین جۆری هەیە کە باوترین حاڵەتەکانی پەنابەری، پەنابەری سیاسی یان دەرەکیە. ئەمجۆرە پەنابەریە ڕەنگە لە لایەن دەولەتێک لە دەرەوەی سنوورەکانی خۆی یان لەو شوێنانەی کە یاسا نێودەولەتیەکان بەر بە پیادەکردنی دەسەلاتی بەرپرسانی دەولەتی چاوەدێریکەر دەگرێ، جێبەجێ دەکرێ. پەنابەری، تاوانبارانی ماف و یاسا گشتیەکان ناگرێتەوە. جۆرێکی تری پەنابەری، پەنابەری نێوخۆییە کە بەپێی ئەمجۆرە، دەولەتێک لە نێوخۆدا پەنابەری بەکەسێک دەبەخشێ.

هیچ ڕێوشوێنیک و یاسایەکی نێونەتەوەیی دەولەتێک ناچار بە بەخشیی مافی پەنابەری بە کەسێک ناکا.

مەرجەکانی پەنابەری:

بەپێی ڕێککەوتننامەی گشتی و پێڕەوپرۆگرامی کۆمیسیاریای بەرزی پەنابەران، دەبێ کەسێک، خاوەنی یەکێک لەو مەرجانە بێ، تاکوو کەسەکە بە پەنابەر بناسرێ. ئەم دوو مەرجە بریتین لەوەی کە ئەم کەسە "نەتوانێ" یان بە هۆی ترسێکی بەجێ "نەیهەوێ" لە ولاتی خۆی یان لە شوێنی نیشتەجێ بوونی خۆی بمێنێتەوە.

"نەتوانین" Unable لە چەند شێوەدا خۆی دەنوێنێ:

- لە دەست دانی مافی هاوولاتی بوون
- نەبوونی پێوەندیی سیاسی لە نێوان ئەو ولاتەی کە مافی پەنابەری بەخشیوە لەگەڵ ئەو ولاتەی کە پەنابەر لەوێوە ڕای کردووە.
- نەبوونی نیشتمان، کە ئەم حالە ئەو کەسانە دەگرێتەوە کە نیشتمانیان نیە.

"نەویستن " Unwilling کاتێک دروستەکە دەوڵەتێک لە پشتیوانیکردنی هاوولاّتیەکی خۆی کە هاوولاّتیی ولاّتێکی ترە، خۆی نەبواردبێ بەلاّم هاوولاّتیەکە لە بارودۆخی پەنابەریدا بەسەردەبا و دەزانێ کە ئەگەر ئەم پشتیوانیەی ولاّتەکەی قبوولّ بکا ئەوا بارودۆخەکەی لە مەترسی دەکەوێ و مەرجەکانی پەنابەری نایگرێتەوە، هەر بۆیە ئەم پشتیوانیە رەت دەکاتەوە. دەبێ ئاماژە بەوەش بکرێ کە هەرکاتێک دەوڵەتەکە بە شێوەیەکی یەک لایەنە ئەم پشتیوانیەی بەرەسمی زانێ و، هاوولاّتیەکەی بە ژێرکۆمەڵەی پشتیوانیی خۆی لە قەڵەم دا، بە بێ ئەوەی کە ویست و حەزی هاوولاّتیەکە لەبەر چاوگیرابێ، ئەم کارە هیچ زیانێک بە پێگە و بارودۆخی پەنابەرەکە ناگەیەنێ. بۆ ئەو کەسانەی کە هاوولاّتیی زیاتر لەولاّتێکیان هەیە، مەرجی تایبەتیی دیکە هەیە کە بریتیە لە: " زاراوەی هاوولاّتی هەموو ئەو ولاّتانە دەگرێتەوە کە مافی هاوولاّتی بوونیان بەکەسێک داوە". کەوایە بۆ کەسانی لەمجۆرە، دەبێ هەموو ئەو ولاّتانەی کە ناوبراو مافی هاولاّتی بوونی تێیان دا هەیە دەبێ ترسێکی بەجێی لە سەربێ واتە مەترسی چاوەدێری لەسەربێ، دەنا ئەگەر ئەم ترسەی لەسەر نەبێ ناتوانێ داوای هاوولاّتی بوون لە ولاّتێکی تر بکات.

پێنتاگۆن *Pentagon*

زاراوەی پێنتاگۆن بە مانای پێنج کوچکەیە، کە ناوی بینایەکی پێنج کوچکەیە کە لە ڤێرجینیای ویلایەتەیەکگرتووەکانی ئەمەریکا دایەو، ناوەندی وەزارەتی بەرگری ئەمەریکایە. ئەم بینایە لە رووداوی ١١ی سێپتەمبەری ٢٠٠١دا کەوتە بەرهێرش و، بەشێکی زۆری تێک رووخا. لەم رووداوەدا بە دەیان فەرمانبەری ئەم وەزارتخانە کوژران و بریندار بوون. زاراوەی پێنتاگۆنیزم بە شێوەیەکی مەجازی بە مانای هێزی سەربازیی ویلایەتەیەکگرتووەکان و سیاسەتەکانی ئەم ناوەندە لە بەرامبەر کێشە جیهانیەکان کەڵکی لێ وەردەگیردرێ.

پێنج شەممەی رەش (٢٤/١٠/١٩٢٩) *Black Thursday*

بە رۆژی ٢٤ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٩ دەگوترێ کە سەرەتای دەستپێکی قەیرانی ڤاڵ ستریت بوو کە بازاڕەکانی ئەمەریکای بە توندی شڵەژاند. ئەو هەوڵانەی کە بۆ بوژاندنەوەو گەڕانەوەی متمانە هاتنە ئاراوە، هیچ بەرهەمێکی نەبوو و؛ Stocke Value لە رۆژی سێ شەممە

٢٩ تشرینی یەکەم داگەیشتە پلەی سیفر. ئەم قەیرانە لە ئاکام دا بوو بە، هۆی دابەزینی بە ناوبانگی دەیەی ١٩٣٠.

پۆپۆلیزم *Populism*

پۆپۆلیزم لە زاراوەی لاتینیی Populus (جەماوەری خەڵک) وەرگیراوە. لە پۆپۆلیزمدا ئامانجە سیاسیەکان لە ڕێگای جەماوەر و پاڵەپەستۆی خەڵک بۆسەر حکومەت، بەبێ هیچ نێوبەندییەکی تاقم، حیزب یان ڕێکخراوێک،جێبەجێ دەکرێن. ئەم ڕوانگەیە زیاتر لەسەر ئەوە پێداگری دەکا کە لە ڕێگای خەڵک و بیروڕای گشتییەوە داخوازییە گشتییەکان بەسەر حکومەتدا بسەپێنرێن.

لە پۆپولیزمدا ئیرادەی جەماوەری خەڵک زیاتر بەلای یەکسانی و دادپەروەری دایە، میکانیزمی ئەم ئیرادەیەش کاریگەرترە لە میکانیزمەکانی ڕێکخراوە جۆراوجۆرەکان و؛ حکومەتەکانیش ، بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ، زیاتر دەکەونە ژێر گوشار و کاریگەری ویستی گشتیی خەڵک و، لە ئاکامدا ڕێکخستن و دارشتنەوەی کاروبارو دیاریکردنی سیاست و ئەرکەکانیان دا ناچارن ئەم ئاراستەیە لە بەرچاو بگرن، یان بە سیاسەتەکانیان دا بچنەوە.

بەگشتی، پەرەگرتنی گەندەڵی لە دەزگای بەڕێوەبەریدا دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی جموجۆڵی پۆپولیستی. هەمووکات پۆپۆلیستەکان بە دوای سەرەداوێکدا دەگەڕێن کە گەندەڵی حکومەت لەقاو بدەن. ڤیکتۆر هۆگۆ (١٨٨٥- ١٨٠٢) نووسەری کتێبی بێنەوایان پێیوا بوو : حکوومەتێک کە خاوەنی پشتیوانیی جەماوەری نەبێ، حکوومەتی سەرەڕۆیی و زۆرداریيە. ئەلێکساندێر، برای لنین (١٩٢٤-١٨٧٠) یەکێک لە پۆپولیستە توندڕۆکان بوو کە لە سێدارە درا. ماکیاڤێلی (١٥٢٧-١٤٦٩) پێیوابوو کە چوونکە لە نێو هێندێک لە جەماوەری خەڵکدا دەستپیسی و نادادپەروەری، پەرەگرتنی بێ سەرەوبەری، زیاد بوونی دووبەرەکی و چاوچنۆکی و کۆمەڵێک لادانی تر هەن ، بۆیە نابێ بەهایەک بە ویست و ڕاو بۆچوونی گشتی خەڵک بدرێ. لەبەرامبەر ئەمەدا، لە سەدەکانی ١٦،١٧و١٨دا ڕای زۆربەی فەیلەسۆف و نووسەران ئەوە بوو کە دەسەڵاتی سیاسی لە خەڵکەوە سەرچاوە دەگرێ و، خەڵک مافی بەربەرەکانیان لە بەرامبەر حکوومەتدا هەیە و، دەتوانن پاڵەپەستۆ

بخەنە سەر حکومەتە چەقبەستووەکان. بە بڕوای پۆل تاگارێت، پۆپولیزم دژکردەوەیە کە لە بەرامبەر بیروبۆچوون ، دامودەزگا و شێوازەکانی سیستەمە پەرلەمانیەکانە و؛کاتێکیش کە هەست بە قەیران دەکا، پەنا دەباتە بەر زەقکردنەوەو گەورەکردنەوەی نموونەی یۆتوپیایی خۆی. هەروەها بە هۆی ئەوی کە خاوەنی بەهای بنچینەیی گشتی نیە دەکەوێتە ژێر کاریگەرییەوە و، تایبەتمەندییەکانی دەوروبەری خۆی بە خۆیەوە دەگرێ و، لە کردەوەدا دەبێ بە دیاردەیەکی کاتی و تێپەڕ.

پۆلیت بۆرو / مەکتەبی سیاسی — Politbureau

ئەم زاراوەیە بە مانای مەکتەبی سیاسییە و، لە هەمان کاتیشدا بە دەستەی ناوەندیی حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤیەت کە سەرکردایەتی سیاسی و دەسەلاتی ڕاستەقینەی یەکیەتیی سۆڤیەتی لەدەست دابوو، دەگوترا.

پێشنیاری "ئاسمانی کراوە" — Open Sky Proposal

ناوی گەلاڵەیەکە کە لە ساڵی ١٩٥٥، لە لایەن ژەنەراڵ ئایزنهاوێر، سی و چوارەمین سەرۆک کۆماری ئەمەریکا _ لە یەکەمین کۆبوونەوەی کۆنفرانسی ژنێڤدا پێشکەش بە نیکیتا خرۆشچۆف _سەرۆک وەزیرانی یەکیەتیی سۆڤیەت_ کرا تاکوو ترس لە هێرشێکی لە ناکاوی ئەتۆمی کەم بکاتەوە و، کۆتایی بە بۆنبەستی وتووێژەکانی کەم کردنەوە و نەهێشتنی چەک وچۆڵ بێنێ. بەپێی ئەم گەلاڵەیە، ئەرکی ئەمەریکا و سۆڤیەت ئەوە بوو کە گەلاڵەکانی خۆیان لە بواری سەربازییەوە بخەنە ڕوو، درێژە بە چاوەدێرییە ئاسمانیەکانی خۆیان لەسەر خاک و وڵاتی یەکتر بدەن.

پێشەوا — Führer

ئەم زاراوەیە کە لە زمانی ئەڵمانیدا پێی دەگوترێ "فوهرێر"، نازناوی ئادۆڵف هیتلەر بوو. لە ڕاستیدا ناوبراو بە چاولێکەری لە مۆسۆلینی، سەرکردەی فاشیستەکانی ئیتاڵیا کە ناوی خۆی نابوو "دووچە"، ئەم نازناوەی لەسەر خۆی دانا.

لە ئابی ١٩٣٤دا واتە دوای مردنی هیندێنبۆرگ، هیتلەر پۆستەکانی راوێژکاری و سەرۆک کۆماریی ئەڵمانیای تێکەڵ بە یەکتر کردو، لەو رێکەوتە بە دواوە، پێشەوا بوو بە نازناوی رەسمی و دەوڵەتیی هیتلەر.

پێکەوەنووسان Association

ئەم چەمکە لە رەوتی سڕینەوەی کۆلۆنیالیزمدا لە لایەن کۆمەڵەی گشتیی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە برەوی پەیدا کرد. پێکەوەنووسان رێوشوێنێکی رەسمیە لەنێوان هەرێمێکی ناخودموختار و وڵاتێکی سەربەخۆ (حکومەتی ناوەندی) کە، هەرێمی ناخودموختار وەک دەوڵەتێکی پێوەنووساو، لە بەڕێوەبردنی کاروباری نێوخۆییدا خودموختارە، بەڵام دەوڵەتی ناوەندی بەرپرسی سیاسەتی دەرەوەو بەرگریی ئەو دەوڵەتە پێوەنووساوە دەبێ. بەپێی بڕیارنامەی ژمارە ١٥٤١ی کۆمەڵەی گشتی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە رێککەوتی ١٤ی کانوونی یەکەمی ١٩٦٠، بۆ ئەوی کە پێوەنووسان باری یاسایی بەخۆوە بگرێ،جگە لە دان پێدانان لە لایەن نەتەوە یەکگرتووەکانەوە، دەبێ خاوەنی دوو مەرجی گشتیی دیکەش بێ:

١ـ دانیشتوانی ئەو هەرێمە دەبێ رازیبوونی خۆیان بۆ ئەم پێوەنووسانە دەرببڕن؛

٢ـ دەبێ پێوەنووسان ببێتە هۆی گەشە و بوژانەوەی خۆشگوزەرانی و پەرەسەندنی هەرێمی پێوەنووساو.

مەرجی یەکەم، پێوەنووسان لە سیستەمی ژێر کۆنترۆڵ (تحت الحمایه) جیا دەکاتەوە، چوونکە سیستەمی (تحت الحمایه) بەپێی ویست و ئیرادەی پاشا یان بژاردەکانی دەسەڵات پێکدەهات. مەرجی دووهەم، رەنگدانەوەی ئامانجەکانی سیستەمی سەرپەرستیاری رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکانە.

پاڵاوتن Liquidation

ئەم زاراوە لە عورفی سیاسی دا بەواتای دەرکردنی ئەندامانی حیزب، رێکخراو، یان دەوڵەت دەگوترێ کە ئەو کەسانە لەبەر هۆکاری سیاسی وەدەردەنرێن. پاڵاوتن بە هۆی ئیعدام یان زیندانی کردن لە شوێنێکی نادیار جێبەجێ دەبێ.

پاڵاوتنەکانی ستالین لە دەیەی ١٩٣٠ (ڕادان، بەندکردن یان کوشتنی نەیارانی ستالین) و پاڵاوتنی ئەندامانی ڕێبەرایەتیی سۆڤیەت لە لایەن خرۆشچۆف لەساڵی ١٩٥٥، بە دوو نموونەی زەقی ئەم کارە دەژمێردرێن.

Blood Purge

پاڵاوتنی خوێناوی (١٩٣٤)

لەو پاڵاوتنە خوێناوییەدا ژمارەیەک لە بەرپرسانی (SA) و، لە سەرووی هەمووانەوە ئەرنێست رۆهم (١٨٨٧-١٩٣٤) لە لایەن تاقمەکانی مەرگی SS کوژران (حوزیران و تەمووزی ١٩٣٤).

Ratification

پەسندکردن

پەسندکردن، بە قبوولکردنی رەسمیی ئەو ڕێککەوتننامە دەگوترێ کە لە لایەن نوێنەری وڵاتێکەوە مۆر کراوە. ئەم کارە لە ڕێگای گۆڕینەوەی بەڵگەکانی پێوەندیدار بە قبوولکردنی رەسمیی ڕێککەوتننامەکانی نێوان دەوڵەتەکانی لایەنی ڕێککەوتنەکە بەڕێوە دەچێ. لە پەسندکردنی ڕێککەوتننامەکان بەتایبەتی لە وڵاتە دێموکراتیکەکاندا ئەو هەلە بە خەڵک دەدەرێ کە ڕای خۆیان سەبارەت بە ڕێککەوتنەکە دەرببڕن.

Sustainable Development

پەرەگرتوویی جێگر

ئەم زاراوەیە بە واتا بەرفراوانەکەی، بەڕێوەبردن و کەڵک وەرگرتنێکی دروست و کارامە لە سەرچاوە سەرکیەکان، سەرچاوە سروشتی، سەرچاوە ماڵی و هێزە مرۆییەکان بۆ گەیشتن بە نموونەی کەڵک وەرگرتنی گونجاو وێرای بە کارهێنانی کەرەسە تەکنیکی و پێکهاتە و ڕێکخستنە گونجاوەکان بۆ دابینکردنی پێویستی جیلەکانی ئەمرۆو داهاتوو، بە شێوەیەکی بەردەوام، لە خۆ دەگرێ.

پەرەگرتوویی جێگیر بە پەرەگرتووییەک دەگوترێ کە پێویستیەکانی جیلی ئەمرۆ بەبێ زەربەلێدان لە توانای بەرەکانی داهاتوو لە دابینکردنی پێداوێستییەکانی خۆیاندا، دابین بکا. واتای ئێستای پەرەگرتوویی جێگیر، بەرهەمی سەرەکیی کۆنفرانسی جیهانیی ١٩٩٢ی ڕیودۆژانیرۆ بوو. لە ڕوانگەیەکەوە دەکرێ سەرهەڵدانی مانای گەشەی جێگیر بە بەرهەمی داهێنانی سێ چەمک لە

سێ ڕاپۆرتی جیاوازی جیهانی واته ڕاپۆرتی "ئاسایشی هاوبەش"ی کۆمیسیۆنی پاڵمه، ڕاپۆرتی "قەیرانه هاوبەشەکانی "ی کۆمیسیۆنی برانت و ڕاپۆرتی "داهاتووی هاوبەشی ئێمه"ی کۆمیسیۆنی برانت لەندن، بزانرێ.

پەرەگرتوویی سیاسی Political Development

بە چوونەسەری ئاستی توانایی و لێهاتوویی سیستەمێکی سیاسی بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکیە تاکەکەسی و گشتیەکان، پێکهاتەی جەماوەری و گۆڕانکاریی بنەڕەتی لە کۆمەڵگایەکدا دەگوترێ. پەرەگرتوویی سیاسی پێویستی بە گەشەی دیمۆکراسی هەیە. هەرچەندە سیستەمێکی سیاسی لە چەقبەستوویی بۆ نەرمی، لە سادەیی بۆ ئالۆزی، لە شوێن کەوتن بۆ خودموختاری و لە پەرش و بلاوی بۆ یەکگرتوویی بچێ، بەهەمان ڕادەش پەرەگرتوویی سیاسیش لەو سیستەمەدا زیاد دەبێ. نوژەنکرنەوەی سیاسی زیاتر ئاماژە بە جوانکاریەکانی سیاسی دەکا، ئەوە لە حاڵێک دایە کە پەرەگرتوویی سیاسی پێوەندی بە گۆڕانکارییە بنەڕەتیەکانەوە هەیە. سێ هۆکاری ڕێکخراو، کارامەیی، عەقلانیەتی زانستی و یەکگرتوویی ئایدۆلۆژیای سەرکردەکان، بە پێویستییەکانی پەرەگرتوویی سیاسی دانراون.

پەرەگرتوویی نەتەوەیی National Development

بە چوونەسەری ئاستی کارامەیی ماددی و مەعنەویی سیستەمی نەتەوەیی وبە گەیشتن بە ئاستێکی نوێی ئایدۆلۆژی، ڕێکخستن و داهێنان لە بواری ئابووریی دەگوترێ. پەرەگرتوویی نەتەوەیی پێویستی بە چوونەسەری ئاستی کارامەیی و زیاد بوونی خۆشگوزەرانیی کۆمەڵایەتی و پێکهێنانی دادپەروەری کۆمەڵایەتیە. لە بواری سیاسیەوە، پەرەگرتوویی نەتەوەیی پێویستی بە چارەسەری ناکۆکیی بەرژەوندییەکانی تاکەکەسی و گشتی هەیە. لە بواری کولتوورییەوە، پەرەگرتوویی نەتەوەیی پێویستی بە تێپەربوون لە کولتووری داخراوی نەریتی بۆ کولتووری کراوەی عەقلانی و مۆدێرن هەیە.

Use Of Force — پەنابردن بۆ هێز

ئەم زاراوەیە دەکرێ بە دوو شێوە پێناسە بکرێ: پەنابردن بۆ هێز بریتیە لە هەرجۆرە کردەیەکی توندوتیژانە کە ناچێتە چوارچێوەی کردەوە سەربازییەکان. بەلاّم لە پێناسەی دووەمدا، هەموو رێوشوێن و کردەوە سەربازییەکان، بۆ وێنە شەڕ لە خۆدەگرێ.

Plot — پیلان

بە کردەویەکی زۆر نهێنی دەگوترێ کە لە لایەن تاقمێکی بەرهەلّستکار بۆ رووخاندنی ناوەندی سەرکردایەتی بەڕێوە دەچێ. لەم بارەوە دەکرێ ئاماژە بە چەند نموونە بکرێ: پیلان لە دژی هیتلەر (١٩٤٤)؛ لە دژی "نوری السعید" و مەلەک فەیسەلّ عێراق (١٩٥٨)؛ و لە دژی ژەنەراڵ عەبدولکەریم قاسم لە عێراقدا (١٩٦٣).

Northern Tier — پشتێنە (ئالّقە)ی باکوور

ئالّقەی باکوور یان پشتێنەی باکوور زاراوەیەکی رۆژئاواییە کە بۆ ئاماژە بە ولاّتانی تورکیا، ئێران و پاکستان کە بە بەربەستێک لە بەردەم پەرەگرتنی نفووزی سۆڤیەت لە رۆژهەلاّتی نیوەڕاستدا دەژمێردران، کەلّکی لێ وەردەگیردرا. ئەم سێ ولاّتە وێڕای بەریتانیا ئەندامی رێکخراوی پەیمانی ناوەندی (سەنتۆ) بوون.

Diplomatic Protection — پشتیوانی سیاسی

بریتیە لە ئەرک و هەولّی دەولّەتێک لە لای دەولّەتێکی تر بەمەبەستی دەستەبەرکردنی مافی هاوولاّتیانی خۆی و پشتیوانیکردن لەوان، کە لە لایەن ولاّتێکی بیانیەوە، مافیان پێشێل کراوە یان دەستدرێژی کراوەتەسەر ماڵ و گیانیان.

Credibility — پێگە (مەتمانە)

ئەو رادە چاوەڕوانیەی کە هۆکارەکانی پێوەندیدار بە بەلّێنێک لە مێشکی کەسێکی دیکەدا پێکی دێنێ و، ئەو چاوەڕوانیەش، کاتێک دێتە دی کە هەل ودەرفەتی بۆ برەخسێ. ناکامی

لە جێبەجێ کردنی ئەم چاوەڕوانیەدا، زۆرجار بە کەڵێنی پێگە ناودێر کراوە. زاراوەی شیاوبوونی مەتمانە لە راڤە ستراتیژییەکانی ئەمەریکا لە دەیەی ۱۹٥۰دا پێک هات. واتە وەک چەمکێک لە ستراتیژیی کاریگەری پێشگیرانە لە بەرامبەر یەکیەتیی سۆڤیەت و چین لە بواری ئاسایشی ویلایەتەیەکگرتووەکان و بەڵێنیەکانی ئەمەریکا لە بەرامبەر هاوپەیمانەکانی لە ئەورووپا و ئاسیادا هاتە ئاراوە.

پێکدادانی شارستانیەتەکان؟ *The Clash Of Civilizations*

تیۆری ساموئیل هانتینگتۆن، مامۆستای زانکۆی هارڤاردە.

ناوبراو کۆتایی شەڕی سارد بە دەستپێکی قۆناغێکی نوێی "پێکدادانی شارستانیەتەکان" دەزانێ و، بەپێی ئەم تیورە، زۆر لە رووداوەکانی ئێستا بە شێوەیەک راڤە دەکا کە لە خزمەت بەهێزبوونی گریمانەکانی تیۆرە نوێیەکەی دابێ. ناوبراو شارستانیەتەکان بە سەر شارستانیەتی رۆژئاوا، کۆنفۆسیۆسی، ژاپۆنی، سلاڤی، هیندۆ، ئۆرتۆدۆکس، ئەمەریکای لاتین و لە پەراوێزیشدا، شارستانیەتی ئەفریقیی دابەش دەکا. بە بڕوای هانتینگتۆن، دژایەتیی نێوان ئەو شارستانیەتانە دەبێتە سەرچاوەی شەڕ لە داهاتوودا و جێگای یەکەی سیاسی دەوڵەت _ نەتەوە دەگرێتەوە. بە بڕوای هانتینگتۆن، پێکدادانی شارستانیەتەکان، سیاسەتی زاڵی جیهانی و دوایین قۆناغی گەشەی پێک هەڵپژانەکانی چاخی نوێ پێک دێنێ، چوونکە:

✱کێشەی شارستانیەتەکان بنەڕەتیە

✱وشیاریی شارستانیەتی بەرەو زیاد بوون دەڕوا

✱ژیانەوەی ئایین وەک ئامرازێک بۆ پڕکردنەوەی "بۆشایی شوناس" روو لە گەشە کردنە؛

✱ هەڵسوکەوتی رۆژئاوا بۆتە هۆی بەرزبوونەوەی وشیاریی شارستانیەتی (لەلای ئەوانیتر)؛

✱تایبەتمەندییەکان و ناکۆکیە کولتوورییەکان نەگۆڕن؛

✱ ناوچەگەریی ئابووری و رۆڵی هاوپێوەندییە کولتوورییەکان روو لە گەشەیە؛

✱ئێستاکە هێڵی ترازانی نێوان شارستانیەتەکان جێگای سنوورە سیاسی و ئایدۆلۆژییەکانی شەڕی ساردی گرتۆتەوەو، ئەم هێڵانە وەک بروسکە بۆ قەیران و خوێنڕشتن وان.

دوای رووداوی ۱۱ی سێپتەمبەری ۲۰۰۱، گریمانەی پێکدادانی شارستانیەکان پێگەیەکی تایبەتی بۆ خۆی دەستەبەر کردووە.

پێکەوە ژیانی ئاشتیانە Peace Ful Coexitace

زاراوەی پێکەوە ژیانی ئاشتیانە یەکێک لە بنەما گشتییەکانی سیاسەتی دەرەوەی سۆڤیەت لە هەمبەر ولاّتانی سەرمایەداری لە پاش شەڕی یەکەمی ودووهەمی جیهانی بوو. یەکەمین نیشانەی پێکەوە ژیانی ئاشتیانە بۆ یەکەمجار لە دەیەی ۱۹۲۰دا سەری هەڵدا. ئەو کات لنین ئاماژەی بە پێویستی پێکەوە ژیانی ئاشتیانە و شەڕنەکردنی کاتی لەگەڵ ولاّتانی سەرمایەداری کرد، بەلاّم لنین بڕوای بە پێکەوە ژیانی بەردەوام و هەمیشەیی نەبوو. ئەم حاڵە لە ساڵی ۱۹۵۰ بۆ خرۆشچۆف و دەزگای ڕێبەری سۆڤیەت گەورەترین ڕاستی جیهان لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانی بوو. دوو بەرەی دژ بە یەک نەیان دەتوانی لەگەڵ یەکتردا شەڕی ئەتۆمی بکەن، بۆیە ناچار بوون فێری پێکەوە ژیانی ئاشتیانە لەگەڵ یەکتردا بن، لە سەرەتاکانی دەیە ۱۹۷۰دا، پێکەوە ژیانی ئاشتیانە گەشەی سەند و بوو بە سیاسەتی سڕینەوەی گرژی و ئالۆزی. وا پێدەچێ کە تیۆری "پێکەوە ژیانی ئاشتیانە"، تیۆرەکانی مارکسی — لنینی سەبارەت بە دژایەتیی شێلگیرانەی نێوان کۆمۆنیزم و کاپیتالیزمی وەلا نابێ، لە سەردەمی خرۆشچۆفدا دەیانگووت کە پێکەوە ژیانی ئاشتیانە، وازهێنان لە ئامانجی دوا ڕۆژی جیهانی سۆسیالیستی نیە، بەڵکوو تەنیا کۆمەڵێک ڕێگاچارەی دیکە بۆ گەیشتن بە سۆسیالیزمە. سۆسیالیزم لە ڕێگای شەڕەوە سەرناکەوێ، بەڵکوو سوسیالیزم بە هۆی کێبەرکێی ئاشتیانەی ئابووری بە ئامانجەکانی خۆی دەگا. دەستکەوتە ئابوورییەکانی یەکیەتیی سۆڤیەت، بردنەسەری ئاستی ژیانی خەڵک تا ئەو پەڕی خۆی و تەکنەلۆژیای پێشکەوتوو دەبنە هۆی ئەوەی کە سۆسیالیزم لە هەموو جیهاندا لایەنگر و دۆست پەیدا بکا، بەتایبەتی لەو حاڵەتانەدا کە ڕۆژئاوا تووشی قەیرانێکی قووڵی ئابووری بوو بێ و نەتوانێ خۆی لێ دەربازکا، خرۆشچۆف لە بیستەمین کۆنگرەی حیزبی کۆمۆنیست لە ساڵی ۱۹۵٦دا، جگە لە ڕاگەیاندنی سڕینەوەی ستالینیزم، سیاسەتی دەرەوەی یەکیەتیی سۆڤیەتیشی لە سەربنەمای پێکەوە ژیانی ئاشتیانە و تیۆری "ڕێگا جیاوازەکان بۆ گەیشتن بە سۆسیالیزم"ی داڕشت. بەپێی ئەم سیاسەتە پێویست ناکا حیزبە کۆمۆنیستەکان لە هەموو شوێنەکاندا بۆ گەیشتن بە دەسەلاّت، لە ڕێگا شۆڕشگێرانەکانی مارکس و شەڕە نێوخۆییەکان کەڵک وەرگرن. بۆ وێنە حیزبە کۆمۆنیستە گرنگەکانی جیهان لە ئیتالیاو

فەرەنسا، دەتوانن لە ریگای پەرلەمانەوە بگەنە دەسەلات و تەنانەت لە ولاتانی جیهانی سێهەمیشدا شەرە رزگایدەرە نەتەوەییەکان تەنیا ریگای گەیشتن بە دەسەلات نین. بە گشتی نابێ ئەوەندە لایەنگری لەم شەرانە بکرێ کە ببنە هۆی کیشەو ئاژاوە نانەوە لە جیهاندا.

سیاسەتە نویکانی خرۆشچۆف بوون بە هۆی توورەبوونی ریبەرانی چین. ماو سەرەرای ئەوەی بۆ خۆی رەخنەی لە هەلەکانی ستالین دەگرت، بەلام هێرشکردنی خرۆشچۆفی بۆ سەر ستالین بەلاوە پەسند نەبوو. لە روانگەی ماو، قسەکانی خرۆشچۆف بوون بە هۆی هەلگەرانەوەی پۆلۆنیاو هەنگاریا لە بەرەی سۆسیالیزم و بەرەی سەرمایەدارییان دلخۆش کردووە. جگە لەمە، هێرشکردن بۆ سەر ستالین بەبێ لەبەرچاونەگرتنی هەل و مەرج و سەردەم و بەبێ تاوانبارنەکردنی ریبەرانی دیکەی سۆڤیەت، نادادپەروەرانە بوو. لە روانگەی چینیەکانەوە ستالین هەرچی بێ، رێبەریکی سۆسیالیستی ئەو قۆناغە بووە.

لەمەش گرنگتر، پیداچوونەوەی خرۆشچۆف بەسەر مارکسیزم ــــــ لینینزم دابوو. لنین دەیگووت مادام چەوسانەوەی ئەمپریالیستی ـ کاپیتالیستی لە ئارادایە، هیچ پیکەوە ژیانێکی ئاشتیانە ناتوانێ لە گۆرێ دابێ. لە حالێکدا ئیستا کە گەورەترین و گرنگترین حیزبی کۆمۆنیستی جیهانێ، باسی لە " جیهانی بە بێ شەر" دەکرد کە لەم جیهانەدا، تەنانەت شەرە نێوخۆییەکانیش کۆتاییان پێ دێ.

ولاتانی بەرەی سۆڤیەت چۆن دەیانتوانی پشت لەو چەندها میلیۆن دۆستانەی خۆیان بکەن کە لە پێناوی رزگاری ولاتی خۆیاندا خەباتیان دەکرد؟ بە تایبەتی لە جیهانی سێهەمدا ئەم قوربانیانەی ئەمپریالیزم بۆ رزگاربوونی خۆیان هیچ هیوایەکیان جگە لە شێوازە تاقیکراوەکانی خەباتی شۆرشگێرانە نەبوو.

ئەم کێشانە لە کۆنگرەی حیزبە کۆمۆنیستیەکان کە لە سالی ١٩٥٧ لە مۆسکۆدا بەرێوە چوو، هاتنە بەرباس. کۆنگرە لە کۆتایی کارەکانی خۆیدا بەپێی رەوشی ناو کۆنگرە، راگەیەنراوێکی سازشکارانەی دەرکرد کەهەم دانی بە شێوازی " پەرلەمانی" و هەم دانی بە شێوازی "شۆرشگێرانە" بۆ گەیشتن بە دەسەلات دانا.

بیروراکانی دەولەتی کۆمۆنیستی چینیش لەمبارەوە گرنگن: مەبەستی ماو لەم باس و خواسانە شەرێکی هەمەلایەنە لەگەل سەرمایەداری نەبوو، بەلکوو مەبەستی ماو ئەوە بوو کە دەبێ

یەکیەتیی سۆڤیەت لە دەسەڵات و هێزی خۆی بۆ بەرنگاری کردنەوەی شێلگیرانە لەگەڵ رۆژئاوا و بە قازانجی بەرەی سۆسیالیزم و لەوانەش چین کەڵک وەرگری. بەڵام رێک لەو کاتەدا کە ماو لەسەر پێویستی هەڵوێستێکی شۆڕشگێڕانە لە بەرامبەر رۆژئاوادا، پێی دادەگرت، خرۆشچۆف بەتەمای رێگایەکی نەرم و هێمنانەتر بۆ گەیشتن بە پێکەوە ژیانی ئاشتیانە لەگەڵ ئەمەریکادا بوو، خرۆشچۆف زیاتر بیری لە بەرژەوەندییەکانی سۆڤیەت وەکوو بەرلین و . . . هتد، دەکردەوە و نەی دەویست بە نوێنەرایەتیی لە لایەن چینەوە، دوژمنی سوێند خواردووی ئەمەریکا لە دژی واشینگتۆن بدوێ و پێوەندییەکە بشێوێنێ. کەواتە شتێکی ئاسایی بوو کە کە بە خۆشتربوونی پێوەندیی نێوان سۆڤیەت و ئەمەریکا، پێوەندی نێوان چین و سۆڤیەت بەرەو کزی بڕوا.

لە تەمموزی ١٩٥٨دا ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و بەریتانیا هێزەکانی خۆیان بۆ پشتیوانیکردن لە حکومەتە دەستە راستیەکانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست ، ناردە ئەم ناوچە. چینیش لە بەرامبەر ئەم کردەوەدا هەڕەشەی لە ئەمەریکا و لە بەریتانیا کرد کە ئەگەر پاشەکشە نکەن، زەربەیان وێ دەکەوێ، بەڵام دژکردەوەی سۆڤیەت هێمنانە بوو و خرۆشچۆف بە تەما نەبوو تووڕە ببێ!

لە مانگی ئابی ١٩٥٨دا چین تەقەی لە دوورگەکانی کومۆی و ماتسۆ کرد (لە نێوان چین و تایوان) کە ئیستا هەر لە ژێر دەستی کومین تانگدا بوون، ئەمەریکا تووڕە بوو و رایگەیاند کە هەروا پشتیوانی لە کومین تانگ دەکا، بەڵام کاتێک سۆڤیەت رایگەیاند کە پشتیوانی لە چینی ئاژاوەگێڕ ناکا، چین دەستی لە بۆمبارانکردنی ئەو دوورگانە هەڵگرت.

لە حوزیرانی ١٩٥٩دا، یەکیەتیی سۆڤیەت رێککەوتننامەی خۆی لەگەڵ چیندا کە سەبارەت بە پەرەپێدانی چەکە ناوەکیەکان بوو هەڵوەشاندەوە، بۆ ئەوەی بەرواڵەت سیمای ئاشتی خوازانەی خۆی بە ئەمەریکا پێش لە کۆبوونەوەی خرۆشچۆف لەگەڵ ئایزنهاڤێر لە کەمپ دەیڤیددا پیشان بدا.

لە مانگی ئایاری ١٩٦٠یشدا، رووداوی U-٢ (فڕۆکەی سیخوڕی ئەمەریکا) بەرووسەکانی سەلماند کە ناکرێ بڕوا بە ئەمەریکا بکرێ. خرۆشچۆف بە بەجێ هێشتنی کۆبوونەوەی کۆنفرانسی سەرۆکان لە پاریسدا، تووڕەیی و نارەزایەتیی خۆی دەربڕی، بەڵام چینیەکان پێیانوابوو خرۆشچۆف هەلی لەدەست داوە و دەیتوانی ئیمتیازی زیاتر لە ئەمەریکا

وەرگری. خرۆشچۆف پێیوابوو کە شەڕخوازی ماو لە بەرامبەر رۆژئاوادا زۆر مەترسیدارە و، دەیگووت: "ئەوانەی کە دەڵێن ئەمەریکا بەبرێکی ناسکە ، چاک لەوە تێدەگەن کەئەم بەبرە ناسکە، خاوەنی ددانی ئەتۆمیە". سیاسەتی پێکەوە ژیانی ئاشتیانە لە سەردەمی خرۆشچۆفەوە تا هەرەسهێنانی یەکیەتیی سۆڤیەت، یەکێک لە بناغەکانی سیاسەتی دەرەوەی ئەم وڵاتە بوو.

پارێزراویی سیاسی **Diplomatic Immunity**

پارێزراوی بەم واتایەیە کە خاوەنەکەی لە بەدوادا گەڕان و چاوەدێریکردنی یاسا و بەڕێوبەرانی دەوڵەتێکی دیکە پارێزراوە. لە یاسای گشتی نێودەوڵەتیدا، شوێنی نیشتەجێ بوون و ئەرکی دیپلۆماتەکان لە پشکنین و چاوەدێریکردنی بەڕێوەبەرانی وڵاتی خانە خوێ، پارێزراوە. پارێزراوی دیپلۆماسی دوو شێوەی گشتی هەیە: یەکیان پارێزراوی لە بەرامبەر هەڵکوتانەسەر یان هێرش کردنە سەر Iniolability دووهەمیشیان پارێزراوی لە بواری دادە Judical Immunity. لە زاراوەی یاسای نێودەوڵەتیدا پارێزراوی لە هەڵکوتانەسەر بە واتای پێشێل نەکردنی رێزی شوێنێک یان کەسێکە. رێزی شوێن بە واتای نەچوونە ژوورەوەی بێ مۆڵەت و رێزی کەسیش بە واتای پێشێل نەکردنی ئازادی و مافەکانیەتیی. راسپێردراوی دیپلۆماتێک لە دەست بەسەرکردن پارێزراوە و بە پێی ماددەی ٢٩ی رێککەوتننامەی ڤیەننا (١٩٦١)، دەوڵەتیی خانەخوێ دەبێ رەچاوی رێزی دیپلۆماتی بکا، و پێش بە هێرشکردنە سەر ئازادی و کەسایەتیی دیپلۆماتی بگرێ. هەڵبەت ئەمە نابێ بێ سنوور بێ، چوونکە پاراستنی ئاسایشی وڵاتی خانەخوێش گرنگە، بۆیە پارێزراویی سیاسی چوارچێوەی هەیە. کۆمیسیۆنی یاسایی کۆنفرانسی ڤیەننا لە لێکۆڵینەوەکانی خۆیدا ئەم چوارچێوەی تاوتوێ کردووە، بەڵام نە خراوەتە ناو دەقی رێککەوتننامەی ١٩٦١ وەوە. ئەو شتەی کە لە لێکدانەوەی وتووێژەکانی کۆمیسیۆن جێگەی سەرنجە، ئەو حاڵانەن سەبارەت بە سیخوڕی و جینایەتن. بەگشتی ژماردن و دیاریکردنی هەموو ئەو حاڵانەی کە دەبنە هۆی سڕینەوەی پارێزراویی، رەنگە کارێکی زۆر ئەستەم بێ. بەڵام دەبێ خاوەنی دوو تایبەتمەندیی بن تاکوو بنەمای پارێزراویی تووشی چەواشە نەکرێ. ئەم دوو تایبەتمەندییە بریتین لە : "گرنگیی کردووە لە روانگەی ئاسایشی وڵات و کەسەکان" و " دەستبەجێ بوون". " تاوانی ئاشکرا" پیوەری هەڵسەنگاندنی هەر

دوو تایبەتمەندییەکەیە. گومان لەوەدانیە کە نابێ پۆلیس بە بیانووی ئەوەی کە کەسێک پارێزراوی سیاسی هەیە، تەنیا سەیری جیناتە کە بکاو هیچی کارێکی دیکە نەکا. ئەرکی پۆلیسە کە پێش بە تاوان بگرێ و پۆلیس دەتوانێ دیپلۆمات دەستبەسەر بکا. بۆ ئەوەی هیچ جۆرە کێشەیەک نەیاتە ئاراوە، پۆلیس لە دوای دڵنیابوون لە ناسنامەی ئەو دیپلۆماتەی کە بە پێچەوانەی یاساوە جووڵاوەتەوە، کەسەکە ئازاد دەکا وشتەکە دەگەیەننە وەزارەتی کاروباری دەرەوە. وەزارەتی دەرەوە دەتوانێ دیپلۆمات ئاگادار بکاتەوە یان هێندێک جار کە تاوانەکە گەورەیە رەنگە ئەو دیپلۆماتە وەدەرنرێ.

جۆرێکی دیکەی پارێزراویی، پارێزراویی دادە. واتە یاساکانی وڵاتی خانەخوێ، بە پێچەوانەی خەڵکی ئەو وڵاتەو هاووڵاتیانی بیانی دیکەش، راسپێردراوە دیپلۆماتیکەکان ناگرێتەوە. ئەو کردەوانەی کە دیپلۆمات بە بۆنەی پۆست یان بە ناوی دەوڵەتی خۆیەوە ئەنجامیان دەدا، پێوەندییان بە سیستەمی یاسایی وڵاتی خۆیەوە هەیە. لە هەردوو حاڵەتەکەدا دادگای وڵاتی خانەخوێ، ناتوانێ دیپلۆمات دادگایی بکا. بەڵام لە پاڵ ئەم کارانەشدا، راسپێردراوی دیپلۆماتی کۆمەڵێک کاری تاکەکەسیی دەکا کە سەبارەت بە هەرکام لەم کارانە دەبێ سنووری پارێزراوی لە بەدواداگەڕان و جێبەجێ کردنی بڕیارەکان روون بکرێنەوە.

پارێزراوی سیاسی لە بواری یاساکانی سزادا، بە شێوەی رەهایە (پارێزروایی سزادان) نە پۆلیس و نە بەرپرسانی داد ناتوانن لێکۆڵینەوە لە دیپلۆمات بکەن. رێککەوتننامەی ڤیەننای ١٩٦١ لەمبارەوە بەراشکاوی دواوە و ڕای زانایانی بواری یاسا و هەروەها رەوتی دادیش هەر لەم ئاراستەدایە. بەرپرسانی داد یان پۆلیس بەپێی تاوانەکە، کێشەکە بە ئاگاداری وەزارەتی دەرەوە دەگەیەنن تاکوو ئەوانیش باڵوێز ئاگاداربکەنەوە.

راسپێردراوە دیپلۆماتیەکان تووشی کردەی یاسایی تایبەتیش دەبن، بەڵام بە پێچەوانەی پارێزراویی بواری سزادان کە رای گشتی لە سەری کۆکە؛ پارێزراویی شارستانی دژایەتی زۆری لەگەڵ دادەکرێ. زۆربەی وڵاتەکان پارێزراوی داد بەسەر هەموو کردە یاساییەکانی راسپێردراوی دیپلۆماتی پەرە پێدەدەن، بەڵام چوارچێوەیەکیش بۆ ئەم پارێزراوییە دیاری کراوە. کە کێشەکانی سەبارەت بە خاوەندارێتی، کڕینی سامانە نەگوازراوەکان، کێشەکانی سەبارەت بە میرات و تێکۆشان و چالاکیی سەربەستانەی تاکەکەسیی دیپلۆمات لە خۆدەگرێ. سامانە نەگوازراوەکان لە

ژێردەسەلاتی یاساکانی ئەو ولاتەدان. ئەگەر سامانی نەگوازراوە لە ولاتی خانەخوێدا بە ناوی ولاتی ڕاسپاردەوە کرابێ، لەم حالەتەدا دەبێتە سامانی ولاتی بیانی (راسپاردە)، کە پارێزراویی داد دەیگرێتەوە. بەلام ئەگەر دیپلۆمات شتێکی نەگوازراوەی بە ناوی خۆیەوە کرد بێ، لە حالەتی سەرهەلدانی کێشەدا پارێزراوی نایگرێتەوە. ماددەی ۳۱ی ڕێککەوتننامەی ڤیەننا بە ڕاشکاوی باسی ئەوەی کردووە کە پارێزراوی ئەم حالەتە ناگرێتەوە، مەگەر ئەوەی راسپێردراوی دیپلۆماتیک ئەم سامانە نەگوازراوەی بە ناوی ولاتی خۆیەوە کردبێ یان بۆ بالوێزخانەی کڕیبێ.

ئەگەر هات و راسپێردراوی دیپلۆماتێک میراتگر یان بەڕێوەبەریی ئیدارەی تەرەکە یان پارێزەری بەرژەوەندی سامانی نەگوازراوەی ولاتی خانەخوێ بێ، پارێزراویی داد نایگرێتەوە. هەرکاتێک کە راسپێردراوی سیاسی بۆخۆی (نەوەکوو دیپلۆمات) جگە لە ئەرکی ڕەسمیی خۆی خەریکی بازرگانی کردن و شتی دیکە لە ناو ولاتی خانە خوێدا بێ، لەو کێشانەی کەلەم پێوەندییەدا تووشیان دەبێ، ناتوانێ لە پارێزراوی دیپلۆماسی کەلک وەرگرێ. لەو سێ حالەتانەی کە ئاماژەیان پێکرا بڕیارەکانی دادگای ولاتی خانەخوێ لەسەر دیپلۆمات جێبەجێ دەبێ. بەو مەرجەی کە لەو بڕیارانەدا پارێزراویی تاکەکەسیی دیپلۆمات و مالەکەی هیچ زیانێکیان لێ نەکەوێ.

خۆبواردن لە پارێزراوی دەبێ بەپێی ڕەزایەتیی دەولەتی راسپاردە بێ (ماددەی ۱ی ڕێکەوتننامەی ڤیەننا). تەنانەت ئەگەر راسپێردراوێکی دیپلۆماتی ئامادە بێ بۆ بەرگری کردن بچێتە دادگا، دەبێ ڕازیبوونی دەولەتەکەی خۆی کە لە لایەن بالوێزەوە ڕادەگەیەنرێ، ئاراستە بکا، بە پێچەوانەی ئەم حالەتە، دادگا گوێ ناداتە قسەی راسپێردراو. چوونکە پارێزراویی داد لە بوارەکانی " بەشداریکردن لە دادگا" و جێبەجێکردنی بڕیارەکان" لەگەل یەکدا جیاوازییان هەیە، بۆیە خۆش بوون لە پارێزراویی بۆبەشداریکردن لە دادگادا، جێبەجێکردنی بڕیارەکانی دادگا لە خۆناگرێ و دەولەتی راسپاردە دەبێ بە جیا لەگەل بەشی دووهەمدا، ڕازیبوونی خۆی دەرببڕێ.

پێشبڕکێی چەک و چۆل

بە کێبەرکێی چەک وچۆلیی نێوان (لانیکەم)دوو لایەنی شەڕێک دەگوترێ. پرۆسەی بنەڕەتیی کێبەرکێیەکی چەک و چول، " پارادایمی کردەوە ــ دژکردەوە"یە. ئەم کێبەرکێیانە بە

توندترتیژی دەست پێدەکەن و بەشەڕیش کۆتاییان پێدێ. کێبەرکێی دەریایی نێوان ئیمپراتۆری ئەڵمانیا و بەریتانیا، بوو بە سەردتایەک بۆ دەستپێکردنی شەڕی یەکەمیی جیهانیی.

پێشبڕکێی چەک و چۆڵ تەنیا، مەرجی پێویست و سەرەکی دەست پێکردنی شەڕنیە. لەلایەکی دیکەوە ئەو تیۆرانەی بەتووندی لە ژێر کاریگەری بیروبۆچوونەکانی ستراتیژی "گێرانەوە"دان، بڕوایان بەوە هەیە کە بۆ پێشگیری کردن لە هەڵایسانی شەڕ، هەبوونی چەک وچۆڵ لە رادەیەکی کەمدا، شتێکی پێویستە. بەواتایەکی دیکە هاوسەنگیی چەک وچۆڵ لە نێوان دوو ڕکابەردا، دەبێتە هۆی ئەوەی کە دوو ڕکابەرە پێکەوە شەڕ نەکەن و ئەوە لە دەستڕاگەیشتنی گرنگترە لە دەستڕاگەیشتنی لایەنەکان بە چەک وچۆڵ لە رادەیەکی کەمدا گرنگترە و، لاسەنگی لە نێوان دوو هێزە، ئەگەری دەست پێکردنی شەڕ زۆرتر دەکا.

پاسپۆرت *Passport*

بەڵگەیەکە کە لە لایەن دەوڵەتی وڵاتێکەوە دەدرێتە هاوڵاتیەکی ئەو وڵاتە و ڕێگا بەو کەسە دەدا کە لە وڵات بچێتە دەرەوە. ئەم بەڵگە دەیسەلمێنێ کە ئەو کەسە خەڵکی ئەو وڵاتەیە.

پاسپۆرت چەند جۆری هەیە:

١_ پاسپۆرتی سیاسی (Diplomatic Passport)، تایبەت بە بەرپرسانی پایەبەرزی وڵات و ستافی دیپلۆماسی ئەو وڵاتەیە.

٢_ پاسپۆرتی ئەرک بەرێوەبردن (Serrice Passport) تایبەتە بە راسپێردراوە دەوڵەتیەکان بۆ بەجێگەیاندنی ئەرکەکانیان لە دەرەوەی وڵات.

٣_ پاسپۆرتی ئاسایی (نیشتمانی) تایبەتە بە هاووڵاتیانی ئاسایی وڵات.

ئەوانەی کە پاسپۆرتی سیاسی و ئەرک بەرێوە بردنیان هەیە، خاوەنی ماف و ئیمتیازی تایبەتی و مافی پارێزراوی وڵاتە بیانیەکانن.

پاسپۆرتی سیاسی و ئەرک بەرێوەبردن لەلایەن وەزارتی کاروباری دەرەوە و پاسپۆرتی ئاساییش لە لایەن پۆلیسەوە دەردەچێ کە سەربە وەزارتی نێوخۆیە.

پێکهاتن(سازان) **Conciliation**

پرۆسەی چارەسەری ئاشتیانەی کێشەیەکی نێودەوڵەتیی لە لایەن، لایەنێکی سێهەمەوەیە کە لەلایەن کۆمیسیۆنێکی هەمیشەیی یان کۆمیسیۆنێکی تایبەتیی پێکهاتن کە هەدوولا لەسەری کۆکن، دیاری دەکرێ و راستیەکان بەتەواوەتی و بێلایەنانە روون دەکاتەوە راپۆرتێک بۆ چارەسەری کێشەکە ئامادە دەکا (دوولایەنی کێشەکە ناچار ناکرێن کە دەبێ پێشنیارەکان جێبەجێ بکەن). پێکهاتن لە نێوبژیوانی رەسمیترو نەگۆڕترە.

ج

ج

جیهاد Jihad (Holy War)

زاراوەی جیهاد بەو واتایانە کەڵکی لێ وەردەگیرێ یان پێناسە دەکرێ:

١ـ شەڕ لەگەڵ کافرەکان لە پێناو پاراستنی ئایینداکە، لە قورئاندا زیاتر بە "قتال" باسکراوە. جیهاد لە مەزهەبی شیعەی دوازدە ئیمامیدا تایبەتە بە سەردەمی پێغەمبەر و ئیمامەکانە.

٢ـ "قتال" بۆ پشتیوانی لە دین ، کردەوەیەکی رەوایە.

٣ـ شەڕی موسوڵمانان لەگەڵ لایەنەکان بەمەبەستی بانگهێشتی ئەوان بۆ ئایینی ئیسلام یان بەمەبەستی بەرگری لە سەربەخۆیی حکومەتی ئیسلام و موسوڵمانان و، هەروەها شەڕ لەگەڵ ئەو سەرهەڵداوە نێوخۆییانەی کە شەڕی بە کۆیی و چەکدارانە لە دژی حکومەتی یاسایی ئیسلام وەڕێ دەخەن.

٣ـ بەخشینی گیان وماڵ بو بەرزکردنەوەی ئیسلام و بەڕێوەبردنی ڕێوشوێنە ئایینیەکان.

٥ـ هەوڵ و ماندوو بوون لە ڕێگای خوادا، واتە پڕوپاگەندەی ئیمان و بڵاوکردنەوەی بیری خوا پەرستی و بوژاندنەوە و بەرزراگرتنی وشەی حەق لە جیهاندا.

جگە لەو واتایانە، جیهاد بە واتای ڕێنوێنی کردن و خۆڕاهێنانی دەروونیش دەگوترێ. جێهاد "واجب کفای"یە. جیهادی ئیسلامی دووجۆرە: شەڕی بەرگری لە بەرامبەر ئەو دوژمنانەی کە داگیرکارن و، هەروەها شەڕی رزگاریدەر بە مەبەستی بانگهێشتی کەسانی تر بۆ ئیسلام و بەهێزکردنی بزووتنەوەی رزگاریدەری نەتەوە ژێر دەستەکان لە ڕێگای لاواز کردنی پاڵپشتە ئایدۆلۆژییەکانی رژێمە سیاسیە داگیر کەرەکانیان.

زاراوەی تر کە لەو پێوەندییەدا هەن، بریتین لە:

جیهادی سەرەتایی: جیهادێک کە بە مەبەستی بەرگری نەبێ و، لە جۆری شەڕە دەرەکیەکان بێ.

جیهادی بچووک : بەمانای شەڕ لەگەڵ کافرەکان و پێکدادانێکی بچووک.

جیهادی گەورە: بەمانای شەڕی گەورەو؛ بەمەبەست لەمەش شەڕ لەگەڵ نەفس و هەوڵدان لە پێناوی پێکهێنانی چاکسازی لە خوودی مرۆڤدایە.

جیهادی بانگهێشت: جۆرێک لە شەڕی هێرشبەرانەیە بەمەبەستی بڵاوکردنەوە وپەرەپێدان بە ئایینی ئیسلام. کە بەمەبەستی بەرگریکردن لە ناوچەی ژێردەسەلاتی ئیسلام و پێشگیری لە داگیرکران و پاراستنی گیانی دانیشتووانی وڵاتانی ئیسلامیدا بەڕێوە دەچێ.

جیهانی سێهەم — The Third World

زاراوەی جیهانی سێهەم بۆیەکەمین جار لە لایەن ئابووریزانێکی فەرەنسی بە ناوی "ئاڵفرێد سووی" کەڵکی لێ وەرگیرا. بەو وڵاتانە دەگوترێ کە لە بواری ئاستی گەشەکردنەوە لە بارودۆخێکی خوارتر لە دەسەڵاتە گەورە و ناوەندەکانی جیهانداندان.

زۆربەی ئەو وڵاتانە بۆ ماوەیەکی زۆر لە ژێر دەسەڵاتی داگیرکەراندا بوون و، تا ئێستاش نەیانتوانیوە ئاسەوارەکانی ئەم دەسەڵاتە لە نێو بەرن.

جانتای دیپڵۆماسی — *Diplomatic Bag*

جانتای دیپلۆماسی بە کۆی ئەوشتانە دەگوترێ کە لە ڕێگای پۆستەوە بۆ دیپلۆماتە سیاسییەکان بەرێ دەکرێن. بە پێی ماددەی ٢٧ی ڕێککەوتننامەی ١٩٦١ ڤیەننا، دەوڵەتەکان دەبێ

ڕێگا بۆ گەیاندنی ئازاد و بە بێ ئاستەنگ بۆ ڕاسپێردراوە سیاسییەکانی وڵاتانی دیکە لە وڵاتی خۆیاندا لەگەڵ بەرپرسانی وڵاتی دیپلۆماتەکاندا خۆش بکەن. باڵوێزخانە دەتوانێ لە هەر ئامرازێکی گەیاندن کە دەستی وێ ڕابگا، کەڵک وەربگرێ. ئیستاکەش هێندێک لە دەوڵەتەکان لە ڕاسپاردەی سیاسی بۆ ئەم مەبەستە کەڵک وەردەگرن و ئەم ڕاسپاردە دەبێ پارێزراو بن. پارێزراویی ڕاسپاردەی سیاسی بەم واتایە کە بارەکەشی (ئەو شتەی کە دەیهەوەێ بیگەیە نێ) دەبێ پارێزراو بێ و نابێ لە لایەن پۆلیسی ئەو وڵاتەوە یان هەر وڵاتێکی دیکە، کە ئەم کەسە بە پێیدا تێدەپەڕێ و لەگەڵ ئەو وڵاتەدا پێوەندی دۆستانەی هەیە، بپشکێنرێ.

جیهانی ئازاد **Free World**

سیاسەتڤانانی ڕۆژئاوا بۆ پێناسەو ڕاڤەی جیهانی غەیرە کۆمۆنیست کەڵکیان لێ وەرگرتووە.

ح

حیزب Party

ڕێکخراوێکی سیاسیه که هاوبیران و لایەنگرانی ئایدیایەک، به پێی ویستی خۆیان، کۆ دەبنەوه و؛ ئاساییشه که وشیارترین کەسەکانی چین یان توێژێکی کۆمەڵایەتیی خاوەن بەرژەوەندیی هاوبەش لەدەوری یەکتر کۆدەکاتەوه؛ دەربڕی ویست و بۆچوونەکانی ئەو چین یان توێژەیەو، دەبێته ڕێبەری ئەو کەسانه له خەباتی کۆمەڵایەتیدا. لەو پێوەندییەدا "پاڵۆمبراف"و "ڤانیر" پێیانوایه که:

١ــ حیزب دەبێ خاوەنی ڕێکخراوی ناوەندی، ڕێنوێنیکەر ، جێگرتوو وبەردەوامەکان بێ.

٢ــ دەبێ حیزب خاوەنی ڕێکخراوه ناوچەییه جێگرتووەکان بێ و، لەگەڵ ڕێکخراوه ناوندییەکاندا پێوەندییەکی بەردەوامی هەبێ.

٣ــ دەبێ ڕێبەره سەرەکی و ناوچەییەکانی حیزب سوور بن لەسەر ئەوەی که دەسەڵاتی سیاسی له هەموو وڵات ــ بەتەنیایی یان به هاوکاری حیزبەکانی تر ــ بەدەستەوه بگرن.

٤ــ دەبێ حیزب خاوەنی پشتیوانی جەماوەری خەڵک بێ.

کورته مێژوو: حیزبه سیاسیەکان هاوکات لەگەڵ ڕیوشوێنی سیستەمی هەڵبژاردن و پەرلەمانیدا له دایک بوون و پەرەیان گرت. ئەوانه سەرەتا له ژێر ناوی کۆمیتەکانی هەڵبژاردن سەریان هەڵدا و، ئەرکی ئەوان، کۆکردنەوەی متمانەی پێویست بۆ پاڵێوراوەکانی هەڵبژاردنەکان بوو. هەروەها له

چوارچێوەی پەرلەمانیشدا گرووپی پەرلەمانی لە نوێنەرانی بیروبۆچوونێکی هاوبەش بە مەبەستی کارێکی هاوبەش پێک دێنن. ئەو نزیکایەتیەی نوێنەران لە ئاستێکی بەرزدا بە شێوەیەکی سروشتی بوو بە هۆی ئەوەی کە کۆمیتەکانی هەڵبژاردن لەگەڵ یەکتردا رێک بکەون. بەم شێوە یەکەمین حیزبە سیاسیەکان هاتنە ئاراوە. پاشان ئەو رژێمانەش کە پەرلەمان و سیستەمی هەڵبژاردنیان نەبوو، یان ئەو رژێمانەی کە سیستەمێکی نیمچە هەڵبژاردن یان نیمچە پەرلەمانیان بوون، یان ئەو کاتە کە پالێوراوێک لە بەرامبەر دەنگی دەنگداراندا رادەوەستا، یان ئەو کاتە کە حیزبێک هەموو کورسیەکانی پەرلەمانی بەدەست دەهێنا، لە حیزبە سیاسیەکان کەڵک وەرگیرا. سەرهەڵدانی حیزبەکان بە پەرەگرتنی هەڵبژاردنەکان و پەرلەمان بەستراوەتەوە. تاک حیزبی، بە شێوەیەکی روون، ئامرازێکە بۆ دیکتاتۆری، بۆ ئەوی کە رێوشوێنەکانی هەڵبژاردن و پەرلەمان دابڕێژێ ورووخسارێکی دیمۆکراتێک بە خۆی ببەخشێ. وا پێ دەچێ کە سنووری نێوان رژێمە تاک حیزبی و رژێمە فرەحیزبیەکان بە شێوەیەکی روون دیاری نەکرا بێ. لە پێوەندی لەگەڵ حیزبدا چەندین زاراوە کەڵکیان لێ وەردەگیردرێ، کە گرنگترینیان بریتین لە:

پێڕەوی نێوخۆ : بریتیە لە کۆی ئەو یاسا و رێوشوێنانەی کە بەسەر نێوخوی حیزب یان رێکخراوێک دا زاڵن و، پێکهاتە و بینا و شێوازی کار و هیرارکیەت و چالاکیی ئەو حیزب یان رێکخراوە بەپێی ئامانجەکانیان دیاری دەکا. کە واتە لە پێڕەو وپرۆگرامی حیزبدا، کۆی رێوشوێن و پرەنسیپەکانی حیزب رەنگ دەداتەوە.

لە پێڕەوپرۆگرامدا شێوازی کارکردنی رێکخراوەکانی حیزب، شێوازی پێکهاتنی ئۆرگانەکان ورێبەرایەتیی حیزب، کۆنگرەکان وکۆنفرانسەکان و کۆبوونەوەکانیش باس دەکرێ.

حیزبی کەمینە و حیزبی زۆرینە: زاراوەی زۆرینەو کەمینە زیاتر بە حیزبی باڵادەست و حیزبی نەیاری ئەو لە سیستەمێکی سیاسیدا دەگوترێ. ئەمە ئاکام و نیشانەی رژێمە پەرلەمانیەکانە کە هەر حیزبێک کە زۆرینەی دەنگەکان بەدەست بێنێ، دەوڵەت پێکدێنێ و، حیزبێک کە زۆرینەی پەرلەمانی لەبەردەستدا نەبێ، ناتوانێ دەوڵەت پێک بێنێ.

سۆسیال دیمۆکرات: ناوی ژمارەیەک لە حیزبە مارکسیەکانە کە لە ئەورووپای ناوەندی، رۆژهەڵات و رۆژئاوادا بەر لە شەری یەکەمی جیهانی خەریکی چالاکی بوون.

یەکەمین حیزبی سۆسیال دیمۆکرات هی ئەڵمانیا بوو کە لە ژێر ناوی "حیزبی سۆسیال دیمۆکراتی چینی کرێکار " لە کونگرەی گشتی گرووپە سۆسیالیستەکانی ئەڵمانیا لە ئیزناخ لە ساڵی ١٨٦٩ لە لایەن ڤیلهێلم لیب کۆنشت و ئۆگۆست بیبل دامەزرا.

سۆسیال دیمۆکراسی: سوسیال دیمۆکراسی بزوتنەوەیەکی سیاسی و رەوتێکی تایبەتیی حیزبیە کە لە ولاّتە جۆراوجۆرەکان و بەناوی جیاواز سەریان هەڵدا. بەلاّم بەگشتی لە هەوڵی دەستبەرکردنی ئامانج و پرەنسیپەکانی سۆسیالیزم و دیمۆکراسی دان.

لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا لە ئەڵمانیا کەسانێک خۆیان بە "سۆسیال دیمۆکرات " ناودەبرد کە جگە لە چاکسازیی سیاسی، خوازیاری چاکسازیی کۆمەلاّیەتیش بوون؛ وەک گرووپی "چاکسازیخوازە کۆمەلاّیەتیە دیمۆکراتیکەکان". لەبەرامبەر ئەوانیشدا، کۆمۆنیستەکان خۆیان بەلایەنگری شۆڕشی کۆمەلاّیەتی دەزانی.

فالاّنژ : فالاّنژ زاراوەیەکی یۆنانیەو، بە بەشێک لە سوپای یۆنان دەگوترا. لە عورفی سیاسیدا، مەبەست لە فالاّنژ، گرووپێکە کە بە شێوەیەکی زۆر پتەو بەیەکەوە گرێ دراون و، خاوەنی جۆرێک لە هەستی پتەوی گرووپین. حیزبی فالاّنژ لە لوبنان و پێشتریش لە ئیسپانیادا هەبووە.

دروشمی حیزبی: بریتیە لە پەیامێکی کورت کە بەروونی و بەکورتی ئامانج وبابەتێکی گرنگ لە قۆناغ یان کاتێکی دیاریکراوی مێژووییدا کە لە بەردەم حیزبێک دایە، دەردەبڕێ. دەکرێ دروشم ئابووری یان سیاسی، ستراتیژی یان تاکتیکی بێ.

کۆمیتەی ناوەندی: ئۆرگانێکی هەمیشەیی و هەڵبژێردراوە کە لە ماوەی نێوان دوو کونگرەدا بە بەرزترین ئۆرگانی حیزبی دژمێردرێ و، چالاکیە سیاسی و رێکخراوەییەکانی حیزب بەڕێوە دەباو، لەبەرامبەر کۆنگرەدا بەرپرس و وەلاّمدەرە.

مانیفێست: ئەم زاراوە چەندین واتای تایبەتی هەیە. باوترین واتای ئەم زاراوە دەربڕینی بۆچوون و پەیامێکی دووروودرێژە کە دەکرێ لە لایەن حیزبێک یان گرووپێک، کەسایەتیەکان یان رێکخراوەکانەوە بلاّو بکرێتەوە. لە مانیفێستێکدا زیاتر ئەو دنیابینی، ئامانج و پرۆگرامی کارو بریارو پێشنیارانەی کە دەبێ جێبەجێ بکرێن، دەگونجێنرێ.

ئەو زاراوە هەروەها لە هێندێک بواردا بە واتای دەقێکی سیاسی کە ئامانجەکەی بابەتێکی روون و هەستیار [illegible]

خەباتی حیزبی: خەباتی حیزبی دووجۆرە: دەرەوەی حیزب و نێوخۆی حیزب. خەباتی دەرەوەی حیزب بە خەباتێک دەگوترێ کە حیزب بە مەبەستی ئامانجەکانی خۆی و بۆ جێبەجێکردنی ئەو ئامانجانەی کە لە پرۆگرامەکەیدا رەنگی داوەتەوە، بەرێوەی دەباو؛ لە سێ جۆری گشتیی ئایدۆلۆژیک، سیاسی و ئابووریدا خۆی دەنوێنێ و، بە دوو شێوەی ئاشکراو نەهێنی بەرێوە دەچێ.

خەباتی نێوخۆی حیزبی بە خەباتێک دەگوترێ کە بۆ بەهێزکردنی یەکگرتوویی حیزب؛ بەرگری لە ئایدۆلۆژیاو رێبازی سیاسی و رێوشوێنەکانی رێکخستن بەرێوە دەچێ و، وەک خەباتی دەرەوەی حیزب بە دوو شێوەی ئاشکراو هێنی بەرێوە دەچێ.

رێباز: یان پرۆگرامی حیزبێک بریتیە لە بەلگەیەکی سەرەکی کە ئامانج و ئەرکەکانی حیزبی تێدا گونجێنراوە.

لە پرۆگرامدا ئاماژە بە رێگاچارەی گۆرانکارییە بنەرەتی و شۆرشگێرانەکان و شێواز و کەرەسەکانی گەیشتن بە ئامانج دەکرێ و، لە هێلە گشتیەکانی خۆیدا، بەشێوەیەکی روون، لایەنە جۆراوجۆرەکانی ئەو ئامانجانەی کە دەبێ پێی بگات لە بوارە جۆراوجۆرەکانی وەک کشتوکالّ وپێکهاتەی دەولەتی و کاروباری پێوەندیدار بە بابەتی نیشتمانی و نەتەوەیی و کاروباری کۆمەلآیەتی و خۆشگوزەرانی وپیشکەوتن و... هتد، شی دەکاتەوە.

لە زۆربەی پرۆگرامەکاندا بەشێکی تیۆری هەیە کە باس لە بنەما ئایدۆلۆژییەکان دەکا یان دیاردە سەرەکیەکانی قۆناغی هاوچەرخ شی دەکاتەوە.

میتینگ: زاراوەیەکە بە واتای چاوپێکەوتن بۆ وتووێژ لەسەر بابەتێک. میتینگ بە کۆبوونەوەیەکی تارادەیەک بەرفراوان دەگوترێ کە بۆ باس و دەربرینی بۆچوون لەسەر بابەتێک یان رووداوێکی سیاسی پێکدێ. یان بە واتای کۆبوونەوەی بەرفراوانی خەلک لە شوێنێک بۆ گوێگرتن لە قسەو رای ئەو کەسانەی کە لە سەر رووداو و بابەتێک قسە دەکەن و، بەم شێوەش خەلک راو بۆچوونی خۆیان دەردەبرن.

حیزبە تاکەکەسیەکان: ئەمجۆرە حیزبانە لە لایان کەسایەتیە بەتوانا و لێهاتوو و بەرپرسانی حکومەت دادەمەزرێن.

هێندێک جار گرووپ و حیزبەکان لە دەوری ئەو کەسایەتیە سیاسیانەی کە پۆستی رەسمی و دەوڵەتیان نیە، پێکدێن. ئەمجۆرە حیزبانە زیاتر دوای مردنی سەرکردەکانیان لەبەریەک هەڵدەوەشێنەوە.

حیزبە وەرزییەکان: ئەو حیزبانەن کە لەگەڵ رووداوی رووداوێک یان هۆی رووداوێک پێکدێن و دەست بە چالاکی دەکەن. بارودۆخی وەک راپەرین، شەڕ، قەیران، شەڕی نێوخۆیی یان هێرشی ولاتێکی دەرەکی دەبێتە هۆی ئەوی کە گرووپەکان وحیزبە سیاسیەکانی ناو نێو گۆرەپانی سیاسیی ولات لە یەکتر نزیک ببنەوە و، زۆرجاریش یەک بگرن.

زاراوەکانی وەک: "بەرە" ، "یەکیەتیی"، "رێکخراو"، "هاوپەیمانی" وشتی لەم بابەتە لە مجۆرە بارودۆخانەدا کەڵکیان لێوەردەگیردرێ.

حیزبە ئایدۆلۆژییەکان: ئەم حیزبانە کەمتر لە حیزبەکانی تر ئامانجی بەرژەوەندی خوازانەیان هەیە و، زیاتر بۆ پێکهێنانی کۆمەڵگایەکی یۆتۆپیایی لەسەر بنەمای بیرۆکەو پرۆگرامە تایبەتی خەریکی چالاکین.

حیزبە کرێکارییەکان: ئەم حیزبانە زیاتر لە گرووپێکی کۆمەڵایەتی تایبەتی (کرێکاران) پێکدێن و، بۆ بە دەستهێنانی ئیمتیازە کۆمەڵایەتی، ئابووری، و سیاسیەکان تێدەکۆشن. لایەنگران و ئەندامانی ئەم حیزبانە، هەموویان کرێکار نین، ئەندامانی کۆمەڵگایەک بە پەسندکردنی ، پێرەوپرۆگرامی نێو خۆ و بنەما و بەرنامە و رێکخستنی حیزب، و بە مەبەستی پشتیوانیکردن لە داخوازییەکان و ئامانجی کرێکاران، دەچینە نێو ریزی ئەم حیزبانەوە.

سیستەمی تاک حیزبی: رژێمە تاک حیزبیەکان دەسکەوت و داهێنانی سەدەی بیستەمەن. ئەم حیزبە بنەمای دەوڵەت پێکدێنێ و، لەرێکخستن وپێکهاتەکانی حکوومەتدا، رۆڵی سەرەکی دەگێرێ.

یەکێک لە مەرجەکانی ئەندامبوون لەو حیزبەدا ئەوەیە کە داواکار ناتوانێ سەربەستانە ئەندامەتیەکە قبووڵ بکاو، ئەندامەتیەکەی شانازییە کە تەنیا دەتوانێ بە کەسانی بژاردە ببڕێ. مەرجێکی تری بوونە ئەندام لەو حیزبانەدا ئەوەیە کە داواکار دەبێ لە کۆمەڵێک رێورەسمی پێشبڕکیی بوون بە ئەندام دەربچێ.

لە تایبەتمەندییەکانی رژێمە تاک حیزبیەکان بەڕێوەچوونی یەک ئایدۆلۆژیاو پیادەکردنی سیاسەتی تیرۆر و تۆقاندن و کەڵەکەبوونی دەسەڵات لە دەست تاکەکەسێک دایە. نموونەی بەرچاوی رژێمی تاک حیزبی لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم دا " ناسیۆنال سۆسیالیزم " و "فاشیزم" بوو.

سیستەمی دووحیزبی: رژێمی دوو حیزبی رژێمێکە کە دوو حیزبی بەهێز حکوومەت دەکەن. لە سیستەمە دوو حیزبیەکاندا رەنگە حیزبی دیکەش هەبن.

لە وڵاتی بەریتانیادا جگە لە دوو حیزبی "پارێزگاران" و "کرێکار"، حیزبەکانی دیکەی وەک حیزبی "لیبرال" و حیزبی "کۆمۆنیست" هەن. ئەم حیزبانە لە پەرلەمانیشدا نوێنەریان هەیە، بەڵام حکومەت لە بەردەست دوو حیزبی بەهێزی "پارێزگاران"و"کرێکار" دایە. لە رژێمی دوو حیزبیدا "حیزبی زۆرینە" هەموو کات باڵادەستەو، حیزبی کەمینەش رەخنە دەگرێ و چاوەدێری دەکا. لە ئەمەریکادا جگە لە دوو حیزبی دێموکرات و کۆماریخواز، حیزبی دیکەش هەن کە لە پەرلەماندا نوێنەریان هەیە، بەڵام زۆرینەی کۆنگرە و زۆرینەی دەنگدەرانی هەڵبژاردنەکانی سەرۆک کۆماری هی یەکێک لە دوو حیزبی "دێموکرات" و " کۆماریخواز"ە.

لە تایبەتمەندییەکانی سیستەمی دوو حیزبی ئەوەیە کە ئاستی چاوەدێری و کۆنترۆل و نفووزی دەزگای حیزبی بۆ دیاریکردنی پاڵێوراوەکان و هەروەها سەبارەت بە دانان و دابەشکردنی پۆستە ئیداری و دەوڵەتیەکان، زۆر بەرزە.

سیستەمی فرەحیزبی: سیستەمە حیزبیەکان ئەم تایبەتمەندییانەیان هەیە.

١-لە هەڵبژاردنەکاندا گرووپەکان و حیزبەکان و تاکەکەسەکان و تاقمە جۆراوجۆرەکان بەشداری دەکەن و، نوێنەرانی پەرلەمان بەدەنگی خەڵک هەڵدەبژێردرێن و: سەرۆک کۆماری بەپێی هەڵبژاردنێکی تایبەت هەڵدەبژێردرێ، وەزیرەکان دیاری دەکا، نوێنەرانی دوو پەرلەمانیش لە ڕێگای هەڵبژاردنێکی تردەوە. هەڵدەبژێردرێن.

٢-بوونی دوویان چەند حیزب و. چالاکیی گرووپەکان و حیزبەکان لە هەڵبژاردنەکان و پەرلەمان و کاروباری حکومەتدا بە بنەمای ڕێژە دەژمێردرێ.

حیزبی نازی Nazi Party

ئەم زاراوەیە لەو ناوە وەرگیراوە:

Der National Sozialistische Deutsche Arbeiter Partie (the National Socialist German Worker's party.)

بە واتای حیزبی کرێکارانی ناسیونالّ سوسیالیستی ئەڵمانیایە.

حیزبی نازی، بزووتنەوەیەکی سیاسی بوو کە لە ساڵی ١٩١٩دا دامەزراو، لە سەرەتای دەیەی ١٩٣٠دا ئادۆلف هیتەر گەیشتە لوتکەی ئەم رێکخستنە.

ناوبراو لە ساڵی ١٩٣٣دا بە هاوپەیمانی لەگەڵ باڵی راست بەشداری لە حکومەتدا کردو، بە خێرایی هاوپەیمانەکانی خۆی لە نێو بردو، رژێمێکی تاکرەوی پێکهێنا کە دەسەڵاتی بۆخۆی قۆرخ کردبوو.

تایبەتمەندییەکانی ئەم حیزبە بریتی بوون لە:

١- باوەڕ بە بەرزتربوونی رەگەزی ئاریا.

٢- خوازیاری بێ ئەملاوئەولا بەرامبەر شوێنی ژیان (لەنبرزێوم).

٣- دژایەتی لەگەڵ جولەکەو، باوەڕبە " رێگاچارەی کۆتایی" بۆ ناوبردنی هەمەلایەنەی جوولەکەکان.

٤- پشتیوانی لە دەسەڵاتی سەربازیی ئەڵمانیا بۆ دامەزراندنی دەسەڵاتی رایخی سێهەم.

حەشاشین *Hassásin*

ئەم زاراوە عەرەبییە کە لە زمانە لاتینیەکاندا بە شێوەی Assassins دەنووسرێ، بە لایەنگرانی حەسەنی سەبباح دەگوترێ کە لە نزیکەی ساڵی ١٠٩٠ لە "قەڵای الموت"ی قەزوێندا جێگر بوون، نزیک بە دوو سەددەی حکومەتی تیرۆر و رەشەکوژییان لە ئێران و شامدا پیادە کرد. رۆژئاواییەکان پێیانوایە کە ئەندامانی ئەم بزوتنەوە بە خواردنی حەشیشە نەیارەکانی خۆیان دەکوشت.

لقی ئێرانیی ئەم گرووپە لە ساڵی ١٢٥٦دا بە دەستی مەغولەکان و لقی شامی ئەم گرووپە لە ساڵی ١٢٧٠ دا بەدەستی دەسەڵاتدارنی میسر لە نێو چوون.

حکومەت Government

حکومەت بریتیە لە کۆمەڵێک لە ڕێکخراوە کۆمەڵایەتیەکان کە بۆ دابینکردنی پێوەندیەکانی چینە کۆمەڵایەتیەکان و پاراستنی ڕێکخستنی کۆمەڵگا پێکدێن. کۆمەڵگا سەرتاییەکان، خاوەنی ئەو ڕێکخراوانە نین. کۆمەڵگا سەرەتاییەکان بە هۆی یەکگرتوویی و لێکچوونی پتەوی خۆیان، بەبێ پێرەوی لە تاکەکەس یان ڕێکخراوێکی دیاریکراو هەڵدەسوورێ و، تەنیا لە کاتی ڕووداوە گرنگەکانی وەک شەڕدا کەس یان کەسانێک کە لە ڕوانگەی خەڵکەوە هێزو توانایەکی لە ڕادەبەدەریان هەیە، بە سەرۆکایەتی هەڵدەبژێردرێن. بەڵام ئەم سەرۆکایەتیە درێژماوەو هەتاهەتایی نیە بەڵکوو لەگەڵ تێپەڕبوون و کۆتایی هاتنی ڕووداوەکە، بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیک ئەم سەرۆکایەتیەش کۆتایی دێ. سەرکردەی کاتی لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا هێندێک جار ئەرکە کۆمەڵایەتیەکان بە هاوکاری کەسانی تر و بەتایبەتی بە هاوکاری پیاوماقوڵانی کۆمەڵگا کە ڕادەپەڕێنن. بەڵام بە هیچ شێوەیەک لە نەریتەکانی کۆمەڵگا تێپەڕ ناکا و ناگاتە ئاستی تۆتالیتەری.

کۆمەڵگا سەرەتاییەکان بە چەندین هۆ پێویستیان بە حکومەت نەبوو:

١ــ بچووک بوونی گرووپ.

٢ــ نەبوونی خاوەندارێتیی گشتی.

٣ــ نەریت پەرستی.

تایبەتمەندیەکانی حکومەت لە کاتی ئێستادا:

لە چاخی ئێستادا حکومەت زۆر ئاڵۆز بووەو، ئەرکی زۆر مەترسیدارو بەرفراوانی کەوتۆتە ئەستۆ. سێ هۆکاری گرنگ، لەم ئاڵۆزییەدا ڕۆڵیان هەیە:

١ــ بەرفراوانیی وڵات: داگیرکاریەکانی هێندێک لە دەوڵەتەکان و، لکان وگرێدرانی نەتەوە جۆراوجۆرەکان بە یەکترەوە بۆتە هۆی سەرهەڵدانی دەوڵەتە زۆر بەرفراوانەکان.

٢ــ ئاڵۆزبوونی ژیان کۆمەڵایەتی : کەمتر دەوڵەتێک هەیە کە تەنیا نەتەویەک لە خۆ بگرێ، واتە نەتەوەیەک بە پێشینەی مێژوویی هاوبەش و بەرژەوەندیی هاوبەش و زمان و کولتووری

هاوبەش. هێندێک لە دەوڵەتە نوێکان، خەڵکێکی زۆر کە لە بواری رەگەزی و نەتەوایەتی و ئایینی وشتی ترەوە جیاوازییەکی زۆریان لەگەڵ یەکتردا هەیە، لە خۆ دەگرن.

٣_ گۆڕانی بەردەوام: کۆمەڵگاکانی ئەو سەردەمە بەهۆی پێشکەوتنی خێرای تەکنەلۆژیا، هەمووکات لە حالی گۆڕان و نوێ بوونەوەدان و، ئەم گۆڕانکارییە بەردەوامانە کێشەیەکی زۆر بۆ حکوومەت دەنێنەوە.

ئەم هۆکارانە بوونە هۆی ئالۆزی و دژواریی ئەرکەکانی حکومەت. زۆر لە حکومەتەکانی ئەم سەردەمە ناتوانن وەک حکومەتەکانی پێشوو بە ئاسانی ژیانی کۆمەڵایەتی رێک بخەن و، نەیەڵن تووشی بشێوی بێ. لادان لە نۆرمە کۆمەڵایەتیەکان و شۆڕش و راپەڕین کە لە زۆربەی کۆمەڵگا پێشکەوتووەکاندا بەرەو زیادبوون دەڕۆن، پاراستنی نەزمی کۆمەڵایەتی زۆر دژوار کردووە.

لە دەرەنجامی ئالۆزبوونی کاری حکومەتەکاندا، ژمارەی رێکخراوەکان و فەرمانبەرانی ئیداری زیاد بووە، هەربۆیە خەڵک بە توندی گیرۆدەی بیرۆکراتی بوون. حکومەت بەزیادکردنی ژمارەی فەرمانبەرانی ئیداری، بە شێوەیەکی باشتر دەتوانێ ئەرکەکانی خۆی راپەڕێنێ.

حکومەتی سەد رۆژە (١٨١٥) The Hundred days

لە مێژووی فەرەنسادا بە حکومەتی سەدرۆژەی ناپلیۆن (مارت هەتا حوزیرانی ١٨١٥) دەگوترێ.

لە مانگی مارتی ١٨١٥ هەواڵێک لە کۆنگرەی ڤیەننادا بلاو بۆوە سەبارەت بەوەی کە ناپلیۆن لە دورگەی ئالپ رای کردووە و، لە رۆژی یەکەمی مانگی مارتدا چۆتە نێو فەرەنساو، بەرەو پاریس دەڕوا. ئەم هەواڵە زۆر زوو پشت ڕاست کرایەوە. بێزاریی خەڵک لە لوێی هەژدەهەم کە بەزەبری نێزە بە دەسەلاّت گەیشتبوو، هەروەها لەو ئاریستۆکراتە تاراوگە نشینانەی کە لەگەڵ ناوبراودا گەڕابوونەوە، ئەوەندە زۆر بوو کە ناپلیۆن توانی بە بێ تەقاندنی تەنیا فیشەکێک لە ماوەی سێ حەوتوودا دەست بەسەر هەموو ولاّت دابگرێ و، بەرەو پاریس بەڕێ بکەوێ.

ئەم هەواڵە لە هەموو ئەورووپادا تەقییەوە. دەگێڕنەوە و دەڵێن کاتێک کە هەواڵی گەیشتنی ناپلیۆن بۆ کەنداوی ژوان، گەیشتە پرۆسی رۆژهەلاّت، خاوەن زەوییەکانی ، پرۆس بە شڵەژاوی بریاریاندا ڕابکەن بۆ قووڵایی سیبریا. لە ڤیەننا کۆتایی بە هەموو ناکۆکیەکان هات،

نوێنەرانی هەشت وڵات کە لەوێ ئامادە بوون، ڕاگەیەنراوێکیان سەبارەت بە پرۆتستۆکردنی کاری نایاساییانەی ناپلیۆن مۆر کرد. هەر لەو شوێنەو کەمتر لە مانگێک، هاوپەیمانیەتیەکی دیکەی دژی فەڕەنسا پێکهات و، سوپاکانی ئەورووپای یەکگرتەوە و بۆ بەربەرەکانێ لەگەڵ ناپلیۆن بەڕێ کەوتن.

ناپلیۆن کە لەگەڵ یەکیەتیەکی بەهێزدا بەرەوڕوو بوو، تەنیا یەک ڕێگای لە بەردەم بوو کە ئەویش پشت بەستن بە پشتیوانی خەڵک و دەستپێکردنی شەڕێکی شۆڕشگێڕانە بە دژی حکومەتەپاشایەتیەکانی ئەورووپا بوو. گەلی فەڕەنسا زیاتر لە هەرکاتێکی تر بۆ ئەم کارە ئامادە و گیان لەسەر دەست بوون. بەڵام ناپلیۆن وەک خۆی لە هیواو ئامانجی خەڵک و لەم شەڕە شۆڕشگێڕییە دەترسا. هەر بۆیە ناپلیۆن بە قبووڵنەکردنی شەڕی شۆڕشگێرانە، کە تەنیا شێوازی زالچبوون بەسەر سوپای هاوپەیمانانداںبوو، کە لە بواری ڕادەی کەسەکانەوە لە سوپای فەرەنسا زۆرتر بوون، هەلەکەی لە دەست داو، بۆ دوایین جار لە ڕۆژی ١٨ی حوزەیرانی ١٨١٥ لە شەڕی واتیرلۆدا تێکشکاو، لە ٢٢ی حوزەیراندا دەست لەکارکێشانەوەیەکی دیکەی مۆر کرد. قۆناغی دووهەمی دەسەڵاتدارەتی ناپلیۆن سەد ڕۆژ دەوامی هەبوو و، دوای ئەوە، دوورخرایەوە بۆ دوڕگەی دوورە دەستی سێنت هێلێن و لە ساڵی ١٨٢١دا لەو شوێنەدا مرد.

حکومەتی ناڕاستەو خۆ Indirect Rule

بە سیستەمێک لە حکومەتی کۆلۆنیالیستی دەگوترێ کە هێندێک لە دەسەڵات و سەلاحییەتەکان بە دامەزراوە خۆماڵیەکان دەدرێن کە گۆڕانکاری و نۆژەنکردنەوەی پێویستیان تێدا بەڕێوە چووە. ئەم شێوازە بۆ یەکەم جار لە لایەن لۆرد لۆگارد لە نیجیریا لە ساڵی ١٨٤٨دا بەڕێوە چوو. حکومەتی ناڕاستەوخۆ لە هەموو ئیمپراتۆریی بەریتانیاو تاڕادەیەکیش لە لایەن فەڕەنسیەکان و دواتر هۆڵەندییەکان کەڵکی لێ وەرگیردرا.

حاڵەتی نائاسایی Martial Law

بریتیە لە پیادەکردنی ئۆتۆریتە و کۆنترۆڵ و چاودێری سەربازیی دەوڵەتێک بەسەر هاووڵاتیانی سڤیلی وڵات، لە ماوەی شەڕ یان لەکاتی پێویست دا.

لەکاتی ڕاگەیاندنی حاڵەتی نائاساییدا بەجیگای ڕێوشوێنی مەدەنی، لە یاسا و ڕێوشوێن و بڕیارە سەربازییەکان کەڵک وەردەگیردرێ و، دادگا سەربازییەکان بە جیگای دادگا مەدەنیەکان بڕیار دەردەکەن.

حکوومەتی ڤیشی (١٩٤٠_٤٥) Vichy Gouernment

ئەم زاراوە لە ئەدەبیاتی سیاسیی فەڕەنسا بە حکومەتێک دەگوترێ کە دوای هێرشی سوپای ئەڵمانیای نازی بۆسەر فەڕەنسا بە سەرکردایەتی ژەنەڕاڵ پیتن لە ناوچەی ڤیشی ــ یەکێک لە پارێزگاکانی فەڕەنسا_ دامەزرا. پایتەختی ئەم حکومەتە لە ١٩٤٠ هەتا تەمووزی ١٩٤٤ هەر لەو شارەبوو. ئەم ڕژێمە، سەرەڕۆو کۆماری بوو و، هاوکارییەکی تەواوی لەگەڵ ئەڵمانییەکاندا هەبوو. دەوڵەتانی هاوپەیمان هیچکات حکومەتی ڤیشیان بە ڕەسمی نەناسی و دانیان پێدا نەنا.

دوای ڕزگاربوونی فەڕەنسا لە ژێردەستی سوپای نازی، حکومەتی ڤیشی بۆ سیگمارینگێن لە ئەڵمانیا گوازراوە و، دوای ڕووخانی نازییەکان (١٩٤٥) بە تەواوەتی لەبەریەک هەڵوەشاوە.

بەرپرسانی ئەم ڕژێمە دوای کۆتایی شەڕ دادگایی کران و، مارشاڵ پیتن بەمەرگ مەحکوم کرا (١٩٤٥). ئەم بڕیارە بە پێی بڕیاری مارشاڵ دووگۆل گەورەپیاوی سەربازی ــ سیاسی فەڕەنسا، بە پلەیەک خوارتر کەمکرایەوە بۆ زیندانی هەتاهەتایی. ناوبراو ئەوەندە لە بەندیخانەدا مایەوە تاکوو لە ساڵی ١٩٥١دا مرد.

خ

خمێره سوورەکان Khmer Rouge

بە بزوتنەوەی کۆمۆنیستیی کامبۆجیا دەگوترێ کە ناوی خۆیان لە کۆماری خمێر وەرگرتووە. لە مانگی مارتی ١٩٧٠دا رژێمی دەسەلآتدار بە سەرۆکایەتی شازادە نورودۆم سیهانووک لە شۆرشێکی سەربازیدا بە سەرۆکایەتی مارشالْ لۆن نوول، رووخا. ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە سەر ئەو بروایە بوو کە سیاسەتی بێلایەنیی کامبۆج بە پشتیوانیکردن لە دەولەتی کۆمۆنیستی ڤیێتنامی باکوور کۆتایی دێ. لەم رووەوە پشتیوانی لە ژەنەرالْ لۆن نوول و رژێمی تازە دامەزراوی کۆماری خمێر کرد. لە سالی ١٩٧٥دا، خمێرە سوورەکان توانیان پنیۆم پێن (پایتەختی کامبۆج)داگیر بکەن. راپەرینی مارکسی لەولآتدا رووی داو، سیهانووک وەک سەرۆکی ولآت لە ئەیلوولی ١٩٧٥ دا گەرایەوە بۆ کامبوج.

خوونتا Junta

زاراوەیەکی ئیسپانی و پۆرتوگالیە کە لە سەرچاوەی لاتینی Juncata بە مانای "پێکەوە بەستراو"، وەرگیراوە. لە قامووسی سیاسیدا زیاتر بە ئەنجوومەنە سەربازیەکان دەگوترێ کە بەرهەم دەرەنجامی کودیتا سەربازییەکانن. وەک: خونتای ئەرژەنتین و خونتای شیلی.

خەباتی من ***Mein Kampf***

کتێبی خەباتی من یان ئینجیلی نازیسم، نووسراوەی ئادۆلف هیتلەر، پێشەوای (ڕێبەری) ئەڵمانیا، بە یەکێک لە بەرهەمە سیاسیە کلاسیکەکانی هاوچەرخ دادەنرێ و دەربڕی کۆمەڵێک بیروبۆچوونە کە دونیایان لە شەڕی دووهەمی جیهانیەوە گلاند. ئادوڵف هیتلەر لە سەرەتای ئەم کتێبەدا کە لە ڕێکەوتی ١٦ تشرینی یەکەمی ١٩٢٤ و لە گرتووخانەی شاری لەندێسبێرگدا نووسیویەتی و ڕۆدۆڵف هیس تایپی کردووە، دەڵێ: بۆ ڕێز گرتن لە بیرەوەری هاوبەشمان، بەرگی یەکەمی ئەم کتێبە پێشکەش بەم قارەمانانە دەکەم. (شازدە کەس لە هاوڕێکانی کە لە کودەتای بیرە فرۆشی میونیخدا کوژران). هەروەها لە سەرەتای بەرگی دووهەمیشدا کە لە ساڵی ١٩٢٦ لە برچێسگاداندا تەواوی کرد، دەڵێ " بۆ ڕێبازێک کە دەبێ بە شێوەیەکی یەکسان و پێکەوە گرێدراو گەشە بکا، لە پێش هەموو شتێکدا پێویستە کە بنەماسەرەکیەکانی دابڕێژێ. بەم بۆنەوە حەزدەکەم لەم بەرهەمە دوو بەرگیە وەکوو بەردی بناغەی بزووتنە مەزنەکەمان کەڵک وەرگرم...".

کتێبی پیرۆزی نازیەکان ئەوەندە سەرنج ڕاکێش بوو کە تا ساڵی ١٩٤٠، شەش میلیۆن دانەی لێ فرۆشرا. لە ئەڵمانیای هیتلەریدا بەهەر ژن و پیاوێک کە تازە ژیانی هاوبەشیان پێکدێنا، کتێبکیان بە خۆڕایی پێدەدان و هەموو و ئەندامێکی حیزبی نازیش دەبوایە نوسخەیەک لەم کتێبەی پێ بوایە. لە چاپەکانی تری ئەم کتێبە لە ئەڵمانیادا، هیتلەر بۆ شاردنەوەی ئامانجەکانی خۆی و بۆ خافڵاندنی دوژمنە بەهێزەکانی خۆی، بڕیاریدا ئەو بەشەی کتێبەکە کە هێرشی کرد بووە سەر رووسیاو فەرەنسا، بسڕنەوە. هیتلەر ئەم کتێبەی لە ژێر کاریگەری بیروبۆچوونی جیاوازدا نووسیوە: سیاسەتی ماکیاڤیلی، نیشتمانپەروەری و فەنتازیای عیرفانی ڤاگنێر، تیۆری گەشەسەندنی گیانلەبەرەکانی دارڤین، ڕەگەز پەرەستیی کۆفت گۆبینۆ و هۆستون ئیستوارت چەمبرلین، لە چاوەڕوانی مەسیحی فیختە و هیگڵ، گڤە سەربازییەکانی ترایچکە و بێرهاردی و پیلانەکانی چینی ئاریستۆکراتی پرۆس.

ئوتۆلیشۆس نیوەرکی کتێبی "خەباتی من" بە "١٠% ژیاننامە، ٩٠%شتی دۆگم و چەقبەستوو ١٠٠% بە پروپاگەندە" دەزانێ. زۆر ئەستەمە بڕوابکەی کە ئەم کتێبە توانیبێتی هەستی نەتەوەیەکی پێشکەوتوو و خاوەن شارستانیەت بۆ لای خۆی ڕاکێشێ، بەڵام دەڵێن زەمانە بۆ خۆشەویستی و بازاڕ گەرمیی ئەم کتێبە گونجاو بوو. لێکدانەوەکانی لۆدڤیگ ئەم ڕاستیە دەسەلمێنن: " خەڵکی

ئەڵمانیا لە ساڵی ۱۹۳۳دا، لە ڕەوشێکدا دەژیان کە ئامادە بوون لە باستیلی (زیندانی بەناوبانگی فەڕەنسا) فاشیزمدا دیل بکرێن. ئەوان بە دوای ڕێگایەکەوە بوون بۆ دابینکردنی ژیانێکی شیاو و ژیاندنەوەی گەورەیی ڕۆڵی نیشتمانی . بەڵام بە سەر ڕێگایەکی نەشیاودا کەوتن. نەتەوە گەورەکان تەنیا حەزیان لەوە بوو ئەڵمانیا زیاتر قەرەبووی زیانەکانیان بکاتەوە، حیزبە کرێکارییەکانی ئەڵمانیاش کە شتێکیان لەدەست دەهات، تووشی دووبەرەکیی ببوون و لە گیانی یەکتر بەر ببوون. هەمووی ئەم کردنەوانە لەگەڵ سەدەیەک نیشتمانپەروەری پڕکەف و کووڵ و هەستی بەهێزی ناسیونالیزمی خەڵکی ئەڵمانیادا نەدەگونجان و نەتەوەی ئەڵمانیا وای لێهاتبوو کە ئارامی و ئاسایشی لە ئازادی سیاسی (کە هاوواتای ئاژاوە و خوێن ڕشتن بوو) بەلاوە گرنگتر بێ. هیتلەر بەم ڕازەی زانی و بە هۆی ئەو لێهاتوویییەی کە لە ڕێکخستن و پڕۆپاگەندەکردندا هەیبوو و، بە کەڵک وەرگرتن لە ئامادەیی پیشەسازییە گەورەکانی ئەڵمانیا بۆ دابینکردنی پێداویستیە مادديیەکانی خەباتی خۆی، لەم دەرفەتە لە پێناو گەیشتن بە ئامانجەکانی خۆی کەڵکی وەرگرت".

نێوەرۆکی بنەڕەتیی کتێبی " خەباتی من" کە بەردەوام دووپات دەبێتەوە بریتیە لە، رەگەز، خاوێنی ڕەگەز و بەرزتربوونی ڕەگەز ـ ئەگەرچی هیتلەر لە هیچ شوێنێکی کتێبەکەدا پێناسەی ڕەگەز ناکا ـ هیتلەر دەیگووت مرۆڤەکان سێ دەستەن: خوڵقێنەرانی کولتوور و شارستانیەت کە تەنیا نموویەکی لە جیهاندا هەیە ئەوانیش ڕەگەز ئاریان (بەتایبەتی نەتەوەی ئاڵمانیا)، ئەوانەی کولتوور وەردەگرن، وەکوو: ژاپۆنیەکان و ڕووخێنەرانی کولتوور، وەکوو جوولەکەکان و ڕەش پێستەکان. هیتلەر دەیگووت: لە سروشتدا هیچ کاتێک ڕەگەزەکان وەکوو یەک نەخوڵقێنراون، وەک چۆن مرۆڤەکانیش یەکسان نەخووڵقاون؛ هێندێک لە ڕەگەزەکان لە ڕەگەزەکانی دیکە گەورەترن. ئەڵمانیەکان وەکوو بەرزترین ڕەگەزەکان، دەبێ بەسەر " ڕەگەزە خوارووتر"ەکاندا حکومەت بکەن.

هێندێک بەشی " خەباتی من" بیروراکانی هیتلەر سەبارەت بە " ڕەگەزەکانی خوارەوە" روون دەکاتەوە.

هیتلەر سەبارەت بە ئیمپراتۆریای نەمسا دەڵێ:

" تێکەڵاویی رەگەزەکان لە پایتەختی نەمسادا تێکی دام ، لەم چێشتی مجێورەی چیک و پۆلۆنی و هەنگار و سیربی و کرۆڤاتی و لەم کوارگەی (کارگ) هەمیشەیی رەگەزی مرۆڤ، واتە جوولەکە بێزم هەڵدەستا" و سەبارەت بە ئەفریقیەکانیش دەڵێ:

"شێتایەتیەکی تاوانبارانەیە کە ئێمە کەسێک کە بە نیوەمەیموونی لە دایک بووە، وای بەخێو کەین کە خەڵک پێیان وابێ دەکرێ ببێتە مافناسێکی گەورە، لە حاڵێکدا کە بە میلیۆن کەس لە رەگەزی بەرزتری شارستانیەکان دەبێ هەروا لە خوارترین پۆست و پلەکاندا بمێننەوە .... ئەمە گوناحێکە لە بەرامبەر ئیرادەی خوایدا کە سەدان هەزار کەس لە بە تواناترین کەسەکان لە گەرداوی پرۆلتاریای ئێستاکەدا بخنکێن و ئەو کاتەش کافرەکانی زۆلو (هۆزێکی رەش پێستی ئەفریقی) بۆ ئەرک وپۆستی بەرگریکردن راهێنرێن.

خەڵکی نەتەوەی هیند، هەمیشە بە لامەوە زۆربلێی فشەکەر بوون کە قسەکانیان هیچ بنەمایەکی راستەقینەیان نەبووە. پۆلۆنیەکان، چیکەکان، جوولەکەکان، رەشەکان و ئاسیاییەکان بەدڵنیاییەوە رایەیان ناکەوێ کە ببنە هاوولاتی ئەڵمانیا، هەرچەندە لە ئاڵمانیاشدا لە دایک بووبێتن و بتوانن بە زمانی ئەڵمانیش قسە بکەن".

هەروەوەها بە سووکی باسی فەرەنسیەکان دەکا:

" لە بواری رەگەزییەوە، رەشەکان بەرادەیەک لە فەرەنسادا تەشەنەیان کردووە کە دەتوانین فەرەنسا بە ولاتێکی رەش پێست دابنێین. سیاسەتی کۆلۆنیالیستی ئێستای فەرەنسە لەگەڵ سیاسەتی پێشووی ئەڵماندا بەراورد ناکرێن. ئەگەر تاکوو سێ سەد ساڵی دیکە ئەم رەوشە هەروا بەردەوام بێ، دوایین دڵۆپەکانی خوێنی رەگەزی فەرەنسی لە دەوڵەتی دوورەگەی ئەورووپی ـ ئەفریقیدا کە لە حاڵی تەشەنەکردن دایە، دەتوێتەوە و نامێنێ".

سەبارەت بە جوولەکەکان، دەمارگرژیی هیتلەر دەگاتە ئەوپەڕی شێتایەتی:

" بیروڕای جولەکەکان لەم پێوەندییەدا زۆر روون و ئاشکرایە، مەبەست لە بۆلشفیک کردنی ئەڵمانیا واتە لە ناوبردنی رووناکبیرانی ناسیۆنالیستی جوولەکە بۆ ئەوەی چینی کرێکاری ئەڵمانیا کە لە ژێر کۆت و بەندی ئابووریی و ماددی جولەکەکاندا گیان بسپێرن ـ ئەمە یەکەمین هەنگاو هەڵێنانی جوولەکەکانە بۆ داگیرکردنی جیهان. هەروەکوو ئەوەی کە لە مێژوودا زۆرجاران رووی داوە. ئاڵمان تەوەری سەرەکیی ئەم بەرەنگارییانە بووە. و ئەگەر خەڵک و دەوڵەتی ئێمە ببنە پاروی

زۆرداره خوێنخۆر و چاوچنۆکه جووله‌که‌کان، هه‌موو خه‌ڵکی جیهان ده‌که‌ونه دوای ئه‌م هه‌ژدیها حه‌وت سه‌ره‌وه. ئه‌گه‌ر ئه‌ڵمانیا خۆی له ته‌شقه‌ڵه‌ی جووله‌که‌کان رزگار بکا، ئه‌م گه‌وره‌ترین هه‌ڕه‌شه و مه‌ترسیه‌ی که له سه‌ر خه‌ڵکی جیهانه، له ناو ده‌چێ. بۆ خاوێن راگرتنی خوێنی ئارییه‌کان، واته بۆ خاوێن راگرتنی ره‌گه‌زی ئه‌ڵمانی، ده‌بێ پێش به " زۆلایه‌تی " بگیردرێ که ئاکامی تێکه‌ڵاوبوون له‌گه‌ڵ ره‌گه‌زه خوارتره‌کانه".

هیتله‌ر ده‌یگووت داڕمان و هه‌ره‌سهێنانی نه‌ته‌وه گه‌وره‌کانی پێشووتر بێ هیچ گومانێک، ئاکامی تێکه‌ڵاوبوونی خوێن و نه‌مانی ره‌سه‌نایه‌تی ره‌گه‌زی بووه. بۆ پێشگرتن له‌م نه‌هامه‌تیه ده‌بێ ده‌وڵه‌ت ده‌ستبه‌کار بێ هه‌رچه‌نده " مرۆڤه ترسوک و لاوازکان" ره‌خنه بگرن که هێرش کراوته سه‌ر مافه‌کانی ئه‌وان. ده‌وڵه‌ت ده‌بێ: "ئاگادار بێ که خوێنی نه‌ته‌وه به خاوێنی رابگرێ، تا مرۆڤایه‌تی بگاته به‌رزترین ترۆپکه‌ی گه‌شه‌سه‌ندن. ده‌وڵه‌ت ده‌بێ پێکهێنانی ژیانی هاوبه‌ش له گه‌رداوی سه‌رشۆڕیی ره‌گه‌زایه‌تی رزگار بکا و ژیانی هاوبه‌ش وه‌کوو هۆکارێک بۆ دروستکردنی مرۆڤه‌کان به شێوه‌ی خوایی، پیرۆز بکا".

" ژیانی هاوبه‌ش نابێ ببێته هۆی دروستکردنی زه‌به‌لاحه‌کان که له تێکه‌ڵاو بوونی مه‌یموون و مرۆڤ خوڵقاون". هیتله‌ر که ده‌مارگژانه بڕوای به به‌رزتربوونی زاتی ره‌گه‌زی ئاریا هه‌بوو؛ ئامۆژگاری ده‌کرد که ماف و ئه‌رکی ره‌گه‌زی به‌رزتر ئه‌وه‌یه که شوێنه‌کانی دیکه داگیر بکا و بیانچه‌وسێنێته‌وه، و ته‌نانه‌ت ئه‌گه‌ر بۆ پاراستنی سه‌رچاوه‌کانی خۆشی بێ، ده‌توانێ ره‌گه‌زه‌کانی دیکه له ناو ببا. چوونکه رێژه‌ی دانیشتوانی ئه‌ڵمانیا زۆر بووه و پێویستیان به له‌نبرزیۆمێکی (شوێنی ژیان) زیاتر هه‌بوو، هیتله‌ر ئه‌و مافه‌ی به ئه‌ڵمانیا ده‌دا که وه‌کوو گه‌وره‌ترین ده‌سه‌ڵاتی سکه‌ندیناڤی ، وڵاتی سلاڤه‌کان داگیر بکا و له‌وێیان بگوازێته‌وه و ئه‌ڵمانیه‌کان له‌وێ نیشته‌جێ بکا. له‌گه‌ڵ به‌رفراوان بوونی شوێنی ژیانی به‌رزترین ره‌گه‌ز و یه‌کگرتوویی نه‌ته‌وه ئه‌ڵمانیه‌کان له ژێر ئالایه‌کدا، ته‌نانه‌ت هه‌موو ره‌گه‌زی مرۆڤ قازانج ده‌کا. "ته‌نیا وڵاتێک که راده‌ی پێویست پان و به‌رینه، ئازادیی ژیانی نه‌ته‌وه‌یه‌ک دابین ده‌کا. ده‌بێ ئه‌ڵمانیا هێزێکی جیهانیی بێ، ده‌نا نه‌بوونی باشتره و شیاوی ئه‌وه نیه که بژی". ئه‌م وڵاته پان و به‌رینه‌شی که هیتله‌ر ئاواتی بۆ ده‌خواست، ته‌نیا به داگیرکردنی رووسیا وه‌دی ده‌هات. هیتله‌ر به تامه‌زرۆییه‌وه چاوی بڕیبووه رۆژهه‌ڵات و پێیوابوو: " ئه‌گه‌ر ئۆراڵ به که‌ره‌سه خاوه‌کانی و ئۆکرایناش به‌زه‌ی وزاره پان و به‌رینه‌کانیه‌وه بکه‌وێته ده‌ست

ئەڵمانیا، چ شتێک دمێنێتەوە کە نەتوانی بیکەی! بۆیە دەبوایە ئالمانیا خەڵکی رووسیا لە شەڕی ڕێبەرە بۆ لشڤیکەکان رزگار بکا. هیتلەر دەڵێ: " ئەگەر ئەمڕۆکە باسی وڵاتێک لە ئەورووپادا دەکەم، لە پێش هەموو شوێنێکی دیکەدا، مەبەستم لە رووسیا و ئەو دەوڵەتانەیە کە سەر بە رووسیان و دراوسێی ئەو وڵاتەن. لێرەدا چارەنووس پێمان دەڵێ " چونکە دەسەڵاتدارەیتی بۆلشڤیزم بەسەر رووسیادا ، نەتەوەی رووسیای لەو رووناکبیرانە بێبەش کرد کە جاران هەیانبوو، بۆلشڤیزم وەکوو حکوومەتێک بنجی داکوتا . . . کاتی ئەوە هاتووە ئەم ئیمپراتۆرییە مەزنەی رۆژهەڵات هەڵتەکێ".

هیتلەر پێیوابوو کە هێز و دەسەڵات، پاساو بۆ هێرش و داگیرکردن دێننەوە. "سنوورەکانی وڵاتێک لە لایەن مرۆڤەوە دیاری دەکرێن و لە لایەن مرۆڤیشەوە دەگۆڕێن. ئەم راستیەی کە نەتەوەیەک توانیویەتیی وڵاتێکی پان و بەرین داگیر بکا، نابێ ببێ بەهۆی ئەوەی کە تاسەر ئەم وڵاتە بەرفراوانە، مڵکی هەمیشەیی ئەم نەتەوە بێ. گەورەترین کارێک کە نەتەوەیەک دەتوانێ بیکا ئەوەیە کە ئازایەتیی داگیرکەرانی خۆی و بێ هێزی نەتەوەکانی دیکە بسەلمێنێ و لەم نێوەشدا راستی تەنیا بە هۆی هێزەوە مسۆگەر دەبێ".

هیتلەر بەو راستیە گەیشتبوو کە جگە لە داگیرکردنی وڵاتانی دیکە بۆ چارەسەری کێشەی زیاد بوونی دانیشتوان، ڕێگا چارە دیکەش هەن. یەکێک لەم ڕێگا چارانە کەمکردنەوەی رادەی زاوزێیە. بەڵام هیتلەر ئەم ڕێگا چارەی بەلاوە پەسندنەبوو، چوونکە لەگەڵ تیۆری بەرزتربوونی رەگەزیدا نەدەگونجا. ڕێگایەکی دیکە کە دەسەڵاتدارەکان پێش لە شەڕی ئاڵمان رەچاویان دەکرد، زۆرترکردنی ڕێژەی بەرهەمهێنانی کارخانەکان بۆ هەناردنی بەرهەمەکان بۆ بازاڕەکانی جیهان بوو. هیتلەر ئەم ڕێگاچارەشی پەسند نەبوو، چوونکە ئەو دەیهەویست ئەڵمانیا لەسەر پێی خۆی رابوەستێ و بۆ خۆی،خۆی بەخێو بکا.

هەروەها هیتلەر لەگەڵ سەرهەڵدانی چینێکی گەورەی کرێکاری کە لە ئاکامی زۆرتربوونی کارخانەکان سەری هەڵدابوو، بە توندی دژایەتی دەکرد. ڕێگاچارەی سێهەم ئەوە بوو کە رادەی بە پیت بوونی زەوی وزارەکان بچێتە سەرەوە، بەڵام هیتلەر پێیوابوو ئەمە ڕێگاچارەیەکی کاتیە و کێشەکە چارەسەر ناکا. کەواتە تاقانە چارەسەری ئەوە بوو کە ئەڵمانیا ئەم سنوورانەی ئێستای

بەزێنێ وشوێنێ دیکە داگیر بکا تا ژمارەیەکی زۆرتر لە ئەڵمانیەکان لەم شوێنانەدا نیشتەجێ بکرێن.

هیتلەر وای چاوەڕوانی دەکرد کە ڕێژەی دانیشتوانی ئەڵمانیا لە ماوەی سەد ساڵی داهاتوودا زیاتر لە سێ هێندە دەبێتەوە و هەرکەسێکیش زیاتر لە دوو هێندەی ئێستاکەی جێگای لەبەردەست دا دەبێ. تیۆری دانیشتوانی پەرتەوازەش لە وڵاتێکی پان و بەریندا لەبەر هۆکارە سەربازی و جوگرافیەکان، سەرنجی هیتلەری ڕاکێشابوو، چوونکە نەتەوەیەک کە لە وڵاتێکی بەریندا دەژی، لە بەرامبەر هێرشی دوژمندا زیاتر پارێزراوە. بۆ گەیشتن بەم ئامانجانە، هیتلەر سێ ڕێگا پێشنیاردەکا کە بریتین لە پروپاگەندە، دیپلۆماسی و سەپاندنی زۆر. لە هیچ شوێنێکی کتێبەکەیدا هیتلەر خۆیی و تاکتیکەکانی خۆی بەقەد ئەو شوێنەی کە باسی تەکتیکەکانی پروپاگەندە دەکا، دەرنەخستووە. هیتلەر بە چاکی بەو ئاکامە گەیشتبوو کە پروپاگەندەکردن یەکێک لە کاریگەرترین و ترسینەرترین چەکەکانە، هیتلەر بۆ تەواوکردنی لێهاتوویی خۆی لە تەکنیکی پروپاگەندەکردندا؛ خەریکی خوێندنەوەی میتودەکانی پروپاگەندەی مارکسیەکان، ڕێکخراو و شێوازەکانی کلیسای کاتۆلیکی، پروپاگەندەی بەریتانیەکان لە شەری یەکەمی جیهانیی و شێوازەکانی پروپاگەندە لە ئەمەریکا و دەروونناسیی فرۆید بووە. بۆخۆی دەڵێ" ئەرکی پروپاگەندە هەڵسەنگاندنی مافەکانی خەڵکی جیاواز نیە، بەڵکوو تەنیا پێداگرتن و سەپاندنی ئەو مافەیە کە بۆ خۆت دەتهەوێ. ئامانجی پروپاگەندە ئەوە نیە کە ببێتە هۆی سەرگەرم کردنی گەنجە داماوەکان، بەڵکوو ئەوەیە کە لایەنی بەرامبەر بە قەناعەت بگەیەنین و مەبەستی من لە لایەنی بەرامبەر، کۆمەڵانی خەڵکن".

ڕادەی بڕوای هیتلەر بە پرۆپاگەندەکردنئەم قسەی هیتلەر، ڕادەی بڕوای هیتلەر بە پروپاگەندە دەردەخا: "بە هۆی پروپاگەندەی شیلگیرو وەستایانە دەتوانی بڕوا بە خەڵک بێنی کە بەهەشت، جەهەننەم و جەهەننەمیش بەهەشتە. بۆ ئەوەی پروپاگەندە کاریگەرییەکی زۆرتری هەبێ دەبێ زیاتر لە عەقڵەوە دوور بێ و پێش لە هەموو شتێک بایەخ بە هەست و سۆزی خەڵک بدەین و زۆر کەم بڕوا بە عەقڵی درۆزنانەی خەڵک بکەین، پروپاگەندە هیچ پێوەندییەکی بە وردبینی زانستیەوە نیە، هەروەک چۆن ڕاگەیەنراوێکی سەر دیوار، هیچ پێوەندییەکی بە هونەرەوە نیە . . .، ئەگەر بمانەوێ جەماوەرێکی زۆرتر بخەینە ژیر کاریگەری خۆمانەوە، دەبێ ئاستی پروپاگەندە ببەینە سەرەوە".

هیتلەر کۆمەڵانی خەڵکی بە مێگەلێکی بێ مێشک و نەزان دەزانی، کە رادەی بەک زانینی کۆمەڵانی خەڵک بەلای هیتلەرەوە دەردەخا. هیتلەر بەردەوام باسی ئەوەی دەکرد کە مرۆڤەکان وەکوو کۆمەڵێکی تەوەزەل و ترسنۆک و هەستیار و بێعەقڵن وەکوو ژن وان. ئامانجی کۆتایی لە تەکنیکی پروپاگەندەی هیتلەریدا، بنەمای درۆی گەورەیە. بەڕای ئەو " گەورە بوونی درۆ، دەبێتە هۆی ئەوەی کە لایەنی بەرامبەر بڕوا بە قسەکانت بکا. . .، ساویلکەبوونی خەڵک دەبێتە هۆی ئەوەی کە درۆی گەورەتر، لە درۆی چکۆلەتر کاریگەرتر بێ. چوونکە کۆمەڵانی خەڵک لە شتی چکۆلەدا لەگەڵ یەکتردا درۆدەکەن و ئەگەر درۆی گەورەتر بکەن، تەریق دەبنەوە. بۆیە هیچ کاتێک گومان لەدرۆی گەورە ناکەن. باوەڕ ناکەن کە کەسێک لەوپەڕی لە خۆرادیوییەوە درۆیەکی ئاوا گەورە بکا و تائەم رادەیە راستی چەواشەبکا. بە کورتی هەرچی درۆکە گەورەتر بێ، ئەگەری ئەوە زیاترە کە کۆمەڵانی خەڵک زیاتر بڕوای پێ بکەن".

بنەمایەکی بنەڕەتی دیکە لە پروپاگەندەدا؛ داتاشینی مۆتەکەیەکە. هیتلەر دەڵێ، مەهێڵین خەڵک لە یەک کات و ساتدا، رقیان لە چەند دوژمن بێتەوە، چوونکە ئەمە مێشکیان سەرقاڵ دەکا. هەموو هەوڵی خۆتان لە سەر دوژمنێک چڕبکەنەوە و کارێکی واش بکەن خەڵک تەنیا رقیان لەم دوژمنە بێتەوە. هیتلەر جوولەکەکانی کردە مۆتەکەو دوژمنی بابردووی ئەڵمانیا.

لەو ساتانەشدا کە هیتلەر لە دژی دێموکراسی، مارکسیزم، رێککەوتننامەی ڤێرسای، فەڕەنسا یان ئامانجەکانی دیکە دەدوا، جیاواز لە هێرشکردنەسەر بۆ سەر ئەوانە، بە بڕوای ئەو جوولەکە لە هەموو شوێن و لە هەموو کاتێکیشدا هەن و لە هەموو حاڵەتەکاندا خەریکی پیلان گێڕانن. جوولەکەکان بە کردەوە دزێو و نگریسەکانیان، هەوڵ دەدەن کولتووری ئارییەکان لە ناو ببەن. نموونەی رقی هیتلەر ئەم وتارەیە:

"فەڕەنسا دڕندەترین دوژمن بووە و ئیستاش هەرگەورەترین دوژمنە، خەڵکی ئەم وڵاتە کە زیاتر لە جاران رەش پێست دەبن، بە هۆی پێڕەویکردن لە جوولەکەکان کە بە تەمای داگیرکردنی جیهانن، بوون بە مەترسیەکی بەردەوام بۆ سەر رەگەزی سپی لە ئەورووپادا. چوونکە پیس بوون بە هۆی خوێنی رەشەکانەوە لە راین کە ناوجەرگەی ئەورووپایە و کەف و کوڵی سادیستی (خەڵک ئازاردان) ئەم دوژمنە بابردووەی خەڵکی ئەڵمانیا، بە تەمای تۆڵە کردنەوەیە کە بە بەرنامەیەکی ورد و هێمنانە خەریکی زۆڵ کردنی ناوەڕاستی ئەورووپایە و، لەم رێگایەوە دەیهەوێ بەهۆی

پیسکردنی خوێنی ڕەگەزی سپی بە خوێنی مرۆڤە لە خوارترەوەکان، ئەم ڕەگەزە لە دامەزراندنی کیانێکی سەربەخۆ بێبەش بکا".

بیروبۆچوونەکانی هیتلەر سەبارەت بە پەروەردەی گشتی لەگەڵ بیروبۆچوونەکانی ئەو سەبارەت بە دیموکراسی لە یەک ئاراستە دان. و هیتلەر لە هەردەرفەتێک بۆ کوتانی دیموکراسی کەڵکی وەردەگرت:

" دیموکراسی ڕۆژئاوا لەم سەردەمەدا، پێشەنگی دیموکراسیە. بە بێ مارکسیزم ئەم دیموکراسیە وێنا ناکرێ، دیموکراسی هاوچەرخ بۆ ئەم پەتا جیهانگەرەوە، بوارێکی ڕەخساندوە کە مێکرۆبەکانی ئەم پەتایەی تێیدا بگورێن و بڵاو ببێتەوە. حکومەتیی پەرلەمانی لە زەقترین شێوازی خۆیدا، زەبەلاحێکی لە پیسایی و لە ئاور هێناوەتە ئاراوە کە بەداخەوە بەڕای من ئاگرەکەی بەرەو کوژانەوە دەچێ". هیتلەر دیموکراسی بە " تیۆرێکی هەڵخەڵەتێن" دادەنێ کە جوولەکەکان هێناویانەتە ئاراوە تا بانگەشەی ئەوەی پێ بکەن کە هەموو مرۆڤەکان یەکسان خولقاون و بە پێچەوانەوە هەر بیروبۆچوونێک سەبارەت بە مافی دەنگدانی گشتی و مافی یەکسان، بێ کەڵک و تێکدەرە".

هیتلەر بنەمای پێشەوایی (ڕێبەرایەتیی) کردە ئەلتەرناتیڤی دیموکراسی و کۆمەڵێک پیشەوای لە سەرەوەی کۆمەڵانی خەڵک دانا و ڕایگەیاند کە دەبێ کۆمەڵانی خەڵک بێ ئەملاوئەولا بریاری ئەم پێشەوایانە جێبەجێ بکەن. لە سەرەوەی هەموو پێشەواکانیشدا، کاریزما هەبوو کە بۆ هەموو ئەوکارانەی کەدەیکردن یان لە بەرامبەر هەموو ئەو بوارانەی کە ناسەرکەوتوو دەبوو، بەرپرسیارەتی تەواوەتیی وەئەستۆی خۆی دەگرت.

سەبارەت بە " خەباتی من" نووسیویانە: "یەکێک لە کاریگەرترین کتێبەکانی سەدەی بیستەمە . . . ، چوونکە بۆ هەر وشەیەکی ئەم کتێبە ١٢٥ کەس، بۆ هەر لاپەرەیەکی ٤٧٠٠ کەس و بۆ هەر بەشێکیش زیاتر لە ١/٢٠٠/٠٠٠ کەس تێیدا چوون". کاریگەری ئەم کتێبە بەرادەیەک بوو کە وەکوو ئینجیلی سیاسی خەڵکی ئەڵمانی لێهاتبوو و سیاسەتی "ڕایخی سێهەم" لە ساڵی ١٩٣٣ەوە تاکۆتایی شەڕی دووهەمی جیهانی بە پێی نووسینەکانی ئەم کتێبە بەرێوە دەچوو.

خۆماڵیکردن Nationaliziation

به بەڕێوەبردنی یەکەیەکی ئابووری لە لایەن دەوڵەتەوە دەگوترێ کە لە رابردوودا لە بەردەست کەسەکان یان دامەزراوە تایبەتیەکان یان لە ژێر کۆنترۆڵی حکوومەتی هەرێم (کە لە ژێر کۆنترۆڵی راستەوخۆی حکوومەتی ناوەندیدا نەبێ) ویان لە بەردەست بیانیەکاندا بووە. لە پرۆسەی خۆماڵیکردندا، دەوڵەت دەبێ بە خاوەنداریی یەکە ئابوورییەکانی وڵات. ئەو کاتەی کەمەبەست لە خۆماڵیکردن گۆڕانی رەهای سیستەمی ئابووری وڵات بێ، خۆماڵیکردن بریتیە لە گواستنەوەی هەموو ئامرازەکانی بەرهەمهێنان و ئالووگۆڕپێکردن لە پێناوی بەرژەوەندی کۆمەڵ، واتە ئەو ئامرازانە لە کەسەکان دەستێنرێنەوە و بە قازانجی گشتی کۆمەڵگا تەرخان دەکرێن، نەک بۆ بەرژەوەندی خاوەندارەتی تایبەتیی. بەڵام لەو وڵاتانەی کە سیستەمی ئابووری بە شێوەی رەها خۆماڵی نەکراوە، رەنگە بەپێی کۆمەڵێک هۆکار، پیشەسازییەک یان چالاکیەکی تایبەتیی خۆماڵی بکرێ. لە ناو هەموو ئەوپێناسانەدا کە لە سەر خۆماڵیکردن کراون، ئەم پێناسە لە هەموویان چڕو پڕترە:

"خۆماڵیکردن پرۆسەیەکە لە پێناو دابینکردنی بەرژەوەندییەکی بەرزی گشتی بە هۆی گواستنەوەی چالاکی کەرتی تایبەت بۆ کەرتی گشتی، بە قازانجی کۆمەڵگا. کەرتی گشتیش یان دەوڵەتە یان ئەنجوومەنێکی هەرێم یان دامەزراوەیەکی هەرەوەزییە بۆ ئەوەی دەستبەجێ یان لە داهاتوودا چالاکیە ئابوورییەکان لە پێناوی بەرژەوەندی گشتی کۆمەڵگادا، وەگەڕ کەون.بەم پێناسەدا دەردەکەوێ کە خۆماڵیکردن دوو بنەمای سەرەکیی هەیە؛ یەکیان گۆڕینی خاوەندارێتی تایبەتیی بە خاوەندارێتی گشتی و ئەوی دیکەشیان دەستبەسەرداگرتن و کەڵک وەرگرتن لە سامانە خۆماڵی کراوەکان لە پێناو بەرژەوەندی کۆمەڵگادایە (کۆنترۆڵ کردنی نیشتمانی).

خاوەندارێتی سامانەکان و بەڕێوەبردنی هێندێک لە پیشەسازییەکان و دەستبەسەرداگرتن بە هێندێک کاروباری ئابووریدا لە لایەن دەوڵەتەوە، رابردوویەکی لەمێژینەی لە شوێنە جیاوازەکانی جیهاندا هەیە.بەڵام لە رابردوودا ئازادیی خاوەندارێتی تایبەتی و چالاکیە ئابوورییەکان بەپێی سیستەمە یاساییەکان بە مافی سروشتی کەسەکان دادەنران و تەنیا لە هێندێک حاڵەتی دەگمەندا کە ئەم ئازادییانە زیانیان لە بەرژەوەندی گشتی دەدا، بەرتەسک دەکرانەوە. بەڵام سیستەمە ئابوورییە سۆسیالیستیەکان بە شێوەی رەها و سیستەمەکانی دیکە لە هێندێک حاڵەتی تایبەتیدا، ئەو بنەمایەیان

ئاوەژوو کردۆتەوە. سۆسیالیستەکان پێیانوایە سامانەکان هیی هەموو کۆمەڵگان و دەوڵەت دەبێ بە قازانجی کۆمەڵگا دەست بەسەر هەموو سامانەکاندا بگرێ. سۆسیالیستەکان لە ئاستێکی زۆر بەتەسکدا بڕوایان بە خاوەندارێتی تاکەکەسی هەیە. بەواتایەکی دیکە بەڵگەی سۆسیالیستەکان بۆ ئەم بیروبۆچوونەی خۆیان، دابینکردنی بەرژەوەندی گشتی کۆمەڵگایە. بیرۆکەی خۆماڵی کردن ئاکامی لێکدان و ناکۆکی لە نێوان دوو غەریزەی مرۆڤ، واتە پاراستنی بەرژەوەندی گشتی و پاراستنی بەرژەوەندی تاکەکەسیە. سەرچاوەی ویستی خۆپسک و سروشتی مرۆڤ بۆ خاوەندارێتی و پاراستنی سامان و پێشگرتن لە هێرشی خەڵک بۆ سەر سامانی تاکەکەسی، دەگەڕێتەوە بۆ مێژووی شارستانیەتی مرۆڤ، بۆ سەرەتای سەرهەڵدانی کۆمەڵگا.

بە شێوەیەک کە لە کۆنترین سیستەمە یاساییەکاندا بنەمای خاوەندارێتی تایبەتیی و مافی خاوەندارێتی وەکوو مافێکی سروشتی و پیرۆز بەرەسمیی ناسراون. لەگەڵ پێشکەوتنی کۆمەڵگاکاندا، ڕەوشی پێکەوە ژیانی مرۆڤەکان لەگەڵ یەکتردا زەقتر بۆتەوە. کۆمەڵگا پێشکەوتووەکانی ئێستا بە هێندێک کۆت و بەندەوە بەستراونەوە کە هەر تاکێک بەرژەوەندی خۆی بەم کۆت و بەندانەوە بەستۆتەوە ورەچاوکردنی ئەم کۆت و بەندانەش لە پێناو دابینکردنی بەرژەوەندی گشتیدا بە پێویست دەزانن. بە کورتی بنەمای سەرەکیی یاسای کۆمەڵ، پاراستنی بەرژەوەندی گشتی لە بەرامبەر بەرژەوەندی تایبەتی دایە.

خۆماڵیکردن چەمکێکی تازادەیەک نوێیە کە نزیکەی سەدەیەک لەومەوپێش هاتۆتە ئاراوە و لە ژێر کاریگەریی بزووتنەوە ئابووریی و کۆمەڵایەتیەکاندا گەشەی کردووە و لەم چەند دەیەی دوواییدا بە گەرم و گوڕی باسی لێدەکرێ. لە سەدەی بیستەمدا، جگە لە پاڵنەرە ئابووری و کۆمەڵایەتیەکان، فەلسەفە سیاسی و ئەخلاقیەکانیش کاریگەرییان لە گۆڕانی ئەم چەمکەدا هەبووە و لایەنگرانی خۆماڵیکردن پێیانوایە کە خۆماڵیکردن جگە لە دابینکردنی پێداویستیە ماددییەکان، دەبێتە هۆی یەکسانیی و دادپەروەری و کۆتایی بە کێشەی چینایەتیی و چەوسانەوەی مرۆڤ لە لایەن مرۆڤەوە دێنێ و، ڕێگا بۆ پێکهێنانی ئاشتیی گشتیی خۆش دەکا.

Class Struggle — خەباتی چینایەتی

بە پێی تیۆری مەتریالیزمی مێژوویی، هەتا ئەوکاتەی کە کۆمەڵگای مرۆڤایەتیی نەگاتە قۆناغی کۆمۆنیزم و کۆمەڵگای بێ چین وەدی نەهاتبێ، بەردەوام لە نێوان چینە زۆرلێکراو چینەزۆردارەکان، کرێکار و خاوەن کار، دەرەبەگ و جوتیاردا ناکۆکی وکێشەی چینایەتی هەیە. هەر سیستەمێکی کۆمەڵایەتیی لە کۆمەڵگایەکدا کە خاوەنی کێشەی چینایەتیە، لە هەناوی خۆیدا، گەرای دژی خۆی پەروەردەدەکا، تا ئەوکاتەی کە چینە لاوازەکان رێک دەخرێن و سیستەمی کۆمەڵایەتیی دەڕوخێنن و سیستەمێکی کۆمەڵایەتیی نوێ دێننە ئاراوە.

خۆدزینەوە *Escapism*

خۆدزینەوە بەبەشداری نەکردنی کۆمپانیاکان لە کارە کۆمەڵایەتیەکان، بەشداری نەکردن لە باس و راوێژە سیاسیەکان و قبووڵ نەکردنی بەرپرسیارەتی دەوڵەتیی لە لایەن کەسێکەوە دەگوترێ. خۆدزینەوە لە یۆنانی کۆندا گوناحێکی گەورە بوو و ئەم کەسانە بەلادەری کۆمەڵگا دادەنران. بە هۆی شکستە سەربازییەکانی یۆنان و سەرهەڵدانی کێشە و ناکۆکی،نارەزایەتیی لە ناوچینەکاندا و رەش بینی سەبارەت بە حکومەت پەرەیان گرت و هەر لەبەر ئەمەش بوو کە گومانکەرەکان، کەلبیەکان و ئەبیکۆرییەکان لایەنگری دوورەپەرێزی و تەریک بوونەوە بوون.

خاچی شکاو/ سڤاستیکا *Swastika*

سڤاستیکا لە زمانی سەنسکریتی دا بە جۆرە خاچێکی شکاو دەگوترێ (کە ددانە شکاوەکانی بە پێچەوانەی سووڕانی چرکەژمێرەکانی کاتژمێرە). ئەم خاچە رەمزی ئایینی هیندووەکان بوو و رەمزی خۆر و چاکە و بەختەوەری بوو.

لە مێژووی هاوچەرخ دا، خاچی شکاو لە قامووسی نازیسم دا، نیشانەی رایخی، سێهەم و رەمزی شەری رەگەزی ئاریا لە دژی رەگەزی سامی بوو.

خۆپیشاندان **Demonstrations**

خۆپیشاندان بە کۆبوونەوە و وەرێکەوتن لە شەقامەکان و گۆڕەپانەکان، و بە دەربڕینی ویست و داخوازییەکان لە رێگای دروشمە نووسراو وزارەکیەکان بۆ نارەزایەتی دەربڕین لە بەرامبەر کردەوە و بریار و سیاسەتی دەوڵەت یان بە هێنانە گۆری یەکێک لە ویستە سیاسی و ئابوورییەکان، دەگوترێ.

خۆبەدەستەوەدانی بێ کۆت و بەند Uhconditional Surrender

بە یەکێک شێوازەکانی کۆتایی هێنان بە شەڕ دەژمێردرێ کە بەپێی ئەمە، هیچ سنوورێک بۆ ئازادیی کردەی لایەنی سەرکەوتوو بەسەر چارەنووسی دوژمنی شکست خواردوو دانانرێ. خۆبەدەستەوەدانی بێ کۆت و بەند، تایبەتمەندی رێککەوتننامەیەکی نیە، هەربۆیە دەبێ جیاوازی لە نێوان رێککەوتننامەو خۆبەدەستەوەدان و وازهێنان لە دوژمنایەتی ــ کە هەردوو بە رێککەوتنێک لە نێوان نوێنەرانی دوژمنەکان دادەنرێن‌ــ دابنرێ. لە بواری یاساییەوە، خۆبەدەستەوەدانی بێ کوت وبەند، کۆتایی بەشەڕ ناهێنێ مەگەر ئەوی کە لایەنی سەرکەوتوو بۆ خۆی حەز بکا.

جیایی خوازی Separatism

بەویستی گرووپێکی تایبەتی دەگوترێ کە دەیهەوێ لە خاک و دەسەڵاتدارەتیی سیاسیی وڵاتێک جیا بێتەوە کە خۆی بەشێک لەو وڵاتە پێک دێنێ؛ وەک داخوازیی شۆڕشگێرانی باسکی ئیسپانیا بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆ.

خۆشبوونی شەڕ *Escalation Of War*

بە زیادکردن، بەرفراوانکردن یان خەست و خۆڵترکردن، یان پەرەپێدان بە فاکتەر و مەودای شەڕ دەگوترێ. خۆشبوونی شەڕ بە بردنەسەری ئاستی ژمارەی ئەندامانی سوپا، دەستێوەردانی لایەنی سێهەم، کەڵک وەرگرتن لە چەکە کۆمەڵکوژەکان یان گۆڕینی ئامانجە سیاسی و سەربازییەکان جێبەجێ دەبێ. خۆش بوونی شەڕ بە دووشێوەی ئاسۆیی و ئەستوونی بەڕێوە دەچێ.

خۆش بوونی ئەستوونی بریتیە لە قووڵترکردن و ئاڵۆزترکردنی کێشەیەک، کە بە کەڵک وەرگرتن لە چاکە ئاساییەکان دەست پێدەکا و بەکەڵک وەرگرتنی تاکتیکی یان ستراتیژیی لە شەڕی ناوەکی درێژەی دەخایەنێ. وەک کەڵک وەرگرتنی ستراتیژیی "دژکردەوەی نەرم"ی ناتۆ. خۆش بوونی ئاسۆیی بریتیە لەبەرفراوانبوونی جوگرافی گۆڕپانەکانی شەڕ، وەک کەڵک وەرگرتنی

هاوکات لە "هێز دژکردەوە بەدەست و بردەکان"ی ئەمەریکا (لە کۆتاییەکانی دەیەی حەفتاو سەرەتاکانی دەیەی هەشتادا)و هێزە دەریاوانیەکانی ئەو وڵاتە بۆ وەڵامدانەوە بە هێرشی سۆڤیەت لە گۆڕەپان و، خزاندنی شەڕ بەرەولای دوژمن لەرێگای هەڕەشەی راستەوخۆ لە بەرژەوەندییەکانی سۆڤیەت لە شوێنەکانی تر و، لە رێگای کەڵک وەرگرتن لە ژێر دەریاییەکان.

د

د

Prisoners Of War

دیلەکانی شەڕ

بە ئەندامانی هێزە چەکدارەکانی لایەنێکی شەڕی چەکدارانە دەگوترێ کە لە لایەن دوژمنەوە دیل کرابن. بارودۆخی یاسایی دیلەکانی شەڕ کە لە ڕێوشوێنەکانی کۆنڤانسیونی ژمارە چواری لاهە (هەروەها کۆنوانسیۆنی ساڵی ۱۸۹۹)دا باس کراوە، بە درێژی لە کۆنڤانسیۆنی ژمارە سێی ساڵی ۱۹٤۹ی ژنێڤ سەبارەت بە هەڵسوکەوت لەگەڵ دیلەکانی شەڕ (بەدیلی کۆنوانسیونی ۱۹۲۹) ڕێک خراوەو، پەرەیان بە هێندێک لە ڕێوشوێنەکانی پرۆتۆکۆلەکانی ژمارە یەک و دووی ساڵی ۱۹۷۷ داوە. بارودۆخی دیلەکانی شەڕ لە سەر ئەمجۆرە کەسانەی خوارەوە پیادە دەکرێ: ئەندامانی هێزە چەکدارە ڕێکخراو و نارێکخراوەکان، بو وێنە ئەو کەسانەی کە لە بەرامبەر حکومەت یان مەرجەعێکدا وەفاداریی خۆیان رادەگەیەنن (کە ئەو دەسەڵاتەی ئەوانی دەستبەسەر کردووە بەشەرعی و و رەسمی ناناسێ)؛ ئەو کەسە مەدەنیانەی کە لەگەڵ هێزە چەکدارەکانن، وەکوو ئەو کەسانەی کە لە بەشە ناسەربازییەکاندا کار دەکەن، پەیامنێرانی شەڕ و کەسانی لەم چەشنە، کارگوزرانی پاپۆرە بازرگانیەکان و فرۆکە ناسەربازییەکان؛ ئەندامانی هێزی بەرگری و پشتیوانی پێرسنێلی بەرزی حکومەتی ناسەربازی، پێرسنێلی پزیشکی و کەسایەتیە ئایینیەکان دەکەونە بەر پشتیوانی حاڵەکانی کۆنڤانسیۆنی ژمارە سێی ژنێڤ. سیخوورەکان، تێکدەران و کەسانی لەم شێوە، ڕێوشوێن و بارودۆخی دیلەکانی شەڕ نایانگرێتەوە، بەڵام بەهەر حاڵ دەبێ بە شێوەیەکی مرۆڤانە هەڵسوکەوتیان لەگەڵدا بکرێ و بە شێوەیەکی دادپەروەرانە دادگایی بکرێن.

کۆنڤانسیۆنی هەڵسوکەوتی مرۆیی لەگەڵ دیلەکانی شەڕ، ئەرکی قورس بەسەر ئەو هێزەی کە دیلەکانی دەستبەسەر کردووە، دادەسەپێنێ. کاتێک لە بارەی بابەتێکەوە پرسیار لە دیلێکی شەڕ دەکرێ، دیلەکە دەبێ تەنیا ناو و ناوبانگ، پلە، ڕێکەوتی لە دایکبوون و ژمارەی ڕیزی خۆی بدرکێنێ و، نابێ ئەو دیلە بە درکاندن و دانی زانیاری بەکەڵک بە لایەنی بەرامبەر ناچار بکرێ. دیلەکانی شەڕ دەتوانن شتە تایبەتیەکانی خۆیان بپارێزن و، دەبێ خاوەنی هەموو مافێکی سەربازی ئەو وڵاتە بن کە دیلەکەی دەستبەسەر کردووە. ئەو هێزەی کە دیلێک دەستبەسەر دەکا، دەتوانێ لە هێزی دیلەکە لە بوارە تایبەتیەکانی ئابووریدا کەڵک وەربگرێ، بەڵام خاوەنی پلە سەربازییەکان تەنیا دەتوانن وەک چاوەدێر کار بکەن. لە هیچ هەل و مەرجێکدا، ناکرێ ئەفسەران ناچار بە ئیش بکرێن بەڵام دەتوانن داوای کارێکی گونجاو بۆ خۆیان بکەن.

دوورەپەرێزی — *Isolationism*

ئاراستەیەکی سیاسیە، کە بۆ پێناسە و شیکردنەوەی سیاسەتی دەرەوە کەڵکی لێ وەردەگیرێ. واتای ڕوونی ئەم زاراوە، هەبوونی پێوەندییەکی بەرتەسک لەگەڵ دونیای دەرەوە دایە. هەر بۆیە جێبەجێکردنی ئەم سیاسەتە پێویستی بەچەند پێوەرێکی ڕوون هەیە. بە تایبەتی، هەڵبرانی جوگرافی لە ناوەندە سەرەکییەکانی دەسەڵات لە سیستەمی نێودەوڵەتیدا، پشت بەخۆبەستن ، ڕێبەرایەتیەکی سیاسی کە لە پەرەپێدان و بەرفراوان کردنی نەتەوەیی وەک ئامانجێکی گرنگ لە دارشتنی سیاسەتەکانی، خۆش ببێ. دوورەپەرێزی لە کردەوەدا خۆی لە بەڵێن دانی سیاسی، دیپلۆماتیک یان سەربازی بە وڵاتانی تر خۆ دەبوێرێ. چین و ژاپۆن لە وڵاتانە بوون کە ئەم سیاسەتەیان جێبەجێ کردووە. لە چاخی نۆێدا، ئەم زاراوەیە بە شێوەیەکی تایبەتی پێوەندی بە سیاسەتی دەرەوەی ئەمەریکا هەبووە، بەڵام بۆ پێناسەی هێندێک لە قۆناغەکانی سیاسەتی دەرەوەی بەریتانیاش کەڵکی لێ وەرگیراوە. لە بەریتانیادا ئەم تێڕوانینە لە ئارادا بوو کە پیڕەوی لە دروشمی" نەدۆستایەتی هەتا سەر، نە دوژمنایەتیش هەتا سەر، تەنیا بەرژەوەندی هەتا سەر"، پەرەی بە دورەپەرێزیی دیپلۆماتیکی وڵات دەدا.

ویلایەتە یەکگرتووەکان بە باشترین شێوە سیاسەتی دوورەپەرێزیان کردۆتە بنەمایەکی دۆگمی و پێوەرێکی دەگمەنی سیاسی. لە پاش دەوڵەتی جۆرج واشینگتۆن (١٧٨٩-٩٧) ئەم بڕوایە لە ئارادابوو کە یەکەمین سەرۆک کۆماری ئەمەریکا فاکتەرەکانی دوورەپەرێزی لە وتاری ماڵئاوایی

خۆیدا دەستنیشان کردووە. واشینگتۆن لە هاونیشتمانانی خۆی دەخوازێ کە خۆیان لە " هاوپەیمانەتی هەمیشەیی" بپاریزن، بەلام لە هەلومەرجە زۆر پێویستەکاندا هاوپەیمانەتی کاتی بە رەسمی بناسن و رەوایی پێ بدەن. ئەم قسانەی واشینگتۆن _بەهەلە_ والێک درانەوە کە ناوبراو بە تەواوەتیی لایەنگری لە قەدەغەکردنی هەولە دەرەکیەکان بووە. کاتێک کە سێهەمین سەرۆک کۆمار [ئەمریکا] واتە تامس جیفرسۆن لە وتاری دەسپێکردنی سەرۆک کۆماریدا لە سالی ١٨٠١ هێرشی کردە سەر "هاوپەیمانەتیە بێکەلکەکان"، بارودۆخەکە ئالۆزتر بوو. بەم شێوەیە، دوورەپەرێزی لە ویلایەتە یەکگرتووەکاندا بوو بە هۆی دابران لە ناوەندە سەرەکیەکانی چالاکی سیاسی، دەگمەن بوون و تاقانەبوونی ئەمەریکا وەک دەولەتێکی لیبرالْ و بڕوا بە زالبوون و بەرزتربوونی شێوازی ژیانی ئەمەریکی. سیاسەتی دوورەپەرێزی تەنیا سەبارەت بە ئەرووپا جێبەجێ دەکرا و، نیوەگۆی رۆژئاوا و ناوچەکانی زەریای ئارام یان رۆژهەلاتی دووری نەدەگرتەوە. لەراستیدا، دۆکترینی مۆنرۆ لە کیشوەری ئەمەریکادا، زیاتر لە هەر شتێکی تر نیشانەی دەستێوەردانی ئەمەریکا بوو. تەنانەت لە پێوەندی لەگەلْ ئەورووپاشدا، بە پێچەوانەی چین و ژاپۆن کە ئاماژەیان پێکرا، دوورەپەرێزی ئەمەریکا بەواتای دابرانی بازرگانی و کولتووری یان دابرانی بیر وهزر نەبوو.

کەلک وەرگرتن لەم چەمکە بوو بە هۆی سەرهەلدانی مشتومڕێکی زۆر لە نێو مێژوونووسانی بواری دیپلۆماسی و سەرکردە سیاسیەکان و بیروڕای گشتی. هەروەک پێشتر ئاماژەی پێکرا، تێڕوانینی "واشینگتۆنی" و "جیفرسۆنی" لە سەر دوورەپەرێزی جیاوازییەکی وردیان بەیەکەوە هەبوو. یەکیان خوێندنەوەیەکی ریئالیانەی هەیە و بایەخ بە بەرژەوەندی نەتەوەیی دەداو، ئەویتر تایبەتمەندییەکی ئایدۆلۆژیای لیبرالانەو ریزبەڕانەی هەیە. مێژوونووسانی دیپلۆماسی پێیانوایە کە مێژووی سیاسەتی دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە سالی ١٧٨٣ بەدواوە لە سەربنەمای کێشەی بەردەوامی نێوان لایەنگرانی " دوورەپەرێزی"و لایەنگرانی "دەستێوەردان" راوەستاوە، بەلام ئەم خوێندنەوەیە پرسیارێک لە بارەی گرنگی رێژەیی دوو روانگە لەسەر دوورەپەرێزی دەخولقێنێ.

زۆرکەس پێیانوایە لوتکەی دوورەپەرێزی ئەمەریکا لە سەدەی بیستەمدا، رەتکردنەوەی رێککەوتنامەی ڤێرسای لە سالەکانی ١٩١٩ و ١٩٢٠ لە لایەن سەناوە بوو. بەلام بە سەرنجدان بەرۆلی ویلایەتەیەکگرتووەکان لە کۆنترۆلی چەک و چۆلْ و دیپلۆماسیی قەرەبووکردنەوەی شەڕ

کە هەموو زلهێزە سەرەکیەکانی لەخۆ دەگرت، ناکرێ بە ئاسانی سیاسەتی ئەمریکا لە دەیەی ١٩٢٠دا، بە سیاسەتی دوورەپەرێزانە دابنێین. سیاسەتی دەرەوەی ئەمەریکا لە دوای دابەزینی گەورەی ئابووری (١٩٣٣_ ١٩٢٩) و گەلاڵەی "نیودیل" لە دەیەی ١٩٣٠دا لە دژایەتیکردن لەگەڵ دەستێوەردان و چەند لایەنەگەری ، رەوتێکی توندوتۆلتری بە خۆیەوە گرت. ئەم سیاسەتە بە یاسا بێلایەنەکانی ساڵەکانی (١٩٣٧_١٩٣٥) و لۆبی گرووپە هاوبەشەکانی وەکوو "سەرەتا ئەمەریکا" گەیشتە ئەوپەڕی خۆی. ئەمەریکا بە هۆی شەڕی دووهەمی جیهانیەوە بوو بە رێبەری سیاسەتی جیهانی و، کاریگەری گواستنەوەی ئەم رێبەرایەتیە لە سیاسەتی دژایەتیکردنی هەمەلایەنە لە بەرامبەر تەشەنەکردندا لە قۆناغی شەڕی ساردا هەست دەکرێ. شەڕی ڤێتنام بوو بە هۆی هێنانەگۆری جارێکی تری دوورەپەرێزی و ئەم سیاسەتە ئێستاش هەروا یەکەمین و جێگیرترین هەڵوێستی سیاسەتی دەرەوەی ئەمەریکایە.

Black hand — دەستی رەش

ئەم زاراوە بە ئەنجومەنێکی زۆر نهێنی دەگوترێ، کە لە سوپای سیربەکاندا چالاکی دەنواند (١٩١١). ئامانجی ئەم رێکخستنە رزگارکردنی سیربەکان لە ژێر دەسەلاتی نەمسا _ هەنگاریا و تورکیا بوو. دەستی رەش لە سەردەمی شەڕەکانی باڵکان دا رۆڵ و کاریگەرییەکی زۆری لە بەڕێوەبردنی سیاسەتی سیربیاندا هەبوو و، خەریکی راهێنان و ناردنی تیرۆریستەکان بوو. ئارشیدۆک فرانتێز فرێدیناند لە لایەن دەست و پێوەندیەکانی ئەنجومەنی دەستی رەشەوە کوژراو، ئەم کارەش بوو بە بیانووی سەرهەڵدان و دەسپێکی یەکێک لە گرنگترین رووداوەکانی سەدەی بیستەم واتا شەڕی یەکەمی جیهانی(١٩١٨-١٩١٤). بە دوای ئەم رووداوە، بەرپرسانی سیربیا کەوتنە گرتن وراوەدونانی ئەندامانی ئەم ئەنجومەنەو، بە تاوانی هەڵایساندنی ئاژاوە و کوشتنی جێگیری پاشای نەمسا، ئەندامانی سەرکردایەتی ئەم ئەنجومەنە دەستبەسەر کران و لە سێدارەدان.

Divide and Rule — دووبەرەکی بنێوە و حکومەت بکە

یەکێک لە دروشمە ناسراوو کۆنەکانی کۆلۆنیالیزمە کە کۆلۆنیالیستەکان بەهۆی دووبەرەکیی نانەوە لە نێوخەڵکی وڵاتێکدا درێژەیان بە چەوسانەوە لەو وڵاتەدا دەدا.

دنیا بینی World Outlook

بریتیە لە سیستەمی بۆچوونەکان، چەمکەکان و وێناکان سەبارەت بە جیهان. ئەم زاراوە لە واتا بەرفراوانەکەی خۆیدا هەموو بۆ چوونەکانی مرۆڤ سەبارەت بە جیهان لەخۆ دەگرێ ـ واتە ڕا وبیروبۆچوونە فەلسەفی و کۆمەڵایەتی و سیاسی ورەوشتی و هونەری و بابەتەکانی پێوەندیدار بە زانستە سروشتیەکان و.... هتد. مانای بەرتەسکتری زاراوەی دنیابینی بریتیە لە ڕا و بیروبۆچوونە فەلسەفیەکان.

بەگشتی دەکرێ جۆرەکانی دنیابینی بەسەر سێ جور دابەش بکەین:

١ـ دنیا بینیی زانستی

٢ـ دنیا بینیی فەلسەفی

٣ـ دنیا بینیی ئایینی

دادگای ئەورووپیی مافی مرۆڤ European Caurt Of Human Rights

بە دەزگای دادوەریی کۆنڤانسیۆنی ئەورووپیی مافی مرۆڤ دەگوترێ کە سەلاحییەتی پێراگەیشتن بە فایلی ئەو سکاڵا تۆمارکراوانەی کە سەبارەت بە مافی مرۆڤن، پێ سپێردراوە. ئەم فایلانە لەلایەن وڵاتانەی کە مۆریان کردووە یان لە لایەن کۆمیسیۆنی ئەورووپیی مافی مرۆڤ بۆ ئەم ناوەندە دەنێردرێن. ئەم دادگایە بەپێی پرۆتۆکۆلێک کە بە کۆنڤانسیۆنی مافی مرۆڤەوە لکێندراوە، پێک هاتووەو، لە چەندین دادوەر پێکدێ کە بۆ ماوەی نۆ ساڵ لەلایەن کۆڕی ئەنجوومەنی ئەورووپا لە نێو ئەو ناوانەی کە پێشکەش بەم ئەنجوومەنە دەکرێ، هەڵدەبژێردرێن. سەلاحییەتی دادگا سەربەستانەیە، واتا ئەو وڵاتەی کە کۆنڤانسیۆنی ئەورووپیی مۆر کردووە، بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیک سەلاحییەتی دادگا قبووڵ ناکا، بەڵکوو دەبێ سەرەڕای قبووڵکردنی پرۆتۆکۆلی گرێدراو بە کۆنڤانسیۆن، ڕاگەیەنراوێکیش بۆ ئەم مەبەستە دەربکا. بڕیاری دادگا پێویستە لەلایەن لایەنەکانەوە جێبەجێ بکرێ.

داس و چەکوچ Hammer and Sickle

رەمزێک بوو کە لەسەر ئاڵای سووری یەکیەتیی سۆڤیەتی سۆسیالیستی بە نیشانەی یەکیەتیی جوتیاران و پرۆلتاریای پیشەسازی کێشرابۆوە. ئەو رەمزە هەروەها لەسەر گرنگی هاوشانی کشتوکاڵ و پشەسازی پێی دادەگرت.

دیتانت / سڕینەوەی قەیران Détente

زاراوەیەکی سیاسیە کە بۆ ئاماژەکردن بە رەوشی کەمبوونەوەی پاڵەپەستۆ، یان گرژی و ئاڵۆزی نێوان دوویان چەند وڵات کەڵکی لێ وەردەگیردرێ. رەنگە قۆناغی دیتانت لە ئەنجامی گرێدانی پەیماننامەیەکی رەسمی یان لە ئەنجامی گۆڕانکاریی ستراتیژیی نەتەوەیی لە ماوەی چەندین ساڵدا پێک بێ. بۆوێنە، رێککەوتننامەی لوکارنۆ (١٩٢٠)، قۆناغێکی تا رادەیەک سەقامگرتوو و ئارامی لە ئەورووپادا پێکهێنا. قۆناغێکی دیتانتیش لە پێوەندییەکانی ئەمەریکا و سۆڤیەتدا پێکهات کە بەپێی پێکەوە ژیانی ئاشتیانە بوو و، ئەم قۆناغە بە تێگەیشتن لەو راستیە کە شەڕێکی هەمەلایەنە دەتوانێ لە ئاکامدا لە نێو چوونی هەردوولای لێ بکەوێتەوە، پێک هاتبوو.

دەستێوەردان Intervetion

دەستێوەردان بە کردەیەک دەگوترێ کە دەوڵەتێک بە حەزو ئیرادەی خۆی و بەبێ هیچ بەڵگە و مافێکی یاسایی، دەوڵەتێکی سەربەخۆی دیکە ناچاردەکا لە کاروبارەکانی پێوەندار بە سیاسەتی دەرەوەو نێوخۆییدا پێرەوی لە بۆچوونەکانی ئەو دەوڵەتە بکا.

توخمە پێکهێنەرەکانی دەستێوەردان : بەپێی ئەم پێناسە، بۆ ئەوەی کە بتوانین کارێک بە دەستێوەردان ناوبەرین دەبێ سێ مەرجی تێدابێ:

یەکەم: دەستێوەردان دەبێ لە کاروباری دەوڵەتێکی سەربەخۆ وخاوەن سەروەریدا بەڕێوە چووبێ. هەربۆیە، هەرکارێک کە لە دەرەنجامی هاوکاری ویەکیەتی و هاوبەشیەوە بەڕێوەچووبێ، ناکرێ بە دەستێوەردان یان خۆتێهەڵقورتاندن ناوببرێ. بۆوێنە، لە دەوڵەتە یەکگرتووەکان پاراستنی یەکپارچەیی خاکی هەرکام لە دەوڵەتەکان ئەرکی دەوڵەتەیەکگرتووەکانە، یان رێو شوێنەکانی پاراستنی دەستوور بە حکومەتی دەوڵەتە یەکگرتووەکان سپێردراوە، هەربۆیە ئەگەر خاک یان

دەستووری یەکیک لەو ولاّتانە بکەویتە مەترسیەوە، خۆتێهەڵقورتاندن بۆ دەوڵەتی یەکگرتوو نەک تەنیا مافە، بەڵکوو بە ئەرکیش دەژمێردرێ. هەروەها ئەگەر بێلایەنی دەوڵەتێک کە بێلایەنیەکەی لە لایەن دەوڵەتانی تردا دانی پێدانراوە، بکەوێتە بەر هێرش و دەستدرێژی، ئەوا ئەو دەوڵەتانەی کە دانیان بە بێلایەنی ئەو دەوڵەتەدا ناوە، لە کاتی ئەو هێرش و دەستدرێژییەدا، نەک تەنیا مافی خۆیانە، بەڵکوو ئەرکی سەرشانیانە کە بەرگری لە بێلایەنیی ئەو ولاّتە بکەن و، ئەمەش بە خۆتێهەڵقورتاندن دانانرێ.

دووهەم دەستێوەردان یان خۆتێهەڵقورتاندن دەبێ تەنیا بەپێی حەزو ئیرادەی دەوڵەتی خۆتێهەڵقوتێنەر بەڕێوە بچێ.

ئەگەر دەوڵەتێک بۆخۆی داوا لە دەوڵەتێکی دیکە بکا کە بە قازانجی ئەو دەوڵەتە شتێک بکا، یان لە حاڵەتێکدا کە بەپێی رێککەوتننامە یان بە پێی یاسایەکی نێودەوڵەتیی، ئەرکێک بە ولاتێکی دیکە بسپێردرێ، ئەوە بە دەستێوەردان دانانرێ.

سێهەم: دەستێوەردان یان خۆتێهەڵقورتاندن دەبێ بۆ سەپاندنی حەزو ئیرادەی دەوڵەتی خۆتێهەڵقورتێنەر بەڕێوە بچێ. هەرکاتێک دەوڵەتی خۆتێهەڵقوتێنەر تەنیا پێشنیار ئاراستە بکا یان راوبۆچوونی خۆی دەربڕێ و لایەنی بەرامبەر سەرپشک بکا کە پێشنیارەکان پەسند بکا یان رەتیان بکاتەوە، ئەو کارە بە دەستێوەردان دانانرێ.

جۆرەکانی دەستێوەردان: دەستێوەردان رەنگە تاکەکەسی، کۆمەڵایەتی، سیاسی یان چەکدارانە بێ. رەنگە دەستێوەردانی سیاسیش دۆستانە بێ یان رەسمی بێ. لە ساڵی ١٨١٥دا دەوڵەتەکانی پرۆس و نەمسا دەستێوەردانێکی سیاسیی دۆستانەیان لە دەوڵەتی "پیەمۆن"دا بەڕێوە برد، واتا بە ناردنی راسپاردەیەکی تایبەتی بۆ دەرباری ڤێکتۆر ئیمانوئێل، پاشای ئەم ولاّتە، ناوبراویان لە بیرو بۆچوونەکانی خۆیان ئاگادار کردەوە، پێیان راگەیاند کە ئەگەر ئەم دەوڵەتە درێژە بەم سیاسەتەی خۆی بدا، ئەوا دەبێتە هۆی نیگەرانی ئەو دوو ولاّتە؛ بەلاّم پاشای پیەمۆن گوێی بەم ئامۆژگاری وپێشنیارانە نەدا و، ئاڵوگۆڕی لە سیاسەتەکەی خۆیدا پێک نەهێنا.

بە پێچەوانە، دەوڵەتەکانی فەرەنساو بەریتانیا لە ساڵی ١٨٥٦دا دەستێوەردانێکی سیاسیی رەسمییان لە دەرباری "ناپڵ"دا کرد، تاکوو ئەم دەوڵەتە ناچار بکەن گۆڕان لە سیاسەتەکانی خۆیدا

پێک بێنێ، خۆی لەگەڵ سیاسەت و بیروبۆچوونی ئەواندا ڕێک بخا؛ بەڵام چوونکە دەوڵەتی ناوبراو گوێی بەم داواکارییەی ئەم دەوڵەتانە نەدا، ئەوا هەردوو دەوڵەتی فەرەنساو بەریتانیا نوێنەرانی سیاسی خۆیان لەم وڵاتە بانگ کردەوەو، پێوەندییە سیاسیەکانی خۆیان لەگەڵ دەوڵەتی ناپلێ دا پچڕاند.

دەریای خەزەر، باری یاسایی

Legal Status Of The Caspian Sea

دوای لەبەریەک هەڵوەشانەوەی یەکیەتیی سۆڤیەت و سەربەخۆیی وڵاتانی دەوروبەری دەریای خەزەر، مەسەلەی کەڵک وەرگرتن لە سەرچاوەکانی ئەو دەریایە، گرنگیەکی تایبەتی پەیدا کردووە. ئەم دەریایە خاڵی بەیەک گەیشتنی ٥ی وڵاتی گرنگ، واتە ئێران، رووسیا، قەزاقستان، تورکەمەنستان وئازەربایجانەو، دوای ناوچەی خاوەن نەوتی کەنداوی فارس و سیبریا، بە گەورەترین سەرچاوەی نەوت و گازی دنیا ناسراوە.

یەکێک لە کێشەکانی پێوەندیدار بە دەریای خەزەر، چۆنیەتی دیاریکردنی باری یاسایی ئەو دەریایەیە کە ئەم توخمانە لە خۆدەگرێ:

١ـ کێشەی هاتوچۆی پاپۆرەکان؛

٢ـ کێشەی کەڵک وەرگرتن لە سەرچاوە زیندووەکانی ناو دەریا؛

٣ـ کێشەی ژینگە، بۆوێنە بەرزبوونەوەی ئاستی ئاوی دەریا؛

٤ـ کێشەی کەڵک وەرگرتن لە سەرچاوە کانزاییەکان؛

٥ـ دیاریکردنی سنوور و ئاستی دەسەڵات و سەلاحییەتی دەوڵەتەکانی لێوار دەریای خەزەر بەسەر ئەو دەریایەدا.

دەریای خەزەر بارێکی تایبەتیی یاسایی تایبەت بە خۆی هەبووە. ئەم دەریایە تەنیا لە رێگای کەناڵە دەستکردەکانەوە لە رێگای رووباری ڤۆڵگا ـ دەن، دەگاتەوە دەریای رەش و دەریای باڵتیک و، تەنیا پاپۆرەکانی وڵاتانی لێواری ئەم دەریایە مافیان هەیە هاتوچۆی تێدا بکەن. رێوشوێنەکانی ئێستای یاسای نێونەتەوەیی گشتی سەبارەت بە دەریای ئازاد و ناوچە دەریاییەکانی دەوڵەتەکانی جیهانی ئازاد ئەم دەریایە لە خۆ ناگرێ. سەرەکیترین سەرچاوەی یاسایی کە دەکرێ لە وتووێژە سیاسیەکاندا پشتی پێ ببەسترێ، تەنیا ئەو رێککەوتننامانەن کە ئێستا لەبەر دەست دان.

ئەوەی کە لە پێناسەی کۆنڤانسیۆنەکانی ئێستادا سەبارەت بە یاسای دەریاکان دەردەکەوێ ئەوەیە کە دەریای خەزەر بە هۆی هەڵکەوتی جوگرافی، ناچێتە خانەی دەریا داخراو ونیوە داخراوەکانەوە.

گرنگترین ئەو ڕێککەوتننانەی کە لەو پێوەندییەدا هاتوونە ئاراوە، بریتین لە ڕێککەوتننامەی ١٩٢١ و، ڕێککەوتننامەی هاتوچۆی پاپۆرەکان و بازرگانیی ساڵی ١٩٤٠ کە لە نێوان ئێران و یەکیەتیی سۆڤیەتدا گرێدراون. لە فەسڵی یازدەی ڕێککەوتنی ١٩٢١ی نێوان ئێران و شۆڤیەت مافی وەک یەک بۆ هاتوچۆی پاپۆرەکانی شەڕ و پاپۆرەکانی بازرگانی لە بەرچاو گیراوەو، ماددەی ١٣ی ڕێککەوتنی هاتوچۆی پاپۆرەکان و بازرگانیی ساڵی ١٩٤٠ بە ڕوونی باس لەوە دەکا کە : " هەردوو لایەنی ڕێککەوتنەکە (ئێران و یەکیەتیی سۆڤیەت)، بەپێی ئەو پرەنسیپانەی کە لە ڕێککەوتننامەی ٢٦ی شوباتی ١٩٢١دا ڕاگەیەنراوە، کۆکن لەسەر ئەوی کە تەنیا پاپۆرەکانی ئەو دوو وڵاتەو ئەو پاپۆرانەی وڵاتانی دەرەوە کە کار بۆ بازرگانیی ئەو دوو وڵاتە دەکەن و لەژێر ئاڵای ئەواندا هاتوچۆدەکەن،بتوانن لە دەریای خەزەردا هاتووچۆ بکەن".

بەگشتی سێ سیناریۆ سەبارەت بە ڕژێمی یاسایی دەریای خەزەر لە ئارا دایە:

سیناریۆی یەکەم: کۆنڤانسیۆنی یاسای دەریاکانی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان لە ساڵی ١٩٨٢ (Unclos III.١٩٨٢)، بۆ هەر وڵاتێکی لێواری دەریای خەزەر، ئاوی سەرزەوی و چوارچێوە و ناوچەی تایبەتی ئابووری و ڕۆخی دەریا لەبەرچاو گیراوە. ماددەی سێی کۆنڤانسیۆن ناوچەیەکی بە پانایی ١٢میلی دەریایی لە هێڵی سەرەکی (Baseline) بۆ ئاوی ژێرزەوی لەبەرچاو گرت و، دەکرێ ١٢ میلی دیکە، وەک ناوچەی تەنیشت بخرێتەسەر ئەو دوازدە میلەی پێشوو (ماددەی ٣٣). هەروەها بە پێی ماددەی ٥٧ی کۆنڤانسیۆن دەکرێ ناوچەی تایبەتی ئابووری هەتا ٢٠٠ میلی دەریایی درێژەی هەبێ. بەسەرنجدان بەوی کە پانایی دەریای خەزەر زیاتر لە ٢٠٠ میل نیە هەر بۆیە شوێنێک بە ناوی دەریای ئازاد نامێنێتەوە. سەرەڕای ئەمە، تێکەڵبوونی ناوچەی تایبەتی ئابووریی ئەو وڵاتانە لەگەڵ یەکتر، بارودۆخێکی دژوار دەنێتەوە کە تەنیا بەگرێدانی ڕێککەوتننامەی تایبەت دەبێ چارەسەر بکرێ.

سیناریۆی دووهەم: بەپێی ئەم سیناریۆیە کە ئازەربایجان لە هەموو لایەک زیاتر لایەنگری لێ دەکا، دەریای خەزەر دەبێ بەپێی سنووری ئاویی هەروڵاتێک لە نێو ئەو پێنج وڵاتەدا دابەش

بکرێ. ئەم سیناریۆیە، بەپێچەوانەی رواڵەتە دادپەروەرانەی کە، رەنگە بە زیانی هێندێک لە وڵاتان لە پێوەندی لەگەڵ کەڵک وەرگرتن لە سەرچاوە هیدرۆکەربۆری، تەواو بێ. یەکێک لەو بابەتانەی کە گرنگی دیاریکردنی چوارچێوەی یاسایی دەریای خەزەر دوو هێندە دەکا، کەڵک وەرگرتن لە سەرچاوە و کانزاکانی هیرۆکەربۆرییە.

سیناریۆی سێهەم: بەپێی ئەم سیناریۆیە، چوارچێوە یان بەشێکی دیاریکراو لە ئاوەکانی لێواری دەریا بۆ هەروڵاتێک تەرخان دەکرێ و تایبەت بەو وڵاتە دەبێ و، ئەویتریش بە شێوەی خاوەنداریێی هاوبەش (Res Communis) کەڵکی لێ وەردەگیردرێ. خاوەندارەتیی هاوبەش بە سەلاحییەت و دەسەڵاتی هاوبەشی نێوان دوو یان چەند دەوڵەت بەسەر ناوچەیەکدا دەگوترێ.

دوای گرێدانی یەکەم رێککەوتننامەی دەستنیشانکردنی سنوورە ئاوییەکانی نێوان رووسیاو ئازەربایجان لە تشرینی یەکەمی ٢٠٠٢ دا، سێ وڵاتی قەزاقستان، ئازەربایجان و رووسیا لە ١٤ی ئایاری ٢٠٠٣دا، رێککەوتنێکی سێ لایەنەیان لە کۆبوونەوەی تایبەت بە نوێنەرانی وڵاتانی لێواری دەریای خەزەر لە ئەلماتی قەزاقستاندا مۆر کرد. بەم شێوە و بە سەرنجدان بە درێژایی لێوارەکان و بەکەڵک وەرگرتن لە هێڵی نێوەراست، بەشی قەزاقستان ٢٧ لە سەد و هی رووسیا ١٩ لە سەد و ئازەربایجان ١٨ لەسەد دەستنیشان کرا؛ واتە بەگشتی چارەنووسی ٦٤ لە سەدی ئاوەکانی دەریای خەزەر یەکلا کراوەتەوە.

دیسپۆتیزم Despotism

ئەم زاراوە لە وشەی یۆنانیی Despotés (fmواتای "ئاغا"و"خودان") وەرگیراوە، بە دەسەڵات و ئۆتۆریتەیەک دەگوترێ کە هیچ سنوورێکی یاسایی نەبێ و سەرەڕۆیانە پیادە بکرێ. دیسپۆتیزم بە واتای دەسەڵاتێکی دیکتاتۆرو سەرەڕۆش کەڵکی لێ وەردەگیردرێ. بەڵام مەبەست لە دیسپۆتیومی رۆشنبیرانە جۆرێک لە حکومەتی ئایدیالە کە ئەفلاتۆن و کۆمەڵێک لە بیرمەندانی چاخی نوێ بانگەشەیان بۆ کردووە.

بەپێی تیۆری کارڵ ڤیتفۆگێل (Witfogel)، دیسپۆتیزمی رۆژهەڵات کە واتایەکی نوێ لە دیسپۆتیزمە، بەکۆمەڵگایەک دەگوترێ کە خاوەنی ئەم تایبەتمەندییانە بێ:

١ــ حکومەتی تاکەکەسی (ئوتۆکراسی).

٢ـ بەڕێوەبردنی وڵات لەلایەن ڕێکخراوێکی ئیداریی چەقبەستوو.

٣ـ نەبوونی ئاریستۆکراتیەتێکی جێگرتوو.

٤ـ بێ بایەخ بوونی کۆیلەداری.

٦ـ کشتوکاڵێک بە ئاودێرییەکی بەرفراوان.

بە بڕوای ڤیتفۆگل، کشتوکاڵ ڕۆڵێکی گرنگی لە دیسپۆتیزمداهەیە.

دۆکترین/ ڕێبازی سیاسی Doctrine

لەزاراوەی لاتینیی Doctrina وەرگیراوە. دۆکترین بریتیە لە تیۆر و ڕاهێنانە زانستی، فەلسەفی، سیاسی و ئاینیەکان و، کۆمەڵێک لە سیستەمە فیکرییەکان کە بنەمای ڕوون و دیاریکراویان هەیە. دۆکترین جۆرێک لە دونیابینیە کە پرۆگرامە سیاسیەکانی لەسەر دارێژرابن. هەروەها دۆکترین بەو پرەنسیپانە دەگوترێ کە دەوڵەتەکان ڕێبازەکانی خۆیان، بە تایبەتی پێوەندییە نێونەتەوەیەکانیان بەپێی ئەو ڕێبازە دیاری دەکەن. زاراوەی دۆکترینێر Doctrinaire بەکەسێک دەگوترێ کە پشتیوانی لە دۆکترینێکی ڕوون و دیاریکراو دەکا.

دۆکترینی پەیڕەویی کوێرکوێرانە Doctrine Of Passive Obedience

سەرچاوەی ئەم زاراوە بەسەردەمی باڵادەستیی تیۆری "مافی خوایی پاشاکان" دەگەڕێتەوە کە بەپێی ئەم تیۆرە، مل نەدان و پەیڕەوی نەکردن لە بڕیارەکانی پاشا بە تاوانێکی گەورەو نەبەخشراو دەژمێردرا. ئەم تیۆرە لە سەردەمی دەسەڵاتدارەتیی چارڵزی یەکەم (١٦٤٩ـ ١٦٢٥) لە لایەن قەشەکانی بەریتانیاوە پەرەی پێدرا.

دۆکترینی پێویستیی سەربازی Doctrine Of Military Necessity

بەو دۆکترینانە دەگوترێ کە بەر لە شەڕی یەکەمی جیهانی لە لایەن هێندێک لە یاساناسانی ئەڵمانیا خرانەڕوو و، تەنیا لە لایەن ئەڵمانیا و هێندێک وڵاتی تر پێڕەو دەکران. بەپێی ئەم دۆکترینانە، لە کاتی زۆر پێویستی سەربازیدا، یاساکانی شەڕ گرنگیی خۆیان لە دەست دەدەن. یاسا

نێونەتەوەییەکان دۆکترینی پێویستی سەربازی رەت دەکەنەوە و بە یاسایی نازانن. رێوشوێن و یاساکانی لاهە (کۆنڤانسیۆنی ژمارە ٤ی ساڵی ١٩٧٠ و کۆنڤانسیۆنی هاوشێوەیەو کۆنڤانسیۆنە لە ساڵی ١٨٩٩دا) بە روونی دەڵێن کە مافی لایەنی شەڕ بۆ هەڵبژاردنی ئامرازی زەربەلێدان لە دوژمن بێ سنوور نیە و، یاساکانی شەڕ لە کاتی پێویستیی سەربازیدا گرنگیی خۆیان لە دەست نادەن. هەروەها، خوودی یاساکانی شەڕ بە شێوەیەک رێکخراون کە پێشتر، مانای پێویستی سەربازییان لەبەرچاو گرتووە.

دۆکترینی فرانک سیناترا Frank Sinatra Doctrine

ئەم زاراوە لە گۆرانی فرانک سیناترا، گۆرانی بێژی بە ناوبانگی ئەمەریکی و ئەکتەری پێشووی هۆلیۆود، بە ناوی "من بە شێوازی خۆم کاردەکەم" (I did it my way) وەرگیراوە. ئەم زاراوە لە کانوونی یەکەمی ١٩٨٩دا لەلایەن "گۆنادی گراسیمۆف"، وتەبێژی وەزارەتی دەرەوەی سۆڤیەت بۆ پاساوی سیاسەتە نوێکانی سۆڤیەت سەبارەت بە گۆڕانکارییە خێراکانی ولاتانی ئەورووپای رۆژهەلات کەڵکی لێ وەرگیرا. ناوبراو وتی: " لەمەو بە دوا یەکیەتیی سۆڤیەت پیڕەوی لە دۆکترینی فرانک سیناترا لە پێوەندی لەگەڵ ولاتانی ئەندامی رێککەوتننامەی ڤەرشۆدا دەکا. بەو واتایە کە ئەوان هەرکارێک کە پێیان خۆشە بیکەن. بەم پێیە، هەر ولاتێک مافی ئەوەی هەیە کە بریارە سەربەخۆکانی خۆی لەهەر رێگایەکەوە کە پێی خۆشە، بەڕێوە ببا. هەروەها، دەبێ پێکهاتە و سیستەمە سیاسیەکانی هەر ولاتێک لە لایەن خەڵکی ئەو ولاتەوە دیاری بکرێ و بەڕێوەبچێ".

دۆکترینی پەرداخێک ئاو One Glass Of Water Doctrine

ئەو دۆکترینە دوای سەرکەوتنی شۆڕشگێڕکانی رووس لە لایەن لینینەوە کەڵکی لێ وەرگیرا. بەپێی ئەم بۆچوونە، دەبێ کۆمۆنیستێک بە شێوەیەک سەیری بابەتە جنسیەکان (سێکسییەکان) بکا وەک ئەوە وابێ کە بەقەد پەرداخێک ئاو گرنگیان پێدەدا. کۆمۆنیستە شۆڕشگێڕەکان لە قۆناغی سەرەتایی شۆڕشی رووسیا و شۆڕشی چیندا باوەڕیان بەم تێزە هەبوو. ئەم رێبازە لە چیندا بە یاسای

"پێی ـ شوئی ـ چوو ـ ئی" بە ناوبانگەو، چینیەکان باوەڕیان پێیەتی. شۆڕشگێڕە کۆمۆنیستەکان لە دنیای ڕۆژئاوادا باوەڕیان بەم دۆکترینە نیە.

دۆگماتیزم demagogy

دۆگماتیزم لە زاراوەی یۆنانیی Dogma بەواتای بڕیار و بیروبۆچوون وەرگیراوە. ئەم زاراوە لە قامووسە فەلسەفی و ئایینیەکاندا بە هەر پرەنسیپێکی بیروبوچوونی ئایینی یان غەیرە ئایینی دەگوترێ کە لە ڕوانگەی لایەنگرەکانیەوە بە شتێکی حاشاهەڵنەگر، ڕەها، گومان هەڵنەگر و نەگۆڕ دادەنرێ.

هەر سیستەم یان ڕێبازێکی ئایدۆلۆژی لەسەر زنجیرە پرەنسیپێک دامەزراوە کە بە دوگمەکانی ئەو سیستەمە یان ڕێبازە دادەنرێن، بڕوا پێ بوون یان بڕوا پێ نەبوون بەو دوگمانە، بە پێوەری بەستراوەیی یان نەبەستراوەیی کەسێک بەو ڕێبازە ئایدۆلۆژییە دادەنرێ.

دیماگۆژی Demagogy

دیماگۆژی لە زاراوەی یۆنانیی Demagogia وەرگیراوە. ئەم زاراوە لە دوو بەشی demos بە واتای خەڵک و agogos بە واتای ئەو کەسەی کە ڕێنوێنی دەکا، پێکهاتووە. لە زمانی سیاسیی ئەوڕۆکەدا، ئەم زاراوە بە واتای خەڵک فریودان و چەواشەکردنی خەڵک لە ڕێگای بەڵێن و دروشمی سەرنج ڕاکێش و درۆزنانە، کەڵکی لێوەردەگیرێ. دیماگۆگ بەو کەسە دەگوترێ کە هەوڵ دەدا لە ڕێگای بەڵێنی بەدرۆ و بێ بنەماو هەروەها لە ڕێگای هەڵگێڕانەوەی ڕاستیەکان سەرنجی خەڵک بۆلای خۆی ڕابکێشێ بۆ ئەوەی کە لە لایەن ئەوانەوە پشتیوانی لێ بکرێ.

شایانی باسە کە لە یۆنانی کۆن و هەروەها لە ڕۆمی کۆندا دیماگۆژی بە مانای "سەرکردایەتی کردنی خەڵک" بووەو، مانایەکی پیرۆزی هەبووە.

دیموکراتەکان Democrats

لە کۆمەڵگا کۆمۆنیستیەکاندا بەو گرووپە لە " ڕۆژئاواچیەکان " دەگوترێ کە وانە و ڕاهێنانە مارکسیەکان ڕەت دەکەنەوەو، لەسەر ئەو بڕوایەن کە مارکس و ئەنگێلز لە سەردەمێکدا دەژیان کە کاپیتالیزم تازە قۆناغی سەرەتایی خۆیی تێپەڕ دەکردو؛ خوێندنەوەو بۆچوونەکانی ئەوان سەبارەت بە سەرمایەوە بە هەڵە دەزانن.

دیمۆکراتەکان لە سەر ئەو بڕوایەن کە، " نەخۆشیەکانی کۆمەڵگای سەرمایەداری پێوەندی بە قۆناغی گەشەی سەرمایەدارییەوە هەیە کە ئەویش چارەسەر دەکرێ و، ئەم سیستەمە دەتوانێ لە دەست نەخۆشیەکانی وەک قەیرانی بەرهەمی زیادی، بێکاری و رەگەزپەرەستی رزگار بێ".

دیمۆکراسی Democracy

زاراوەیەکە کە لە چەمکی یۆنانیی Démokratiaوەرگیراوە، کە پێشگری دیمۆس بە واتای "بەڕێوەبردنی کارەباری دەرەوەی وڵات"ە. دیمۆس دواتر بەمانای هەژار و لێقەوماو و گوندییەکان و لە ئاکامدا بە واتای "حەڵک " کەڵکی لێوەرگیراوە.

"کراسیا"ش لە کراتۆس Kratos وەرگیراوە و، بەمانای دەسەڵات و ئۆتۆریتە و هەروەها بە واتای دەسەڵاتدارەتی و حکومەت کردنیشە.

زاراوەی دیمۆکراسیا بۆیەکەمین جار لە ئەسینا ولە سەردەمی کلێستیندا هاتە ئاراوە. ناوبراو لە سالی ٥١٠ی بەر لە زایین کۆتایی بە حکومەتی هیپارک و براکەی هیپاس هێناو، بە پێکهێنانی چەندین چاکسازیی یاسایی، حکومەت کەوتە دەست گوندییەکان و هەژارەکان؛ ئەم حکومەتە بە دیمۆکراسیا بەناوبانگ بوو و، "کلێستین"یش بە دامەزرێنەری دیمۆکراسی ناسرا.

دواتر لە یۆنانی کۆندا زاراوەی دیموکراسی بە حکومەتی گشتی وئاریستۆکراتی بە حکومەتی چینە تایبەتەکان دەگوترا.

هێردۆت، مێژوونووسی یۆنانی دەنووسێ: " ئەگەرچی دیمۆکراسی هەموو کەس لە بەرامبەر یاسا بە یەکسان دەزانێ، بەڵام گرفتەکە لەوەدایە کەبە ئاسانی دەتوانێ ببێ بە مۆبۆکراسی یان حکومەتی نەزان و نالێهاتووەکان کە بە دڵنیاییەوە حکومەتی زانا و کەسە لێهاتووەکان لە حکومەتی نەزانەکان باشترە".

دیموکراسی بەمانایی ئەوڕۆیی ولە زمانی سیاسەتدا بە واتای " بەڕێوەبردنی حکومەت لەلایەن خەڵک" کەلچکی لێوەردەگیردرێ. هەر ئەو مانایە لە لایەن ئابراهام لینکۆڵن (١٨٦٥-١٨٠٩)، سەرۆک کۆماری ئەمەریکا لە ساڵەکانی ١٨٥٩ و ١٨٦٤دا بەم شێوە راگەیەنراوە:

"دیموکراسی بە واتای حکومەتی خەڵک، بەدەستی خەڵک و بۆخەڵک".

دیموکراسی له بنەڕەتدا بە واتای "حکومەتی گشت خەڵک"ە، بەڵام چوونکە حکومەتی ڕاستەوخۆی خەڵک لە هەلومەرجی ژیانی ئەوڕۆیی و بەهۆی گەورەبوونەوەی شارەکان و زۆربوونی حەشیمەتی وڵاتەکان نایەتەدی، هەر بۆیە دیمۆکراسی لە ڕێگای ناڕاستەوخۆ، واتە لە ڕێگای هەڵبژاردنی نوێنەران و بەخشینی دەسەڵاتی حکومەت بەدەستی ئەوان، بەڕێوە دەچێ. ئەم کەسانە کە بەپێی دەستوور و یاسا باوەکان و بەتایبەتی یاسای هەڵبژاردنە گشتیەکان بۆ ماوەیەکی دیاریکراو ئەرکی نوێنەرایەتی لە ئەستۆ دەگرن، بە جێگای دەنگدەران ئایدیاکانی ئەوان بەدامەزراندنی دەسەڵاتێکی نەتەوەیی جێبەجێ دەکەن.

بەڵام هەڵبژاردنەکان بۆ ئەوە بەڕێوە دەچن تا دەرکەوێ کە چ ئایدیاو بیروبۆچوون و چ پرۆگرام وچ حیزبێ لە نێو خەڵکدا برەوی هەیە، واتە کام یەک لەوانە بەپێی ویست و حەزی خەڵکەو، کام بیروبۆچوون توانیویەتی لە نێو خەڵکداجێی خۆی بکاتەوە. یەکێک لە ڕێگاکانی پیادەکردنی دیمۆکراسی ئەوەیە کە ڕێز لە ئازادییە بنەڕتیەکان وبە تایبەتی ڕێز لە ئازادیی بیروبۆچوون، ئازادییە چاپەمەنیەکان، ئازادیی کۆبوونەوەکان، ئازادیی پروپاگەندە وراهێنانەکان ...هتد بگیرێ و، لە کردەوەدا جێبەجێ بکرێ. ئەگەر ئەم ئازادییانە لە دیمۆکراسی دانەبن و دیمۆکراسیش بەم شێوە جێبەجێ نەکرێ، دەبێ بڵێین کە نە ڕێز لە بیروبۆچوونە گشتی و تایبەتییەکان و حیزبەکان دەگیرێ ونە هەڵبژاردنی ڕاستەقینەی هیچ یەک لەوانەش لە ئارادایە. بە پێچەوانە، بە دەستەبەربوونی هەلومەرجی دیمۆکراسی دەکرێ بگوترێ کە حکومەتی خەڵک دەستەبەر بووە.

لە حکوومەتی دیمۆکراسیدا بابەتی زۆرینە شتێکی حاشاهەڵنەگرە. حکومەتی خەڵک لە ڕێگای خوودی خەڵکەوە، حکومەتی هەموو نوێنەرانی خەڵک لە خۆ دەگرێ کە هیچکات کێشە و ناکۆکیەکانی خۆیان ناشارنەوەو، بیروبۆچوونی جیاواز دەخەنە ڕوو بە بێ ئەوی کە پێ لەسەر ئەوە دابگرن کە بۆچوونی ئەوان، لە هەموویان باشترە.

هەربۆیە دەکرێ بگوترێ کە دیمۆکراسی حکومەتی ژمارەیەو، دەربڕی دەنگی زۆرینەیەو، هیچکات ئەم حکومەتە پێک نایا، مەگەر ئەوەی کە بە شێوەیەکی سەربەستانەو بە بەهای یەکسانی هەموو ڕاوبیروبۆچوونەکان بێتە ئاراوە.

دێموکراسیی سۆسیالیستی Socialist Democracy

بەپێی بۆچوونی مارکسیەکان، " دێموکراسیی رۆژئاوایی، دێمۆکراسیی بورژوایە کە لەخزمەتی چینی سەرمایەداری دایە. لە حاڵێکدا کە جۆری بەرزی دێمۆکراسی، دێمۆکراسیی سۆسیالیستیە؛ چوونکە بە قازانجی زۆربەی زەحمەتکێشان و پارێزەری بەرژەوەندییەکانی ئەوانەو، بناغەی ئابووریی ئەمجۆرە سیستەمە لەسەر خاوەندارەتیی گشتی وەستاوە".

هەر بەپێی ئەم بۆچوونە، " لە سیستەمی سۆسیالیستیدا یەکسانیی راستەقینەی تاکەکەسەکان _ بە بێ لە بەرچاوگرتنی رەگەز، نەتەوە، ئایین و.... هتد_ لە هەموو بوارەکاندا دابین دەبێ".

دێموکراسیی پیشەسازی Industrial Democracy

بەپێی ئەم فەلسەفە، دەبێ کرێکاران لە بریارەکانی پیشەسازییەکاندا رۆڵیان هەبێ. لەم بوارەدا رای جۆراوجۆر خراوەتە ڕوو کە دوایین جۆری ئەم بیروبۆچوونانە، خوازیاری رووخاندنی کاپیتالیزم و دامەزراندنی حکومەتی کرێکارانە.

تیۆرێکی نوێی دیکە کە سەبارەت بە دێموکراسیی پیشەسازی خراوەتە ڕوو، ئەوەیە کە ئەم سیستەمە، کاپیتالیزم و بەڕێوەبەرەکانیشی قبووڵ کردووەو، دانی بەوە داناوە کە کرێکاران نەیانتوانیوە بەباشی رۆڵی بەڕێوەبەریی پیشەسازی بەرێوە بەرن و، ناتوانن بە باشیش بەڕێوەی ببەن.

دووچە I L Duce

سەرچاوەی ئەم زاراوە ئیتالیە، بەواتای رێبەر یان سەرۆکە. لە مێژووی سیاسیی هاوچەرخی ئیتاڵیادا نازناوی بنیتۆ مۆسۆلینی (١٩٤٥-١٨٨٣)، سەرۆکی هاوپەیمانیی فاشیست _ ناسیۆنالیستی ئیتاڵیاو دیکتاتۆری بە ناوبانگی ئەو وڵاتە بوو.

دووجەمسەری Bipolarity

بیروبۆچوونێک بوو کە هەریەک لە دوو بلۆکی سەرەکی واتە ویلایەتەیەکگرتووەکانی ئەمەریکا و یەکیەتیی سۆڤیەتی سۆسیالیستی بە زلهێز دەزانی.

دوای لەبەریەک هەڵوەشانی سۆڤیەت (کانوونی یەکەمی ١٩٩١) زۆر لە تیورڤانەکان ئەمەریکا بە "تەنیا زلهێز"ی جیهان دەزانن.

State
دەوڵەت

ئەم زاراوە کە هاوواتا ئینگلیزییەکەی Statee و لاتینیەکەی Statusە، لە چەمکی Stare بە واتای "راوەستاو" وەرگیراوە.

دەوڵەت لە واتا بەرفراوانەکەیدا بریتیە لە کۆمەڵگایەک کە دەسەڵاتی سیاسی بەپێی "دەستوور" دیاری کراوە. لە واتا بەرتەسکەکەیدا، دەوڵەت بریتیە لە دەسەڵاتێک کە چارەنووسی کۆمەڵگایەکی لەبەردەست دایە. لە واتا گشتیەکەیدا، دەوڵەت بە واتای کۆمەڵێک رێکخراوی بەڕێوەبەرییە کە دەسەڵاتی بەڕێوەبەریی کۆمەڵگا یان پێ سپێردراوە. دەوڵەت لەو بەشانە پێکهاتووە:

الف_ پەرلەمان، پاشا، یان هەر دوو لا؛

ب_ حکومەت یان کۆی سەرۆک وەزیرو کابینەکەی؛

ج_ دەزگای ئیداری، پۆلیس و هێزە چەکدارەکان؛

د_ دادوەری یان دەسەڵاتی داد.

دەوڵەتی بەمانای یەکەم، بەگشتی سێ کۆڵەکەی سەرەکی هەیە کە بریتین لە : شوێنی جوگرافی، حەشیمەت وسەروەری.

شوێنی جوگرافی: شوێنی جوگرافی دەوڵەتێک بریتیە لە چوارچێوەیەک لەزەوی، دەریا و ئاسمان کە دەوڵەتێک دەسەڵاتی خۆی تێدا بەڕێوە دەبا. هەبوونی شوێنی جوگرافی بە مەرجی سەرەکی پێکهێنانی دەوڵەت دەژمێردرێ. شوێنی جوگرافی دەوڵەتێک نابێ دابەش بێ و لەبەریەک هەڵوەشێتەوە و، ئەم بابەتە بنەمایەکی روونی نێو یاسای نێودەوڵەتیەکانە.

دیارە دەوڵەتێک دەتوانێ بەشێک لە جوگرافیای خۆی بدات بە دەوڵەتێکی تر، یان پێی بفرۆشێ یان بەکرێی بدات. زۆرجار دەوڵەتێکی تێکشکاو لەشەردا و لە کاتی گرێبەستی ئاشتی، بەشێک لە خاکی خۆی بە دەوڵەتی بەرامبەر دەبەخشێ و ئەو بەشە بە خاکی دەوڵەتی سەرکەوتووە دەلکێت. یان رەنگە بە هۆی راپەرینێک بەشێک لە خاکی دەوڵەتێک جیا بێتەوەو، ببێ بە دەوڵەتێکی سەربەخۆ.

بەلژیکا لە ساڵی ١٨٣٠دا لە هۆڵەندا جیا بۆوەو، یۆنانیش لە ساڵی ١٨٢٩ لە عوسمانی جیا بۆوە.

دەوڵەتێکی سەربەخۆ دەتوانێ بەشێک لە خاکی خۆی بە دەوڵەتێکی تر بفرۆشێ، وەک فرۆشتنی ناوچەی ئالاسکا لە لایەن رووسیای تیزاری بە ئەمەریکا لە ساڵی ١٨٧٦ بە نرخی

۷,۲۰۰,۰۰۰ دۆلار، یان فرۆشتنی فیلیپین لە لایەن ئیسپانیاوە بە ئەمەریکا لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم، یان فرۆشتنی دوورگەکانی ماریان، کارۆلینا و مارشال لە لایەن ئیسپانیاوە بە ئەڵمانیا.

لە مێژووی رابردووی جیهاندا سەبارەت بە بەکرێدانی بەشێک لە خاکی دەوڵەتێک بە دەوڵەتێکی تر، نموونەی بەرچاو هەیە: دەوڵەتی چین لە ساڵی ۱۸۹۸ دا "بەندەری کیا چۆ"ی بە ئەڵمانیا و "پێرت ئارتوور"ی بە رووسیا و"بەندەری هۆنگ کۆنگ"ی بەریتانیا و ناوچەی " کووانگ چووان"ی بە فەرەنسا بەکرێدا. تەنانەت رەنگە دوو دەوڵەت بەشێک لە خاکی خۆیان بگۆڕنەو. بۆوێنە لە ساڵی ۱۸۹۰ دا بەریتانیا دوورگەی هێلگۆلەند (لە دەریای باکوور)ی بە دەوڵەتی ئەڵمانیا بەخشی و، لەبەرامبەردا بوو بە خاوەنی بەشێک لە کۆلۆنیەکانی ئەڵمانیا لە لێوارەکانی رۆژهەڵاتی ئەفریقیا. دەوڵەتی ئێرانیش بەپێی رێککەوتنی ۲۳ی کانوونی دووهەمی ۱۹۳۲ هێندێک لە ناوچە سنوورییەکانی خۆی بۆ دەوڵەتی تورکیا گواستەوەوە و لە بەرامبەردا بەشێک لە ناوچەکانی دەوڵەتی تورکیای بەدەست هێنا.

حەشیمەت: حەشیمەت بریتیە لە هەموو ئەو کەسانەی کە لە وڵاتێکدا نیشتەجێن. بە سەرنجدان بەو پێناسە، دەبێ ئەم خاڵانە لەبەر چاو بگیرێن:

هاووڵاتیە بیانیەکانی نیشتەجێی وڵاتێک بە بەشێک لە حەشیمەتی ئەو وڵاتە دەژمێردرێن و، لە ژێر سیستەمێکی یاسایی تایبەتی دان.

حەشیمەتی وڵاتێک رەنگە لە چەندین توخم پێک بێ کە لە بواری رەگەز و زمان و ئایین و مەزهەب و شارستانیەت جیاوازییان لەگەڵ یەکتردا هەبێ: وەک ئیمپراتۆریی عوسمانی کەلە توخمەکانی تورک، عەرەب، سلاڤی، ئەرمەنی و.... هتد پێک دەهات؛ یان دەوڵەتی نەمسا _هەنگاریا بە توخمە جۆراوجۆرەکانی ئەڵمانی، مەجاری، چیک، سی ب، کرۆڤات، سلۆن، تورک، و...هتد پێک دەهات و، دەوڵەتی رووسیای تیزاری (سۆڤیەت)یش لە توخمە جۆر وجۆرەکانی سلاڤی، پۆڵەندی، تاتار، گورجی، ئەرمەنی و... هتد پێک دەهات.

سەروەری : سەروەری بە دەسەڵاتی سەربەخۆی دەوڵەتێ ، بۆ بەڕێوەبردنی ئیدارەی دەوڵەتەکەی خۆی (پیادە کردنی سەروەری) دەگوترێ، کە دەبێ ئەم رجانە ، تێدا بێ :

- خاوەنی هێزی ماددیی پیادەکردنی سەروەری بێ، وەک هێزە چەکدارەکان، ڕێکخراوە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتیەکان.
- دەبێ هەمیشەیی و ڕێک وپێک بێ.
- دەبێ لە بواری ئیدارەی کاروباری نێوخۆیی و دەرەکی دا سەربەخۆ بێ.

واتای فەلسەفی ـــ سیاسیی دەوڵەت لە ڕێبازە جۆراوجۆرەکاندا

واتای فەلسەفەی ـ سیاسیی دەوڵەت بە سەرچاوەی دەوڵەت بەستراوەتەوە:

تیۆری سەرچاوەی نەتەوەیی دەوڵەت: بەپێی ئەم تیۆرە، دەوڵەت دەسەڵاتی خۆی بە سەرچاوەگرتوو لە خەڵک و نەتەوە دەزانێ و، بەم شێوە مەسەلەی سەروەری نەتەوەیی دێنێتە گۆرێ.

تیۆری مارکسیزم: مارکس لە ڕاستیدا شێواز ونێوەڕۆکی دەوڵەت بە سەرچاوەگرتوو لە سیستەمی پێوەندییەکانی بەرهەمهێنانی زاڵ بەسەردەوڵەتێکدا دەزانێ. لنین ومارکسیە نوێکانی تر، بە پشت بەستن بە تیۆری مارکس ، لەسەر ئەو بڕوایەن کە لەڕاستیدا دەوڵەتە غەیرە سۆسیالیست و غەیرە کۆمۆنیستەکانی جیهان، نوێنەری چینی سەرمایەدارن و، بەزیانی گەلان دەجووڵێنەوە. حکومەتی ئایدیال و خوازراوی ئەوان دەوڵەتی شووڕاکان و پرۆلتاریایە.

تیۆری ئیسلام: لە ئیسلامدا دەسەڵاتی دەوڵەت لە خوارەوە سەرچاوە دەگرێ و لەڕاستیدا بابەتی سەرەکی بۆ " حکومەتی خوایی و حکومەتی ئیسلامی" دەگەڕێتەوە.

دەوڵەتی پۆلیسی police state

بەو ڕژێمە دیکتاتۆر و تۆتالیتەرانە دەگوترێ کە هێزەکانی نەیاری ڕژێم سەرکوت دەکرێن و، نارازییەکانیشی لەلایان پۆلیسەوە ـتەنیا بە هۆی سیاسیـ دەخرێنە زیندانەوە.

دەوڵەتی شەڕکەر War State

دەوڵەتێک لە کاتی قەیران و بەتایبەتی لە کاتی شەڕدا بۆ ئەوی کە بتوانێ بە خێرایی و یەکیەتی و پتەوەکی زۆرەوە بجووڵێتەوە، ناچار دەبێ ببێ بە دەوڵەتێکی شەڕکەرو، لە دەرەنجامدا پەرە بە سنووری ڕێکخراوە بەڕێوەبەرییەکانی خۆی بدا. هەروەها ناچار دەبێ چوارچێوەی چالاکیەکانی بەرهەمهێنانی تایبەتی و ئازادیە تاکەکەسیەکان بەرتەسک بکاتەوە.

دەوڵەتی یاسایی Recht State

چەمکی دەوڵەتی یاسایی دەرەنجامی بۆچوونە نەریتیەکانی ئەڵمانی و سویسراییەکانە.

"فریدریش یۆلیۆس شتاڵ"، سیاسەتڤانی پاریزگاری ئەڵمانی لەسەر ئەو باوەڕەیە کە: " دەوڵەت دەبێ بەستێن و سنووری کاری خۆی و شوێنی جموجۆل و چالاکیی هاووڵاتیان بە شێوەیەکی یاسایی دەستنیشان بکاو، بە شێوەیەکی توندوتۆڵ پاریزگاریان لێ بکا".

تایبەتمەندییە بەرچاوەکانی دەوڵەتی یاسایی:

١ــ بوونی دەستوورێک کە دابەشبوونی هێزەکان و سەلاحیەتەکانی تێدا روون کرابێتەوە.

٢ــ دیاریکردنی مافە ئازادی و کۆمەڵایەتیەکانی هاووڵاتیان لە دەستووردا کە دەبنە بنەما بۆ دارشتنی یاسای نوێ.

دەوڵەتی تاراوگە Government in Exile

بە دەوڵەتێک دەگوترێ کە لە دەرەوەی وڵات پێکهاتووە. دەوڵەتی تاراوگە، کە دەوڵەتی "دوژوورە"ی وڵاتێکی داگیرکراوە و، هەتا ئەو کاتە تاراوگەبوونی خۆی بە مەسەلەیەکی کاتی بزانێ ، لە روانگەی ئەو وڵاتانەی کە وەک دەوڵەتی "دوژوورە" دانیان پێداناوە، وەک دەوڵەتی دوژوورە دەمێنێتەوە. دەوڵەتێک کە لە تاراوگە دامەزرابێ، هیچ پێوەندییەکی بە حکومەتی پێشووە نیە. دەوڵەتی تاراوگەی نوێ بەر لەوەی کە دەسەلاتی پێویستی بۆ بەدەستەوەگرتنی نوێنەرایەتی وڵاتەکەی هەبێ، دەبێ لەلایەن وڵاتانی دیکەوە بەرەسمی بناسرێ. لەم حاڵەتدا دەوڵەت لە تاراوگەدا پێش بینی ئەوە دەکا کە لە ئاکام دا دەبێتە حکومەتی راستەقینە ویاسایی ئەو وڵاتە.

نموونەی جۆراوجۆر لەسەر حکومەتی لە تاراوگەدا هەبووە کە لە ئاکامی هێرشی نازییەکان لە ماوەی شەڕی دووهەمی جیهانی بۆوڵاتێکی دیکە گوازراونەتەوە یان لە دەرەوەی سنوورەکانیان دامەزراون. بۆ وێنە دەکرێ ئاماژە بە دەوڵەتەکانی چیکسلۆڤاکیا، ئەتیۆپی، یۆنان، هۆڵەندا، نەرویج، پۆڵەنداو یۆگۆسلاڤیا بکرێ. سەرەڕای ئەوەی کە ئۆتۆریتەی حکومەت لە تاراوگەدا بە شێوەیەکی کاتی لە وڵاتی خۆیدا هەڵپەسێردراوە (هەرچەندە رەنگە ئۆتۆریتەیەکیان بە شێوەی نهێنی و بە هۆی رێکخستنەوە هەبێ)، بەڵام ئەم حکومەتە بەلای ئەو وڵاتانەی کە هەروا بە رەسمی دەناسن، بە

نوێنەری یاسایی دەژمێردرێ. لە حاڵەتێکدا کە ئەم دەوڵەتانە واز لە دان پێدانان بە حکومەتە بێنن، ئیتر یاسایی بوونی خۆیان لەدەست دەدەن.

دەوڵەت شار Polis

دەوڵەت شار بەو حکومەتانە دەگوترا کە لە لە یۆنانی کۆندا لە ئارادا بوون. هەروەها لە سەدەکانی نێوەڕاست و نوێدا بە شارانەی ئەورووپا دەگوترا کە خاوەنی سەروەری و سەربەخۆیی خۆیان بوون . دەوڵەت شارە کۆنەکان لە یۆناندا خاوەنی دامودەزگا و دامەزراوەی ئەوتۆ بوون کە بەگشتی دەزگایەکی حکومی یان " دەوڵەت" یان پێک دەهێنا. ئەم دەوڵەتانە لە بواری گەورەیی و حەشیمەتەوە زۆر بچوک بوون.

دەوڵەتی سەربەخۆی فەلەستین Independent Palestinian

ئەنجوومەنی نیشتمانی فەلەستین لە کۆبوونەوەی ڕێکەوتی ١٥ی تشرینی دووهەمی ١٩٨٨ی خۆی لە ئەلجەزایر، دامەزرانی دەوڵەتی سەربەخۆی فەلەستینی ڕاگەیاند و، یاسر عەرەفاتی وەک سەرۆکی دەوڵەتی تازە دامەزراو هەڵبژارد.

عەرەفات بەئاماژە بەبڕیارنامەی ژمارە١٨١ی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانی ڕێکەوتی ١٩٤٧ کە باس لە دامەزرانی دەوڵەتی سەربەخۆی عەرەب و ئیسرائیل دەکا، ڕایگەیاند کە ناوبراو بڕیارنامەکانی ٢٤٢و ٣٣٨ی ئەنجوومەنی ئاسایشی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکانی پەسند کردووە. (بڕیارنامەی ٢٤٢ داوا لە ئیسرائیل دەکا کە کۆتایی بە داگیرکردنی ئەو شوێنانە بێنێ کە لە شەڕی شەش ڕۆژەدا داگیری کردوون و ئەو مافە بە وڵاتانی ناوچە کە بدات کە لە ئاشتی و ئارامیدا بژین. هەروەها، بڕیارنامەی ٣٣٨ یش داوای پێکهێنانی کۆنفرانسێکی ئاشتیی نێونەتەوەیی بۆ چارەسەری کێشەی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستی کردبوو.

عەرەفات سەرەڕای پرۆتستۆکردنی تیرۆریزم بە هەر شێوەیەکی گونجاو و، هەروەها بەڕەسمی ناسینی مافی ئیسرائیل وەک دەوڵەتێکی سەربەخۆ، بەکردەوە وازی لە بۆچوونەکانی ڕابردووی هێنا. لە مانگی کانوونی یەکەمی ١٩٨٨دا، ڕۆناڵد ڕیگان سەرۆک کۆماری ئەمریکا (٨٩-١٩٨١) ڕایگەیاند کە بزاڤی ڕزگاریدەری فەلەستین هەموو مەرجەکانی ئەمەریکای قبووڵ کردووە، هەربۆیە

مۆڵەتی بە وەزارەتی دەرەوە داوە هەتاکوو چەند وتووێژێک لەگەڵ بەرپرسانی ئەم بزاڤەدا بکات. لە نێوەڕاستەکانی مانگی کانوونی یەکەمی ١٩٨٨دا یەکێک لە دیپلۆماتەکانی ئەمەریکا لە تونس چاوی بە نوێنەرانی بزاڤی رزگاریدەری فەلەستین کەوت. ئەمەریکا لە ساڵی ١٩٧٥ بەملاوە هەر جۆرە وتووێژێکی لەگەڵ ئەم بزاڤەدا قەدەغە کرد.

دەوڵەتە بێزراوەکان / سەربزێوەکان Pariah/ Rogue States

ئەو دەوڵەتانە کە بە دەوڵەتە سەربزێوەکانیش دەناسرێن، ئەکتەرێکی نێودەوڵەتین کە بە هۆی سیستەمە سیاسیەکانیان، روانگە و ئایدۆلۆژییە رێبەرایەتیی یان هەڵسوکەوتەکانیان، تووشی تەریک بوونەوەی دیپلۆماتیک و بێ متمانەیی جیهانی بوون، رەوایی ئەم دەوڵەتانە لە ژێر پرسیار دایە، چونکە وایێدەچێ کە ئەمجۆرە وڵاتانە رێوشوێن و کۆنڤانسیۆنە رەسمیەکانی یاسا نێونەتەوەیی و دیپلۆماسیەکان، یان نۆرمە رەوشتیەکان رەچاو ناکەن. نموونەی ئەمجۆرە ئەکتەرە، ئەفریقیای باشوور لە ساڵی ١٩٨٤ هەتا ١٩٩٤ە. ئاپارتاید و رەوتی سیاسەتە نێوخۆیی و دەرەکیەکانی ئەو وڵاتە دژایەتیەکی راشکاوانەی لەگەڵ پێوەرە رەسمیەکانی مافی مرۆڤ و دیاریکردنی چارەنووس و سڕینەوەی کۆلۆنیالیزمدا هەبوو.

بێزراوی (Pariahood) بەهیچ جۆرێک دیاردەیەکی نێونەتەوەیی هاوچەرخ نیە. بۆ وێنە ئیمپراتۆری عوسمانی لە لایەن دەوڵەتە ئەورووپیەکان لە رێنیسانسەوە هەتا سەدەی نۆزدە ــ لەبەر لایەنی ئایینی ــ بە دەوڵەتێکی بێزراو دادەنرا. رووسیای بۆلشفیک و کۆماری ڤەیمەری ئەڵمانیا کە لە دەیەی ١٩٢٠دا خاوەنی رەوشێکی لەم چەشنە بوون، هەردوولا لە ئەندامەتیی کۆمەڵەی نەتەوەکان بێ بەشکران. بەڵام لە سەردەمی ئێستادا بەهۆی بابەتی بەدەستهێنانی چەکە ناوەکیەکان، تایبەتمەندیەکی تایبەتی پەیدا کردووە. دەوڵەتە بێزراوەکان بە توندی هەوڵی بەدەستهێنانی چەکە ناوەکیەکان وەک تەنیا رێگا مانەوە لە بەرامبەر پاڵەپەستۆی دەوڵەتانی دنیادا، دەدەن.

ئەگەرچی زۆرجار بە شێوەی هاوواتای یەکتر لە زاراوەکانی دەوڵەتی سەربزێو (Rogue) و بێزراو (pariah) کەڵک وەردەگیردرێ. بەڵام لەگەڵ یەکتردا جیاوازیان هەیە. بۆیە زاراوەی سەربزێو بە وردی ئاماژە بە سیستەمی سەرکردایەتیی Leadership دەکا، ئاماژە بە سیستەمە

سیاسیەکان، خەڵک یان نەتەوەکان ناکا. بە شێوەیەکی تایبەتی بۆ ئاماژەکردن بەو سەرکردانەی Leader نالۆژیکی، نایاسایی، فێڵباز، کێشەخوڵقێن، شەڕانی یان بە گشتی سەرشێتن،کەڵکی لێ وەردەگیردرێ. لە لایەکی تر بێزراو زیاتر ئاماژە بە خاڵە لاوازەکانی سەرکردایەتی Leadership دەکا. ئەم چەمکە ئاماژە بەو دەوڵەتانە دەکا کە پێگە یان ڕەوایەتیەکەیان، هەڵسوکەوت و ئایدۆلۆژیاکانیان بە شێوەیەکی بەرفراوان لە لایەن کۆمەڵگای نێودەوڵەتیەوە لە ژێر پرسیار دان.

Duma
دۆما

زاراوەیەکی ڕووسیە بە واتای، هزر و ئەنجوومەنە. دۆما ناوی پەرلەمانی ڕووسیا لە قۆناغی بەر لە شۆڕشی ئۆکتۆبەرە کە لە ١٩٠٦ تا کانوونی یەکەمی ١٩١٧ لە ئارادا بوو و لە چوار قۆناغدا پێکهات:

دۆمای یەکەم: ئەم پەرلەمانە لە ئاکامی شۆڕشی سیاسی ١٩٠٥ (شۆڕشی مەشرووتەی ڕووسیا) پێکهات و بڕیاری دامەزرانی لە لایەن نیکۆلای دووهەمەوە دەرچوو. ئەم پەرلەمانە لە ١٠ی مانگی ئایاری ١٩٠٦ هەتا بیست و یەکی تەمموزی ئەو ساڵەی (کەمتر لە سێ مانگ) خایاند. بە هۆی ئەوەی کە لە دەستووری نوێدا، ئیمپراتۆری ڕووسیا ئەو مافەی بۆخۆی پاراستبوو کە لە کاتی پێویستدا پەسندکراوە پاشایەتیەکان (کە دەسەڵات و ڕەوایی یاسایی هەبوو) دەربکا وهەروەها بە هۆی ئەوەی کە دارایی دۆما بەپێی دەستوور بەرتەسک کرابۆوە، بۆیە دۆمای یەکەم لەسەر دەستبەرکردنی مافەکانی خۆی پێداگری دەکرد و ئەوەش بوو بە هۆی ئەوەی کە ئیمپراتۆر دوای حەفتا ڕۆژ بڕیاری هەڵوەشانەوەی دۆما دەربکا.

دۆمای دووهەم کەلە پێنجی مارتی ١٩٠٧ تا شازدەی حوزەیرانی ١٩٠٧ی خایاند،بۆ دەستەبەرکردنی مافەکانی خۆی لە دۆمای یەکەم زیاتر پێداگری دەکرد. کێشەی نێوان دەوڵەت و خەڵک زۆر بوو و نیکۆلای دووهەم ناچار بوو کە دۆمای دووهەمیش هەڵوەشێنێتەوە. بەڵام بەر لەوەی کە هەڵبژاردنی گشتی بۆ دیاریکردنی نوێنەرانی پەرلەمانی نوێ دەست پێ بکا، دەوڵەت دەستووریکی نوێی دارشت کە ئامانجەکەی بردنەسەری ئاستی ژمارەی نوێنەرانی چینە بەرزەکان بۆ پەرلەمان بوو، ئەوە لە حاڵێکدا بوو کە دەستووری پێشوو زیاتر ڕێگای بۆ نوێنەرانی چینی نزمی کۆمەڵگا ئاوەڵا کردبوو.

دۆمای سێهەم: کە ئەندامەکانی بەپێی یاسای نوێ هەڵبژێردرابوون زیاتر لە دوو پەرلەمانی پێشوو بەردەوام بوو ونزیک بە پێنج ساڵ درێژەی کێشا (لە ساڵی ١٩٠٧ هەتا ١٩١٢). ئەم پەرلەمانە توانی کۆمەڵێک چاکسازی بنەڕەتی جێبەجێ بکا.

دۆمای چوارەم: ئەم پەرلەمانە هەتا شوباتی ١٩١٧ درێژەی کێشا، بە رادەی دۆمای سێهەم بەتوانا و کاریگەر نەبوو، چوونکە بەشێکی زۆری لە تەمەنی هاوکات بو لەگەڵ کێشە و قەیرانە نێونەتەوەییەکان، کە لە ئاکامدا شەڕی یەکەمی جیهانی لێکەوتەوە. ئەم پەرلەمانە بەر لە یەک ساڵ لە رووداوی شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧، دەوڵەتی لەوە ئاگادار کردبۆوە کە ئەگەر چاکسازیی پێویست جێبەجێ نەکا، ناتوانێ پێش بەو شۆڕشە بگرێ کە لە رێدایە. لە دوای شۆڕشی شوباتی ١٩١٧، تیزار بە دەرکردنی بڕیارێک، دۆمای هەڵوەشاندەوە و حکومەتی کاتی رووسیا کاروبارەکانی بەڕێوە دەبرد.

دۆمینۆی بلۆکی رۆژهەڵات — East-Bloc Domino

ئەو زاراوە بەو گۆرانکاریانە دەگوترێ کە لە کۆتاییەکانی ساڵی ١٩٨٩ لە ئەورووپای رۆژهەڵاتدا قەومان وبە خێرایی هەموو ئەو وڵاتانەی تەنیەوە. ئەو گۆرانانە زیاتر لەو ئاڵوگۆرانە سەرچاوەیان دەگرت کە لە ناو یەکیەتیی شۆڤیەتدا روویاندابوو. هەڵوەشانەوەی حیزبی کۆمۆنیست و کۆتایی هێنان بە تەراتێنی کۆمۆنیستەکان، ئازادیی سەفەرکردن بۆ رۆژئاوا، هەڵگرتنی سنووری نێوان وڵاتان، رووخانی دیواری بەرلین و سپاردنی پۆستە گرنگەکان بە غەیرە کۆمۆنیستەکان لە نموونەی ئەو ئاڵوگۆرانە بوون. یەکێک لە خوێناویترین ئەو ئاڵوگۆرانە رووخاندنی حکومەتی چائۆشیسکۆ لە رۆمانیا بوو (کانوونی یەکەمی ١٩٨٩)

دۆمینیۆن — Dominon

دۆمینیۆن لە وشەی لاتینی Dominium و Dominos وەرگیراوە، بە واتای دەسەڵات، چاوەدێریکردن، مافی سەرەوەری، دەسەڵاتی حکومەت و هەروەها زەوی وزاری فیۆداڵەکان، ناوچەی ژێردەسەڵاتی پاشا و دەوڵەت کەڵکی لێ وەرگیراوە. لە بەریتانیادا چەمکی دۆمینیۆن واتای تایبەتی هەبوو و بە ناوچەکانی ئەودیو دەریاکانی ژێر دەسەڵاتی بەریتانیا دەگوترا. لە ساڵی ١٩٠٧ بەدواوەوە، دۆمینیۆن بەو کۆلۆنیانە دەگوترا کە خاوەنی حکومەتی خودموختاری خۆیان بوون

وخەڵکەکەشیان بەریتانی ڕەسەن و ئینگلیزی زمان بوون.وڵاتانی کەنەدا، ئوسترالیا، ئەفریقیای باشوور و لە ساڵی ١٩٢١ وڵاتی ئایرلەندی ئازادیش بارودۆخێکی لەم چەشنەیان هەبوو.لە ساڵی ١٩٢٦ لە کۆنفرانسی پاشایەتیدا باردۆخی دۆمینیۆکانی ئاماژەپێکراو روون کرایەوەو، لە ساڵی ١٩٣١دا دۆمییۆنەکان بەپێی یاسای ڤێست مێنیستێر دەسەڵاتی یاسایی و بەڕێوەبەریان پەیدا کرد. لەوکاتە بەدواوە، دۆمینیۆن بریتی بوو لەو وڵاتەی کە بارودۆخی یاسایی یەکسانی لەگەڵ بەریتانیادا هەبوو و، وەفادار بە " پاشایەتی " بەریتانیا وئەندامەتی لە کومەڵەی وڵاتانی هاوبەرژەوەندیدا مایەوە. بەم شێوە، جیاوازی لە نێوان دۆمییۆن وکۆلۆنیەکانی بەریتانیادا پێکهات.

لە ساڵی ١٩٤٧دا بارودۆخی دۆمییۆن بە هیندستان، پاکستان وسەیلان بەخشرا؛ بەڵام لەم ڕێکەوتە بەدواوە ئیتر چەمکی دۆمینیۆن تەنیا سەبارەت بە ئوسترالیا و نیوزلەندا کەڵکی لێ وەرگیراو، بۆ وڵاتانی تر بە جێگای کەڵک وەرگرتن لە چەمکی دۆمینیۆن کەڵک لە ئەندامی وڵاتانی هاوبەرژەوەندی وەرگیرا.

جێگای باسە کە زاراوەی دۆمییۆنی هاوبەش بەمانای دەسەڵاتی چەند وڵات بەسەر وڵاتێک دایە، وەک سوودان کە دۆمینیۆنی هاوبەشی میسر و بەریتانیا بووە.

Diaechy
دیارشی

زاراوەیەکی یۆنانیە کە لە di بەواتای "دوو" و، archy بەمانای حکومەت وەرگیراوە. لە عورفی سیاسیدا دیارشی بە مانای حکومەتی هاوبەشە. دیارشی لە ئیمپراتۆری بەریتانیادا کەڵکی لێ وەرگیردرا، بەو مانایە کە دەوڵەت بۆ بەڕێوەبردنی ناوچەیەک، ئەو ناوچەی بە سەر دوو بەشدا، دابەش دەکرد. بەشێک لەو ناوچە لە لایەن کاربەدەستانی پاشایەتی کە لە لایەن پاشاوە دیاری دەکران، بەڕێوە دەچوو و، لە بەرانبەر پەرلەمانی بەریتانیادا وڵامدەر بوون. بەشەکەی تر لە لایەن ئەو وەزیرانەوە بەڕێوە دەچوو کە لە لایەن دەسەڵاتی یاسادارێژیی هەرێمەوە هەڵدەبژێردران و، لە بەرامبەر خوودی ئەو دامەزاوەشدا وڵامدەر بوون.

Dialectic
دیالکتیک

دیالکتیک لە سەرچاوەی لاتینیی dialect (us) و لە سەرچاوەی یۆنانیی (os) dialect بەواتای "قسە"، "مشت ومڕ" ، "زمان" و" زاراوە"، وەرگیراوە. ئەم زاراوە هاوواتای

(esthai) dialeg ە کە خۆی لە پێشگیری dia بە واتای "دوولایەنە بوون" و (in) log بە واتای "قسەکردن" ە.

دوو واتای سەرەکیی ئەم دیالۆگ بریتیە لە: "قسە" یان " ئاخاوتن" و "بەڵگە" . زاراوەی دیالکتیک dialectic لە سەرچاوەی لاتینیی dialectic (a) و چەمکی یۆنانیی dialektik (techne) بە واتای هونەری "مشت ومڕ، وتوویژ و ئاڵوگۆڕی بیروڕا" یە.

بەم شێوەیە، دیالکتیک لە بواری وشەیی یەوە دوو واتای هەیە:

١ـ هونەری " ئاخاوتن" کە لایەنی بەرامبەر لەو شتەی کە دەتهەوێ تێی دەگەیەنی.

٢- هونەری مشت ومڕ لەسەر بابەتێک.

لەمانای دووهەمدا دیالکتیک هونەری سەلماندن و ڕەتکردنەوەی بابەتێک لە خۆ دەگرێ. بەم شێوە، دیالکتیک پێوەندییەکی نزیکی لەگەڵ لۆژیکدا هەیە. بەڵام لۆژیک زیاتر شێوازێکی هزری عەقلانی یە، کەچی دیالکتیک بریتیە لە هونەری گونجاندنی ناسینی ڕێوشوێنە لۆژیکیەکان لەسەر مشت ومڕ.

نوێلی سەرەکی چالاکیی لۆژیک زان، بنەمای "شوناس" (identity)ە، کە حاڵەتە نێگەتیڤەکەی بنەمای " نەبوونی پاڕادۆکس"ە. بنەمای نەبوونی پاڕادۆکس تاکوو سەردەمی هیگڵ بە کۆڵەکەی سەرەکیی دیالکتیک و لۆژیک دەژمێردرا، بەڵام دیالکتیک لە درێژایی مێژووی چەندین مانای جۆراوجۆری بەخۆوە گرتووە.

ئەرستۆ، فەیلەسوفی یۆنانی دیالکتیک بە داهێنانی زەنون ئیلیایی، قوتابی پارمنیدۆس دەزانێ. فەلسەفەی ڕاوەستان و یەکسانیی ئیلیایی لە بەرامبەر فەلسەفەی گۆڕان و پاڕادۆکسی هیراکلیتۆس دایە. پارمنیدۆس لە ڕێگای بەراوردکاری و بەپێی هزری بوون دەڵێ کە زەنون دەیهەوێ نیشان بدا کە بیروبۆچوونەکانی دژ بە ناوبراو بە دەرەنجامی پاڕادۆکس دەگەن. ڕاهێنەری دیالکتیک کۆڵەکەی خۆی لەسەر بنەمای پاڕادۆکس دادەمەزرێنێ.

تایبەتمەندی سەرەکی دیالکتیکی زەنون؛ یەکەم ئەوەیە کە نایهەوێ دەزگایەکی فیکری یان سەلماندنی تیوری دامەزرێنێ، بەڵکوو دەیهەوێ تیۆری دژی خۆی تێک بشکێنێ و، ئەمە دیالکتیکی نیگەتیڤە. دووهەم ئەوەیە کە دەیهەوێ باسەکە بەو پێشەکیە دەست پێ بکا کە لەلایەن

نەیار یان لایەنی بەرامبەرەوە قبوولْ کراوە یان سەلْمێندراوە، نەک بە پێشەکیەک کە بەتەواوەتی لێی دلْنیا بێ. واتە بەکەلْک وەرگرتن لەهۆکارەکانی لایەنی بەرامبەر بەلْگە دێنێتەوە.

دیالکتیک لە هزری سوفەستاییەکاندا: دیالکتیک لەلای سوفەستاییەکان بوو بە تەکنیکی دواندەری و وتاربێژی و بەلْگەهێنانەوە. بەپێی نووسراوی ئەفلاتۆن، سوفەستایی بە کەسێک دەگوترێ کە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی خۆی بەردەوام هەولْ دەدا بەلْگەی بە درۆ بێنێتەوە کە تەنیا لەروالەتدا بەکەلْک دێن کە پێی دەلْێن سەفسەتە.

دیالکتیک لە هزری سوقراتیەکاندا: بە بڕوای سوقرات، لەراستیدا مشتومڕ بە واتای یاریکردن بە وشەکان و لێهاتوویی لە قسەکردندا نیە، بەلْکوو مەبەست دۆزینەوەی راستیەکانە. دیالکتیکی سۆقرات بە پێچەوانەی دیالکتیکی زەنون نێگەتیف نیە، بەلْکوو پۆزتیڤە و، بە دیالکتیکی سوقراتی ناو دەبرێ.

دیالکتیکی ئەفلاتۆنی: دوو جۆرە دیالکتیک لە هزری ئەفلاتۆن دایە؛ یەکەم شێوازی مشتومڕ، کە لە سوقرات وەری گرتووەو، ئەویتر شێوازی میتافیزیکیە، کە تایبەت بە خۆیەتی.

دیالکتیکی ئەرەستۆیی: دیالکتیکی ئەرەستۆیی، رێک و پێک کردن، سیستماتیک کردن، رێکخستن و پەرەپێدانی شێوازەکانی مشتومڕ و ئاخاوتنە، کە لە دیالکتیکی ئەفلاتۆنی دا هەیە.

دیالکتیک لەلای رەواقییەکان: بە پێچەوانەی ئەرەستۆ کە دیالکتیکی لەبەرامبەر لۆژیکدا دادەنا؛ بەلاّم داهێنەری دیالکتیکی رەواقی بەکردەوە دیالکتیکی لەگەلْ مانا و دەربڕین و رێزمان بە یەکەوە دانا.

هێندێک لەفەیلەسووفەکان ماناو دەبڕینی دیالکتیکیان بە دووبەش لە لۆژیک دەزانی کە ئامانجی ئەم لۆژیکە دۆزینەوەی راستی بوو. لەو دۆزینەوەدا دیالکتیک بە دوو جۆر بەشدار بوو. یەکەم بە دانانی رێوشوێنی بەراوردکاریی بەلْگەوتە (ئەوشتەی کە تایبەت بە لۆژیکی ئەرەستۆ بوو) و، پاشان بە فێرکردنی هونەری مشت ومڕوئاخاوتن (شتێک کەدیالکتیکی سەرەتایی زەنونی دەردەخست).

دیالکتیک لە چاخەکانی نێوەڕاست دا: دیالکتیک یەکێک لە گرنگترین وانەکان بوو؛ واتاو دەربڕینی خستبووە ژێر کاریگەریی خۆی، هەروەها لە رێزمانیشدا نفووزی کردبوو.

دیالکتیک لە چاخەکانی نیوەڕاستدا لە لۆژیکی سەوری کە لەلای ئەرەستۆدا هاوواتا بوون، زۆر زیاتر پەرەی گرت.

لە سەدە هاوچەرخەکاندا (لە دوای رێنیسانس) وشەی دیالکتیک وردە وردە لە قاموسە فەلسەفیەکان دەسرێتەوەو، "لۆژیک" جێگای دەگرێتەوە. کانت لە رێگای شیکردنەوەی دیالکتیک تارادیەک دیالکتیک زیندوو دەکاتەوە، بەڵام ئەو واتاو شیکردنەوە تایبەت بە فەلسەفەی خودی خۆیەتی.

دیکارت زۆر جار دیالکتیک بە هاوواتای "لۆژیک" بەکاردەبا. بەڵام بەو حاڵەش، ناڕازاییبوونی تەواوی خۆی بە دیالکتیک نیشان دەدا.

دیالکتیک لە قاموسە جۆراوجۆرەکان دا:

"بوایە" لە قاموسی فەلسەفی خۆیدا، دیالکتیک ولۆژیک بە هاوواتای یەکتر دەزانێ.

قاموسی لارۆس دیالکتیک بە "هونەری بەلگەوتە هێناوە بەپێی شێواز و بە دروستی" دەزانێ.قاموسی مێژوویی و رەخنەیی بێل کە لە ساڵەکانی ١٦٩٦ هەتا ١٧٠٢ بلاوبۆوە، باسێکی لە دیالکتیک نەکردووە. ئەنیسکلۆپیدیای دالأمبێر و دیدرۆ (١٧٦٦-١٧٥١) دیالکتیکی بە " هونەری بەڵگەوتە ومشتومڕو ئاخاوتن " ناو بردووە.

لەم رێکەوتە بەدواوە ئەم جیاوازییە لە بیر کراوەو، دیالکتیک تەنیا بە " هونەری بەڵگەوتە" باس کراوەو؛ بەم شێوە بە هاوواتای لوژیک هاتووە.

لە قاموسی لیترە (١٨٨٥)، دوای باس لە دیالکتیکی زەنون و ئەفلاتۆن، بەو شێوە پێناسەکراوە: "لەروانگەی ئەرەستۆوە دیالکتیک بەمانای هونەری مشتومڕو ئاخاوتن بووەو، ئەم مانایە هەتا ئەمڕۆکەش پارێزراوە".

لارۆسی سەدەی بیستەم بەم شێوە دیالکتیک پێناسە دەکا:"هونەری بەڵگەوتە هێنانەوە بەپێی شێواز و بەدروستی ".

قاموسە نوێکانی دیکە بەم شێوە باس لە دیالکتیک دەکەن: " هونەری ئاخاوتن".

بەم شێوە، مانای هاوچەرخی دیالکتیک هەرئەوەیە کە لە سەرەتادا هەبووە.

دیالکتیکی هیگڵ: بە بۆچوونی هیگڵ پرۆسێسی دیالکتیکی کە "ئایدیا" لەلایەن ئەمەوە لە سروشت و لە زەیندا دەستەبەر دەبێ، لە سەربنەمای پاڕادۆکس دامەزراوە.

هیگڵ لەو ڕەوتەدا ئاماژە بە سێ قۆناغ دەکا: تێز، ئانتی تێزو سەنتێز، کە لە ڕاستیدا دەکرێ سەلماندن، ڕەتکردنەوەی و ڕەتکردنەوەی ڕەتکردنەوە بن.

بۆوێنە دەکرێ بەم شێوە لەبارەی کۆمەڵگای سیاسیی فەڕەنسا ئەم سێ قۆناغە باس بکرێن: قۆناغی یەکەم کە قۆناغی تێزە، سیستەمی پاشایەتی لە وڵاتی فەڕەنسادا جێگیر بوو؛ لە قۆناغی دووهەمدا واتە، ئانتی تێز، شۆڕشی مەزنی فەڕەنسا ڕووی داو؛ لە قۆناغی سێهەمدا واتە قۆناغی سەنتێز، هیگڵ ، " ئیمپراتۆریی ناپلیۆن" ـ کە زۆر لە ژێر کاریگەریی کەسایەتی ئەو دابووەـ بە سەنتێز دەزانێ.

دیالکتیکی مارکسی: کارڵ مارکس کە کەسێکی مەتریالیستە، بۆدژایەتی لەگەڵ ئایدیالیزمی هیگڵ خەبات دەکا. مەتریالیزمی مارکسی زیاتر لێکدانەوەیەکی مێژوویە هەتاکوو فەلسەفی بێ، واتە مەتریالیزمی مێژوویە. بەپێی بۆچوونی مارکس، " ئەوە هزر نیە کە دنیا هەڵدەسووڕێنێ، بەڵکوو هزر ملکەچی بارودۆخ و کەشی ئابووری و لە دەرەنجامیشدا، ملکەچی ماددەیە؛ لە ئاکامدا، مادده دیاریکەری مێژووە و، ئابووری بنەمای سەرەکیی پێوەندییەکانی مرۆڤایەتی پێک دێنێ و، ئایدۆلۆژییەکان، جگە لە رووکەش هیچی تر نین".

مەتریالیزمی مارکسی بەر لە هەر شتێک دژی ئایدیالیزمە. تیۆرە سەرەکیەکەی ئەوەیە "ڕاستییەکی عەینی سەبەرخۆ لە وشیاریی مرۆڤ کە وشیاری مرۆڤ ڕەنگدانەوە ئەو ڕاستیەیە، لە ئارا دایە ".

ئەو دیالکتیکە لە ئەدەبیاتی مارکسیدا، بەرەسمی وەک، " قووڵترین وگشتگیرترین فێرکردنی جووڵە و گەشەسەندن"، لەقەڵەم دەدرێ. دیالکتیکی ئاماژەپێکراو، یاسامەندیی سیاسیی هەمەلایەنەی هەر جووڵە، هەرگۆڕان و هەر گەشەیەک هەڵدەسەنگێنێ. لە ناوەندی دیالکتیکی مارکسیدا سێ یاسا هەیە: یاسای گۆڕینی چەندایەتی بۆ چۆنایەتی، یاسای یەکیەتیی ناکۆکیی دژەکان و، یاسای "ڕەتکردنەوە لە ڕەتکردنەوەدا".

مەتریالیزمی دیالکتیک: بەپێی بۆچوونەکانی مارکس، " مادده وەک ئەوەی کە فیزیکی کلاسیک و هزری گشتیی زەمان پێیانوابوو، ڕاستییەکی پاسیڤ و ڕاوەستاو نیە کە تەنیا لە ژێر کاریگەریی ئەو هێزانەی کە پێی دەکەوێ، بگۆڕێ، بەڵکوو بە پێچەوانە لە نێوەڕۆکدا جیاوازی لەگەڵ دیالکتیکی هیگڵیدا کە لە سەربنەمای ئایدیالیزم ڕاوەستاوە، هەیە.

مارکس دەڵێ: " شێوازی دیالکتیکی هەتا ئەوکاتە جیاوازی هەیە کە میتۆدی هیگڵی دێتە ئاراوە؛ ڕێبازی من ڕاستەوخۆ دژی ڕێبازی هیگڵە."

سەرەونخونبوونی دیالکتیکی هیگڵ لە لایەن مارکس و ئەنگێلسەوە بەم شێوە وێنا کراوە: " ڕێبازی فەلسەفیی هیگڵ لەسەر سەر ڕاوەستاوەو، دەبێ بیهێنینەوە سەر پێکانی."

دیپلۆمات — *Diplomat*

بەفەرمانبەرێکی سیاسی دەگوترێ کە ولاتێکی بیانیدا ئەرکی خۆی بەڕێوە دەبا. هەرچەندە لەبارەی پۆلێن کردنی نازناوە سیاسیەکاندا ڕێوشوێنێکی دیاریکراوی نێونەتەوەیی لە ئارادا نیە، بەلاّم یاسای نێونەتەوەیی عورفی لەم بوارەدا لە ئارادایەو، ئەمڕۆ کە زۆربەی ولاّتان ئەم پۆلێنەیان قبوولّ کردووە.

دیپلۆماتەکان بەپێی پلە، دوای باڵوێز یان وەزیری موختار ئەم نازناوانەیان هەیە: ڕاوێژکار (پلە١، پلە٢، پلە ٣)، سکرتێری یەکەم، سکرتێری دووهەم، سکرتێری سێهەم و، بەستراوە (ئاتاشە). بەستراوەکان (ئاتاشە) ئەگەر فەرمانبەری سیاسیی وەزارەتی کاروباری دەرەوە بن، ئەوا نازناوی "بەستراوەی سیاسی" یان دەبێ. بەلاّم ئەگەر فەرمانبەری ڕێکخراوەکانی تری دەوڵەت بن ئەوا ڕەنگە نازناوی "بەستراوەی سەربازی" یان " بەستراوەی ئابووری " یان " بەستراوەی کولتووری " یان هەبێ. ئەم تاقمە لە بەستراوەکان خاوەنی ئیمتیازەکان و پارێزراوییەکانی بەستراوە سیاسییەکانن.

هەڵبژاردنی فەرمانبەرانی سیاسی بۆ بەڕێوەبردنی کارێک بەپێی ڕای سەرۆکی کارەکە و بڕیاری وەزیری کاروباری دەرەوە بەڕێوە دەچێ کە ژمارەیان بە سەرنجدان بە قەبارەی کارو ڕێکخراو ورێکخستنەکانی باڵوێزخانە دیاری دەکرێ.

دیپلۆمات کاریری — *Diplomat de Carriére (fr)*

زاراوەیەکی فەرەنسیی، بە مانای دیپلۆماتی پرۆفێشناڵ و لێهاتووە .

Diplomatic — دیپلۆماتیک

ئەم وشە یۆنانیە لە دیپلۆما Diploma وەرگیراوە کە لە بنەڕەتدا بە واتای لاپەڕە یان لاپەڕەیەکی لولدراو یان نوشتاوە دێ و، بە هەر بەڵگەیەک دەگوترا کە بەپێی ئەم بەڵگەیە نازناوێک یان ئیمتازێک بەکەسێک دەدراو، ئەم بەڵگەیە بۆیە "دیپلۆما"ی پێ دەگوترا چوونکە دەنوشتایەوە.

دواتر ئەم زاراوە بۆ ئەو بڕیارانە کەڵکی لێ وەردەگیرا کە بەپێی ئەو بڕیارانە، ئیمتیازێک بە دامەزراوەیەک یان زیاتر بە شارێک دەدراو، ئەم بەڵگەیە ئەو مافەی بە خاوەنداری بەڵگەکە دەدا کە کەڵک لەو ئیمتیاز یان مافانە وەربگرێ. دیپلۆم (لە فەرەنسا) و دیپلۆما (لە زمانەکانی تری ئەوروپایی) و..... "دیپلۆماتیک " و وشەکانی "دیپلۆماسی" و "دیپلۆمات" هەموویان لە سەرچاوە یۆنانیەکە وەرگیراون. ئاوەڵناوی دیپلۆماتیک لە واتا گشتیەکەیدا بە پێوەندییە گشتیەکانی نێوان دوو دەوڵەت دەگوترێ. پێوەندییە دیپلۆماتیەکان، ئامرازی جێبەجێکردنی سیاسەتی دەرەوەی وڵاتێکن.

بۆ وشەی دیپلۆماسی پێناسەی جۆراوجۆر کراوە، وەک؛

١_ بەڕێوەبردنی کاروباری نێونەتەوەیی لە ڕێگای باڵوێز و فەرمانبەرە دیپلۆماتیکەکانی تر؛

٢_ بەڕێوەبردنی کاروباری نێوان دەوڵەتەکان لە ڕێگای ئاشتیخوازانە؛

٣_ پیشەی دیپلۆمات؛

٤_ هونەری دیپلۆمات لە بەڕێوەبردنی کاروباری دەرەوەی دەوڵەت لە ڕێگای ئاشتیخوازنە، بە تایبەتی لە ڕێگای دانوسان و وتوویژ.

Preventive Diplomacy — دیپلۆماسیی پێشگیرانە

بەو هەوڵانە دەگوترێ کە بە مەبەستی پێشگیری لە ڕوودانی کێشە لە نێوان دوو لایەن، پیشگیری کردن لەو ناکۆکیانە کە دەبنە هۆی تێکهەڵچوون و، بەرتەسک کردنەوەی تێکهەڵچوونەکان (ئەگەر ڕوویان دا)، دێنە ئاراوە. پێناسەیەکی کورتتر لەم زاراوەیە بەم شێوەیە: " پێشگیری کردن لە پەرەگرتنی ئەو ناکۆکیانەی کە دەبنە هۆی تێکهەڵچوونە چەکدارییەکان."

بە بڕوای پێترۆس غالی سکرتێری گشتیی پێشووی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان، ئەگەرەکانی ئاماژەپێکراو ڕەنگە لە ڕێگای ئۆرگانەکان و پرۆگرامە پسپۆڕییەکان یان لە لایەن ئەنجوومەنی ئاسایش و کۆمەڵەی گشتی و لە ئاکامدا لەلایەن ڕێکخراوە ناوچەییەکان بە هاوکاری

ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکانەوە جێبەجێ بکرێن و، بۆ دەستەبەرکردنی ئەو ئەگەرانە، دەکرێ لەکەرەسەی وەک هەوڵی دڵنیاکەرەوە، وریا کردنەوە لە ڕێگای ئەو زانیارییانەی کە بەدەست هاتوون، لە ڕێگای دۆزینەوەی ڕاستیە ڕەسمی و ناڕەسمیەکان، دامەزراندنی هێز و لە هێندێک حاڵەتیشدا پێکهێنانی ناوچەیەکی ناسەربازی، کەڵک وەربگیرێ. هەروەها سکرتێری گشتی باس لە گۆڕینەوەی ڕێکوپێکی دەستە سەربازییەکان، پێکهێنانی ناوەندێک بۆ کەمکردنەوەی مەترسیەکان لە ناوچە جۆراوجۆرەکاندا و، پێشبینی ڕێوشوێنێک بۆ گۆڕینەوەی سەربەستانەی زانیارییەکان، بۆوێنە چاوەدێری بەسەر ڕێککەوتنەکانی چەک و چۆڵی ناوچەیی وەک ڕێوشوێنێک بۆ پێکهێنانی متمانە، لە " بەرنامەیەک بۆ ئاشتی "دا دەکا.

دیپلۆماسیی پینگ پۆنگ / تۆپی سەرمێز — Ping –pong Diplomacy

ئاماژە بەو هەوڵانە دەکا کە لە پێناوی ئاسایی کردنەوەی پێوەندییەکانی ئەمەریکا و چین لە ڕێگای ئەمجۆرە دیپلۆماسییە لە ساڵی ١٩٧١دا بەڕێوە چوو، کە ئەم کارەش بوو بە هۆی سەردانی نیکسۆن سەرۆک کۆماری ئەوکاتی ئەمەریکا لە پەکین لە شوباتی ١٩٧٢؛ کەئەویش بەنۆرەی خۆی بوو بە هۆی هەڵگیرانی کۆمەڵێک سنوور و چوارچێوە لەسەر پێوەندییە سیاسی و بازرگانیەکانی نێوان ئەم دوو وڵاتە. واتا سەرەتا گرووپێک لە یاریزانانی پینگ پۆنگی ئەمەریکا بۆ بەڕێوەبردنی پێشبڕکێ چوون بۆ چین و، ئەم سەفەرە بواری بۆ ئاسایی کردنەوەی پێوەندییەکانی نێوان ئەم دوو وڵاتە ڕەخساند. لە قۆناغی دواتر، کەیسنجێر بە شێوەیەکی نهێنی لە ئیسلام ئاباد (پایتەختی پاکستان)ەوە چوو بۆ پەکین و، چەند چاوپێکەوتنێکی پێک هێنا. لە قۆناغی کۆتاییدا ریچارد نیکسۆن سەرۆک کۆماری ئەمەریکا سەردانی چینی کردو، ڕاگەیەنراوی بەناوبانگی شانگهای واژۆ کرد کە بوو بە هۆی پێکهاتنی پێوەندییە ڕەسمیەکان لە نێوان دوو وڵات دا.

دیپلۆماسیی هاتن و چوون — Shuttle Diplomacy

زاراوەیەکە کە بە ناوبژیوانیی نێوان لایەنە ناکۆکەکان دەگوترێ کە لە ڕێگای هاتن و چوونی نوێنەرانی ناوبژیوان لە نێوان پایتەختەکانی دوو وڵات بەمەبەستی گەیشتن بە ڕێگای چارەیەکی کۆتایی و یەکلاکەرەوە، جێبەجێ دەکرێ.

Summit Diplomacy دیپلۆماسیی سەرۆکەکان

ئەم زاراوە لە وتاری هەڵبژاردنی ١٥ی شوباتی ١٩٥٠ی ڤینستۆن چەرچیل سەرۆک وەزیرانی ناسراوی بەریتانیا وەرگیراوە کە لەم وتارەدا خوازیاری بەڕێوەچوونی وتووێژەکان لە "ئاستی سەرۆکەکان" دابوو.

ئەمڕۆکەش ئەم زاراوە بە وتووێژی شەخسی و دوولایەنەی سەرۆکی دەوڵەتەکان و حکومەتی دەسەڵاتە گەورەکان، بەمەبەستی چارەسەری کێشەی نێوانیان، دەگوترێ.

دیپلۆماسیی سەرۆکەکان لە سەرەتادا بەمانای دژایەتی لەگەڵ شێوازە نەریتیەکانی وتووێژی دیپلۆماتیک بوو، ئەو شێوازانەی کە نەک تەنیا ناکۆکیەکانی کەم نەدەکردەوە بەڵکوو بواری تێکچوونی پێوەندییەکانی لەبارتر دەکردو، بە بڕوای زۆر لە لیبڕاڵەکان ئەم شێوازانە بەسەرچاوەی هەرچی زیاتری ناکۆکیە نێونەتەوەییەکان دەژمێردران.

Conference Diplomacy دیپلۆماسیی کۆنفرانس

بەو وتووێژە چەند لایەنانە دەگوترێ کە لە کۆبوونەوە نێونەتەوەییەکاندا بەڕێوە دەچێ. نموونەی بەرچاوی دیپلۆماسیی کۆنفرانس " کۆنگرەی وێستڤالی " (١٦٤٨-١٦٤٢)یە کە کۆتایی بە شەڕە سی ساڵەکان هێنا. دامەزرانی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە ساڵی ١٩١٩ لەراستیدا درێژەی دیپلۆماسیی کۆنفرانس بوو کە بە دامەزرانی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان درێژەی کیشا. ئەم دیپلۆماسیە لە ئاستێکی بەرتەسکی بابەتی یان جوگرافیشدا بەڕێوە دەچێ. وەک، سندوقی نێونەتەوەیی دراو، ڕێکخراوی ناتۆ، ڕێکخراوی یەکیەتیی ئەفریقیا، هەروەها کۆنفرانسی سەرۆکی وڵاتانی بێلایەن (کە لە ساڵی ١٩٥٥دا لە باندۆک بەڕێوە چوو). ئەم دیپلۆماسیە بۆیە گرنگی خۆی هەیە، چونکە بە جۆرێک لە "دیپلۆماسیی کراوە" لە بەرامبەر "دیپلۆماسی نهێنی" دا دەژمێردرێ. لایەنی پۆزەتیڤی ئەمجۆرە دیپلۆماسیە لەوە دایە کە دەوڵەتەکان دەتوانن سکاڵا، گرفتەکان و بابەتەکانی خۆیان بە شێوەی "کراوە" بێننە گۆڕێ و، بە گۆڕینەوەی بیرورا، وتووێژو دانوسان چارەسەریان بکەن.

دیپلۆماسیی نوێ — New Diplomacy

ئەم زاراوە بۆ پێناسەی شێوازەکان و لایەنگری لە " دیپلۆماسیی کراوە" لەبەرامبەر " دیپلۆماسیی داخراو" یان "نهێنی" لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانی (١٨-١٩١٤) داو، هەروەها دوای ئەم ڕێکەوتەش، کەڵکی وەردەگیرا. ئەم دیپلۆماسیە لایەنگری وتووێژی بە ئاشکرا لەسەر بابەتەکانی سیاسەتی دەرەوە و دژی هەرجۆرە ڕێکەوتنێکی نهێنی بوو.

دیراکتۆر(١٧٩٩-١٧٩٥) — Directory

حکومەتی دیراکتۆر یان لیژنەی بەڕێوەبەری لە ٢٧ی تشرینی یەکەمی ١٧٩٥ هەتا ١٩ی تشرینی دووهەمی ١٧٩٩ ئیدارەی کاروباری فەڕەنسای لە ئەستۆدا بوو و، لەم قۆناغەدا ئەرکی یاساداڕێژی لە ئەستۆی دوو ئەنجوومەن بەناوی ئەنجوومەنی پێنج سەد کەسی و ئەنجوومەنی پیراندا بوو. دیراکتۆر کارێکی کۆنەپەرستانەی کردو کودیتای "فرۆکتیدۆر"ی وەڕێخست و، لەئاکامدا شکستی بە دەسەڵاتی یاسا داڕێژی هێنا و، خۆیشی لە نێو چوو و، شوێنی خۆی بە حکومەتی کۆنسوڵی بەخشی.

ئەنجوومەنی پێنج سەدکەسی ئەنجوومەنێک بوو کە پێکەوە ئەنجوومەنی پیرانی دەسەڵاتی یاساداڕێژیی فەڕەنسای لە ساڵی ١٧٩٥ هەتا ١٧٩٩ پێک دەهێنا.

ئەنجوومەنی پیران یەکێک لە دوو ئەنجوومەنی یاسا داڕێژی بوو کە لە ساڵی ١٧٩٥ دا دامەزراو، دوو سەدو پەنجا ئەندامی هەبوو و، ئەو یاسایانەی کە لە لایان ئەنجوومەنی پێنج سەدکەسیەوە پەسند دەکران ئەنجوومەنی پیران هەڵی دەسەنگاندن و باسی لەسەر دەکردن.

دیراکتۆری ئەورووپی — European Directory

دیراکتۆری ئەورووپی ڕێکخراوێک بوو لە نێوان دەسەڵاتە گەورەکاندا، کە لە سەردەمی خەبات لە دژی ناپلیۆن، ئیمپراتۆری فەڕەنسا دامەزراو، مەبەستی تایبەتی خۆی هەبوو کە هەل و دەرفەتی پێویستی بۆ ڕەخسابوو.

دیکتات / سەپاندن Diktat

زاراوەیەکی ئەڵمانییە بە مانای بڕیارە. دیکتات بە ڕێگا چارەیەکی سەربازی و سیاسی دەگوترێ کە بە ناچار بەسەر دوژمنی دۆڕاودا دەسەپێنرێ. دیکتات زۆر جار بە هاووتای ڕێککەوتننامەی ۱۹۱۹ی ڤێرسای کەڵکی وەردەگیرێ.

دیکتاتۆری Dictatorship

زاراوەی دیکتاتۆری لە سەرچاوەی لاتینی dictator وەرگیراوە، کە لە ڕۆمی کۆندا بە کاربەدەستێکی پایەبەرز دەگوترا کە بە هێزو ئۆتۆریتەیەکی زۆر و لە ڕادەبەدەرەوە، کۆنترۆڵی کاروبارەکانی وڵاتی بەدەستەوەگرتبوو. لە قامووسی سیاسیدا ئەمڕۆکە دیکتاتۆری بەو ڕژێمانە دەگوترێ کە تاکەکەس یان حیزبێک بەر بە ململانێی گرووپەکانی تر دەگرێ و، بەڕێوەبردنی هێزە گشتیەکانی وڵات بە بێ ڕکابەر، لەبەر دەست تاکەکەس یان ڕێکخراوی خۆیدا کەڵەکە دەکا.

لەسەدەی بیستەمدا هیتلەر، مۆسۆلینی وستالین و حیزبە تاک ڕەهەندە ناسیۆناڵ سۆسیالیست، فاشیست و کۆمۆنیستەکان بە نوێنگەی حکومەتە دیکتاتۆرە تاکەکەسی و حیزبییەکان دەژمێردران.

لە ڕۆمی کۆندا سیستەمی دیکتاتۆری بە بیانووی پێشگیری لە مەترسیی هێرش دەرەکی یان شۆڕشی نێوخۆیی و کودیتا بە دامەزراوەیەکی یاسایی دادەنرو؛ ئەمڕۆکەش ئەم پاساوانە لە زۆربەی سیستەمە دیکتاتۆری و ئایدۆلۆژیا حیزبیەکاندا ڕۆڵی سەرەکیان هەیە.

ڕژێمە دیکتاتۆرەکان لە بنەڕەتدا بە سەر سێ جۆری کۆنەپەرست، شۆڕشگێرو تێکەڵاو دابەش دەبن.

دیکتاتۆریی کۆنەپەرست هەوڵ دەدا پێش بە گۆڕانی پێکهاتە کۆمەڵایەتیە کۆنەکان بگرێ، بەڵام بە پێچەوانە، دیکتاتۆریی شۆڕشگێر خێرایی بە گۆڕانی دامەزراوەکان و پێکهاتە کۆمەڵایەتیەکان دەبەخشێ. بەڵام هەموو کات ئەم لێک جیاکردنەوە کارێکی ئاسان نیە، چوونکە زۆربەی ڕژێمە دیکتاتۆرەکان بەکردەوە خۆیان بە شۆڕشگێر دەناسێنن و دەڵێن کە لە سەر کۆمەڵگای کاولی کۆندا، کۆمەڵگایەکی نوێ دادەمەزرێنن؛ بەڵام هێندێک جار کردەوەی کۆنەپەرەستانەیان هەیە و، هێندێک لە چالاکیەکانیشیان شۆڕشگێرانەو لە پێناوی گۆڕینی کۆمەڵگا

دایە. لە دەرەنجامدا دەبێ ئەم پۆلێن کردنە سێ کۆچکەییە قبوولّ بکەین و، دیکتاتۆری تێکەڵاو بە هەڵبژاردەی سێهەم دابنێین و، بۆ نموونەی بەرچاوی ئەم جۆرە دیکتاتۆریەش دەکرێ ئاماژە بە رژێمی ناپلیۆن بکەین.

لەسەردەمی کۆنەکانیشدا لێک جیاکردنەوەی دیکتاتۆریی شۆڕشگێرو کۆنەپەرست ئاسان نەبوو چوونکە هێندێک لە رژێمەکان لایەن و شێوەی تێکەڵاوییان هەبوو. لە دیکتاتۆریە کۆنەپەرەستەکاندا دۆکترینە کۆنسەرڤاتیف و بیروبۆچوونە کۆنەکان رۆڵێکی گرنگیان سەبارەت بە فەلسەفەی دەسەڵاتی سیاسی هەبوو، بەڵام لە دیکتاتۆریی شۆڕشگێردا ئایدۆلۆژیای نوێ وپرۆگرام و شێوازە نوێکان رۆڵیان لە گۆڕان و گۆڕانی دامەزراوە کۆمەڵایەتیەکاندا هەیە و، هەر بەم هۆیە تیۆرییەکانی رژێمی دیکتاتۆریی شۆڕشگێر لە تێزەکانی سیستەمی کۆنەپەرست مۆدێرنترو روونترن.

روبیسپێر لە ساڵەکانی ١٧٩٢و ١٧٩٤ بە ئیلهام وەرگرتن لە روانگەو بۆچوونەکانی رۆسۆ حکومەتی دیکتاتۆریی شۆڕشگێری لە فەرەنسادا دامەزراند و، رایگەیاند: لە وڵاتێکدا کە ٨٠لەسەدی حەشیمەتەکەی جوتیارن، بەڵام ئاریستۆکراتەکان خاوەنی هێزێکی تایبەتین، تەنیا لە رێگای دیکتاتۆریی بەردەوامەوە دەکرێ چەند کارێکی کاریگەر وبەسوود بە قازانجی چینە زەحمەتکێشەکان بکرێ. تیۆرەمارکسیەکان لەسەدەی بیستەمدا دیکتاتۆریی پرۆڵتاریایان وەک قۆناغی نێوەڕاستی نێوان حکومەتی کرێکاران و پێکهێنانی کۆمەڵگای کۆمۆنیستی راگەیاندو، داکۆکی لەو تیۆرە دەکەن کە کاتێک شۆڕشێک روو دەدا، چینە باڵادەستەکانی رژێمی پێشوو بە هەموو تواناکانیانەوە هەوڵی تێکشکاندنی رژێمی نوێ دەدەن و، لەم هەلومەرجەدا، تەنیا دیکتاتۆری پرۆڵتاریا دەتوانێ کردەوەکانی چینی باڵادەست تێک بشکێنێ و درێژە بە پێکهێنانی کۆمەڵگای نوێ بدا. دیکتاتۆریی شۆڕشگێر لە هێندێک کۆمەڵگادا بۆ ئامادەکردنی خەڵک بەرەو دێمۆکراسی کەڵکی لێ وەرگیراوە.

جیاوازیی دیکتاتۆریی شۆڕشگێر و کۆنەپەرست لە چوارچێوەی تیۆرەکان و ئایدۆلۆژییەکانیاندا دەردەکەوێ و، لە زۆر بواردا ئەم جیاوازییە زەق و بەرچاوە. بەڵام ئەو ئامرازانەی کە دیکتاتۆریی شۆڕشگێر و کۆنەپەرست کەڵکی لێ وەردەگرن هێندێک جار ئەوەندە لە یەک دەچن کە نەیارانی دیکتاتۆرییەکان هەولّ دەدەن بە پشت بەستن بە شێوازی کارکردن (تاک حیزبی ــ نەبوونی ئازادیی ئەنجوومەنەکان_ نەبوونی ئازادیی تاکەکەسی ــ نەبوونی ئازادیی

چاپەمەنیەکان _ نەبوونی ململانێی سیاسی لە نێوان گرووپە جۆراوجۆرەکان حاشا لە هەرجۆرە جیاوازییەکی نێوان دیکتاتۆرییە کۆنەپەرەست و شۆڕشگێڕەکان بکەن و، هەموو جیاوازی و ناکۆکیەکانی نێوان ئایدۆلۆژییەکان لەبەرچاو نەگرن و، بەیەک چاو سەیری هەمو حیزبە کۆمۆنیستەکانی جیهان و حیزبە فاشیست و ناسیۆنالٚ سۆسیالیستەکان دەکەن.

ئەوە لە حاڵێک دایە کە دەبێ جیاوازی لە نێوان ئایدۆلۆژیاو پرۆگرامەکانی ئەم دوو جۆرە لە دیکتاتۆری دابنرێ. لە سەدەی بیستەمدا هەر دوو جۆری دیکتاتۆریی شۆڕشگێر و کۆنەپەرەست هەوڵیان داوە سیستەمی تاک حیزبی پیادە بکەن، بەلاّم چۆنیەتی دامەزراندنی شانەکانی رێکخستن و راهێنانی کادر و شێوازی پروپاگەندە و چەقبەستویی رێکخراو لە هەموو جۆرە دیکتاتۆرییەکاندا وەکوو یەک وانەبووە.

هەموو رژێمە دیکتاتۆرەکانی .سەدەی بیستەم و بەر لەو سەدەیەش، ئەم تایبەتمەندییە هاوبەشانەیان هەیە.

١_ کەڵەکە بوونی دەسەلاّت لە ناوەندا.

٢_ نەهێشتنی ئازادییە تاکەکەسییەکان.

رژێمی دیکتاتۆری هێرش دەکاتە سەر ئازادییە تاکەکەسیەکان و، پێشێلیان دەکاو، پەرە بە دەسەلاّت و ئیمتیازەکانی دەزگای حکومەتی دەداو؛ بە کردەوە ئیدارەی دەسەلاّتەکانی ولاّت لە رێکخراوێکی دەولەتیدا کەڵەکە دەکا.

هاتنە سەرکاری رژێمی دیکتاتۆری لە رێگای کودیتا یان شۆڕش و بەکورتی بە شێوازێک دەبێ کە لەگەڵ یاسا سەرەکیەکانی رژێمی پێشوودا یەک ناگرێتەوە. بەلاّم هەرکاتێک رژێمی دیکتاتۆری وەک رژێمێکی نوێ سەقامگیر بوو، هەوڵ دەدا خۆی بە نوێنگەی ئیرادە و ویست خەڵک بنوێنێ و، لە شەڕی نێوان لایەنگرانی رژێمی پێشوو و لایەنگرانی حکومەتی نوێدا، تاقمی یەکەم رژێمی نوێ بە نایاسایی و زەوتکەر دەناسێنن و دەڵێن کە حکومەتی نوێ بە پەنابردنەبەر هێزو دەسەلاّتی نایاسایی دەسەلاّتیان بەدەستەوە گرتووەو، لە بەرامبەر ئەم هێرشانەشدا، لایەنگرانی رژێمی نوێ هەوڵ دەدەن کە دەسەلاّت بۆ خۆیان بەڕەوا و یاسایی و سەرچاوە گرتوو لە ویست و ئیرادەی خەڵک لەقەڵەم بدەن.

دیکتاتۆریی پرۆلتاریا Dictatorship Of Proletariat

لە قاموسی مارکسیزمدا "دیکتاتۆریی پرۆلتاریا دەوڵەتی تایبەت بەو کۆمەڵگایانەیە کە تێیدا پرۆلتاریا دەسەڵاتی سیاسی بەدەست هێناوە و، لە پێناوەو، لە پێناوی سۆسیالیزم و کۆمۆنیزمدا هەنگاو دەنێ."

بە بڕوای مارکس، لە نێوان کۆمەڵگای سەرمایەداری و کۆمۆنیستیدا قۆناغێک هەیە کە قۆناغی گۆڕینی شۆڕشی یەکەم بۆ شۆڕشی دووهەمە. هاوکات لەگەڵ ئەم قۆناغەدا قۆناغێکی تێپەڕی سیاسیش هەیە کە دەوڵەت لەو قۆناغە شتێک نیە جگە لە دیکتاتۆریی شۆڕشگێری پرۆلتاریا."

بەبڕوای مارکسیەکان دیکتاتۆریی پرۆلتاریا بەدەستی پرۆلتاریا و بە هۆی شەڕێکی شۆڕشگێرانە جێ دەگرێ.

بەپێی بۆ چوونی ئەوان، لە بواری مێژوویەوە، کۆمۆنی پاریس بە یەکەمین جۆری دیکتاتۆریی پرۆلتاریا دەژمێردرێ.

دیواری بەرلین *Berlin Wall*

ئەم زاراوە کە لە نیشانەی سەردەمی شەڕی سارد بوو، بە بینایەک دەگوترا کە لە بەرەبەیانی ١٣ی ئابی ١٩٦١دا هێزەکانی ئاسایشی ئەڵمانیای رۆژهەڵات بە بڕیاری رووسەکان دەستیان بە دروستکردنی کرد. کاری هەڵچنینی دیوارەکە بە داخستنی شەست و هەشت خاڵ لە هەشتا خاڵی سەر سنوور دەستی پێکردو، هەر لەوکاتەوە دژکردەوەی توندی بەریتانیاو ئەمەریکای بەدواوە بوو کە دامەزراندنی لەشکرێکی تانکەکانی ئەمەریکای لە بەشی رۆژئاوای دیوارەکە لێکەوتەوە.

دیواری بەرلین سەرەتا بە تێل دڕوو پاشان بە چیمەنتۆ رێک لەسەر ئەو هێڵەی کە بەرلینی بە دوو بەشی رۆژئاوا و رۆژهەڵات دابەش دەکرد، دامەزرا؛ درێژاییەکەی چل وشەش کیلۆمەتر بوو. دیواری بەرلین پێوەندیی وشکایی خەڵکی بەرلینی رۆژهەڵات و رۆژئاوای بەتەواوەتی دەپچڕی و، بەری بە کۆچی نێوان دوو ئەڵمانەکان دەگرت.

دوای شەپۆلی بەرفراوانی گۆڕانکارییەکان لە ئەورووپای رۆژهەڵاتداو، هاتنەگۆڕی مەسەلەی یەکگرتنەوەی دووبارەی ئەڵمانەکان، دیواری بەرلین لە لایەن خەڵکی هەر دوو ئەڵمانەوە

روخێنراو، سنووری نێوان دوو ولاتیش بەرەسمی. لە ڕێکەوتی ١٩٨٩/١١/١٨ کرایەوە و، بەم شێوەیە کۆتایی بەتەمەنی ٢٨ساڵەی ئەم دیوارە هات.

دیوانی نێونەتەوەیی دادوەری

Intenational Court of Justice (ICJ)

ئەم دیوانە لە لایەن ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە دامەزراو، بە بەرفراوانترین هەوڵ دەژمێردرێ کە تاکوو ئیستا بۆ پیادەکردنی سەروەری یاسا بەسەر کێشە نێونەتەوەییەکاندا جێبەجێ کراوە. پێڕەوی نێوخۆیی ئەم دیوانە کە پاشکۆی جاڕنامەی نەتەوەیەکگرتووەکانە وەک دیوانی هەمیشەیی دادوەریی نێونەتەوەیی دەچێ و هەموو ئەندامانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیک بە ئەندامی ئەم دیوانە دەژمێردرێن. دیوان پازدە دادوەری هەیە کە بە دەنگی جیای کۆمەڵەی گشتی و ئەنجوومەنی ئاسایش هەڵدەبژێردرێن. بۆ دڵنیابوون کە بەردەوامیی کار، هەڵبژاردنەکان لە کاتی خۆیدا بەڕێوە دەچێ و، دادوەرەکان بۆ خولێکی نۆساڵە هەڵدەبژێردرێن. ئەندامانی هەمیشەیی ئەنجوومەنی ئاسایش بۆ هەمیشە خاوەنی کورسیەک لە دادوەرەکانن، واتە هەمیشە یەک دادوەری خۆیان لە نێو ئەو ١٥ دادوەرەدا هەیە. بەڵام ئەگەر هیچکام لە دادوەرەکان خاوەنی سیتیزەنی ئەم دەوڵەتە نەبوو کەتێیدا ئەندامە، ئەوکاتە ئەم دەوڵەتە دەتوانێ دادوەرێکی تایبەتی دەستنیشان بکا. دیوان، سەرۆک و جێگری سەرۆک بۆ خولێکی سێ ساڵە هەڵدەبژێرێ و، ناوەندەکەشی لە لاهەیە.

دیوان دوو سەلاحییەتی هەیە: چارەسەری کێشەنێودەوڵەتیەکان و خستنە ڕووی ڕاکانیان بۆ پێشنیاری ووراوێژ. تەنیا دەوڵەتەکان دەتوانن لە دیواندا لایەنی سکاڵا بن، بەڵام بکەرانی ناحکومی وەک کەسە تایبەتیەکان ڕێکخراوە نێونەتەوەییەکان دەتوانن داوای ڕای ڕاوێژکارانە بکەن. ئەو دەوڵەتانەی کە ئەندامی ڕێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان نین، دەتوانن لە هەلومەرجێکی تایبەتیدا پەنا بۆ پێڕەو پرۆگرامی ئەم دیوانە بەرن. بەندی بەناو دڵخوازی (مادده ٣٦) بۆ بەهێزکردنی سەلاحیەتی دیوان داڕێژرا بوو. ئەو بەندە هەموو ئەو لایەنانەی کە واژۆیان کردبوو، ناچار دەکرد کە سەلاحییەتی دیوان وەک شتێکی حەتمی بە ڕەسمی بناسن. ئەم کارە تاڕادەیەک نەیتوانیوە

سەرکەوتوو بێ، چوونکە هەتا دەیەی ١٩٨٠ نزیک بە کەمتر لە نیوەی ئەندامانی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان ئەم بەندەیان پەسند کردبوو.

ماددەی ٣٨ی پێڕەوی دیوان دەڵێ کە ئەو ڕێوشوێنە یاساییانەی کە کەڵکیان لێ وەردەگرێ بریتین لە: ڕێککەوتننامە نێونەتەوەییەکانی عورفی نێونەتەوەیی و"ئەوپرەنسیپە گشتیانەی کە جێگای پەسندی نەتەوە پێشکەوتووەکانن ". دیوان لە کردەوەدا بە توندی لەکارپێکردن بەو سەرچاوە سێهەمەی یاساکان لەو کێشانەی کە دەنێردرێتە دیوان، بەپارێز بووە. دیارە دەبێ ئەوەمان لەبەر چاوبێ کە لە کاتی دامەزرانی دیوانەوە تاکوو ئێستا ژمارەی ئەندامانی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان سێ هێندە بۆتەوەو، لەم هەلومەرجەدا گەیشتن بە ڕێککەوتن سەبارەت بە پرەنسیپە گشتیەکان زۆر دژوارتر بووە.

دیوان چەندین کێشەی ئاڵۆزی تۆمار کردووە و بڕیاری لە بارەیانەوە دەرکردووە، بەڵام زۆرجار پێڕەوی لە بڕیارەکانی نەکراوە. بۆ وێنە، لە کێشەی نێوان بەریتانیاو ئەڵبانیادا سەبارەت بە زیانی پاپۆرەکان و زیانی کەناڵی کۆرفۆ، دیوان ڕادەی زیانەکانی بەریتانیای بە یەک میلیۆن پۆند خەملاند و، بڕیاریدا کەئەڵبانیا ئەم زیانە قەرەبوو بکاتەوە، بەڵام ئەڵبانیا بەردەوام لە قبوولکردنی ئەم بڕیارە و دانی بڕی قەرەبووەکە خۆی بواردووە. ئەگەرچی گومانێکی زۆر لە بارەی بەهای هێنانەگۆڕی کێشەگرنگە نێونەتەوەییەکان لە لای دیوانی نێونەتەوەیی دادوەری لە ئارادایە، بەڵام دیوان سەرکەوتنێکی زۆری لە دیاریکردن و داڕشتنی ئەو پرەنسیپانەی کە دەکرێ لە سەربنەمای ئەوان کێشەکان چارەسەر بکرێن، بەدەست هێناوە.

بۆ وێنە پرەنسیپە بەرچاوەکان لەم بوارەدا بریتین لە : پرەنسیپی کێشانی هێڵی سەرەکی سەبارەت بە ئاوە ژێرزەوییەکان، مافی ڕاوکردنی ماسی و شێوازی دیاریکردنی سنووری ژێر دەریایی بۆ کەڵک وەرگرتن لە سەرمایەکانی ژێر دەریا. بەڵام بەگشتی ڕابردووی دیوان لە چارەسەری کێشە زۆر ئاڵۆزەکان تێکەڵاوییەک لە حاڵە لاواز و بەهێزەکان بووە. جگە لەمانە، دیوان چەند ڕایەکی ڕاوێژکارانەشی داوە کە ڕۆڵی لە دیاریکردنی پرۆسەی کاروباری نێونەتەوەیی لە قۆناغی دوای شەڕدا هەبووە. گرنگترینی ئەم ڕا ڕاوێژکارانەی دیوان، سەبارەت بە ئەفریقیای باشووری ڕۆژئاوا / نامیبیا بوو. لە ساڵی ١٩٧١دا دیوان، لە پێداچوونەوە بە بڕیارێکی خۆی، ڕایگەیاند کە بوونی ئەفریقیای باشوور لە نامیبیا کارێکی نایاساییەو، ئەرکی سەرشانی دەوڵەتەکانی دیکەیە کە بە هیچ

شێوەیەک کارێک نەکەن کە ڕەسمیەت بە دەسەڵاتی یاسایی ئەفریقیای باشوور لەم شوێنە بدەن. ئەفریقیای باشوور درێژەی بە دژایەتی خۆی لەگەڵ ئەم ڕوانگەیە داو، دەیگوت کە ڕێکخراوی نەتەوەکان کە جێگای کۆمەڵەی نەتەوەکانی گرتۆتەوە و، سەلاحییەتی مافی چاوەدێریکردنی بەسەر ناوچەی ژێر سەرپەرستیی ئەفریقیای باشووردا، نیە. بەڵام لە ساڵی ١٩٨٩دا ئەفریقیای باشوور لە ئاکامدا ملی بۆ قبووڵکردنی بڕیارنامەی ٤٣٥ی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان ڕاکێشا، کە داوای لە ئەفریقیای باشوور دەکرد سەربەخۆیی نامیبیا بەڕەسمی بناسێ. لەم پێوەندییەدا، هۆکارە سیاسیە لاوەکیەکانی وەک دۆکترینی گۆرباچۆف و سیاسەتی بەشداریی بنیاتنەری ویلایەتە یەکگرتووەکان بوو بە هۆی گۆڕانی سیاسەتی ئەفریقیای باشوور نەک بڕیارو فشاری دیوانی نێونەتەوەیی دادوەری.

کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان ئەرکی "پەرەپێدانی" یاسا نێودەوڵەتیەکانی لە ئەستۆیە (ماددەی ١٣)و، دەکرێ بگوترێ کە تاڕادەیەک گومان لەوە دانیە کە دیوان بە یەکێک لە توخمە پێکهێنەرە زۆر گرنگەکانی ئەم پرۆسەیە دەژمێردرێ. دیارە هێندێک ڕەخنەی گرنگ و هۆکاری بەرتەسککەرەوە بەربەستیان لە بەردەم پەرەگرتنی ئەم پرۆسەیە پێک هێناوە. تەنیا چەند کێشەیەکی کەم بۆ چارەسەر دەبرێنە لای دیوان ــ واتە بە گشتی ئەو کێشانەی کە زەربە لە بەرژەوەندییە سەرەکیەکان نادەن. لەو بابەتانەی کە ڕەنگە بووبانە هۆی دروستبوونی کێشەی نێونەتەوەیی ــ بۆ وێنە، بابەتەکانی پێوەندیدار بە شەڕی سارد ــ دیوان نەدەکێشرایە نێو یاریەکەوە. بەبێ شک، نەبوونی دەسەڵاتی جێبەجێ کردن بە یەکێک لە هۆکارەکانی لاوازیی دیوان دەژمێردرێ؛ هەرچەندە کە ئەنجوومەنی ئاسایش بە پێی ماددەی ٩٤ سەلاحییەتی ئەوەی هەیە کە بڕیارەکانی دیوان جێبەجێ بکا، بەڵام هیچکات شتی وای نەکردووە. لە چالاکیەکانی دیوان و تەنانەت لە پێکهاتەی ئەندامەکانیدا، واپێدەچێ کە توخمە "سیاسی" و "یاسایی"یەکان لە دژایەتیکردنی یەکتر دابن لەم بوارەوە، بە شێوەیەکی تایبەتی، دەوڵەتە لە حاڵی پەرەئەستێنەکان ڕەخنەگرانی دیوان بوون و، دیوانیان بە ئامرازێک بۆ بەرەوپێشبردنی بەرژەوەندییەکانی جیهانی یەکەم یان وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژئاوا ناو بردووە. سەرەڕای ئەم هەمووە ڕەخنە و گازندانە، کەم کەس هەیە کە گومانی لەوە هەبێ کە دیوانی نێونەتەوەیی دادوەری یەکێک لە گرنگترین هەوڵەکان لە مێژووی نێونەتەوەیی بۆ سەقامگیرکردنی سەروەریی یاسا لە چارەسەری کێشە نێو دەوڵەتیەکاندا بووە.

دیوانی هەمیشەیی ناوبژیوانی
Permanent Court Of Arbitration

دەستەی هەمیشەیی یاساناسان کە لە ساڵی ١٩٠٩ بەپێی کۆنفانسیۆنی ساڵی ١٨٩٩ی لاهە بۆ چارەسەری ئاشتیانەی کێشە نێونەتەوەییەکان (کە لە ساڵی ١٩٠٧ پێداچوونەوەی بەسەردا کرا) دامەزرا. وڵاتان دەتوانن بۆ چارەسەری کێشەکانیان کەسانێک لە نێو ئەو ناوبژیوانانە هەڵبژێرن. ناوی "دیوانی هەمیشەیی ناوبژیوانی" ناوێکی بەلارێدا بەرە، چوونکە لە راستیدا جگە لە دامەزراندنی ناوەندێکی هەمیشەیی لە لاهەدا، کۆنفانسیۆنی ١٨٩٩، هیچ دیوانێکی دانەمەزراند، بەڵکوو بۆ ئاسانکاریی پێکهێنانی دیوانەکانی ناوبژیوانی، (ئەگەر پێویست بێ) میکانیزمێکی هێنایە ئاراوە، کە هەر "لایەنێکی بەشداربوو لە دیوانی هەمیشەیی ناوبژیوانی" دەتوانێ بە لانی زۆر ٤ کەس وەک ناوبژیوانانی داهاتوو بۆ ماوەی ٦ساڵ (کە دەکرێ پێداچوونەوەشی بەسەردا بکرێ) وەک "ئەندامی دیوانی هەمیشەیی ناوبژیوانی " هەڵبژێرن . ئەو وڵاتانەی کەرازی دەبن کێشەی خۆیان بۆ چارەسەری بنرێنە دیوان، دەتوانن لە نێو دەستەی دیوان چەند ناوبژیوانێک هەڵبژێرن، ئەگەر نەیانتوانی لەسەر پێکهاتەی دادگا رێک بکەون، هەرلایەنێک دەتوانێ دوو ناوبژیوان کە تەنیا یەک ناوبژیوان دەتوانێ سەر بە وڵاتی خۆیان بێ یان لە نێو ئەو ناوبژیوانانە بێ کە "ئەندامی" دیوانن، دیاری بکەن. پاشان چوار ناوبژیوان، بەرپرسێک لە نێوخۆیاندا هەڵدەبژێرن. چەند پرۆسەیەکی هەڵبژاردنیی تایبەتیش بۆئەوکاتەی کە لە سەر هەڵبژاردنی بەرپرس، بە رێککەوتنێک ناگەن، جێبەجێ دەبێ.

دیکتاتۆریی پرشنگدار　Enlightened Despotism

ئەم زاراوە بە شێوازێک لە دەسەڵات دەگوترێ کە لە سەدەی هەژدەهەمدا پێکهات. یەکێک لە تایبەتمەندییە بەرچاوەکانی ئەم حکومەتە کە دیکتاتۆرێک لە لوتکەی دەسەڵاتدا، دەسەڵاتدارەتی دەکرد، دابینکردنی خۆشگوزەرانیی گشتی بۆ هاووڵاتیەکانی وڵاتەکەی بوو نەک بەرژەوەندییە تاکەکەسیەکانی خۆی. تایبەتمەندییەکانی دیکەی دیکتاتۆریی پرشنگدار بریتی بوون لە چاکسازیی ئیداری، کەمکردنەوەی ئیمتیازەکانی فیۆدالی، پێکهێنانی تۆلۆرانسی ئایینی و پەرەپێدانی ئابووری.

هێندێک لەو دیکتاتۆڕانە بریتین لە کاترینی گەورە، فریدریکی گەورە، لیئۆپۆڵدی دووهەم، توسکانی و ژۆزێفی دووهەم.

Recognition دان پێدانان

دان پێدانان شێوازو ڕێورەسمێکە کە لە سەدەی ١٨ بەملاوە لە پێوەندییە نێو دەوڵەتیەکان دا بۆتەباو و بریتیە لە دان پێدانان بە وڵاتێکی تازە دامەزراو، لە لایەن وڵاتانی دیکەوە.

دان پێدانان دەبێ لە دوای دامەزراندن و پێکهاتنی وڵاتەوە بێ. چونکە ئەمە بە مانای دان پێدانان بە شتێکە کە تازە دامەزراوە. بەڵام ئەمرۆکە ڕەنگە دان پێدانان لە لایەن وڵاتێکەوە وەدرەنگ کەوێ.(بۆ وێنە حکوومەتی پاکستان هەتا ڕێکەوتی ٢٢ی شوباتی ١٩٧٤ لە دان پێدانان بە بەنگلادیش خۆی بوارد) یان ئەوەتا پێش لەوەی وڵاتێک دامەزرێ؛ جیبەجێ دەبێ(ناسینی ئەلجەزایر لە لایەن هێندێک ولاتەوە؛ پێش لە سەربەخۆیی).

Anti_Semitism دژە سامی / دژە جوولەکە

ئەم زاراوەیە بە دوژمنایەتیی یان ڕق و بێزاری گەلی جوولەکە دەگوترێ کە لە سەدەی بیستەم دا بە جێگای ئەوەی لایەنی ئایینی هەبێ، بۆن و بەرامەیەکی ڕەگەزپەرەستی هەیە. بنکەی سەرەکی ئەم بیروبۆچوونە، ئەڵمانیای ژێر دەسەڵاتی نازییەکان (٤٥_١٩٣٣) بوو. لایەنی ڕەگەزپەرەستی ئەم بیروبۆچوونە لە ناوەراستەکانی سەدەی ١٩ لەگەڵ تیۆرەکانی بەرزتر بوونی ڕەگەزی ئارییایی یان نۆردیک کە هیچ بنەمایەکی زانستی نەبوو، سەری هەڵدا، ئەم بیروبۆچوونە تارادەیەک، بە هۆی ئیرەیی بردن بە جوولەکەکان سەری هەڵدا کە زۆربەی پیشەسازییە هەستیار و گرنگەکانیان لە بوارە بازرگانی و پیشەئازادەکان لە بەردەستدابوو و تارادەیەکیش بە هۆی

هەڵسوکەوتی ئەو کەسانەوە کە دەیانویست گرووپێکی تایبەتی بە بەرپرسیاری شکستەکانی ئەڵمانیا دابنێن.

هیتلەر لە ئەڵمانیای نازیدا، بۆ پێشگرتن لە تێکەڵاوبوونی رەگەزی ئاریا لەگەڵ رەگەزەکانی دیکەدا، کۆمەڵە یاسایەکی دەرکرد. بە پێی ئەم یاسایانە جوولەکەکان بەرەگەزی بێگانە و خوێری دانران کە خوێنییان پیسە و لە دەرئەنجام دا ئەمانا لە زگماکەوە تاوانبارن. بەم شێوەیە پێکهێنانی ژیانی هاوبەش و تەنانەت خۆشەویستی کردنیش لەگەڵ جوولەکەکاندا قەدەغەکرا. هەوڵەکانی دیکەی هیتلەر لەم پێوەندییەدا بریتی بوون لە: دوور خستنەوەی زانا جوولەکەکان، قەدەغەکردنی مۆزیکی مەندێلسۆن و ئۆفن باخ، بێبەش کردن لە مافە مەدەنیەکان و مافی کار و پیشە و پاشانیش بەرێ کردنیان بۆ ئوردوگا بەکۆمەڵەکان کە ٦ میلیۆن کەس لەم ئۆردوگایانەدا کوژران.

ئەورووپای رۆژهەڵات لە سەرەتاکانی سەدەی ١٩ەوە ناوەندی بیروبۆچوونی دژە سامی بوو .

دەستوورەکانی دوای ساڵی ١٩٤٥ یەکسانیی نێوان رەگەزەکانیان مسۆگەر کرد، بەڵام بیروبۆچوونی دژە سامی بە رێژەیەکی کەم لە رژێمە کومۆنیستەکان دا هەبوو. رادەی ئەو جوولەکانەی کە لە دوای شەڕ لە کابینەکان دا بەشدار بوون لەسەریەک کەمی کردەوە. لە دوای شۆرشی ١٩١٧ لە یەکیەتیی سۆڤیەتدا بەڵێنی خودموختاریان پێدرا، بەڵام لە دواییدا تەنانەت کتێب، رۆژنامە، گۆڤار و هۆڵەکانی شانۆی جوولەکەکانیش بەتەواوەتی لە ناو چوون.

دەرەوە سنووری — Extraterritoriality

یاسایەکە کە بە پێی ئەو یاسایە، دیپلۆماتە بێگانەکان و نوێنەرە سیاسیەکانی وەک باڵوێزخانەکان و نووسینگە سیاسیەکانی دەوڵەتەکان، سەرەڕای بوونی فیزیکی لە وڵاتانی خانە خوێدا، بەڵام بە خەڵکی ئەو وڵاتە ناژمێردرێن بەڵکوو وەک دەرەوە سنووریی ئەو وڵاتانە سەیر دەکرێن، هەر بۆیە نێردراوە سیاسیەکان لە هەر جۆرە هەڵکوتانە سەرێک پارێزراون و، نوێنەرە سیاسیەکانیش لەبەر هۆکارە جیاوازە یاساییەکان، پێرەوی لە یاسا و رێوشوێنەکانی وڵاتی خانەخوێ نین. چوون بۆ نێو باڵوێزخانەکان بە توندی قەدەغەیەو،تەنانەت ئەم یاسایە هێزەکانی پۆلیسیش دەگرێتەوە. شوێنە تایبەتی و کەرەسە تایبەتیەکانیشیان تەنیا یاسا و رێوشوێنەکانی نێو کۆنڤانسییۆنە

دیپلۆماتیکەکان و کۆنسۆلی ڤیەننا دەیانگریتەوە. ناکرێ دیپلۆماتەکان دەستگیر بکەین. تەنانەت ئەوان باج و گومرگیش نادەن. کۆنڤانسیۆنەکانی ڤیەننا چاوەدێری چۆنیەتی جێبەجێکردنی یاسا و ڕێوشوێنە نێودەوڵەتیەکان دەکەن. پێشێلکردنی بنەمای دەرەوەی سنووری بە لادان لە یاسا نێو دەوڵەتیەکان دەژمێردرێ.

دەستووری ستالین **Stalin's Constitution**

دەستووری ٥ی کانوونی یەکەمی ١٩٣٦ ی سۆڤیەتی پێشوو کە زیاتر بە :"دەستووری ستالین"، بەناوبانگە. ئەم دەستوورە لە لایەن کۆنگرەی یەکیەتیی سۆڤیەتەوە دارێژرا و بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە گوایە، ئەم دەستوورە، دیموکراتیکترین دەستووری جیهانە. یەکەم بەشی ئەم دەستوورە بریتیە لە:

ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی:

ماددەی یەک:

یەکیەتیی کۆمارەکانی سۆڤیەتی سۆسیالیستی؛ دەوڵەتی سۆسیالیستی کرێکاران و جووتیارانە.

ماددەی دوو:

ئەنجوومەنەکانی نوێنەرایەتیی زەحمەتکێشان، بناغەی سیاسی یەکیەتیی سۆڤیەتی سۆسیالیستی پێک دێنن کە بە هۆی رووخاندنی حکومەتە دەرەبەگ و سەرمایەدارەکان و دامەزراندنی دیکتاتۆری پرۆلتاریا سەریان هەڵداوە و گەشەیان کردووە بەهێز بوون.

ماددی سێ:

لە یەکیەتیی سۆڤیەتدا، دەسەڵات بە تەواوی هیی زەحمەتکێشانی شار و گوندەکانە کە ئەنجوومەنەکانی نوێنەرایەتیی، نوێنەرایەتیان دەکەن.

ماددەی چوار:

بناغەی ئابووری یەکیەتیی کۆمارەکانی سۆڤیەتی سۆسیالیستی؛ سیستەمی سۆسیالیستی ئابووری و خاوەندارێتی سۆسیالیستی ئامرازەکانی بەرهەمهێنانە کە بە هۆی هەڵوەشانەوەی سیستەمی

سەرمایەداری ئابووری و هەڵوەشانەوەی خاوەندارێتی تایبەتیی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان و نەهێشتنی چەوسانەوەی کەسێک لە لایەن کەسێکی دیکەوە دامەزراوە.

ماددەی پێنج:

خاوەندارێتی سۆسیالیستی لە یەکیەتیی کۆمارەکانی سۆڤیەتی سۆسیالیستی یان بە شێوەی خاوەندارێتی دەوڵەتی یان بە شێوەی خاوەندارێتی کۆمپانیا هەرەوەزییەکانی کەلخووزەییە.

ماددەی شەش:

زەوی، سامانە ژێر زەوییەکان، ئاوەکان، دارستانەکان، کارخانەکان، سەرچاوەو کانزاکان، ئامرازەکانی هاتوچۆ، گواستنەوەی دەریایی و ئاسمانی ، بانکەکان، پۆست، تەلەگراف و تەلەفۆن، ناوەندە گەورەکانی کشتووکاڵ کە لە لایەن دەوڵەتەوە دامەزراون (سوخۆزەکان، ناوەندی ئامێرەکانی کشتووکاڵ، تراکتۆرو...) و هەروها ناوەند و دامەزراوەکانی شارەوانی، و پاشەکەوتی سەرەکی ماڵەکان لە شارەکان و شوێنە پیشەسازییەکان، سامانی دەوڵەتە، یانی سامانی تێکرای گەلە.

ماددەی حەوت:

ناوەندە کۆمەڵایەتیەکان لە کەلخووز و ڕێکخستنە هەرەوەزییەکان بە ئاژەل و شتە پێویستەکانیەوە، ئەو بەرهەمەی لە لایەن کەلخووز و ڕێکخراوە هەرەوەزییەکان بەرهەم دێ و هەروەها بناغە کۆمەڵایەتیەکەشیان، خاوەندارێتی سۆسیالیستی کەلخووز و ڕێکخستنە هەرەوەزییەکان پێک دێنێ.

بە پێی بەرنامەوپێرەوی کشتووکاڵی هەرخێزانێکی کەلخووز جگە لە شتە تاکەکەسیەکانی خۆی، پارچە زەوییەکی چکۆلەی لە تەنیشت ماڵی خۆی هەیە و وەکوو خاوەندارێتی تایبەتی، خاوەنی ئابوورییەکی چکۆلە لەم پارچە زەوییەی تەنیشت ماڵەکەی خۆی، ماڵ، خۆراک و ئاژەڵ، مریشک و ئامێری چکۆلەی کشتووکاڵیە.

ماددەی هەشت :

زەوی کە لە بەردەست کەلخووزەکان دایە، بە خۆڕایی و بە بێ دیاریکردنی کات یانی بۆ هەمیشە پێیان دراوە.

ماددەی نۆ:

بە پێی یاسا جگە لە سیستەمی سۆسیالیستی ئابووری، کە شێوازی بنەڕەتی وزاڵی ئابووری لە یەکیەتیی کۆمارەکانی سۆڤیەتی سۆسیالیستیە، ئابوورییە چکۆلە تاکە کەسیە جووتیارییەکان و خاوەن پیشەکان لە حاڵەتێکدا کە لە سەر بنەمای کار تاکەکەسی بن و کەسی تر نە چەوسێننەوە، ئازادن.

ماددەی دە:

مافی خاوەندارێتی تایبەتی کەسەکان بە سەرداهات و حەق دەستەکانیان، ماڵ و ئابووری خێزانی، کەرەسەکانی ناوماڵ، پێداویستیە بەکاربەرییە تاکەکەسیەکان و ئامرازەکانی خۆشگوزرانی و مافی (میرات)ی کەسەکان بە هۆی یاساوە دەپارێزرێ.

دەستێوەردانی مرۆڤدوستانە *Humanitarian Intervention*

بە دەستێوەردانی زۆرەملێی وڵاتێک لە وڵاتێکی دیکەدا دەگوترێ. ئامانج لەم دەستێوەردانە، پاراستنی گیانی مرۆڤەکان و هەروەها بەرەنگاریکردن لەگەڵ هەڵسوکەوتی دڕندانە و نامرۆڤانە یان ئازار و ئەشکەنجەی خەڵکە. لە نێوان دەستێوەردانی مرۆڤدوستانەی ئەو وڵاتەی کە بەمەبەستی پاراستنی هاوولاتیانی خۆی لەو وڵاتەدا، لەگەڵ ئەو دەستێوەردانەی کە بە مەبەستی داکۆکیکردن لە هاوولاتیانی ئەو وڵاتەی کە تووشی کارەساتەکە بوون، بەردەوام جیاوازی دانراوە. ئەم جۆرە دەستێوەردانەی دوایی جارجارە، "دەستێوەردانی مرۆڤدۆستانە"شی پێ دەگوترێ. بەڵام هەردووشێوازی دەستێوەردانەکە، لە یاسا نێودەوڵەتیەکاندا مشتومڕی زۆریان لێکەوتۆتەوە. وڵاتانی جیهانی سێهەم هەدوو شێوازی دەستێوەردانەکە رەت دەکەنەوە و بە پێشێل کردنی سەروەری خۆیانی دادەنێن. لە رۆژئاوادا بیروڕای زانایانی بواری یاساو دوەڵەتەکان جیاوازە. روانگەیەک پێیوایە دەستێوەردانی بە زۆری هێز، بەمەبەستی داکۆکیکردن لە هاولاتیان لە هێندێک حاڵەتدا بە جێیە. بۆ وێنە هاوولاتیان مەترسیەکی گەورەیان لە سەرە و حکوومەتی ئەو وڵاتە ناتوانێ بە پێی پێوەرە پەسندکراوە ئەخلاقیەکان پشتیوانیان لێ بکا. لەم حاڵەتەدا دەستێوەردان تەنیا بەمەبەستی پاراستنی گیانی هاوولاتیانە. روانگەی دژی ئەم بۆ چوونە پێیوایە، ئەگەرچی دەستێوەردان بەمەبەستی

پشتیوانیکردن لە هاوولاَتیان پێش لە دارشتنی پێرەوپرۆگرامی UN کارێکی یاسایی بوو، بەلاَم بە پێی بەندی ٤ی ماددەی ٢ی پێرەو پرۆگرامی UN، پەنابردنەبەر زۆر و هێز لە پێوەندیە نێودەوڵەتیەکاندا قەدەغە و نایاساییە. هەروەها ئەم دەستێوەردانە دەبێتە هۆی ئەوەی کە دەوڵەتەکان ئەمە بکەنە بیانوویەک بۆ وەدیهێنانی بە رژەوەندیەکانی خۆیان، نەک بۆ بەرژەوەندی مرۆڤدۆستانە. ئەگەرچی کێشەکە تا ئیستاش چارەسەر نەکراوە، بەلاَم زۆربەی کەس پێیانوایە کە دەستێوەردانی مرۆڤدۆستانە بەمەبەستی پشتیوانیکردن لە هاوولاَتیانی بیانی، شتێکی نایاساییە.

دادگایی کردنەکانی نۆرنبێرگ (٤٦ -١٩٤٥)

Nuremberg Trials

بە دوای ئاشکرابوونی جینایەتەکانی نازییەکان لە ئۆردوگاکانی دیلەکانی شەڕ و ئەو کوشتارە بێ بەزەییانەی کە لە ناوچە داگیر کراوەکانی خۆیاندا لە ناو چەند جیلدا کروبوویانن، لە ماوەی ساڵەکانی ٤٦-١٩٤٥ زۆربەی رێبەرانی نازی کە نەیانتوانیبوو رابکەن یان خۆیان بشارنەوە، لە دادگا جیاوازەکاندا وەکوو تاوانباری شەڕ دادگایی کران و سزا دران. یەکێک لە دادگاییەکان لە دادگای " نۆرنبێرگ"ی ئەڵماندا پێکهات. هۆی هەڵبژاردنی نۆرنبێرگ، لایەنی رەمزیی ئەم شارە بوو، چوونکە هیتلەر و نازییەکان زۆربەی کۆڕوکۆبوونەوەو خۆپیشاندانەکانی خۆیان لە سەرەتادا لە نۆرنبێرگ یان لە میونیخ، لە باشووری ئەڵمانیادا بەرێوە دەبرد.

دادوەرە نێودەوڵەتیەکان لە چوار وڵاتی سۆڤیەت، ئەمەریکا، فەڕەنسا و بەریتانیا و چەندین راوێژکار و پارێزەر لە وڵاتانی دیکە ئەرکی دادگایی کردن و داکۆکیکردن لە تاوانبارانیان لە ئەستۆ گرتبوو. لە ئاکامدا رێبەرە پلەیە یەکەکانی نازی ئیعدام کران و ئەوانەی دیکەش، وەکوو "هێس"، جێگری هیتلەر بە زیندانی هەتاهەتایی مەحکووم کران.

دەسەلاَتە ناوەندییەکان — Central Power

دەسەلاَتە ناوەندییەکان لە بنەڕەتدا بریتی بوون لە سێ ئەندامی " یەکیەتیی سێ کوچکە" کە لە لایەن بیسمارک لە ساڵی ١٨٨٢دا پێکهات. یەکیەتیی سێ کوچکە لە ئەڵمانیا نەمسا ــ هەنگاریا و ئیتالیا پێکهاتبوو.

له دوای دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانیدا(١٩١٤) و بێلایەنی ئیتالیا ئەم زاراوەیە تەنیا یەکیەتیی نێوان ئەڵمانیاو نەمسا ــ هەنگاریاو هاوپەیمانەکانی واتە تورکیا و بولگاریای دەگرتەوە.

دەسەڵاتی نەتەوەیی **Notional Power**

بە کۆمەڵێک توانایی ماددی و مەعنەوی ولاتێک دەگوترێ. ئەم کۆمەڵە توانایە بریتین لە:

١ ــ پان و بەرینی، بارودۆخ، کەش و هەوا، وتۆپۆگرافی شوینەکە.

٢ ــ سەرچاوە سروشتیەکان، وزە، و بەرهەم هێنانی خۆراک....

دەسەڵات **Power**

لە چەمکە بنەڕەتیەکانی زانستی سیاسەتە کە بە توانایی کەسێک بۆ ناچارکردنی کەسانی دیکە دەگوترێ، کە مل بۆ داواکاری و ویستی ئەو دانەوێنن. ئەو کەسە بۆ گەیشتن بە مەبەستی خۆی لە هەموو شێوازەکان کەڵک وەردەگرێ. یەکێک لە تایبەتمەندیەکانی ڕێکخستنی ژیانی کۆمەڵایەتی، هەبوونی ئوتۆریتەیە، کە نەریت یان یاساکان دانیان پێداناوەو ڕەوایە و سەرکردایەتی لە کۆمەڵگادا، بەهۆی دان پێدانان بە توانایەکەوەیە، کە لەکەسێک یان لە بەرپرسێکدا شاراوەتەوە.

دەسەڵاتی سیاسی پێویستی بە پێوەندییەکی دەروونی لە ناو بژاردە سیاسییەکان و ئەوکەسانەدا هەیە کە لە ژێر کاریگەری دەسەڵاتدان. سەپاندنی دەسەڵاتی سیاسی، تایبەتمەندی سەرەکی سیستەمێکی سیاسی لە کاتی سەرهەڵدانی چەمکی سەرەوەرییە.

دان پێدانانی دیپلۆماتیک **Diplomatic Recognition**

بە پێی ئەو پرۆسەیە دەوڵەتێک بەرەسمیی دان بە مەشرووعییەتی دەوڵەتێکی دیکەدا دێنێ.

ث

ث

ژاکۆبینەکان

حیزبێکی بە هێزی سیاسی سەردەمی شۆڕشی فەڕەنسابوو کە ئەندامانی ئەم حیزبە، لەسەر شۆڕش و ئامانجی نیشتمانیی پێداگریان دەکرد. ژاکۆبینەکان لە پەرستگەیەک بە مناوە لە کۆلانی سەنت ئونورەی پاریس دا کۆبوونەوەکانی خۆیان پێک دەهێنا و بە مناوە بەناوبانگ بوون و چوونکە لە پەرلەمان دا لە لای چەپ و لە سەرەوەی پارلماندا دادەنیشتن، بە مۆنتانیارەکانیش بەناوبانگن. پێکهێنانی کومیتەی رزگاری نیشتمانی و دادگا شۆڕشگێرانەکان و پاراستنی نەریتە شۆڕشگێڕییەکان و پێشگیریکردن لە هەوڵە کۆنە پەرستانەکان، لە هەوڵەکانی ژاکۆبینەکانن. روبسپیر کە بەشۆڕشگێڕی قارەمان بەناوبانگ بوو، لە سەرکردەو و رێبەرە بەناوبانگەکانی ژاکۆبینەکان بوو.

ژاکۆبینیزم Jacobinism

زراوەیەکی فەڕەنسیە کە بە بزوتنەوەی توندڕۆی ناو شۆڕشی گەورەی فەڕەنسە دەگوترێ. سووربوون لە سەر رەوتی شۆڕشگێڕانە(بە هەر جۆرێک بێ) و مل نەدان بۆ پێکهاتن و سازان لە تایبەتمەندییە دیارەکانی ژاکۆبنیزمە. ئەم زاراوەیە لە مانا بەربلاوەکەی دا بۆ پێناسەی بیروبۆچوونی توندڕۆیانە لە بزووتنەوە شۆڕشگێڕیەکانی دیکەشدا کەڵکی لێ وەردەگیردرێ. بە

هێند نەگرتنی داوای زۆرینە، دیکتاتۆری کەمایەتیەکی پیداگری شۆرشگێر، "کۆمیتەکانی ئاسایش گشتی"، وەکوو دام و دەزگاکانی ترساندن و تۆقاندن، هێندیک لە تایبەتمەندیە مێژوویەکانی ژاکۆبینیزمن.

لنین، رێبەری شۆڕشی ئوکتۆبەر (تشرینی یەکەم)ی رووسیا بە لایەنگرەکانی خۆی دەگووت: "ژاکۆبینەکانی سەربە چینی کرێکار".

ژیئۆپۆلۆتیک — *Gio politiks*

زاراوەی ژیئۆپۆلۆتیک کە ئەمڕۆکە بە مانای لێکۆڵینەوەی جوگرافیای سیاسیە، یەکەمین جار لە لایەن جوگرافی زانێکی سویدی بە ناوی رودۆلف کیلن Rodolf Kejellen (١٨٦٤-١٩٢٢)هاتە ئاراوەو کەڵکی لێ وەرگیردرا. بەڕای کیلن، مەبەست لەم زاراوەیە لێکۆلینەوەی ژینگەی سروشتی یەکەیەکی سیاسی وەکوو ولاتە. ئەو لە لایەنگرانی ئەو تیۆرە بوو کە پێیانوابوو ولاتەکانیش وەکوو بوونەوەرە زیندووەکان وان. کیلن لە جوگرافیای سیاسیدا، ولاتی لە چەند لایەنەوە لێک داوەتەوە و ئەم پولێن بەندییەی کردووە:

١. ژیئۆپۆلۆتیک (Geo politik) یان لێکۆلینەوەی جوگرافیای ولات.
٢. دیمۆپۆلۆتیک (Demo politik)یان لێکۆلینەوەی دانیشتوانی ولات.
٣. ئۆئیکۆپۆلۆتیک (Oeco politik) یان لێکۆلینەوەی سەرچاوە ئابووریەکانی ولات.
٤. سۆسیۆپۆلۆتیک (Socio politik) یان لێکۆلینەوەی باری کۆمەلایەتیی ولات.
٥. کراتۆپۆلۆتیک (Kroto politik) یان لێکۆلینەوەی باری سیاسی ولات.

پاشان ئەڵمانیەکان، بایەخێکی تایبەتیان بە بیروبۆچوونەکانی کیلن دا و، لە سەردەمی هیتلەردا ژیئۆپۆلۆتیک هێندێک چەمکی ناجوگرافی وەکوو بەرزتر بوونی رەگەزی نازیەکانی گرتەوەو بەم پێیە وەکوو جاران نەماو بەو کەڵکە نابەجێیەی کە لە شەڕی دووهەمی جیهانی دا لەم زانستە بۆ وەدیهاتنی ئامانجی نازیەکان، وەرگیردرا، زاراوەی ژیئۆپۆلۆتیک ئەو بایەخەی جارانی نەما و جێگای خۆی دایە جوگرافیای سیاسی. ئەمڕۆکە مەبەست لە ژیئۆپۆلۆتیک زیاتر هەڵسەنگاندنی

دەسەڵاتی نیشتمانیی بە پێی هۆکارە جوگرافیاییەکانە کە بەتایبەتی لەسەر ئەو سیاسەتانە پێدادەگرێ کە لە وڵاتان بەڕێوە دەچێ.

Genocide
ژینۆساید / پاکتاوی ڕەگەزی

بە قڕکردنی گرووپە نیشتمانی و ڕەگەزی، ئەتنی و ئایینییەکان بە پیلانێکی لە پێش داڕێژراودا دەگوترێ. لە ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتیی پێشگیری لە ژێنۆساید لە ڕێکەوتی ٤ی کانوونی یەکەمی ١٩٤٨، ژێنۆساید بەم کردەوانەی خوارەوە دەگوترێ:

قڕ کردنی تەواو یان بەشێک لە گرووپێکی ڕەگەزی یان ئایینی، کوشتنی ئەندامانی گرووپ، ئازاری جەستەیی یان دەروونیی ئەندامانی گرووپ، خستنە ناو باری نالەباری ژیان بە ئەنقەست. پێشگیری لە منداڵبوونی ئەندامانی گرووپ، گواستنەوەی زۆرەملێی منداڵانی گرووپ بۆ گرووپێکی دیکە.

Jus Jentium
ژۆس ژانتیۆم

بریتیە لە کۆمەڵێک یاسا کە لە لایەن دادوەرانی ڕۆمیی کۆنەوە بۆ چارەسەری کێشەی نێوان هاوڵاتیانی ڕۆم و هاوڵاتیانی بیانیی داڕێژرابوون .

Girondins
ژیرۆندینەکان

ژیرۆندینەکان ئەندامی حیزبێکی سیاسی بەناوبانگی سەردەمی شۆڕشی فەڕەنسا بوون. ئەم حیزبە بە ناوی یەکێک لە ڕێبەرانی خۆیەوە بە ناوی بریسو، بریسۆتینیشی پێ دەگوترا. ژیرۆندینەکان لە لای ڕاستی هۆڵی پەرلەمان و مونتانیارەکانیش (ژاکوبینەکان) لە سەرەوەو لە لای چەپ و میانڕۆکانیش لە ناوەڕاستی پارلماندا دادەنیشتن. نزیکەی زۆربەی هەرەزۆری نوێنەرانی باشووری فەڕەنسا،لایەنگری حیزبی ژیرۆندین بوون.

ژیروندنیەکان لە سەرەتادا نەیاری ڕژێمی پاشایەتیی بوون و هەر لە بەر ئەمەش لە ساڵی ١٧٩٢ دا دەسەڵاتیان بەدەستەوە گرت. بەڵام لەدوای ڕووخانی لۆیی شازدەهەم، دژی کوشت وبڕی مانگی ئەیلوول هەڵوێستیان گرت ومارا دادگایی کرا. بەڵام هێزی نیشتمانیی لەگەڵ ئەم

کردەوەدا دژایەتیی کرد و کومیتەی پاریس لەدژیان راوەستاو، زۆربەیان بە گیوتین کوژران (٣١ ئایار تا ٣١ تشرینی یەکەم ١٧٦٣).

سابوتاژ / تێک دان *Sabotage*

سابۆتاژ (کە لە سالّی ١٨٤٢ کەڵکی وەرگیردرا) لەزاراوەی فەرەنسی Saboter (سەدەی١٣) وەرگیراوە و بریتیە لە دەنگەدەنگ و هەراهەرا کردن بە سابووت (ئەوپێڵاوە دارینانەی کەجووتیارانی فەرەنسا لە پێیان دەکرد.)

ئەم زاراوەیە ئەو کاتە هاتە ئاراوە کە لە رۆژگارانی پێشوودا، هێندێک لە کرێکارە ئەوروپیەکان بە مەبەستی تێکدان، پێڵاوە دارینەکانی خۆیانیان دەخستەبەر ئامێری کارخانەکان و ئامێرەکانیان رادەوەستاند وبەم شێوە دەستیان لەکارکردن هەڵدەگرت.

واژەی ساباتو هەروەها بە مانای گۆی نەدان و قۆرت تێخستن و تێکدانی ئامێرەکان و بەرهەمەکان کەڵکی لێ وەرگیردراوە و ئامانجەکەی پێشگیری کردن لە کاری دامەزراوەیەک یان کارخانەیەک بوو. سابو بە واتا سیاسییەکەی بریتیە لە هەوڵدان بۆ کاری تێکدەرانە لە دامەزراوە و شوێنە حکوومەتی، گشتی و تایبەتیەکان بە مەبەستی گەیشتن بە ئامانجی تێکدەرانەو نایاسایی.سابوتاژ هەروەها بە "رووخاندن " یش دەگوترێ کە بە لەوەبەپێش پلانی بۆ دارژابێ.

ر

ڕێبازی سیاسیی ئایزنهاڤێر Eisenhower Doctrine

دامەزرێنەری ئەم ڕێبازە، ژەنەڕاڵ دڤایت ئایزێنهاڤێر، سی وچوارەمین سەرۆک کۆماری ئەمەریکا لە حیزبی کۆماریخوازی ئەو وڵاتەیە.

ناوبراو فەرماندەریی هێزەکانی هاوپەیمانانی لە شەڕی دووهەمی جیهانی لە ئەستۆدا بوو وتوانییووی لەم ڕێگایەوە خۆشەویستیەکی زۆر لە نێو خەڵکی ئەمەریکادا بەدەست بێنێ، سەرکەوتنی ناوبراو لە هەڵبژاردنەکانی ١٩٥٢ی ئەو وڵاتە، تارادەیەکی زۆر قەرزداری ئەم شتە بوو.

هەروەها گەندەڵبوونی دەوڵەتی ترومێن و قسەکانی سیناتۆر مەک کارتی سەبارەت بە دزەکردنی مۆرەکانی کۆمۆنیزم لە دەوڵەتی ترۆمێندا، دوو هۆکاری دیکە بوون بۆ سەرکەوتنی ئایزنهاڤێر.(یەکێک لە قۆڵەکان بانگەشەی بۆ ئەوە دەکرد کە حیزب کۆماریخواز، هیچ کۆمۆنیستێکی تێدا نیە).

هۆکارێکی تری سەرکەوتنی ئایزنهاڤێر،سەردانی ناوبراو لە کۆریا و کۆتایی پێهێنان بە شەڕی ئەو وڵاتە لە ڕێگای وتووێژەوە بوو. ناوبراو بەو تایبەتمەندییانە هاتە نێو دنیای سیاسەتەوە. ئایزنهاڤێر لە ماوەی دەسەڵاتداریتی خۆیدا سیاسەتی " ڕوانگەی نوێ "ی گرتەبەر. بەپێی ئەم سیاسەتە ناوبراو، وازی لە سیاسەتی پێشووی خۆی هێنا کە لەسەر بنەمای ڕاهێنانی سەربازی و پێداگرتن لەسەر ئەوە بوو کە شەڕی دواتر وەک شەڕی دووهەمی جیهانی دەبێ، لە تێکهەڵچوونی زیاتری ئەمەریکا لە شەڕ لەگەڵ کۆریادا خۆی بوارد. سیاسەتی ئەمەریکا، هەم لەسەر گرنگیی چەکە

ناوەکیە تەکتیکیەکان و هەم لەسەر رۆڵی هێزی ئاسمانیی ئیستراتژیک، وەک هۆکاری گۆمارۆدان، پێداگری دەکرد. بەم شێوە دروستکردنی چەکە ناوەکیە تەکتیکیەکان تەشەنەی کرد.

ئایزنهۆڤێر وتبووی کە "ئەگەر ئەو کەرەسانە تەنیا لە پێوەندی لەگەڵ ئامانجی سەربازیدا کەڵکیان لێ وەردەگیرێ، هیچ هۆکارێک نابینم بۆ ئەوەی کە لەم کەرەسانە وەک فیشەکی تفەنگ یان هەرشتێکی لەم چەشنە کەڵک وەرنەگرین".

لە ئەمەریکادا، ئەم سیاسەتە وەک " تۆڵەی هەمەلایەنە" ناوبانگی دەرکرد.

ئایزنهاڤێر وەک کەسانی پێش لە خۆی لە سەر "ئازادی" پێداگری دەکرد و، بڕیاریدا لە بەرامبەر" مەترسیی کۆمۆنیزم" دا بەربەستێک دروست بکا.

ڕاپۆرتی کۆمیتەی دوولیتل (Doolittle Committee) کە لە ساڵی ١٩٥٥ لەلایان ناوبراوەوە ئەرکی لێکۆڵینەوە وراپۆرتی هێرشەکانی "سیا "ی پێ سپێردرابوو، دەڵێ: " ئێستا دەرکەوتووە کە ئێمە لەگەڵ دوژمنێکی کەللە رەقدا بەرەورووین، کە ئامانجی ئاشکرای ئەم دوژمنە، دەستبەسەر داگرتنی هەموو جیهان لە هەررێگایەک و بە هەر نرخێکە. لەو یارییەدا، هیچ یاسایەک بالادەست نیە. ئەو سەرچاوانەی کە تاکوو ئێستا بۆ ڕێنوێنی مرۆڤ بەکەڵک بوون، ئیتر ئێستا جێبەجێ ناکرێن. ئەرکی سەرشانی ئێمە ئەوەیە کە تۆڕە سیخووڕی و دژەسیخوڕە کاریگەرەکان پەرە پێ بدەین و، دەبێ فێربین کە دوژمنانی خۆمان بە شێوەیەکی وشیارانەتر، ئالۆزتر و کاریگەرتر لەو شێوازانەی کە ئەوان لە دژی ئێمەی بە کاری دێنن، برووخێنین و، هێرشیان بکەینە سەرو، لە نێویان بەرین."

تێزەکانی ئایزنهاڤێر تارادەیەک لە بەرامبەر قەیرانی سوئێزدا (١٩٥٦)، وەڵامدەر بوو. بەپێی ئەم ڕێبازە، سەرۆک کۆمار بەڵێنی پشتیوانی بەو وڵاتانەی ناوچەی رۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا دەدا کە لە بەرامبەرمەترسیی داگیرکاریی دەرەکی کۆمۆنیزم یان تێکدەرانی نێوخۆییدا، خوازیاری پاراستنی سەربەخۆیی و یەکپارچەیی خاکی وڵاتەکەیانن.

ئەو وڵاتانەی کە پشتیوانیان لەم سیاسەتەی ئەمەریکا دەکرد، بەپێی بەرنامەی هاوکاریی دوو لایەنانە، هاوکارییە سەربازی و ئابوورییەکانی ئەمەریکا دەیگرتنەوە.

له ئەنجامی بەڕێوەبردنی ئەو سیاسەتەدا بوو کە هێزەکانی ئەمەریکا لە سەرکامیل شەمعون _ سەرۆک کۆماری ئەوکات _ نێردرانە لوبنان (١٩٥٨). بەپێی ئەم ڕێبازە، بوار بۆ گۆڕینی ڕێککەوتننامەی بەغدا بۆ سینتۆ بە ئەندامەتی وڵاتانی ئێران، پاکستان و تورکیا ڕەخسا.

ڕێبازی سیاسیی ئیسترادا **Estrada Doctrine**

بەپێی ڕێبازی سیاسی ئیسترادا، دەوڵەتەکان مافی ئەوەیان نیە کە ڕەوا بوون یان ناڕەوا بوونی حکومەت یان دەوڵەتێکی سێهەم تاوتوێ کەن و هەڵی سەنگێنن. ئەگەر ئەو دەوڵەتەیان بە نایاسایی زانی ئەوا لە بەرەسمی ناسینی خۆببوێرن، چوونکە ئەم کارە زەربە لە کەسایەتی و سەروەریی ئەو دەوڵەتە دەدا.

ئەم تیۆرە لە لایەن ئیستردا، وەزیری دەرەوەی ئەوکاتی مەکسیک لە بەیاننامەیەکدا، لە دوای چەندین شۆرش و راپەڕین لە ساڵەکانی ٣١ -١٩٣٠ لە وڵاتانی ئەرژەنتین، بەرازیل، پیرۆ، شیلی وبۆلیڤیا و پاناما ڕاگەیەنرا.

ڕێبازی سیاسیی بێرژنێف **Brezhnev Doctrine**

بە ڕێچکە سیاسیەکانی لیئۆنید بێرژنێف سەرۆکی یەکیەتیی سۆڤیەت (١٩٨٢ _ ١٩٦٤) لە هەمبەر وڵاتانی سەربە بەرەی سۆسیالیستی دەگوترا.

ئەم ڕێبازە سیاسییە هەروەها ڕاگەیەنراوە جۆراوجۆرەکانی بێرژنێفیش لە دوای داگیرکردنی چیکسلۆڤاکیا لە ڕووداوی بەناوبانگی " بەهاری پراگ" لە لایان سوپاکانی پێنج دەوڵەتی ئەندامی پەیمانی" ڤەرشۆ" لە خۆ دەگرێ.

ڕێبازی سیاسیی بێرژنێف بەرتەسک کردنەوەی مافی دیاریکردنی چارەنووس و مافی سەروەریی نەتەوەیی وڵاتانی سۆسیالیستیی سەر بە سۆڤیەتیشی لەخۆ دەگرت. بەپێی ئەم ڕێبازە " ناکرێ مافی سەروەریی نەتەوەیی ئەو وڵاتانە لە بەرامبەر بەرژەوەندییەکانی سۆسیالیزمی جیهانی دابنرێن. ڕێساکانی مافە نێونەتەوەییەکان ملکەچی یاساکانی خەباتی چینایەتی و گەشەی کۆمەڵایەتین". بەشێک لەو ڕێبازە تەنانەت پێش لە داگیرکردنی چیکسلۆڤاکیاش لە " نووسراوەی ڤەرشۆ"دا بەم شێوەیە هاتبووە بەر باس : " ناکرێ ئێزن بدرێ کە سیستەمی سۆسیالیستی لە ڕێگای

ئاشتیخوازانە یان لە ڕێگای توندو تیژی تووشی گۆڕان و ئاڵ وگۆڕ بێ. ئەوە ئەرکی هاوبەش و نێونەتەوەیی هەموو وڵاتانی سۆسیالیستیە کە بەرگری لە دەسکەوتەکانی سۆسیالیزم بکەن. وڵاتێکی سۆسیالیستی تەنیا دەتوانێ لە سەربەخۆیی خۆی وەک ئەندامێک لە کۆمەڵگای سۆسیالیستی بەرگری بکات و، بیپارێزێ".

وڵاتانی ئەلبانیا، چینی کۆمۆنیست، ڕۆمانیا و یۆگۆسلاڤیا بە پشت بەستن بە مافی سەروەریی بێ سنوور، ڕێبازە سیاسییەکانی بێرژنێڤیان ڕەت کردەوە.

بەپێی راڤەکانی کۆمۆنیستیەکانی چین و ئۆرگانە ڕەسمییەکانی حیزبی کۆمۆنیستی ئەو وڵاتە، ڕێبازەکانی بێرژنێڤ نەک تەنیا بەرتەسک کردنەوەی مافی سەروەریی نەتەوەیی وڵاتانی سۆسیالیستی لەخۆ دەگرت، بە ڵکوو ئامانجی تری وەک دابەشکردنی کاری نێونەتەوەیی لە کۆمەڵگای سۆسیالیستی جیهانیشی لە خۆ دەگرت کە ئەمەخۆی هێژمۆنی خوازیی ـ سۆڤیەت و سەپاندنی دیکتاتۆریی پرۆلیتاریای بەدواوە بوو.

ڕێبازی سیاسیی بۆشی یەکەم (١٩٨٩_١٩٩٣) **Bush Doctrine**

ئەم زاراوەیە کە زۆر جار بە هاوواتای " تەکوزی نوێی جیهانی " دادەنرێ، کۆمەڵێک بیروبۆچوون لە خۆ دەگرێ کە مانا و واتای روون و ئاشکرایان نیە. بەڵام سەرەڕای ئەوەش، ئەو کۆمەڵە ڕووداوەی کە لە سەرەتای دەیەی نەوەدی زایینی لە هەموو جیهاندا ڕوویان داوە، بیرمەندان و خاوەنرایانی ناچار کردووە تاکوو ئەم گۆڕانکارییانە لە چوارچێوەی " تەکوزی نوێی نێونەتەوەیی" هەڵسەنگێنن. ڕووداوەکانی بەرەی کۆمۆنیزم و بەدوای ئەویشدا، گۆڕانی سیستەمەکانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات، ڕووخانی دیواری بەرلین، کوتایی شەڕی سارد، هێرشی ئەمەریکا بۆ سەر پاناما و هێرش بۆ سەر وڵاتی کوێت بۆ تێکشکاندنی هێزی سەربازیی سوپای عێراق و هێرشکردنە سەر عەرەبستان لە نموونەی ئەم ڕووداوانەن. لەرێکەوتی ١١ی سێپتەمبەری ١٩٩٠، جۆرج بوش (یەکەم) سەرۆک کۆماری ئەمەریکا دوای داگیرکردنی کوێت لە لایەن عێراقەوە (ئابی ١٩٩٠) لە وتارێکدا لە بەردەم نوێنەرانی کۆنگرەی ئەمەریکا، تەکوزی نوێی جیهانی بەم شێوە پێناسە کرد:

" جیهانێکی زۆر جیاواز لەو جیهانەی کە ئێمە ناسیومانە. جیهانێک کە لەودا دەسەڵاتی یاسا، جێگای یاسای دارستان دەگرێتەوە .جیهانێک کە لەودا وڵاتان ئەرکی هاوبەش بۆ ئازادی و دادپەروەری بەرەسمی دەناسن و، جیهانێک کە لەودا بە هێزەکان رێز لە بێ هێزەکان دەگرن"

بەباوەڕی ئالن دۆبنوا _ بیرمەندی فەڕەنسی _ مەبەست لە پێکهێنانی نەزمی نوێی جیهانی ئەوە بوو کە فاکتەری سیاسی دەچێتە ژێر رکێفی فاکتەری یاسایی و، لە ئاکام دا فاکتەری یاسایی لە خزمەت رەوشتێکی تایبەتی دادەبێ کە ئامانجەکەی پاراستن و رەوایی دان بە بەرژەوەندییەکانی رۆژئاوایە.

ڕێبازی سیاسیی بوشی دووهەم (۲۰۰۱) **Bush (Gr) Doctrine**

بە تیۆر و دژکردەوەکانی جۆرج دەبلیۆ بۆش؛ چل وسێهەمین سەرۆک کۆماری ئەمەریکا، سەبارەت بە کێشە جیهانیەکان دەگوترێ. ناوبراو لە کاتێکدا بوو بە سەرۆک کۆماری ئەمەریکا، کە نزیک بەیەک دەیە لە کۆتایی شەڕی سارد و رووخانی یەکیەتیی سۆڤیەت تێپەڕ ببوو و، ئەمەریکا بە کەڵک وەرگرتن لە هەلێک کە بۆی رەخسا بوو، بەدوای سەقامگیر کردنی دەسەڵاتی سیاسی و سەربازیی ریزپەڕانەی (دەگمەن وتایبەتی) خۆی لە گۆڕەپانی نێونەتەوەییدا بوو تاکوو ببێ بە تاقە هێزی جیهان. رووداوی تێرۆریستیی یازدەی سێپتەمبەر بوو بە هۆی ئەوەی کە دەسەڵاتدارانی ئەمەریکا بە کەڵک وەرگرتن لەو هەلەی کە رەخساوە، ئاواتەکانی ڤیلسۆن لە کردەوەدا، وەدی بێنن.

"بۆش"یش وەک ڤودرۆ ڤیڵسون پێیوابوو ئەرکێکی مێژوویی لە ئەستۆیە، کە بۆ بەرفراوانکردنی نەزمی نوێی جیهانی جۆرێک ئەرکی مەعنەوی بەسەر کاربەدستانی ئەمەریکادا دەسەپێنێ. رێبازی سیاسیی بۆش بەر لەوەی کە بنەمایەکی رۆشنبیری هەبێ، سەرچاوەیەکی ئایینی هەیە.

بۆش کە سەرکردەی پارێزگارە نوێکانی ئەمەریکایە، لەگەڵ سیاسەتی دەرەوەی لیبراڵەکان و تەنانەت لەگەڵ سیاسەتی لیبراڵە کۆماریخوازەکانیشدا دژایەتی دەکاو، پێیوایە دەبێ بە کەڵک وەرگرتن لە هێزی سەربازی و یەکلایەنەگەری، سیاسەتی دەرەوەی ئەمەریکا بەرێوە ببا. وا پێدەچێ کە دوو ئامانجی سەرەکی خۆیان لە ناخی ئیستراتیژی ئەمریکا حەشاردابێ:

١_ بەدەستەوەگرتنی سەرچاوەکانی وزە.

٢ــ کۆنترۆڵی سەربازیی ناوچە ستراتژییەکانی جیهان.

ئێستاکە ئەمەریکا زیاتر لەهەر بوارێکی دیکە، بایەخ بە بەرەنگاربوونەوە لەگەڵ ئەو وڵاتانەدا دەدا، کە لە روانگەی واشینگتۆنەوە سەربزێو (Rouge States) ن. تیۆری پێکدادانی شارستانیەتەکانی سامۆئێل هانتینگتۆنیش رەواییەکی ئایدۆلۆژیانە بەم ستراتژییە دەبەخشێ.

رێبازی سیاسیی بوش دەکرێ لە چوارلایەنی سیاسی، ئابووری، یاسایی و سەربازی هەڵسەنگێندرێ.

لە روانگەی سیاسییەوە، بەسەرنجدان بە بەستراوەبوونی ئەندامانی دەوڵەتی بوش بە تاقمی پارێزگارە نوێکان و سەرهەڵدانی دیاردەی راستی نوێ کە رادیکاڵیزمێکی دەستەراستی و توندڕۆیانە و بنەماکانی لە لیبراڵیزم و پارێزگاری سەرچاوەیان گرتووە ــــ هەم بۆ پێناسەی نیۆلیبراڵەکان و هەم بۆ پێناسەی پارێزگارە نۆییەکانیش کەڵکی لێ وەردەگرن ــــــ ، دەبێ چاوەڕوانی ئەوە بین کە پێوەندییەکانی نێوان بزووتنەوەی پارێزگارە نوێیەکان لەگەڵ بزوتنەوەی ڕاستی ئایینیدا رۆژ بە رۆژ بە هێزتر بێ. لەو پێوەندییەدا، ئەم رێبازە لە بنەڕەتەوە لە بوارەکانی ئابووری و سیاسییەوە رێگای لیبڕاڵی گرتۆتە بەر، بەڵام لە بواری رەوشتی و کولتووری و کۆمەڵایەتییەوە پارێزگارتر دەبێ.

لە بواری ئابوورییەوە، دۆکتورینی بوش هەوڵ دەدا تاکوو بە کەمکردنەوەی ٦٠٠میلیارد دۆلار لە باجەکان، بوار بۆ جووڵەی هەرچی زیاتری مەکینەی ئابووریی ویلایەتە یەکگرتووەکان بڕەخسێنێ.

بەستراوەیی بێ ئەملاوئەولای تاقمی بوش بە کارتێلە گەورەکانی نەوتی، ماددی، بانکی و ناوەندە سەربازی و پیشەسازییەکان بۆتە هۆی ئەوەی کە بەپشت بەستن بە رووداوی ١١ی سێپتەمبەر، لە بواری سیاسی، رەوشتی و پروپاگەندییەوە، پاساو بۆ سیاسەتەکانی ئەمەریکا بهێننەوە.

٢ــ لە بواری یاساییەوە، ئەمەریکا لە پێناوی جێبەجێکردنی رێبازە سیاسییەکانی بۆش بەچەندین جار پرەنسیپەکانی یاسا نێونەتەوەییەکانی پێشێل کرد. هێندێک لەو بابەتانە بریتیین لە:

٣ــ پابەند نەبوون بە پرەنسیپەکانی رێککەوتننامەی کیۆتۆو، زۆر دژایەتیکردن لەگەڵ ئەو بڕیارانەی کە سەبارەت بە ژینگەن، لە پێوەندی لەگەڵ هەڵێنجانی سەرچاوەکانی نەوت، توێی ئۆزۆن و گازە گوڵخانەییەکان.

٤_ خۆکێشانەوەی بە ڕەسمی لە ڕێککەوتننامەی دژەموشەکیی بالستیک (ABM) بە هۆی ئەوەی کە ئامانجی ئەمەریکا بەرگریکردن لە ئاسایشی خەڵکە نەک پشتیوانیکردن لە گرێبەستە هەڵوەشاوەکان.

٥_ ڕەتکردنەوەی ئیمزای ڕێککەوتننامەی کەمکردنەوەی چەکە ناوەکیەکان.

٦_ دژایەتی لە گەڵ دادگای سزای نێونەتەوەیی.

٧_ پێشێلکردنی ئەو یاسایانەی کە پێوەندییان بە ڕێکخراوی بازرگانی جیهانیەوە هەیە. بۆ وێنە؛ بەرزکردنەوەی نرخی گومرک بەمەبەستی پشتیوانیکردن لە بەرهەمهێنەرانی پۆڵا(مای ٢٠٠٢).

٨_ پێشێلکردنی پرۆتۆکۆلی ١٩٨٩ کە تەواوکەری ڕێککەوتننامەی قەدەغەکردنی لە سێدارەدانی تاوانبارانی ژێر ١٨ساڵە (کە ئێستاش لە ویلایەتە یەکگرتووەکان، عەرەبەستان، نیجیریا، کۆماری کۆنگۆ، و ..... هتددا بەڕێوە دەچێ).

دوای داگیرکردنی عێراق (نیسانی ٢٠٠٣)، ویلایەتە یەکگرتووەکان ئامادە نەبوو هیچ ئیمتیازێکی ئاوەدانکردنەوەی وڵات و نۆژەنکردنەوە بە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بداو، ڕێکخراوەکەی بە ناکارامە و لێنەهاتوو لە بەڕێوەبردنی کارفەرمانی خۆی واتە دامەزراندنی ئاشتی و ئاسایش تاوانبار کرد.

لایەنی سەربازیی دۆکتورینی بۆش کە بە گرنگترین لایەنی ئەو دۆکتورینە دەژمێردرێ، ئەو توانایە بە ئەمەریکا دەبەخشێ، تاکوو بە پشت بەستن بە هێزی سەربازی و کۆگا سەربازی ـ پیشەسازییەکان، هەرجۆرە خۆڕاگرییەکی ئەو سوپایانە تێک بشکێنێ کە بەچەکە ئاسایی و نائاساییەکان پۆشتە کراون.

لەو پێوەندییەدا کۆشکی سپی لە ئەیلوولی ٢٠٠٢دا بەڵگەیەکی بڵاوکردەوە، کە بەپێی ئەو بەڵگەیە دەوڵەت، دەوڵەت دەیتوانی لەچوارچێوەی شەڕی پێشگیرانە، هێرشی سەربازی بکاتە سەرئەو وڵاتەی کە دەیویست. بەپێی ئەم تیۆرە کردەوەی پێشگیرانە بۆ ئەوەی بتوانی لەخۆت بەرگری بکەی، گرنگترە، تەنانەت ئەگەر لەوەش دڵنیا نەبی کە دوژمن لە چ سات و کاتێکدا و لە کوێوە هێرش دەکا.

بۆ پێشگیری لە ڕوودانی کردەوەیەکی لەم چەشنە،ویلایەتە یەکگرتووەکان لە کاتی پێویستدا، مافی کردەوەی پێشگیرانە بۆ خۆی دەپارێزێ. بە واتایەکی تر، هەرئەوەندەی کە

واشینگتۆن پێیوابێ وڵاتێکی تایبەتی هەڕەشە ومەترسیەکە لە سەر ئەمەریکا، ئەمەریکا دەتوانێ هێرش بکاتە سەر ئەو وڵاتە. تەنانەت ملکەچ بوونی ئەو وڵاتەش، بەر بە هێرشی ئەمەریکا ناگرێ.

- لە شەڕی پێشگیرانە، ویلایەتە یەکگرتووەکان لە ڕێی مۆڵەتی ئەنجوومەنی ئاسایشی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان ڕاناوەستێ.
- نۆژنکردنەوەی توانایی سەربازی ئەمەریکا بە جۆرێکە کە بتوانێ لە قۆناغی یەکەمدا لەگەڵ دوو تێکهەڵچوونی گەورە و، لە دوای ڕووداوی ١١ ی سێپتەمبەری ٢٠٠١، لەگەڵ چوار تێکهەڵچوونی مام ناوەندی، هاوکات لەگەڵ هێرشێکی گرنگ و داگیرکردنی پایتەختی دوژمن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی نوێ، بەربەرەکانی بکا، تێزەکانی شەڕی پێشگیرانە، زەربە پێکەوتوونەکان بە پرەنسیپی سەروەریی دەوڵەتەکانیش پێش بینی دەکا.
- کەڵک وەرگرتن لە چەکی ئەتۆمی: لە حاڵێک دا کە تێزەکانی پێشوو کەڵک وەرگرتن لەمجۆرە چەکانەیان تەنیا تایبەت بە هێرشە ئەتۆمیەکان دەزانی، بەڵام تێزە نوێنەکان لەمەوبەدوا کەڵک وەرگرتن ل هێزی ئەتۆمی لە هەل و مەرجی شەڕە کلاسیکیەکان بە دژی ئەو وڵاتانەی کە ئەم چەکەیان لە بەردەست دانیە، پێش بینی دەکا.

بەشێک لە پلانە سەربازیەکانی ئەمریکا لەڕاستای تێزەکانی بوش بریتین لە :

- پشتیوانیکردن لە بەرنامەی موشەکیی شەڕی ئەستێرەکان و زیادکردنی بوودجەی ئەم بوارە بە ڕێژەی ٤٠%.
- پشتیوانیکردن لە سیستەمە نوێیەکانی بەرگری موشەکی، ڕادارە لیزەرییەکانی سەرزەوی، ئاسمان، دەریا و بۆشایی.
- پێشنیاری بوش بۆ کەمکردنەوەی ژمارەی کلاوە ئەتۆمیەکان (کۆنەکان)ن نابێتە هۆی دابەزینی ئاستی توانایی ئەتۆمی ئەمریکا. چوونکە ئەم وڵاتە دەیهەوێ کلاوەزۆر وردتر ولە هەمان کاتدا بە هێزترەکان لە جێگای موشەکە کۆنەکان دابنێ.
- چوونە دەری ئەمەریکا لە ڕێککەوتننامەی دژەموشەکی بالستیک (ABM) و، پیڕەویکردن لە پلانە بەرزەفڕانەکانی شەڕی ئەستێرەکان.

هەروەها دەوڵەتی ئەمەریکا لە بەرنامەی دایە تاکوو:

_ کلاّوه بچووکه ئه‌تۆمیه‌کان بۆ کارتێکردن له ئامانجه پته‌وه‌کان به‌رهه‌م بێنێ و که‌ڵکیان لێ وه‌ربگرێ.
_ ده‌ست به به‌رهه‌مهێنانی موشه‌کی بالستیکی به‌ره‌ی نوێی ترایدێنت _٣ بکا.
_ که‌مکردنه‌وه‌ی چه‌که کۆمه‌ڵکوژه‌کان به که‌مکردنه‌وه‌ی ئه‌م جۆره چه‌کانه له لایه‌ن رووسیاوه ببه‌ستێه‌وه.

ڕێبازی بوش له پێوه‌ندی له‌گه‌ڵ وڵاتانی جیهان وڕێکخراوه نێونه‌ته‌وه‌ییه‌کان:

ده‌کرێ ئه‌م ڕێبازه له دوو قۆناغ دا هه‌ڵبه‌سه‌نگێندرێ:

١_ له ڕووداوی یازده‌ی سێپته‌مبه‌ر تاکوو هێرش بۆ سه‌ر ئه‌فغانستان .

٢_ دوای داگیرکردنی ئه‌فغانستان تاکوو کێشه‌ی عێراق.

به دوای ڕووداوی ٩/١١، ئه‌مه‌ریکا ده‌ستی به جۆرێکی تر له هاوپه‌یمانه‌تی سیاسی له ئاستی جیهاندا کردووه، به دروشمی :" یان له‌گه‌ڵ ئێمه‌ن، یان دژی ئێمه‌ن"، هه‌وڵی ئه‌وه‌یدا تاکوو وڵاتانی جیهان بکات به لایه‌نگری سیاسه‌ته‌کانی خۆی. وڵاتانی ئه‌وروپی که به توندی که‌وتبوونه ژێر کاریگه‌ری قووڵی ڕووداوه دڵته‌زێنه‌که‌ی ٩/١١ ، هاوپێوه‌ندی و هاوسۆزی خۆیان له‌گه‌ڵ ئه‌مه‌ریکادا ڕاگه‌یاند. ئه‌مه‌ریکا له ڕێگای تێکهه‌ڵکێشکردنی پێوه‌ندییه‌کانی خۆی له‌گه‌ڵ وڵاتانی ئه‌وروپیدا، توانی هه‌م پشتیوانی ئه‌م وڵاتانه‌و هه‌م ئیجازه‌نامه‌ی ئه‌نجوومه‌نی ئاسایش و هه‌م پشتیوانی زلهێزه‌کان بۆ هێرش بۆ سه‌ر ئه‌فغانستان به‌ده‌ست بێنێ. به‌ڵام یه‌ک لایه‌نه‌گه‌ریی له ڕاده‌به‌ده‌ری ئه‌مه‌ریکا به پێشێل کردنی مافه نێونه‌ته‌وه‌ییه‌کان له پێوه‌ندی له‌گه‌ڵ شه‌ڕدا، بوو به هۆی ئه‌وه‌ی که هاوپه‌یمانه دێرینه‌کانی ئه‌مه‌ریکا (جگه له به‌ریتانیا) له ئه‌مه‌ریکا دوور که‌ونه‌وه، به شێوه‌یه‌ک که له سه‌ر هێرش بۆ سه‌ر عێراق، درزێکی گه‌وره که‌وته ناو پێوه‌ندییه‌کانی ئه‌مه‌ریکا له‌گه‌ڵ وڵاتانی فه‌ڕه‌نسا، ئه‌ڵمانیا، ڕووسیا و چین.

له‌و نێوه‌دا فه‌ڕه‌نسا و ئه‌ڵمانیا به توندی دژایه‌تیان له‌گه‌ڵ یه‌ک لایه‌نه‌گه‌ری ئه‌مه‌ریکا له هێرش بۆ سه‌ر عێراقدا کردو، ئه‌مه‌ریکاش له به‌رامبه‌ردا هه‌ڕه‌شه‌ی تۆڵه‌کردنه‌وه‌ی له‌و وڵاتانه کرد.

له به‌رامبه‌ر ڕووسیادا، ئه‌مه‌ریکا له ڕێگای به‌ئه‌ندامکردنی کۆماره‌کانی پێشووی ڕووسیا و هاوپه‌یمانیه‌کانی ئه‌م وڵاته له ئه‌ورووپای ڕۆژهه‌ڵات له ڕێکخراوی ناتۆ دا، درێژه به سیاسه‌تی

گەمارۆی رکابەر دەدا دەداو، هەنگاو بە هەنگاو لە داماڵینی چەکی ئەتۆمی ئەو وڵاتە نزیک بۆتەوە. وا پێدەچی کە رووسیا بۆ ئاستی هێزیکی پلە دوو دابەزیێ.

رێبازی سیاسی بوش سیاسەتێکی توندتری لە بەرامبەر ئێران، عێراق و کۆریای باکوور گرتۆتە بەرو، ئەم سێ وڵاتەی لە بەرەی شەتیانی دانا(کانوونی دووهەمی ٢٠٠٢). وایێدەچێ کە وڵاتانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست بە هۆی باردۆخی ژیئۆپۆلۆتیک و ژیئۆستراتیژیی خۆیان، لە سەرەوەی ئەو وڵاتانە دابن کە ئەمەریکا بە دوای گۆڕینی رەفتاری سیاسی سیستەمە داخراوەکانی وڵاتانی عەرەبیدا بێ و، تەنانەت رووخاندنی ئەو رژێمانەش لە خۆبگرێ کە بە باوەڕی ئەمەریکا ناوەندێکی لەبار بۆ گەشەکردنی تیرۆریزم بن و، دەبێ لە بناغەوە بگۆڕدرێن. ئەم گۆڕانکارییە سووریا، لوبنان، عەرەبستان، میسر و تەنانەت ئیسرائیلیش لە خۆ دەگرێ.[ئێرانیش لە ریزی ئەو وڵاتانە دایە. و]

کێشەی عێراق لوتکەی دۆکترینی بۆش بوو کە بە بیانووی چەک داماڵینی ئەو وڵاتە، ئەمەریکا لە ٢٠ مارسی ٢٠٠٢دا، بەبێ مۆڵەتی ئەنجوومەنی ئاسایش هێرشی کردە سەر ئەو وڵاتە و داگیری کرد. لە هەمان کاتدا هەڕەشەی لە سووریا کرد کە لە داڵدەدانی کاربەدەستانی بەعسی عێراقی لە خاکی خۆیدا خۆ ببوێرێ.

لە بارەی عەرەبستانەوە، ئەگەرچی ئەو وڵاتە بە یەکێک لە هاوپەیمانە دێرین و بەوەفاکانی ویلایەتە یەکگرتووەکان دەژمێردرێ، بەڵام بەشداریی بەرفراوانی هاووڵاتیانی عەرەبستان لە رووداوی ١١ سێپتەمبەردا بۆتە هۆی ئەوەی کە ئەمەریکا چاوێک بە پێوەندییەکانی خۆی لەگەڵ ئەم وڵاتەدا بخشێنێتەوە. داگیرکردنی عێراق بوو بە هۆی ئەوەی کە ئەمەریکا بەشێک لە هێزە سەربازییەکانی خۆی لە خاکی عەرەبستان بۆ قەتەرو عێراق بگوازێتەوە.

لە بارەی فەلەستینەوە، لە دوکترینی بوش دا ئەگەرچی پێخۆش بوونی ئەمەریکا بە پێکهێنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆی فەلەستین (هەتا ساڵی ٢٠٠٥) راگەیەنراوە، بەڵام زیاتر لایەنگری لە ئیسرائیل کراوە. دوای هەڵبژێرانی ئەبومەئزەن بە سەرۆکایەتی فەلەستین، ئەمەریکا پلانێکی لە ژێر ناوی نەخشەی رێگا (Road Map)دا، بۆ پێکهێنانی پێوەندییەکی نوێ لە نێوان و ئیسرائیل و وڵاتانی عەرەبی پێشنیار کرد.

لە پێوەندی لەگەڵ ئەفغانستان، دوای رووداوی ١١سێپتەمبەر، ئەمەریکا بە تاوانبارکردنی ئۆسامە بن لادن و رژێمی تالیبان بە ئەنجامدانی هێرشی تیرۆریستی، لە تشرینی یەکەمی ٢٠٠١دا،

هێرشی کردە سەر ئەو وڵاتەو، داگیری کرد. بەرووخاندنی رژێمی تالیبان، حامد کارزای کردە سەرۆک کۆماری ئەفغانستان.

لە بارەی پاکستانەوە، سیاسەتی تۆقاندن و خۆخۆشەویست کردنی گرتەبەرو، ئەم وڵاتەی ناچار کرد کە لە هێرشکردن بۆ سەر ئەفغانستان، هاوکاری ئەمەریکا بکا. لە بەرامبەریشدا لە کۆمەڵێک قەرزی پاکستان خۆش بوو. هەروەها سەبارەت بە کێشەی کەشمیریش، پاکستانی بە پاراستنی بارودۆخی ئێستای کەشمیر، لە بەرامبەر هێند دا رازی کرد.

هەروەها سەبارەت بە چینیش، سیاسەتی " رکابەری ستراتیژیی "ی لە جێگای سیاسەتی "هاوپەیمانەتی ستراتیژیی" دانا.

لە پێوەندی لەگەڵ رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان، ئەگەرچی ئەم دامەزراوەیە دوای رووداوی ١١ سێپتەمبەر کۆمەڵێک بریارنامەی دژە تیرۆریستی پەسند کردووە و، هەروەها لەبارەی ئەفغانستانیشەوە هەنگاوی پۆزەتیڤی لە بارەی گەیاندنی بەپەلەی خۆراک، گەڕاندنەوەی پەنابەران، پاراستنی ئاشتی، نۆژەنکردنەوە و ئاوەدانکردنەوە و نووسینی دەستوور هەڵێناوە، بەڵام ئەو ناکۆکیانەی کە لەسەر پەسندکردنی بریارنامەی ژمارە ١٤٤١ لەو ناوەندەدا پێکهات، نەیارانی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە کابینەی دەوڵەتی ئەمەریکادا رایانگەیاند کە رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە بریارداندا لە سەرەخۆیە، حەز ناکا کێشەکە لە رێگای هێزی سەربازییەوە چارەسەر بکرێ و لە بواری دۆزینەوەی چارەسەری گونجاو بۆ کێشەکە، دیلی بیرۆکراسیەو، ئەوەندە سەرقاڵی کێشەو ناکۆکییەکانی رابردووە، کە ئیتر ناتوانێ ئەرک و بەرپرسیارەتێکی نوێ بە ئەستۆوە بگرێ. لە پێوەندی لەگەڵ عێراق دا، بەرپرسانی دەوڵەتی بۆش بە سەرنجدان بە پێداگری رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ بەدەستهێنانی مۆڵەتی هێرش بۆ سەر ئەو وڵاتە، قۆڵی تۆڵەیان لەو رێکخراوە هەڵماڵی و، بەکردەوە لە دوای شەڕ، ئەم رێکخراوەیان خستە پەراوێزەوە.

لە پێوەندی لەگەڵ ناتۆ، ئەگەرچی ئەم رێکخراوە لە سەرەتادا، رووداوی ٩/١١ی بە هێرش بۆ سەر خاکی ئەمەریکا داناو ، بەپێی پێڕەوپرۆگرامی نێوخۆی رێکخراوەکە، ئەم هێرشەی بە هێرش بۆ سەر خاکی گشت وڵاتانی ئەندام لە قەڵەم دا، لە هێرش بۆ سەر ئەفغانستاندا بەشداری کرد؛ بەڵام پشتیوانی لە شەڕی عێراق نەکرد. بە هۆی ئەوەی کە چەند ناکۆکیەک لە نێوان

ئەمەریکا و بەریتانیا لەگەڵ دوو ئەندامی گرنگی دیکەی ناتۆ و یەکیەتیی ئەورووپا واتا فەرەنسا و ئەڵمانیا سەری هەڵدا، هیچ رۆڵێک بە ناتۆ نەدرا.

رێبازی سیاسیی ترۆمێن (١٩٥٣_١٩٤٥) Trumar Doctrine

ئەم زاراوە بە رێبازی سیاسیی ترۆمێن، سی و سێهەمین سەرۆک کۆماری ئەمەریکا لە حیزبی دیموکراتی ئەو وڵاتە دەگوترێ.

ناوبراو لە هەل ومەرجێکی ئاڵۆزدا کە لە تێکهەڵچوونەکانی سوپای ئەمەریکا لە شەڕی دووهەمی جیهانیەوە سەرچاوەی دەگرت، دەسەڵاتی سیاسیی ویلایەتە یەکگرتووەکانی بەدەستەوە گرت؛ بەڵام کارتێکی براوە بەهێزی لەبەردەست دا بوو. ئەم کارتەش گەڵاڵەی مەنهەتەن بوو کە دروستکردنی بۆمبی ئەتۆمی لەخۆ دەگرت و، ترۆمێن بەپشت بەستن بەو گەڵاڵەیە، هەستی بە هێزێکی زۆر لە خۆیدا دەکرد کە سەرکردەکانی پێشوو هیچکامیان ئەم هەستەیان لە خۆیاندا بەدی نەکردبوو.

بنەماکانی رێبازی ترۆمێن لە بنەڕەتەوە لە ترسی گشتیی ئەمریکا لە تێوگلان لـــــە دابەزێنێکی ئابووریی دیکەوە سەرچاوەی دەگرت و، هەربۆیە ئەمەریکیەکان هیچکات پێیان خۆش نەبوو ناوچە جۆراوجۆرەکانی جیهان وەک ئەورووپای رۆژهەلات یەک بە دوای یەکدا بچنە نێو باوەشی سۆڤیەتەوە.

ترۆمێن دوای تاقیکردنەوەی یەکەمین بۆمبی ئەتۆمی، هەنگاوی بەرەوشەقامی ستراتیژیی تۆڵەی هەمەلایەنە هەڵێنایەوە، کە ئەمەخۆی بەشێک لە رێبازی سیاسیی ناوبراوی پێک دەهێنا.

ئەم ستراتیژییە لە کردەوەدا، لەگەڵ چەند گرفتی بنەڕەتی بەرەورووبوو:

١_ژمارەی بۆمبە ئەتۆمیەکانی ئەمەریکا زۆر کەم بوو؛

٢_ بۆمبەکانی نێو جبەخانەی ستراتیژیی خاوەنی هێزێکی بەرچاو نەبوون؛

٣_ لەگەڵ ئەگەری هێرشێکی ئەتۆمی و کوژرانی دەیان هەزار کەسی ئاسایی سۆڤیەت، سووپای سووری ئەم وڵاتە هەروەک خۆی دەمایەوەو، دەیتوانی لە بەرامبەر هێرشی ئاماژە پێکراو، ئەورووپای رۆژئاوا داگیر بکا.

تیروانینەکانی ترۆمێن چەندین رەهەندی جۆراجۆری هەبوو. ناوبراو لە ساڵی ١٩٤٧دا وتبووی: دەبێ هەر نەتەوەیەک رێگایەک بۆ خۆی هەڵبژێرێ، یەکێک لە رێگاکان لە سەر ویستی

زۆرینە وەستاوەو، تایبەتمەندیی ئەم ڕێگایەش بوونی دامەزراوەی سەربەخۆ، دەوڵەتی هەڵبژێراوی خەڵک، هەڵبژاردنی ئازاد، دابینکردنی ئازادیی تاکەکەسی، ئازادیی ڕادەربڕین و ئایین و رزگاربوون لە سەرەڕۆیی سیاسییە.

دووهەمین ڕێگاش لە سەرویستی کەمینەیەک ڕاوەستاوە کە لە ڕێگای فشار بە سەر زۆرینەدا حکوومەت دەکا. بناغەی ئەمجۆرە حکومەتانە لە سەر تیرۆر و سەرکوتی ئازادییە تاکەکەسییەکان ڕاوەستاوە. ئەمەریکا دەبێ هەوڵی بدا، پشتیوانی لەو خەڵکە بکا کە یان لە حاڵی بەربەرەکانی لەگەڵ کەمینە چەکدارەکان دان یان لە ژێر فەرمانڕەوایی دەرەکی دان". سیاسەتی دەرەوی ترۆمێن بە شێوەیەک بوو کە لە هەر شوێنێک هەڕەشەیەک لەلایەن کۆمۆنیستەکانەوە لە ئارا دابوایە، بەربەرەکانی لەگەڵ دەکرد؛ بەڵام ئەمەریکیەکان بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ ئەم هەڕەشەیە شتێکی جگە لە بۆمبی ئەتۆمیان لە بەردەست دانەبوو. ئەمەریکا بۆ بەربەرەکانیکردن لەگەڵ هەڕەشە سەربازییەکانی سۆڤیەت لە ئەورووپا، سیاسەتی چەکدارکردنی وڵاتان و دانی قەرز بە ئەورووپیەکانی گرتەبەر.

ئەمەریکا لە سەر ئەو بڕوایە بوو کە کۆمۆنیزم لە حاڵەتی قەیران و هەژاریدا گەشەدەکاو، تەنیا ڕێگای بەربەرەکانی لەگەڵ کۆمۆنیزم، بەخشینی هاوکارییە ئابووریی بەو وڵاتانەیە کە بەدەست ئەم کێشانەوەدەناڵن. لە کۆتایی ساڵی ١٩٤٦دا، ئەمەریکا بۆ بەربەرەکانیکردن لەگەڵ هەڕەشەکانی سۆڤیەت، سێ ڕێگای گرتەبەر.

١) نۆژەنکردنەوەی سەرچاوە سەربازییەکانی ئەمەریکا.

٢) هاوکاریکردنی ئەو وڵاتانەی کە مەترسی دان.

٣) بەخشینی هاوکارییە ئابووری و تەکنیکیەکان بەو وڵاتانەی کە پێویستیان پێیەتی.

لەو نێوەدا، بەرواڵەت یۆنان زۆر گرنگ بوو. بەڵام گرنگتر لە یۆنان، ئەڵمانیا بوو کە بۆ بەرگری لە ئەورووپای ڕۆژئاوا وەکوو ڕۆڵی سەرەکی و بنەڕەتی هەبوو. قەیرانەکانی تورکیا و ئێران و داگیرکردنی خاکی ئێران و پشتیوانیی سۆڤیەت لە حکومەتە ناوچەییەکانی ئازەربایجان و کوردستان، کێشەکانی قووڵتر دەکردەوە.

وەزارتی دەرەوەی ئەمەریکا لە سەر ئەو باوەڕە بوو کە ئەگەر یۆنان لە دەست بچێ، بەدوای ئەودا تورکیاش لە دەست دەچێ و، سۆڤیەت دەتوانێ کۆنترۆڵی گەرووی داردانێل

بەدەستەوە بگرێ. بەپێی تیۆری ئاچسۆن: " ئەگەر وڵاتێک چووبا نێو بەرەی کۆمۆنیزمەوە، هاوسێکانی ئەو وڵاتەش رێگای ئەویان دەگرتە بەر."

ئەو تیۆرانە دواتر بە "دوومینۆ" ناوبانگیان دەرکرد. لەم رووەوە ئاحسۆن پێیوابوو کە سێوێکی رزیو، سێوەکانی تری نێو سیپەکەش دەرزێنێ.

لە مانگی مارتی ١٩٤٧دا، ترۆمێن پێی لە سەر ئەوە داگرتەوە کە هەرکات و لە هەر شوێنێکدا دەوڵەتێکی غەیرە کۆمۆنیست لە رێگای جۆراوجۆرەوە، بۆ وێنە بەهۆی سەرهەڵداوەتێی و خۆجییەکان یان بەهۆی دەستێوەردانی دەرەکی و تەنانەت گوشاری دیپلۆماتیک (وەک تورکیا) بکەوێتە ژێر هەڕەشە و مەترسییەوە، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دەبێ پێداویستیە ئابووری، سیاسی و گرنگتر لە هەموویشیان پێداویستیە سەربازییەکانی ئەو وڵاتانە دابین بکا.

لە قامووسی ترۆمێن دا، زاراوەی " خەڵکی ئازاد" و "دژە کۆمۆنیست " هاوواتای یەکتر بوون و، رێبازی سیاسیی ترۆمێن پێشی بە هەر شۆرشێک دەگرت. رژێمە دیکتاتۆرەکان هەر ئەوەندە کە گوتبایان دوژمنەکەیان کۆمۆنیستە، ئەمریکا بێ سێ و دوو بەهانایانەوە دەچوو.

ناوبراو بۆ ئەوەی کە لە نێو بیروڕای گشتیدا ڕەوایەتیەک بە هێرشە سەربازییەکانی ئەمەریکا ببەخشێ، پێویست بوو جار ناجارێک ترسێکی گەورە و لەرادەبەدەر لە دڵی ئەمەریکیەکاندا دروست بکا بۆ ئەوەی پشتیوانی ئەوان بەدەست بێنێ. ناوبراو بە جۆرێک باسی لە رژێمە دیکتاتۆرەکان دەکرد کە ئەو رژێمانە لە هەر شوێنێک بن، ئازادی پێشێل دەکەن. بەوتەی ناوبراو " ئێستا کاتێ ئەوەیە کە هەر نەتەوەیەک لە نێوان رێگا جۆراجۆرەکانی ژیاندا، رێگایەک بۆ خۆی هەڵبژێرێ....".

تیزەکانی ترۆمێن رێگای ناردنی هاوکاری و یارمەتیە گەورەکانی بۆ ئەورووپا دەکردەوە، چوونکە بە باوەڕی ئەمەریکا، ئەوە تەنیا ئەورووپایەکی ساغڵەم بوو کە دەیتوانی لە بەرامبەر هێرشی سوپای سووردا بەربەرەکانی بکا.

ترۆمێن بۆ خۆی پێیوابوو کە تیزەکانی ئەو و گەڵاڵەی مارشاڵ دوو ڕووی دراوێکن.

ئەگەرچی سەبارەت بە تورکیا و یۆنان زیاتر پێداگریان لەسەر رەهەندی سەربازی دەکردەوە، بەڵام لە پێوەندی لەگەڵ ئەورووپای رۆژئاوادا، ئەم پێداگرییە زیاتر رەهەندی ئابووری هەبوو. بەڵام بەگشتی هەمووی ئەم رەهەندانە یەک ڕۆڵیان لە بەرامبەر سۆڤیەت دا دەگێرا.

یەکێک لە ڕووداوەکانی سەردەمی دەسەڵاتداریێتی ترۆمێن، کودیتای کۆمۆنیستیی چیکۆسلۆڤاکیا بوو کە بەدوای ئەمەدا، سەرۆک کۆمار، بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی ڕێکخستنی " بەڕێوەبەرییە خزمەتگوازییە ستراتیژیی"ەکانی دەرکرد. چوونکە ئەم ڕێکخراوە بە چوارچێوە و پێکهاتەی گۆستاپۆیی، لەگەڵ نەریتەکانی ئەمریکادا یەکی نەدەگرتەوە" .

لە درێژەی ئەم ڕێگایەدا، ناوبراو لە ساڵی ١٩٤٢دا، پێخۆش بوونی خۆی لە سەر دامەزراندنی " ڕێکخراوی هەواڵگری ناوەندی" (CIA) وەک بەشێک لە "یاسای ئاسایشی نەتەوەیی" ڕاگەیاند.

ڕەهەندێکی تری ڕێبازە سیاسییەکەی ترۆمێن بە " پرەنسیپی چوار" بەناوبانگ بوو کە لە ساڵی ١٩٤٩دا هێنایە گۆڕێ. ناوبراو لەو گەڵاڵەیەدا بەڵێنیدا کە هاوکارییە تەکنیکیەکانی ئەمەریکا " لە پێناوی دابینکردنی هێز و توانایيەکی بنەڕەتی ، ئاراستە دەکا، هەتاکوو ئەم هێزە بنەرەتیە، خەڵکی دنیا هان بدا، لە دژی سەرکوتکەران و زۆرداران وهەروەها لە دژی دوژمنە لە مێژینەکانی مرۆڤ، واتە لە دژی برسیەتی، چارەرەشی و ناهومێدی ڕاپەڕن".

بە دامەزرانی ئەڵمانیای فیدراڵ لە ڕێکەوتی ٢٣ی مانگی مایسی ساڵی ١٩٤٩دا، ترۆمێن گەیشتە سەرکەوتنێکی دیکە لە بەرامبەر سۆڤیەتدا. بەڵام کێشەی سەرەکی چەکدارکردنی ئەڵمانیای ڕۆژئاوا بوو کە تەنانەت بیرورای گشتی نیوخۆی ئەمەریکاش دژایەتی ئەم سیاسەتەیان دەکرد.

ترۆمێن لە ڕێکەوتی٢٣ی تەمووز ١٩٤٩دا بە بیانووی بەرگریکردن لە دێموکراسی، ڕێککەوتننامەی ناتۆی مۆر کردو، ئەو ڕێککەوتننامە، ڕێگای بۆ چەکداربوونی ئەڵمانیای ڕۆژئاوا خۆش کرد.

لە ڕاستیدا ناتۆ بەو مەبەستە پێکهات کە ئەو بەڵێنە بدا، کە ئەمەریکا تەنیا بە مەبەستی گێڕانەوەی ڕووسیا لە کەڵک وەرگرتن لە چەکی ناوەکی، لە چەکی ناوەکی کەڵک وەردەگرێ.

لە ڕۆژهەڵاتی ئاسیا، هێزەکانی چینی کۆمۆنیست بە پێشڕەوی خۆیان توانیان پاشەکشە بە چیان کای چێک بکەن؛ بەڵام ئەمەریکا بەتەمابوو بە هەرنرخێک بێ، زەربرێکی گەورە لە هێزەکانی ماو بوەشێنێ و، بەر بە پێشڕەوی کۆمۆنیزم بگرێ. وەک بەشێک لەو ستراتیژییە، ترۆمێن گریمانەی سەرەکیی دەستێوەردانی خۆی لە شەڕی کۆریا لە سەر ئەوبنەمایە داڕشتبوو کە دەکرێ

بە نرخێکی کەم بەر بە پێشڕەوییەکانی کۆمۆنیزم لە وڵاتانی ناوچەکە بگیردرێ. بەم شێوەیە، کاتێک کە پارەو کەرەسەکانی ئەمەریکا ئەم کارەیان لە هیندو چین و فلیپپیندا بەڕێوە دەبرد؛ هێزی دەریاوانیی ئەمەریکا چیان کای چێکی رزگار دەکردو؛ بۆمب هاویژەکانی ئەمەریکی هێزەکانی کۆریای باکووریان ناچار بە پاشەکشە دەکرد. ئەو گریمانانە بەگشتی بەجێ بوون. بەشێک لەو گریمانانە لە تیۆری ستراتیژیی هێزی ئاسمانیی ئەمەریکا و، لێکدانەوەی هەڵەکانی هێزی ئاسمانیی ئەمەریکا لە شەڕی دووهەمی جیهانی سەرچاوەی دەگرت. بەشێکی تری ئەم گریمانانە لەو روانگەوە سەرچاوەی دەگرت کە ئاسیاییەکان هیچکات توانایی بەربەرەکانیکردنیان لە بەرامبەر چەکە رۆژئاواییەکاندا نیە و، بەشێکی ئەو گریمانانەش، پشتیان بەوە بەستبوو کە گوایە دەوڵەتە کۆمۆنیستیەکان خاوەنی پشتیوانیەکی راستەقینەنیە نین. بەپێی ئەو تیۆرە، دەوڵەتە کۆمۆنیستەکان بە هۆی نەبوونی خۆشەویستی، لە ناردنی سەربازەکانیان بۆ بەرەکانی شەڕ دەترسان و، لەگەڵ هەناردنیان بۆ بەرەکانی شەڕ، سەربازەکان لە شەڕکردن خۆیان دەبوارد.

ترۆمێن رایگەیاند کە کۆریەکان مافی ئەویان هەیە " ئازاد، سەربەخۆ و یەکگرتوو" بن. ئەمەریکیەکان لە سەر ئەو بڕوایەبوون کە، "پیۆنگ یانگ" یەکەم پایتەختە لە پایتەختەکانی پەردەی ئاسنین"ە کە رزگار دەبێ. وابێدەچوو کە مانای ئەم قسەیە ئەوە بێ کە پایتەختەکانی تریش بەدوای "پیۆنگ یانگ " دا رزگار دەکرێن.

لە روانگەی ئەمەریکیەکانەوە، ترۆمێن دەسکەوتی زۆری بەدەست هێنا بوون، لە سەردەمی ناوبراودا ئەمەریکا ببوو بە خاوەنی بۆمبی هیدرۆژنی(مارتی ١٩٥١)و، لە ئەیلوولی ١٩٥١دا، رێککەوتننامەی ئاشتی لەگەڵ ژاپۆندا مۆر کرد. بەپێی ئەم رێککەوتننامەیە، ئەمەریکیەکان دەیانتوانی لە ژاپۆندا، بنکەی سەربازییان هەبێ، بەڵام سۆڤیەتیەکان لێی بێ بەش بوون. ترۆمێن لە زۆربەی شوێنەکانی دنیادا بنکەی سەربازیی ئەمەریکی دامەزراندو، لەم رێگایەوە رووسەکان و چینیەکانی گەمارۆدا. ناوبراو لە تشرینی دووهەمی ١٩٥٠ دا فێری ئەوە ببوو کە نابێ زیاتر لە تۆرە ئاسنینەکان پێ رابکێشێ؛ بەڵام دنیای دڵنیا کردبۆوە کە ئەگەر کۆمۆنیستێک لە دەرەوەی ئەو تۆڕەدا، سەربەرز بکاتەوە، کەسێک لەوێ لەسەری دەداو، ئەوکەسەش بە دڵنیاییەوە، ئەمەریکی دەبێ.

دەوڵەتی ترۆمێن بنکەو دامەزراوەیەکی سەربازیی زۆر بەرفراوانی لە دوای خۆی بەجێهێشت. ئەم بنکەو دامەزراوانە، پیشەسازییەکی بەرفراوانی چەک و چۆڵ و لە رواڵەتدا بەردەوامیان پێکهێنابوو کە ئێستاکە بە تەواوەتی بە گرێبەستەکانی دەوڵەتەوە بەستراونەوە. وەزارەتی بەرگری، ببوو بە گەورەترین کۆمپانیای بەڕێوەبەریی پیشەسازی جیهان؛ کۆمپانیا زەبەلاحە تایبەتیەکانی وەک جێنراڵ مۆتۆرز، دۆپۆن و بەرهەمهێنەرانی گەورەی فڕۆکە، بوون بە هێزە پاوانخوازەکان و، دەوڵەت دەستی بە سەر بەرهەمهێنانی چەک و چۆڵە گەورە هێدروژنیەکان، لە بنەماڵەی بۆمبی ئەتۆمی، موشەکە کۆنترۆلکراوەکان، زرێپۆش وناوە گەورە نوێکان و بۆمب هاوێژە درێژمەودا و ستراتیژییەکانی B٥٢ و چەکە گەورەکانی تردا گرتبوو.

بەپێی رێبازە سیاسییەکانی ترۆمێن، ئەمەریکا بنکە سەربازییە بەهێزەکانی خۆی لە دەوروبەری ئیمپراتۆریی کۆمۆنیستدا بەرفراوان دەکرد. ناوەندە پیشەسازی ــ سەربازییەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکان بوون بە هێزێکی گەورەی کۆمەڵایەتی و ئابووری.

ترۆمێن لە کاتێکدا، رێبەرایەتی ئەمەریکای بەدەستەوەگرت کە ئەمەریکیەکان حەزیان دەکرد بگەڕێنەوە بۆ نەریتەکانی سەربازی و وڵات بەڕێوەبەری جاران و، سیاسەتی دەرەوەی ئەمەریکا لەسەر بنەمای دەستێوەرنەدان لە کاروباری وڵاتانی دیکەدا بوو. کاتێک کە ترۆمێن ماڵئاوایی لە کۆشکی سپی کرد، بەشداری ئەمەریکای لە هەموو کیشوەرەکانی جیهان و هەروەها پیشەسازییەکی چەک و چۆڵی زۆر بەرفراوانی لە دوای خۆی بە میرات بەجێ هێشت.

رێبازی سیاسیی تۆبار — *Tobar Doctrine*

زاراوەیەکە کە دەیگەڕیننەوە بۆ تۆبار، وەزیری کاروباری دەرەوەی ئەوکاتی ئیکڤادۆر،لە سەبارەت بە " بەرەسمی نەناسینی حکومەتە نوێکان"، کە لە ٢٠ی کانوونی یەکەمی ١٩٠٧دا، بوو بە هۆی گرێدانی رێککەوتنامەیەک لە نێوان ٥ وڵاتی ئەمەریکای ناوەندیدا. ئەو وڵاتانە بریتی بوون لە کۆستاریکا، گواتیمالا_ هیندوراس ــ نیکاراگووا و ئێلسالڤادۆر. بەپێی ئەو رێککەوتنامەیە، ئەو دەوڵەتانە بەڵێنیاندا کە ئەو حکومەتانە بەرەسمی نەناسن کە بە هۆی شۆرش یان بە پێچەوانەی دەستووری وڵاتەکانیان پێکهاتوون.

ڕێبازی سیاسیی جۆنسۆن — *Johnson Doctrine*

ئەم ڕێبازە کە جارو بار وەک ڕێبازی جۆنسۆن ـــــ مەن بەناوبانگە، لە ساڵی ١٩٦٥دا لە لایەن جۆنسۆن، سی و شەشەمین سەرۆک کۆماری ئەمەریکا و جێگری وەزیری کاروباری دەرەوەی ئەمەریکا بۆ کاروباری ئەمەریکای لاتین (T.C.Mann) دارێژرا.

بەپێی ئەم ڕێبازە، ئەمەریکا کۆتایی بە سیاسەتی پشتیوانی نەکردن لەو دەوڵەتانەی ئەمەریکای لاتیندا دێنا کە لە ڕێگای هەڵبژاردنی گشتییەوە بە دەسەڵات دەگەیشتن، و لە بەرامبەردا، ئەمەریکا بەڵێنی دەدا لەمەولا پشتیوانی لە هەموو ئەو حکومەتانەی ئەمەریکای لاتین بکا کە بەرژەوەندییەکانیان لەگەڵ ئەمەریکادا یەکی دەگرتەوە و دەگونجا. ئەم تێزەی جۆنسۆن لە سەروبەندی دەستێوەردانی سەربازیی ئەمەریکا لە کۆماری دۆمینیکیندا دارێژراوە و، بە واتایەکی تر، بوژانەوەی سیاسەتە گشتیەکانی دالس ـــــ ئایزنهاوێر سەبارەت بە ئەمەریکای لاتین بوو. ئامانجی گشتیی ئەو تێزە پێداگری دووبارەی ئەمەریکا لە سەر شەڕ لەگەڵ" مەترسیی ئاشکرا وهەستپێکراوی بەدەستەوەگرتنی دەسەڵات لە لایەن کۆمۆنیستەکان" لە ئەمەریکای لاتیندا بوو.

ڕێبازی سیاسیی خرۆشچۆف — *Khrushchev Doctrine*

بە شێوازە سیاسییەکانی نیکیتا خرۆشچۆف، یەکێک لە سەرکردەکانی سۆڤیەت لە نێوان ساڵەکانی ١٩٥٦ هەتا ١٩٦٤ دەگوترێ. بەڵام ئەوە پێناسەی، کۆمەڵێک بیروبۆچوون و تیۆری دارێژراو و ڕێک و پێک نیە. خرۆشچۆف لە ڕێبەرایەتیکردنی سۆڤیەتدا، داهێنانی نوێ و جۆراوجۆری بە کارهێنا. ڕەنگە یەکێک لە ناسراوترینی ئەو داهێنانە، ئەو فڕێدانی" کەسایەتی پەرستی"ی ستالین و پێداگرتنی ناوبراو لە سەر ڕێبەریی بە کۆیی بێ. لە ساڵی ١٩٥٦ لە بیستەمین کۆنگرەی حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤیەتدا، خرۆشچۆف و هاوڕێکانی سیاسەتی نوێی تایبەت بە حەقدەستەکان و مووچەیان ڕاگەیاند. بە پێچەوانەی لنین، ستالین، پەرەی بە نایەکسانیە ئابوورییەکان دا. ئێستا دەبوایە مووچەو مافەکانی بیمەی کۆمەڵایەتیی کەسانی هەژار زیاد بکرایەو، داهاتی دەوڵەمەندەکانیش کەم بکرایەتەوە. ئەم سیاسەتە دواتر بەڕێوە چوو و، بوو بە هۆی ناهومێدیی چینی دەوڵەمەند. لە یەکێک لە ڕاگەیەنراوەکانی بیستەمین کۆنگرەی حیزبدا، بەڵێن

درابوو کە خوێندنی باڵا هەتاکوو بەرزترین ئاست بەخۆڕایی بێ. لە سەردەمی دەسەڵاتداریێ ستالیندا، خوێندنی باڵا بەخۆڕایی نەبوو و، کە لەگەڵ پرەنسیپەکانی لنینیزم و هەروەها دەستووری ساڵی ١٩٣٦ دا، نەدەگونجا. لە ڕاگەیەنراوێکی دیکەدا بەڵێن درا کە " دەسەڵاتی یاسا" پیادە بکرێ و، زۆربەی گیراوە سیاسییەکان لە ئەشکەنجەکانی سەردەمی ستالین عەفوو بکرێن. هەروەها خرۆشچۆف لەو کۆنگرەدا رایگەیاند کە لەمە بەدواوە پرێزدیۆمی حیزب بڕیارەکانی حیزب دەرناکا و، بەڵکوو ئەم ئەرکە دەکەوێتە ئەستۆی " کۆمیتەی ناوەندی " حیزب.

یەکێک لە گرنگترین لایەنەکانی دوورکەوتنەوە لە ستالینیزم پێوەندی بە سیاسەتی دەرەوە هەبوو. خرۆشچۆف لایەنگری سیاسەتی" پێکەوە ژیانی ئاشتیانە" بوو. هەروەها ناوبراو پێیوابوو کە نەتەوە سەرمایەدارو کۆمۆنیستەکان دەتوانن بەبێ شەڕ لە پاڵ یەکتردا بژین، بێ ئەوەی کە پرەنسیپەکانی پێکەوە ژیانی دوو ئایدۆلۆژیای مارکیسزم و کاپیتالیزم پەسند بکا. ئەو تیۆرە لە لایەن چینی کۆمۆنیستەوە ڕەت دەکرایەوە و، ئاگری نێوان دووزلهێزی گەورەی جیهانی کۆمۆنیزمی خۆش دەکرد. خرۆشچۆف لە ڕوانگەی چینیەکانەوە کەوتە بەرەی پێداچوونەوەخوازانەکان. ناوبراو کۆنترۆلی سۆڤیەتی لە سەر وڵاتانی ژێردەسەڵاتی خۆی لە ئەورووپای ڕۆژهەڵاتدا کەم کردەوە و، پێوەندیشی کە لەگەڵ یۆگۆسلاڤیاش باش بۆوە. بەڵام کەمکردنەوەی ئەم چاوەدێری و کۆنترۆڵەی سۆڤیەت لە سەر وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات بوو بە هۆی سەرهەڵدانی ڕاپەڕین لە وڵاتانی پۆلۆنیا و هەنگاریا لە ساڵی ١٩٥٦ داو، ڕاپەڕینی هەنگاریا لە لایەن زرێپۆشەکانی سۆڤیەتەوە سەرکوت کرا. لە نێو سۆڤیەتدا، زۆر لەوستالینیستیانەی کە شێوەی بیرکردنەوەی کۆنی خۆیان پاراستبوو، بە هۆی وەلانانی ستالین لە لایەن خرۆشچۆڤەوە لە بیستەمین کۆنگرەی حیزب و هەروەها لە کۆمەڵێک سیاسەتی ناوبراو، ناڕازی بوون. چینی کۆمۆنیستیش بە ئاشکرا سەبارەت بەو سیاسەتانە، ڕەخنەی لە خرۆشچوف دەگرت.

لە بواری سەربازییەوە، چەند گۆڕانکارییەکی گشتی لە کۆتاییەکانی سەرۆکایەتی خرۆشچۆف هاتنە ئاراوە. سەرەتا دەوڵەتی سۆڤیەت بە هۆی بەرزبوونی ئاستی تێچوونی سەربازی، هێزەکانی خۆی لە ئەورووپای ڕۆژهەڵات کەم کردەوە و، دووهەمین گۆڕانکاری ئەوە بوو کە ژمارەی سەربازانی سوپای سوور کەم بێتەوە. سێهەم، ئاستی هێز و توانایی موشەکە ناوەکیەکانی سۆڤیەتبە شێوەیەک زیاد کرا، کە بەردەوام لەو ئاستە دیاریکراوە دانەبەزێ.

ڕێبازی سیاسیی دراگۆ Drago Doctrine

تیۆرێکە کە بەپێی ئەم تیۆرە، وڵاتان ناتوانن بۆ وەرگرتنەوەی قەرزەکانیان لە وڵاتانی دیکە، لە هێز و زۆر کەڵک وەربگرن. تیۆری دراگۆ باس لەوە دەکا کە ئەگەر وڵاتێک نەتوانێ قەرزە گشتییەکانی وڵات بە بیانیەکان یان بە وڵاتێکی تر بداتەوە، ئەوا وڵاتی داواکار ناتوانێ لە ڕێگای بە کارهێنانی هێزی سەربازی، قەرزەکانی خۆی وەربگرێتەوە. ناوی ئەو تیۆرە لە لۆیس ماریا دراگۆ، وەزیری دەرەوە و، دیپلۆمات، مافناس و ناوبژیوانی نێونەتەوەیی ئەرژەنتینێ وەرگیراوە. ناوبراو تیۆری خۆی لە ساڵی ١٩٠٢دا، دوابەدوای گەمارۆی دەریایی ڤەنزوئێلا لە لایەن هێزەکانی بەریتانیا، ئەڵمانیا و ئیتاڵیا(بەهۆی خۆبواردنی ڤەنزوئێلا لە دانەوەی قەرزەکانی) ئاراستە کرد.

ڕێبازی سیاسیی ڕیگان Reagan Doctrine

زاراوەیەکە کە دەگەڕێتەوە بۆ ڕۆناڵد ریگان، چلەمین سەرۆک کۆماری ئەمەریکا. ئەم ڕێبازە وەک ڕێبازەکانی ترۆمێن و نیکسۆن هیچکات بە ڕەسمی وەک کۆمەڵێک بیروبۆچوونی داڕێژراو و ڕێکخراو چاپ و بڵاو نەکرایەوە. " کارڵ کراوسهامێر" لە ساڵی ١٩٨٥دا لە گۆڤاری تایمدا ئاماژەی پێکرد. کە لە ڕاستیدا مەبەستی ناوبراو ئاماژەکردن بەو سێ بابەتە بوو:

١) زاڵبوونی بیروڕای گشتی ئەمەریکا بەسەر "کێشەی ڤێتنام"؛

٢) گەڕاندنەوەی " غرور و هەستی مەتمانە"ی ئەمەریکیەکان؛

٣) چەکدار بوونی ویلایەتە یەکگرتووەکان هەتا ئەو ئاستەی کە بتوانێ لە بەرامبەر دوژمنانی خۆیدا خاوەنی " ڕێژەی مەتمانە " بێ.

ڕێبازی سیاسی ڕیگان لە سەر ئەم خاڵە چەقی بەستبوو کە ئەمەریکا مافی دەستێوەردان بۆ خۆی بە دژی " ڕژێمەناڕەواکان"(بە تایبەتی مارکسیست _ لینینیست) دەپارێزێ.

بەگشتی سێ لایەنی هەستپێکراو لە سیاسەتی دەرەوەی ڕیگان دا دەبینرێ:

١) پێکهێنانی " تەکووزێکی نێونەتەوەیی" لە ڕێگای بەستنەوەی " ڕەوایی دەوڵەت" بە " پرۆسەی دێمۆکراسی " لە وڵاتێکدا. مەبەست لە بەڕێوەبردنی ئەم سیاسەتە ئەوە بوو کە ئەمەریکا بە باوەڕی خۆی، لە هەموو شوێنێکدا هەستی بە " بەرپرسیایەتیەکی ڕەوشتی" بۆ

پشتیوانیکردن له شۆڕشه دژه کۆمۆنیستەکان دەکرد. جا ئەم پشتیوانیه چ له ڕێگای هێرشی سەربازی بێ و (وەک گرانادا له ساڵی ١٩٨٣)، چ ناڕاستەوخۆ و له ڕێگای ناردنی هاوکارییە ئابووری و سەربازیەکانەوە بێ. (وەک پاکستان، ئەفغانستان، ئەنگۆلا و نیکاراگۆوا). ئەمەریکا هەتا ساڵی ١٩٨٦ بە گشتی بڕی یەک ملیارد دۆلاری وەک هاوکارییە سەربازیەکان و چوار ملیارد دۆلاری وەک هاوکارییە ئابوورییەکان بۆ کۆنترۆڵی ڕەوتە دژە کۆمۆنیستیەکان و، کەمکردنەوەی ئاستی کارتێکەری یەکیەتیی سۆڤیەت و کۆمۆنیزم له جیهانی سێهەم دا تەرخان کرد.

٢) دابینکردنی هاوسەنگییەکی سەربازی و ستراتیژییەکی ئەوتۆ کە " هیچ دوژمنێک توانای هەڕەشەکردنی له سەرچاوە بنەرەتیەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا" ی نەبێ. ئەم هاوسەنگیە له ڕێگای درێژەی پلانەکانی بەرگریی ستراتیژی، لەگەڵ موشەکیی M-X، ژێر دەریاییەکانی ترایدنێت، هێزەکانی دژکردەوەی خێرا، پێکهێنانی فەرماندەرییەکی ناوەندی بۆ دەستێوەردانی سەربازی له ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست و ئاسیاو، زیادکردنی ژمارەی پاپۆڕەکانی شەڕ له ٤٨٥ پاپۆڕەوە بۆ ٦٠٠ پاپۆڕ. تێچووی سەربازی ئەمەریکا هەتا ساڵی ١٩٨٦ بە ڕادەی ٤٥٪ زیادی کرد.

٣) پێشگیریکردن له دەست وێڕاگەیشتنی یەکیەتی سۆڤیەت بە تەکنەلۆژیای ڕۆژئاوا بە مەبەستی پیادەکردنی گوشاری زیاتر بۆ سەر ڕژێمی کۆمۆنیستی.

پێویست بە وەبیرهێنانەوەیە کە ئەم ڕێبازە له ساڵی ١٩٨٥ بە دواوە، وردەوردە کارامەیی خۆی بە دژی ئەوشتەی کە ئەمەریکا ناوی لێنابوو" ئیمپراتۆری ئەهریمەنی"، له دەست دا؛ چوونکە گۆرباچۆف بە هێنانە گۆڕی " هزری نوێ" بەربەرەکانی خۆی له لەگەڵ سیاسەتەکانی ئەمەریکا دەست پێکرد. ریگانیش له ئاکامدا چەند ئاڵ و گۆڕێکی له سیاسەتی شەڕی ساردی خۆیدا پێکهێناو،"ڕووبەڕوو بوونەوەیەکی شیاو"ی گرتەبەر؛ واتە وتوویژ و دانوسان لەگەڵ سۆڤیەت لەسەر کۆنترۆڵی چەک وچۆل لەگەڵ گۆڕانکاری له بواری مافەکانی مرۆڤ و کێشەکانی تری ناوچە بەیەکەوە بەسترانەوە.

ڕێبازی سیاسیی کارتەر (١٩٨١-١٩٧١) **Carter Doctrine**

ئاماژەیە بە ڕێبازی جیمی کارتەر ، سی و نۆیەمین سەرۆک کۆماری ئەمەریکا لە حیزبی دیموکراتی ئەمەریکا.

کاتێک کە جیمی کارتەر ئەم پۆستەی بەدەستەوە گرت، حیزبی دیموکرات لەگەڵ پروپاگەندەی توندی دژە ئەمەریکی لە جیهان و بەتایبەتی لەولاتانی شۆڕشگێڕ و دژە داگیرکەر ــ بەرەو ڕوو بوو. کاربەدەستانی زۆربەی ولاتانی جیهانی سێهەم (بەتایبەتی لە ڕۆژهەلاتی نیوەڕاست) لە ریزی بەکرێگیراوانی ئەمەریکادا بوون و، بۆ بەهێزکردنی دەسەلاتەکەیان لە هیچ کردەوەیەک خۆیان نەدەبواردو، ئەمەریکایش دانی بە کردەوەکانیاندا دێنا.

لەم هەل و مەرجە ئاماژە پێکراوەدا، کارتەر لە هەوڵی ئەوەدابوو کە سیاسەتێکی دووفاقەش بگرێتەبەر. واتە سەرەڕای پاراستنی پێگەی ئەمەریکا لە جیهاندا، ژێستێکی (سیما) بە ڕواڵەت ئازادیخوازانەش لە گۆڕەپانی سیاسەتی نێودەوڵەتیدا لە خۆی بنوێنێ. ئەو سیاسەتە دوو فاقیەی کارتەر بە مەبەستی ئەو ئامانجانەی خوارەوە دارێژرا:

١)ــ جێبەجێکردنی سیاسەتی مافەکانی مرۆڤ

٢)ــ بەربەرەکانێکردن لەگەڵ ڕژێمە شۆڕشگێڕو دژە داگیرکەرەکان

سیاسەتی مافەکانی مرۆڤی کارتەر لە کاتێکدا خرایە ڕوو کە وشیاری نەتەوە چەوساوەکانی جیهان لە سەر ئامانجە داگیرکارییەکانی ئەمەریکا بە لوتکە گەیشتبوو و، دەرەتانی هەڵوەشانەوەی ڕژێمە بەکرێگیراوەکانی ئەمەریکا لە هەموو جیهاندا لە ئارا دابوو. مەبەستی ڕاستەقینەی کارتەر (و حیزبی دیمۆکرات) لە بواری جێبەجێکردنی سیاسەتی مافەکانی مرۆڤ، لە دوو ئامانجی خوارەوەدا کورت دەبۆوە:

١) دپێکەوەنانی پێگەیەک بۆ ئەمەریکا لە نێو نەتەوە ژێردەست و چەوسانەوەکانی جیهاندا.

٢) ناچار کردنی ڕژێمە بەکرێگیراوەکان بە جێبەجێکردنی چەند ریفۆرمێکی ڕواڵەتی، بە شێوەیەک کە ڕادەی دژایەتیەکان دابەزێ و، لەگەڵ مانەوەی ئەو ڕژێمانەشدا، بەرژەوەندییە داگیرکارییەکانی ئەمەریکاش وەکوو جاران پارێزراو بێ.

دەوڵەتی ئەمەریکا لە ئاستی نێونەتەوەییدا لەگەڵ رژێمە شۆڕشگێڕ و دژە داگیرکارییەکان بەرەوڕوو بوو کە بە " رژێمە توندڕەوەکان" ناو دەبران. سەرکردەکانی ئەو رژێمانە ماوەیەکی کەم بوو کە دەستیان بەخەبات لە پێناوی کورت کردنەوەی دەستی ئەمەریکا لە وڵاتەکانیان بە مەبەستی پاراستنی مان و بوونی نەتەوەیی و ناسنامەی سەربەخۆی مێژوویی و کولتووری خۆیان کرد بوو. ئەمەریکا کە بە تەواوەی هەستی بەمەترسی بۆ سەر بەرژەوەندییەکانی خۆی دەکرد، بڕیاریدا کەڵک لەم تەکتیکانەی ــ بەپێی دەرەتان ــ خوارەوە وەربگرێ:

١) گرتنەبەری رەوتێکی ئەسپایی لە بەرامبەر ئەو رژێمانەو، هەڵخەڵەتاندنیان.

٢) زەربە لە رژێمێکی شۆڕشگێڕ بدات بۆ ئەوەی ئەوانیتر چاوترسێن بکا و، ناچاریان بکا کە پیرەوی لە ئەمەریکا بکەن.

٣) رووخاندنی ئەو رژێمە شۆڕشگێڕانەی کە بە هیچ شێوەیەک ئامادە نەبوون ڕووی خۆش بە ئەمەریکا نیشان بدەن و درێژەیان بە خەباتی خۆیان لە دژی ئەمپریالیزمی ئەمەریکا دەدا.

ئێستا بەشێک لەو تێزە سیاسیانەی کارتەر کە لە هێندێک لە وڵاتانی جیهاندا بەڕێوە چوون، دەخەینە ڕوو:

رێبازی سیاسیی کارتەر بەرامبەر بە نیکاراگۆوا: بەرووخانی رژێمی سەرەڕۆی ئاناستازیا سوموزا، سەرۆک کۆماری نیکاراگۆوا لە ١٧ی حوزەیرانی ١٩٧٩دا، نەیارانی ناوبراو بە ناوی بەرەی ساندینیستەکان دەسەڵاتیان لە وڵاتدا بەدەستەوە گرت. کارتەر بە گشتی هەموو هەوڵی خۆی لە سەر دزەکردن لە نێو رژێمی نوێ، بەهێزکردنی باڵە میانەڕۆترەکانی دەوڵەت و هاندانی سیستەمی دژە حیزبی لە کۆمەڵگای نیکاراگۆوادا چڕ کردبۆوە.

کۆنگرەی ئەمەریکاش بڕیاریدا لەو پێناوەدا بڕی حەفتاوپێنج میلیۆن دۆلار بداتە دەوڵەتی ماناگۆوا. ئامانجەکانی ئەم بەرنامە بریتی بوون لە :

١) پێکهێنانی دەرەتانی رکابەریکردنی ئەمەریکا لەگەڵ سۆڤیەت و کوبا کە ژمارەیەکی کەم لە راوێژکارانی سەربازی و هەزاران چەکداری مەدەنی، یارمەتیدەری تەندروستی و شتی لەم چەشنەیان ناردە نیکاراگۆوا.

٢) بەهێزکردنی پێگەی چینی ناوەراست کە لایەنگرییەکی زۆریان لە ساندینیستەکان کردبوو، بەڵام وا پێدەچوو کە وەک هێزێکی گرنگ بێتە ژێر دەسەڵاتی ئەوان .

لە روانگەی شارەزایانەوە، رێبازە سیاسییەکانی کارتەر لە نیکاراگوادا سەرکەوتوو بوون، بەڵام لە هەڵبژاردنەکانی ١٩٨٠دا بایەخێک بەو سەرکەوتنانە نەدرا. ریگان (جێنیشینی کارتەر) و لایەنگرانی پێیانوابوو کە سەرکەوتنی ساندینیستەکان نیشانەی لاوازیی کارتەر بووە.

رێبازی سیاسیی کارتەر سەبارەت بە ئەفغانستان: لە کاتی دامەزرانی رژێمی مارکسی (نیسانی ١٩٨٧)، تاکوو داگیرکرانی ئەو وڵاتە لە لایەن سۆڤیەتەوە(١٩٧٩)، دەوڵەتی کارتەر کەمتر پێرەوی لەو شێوازی پێشوو دەکرد. لەراستیدا حکومەتی واشینگتۆن لە چاوەڕوانی ئەوەدا مابۆوە کە بە باشترین شێوە، ئەو زیانانە قەرەبوو بکاتەوە کە لە ئاکامی گۆڕانی رژێم لە ئەفغانستاندا، هاتبوونە ئاراوە. بەو هیوایە کە رژێمی تازە وەک " کۆمونیستە ناسیونالیستەکان کار بکا نەک وەک بەکرێگیراوی سۆڤیەت"، بەڵام رووداوەکانی کانوونی یەکەمی ١٩٧٩ بەو مانایە بوو کە گرتنەبەری سیاسەتێکی پتەوتر لەگەڵ " دەستێوەرادنێکی بەکەڵک" لە لایەن ئەمەریکاوە رەنگە تەنیا دەستێوەردانی سۆڤیەتی وەپێش خستبا.

بەهەرحاڵ، دوای هێرشی سۆڤیەت بۆ ئەفغانستان و داگیرکردنی ئەوولاتە لە کۆتاییەکانی کانوونی یەکەمی ١٩٧٩، هەم ئامانجەکان و هەم شێوازەکانی کارتەر گۆڕانی بەسەر داهات. سیاسەتی بەرتەسک کردنەوەی زیانەکانی " شۆڕشی نیسانی ١٩٧٨"، بوو بە دراژیەتیکردنی چالاکانەی ئەمەریکا لەگەڵ دەوڵەتی کابوڵ لە رێگای کەڵک وەرگرتن لە سزا ئابوورییەکان و هاوکاریکردنی لە ژێرەوەی سەرهەڵداوەکان.

بەگشتی، ئەو رێبازە سیاسیانەی کە لە لایەن کارتەرەوە لە پێوەندی لەگەڵ وڵاتانی باشووری رۆژئاوای ئاسیادا پێرەو دەکراو، ریگانیش داکۆکی لێ دەکردن، بریتی بوون لە:

١ــ بەهێزکردنی بەرگرییە دژە سۆڤیەتیەکان لە ناوچە و وڵاتە سەرەکیەکانی وەک پاکستان و، هاوکاریکردنی کۆماری گەلی چین بۆ باشترکردنی ئاسایشی پاکستان.

٢ــ بردنەسەری ئاستی توانایی سەربازیی ئەمەریکا بۆ دژکردەوەی خێرای سەربازی لە بەرامبەر ئەگەری هێرشی سۆڤیەتدا.

٣ـ زیندووراگرتنی کێشەی ئەفغانستان لە ڕێگای پاراستنی بەرگری و لە هەمان کاتدا هەوڵدان بۆ ڕاکێشانی سۆڤیەت بۆ گەڕاندنەوەی بێلایەنی ئەفغانستان.

٤ـ ڕێگادان بە بەشداری هیند، لە چارەسەرکردنی کێشەی ئەفغانستان، لە ئاستێکی زۆر بەرتەسکدا و، پێکهێنانی هەل و مەرجێک کە ببێتە هۆی کەم بوونەوەی ناکۆکیی نێوان هیند و پاکستان.

٥ـ بردنەسەری وشیاریی سیاسی موسوڵمانانی سۆڤیەت.

ڕێبازی سیاسیی کارتەر لە بەرامبەر هیند و چین دا: هەوڵی کارتەر بۆ ئاسایکردنەوەی پێوەندییەکان، لە زنجیرە چاوپێکەوتنێک لەگەڵ بەرپرسانی ڤێتنامدا لە ساڵەکانی ١٩٧٧ و ١٩٧٨دا، شکستی هێنا. ڤێتنام لەسەر ئەوە پێداگری دەکرد کە ئەمەریکا زیانەکانی شەڕی ڤێتنام قەرەبوو بکاتەوە. هەتاکوو هاوینی ساڵی ١٩٧٨، ڤێتنامیەکان زیاتر بەرەو پێکهاتن لەگەڵ ئەمەریکادا دەڕۆیشتن، بەڵام دەوڵەتی کارتەر بە هۆی جۆراوجۆر بە پێچەوانەوە، هەنگاوی هاویشت. ئەو هۆکارانە بریتی بوون لە : (١) دژایەتیە سیاسییەکان و دژایەتیەکانی کۆنگرە. (٢) پێشێلکردنی مافی مرۆڤ لە لاین ڤێتنام .(٣) پێوەندییەکانی ڤێتنام و سۆڤیەت (٤) پەرەگرتنی ڕەوتی ئاساییکردنەوەی پێوەندییەکانی ئەمەریکا لەگەڵ کۆماری گەلی چین ، کە لە دەرەنجامدا، چین خۆی دەبوو بە دوژمنی ڤێتنام.

لەمناوەدا ، ڤێتنامیەکان بە لابردنی پۆلپۆت، کامبۆجیەکانیان لە تۆقاندن و کوشت و کوشتار ڕزگار کردو، وێڕای داگیرکردنی کامبۆج، عەقید" سامرین" یان لەسەر دەسەڵات دانا . لەو سەروبەندەدا، پێکهێنانی پێوەندیی دیپلۆماتیک لە ڕوانگەی ئەمەریکاوە، هەم لە بواری تیۆری و هەم لە بواری سیاسەتی بەڕیوەبەریدا، بە شێوەیەکی گشتی، جێبەجێ نەدەبوو. وتووێژەکانی سەبارەت بە کێشەکانی دوولایەن درێژەیان هەبوو، بەڵام سیاسەتی" نزیکایەتیی شیاو" لە بەرامبەر ڤێتنامدا وەلاو نرا.

ڕێبازی سیاسیی کارتەر سەبارەت بە ئەفریقیای باشوور: شێوازی کارتەر لەو ناوچەیەدا تارادەیەک بە قازانجی ئەو وڵاتــە بوو. ئەو شەڕ و کێشانەی کە ناوچەی باشووری ئەفریقیایان لە ساڵی ١٩٧٧ دا تەنیبۆوە، پێکهاتەیەکی ئاڵۆزی پێک دەهێنا . دەوڵەتی کارتەر لەو پێوەندییەدا بڕیارێکی دا کە لەسەر هاوکارییە نێونەتەوەییەکان پێداگری دەکرد. ئەم دەوڵەتە لە پێوەندی

لەگەڵ رۆدزیا لەگەڵ بەریتانیا و، لە پێوەندی لەگەڵ نامیبیا لەگەڵ بەریتانیا، فەرەنسا، کەنەدا و ئەڵمانیادا هاوکاریەکی نزیکی هەبووو، بەکەڵک وەرگرتن لە نفووزی ئەو وڵاتانە، ئەفریقیای باشووری ناچار بە پێملبوون بکا.

موگابە کە لە هەڵبژاردنەکانی زیمبابۆوەدا بە زۆرینەیەکی رەها سەرکەوتنی بە دەست هێنا، سەرەڕای ئەوەی کە خۆی بە مارکسی دەزانی، بەلاّم بەلای پێکهێنانی پێوەندیەکی دۆستانە لەگەڵ واشینگتۆن و وڵاتانی تری رۆژئاوادا شکایەوەو پشتی لە سۆڤیەت کرد.

سەبارەت بە ئەنگۆلاش، کارتەر پێخۆشبوونی خۆی لەسەر بەخشینی ١٥٢/٤ میلیۆن دۆلار قەرز و ئیعتباری گرەنتی کراوی " بانکی هەناردە_ هاوردە" دەبری. بەگشتی، ئەمەریکا توانی بە بەخشینی چەند ئیمتیازێکی بچووک، هاوکاریی ئانگۆلاو مۆزامبیک بۆ چارەسەرکردنی کێشە ناوچەییەکان، بۆ لای خۆی رابکێشێ و، ئەمەریکا لەم پێوەندییەدا تاڕادەیەک سەرکەوتوو بوو؛ بەلاّم گوشارێکی کەم بۆ سەر ئەفریقیای باشوور لە پێوەندی لەگەڵ سیاسەتی رەگەزپەرستیدا، کاریگەرییەکی ئەوتۆی نەبوو.

رێبازی سیاسیی کارتەر سەبارەت بە لیبیا: رابردووی ئەم کێشە دەگەرێتەوە بۆ ساڵی ١٩٧٠. لەو ساڵەدا نیکسۆن، سەرۆک کۆماری ئەوکاتی ئەمەریکا، سیاسەتی رێککەوتنی لەگەڵ مەعەممەر قەزافی، رێبەری لیبیادا تاقی کردەوە و، لە سەر داخوازیی قەزافی، ئەمەریکا بڕیاریدا کە بنکەی ئاسمانیی ڤیلۆس، چۆڵ بکا، بەلاّم ئەو پێوەندییانە بە هۆی جۆراجۆر رۆژ بە رۆژ دادەبەزین. کارتەر لە ساڵەکانی سەرەتای بە دەسەلاّت گەیشتنیدا، بایەخێکی ئەوتۆی بە لیبیا نەدا. بەلاّم رێگای پارێزکارانەی باشترکردنی پێوەندیەکانی بە ئاواڵەیی هێشتبۆوە.

لەمناوەدا، ئەمەریکا جارناجارێک لیبیای بە لایەنگری لە تیرۆریزم و پێشێلکردنی مافی مرۆڤ تاوانبار دەکرد. لە کانوونی یەکەمی ١٩٧٩دا، لە دوای رووداوی بارمتەگرتنی فەرمانبەرانی باڵوێزخانەی ئەمەریکا لە تاران (٤ی تشرینی دووهەمی ١٩٧٩)، چەندین گرووپ لە خەڵکی لیبیا بە پشتیوانی لە دەوڵەت ، باڵوێزخانەی ئەمەریکایان ئاگر تێبەرداو، بەهۆی ئەم روداوانە، دوایین دیپلۆماتی ئەمەریکا لە مانگی مایسی ١٩٨٠دا، ماڵئاوایی لە لیبیا کرد.

ڕێبازی سیاسیی کارتەر سەبارەت بە ئێران: دەوڵەتی ئەمەریکا لە دوای بەڕەسمی ناسینی ڕژێمی تازە بە دەسەلاتی گەیشتووی کۆماری ئیسلامی، ڕێبازێکی دوژمنکارانەی دوای داگیرکرانی باڵوێزخانەکەی لە تاران و بە بارمتەگیرانی فەرمانبەرکانی (٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٩)، گرتەبەر. سەرنەکەوتنی کارتەر لە ئازادکردنی بارمتەکان و شکستە یەک لە دوای یەکەکانی لە بەرامبەر ئێراندا بوو بە هۆی ئەوی کە لە هەڵبژاردنەکانی سەرۆک کۆماریی ئەمەریکا لە بەرامبەر ڕۆناڵد ریگان، پاڵێوراوی حیزبی کۆماریخوازدا، بە توندی شکست بخواو، شوێنی خۆی لە کۆشکی سپی ئەسپاردە ریگان.

ڕێبازی سیاسیی کلینتۆن (١٩٩٣ـ٢٠٠١) **Clinton Doctrine**

ئامانجی ئەو ڕێبازەی کە پلانی کاری بیل [ویلیام جیفرسۆن] کلینتۆن چل و دووهەمین سەرۆک کۆماری ئەمەریکای لە خۆ دەگرت، پەرەپێدان بەو دێموکراسیانە بوو کە بە بەرفراوانکردنی دەسەلات، پشتیان بە بازاڕ دەبەست، و ئەو خالانەی لە خۆ دەگرت:

١ــ بەرفراوانکردن و بەهێزکردنی " ناوەندی بنەرەتیی" ئابوورییەکانی بازاڕ لە ڕێگای بوژاندنەوەی ئابووری ئەمەریکا و هاوپەیمانەکانی

٢ــ پشتیوانیکردن لە بەرفراوانکردنی دێموکراسی و بازاڕ لە ڕێگای ڕزگارکردن لە دەرەوەی ناوەندی بنەرەتیی ، واتە لە ئاسیا، ئەفریقیا، ئەمەریکای لاتین و بە تایبەتی لە ولاتانی سەربەخۆی هاوبەرژەوەندی ؛

٣ــ کەمکرنەوەی ئەوپەڕی هەڕەشە ومەترسی حکومەتە سەربزیوەکان کە سیستەمێکی سەرەڕۆ و دژە لیبراڵیان هەیە و لە بەرامبەر ریفۆرمە دێمۆکراتیەکاندا، بەربەرەکانی دەکەن؛

٤ــ درێژەدان بە هەوڵە مرۆڤ دۆستانەکان کە هەوڵی گوڵبژێر بە مەبەستی پاراستنی ئاشتی و کردەوە هاوشێوەکانە.

ڕێبازی سیاسیی کەنێدی (١٩٦١ـ١٩٦٣) **Kennedy Doctrine**

ئەم زاراوەیە بە ڕێبازی سیاسیی جۆن ـئێف کەنێدی، سی و پێنجەمێن سەرۆک کۆماری ئەمەریکا لە حیزبی دێمۆکراتی ئەمەریکا دەگوترێ.

کەنێدی کە بە گەنجترین سەرۆک کۆماری ئەمریکا دەژمێردا، لە کاتێکدا دەسەڵاتی بە دەستەوە گرت کە توانیبووی رکابەرێکی بەهێزی وەک ریچارد نیکسۆن بە جیاوازییەکی کەمی رێژەی دەنگەکان، لەسەررێگای خۆی لابەرێ و، بگاتە کۆشکی سپی.

ناوبراو و دەوروبەرەکانی لە سیاسەتەکانی دەزگای رێبەریی ئایزنهاڤێر بێزار ببوون؛ چوونکە پێانوابوو، ئایزنهاڤێر بەرادەی پێویست، هێرشبەر نیە. ناوبراو زیاتر حەزی لە پێکهاتن و سازان دەکردەوە و، نەیدەتوانی خەڵکی ئەمەریکا ناچار بکا کە کاری گەورە ئەنجام بدەن. ئایزنهاڤێر لە بنەڕەتدا بیری لە رێگاچارەی سەربازی بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی شەڕی سارد نەدەکردەوە، یان ئەوەی کە ئەمەریکا بتوانێ چارەنووسی جیهان بگۆڕێ. ناوبراو کۆمەڵێک چوارچێوەی بۆ رۆڵی ئەمریکا دانا بوو کە کەنێدی هەمووی رەت کردنەوە.

کەنێدی بە تەما بوو، بە وتەی خۆی کەسایەتی و سەرەوەری لە دەستچووی سەرۆک کۆماری بگەڕێنێتەوە. ئامانجی ناوبراو ئەوە بوو کە سەرنجی خەڵکی ئەمەریکای لاتین، ئەفریقیا و ئاسیا بۆ لای ئەمەریکا و ئەو کارانەی کە سەرۆک کۆمار دەیکا، رابکێشێ.

سیاسەتی کەنێدی کە هەمان سیاسەتی حیزبی دیموکراتی ئەمەریکا بوو، بە ناوی " رزگار کردنی ئازادی " پێی نایە ناو گۆڕەپانەوە. بە بڕوای کەنێدی،" هەموو نیوەگۆی باشووریی گۆی زەوی ببوو بە گۆڕەپانی شەڕ بۆ پەرەپێدان و بەرگریکردن لە ئازادی".

کەنێدی، کوبای وەک یەکەم رووبەرووبوونەوەی شێلگیرانەی خۆی لەگەڵ کێشە جیهانیەکان هەڵبژارد. لە نیسانی ١٩٦١دا، هەڵاتووە کوبیەکان بە کەشتیەکانی ئەمەریکا و بە پشتیوانی فڕۆکەکانی ئەو وڵاتە لە کەنداوی بەرازەکانەوە گەیەندرانە لێوارەکانی کوبا. بەڵام کاسترۆ و هاورێکانی بە توندی لە بەرامبەر ئەو هێزانەدا راوەستان و، هەموویان تێک شکاندن. کەنێدی بڕیاری تیرۆری کاسترۆی دەرکرد، بەڵام پلانەکەی کەنێدی سەری نەگرت.

ناوبراو بە پێشگرتن بە تەشەنەکردنی ناکۆکیەکانی شەڕی سارد، سیاسەتی بەناو" دژکردەوەیەکی نەرم"ی گرتەبەر. گرووپی کەنێدی ـ مەک نامارا دەستیان بە گەورەترین پێشبڕکێی چەک و چۆڵ کرد کە تاکوو ئەوکاتە بێ وێنە بوو. ژمارەی هێزە چەکدارەکان بۆ ٣٠٠٠٠٠ کەس زیادی کردو، ٤٠٠٠٠ کەسیان رەوانەی ئەورووپا کرد.

سەبارەت بە کێشەی ئەڵمانیا، بە هێنانە گۆڕی کێشەی بەرلین لە لایەن خرۆشچۆف، سەرۆکی سۆڤیەت، ئەمەریکا و سۆڤیەت لەو بوارەشەوە لەبەر یەک ڕاوەستان. سۆڤیەت لە ١٣ی ئابی ساڵی ١٩٦١دا بە دروستکردنی " دیواری بەرلین "، ئەمەریکای ڕووبەڕووی کارێکی نەخوازراو کردەوە.

تەقاندنەوەی بۆمبی ٥٨ میگاتۆنی سۆڤیەت لە ڕێکەوتی ٣٠ ئابی ١٩٦١دا (بەگشتی ٣٠ تەقاندنەوە)، کەنێدی ناچار کرد کە لەمبارەوە هەڵوێست بگرێ. کەنێدی لە نیسانی ساڵی ١٩٦٢دا، بڕیاری کۆمەڵێک تاقیکردنەوەی ناوەکی دەرکرد. ئەم دژکردەوە توندەی کەنێدی ڕووسەکانی ناچار بە پاشەکشە کرد. ڕووسەکان کە لە بواری ئەتۆمیشەوە بێ هیوا ببوون، ڕوویان لە کوبا کرد و دەستیان دایە دروستکردنی سەکۆی هاویشتنی موشەکە دوور هاوێژەکان (نووتی ١٩٦٢)، تاکوو لەم ڕێگایەوە شوێن پێیەک بۆ خۆیان بدۆزنەوە. کەنێدی بۆ بەربەرەکانیکردن لەگەڵ قەیرانی موشەکیی کوبا بەدوای ئەو ئامانجانەوە بوون:

١_ وەدەرنانی موشەکەکان لە کوبا.

٢_ خۆ بواردن لە شەڕی ناوەکی.

٣_ دژکردەوە لە بەرامبەر ڕووسەکان، لە شوێنەکانی تری جیهان.

٤_ پێداگری لە بەرامبەر ڕووسەکاندا.

کەنێدی، لە کات ژمێری ٧ی شەوی ٢٢ی تشرینی یەکەمی ١٩٦٢لە کاناڵە تەلەفیزیۆنیەکانی ئەمریکاوە ڕایگەیاند کە بە توندی پاپۆڕە بارهەڵگرە سەربازییەکان بەرەو کوبا دەپشکنێ.

بە دوای ئەم هۆشدارییەی کەنێدیدا، پاپۆڕەکانی سۆڤیەت، ڕێگای خۆیان گۆڕی و، لە چوون بەرەوکوبا خۆیان بوارد. ئەم قەیرانە لە دوای، داوای خرۆشچۆف لە ئەمەریکا بۆ لابردنی موشەکەکانی لە تورکیا گەیشتە لوتکە. بەڵام بە تێگەیشتنی هەر دوو لایەن لە سەر ئەوەی کە ئەو هەڕەشانە دەبنە هۆی هەڵگیرسانی شەڕێکی ئەتۆمی، لەگەڵ یەکتر ڕێک کەوتن. لە ڕاستیدا ئەوە کەنێدی بوو کە خرۆشچۆفی ناچار بە پاشەکشە کرد. سۆڤیەت لەو قەیرانەوە بۆی دەرکەوت کە ئەمەریکا هەروا سنوورەکانی خۆی لە جیهانی سێهەمدا پەرە پێدەدا. لە بواری چەکی ئەتۆمیشەوە، ڕێککەوتننامەی قەدەغەکردنی تاقیکردنەوە ئەتۆمیەکانیان مۆر کرد.

دەکرێ لە دەرەنجامەکانی قەیرانی موشەکیی کوبا، ئاماژە بە پێداگریی فەرەنسا لەسەر دروستکردن و تاقیکردنەوەی چەکە ناوەکیەکان و، هەروەها چوونەدەری وڵاتی ناوبراو لە رێککەوتننامەی ناتۆ بکرێ. ژەنەراڵ دۆگۆل، سەرۆک کۆماری فەرەنسا، پشتیوانی لە تیۆری ئەورووپای سەربەخۆ کرد. کەنێدی رەخنەی لە سیاسەتە بەرگرییەکانی ئەمەریکا لە سەردەمی ئایزنهاوێر دەکردو، و، پێیوابوو کە ناوبراو لە رادەبەدەر پشتی بە هێزی بۆمبە ئەتۆمیەکان بەستبوو. ئەو دەیویست لە هەموو بوارەکاندا دەستی بە رووبەڕوو بوونەوە و بەربەرەکانیکردن لەگەڵ هێرشی کۆمۆنیستی ڕابگا. کەنێدی لەم بوارەدا دەستی بە دروستکردنی " کلاوسەوزەکان" کرد تاکوو بە هێزی دژە شۆڕشی خۆیان بۆ پووچەڵ کردنەوەی شۆڕش، یان راپەڕینەکان لە دارستانەکانی ئاسیا یان کێوەکانی ئەمەریکای باشوور، زەبری کۆتایی لە هێزە ئازادیخوازە نەتەوەییەکان بوەشێنن.

هێزی دژە شۆڕشی کەنێدی وابڕیار بوو بە خەڵک نیشان بدا کە، لە نێوان داگیرکاریی فیۆدالی و کۆمۆنیزمی سەرەڕۆدا، هێڵێکی ناوەندی بەناوی لیبراڵ هەیە. بە بڕوای کەنێدی، کاتێک کە ئاسیا ییەکان، ئەفریقیەکان و ئەمەریکیەکان بۆیان دەرکەوێ کەلایەنێکی لیبراڵ هەیە، بۆخۆیان کۆمۆنیزم توور هەڵدەدەن.

لە روانگەی کەنێدیەوە، ڤێتنام شوێنێکی گونجاو و لەبار بۆ تێکهەڵچوون بوو. ناوبراو لەوێدا دەیتوانی هۆگری خۆی بە جیهانی سێهەم نیشانبداو، بیسەلمێنێ کە ئەمەریکا لەسەر بەڵێنەکانی خۆی سوورە. بەم شێوە، سوپای ئەمەریکای تووشی گەورەترین شەڕەکانی مێژووی مرۆڤایەتی کرد. رووخاندنی رژێمی نیگۆدین دیم، سەرۆک کۆماری ڤێتنامی باشوور، ئاگری شەڕەکەی خۆش کرد. سێ حەوتوو دوای مردنی دیم، کەنێدی خۆی لە رۆژی ٢٢ی تشرینی دووهەمی ١٩٦٣ لە شاری دالاس ((تەگزاس) کوژراو، لیندۆن جانسۆن، جێگری ناوبراو پۆستی سەرۆک کۆماری بەدەستەوە گرت. ناوبراو هەروا سیاسەتی کەنێدی لە ڤێتنامدا درێژە پێدا.

رێبازی سیاسی کەنێدی لە هێندێک لە وڵاتانی جیهانی سێهەمدا، پێویستی بە شتی دیکە بوو. بۆ وێنە : رووداوەکانی دۆمینیکێن دوای کوژرانی ترۆخیلۆ، سەرۆک کۆماری ئەو وڵاتە (١٩٦١) بوو بە هۆی ئەوی کە کەنێدی سێ رێگاچارە (ئەڵتەرناتیف) کە بەوتەی خۆی بە پێی گرنگیی هەر کامەیان بریتی بوون لە : پێکهێنانی رژێمێکی دێمۆکراتیکی بە پرەستیژ؛ هێنانە سەرکاری رژێمێکی وەک رژێمی ترۆخیلۆ؛ یان هێنانە سەرکاری رژێمێکی وەک رژێمی کاسترۆ.

به بروای ناوبراو، " ریگا چارەی یەکەم لە دووانەکەی تر زۆر باشترە.بەلام هەتا کاتیک دلنیا نەبین کەرەنگەتووشی ئەلتەرناتیفی سیهەم دەبین، ریگا چارەی دووهەم رەت ناکەینەوە."ئەم تیروانینە، روانگەی ئەمەریکا و کەنێدی بەرامبەر بە جیهانی سیهەم دەردەخا.

کەنێدی دەیویست دیمۆکراسی هەبێ، بەلام ئەگەر دەولەتێکی شۆرشگێر ئووجمی سۆسیالیستی لە خۆ بگرتبا، یان ئەوەی کە مەترسی ئەوە هەبوایە کە دەبێتە ولاتێکی کۆمۆنیستی؛ ناوبراو دیکتاتۆری پەسند دەکرد، کە لە دوارۆژدا شتێکی بۆ بکردنایە. لە هەمووی گرنگتر، سووربوونی ناوبراو بوو لە سەر ئەوەی کە رووسەکان وەدەربنێ و، نفووزی سیاسی و ئابووریی ئەمەریکا بپارێزێ. کەنێدی هەروەها سەرکردە بەکرێگیراوە دیکتاتۆرەکانی جیهانی سیهەمی دەخستە ژێر گوشارەوە، تاکوو شۆرشی سەوز (دابەشکردنی زەوییەکان) بکەن و، لە بوارەکانی کۆمەلایەتییەوە دەست بە شۆرشی " سپی" بکەن، تاکوو گیرۆدەی شۆرشی خەلک نەبنەوە. لەو ولاتانەی کە بوار بۆ چەپ رەخساوە، نەهێلێ بچنە ناو باوەشی کۆمۆنیزمەوە.

لەو پێناوەدا، رێگای بە چالاکی هێزە نەتەوەییە غەیرە کۆمۆنیستەکان دەدا، تاکوو لەمجۆرە رژێمانە حکومەتی پارلمانی پەسند بکەن و، پێکەوە کەسایەتیەک بۆخۆیان پێکەوە نێن.

ریبازی سیاسی کەنێدی ـ وەک نامارا Kennedy- Mc Namara Doctrine

ئەم ریبازە بە هەلوێستێکی نەرم بەناوبانگە، بریتیە لەوەی کە لەگەل هێرشی سۆڤیەتدا، ئەمەریکا دەستبەجێ و بە شێوەیەکی بەرفراوان دەست بە هێرشێکی ئەتۆمی لە دژی سوڤیەت ناکا، بەلکوو سەرەتا لە رێگای هێزە ئاساییە نائەتۆمیەکان، بەری بە هێرشی سۆڤیەت دەگرت. ئەمە هەلێکی باشە بۆئەوەی کە لەگەل رووسەکاندا لە بواری سیاسییەوە وتوویژ بکرێ و، مەترسی شەرێکی ئەتۆمیان بە گوێ دا بدرێ و، ئەگەر ئەم وتوویژانە بێ کەلک بوون، ئەوکاتە لە هێزی ئەتۆمی کەلک وەرگرن. ئەم ستراتیژیە پێویستی بە بەهێزکردنی هێزی دووهەمی زەبروەشێنی ئەمەریکا و بەرفراوانکردنی هێزە نەریتیەکانی ناتۆ هەبوو و، مەبەستیش ئەوە بوو کە رووسەکان بەهەر شێوەیەک کە شەر دەست پێ بکەن، ئەوا ناتۆ توانایی بەربەرەکانی و وەلامدانەوەی ئەو هێرشەی دەبێ.

ڕێبازی سیاسیی گۆرباچۆف *Gorbachev Doctrine*

بە ڕێباز ورێچکە سیاسیەکانی میخائیل گۆرباچۆف، دوایین سەرۆک کۆماری یەکیەتیی سۆڤیەت لە نیوان ساڵەکانی ١٩٨٥ هەتا ١٩٩١ (تاکوو هەڵوەشانەوەی سۆڤیەت) دەگوترێ. دوای مردنی لئۆنید بێرژنێف (١٩٨٢)، مەکتەبی سیاسیی سۆڤیەت، یۆری ئاندرۆپۆف، سەرۆکی " K G B"ی وەک جێنشینی ناوبراو دیاری کرد. ناوبراویش دوای پازدەمانگ کۆچی دوایی کردو، جێگای خۆی بە کۆنستانتین چرنینکۆف کە بە " سێبەری بیرژنێف" دەژمێردرا، بەخشی. چرنینکۆف لە ئاندرۆپۆف پیرتر و نەخۆشتر بوو و، دوای سێزدە مانگ سەرۆکایەتی، لە دەی مانگی مارتی ساڵی ١٩٨٤دا، کۆچی دوایی کرد.

لەو سەردەمەدا سۆڤیەت تووشی قەیرانی مردنی سەرۆکەکانی بیوو و، بە ئاشکرایی هەست بە نەبوونی سکرتێری گشتی لە گۆڕپانی سەرکردایەتیدا دەکرا. مردنی سێ سکرتێری گشتی لە ماوەی کەمتر لە چوار ساڵدا و کۆچی دوایی ٦ کەسی تر لە ئەندامانی پۆلیت بورۆ (مەکتەبی سیاسی)، هەلێکی لە باری بۆ هاتنە گۆڕەپانی ڕێبەرە گەنجترەکان ڕەخساندو، هەر بەو پێیە گۆرباچۆف وەک ڕێبەر و پێشەنگی بەرەی سێهەمی شۆڕش، لە لایەن گرۆمیکۆ، وەزیری دەرەوەی ئەوکاتی سۆڤیەت بە پاڵێوراوی سکرتێری گشتی حیزبی کۆمۆنیست دەست نیشانکرا.

واپێدەچوو کە هۆکارەکانی خوارەوە بوون بە هۆی ئەوی کە گۆرباچۆف بە شێوەیەکی ئاوا خێرا لە دەزگای بەڕێوەبەریی سۆڤیەتدا گەشە بکا:

١ــ پێوەندی لەگەڵ بەرپرسە باڵاکانی حیزب لە ساڵەکانی ١٩٥٠ هەتا ١٩٦٠.

٢ــ نیشاندانی بەهرە تاکەکەسی و لێهاتوویی و شارەزایی سیاسی و ئابووری لە ماوەی ساڵەکانی ١٩٧٠ هەتا ١٩٨٠.

٣ــ پشتیوانی هەمەلایەنەی تەکنۆکراتەکانی بەرەی سێهەمی شۆڕش بە هۆی تایبەتمەندیی هاوبەشی نێوانیان، کە نەیارەکانی تری حیزب لێی بێبەش بوون.

٤ــ مردنی کۆنە سەرکردەکان کە شوێنی زیاتری بۆ گەنجترەکان ئاوەڵا کرد.

ناوبراو دوابەدوای بەدەسەڵات گەیشتنی، گۆڕانکارییەکی بەربڵاوی لە ئەندامانی مەکتەبی سیاسی، کۆمیتەی ناوەندیی حیزب، حیزبە کۆمۆنیستەکانی پازدە کۆمارەکە، ئەنجوومەنی وەزیران،

فەرماندەرانی سوپا و ئۆرگانەکانی تردا پێکهێنا. ئەم کارە چەندین گۆڕانکاری لە سیاسەتی نێوخۆ و دەرەوەی سۆڤیەتدا پێکهێنا کە ئاماژە بە هێندێکیان دەکەین:

سیاسەتی نێوخۆیی: ئەم سیاسەتە پێشکەوتنی کۆمەلآیەتی و ئابووری سۆڤیەتی خێراتر دەکرد. بە بڕوای بەرپرسانی ئەو ولآتە، ئەم سیاسەتە ڕێبازی ستراتیژیکیی سۆڤیەتی پێک دەهێنا.

بەپێی بڕیارەکانی کۆمیتەی ناوەندیی حیزب، دەبوایە زیاتر لە ۲۰۰میلیارد رووبلّ لە پلانی پێنج ساڵەی ئاوەدانکردنەوەدا بۆ نۆژەنکردنەوەو نۆیکردنەوە و ئامادەکردنی تەکنیکی بەرهەمهێنان تەرخان کرابا. بەپێی ئەم سیاسەتە، خێراکردنی پرۆسەی بەرهەمهێنان و ئەلەکترۆنیزەکردنی بەربلآو و ئۆتۆماتیزەکردنی کەرەسە تەکنیکیەکان و کەڵک وەرگرتن لە کۆمپیوتەر پێش بینی کرابوو.

مەسەلەی خۆراک و دابینکردنی بڕی پێویستی خۆراک یەکێک لە گرفتەکانی سۆڤیەت بوو، کە بەپێی بڕیاری کۆمیتەی ناوەندیی حیزب دەبوایە" لە کورتترین هەلی رەخساو دا" چارەسەر بکرێ. کۆمیتەی ناوەندی لە سەر ئەو بڕوایە بوو کە دەبێ گۆڕانکارییەکی گرنگ و بنەڕەتی لە بواری کشت و کاڵدا پێک بێ و، لەو بوارەشدا ئاشکرای کرد کە قەرەبووکردنەوەی ئەم دواکەوتووییە، کیسەلآنە بەڕێوە دەچێ.

ئامانج و ئاراستە گشتیە ستراتیژییەکانی سۆڤیەت لە پانتایی سیاسەتی دەرەوەدا:

گرنگترین خاڵەکانی ئەو سیاسەتە کە لە ساڵی ۱۹۸٦دا لە لایەن گۆرباچۆفەوە ڕاگەیەندران، بریتین لە :

۱ــ لە نێوبردنی هەموو کەرەسە ناوەکیەکان تاکۆتایی ئەم سەدەیە. [سەدەی بیستەم .و]

۲ــ پیرەوی لە ڕێبازی پێکەوە ژیانی ئاشتیانە.

۳ــ پێشگیریکردن لە گوازرانەوەی پێشبڕکێی چەک و چۆڵ بۆ بۆشایی ئاسمانی.

٤ــ وەدەرنانی هێزەکانی سۆڤیەت لە ئەفغانستان بەپێی خشتەیەکی زەمەنیی دیاریکراو.

٥ ــ هاوکاریکردن لە بواری کەمکردنەوەی ئاڵۆزی.

٦ــ رەتکردنەوەی تیرۆریزمی نێودەوڵەتی.

۷ــ درێژەدان بە ڕێککەوتننامەی ڤەرشۆ.

۸ــ باشترکردنی پێوەندییەکان لەگەڵ چینی کۆمۆنیست .

بە بڕوای گۆرباچۆف، بنەماکانی" سیستەمی کۆمەڵگای نێونەتەوەیی" بریتین لە:

١ـ لە بواری سەربازییەوە:

ـخۆبواردنی دەوڵەتە خاوەن چەکە ناوەکیەکان لە شەڕ لەگەڵ یەکتردا.

ـ کۆتایی هێنان بە تاقیکردنەوە ناوەکیەکان.

ـ کەمکردنەوەی تێچووە سەربازییەکانی وڵاتان بۆ ڕێژەیەکی گونجاو.

٢ـ لە بواری سیاسییەوە:

ـ نەهێشتنی قەیرانە نێونەتەوەییەکان.

ـ پێشگیریکردن لە تیرۆریزمی نێودەوڵەتی.

٣ـ لە باری ئابوورییەوە:

ـ خۆبواردن لە سیاسەتی گەمارۆ و سزای ئابووری، بە مەرجێک لە لایەن کۆمەڵگای نێودەوڵەتیەوە پێشنیار نەکرابێ.

ـ چارەسەری کێشەی قەرزەکان.

ـ بەشداریی هاوبەش لە لێکۆڵینەوە و کەڵکی ئاشتیانە لە ئاسمان.

بە بڕوای شارەزایان، بەڕێوەبردنی سیاسەتەکانی بەناو گلاسنۆست و پرۆسترۆیکا لە لایان گۆرباچۆفەوە بواری لەبەریەک هەڵوەشانی سیستەمی سۆڤیەتی لە ماوەی ساڵی ١٩٩١دا ڕەخساند.

ڕێبازی سیاسیی مۆنرۆ — *Monroe Doctrine*

ئەم زاراوەیە بە ڕێبازی سیاسیی جیمز مۆنرۆ، سەرۆک کۆماری ئەمەریکا دەگوترێ کە بۆ یەکەمین جار لە ڕێکەوتی دووی کانوونی یەکەمی ١٨٢٣ لە پەیامێکدا بۆ کۆنگرەی ئەمەریکا ڕاگەیەنرا. سیاسەتی مۆنرۆ لە چوار بەش پێک دەهات کە ئامانجی دوو بەشی یەکەم، پێوەندی بە کەمکردنەوەی چالاکیەکانی هێزە ئەورووپیەکان و، دوو بەشی دووهەمیش پێوەندی بە چالاکیەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاوە هەبوو. دوو بەشی یەکەمی سیاسەتی ناوبراو بریتی بوون لە:

١ـ نابێ لەمەولاوە کیشوەری ئەمەریکا نابێ ببێتە پاشکۆی هیچ وڵاتێکی ئەورووپی.

٢ــ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا هەرجۆرە هەوڵێک بۆ پەرەپێدانی سیستەمە سیاسیەکانی ئەوروپا لە هەربەشێک لە نیوگۆی ئەمەریکادا بە دژی ئاشتی و ئاسایشی خۆی دەزانێ.

دوو بەشەکەی تر کە تارادەیەکی زۆر هەتاکوو تێوەگلانی ئەمەریکا لە شەڕی یەکەمی جیهانیەوە جێبەجێ نەکران، بریتی بوون لە:

١ــ خۆتێوەرنەدانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە کۆلۆنیەکانی ئەوروپا، جگە لە خوودی کیشوەری ئەمەریکا نەبێ.

٢ــ خۆتێوەرنەدانی ئەمەریکا لە شەڕی نێوان هێزە ئەوروپیەکان لە سەر کێشە نێوخۆییەکان

سیاسەتی مۆنرۆ لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا وای لێهات کە ئەمەریکا خۆی بەژاندارمی ئەمەریکای باکوور و ئەمەریکای باشوور دەزانی و، ئەم کارە بوو بە هۆی سەرهەڵدانی ئاڵۆزیەک لە پێوەندییەکانی نێوان ئەو وڵاتە و وڵاتانی ئەمەریکای لاتین.

بە بڕوای کاربەدەستانی ئەمەریکا، سیاسەتی مونرۆ هەروا بە یەکێک لە پرەنسیپە سەرەکیەکانی سیاسەتی دەرەوەی ئەمەریکا دەژمێردرێ.

ڕێبازی سیاسیی نیکسۆن(١٩٧٤-١٩٦٨) **Nixon Doctrine**

ئەم ڕێبازە سیاسیە بۆ یەکەمجار لەساڵی ١٩٦٩ لە لایەن ریچارد نیکسۆن، سەرۆک کۆماری ئەوکاتی ئەمەریکا لە " گۆوام" ڕاگەیەنرا، کە دەربڕی گۆڕانی ڕۆڵی دژە شۆڕشیی ئەمەریکا لە شەڕکردن بە قازانجی ڕژیمێکی لە حاڵی شەڕدا ــ وەک ڤێتنام ــ بۆ دابینکەری پێداویستی و ڕاهێنانی بەرفراوان و هەمەلایەنەی کڕیارانی ناوچەیی بوو. لە قۆناغی بە ڤێتنامی کردنی شەڕی ڤێتنامدا، کیسەنجەر وەزیری کاروباری دەرەوەی ئەمەریکا، بە دوای پێکهێنانی" پێوەندیی تایبەت" لەگەڵ وڵاتە سەرکیەکانی جیهانی سێهەمدا بوو، چوونکە لەمەوبەدواوە دەبوون بە هاوپەیمانە بچووکەکان لە کردەوەی ئەستەمی بەڕێوبەریی ئیمپریالیستیدا. لە هەل و مەرجەدا بوو کە بیری" زلهێزە ناوچەییەکان" لە دایک بووو، ئێران لە پاڵ بەرازیل، ئەندەنۆسیا، ئیسرایل و پورتوگال، وەک یەکێک لە گرنگترین پاڵێوراوانی ئەو ڕۆڵە هەڵبژێردرا.

ویلایەتە یەکگرتەوەکانی ئەمەریکا لەبەر ئەو هۆیانەی خوارەوە هەوڵی داوە تاکوو سنووری دەسەڵاتی جیهانی خۆی بۆ ناوچەی مەدیتەرانە و زەریای هیند بگوازێتەوە:

١ـ پەرەگرتنی دزەکردنی سۆڤیەت لە ناوچەی گرنگ و ستراتیژی و پڕ لە نەوتی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست و مەدیتەرانە.

٢ـ بە لوتکەگەیشتنی بزووتنەوە رزگاریدەرەکان لە ئەنگۆلا، مۆزامبیک، زیمبابووە، ئەریتریا، فەلەستین و عەممان دا.

٣ـ بوژاندنەوەی دەسەڵاتی ئەمەریکا بۆ پاراستنی پێگەکەی لە سیستەمی جیهانیدا لە بەرامبەر ئەورووپای رۆژئاوادا.

هەر بۆیە پێکهێنانی تۆرێکی پتەو لە هاوپەیمانانی ئەمەریکا لە رۆژهەڵاتی نێوەڕاست و باشووری ئەفریقیادا کە لە لایەن ئەمەریکاوە پشتیوانیان لێدەکرا، بوو بەبناغەی سەرەکی ئەم رێبازە سیاسیە.

داوابەدوای سەفەری نیکسۆن بۆ تاران (١٩٧٢)، کیسەنجەر داوای لە وەزارەتی بەرگری کرد تاکوو هەرجۆرە کەرەسەیەکی شەڕ بەهەر رادەیەک کە حکومەتی ئێران پێویستی پێی هەبێ، بە ئێران بدا. ئێران لە زۆر بوارەوە، هەڵبژاردەیەکی بێ وێنە بوو بۆ رێبازی سیاسیی نیکسۆن. رژێمی شا بە هەبوونی پاڵنەری هەستی " بەرپرسیایەتی ناوچەیی" پێوەندییەکی گەرم و گووڕی لەگەڵ ئەفریقیای باشوور و ئیسرائیلدا دامەزراند و، پێوەندییەکی گرنگی لەگەڵ عەرەبەستان و شێخەکانی کەنداوی فارسیشدا پێکهێنا. دوای چوونەدەری هێزە سەربازییەکانی بەریتانیا لە کەنداوی فارس، رژێمی شا پێی خۆش بوو بۆشاییە پڕ بکاتەوە. چوار هێندەبوونی نرخی نەوت لە نێوان شەڕی تشرینی یەکەمی عەرەبەکان و ئیسرائیل (١٩٧٣)دا، خەریک بوو خەونی رژێمی شای ئێران وەدی بێنێ.

ئاستی کرینی کەرەسەکانی شەڕ لە ئەمەریکا لە ١٠ ملیۆن دۆلار لە ساڵی ١٩٥٠ بۆ ١/٣ میلیارد دۆلار لە ساڵی ١٩٧٦دا زیادی کرد؛ بە شێوەیەک کە لە سەردەمی رووخانی رژێمی شا دا دەبوایە بەڕادەی ١٢/١ میلیارد دۆلار لە پێشکەوتووترین چەک و چۆڵی سەربازیی جیهان نێردرابایە بۆئێران.

بنەمای رۆڵی ناوچەیی رژێمی شا، بەپێی رێبازی سیاسیی نیکسۆن بریتی بوو لە:

١_ تێکدانی هاوسەنگیی سەربازی بە زیانی گوشارەکانی ناسۆنالیستیی رادیکاڵ، بەتایبەتی لە کەنداو دا.

٢_ سەرکوت کردنی راپەرینی "ڤفار" (١٩٧٥_ ١٩٧٣).

٣_ بەشداری لە هێرشە سەربازییەکانی پاکستان لە بەرامبەر هێزە نەیارەکان لە بلوچستان دا.

٤_ هاوکاریکردنی سۆمالی لە شەڕ لەگەڵ ئیتیۆپیدا. ئەم کارانە بڕێکی کەم لە هێزی سەربازیی هێزە چەکدارەکانی رژێمی شای بە خەڵکی دنیا نیشان دا. رژێمی شا لە ناوچەدا بە تەواوکەری رۆڵی ئیسرائیل دەژمێردرا.

لە نێوەڕاستەکانی ساڵی ١٩٧٤دا بە رووخانی رژێمەکانی پورتوگال، ئەتیۆپی و یۆنان (کەلە لایەن ئەمەریکاوە پشتیوانیان لێ دەکرا)، تەوەری رێبازی سیاسیی نێکسۆن بەکردەوە هەڵوەشایەوە.

Aryan Clause

رەسەنایەتیی ئاریا

بە ماددەیەکی یاسایی دەگوترێ کە لە مانگی حوزەیرانی ساڵی ١٩٣٣ لە پێناو سیاسەتەکانی هەڵاواردنی رەگەزیی نازییەکان پەسند کرا. بەپێی ئەم یاسایە بەشداریی جوولەکەکان لە چالاکیە کولتوورییەکان بۆ وێنە بەرهەمهێنانی فیلم و بەشداری لە شانۆدا قەدەغە کرابوو.

Reform

ریفۆرم

چاکسازی یان ریفۆرمە سیاسیەکان یەکێک لە هۆکارە سەرەکیەکانی گۆڕانکارییە سیاسیەکانن. ریفۆرمەکان رەنگە لە سەرەتادا تایبەت بە بوارێکی بۆ وێنە دابەشکردنی زەوییەکان بن، بەڵام دواتر بەرفراوانتر دەبن. لەو وڵاتانەی کە دەرەتانی ئەوەیان نەبووە لە خوارەوەڕا شۆڕش و راپەڕین بکەن، بەرێوەبردنی رێفۆرمەکان لە سەرەوە جێگای شۆڕشیان گرتۆتەوە. ریفۆرمەکانی میجی لە ژاپۆن لە ساڵی ١٨٦٨، ریفۆرمە بە ناوبانگەکانی بیسمارک لە ئەڵمانیا و، ریفۆرمەکانی ئەم دواییانەی گۆرباچۆف لە یەکیەتیی سۆڤیەتی پێشوو، دەرەنجامی گەورەو شۆڕشگێرانەیان بەدواوە بووە. هەر بۆیە رەنگە هێندێک ریفۆرم لە هێندێک لە شۆڕشەکان کاریگەرتر بن. لە بارەی هەل و مەرجی ریفۆرمەکانەوە دەبێ بگوترێ کە بەڕێوەچوونی ریفۆرمەکان پێویستی بە جۆرێک کەلێن و

لێکدابڕان لە نێو چینی دەسەلاتدار و، سەربەخۆیی ریفۆرمیستەکان لەو تاقمانەی کە رەنگە لە رەوتی ریفۆرمەکاندا زەربەیان لێ بکەوێ، هەیە. پاشاکان، هێزە سەربازییەکان و بەشێک لە چینی ئاریستۆکرات و رۆشنبیران لە ولاتە جۆراجۆرەکاندا، لە ریفۆرمە سیاسیەکاندا رۆڵیان هەبووە.

سەرکەوتنی ریفۆرمەکان بۆوێنە پێویستی بەوە هەیە کە لە هەلومەرجی لەباردا جێبەجێ بکرێن. کاتێک رژێمە سیاسیەکان تووشی قەیرانێکی ئاشکراو لەرادەبەدەر بن، ریفۆرمەکان لە پێگەیەکی لاواز و وەک دژکردە لە بەرامبەر قەیرانەکەدا جێبەجێ دەکرێن و، هەربۆیە رەنگە ریفۆرم بۆ خۆی کاریگەری لەسەر تەشەنەکردنی قەیراندا هەبێ و، دەرەنجامی نەخوازراوی لێ بکەوێتەوە. بەلام کاتێک ریفۆرم لە هەلومەرجی ئاساییدا و بەرلە سەرهەڵدانی قەیران جێبەجێ بکرێ، ئەوکاتە کاریگەرییەکی زیاتری هەیە. سەبارەت بە جۆری ئەو سیستەمانەی کە ریفۆرمیان تێدا جێبەجێ دەکرێ، دەبێ رژێمە داخراو و ئۆتۆریتەخوازەکان لە رژێمە دیمۆکراتیکەکان جیا بکەینەوە. رژێمە داخراوەکان لەم لایەنەوە زوو زەربەیان لێ دەکەوێ و، رەنگە چەند ریفۆرمێک، بەرە بەرە دەسەلات و کۆنترۆلی رژێم لاواز بکاو، بەدنەدان و پشتیوانی و بەهێزکردنی نەیارانی رژێم، ببێ بە هۆی رووخانی رژێم . بەلام بە پێچەوانە، سیستەمە دیمۆکراتیکەکان لە بەرامبەر ریفۆرمدا چاکتر خۆیان رادەگرن. لە بواری جۆری ریفۆرمەوە، رەنگە ئامانجی ریفۆرمە سیاسییەکان وەلامدانەوە بە قەیرانی رەوایی رژێم و بوژاندنەوەی بنەماکانی دەسەلاتی رژێم یان وەلامدانەوە بە قەیرانی بەشداریکردن و بەرفراوان کردن و بەهێزکردنی دەلاقەی بەشداریی گشتی لە سیاسەتدا بێ. هەروەها، رەنگە ریفۆرمەکان بۆ بە هێزکردنی توانایە جۆراجۆرەکانی دەوڵەت لە کاری کۆکردنەوە و دابەشکردنی سەرچاوە جۆراوجۆرەکان بێ. زۆربەی کاتەکان ریفۆرمە ئابوورییەکان لە بواری دابەشکردنی دادپەروەرانەی سامان و کەمکردنەوەی دژایەتی و ناهاوسەنگیە کۆمەلایەتیەکان، تایبەتمەندیی سیاسی بە خۆیەوە دەگرێ و، سەرچاوەکانی دەسەلات و ئیمتیازەکان ناچار بە یەکگرتن دەکا. سەرکەوتنی ریفۆرمخوازان زیاتر پێویستی بە هاوکاریی بەشە سەرەکیەکانی هێزە نەیارو ریفۆرمخوازەکانی دەرەوەی چوارچێوەی دەسەلاتی سیاسی هەیە.

هێندێک لە نووسەران، پێیانوایە ریفۆرمەکان لە بەرامبەر شۆڕشەکاندان ، لە حاڵێکدا کە قووڵبوونەوەی شۆڕشەکان، زیاتر پێویستی بە ریفۆرم لە سەرەوە هەیە. سەبارەت بە پێوەندیی نێوان ریفۆرم و شۆڕش، ریفۆرمەکان ــ هەروەک ئاماژەمان پێکرد ــ رەنگە هاندەری شۆڕش بن و

ڕەوتی شۆڕش خێراتر بکەن یان ببنە هۆی لەبەریەک هەڵوەشانی ڕژێمە سیاسییەکان. هێندێک لە ریفۆرمە سیاسی و بەرتەسکەکان لە ماوەیەکی زۆر کەم لە پێش سەرهەڵدانی شۆڕشەکان هاتوونە ئاراوە. لە هەل و مەرجی جۆراوجۆردا، ڕەنگە ریفۆرم بەر بە سەرهەڵدانی شۆڕش بگرێ، هەروەک چۆن لە زۆربەی وڵاتانی ئەورووپیدا کە شۆڕش وراپەڕینیان بەخۆوە نەدیوە، دەسکەوتی هاوشێوەیان بە هۆی ریفۆرمەوە وەدەست هێناوە. لە سۆنگەی ئەوەی کە ریفۆرمەکان لە نێو سیستەمە نەریتی، یان لە نێو سیستەمە دێمۆکراتیک یان سیستەمە ئایدۆلۆژییەکاندا روو دەدەن، پۆلێن بەندی بکەین. ریفۆرمەکان لە سیستەمە دێمۆکراتیکەکاندا، بەشێک لە پرۆسەی ئاسایی سیاسی پێک دێنن و، سەقامگیری و کارامەیی زیاتر بە سیستەمەکە دەبەخشن. بەڵام ریفۆرم چ لە سیسستەمە نەریتی و چ لە سیستەمە ئایدۆلۆژییەکاندا بەواتای چوونەدەر لە پرۆسەی ئاسایی سیاسی دەژمێردرێ و، بۆیە ریفۆرمەکان مەترسی و ناسەقامگرتوویی سیاسی دەخوڵقێنن.

ڕاگەیاندنی یەک لایەنەی سەربەخۆیی
Uhilateral Declaration Of Independence

ڕاگەیاندنی یەک لایەنەی سەربەخۆیی لە هەوڵی دەوڵەتی " بەرەی روودزیا" بەرێبەرایەتی یان سمیت، سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی ئەو وڵاتە دەچێ، کە لە رێکەوتی ١١ی تشرینی دووهەمی ١٩٦٥ یەک لایەنانە سەربەخۆیی ئەو وڵاتەی ڕاگەیاند. بەریتانیا دژی ئەو هەوڵەی دەوڵەتی روودزیا راوەستاو، لە لایەن رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکانیشەوە، مەحکووم کرا.

ڕاگەیەنراوی بنەماکانی یاسا نێودەوڵەتیەکان سەبارەت بە پێوەندی و هاوکاریی دۆستانە لە نێوان دەوڵەتان دا
Declaration On Principles Of International Law Concerning Friendly Relations And Cooperation Among States (١٩٧٠)

بە پاشکۆی بڕیارنامەی ژمارە ٢٦٢٥ی کۆمەڵەی گشتی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان دەگوترێ لە ساڵی ١٩٧٠دا بەمەبەستی هاندان، پەرەپێدان و پیادەکردنی مافە نێودەوڵەتیەکان، بە بێ دەنگدان، لە لایەن کۆمەڵەی گشتییەوە پەسند کرا. ئەو ڕاگەیەنراوە ئەو

خاڵە بەرچاوانە لە خۆ دەگرێ کە ئەندامانی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان لەسەریان کۆکن. بۆوێنە خۆبواردن لە هەڕەشە یان کەڵک وەرگرتن لە هێز، چارەسەری ئاشتیانەی کێشە نێودەوڵەتیەکان، بەشداریکردن لە کاروباری نێودەوڵەتیدا، بەپێی نێوەڕۆکی جاڕنامەی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان، دەست تێوەرنەدان لە کاروباری نێو خۆیی وڵاتەکان، هەبوونی مافی بەرامبەرو یەکسان و دیاریکردنی مافی چارەنووس، بنەمای یەکسانیی وڵاتان و جێبەجێکردنی بەڵێننامە نێونەتەوەییەکان.

Balfour Declaration — ڕاگەیەنراوی باڵفۆر

ڕاگەیەنراوی دەوڵەتی بەریتانیایە کە لە لایەن باڵفور، وەزیری دەرەوەی بەریتانیا مۆر کرا. ئەو ڕاگەنراوە وەکوو نامەیەک بۆ لۆرد ڕۆچیڵد نوسرابوو و لە ڕێکەوتی دووی تشرینی دووهەمی ۱۹۱۷ بڵاو بۆوە. لەو ڕاگەیەنراوەدا هاتووە:

"دەوڵەتی خاوەن شکۆ پێی خۆشە دەوڵەتی نیشتمانیی جوولەکە لە فەلەستین دامەزرێ و، ئەوپەڕی هەوڵی خۆی بۆ پێکهێنانی ئاسانکاری بۆ گەیشتن بەو ئامانجە وەگەڕ دەخاو، لە هامان کاتدا هیچ کردەویەک ناکا کە بە پێچەوانەی مافە شارستانی و ئایینیەکانی فەلەستینە غەیرە جوولەکەکان یان بە پێچەوانەی ماف و پێگەی سیاسی جوولەکەکان لە هەر وڵاتێکی تر بێ".

Brazzaville Declaration — ڕاگەیەنراوی برازاڤیل

ئەو زاراوە بەراگەیەنراوێک دەگوترێ کە بەپێی ئەو ڕاگەیەنراوە، شارڵ دوگول، ڕەسمیەتی بە "یەکیەتیی فەڕەنسا" لە قۆناغی دوای شەڕدا بەخشی (١٩٤٤). بەم پێیە، ئەو کەسانەی کە لە نێو کۆلۆنیالەکانی فەڕەنسادا دەیانویست بین بە نوێنەری ئەنجوومەنی نیشتمانیی فەڕەنسا، مافی هاووڵاتیی فەڕەنسیان پێ دەبەخشرا. ئەوان لە هەمان کاتدا دەیانتوانی بین بە ئەندامی ئەنجوومەنە نیمچە خودموختارەکانی هەرێمەکانیش.

Brussels Declaration — ڕاگەیەنراوی برۆکسێل (۱۹۸۸)

ڕاگەیەنراوێکە کە لە کۆتایی کۆبوونەوەی ڕێبەرانی ڕێکخراوی ناتۆ لە ٢ و ٣ی مارتی ١٩٨٨ لەگەڵ بەیاننامەی " کۆنترۆڵی چەکە ئاساییەکان " لە ژێر ناوی:"ڕێگای پێشکەوتووانەی دەستەبەرکردنی ئامانجەکانی ناتۆ " بۆ " وتووێژی سەقامگرتووی ئاسایی" کە لە ژێر کاریگەری بیرۆکەی "بەرگری ناهێرشبەرانە" بوو، بڵاو کرایەوە.

لەم کۆبوونەوەدا، ڕێککەوتننامەی ڤەرشۆ بە هۆی توانایی " هێرشی لە ناکاو" و توانای بەڕێوە بردنی "هێرشێکی گەورە و بەرفراوان" کەوتە بەر ڕەخنە . لەو بەیاننامەدا، لە سەر ئەوە پێداگری کرا کە دەبێ ئامانجی سەرەکی هێزە سەربازییەکان، تەنیا پێشگیریکردن لەشەڕهەڵایسان و دڵنیاکردنەوەی پرۆسەی بەرگری ڕەوا بێ، نەک ئەوەی ببن بە ئامرازێک بۆ هێرشکردن یان تۆقاندنی سیاسی و سەربازی.

ڕاگەیەنراوی جیهانیی مافەکانی مرۆڤ Universal Declaration Of Human Rights

ماف و ئازادییەکانی نێو ڕاگەیەنراوی جیهانی مافی مرۆڤ تێکەڵاوێکە لە کۆمەڵێک ماف و ئازادییەکانی مرۆڤ کە بەر لە دامەزراندنی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان، لە نێو دەستوور و یاسای وڵاتە جۆراوجۆرەکاندا گونجێنرابوون. هەروەها، مێژووی شارستانیەتی مرۆڤ پڕبووە لە هەوڵ وتەقەللای پێغەمبەران، فەیلەسوفان و بیرمەندان و مرۆڤدۆستانی تری ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا بۆ پەرەپێدانی ماف و ئازادییەکانی مرۆڤ . ئەگەر بیرمەندانی ڕۆژهەڵات لە بواری چییەتیی حەقیقەت و ڕۆحی مرۆڤ و ئەرکە ڕەوشتی و مەعنەوییەکانی مرۆڤدا بەرهەمی بەپێز و پڕنێوەرکیان بە میرات بەجێ هێشتووە، ئەوا زانایانی ڕۆژئاوا ڕۆڵێکی گرنگیان لە دروستکردنی تیۆرەکانی پێوەندیدار بە پێوەندییەکانی حکومەت و خەڵک دا گێڕاوە و، دەتوانین زۆربەی ڕاگەیەنراو و بەڵگەکانی پێوەندیدار بە پشتیوانی لە مافە سەرەکییەکانی مرۆڤ لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدە بە دواوە، لە نێو دەستوور و یاساکانی تری وڵاتانی نێوەگۆی ڕۆژئاوادا بدۆزینەوە.

لە ساڵی ١٩١٥دا، بەریتانیا " جاڕنامەی مەزن" (Magna Charta)ی ڕاگەیاندو، ئەگەرچی ئەم بەڵگە مێژووییە کۆمەڵێک لە ماف و ئازادییەکانی بۆهەموو خەڵک مسۆگەر دەکرد، بەڵام مەبەست لە هەموو خەڵک لە ڕاستیدا وەکوو مافی فیودالی سەدەکانی نێوەڕاست بوو و، بە هیچ جۆرێک ڕەش وڕووت و ڕەعیەتەکانی لە خۆ نەدەگرت. بۆوێنە یەکەمین یاسا کە پشتیوانی لە مافی

مرۆڤی لە خۆ گەرتبوو، دەتوانین ئاماژە بە جاڕنامەی مافی مرۆڤی ١٧٧٦ی هەرێمی ڤیرجینیای ئەمەریکا و جاڕنامەیەکی هاوشێوەش لە ئەیالەتەکانی پێنسێلڤانیا، مەریلەند، دلاوەر، نیوجێرسی، کارۆلینای باکوور و باشوور، نیویۆرک و جۆرجیا بکەین. هەروەها ڕاگەیەنراوی سەربەخۆیی ئەمەریکا لە ساڵی ١٧٧٦، پێوەلکاوەکانی دەستووری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە ساڵی ١٧٩١ و ڕاگەیەنراوی مافی مرۆڤی ڕێکەوتی ٢٦ی مانگی ئابی ١٧٨٩ی فەڕەنساش لە بەڵگە گرنگە مێژووییەکانی پێوەندیدار بە پشتیوانیکردن لە مافەکانی مرۆڤ دەژمێردرێن. هەر بۆیە بۆ یەکەمین جار لە نیوەی دووهەمی سەدەی هەژدەهەم لە ژێر ناوی ڕێبازی لیبڕالیزمدا چەمکەکانی مافی مرۆڤ، دادپەروەری و پاراستنی کەسایەتی مرۆڤ کە بۆ سەردەمی ڕابردوو دەگەڕێتەوە، بە ڕەسمی کۆکرانەوەو،نووسرانەوە.

بەپێی ماددەی ١ی جاڕنامەی مافی مرۆڤی ١٧٧٦ی ئەیالەتی ڤیرجینیای ئەمەریکا، هەموو مرۆڤێک بەپێی بڕیاری سروشت سەربەست و سەربەخۆیەو، مافی زاتیی تایبەتی هەیە کە ناکرێ بەپێی هیچ جۆرە پەیمانێکی کۆمەڵایەتی لەو مافانە بێ بەش بکرێ. ئەم مافانە بریتین لە مافی ئازادی و ژیان، مافی مڵکداریێ وێڕای ئامرازەکانی وەدەستهێنان و داواکاریی هەموو خاوەندارەییەتیەک ـ هەموو دەسەڵات و هێزی حکومەت هی خەڵکەو، لە خەڵکەوە سەرچاوە دەگرێ. حکومەت بۆ خێرو خۆشیی گشتی و پشتیوانی ودڵنیایی خەڵک پێکهاتووە. هەڵبژاردنەکان بەپێی تایبەتمەندیی زاتیی خۆیان دەبێ ئازاد بن و، دەبێ هەموو تاکەکان مافی هەڵبژاردن و دەنگدانیان هەبێ. دەبێ هەموو سەلاحییەتەکان لە بواری دارشتن و هەڵپەساردنی یاساکان لە بەردەستی خەڵک دابێ و، خەڵک لە ڕێگای هەڵبژاردنەوە ئەم دەسەڵاتە دەدەن بە نوێنەرەکانی خۆیان. هەموو خەڵک خاوەنی مافی یەکسان بۆ بەڕێوەبردنی سەربەستانەی ڕێوشوێنە ئایینیەکانی خۆیان، بەپێی ویژدانی خۆیانن. حکومەت دەبێ پارێزەری ئازادییە چاپەمەنیەکان بێ کە یەکێک لە بنەما سەرەکیەکانی ئازادییە. لە هەموو دادگاییەکانداو بە تایبەتی ئەو دادگاییکردنانەی کە سزای مەرگ بەسەر تاوانبارندا دەسەپێنن. هەموو تاکێک مافی ئەوەی هەیە کە لە هۆکار و چییەتیی ئەو تۆمەتەی کە وەپاڵی دراوە، ئاگادار بکرێتەوەو، لەگەڵ شایەدەکان و وەپاڵنەرانی تۆمەتەکە ڕووبەڕوو بکرێتەوە و، هەروەها دەبێ مافی دادگاییکردنێکی بە ئاشکرای لە لایەن دەستەی دادپەروەری هەبێ کە لە کەسانی سەر بە چینی خۆی پێکهاتبێ. نابێ هیچ کەس ناچار بکرێ بە دژی خۆی شایەدی بدا. نابێ سزایەکی

بێرەحمانە و نایاسایی بەسەردا بسەپێ و، لە کۆتاییدا دەبێ حکومەت پشتیوانی لە خەلک بکا و خۆشگوزەرانی و ئەوپەڕی بەختەوەریان بۆ دابین بکا.

ڕاگەیەنراوی سەربەخۆیی ئەمەریکاش نموونەیەکی مافەکانی مرۆڤە، فەلسەفە و نێوەڕۆکی ئەو ڕاگەیەنراوە لە ژێر کاریگەریی جاڕنامەی مافەکانی مرۆڤدا داڕێژراوە.

ڕاگەیەنراوی مافی مرۆڤی ١٧٨٩ی فەڕەنساش لە زۆر لایەنەوە لە دەستووری ئەیالەتە جۆراجۆرەکانی ئەمریکا دەچێ و، لە ژێرکاریگەری دەستووری ئەیالەتەکانی ئەمەریکا داڕێژراوە. ماددەی ١ی ئەم ڕاگەیەنراوە دەڵێ:

" هەر مرۆڤێک بە یەکسانی و بەسەربەستی لە دایک دەبێ و، بۆیە دەبێ لە هەموو ماوەی ژیانی خۆیدا لە ئازادی و یەکسانی کەڵک وەرگرێ". بەپێی ماددەی ٢ی ڕاگەیەنراو: "مەبەست و ئامانجی کۆڕو کۆبوونەوە سیاسیەکان شتێک نیەجگە لە پاراستنی مافی تاکەکەسەکان و، ئەو مافانە بریتین لە ئازادی تاکەکەسی ـخاوەنداریێ تاکەکەسی، ئاسایشی سەر و ماڵ، بەرەنگاربوونەوە لەگەڵ چەوسانەوە و زۆرداێ؛مافی سەروەری لە خەلکەوە سەرچاوە دەگرێ و، هیچ کەسێک لە تاکەکەسەکان و هیچ چینێک لە چینەکانی خەڵک ناتوانن دەسەڵات بەدەستەوە بگرن، مەگەر ئەوەی کە لە لایەن خەڵکەوە هەڵبژێردرا بن (ماددی ٣)، یاساناسێتەر و نوێنەری ئیرادەی گشتیەو، دەبێ هەموو کەسێک بۆ خۆی یان لە ڕێگای نوێنەرەکانیەوە لە داڕشتن و دیاریکردنی یاساکاندا بەشدار بێ (ماددەی ٦). ناکرێ هیچ کردەیەک بە تاوان دابنرێ، مەگەر ئەوەی کە وەک تاوان ناسرابێ و پێناسە کرا بێ (ماددەی ٨). بەپێی ماددەی ١٠، بیروڕای سیاسی و ئایینی و فەلسەفی و . . ئازادە، بەمەرجێک کە دەربڕینی ئەم بیروڕایانە نەبنە هۆێ خولقاندنی بشێوی و ئاڵۆزی. هەرکەسێک دەتوانێ بیروبۆچوونی خۆی لە ڕێگای چاپەمەنیەکانەوە بڵاو بکاتەوە و، لە شوێنە گشتییەکاندا دەری ببڕێ، بەڵام لە هەمان کاتدا کەڵک وەرگرتنی نابەجێ لەو مافە بە شێوەیەک کە یاسا دەستنیشانی کردووە، سزای بەدواوەیە. . .و، بەپێی ماددەی ١٥، کۆمەڵگا ئەو مافەی هەیە کە لە کاربەدەستانی دەوڵەت سەبارەت بە کارو ئەرکانیان بپێچێتەوە. تاکەکەسەکان مافی خاوەنداریێ سامانە گوازراوەو نەگوازراوەکانیان بە شێوەی تاکەکەسی یان بە کۆیی هەیە. هیچ کەس ناتوانێ دەستدرێژی بکاتە سەر سامانی خەڵک. بەڵام ڕەنگە ئەگەر بەرژەوەندی گشتیی کۆمەڵگا بخوازێ ئەوا ڕەنگە بەپێی یاسای لەخاوەنەکەی بسەنێرێتەوە.

رەوتی پەسندکردنی یاسا بابەتیەکان لە بواری مافی مرۆڤ لە ولاتە جۆراوجۆرەکاندا هەتا سەدەی ١٩ هەروا درێژەی هەبووو، ئیستاش هەموو ولاتە پێشکەوتووەکانی جیهان لە دەستووری خۆیاندا گونجاندوویانە. ئەگەر باس لە مافە سیاسیە و شارستانیەکان نەکەین ئەوا لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە لە دەستوورو یاساکانی تری ولاتە جۆراوجۆرەکاندا، مافە ئابووریی، کۆمەلایەتی و کولتوورییەکان هاتوونە گۆڕ. ئەمانەش لە پێویستیەکانی ژیانی سەدەی بیستەمەوە سەرچاوە دەگرن کە پێویستیان بە پشتیوانیکردنی دەولەت هەیە؛ وەکوو: مافی پەروەردە و خوێندن و راهێنان، مافی کارکردن، مافی کەلک وەرگرتن لە هاوکاریی گشتی لەکاتی بێکاری، پیری، نەخۆشی و لاوازیدا، مافی هەبوونی ژیانێکی گونجاو، مافی تەندروستی و بەگشتی ئەو مافانەی کە لە ماددەکانی ٢٢ هەتا ٢٧ی راگەیەنراوی جیهانی مافی مرۆڤدا ئاماژەیان پێکراوە. ئەمرۆکە زۆربەی دەستوور و یاساکانی تری ولاتانی دنیا مافەکانی وەک مافی دابینکردنی کۆمەلایەتی و مافی پەروەردە و خوێندن، مافی تەندروستی، مافی کار و جۆرەکانی تری مافە ئابووری و کۆمەلایەتی و کولتوورییەکان بەرەسمی دەناسن. هەر بەوشێوەی کە ئەو مافانە وەکوو مافە سیاسی و شارستانیەکان لە سەدەی ١٨دا لە ئەمەریکا و فەرەنسا و دواتریش لە ولاتانی دیکەی ئەورووپی و جیهاندا، وەک مافی مرۆڤ پەسند کران، ئەمرۆکەش لە لایەن زۆربەی نزیک بە تەواوی ولاتانی دنیاوە پەسند کراون.

بە لە بەرچاوگرتنی ئەو مەسەلە ئاماژە پێکراوەکانە، دەبینین کە بەر لە پەسندکردنی راگەیەنراوی جیهانی مافی مرۆڤ، زۆربەی ئەو ماف و ئازادییانەی کە لەم راگەیەنراوەدا گونجێندراون، لەوە بەپێش لە دەستوورو یاسای زۆربەی ولاتانی جیهاندا هەبوون. هەربۆیە دەکرێ بگوترێ کە راگەیەنراوی جیهانیی مافی مرۆڤ، تێکەلاوێک لە رێوشوێنە یاساییە باوەکانی جیهان لە بواری مافی مرۆڤ و ئازادییە سەرکیەکانە؛ هە بۆیە ئەم راگەیەنراوە، بەهایەکی بەنرختری لە بەهای بریارنامەیەکی ئاسایی کۆمەلەی گشتیی رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان هەیە.

بەگشتی ئەو ماف و ئازادییانەی کە لە راگەیەنراوی مافی مرۆڤدا ئاماژەیان پێکراوە، بە ئامانجی هاوبەشی هەموو کۆمەلگا و دەولەتەکان و هەموو تاکەکەسەکان دادەنرێن و، ئەرکی سەرشانی هەموو لایەکە کە هەولْ بدەن تاکوو لە رێگای پەروەردە و راهێنان و پێکهێنانی سیستەمێکی ئابووری و کۆمەلایەتی کە پەرەپێدانی عەدالەتی کۆمەلایەتی مسۆگەر بکا، بەر بە

پێشێلکردنی ئەو ماف و ئازادییانە بگرن. وەک ئاماژەمان پێکرد ڕاگەیەنراوی جیهانیی مافی مرۆڤ لە بواری نێونەتەوەییەوە، تەنیا بەڵگەیەکی یاسایی نیە کە دەبێ جێبەجێ بکرێ، بەڵکوو زیاتر بەڵگەیەکی یاسایی ڕەوشتیی نێونەتەوەییەو، هەموو وڵاتانی ئەندامی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان لە ڕووی ئاکارییەوە بە ئەرکی خۆیانی دەزانن کە بەردەوام یاسا و ڕێوشوێن و هەڵسوکەوتەکانیان لەگەڵ ئەم ڕاگەیەنراوەدا ڕێک بخەن. ئیمە دەزانین کە زۆربەی ڕێوشوێنە یاساییەکان لە سەرەتادا بەشێوەی ڕێوشوێنی ئاکاری بوون، هەربۆیە ڕەنگە بە سەرنجدان بەوەی کە زیاتر لە چەندین دەیە بەسەر تەمەنی ڕاگەیەنراوی جیهانیی مافی مرۆڤدا تێپەڕیوە، و هەروەها بە لە بەرچاوگرتنی ئەوەی کە لەو ماوەدا لە زۆر بوارەوە، لەلایەن هەموو وڵاتەکان و ڕێکخراوە نێونەتەوەییە جۆراوجۆرەکان و تاکەکەسەکان بە بەردەوامی وەک بەڵگە پشتی پێ بەستراوەو، شتی پێ پشتڕاست کراوەتەوە و، چووەتە نێو دەستووررو یاسای وڵاتە جیاوازەکانەوە. هەروەک چۆن لە ڕاگەیەنراوی ١٩٦٨ی کۆنفرانسی مافی مرۆڤی تاراندا ئاماژەی پێکراوە، دەتوانین بڵێین کە ئەمرۆکە ئیتر ماددەکانی ڕاگەیەنراوی جیهانیی مافی مرۆڤ دەربڕی لێک تێگەیشتنی هاوبەشی نەتەوەکانی جیهان لە بواری مافە زەوت نەکراوەکان و پێشێل کردنی هەموو ئەندامانی بنەماڵەی مرۆڤایەتیەو، بەڵێنێکیش بۆ ئەندامانی کۆمەڵگای نێودەوڵەتی پێک دێنێ.

ڕاگەیەنراوی جیهانیی مافی مرۆڤ لە دەی کانوونی یەکەمی ١٩٤٨ لە لایەن کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە پەسند کرا.

ڕاگەیەنراوی دەمشق (کانوونی دووهەمی ١٩٩١)

Damascus Declaration

ئەو ڕاگەیەنراوە کە لەڕاستیدا لە ڕێکەوتی شەشی مارتی ١٩٩١ لە لایەن وەزیرانی دەرەوەی شەش وڵاتی ئەندامی ئەنجوومەنی هاوکاریی کەنداوی فارس، میسرو سووریادا، مۆر کرا کە هەنگاوی تایبەتی لە بواری ئاسایش، بۆ ناوچەی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستی لە خۆگرتبوو، دوای شەڕی کەنداو و پرۆسەی ئازادیی کوێت لە لایەن هێزە هاوپەیمانەکانەوە هاتە ئاراوە و، بە "یاسای٢+٦"ناوبانگی دەرکردووە. جێبەجێکردنی ماددەکانی ئەو ڕاگەیەنراوو لە کردەدا تووشی گرفت بوون. ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ئەو وڵاتانەی ناچار کرد تاکوو واز لە گەڵاڵەی

سەرەتایی بێنن کە بەپێی ئەو گەڵاڵە ئەندامانی ئەنجوومەنی هاوکاری دەبوایە پازدە لە سەدی داهاتی نەوتی خۆیان بۆ هاوکاریکردنی ئابووری میسرو سووریا تەرخان بکردایە.

راگەیەنراوی رۆم Rome Declaration

ئەم راگەیەنراوە لە کۆتایی کۆبوونەوەی رێبەر و سەرۆکی وڵاتانی ئەندامی ناتۆ (٧ هەتا ٨ی تشرینی یەکەمی ١٩٩١) دەرچوو. بەشدارانی کۆبوونەوەکە رایانگەیاند کە: "ئێمە بۆ دابینکردنی ئاسایشی ئەورووپا هەوڵ دەدەین و، لەم پێناوەشدا ناتۆ، کۆنفرانسی ئاسایش وهاوکاریی ئەورروپا، کۆمەڵگای ئەوروپا، یەکیەتیی ئەوروپای رۆژئاوا و ئەنجوومەنی ئەوروپا بەتەواوەتی تەواوکەری یەکترن. جگە لەم بەڵگەیە، "چەمکی ستراتیژیی نوێی یەکیەتی"یش پەسند کرا. لەم بەڵگەدا ئاماژە بەوە کرابوو کە هیچ مەترسی هێرشێکی هەمەلایەنە بە دژی هەموو بەرە ئەورروپیەکانی ناتۆ لە ئارادا نیە کە نەبوونی ئەو مەترسیە دەبێتە هۆی ئەوەی کە ناتۆ دەکا بەپشت بەستن بە بنەماکانی نێو پێرەوپرۆگرامی خۆی، ستراتیژیەکی نوێ دابرێژری". یەکێک لە بنەماکانی ناتۆ ئەوەیە کە رێکخستنەکەی بە تەواوەتی لایەنی بەرگری هەیە؛ چەک و چۆڵەکانی تەنیا بە مەبەستی "بەرگریەکی رەوا" کەڵکیان لێ وەردەگیردرێ و؛ خۆی بە دوژمنی هیچ لایەنێک نازانێ. هەر بۆ ئەم مەبەستە چەندین بڕیاری بۆ کەمکردنەوەودابەزاندنی ئاستی ئامادەیی و توانایی هێزەکان دەرکرد.

راگەیەنراوی رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان سەبارەت بە لەنێو بردنی هەموو جۆرە هەڵاواردنێکی رەگەزی
U.N.Declaration On Elimination Of All Forms Of Racial Discrimination

لە ٢٣ی تشرینی دووهەمی ١٩٦٣دا راگەیەنراوی سەبارەت بە لە نێوبردنی هەموو جۆرەکانی هەڵاواردنی رەگەزی لە لایەن کۆمەڵەی گشتی رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکانەوە پەسند کرا. لەم راگەیەنراوەدا پێ لە سەر ئەو داگیراوە کە جیاوازی دانان لە نێوان تاکەکانی مرۆڤ بەپێی رەنگی پێست و رەگەز، بەپێشێل کردنی پرەنسیپەکانی جاڕنامەی نەتەوەیەکگرتووەکان دەژمێردرێ و، دەست درێژییەکە بۆسەر ئەو مافانەی کە لە راگەیەنراوی جیهانیی مافی مرۆڤدا

گوبخێنراون. هەروەها ئەم پێشێل کردنە دەبێتە بەربەستێک لە بەردەم ڕێگای پەرەپێدانی پێوەندیی دۆستانە و ئاشتیخوازانەی نێوان دەوڵەتەکان، کە دەتوانێ هەڕەشە لە ئاشتی و ئاسایشی نێونەتەوەیی بکا. ڕاگەیەنراو هەروەها پێداگری لەسەر لە نێوبردنی هەرجۆرە هەڵاواردنێکی ڕەگەزی بە هەرشێوەیەک و لەهەر شۆێنێکی جیهان و بە زووورترین کات، دەکاتەوە.

دووساڵ دوای پەسند کردنی ڕاگەیەنراوی ٢٣ی تشرینی دووهەمی ١٩٦٣، لە ٢١ی کانوونی یەکەمی ١٩٦٥دا، ڕێککەوتننامەی نێونەتەوەیی لە نێوبردنی جۆرەکانی هەڵاواردنی ڕەگەزی لە لایەن کۆمەڵەی گشتیی نەتەوەیەکگرتووەکانەوە پەسند کرا. دەوڵەتانی ئەندامی ئەم ڕێککەوتننامەیە بەڵێنیان داوە کە هەڵاواردنی ڕەگەزی لەهەر شکڵ و جۆرێک و لە هەر شۆێنێک پرۆتستۆ بکەن و، بە بێ وەستان و دوودڵی سیاسەتی نەهێشتنی هەڵاواردن بگرنە بەرو؛ ئەگەر لە دەستووریشدا، بوارێک بۆ هەڵاواردن لە ئارادابێ، چاکسازی تێدا دەکەن یان هەڵی دەوەشێننەوە.

ڕاگەیەنراوی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان سەبارەت بە بەخشینی سەربەخۆیی بە کۆلۆنیەکان

U.N.Declaration On The Granting Of Independence To Cogonial Countries

لە ساڵی ١٩٦٠دا ڕاگەیەنراوێکی گرنگ سەبارەت بە بەخشینی سەربەخۆیی بە کۆلۆنیەکان لە لایەن کۆمەڵەی گشتی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکانەوە پەسند کرا. ئەم ڕاگەیەنراوە پشتی بەم فەلسەفەیە بەستووەکە چوونە ژێر دەسەڵات و کۆت و بەندو چەوسانەوەی بێگانەکان، حاشاکردن لە مافە سەرەکیەکانی مرۆڤ و دژی جارنامەی نەتەوەیەکگرتووەکانەو هەروەها بەربەستێکیشە لە بەردەم ڕێگای پەرەپێدان و بەرفراوانکردنی ئاشتی و هاوکاریی نێودەوڵەتی. ئەم ڕاگەیەنراوە ئەوە دەستنیشان دەکا کە هەموو نەتەوەکان مافی ئەوەیان هەیە خودموختاری خۆیان دیاری بکەن و، سەربەستانە درێژە بە پەرەپێدانی ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتووریی خۆیان بدەن. ئەم ڕاگەیەنراوە، لەسەر ئەوە پێ دادەگرێ کە نابێ هیچکات بە بیانووی نالێهاتوویی ئابووری، سیاسی، کۆمەڵایەتی و پەروەردەیی بەمەبەستی وەدواخستنی سەربەخۆیی

ولاتێک کەلک وەربگیردرێ و،یەکێک لە بنەما سەرەکیەکانی خودموختاری نەتەوەیەک ئەوەیە کە مافی سەروەریی هەمیشەیی بەسەر سامان و سەرچاوە سروشتییەکانی خۆیدا هەبێ.

ڕاگەیەنراوی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان سەبارەت بە دەسەڵاتدارەتیی هەمیشەیی بەسەر سەرچاوە سروشتییەکاندا

U.N.Declaration On Permanent Sovereignty Over Natural Resources

کۆمەڵەی گشتی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ساڵی ۱۹۶۲دا ڕاگەیەنراوی دەسەڵاتدارەتیی هەمیشەیی بەسەر سەرچاوە سروشتییەکاندا پەسند کرد. ئەم ڕاگەیەنراوە مافی دەسەڵاتدارەتیی هەمیشەیی هەر ولاتێک بەسەر سامان و سەرچاوە سروشتییەکانی خۆی بە مەبەستی پەرەپێدانی نەتەوەیی و خۆشگوزەرانیی خەڵکی ئەو ولاتە بەرەسمی دەناسێ و، ڕایدەگەیەنێ کە هاوکارییە نێودەوڵەتیەکان بۆ پەرەپێدانی ئابووریی ولاتانی لە حاڵی پەرەسەندندا دەبێ لەسەر بنەمای ڕێزدانان بۆ مافی دەسەڵاتدارەتیی ولاتان بەسەر سامان و سەرچاوە سروشتییەکاندا بێ و، بە شێوەیەک جێبەجێ بکرێ کە پەرەسەندنی ئەم ولاتانە بە شێوەیەکی سەربەخۆدابین بکا.

ڕاگەیەنراوی لیما (۱۹۳۸) *Lima Declaration*

بە ڕاگەیەنراوێک دەگوترێ کە لە کۆتایی کۆنفرانسی پان ئەمەریکێن لە پایتەختی پیرۆ لە ڕێکەوتی کانوونی یەکەمی ۱۹۳۸دا بلاو بۆوە. بەپێی ئەو ڕاگەیەنراوە، هەرجۆرە هەڕەشەیەک لە ئاشتی، ئاسایش و یەکپارچەیی خاکی هەرکام لە ولاتانی ئەمەریکیی بە هەڕەشە بۆ سەر هەموویان دەژمێردرێ. ئەم ڕاگەیەنراوە سەرکەوتنێکی گەورە بوو بۆ ڕۆژفەڵت کە توانیبووی نوێنەرانی ولاتانی ئەمەریکای لاتین بەدژی تۆتالیتاریزمی ئەورووپی لە دەوری خۆی کۆ بکاتەوە. ئەم ڕاگەیەنراوە سەرەرای هەست کردن بەو ڕاستیە بوو کە هێندێک لە ولاتانی واژۆکاری ڕاگەیەنراوەکەی لیما بە ئاشکرا پشتیوانیان لە فاشیزم دەکرد، تا ئەوەی کە پشتیوانی لە دیمۆکراسیی لیبراڵ بکەن.

راگەیەنراوی مۆسکۆ(١٩٤٣) Moscow Declaration

ئەو راگەیەنراوە لە تشرینی دووهەمی ١٩٤٣دا لەلایەن سێ وڵاتی ئەمەریکا، بەریتانیاو یەکیەتیی سۆڤیەتەوە ئیمزا کرا. دواتر دەوڵەتی چینیش راگەیەنراوی مۆسکۆی ئیمزا کرد. لەو راگەیەنراوەدا ئەو چوار دەوڵەتە، دامەزراندنی ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتیان کە دەرگای بوونە ئەندام بۆ هەموو وڵاتەکان ـ گەورە و بچووک ـ کراوەبێ و لە سەر بنەمای یەکسانیی هەموو وڵاتانی ئاشتیخواز ـ گەورە و بچووک ـ دامەزرا بێ، بۆ ئاشتی و ئاسایشی نیشتمانی بە پێویست دانا.

راگەیەنراوی نەتەوە یەکگرتووەکان
The United Nations Declaration

ئەو راگەیەنراوە لە ڕێکەوتی یەکەمی کانوونی دووهەمی ١٩٤٢دا بڵاو بۆوە و، لە سەرەتادا بیست و شەش وڵات بۆوێنە ئەمەریکا، بەریتانیا، چین و یەکیەتیی سۆڤیەت مۆریان کرد. دەوڵەتی ئێران لە ئابی ١٩٤٢دا ئەو راگەیەنراوەی مۆر کرد. راگەیەنراوی نەتەوەیەکگرتووەکان دەڵێ کە:

١ـ هەرکام لەو دەوڵەتانەی کە ئەو راگەیەنراوەیان مۆر کردووە بەڵێن دەدەن کە لە هەموو سەرچاوە ئابووری و سەربازییەکانی خۆیان بۆ شەڕ لە دژی ئەندام یان ئەندامانی یەکیەتیی سێ کوچکە و هاوپەیمانەکانیان کە لەگەڵیان لە شەڕدان، کەڵک وەرگرن.

٢ـ هەرکام لەو دەوڵەتانە دەبێ لەگەڵ وڵاتانی تری ئەندامی راگەیەنراوەکە هاوکاری بکاو، نابێ بە تەنیا قۆڵ لە کۆتاییهێنان بە شەڕو ئاشتی لەگەڵ دوژمنە هاوبەشەکانیان هەڵمالێ.

رای گشتی Public Opinion

بە دژکردەوەی بە شێکی گەورەی کۆمەڵگا لە بەرامبەر ئەو رووداوانەدا دەگوترێ کە بۆ کۆمەڵگا گرنگ و سەرەکین یان لانیکەم بەشێکی گەورە، بە لایانەوە گرنگە. رای گشتی پێوەندی بەو پێوەرانە هەیە کە رووداو یان راستییەکان بە پێی ئەو پێوەرانە هەڵدەسەنگێندرێن وهەروەها پێوەندی بە شێوازێک هەیە کە راستییەکان بەپێی ئەوان ئاراستە و شیکراونەوە.

رازیکردن Appeasement

بە ئەسپاردنی خاک (زیاتر خاک یان ولاتی نەتەوەیەکی تر) بە ولاتێک، یان خۆبواردن لە جێبەجێکردنی بەڵێنەکانی رێککەوتننامەیەک بە مەبەستی رازیکردنی دوژمن، یان پێشگیریکردن لە روودانی شەڕ دەگوترێ.کاتێک لە دەیەی ۱۹۳۰دا کە نەتەوەکان و و ئەو پرەنسیپانەی کە ولاتان لەسەریان کۆک بوون، لە پێناو راکێشانی سەرنجی دیکتاتۆرەکاندا (وەکوو هیتلەر) بوونە قوربانی ، پێشگیری کردن لە شەڕ بوو بە یەکێک لە پێناسەکانی ئەو چەمکە.

راگەیەنراوی کۆبوونەوەی سەعد ئاباد (۲۱ی تشرینی یەکەمی ۲۰۰۳) Sa'dabad Declaration

بە بەڵگەنامەیەک دەگوترێ کە سەبارەت بە چالاکیە ناوەکیەکانی ئێران، لە نێوان ئەو ولاتەو سێ ولاتی ئەندامی یەکیەتیی ئەورووپا واتا، ئەڵمانیا، بەریتانیا وفەرەنسادا مۆر کرا. نێوەرۆکی راگەیەنراوەکە بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

١ـ لەسەر بانگهێشتی دەوڵەتی کۆماری ئیسلامی ئێران، وەزیرانی کاروباری دەرەوەی بەریتانیا، فەرەنسا وئەڵمانیا لە رێکەوتی ۲۱ی تشرینی یەکەمی ۲۰۰۳، سەردانی ئێرانیان کرد. کاربەدەستانی ئێران و وەزیرە میوانەکان دوای باس و خواستێکی زۆر، سەبارەت بە هەنگاوەکانی چارەسەری هەموو کێشە چارەسەرنەکراوەکانی ئاژانسی نێونەتەوەیی وزەی ئەتۆمی سەبارەت بە پرۆگرامی ناوەکیی ئێران و بردنە سەری ئاستی متمانە بۆ هاوکارییە ئاشتیخوازانەکان، لە بواری ناوەکیەوە رێککەوتن.

٢ـ کاربەدەستانی ئێران بۆ جارێکی تر، پێیان لەسەر ئەوە داگرتەوە کە چەکی ناوەکی لە ستراتیژیی بەرگری ئێران دانیەو، پلان و چالاکییە ناوەکیەکانی ئێران تەنیا لایەنی ئاشتیخوازانەی هەیە.

کاربەدەستان بەڵێنی کۆماری ئیسلامیان بە ملکەچ بوون بە پەرەپێنەدانی چەکی ناوەکی دووبارە کردەوەو، وەزیرەکانیان ئاگادار کردەوە کە:

الف) دەوڵەتی ئێران بڕیاری داوە کە هاوکاری ئاژانسی نێونەتەوەیی وزەی بکا تاکوو بە شێوەیەکی روون وڵامی پرسیارە وڵامنەدراوەکانی ئاژانس بداتەوەو، چارەسەریان بکاو، هەرجۆرە هەڵەو گوێتەدانێک لە چوارچێوەی ئاژانسدا روون بکاتەوە و چارەسەری بکا.

ب) بۆ بەرزکردنەوەی متمانە و لابردنی هەرجۆرە بەربەستێک لەبەردەم هاوکاری لە بواری ناوەکی دا:

یەکەم: دەوڵەتی ئێران بە وەرگرتنی چەند روونکردنەوەیەکی پێویست، بڕیاری داوە کە پرۆتۆکۆلی پاشکۆ ئیمزا و، دەست بە پرۆسەی پەسندکردنی پرۆتۆکۆل بکا. دەوڵەتی ئێران بەر لەوەی پرۆتۆکۆلی پاشکۆ پەسند بکا، وەک نیشاندانی نیاز پاکی خۆی، لەگەڵ ئاژانسدا، بە پێی پرۆتۆکۆل درێژە بە هاوکاری خۆی لەگەڵ ئاژزانسی وزەی ئەتۆمی دەدا.

دووهەم: لە حاڵێکدا کە دەوڵەتی ئێران لەچوارچێوەی سیستەمی پەرەپێنەداندا، مافی خۆیەتی وزەی ناوەکی بۆ ئامانجی ئاشتیخوازانە پەرەپێ بدا، بەڵام خۆی بڕیاری داوە کە هەموو چالاکییەکانی پیتاندنی یۆرانیوم بوەستێنێ.

٣ ـ وەزیرانی دەرەوەی بەریتانیا، ئەڵمانیا وفەرەنسا پێشوازییان لە بڕیاری دەوڵەتی ئێران کردو، ئەم باسانەی خوارەوەیان بە ئاگاداری کاربەدەستانی ئێران گەیاند:

الف) دەوڵەتەکانی ئێمە مافی دەوڵەتی ئێران بۆ کەڵکی ئاشتیانە لە وزەی ناوەکی لە برانبەر "NPT" دا بەرەسمیی دەناسێ.

ب) بەبڕوای ئەوان، پرۆتۆکۆلی پاشکۆ بە هیچ شێوەیەک مەبەستی خەوشدارکردنی سەروەری، پرەستیژی نەتەوەیی، یان ئاسایشی نەتەویی وڵاتی ئەندام نیە.

پ) بە بڕوای ئەوان ئەگەر بەڕێوەبەری گشتی ئاژانسی نێونەتەوەیی وزەی ئەتوومی بڵێت کە ئێران بڕیارەکانی خۆی جێبەجێ کردووە، دەبێ ئەنجوومەنی بەڕێوەبەری ئاژانس ئەو رەوشەی ئێستا چارەسەر بکا.

ت) هەرسێ دەوڵەت لە سەر ئەو بڕوایەن کە ئەم کارە دەبێتە هۆی ئەوەی کە ڕێگای وتووێژ لە سەر بنەمای هاوکارییە ستراتیژییەکان بکرێتەوە.

هەرکاتێک نیگەرانیی نێو نەتەوەیی، بۆ وێنە نیگەرانیەکانی سێ وڵاتی لایەنی بەرانبەری ئێران نەمێنێ، ئێران دەتوانێ چاوەڕوانی کە ئاسانکاری بۆ ئێران بکرێ کەدەستی بەتەکنەلۆژیای پێشکەوتوو لە بوارە جۆراوجۆرەکان دا ڕابگا.

ج) ئەوان لەگەڵ ئێراندا بۆ بردنەسەری ئاستی ئاسایش و سەقامگرتوویی لە ناوچەدا و، بۆوێنە پێکهێنانی ناوچەیەکی بێ چەک وچۆڵی کوشتاری بەکۆمەڵ لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا، بەپێی ئامانجەکانی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان، هاوکاری دەکەن.

ڕاگەیەنراو [ڕێککەوتننامە]ی پاریس (١٥ی تشرینی دووهەمی ٢٠٠٤)
Paris Agreement

دوابەدوای کۆبوونەوەی سەعدئاباد، وتووێژێکی دیکە لە نێوان ئەڵمانیا، بەریتانیاو فەڕەنسا لەگەڵ ئێراندا دەستی پێکرد کە لە ئاکامدا بە دەرکردنی ڕێککەوتننامەی پاریس کۆتایی هات.

نێوەڕۆکی ڕێککەوتننامەکە بەم شێوەیەی خوارەوە بوو:

دەوڵەتی کۆماری ئیسلامی ئێران و دەوڵەتەکانی فەڕەنسا، ئەڵمانیا وبەریتانیا بە پشتیوانی نوێنەرانی باڵای یەکیەتیی ئەورووپا (سێ وڵات یەکیەتیی ئەورووپا) پێداگریان لەسەر بەڵێنەکانی ڕاگەیەنراوی ٢١ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٣ی تاران کردەوە و، بڕیاریان داوە پێشکەوتنەکانی دوایی لەسەر ئەو بنەمایە دابڕێژن. سێ وڵاتی ئەندامی یەکیەتیی ئەورپاو ئێران بۆ جارێکی تر سووربونی خۆیان لەسەر بەڵێنەکانی NPT دووپات کردەوە.

ئێران بەپێی ماددەی ٢ی NPT دەڵێ کە بەدوای بە دەستهێنانی چەکی ناوەکیەکان نیەو نایهەوێ و، سوورە لەسەر هاوکارییکردنی تەواو و ڕوون لەگەڵ ئاژانس .

ئێران هەروەها دڵخوازانە تا ئەوکات کە پرۆتۆکۆلی پاشکۆ پەسند دەکا، پرۆتۆکۆلی پاشکۆ جێبەجێ دەکا. بە مەبەستی ڕاکێشانی متمانەی زیاتر، ئێران دڵخوازانە بڕیاری داوە کە پرۆگرامی ڕاوەستانی بەرنامەی ناوەکی خۆی درێژە پێبدا و، پەرەی پێ بدا کە هەموو چالاکیەکانی

پەیوەندیدار بە پیتاندن و بەرهەمهێنان، و بە تایبەتی هاوردەی سانتریفیوژە گازییەکان و ئامێرەکانی، مۆنتاژ، دانان، تاقیکردنەوە و وەکارخستنی سانتریفیوژە گازییەکان، هەرجۆرە کردەیەک بۆ جیاکردنەوەی پلۆتۆنیۆم یان چاککردن یان دامەزراندنی بنکەی جیاکردنەوەی پلۆتۆنیۆم و هەموو تاقیکردنەوەکان لەگەڵ بەرهەمهێنان لەهەر دامەزراوەیەکی گۆڕینی ئۆرانیۆم لە خۆبگرێ. ئاژانس لەو هەڵپەساردنە ئاگادار دەکرێتەوە و بانگهێشتی ئاژانس دەکا بۆ ئەوەی کە چاودێری بەسەر ئەو بەرنامەی ئێراندا بکەن.

راگرتن لەکاتی خۆیدا جێبەجێ دەکرێ بە شێوەیەک کە ئاژانس بتوانێ بەرلە کۆبوونەوەی تشرینی دووهەم دان بە جێبەجێکردنی ئەو بەرنامەی ئێراند بنێ. راگرتن لە کاتی وتووێژەکانی دوولایەنیش دا بەردەوام دەبێ. دەبێ سێ وڵاتی ئەورووپی دان بەوەدا بنێن کە راگرتن دڵخوازانە بووە و لە پێناوی بە دەستهێنانی متمانەی زیاتری جیهانی بووە، نەک ناچارکردنێکی یاسایی.

بەردەوام بوون لە راگرتنی بەرنامەی ناوەکیی ئێران، بەو مەرجەی کە وتووێژە درێژخایەنەکان بەردەوامن، بۆ بەردەوامی پرۆسەی گشتی، شتێکی پێویست و بنەڕەتیە. لە چوارچێوەی ئەو راگرتنەدا، سێ وڵاتی یەکیەتیی ئەورووپا و ئێران رێک کەوتوون کە بە مەبەستی گەیشتن بە رێککەوتنێک کە هەر دوولا لەسەری کۆک بن، درێژە بە وتووێژەکانی خۆیان بدەن.

کۆمیتەیەکی رێبەری پێک دێ و کۆ دەبێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەو وتووێژانە لە نیوەی یەکەمی کانوونی یەکەمی ٢٠٠٤ دەست پێ بکاو، گرووپێکی کاری لە بواری سیاسی، ئاسایش، تەکنۆلۆژی و هاوکاریی ناوەکی پێک دێنێ. کۆمیتەی رێبەری بۆ جارێکی تر دوای سێ مانگ کۆ دەبێتەوە تاکوو راپۆرتی پێشکەوتنی کارەکان لە گرووپی کارەکان وەربگرێ و، سەبارەت بە پێشفەچوونی پرۆژەکان یان هەرکارێک کە دەتوانێ بەر لە رێککەوتنێکی گشتی جێبەجێ بکرێ، بڕیار دەدا.

لە چوارچێوەی ئەو رێککەوتنە وبە سەرنج دان بەو پێشکەوتنەی کە لە بواری چارەسەری کێشە چارەسەر نەکراوەکاندا رووی داوە، سێ وڵاتی یەکیەتیی ئەرووپا لە ئێستاوە پشتیوانی لە بەرپرسی گشتیی ئاژانس دەکەن تاکوو لە چوارچێوەی رێککەوتنەکە و پرۆتۆکۆلی پاشکۆ بەو شێوەیەی کە پێویستە،ئەنجوومەنی بەڕێوەبەری ئاگادار بکاتەوە. سێ وڵاتی یەکیەتیی

ئەوروپا پشتیوانی لە بەرپرسی گشتیی ئاژانس دەکەن تا لە چوارچێوەی پادمان و پرۆتۆکۆلی پاشکۆ، ئەگەر بە پێویستی زانی، راپۆرتی وتووێژەکان بە ئەنجوومەنی بەرێوەبەری ئاژانسی وزەی ئەتۆمی بدا. هەروەها ئەو سێ وڵاتە پشتیوانی لە سەرۆکی ئاژانس دەکەن بۆ ئەوی ئێران بانگهێشت بکا لە گرووپی پسپۆری تێروانینی چەندلایەنە سەبارەت بە سیکلی سووتەمەنی ناوەکیدا بەشداری بکا. کاتێک کەدان بە راستیی راگرتن نرا، وتووێژ لەگەڵ یەکیەتیی ئەوروپاسەبارەت بەرێککەوتننامەی بازرگانی و هاوکاری دەست پێ دەکاتەوە. سێ وڵاتی یەکیەتیی ئەوروپا هەر لە سەرەتای وتووێژەکانەوە پشتیوانی لە چوونی ئێران بۆ نێو رێکخراوی جیهانیی بازرگانی بە شێوەیەکی چالاک دەکەن. جیا لە بەرەوپێشڤەچوونی کارەکان لە بواری ناوەکیدا، هەرسێ وڵاتی یەکیەتیی ئەوروپا و ئێران پێداگری لە سەر دژایەتی خۆیان لەگەڵ تیرۆریزم وەک چالاکیەکانی ئەلقاعیدە و گرووپە تیرۆریستیەکانی تر دەکەنەوە. هەوەها، هەموویان پێداگری لەسەر پشتیوانیی بەردەوامی خۆیان لە پرۆسەی سیاسیی عێراق و بەمەبەستی پێکهێنانی دەوڵەتێکی هەڵبژێردراوی یاسایی دەکەنەوە.

راگەیەنراوی راسێل ـ ئەنیشتاین

Russell – Einstein Manifesto

ئەم راگەیەنراوە کە رەشنووسەکەی لە لایەن بێرتراند راسێڵ فەیلەسوفی بە ناوبانگی بەریتانی نووسراوە و، ئالبێرت ئەنیشتاین، زانای بە ناوبانگ مۆریان کرد، لە کۆبوونەوەی "پۆگفاش"ی کەنەدا راگەیەنرا. لەو راگەیەنراوەدا سەرەرای وەبیرهێنانەوەی مەترسیی هەڵگیرسانی شەرێکی ئەتۆمی و گرنگیی پێشگرتن لەم کارە، خەڵک و دەوڵەتەکانی جیهان بۆ "جیابیری" بانگهێشت کرابوون. بیرمەندانی سیاسەتی دەرەوەی سۆڤیەت بە کەڵک وەرگرتن لەم زاراوە، لە ستراتیژییەکانی خۆیاندا کەڵکیان لە "بیری نوێ" وەرگرت.

راگەیەنراوی هاوبەش *Joint Declaration*

بەڵگەیەکە کە دەوڵەتێک بەمەبەستی روونکردنەوەی رێبازی سیاسی خۆی سەبارەت بە بابەتێکی تایبەتی یان بە مەبەستی روونکردنەوەی رەوتێکی تایبەتی یان پووچەڵ کردنەوەی لێدوانی نەیارەکان دەری دەکا. رەنگە راگەیەنراو وەکوو رێککەوتننامەی نێوان دوو یان چەند دەوڵەت و دەربری بیروبۆچوون وویستەکان و بریارە هاوبەشەکانی ئەوان بێ، یان رەنگە راگەیەنراو بۆ

روونکردنەوەو شیکردنەوەی مادده یان چەندین مادده لە ڕێککەوتنێک کە پێشتر گرێ دراوە، دەربچێ.

ڕێککەوتننامەی ئەمەریکا و سۆڤیەت سەبارەت بە نەهێشتنی موشەکە مام ناوەندی هاوێژ و کورت هاوێژەکان (کانوونی یەکەمی ١٩٨٧)

Treaty Between The USSR and The USA On The Elimination Of Their Intermediate And Shorter Range Missiles

بەو ڕێککەوتننامە دەگوترێ کە لە ڕێکەوتی هەشتی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٨٧دا لە نێوان میخائیل گۆرباچۆف، سکرتیری گشتیی حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤیەت و ڕۆناڵد ڕیگان، سەرۆک کۆماری ئەمەریکا سەبارەت بە نەهێشتنی موشەکە مام ناوەندی هاوێژ و کورت هاوێژەکانی هەر دوو لایەن، لە شاری واشینگتۆنی ئەمریکا مۆر کرا.

ئەم ڕێککەوتننامە موشەکی بالستیک، بالستیکی زەوی بە زەوی، کرۆز، کرۆزی زەوی بە زەوی، خاوەنی مەودایەکی مام ناوەندی (لە نێوان ١٠٠٠ هەتا ٥٥٠٠کیلۆمەتر)، کورت هاوێژ (لە نێوان ٥٠٠ هەتا ١٠٠٠ کیلۆمەتر) لە خۆ دەگرێ. بە واتایەکی تر، موشەکە ئێس ئێس ــ٢٠ ، ئێس ئێس ــ٤ ، ئێس ئێســ ٥ی سۆڤیەت و پەرشنگی ــ٢ی ئەمەریکا لەریزی موشەکە مامناوەندی هاوێژەکان دان. موشەکە رووسیەکانی لە جۆری ئێس ئێس ــ١٢، ٢٣وپەرشنگی ــیەک (A) لەریزی موشەکە کورت هاوێژەکان دان.

ڕێککەوتننامەی باڵکان — Balkan Pact

زاراوەیەکە بەم شێوەیەی خوارەو:

١ــ ئەم ڕێککەوتننامە لە ساڵی ١٩٣٤ لە نێوان وڵاتانی یۆگسلاڤیا، ڕۆمانیا، یۆنان و تورکیا بەمەبەستی هێرش نەکردن و نەپەڕاندنی سنوورەکانی یەکتر گرێدرا. ئەم ڕێککەوتننامە ئەنجوومەنێکی هەبوو کە بەردەوام و بەرێک و پێکی کۆبوونەوەکانی خۆی بەڕێوە دەبرد. ئەو ڕێککەوتننامە، دوای هێرشەکانی ئەڵمانیای نازی بەکردەوە لەبەریەک هەڵوەشایەوە(١٩٤٠).

بولگاریاش بانگهێشت کرا کە ببێ بە ئەندامی ئەو ڕێکەوتننامە، بەڵام چوونکە ئەم وڵاتە دانی بە سنوورەکانی ئێستای مەکدۆنیادا نەدەنا، لە بەەن بە ئەندام لەم ڕێکەوتننامەدا خۆی بوارد.

٢ــ ڕێککەوتننامەی هاوکاریی دوولایەنە لە ساڵی ١٩٥٤دا لە بەرامبەر ئەگەری هێرشی هەر لایەنێک بۆ سەر خاکی لایەنەکەی تر، لە نێوان یۆگسلاڤیا، تورکیا و یۆناندا مۆر کرا. کێشەی قوبرس ناکۆکی خستە نێوان تورکیا و یۆنان و، نێوەڕۆکی ئەم ڕێککەوتنە لە هیچ کات لە کردەوەدا جێبەجێ نەبوو.

ڕێککەوتننامەی بەغدا (١٩٥٥) — *Baghdad Pact*

ئەم ڕێککەوتنە لە ٢٤ی شوباتی ١٩٥٥ لە نێوان وڵاتانی تورکیا وعێراقدا بەناوی "ڕێککەوتنی هاوکاریی دوولایەنە" لە بەغدا مۆر کراو، کە بە ڕیککەوتننامەی بەغدا بەناوبانگ بوو.

ڕێککەوتننامەی بەغدا پێشەکی و ٨ مادده و ٢ ڕاڤەنامەی هەیە. ئامانجی سەرەکیی ئەم ڕێککەوتنە مسۆگەرکردنی ئاسایش و بەرگریی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بوو و، لە پێشەکیەکەیدا بە پشت بەستن بە ماددەی ٥١ی جاڕنامەی نەتەوەیەکگرتووەکان، روون کرابۆوە کە هەر دوو لایەنی ڕێککەوتنەکە بە مەبەستی پاراستنی ئاسایش و بەرگری خۆیان و، بۆ دابینکردنی خۆشگوزەرانی و بەختەوەری نەتەوەکانی خۆیان، لەگەڵ یەکتردا هاوکاری دەکەن.

عێراق بۆ ئەوی کە پاساو بۆ ئەم ڕێککەوتنە بەرگرییە بێنێتەوە و، بۆ ئەوەی کە ئەم ڕێککەوتننامە لەگەڵ کۆمەڵەی عەرەبیدا بگونجێ، پشتی بە ماددەی ١١ی ڕێککەوتننامەی بەرگریی هاوبەش و هاوکاریی ئابووریی نێوان ئەندامانی کۆمەڵەی عەرەبی بەست، کە دەڵێ: هیچ کارو ڕێوشوێنێکی وڵاتانی ئەندام کە بەپێی جاڕنامەی نەتەوەیەکگرتووەکان و لە چوارچێوەی ئەم جاڕنامەیەدا بێ، زەربە لە بەرژەوەندییەکانی هیچ لایەک واتە لە وڵاتانی ئەندام نادا.

بەپێی ماددەی ٥ی ڕێککەوتننامەی بەغدا، هەموو ئەو وڵاتانەی کە بەرژەوەندی خۆیان لەم ڕێککەوتننامەدا دەبیننەوە، دەیانتوانی ببن بە ئەندامی ئەو ڕێککەوتننامەیە. لەم رووەوە، بەریتانیا لە ٣٠ی مارتی ١٩٥٥، پاکستان لە ٢٣ی ئەیلوولی ١٩٥٥ وئێران لە ١١ی تشرینی یەکەمی هەمان ساڵدا بوون بە ئەندامی ڕیککەوتننامەی بەغدا، بەڵام ئەمەریکا لە بوون بە ئەندام لەم ڕێککەوتننامەدا خۆی بوارد. پێکهێنانی ڕێککەوتننامەی بەغدا لە داهێنانەکانی دەوڵەتی ئەمریکا، بەتایبەتی جۆن فاستێر داڵس، وەزیری دەرەوەی ئەم دەوڵەتە بوو کە دەیویست ڕێکخراوێکی بەرگریی بەهێز لە

ناوچەکەدا پێک بێنێ تاکوو بەر بە پەرەگرتنی تەشەنەکردنی سۆڤیەت لە ناوچەکەدا بگرێ و، پشتێنەی بەرگریی رۆژئاوا پتەوتر و بەهێزتر بکا. بەلاّم ئەمەریکا وای بە باش زانی کە بۆخۆی نەبێ بە ئەندامی رێککەوتننامەکە، تاکوو نەبێتە هۆی دنەدانی دەولەتی سۆڤیەت، و هەورەها دەولەتی ئەمەریکا خۆی لە مشتومڕەکانی سەنای ئەمەریکا سەبارەت بە ئەندامەتیی لەو رێککەوتننامەدا پاریزێ و دۆستایەتیی عەرەبەکانیش زیاتر بۆ لای خۆی رابکێشێ یان لانیکەم پەرە بە رق و بێزاری ئەم ولاّتانە بەرامبەر بە خۆی نەدا. چوونکە لەو سەروبەندەدا دەولەتە ناسیۆنالیستەکانی عەرەب و بەتایبەتی میسر پێیانوابوو کە ولاّتە عەرەبیەکان تاکوو بە ئامانجە ناسیۆنالیستەکانیان نەگەن، نابێ هاوکاری ولاّتانی رۆژئاوایی بکەن و، دەبێ لەم هاوکاریە خۆ بپوێرن.

رێککەوتننامەی بەغدا جیاوازیەکی زۆری لەگەلّ رێککەوتننامەی سەعد ئابادا هەیە. چوونکە ولاّتانی ئەندام لە رێککەوتننامەی سەعدئابادا بەڵێنی ئەوەیان بە یەکتر دابوو کە سنووری یەکتر نەبەزێنن و، رێز بۆ سنوور و سەروەریی خاکی یەکتر دابنێن. هەروەها بەڵێنیان دابوو کە لە کاتی سەرهەلّدانی هەرکێشەیەکی نێونەتەوەییدا کە پێوەندی بە بەرژەوەندیی هاوبەشی ئەوانەوە هەبێ، لەگەلّ یەکتر راوێژ بکەن. بەلاّم ئەو رێککەوتننامە هیچ جۆرە هاوکاریەکی دوولایەنە و بەرامبەرانە یان بەڵێنێکی سەربازی تێدا نەبوو.

بەلاّم لە رێککەوتننامەی بەغدادا پێشبینی هاوکاری لە بوارەکانی سەربازی و ئابووریدا کراوە. جگە لەمە، ئەندامەتیی بەریتانیا و بەشداری و چاوەدێریی چالاکانەی چاوەدێرانی ئەمەریکا لە کۆمیسیۆنە جۆراوجۆرەکانی رێککەوتننامەی بەغدا، گرنگیەکی زیاتری بەم رێککەوتنە بەخشیبوو، واپێدەچوو کە هاوکاریەکانی ئەمەریکا و بەریتانیا بەمەبەستی بەهێزکردنی بنەماکانی بەرگریی ولاّتانیی ئەندام و، لە هەمان کاتدا باشتر کردنی باری ئابووریی ئەم ولاّتانە بووبێ.

دوای شۆڕشی ١٤ی تەمموزی ١٩٥٨ لە عێراق، دەولەتی عەبدولکەریم قاسم رایگەیاند کە عێراق سوورە لەسەر هەموو بەڵێنە نێودەولەتیەکانی خۆی. بەلاّم لە کردەدا خۆی لە بەشداریی کۆبوونەوەکانی ئەنجوومەنی وەزیران و کۆمیتەکانی رێککەوتننامەی بەغدا دەبوارد و، هیچ جۆرە چالاکیەکی نەبوو هەتا ئەوەی کە لە ٢٤ی ئابی ١٩٥٩، شەش مانگ بەر لە کۆتایی خولی ٥ساڵەی یەکەمی رێککەوتننامەی بەغدا، عێراق بڕیاری چوونە دەری خۆی لەم رێککەوتننامەیە بە

نووسراوە ڕاگەیاند و، پاشان لە ٢٤ی شوباتی ١٩٦٠ واتە ئەوکاتە کە خولی ٥ ساڵەی یەکەم کۆتایی هات، بەرەسمی لە ڕێککەوتنەکە چووە دەر.

هەر بەم هۆیە، ناوەندی ڕێککەوتننامەکە لە بەغداوە گوازرایەوە بۆ ئانکارا و، ناوەکەشی لە مانگی ئابی ١٩٥٩ بۆسەنتۆ گۆڕدرا. هۆکاری هەڵبژاردنی ئەم ناوەش ئەوە بوو کە سەنتۆ (ڕێکخراوی پەیمانی ناوندیی) لە نێوان ناتۆ (لە ڕۆژئاوا) و سیتۆ (لە ڕۆژهەلات) واتە لە نێوڕاست و ناوەندا هەڵکەوتبوو. لەلایەک بە هۆی ئەندامەیتی تورکیا لە ناتۆ، سەنتۆ لەگەڵ ناتۆ و، لە ڕێگای ئەندامەیتی پاکستانیشەوە لەگەڵ سیتۆدا پێوەندی هەبوو.

ڕێککەوتننامەی سۆڤیەت و ئەڵمان — *Russo –German Pact*

ئەم ڕێککەوتننامە کە لە ئابی ساڵی ١٩٣٩دا لە نێوان ئەڵمانیای نازی و سۆڤیەتدا مۆر کرا، بوو بە سەرچاوەی گۆڕانکارییەکی زۆر لە نێو خاکی ئەورووپادا. بە پێی ئەم ڕێککەوتننامە بڕیار بوو کە:

١ــ هیچکام لە لایەنەکان هێرش نەکەنە سەرخاکی یەکترو، سنوورەکانی یەکتر نەبەزێنن.

٢ــ ئەگەر هەرکام لە لایەنەکانی ڕێککەوتننامەکە کەوتنە بەر هێرشی وڵاتی سێهەم، هیچ پشتیوانیەک لە هێزی وڵاتی سێهەم نەکەن.

٣ــ نە ئەڵمانیا و نە سۆڤیەت هیچکامیان نابنە ئەندامی هاوپەیمانیەک کە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لە دژی لایەنێکی ڕێککەوتننامەکە بێ و؛ لە پشتیوانیکردنی ئەم هاوپەیمانەتیە خۆ دەبوێرن.

هەوەها لەسەر داوای سۆڤیەت پرۆتۆکۆلێکیش بەم ڕێککەوتننامەوە لکێندرا، کە بەپێی ئەم، دەستی سۆڤیەتی لە وڵاتانی وەک فینلەندا، ستۆنیا، لیتۆنی، لیتوانیاو، هەروەها پۆڵەنداش بەکراوەیی هێشتبۆوە. ئەم ڕێککەوتننامە ئەم بواری بۆ هیتلەر ڕەخساند، کە هێرش بکاتە سەر فەڕەنسا و بەریتانیا. سۆڤیەتیش بوو بە قوربانیی هێرشەکانی ئەڵمانیای نازی و، خاکی سۆڤیەت لە کانوونی دووهەمی ١٩٤١دا کەوتە بەر هێرشی سوپای هیتلەر.

ڕێککەوتننامەی سەعدئاباد (تەمووزی ١٩٣٧) — *Sa'adabad Pact*

ئەم ڕێککەوتننامە لە تەمووزی ساڵی ۱۹۳۷دا لە نێوان چوار وڵاتی ئێران، ئەفغانستان، تورکیا و عێراق لە کۆشکی سەعدئاباد (تاران) مۆر کراو، بە ڕێککەوتننامەی هێرش نەکردن و دۆستایەتی بەناوبانگە.

نێوەڕۆکی ڕێککەوتننامەی سەعدئاباد سەبارەت بە هاوڕایی چوار وڵات لە سەر سیاسەتە گشتیەکان و، پشتیوانی لایەنەکان لە لایەنێک لە کاتی ڕووبەڕوو بوونەوە لەگەڵ هەرمەترسی و هەڕەشەیەکدا بوو.

دەوڵەتەکانی بەشدار بەڵێنیان دابوو کەدەست لە کاروباری نێوخۆیی یەکتر وەرنەدەن وڕێز بۆ سەروەریی سنوورەکانی یەکتر دابنێن؛ هەروەها لە هێرش کردن بۆسەر خاکی یەکتر خۆبیوێرن و، پێشگیری لە دامەزرانی کۆمەلەکان و ئەو تاقم و گرووپانە بگرن کە ئامانجیان بشێوی نانەوە و تێکدانی ئاشتی و ئارامی لە نێو وڵاتانی ئەندام دایە.

ئەم ڕێککەوتننامە لە ساڵی ۱۹٤۱ کە هاپەیمانان هێرشیان کردە سەر ئێران، سەلماندی کە لە کردەوەدا هیچ کاریگەرییەکی نەبووە.

Tripartite Pact — *ڕێککەوتننامەی سێ لایەنە (۱۹٤۰)*

بەو ڕێککەوتننامە دەگوترێ کە لە ڕێکەوتی ۲۷ی ئەیلوولی ۱۹٤۰ لە نێوان ئەڵمانیا، ئیتالیاو ژاپۆندا مۆر کرا. ئامانجی ئەم ڕێککەوتننامە، پێکهێنانی هاوکاریی دوو لایەنە لە نێوان دەوڵەتە یەکگرتووەکان و ژاپۆندا بوو. بە دوای مۆر کرانی ئەم ڕێککەوتننامە سێ لایەنەیە، ئادۆلف هیتلەر هاوپەیمانە ئەورووپیەکانی خۆی ناچار بە پێرەویکردن لەم ڕێککەوتننامە کرد.

ABM Treaty — *ڕێککەوتننامەی دژی موشەکی بالستیک (۱۹۷۲)*

بەو ڕێککەوتننامە دەگوترێ لە ۲۷ی مانگی ئەیلوولی ساڵی ۱۹۷۲ لە نێوان ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و یەکیەتیی سۆڤیەتی سۆسیالیستیدا مۆر کرا. بەپێی ئەم ڕێککەوتننامە (بە لەبەر چاوگرتنی هێندێک حاڵەتی دەگمەن) دامەزراندنی سیستەمی دژە موشەکی بالستیک قەدەغە کراو، هەر وڵاتێک تەنیا دەیتوانی ئەم سیستەمە بۆ پاراستنی گۆڕەپانی موشەکە دوورهاوێژەکانی بالستیک و بەرگری لە ڕێکخراویی فەرماندەریی نیشتمانی (پایتەخت) دامەزرێنێ. ئەمەریکا وازی

لەم ڕێککەوتننامە هێنا، بەڵام سۆڤیەت دەستی بە دامەزراندنی ئەو سیستەمە لە دەوروبەری مۆسکۆدا کرد. هێنانە گۆڕی گەلاڵەی ستراتیژی (شەڕی ئەستێرەکان) لە لایەن ئەمەریکاوە، لە کردەوەدا پێشێلکردنی ئەم ڕێککەوتننامە بوو. دوای بەدەسەلات گەیشتنی جۆرج بۆش (لە ئەیلوولی ۲۰۰۱دا) دەنگۆی هاتنەدەری ئەمەریکا لەم ڕێککەوتننامەدا بلاو بۆوەو، لە دوای ڕووداوی ۱۱ی ئەیلوولی ۲۰۰۱، ئەمەریکا بە ڕەسمی هاتنەدەری خۆی لەو ڕێککەوتننامە ڕاگەیاند.

ڕێککەوتننامەی پۆلایین PACT oF Steel

بە ڕێککەوتنی سەربازیی نێوان ئەڵمانیای نازی و دەوڵەتی فاشیستی ئیتالیا دەگوترا کە لە ساڵی ۱۹۳۹ لە نێوان ئەم دوو وڵاتەدا گرێدرا.

ڕێککەوتننامەی ماستریخت *Masstricht Treay*

بەو ڕێککەوتننامە دەگوترێ کە لە لایەن سەرکردەکانی ۱۲وڵاتی ئەندامی کۆمەڵەی ئابووریی ئەوروپا واتە ئەڵمانیا، ئیسپانیا، بەریتانیا، ئیرلەندا، بەلژیکا، پورتوگال، دانیمارک، فەڕەنسا، لوگزامبۆرگ، هۆڵەندا ویۆنان لە کانوونی یەکەمی ۱۹۹۱لە شاری ماستریخت (هۆڵەندا) مۆر کرا. مەبەست لەو ڕێکەوتننامە پێکهێنانی یەکگرتوویی سیاسی و ئابووری وڵاتانی ئەوروپایە. دیاریکردنی سیستەمێکی یەکگرتووی دراو، بەرەسمی ناسینی " هاووڵاتیی ئەورووپیی "، هاوکاری نزیکی وڵاتەکان لە بوارەکانی سیاسەتی دەرەوە، ئاسایش، دادوەری کاروباری نێوخۆیی لە بەرنامەی کاری ڕێککەوتنەکە بوون. ئەم ڕێککەوتننامە لە ڕێگای پەرلەمانەکان یان بە هۆی ڕێفراندۆمەوە لەو وڵاتانەدا پەسند کرا.

ڕێککەوتننامەی بەربەرەکانی لەگەڵ کۆمۆنیزمی نێودەوڵەتی
Anti-Comintern Pact

ئەم ڕێککەوتننامە لە ساڵی ۱۹۳٦، لەنێوان ژاپۆن و ئەڵمانیا بۆ بەرەنگاربوونەوە لەگەڵ کۆمۆنیزمی نێودەوڵەتی پێکهات. لە تشرینی دووهەمی ساڵی ۱۹۳۷دا ئیتاڵیاش چووە ریزی ئەم

ڕێککەوتننامەوە. ڕێککەوتننامەی بەربەرەکانێ لەگەڵ کۆمۆنیزمی نێودەوڵەتێ بە سەرەتایەک بۆ هاوکاریی سەربازیی لە ئەیلوولی ۱۹٤۰دا دەژمێررێ.

ڕێککەوتننامەی پێشگیری لە پەرەگرتنی چەکە ناوەکیەکان (۱۹٦۸)
Non-Proliferation Treaty (NPT)

ئەم ڕێککەوتننامە لە سەرەتای کانوونی دووهەمی ساڵی ۱۹٦۸ بە مەبەستی پێشگیری لە پەرەگرتن و بەرفراوانبوونی چەکە ناوەکیەکان لە لایەن بەریتانیا، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و یەکیەتیی سۆڤیەتی سۆسیالیستی گرێدرا و، لە ساڵی ۱۹۷۰دا جێبەجێ کرا. وڵاتانی تری جیهان پاشان یەک بە دوای یەک چوونە ڕیزی ئەم ڕێککەوتننامەوە.

لایەنەکانی ئەم ڕێککەوتننامە بەسەردوو گرووپ دابەش دەبن:

الف) وڵاتانی خاوەن چەکە ناوەکیەکان کە بەڵێنیان داوە پێش بە پەرەگرتنی ئەم چەکەنە بۆ وڵاتانی تر بگرن.

ب) ئەو وڵاتانەی کە چەکی ئەتۆمیان نیە و بەڵێنیان داوە لە دەستوێراگەیشتن بەو جۆرە چەکانە خۆبیوێرن.

لە ڕاستیدا ئەم ڕێککەوتننامە ئامرازێکی لۆژیکی بۆ دروستکردنی ناوچەیەکی بێ چەکی ناوەکی (Nuclear Weapons Free Zone)ـیە.

کاتێک کە ئەم ڕێککەوتننامە لە ساڵی ۱۹۷۰دا گەیشتە قۆناغی جێبەجێ کردنەوە، تەنیا پێنج وڵات لە جیهاندا خاوەنی چەکی ئەتۆمی بوون، واتە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، یەکیەتیی سۆڤیەت، چین، فەرەنسا و بەریتانیا، بەڵام ئەمڕۆکە وڵاتانی دیکەی وەک هیند و پاکستانیش خاوەنی چەکی ئەتۆمین. لە کۆنفرانسی پێداچوونەوە (Review Conference) کە لە ساڵی ۱۹۹٥دا بەڕێوەچوو، ئەم وڵاتانەی کە خاوەنی چەکی ئەتومی نەبوون، ڕەخنەیان لە ناوەڕۆکی ڕێککەوتننامەکە گرت و، پێیانوابوو کە لە نێوان ئەندامەکاندا جیاوازی دادەنێ. ئەوەی کە دەبێتە هۆی بەهێزبوونی ئەم ڕێککەوتننامە، ئەوەیە کە وڵاتانی خاوەنی بۆمبی ئەتۆمی دڵیان بەو خۆشە کە لە ڕێگای ئەم ڕێککەوتنەوە بەر بەدەستوێراگەیشتنی وڵاتانی تر بەم چەکە دەگرن، هەر بۆیە بەهەموو توانایانەوە هەوڵی جێبەجێ کردن و پابەندبوون بەم ڕێککەوتننامەیە دەدەن. نەچوونی وڵاتانی وەک

ئیسراییل و هیند و پاکستان بۆ ریزی ولآتانی نێو ئەم ڕێککەوتننامە، پرۆسێسی روو لە زیادی بووی دەستوێڕداگەیشتن بەو چەکانەی کە بۆمبە ئەتۆمیەکان دەهاوێژن (وەک موشەک) و؛ هەوەها دەرەنجامەکانی لەبەریەک هەڵوەشانەوەیی یەکیەتیی سۆڤیەت کە زۆر لە زانا و پسپۆڕانی بواری ئەتۆمی خستۆتە لێواری " بەکرێگیراویی ناوەکی"، هەڕەشە لەو ریککەوتننامە دەکەن.

هەروەها مەترسیی " دژکردەوەی ئالقەی"یش جیهانی خستۆتەسەر لێواری هەڵدێری شەڕێکی ئەتۆمی. ئەگەر بۆوێتە یەکێک لە ولآتانی ناوچەکە یاساکانی رێککەوتننامەی پێشگیری لە پەرەگرتنی چەکە ناوەکیەکان پێشێل بکا، ئەوا ولآتانی تریش پێشێلی دەکەن. کێشەکانی نێوان میسر و ئیسرائیل لە رۆژهەلآتی نێوەڕاست، هیندو پاکستان لە باشووری ئاسیا و سێ گۆشەی چین ــ کۆریا ــ ژاپۆن لە رۆژهەلآتی ئاسیا دەکرێ لەم نموونەیە بن.

بە لەبەریەک هەڵوەشانەوەی سۆڤیەتیش چوار ولآتی فیدراسیۆنی رووسیا، قەزاقستان، ئۆکراینا، وبیلارووس بوون بە میراتگری چەکە ئەتۆمیەکانی ئەم ولآتە، کە لە ژێر هەوڵەکانی ئەمەریکادا ئەم ولآتانە ناچار کران بێنە نێو ریزی ئەم رێککەوتننامەوە. بەلآم بەوحاڵەش دنیا شایەدی نموونەی "کردەیدڵخوازانە"ی ولآتانی وەک ئەفریقیای باشوور [و، هەروەها لیبیا.و.] بۆ وازهێنان لە دروستکردنی چەکی ئەتۆمیش بووە.

رێککەوتننامەی ڤەرشۆ (١٩٥٥) Warsaw Pact

ڕێککەوتننامەیەکی سەربازی بوو کە بە ڕواڵەت بە مەبەستی بەرگریکردن و لە بەرامبەر رێککەوتننامەی ناتۆ لە نێوان ولآتانی کۆمۆنیستی ئەورووپای رۆژهەلآتدا پێکهات. ئەم ریککەوتننامە لە ١٤ی مانگی ئایاری ١٩٥٥ لە شاری ڤەرشۆ بۆ ماوەی بیست ساڵ لە نێوان ولآتانی سۆڤیەت، ئەڵمانیای رۆژهەلآت، ئەڵبانیا، بولگاریا، چیکسلۆڤاکیا، هەنگاریا، پۆڵەندا ورۆمانیادا گرێدرا. مەبەست لە رێککەوتننامەی ڤەرشۆ پێکهێنانی هاوکاریە سیاسی و سەربازیەکان لە نێوان ئەو ولآتانەو، زیادکردنی هێزە بەرگریەکان لە بەرامبەر هێرشی دەوڵەتە رۆژئاواییەکان بوو. بەپێی ئەم رێککەوتننامە، هەرکام لە لایەنەکان هێرشی کرابا سەر، ئەرکی ولآتانی ئەندام ئەوە بوو کە دەبوایە بەهەموو هێز و کەرەسەکانی بەردەستیان پشتیوانیان لێ کردباو، هاوکاریان کردبا.

ناوەندی ڕێنوێنی هێرشە سەربازییەکان لە مۆسکۆ بوو. ئەڵبانیا لە ساڵی ١٩٦٨ وازی لە ئەندامەیتی لەم ڕێککەوتننامەدا هێنا. ڕێککەوتننامەی ڤەرشۆ، ڕۆڵێکی گرنگی لە سەرکوتی بزووتنەوە نێوخۆییەکاندا گێڕا. هێرشی سوپاکانی ڕێککەوتننامەی ڤەرشۆ بۆ سەر پراگ (هاوینی١٩٦٨)یەکێک لەو نموونانەیە. سۆڤیەت لە مانۆڕەکانی ڕێککەوتننامەکە بۆ چاوترسێن کردن و سەرکوت و خنکاندنی بزووتنەوە کرێکارییەکانی پۆڵەندا کەڵکی وەرگرت (١٩٨١-١٩٨٠) کە هیچ ئاکامێکی نەبوو. دوای ئەو گۆڕانکاریيانەی کە لە ساڵی ١٩٨٩ لە وڵاتانی ئەورووپا ڕۆژهەڵاتدا هاتنە ئاراوە، ڕێککەوتننامەی ڤەرشۆش لە تەممووزی ١٩٩١ بەڕەسمی هەڵوەشایەوە.

ڕێککەوتنی ئەلجەزایر(١٩٧٥) Algerian Accord

دوا بە دوای کۆبوونەوەی ڕێبەرانی وڵاتانی هەناردەی نەوت (ئۆپێک)کە لە چوار هەتا شەشی مارتی ١٩٧٥ لە ئەلجەزایر بەڕێوە چوو، ڕاگەیەنراوێکی هاوبەشی نێوان عێراق و ئێران سەبارەت بە چۆنیەتی چارەسەرکردنی کێشەکانی نێوانیان لە سەربنەمای ڕەچاوکردنی پرەنسیپەکانی ڕێزگرتن لە یەکپارچەیی خاک و سنوور نەبەزاندن و دەست تێوەرنەدان لە کاروباری نێو خۆیی یەکتر بەو شێوە بڵاو بۆوە:

١ـ سنوورە وشکایيەکانی خۆیان بەپێی پرۆتۆکۆلی قوستەنتنیەی (ئیستانبول) ساڵی ١٩١٣ و بڕیارنامەکانی کۆمیسیۆنی دیاریکردنی سنوور لە ساڵی ١٩١٤ دا دیاری بکەن.

٢ـ سنوورە ئاوییەکانی خۆیان بەپێی هێڵی تالڤێگ دیاری بکەن.

٣ـ بەم کارە، هەردوو وڵات ئاسایش لە درێژایی سنوورە هاوبەشەکانی خۆیان و متمانەی بەرامبەرانە پیادە دەکەن.

بەم پێیە، هەر دوولایەن بەڵێن دەدەن کە کۆنترۆڵ و چاوەدێرییەکی ورد لە سنوورەکانی خۆیاندا بەمەبەستی پێشگرتن لە هەر دزەکردنێکی تێکدەرانە پێک بێنن.

٤ـهەر دوو لایەن لە سەر ئەوە ڕێککەوتوون کە بە وردی نێوەڕۆکی ڕێککەوتننامەکە جێبەجێ بکەن؛ پێشێلکردنی هەر ماددەیەک بە دژی ڕێککەوتننامەکە بە دژی ڕۆحی ڕێککەوتننامەی ئەلجەزایر دادەنرێ.

ڕێککەوتنی نێونەتەوەیی International Agreement

ئەم زاراوە بەواتا بەرفراوانەکەی بریتیە لە کردەوەیەکی یاسایی کە لە دەرئەنجامی ڕازیبوونی دوو یان چەند لایەنی نێودەوڵەتی پێکدێ و یاسا نێودەوڵەتیەکان دەیانگرێتەوە. بەپێی ئەم پێناسە، تایبەتمەندییەکانی ڕێککەوتنی نێونەتەوەیی بریتین لە:

١ــ پێویستی بە بەڵگەو نووسراوە نیە. [ئەم ڕێککەوتنە ڕەنگە هەروا زارەکیانە بێ]

٢ــ لە نێوان لایەنە نێودەوڵەتیەکان(نەکەسە تایبەتیەکان) گری درابێ.

٣ــ یاسا نێو دەوڵەتیەکان دەیانگرێتەوە(نەتەنیا یاسای نێو خۆیی وڵاتێکی دیاریکراو).

٤ــ لە نێوان دوویان چەند لایەندا پێک دێ و، یەک لایەنە نیە.

ڕێککەوتنی ئاشتیی دایتۆن(١٩٩٦) Dayton Accord

بەو ڕێککەوتنە دەگوترێ کە لە تشرینی دووهەمی ١٩٩٦ بۆ کۆتایی هێنان بە شەڕی بۆسنیا جێبەجێ کرا. بەم پێیە، دەوڵەتی بۆسنیا پێکهاتوو لە "فیدراسیۆنی کرۆڤات ــ موسوڵمان" و "کۆماری سیرب" دامەزرا.

ڕادیکاڵیزم Radicalism

ڕادیکاڵیزم لە زاراوەی لاتینی Radix وIcis بە واتای "بنج و بناوان"، وەرگیراوە. ڕادیکاڵیزم بە واتای باو بە لایەنگریکردن لە ئاڵ وگۆڕە بنەڕەتیەکان دەگوترێ. ڕادیکاڵیزم بۆ یەکەمجار لە وڵاتی بەریتانیا لە لایەن "شارلز فۆکس"(١٨٠٦-١٧٤٩)، ڕێبەری حیزبی ڤیگ هاتە ئاراوەو بە ئەندامانی حیزبی ڤیگ دەگوترا کە خوازیاری چاکسازی بنەڕەتیی لە پەرلەمان و ئاییندا بوون و پشتیوانیان لە پرۆتستانیزم دەکرد.

لە سەدەی نۆزدەهەمدا ڕادیکاڵەکان، بە بەشێکی گەورە لە بۆرژوازی لیبراڵی بەریتانیا دادەنران. داواکاری سەرەکی ڕادیکالیستەکان، چاکسازی یاسای هەڵبژاردن بوو کە لە ساڵی ١٨٣٢دا وەدیهات. لەگەڵ پێکهێنانی حیزبی سۆسیالیست لە بەریتانیادا، ئەم حیزبە تازە دامەزراوە

بوو بە حیزبێکی رادیکاڵ. لە فەرەنسادا، بیروبۆچوونی رادیکالی کە پرۆسەیەکی ئابووری، سیاسی، عەقڵی پرش و بڵاو بوو، لە حیزبی رادیکالی کۆماریخواز و رادیکالی سۆسیالیستدا خۆی نواند.

جۆرج کلمانسۆ (١٨٤١-١٩٢٩)سیاسەتمەداری بەناوبانگ، یەکێک لە گەورەترین رێبەرانی باڵی چەپی حیزبی رادیکاڵی سۆسیالیست بوو.

ئەمڕۆکە رادیکاڵیزم بە هەموو بیروبۆچوون و کردەیەکی سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتیی دەگوترێ کە خوازیاری ئاڵووگۆڕی خێراو [بنەڕەتیی] لە داموودەزگاو رێکخراوە کۆمەڵایەتیەکان دا بێ(بەمانا گشتیەکەی).

بە زۆری مارکسیەکان، سۆسیالیستە توندڕۆکان، سەندیکالیستەکان، ئانارشیەکان و حیزبە چەپە توندڕۆکان، بە رادیکاڵ دەژمێردرێن.

The Right

راست

زاراوەی راست بە هێندێک لەو تیۆریە سیاسییانە دەگوترێ کە لە خاڵی بەرامبەری خۆیاندا، واتا لە بەرامبەر "چەپ"دا راوەستاون. لە سەرەتادا "دەستە راست"ی بەو کەسە دەگوترا کە لە بەرامبەر هێرشی شۆرشگێرانی فەرەنسا، داکۆکی لە حکوومەتی پاشایەتی و ئاریستۆکراتە بەکرێگیراوەکان دەکرد. بە درێژایی سەدەی نۆزدەهەم ئەم زاراوەیە هاوواتای دەسەڵاتخوازی، نیشتمان پەروەری، نەریت، حکوومەتی بەهێز، خاوەندارێتی ، کەنیسە و سوپا بوو. لە دوای دامەزراندنی کۆماری سێهەم لە فەڕەنسادا، "راست" هەروا لایەنگری لە حکوومەتی پاشایەتی دەکرد. بەڵام لە هەموو شوێنەکاندا لە بەرامبەر سۆسیالیزمدا سەری هەڵدا کە بەرژەوەندی سەرمایەداری خستبووە مەترسیەوە. "راست" نە تەنیا دژی "یەکسانیخوازی" بوو، بەڵکوو دژی دەستێوەردانی دەوڵەت لە بواری ئابووریشدا بوو. بیروبۆچوون و ئاراستەی ناسیۆنالیستی یۆتۆپیایی بەرەبەرە لە ناو " راستی نوێ"دا تەشەنەی کرد و لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی، راستێکی بنئاژۆی نوێ سەری هەڵدا کە لە گەڵ راستی کۆنەپاریزی نەریتیدا لە دژایەتیدا بوو. ئەم "راست"ە دژی بەرژەوەندی چینە باڵادەستەکان بوو. نازیسمی هیتلەری لە ئەڵمانیادا، توندڕۆترین حاڵەتی راست بوو. لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانی، هەر دوو زاراوەی راست و چەپ بە واتای جیاواز کەڵکیان لێ وەرگیراوە. هێندێک لە بەها نەریتیەکانی راست لە بەرامبەر یەکتردا راوەستان و هەویرێکی سیاسی

نوێی هێنایە ئاراوە. لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانیەوە، نازناوی "ڕاست" بە بەراورد لەگەڵ نازناوی "چەپ" ، زیاتر واتایەکی قێزەونە کە هەم لە ڕۆژئاوا و هەم لە ڕۆژهەڵاتیشدا ئەم واتایەی هەیە. ڕاستی ناسیۆنالیست لە ڕۆژئاوا بەهۆی دژایەتی لەگەڵ یەکیەتیی ئەوروپا لەگەڵ چەپی بنئاژۆخوازدا یەکیان گرت (فەڕەنسا). لە ڕۆژهەڵاتدا نەیارانی دەستە ڕاستیەکان لەگەڵ سیستەمی زاڵی یەکیەتیی سۆڤیەتدا دژایەتیان دەکردو لە چینیشدا بنئاژۆ "چەپەکان" پشتیوانیان لە شۆڕشی کوولتووریی ماو کرد.

راستی نوێ *New Right*

دیاردەی ڕاستی نوێ، تێکەڵاوێک لە توخمەکانی نیۆلیبرالیزم و نیۆ کۆنەپارێزیە . لە دەیەی ١٩٨٠ دا، زۆربەی حکومەتەکانی ڕۆژئاوا لەبەرامبەر قەیرانی ئابووری دەیەی ١٩٧٠، وازیان لە سیاسەتە ئابوورییەکانی کینزی هێنا و بەرەو ئاراستەی ڕاست ڕۆیشتن. ڕاستی نوێ، ڕادیکاڵیزمێکی ڕاست و هێرشبەرە کە بنەماکانی خۆی لە لیبرالیزم و کۆنەپارێزی وەرگرتووە و بۆ پێناسەی هەڵوێستی نیۆلیبراڵ و کۆنەپارێزەکان کەڵکی لێ وەردەگیردرێ. لەبەریتانیادا تاچریزم، سیاسەتە لیبرالێەکانی وەکوو بە تایبەتی کردن و کەم کردنەوەی ئەو نرخانەی کە دەوڵەت دەبوایە بیدایە و، بێ هێزکردنی یەکیەتیە کرێکارییەکانی لەگەڵ سیاسەتەکۆنەپارێزانەکانی وەکوو ناسیونالیزمی توندڕۆ، کونترۆڵ کردنی کۆچ و دیسپلینی توندی کۆمەڵایەتی لێک دا.

پۆپۆلیزمی تاچێر تێکەڵاوێکی دەولەمەندەو بنەما کۆنە پارێزییە ئۆرگانیکیەکانی وەکوو نەتەوە، خێزان، ئەرک، ئوتۆریتە، پێوەرە ئەخلاقیەکان و نەریتخوازی لەگەڵ بنەما هێرشبەرانەکانی نیۆلیبرالیزم، واتە بەرژەوەندی شەخسی تاکایەتیی ڕکابەری و دژایەتیی لەگەڵ دەوڵەت لێک دەدا. ڕاستی نوێ بە تایبەتی سەبارەت بە سیاسەتە کۆنەپارێزییەکانی بەریتانیا لە سەردەمی تاچێر و حیزبی کۆماریخوازی ئەمەریکا لە سەردەمی ڕۆناڵد ڕیگان دا کەڵکی لێ وەرگیردراوە. بەگشتی ڕاستی نوێ لە بواری ئابووری و سیاسییەوە لیبراڵە، واتە لەسەر ئازادی ئابووری، کەم کردنەوەی باج، بازاڕی ئازاد و ڕۆڵی بەرتەسکی دەوڵەت پێدادەگرێ. بەڵام لە بواری ئەخلاقی، کولتووری و کۆمەڵایەتی دا کونەپارێزەو داکۆکی لە پاراستنی نایەکسانیە سروشتییەکان، پێشگیری کردن لە بەربڵاوبوونی

مافە کۆمەڵایەتیەکانی هاوولاتیان، دەوڵەتی بەهێز، بنەما ئایینەکان، خێزان وەکوو بناغەی کۆمەڵگا، لاواز کردنی یەکیەتیە کرێکارییەکان دەکا. لە بواری کۆمەڵایەتیش دا لە گەڵ کاری ژنانی ماڵەوە (کابان) و ئازادییە سێکسیەکانی فیمینیزم دا دژایەتیی دەکا. راستی نوێ ئەو کاتەی کە دەستێوەردانی دەوڵەت بە پێچەوانەی ئازادییە تاکەکەسیەکان دەبینێ، بەرەو لیبرالیزم دەخزێ، بەڵام کاتێک بە پێچەوانەی مانەوەی نایەکسانیە سروشتیەکانی دەبینێ، بەرەو کۆنە پارێزێ دەڕوا، بەلام لە بواری سیاسیەوە،واتە بەمەبەستی دابینکردنی سەقامگیرکردنی ئاسایش بەهێز دەبێ. بزوتنەوەی کۆنەپارێزی نوێ لە ئەمەریکا کە لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانی دا سەری هەڵدا، لێکدانی بیرۆکەی کۆنەپارێزی و لیبرالی بە جوانی دەردەخا. ئەم بزووتنەوەیە بەردوام پشتیوانی لە دەوڵەتی هەرێمەکان لە بەرامبەر دەوڵەتی فیدراڵ و لە بازاری ئازاد لە بەرامبەر دەوڵەت خۆشگوزەرانیدا دەکا. لە بنەڕەت دا کۆنەپارێزی نوێ لە بەرامبەر"سیاسەتی (New Deal)ی فرانکلین رۆژڤەلت لە دەیەی ١٩٣٠دا سەری هەڵدا، بەلام لە بواری بابەتە ئەخلاقی و کولتوورییەکانیش دا هەڵوێستی گرتووە، بە تایبەتی لەگەڵ بەربلاوبوونی سکولاریزم (عەلمانیەت) و فەوتانی بەها ئایینیەکان و ئازادییە سێکسیەکان دا دژایەتی دەکرد. گرنکترین نوێنەرانی ئەم بزوتنەوەیە "سیناتۆر جوزێف مەک کارتی" (رێبەری بزوتنەوەی دژە کومونیستیی مەک کارتیزم)؛ سیناتۆر بێری گولدڤاتیرو جۆرج ڤاڵاس بوون و، گۆڤاری" نەشناڵ ریڤێڤیو" لە واشینگتۆن ئورگانی ئەم بزوتنەوەیە بوو. بزوتنەوەی کۆنەپارێزی نوێ لە ئەمەریکا دا لەم دواییانەدا لەگەڵ بالێ راستی حیزبی کۆماریخوازدا پێوەندییەکی توندوتۆڵتریان هەیە. هەروەها لەگەڵ بزوتنەوەی زانستی ئایینی لە ئەمەریکادا بە ریبەرایەتی جێری فالڤێل و گرووپی زۆرینەی ئەخلاقی دا پێوەندییەکی خۆشتریان هەبووە.

Racism

راسیزم / رەگەزپەرستی

راسیزم لە وشەی راس (Race) بە مانای رەگەز وەرگیراوە. رەگەزپەرستی تێورێکی دژە زانستی و کۆنەپەرستانەیە کە بڕوای بە نایەکسانیی نێوان رەگەزەکان لە بواری توانایی و هێزی بیرکردنەوەدا هەیە. نمونەی زەقی راسیزم، بەرێوەبردنی سیاسەتە دژە مرۆڤانەکانی ئەمەریکا لە دژی سوورپێست و رەش پێستەکانی ئەم وڵاتەیە کە سەرەڕای جاڕنامەی مافی مرۆڤ هەروا درێژەی هەیە. رەش پێستەکانی رۆدزیاو و ئەفریقیای باشووریش چەند جار بوونە قوربانیی سیاسەتە

ناومرۆڤانەکانی بەریتانیا. ئادۆلف هیتلەر، ڕێبەری ئەڵمانیاش لە ژێر دەمامکی ڕەگەزی باشتردا، چەند میلیۆن جوولەکەی کوشت.

ڕێپێوانی درێژمەودا(١٩٣٠-١٩٣٤) Long March

ئەم واتایە بە کۆچی قارەمانانەی ڕێبەرانی کۆمۆنیستی چین لە نێوان ساڵی ١٩٣٤-١٩٣٥ دەگوترێ بەر لە هاوینی ساڵی ١٩٣٤ کۆیینی تانگ، کۆمۆنیستەکانی لە بەشی ناوەڕاستی چین بە ناوی ویلایەتی کیانگ سی گەمارۆدا. نزیکەی ٩٠ هەزارکەس گەمارۆکەیان شکاند و بەرەو ویلایەتی کویچۆ لە ڕۆژئاوای چین وەرێ کەوتن.لەم ناوەدا ماوتسێ تۆنگ بە سەرۆکی مەکتەبی سیاسی حیزبی کۆمیسیۆنی چین هەڵبژێردرا و بڕیاری دا هەتا بنکەی شن سی لە دواشوێنی باکووری ڕۆژئاوای چین دا ڕێپێوان درێژە پێبدا.

سەرەڕای ناخۆش بوونی ڕێگاکە و هێرشەکانی کۆیینی تانگ لە درێژایی شەش هەزار مایلی، نزیکەی یەک لە سێی بەشدارانی ڕێپێوانەکە گەیشتنە شن سی. ئەم بنکەیە نەیارەکانی لە بەرانبەر هێزی حکوومەتی چین دا دەپاراست و شوێنێکی پارێزراویش بۆ کۆبوونەوەکانیان بوو.

ڕێگای سێهەم Third way

"ڕێگای سێهەم" دروشمێکە کە بەدوای پێکهێنانی ئەڵتەرناتیڤێک لە نێوان سەرمایەداری و سوسیالیزم دایە. ئەم ئەڵتەرناتێڤە بیریارانی سیاسی لە توێژە جۆراوجۆرەکان، بە لای خۆیدا ڕاکێشاوە. سەرچاوەی زاراوەی ڕێگای سێهەم دەگەڕێتەوە بۆ فاشیزمی ئیتالیا و، موسولینی پێی وایە کە ئەو بۆ یەکەمین جار ئەم زاراوەیەی داهێناوە. "ڕێگای سێهەم"ی فاشیزم بە شێوەی کۆرپۆراتیزمە، کە سیستەمێکی ئابووری ـ کۆمەڵایەتیە کە لەو سیستەمە دا، بەرژەوەندییە بنەڕەتیە ئابوورییەکان لە ژێر چاودێری حکوومەت دان. لە قۆناغەکانی دوایی ساڵی ١٩٤٥، "ڕێگای سێهەم" بە پلەی جیاواز لە گەڵ سوسیال دێموکراسی کیتری دا گەشەی کرد و پێشکەوتووترین شێوەی ڕێگای سێهەم لە سوید دا پێکهات. ئەم شێوازە ئابوورییە هەوڵ دەدا کە فاکتەرگەلێک لە سەرمایەداری و سوسیالیزم لێک بدا. ئەگەرچی سەرمایە بەرهەم هێنەکان بە زۆری لە بەر دەستی کەرتی تایبەتی دایە، بەڵام یەکسانیی کۆمەڵایەتی بە هۆی سیستەمێکی خۆشگوزەرانی هەمەلایەنە لە

سەر بنەمای ڕێکخستنی باجی پێشکەوتووەوە دابین دەبێ. بیری ڕێگای سێهەم لە قۆناغەکانی دواتر دا و بە بیرۆکەی سوسیال دیموکراسی یا پۆست ـ سوسیالیست (post_ socialist) لە حیزبی کرێکار (نوێ) ی بەریتانیا، بەڕێبەرایەتی تۆنی بلێر هاتە گۆڕێ.

تایبەتمەندی "ڕێگای سێهەم" ی پۆست ـ سوسیالیست زۆر ڕوون نیە، بەڵام لە زۆربەی شێوازەکانیدا هەڵگری قبوولکردنی گشتی بازاڕ و سەرمایەی بەجیهانی کراو لە گەڵ ئەرکی کۆمەڵایەتی و خستنە ئەستۆی دوولایەنەی ماف و بەرپرسیارەتیەکانە.

ڕایخ *Reich*

زاراوەیەکی ئەڵمانیە بە "ئیمپراتۆریای ئەڵمانیا" و "حکوومەتی ئەڵمانیا" دەگوترێ. لە مێژوودا "ڕایخی یەکەم"، ئیمپراتۆریای ڕۆمی ڕۆژئاوایە کە لە سەدەی نۆهەمی زایینی لە ئەورووپای ناوەڕاست دا دامەزرا و زۆربەی ئەم ئیمپراتۆریە لە وڵاتانی ئەڵمانی زمان پێکهاتبوو و بنەماڵەی هابسبۆرگ بەڕێوەیان دەبرد. ڕایخی یەکەم لە ساڵی ٩٦٢ دا پێکهات و لە ساڵی ١٨٠٦ دا لە نێوچوو. "ڕایخی دووهەم" یش ئیمپراتۆریای ئەڵمان بوو کە لە ساڵی ١٨٧١ تا ١٩١٨ ی خایاند. ڕایخی سێهەم حکوومەتی هیتلەرە کە لە ساڵی ١٩٣٣ تا ١٩٤٥ ی خایاند. لە نێوان ڕایخی دووهەم و ڕایخی سێهەم دا حکوومەتی کۆماری لەسەر دەسەڵات بوو.ئەم حکوومەتە لە ساڵی ١٩١٩ تا ١٩٣٣ وڵاتی بەڕێوە دەبرد وبە کۆماری ڤەیمەر بەناوبانگ بوو.

ڕایخی سێهەم، ڕۆژی ٣٠ کانوونی دووهەم ی ساڵی ١٩٣٣ دامەزرا. هیتلەر پێیوابوو کە هەزار ساڵ دەژی و باسی ڕایخی هەزار ساڵەی دەکرد، بەڵام لە دوازدە ساڵ و چوار مانگ زیاتری نەخایاند.

ڕایختاگ *Richtg*

ڕایختاگ، پارلمانی ئەڵمانیا لە سەردەمی ئیمپراتۆریادا بوو کە بیناکەی لە بەرلین بوو کە لە ساڵی ١٩٣٣ بە فیتی نازییەکان سووتێنرا.

Richs marschal رایخ مارشاڵ

پلەیەکی تایبەتیی سەربازی لە سوپای نازیدا بوو کە هیتلەر بە تایبەتی دایە فیلد مارشاڵ هێرمان گورینگ کە پایە بەرزترین کەسایەتی حیزبی نازی لە دوای خۆی بوو.

Rich wehr رایخ ڤێهر

زاراوەیەکی ئەڵمانیە و بە سوپای سەد هەزار کەسی کۆماری ئەڵمانیا دەگوترێ کە بە پێی رێککەوتننامەی ڤێرسای پێکهات.

Régime رژێم

لە زاراوەی لاتینی Reginien وەرگیراوەو بە مانای رێسایەکە کە سەبارەت بە شێوەی ژیان کەڵکی لێ وەردەگیردرێ. لە قامووسی سیاسیدا بە واتای جۆری حکوومەت و شێوەی بەرێوەبردنی وڵاتە.

رژێمی کونترۆڵی تەکنولۆژیای موشەکی(١٩٨٧)
Missilo Technology control Régime(MTCR)

رێککەوتننامەیەکە کە لە ساڵی ١٩٨٧ لە نێوان کەنەدا، فەرەنسا، ئەڵمان، ئیتالیا، ژاپۆن، بەریتانیا و ویلایەتە یەگگرتووەکان دا پێکهات. پاشان یەکیەتیی سۆڤیەت و چین وەکوو ئەندامی چاوەدێرچوونە ناو رێککەوتننامەکەوە.

لە راستیدا ئەو رێککەوتننامەیە تەواوکەری "ریککەوتننامەی پێشگیری کردن لە پەرە پێدانی چەکە ناوەکیەکان"ە کە گواستنەوەی ئەمجۆرە چەکانە، ناردنی تەکنولۆژیا و ئامێرەکانی هاویشتنی ئەم چەکانە بە تایبەتیی بۆ وڵاتانی جیهانیی سێهەم قەدەغە دەکا. رێککەوتننامەکە تەنیا ئەو لایەنانەی کە رێککەوتننامەکەیان مۆر کردووە ناچار دەکا کە یاساکان رەچاو بکەن، و ئەو وڵاتانەی کە رێککەوتننامەکەیان مۆر نەکردووە، زۆر بایەخ بە رەچاوکردنی ئەم یاسایانە نادەن.

Referndum ریفراندۆم / راپرسی

ریفراندۆم بریتیە لەپرس پێکردن بەرای گشتی وڵات سەبارەت بە بابەتێکی تایبەتی بەمەبەستی ئەوەی هاوڵاتیان بە شێوە راستەوخۆسەبارەت بەو بابەتە دەنگ بدەن. لە هێندێک وڵات دا (وەکوو ئوستورالیا) گۆڕینی دەستوور تەنیا لە رێگای پرس پێکردن بەرای گشتیەوە جێبەجێ دەبێ.

Living News Paper
رۆژنامەی زیندوو

شانۆنامەیەکی سیاسی- پەروەردەییە کە لە هونەری رۆژنامەنووسی بۆ دەربڕینی کێشەکانی کۆمەڵگا بە شێوەی گاڵتەجاڕی کەڵک وەردەگرێ. رۆژنامەی زیندوو بە شێوەی شانۆنامەی هاندان و پروپاگەندەیی لە لایەن سوپای سوور لە شۆڕشی روسیا دا گەشەی کرد.

Intellectuals
رووناکبیران

ئەم زاراوەیە یەکەمجار لە رووسیا لە دەیەی ١٨٦٠ بەو کەسانە دەگوترا کە لە زانکۆکاندا خوێندبوویان کە بیروبۆچوونێکی رەخنەگرانەیان هەبوو یان نەهیلیست بوون. ئەم کەسانە بەچاوی گومانەوە دەیانڕوانیە بەها نەریتیەکان. لە فەڕەنسادا ئەم زاراوەیە بە واتایەکی سووک، سەبارەت بە دریفۆسەکان کەڵکی لێوەردەگیرا. مارکس لە مانیفێستی کۆمۆنیست دا، رووناکبیرەکان بە بەشێک لە بۆرژوازی دادەنێ کە خۆیان بە چینی کرێکارەوە هەڵدەواسن و مەبەستیان رێگانیشاندان بەم چینەیە. ئەمڕۆکە رووناکبیران بوونە چینێکی دیاری کۆمەڵایەتی.

Rühr
روهر

شارێکی وڵاتی ئەڵمانیایە، کە لە راستی دا شادەماری پیشەسازییە گەورەکان، پۆڵا و بەردی خەڵووزی ئەم وڵاتەیە. ئەم هەرێمە لە کانوونی دووهەمی ١٩٢٣دا بە هۆی ئەوەی ئەڵمانیا نەیتوانی قەرەبووی ئەو زیانانە بکاتەوە کە بە پێی رێککەوتننامەی ڤێرسای خرا بووە سەری، لە لایەن فەڕەنسە و بەلجیکاوە داگیرکرا. ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، بەریتانیاو ئیتالیا، پشتیوانیان لە ئیتالیا و فەڕەنسا نەکرد وئەڵمانیاش بە کردوەیەکی هێرشبەرانەی لە دژی دانا.

ڕۆیزیۆنیزم/پێداچوونەوەخوازی — *Revisionism*

ڕۆیزیۆنیزم لە زاراوەی لاتینی Reviser بە واتای "چاو لێکردنەوەو و دووبارە پێداچوونە" وەرگیراوە. ڕۆیزیۆنیزم، بەپێداچوونەوە بە بنەما بنەڕەتیەکان و ئەرکەکانی دوکترینێک دەگوترێ. بە کەسێکیش کە خوازیاری پێداچوونەوە بە دۆکترین یان ئایدۆلۆژیایەک بێ، ڕۆیزیۆنیستی پێ دەڵێن. پێداچوونەوە بە ئاکامەکانی جێبەجێکردنی ئایدۆلۆژیایەکیش، جۆرێک لە ڕۆیزیۆنیزمە. لە هێندێک لە سیستەمە سیاسییەکانی جیهاندا پێداچوونەوەخوازی بە هەوڵێکی نۆێخوازی نابەجێ دادەنرێ. بۆ وێنە هێندێک لە سوسیالیستە سەربەخۆکان بڕوایان بە پێداچوونە هەیە و خوازیاری هەڵسەنگاندن و خوێندنەوەیەکی نوێن، کە لە گەڵ هەلومەرجدا بگونجێ. لە ڕووسیای سۆڤیەت لە دوای شۆرشی سۆسیالیستی ١٩١٧، هێندێک کەس دیانگووت دەبێ مارکسیزم لەگەڵ هەلومەرجی نوێ دا بگونجێنرێ. لە بەرامبەردا، لنین(١٨٧٩-١٩٢٤) دژی هەرجۆرە خوێندنەوەو پێداچوونەوەیەک بوو و بەوکەسانەی دەگووت "پێداچوونەوە خواز" و، پێداچوونەوەخوازی بەپاشەکشەو سازان لە قەڵەم دەدا.

سۆسیال دیموکرات و چەپەمیانڕۆکان لە ڕوانگەی مارکسیە توندڕۆکانەوە، پێداچوونەوەخوازن. سوسیال دیموکراتەکان پێیان وایە پێویست ناکا لەبە گشتی کردن و بە دەوڵەتی کردنی خاوەنداریتی ئامێرەکانی بەرهەم هێنان لە هەموو بوارەکان دا پەلە بکەین، دەبێ بەرەبەرە دەست بە گۆڕان بکەین. و لەداهاتوودا سیستەمی سوسیالیستی و پاشانیش سیستەمی کۆمۆنیستی دامەزرێ.

ڕۆیزیۆنیستەکان زیاتر خوازیاری پێداچوونەوە لە کاروباری سیاسی، دەستوور و هێندێک ئاڵ وگۆری بنەڕەتیی لە پێکهاتە و ئەرکەکان دان. ئەلکساندێر دوبچێک (ڕێبەری پێشووی حیزبی کۆمۆنیستی چیکۆسلۆڤاکیا) کە بڕوای بە شێوازێک نوێی سۆسیالیزم بوو، بە یەکێک لە ڕۆیزیۆنیستەکان دانرا و، کەوتە بەر ڕق و تووڕەیی سۆڤیەت.

مارشاڵ تیتۆ، ڕێبەری یۆگسلاڤیا، هەم بە ریفۆرمیست (چاکسازی خواز) و هەم بە ڕۆیزیۆنیست لە قەڵەم دراوە. لە سۆڤیەت دا خرۆشچۆفیشیان بە ڕۆیزیۆنیست دادەنا. پێداچوونەوەخوازی لە گرووپەکان، حیزبەکان و وڵاتانی کۆمۆنیست، بەواتای لادان و پێکهاتن لەگەڵ سەرمایەداری دایەو بە خیانەت لە قەڵەم دەدرێ.

Organiziation Armée Secréte ڕێکخراوی سوپای نهێنی

ڕێکخستنی سوپای نهێنی لە نێوان ساڵەکانی ١٩٦١-١٩٦٣ پێکهات و هێندێک لە ئەندامانی سوپای فەڕەنسا کە لە ئەلجزایر دەژیان (کۆلۆنی فەڕەنسا)، هەوڵیان دا بە کەڵک وەرگرتن لە زۆر ڕێگا بە سەربەخۆیی ئەلجەزایر بگرن. سوپای نەهێنی لە هێندێک لە ئەندامانی توندڕۆی فەڕەنسا و خەڵکی ئاسایی فەڕەنسا کە نیشتەجێی ئەلجەزایر بون، پێکهاتبوو، ئەو کاتە پێکهات کە حکومەتی فەڕەنسا بە سەرۆکایەتیی ژنەڕاڵ دۆگۆل خوازیاری سەربەخۆیی ئەلجەزایر لە فەڕەنسا بوو.

Free Officers Committee ڕێکخراوی ئەفسەرە ئازادەکان

ئەم ڕێکخراوە لە ساڵی ١٩٣٨ لە شاری منقیادی میسردا پێکهات . ئەم ڕێکخراوە کە جەمال عەبدولناسر ئەندامی بوو لە ساڵی ١٩٥٢دا ڕۆڵی سەرەکیی لە گۆڕینی حکومەتی میسردا هەبوو و ئەندامەکانی لەدوای گۆڕینی حکومەت، کۆنترۆڵی وڵاتیان بە دەستەوە گرت.

کومیتەی بەڕێوەبردنی ڕێکخراوکە لە سەرەتای ساڵی ١٩٥٠دا پێنج ئەندامی هەبوو و پاشان بوو بە ٩ ولە دواییش دا بوو بە ١٣ کەس. لە دوای شۆڕشی ١٩٥٢ ی میسر، ژمارەی ئەفسەرە ئازادەکان گەیشتە چەند سەد کەس. لە دوای ئەم شۆڕشە، فارۆق بۆ هەمیشە میسری بە جێهشت و کومیتەی بەڕێوەبردنی ڕێکخراوی ئەفسەرە ئازادەکان وەکو" ئەنجومەنی ڕێبەرایەتیی شۆرش" کۆنترۆڵی کاروبارەکانی گرتە دەست کە سەرۆکەکەی جەمال عەبدوالناسر بوو. بەڵام عەبدوالناسر لە سەرەتادا وای بە باشتر زانی کە لە یەکەمین قۆناغ دا ژەنەڕاڵ محەممەد نەجیب بێتە گۆرەپان و، ئەو لە پشتی پەردەوە ڕێبەرایەتیی کاروبارەکان بکا. ناسر بۆ خۆی لەرێکەوتی ١٨ ی نیسانی ١٩٥٤ دا دەسەڵاتی گرتەدەست.

ڕێکخراوی ڕێککەوتننامەی ئاتلانتیکی باکوور (ناتۆ) North Atlantic Orgarniziation (NATO)

بەو ڕێککەتننامە سەربازییە دەگوترێ کە لە ٤ی نیسانی ١٩٤٩ لە نێوان وڵاتانی بەلجیکا، کەنەدا، دانیمارک، فەڕەنسا، بەریتانیای گەورە، ئایسلەندا، ئیتالیا، لوگوزامبۆرگ، هۆڵەندا، نەرویج، پورتوگال، ئەمەریکا، یۆنان و تورکیا (١٩٥١)، ئەڵمانیای رۆژئاوا (١٩٥٥) و اسپانیا دا

(١٩٨٢) مۆر کرا. بە پێی ماددەی پێنجەمی ئەم ڕێکخراوە، هێرشکردنە سەر یەک یان دوو وڵاتی ئەندام، بە هێرشکردن بۆ سەر تەواوی ئەو وڵاتانە دادەنرێ و، ناتۆ ناچارە داکۆکی لەو وڵاتە بکات کە هێرشی کراوەتە سەر. ناتۆ لە بنەڕەت دا بە مەبەستی پاراستنی ئاسایشی ئەورووپای ڕۆژئاوا لە بەرامبەر هێزی سەربازی سۆڤیەت و بەرەی ڕۆژهەڵات و لە ڕاستیدا بۆ پێشگیری لە تەشەنەکردنی کۆمۆنیزم دامەزرا.ئەنجوومەنی ئاتلانتیکی باکوور، بەرزترین دامەزراوەی ناتۆیە و ئەرکی هەماهەنگی لە نێوان لقەبەڕێوەبەرییەکان و کۆمیتەی بەڕێوەبەری لە ئەستۆدایە. ناتۆ خاوەنی سێ فەرماندەیی سەربازییە. فەڕنسا لە ساڵی ١٩٦٦ دا هێزەکانی ناتۆی لەو وڵاتە وەدەرنا بۆ خۆی دەستی لە ئەندامەتی فەرماندەیی سەربازیی کێشایەوە. سەرەڕای ئەمە لە بەشی پشتیوانی سەربازی و بەرنامەکانی دیکەی وەکوو دابینکردنی بوودجە و دامەزراوە مەترسیدارەکان دا مایەوە. لە دوای دارمانی دیواری بەرلین، یەکگرتنەوەی دوو ئەڵمانەکان و هەرەسهێنانی یەکیەتیی سۆڤیەت، پێکهاتەی ناتۆ گۆڕانی بەسەر داهات.

هێندێک پێیانوایە کە بە ڕاگەیاندنی ڕەسمیی کۆتایی شەڕی سارد، ناتۆ ئەو ڕۆڵەی جارانی نەماوە. بەڵام هێندێک لە خاوەنڕایان پێیانوایە کە بە هەرەسهێنانی یەکیەتیی سۆڤیەت، ئەرکی ناتۆ تەواو نەبووە و ڕووسیا وەکوو جاران، دەسەڵاتدارانی ڕۆژئاوا هەروا لێی دەترسن بە بڕوای ئەوان ناتۆ ئەرکێکی دیکەی جگە لە ئەرکی سەربازی لەسەر شانە و وەکوو ئامرازێکی سیاسی، هاوکارییە ئابوورییە ـ کۆمەڵایەتیەکان، شانبەشانی هاوکارییە سەربازییە ـ سیاسیەکان، گەرەنتی دەکا.

لە پێناوی بەرنامەی نوێی ناتۆ لە چوارچێوەی "بەشداریکردن لە پێناوی ئاشتی" دا، کۆبوونەوەی ناوبەناوە لە ژێر ناوی:(١+١٦) بە بەشداری ئەندامان و وەزیرانی دەرەوە و بەرگری ڕووسیا پێک دەهات و لە کۆتاییش دا لە مانگی ئایاری ١٩٩٧، ئەم وڵاتە بە مۆرکردنی ڕێککەوتننامەیەک لە پاریس دا، ئامادەیی خۆی بۆ هاوکارییە دوولایەنەکان لە بوارەکانی ئاسایش لە گەڵ ناتۆدا ڕاگەیاند.

لە درێژەی ئەندامەتیی وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات دا، کۆماری چیک، هەنگاریا، و پۆڵۆنیاش چوونە ناو ناتۆوە (١٢ی ئازاری ١٩٩٩). بە پەسند کردنی ئەندامەتیی سلۆڤانیا، سلۆڤاکیا،

ستۆنیا، لیتۆنیا، لیتڤانیا، بولگاریا و ڕۆمانی (نیسانی ٢٠٠٤)، ڕادەی ئەندامانی ناتۆ گەیشتە ٢٦ وڵات.

ناتۆ ئەگەرچی لە بەرنامەی خزان بەرەو ڕۆژهەڵات دا، قەزاقستانیشی کردە ئەندامی "بەرنامەی بەشدایکردن لە پێناوی ئاشتی" دا و، مەودای نفووزی خۆی گەیاندە نزیک سنوورەکانی چین، بەڵام ڕووداوی ١١ی ئەیلوولی ٢٠٠١ بووبە هۆی ئەوەی کە ئەمەریکا بە بیانووی بەرەنگاریکردن لە گەڵ تیرۆریزم و هێرش بۆ سەر ئەفغانستان، هێزە سەربازییەکانی خۆی لە وڵاتانی ئوزبەکستان، تاجیکستان و قرقیزستان دابەزێنێ و بنکەی سەربازی لەو وڵاتانە دامەزرێنێ.

وێدەچێ ئەمەریکا بە دامەزراندنی هێزە سەربازییەکانی خۆی لە ناوچەکە بە بەشداریکردنی هێزەکانی بەریتانیا و فەرەنسا هەنگاوێکی نوێی بۆ کۆنترۆل کردنی سەرچاوەکانی نەوت و گازی ئاسیای ناوەڕاست و ئاراستەی ئەم سەرچاوانە هەڵگرتبێ و نیشانی بدا کە ناتۆ ئێستاش کەڵکی خۆی هەروا ماوە.

ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی
World Trade Organization (WTO)

ئەم ڕێکخراوە کە لە دوای بڕیاری ١٢٤ وڵاتی ئەندامی ڕێککەوتننامەی گشتی تەعرفەی گومرک و بازرگانی (گات) پێکهات، لە کانوونی دووهەمی ١٩٩٥ جێگای ئەم ڕێککەوتننامەی گرتەوە و هەتا ڕێکەوتی ٢٥ی مانگی ئایاری ٢٠٠٥، ١٤٩ وڵات بوون بە ئەندامی ئەم ڕێکخراوە. ئامانجە بنەڕەتیەکانی ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی هەروەکوو لە دەقەرەسمیەکەی گاتیش دا ئاماژەی پێکراوە؛ بردنە سەری ئاستی ژیان بۆ وڵاتانی ئەندام، پێکهێنانی هەل و دەرفەتی کارکردن، بردنە سەری داهاتە ڕاستەقینەکان و ئاستی داخوازی (طلب)، کەڵک وەرگرتنی کاریگەرتر لە سەرچاوەجیهانیەکان و پەرەپێدانی بەرهەمهێنان و بازرگانیە نێودەوڵەتیەکانە. ئەرکی بنەڕەتی ئەم ڕێکخراوە، گەیشتنی بەم ئامانجانەیە بە هۆی پێکهێنانی ئەو دەرفەت و توانایانەی کە دەبنە هۆی دابەزینی بەهای گومرک و نەهێشتنی جیاوازی و ئاستەنگەکانی دیکەی بەردەمی بازرگانیکردن. شێوازی کار و تێکۆشانی ئەم ڕێکخراوە لە سەر ئەم چوار بنەما گرنگ و بنەڕەتیانە ڕاوەستاوە.

بنەمای یەکەم: گشتگیرکردنی بێ کۆت و بەندی بنەمای بەناوبانگی "حکومەتی کاملەالوداد " و نەهێشتنی هەڵاواردن لە نێوان وڵاتانی بەڵێنداری بازرگانی نێو دەوڵەتی.

بنەمای دووهەم: نەهێشتنی سەپاندنی مەرجە ژمارەییەکان لە هەنارده و لە هاورده دا.

بنەمای سێهەم: کەمکردنەوەی نرخی تەعرفەی گومرک بە هۆی دانوستان و گەرەنتی ڕەچاوکردنی ئەو ڕێککەوتننامانەی کە بەم شێوە دێتە ئاراوە.

بنەمای چوارەم: ڕاوێژکردن لە سەر سیاسەتە بازرگانیەکان لە گەڵ ئەندامانی دیکە و چارەسەری کێشە و ناکۆکی پەیوەندیە بازرگانیەکان لە ڕێگای وتوویژەوە.

ڕێکخراوی جیهانی خاوەنداریتیی ڕۆحانی (مەعنەوی)

World Intellectuall Property Organization (WIPO)

ڕێکخراوی جیهانیی خاوەنداریتیی مەعنەوی سەرچاوەکەی بۆ کۆنفانسیۆنی پاریس (١٨٨٣) و کۆنفانسیۆنی بێرن (١٨٨٦) دەگەڕێتەوە . کۆنفانیسۆنی پاریس، یەکیەتی نێودەوڵەتی بۆ پشتیوانیکردن لە خاوەنداریتی مەعنەوی و کۆنفانسیۆنی بێرنیش یەکیەتیی نێودەوڵەتیی بۆ پشتیوانیکردن لە بەرهەمە ئەدەبی وکولتورییەکانیان پێکهێنا. ئەم دوو دامەزراوە نێودەوڵەتیە بە "یەکیەتیی پاریس" و "یەکیەتیی بێرن" بەناوبانگن. هەرکام لەم کۆنفانسیۆنانەبەڕێوەبەرییەکی نێودەوڵەتیان بۆخۆیان پێکهێناوە.ئەم بەڕێوەبەریانە لە ساڵی ١٨٩٣ دا تێکەڵاوی یەکتر بوون و بە ناوی جیاوازەوە تێکۆشاون کە دوایین ناویان "بەڕێوەبەرییە یەکگرتووە نێودەوڵەتیەکان بۆ پشتیوانی لە خاوەنداریتی مەعنەوی" بوو.

ڕێکخراوی جیهانی خاوەندایتی مەعنەوی بە پێی کونفانسێونی ستۆکهۆلم (١٤ی تەمموزی ١٩٦٧) کە لە ٢٦ی نیسانی ١٩٧٠ جێبەجێ بوو، هاتە ئاراوە. بەریوەبەرییە یەکگرتووە نێودەوڵەتیەکان، بۆ پشتیوانی لە خاوەنداریتی مەعنەوی ئیستاش بۆ ئەو دەوڵەتانەی کە ئەندامی یەکیەتیەکانی بێرن یان پاریسن، بەڵام نەبوونە ئەندامیی ئەم ڕێکخراوە،هەروا یاسایین. ڕێکخراوی جیهانیی خاوەنداریتی مەعنەوی لە کردەوەدا جێگای ئەم دامەزراوەی گرتۆتەوە و لە یەک جیا ناکرێنەوە. ئەم ڕێکخراوە لە ڕێکەوتی ١٧ ی کانوونی یەکەمی ١٩٧٤ دا بۆتە چواردەهەمین دامەزراوەی پسپۆری سیستەمی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان(UN) .

بە پێی ماددەی ٣ی کۆنڤانسیۆنی ستۆکهۆلم، ئامانجەکانی ئەم ڕێکخراوە بریتین لە:

(الف) پەرەپێدانی پیشتیوانیکردن لە خاوەندارێتی مەعنەوی لە هەمووجیهاندا، لە ڕێگای هاوکاریکردنی نێوان دەوڵەتەکان و لە کاتە پێویستەکان دا پەرەپێدان بە هاوکاریکردن لەگەڵ ڕێکخراوە نێو دەوڵەتیەکانی دیکەدا.

(ب) گەرنتی هاوکاری ئیداری لە نێوان یەکیەتیەکان دا.

بەپێی ماددەی ٤ ی کۆانڤانسیۆنی ستۆکهۆلم، ئەم ڕێکخراوە بەمەبەستی دەستراگەیشتن بەم ئامانجانە لە ڕێگای لق و پۆپەکانی خۆی و بەپێی توانایی ودەسەلاتی هەرکام لە یەکیەتیەکان، ئەم ئەرکانە لە ئەستۆ دەگرێ:

(الف) پەرەپێدانی ئەو هەولانەی کە بۆ ڕێگە خۆشکردنی پشتیوانی کاریگەر لە خاوەندارێتی مەعنەوی لە هەموو جیهان دا، دارێژراون، جگە لەمە هاوئاهەنگی یاسا نیشتمانیەکان پەرپێدەدا.

(ب) ئەرکە ئیدارییەکانی یەکیەتیی پاریس، یەکیەتیە تایەتیە پێکهاتووەکانی سەربەو یەکیەتیەو یەکیەتیی بێرن جێبەجێ دەکا.

(ج) کۆنڤانسیۆن دەتوانێ جێبەجێکردنی ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتیەکانی دیکە کە ئامانجیان پەرەپێدان و هاندانی پشتیوانیکردن لە خاوەندارێتی مەعنەوییە، وەئەستۆ بگرێ یان لە جێبەجێکردنیان دا بەشداری بکا.

(د) هاندانی گرێبەستی ئەو ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتیانە کە ئامانجیان پشتیوانی لە خاوەندارەتیی مەعنەوییە.

(هـ) هاوکاری ئەو دوەڵەتانەی کە داوای یارمەتیی یاسایی ـ تەکنیکی لە بواری خاوەندارێتی مەعنەوی دا دەکەن.

(ز) کۆکردنەوە و بلاو کردنەوەی ئەو زانیارییانەی کە سەبارەت بە خاوەندارێتی مەعنەویین، ئەو لێکوڵینەوانەی کە لەم بوارەدا دەکرێن جێبەجێیان دەکا و پەرەیان پێ دەدا و دەرئەنجامەکانیان بلاودەکاتەوە.

(ح) پشتیوانی لەو دام ودەزگایانە دەکا کە ئاسانکاری بۆ پشتیوانی نێو دەوڵەتیی لە خاوەندارێتی مەعنەویدا دەکەن و لە کاتی پێویست دا ئامرازەکانی تۆمار کردن و بڵاوکردنەوەی زانیارییەکانی ئەم بوارە دابین دەکا.

ڕێکخراوی جیهانیی خاوەندارێتی مەعنەوی لەم بەشانە پێکهاتووە:

1) کۆگای گشتی
2) کۆنفڕانس
3) هەماهەنگی
4) نووسینگەی نێودەوڵەتی

ڕێکخراوی کۆنفڕانسی ئیسلامی
OrganiziationOFIslamicConference (OIC)

گەورەترین ڕێکخستنی ئیسلامیە کە لە ٥٧ ئەندام پێکهاتووەو بە شێوەی ڕەسمی لە ئەیلوولی ١٩٦٩ لە کۆنفڕانسی ڕێبەرانی وڵاتانی ئیسلامی لە ڕیبات (پایتەختی مەغریب) پێکهات. هۆکاری کۆبوونەوەی ڕێبەرانی وڵاتانی ئیسلامی، سووتاندنی مزگەوتی ئەقسا لە ڕێکەوتی ٢١ی ئابی ١٩٦٩ لە ئورشەلیم ودۆزینەوەی هۆکارەکانی ئەو شکستە بوو کە وڵاتانی عەرەبی لەشەڕی ئیسرائیلدا لە حوزەیرانی١٩٦٧ تووشی ببوون.

ئامانجی کۆنفڕانسی ئیسلامی بردنەسەری ڕادەی یەکگرتوویی ئیسلامی لە نێوان وڵاتانی ئەندام، پتەو کردن و پەرەپێدانی هاوکارییە ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکان، نەهێشتنی هەڵاواردنی ڕەگەزی، پشتیوانی لە ئاشتی نێودەوڵەتی، بە هێزکردن و پشتیوانی لە موسڵمانان لە خەبات بۆ پاراستنی شوناس، سەربەخۆیی و مافە نیشتمانیەکانیانە.

ئاڵ و گۆڕە بنەڕەتیەکانی دوو دەیەی ڕابردوو لە گۆڕەپانی جیهان دا و لەوانە هەرەسهێنانی بەرەی کۆمۆنیزم، کۆتایی شەڕی سارد و هەوڵی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بۆ سەپاندنی دەسەڵاتی بێ ئەملاولای خۆی بە سەر سیستەمی نێو دەوڵەتیی دا، ئەندامانی ڕێکخراوی کۆنفڕانسی ئیسلامیی هان داوە تا بە لێکدانەوەی ئەم ئاڵ و گۆڕانە و هەڵسەنگاندنی کارو کردەوەکانی ئەم ڕێکخراوە لە بواری جیاوازە سیاسی، کولتووری، کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان دا

له پێناوی بەهێزکردنی رۆڵێ ئەم رێکخراوە هەوڵ بدەن پێکهێنانی گرووپی کەسایەتیە گەورەکان بەمەبەستی رەخنە و لێکدانەوەی ئەرک و رۆڵی رێکخراو لە بوارە جیاوازەکان دا، لەو هەولانەن کە بۆ ئەم مەبەستە لە حەوتەمین کۆبوونەوەی سەرۆکانی ولاتانی ئیسلامی بریاریان لەسەردرا. لە روانگەی ئەم گرووپەوە پێداچوونەوە و تێکۆشانی رێکخراوی کۆنفرانسی ئیسلامی دەبێ بە دەوری ئەم تەوەرانەدا بخولێتەوە:

- دارشتنی ستراتیژیی نوێ بە مەبەستی جموجۆلی زیاتری رێکخراوەکە لەبەرامبەرئەوئاڵ و گۆرە نوێیانەی کە لە گۆرەپانی نێودەولەتی دا هاتوونە ئاراوە.
- گۆرینی واتای یەکگرتوویی ئیسلامی لە خەباتی دژی کولۆنیالیزمی کۆن بۆ راستیە نوێکان و شێوازە نوێکانی دیکەی زاڵبوون.
- پێکهێنانی گرووپێکی پێکهاتوو لە سکرتێر(ئەمیندار) و دەستەی سەرۆکایەتی بۆ پێکهێنانی چاکسازی لە پێوەندییەکانی ولاتانی ئیسلامیدا.
- نیشاندانی وێنەیەکی راستەقینە لە ئیسلام و هەڵسووکەوتی پۆزەتیڤ لەگەڵ مەسەلە نێودەولەتیەکان دا.
- هاوکاری رێکخراو لەگەڵ رێکخراوە نێودەولەتیەکانی دیکەدا.
- پێکهێنانی کۆمەڵێکی ئابووری ئیسلامی.
- هێنانە گۆری ئامانجە نوێکانی وەکوو مافی مرۆڤی ئیسلامی، دیموکراسی، مافی منداڵان و....هتد لە پاڵ ئامانجە دیارەکانی جارنامەی رێکخراوەکە.
- کەڵک وەرگرتن لە نموونەی رێکخراوی ئاسایش و هاوکاری ئەورووپا بۆ پتەو کردنی پێوەندی نێوان ولاتانی ئیسلامی.
- دیاریکردنی دەسەلاتی سکرتێر (ئەمیندار) و رێک و پێک کردنی باری ماددیی سکرتاریا.

ئەم رێکخراوە، کومیتەی قودس و فەلەستینی بۆ چارەسەری کێشەی فەلەستین و ئیسرائیل، پێکهێناوە. چارەسەری مەسەلەی فەلەستین یەکێک لە ئامانجەکانی جارنامەی ئەم رێکخراوەیە. هەروەها ئەم رێکخراوە کومیتەیەکی بەناوی" یەکگرتوویی و ئاسایش " پێکهێناوە کە لەم ولاتانە پێکهاتووە: پاکستان، ئەندەنۆسیا، بەنگلادیش، تورکیا، کۆماری ئیسلامی ئێران لە ئاسیا،

نیجێر، سێنیگال، گینە، ئوگاندا و کامیرۆن لە ئەفریقیا، عەرەبستان، مەغریب، میسر، کوێت و سوریا لە ولاَتانی عەرەبی.

بە دوای قەیرانی بۆسنەو هێرزەگۆڤین و کوشتاری موسلَمانانی ئەم ولاَتە، رێکخراوی کۆنفرانسی ئیسلامی لە میکانیزمێکی دیکە کەڵکی وەرگرت؛ گرووپی تەماسی بۆسنە لە ٢٤ ی ئاریای ١٩٩٢ بەدوای بلاَوبوونەوەی بەیاننامەی ئەندامانی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە نیویۆرک دا، بە مەبەستی هەماهەنگی پێکهات. بەو پێیەی کە ئەزموونی پێکهێنانی گرووپی تەماسی بۆسنە سەر کەوتوو بوو، ساڵ و نیوێک دوای ئەوە گرووپی تەماسی" جامۆوکشمیر" لە رەوتی حەوتەمین کۆبوونەوەی نائاسایی وەزیرانی دەرەوە لە ئیسلام ئابادی پاکستان دا پێکهات. هەروەها رێکخراوی کۆنفرانسی ئیسلامی بایەخی بە مەسەلە کولتووری و کۆمەڵایەتیەکانیش داوە. رێکخراوی پەروەردەوفێرکاری، زانستی ، کولتووری، ناوەندی توێژینەوەی مێژوو، هونەر و کولتووری ئیسلامی، کۆمیسیۆنی نێودەوڵەتیی پاراستنی میراتی ئیسلامی و فیدراسیۆنی وەرزشە یەکگرتووەکانی ئیسلام لەم هەولاَنەن و، کۆماری ئیسلامی ئیرانیش پێشنیاری دامەزراندنی رێکخراوی نێودەوڵەتیی ئیسلامی ژنانی کردووە. لە هەوڵەکانی دیکەی ئەم رێکخراوە، رێکخستن و دارشتنی ستراتیژێکی کولتووری بۆ جیهانی ئیسلامە کە دەرئەنجامی باس و راوێژ لەسەر مەسەلە کولتوورییەکانی جیهانی ئیسلام لە کۆبوونەوە پسپۆرییەکانی دامەزراوەکانی سەربەم رێکخراوەیە.

چالاکی ئابووریی ئەم رێکخراوە بەربلاَو بووە، بەلاَم کاریگەرییەکی ئەوتۆی نەبووە، لەم پێوەندییەدا دەتوانین ئاماژە بە دامەزراندنی ئۆرگانەکان و دامەزراوە جۆراوجۆرە ئابوورییەکانی وەکوو: کومیتەی هەمیشەیی هاوکارییە ئابووری و بازرگانیەکان، کومیتەی هەمیشەیی هاوکارییە زانستی و تەکنیکیەکان، بانگی پەرەپێدانی ئیسلامی، ژووری بازرگانی و پیشەسازییە ئیسلامییەکان و ناوەندی ئیسلامیی پەرەپێدان بکەین.بەلاَم سەرجەم وا پێدەچێ کە سەرەرای دامودەزگا جیاوازەکان، بەرنامەرێژی ئابووری و بازرگانیی ولاَتانی ئەندام لە پێناوی بەهێزکردنی هاوکاری ئابووری لە نێوان ولاَتانی ئەندامی رێکخراوی کۆنفرانسی ئیسلامی دا، دانەرێژراوە.

ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان

The United Nations Organiziation

ڕێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانی بۆ پێشگیری کردن لە ڕوودانی شەڕ و برەودان بە ئاشتی جیهانیی پێکهات. ئەوهۆکارانەی بواریان بۆ پێکهاتنی ئەم ڕێکخراوە ڕەخساند، بریتی بوون لە:

جارنامەی ئاتلانتیک، ڕاگەیەندراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ساڵی ١٩٤٢، ڕاگەیاندراوی ئاسایشی گشتی کە لە تشرینی یەکەمی ١٩٤٣ لە نێوان ئەمەریکا، بەریتانیا و سۆڤیەت لە مۆسکۆدا مۆرکرا، کۆنفرانسی تاران لە ساڵی ١٩٤٢، کۆنفرانسی دێمبارتن ئوکس لە ساڵی ١٩٤٤، کۆنفرانسی یالتا لە ساڵی ١٩٤٥و کۆنفرانسی سانفرانسیسکو لە ساڵی ١٩٤٥. ڕاگەیەندراوی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتەوەکان لە ٢٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٤٥ لە لایەن هێندیک لەو ولاّتانەی کە پێویست بوو دەنگی پێ بدەن، پەسند کرا و، لەو ڕێکەوتەوە جێبەجێ دەبێ.

ئامانجەکانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بریتین لە:

پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێو دەوڵەتی، پەرەپێدانی پێوەندی دۆستانە لە نێوان نەتەوەکان لەسەر بنچینەی ڕێزدانان بۆ بنەمای یەکسانی لە مافەکاندا، سەربەخۆیی نەتەوەکان و هاوکاری نێو دەوڵەتیی بۆ چارەسەرکردنی کێشە نێودەوڵەتیەکان کەلایەنە ئابووری، کۆمەلاّیەتی و کولتووری و مرۆڤدوستانەکان لەخۆ دەگرێ و، هەروەها پێکهێنانی ناوەندێک بۆ ڕێکخستنی ئەو هەولاّنەی کە نەتەوە جیاوازەکان بۆ گەیشتن بەم ئامانجانە دەیدەن. کۆڵەکە سەرەکیەکانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بریتین لە: کۆمەڵەی گشتی، ئەنجوومەنی ئاسایش، ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەلاّیەتی، ئەنجوومەنی سەرپەرستیاری، دیوانی دادی نێودەوڵەتی و سکرتاریا. ئەنجوومەنی ئاسایش ٥ ئەندامی هەیە: ئەمریکا، چین، فەڕەنسا، بریتانیا و ڕووسیا کە خاوەن مافی ڤیتۆن. ئەڵمانیا، بەرازیل، هیند و ژاپۆنیش خوازیاری ئەوەن کە ببنە ئەندامی هەمیشەیی ئەنجوومەنی ئاسایش کە پێویستیان بە دوو لە سێی دەنگی ئەندامانی ڕێکخراو هەیە. بەپێی جارنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان هەموو ئەو نەتەوە ئاشتیخوازانەی کە بڕیارەکانی ڕێکخراو پەسند دەکەن و بە پێی بڕیارەکانی ڕێکخراویش جێبەجێیان دەکەن، دەتوانن ببنە ئەندام. دەوڵەتەکان لە سەر پێشنیاری ئەنجوومەنی

ئاسایش، لە لایەن کۆمەڵەی گشتیەوە دەبنە ئەندامی ئەم ڕێکخراوە. جاڕنامە هەروەها هەڵپەساردنی مافی ئەندامەتیی یان وەدەرنانی ئەندامەکانی لە بەرامبەر پێشێل کردنی بنەماکانی ڕێکخراو دیاریکردووە، بەڵام تا ئەمڕۆکە ئەوە لەسەر هیچ ئەندامێک جێبەجێ نەکراوە.

بە پێی جاڕنامەی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان، زمانە ڕەسمیەکانی ئەم ڕێکخراوە بریتین لە: ئیسپانی، ئینگلیزی، چینی، رووسی و فەڕەنسی. زمانی عەرەبیش، بۆتە زمانی ڕەسمی کۆمەڵەی گشتی، ئەنجوومەنی ئاسایش و ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی.

لە سەرەتای جاڕنامەکەدا هاتووە:

"ئێمە خەڵکی نەتەوە یەکگرتووەکان، بە بڕیاردان لە سەر پاراستنی جیلەکانی داهاتوو لە کارەساتی شەڕ کە دوو جار لە ماوەی تەمەنی مرۆڤێک دا، مرۆڤەکانی تووشی ئازارێکی لە ڕادەبەدەر کردووە و بە ڕاگەیاندنی دووبارەی بەڵێنی خۆمان بە مافە بنەڕەتیەکانی مرۆڤ و گەورەیی و بایەخی کەسایەتیی مرۆڤ و بە یەکسانی نێوان ژن و پیاو و هەروەها لە نێوان نەتەوە گەورە و چکۆلەکان و بە پێکهێنانی هەلومەرجی پێویست بۆ پاراستنی یەکسانی و ڕێزدانان بۆ پێویستیەکانی پێڕەوی کردن لە ڕێککەوتننامەکان و سەرچاوەکانی دیکەی مافە نێودەوڵەتیەکان و بردنەسەری ئاستی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و هەل ومەرجی ژیانێکی باشتر بە ئازادی زیاتر و بۆ گەیشتن بەم ئامانجانە بە تەبایی و پێکەوە هەڵکردن و ژیانی ئاشتیانە لە گەڵ یەکتر و ڕۆحێکی پاکی دراوسێیانە و بە یەکخستنی هێزی خۆمان بۆ ڕاگرتنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی و بە پەسندکردنی بنەماکان و پێکهێنانی ئەو شێوازانە کە کەڵک وەرگرتن لە هێزە چەکدارەکان تەنیا بۆ گەیشتن بە ئامانجە هاوبەشەکان گەرەنتی بکا و، بە پەنا بردنە بەر ئامراز و دەلاقە نێودەوڵەتیەکان بۆ پێشخستنی پێشکەوتنی ئابووری و کۆمەڵایەتی هەموو نەتەوەکان بڕیارمان داوە کە پێکەوە بۆ وەدیهێنانی ئەم ئامانجانە هەوڵ بدەین و هەربۆ ئەم مەبەستەش،دەوڵەتەکانمان لە ڕێگای نوێنەرەکانیەوە کە لە شاری سانفرانسیسکۆ کۆبوونەوە و دەسەڵاتی تەواویان هەیە و متمانە و ڕاستی دەسەڵاتەکەشیان دانی پێدانراوە، لە سەر جاڕنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان ڕێککەوتن و، بەم شێوە ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتی کە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانی پێ دەگوترێ، دادەمەزرێنێ.

ئامانجەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان بە پێی ماددەی یەکەمی جاڕنامەکە بریتین لە:

١. پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی و بۆ ئەم مەبەستەش: وەگەڕخستنی هەوڵی بەکۆمەڵی کاریگەر بۆ پێشگیری کردن و نەهێشتنی ئەو مەترسیانەی دەکرێنە سەر ئاشتی، ڕاگرتنی هەر کردەوەیەکی هێرشبەرانە یان هەموو ئەو هەوڵانەی کە ئاشتی پێشێل دەکەن و، پێکهێنانی هاوسەنگی و چارەسەری کێشەی نێودەولەتی یان ئەو هەل ومەرجانەی کە ڕەنگە ببنە هۆی پێشێل کردنی ئاشتی لە ڕێگای ئاشتیخوازانە و بە پێی بنەماکانی یەکسانی و مافە نێودەوڵەتیەکان.

٢. پەرەپێدانی پێوەندی دۆستانە لە نێوان نەتەوەکان لە سەر بنچینەی ڕێزدانان بۆ بنەمای یەکسانی ماف و خودموختاری گەلان و هەوڵی پێویستی دیکەش بۆ پتەوکردنی ئاشتی جیهانی.

٣. گەیشتن بە هاوکاری نێو دەوڵەتی بۆ چارەسەرکردنی مەسەلە نێودەوڵەتیەکان کە لایەنی ئابووری، کۆمەڵایەتی، کولتووری یا مرۆڤدوستیان هەیە و بۆ بەرەوپێش بردن و ڕێزدانان بۆ مافی مرۆڤ وئازادییە بنەڕەتیەکان بۆ هەمووان بە بێ جیاوازی ڕەگەز، ژن و پیاو(زمان، ئایین و....).

٤. بوونی ناوەندێک بۆ ڕێکخستنی ئەو هەولانەی کە نەتەوەکان بۆ گەیشتن بەم ئامانجە هاوبەشانە دەیدەن.

بە پێی ماددەی دووی جاڕنامە :

١. ڕێکخراو و ئەندامەکانی بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی ماددەی ١ بە پێی ئەم بنەمایانە دەجوولێنەوە .

٢. ڕێکخراو لەسەر بنەمای یەکسانیی دەسەڵاتداریێ هەموو ئەندامەکانی راوەستاوە.

٣. تەواوی ئەندامەکان بەمەبەستی گەرەنتی ماف و ئیمتیازەکانی ئەندامەتیی، ئەو بەڵێنانەی کە بە پێی ئەم جاڕنامە وەئەستۆیان گرتووە، بە نیەت پاکیەوە بەڕێوەیان دەبەن.

٤. تەواوی ئەندامەکان کێشە نێودەوڵەتیەکانی خۆیان بە شێوەی ئاشتیانە بە جۆرێک کە ئاشتی و ئاسایشی نێو دەوڵەتی و یەکسانیی نەکەوێتە مەترسیەوە، چارەسەر دەکەن.

٥. تەواوی ئەندامەکان لە پێوەندییە نێودەوڵەتیەکانیان دا لە هەڕەشە یان کەڵک وەرگرتن لە هێز و زۆر لە دژی یەکپارچەیی خاک یان سەربەخۆیی سیاسی هەرولاتێک یانلە کەڵک

وەرگرتن لە هەر شێوازێکی دیکە کە لەگەڵ ئامانجەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان دا ناتەبا بێ، خۆ دەبوێرن.

٦. تەواوی ئەندامەکان لە هەر هەوڵێک کە ڕێکخراو بە پێی ئەم جاڕنامەیە دەیاندا، هەموو یارمەتیەکی ڕێکخراو دەدەن و لە یارمەتیدانی هەر وڵاتێک کە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە دژیان سزای پێشگیرانە یا توندوتیژ دەسەپێنێ، خۆدەبوێرن.

٧. هەروەها ڕێکخراو چاوەدێری ئەو وڵاتانەش دەکا کە ئەندامی ئەم ڕێکخراوە نین، هەتا ئەو ڕادەی کە بۆ پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێو نەتەوەیی پێویست دەکا، بە پێی ئەم بنەمایانە بجووڵێنەوە.

٨. هیچ کام لەو یاسایانەی کەلە جاڕنامەکەدا هاتوون، ڕێگا بە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان نادەن کە دەست لەو بوارانە وەربدا کە پێوەندییان بە کاروباری نێوخۆیی وڵاتان هەیە و، هەروەها ئەندامەکانیش ناچار ناکا کە چارسەرکردنی ئەم بابەتانە بە یاساکانی ئەم جاڕنامەیەوە ببەستنەوە، بەڵام ئەم خاڵە یان بنەمایە زیان بە سەپاندنی سزای توندی فەسڵی حەوتەم ناگەیەنێ.

ڕادەی ئەندامانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتەوەکان لە ساڵی ٢٠٠٢دا گەیشتە ١٩١ وڵات.

ڕێکخراوی یەکیەتیی ئەفریقیا

Organiziation Of African Unitt (OAU)

ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتیە کە لە ٢٥ی ئایاری ١٩٦٢ لە ئادیس ئابابا، پایتەختی ئەتیۆپی دامەزرا. ئامانجەکانی بە پێی ماددەی دووی جاڕنامەی ڕێکخراوەکە بریتین لە: بەرەوپێشبردنی یەکیەتیی و یەکگرتوویی نێوان حکومەتەکانی ئەفریقیا و نەهێشتنی هەر جۆرە کۆلۆنیالیزمێک لە ئەفریقیادا. بەمەبەستی ڕێک وپێک کردن و ڕێکخستنی پێوەندی نێوان وڵاتانی ئەفریقی، هێندێک بنەمای گشتی وەکوو: یەکسانیی ڕەهای وڵاتانی ئەندام، خۆبواردن لە کاری تێکدەرانە لە وڵاتانی ئەندام دا، نەگۆڕینی سنوورەکان و چارەسەری کێشەکان لە ڕێگا ئاشتیخوازانەوە، لە بەرچاو گیرابوو.

ئەم ڕێکخراوە ٥٣ ئەندامی هەبوو. ئەفریقیای باشوور لە ساڵی ١٩٩٤ بوو بە ئەندامی ئەم ڕێکخراوەو بزوتنەوەی ڕزگاریدەری پولیساریۆش لە ساڵی ١٩٨٢دا بوو بە ئەندامی ڕێکخراوەکە. بە هۆی جیاوازی زۆر لە نێوان ئەندامەکان دا، گەلاڵەکانی ئەم ڕێکخراوە بە زۆری تووشی شکست دەبوون.

لە پاش پێکهێنانی دوایین کۆبوونەوەی ڕێکخراو، لە ئەفریقیای باشووری (تەمموزی ٢٠٠٢)، ڕێکخراوی یەکیەتیی ئەفریقیا بەرەسمی هەڵوەشایەوەو، "یەکیەتیی ئەفریقیا" جێگاکەی گرتەوە.

ڕێکخراوی یەکیەتیی گەلانی ئاسیا و ئەفریقیا
Afro_Asian Peoplos Solidarity Organiziation (AAPSO)

ڕێکخراوێکە کە بیروڕای کۆمۆنیستی هەیە و لەژێر چاوەدێری ئەنجوومەنی ئاشتی جیهانیدا بەمەبەستی ڕێکخستنی گرووپە " بێلایەن" و "هێمنایەتیخوازەکان "کان لە جیهانی سێهەم دا تێدەکۆشێ.

ڕێکخراوی هاوکاری ئابووری ئەورووپا(١٩٦١-١٩٤٨)
Organiziation Of European Economic Co-Operation (OEEC)

ئەم ڕێکخراوە لە ساڵی ١٩٤٨ لە لایەن ١٦ وڵاتی (نەمسا، بەلجیکا، دانیمارک، فەڕەنسا، یۆنان، ئیسلەند، ئیرلەندا، ئیتالیا، لۆکزامبۆرگ، هۆڵەندا، نەرویج، پورتوگال، سوید، سویسرا، تورکیا و بەریتانیا) بۆ بەرەوپێشچوونی بەرنامەی مارشاڵ و لە پێناو هەماهەنگ کردنی ئابووری ئەو وڵاتانەی کە لە یارمەتیەکانی "بەرنامەی بووژانەوە"ی ئەورووپا کەڵکیان وەردەگرت، پێکهات. کۆماری فیدراڵی ئەڵمانیا و ئیسپانیا هەرکام بە ریز لە ساڵەکانی ١٩٥٥و ١٩٥٩ بوونە ئەندامی ئەم ڕێکخراوە. یۆگسلاڤیاش تاڕادەیەک ڕێگای پێدرا کە لە بەرنامەکانی ئەم ڕێکخراوەدا بەشداری بکا. کەنەدا و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاش ئەندامانی بەستراوەی ڕێکخراو بوون. لە ٣٠ی ئەیلوولی ١٩٦١، ڕێکخراوی هاوکاری و پەرەپێدانی ئابووری (OECD)جێگای ئەم ڕێکخراوەی گرتەوە.

ڕێکخراوی هاوکاری و پەرەپێدانی ئابووری

Organiziation Of Economic Co-Operation And Development (OECD)

ریکخراوی هاوکاری و پەرەپێدانی ئابووری لە OEEC جیا بۆتەوە. ئەندامان و ئەرکەکانی کۆمەڵەی نوێ بەرە بەرە پەرەیان سەند. OECD سێ دەسەڵاتی گەورەی ئابووری لە خۆ گرتووە کە کاتی خۆی لە OEEC کشابوونەوە: ویلایەتە یەکگرتووەکان، ژاپۆن و کەنەدا. هەروەها ئەو ئەرکانەی کە ئەم ڕێکخراوە نێودەوڵەتیە لە ئەستۆی گرتوون، پەرەیان سەندووە. لە سەرەتادا پەرەپێدان بەڕاشکاوی وەکوو ئەرکی سەرەکی ئەم ڕێکخراوە دیاریکرا. لەسەرەتای پێکهێنانی ئەم ڕێکخراوە لە ساڵی ١٩٦١ دا، هەوڵی بەرفراوان کردنی ئەرکی ئەم ڕێکخراوە لە بوارە گشتیەکانی وەکوو: کۆمپانیا فرەرەگەزەکان، گواستنەوەی تەکنەلۆجیا و پێوەندیگرتن لەگەڵ گروپگەلی وەکوو ئۆپێک دراوە. OECDبە هۆی ئەو ڕێکەوتننامەی کە لایەن ٢٠ دەوڵەتەوە لەرێکەوتی ١٤ی کانوونی یەکەم لە پاریس دا مۆر کرا، دامەزرا. ئەو وڵاتە سەرەکیانەی کە ئەم ڕێکەوتننامەیان مۆر کرد بریتین لە: نەمسا، بەلجیکا، کەنەدا، دانیمارک، فەڕەنسا، ئەڵمانیا، یۆنان، ئیسلەند، ئایرلەند، ئیتالیا، لۆکزامبۆرگ، بەریتانیا و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا. ژاپۆن لە ساڵی ١٩٦٤ دا بووە ئەندامی ئەم ڕێکخراوە. ئێستاکە جگە لە ئەندامانی دامەزرێنەر، ئوسترالیا، فینلەندا و نیوزلەندیش ئەندامی ئەم ڕێکخراوەن.

بە پێچەوانەی یەکیەتیی ئەورووپا، OECD بە تەمای ئەوە بوو کە ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتی بێ، نەک ڕێکخراوێکی فرەرەگەز. مەرجی بڕیار، زۆر بەرتەسک بۆتەوە و لە ڕاستیدا OECD پێشنیار بە گەلێک لە ئەندامەکانی خۆی دەکا. ماددەی ٦ ی ڕێککەوتننامەکە سەبارەت بە دەنگدان تەنیا وەکوو دەربڕینی دووبارەی پرەنسیپی هاوڕایی دەنگەکان، هەڵبەت بە شێوەیەکی زۆر هێواش (Stto wce) ڕاڤە دەکرێ. ئەم ڕێکخراوە سکرتاریایەکی هەمیشەیی هەیە کە سکرتێر بەڕێوەی دەبا و دەسەڵات و تواناکانی بە پێی ماددەی ١٠ و ١١ دیاری کراوە.

لە بواری بنەما ئابوورییەکانەوە، OECD ڕەنگدانەوەی بەربلاوی ئایدیاکانی سەر بە لیبرالیزمی ئابووری لە شێوازی قەرەبوو کردنەوەیی و چاکسازی ئابووریی یان کیتزییە. بەڵێنی

راشکاوانەی ئەم ڕێکخراوە لە کۆنفرانسی پاریس سەبارەت بە ئامانجەکانی گەشەی ئابووری، ئازاد کردنی ئابووری و پەرەپێدانی بازرگانی ئەم ڕاستیە دەسەلمێنن. لەم سۆنگەوە OECDهەڵوێستیکی نە یارانەی لەگەڵ نیو مێرکانتلیسم (Neo- Mercantilism) و پشتیوانی کردن دا (Protectionism) هەیە. بەر فراوانبوونی ڕێکخراو لە پەسند کردنی ئەندامەتیی ژاپۆن لە ساڵی ١٩٦٤ بەم واتایە بوو کە زۆرینەی وڵاتە گرنگە پێشکەوتووە پیشەسازییەکان، ئەندامی ئەم ڕێکخراوەن . وەرگرتنی ئوسترالیا و نیوزلەندا ئەم پرۆسەی تەواو کرد.

لە باری نێوخۆییەوە، OECDبەمەبەستی یارمەتیدانی وڵاتانی ئەندام بۆ هەماهەنگ کردنی سیاسەتەکانیان بۆ گەیشتن بەو ئامانجانەی کە ئاماژەیان پێکرا، تێدەکوشێ. ئەم ڕێکخراوە بە سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندی زانیاریە ئاماری و ئابوورییەکان بۆ ئەندامان و بەشە بەتواناکانی کۆمەڵگا دادەنرێ. ئەم ڕێکخراوە بە شێوەیەکی کاریگەر لە ئاستی بان_دەوڵەتی دا (Transgovernmental) تێدەکۆشێ. لەو شوێنانەی کە بەرپرسە پایەبەرزەکان بەدوای ڕێکخستن و هەماهەنگ کردنی سیاسەتەکانن. هەڵبەتە هەموویان هاوبەشی لە بەرژەوندییەکاندا لە بەرچاو دەگرن. بەڵام هەروەکوو ئاماژەمان پێدا دەتوانین هەست بەم هاڕاییە ئایدۆلۆجیەی ناو ڕێکخراوەک بکەین.

یەکسانی لە نێوان ئەندامانی ڕێکخراو تاڕادەیەکی زۆر بە هۆی وڵاتانی ناسراو بە گرووپی ٧ پێشێل کراوە. گرووپی ٧ بریتین لە: کەنەدا، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، بەریتانیا، فەرەنسا، ئەڵمانیا، ئیتالیا و ژاپۆن. نوخبە سیاسییەکانی ئەم ولاتانە لە هەر خولێک دا لە ژێر ڕێنوێنییەکانی OECD لە کۆبوونەوەی ناسراو بە "کۆبوونەوەی ئابووری ڕێبەران "، لە دەوری یەک کۆ دەبنەوە. ئەگەرچی بابەتە عەینییەکانی ئابووری سیاسی لەو کۆبوونەوانەدا تاوتوێ دەکرێن، بەڵام مەسەلەکانی وەکوو تیرۆریزمیش جێگەی بایەخی ڕێبەرانی گرووپی حەوتن.

لە بواری دەرەکیەوە؛ دەوڵەتەکانی OECD گرووپێکی هاوبەشی بەهێز لە مشتومڕە جیهانیەکان دان بەم پێیە کاتێک هەست بە مەترسی ئۆپێک دەکرا، زۆر پێویست بوو کە ئەندامانی OECD سیاسەتە وزەییەکانیان بە هۆی ئاژانسی نێودەولەتیی وزەوە ڕێک بخەن. لە ڕوانگەی سیاسیشەوە، ئەمە ڕەنگە هەولێک بۆ گەڕانەوەی هەژموونی بێ. بێگومان بە لە بەر چاوگرتنی جیاوازی نێوان باکوور و باشوور، ئەم ستراتیژییە بەهەست کردن بە پێویستی بەرەنگاری کردن

لەگەڵ یەکگرتوویی باشووردا، لەگەڵ بەرەیەکی ئاوا یەکگرتووەوە دەگونجا. ئیستا کە ئەم ڕێکخراوە بایەخێکی زۆر بە وڵاتانی تازە بە پیشەیی بوو، و ئەو ئابووریانەی کە داهاتێکی مامناوەندییان هەیە و، هەروەها گۆڕینی ئابووری رووسیا بۆ ئابووری سەرمایەداری دەدا. لە هەمان کات دا پێوەندی ئایدۆلۆجی ئەم ڕێکخراوە لەگەڵ لیبرالیزمی ئابووریدا روون و ئاشکرایە. رادەی ئەندامانی OECDلە ساڵی ٢٠٠٢دا گەیشتە ٣٠ وڵات.

Monarchy

رژێمی پاشایەتی

بە رژێمێک دەگوترێ کە لەو رژێمەدا پاشایەک یان شاژنێک کە بە پێی ئایین، بنەماڵە یان هەڵبژاردن، یان بە پێی داب و نەریتی وڵات بۆتە پاشای وڵات و حکومەت دەکا. ئەو زاراوانەی کە پێوەندییان بەم رژێمەوە هەیە بریتین لە :

مافی خوایی پاشایەتیی: بیرو بۆچوونێکە کە پێیوایە پاشاکان مافی پاشایەتیان بە هۆی یاسای خوایی و سروشتی لە باوکیانەوە پێگەیشتووە و لە سەر ئەم بنەمایەش پاشا هیچ بەرپرسیارەتیەکی لە بەرامبەر گەل دا نیە. ئەم بیروبۆچۆنە بەر لە سەرهەڵدانی، بزافی لیبراڵ دیموکراسی و کۆماریخوازی لە جیهان دا، بناغەی حکوومەتی سەرەرۆو رەهای پێکدێنا. ئەم بیروبۆچوونە پاشای بە جێبەجێکاری فەرمانەکانی خوادەزانی و پێیان دەگووت "ظل الله". لە دوای سەرهەڵدانی بزوتنەوە ئازادیخوازانەکانی سەدەکانی نوێ ودارِمانی حکوومەتە پاشایەتیە سەرەرۆکان، رژێم گەلی پاشایەتیی مەشرووتە هاتنە ئاراوە. لە هێندێک وڵات دا رژێمی کۆماری دامەزرا و بنەمای" پاشا، جێبە جێکاری ئیرادەی گەلە"جێگای گرتەوە. تۆماس هۆبزی بەریتانی لایەنگری ئەم بۆ چوونە بوو و بانگەشەی بۆ دەکرد. جۆن لۆک ئەم بۆچوونە دایە بەر رەخنەی توند ولە دوای شۆرشی ١٦٨٩-١٦٨٨، "مافی خودایی " حکومەتی پاشا، بایەخێکی نەما.

لە چینی کۆن دا، پاشا تا ئەوکاتەی کە خۆشگوزەرانی رەعیەتەکانی (دابین) کرد، نوێنەری خودا بوو و بەپێچەوانەوە ئەگەر پاشا خۆشگوزەرانی بۆ خەڵک دابین نەکردیایە، حکومەتی خوادیی لە دەست دەدا و ئەوکات خەڵک شۆڕشیان لە دژی پاشا رێک دەخست. لە سەرەتای سەدەی بیستەم دا، لە ئەورووپا بیرو بۆچوونی مافی خودایی هیچ شوێنەرایێکی نەما.

پاشایەتیی سەرەڕۆ : پاشایەتیە کە هەموو دەسەلاّتە دەولەتیەکان لە بەردەستی پاشادان و فەرمانبەرانی حکومەت بە ناوی ئەوەوە ئەرکەکان ڕادەپەڕێنن و حکوومەت کردن بە پێی یاسایەکی دیاریکراو نیە. پاشا چۆنی پێخۆش بوو ئاوا دەجوولێتەوە. پاشایەتیی ڕەهاشی پێ دەڵێن.

پاشایەتیی هەڵبژێردراو: جۆرێک لە ڕژێمی پاشایەتیە کە پاشابە درێژایی تەمەنی وەکوو پاشا لە لایەن گەل یا نوێنەرانەوە یان لە لایەن ئاریستۆکرات و دەولەمەندەکانەوە هەڵدەبژێردرێ.

پاشایەتیی پارلمانی: بە واتای پاشایەتیی مەشرووتەی پارلمانیە.

پاشایەتیخوازی: لایەنگری کردن لە ڕژێمی پاشایەتیی لە بەرامبەر ڕژێمی کۆماری دایە. پاشایەتیخوازی لە سەدەکانی ناوەڕاست لە ئەورووپادا پەرەی سەند ولە سەدەکانی هاوچەرخ دا و لە سەردەمی کێشەی نێوان شۆرشگێڕەکان و کۆماریخوازەکان دا زۆر کەڵکی لێ وەرگیراوە.

پاشایەتیی بەرتەسک : جۆرێک لە ڕژێمی پاشایەتیە کەبەشێک لە دەسەلاّت لە بەردەست پاشا و بەشێکی لە بەردەست کۆمەڵەی گشتی گەل یا لە بەردەست چینە دەسترۆیشتووەکان یا لە بەردەست پەرلەمان دایە.

پاشایەتی مەشرووتە: هەمان پاشایەتی بەرتەسکە.

پاشایەتی مەشرووتەی پەرلەمانی: جۆرە مەشرووتەیەکە کە پەرلەمان ناراستەوخۆ دەست لە کاروباری دەسەلاّتی بەڕێوەبەری ولاّت وەردەدا.

پاشایەتی مەشرووتەی دووفاقە: سیستەمێکە کە پاشا لە دانان و لابردنی وەزیرەکان دا ئازادە و دەتوانێ وەزیرەکان لە ناو کە مایەتیی پارلمانی یان لەناو کەسانی دەرەوی پارلمان دا هەڵبژێرێ.

پاشایەتی ڕەها: هاوتای پاشایەتی سەرەڕۆیە.

پاشایەتی پشتاوپشت(بەرەبابی) : جۆرێک لە ڕژێمی پاشایەتیە کە پاشایەتی بە پێی میراتە. هەرچەندە کەسی یەکەم، بەمیرات ئەم پاشایەتیەی وەدەست نەهێنابێ.

پاشایەتی بێ سنوور : پاشایەتیەکە کەدەسەلاّتەکان لە بەردەستی پاشادان و فەرمانبەران بە ناوی پاشاوە ئەرکەکانیان بەڕێوەدەبەن، بەلاّم حکومەت بە پێی یاسا دارێژراوەکانە.

ڕێکخراویی لێبوردنی نێونەتەوەیی Amnestt Internationl

ڕێکخراوێکی مەدەنی نێونەتەوەییە کە لە ٢٨ی ئایاری ١٩٦١، لە لایەن پیتەر بێرێنسۆن پارێزەرێکی بەریتانی دامەزرا. ئامانج لە دامەزراندنی ئەم ڕێکخراوە، یارمەتیدانی ئەو بەندیکراوە سیاسیانەیە کە کردەوەی توندو تیژییان نەکردووە. ئەم ڕێکخراوە هەروەها یارمەتیی بنەماڵەی ئەم گیراوانە دەدا و بەدوای شێوازگەلێک بۆ باشترکردنی هەڵسوکەوت لەگەڵ گیراوەکان و دەستبەسەر کراوەکان دایە. ئەم ڕێکخراوە هەوڵێکی زۆری بۆ ئاشکرا کردنی ئەشکەنجە، کوشتن و دەستبەرسەرکردنی ناداد پەروەرانە داوە. ڕێکخراوی لێبوردنی نێونەتەوەیی یەک میلیون ئەندامی لە ١٥٠ وڵاتی جیهاندا هەیە (١٩٩٦)و ئەندامەکانی لایەنی ماددی ڕێکخراوەکە دابین دەکەن. بنکەی ئەم ڕێکخراوە لە لەندەنە و بەرواڵەت سەر بە هیچ لایەنێکی سیاسی یان ئایینی نیە. ئەم ڕێکخراوە لە ساڵی ١٩٧٢دا، خەڵاتی نۆبلی ئاشتی بردەوە.

ڕێککەوتننامەی ڕاپاڵۆ (١٩٢٢) Treaty Of Rapallo

ڕێککەوتننامەی ڕاپاڵۆ؛ ڕێکەوتنامەی دۆستایەتی نێوان ئەڵمانیا و یەکیەتیی سۆڤیەت بوو کە لە ساڵی ١٩٢٢ لە ڕاپاڵۆدا گرێدرا. نێوەرۆکی ئەم ڕێککەوتننامە گرنگیەکی ئەوتۆی نەبوو، بەڵام یەکەمین جار بوو کە دەوڵەتێکی گەورە بەڕەسمیی دانی بە یەکیەتیی سۆڤیەت دادەنا.

ڕێککەوتننامەی ڤێرسای (١٩١٩) Treaty Of Versailles

بەورێککەوتننامە ئاشتیە دەگوترێ کە لە پاش شەڕی یەکەمی جیهانی، لە ڕێکەوتی ٢٨ی حوزەیرانی ١٩١٩ لەگەڵ ئەڵمانیا و لە هۆڵی ئاوێنەی کۆشکی ڤێرسایدا مۆر کرا. خاڵەکانی ئەم ڕێککەوتننامە کە لە ٤٤٠ ماددە و لە ١٥ بەشدا دارێژرابوو، بریتی بوون لە: بەدەستەوەدانی تەواوەتیی کۆلۆنیەکانی ئەڵمانیا، بۆ ئەوەی بەسەر سێستەمی سەرپەرەستیاریدا دابەش بکرێن، گەڕاندنەوەی ئالزاس و لۆرێن بۆ فەڕەنسە، سپاردنی ئوپێی ـ مالمێدی بە بەلجیکا، بەڕێوەبردنی ڕاپرسی گشتی لە ئێشلێزڤیگی باکوور، ئەسپاردنی پرۆسی پۆلۆنیا، هێندێک لە بەشەکانی پرۆسی ڕۆژهەلات و سیلیزیای سەرەوە بە پۆلۆنیا، ئەسپاردن و بەڕێوەبردنی دانتزیگ لە لایەن کۆمەڵەی

نەتەوەکان، ئەسپاردنی ناوچە چکۆلەکانی دەوروبەری هۆلتشین بە چیکسلۆڤاکیا، ئەسپاردنی میمێل (کەلە دواییدا لیتڤانیا داگیری کرد)؛ داگیر کردنی "سار" لە لایەن فەرەنسیەکان بۆ ماوەی ١٥ ساڵ، وەدواخستنی راپرسی، ناسەبازی کردنی راینلەند و داگیرکردنی لە لایەن هاوپەیمانەکان بۆ ماوەی ١٥ ساڵ، قەرەبووکردنەوەی زیانەکانی شەڕ، کەمکردنەوەی ژمارەی هێزە سەربازییەکانی ئەڵمانیا بۆ ١٠٠ هەزار کەس بەبێ فەرماندەیەکی گشتی ،خزمەتی ژێرئالا، تانک، تۆپخانەی گەورە. بەرهەمهێنانی گازە ژەهراوییەکان، فرۆکە یان زێپلین، کەمکردنەوەی ژمارەی پاپۆڕەکانی هێزی دەریایی ئەڵمانیا کە نەتوانن زیاتر لە دەهەزار تەن هەڵگرن، بەبێ مافی هەبوونی ژێردەریایی و چەک و چۆلە ئاسمانیەکان.

ڕێککەوتننامەی ڤێرسای، هەروەها یەکیەتیی نێوان ئەڵمانیا و نەمسای (ئانشلۆس) قەدەغە کرد، ئەڵمانیای بە دەسپێکەری شەڕەکە دانا، کۆمەڵە مەرجێکی بۆ دادگاییکردنی ئیمپراتۆری پێشوو و ڕێبەرانی دیکەی شەڕ دیاری کرد. ڕێککەوتننامەکە هەروەها جێبەجێکردنی بەڵێننامەی کۆمەڵەی نەتەوەکانی لەخۆ دەگرت. ئەڵمانیا لە ژێر پاڵە پەستۆدا ئەم ڕێککەوتننامەی مۆر کرد، بەڵام توورەیی و نارەزایەتی خۆی لەو بەندەی کە ئەڵمانیای بە" دەستپێکەری شەڕ دادەنا، دەربڕی. ئیمپراتۆر هیچ کاتێک دادگایی نەکرا و هێندێک لە بەندەکانی ڕێککەوتننامەکە، ٢٠ ساڵ دواتر، بوونە بیانوویەکی بەهێز بۆ پڕوپاگەندەکردن لە ئاڵمانیادا. کاتێک ئادۆلف هیتلەر لە ساڵی ١٩٣٣دا دەسەڵاتی ئەڵمانیای بەدەستەوە گرت، بە شێوەی پراکتیکی ڕێککەوتننامەی ڤێرسای هەڵوەشاندەوە.

ڕێککەوتننامەی ڤێستفالی (١٦٤٨) *Treaty Of Westphalia*

ئەم ڕێککەوتننامەیە لە پاش ئەو شەڕە ئاینیانە لە ئەورووپادا هاتە ئاراوە کە سی ساڵیان خایاند (١٦٤٨_١٦١٨). هەموو وڵاتانی ئەورووپی، جگە لە بەریتانیا و پۆلۆنیا لەم ڕێککەوتننامەدا بەشدار بوون.

گرنگی ڕێککەوتننامەی ڤێستفالی لە پێوەندییە نێودەوڵەتیەکاندا:

١ــ ئەم ڕێککەوتننامە و کۆنفرانسی ڕێککەوتننامەکە بوون بە بنەما بۆ پێکهێنانی کۆنفرانسی دیکەو ڕێنیوێنی کردنی وڵاتان لە پێوەندییە نێودەوڵەتیەکان دا.

٢_ ئەم ڕێککەوتننامە دانی بە سەربەخۆیی کۆنفیدراسیۆنی سویسرا و ولاَتی هۆڵەندا دانا.
٣_ نزیکەی ٣٥٠ یەکەی سیاسی ئەڵمانیا بە هۆی ئەم ڕێککەوتننامەوە سەربە خۆییان وەرگرت.
٤_ پێداگری لە سەر سەربەخۆیی فەڕەنسا، ئیسپانیا و پورتوگال و قەدەغەکردنی بە ڕەسمی دستێوەردانی پاپا لە کاروباری نێو خۆیی و دەرەوەی ولاَتانی ئەورووپی.
٥_ ولاَتەکانی ئەورووپا، مافی گرێدانی ڕێککەوتننامە، وەئەستۆگرتنی بەرپرسیارەتی نێودەوڵەتیی و ڕێکخستنی کاروباری نێوخۆییان پێدرا، بەبێ دەستێوەردانی دەوڵەتی دەرەکی و بەبێ سەرنجدان بە داوکارییەکانی ئیمپراتۆریای ڕۆم و پاپا.
٦_ بنەمای سەربەخۆیی ولاَتان، چ سەربەخۆیی سیاسی و چ سەربەخۆی ئایینی و هەروەها یەکسان بوونیان لە گۆڕەپانی نێودەوڵەتیی و پێوەندییەکانی دەرەوە بۆ یەکەمجار وبە شێوەی ڕەسمیی لەم ڕێککەوتننامە دا پەسندکرا.
٧_ ولاَتان لە هەڵبژاردنی ئاییندا سەربەست بوون و لە هەمان کاتدا بەڵێنیشیان دا کە گرووپە ئایینیەکانی کاتۆلیکی لوتیری و پرۆتستانی ئازادییەکی تەواویان هەبێ.
٨_ سیستەمی هاوسەنگی هێز هەم لە ئیمپراتۆریای ڕۆم و هەم لە ئەورووپادا پێکهات. ئامانجی سەرەکی سیستەمی هاوسەنگی هێز، پێشگرتن لە سەر هەڵدانی دەوڵەتێکی " زاڵتر" لە ناو یەکە سیاسییەکانی ئەورووپادا بوو.
٩_ ئەو دەوڵەتانەی کە ڕێککەوتننامەی ڤیستفاڵیان مۆر کردبوو، بەڵێنیان بەیەکتردا کە لە بەرامبەر هەر هێرشێکدا، بێ گوێدانە ئایین، هاوکاری یەکتر بکەن.

ڕۆژئاوا چێتی *Wester Niziation*

ڕۆژئاواچێتی یەکێک لە شێوازەکانی گۆڕانی کولتوورە. گۆڕانی کولتوور، پرۆسەیەکە کە لە ئاکامی بەیەکگەیشتنی کولتوورێک لەگەڵ کولتوورێکی دیکەدا، گۆڕانێک لە دامەزراوەکان، بەهاکان، بیروبۆچوونەکان و شێوەکانی کولتوورێک و کۆمەڵگایەکدا پێکدێنێ. هێندێک لە کۆمەڵناسەکان بەم پرۆسەیە دەڵێن گۆڕانی کۆمەلاَیەتی.

چەمکەکانی گۆڕانی کولتووری و گۆڕانی کۆمەلاَیەتی، زاراوەگەلێکی نوێن کە لە رابردوودا بە جێگەی ئەم چەمکانە، لە چەمکەکانی " گەشەسەندنی کۆمەلاَیەتی" و "پێشکەوتنی

کۆمەڵایەتی" کەڵکیان وەردەگرت. کە سەرچاوەیەکەیان بۆ روانگەی دارڤین، مارکسیزم و سپەنسەر دەگەڕێتەوە و ڕەنگدانەوەی ئایدۆلۆژی هەبووە و پێیانوایە هەموو گۆڕانێک ئاراستەیەکی پێشکەوتووانەی هەیە. رافائێل پەتایی، کۆمەڵناسی بەناوبانگ، رۆژئاواچێتی بەم شێوەپێناسە کردووە:

"رۆژئاواچێتی پرۆسەیەکی تایبەتیی کولتوورییە کە لە ئاکامی ئەم پرۆسەدا، کۆمەڵگا یان بەشێک لە کۆمەڵگا هەموو یان بەشێک لە و کولتوورەی کە لە رۆژئاوادا لە دوای " رێنێسانس " ، " چاکسازی ئایینی" و " شۆرشی پیشە ساز"ییەوە هاتۆتە ئاراوە، وەردەگرێ.

لەرەوتی مێژوویی پرۆسەی " رۆژئاوا چێتی" ، " رۆژئاوا لێدراوی " و " دژایەتیکردن لە گەڵ رۆژئاوا "دا، زۆربەی وڵاتە ئیسلامیەکان ئەم سێ حاڵەتەیان هەبووە:

الف_ ویستێکی ئاگایانە بۆ وەرگرتنی هێندێک لە شێوەکانی رۆژئاوا بۆ بەربەرەکانیکردن لەگەڵ هێزی رۆژئاوادا کە بەرەبەرە بوو بە هۆی پێکهێنانی حەزو خولیای جیددی کە دەتوانین پێی بڵێین، قۆناغی " رۆژئاواچێتی".

ب _ قۆناغی خۆ بە دەستەوەدان بە رۆژئاوا ولاساییکردنەوەی نەزانانە یان " رۆژئاوا لێدراوی".

ج _ قۆناغی بەربەرەکانییکردن لەگەڵ رۆژئاوا و گەڕانە بۆ خۆ.

رۆژئاوالێدراوی لە ئاستی رووناکبیران و دەسەڵاتداراندا زیاتر بە شێوەی چاولێکەری نەزانانەی ئایدیا بیروبۆچوونەکانی رۆژئاوا و هەوڵدان بۆ بسترانەوە بە رۆژئاوایە و تا ئەو جێگایەش کە پێوەندی بە توێژی رۆژئاوالێدراوی خەڵکەوە هەیە، لە ژیانی رۆژانە و دابونەریتەکانی کۆمەڵگادا دەردەکەوێ. رۆژئاواچێتی لە کۆمەڵگا کۆمۆنیستیەکاندا، بیروبۆچوونێکە کە لە دەرەوەی حیزبە کۆمونیستەکان سەری هەڵداوە. بەڵام لە ناو حیزبیشدا لایەنگری هەیە کە لەگەڵ بیرۆکەی ستالنینیزمدا بەربەرەکانی دەکەن.

گرووپی روناکبیرانی رۆژئاواچی زیاتر بە لای بزووتنە سۆسیال دێموکراسیەکانی رۆژئاوادا دەشکێنەوە. ئەمانە لە هەمان کاتدا لە دێموکراسی رۆژئاوا و لەوانە لە ئازادی رادەبڕین، ئازادی کۆروکۆبوونەوە و پێکهێنانی حیزبەکان، ئازادی گەران (سەفەر کردن) و فرەحیزبی رازین، سیستەمی تاکە حیزبی رەت دەکەنەوە. پێشکەوتنە زانستی و تەکنیکیەکان ئاستی بەرزی توانایی کڕینی خەڵک، لە وڵاتانی رۆژئاوایی، لەو بابەتانەن کەئەم رووناکبیرانەیان بۆ لای خۆیان راکێشاوە.

بە بڕوای رۆژئاواچیەکان، وڵاتانی گەورەی سەرمایەداری بە پێچەوانەی ئەو شتانەی کە رێبەرە

کۆمونیستەکان دەیڵێن، تووشی "رزین" و " گەندەڵیی" نەبوون، بە لکوو رێژەی پێشکەوتنیان لە بوارە پیشەسازی و ئابوورییەکاندا، لە وڵاتانی کۆمۆنیستی زیاتر بووە. رۆژئاواچیەکان پێیانوایە کە سەردەمی مارکسیزم ـ لنینیزم بەسەر چووە و سەردەم، سەردەمی پێشکەوتنی کۆمەڵگا بە هۆی زانست و تەکنیکە.

راسپێردراوە سیاسییەکان — Diplomatic Corps

راسپێردراوە سیاسییەکان لە شوێنی بەرێوە بردنی ئەرکەکانی خۆیاندا، تایبەتمەندییەکانی نوێنەرایەتیی وڵاتی خۆیانیان هەیە و نیشانەی دەسەڵات و سەربەخۆیی و سەرەوەریی دەوڵەتیی خۆیانن. ئەوانە رۆڵێکی زۆرگرنگ و قورسیان لە ئەستۆدایە. گرنگترین رۆل و ئەرکەکانی راسپێردراوە سیاسییەکان بریتین لە :

١ــ راسپێردراوی سیاسی (بەزۆری سەرۆک) دەبێ بەوتار و شێوازەکانی دیکە وڵاتی خۆی بە خەڵکی وڵاتی خانە خۆی بناسێنێ.

٢ــ راسپێردراوی سیاسی (بەزۆر سەرۆک) رۆڵی پێوەندیدەری هەیە، واتە هەڵوێست و بیروبۆچوونەکانی وڵاتی خۆی بە ئاگاداری بەرپرسانی وڵاتی خانەخوێ دەگەیەنێ و بە پێچەوانەشەوە، راوبۆچوونەکانی ئەو وڵاتەش بە وڵاتی خوێ رادەگەیەنێ.

٣ــ ئەرکێکی دیکەی راسپێردراوی سیاسی ئاگادار بوونی بە جێ(رەوا) لە بارودۆخی وڵاتی خانە خوێ و ئامادەکردنی راپۆرت و ناردنەوەی راپۆرتەکە بۆ وڵاتی خۆیەتی (بە زۆری وەزیری کاروباری دەرەوە). زانیاری کۆکردنەوەی نابەجێ (ناڕەوا) لە بارودۆخی وڵاتی خانەخوێ، دەبێتە سیخوڕی و بە پێچەوانەی رێو وشوێن و ئەدەبی نێودەوڵەتیە.

٤- راسپێردراوی سیاسی دەبێ بەرژەوەندییەکانی وڵاتی خۆی و هاووڵاتیانی خۆی لە وڵاتی خانەخوێدا بپارێزێ و پشتیوانیان لێ بکا.

٥ــراسپێردراوی سیاسی دەبێ رێز بۆ یاسا و رێسا نێوخۆییەکان و دابونەریتە نەتەوەیی و ئایینیەکانی وڵاتی خانەخوێ دا بنێ.

٦ــ راسپێردراوی سیاسی نابێ خۆی لە کاروباری نێوخۆیی وڵاتی خانەخوێ هەڵقورتێنێ و لە پۆست و دەسەڵاتی خۆی کەڵکی نابەجێ وەرگرێ. بە پێچەوانەی ئەمەوە، وڵاتی خانەخوێ دەتوانێ ئەم راسپێردراوە بە " کەسی بێ کەڵک" دابنێ و داوا لە وڵاتەکەی بکا کە بانگهێشتنی بکەنەوە یان ئەوەتا بۆ خۆیان ناچاری بکەن لە ماوەیەکی دیاریکراودا، وڵاتی ئەوان بەجێ بێڵێ.

Members Of The Mission — *راسپێردراوی ، ئەندامان*

ئەندامانی راسپێردراوی بەو فەرمانبەرە سیاسی و ئیدارییانە دەگوترێن کە کاروبارەکانی راسپێردراوەتی بەرێوەدەبەن. ئەندامانی راسپێردراوەتی بریتین لە: فەرمانبەرانی سیاسی، فەرمانبەرانی ئیداری و تەکنیکی و کارگوزارانی راسپێردراوەتیی.

Hends Of The Mission — *راسپێردراوێتی ، سەرۆکەکانی*

بە پێی بڕیارەکانی کۆنگرەی ڤیەننا (١٨١٥) و پرۆتۆکۆلی ئیکس لاشاپێلْ (١٨١٨) و چاکسازییەکانی رێککەوتننامەی ڤیەننا (١٩٦١)، سەرۆکەکانی راسپێرداوەتی بەریز بریتین لە :

١ــ باڵوێزو باڵوێزی پاپ   ٢ــ وەزیری موختار و نوێنەری پاپ

٣ــ شارژدافێر

راسپێردراوەکانی پلەی یەکەم و دووهەم لەگەڵ سەرۆکی وڵاتدا لە پێوەندی دان و راسپێردراوی پلەی سێهەمیش لەگەڵ وەزارەتی کاروباری دەرەوەدا لە پێوەندی دایە. جگە لەم کەسانە، هێندێک کەسی دیکە بە نێوی "کۆمیسێری بەرز" یان بە نێوی دیکەوە ئەرکی سەرۆکی نوێنەرایەتیی دیپلۆماسی بەرێوە دەبەن و بەپێی ماددەی ١٤ی رێککەوتننامەی ڤیەننای ١٩٦١ لە ریزی راسپێردراوە دیپلوماسیەکانی دیکەدان و ئەو ماف و ئیمتیازانەی ئەوانیشیان هەیە. وەکوو کۆمیسێری بەرزی بەریتانیا لە کەنەدا، ئۆسترالیا و نیوزلەندا. نازنامەی کۆمیسێری بەرز بە باڵوێزەکانی بەریتانیا لە وڵاتە هاوبەرژەوەندەکانی ئەم وڵاتە دەگوترێ، چوونکە ئەم وڵاتانە بەشێوەیەکی فۆرمالیتە پاشای بەریتانیا بە حاکمی خۆیان دەزانن.

راسپێردراوەتی سیاسی *Diplomatic Mission*

راسپێردراوەتی سیاسی بەسەر دوو شێوەدا دابەش دەبێ: راسپێردراوەتیی سیاسیی بەردەوام و راسپێردراوەتیی سیاسیی تایبەتی. مەبەست لە راسپێردراوەتیی سیاسیی بەردەوام؛ ئەوکەسانەن کە وەکوو نوێنەری رەسمیی وڵاتی خۆیان و بەردەوام (زیاتر بۆ ماوەی چوار ساڵ) دەچنە وڵاتێکی بیانی و ئەرکێکی تایبەتیی بەرێوەدەبەن. دامەزراندنی نوێنەرایەتیی و هەناردنی راسپێردراوە سیاسییە بەردەوامەکان بە پێی رێککەوتنی دوولایەنەی وڵاتەکانە وەکوو دامەزراندنی پێوەندی سیاسی بە پێی یەک یان دوو رێککەوتننامەی جیاواز. ماوەی راسپێردراوەتیی سیاسی بەم هۆیانە کۆتایی پێ دێ:

الف: بە هۆی پچرانی پێوەندی سیاسی:

١ـ پچرانی پێوەندی سیاسی بە هۆی شەڕەوە

٢ـ پچرانی پێوەندی سیاسی بە هۆی کێشەی سیاسییەوە

٣ـ پچرانی پێوەندی سیاسی بە شێوەی بەکۆمەڵ ، وەکوو سزا

ب ـ ئەو هۆکارانەی کە پێوەندییان بەراسپێردراوە سیاسییەکانەوە هەیە:

١ـ مردن ٢ـ خانەنشینی ٣ـ دەست لە کار کێشانەوە.

ج: ئەو هۆکارانەی پێوەندییان بە وڵاتی راسپێردراوەوە هەیە:

١ـ بانگهێشت کردنەوەی راسپێردراو بە هەر هۆیەک

٢ـ گۆڕانی جۆری راسپێردراوەتی یان گواستنەوەی راسپێردراو

د ـ ئەو هۆکارەی کە پێوەندی بە وڵاتی خانە خوێیەوە هەیە:

١ـ وەدەرنانی راسپێردراو وەکوو "کەسی بێ کەڵک".

راسپێردراوەتیی تایبەتی *Special Mission*

ئەم ناوە بۆ یەکەمجار لە لایەن کۆمیسیۆنی یاسای نێودەوڵەتیی UN لە ساڵی ١٩٦٠دا کەڵکی لێ وەرگیرا. کۆمیسیۆنی شەشەمی UN، زۆر بە کۆرتی باسی کردووە و ئاماژە بە سێ شێوە راسپێردراوەتیی دیپلۆماتیکی تایبەتیی دەکا: یەکەم راسپێردراوەتی لە کۆنفرانسە

نێودەوڵەتیەکاندا، دووهەم راسپێردراوەتیی گەڕۆک و سێهەم راسپێردراوەیتە تایبەتیەکان، واتە راسپێردراوەتیی یەک یان چەند کەسێک کە لە لایەن دەوڵەتێکەوە نێردرابنە دەوڵەتێکی دیکە بۆ بەرێوەبردنی ئەرکێکی تایبەتی. هێندێک ئاماژە بە سێ راسپێردراوەتیی تایبەتی دیکە دەکەن: یەکەم ئەو راسپێردراوانەی کە لە نووسینگە تایبەتیەکان یان لە نووسینگە بەردەوامەکاندا کاردەکەن (وەکوو نووسینگەی بازرگانی ، نووسینگەی کاروباری پێشانگا پیشەسازی و هونەرییەکان و......) دووهەم ئەو راسپێردراوانەی کە بە نوێنەرایەتیی لەلایەن دەوڵەتەکانی خۆیانەوە لە رێوورەسمێکی تایبەتیدا (وەکوو، رێوو رەسمیی تاج لەسەر دانانی پاشایەتیی یان ناشتنی مردوو، یان بۆ وتووێژ و گرێدانی رێککەوتننامەی تایبەتیی) بەشداری دەکەن یان ئەرکی وتووێژ و گرێدانی رێککەوتننامەیان پێ دەسپێردرێ. سێهەم: راسپێردراوەکانی وەزارتەکان، جگە لە وەزارەتی کاروباری دەرەوە کە بە تەنیا یان لەگەڵ کابینەدا دەچنە سەردانی وڵاتێکی دیکە و لەگەڵ راسپێردراوە هاوشانەکانی خۆیان دادەنیشن. ئاکامی وتووێژەکانی ئەم راسپێردراوانە رەنگە ببێتە هۆی گۆرینەوەی بەڵگەنامە، یان لیژنەیەکی تایبەتی دیکە بنێرن کە کۆتایی بە کارەکان بێنێ، یان باڵوێزخانە ئەم ئەرکە بەرێوە ببا.

Disintegration — *رێک نەکەوتن*

سەبارەت بەو یەکە سیاسییانە کەڵکی لێ وەردەگیردرێ کە حەزناکەن لە بواری سیاسەتە نێودەوڵەتیەکاندا لەگەڵ وڵاتانی تردا هاوکاری و هاوبیری بکەن کە دەبێتە هۆی دوور کەوتنەوەی وڵاتان لەیەکترو بوار بۆ قەیران و شەڕ دەرخسێ. لە رێک نەکەوتندا چەند گۆڕاو کاریگەرییان هەیە کە بریتین لە: فاکتەرە مرۆیی، دەروونی و کۆمەڵایەتیەکانی یەکە سیاسییەکانی سیستەمی نێودەوڵەتی و گۆڕاوە کۆمەڵایەتیە نێودەوڵەتیەکان.

Sultanistic Regine — *رژێمی سوڵتانی*

ماکس ڤیبەر یەکەمجار ئەم زاراوەی داهێنا و مەبەستی ئەو لەم زاراوەیە ئاماژەکردن بە حاڵەتێکی توندرۆیانەی پاتریمۆنیالیزم (سیستەمی پشتاوپشتی) بوو کە لە پۆلین بەندیی سێ لایەنەی ڤیبەر لەسەر شێوازەکانی ئوتۆریتەی رەوا، شێوازێک لە ئۆتۆریتەی نەریتیە: پاتریمۆنیالیزم و لە شێوە توندرۆیانەکەیدا، سیستەمە سوڵتانیەکان، ئەو کاتانە سەرهەڵدەدەن کە دەسەڵاتداری نەریتی،

دامودەزگایەکی ئیداری و هێزێکی سەربازی پێک دێنێ کە تەنیا ئامرازی [جێبەجێ کردنی ئامانجەکانی] تاکەکەسی دەسەڵاتدارە. لەو شوێنانەی کە دەسەڵات لە بنەڕەتدا نەریتیە، هەرچەندە کە بە هۆی ئیرادەی تاکەکەسی دەسەڵاتداریشەوە بەڕێوە بچێ، ئەو دەسەڵاتە ئۆتۆریتەی پاتریمۆنیالیە و لەو حاڵەتانەدا کە دەسەڵات لە بنەرەتدا لە سەر بنەمای ئیرادەی تاکەکەسی دەسەڵاتدار بەڕێوە دەچێ، پێی دەگوترێ ڕژێمی سوولتانی. هێندێک جار وایێدەچێ کە ئۆتۆریتەی سوڵتانی بە هیچ شێوەیەک بە هۆی نەریتەوە بەرتەسک نابێتەوە، بەڵام لە ڕاستیدا هیچ کاتێک وانیە. سەرەڕای ئەوە، توخمی نانەریتی بە شێوەی ناتاکەکەسیی، عەقلانی نابێ، بەڵکوو تەنیا زۆربوونی لە ڕادەبەدەری ئیرادەی تاکەکەسی دەسەڵاتدار لەخۆ دەگرێ. ئەم تایبەتمەندیە دەبێتە هۆی ئەوەی کە لە هەر شێوازێکی عەقلانی جیای بکاتەوە.

ڕێککەوتننامەی ئەخلاقی Moral Agreement

ئەم ڕێککەوتننامانە لەگەڵ ئەوەیدا کە دەبنە هۆی بەڵێنیکی ئەخلاقی، بەڵێندەرەکان ناچار ناکرێن کەڕێککەوتننامەکە جێبەجێ بکەن. ئەم ڕێککەوتننامانە کە لەڕەوتی ئەنگلۆساکسۆنی وەرگیراون، تایبەتمەندیی سیاسییان هەیە و بەپێی ئەم ڕێککەوتننامە، دوو یان چەند دەوڵەتێک لە سەر بڕیاری خۆیان سەبارەت بە ڕێبازێکی سیاسی پێداگری دەکەن، بێ ئەوەی بەڵێنیکی یاساییان هەبێ. وەکوو جاڕنامەی ئاتلانتیک .

ڕێککەوتننامەی ساکار یان بەڕێوەبەری Executive Agreement

ئەم ڕێککەوتننامانە تەنیا بە هۆی مۆری سەرۆکی وڵاتان (بە زۆری سەرۆک کۆمار) یان وەزیرانی دەرەوە یان ڕاسپاردە سیاسییەکانی دوولایەن جێبەجێ دەکرێن و ئەو بەرپرسە دەوڵەتیانەی کە خاوەنی "دەسەڵاتی پەسند کردنی ڕێککەوتننامە"ن؛ هیچ ڕۆڵێکیان لە گرێدانی ئەم ڕێککەوتننامەدا نیە. بە واتایەکی دیکە ئەوڕێوورەسمانەی کە بۆ پێکهێناتنی ڕێککەوتننامەکانی دیکە پێویستن، بۆ ئەم ڕێککەوتننامانە پێویست نین، بەڵام ئاسەواری یاساییان هەیە. گرنگترین ڕێوورەسمەساکارەکان بریتین لە:

١ــ راگەیەنراوی فەرەنسا ــ مەراکیش، لە ڕێکەوتی ٢ی ئازاری ١٩٥٦دا، کە بە پێی ئەم ڕاگەیەنراوە، فەرەنسا دانی بە سەربەخۆیی فەڕەنسادا نا. پرۆتۆکۆلی ڕێککەوتننامەی فەڕەنسا ــ تونس، ڕێکەوتی ٢٠ی ئازاری ١٩٥٦ سەبارەت بە سەربەخۆیی تونس، ڕێککەوتننامەی بەریتانیا و میسر سەبارەت بە خودموختاری سوودان لە ڕێکەوتی ١٩ی ئایاری ١٩٥٤دا، ڕێککەوتننامەکانی ژنێف لە ڕێکەوتی ١٩٥٤دا، سەبارەت بە کۆتایهێنان بە دوژمنایەتیی هیند و چین.

ڕێککەوتننامەی سایکیس ــ پیکۆ (١٩١٦)
Sykes –Picot Agreement

ڕێککەوتننامەیەکی نهێنیی نێوان بەریتانیا و فەڕەنسایە کە لە ڕێکەوتی ١٦ی ئایاری ١٩١٦ لە نێوان سێرمارک سایکسی بەریتانی و ژۆرژ پیکۆی فەڕەنسیدا مۆر کرا. نێورۆکی ئەم ڕێککەوتننامە ڕێک بە پێچەوانەی ئەو بەڵێنانە بوو کە لۆرێنسی عەرەبستان سەبارەت بەرێزگرتن لە مافی عەرەبەکان لەو شوێنانەی کە تورک نشین نەبوون، بە عەرەبەکانی دابوون، بەپێی ئەو ڕێککەوتننامە بە شێکی زۆر لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە نێوان فەڕەنسا و بەریتانیادا دابەش کرا. ئەم ڕێککەوتننامە گومانی زۆری لە ناو عەرەبەکان دا سەبارەت بە سیاسەتەکانی بەریتانیا لە پێوەندی لەگەڵ ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا پێک هێنا و بوو بە هۆی نیگەرانیی عەرەبەکان لە سیاسەتی بەریتانیا.ڕووداوەکانی دوایی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دەریانخست کە گومانی عەرەبەکان بەجێ بووە.

ڕێککەوتننامەی ئاشتی بۆسنیا(١٤ ی کانوونی یەکەمی ١٩٩٥)
Bosnian Pace Agreement

ئەم ڕێککەوتننامەیە کە کۆتایی بە خوێناوی ترین شەڕی ئەورووپا لە دوای شەڕی سارد لە بۆسنیاوهێرزەگۆڤین هێنا، ئاکامی وتووێژی لایەنەکانی شەڕ بوو کە لە ٢١ی تشرینی دووهەمی ١٩٩٥ لە شاری دەیتۆن لە ویلایەتی ئۆهایۆدا (ئەمریکا) پێکهات. ڕێککەوتننامەی ئاشتیی بۆسنیا لە ڕۆژی ١٤ی کانوونی یەکەمی ١٩٩٥ لە نێوان سەرۆک کۆماری بۆسنە هێرزەگۆڤین (عەلی

عیزرەت بێگۆڤیچ)، کرۆڤاتیا (فرانجوتوحجان)، سربستان (سلۆبۆدان میلۆشۆڤیچ) و بە بەشداری ڕێبەرانی ئەمەریکا، ئەڵمانیا، فەڕەنسا، بەریتانیا و ئیسپانیا لە پاریسدا مۆر کرا.

بە پێی ئەم ڕێککەوتننامە:

١ــ کۆمەڵگای نێودەوڵەتی،بە ڕەسمی دانی بە سنوورەکانی بۆسنە هێرزەگۆڤین، وەکوو وڵاتێکی سەربەخۆ دانا.

٢ــ وڵاتی بۆسنە لە فیدراسیونی بۆسنیاــ کرۆڤاتیا بەسەر ٥١% و کۆماری سربیاش بەسەر ٤٩% خاکی بۆسنیادا کۆنترۆلیان دەبێ.

٣ــ سیبریەکانی بۆسنیا جگە لە کۆنترۆلی شارە ڕۆژهەڵاتیەکانی سەربرێنیستا، ژێپا و پاڵە، لە ڕێگای چۆمی ساو، دەستیان بە دەریای ئادریاتیک رادگا.

٤ــ شاری سارایێڤۆ وەکوو پایەتەخت لە ژێر کۆنترۆلی دەوڵەتی موسلمانی کرۆڤاتیادا دەمایەوە، بەڵام سربەکانیش لەو شارەدا، بەرێوەبەریی ئیدارییان دەبوو.

٥ــ سربستان، کۆماریی بۆسنە هێرزەگۆڤینی بەرەسمی دەناسێ.

٦ــ ئاوارەکان دەتوانن بگەڕینەوە بۆ شارەکانی خۆیان.

بۆ جێبەجێکردنی ئەم ڕێککەوتننامە، نزیکەی ٦٠ هەزار کەس لە هێزەکانی ناتۆ لە چوارچێوەی هێزەکانی پاراستنی UN دا چوونە بۆسنەو هیرزەگۆڤینەوە.

ڕێککەوتننامەی گشتی تەعرفە و بازرگانیی

General Agreement On Tariffs and Trade (GATT)

گات یان ڕێککەوتننامەی گشتیی تەعرەفە و بازرگانیی، بە بەڵگەنامەکانی ڕێکخراوێکی سیستەمی بازرگانیی نێودەوڵەتی دەگوترێ کە ئەندامانی ئەو ڕێکخراوە ناچارن لە دەرەوەو لە ناوخۆشدا، خاڵەکانی ئەو ڕێککەوتننامە جێبەجێ بکەن.

لە دوای قەیرانی ئابووریی ساڵەکانی ١٩٢٩تا١٩٣٢ زۆربەی وڵاتانی جیهان بیریان لەوە کردەوە کە لە ڕێگای تەعرەفە گومیرکیەکانەوە، هاوەردەکانی خۆیان کەم بکەنەوە و ئەو ئەرزەی کە لە ئاکامی هەناردەکانەوە وەدەستی دێنن، بێخەنە ژێر چاوەدێرییەکی وردەوە. بەڵام ئەم

کەمکردنەوانە بوونە ئاستەنگ لەبەردەم بازرگانیی ئازاد لە نێوان وڵاتەکان و بوون بە هۆی شێواندنی پەرەپێدان و گەشەی ئابووریی جیهانی پەرەنە گرتوو.

پاشان، لە ماوەی شەڕی دووهەمی جیهانیدا، دەوڵەتی ئەمەریکا کە بۆ پاراستن و زۆرترکردنی دەسەڵات و خۆشگوزەرانی ئابووریی، پێویستی بە پێشکەوتنی ئابووری ئەورووپا هەبوو، وێڕای بەخشینی یارمەتیی ئابووریی و سەربازیی بە وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژئاوا، شێگیرانە پشیوانی لە سیاسەتی بازرگانیی ئازاد و نەهێشتنی چوارچێوەبەرتەسکە ئابوورییەکان دەکرد. لە جاڕنامەی ئاتلانتیک و ڕێککەوتننامەی قەرزدان و بە ئیجارە دانیشدا، ئاماژە بە پێویستی ڕەچاوکردنی بنەمای بازرگانیی ئازاد و نەهێشتنی جیاوازیی ئابووری کراوە.

بۆ وەدیهێنانی ئەم ئامانجانە، ئەمەریکا، بەریتانیا و دەوڵەتە بەرژەوەندیخوازەکانی تر، بەرلە کۆتایی هاتنی شەڕی دووهەمی جیهانیی، لە پێناو دامەزراندنی ڕێکخراوە نێودەوڵەتیە نوێکاندا کە بتوانن بەسەر کێشەکانی ئەرز، سەرمایەگوزاری و بازرگانیدا زاڵ بن، هەنگاوی کاریگەرییان هەڵێناو بە دامەزراندنی سندووقی نێودەوڵەتیی و بانکی نێودەوڵەتیی بووژانەوەو پەرەپێدان، کۆمەڵێک دەستکەوتیان وەدەست هێنا. بەڵام ڕاگەیەنراوی ڕێکخراوی بازرگانیی نێودەوڵەتیی بە هۆی ڕێک نەکەوتنی وڵاتە گەورەکان، تاکۆتایی شەڕ ئامادە نەکرا. کەواتە وڵاتانی هاوبەرژەوەندیی پێیان باشتر بوو کە کۆمەڵێک وتووێژ بۆ کەمکردنەوەی تەعرەفە گومرکیەکان و نەهێشتنی ئاستەنگە بازرگانیەکان دەست پێ بکەن.

لە ئاکامدا لە ڕێکەوتی ۲۰ی تشرینی یەکەمی ۱۹٤۷دا، کۆنفرانسێک لە ژنیف بە بەشداریی ۲۳ وڵاتی پێشکەوتووی جیهان پێکهات و ڕێککەوتننامەی گشتیی سەبارەت بە تەعرەفە گومرکی و بازرگانیەکان کە بە کورتکراوی "گات"ی پێ دەڵێن، مۆر کرد. ئەم ڕێککەوتننامە کە لە یەکی کانوونی دووهەمیی ۱۹٤۸ەوە جیبەجێ دەبێ، لەسەرەتادا تەنیا چوارچێوەیەک بوو کە وڵاتانی ئەندام لە سەرئەوە ڕێککەوتن، وتووێژگەلێکی دوولایەنە بۆ کەمکردنەوەی تەعرەفە گومرکیەکان و ئالوگۆڕی بازرگانیی وەرێ بخەن و کۆمەڵێک ڕێککەوتننامە دارێژران. کەواتە ئەو ڕێککەوتننامە هیچ دامەزراوەیەکی پێک نەهێناوە. بەڵکوو تەنیا ئەو ئامانج و بنەمایانەی دیاریکردووە کە دەبێ وڵاتانی ئەندام لە پێوەندییە بازرگانیە نێودەوڵەتیەکانیاندا ڕەچاوی بکەن.

گات ڕێککەوتننامەیەکی نێودەوڵەتی بۆ کەمکردنەوەی تەعرەفە گومرکیەکان، نەهێشتنی چوارچێوە بەرتەسکە بازرگانیەکان و لە ناوبردنی ئاستەنگەکانی بازرگانیکردنی ئازادە. ئەم ڕێککەوتننامە چ لە بواری رادەی ولاَتانی بەشدار ، چ لە بواری ڕێژەی ڕێوشوێنەکان و چ لە بواری ڕێژەی ئالووگۆڕە بازرگانیەکاندا؛ چڕترین و باشترین ڕێککەوتننامەیە کە لەم بوارەدا لە نێوان دەوڵەتەکانی جیهاندا، گرێدراوە. ئامانجە تایبەتیەکان و ئامانجی ڕێکخراوی بەڕێوەبەریی ئەم ڕێککەوتننامە، بردنەسەری ئاستی ژیانی خەڵکی ولاَتانی ئەندام، دابینکردنی کاربەتەواوەتیی، کەڵک وەرگرتنی بەجێ لەسەرچاوە نێوخۆییەکان، بردنە سەری ئاستی بەرهەمهێنان و گواستنەوەی شتومەک (کەرسەکان) لە نێوان ولاَتان و یارمەتیدانی پەرەپێدان و ئاوەدانکردنەوەی ئابووری جیهانە. لەم ساڵانەی دواییدا، پەرەپێدانی بازرگانی نێودەوڵەتیی، نەهێشتنی ئاستەنگە بازرگانیەکان، بردنەسەری دەرفەتی دەستڕاگەیشتن بە بازاڕە گەورەترەکان و دۆزینەوەی چارەسەرێک بۆ کێشەی نەتەوە پەرە نەگرتووەکان، بایەخێکی زیاتری پەیدا کردووە.

بنەماکانی گات:

گات بۆ وەدیهێنانی ئامانجەکانی خۆیی ئەم بنەما گشتیانەی پەسند کردووە:

الف) سیاسەتی جیاوازی دانەنان لە سیاسەتی بازرگانی دەرەوەدا:

بەپێی ئەم بنەمایە هەر ئیمتیازێک کە ولاَتێکی ئەندامی گات دەیداتە هەر ولاَتێکی دیکە، جاچ ئەو ولاَتە ئەندام بێ و چ ئەندامیش نەبێ، هەموو ولاَتانی ئەندامیی گات بە شێوەیەکی خۆرسکانە لەم ئیمتیازانە کەڵک وەردەگرن. ئەمە لەڕاستیدا هەمان بنەمای دەوڵەتیی کامله الوداده بەڵام مەودای گات بەربلاَوترە؛ چونکە داشکانە گومرکیەکان نەتەنیا هەموو ئەندامانی گات دەگرێتەوە و تایبەت بە ولاَتێکی دیاریکراو نین، بەڵکوو بەرهەمە نیشتمانیەکانی ولاَتانی ئەندامیش، لە ولاَتانی دیکەدا لەخۆ دەگرێ.

ب) بنەمای ئازادیی بازرگانیی یان قەدەغەکردنی دیاریکردن ڕێژە:

بەپێی ئەم بنەمایە، سیاسەتی دیاریکردنی ڕێژەی پشک و دانانی چوارچێوەیەکی ئاماری (ژمارە،بڕ) قەدەغە کراوە. بەندی یەکی ماددەی ١١ی ڕێککەوتننامەکە دەڵێ: " هیچ کام لە ولاَتانی ئەندام (بەڵێندەر) نابێ هەموو یان بەشێک لە هەنارده و هاوردەی خۆیان تەنیا بۆ ولاَتێکی

ر

تایبەتی ئەندام تەرخان بکەن یان چوارچێوە و ئاستەنگێک بۆ وڵاتێکی دیکە دابنێن و پەنا نەبەنە بەر مۆڵەتی هێنانی ئەرز وچاوەدێریکردنی ئەرز و شتەکانی دیکەدا.

ج) : راوێژکردن لەگەڵ وڵاتانی ئەندام دا:

بەپێی ئەم بنەمایە کێشە بازرگانیەکانی نێوان وڵاتانی ئەندام _ بۆ وێنە ئەو زیانانەی کە رەنگە بە هۆی سیاسەتی بازرگانی وڵاتێکەوە لە وڵاتانی دیکەی ئەندامیش بکەون _ لە رێگای راوێژ و وتووێژەوە چارەسەر دەکرێن.

د: ئیمتیازە تەعرەفەییەکان: ماددەی ٢٨ی رێککەوتننامەکە دەڵێ: "دەوڵەتانی ئەندام ئەو راستیە دەسەلمێنن کە تەعرەفە گومرکیەکان، ئاستەنگێکی گەورە لە بەردەم پەرەپێدانی بازرگانی دان. بۆیە وڵاتانی بەڵێندەر وتووێژی پێویست بۆ کەمکردنەوەی بنەڕەتیانەی تەعرەفەی گومرکی و بەخشینی ئیمتیازە تەعرەفەییە دوولایەنەکان دەدەن.

هـ: بەمەبەستی هاوکاری کردنی وڵاتانی لە حاڵی پەرەسەندندا لە تشرینی دووهەمی ١٩٦٤، بەشێکی نوێ بە رێککەوتننامەی ١٩٤٧ی گات زیاد کرا. بەپێی ئەم بەشە تازە، بنەمای دوولایەنەبوونی ئیمتیازەکان سەبارەت بە وڵاتانی لە حاڵی پەرەسەندندا بە شێوەیەکی سەربەستانە بوو، بەو واتایەی کە وڵاتانی ئەندامیی گات رێگایان پێدراوە ئیمتیازی گومرکیی ببەخشنە وڵاتانی لە حاڵی پەرەسەندن، بەبێ ئەوەی چاوەڕوانی دوولایەنەیان هەبێ.

پێکهاتە یان بناغەکانی گات: تاپێش ساڵی ١٩٦٠، گات وەکوو رێکخراوە نێودەوڵەتیەکانی دیکە، خاوەنی پێکهاتە نەبوو و تەنیا سکرتاریاییەکی چکۆلەی هەبوو کە ئەرکی ئیداری بەرێوە دەبرد و هەموو ساڵێک چەند کۆبوونەوەی بە بەشداریی وڵاتانی ئەندام لە ژنێڤدا پێکدێنا. کە وەکوو کۆمەڵەی گشتیی گات وابوو و بریاری پێویستیشی دەدا. لە ساڵی ١٩٦٠دا، ئەنجوومەنیی نوێنەران پێکهات کەئەرکی ئامادەکردن و داڕشتن و جێبەجێکردنی بریارەکانی کۆنفرانسی لە ئەستۆدا بوو. ئەنجوومەن هەمیشەیی بوو و لە ماوەی خولەکانی کۆبوونەوەی گشتی گاتدا، کۆدەبۆوە. چەند کومیتە لە ژێر چاوەدێری ئەنجوومەندا پێکهاتن کە گرنگترینیان بریتی بوون لە: کومیتەی وتووێژە بازرگانیەکان و کومیتەی بازرگانی و پەرەپێدان.

دوای ئەوەی زۆر لە بریارەکانی "گات" شکستیان هێنا. لە ماوەی زیاتر لە نیو سەدە تەمەنی گاتدا، ئەم رێکخراوە لە دوای بریاری ١٢٤ وڵاتی ئەندام، بە شێوەی رەسمیی رێکخراوێکی

نوێی لەیەکی کانوونی دووهەمی ١٩٩٥ لە ژێر ناوی "رێکخراوی بازرگانیی جیهانی" پێکهێنا تاکوو لەگەڵ کێشەکانی وەکوو، سوبسیدەکانی کشتووکاڵ دا بەرەنگاری بکا.

Munich Agreement — رێککەوتننامەی میونیخ (١٩٣٨)

ئەم رێککەوتننامە لە ٢٠ی ئەیلوولی ١٩٣٨دا، لە نێوان هیتلەر، موسۆلینی، چەمبرلین و دالادیەدا گرێدرا. ئەم رێککەوتننامەیە هەموو ناوچە ئەڵمانی نیشینەکانی سودێتی بە ئەڵمانیا دەسپارد. دەوڵەتەکانی ئەورووپای رۆژئاوا بە گرێدانی ئەم رێککەوتننامە، لە راستیدا ملیان بۆ داواکارییە نابەجێکانی ئەڵمانیای هیتلەری دانەواند و بەشێکی زۆر لە دانیشتوانی ئەم ناوچانە ئەڵمانیەکانی چیکسلۆڤاکیا بوون، لەلایەن ئەڵمانیاوە داگیر کران. لە کۆنفراسی میونیخدا کە بوو بە هۆی گرێدانی ئەم رێککەوتننامە، نوێنەری سۆڤیەت و چیکسلۆڤاکیا بانگهێشت نەکرابوون. ستالین پێیوابوو کۆنفرانسی میونیخ و رێککەوتنی بەریتانیا و فەرەنسا لەگەڵ ئەڵمانیادا دەبێتە هۆی ئەوەی کە هیتلەر هێرش بکاتە سەر ئەورووپای رۆژهەڵات و لە داگیرکردنی ئەورووپای رۆژئاوا خۆببوێرێ.

Powers Politics — رێبازی رەسەنایەتیی هێز

رێبازی رەسەنایەتیی هێز لە سەدەی ١٧دا بۆ یەکەمجار لە لایەن تۆماس هۆبز لە کتێبە ناوبانگەکەیدا بە نێوی لۆیاتان کە لە ساڵی ١٦٥١دا بڵاو کرایەوە، راگەیەنرا. هۆبز پێی وا بوو هەموو ئاکارەکانی مرۆڤ لە ناو کۆمەڵدا دەرئەنجامی هێز و ترس لە دۆڕانە. پاڵنەری وڵاتەکانیش وەدەستهێنانی هێز، پاراستنی هێز و زۆرکردنی هێزە.

لە دوای شەری دووهەمیی جیهانیدا، مورگانتا، بیریاری ئەمەریکی ئەم رێبازەی زیاتر پەرەپێدا ئەویش پێیوایە کە پاڵنەری هەموو ئاکارەکانی مرۆڤ و وڵاتەکان هێزە. ئاواتی زاڵبوون بەسەرکەسانی دیکە و هێز لە ناخی مرۆڤدا شاراوەتەوە. هێزپەرستی مرۆڤ شتێکی سروشتیە و نافەوتێ، تەنیا بەرتەسک دەبێتەوە. تەنیا هێزە کە هێز هاوسەنگ دەکا. کەواتە باشترین رێگای پێکهاتنی ئاشتی، هاوسەنگیی نێوان هێزەکانە.

Treaties Of Rapallo — رێککەوتننامەی راپالۆ (١٩٢٠)

بەو ریککەوتننامە دەگوترێ کە سەبارەت بە کێشەی سەر سنوور لە نێوان ئیتالیا و یۆگسلاڤیادا گرێدرا (١٢ی تشرینی دووهەمیی ١٩٢٠). ئەم دوو ولاتە بەڵێنیان دا کە:

١ــ دژایەتیی خۆیان لەگەڵ ژیانەوەی دەسەلاتدارەتیی هامبۆرگدا بە هەر شێوزایێک کە بۆیان دەلوێ، رابگەیەنن.

٢ــ هەروەها بەو ریککەوتننامەش دەگوترێ کە لە نێوان دەستەی نوێنەرایەتیی ئەڵمانیاو سۆڤیەت لە ریکەوتی ١٦ی نیسانی ١٩٢٢ دا مۆر کرا. ئەم دووولاتە لە پێش ئەم ریککەوتننامەشدا پێوەندی سیاسی خۆیان دامەزراند بۆوە و وازیان لە داواکارییە ماددییەکانی خۆیان هێنا و بەپێی مەرجێکی نهێنی ناو ریککەوتننامەکە، ئەڵمانیەکان راهێنانی کار گوزارانی فرۆکەکانی سۆڤیەت و زرێپۆشەکانیان لە ئەستۆ دەگرت. بەپێی ریککەوتننامەی ڤێرسای، ئەڵمانیا مافی زرێپۆش و فرۆکەی نەبوو.

ریککەوتننامەکانی ریگا — *Treaties Of Riga*

ئەم زاراوە ئەم دوو ریککەوتننامە لەخۆدەگرێ:

١ــ ریککەوتننامەیەک لە نێوان لیتۆنیا و یەکیەتیی سۆڤیەت (١٩٢٠) کە بەپێی ئەم ریککەوتننامە، سۆڤیەت بە شێوەی رەسمی دانی بە سەربەخۆیی لیتۆنیا دانا.

٢ــ ریککەوتننامەیەک لە نێوان پۆلۆنیا و یەکیەتیی سۆڤیەت، کە بەپێی ئەم ریککەوتننامە کۆتایی بە حاڵەتی شەڕی نێوان ئەم دوو ولاتە هات و سنووری رۆژهەلاتی پولۆنیاش دیاری کرا. هەردوو ریککەوتننامەکە بە هۆی گرێدانی ریککەوتننامەی سۆڤیەت لەگەڵ ئەڵمانیای نازیدا،(١٩٣٩)، هەلوەشانەوە.

ریککەوتننامە — *Treaty*

سەبارەت بە ریککەوتننامە دوو پێناسە لە ئارادان:

١ــ بە پێی عورف

٢ــ بە پێی ریووشوێنەکانی کۆنڤانسیۆنی ڤیەننا (١٩٦٩)

پێناسەی ریکەوتننامە بە پێی عورف :

ڕێککەوتننامە بریتییە لە هەر ڕێککەوتن و بڕیارێک کە لە نێوان دوو یان چەند لایەنی خاوەن ماف و بەپێی یاسا نێودەوڵەتیەکان جێبەجێ دەبێ و مەبەست لە گرێدانی ڕێککەوتننامە، پێکهێنانی بوارێکی یاساییەو دەبێ بەپێی یاسا نێودەوڵەتیەکان بێ. مەرجی سەرەکی گرێدانی ڕێککەوتننامە،پێخۆش بوون و ویستی لایەنەکانە. بەڵام مەرجیش نیە کە هەردوو لایەنەکە لە یەک کاتدا و پێکەوە پێخۆش بوونی خۆیان دەربڕن.

پێناسەی ڕێککەوتننامە بە پێی کۆنڤانسیۆنی ڤیەننا:

بە پێی بەندی "a" ماددەی دووهەمیی کۆنڤانسیۆنی ڤیەننا (١٩٦٩)، زاراوەی "ڕێککەوتننامە" بە بڕیارێکی نێودەوڵەتی دەگوترێ کە لە نێوان وڵاتەکاندا گرێدراوە و بە پێی یاسا نێودەولەتیەکان جێبەجێ دەبێ، چ لە بەڵگەیەکدا یان لە دوو یان چەند بەڵگەدا مۆر کرابێ، یان هەر ناوێکی تایبەتیشی لەسەر دانرابێ. تێبینی : هەرچەندە ڕێککەوتننامە بەشێوەی نووسراوەش گرێ نەدرابێ، دیسانەوە بایەخی یاسایی هەیە. (ماددەی سێهەم). کۆنڤانسیۆنی ڤیەننا سەبارەت بەو بڕیارانەی کە نەنووسراون و پێیان دەگوترێ بڕیارە زارەکیەکان Verbal Accord، ڕێووشوێنێکی دیاری نەکردووە و ئەم بڕیارانەی هەروا بە شێوەی نارەسمی پەسند کردووە.

پێویستە ئاماژە بەم بابەتەش بکەین کە ڕێککەوتننامە، هەم نێوەرۆکی بڕیاری نێوان لایەنەکانی ڕێککەوتن و هەم بەڵگە یان نووسراوەکان کە نێوەرۆکی ڕێککەوتننامەکەیان تێدا نووسراوە، لەخۆ دەگرێ. بەپێی کۆنڤانسیۆنی ڤیەننا بڕیار و ڕێککەوتنی گرێدراو ڕەنگە خاوەن یەک یان چەند بەڵگەی نووسراو بێ و هەروەها ئەگەری ئەوەش هەیە ڕێککەوتننامە لە ڕێی نووسراوە یان نووسراوەی ڕەسمیەوە گرێ بدرێ. بۆیە لە ماددەی دووهەمدا ئاماژە بەوە کراوە کە زاراوەی "ڕێککەوتننامە " بۆ هەر ڕێککەوتن و بڕیارێکی نێودەوڵەتیی دەبێ، هەر چەندە "ناوێکی تایبەتیشی لە سەربێ". بەم پێیە بە پێی ئەو ڕێککەوتننامە، ڕوون دەبێتەوە کە ناوی جۆراوجۆر لەسەر ڕێککەوتنی نێوان وڵاتان دادەنرێ. لە ڕاستیدا و لە کردەوەشدا ئاماژە بە نێوی جیاواز دەکرێ: وەکوو بەڵێننامە، ڕێککەوتننامە، پرۆتۆکوڵ، ڕاگەیەنراو، بەڵێن، بڕیار، ڕێگای چاکسازی و پێکهاتن، گۆڕینەوەی نووسراوە، نووسراوەی ڕەسمیی، مێموراندۆم سەبارەت بە بڕیار، کۆنکۆرد.

دیوانی دادی نێودەوڵەتی ئەم حاڵەتەی بەرەسمی ناسیووە "کە ئەو ناوەی کەڵکی لێ وەردەگیردرێ لە بواری تایبەتمەندیی بڕیار یان بەڵێنی نێودەوڵەتیەوە، لە هۆکارە دیاریکەرەکان نیە، بەڵام لە ماددەی ٣٨ی پێڕەو پڕۆگرامی دیوانی داد لە زاراوەی "ڕێککەوتننامە" کەڵک وەرگیراوە.

لە سیاسەتدا لە زاراوەکانی بەڵێننامە، ڕێککەوتننامە و بڕیار وەکوو سێ زاراوەی سەرەکی کە هەموو ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتیەکان لە خۆدەگرن، کەڵک وەرگیراوە. هەروەکوو لە ماددەکانی ٣٥ و ٣٦ و ٣٨ پێڕەوپڕۆگرامی دیوانی دادی نێودەوڵەتیی و هەروەها لە ماددەکانی ١٠٢و ١٠٣ی پێڕەوپڕۆگرامیUn یشدا ئەم زاراوانە هەربەم شێوە کەڵکیان لێ وەرگیراوە.

ڕێککەوتننامەی ئاشتی — *Peace Treaty*

ڕێککەوتننامەیەکە کە بە شێوەی یاسایی کۆتایی بە حاڵەتی شەڕ لە نێوان وڵاتاندا دێنێ. ڕێککەوتننامەی ئاشتی شێوازی باوی گەڕاندنەوەی ڕەوشی ئاشتی لە نێوان لایەنە بە شەڕهاتووەکان دایە. کۆتاییهێنان بە شەڕ و هەوڵەکانی دیکە بۆ ڕاگرتنی شەڕ ئەو کاریگەرییەیان نیە، مەگەر ئەوەی ڕابگەیەنن کە دەیانەوێ کۆتایی بە شەڕ بێنن و ئامانجیشیان تەنیا کۆتایهێنان بە دوژمنایەتیی ئێستا نەبێ بۆ وێنە: ڕێککەوتننامەی ئاگربەسی ساڵی ١٩٦٥ی نێوان هیند و پاکستان یان ڕێککەوتننامەی ئاگربەسی ١٩٧٣ی ڤێتنام کە دەریانخست کۆتاییان بە شەڕ هێناوە و ئاشتیان بۆ ڤێتنام گەڕاندۆتەوە. ڕێککەوتننامەی ئاشتیی جگە لە ڕاگەیاندنی کۆتایهێنان بە حاڵەتی شەڕ و گەڕاندنەوەی ئاشتی، کۆمەڵێک یاسا و ڕێساش سەبارەت بە لە ناوبردنی ئاسەوارەکانی شەڕ لەخۆ دەگرێ؛ وەکوو: گەڕاندنەوەی دارایی و سامانەکان، گەڕاندنەوەی دیلەکانی شەڕ، قەرەبووکردنەوەی زیانەکان، متمانە و ڕێککەوتننامەکانی پێش لە قەومانی شەڕەکە، کۆت و بەندە سەربازی و نیشتمانیەکان و...هتد.

ڕێککەوتننامەی نیولی (١٩١٩) — *Treaty Of Neuilly*

ئەم ڕێککەوتننامە لەڕێکەوتی ٢٧ی تشرینی دووهەمیی ١٩١٩ لە نێوان هاوپەیمانان و بولگاریادا مۆر کرا و بە شێوەی ڕەسمی کۆتایی بەو دوژمنایەتیە هێنا کە بە هۆی شەڕی یەکەمیی جیهانیەوە کەوتبووە نێوانیانەوە. بەپێی ئەم ڕێککەوتننامەیە، بولگاریا کۆمەڵێک پارچە خاکی

چکۆلەی بەخشیە ولاّتانی یۆنان، یۆگسلاڤیا و رۆمانیا و پارەیەکیشی وەکوو قەرەبووکردنەوە دایە ئەم ولاّتانە و هەروەها بەڵێنیدا کە ژمارەی هێزە سەربازییەکانی ئەم ولاّتە لە ۲۰ /۰۰۰ کەس تێنەپەڕێ.

راگەیەنراوی تۆنکین (۱۹٦٤) *Tonkin Resolution*

بەو راگەیەنراوە دەڵێن کە لە رێکەوتی حەوتی ئابی ۱۹٦٤، لە لایەن هەر دوو ئەنجوومەنی ئەمریکاوە پەسند کرا. بە پێی ئەم راگەیەنراوە، جانسۆن(۱۹۰۸_۷۳) سەرۆک کۆماری ئەوکاتی ئەمریکا رێگای پێدرا تا هەموو هەوڵەکانی خۆی بەمەبەستی بە کارهێنانی هێزەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بۆ هاوکاریکردنی ولاّتانی ئەندامی سیتۆبخاتەگەڕ. ئەم رێککەوتننامە لە ئاکامی هێرشی هێزەکانی ڤێتنامی باکووری بۆ سەر ناوشکێنی مادۆکس و ناوەکانی دیکەی کەنداوی تۆنکین لە رۆژی دووهەمی ئابی ۱۹٦٤ دا پەسند کرا.

سەنا و کۆنگرێسی ئەمریکا رێگایان بە سەرۆک کۆماردا تا پالاّوگە و ئەنبارەکانی سووتەمەنی هێزی دەریایی ڤێتنامی باکووری بدەنە بەر پەلاماری تۆلەستێنانەو سەرۆک کۆمار وەک مۆڵەتێک لەم رێککەوتننامە کەڵکی وەرگرت بۆ تێکهەڵچوونی تەواوەتی هێزەکانی لەڤیەتنام دا و ئەم شەڕەی کردە شەڕێکی بەرین و بەربلاّو.

رێسای ئیستۆپێلّ *Estoppel*

پرەنسیپێکی یاساییە. بە پێی ئەم پرەنسیپە، پێچەوانە قسەکردن سەبارەت بە کەسێکی دیکە، قەدەغەیە.

روون بوون *TransParency*

پرۆسەیەکی ئاشکراو نەشاراوەیە کە دامودەزگا بەرپرسیارە دەوڵەتی و نێو دەوڵەتیەکان سەبارەت بە چەک وچۆڵ، ژمارە بانکیەکان، سەرمایەی کۆمپانیا بازرگانیەکان، هەڵبژاردن و راگواستنی چەک وچۆڵ دڵنیا دەبنەوەو هیچ گومانێکیان لەسەر ئەو خالاّنەی کە ئاماژەیان پێکرا، نامێنێ.

The Middle East

ڕۆژهەڵاتی نێوە ڕاست

زاراوەیەکی ناڕوونە کە لە سەرەتای سەرهەڵدانیەوە تاکوو ئێستا بە چوارچێوەیەکی جوگرافی روون و دیاریکراو نەگوتراوە کە هەموو لایەک لەسەری کۆک بن. روانگەی جۆراوجۆر لەو بوارەدا لە ئارادان کە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست ئەم وڵاتانە لە خۆدەگرێ:

١ــ ئێران، تورکیا، قوبرس، وڵاتانی عەرەبی زمانی ڕۆژهەڵاتی دەریای مەدیتەرانە، فەلەستین، نیمچەدورگەی عەرەبستان، ناوچەی دیجلەو فورات، چۆمی نیل (میسرو سودان) و لیبیا؛ (ساڵنامەی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست و باکووری ئەفریقیا ١٩٨٧).

٢ــ ناوچەیەک لە نێوان عەرەبستان و هیندوستان کە لە روانگەی ستراتیژیستەکانەوە ناوەندەکەی لە کەنداوی فارسە (بێرنارد لوییس، ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست و ڕۆژئاوا).

٣ــ ناوچەی نێوان لیبیا هەتا ئەفغانستان (قامووسی راندۆم هاڤس).

٤ــ ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست ناوێکی دانراو و، ئارادەیەکیش دلخوازانەیە. مەبەست لە ناوچەیە سێ وڵاتی گەورەی ئێران، میسرو تورکیا، وڵاتانی ڕۆژئاوای ئاسیا، ئیسرائیل و قوبرسە (ژان پییەردرینیک، ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە سەدەی بیستەم دا).

دەکرێ ناوچەی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بە شێوەیەکی ڕێژەیی و بە سەرنجدان بە فاکتەرەکانی جێیی بایەخی تیۆرڤانان، ئەم وڵاتانە لە خۆبگرێ:

ئێران، ئۆردون، ئیماراتی یەکگرتووی عەرەبی، بەحرەین، تورکیا، سووریا، عێراق، عەرەبستان، عەممان، فەلەستین، قەتەر، لوبنان، کوێت، میسرو یەمەن. بەپێی ڕای هێندێک لە تیۆرڤانان، دوای هەڵوەشانەوەی یەکیەتیی سۆڤیەت، وڵاتانی موسوڵمانی ئاسیای ناوەندی (ئۆزبەکستان، تورکەمەنستان، قرقیزستان و قەزاقەستان) و ناوەندی قەفقاز و ئەودیو قەفقازیش (ئازەربایجان، ئەرمەنستان و گورجستان)یش بە " ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستی نوێ" بژمێردرێن.

ز

زلهێز Super -power

ئەو دەوڵەتانەی کە بە زلهێزە جیهانیەکان دەژمێردرێن، ئەو دەوڵەتانەن کە بە کەڵک ، وەرگرتن لە پیشەسازی، دەزگایەکی بەهێزی سەربازی پێک دێنن. لە چاخەکانی پێشوودا، میسر و ئێران و رۆم بە نۆبە زلهێزی نێودەوڵەتی بوون. لە چاخی نۆیدا، وڵاتە ئەوروپیەکان بوونەتە ناوەندی هێز و دەسەڵات . لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا، حەوت وڵاتی رۆژئاوایی و وڵاتێکی رۆژهەڵاتی ـ واتا بەریتانیا و ئەڵمانیا و فەرەنسا و نەمسا ـ هەنگاریا و رووسیا و ئیتاڵیا و ویلاتە یەکگرتووکانی ئەمەریکا و ژاپۆن ـــــــ دەسەڵاتیان لە دەست دابوو. لە سەرەتای بیستەمدا، هەموو هێزەکان لە بەرامبەر دوو زلهێزدا، واتا لە بەرامبەر ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و سۆڤیەتدا (هەتاتشرینی یەکەمی ١٩٩١)، زۆر لاواز بوون. دوای هەڵوەشانەوەی یەکیەتیی سۆڤیەت و لە نێوچوونی سیستەمی دوو جەمسەری، زاراوەی زلهێز (Hyper Power) تەنیا سەبارەت بە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بۆتە باو و، کەڵکی لێ وەردەگیرێ.

س

سۆلیداریتی *Solidarity*

ئەم زاراوەیە بە بزووتنەوەی کرێکاریی بەریتانیا دەگوترێ کە لە ساڵی ١٩٨٠ بەسەرۆکایەتی لێخ ڤاڵسا لە کۆگای دروستکردنی پاپۆڕی لنین لە شاری گۆدانسیک دامەزرا. ئەو یەکیەتیە توانی ئیمتیازێکی زۆر لە دەوڵەت وەربگرێ و، چالاکیی ئەم حیزبە بە هاتنە سەرکاری ژەنەراڵ یارۆزلێسکی و راگەیاندنی باری نائاسایی قەدەغە کراو، سەر کردەکانیشی خرانە بەندیخانەوە (١٩٨١).

وا پێدەچوو کە ئەم کردەوانەی دەوڵەت تاڕادەیەک بۆتە هۆی ترساندنی ئەندامانی یەکیەتیی ناوبراو و، خەوشداربوونی پێگەو متمانەی سەرکردەکانی. بەڵام لەرەوتی قەیرانی سیاسی و ئابووریی ساڵی ١٩٨٨دا، سۆلیداریتی وەک رەمزی نارەزایەتیی گشتی دەرکەوت و، لە دەرئەنجامیشدا لە رێگای وتووێژەوە، لەگەڵ دەوڵەت گەیشتە چارەسەرێکی سیاسی. بە دوای ئەو گۆڕانکارییانەی کە لە ئەورووپای رۆژئاوادا هاتنە ئاراوە، پۆلۆنیاش لە ئاگری ئەم رووداوانە گلا و، سەرۆکی سۆلیداریتی توانی وەپێش یارۆزلێسکی بکەوێتەوەو، ببێ بە سەرۆک کۆماری پۆلۆنیا.

سوپای گەورە — Grand Armee (Fr.Geat Army)

سوپای گەورە بە هێزە چەکدارەکانی ناپلیۆن بوناپارت، ئیمپراتۆریی بەناوبانگی فەرەنسا دەگوترا کە لە نێوان ساڵەکانی ١٨٠٤ هەتا ١٨١٢دا رێک خرابوون. سوپای گەورە لە ٣٥٠ هەتا ٤٠٠ هەزار چەکدار پێک هاتبوو کە لە ساڵی ١٨١٢دا لە شەڕی نێوان فەرەنسا و رووسیا دا بەشداری کرد.

سوپای کۆماریخوازی ئایرلەند — IRA(Irish Republican)

ئەم هێزە پارتیزانە نیمچە سەربازییە لە ساڵی ١٩١٩ لە لایەن ناسیۆنالیستە ئایرلەندییەکانەوە بۆ شەڕکردن لە دژی هێزە داگیرکەرەکانی بەریتانیا لە ئایرلەند دامەزرا.

سوپای ئایرلەند، رێککەوتننامەی رێکەوتی ٦ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٩، ئایرلەندی وەک بەشێک لە خاکی بەریتانیا دادەنا، رەت کردەوە. دوای سەرکوتی راپەڕینی ئایرلەندییەکان، سوپای ئایرلەند بە نهێنی درێژەیان بە چالاکیەکانی خۆیان دا. سوپای کۆماریخواز زۆر جار هێرشی چریکی بەڕێوە دەبرد، بەلاّم یەکێک لە باڵەکانی ئەم سوپایە بەناوی " رەسمیەکان" باوەڕی بە ئاگربەست لەگەڵ هێزە چەکدارەکانی بەریتانیا هەیە.

دوای رووداوی ١١ی ئەیلوولی ٢٠٠١، سەرکردەکانی ئەم سوپایە بەرەسمی پێخۆش بوونی خۆیان بۆ چەک دانان راگەیاند.

سوپای سوور — Red Army

ئەم زاراوەیە دوو مانای خوارەوە، لە خۆ دەگرێ :

١ــ ناوێک بۆ سوپای یەکیەتیی سۆڤیەت (پێشوو). سۆڤیەتیەکان بۆ خۆیان لە ساڵی ١٩٤٠ بەولاوە، لەو زاراوە کەڵکیان وەرنەگرتووە.

٢ــ ناوێک بۆ پێناسەکردنی رێکخراوێکی تیرۆریستی بە ناوی سێکیگون (Sekigun)، کە خاوەنی بیرو باوەڕێکی وشکی شۆڕشگێری naروون بوو کە لە هەناوی بزووتنەوەیەکی خوێندکاریی رادیکاڵی ژاپۆنیدا سەری هەڵدا(١٩٦٩).

سوپای سپی *Wite Army*

به لایەنگرانی حکومەتی پاشایەتی لە فەرنسا، دەگوترا کە لە رەوتی شۆرشی مەزنی فەرنسادا بە دژی کۆماریخوازان راپەرییوون و، پشتیوانیان لە لایەنگرانی رژێمی پاشایەتی دەکرد. ئەوانە وێرای دەربرینی دژایەتی، گوڵە سوسەنێکی سپیان بەدەستەوە دەگرت.

لە رەوتی شۆرشی تشرینی یەکەمی رووسیاشدا، سوپای سپی بە کەسانێک لە سوپای تیزاری دەگوترا کە لە نێوان ساڵەکانی ١٩١٧ هەتا ١٩٢١ بە دژی سوپای سوور و لایەنگرانی شۆرشی تشرینی یەکەم سەریان هەڵدا.

سرینەوەی ستالنیزم **Destalinization**

رەوتێکە کە لە دوای بەرێوەچوونی بیستەمین دانیشتنی حیزبی کۆمۆنیستی یەکیەتیی سۆڤیەتی سۆسیالیستیی لە ساڵی ١٩٥٦ و لە دوای مردنی ژۆزێف ستالین، سەرۆک وەزیر ومارشاڵی یەکیەتیی سۆڤیەت (١٨٧٩-١٩٥٣)، لە لایەن نیکتیا خرۆشچۆف (١٨٩٤-١٩٧١)، سکرتێری گشتی حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤیەت بەرێوە چوو. ناوبراو بە رەخنە لە " کەسایەتی پەرستی "ی ستالین و کوشت و بری ناوبراو، رێگای بۆ ئەو رەوتە خۆش کرد. لە کۆنگرەی بیست و دووی حیزبدا تەرمی ستالین لە شوێنی گۆری لینینەوە بۆ دیواری کرەملین گوازرایەوە و، پەیکەرەکانیشی هەڵگیرانەوە. لە درێژەی ئەو سیاسەتەدا، ناوی گۆرەپانەکان گۆردران و، ناوی ستالینگرادیش بوو بە ڤۆلگا گراد.

ستالینیزم **Stalinism**

زاراوەیەکە کە بۆ ژۆزێف ستالین، دیکتاتۆر، سەرۆک وەزیران و سکرتێری گشتی حیزبی کۆمۆنیست و فەرماندەیی گشتی هێزەکانی یەکیەتیی سۆڤیەت دەگەرێتەوە، کە، شێوازەکانی جێبەجێکردنی مارکسیزم ـ لنینیزم لە سۆڤیەت لە سەردەمی دەسەڵاتدارەتی ئەوداو و راڤەی بۆچوونەکانی ناوبراو و گونجاندنیان لەگەڵ پراکتیکدا لە خۆدەگرێ. روانگەی ناوبراو بە مانای پیادە کردنی توندو تیژی، رژێمی پۆلیسی، تاک پەرستی و دیکتاتۆرییە.

ناسراوترین راڤەکانی ستالین سەبارەت بە تیۆرەکانی" دەوڵەتی لە سەرەمەرگ" و " ئەنتەر ناسیونالیزم" دایە. ناوبراو پێیوایە کە " مردنی هەنگاو بە هەنگاوی دەوڵەت بە هۆی لاوازکردنی

دەوڵەت نایەتە دی، بەڵکوو بە هۆی بەهێزکردنی لەو پەڕی دەوڵەتدا، دێتە دی. " سەبارەت بە ئەنتەرناسیونالیزمیش دەڵێ: ئەنتەرناسیونالێست کەسێکە کە بەبێ کۆت و بەند بەرگری لە سۆڤیەت دەکا چوونکە بەرگریکردن لە بزووتنەوەی شۆڕشگێڕی، بەبێ بەرگریکردن لە سۆڤیەت، وەک چوونە ریزی دوژمنانی شۆڕش وایە."

دوای مردنی ناوبراو، ستالینیزم بە لادان لە رێبازەکانی لنین لە قەڵەم درا.

سەرەڕۆیی — Absolutism

بە رژێمێک دەگوترێ کە خەڵک ناتوانن نوێنەرهەڵبژێرن، مافی دەنگانیان نیەو لە بەرێوەبردنی وڵاتیشدا، هیچ رۆڵ و ئەرکێکیان پێ ناسپێردرێ. بێ سنوور بوونی دەسەڵاتی دەسەڵاتدار، لە بواری یاساییەوە، بە شێوەیەک کە دەسەڵاتدار بە تەواوەتی سەر بەخۆ بێ، بوونی دەزگای چەقبەستوو و سەرکوتکەر کە هەر جۆرە نارەزایەتەک سەرکوت دەکا، سیستەمی کۆن و چەوسێنەرانە و هێندێک جاریش پێوەندییەکی فیۆدالیانە لە تایبەتمەندییەکانی رژێمی سەرەڕۆن. سەرەڕۆیی، ئۆتۆکراسی و دیسپۆتیزم چەندین لایەنی هاوبەشیان هەیە، بەڵام بەتەواوەتی وەک یەک نین. لەهەمان کاتدا، هەر تۆتالیتێرێک سەرەڕۆیە، بەڵام هەر سەرەڕۆیەک تۆتالیتەر نیە.

ستراتیژی — Strategy

لە سەرچاوەی یۆنانی Strategos بە واتای لەشکر agein بەواتای " فەرماندەری کردن" وەرگیراوە. کەوایە مانای وشەکە بریتیە لە "فەرماندەری لەشکر".

ئەمرۆکە ستراتیژی بەمانای، زانستی رێکخستن هاوکاریکردن لە نێوان گەڵاڵە ئابووری و سیاسی و سەربازییەکان لە ئاستی دەوڵەت یان چەند دەوڵەتێکداو، کەڵک وەرگرتن لە هەموو هەل و دەرفەتەکان بۆ گەیشتن بە ئامانجە سەربازییەکانە. ستراتیژی بە درێژایی قۆناغێکی دیاریکراو و گۆڕانی بەسەردا نایا و، تەنیا بە گوازرانەوە لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی تر دەگۆڕرێ و جێگای خۆی بە ستراتیژییەک دەدا کە لەگەڵ قۆناغی نوێدا بگونجێ.

ستراتیژیی زەوییە سوتێنراوەکان — Scorched Earth Stvategy

پلان یان گەڵاڵەیەکی سەربازییە کە بەپێی ئەو پلانە، هەموو سەرچاوە و کەرەسە خۆییەکان لەلایەن هێزەکانی لە حاڵی بەرگریدا، لە ناو دەچن، بۆ ئەوەی هێزەکانی دوژمن نەتوانن لەم کەرەسە و سەرچاوانە کەڵک وەرگرن. گرتنەبەری ئەم شێوازە هێزەکانی دوژمن تووشی گرفتی پشتیوانی دەکاو، لە دەرئەنجامدا ناچاریان دەکا کە پاشەکشەی بکەن. ئەگەرچی ستراتیژیی زەوییە سوتێنراوەکان زیاتر لە لایەن هێزە خۆییەکانەوە جێبەجێ دەکرێ، بەڵام هێندێک جاریش دیتراوە کە هێزە هێرشبەرەکانیش بۆ تێکشکاندنی ئیرادەی بەرگری لایەنی بەرامبەر، گەڵاڵەیەکی لە مجۆرە جێبەجێ دەکەن. هێزەکانی سوپای سوور هەم لە ئاستی خۆجەیی و هەم لە ئاستی ناوچەییدا ئەم ستراتیژییەیان لە دژی موجاهدینی ئەفغانستان جێبەجێ کرد. هێزەکانی سوپای عێراقیش دوای پاشەکشە لە کوێت (١٩٩١) کردەوەیەکی لەم چەشنەیان بەڕێوە برد.

Political Independence

سەربەخۆیی سیاسی

سەربەخۆیی سیاسی بە دەسەڵاتی دەوڵەتێک لە بەڕێوەبردنی کاروباری نێوخۆیی و دەرەکیی خۆیدا دەگوترێ، بەبێ ئەوەی ئەو دەوڵەتە چاوەڕانی لە دەوڵەتێکی دیکە هەبێ کە پشتیوانی لێ بکا.

Slavism

سلاڤیزم

بە ڕەوتێکی سیاسی ـ کۆمەڵایەتی دەگوترێ کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا سەری هەڵدا. لایەنگرانی ئەم ڕێبازە لە سەر ئەو بڕوایە بوون کە ڕێگای رووسیا لە ڕۆژئاوا جیاوازە و، دژایەتیان لەگەڵ ڕۆژئاواچێتیدا دەکرد.

Crisis Stability

سەقامگرتوویی قەیران

ئەم زاراوەیە بەگشتی بە توانایی خۆڕاگرتنی ڕژێمێک لە بەرامبەر پاڵەپەستۆ و پێش گرتن بە ڕوودانی بشێوی و ئاڵۆزی دەگوترێ. بە واتای تایبەتی، بریتیە لە توانایی ڕژێمێکی سەربازی بۆ مانەوە لە ژێر کۆنترۆڵی سیاسی، تەنانەت لە هەل ومەرجێک داکە" بڕیاردەران" (Decision Makers) ئەگەری ڕوودانی شەڕ بە دوو نازانن.

سیخوورِ Spy

بەکەسێک دەگوترێ کە لە ڕێگای نهێنی یان خۆنواندێتکی بەدرۆ لە ناوچەی هێرشی وڵاتی دوژمندا، کۆمەڵێک زانیاری بە مەبەستی گەیاندن بە لایەنی بەرامبەر کۆ دەکاتەوە یان هەوڵ دەدا زانیاری کۆ بکاتەوە. سیخورِ لەکاتی دەستبەسەرکردندا هیچ مافێکی دیلەکانی شەڕ نایگرێتەوە، بەڵام پێویستە لە دادگاییەکی دادپەروەرانە دادگایی بکرێ و، مافی کەسێکی ژێر سەرپەرستی بۆ لەبەرچاو بگیرێ، واتە مافی ئەوکەسەی کە لە شەڕێکی چەکداری دا یان لە کاتی داگیرکرانی وڵاتێک دا، دەکەوێتە بەردەستی لایەنێکی شەڕ یان دەکەوێتە بەردەستی داگیرکەر و، ئەو کەسە هاووڵاتیی ئەو وڵاتە نیە.

سزای باو بۆ سیخوورِ لە کاتی شەڕدا ـ بەبێ لە بەرچاوگرتنی ئەوی کە ناوبراو لە بەدەستهێنانی زانیاری یان گەیاندنی بە دوژمندا سەرکەوتوو بووە یان نا ـ کوشتن یان لە سێدارەدانە. کاری نهێنی بە تایبەتمەندیی پێویستی سیخورِ دادەنرێ. هەربۆیە ئەوکەسەی جلی سەربازی لەبەردانەبێ و بە مەبەستی کۆکردنەوەی زانیاری چووبێتە ناوچەی شەڕی دوژمن، بە سیخوورِ دادەنرێ. بۆیە سەربازەکان و ئەو کەسە ئاساییانەی کە ڕاسپێردراوەکانی خۆیان بە شێوەی ڕاشکاوانە بەڕێوە دەبەن، بە سیخوور دانانرێن. کاتی ئاشتیدا یاسا نێودەوڵەتیەکان سیخوورِ ناگرنەوەو، یاسا وڕێسا نێوخۆییەکانی وڵاتەکە بەسەریدا دەسەپێ.

سەروەری Sovereignty

سەروەری بریتیە لە هێزی باڵای بڕیاردان و دارشتنی یاساکان و بەڕێوەبردنی بڕیارەکان لە لایەن حکومەتی وڵاتیکەوە.

سەروەریی وڵات لە نێو سنوورەکانی ئەو وڵاتەدا جێبەجێ دەکرێ. سەروەریی دەرەکی، واتە مافی ئەوە پێوەندی دامەزراندن ، یان شەڕراگەیاندن لەگەڵ وڵاتێکی تر. دەزگای حکومەتیی هەروڵاتێک کە لە تاکەکەس یان دەستەی بەڕێوەبەری پێکدێ، بەرزترین دەسەڵاتی بڕیاردانی سیاسی لە وڵاتدا هەیە و دەتوانێ بڕیارەکانی خۆی پراکتیزە بکا.

سەروەری، نیشاندەری بڕیاردانی سەربەخۆی وڵاتانە. هەربۆیە سەروەری لەگەڵ شێوازی چەقبەستووی ڕێکخراوی حکومەتی جیهانیدا یەک ناگرێتەوە. ناسیۆنالیزم هاندەر و پتەوکەری سەروەرییە. سەروەری لەڕاستیدا رەنگدانەوەی حکومەت و گەورەترین ئەرک و ڕۆڵی حکومەتە.

سەروەریی یاسا **Soverehgnty Of Low**

یەکێک لە پرەنسیپە گرنگەکانی یاسا سەرەکی و ئیدارییەکانی وڵاتێک، پرەنسیپی سەروەریی یاسایە کە بەپێی ئەم یاسایە، دەبێ داڕشتنی کاروباری گشتی و دەرکردنی بڕیار لە لایەن بەرپرسانی ئیداری و بەڕێوەبردنی هەر ئەرک و کردەیەک لە لایەن کارمەندانی دەوڵەتەوە بەپێی یاسا، واتە بەپێی ڕێوشوێنە گشتیەکان بێ کە پێشتر لەلایەن بەرپرس یان شوێنێکی خاوەن سەلاحییەتەوە داڕێژراون و ڕاگەیەنراون. یاسا بەمانا گشتیەکەی بریتیە لە بڕیارێک کە ڕێوشوێنی ماف و ئەرک بەگشتی دادەڕێژێ، ئەمە جگە لەوەی کە سەرچاوەکەی هێزی یاساداڕێژی یان بەرپرسانی تری حکومەتی بێ.

یاسا بە واتایەکی تایبەتی هەموو پەسندکراوەکانی پەرلەمانی یاسا داڕێژی لە خۆدەگرێ، ئەمە جگە لەوەی کە سەبارەت بە کاروباری گشتی و بابەتی یان سەبارەت بە کاروباری بچووک و کەسانی دیار و ئاشکرا بێ.

پرەنسیپی سەروەریی یاسا سێ دەرەنجامی لێدەکەوێتەوە:

١_ یاسا دەبێ بەڕێوە بچێ.

٢_ دەبێ داڕشتنی کاروباری گشتی بەپێی یاسا بێ.

٣_ دەبێ کاروباری ئیداری بەپێی یاسا بێ.

سەروەیی یاسا لە پێوەندیی لەگەڵ تاکەکەسەکاندا پێویستی بەو خاڵانە هەیە:

١_ پیرەوی تاکەکەسەکان لە یاسا.

٢_ دڵنیا بوون لە بەڕێوەچوونی یاسا.

ساتیا گراها ***Satyagraha***

زاراوەیەکە لە زمانی سەنسکریتی وەرگیراوە و بە واتای "پەنا بردنە بەر حەقیقەت و ڕاستی "یە. ساتیا گراها بەشێک لە بیرۆکەی فەلسەفی و دۆکترینی کۆمەڵایەتی و سیاسییە کە لە لایەن "مەهاتما گاندی "، ڕێبەری بزافی دژە کۆلۆنیالی خەڵکی نیمچە دورگەی هیند هاتۆتە

ئاراوە. ساتیاگراها، ئایدۆلۆژی بزاڤی نیشتمانیی و سەربەخۆیی خوازانەی خەڵکی هیندستان بە پێی تایبەتمەندییەکانی ئەو وڵاتەیە. بەپێی فەلسەفەی ساتیاگراها کاریگەری هێزی دەروونی لە چالاکیە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان دا، لە هۆکارە ماددییەکان زیاترە. گاندی لە فەلسەفەی ساتیاگراهادا، باسی گەیشتنی هیندستان بە سەربەخۆیی لە ریگای ئاشتیانە و راکێشانی بەربڵاوی خەڵکی هیندستان دەکا و خەڵکی هیندستان بۆ خەبات و خۆبواردن لە زۆر و تۆندو تیژی بانگهێشت دەکا و داوا خەڵکی هیندستان دەکا بێ گوێ دانە رەگەز، نەتەوە، ئایین، کاست و چینی کۆمەڵایەتی یەکبگرن. گاندی داوای لە خەڵکی هیندستان دەکرد کە واز لە جیاوازییەکانی ناخۆیان بێنن و بە رێگای ئاشتیانە ئەم جیاوازییانە لەناو ببەن.

گاندی وێرای ئاراستە کردنی تیۆری " ناتوندو تیژی "، بانگەواز بۆ پرەنسیپی لێک تێگەیشتنی دوولایەنەی نێوان توێژو چینە جیاوازەکانی کۆمەڵگای هیند دەکا. ئەو دەڵێ کە " ناتووندوتیژی" هیچ کاتێک بە واتای یارمەتیدانی توخمەپیسەکان و هاندانی ئەوان بۆ خراپە کردن نیە.

فەلسەفەی ساتیاگراها یان فەلسەفەی ناتوندوتیژی بە مانای "خەبات لە پێناوی راست "یش دا هاتووە. لەم فەلسەفەدا خوا و راستیەکانی جیهانی پلەیەکی بەرزیان هەیە و خاوێن کردنەوەی" نفس" (ناخ) بایەخێکی تایبەتی هەیە. گاندی پەرەپێدەرو لایەنگری خاوێن کردنەوەی ناخ بە هۆی "الهام "ەوەیە. " یاسای خۆشەویستی" لە خاوێن کردنەوەی ناخی گاندی دا رۆلێکی بنەرەتی هەیە. گاندی لەم سۆنگەوە دەڵێ کە: مرۆڤ هاوکات لەگەڵ خاوێن کردنەوەی ناخ، خۆبەخشانە پێداویستیەکانی خۆشی سنووردار دەکا بۆیە واز لە پێداویستیە ناسەرەکیەکان دێنێ ورووو دەکاتە قەناعەت.

گاندی لە فەلسەفەی سایتا گراها بە هۆی" هێزی راستی " و "خەبات لە پێناوی حەقیقەت" دا هەوڵ دەدا سیاسەت، ملکەچی ئەخلاق بکا. گاندی، لایەنگری لە "بەرەنگار بوونەوەی نێگەتیف" دەکرد و پێشنیاری بە کەسایەتیە هیندیەکان دەکرد کە ئەو نازناوانەی کە لە لایەن بەریتانیاوە پێیان دراوە، فرێ دەن . گاندی "بەەنگاربوونەوەی نێگەتیف "ی بە هەنگاوێکی پۆزەتیف دادەنا. ئەو لە فەلسەفەی سایتا گراها دا لەلایەک پێشنیاری هاوکاری و یەکگرتوویی

ئاشتییانەولەلایەکی دیکەشەوە پێشنیاری بەرەنگاربوونەوەی نیگەتیڤ لە بەرامبەر کولۆنیالیستە بێگانەکاندا دەکا.

سارک
SAARC (South Asia Association For Regional Cooperation)

"یەکیەتیی باشووری ئاسیا بۆ هاوکاری ناوچەیی" کە بە کورتکراوی "سارک "ی پێ دەڵێن، ڕێکخراوێکە لە حەوت وڵاتی بەنگلادیش، یۆنان، پاکستان، سریلانکا، ماڵدیڤ، نیپاڵ و هیند پێکهاتووە.

پێکهاتنی ئەم یەکیەتیە لە دوای کۆبوونەوەی سەرۆکانی ئەم وڵاتانە لە ڕۆژەکانی ٧و٨ ی کانوونی یەکەمی١٩٨٥ ڕاگەیەنرا . ئامانج لە پێکهێنانی ئەم یەکیەتیە بردنەسەری ئاستی هاوکاری دوولایەنەی نێوان ئەو وڵاتانەیە و لەگەڵ ڕێکخراوە نێودەوڵەتیەکانیش لەم بوارەدا هاوکاری دەکا. سکرتاریای هەمیشەیی سارک لە کاتماندۆ پایتەختی نیپالە و، لە ڕێکەوتی ١٩ی کانوونی دووهەمی ١٩٨٧ دەستبەکار بووە.

سالت
SALT (Strategic Arm s Limitiion Talk)

زاراوەیەکە بۆ "دانووسان بۆ کەمکردنەوەی چەک و چۆلە ستراتیژییەکان" لە نێوان ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و یەکیەتیی سۆڤیەت. ئەم وتووێژانە لە ٢٦ ی مانگی ئایاری ساڵی ١٩٧٢ بوونە هۆی مۆرکردنی ڕێککەوتننامەیەک سەبارەت بە سنووردارکردنی چەک و چۆلە دژە ـ موشەکیەکان و ڕێککەوتننامەیەکی دیکە سەبارەت بە سنووردارکردنی چەک و چۆلە ستراتیژییەکان لە نێوان نیکسۆن و بێرژنێف دا. ئەو ڕێککەوتننامەیە بە "سالتی ١" بە ناوبەنگە. وتووێژەکانی "سالتی٢" لە ساڵی ١٩٧٢ دا دەستیان پێکرد و هەر لەم پێوەندییەش دا ڕێککەوتننامەیەک مۆرکرا (١٩٧٩)، بەڵام لە دوای هێرشی سوپای سۆڤیەت بۆ سەر ئەفغانستان، ئەم ڕێککەوتننامەیە لە لایەن سەنای ئەمریکاوە پەسند نەکرا (١٩٨٠). لە ساڵی ١٩٨٢ ئەم دوو وڵاتە زنجیرە وتووێژێکی نوێیان بە ناوی "ستارت" "START"، واتە وتووێژەکانی کەمکردنەوەی چەک و چۆلە ـ ستراتیژییەکان دەست پێکرد. (Stratigic Arms Reducation Talks)

سامیزدات Salizdat (Self _ Publication)

زاراوەیەکی رووسیە بە واتای "خۆچاپ" . کە ئەمڕۆ کە بە "ئەدەبیاتی فۆتۆکۆپی" ناسراوە. ئەم زاراوەیە لە ساڵی ١٩٦٦ەوە بۆ بڵاوکردنەوەی وتار و کتێبە سیاسیە تایبیەکان کەڵکی لێ وەردەگیردرا کە بە کاربۆن بڵاو دەبوونەوە کە بڵاوکەرە رەسمیەکان ئەم بابەتانەیان بڵاو نەدەکردەوە. "زنجیرەی یەکەم" ی سۆلژنیستین، لێکدانەوە سیاسیەکانی وەکوو شیکردنەوەی ئازادی، پێشکەوتن و پێکەوە ژیانی ئاندرێ ساخارۆف لەم بابەتانەن کە بەم شێوە بڵاوبوونەوە. زاراوەیەکی دیکە کە هەر لەم پێوەندیە دا کەڵکی لێ وەردەگیردرا تامیزداتە (Tamizdut = Published + here)ە کە بە مانای "چاپی ئەوێ" یە و ئاماژە بەو بەرهەمە رووسیانە دەکا کە لە ڕۆژئاوا بڵاو دەبوونەوە و کەم و زۆر بە شێوەی نهێنی دەگەیشتنە ناو رووسیا وەکوو: ژیواگۆی بۆریس پاسترناک.

زاراوەی سێهەم ماگنیتزادتە (Magnitz dat) ئاماژە بە گۆرانی و شێعری نەیارانی سۆڤیەت دەکا کە لە رادیۆ بێگانەکانەوە لە سەر شریت تۆمار دەکران و بە شێوەی نارەسمی لە سۆڤیەت دا بڵاو دەبوونەوە.

سانترالیزمی دێموکراتیک Democratic Centralism

سانترالیزم بە واتای ناوەندێتی دێموکراتیکە. ئەم بنەمایەیەکێک لە بنەما گرنگەکانی رێکخستنی حیزبە کرێکاریەکانە. ئەم بنەمایانە، پێوەندی نێوان سەرکردایەتی و ئەندامانی حیزب، لەپلەکانی خواراوە و سەرەوەی حیزب و لە نێوان ئەندامانی حیزب دا روون دەکاتەوە. لە بواری پراکتیکیدا بریتیە لەوەی کە هەموو ئۆرگانە حیزبیەکان لە رێگای هەڵبژاردنەوە دیاری دەکرێن. هەر ئۆرگانێکی خوارەوەتریش دەبێ راپۆرت بە ئۆرگانی سەرەوەتر لە خۆی بدا. دیسپلینی رێکخراوەیی لە لایەن هەموو ئەندامانی حیزبەوە رەچاو دەکرێ، کەمایەتی پێرەوی لە زۆرینە دەکا، هەموو حیزب بریارەکانی کۆمیتەی ناوەندی جێبەجێ دەکا. رێبەرایەتی گشتی و بەرپرسیارەتی تاک لە گەڵ یەکتر تێکەڵاو دەکرێن و رەخنە لە خۆگرتن ئازادە. لە روانگەی مارکسیەکانەوە سانترالیزم و دێموکراسی دوو لایەنی دیاردەیەکن. لە دوای دامەزراندنی سوسیالیزم لە هێندێک وڵات دا، سانترالیزمی

دیموکراتیک بوو بە هۆی گەشەکردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی نوێ و شوێنکەوتووەکانی ماو لە چین پێیانوایە کە دیکتاتۆری پرۆلتاریا بە هۆی بنەمای سانترالیزمی دێمۆکراتەوە بەهێزتر دەبێ. سانترالیزمی دیموکراتیک بە واتای ئەوەیە کە دەبێ بیروبۆچوونە بەکەڵکەکان چڕبکرێنەوە و رێبەرایەتی و سیاسەتی پراکتیکی حیزب یەکگرتوو بن. سانترالیزمی دیموکراتیک لە روانگەی مارکسیەکانەوە بەم شێوازەیە:

(١) حیزب بەرنامەکی دیاری هەیە.

(٢) یەک رێبەرایەتی هەیە.

(٣) هەموو ئۆرگانەکان سەر بە ناوەندی حیزبن.

(٤) دیسپلینی توندوتۆڵ (ئاسنین) بە سەر حیزب دا زاڵە.

دیموکراسیش ئەم واتایەی هەیە:

١ـ هەموو ئۆرگانەکانی حیزب هەڵدەبژێردرێن.

٢ـ ئۆرگانەکانی خوارەوە راپۆرت دەدەنە ئۆرگانەکانی سەرەوەتر.

٣ ـ مەسەلە بنەڕەتی و حیزبیەکان لە ناو حیزب دا دەخرێنە بەر باس و راوێژەوە.

سانسۆر Sansor Ship

سانسۆر لە وشەی لاتینی Censere بە واتای "هەڵسەنگاندن و بایەخ پێدان" وەرگیراوە. لە سیاسەت دا سانسۆر ئامرازی سەپاندنی دەسەڵاتی سیاسی و یان شتی لەم بابەتە بۆ پێشگیری کردن لە دەربڕینی هەر بیروڕایەکە کە بۆ دەسەڵات یا سیستەمی سیاسی مەترسی هەیە. سانسۆر لە دوای داهێنانی دەزگای چاپ بە شێوەیەکی کاریگەر کەڵکی لێ وەرگیردراوە.

لە سەدەی شانزدەهەم دا کلیسای کاتۆلیکی یەکەمین پێرستی کتێبە قەدەغە کراوەکانی بڵاو کردەوە و پرۆستانەکانیش لە سەردەمی "چاکسازی ئایینی"دا کەڵکیان لە سانسۆر وەرگرت. سانسۆر رەنگە دیاربێ و بە پێی رێککەوتنیش جێبەجێ بکرێ. بۆ وێنە رەنگە سەبارەت بە "ئاسایشی نەتەوەیی"، بڵاوکەرەوەکان پێکەوە رێکک بکەون کەبابەتێک بڵاونەکەنەوە.

لە کۆمەڵگا دیموکراتیکەکانیش دا سانسۆر بە شێوەی دیاریکراو و رەسمی هەیە و لەم کۆمەڵگایانەدا لە کاتە نائاساییەکان دا، بە تایبەت لە کاتی شەڕدا، سانسۆرێکی توند دەسەپێ.

سان کولوت /لاق رووتەکان Les Sans –Culottes

کولۆت زاراوەیەکی فەرەنسەیە. بریتیە لە بەرگێکی پیاوانە کە لە پێشتین تاخواروی رانی مرۆڤ دادەپۆشێ. لای خوارەوی دوو لەت کراوە و هەر لەتێکیشیان رانێک دادەپۆشێ. کولۆت بەرگی دەوڵەمەند و ئاریستۆکراتەکان بووە. سان کولۆت لە شۆڕشی فەرەنسەدا بە بە بێبەش ترین لایەنگرانی شۆڕش لە شارەکان و بە تایبەتی لە پاریس دا دەگوترا تا لە خواپێداوەکان جیا بکرێنەوە.

سوپای ئەفریقیا

سوپای ئەفریقیا بە یەکەکانی سوپای ئەڵمانیا لە باکووری ئەفریقیادا (١٩٤٣-١٩٤١) دەگوترا. لە ساڵی ١٩٤٠ دا کە سوپای ئیتالیا لە میسردا هێرشی کردبووە سەر هێزەکانی بەریتانیاو کەوتبووە ژێر مەترسی بەریتانیاوە و لە پاش ئەوەی کە ١٣٠٠٠٠ کەس لە سوپای ئیتالیا لە لایەن بەریتانیاوە بە دیل گیران. ئیتالیا پاشەکشەی کرد بۆ بنغازی. وێدەچوو کە ئیتالیەکان لە باکووری ئەفریقیا وەدەر دەنرێن. هیتلەر کە دەیزانی هێزەکانی دەوڵەتە یەکگرتووەکان بە زوویی کۆنترۆلی رۆژهەڵاتی ناوەراست لە دەست دەدەن، بە دەرکردنی بڕیاری ژمارە ٢٢ فەرمانی پێکهێنانی هێزێکی تایبەتی دا و لەشکری پێنجەمی ئەڵمانیا کە لە پاشان دا بوو بە لەشکری ٢١ ی زرێپۆش، بوو بە بەشی سەرەکی سوپای ئەفریقیا. فەرماندەیی ئەم لەشکرە لە ئەستوی ژەنەراڵ ئێروین رۆمێل دابوو کە دوایە بە "رێوی بیابان" ناوبانگی دەرکرد.

رۆمێل لەگەڵ لەشکرەکەی دا چوو بۆ ناو ترپیۆلی و دوای ئەوەی بۆی دەرکەوت سوپای بەریتانیای بۆ شەڕ کردن ئامادە نین، گەڵاڵەی هێرشەکەی خۆی جێبەجی کرد و لەگەڵ سوپای ئامادەکراوەکەی ئیتالیادا لە لیبیاوە بەرەو میسر وەڕێ کەوتن و لە "تبروک"یش پەڕینەوە. لە سەرەتای ساڵی ١٩٤٢دا، سوپای هەشتەمی بەریتانیا بە دژەهێرشێک چووە ناو لیبیاوە. رۆمێلیش خەرێکی بەهێزکردنی سوپای خۆی بوو و جارێکی تر هێزەکانی بەرەوپێشەوە وەڕێ کەوتن و ئەمجارە گەیشتنە ٦٠ مایلی دیلتای نیل.

سوپای ئەفریقیا وا بەهێز ببوو کە دەیتوانی لە ماوەی چەند رۆژدا بەسانایی کانالی سۆئێز داگیر بکا. وبەسەر رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دا زاڵ بێ. لە هەمان کات دا مەترسی ئەوەش هەبوو کە سوپای تورکیاش یارمەتی سوپای ئەڵمانیا بکا و ستالینگردایش بە سانایی بکەوێتە ژێر دەستی

ئەڵمانەکانەوە. سوپای ئەفریقیا لە سێ لەشکر پێکهاتبوو و سێ لەشکری سوپای ئیتالیاش یارمەتیان دەکردن. چوونکە سوپای ئەڵمانیا مەکینەی گازۆلی و پێداویستیەکانی دیکەی بیابانیان پێ نەبوو، ئەمە بوو بە هۆی ئەوەی کە هاوسەنگیەک لە نێوان دوو لایەنی شەڕەکەدا پێک بێ. بەڵام لێهاتوویی رۆمێل لە جێبەجێکردنی تاکتیکەکانی شەڕدا، شایەنی شەڕەکەی بەلای ئەڵمانیادا قورستر کرد. بەڵام چوونکە هێڵەکانی پێوەندی ئەڵمانەکان زۆر بەرفراوان ببوو، ئەمە بەقازانجی ئەواندا نەشکایەوە.

لەمانگی ئەیلوولی ١٩٤٢ هێرشی هاوینەی رۆمێل راوەستاو رەوتی شەڕەکە بە زیانی ئەو تەواو بوو. لە مانگی تشرینی دووهەم دا، سوپای ٨ی بەریتانیا بە هێز بوو. ژەنەراڵ بێرنارد مونتێگمێری، فەرماندەی ئەم سوپایە بوو وفەرمانی هێرشی بۆ سەر سوپای رۆمێل دەرکرد. پاشەکشەی درێژمەودای "رێی بیابان " لەشوێنەکانیان دەستی پێکرد وتاترپۆلی و تونس بەرەو دواوە گەرانەوە. سوپای روملی لە پاشەکشەدا تووشی هێزە تازە هاتووەکانی ئەمەریکا بوون و دەیان هەزار کەسیان لێ کوژرا. سوپای ئەفەریقیا کە لەگەڵ یەکەکانی ئیتالیادا سەرجەم ١٥٠٠٠٠ کەس دەبوون، لە مانگی ئایاری ١٩٤٣دا خۆیان بەدەستەوەدا. تەنیا رۆمێل و هێندێکی کەم لەهاورێکانی توانیان خۆیان دەرباز بکەن.

سێکتاریزم / گرووپچێتی — Sectarism

لە زاراوەی سێکت بە مانای وەستەوادارە، گرووپ یان دەستەیەکی چکۆلەیە و لە قامووسی کۆمۆنیستیەکاندا بە واتای هەڵبران لە جەماوەرو تاقمێکە کە لەگەڵ دابراون سێکتاریزم لە واتا سیاسییەکەیدا بەیەکیک لە جۆرەکانی ئۆپۆرتۆنیسم دادەنرێ.

سۆسیال ئەمپریالیزم — Social Imperialism

ئەم زاراوە لە ساڵی ١٩١٦ دا لە لایەن لنینەوە بە سەر کائۆتسکی و رێبەرانی دیکەی سوسیال دیموکراسی ئاڵمان دا سەپا. لە روانگەی لنینەوە ، سۆسیال ئەمپریالیزم بە واتای بە قسەسوسیالیست و لە کردەوەدا ئەمپریالیست بوونە.

لە دوای داگیر کردنی چەکسلۆڤاکیا(١٩٦٨) لە لایەن سۆڤیەت و سوپاکانی رێککەوتننامە ڤەرشۆ، حیزبی کۆمۆنیستی چین ئەم نازناوەی بەسەر بێرژنێف و هاوبیرەکانی دا سەپاند. لەروانگەی رێبەرانی چینەوە، پێداچوونە خوازەکانی دەسەڵاتداری سۆڤیەت، رێبەرایەتیی

حیزب و دەوڵەتی ئەم وڵاتەیان داگیر کردووە و بەخێرایی بەرەو سۆسیال ئەمپریالیزم دەڕۆن. ئەمپریالیزم و سۆسیال تەنیا لە فۆرمدا جیاوازن، سۆسیال ئەمیریالیزم سەرمایەداری پاوانخوازی حکوومەتی(بە چڕترین شێوازەکەی) بەناوی سۆسیالیزمەوەیە و لە بواری سیاسی دا، دیکتاتۆری جۆری فاشیزمی هیتلەری(فاشیزمێک کە لەسەر بنەمای سەرمایەداری گەورەی پاوانخوازی دایە) دەسەپێنێ".

لە روانگەی ڕێبەرانی چینەوە، سۆڤیەت هێزو و دەسەڵاتی خۆی لە چوارچێوەی کۆمەڵگای سەرمایەداری و لە ژێر ناوی دابەشبوونی نێو دەوڵەتیی کار، ڕێکخستنی بەرنامەکان، توانەوەو لێکدانی هەمەلایەنە و توانەوە و لێکدانی سترۆکتۆرل، دەسەپێنێ. سۆڤیەت بەشە بنەرتیەکانی وڵاتانی ئەورووپای رۆژهەڵات کە لەژێر باڵی خۆیدان، لە بەردەست دایە و تاڵانیان دەکا". لە روانگەی ڕێبەرانی ئەم ڕێبازە " خەبات لە دژی ئەمپریالیزم، بەبێ خەبات لە دژی سۆسیال ئەمیریالیزم مانایەکی راستەقینەی نیە".

سۆسیال دارڤینیزم Social Darwinism

لە نیوەی دووهەمی سەدەی نۆزدەهەم دا، بیرورا بایۆلۆجیەکانی شارلزدارڤین کاریگەریان لە سەر بیروبۆچۆنە سیاسیەکان دانا. تیزەکانی دارڤین سەبارەت بە پرۆسەی " هەڵبژاردنی سروشتی"،"شەڕی مانەوە"، و"پێدویستی" بە سەر کۆمەڵگا مرۆییەکانیش دا سەپا. ئەم گریمانانە لە سەر لایەنە جیاوازەکانی ڕکابەری پێیان دادەگرت و هەوڵیان دەدا تا پاساو بۆ کۆنترۆلی سیاسی لە لایەن کەمایەتیەکی سیاسی و هەروەها سیستەمی ئابووریی سەرمایەداری بێننەوە و بە ڕەوای دابنێن. ئاکامەکەی ئەوە بوو کە گەشە سەندن بە مانای پێشکەوتنی کۆمەڵگا لێک درایەوە.

ڕێبەرانی سۆسیال دارڤینیزم (سپەنسەر و گراهام سامنێر)گرنگی و بایەخی " شەڕی مانەوە" یان تەئیید کرد، بە شێوەیەک کە بێتە هۆی پێشکەوتن. بەڵام لە لایەکی دیکەوە بیریارانێکی وەکوو پارسۆنز، گامپلۆڤیچ و سیاسەتمەدارێکی وەکوو بیسمارک، چەمبرلین و رۆژڤەڵت پاساویان بۆ جیاوازی ڕەگەزەکان یان بۆ جیاوازی نێرو مێی و پەرەپێدانی ئەمپریالیستی کۆلۆنالیزم و شەڕ دەهێنایەوە پێیانوابوو کە شەڕ و ڕکابەریی چڕی نێوان نەتەوە، ڕەگەزو گرووپەکان دەبێتە هۆی مانەوەی فیسۆلۆجی ودەروونی خۆگونجێنتریی کەسەکان. بناغە دارێژ وشیکەرەوەی سەرەکی ئەم ڕێبازە هەربەرت سپەنسەرە.

سۆسیال فاشیزم Social Fascism

سۆسیال فاشیزم بە رۆلی یەکیەتیی سۆڤیەت دەگوترێ کە لە لایەن ئەو کۆمۆنیستانەی کە لایەنگریان لە مسکۆنەدە کرد، بە سۆڤیەت بەخشرا بوو. سۆسیال فاشیزم لە دوو زاراوەی فاشیزم (کە واتای خراپی ونیگەتیڤی هەیە) و سۆسیالیزم پێکهاتووە.

بەڵگەی لایەنگرانی ئەم بیروبۆچوونە ئەوە بوو کە یەکیەتیی سۆڤیەت لە سوسیالیزمەوە بۆتە دەسەڵاتیکی سوسیال ئەمپریالیستی، چینی بۆرژوا دەسەڵاتی گرتۆتە دەست و لە ناو وڵاتدا پەرە بە فاشیزم دەدەن.

سوسیال کاتۆلیسیزم Social Catho Licism

بەرەوتێکی هزری دەگوترێ کە لە کۆتاییەکانی سەدەی ١٩ەوە دەستی پێکردووە. ئەم قوتابخانەیە خەباتی خۆی لە دژی بە پیشەسازی بوون بە شێوازی لیبرالیستی و دژایەتیکردن لەگەڵ قوتابخانەی تاک گەرێتیدا چڕ کردۆتەوە.

لایەنگرانی ئەم قوتابخانە جگە لەوەی رێز بۆ بیرورا ئایینەکەی خۆیان دادەنێن، بروایان بە چاکسازی کۆمەڵایەتیش هەیە. ئەو کاتۆلیکانەی کە خۆیان بە سوسیالیستیش دادەنا، لە سەدەی ١٩دا لە دژی تاک گەرێتی لەرادەبەدەری گۆمەڵگای لیبراڵی و ئابووری لیبراڵی دەستیان بە تێکوشان کرد. هەولێکی شێلگیرانەش بۆ لێکدانی قوتابخانەی سەن سیمۆن لەگەڵ ئایینی کاتولێکی درا. ئەم براقە خەباتی خۆی بردۆتە ناو کۆمەلە کرێکارییەکان و لەرێگای تیورەوە لە دژی تاک گەرێتی و کوفردا رادەوەستن.

سۆسیالیزم Socialism

ئەم زاراوە لە رێبازە جیاوازە تارادەیەک سەربەخۆکان، بەڵام لە هەلومەرجێکی لێکچوودا سەری هەڵداوە. سۆسیالیزم لە چارەکی (نیوەی دەیەی ٨٠) سەدەی نۆزدەهەم لە بەریتانیا و فەرەنسادا بۆ دیاریکردنی رەوتێک کە لە ئاکامی شۆرشی پیشەسازی و ئاڵوگۆڕە سیاسی و ئابوورییەکان دا پێکهاتبوو، هاتۆتە ئاراوە.

قوتابخانەی "رابێرت ئوون"، کە پێشەنگی سوسیالیزم لە بەریتانیا دا بوو، پەرەی بەم زاراوەدا. ئوون لە ساڵی ١٨٣٥دا " کۆمەڵەی هەموو چینەکان لە هەموو نەتەوەکان"ی پێکهێنا و

ئەم زاراوە بە هۆی باس و لێکدانەوەکانی ئەم قوتابخانە پەرەی سەند. لە دەیەی چوارەمی سەدەی نۆزدەهەم دا ،لۆئیی ریبۆد لە گۆڤاری " دووجیهان" دا زنجیرە وتارێکی بە ناوی "سۆسیالیستە نوێکان " بلاّو کردەوە. لە دوواییدا ئەم کۆمەڵە ناوە لە ساڵی ١٨٤١دا لە ژێر ناوی " توێژینەوە سەبارەت بە چاکسازەکان" یان "سوسیالیستە نوێکان" بلاّو بۆوە. ئەم نامیلکە ژیاننامەی سەن سیمۆن و شوێنکەوتووەکانی ئەو، فوریە و رابێرت ئوون بوو. یەکێک لە سۆسیالیستە ئابوورنیاسەکانی فەرەنسا بە ناوی بلانکی، بە ئیلهام وەرگرتن لەم قوتابخانە، زاراوەی سوسیالیزمی بە کارهێنا و بەرەبەرە ئەم زاراوەهاتە ناو رەوتی توێژینەوە زانستیەکانەوە. لە ساڵی ١٨٤١دا، "رابێرت ئوون " نامیلکەیەکی بە ناوی " سوسیالیزم چیە " بلاّو کردەوە و بە بلاّو کردنەوەی ئەم نامیلکەیە، زاراوەی سوسیالیزم دەنگی دایەوە. بەرواڵەت بۆیەکەمجار لە فەرەنسا، پیرلارۆ لە شوێنکەوتووانی سەن سیمۆن، ئەم زاراوەی بەروونی بە کارهێناوە.

سۆسیالیستەکان کۆمەڵگای سەرمایەداری بە تایبەتی لە شێوە لیبراڵیەکەی دا رەت دەکەنەوە. ئەوان بڕوایان بە پێشکەوتن لە ژیان لە کۆمەڵگادا هەیە . بۆ ئەم مەبەستەش بە تەمان کە بە هەوڵێکی گشتی و عەقلانی، دونیایەکی دادپەروەرانەتر بێننە ئاراوە کە هەموو وڵاتەکان لە هەلومەرجێکی یەکسان دابژین.

سۆسیالیزم وەکوو ئایدۆلۆجیایەک دوولایەنی هەیە:

١ـ **لایەنی فەلسەفی و ئەخلاقی** : سۆسیالیستەکان کۆمەڵگای ئیستا، بە کۆمەڵگایەکی نایەکسان و نالەبار دادەنێن. ئەوان بڕوایان بە پێشکەوتنی گشتی جیلی مرۆیی هەیە و بۆ داهاتوو و گەیشتن بە سیستەمێکی کۆمەلاّیەتی، گەلاّ لەیەک دادەرێژن کە جیاوازییە کۆمەلاّیەتیەکان و زۆرو زۆرداریش خاشەبڕ بێ. سۆسیالیستەکان بانگەشەی ئەوە دەکەن کە بۆ رزگارکردنی مرۆڤایەتیی لەم جیهانەدا تێدەکۆشن و خەبات دەکەن. بەلاّم ئەوان واتایەکی جیاوازیان لەوەی کە مرۆڤ لە ئیستادا هەیە و یا دەبێ لە داهاتوودا بێ، هەیە و خویندنەوەشیان لە پێوەندییەکانی نێوان کۆمەڵگا و تاک وەکوویەک وانیە. تاقمێک تاک دەخەنە پێش کۆمەڵگا و تاقمێکیش کۆمەڵگا دەخەنە پێش تاکەوە.

٢_ لایەنی ئابووری :

بە لای سۆسیالیستەکانەوە یەکێک لە هۆکارە سەرەکیەکانی بەش مەینەتیی کۆمەڵگا مرۆییەکان، سیستەمی ئابووری ئازاد و پیوەندییە بەرهەم هێنیەکانی ئەم سیستەمەیە. واتا بەش مەینەتی مرۆڤ لە بەرژەوەندی تاکەکەسی، نایەکسانی قووڵ، دابەش کردنی نادادپەروەرانە و نابەجێی سەرچاوەکان و پرەنسیپی زێدەبایی سەرچاوە دەگرێ. سۆسیالیستەکان لە سەر ئەوە کۆکن کە هیچ کاتێک بەختەوەری گشتی بەهۆی بەرژەوەندی تاکەکەسیەوە نەهاتۆتەدی. سۆسیالیستەکان بە گشتی پێیانوایە کە دەبێ خاوەنداریتی هەموو سامان و شتومەکەکان (یان لانیکەم خاوەنداریتی ئامرازە گشتیەکانی بەرهەم هێنان) لە کەرتی تایبەتیەوە بۆ کەرەتی گشتی یان دەوڵەتی بگوازرێتەوە. دەستبەسەرداگرتن بەسەر ئابووریشدا تەنیا لە ڕێگای هەوڵی عەقڵانی و ڕێکخەرانە جێبەجێ دەبێ، کە لە سەرەوەی گرووپە بەرهەرم هێنەکانەوە بڕیار دەدا. ئابووری دەبێ بچێتە ژێر فەرمانی هەلومەرجی سیاسی سۆسیالیستی.

دۆرکهایم سەبارەت بە سۆسیالیزم دەڵێ:

" سوسیالیزم بەو ڕێبازە دەگوترێ کە هەموو هەوڵە(کردە) ئابوورییەکان یان هێندێکیان کە ئیستاکە ئاڵۆزو بلاون، بە ناوەندی دەسەڵاتی سیاسی دەبەستێتە"، ئیدی بایەخیش بەوەنادا کە حکومەتەکە بە چ شێوازێک بێ. هەر لەبەر ئەمەشە کە دەبینین ناسیۆنال سۆسیالیزم پێک دێ کەراشکاوانە فڕی بە سوسیالیزمی ڕاستەقینەوە نیە. چوار پێوەری شیاو، ڕێگامان پێ دەدەن کە سۆسیالیزمی ڕەسەن لەوانی دیکە جیا بکەینەوە:

١_ خاوەنداریتی گشتیی ئامرازە گشتیەکانی بەرهەم هێنان.

٢_ ڕێکخراوێکی ئابووری بەرزتر کە سیاسی بێ و ئابووری بە شێوەیەکی عەقڵانی و گونجاو بەرێوە بەرێ.

٣_ ڕێکخراوێکی تایبەتی کۆمەڵایەتی کە ئامانجەکەی پێکهێنانی کۆمەڵگایەکی دادپەروەرانە بێ، کە لەو کۆمەڵگایەدا پێداویستیە گشتیەکان بە هۆی کارگێڕی دیموکراتیکی ئابووری دابین دەکرێ.

٤_ هەوڵدان لە پێناوی ئەوەی کە دەرفەتی یەکسان بۆ هەموو تاکەکان بڕەخسێ.

سۆسیالیزمی شۆڕشگێڕانە *Revolutionary Socialism*

ئەم سۆسیالیزمە هەموو یان بەشێک لە مارکسیزم پەسەند دەکا، بەڵام شێوەی مێژووییەکانی هەموو رژێمە کۆمۆنیستیەکان رەت دەکاتەوە و حاشا لە رۆڵی رێبەرایەتیی جیهانیی سۆڤیەت یان هەر وڵاتێکی دیکەی کۆمونیستی دەکا کە ببێتە سەرۆکی حیزبەکانی دیکە. بەم شێوەیە بە هەموو ئەو مارکسیستانەی کە نەیاری لنین وستالین بوون، سوسیالیستی شۆرشگێڕە دەگوترا. لە ترۆتسکی، تیتۆ، رۆزالۆکزامبۆرگ و جیلاسەوە بگرە تا ئەو گرووپە جیاوازانەی کە لەم دواییانەدا لە کۆمونیستەکان جیا بوونەوە، بە هەموویان دەگوترێ سوسیالیستە شۆرشگێڕەکان. جگە لەو کەسانەی کە ئاماژەیان پێکرا، رەوتی سۆسیالیستی دیکەش لە ئارادان.

بۆ وێنە ئەستەمە کە پێداچوونەوە خوازێکی وەکوو بێرێنشتاین (١٩٣٢-١٨٥٠) یان سۆسیالیزمی سازاوی ژۆرس یان سۆسیالیزمی ئۆمانسیتی لئیۆن بلۆم(١٩٥٠-١٨٧٢) بخەینە ناو خشتەی سۆسیالیستە شۆڕشگێڕەکانەوە. جگە لەم کەسانە دەتوانین ئاماژە بە دووجۆری دیکەش بکەین: جۆری یەکەم، سۆسیالیزمی دەروونناسی و پەروەردەیی قۆناغی سەرەتایی هانری دۆمان(١٩٥٣_١٨٨٦)، و جۆری دووهەمیش نیئۆسوسیالیزمی مارسێل دیئا Marcel Déat (١٨٩٤_١٩٥٤).

سۆسیالیزمی یۆتۆپیایی *Utopian Socialism*

ئەم زاراوەیە لە ڕوانگەی مارکسیەکانەوە هاوار و دژکردەوە لە دژی نایەکسانی و مەینەتیەکانی کۆتایی سەدەی هەژدەهەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمە کە ڕوونکەرەوەی ئەو گریمانە و تیۆرانەیە کە لە لایەن ئەم کەسایەتیە دیارانەوە؛ دارێژراون: سەن سیمۆن، فوریە، بوشە، ئوون، کابە، لۆیئی بلان و...هتد.

سۆسیالیزمی یۆتوپیایی، ناوێکە کە کارڵ مارکس بۆ لێکدانەوەی هەموو ئەو رەوتە گشتی و لێلانەی کە لە پێش خۆیدا لەئارادا بوون، بە سەری دا بریون.

سۆسالیزمی خزۆک *Creeping Socialism*

سۆسیالیزمی خزۆک، دەستێوەردانی بەربەرە و هێمنانەی دەوڵەت لە کەرتی تایبەتی ئابووری دایە و لەو کۆمەڵگایانە دا کە دەوڵەت بەرەبەرە دامەزراوە ئابوورییەکان دەخاتە کەرتی

گشتیەوە، و کەرتی تایبەتی بەرتەسک دەکاتەوە و ڕادەی هەوڵە ئابوورییەکانی دەوڵەت زیاد دەکا، وەدی دێ.

سوسیالیزمی پیشەیی — Quild Socialism

لە لقەکانی بزوتنەوەی ڕادیکاڵی ئەوروپایە کە لە ساڵی ١٩٠٦ دا دامەزرا. ئەم بزوتنەوەیە لایەنگری لە گەڕانەوە بۆ سیستەمی پیشەیی لە سەدەکانی ناوەڕاست دا دەکا. لە ڕوانگەی ئەم کەسانەوە، بەهاکان بە شێوەی کۆیی و بەکۆمەڵ پێک دێن، بەڵام سەرمایەداری بەهاکان بە داهێنان و توانایی تاکەکان دەبەستێتەوە. کەواتە دەبێ یەکیەتیە کرێکارییەکان بەشێوەی یەکیەتی پیشەیی پێک بێن و پیشەسازی بەگشتی بکرێ و بەڕێوە بچێ. ئەم بیروبۆچوونە ڕادیکاڵیە، بە پێچەوانەی سۆسیالیزم یان بەڕێوەبەری دەوڵەتیە و پێیوایە دەوڵەت دەبێ بە سەر پیشەسازیدا چاوەدێری بکا، نەک کۆنترۆڵی بکا. بزووتنەوەی ـ سۆسیالیزمی پیشەیی لە ١٩٢٥ دا بە هەڵوەشانەوەی "کۆمەڵگای پیشە نیشتمانیەکان " لە ناوچوو، بەڵام ئەو نەریتە ئێستاش لە حیزبی کرێکاری بەریتانیا دا هەرماوە.

سۆسیالیزمی زانستی — Scientific Socialism

بە بڕوای کارل مارکس، سۆسیالیزم پێویستی بە شیکردنەوەی زانستیانەی کۆمەڵگا و بارودۆخی ئابووری و تەکنیکی کۆمەڵگا هەیە، کە ڕاستیەکانی کۆمەڵگا روون بنەوە. هەروەها مارکس دەیگووت دەبێ ئەویاسایانە بناسین، کەبەسەر کۆمەڵگادا زاڵن، بۆئەوەی بتوانین بەسەر پارادۆکسەکانی سەرمایەداری دا زاڵ بین. هەم مارکسیزم و هەم سۆسیالیزمیش لەسەر لەسەر سۆسیالیزمی زانستی کۆکن. لەلایەکی هێندێک لە سۆسیالیستەکان کە ژمارەشیان کەم نیە، سۆسیالیزم و تەنانەت مارکسیزمیش بە زانست دانانێن و پێیان وایە کە کۆمەڵناسی ئێستاش نەگەیشتۆتە ئەو پلەیەی کە پێی بلێی زانست. جگە لە مەش، هێندێک لە ڕووداو و ڕاستیەکانی سەردەمی ئێستا، هێندێک لە پێش بینیەکانی مارکسیان بدرۆ خستەوە کە بۆخۆی پێیوابوو زانستین. کەواتە قسەکردن لەسەر سۆسیالیزمی زانستی بە واتایەک، پروپاگەندەیەکی نازانستیە. بەڵام ئەو لێکدانەوە، ئالوگۆڕێک لە ڕێبازی پراکتیکی دژایەتیکردنی سۆسیالیزم، لەگەڵ سەرمایەداری دا پێک ناهێنێ.

سۆسیالیزمی مارکسی *Marxian Socialism*

لە قامووسی مارکسیەکان دا، کۆمۆنیزم لە دوو قۆناغ پێکهاتووە: قۆناغی سەرەوە کە قۆناغی بەرزی کۆمەڵگای سۆسیالیستی و قۆناغی خوارەوە کە سۆسیالیزمە. بەبڕوای مارکسیزم، قۆناغی سۆسیالیستی؛ تۆخمی پێویستی کۆمۆنیزمی تێدا نیە.

سۆسیالیزم لە دوای شۆڕشی کرێکاری لە کۆمەڵگای سەرمایەداری و لە دوای شۆڕشی دێموکراتی نوێ لە کومەڵگا کۆلۆنیەکاندا دەسەڵات بەدەستەوە دەگرێ. لەم قۆناغە دا، کۆمەڵگا ئێستاش لە بواری ئابووری، ئەخلاقی و سیاسی، خاوەنی نیشانە و پێوەندییەکانی بەر لە شۆڕشە. لە سوسیالیزمدا مافە بورژواییەکان بە تەواوەتی نافەوتێن، بەڵکوو بە خاوەنداریتی گشتی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان، کۆتایی چەوسانەوەی تاک لە تاک دێ و کەسەکانی کۆمەڵگا پشکێکی بە قەد کاری خۆیان وەبەر دەکەوێ.

ئەو یەکسانیەی کە کۆمۆنیزم بانگەشەی بۆدەکا، لە سۆسیالیزم دا نایەتەدی ، چونکە جیاوازی لە ساماندا بەردەوامە و جیاوازی سەرەکی نێوان پرۆلتاریا و بۆرژوایش لە ناو نەچووە و درێژەی هەیە و نایەکسانیی گەورە و چکۆلە لە کۆمەڵگادا هەرلە جێگای خۆیەتی. لە سیستەمی خاوەنداریتی دا دوو جیاوازی هەیە: جیاوازی خاوەنداریتی سوسیالیستی و پاشماوەکانی خاوەنداریتی تایبەتی و جیاوازی نێوان خاوەنداریتی سوسیالیستی و هاوبەشی. جیاوازی یەکەم لەدوای بەهێزبوونی بناغەی سۆسیالیزم و بە هەڵوەشانەوەی خاوەنداریتی تایبەتیی چارەسەردەکرێ. جیاوازی دووهەم بە گەشەکردنی هێزەبەرهەمهێنەکان و پەرەسەندنی سیستەمی Blance Sheet چارەسەر دەکرێ.

لە ئاستی کۆمەڵگای سوسیالیستی دا، سێ جیاوازی هەیە: جیاوازی لە نێوان کاری هزری ودەستی دا، جیاوازی لە نێوان شار و لادێ، و جیاوازی لە نێوان پیشەسازی و کشتوکاڵی دا(بیروبۆچوونی ماۆتسێ دۆنگ). بە چارەسەر کردنی ئەم سێ جیاوازییە بنەڕەتیە؛ ڕێگای کرانەوەی سوسیالیزم دەکرێتەوە. لە نێوان ژێرخان و سەرخانیش دا جیاوازیی گەلێک هەیە کەپاشماوەی کولتووری بۆرژوافیئودالین. سەرخانی کۆمەڵایەتیی کە سیستەمێکی سیاسی، ئایدۆلۆجی و یاساییە لە دوای دامەزراندنی سۆسیالیزم تاماوەیەک [لەگەڵ سیستەمی نوێ دا] بەربەرەکانی دەکا و لەبەرامبەر پێکهاتەی سۆسیالیستی سەرخاندا رادەوەستێ. قۆناغی سۆسیالیزم، لەدوای چارەسەری کێشە و جیاوازییە بنەرتیەکانی سۆسیالیزم دێتەدی. تیۆری مارکسیستی سۆسیالیزم لە سەدەی بیستەم دا،

سەرکەوتووترین شێوەی سۆسیالیزم بوو کە بە هۆی تیۆرەکانی لنین و ماو لە رەوتی شۆرشی چین دا گەشەی سەند و لە هێندێک شوێنی جیهان و کومەڵگا مرۆییەکان دا پیشوازی لێکرا.

سۆسیالیزمی مەسیحی *Christian Socialim*

مەبەست لەم زاراوە لە ئەمەریکا و بەریتانیادا، بزوتنەوەیەکە کە نزیکەی ساڵی ١٨٠٠ لە بەریتانیادا دەستی پێکرد. لایەنگرانی ئەم بزوتنەوە دژی بێبەشیەکانی چینی کرێکار راپەرین و دەیانویست خۆشگوزەرانی ئەم چینە بە پێی ئایینی مەسیح دابین بکرێ. چارلیز کینگلی و فرێدریش مۆریس، دوو کەسایەتیی دیاری سۆسیال مەسیحی بوون. ئەم بزووتنە کارگەری چکولەو گەورەی دادەمەزراندن کە سەرکەوتوو نەبوون. ئەم بیرۆکەیە لە دواییدا لەناو بزووتنە هەروەزییەکان دا توایەوە.

سۆسیالیزمی مەسیحی بەپێچەوانەی سۆسیالیزمی خەیالی (یۆتۆپیایی)، بەرنامەی خۆی لە سەر بنەمای بیروبڕوای روونی ئایینی دامەزراند بوو. لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی، حیزبی سیاسیی جیاواز لە وڵاتانی ئەورووپای رۆژئاوادا سەریان هەڵداوە کەبیروبۆچوونی سۆسیالیستیان هەیە و پشت بە شێوازە جۆراوجۆرەکانی ئایینی مەسیحی دەبەستن.

سۆسیالیزمی ریفۆرمیست (چاکسازی خواز) *Reformist Socalism*

سۆسیالیزمی ریفۆرمیست، بیروبۆچوونی مارکسیانەی نیە. ئەوانە پێیانوایە کەدەتوانن بە بێ پەنابردنە بەر شێوەکانی مارکسیزم، کۆمەڵگایەکی سۆسیالیسی وەدی بێنن. بە مانە دەڵین چاکسازی خواز، چونکە پێیانوایە کە دەتوانن لەناو رژێمی سەرمایەداری دا رێفۆرم پێک بێنن و سۆسیالیزم دامەزرێنن. واتە بەرەبەرە حکومەتێک دامەزرێنن کە سەرمایەداری نەبێ وگەیشتن بەم ئامانجەش پێویستی بە شۆرش و پەنابردنە بەردیکتاتوری پرۆلتاریا نیە.

سووخۆز *Sokhose*

سووخۆز کورتکراوەی دوو وشەی رووسی بە مانای ئابووری هەرەوەزییە. سووخۆر بە تەواوەتی لە ژێر خاوەندارێتی دەولەت دایە. واتە لە زەوی وزارەوە بگرە تا بەرهەم و ئامرازەکان بەرهەمهێنان لە ژێردەسەڵاتی دەوڵەت دان. سووخۆزەکان یان دامەزراوە کشتووکاڵیە ئابوورییە بەهەروەزییەکان هەمان پێڕەو بەرنامەی یاسایی دامەزراوە پیشەسازییەکانیان هەیە. سووخۆزەکان

یان دامودەگاکانی کشتوکاڵیی، لە کردەوەدا وەکوو کارخانە پیشەسازییەکان وان، بەرێوەبەری سووخۆز لە لایەن دەوڵەت و لەئەندامانی حیزبی کۆمۆنیست دیاری دەکرێ.

Soriet

سۆڤیەت

زارووەیەکی رووسیە، بەواتای ئەنجوومەنە. سۆڤیەت یەکەی سەرەتایی پێکهێنەری کۆمەڵگا، بەپێی رێکخستنی سیاسی یەکیەتیی سۆڤیەت بوو. یەکەمین سۆڤیەتەکان، ئەو کومیتە شۆرشگێڕیانە بوون کە لە ساڵی ١٩٠٥دا لە لایەن سۆسیالیستەکانی رووسیا لە ناو ئەو کرێکارانەدا پێکهاتن کە خەریکی مانگرتن بوون، لە ساڵی ١٩١٧دا کە شۆڕشی رووسیا دەستی پێکرد، ئەنجوومەنگەلێک لە کرێکاران، سەربازان و وەرزێڕەکان لە هەموو وڵات دا پێکهاتن. لەو ناوەدا ئەنجوومەنەکانی ژێر دەسەڵاتی بۆلشڤیکەکان، دەوڵەتی کرنێسکیان رووخاند.

C.I.A. (Central Intelligence Agency)

سی.ئای.ئەی

رێکخراوی ناوەندی هەواڵگری ئەمەریکا، ناسراو بە " سیا" لە ساڵی ١٩٤٧ و لە سەردەمی ترۆمێن، سەرۆک کۆماری ئەو کاتی ئەمەریکا، دامەزرا. ئەم رێکخراوە سەرەتا لە ماوەی شەڕی دووهەمی جیهانی بە شێوەی ئیدارەی خزمەتگووزارییە ستراتێژییەکان (O.S.S)تێدەکۆشا و پاشان بە پەسند کردنی یاسای ئاسایشی نێوخۆیی لە کۆتاییەکانی ساڵی ١٩٤٧دا، بەرەسمی ناوی "سیا"ی لەسەر دانرا. ئەم رێکخراوە تەنیا لە بەرامبەر سەرۆک کۆماردا بەرپرسیارە.

ناوەندیی فەرماندەیی سیا لە چوار بەش پێکهاتووە:

١_ زانست و تەکنەلۆجیا

٢_ لۆجستیکی

٣_ هەواڵگری

٤_ بەرنامە و پلانەکان

سیا سێ یەکەی سەربەخۆی هەیە:

١_ یەکەی کۆ کردنەوەی هەواڵی دەرەکی

٢_ یەکەی کردەوە دژە هەواڵگری و دژە سیخوڕییەکان

۳_ یەکەی دەست تێوەردانی نهێنی لە وڵاتانی دیکەدا

دزەکردنی سیا لە ڕۆژنامە گرنگەکانی هەروڵاتێک دا بەهۆی بەستراوە کەلتوورییەکانی ئەمەریکاوەجێبەجێ دەبێ. دزەکردن لەو ڕۆژنامانەوە دەست پێدەکا کە سەبارەت بە دەوڵەت هەڵوێستێکی ڕەخنە گرانە یان هەیە.

پێکهێنانی ئالووگۆڕ لە سەر دێری ڕۆژنامەکان، تانەلیدان لە حکومەت، بڵاوکردنەوەی چیرۆکی دنەدەرانە، بڵاو کردنەوەی زانیاری ساختەوچەواشە کراو و هەڵایسانی شەڕی دەروونی لە تاکتیکەکانی ڕێکخراوی سیان.

لە سەردەمی سەرۆکایەتی دالس دا(۱۹٦۲-۱۹۵۳) سیا ڕێکخستنەکانی خۆی بەرفراوان کرد. گرنگترین هەوڵەکانی ئەم ڕێکخراوە لە کاتی پێهاتنیەوە بریتی بوون لە:

۱_ دامەزراندنی کۆمپانیای فێستیرن ئەنتێر پرایز (۱۹۵۱) لە فەرمێز، بۆ یارمەتیدانی ناسیۆنالیستەکانی چین لە خەبات لەدژی چینی کۆمۆنیست . ئەم کۆمپانیایە لە ژێر ناوی بازەرگانی دا خەرێکی چالاکی سیخوری بوو.

۲_ دزەکردنی بەرێوەبەرانی سیا لەناو ڕێکخراوە سیخورییەکانی وەکوو KGB، ڕووسیا و ئینتلەجێنتی بەریتانیا.

۳_ سیخوری بەفرۆکەی یو_ ۲ لە سەر ئاسمانی سۆڤیەتەوە .

٤_ ڕووخاندنی حکوومەتی موسەددیق لە کودتای ۲۸ی ئابی ۱۹۵۳.

٥_ کودتای سەربازیی گواتیمالا(۱۹۵٤).

٦_ هەوڵی ڕووخاندنی دەوڵەتانی وەکوو لائۆس بەرێبەرایەتیی پرێنس سوانا فوما(۱۹۵٤)

۷_ ڕووخاندنی حکومەتی ئاربێنز بە هاوکاری یوناتیێدفرۆت

۸_ هێرشی سەربازی هێزی دەریایی ئەمەریکا بۆ سەر لوبنان (۱۹۵۸)

۹_ ڕووداوی کەنداوی بەرازەکان (۱۹٦۲)

۱۰_ کودتای سەربازی عێراق (۱۹٦۳) بەمەبەستی ڕووخاندنی حکومەتی ژەنەراڵ کەریم قاسم.

۱۱_ دنەدانی ئەفسەرە هەڵگەراوەکانی فەڕەنسە لە ئەلجەزایر لە دژی دۆگۆل.

لە ساڵی ١٩٦٢، دالس لە لایەن کینێدیەوە بە ڕواڵەت لە بەر شکستی ئەم وڵاتە لە کەنداوی بەرازەکان دا، لە سەر کار لابرا.

کردەوەکانی دیکەی سیا بریتین لە:

کودتای ساڵی ١٩٦٥ ی ئەندەنۆسیا بە مەبەستی ڕووخانی حکومەتی سوکارنۆ و کوشتاری نزیکەی بە یەک میلیۆن کەس لە هاوڵاتیانی ئەم وڵاتە، پیلان بۆ کوشتنی کاسترۆ، ڕێبەری کوبا و جێبەجێکردنی بەرنامەی فۆنیکس کە بوو بەهۆی کوژرانی زیاتر لە ٢٠ هەزار ڤیت کۆنگ.

ڕێکخراوی سیا هەروەها لە ماوەی ١٥ ساڵ لە ١٩٦١ تا ١٩٧٦ زیاتر لە ٩٠٠ کردەوەی نهێنی لە دژی سیاسەتمەداران و "ڕژێمە نەشیاوەکان" (ئەو ڕژێمانەی بەبڕوای ئەمەریکا، ڕژێمی نەشیاون) وەڕێخستووە. ئامادەکاری بۆ کودتا جیاوازەکان لە ئەرژەنتین، بۆلیڤیا، شیلی، کودتای عەقیدەکان لە یۆنان، ڕۆژهەڵاتی دوور و ئەفریقیا، پشتیوانی لە دەوڵەت و ڕژێمە بەستراوەکان، دەستنیشانکردنی مۆرە بەکرێگیراوەکان لەسەرەوەی دەسەڵاتدا، دەستێوەردانی سەربازی، وەڕێخستنی ڕاپەڕین، هەڵایسانی شەڕی نێوخۆیی و کردەوەی تێکدەرانە و دزەکردن لە ڕێکخراوە سیاسی و سەربازییەکانی جیهان لە کردەوەکانی ڕێکخراوی سیان.

ئەم کردەوانە بە هاوکاری پێنتاگۆن، کارتێلە فرەرەگەزەکان و تابووری پێنجەم لە وڵاتانی دیکەی جیهان دا وەڕێدەخرێن. لە سەردەمی حکوومەتی جانسۆن و نیکسۆن دا، ڕێکخراوی سیا لە دوای هەڵوەستەیەکی کورت، دەستی دایە کردەوەی ڕاشکاوانە کە ڕووخانی حکوومەتی ئالێندە، سەرۆک کۆماری شیلی، دانانی ژەنەراڵ ئاگۆستینۆ پینۆشە بە سەرۆکی خونتای سەربازی ئەو وڵاتە بە هاوکاری کۆمپانیا فرەرەگەزەکانی وەکوو ئای. تی. تی لە نموونەی ئەو کردەوە ڕاشکاوانەن.

دزەکردن لەناو ڕێکخراوە بیانیەکانی وەکوو یەکیەتی یەکگرتووی پۆلۆنیا بە ڕێبەرایەتی لێخ ڤالسا، و هەروەها یارمەتی بەردەوامی نەیارەکانی ڕژێمی نیکاراگوا بە مەبەستی ڕووخاندنی ڕژێمی ئەو وڵاتە، بەرێبەرایەتی دانیەل ئۆرتگا لە کردەوەکانی تری ڕێکخراوی سیان.

لە دوای ڕووداوی تیرۆریستی ١١ ی ئەیلوولی ٢٠٠١، شێوەی کاری ئەم ڕێکخراوە لەلایەن زۆربەی شارەزاکانەوە ڕەخنەی لێ گیراوە. ئێستاکە کردەوەکانی سیا زیاتر لە سەر بەربەرەکانی لە گەڵ تیرۆریزم لە جیهان دا چڕبۆتەوە.

Politics

سیاسەت

سیاسەت هاوواتای (Politique) فەرەنسیە کە لە وشەی لاتینیPoliticus و وشەی یوونانیPolitikos لە سەرچاوەی وشەی یوونانی (Polis) (شار) وەرگیراوە. لەو سەردەمەدا Politikos بەمانی "هونەرو کردەوەی حکوومەت " لە ولاّت دا کەلکی لیَ وەردەگیردرا. (مەبەست دەولەت شارەکانی یۆنانە).

مافە سیاسیەکان بە مافی بە شداری هاولاّتیانی دەولەت –شارەکانی یوونان لە کاروباری حکوومەت دا راڤە دەکران (هەر شاریَک وەکوو ولاّتیَک وابوو و سەربەخۆیی خۆی هەبوو) سیاسەت لە واتا تایبەتیەکەی دا، بەو هەولاّنە دەگوتریَ کە حکوومەتەکان بۆ بەرەیَوبردنی کاروباری ولاّت و دیاریکردنی شیَوە و ناوەرۆکی تیَکوشانی خۆیان دەیگرنەبەر و ئەم هەولاّنە لە دوو کەنالّی نیَو خۆیی و دەرەکی دا جیَبەجیَ دەکریَ:

الف_ کەنالّی نیَو خۆیی : حکوومەتەکان بە هۆی گرتنە بەری هەولّی ریَک وپیَک و گونجاو لەگەلّ هەلومەرجی ماددی و مەعنەوی ، کاروباری ولاّت بەریَوەدەبەن تا ئەندامانی کۆمەلّگا ئەرکە کۆمەلاّیەتیەکانی خۆیان بەریَوەببەن (بەمانا گشتیەکەی).

ب_ کەنالّی دەرەوە: پیَوەندی حکومەتەکان لەگەلّ یەکتر دایە کە پیَوەندی نیَو دەولّەتیشی پیَ دەلّیَن و لە سەربنەمای یاسا نیَو دەولّەتیەکانە.

کاروباری سیاسی زیاتر لەگەلّ هەلومەرجی ئابووری، کولتووری و بیروڕای هاوبەش خەلّکی ولاّت دا دەگونجیَن. زاراوەی سیاسەت لە کاروبار و دیاردە سیاسیەکانی وەکوو: دامەزراوە سیاسییەکان، ریَکخراوە سیاسییەکان، رەوتە سیاسییەکان، بیروڕا سیاسییەکان، یاسا وریَساکان، ریَورەسمە سیاسییەکان و پیَوەندیە سیاسیەکان دا کەلّکی لیَ وەردەگیردریَ. وجگە لەمە بە مانای ریَچکە دیَ: ریَچکەی ئابووری، ریَچکەی کولتووری، ریَچکەی کشتووکالّی، ریَچکەی ماددی، ریَچکەی پلان دانان، ریَچکەی دانیشتوان، ریَچکەی کۆمەلاّیەتی و ئابووری سیاسی...هتد.

لە کۆمەلّگایەکی کراوەو زیندوودا کەئەندامەکانی تیَگەیشتوو و خویَندەوارن، پلەی بەشداری خەلّک لە کاروباری سیاسی دا لە سەرەوەیە و بە شداریکردنیش ئیرادی و لە رووی

تێگەیشتنەوەیە. ئەرەستو دەیگووت: مرۆڤ گیانلەبەرێکی "سیاسییە" Political Animal .
ریمۆن ئارۆنی فەرەنسی؛ سیاسەتی لە بەرامبەر دوو زاراوەی پلان، بۆ چوون و کردەوەی سیاسی و شوێنی بەیەک گەیشتنی پلانەکان، بۆ چوونەکان و هەوڵەسیاسییەکان لەگەڵ گۆرەپانی سیاسەت دا دادەنا و پێیوابوو کەئەم دوو زاراوە تەواوکەری یەکترن، بە جۆرێک کە ئەگەر گۆرەپانی سیاسەت گونجاو نەبێ، بۆچوون و بەرنامەی سیاسیش لە کردەوەدا هیچ ئاکامێکی نابێ و ئەگەر بۆ چوون و پلانی سیاسیش هەڵنەسەنگێنرێ و لەگەڵ هەلو مەرجدا خۆی نەگونجێنێ، هیچ رۆڵێکی نامێنێ وپشتیوانی لێ ناکرێ.

سیاسەتی بەرەو رۆژهەڵات Ostpolitik

سیاسەتی بەرەورۆژهەڵات لەلایەن کۆرت گیسێنگێر سەبارەت بە پێوەندیی لە گەڵ ئەڵمانیای رۆژئاوا لەگەڵ ولاّتانی ئەورووپای رۆژهەڵات دا رەچاودەکرا. ئەم سیاسەتە بە پێچەوانەی سیاسەتی هالشتاین بوو کەلە سەردەمی کۆنراد ئادنائێر دا پێرەوی لێدەکرا. ئامانجی " سیاسەتی بەرەو رۆژهەڵات " ئاساییکردنی پێوەندیی ئەڵمانیا لەگەڵ ولاّتانی کۆمونیست جگە لە یەکیەتیی سۆڤیەت بوو. ئەم سیاسەتە کە لە لایەن ڤیلی برانت، راوێژکاری ئەڵمانیای فیدراڵ درێژەی پێ درا، بوو بە هۆی گرێدانی رێککەوتننامەگەلی ئاشتی لە نێوان ئەڵمانیا و یەکیەتیی سۆڤیەت و پۆلۆنیا لە ساڵی ١٩٧٢دا. بە پێی رێککەوتننامەی ئاشتی، هێڵی ئۆدرنیسە لە لایەن ئەڵمانیاوە وەکوو سنووری رۆژئاوای پۆلۆنیا پەسند کرا. ئەمە بوو بە هۆی گرێدانی رێککەوتننامەیەکی نوێ سەبارەت بە ترافیک، خاڵی پشکنین وپێوەندی نێوان بەرلینی رۆژهەڵات و رۆژئاوا.

سیاسەتی نوێی ئابووری (نێپ) New Economic Plan(N.E.P)

سیاسەتێکە کە هەتا مانگی ئازاری ساڵی ١٩٢١ لە لایەن لنینەوە جێبە جێ دەکرا، بەلاّم ستالین هەر لەو ساڵەدا سەرەرای دژایەتیی " دەستە راست" یەکان بەرێبەرایەتیی بۆ خارین، درێژەپێدان بەم سیاسەتەی راگرت. بە پێی ئەم سیاسەتە، بە مەبەستی ئامادەکردنی هەلومەرج بۆ دامەزراندی ئابوورییەکی تەواو سۆسیالیستی، رێگا بە هێندێک لایەنی ئابووری سەرمایەداری لە ناو سۆڤیەت دا، درا.

سیاسەتی گۆپاڵی گەورە Big Stick Policy

ئاماژەبەگرتنەبەری سیاسەتی زۆروهێز لە بوارە نێوخۆیی و بیانەکاندایە. یەکەمجار رۆزڤەڵت کەڵکی لەم زاراوە وەرگرت. رۆزڤەڵت وتبووی: " ئەگەر گۆپاڵێکی گەورەت بەدەستەوە بوو، بە هێواشی قسەبکا".

سیاسەتی دەرەوە Foréign Policy

بریتیە لە ستراتیژیی یان زنجیرە کردەوەیەکی لە پێش دارێژراو لە لایەن بریار بە دەستەکانی حکومەت بەمەبەستی دەستراگەیشتن بە ئامانجێکی دیاریکراو لە چوارچێوەی بەرژەوەندی نیشتیمانی و لە گۆرەپانی نێو دەوڵەتی دا. سیاسەتی دەرەوە دیاریکردن، بەرێوە بردن و دابینکردنی کۆمەڵێک ئامانج و بەرژەوەندی نیشتمانیە کە لە گۆرەپانی نێو دەوڵەتی دا لە لایەن دەوڵەتەکانەوە جێبەجێ دەکرێ. سیاسەتی دەرەوە هەروەها دەتوانێ بەمانای دەستپێشخەری دەوڵەت یان دژکردەوەی ئەو دەوڵەتە لە بەرامبەر کردەوەی دەوڵەتانی دیکەدا بێ.

بە پێی بۆ چوونی ریمۆن ئارۆن؛ سیاسەتی دەرەوەی دەوڵەتەکان لە خۆیدا دەرئەنجامی هەڵچون و داچوونی نێو خۆی کۆمەڵگایە. بەلاّم تۆرێک لە پێوەندییە تەنراوەکانیش لە ئاستی جیهان دا پێک دێنێ کە دەبنە یەککگرتوویی یان دەبنە هۆی دامەزراندنی ئەو پێوەندییانەی کە پێوەندیەکی ئەوتۆیان بە دەوڵەتەکانەوە نیە.

لە کۆتاییدا دەتوانین بڵێین کە سیاسەتی دەرەوە درێژەی سیاسەتی نێوخۆیی وڵاتە. لەسەر ئەم بنەمایە تایبەتمەندی سیستەمی سیاسی لە بواری پێکهاتەیی و هەڵسوکەوت دا دەتوانێ رۆڵێکی کاریگەری لە شێوەی لێکدانەوەی بەرژەوەندییەکان، ستراتیژییەکان و ئامانجەکان دابگێرێ.

سیاسەتی دەرەوە لە واتا ئەمرۆییەکەی دا: هاوتەریب و جمکی "دەوڵەتی نەتەوەیی" یە. هەڵبەت مێژووی "سیاسەتی دەرەوە" دەگەرێتەوە بۆ یەکەمین پێوەندییەکانی نێوان کۆمەڵگا سەرەتاییەکان، بەلاّم لە شێوە ئەمرۆییەکەیدا، لەسەردەمی سەرهەڵدانی دەوڵەتە ئەورووپیەکان لە سەدەی ۱۷دا هاتۆتە ئاراوە". هەڵبەت سەرچاوەی سیاسەتی دەرەوەش وەکوو تایبەتمەندیەکانی دیکەی دەوڵەت _ نەتەوەکان بۆ دەوڵەتە میرنشینە سەربەخۆکانی ئەورووپا دەگەرێتەوە.

سیاسەتی دەرەوە بە مانای ئەمرۆییەکەی لە دوای مافی " سەروەری " دەوڵەتەکان هاتە ئاراوە. بەپێی بۆچوونی مۆرگێنتا، لە میرنشینە سەربەخۆکاندا " سیاسەتی دەرەوەی وڵاتان لە راستیدا

نیشتمانی نەبوو، بەڵکوو لەسەر بنەمای بەرەبابی بوو و خەڵک زیاتر لەگەڵ دەسەڵات و سیاسەتەکانی پاشادا هەستیان بە نزیکایەتی دەکرد، هەتا ئەوەی لەگەڵ دەسەڵات و سیاسەتەکانی کۆمەڵەیەکی وەکوو نەتەوەدا، ئەو هەست بە نزیکایەتی بکەن. هەرەکوو چۆن گۆتە لە ژیاننامەی خۆیدا باس دەکا: " هەمووومان بۆ فریدریشی (گەورە) هەستی خۆشحالیمان دەردەبڕی، بەڵام بایەخێکمان بە پرۆس نەدەدا".

لە شۆرشی فەرەنسا بەملاوە کە ناسیونالیزم بەرەبەرە هەمووتوخمەکانی دەسەڵاتدارەتیی و دەولەتە نەتەوەییەکانی پێکەوە بەستەوە، سیاسەتی دەرەوەش بەرەبەرە بە خواست و هەستی نەتەوایەتیەوە بەستراوە. دەتوانین بڵێین :" هاوکات لەگەڵ شەڕەکانی ناپلیۆن دا، سەردەمی شەڕەکان و سیاسەتی دەرەوەی نیشتمانی دەستی پێکرد. یانی هەستی یەکبوونی کۆمەڵە گەورەکانی هاوولاتیانی نەتەوەیەک لەگەڵ دەسەڵاتی نەتەوەیی و سیاسەتە نەتەوەییەکان، جێگەی هەست نزیکایەتی لەگەڵ بەرژەوەندی بەرەبابی دا گرتەوە". مۆرگێنتا پێیوایە کاتێک تالیران لە سالی ١٨٠٨دا بە ئەلەکساندێر، تزاری رووسیای ووت:" راین، ئالپ و پیرنە بەشی فەرەنسەن و شوێنەکانی دیکەی ئیمپراتۆریا بایەخێکی ئەوتۆیان بۆ فەرنسە نیە"، ئاماژە بەم ئالوگۆرە دەکا.

هەتا کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم، بەرەبەرە گرنگی و بایەخی سیاسەتی دەرەوە بۆ رێژەیەکی زۆرتر لە هاوولاتیان روون بۆوە. هەڵبەت لە کاتە ئاساییەکان دا خەڵک زۆر بایەخ بە سیاسەتی دەروەی ولاتەکانیان نادەن . بایەخدان بە سیاسەتی دەرەوە، شانبەشانی ئالووگۆڕەکان ورەوتی گەشەسەندنی دەولەتی نەتەوەیی و ناسیۆنالیزم بەرەوپێشەوە دەڕوا. توێژینەوەکان دەریدەخەن کە لە درێژەی ئەم رەوتەدا، سیاسەتی دەرەوەی ولاتان لە سەدەی بیستەمدا زیاتر بەرەو دیموکراسی هەنگاوی هەڵێناوە، بەلام ئەمە تەنیا لە بەرئەوە نەبووە کە رای گشتی لە ساڵەکانی پێش لە ١٩٤٠ گرنگی زیاتری پەیدا کردووە، بەڵکوو زیاتر لە بەر ئەوە بووە کە دەبێ سیاسەت باشترکردنی ژیانی خەڵک لەگەڵ ئامانجەکانی بەرێوەبەری وڵات لەبەرچاو بگرێ.

لەگەڵ سەرهەڵدانی جیهانی دووجەمسەری و دژایەتیکردنی بەرەی سەرمایەداری لەگەڵ جیهانی کۆمۆنیستی و جیهانی سێهەم دا " سیاسەتی دەرەوە" بەتاییەت لە ولاتە پێشکەوتووەکان زیاتر بەرەو ئالۆزی دەڕوا و زیاتر لە شێوە نەریتیەکان دوور دەکەوێتەوە، بۆ وێنە لە سالی ١٩٧٢دا بەمەبەستی رێکخستنی سیاسەتەکان و رۆلی سیستەمی سەرمایەداری نێو دەولەتی بە رێبەرایەتیی و

لەسەر پێشنیاری ئەمەریکا، کۆمیسیۆنێکی سێ لایەنە لە ئەمەریکای باکوور، ژاپۆن و ئەورووپای ڕۆژئاوا پێکهات. ئەم دامەزراوە سیاسی_ئابوورییەی وڵاتانی پیشەسازی زیاتر لە ٤٠٠ ئەندامی هەیە و بە شێوەی ڕێک وپێک بە مەبەستی ڕێکخستنی سیاسەتەکان کۆدەبنەوە. بنکەی ئەم ڕێکخراوە لە نیۆیۆرکە. لەراستی دا ئامانجی ئەم ڕێکخراوە دەستڕاگەیشتن بە ڕێککەوتنێکی گشتی تایبەتی لە سەر مەسەلە گرنگەکان و بڕیاردان لە لایەن دەستەی بەڕێوەبەری وڵاتانی پیشەسازییە.

سەرەرای ئاڵۆزتر بوون و پرۆفیشناڵ بوونی چەمکی سیاسەتی دەرەوەو پاوانکردنی هەرچی زیاتری سیاسەتی دەرەوە لەلایەن بژاردە لێهاتووەکانی سیاسەت و نوقم بوونی هەرچی زیاتری خەڵک لە بەکاربردن(مصرف) و کاروباری ڕۆژانەی ناسیاسیی، هاوڵاتیان لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستەمیشدا، بایەخێکی زۆریان بە سیاسەتی دەرەوە داوە . ئەم دیاردە بۆچەند هۆکاری جیاواز دەگەڕێتەوە، بەڵام لێرەدا تەنیا ئاماژە بەقسەکانی مورگێنتا دەکەین کە لەسەر ئەم بابەتە وتوویەتی:

" لە چارەکی کۆتایی سەدەی بیستەم دا، بێ هیوایی و دڵەراوکێ قووڵەکان بوون بەهۆی ئەوەی کە هاووڵاتیان زیاتر لەگەڵ دەسەڵات و سیاسەتی دەرەوەی نەتەوەییدا هەست بە نزیکایەتی بکەن. چڕتربوون و پوختتربوونی ئەم هەستی یەکبوون و نزیکایەتیە یەکێک لە هۆکارەکانی توونډ و تیژی و بێبەزەیی لە سیاسەتی دەرەوەی هاوچەرخدا بووە. سیاسەتە داگیرکارانە نەتەوەییەکان دەبنە هۆکارێک بۆ پێک هەڵپڕژانی دەوڵەتەکان لەگەڵ یەکتردا و تارادەیەکی زۆر هەموو خەڵک بەوپەڕی لەخۆبوردوویی و بەهەستێکی گەرم و گوڕەوە، کە وێنەی ئەم لەخۆبوردووییە لە مێژوودا تەنیا سەبارەت بە بابەتە ئایینەکان بینراوە، پشتیوانی لە سیاسەتەکانی دەروەی دەوڵەتەکانیان دەکەن".

سیاسەتی دەرگا کراوەکان   Open Door Policy

ئەم زاراوەیە بە سیاسەتێک دەگوترێ کە بۆ یەکەمین جار لە لایەن جۆن هێی، وەزیری دەرەوەی ئەوکاتی ئەمەریکا لە ئەیلوولی ساڵی ١٨٩٩ دا بۆ پەرە پێدانی ئابووری چین بەمەبەستی پاراستنی سەربەخۆی و یەکیەتیی سیاسی ئەو وڵاتە پێشنیار کرا.

ئەم زاراوەیە ئەمرۆکە بەو ڕێچکە ئابوورییانە دەگوترێ کە بە پێی ئەم ڕێچکانە لە بواری بازرگانی لەگەڵ وڵاتانی دیکەدا، کۆمەڵە ڕێوشوێنێک ڕەچاو دەکرێن کە مافی پاوان کردن و یان ئیمتیازێکی تایبەتی بەهیچ وڵاتێک نادرێ.

سیاسەتی هێز Power Polltics

سیاسەتی هێز، بە بەراوردکردنی رادەی هێزو توانایی و هەروەها بە دزەکردنی بەرپرسانی سیاسەتی دەرەوەی دەوڵەتە ' گەورەکان لە شوێنەکانی دیکەی جیهان دەگوترێ. رەخنە گرانی "سیاسەتی هێز " حەزدەکەن بە جێگای ئەم سیاسەتە، ئەخلاق، یاسا و یەکسانی لە پێوەندییە نێودەوڵەتیەکان دا بچەسپێنن. تاقمێکی دیکە پێیانوایە تائەو کاتەی کە جیهان بەسەر دەوڵەتە نەتەوەییە سەربەخۆکان دابەش بووە، هیچ ئەلتەرناتیڤێک ناتوانێ جێگای هێز لە پێوەندییە نێو دەوڵەتیەکان دا بگرێتەوە.

سیاسەتی ناوچەیی (خۆجەیی) Community Politics

زاراوەیەکە کە ئاماژە بە چڕبوونەوەی سەرنجی پاڵێوراوەکانی هەڵبژاردن بە مەسەلە خۆجێیەکان دەکا کە لە روانگەی رەخنەگرانی ئەم سیاسەتە، سیاسەتی ناوچەیی بە زیانی سیاسەتە یەکگرتووی نیشتمانیە. ئەم زاراوەیە لە دوای سەرکەوتنی لیبراڵەکان لە هەڵبژاردنی تەکمیلی کانوونی یەکەمی ١٩٧٢ لە بەریتانیادا هاتەئاراوە و نیشاندەری تاکتیکی لیبراڵەکان لە سەرکەوتنی هەڵبژاردنەتەکمیلیەکانی دواتردا بوو.

سیاسەتی بەشداریکردن Engagement

یەکێک لە رێچکە سیاسیەکانی ئەمەریکا بوو کە لە سەرەتای ساڵی ١٩٩٤ لەلایەن سەرۆکی فەرماندەی هاوبەشی هێزە چەکدارەکان راگەیەنرا کە درێژەی سیاسەتی بەرفراوان کردن (Enlargemenut) بوو. ئامانجی ئەم سیاسەتە گونجانی گەلاڵە سەربازی و ستراتیژییەکان لەگەڵ چەمکی بەرفراوان کردن دایە. ئەم گەلاڵانە بەپێی ئەکتەرەکان (دەوڵەتەکان) و هێزوتوانایی ئەوان رێک دەخرێ، ستراتیژیی تێکهەڵچون لەبەرامبەر دۆستان و هاوپەیمانەکانیان لەسەر بنەمای هاوکاری کردن لەگەڵ ئەوان راوەستاوە. لەم حاڵەتەدا هەوڵەکانی ئەمەریکا لە دۆکتۆرینی سیاسی نیکسۆن ئیلهام وەردەگرێ. یانی دۆستان و هاوپەیمانەکانی ئەمەریکا بە هۆی یارمەتیدانی ئەم وڵاتانە، بەرپرسیارەتیەکی زیاتر لە پاراستنی ئاشتی و جێگیری لە ناوچەی خۆیاندا لە ئەستۆ دەگرن. لە پێوەندی لەگەڵ ئەم ئەکتەرانەدا، هەژمۆنی ئایدۆلۆجی و رێبەری؛ دوو تەوەری سیاسەتی دەرەوەی ئەمەریکا پێک دەهێنن.

چەمکی دووهەم سەبارەت بەو وڵاتە بەهێزانەیە کە وەکوو ئەمەریکا خاوەن هێز و دەسەڵاتن و ئەمەریکاش ناتوانێ سیاسەتی بەرفراوان کردن بە سەر ئەم وڵاتانەدا بسەپێنێ. لەم حاڵەتەدا ئەمەریکا تێکەڵاوێک لە دەسەڵات و ڕێبەری جێبەجێ دەکاو ئەگەر هات و ئەم وڵاتانە دژ کردەوەی نیگەتیڤیان سەبارەت بەم سیاسەتەی ئەمەریکا هەبوو، ئەمەریکا لەگەڵیان پێک دێ و لە ستراتیژی "گێڕانەوە" کەڵک وەردەگرێ.

مەسەلەی مافی مرۆڤ و بازرگانیی کردن لەگەڵ کۆماری گەلیی چین، نموونەیەکی ئەم سیاسەتەی ئەمەریکا بوو. ئەمەریکا سەبارەت بە وڵاتانی بێ هێز یان وڵاتانی سەربزێو کە دەسەڵاتێکی ئابووری یان سەربازی ئەوتۆیان نیە، لە ستراتیژی زۆر کەڵک وەردەگرێ. ئەم ستراتیژییە پێش بەو هەڕەشە گرنگانە دەگرێ کە ئاسایشی ناوچەکە دەخەنە مەترسیەوە.

سیاسەتی بەسترانەوە — Linkage Politics

شێوازێک بۆ شیکردنەوەی پێوەندییە نێو دەوڵەتیەکانە. سێ شێوەی سەرەکی سیاسەتی بەسترانەوە بریتین لە:

١. دزەکردن، وەکوو دزەکردنی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە ئەڵمان و ژاپۆن لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانی

٢. دژ کردەوەیی: وەکوو بردنە سەری بوودجەی بەرگری وڵات لە بەرامبەر زۆر کردنی چەک و چۆلی ئەو وڵاتانەی کە بۆنی دۆستایەتیان لێ نەدەهات.

٣. ڕکابەری؛ وەکوو پەرەپێدانی هەوڵەکانی خوشگوزەرانی کۆمەڵایەتی لە وڵاتانی ڕۆژئاوادا.

سیاسەتی ڕیئال — Real Politik

ئەم زاراوە کە هاوتا ئەڵمانیەکەی ڕیئال پۆلیتیکە، یەکەمجار لە لایەن لۆدڤیک ـفۆن ڕوخۆ، ڕۆژنامەنووسی بە ناوبانگی ئەڵمانیا هاتە ئاراوە. ئامانجی ڕوخۆ ڕەخنە گرتن لە نەبوونی ڕیئالیسم لە سیاسەتە ئازادیخوازەکانی ئەڵمانیا لە ساڵەکانی ١٨٤٩-١٨٤٨ دایە. ئەم زاراوەیە بە سیاسەتی بیسمارک لە ساڵەکانی یەکیەتیی ئەڵمانیا و پاش ئەو ماوەیەش دەگوترێ. دەبێ سیاسەتی ڕیئالیستی لە سیاسەتی بەرژەوەندیخوازانەو لە سیاسەتی پشت بستنی بێ بەزەییانە بە هێز جیا بکەینەوە. تیۆری

داڕێژانی سیاسەتی نێودەوڵەتیی ئەمەریکاش کە دژی کەلک وەرگرتن لە توخمە ئایدۆلۆجیاکان لە سیاسەتی دەرەوەی ئەمەریکادان، لەم چەمکە کەلکیان وەرگرتووە.

سی. ئێن. ئێن ***Cable News Network (C.N.N)***

تۆڕێکی نێو دەوڵەتیی هەواڵی ٢٤ کاتژمێرەی ئەمەریکیە کە لە ساڵی ١٩٨٠ لەلایەن "تێدتێرنێر"، سەرمایەداری بەناوبانگی ئەمەریکی دامەزرا. بنکەی سەرەکی CNN لە ئاتلانتا، ناوەندی ویلایەتی جۆرجیایە. ئەم تۆڕەتەلەفیزیۆنیە بە بلاّوکردنەوەی بەرنامەی راستەخۆی تەلەفیزیۆنی لە بەغداوە لە رەوتی شەڕی دووهەمی کەنداو(١٩٩١) شەرەکانی بۆسنەوهێرزە گۆڤین لە کۆتاییەکانی سەدەی ٢٠ و رووداوی ١١ی ئەیلوولی ٢٠٠١ی نێویۆرک، زۆر بەناوبانگ بووە.

سیستەم

زاراوەی سیستەم لە وشەی Sustema وەرگیراوە کە بەمانای " کۆمەڵ"ە. ئەم زاراوە لە بەشە جیاوازە فەلسەفی، کۆمەلاّیەتی و سیاسیەکان، ئەم واتایانە لەخۆ دەگرێ:

الفـ لەروانگەی فەلسەفی؛ وشەی سیستەم بە کۆی ئەو بنەمایانە دەگوترێ کە رێبازێکی فەلسەفی یان زانستی یان زانایەک بڕوای پێیانە. بۆ وێنە دەڵێن سیستەمی دیکارت یان سیستەمی دەیڤیی.

بـ لەهێندێک لە زمانە بیانەکان دا، وشەی سیستەم بەواتای تێکەلاّو کردنی بەشە رێکخەرەکان بۆ گەیشتن بە دەرئەنجام یان شێوازێکی جێگرو دیاریکراوە و لە زانستی پزیشکی، ئەستێرەناسی و کێش ناسی دا کەلکیان لەم چەمکە وەرگرتووە.

جـ لە زانستی سیاسەت دا، سیستەم بەمانای شێوەی حکوومەت کردنە. بۆ وێنە دەڵێن: سیستەمی فیئودالیزم، سیستەمی سەرمایەداری یان سیستەمی پەرلەمانی.

* * *

سەلاحییەت ***JurisDisdiction / Competence***

سەلاحیەت ئەم واتایانەی خوارەوە لە خۆ دەگرێ:

١ــ چوارچێوەیەک لە دەسەڵاتی حکومەتی تێدا بەرێوە دەچێ.
٢ــ رادەی دەسەڵات و توانایيەکانی دادگایەک بۆ چارەسەر کردنی کێشەکان.
٣ــ رادەی دەسەڵات و توانايیەکان بە گشتی.
٤ــ لێهاتوویی و لێوەشاوەیی Competence ی کەسێکی سیاسی (سەرۆک کۆمار، سەرۆک وزیران و وەزیران).

بە پێی دەستوری هێندێک لە وڵاتەکان، هەرکاتێک کە کەسێکی سیاسی، بەتوانا و لێهاتوو نەبێ، پەرلەمان دەنگ بە نالێهاتوویی ئەو کەسە دەدا و لە سەرکاری لادەبا.

سندووقی نێودەوڵەتیی دراو
IMF (International Monetary Fund)

سندووقی نێو دەوڵەتی دراو وەکوو بەشێک لە سیستەمی بێرتون ڤوودز لەساڵی ١٩٤٤دا دامەزرا و پاشان بوو بە بەشێک لە پێکهاتەی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان. سندووقی دراو لەگەڵ بانکی جیهانیدا یەکێک لە گرنگترین دامەزراوەکانی کارگێری لە پێوەندییە ئابوورییەکانی دوای شەری دووهەمی جیهانیە. هەروەکوو لە ناوەکەی دا (سندوقی نێو دەوڵەتیی دراو) دەردەکەوێ، ئامانج لە پێکهێنانی ئەم سندووقە پێشکەش کردنی نەخینەی نێودەوڵەتیی بە دەڵەتانی ئەندام لە هەلومەرجێک دایە کە ئەوان نەتواننBlance of Peyments بدەن. جگە لەمە بریاربوو سندووق سیستەمی نرخی ئالووگۆڕی سەقامگرتوو بەرێوەبەرێ. هەر دراوێک " بە هایەکی یەکسانیی" هەبوو کە بە پێی دۆلار دیاری دەکرا.

ئەگەر ئەگەری (گومان) ئەوە هەبوو کە Blance of Peymentsی دەرەکی دەوڵەت لە حاڵەتی "لاسەنگی تەواوەتی " دایە، لەم حاڵەتەدا دەبێ سندووقی دراو گۆرینی نرخ پەسند بکا. هەروەکوو ئاماژەمان پێکرد، سندووق جگە لە چاوەدێری کردن بە سەر سیستەمی نرخی ئالووگۆڕدا، قەرز بەو ئەندامانەی دەدا کە تووشی دانەوەی Blance of Peyments بوون.

هەمیشە ئەگەری ئەوە هەیە کە بەر پرسانی دراوی ئەو وڵاتانەی کە قەرزەکان وەردەگرن دەست بدنە هەوڵی هاوسەنگ کردنی، لاسەنگی و لە راستیدا یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی سندووق ئەوەیە کە دیاریکردنی " مەرجەکان " بە شێک لە "کۆی یارمەتیە

گشتیەکان" دەبێ. ئەو حکومەتەی کە بڕی دراوەکە وەردەگرێ بە ناردنی بە لێننامەیەکی نووسراو بۆ سندووق، مافی دیاریکردنی ئەم مەرجانە بۆ سندووق بەرەسمی دەناسێ. کۆی ئەم رەوتە ــ واتا دیاریکردنی مەرجەکان کە لە دوایدا بە نووسراوە پەسند دەکرێن ــ بەراشکاوی بەواتای دابەزینی سەروەری دەوڵەتە. ئەگەرچی ئەم تایبەتمەندییە پەسند کراوە ، بەڵام مشتومڕیشی لەسەرە. نەریتی سندووق ئەوەیە کە داوا لە دەوڵەتەکان دەکا لە بەرامبەر وەرگرتنی قەرزدا، دەست بدەنە چاکسازی پێکهاتەیی بۆ لادانی لاسەنگی. بردنەسەری رێژەی وەرگرتنی باج، رێژەی قازانج، کەمکردنەوەی نرخی خەرجی بوارە گیشتییەکان، وەکوو سوبسید، لەو سیاسەتە باوانەن کە سندووق گرنگیان پێدەدا.

تەوەری هەوڵە سەرەتاییەکانی بێرتون ڤوودز، دۆلاری ئەمەریکا بوو. نرخی ئاڵوگۆڕی ئاڵتوون / دۆلار لە ساڵی ١٩٤٣ دا بە پێی ٣٠ دۆلار لە بەرامبەر هەر ئۆنس ئاڵتوون دانراو بڕیاریش درا کە ئەم نرخی ئاڵووگۆڕە لە هەر هەلومەرجێکدا جێگرە وگۆڕانی بە سەردا نایا. لە سەرەتاکانی قۆناغی نۆژەنکردنەوەی دوای شەڕی دووهەمی جیهانی، نیگەرانی سەرەکی سەبارەت بە دۆلار، کەمبوونی دۆلار بوو ئەگەرچی لە دەیەی ١٩٥٠دا، Blance of Peyments ی ئەمەریکا بەرەبەرە رووی لەکەمی کرد، بەڵام ئەم مەسەلە بە شێوەیەکی جیددی بایەخی پێ نەدرا. بەسەرنجدان بە کەمبوونی دۆلار، دەوڵەتەکانی دیکە لە سیستەمەدا کەمبوونی Blance of Peymentsی ئەمەریکایان بەدڵ بوو، کە بە ناردنی دۆلار قەرە بوو دەکرایەوە. سیستەمی سندووقی نێو دەوڵەتی دراویش لە راستی دا سیستەمێک بوو کە پشتی بە ئاڵتوون دەبەست و دۆلاریش لە چوارچێوەی ئەم ئامانجانەدا وەکوو ئاڵتوون بەنرخ بوو.

سیستەمی نرخی ئاڵوگۆڕی سەقامگرتووی سندووق کە لە دوای ساڵی ١٩٩٤ەوە وەکوو یەکێک لە بنەماکانی سیستەم پێکهاتبوو، لە کۆتاییەکانی دەیەی ١٩٦٠ەوە تووشی گومانی جیددی هات. لە ساڵی ١٩٦١دا کێشەی گەورەی پەرەستێن، کەمی Blance of Peymentsی ئەمەریکا بوو. ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بە درێژەکێشانی ئەم کەمیە، بڕی پارەی پێویستی سیستەمیان دابین دەکرد، بەڵام لە هەمان کاتدا ئەم مەترسیەشی پێک دێنا کە لە حاڵەتی لە ناو چوونی متمانەدا، نرخی دۆلار بەناچاری دادەبەزی. لە ئاکامیش دا کاتێک کە لە ساڵی ١٩٧١ متمانەکردن بە دولار دابەزی، ئەم رەوشە زۆر بەرچاوتر و گرنگتر بوو. کۆمەڵێک

له ژماره‌کان به گشتی، لاواز بوونی بازرگانیان نیشان ده‌دا و پێده‌چوو که نیشانه‌ی ئه‌وه بێ که پێوه‌ندی نێوان ئالتوون و دۆلار بۆ ماوه‌یه‌ک ڕابگیرێ یان کۆتایی پێ بێ. هه‌ر ئه‌وه‌ش بووبه هۆی هێرشکردنه سه‌ر دۆلار له لایه‌ن Speculators. له ئابی ۱۹۷۱دا سه‌رۆک کۆماری ئه‌مه‌ریکا ڕایگه‌یاند که توانایی گۆڕینی دۆلار بۆ ئالتوون بۆماوه‌یه‌ک ڕاگیرێ. له کۆتایی ساڵدا له کۆبوونه‌وه‌ی هاوبه‌شی گرووپی ۱۰ و کارگێرانی به‌ڕێوه‌به‌ری سندووق له سه‌ر ئه‌وه ڕێککه‌وتن که له ۱۰٪ له به‌های دۆلار له به‌رامبه‌ر دراوی ئه‌ندامانی دیکه‌ی گرووپدا، دابشکێ. ئه‌م بڕیارانه به شێوه‌ی پراکتیکی بوونه هۆی دابه‌زینی سیسته‌می نرخه‌کانی ئالووگۆڕی سه‌قامگرتووی برۆتۆن ۆۆدز. به دابه‌زینی دووباره‌ی دۆلار له شوباتی ۱۹۷۳ دا، ئه‌م وازیان له‌م سیسته‌مه هێناو سه‌رده‌می نوێی نرخه "هه‌ڵپه‌سێراوه‌کان"، جێگای ئه‌و سیسته‌مه‌ی گرته‌وه.

بڕیاره به‌پارێزه‌کان سه‌باره‌ت به‌م گۆڕانانه، له‌گه‌ڵ یه‌که‌مین شۆکی نه‌وتی ساڵی ۱۹۷۳_۱۹۷٤ که‌مبوونه‌وه. ده‌وڵه‌ته‌کان له ناکاودا له ئاستێکی به‌ربڵاودا تووشی که‌می بوودجه یا زیاده بوونی BlanceOf Peyments بوون. ئه‌گه‌ری چاکسازی پێکهاته‌یی کۆتایی پێهات و نرخی ئالووگۆڕی ناجێگیر درێژه‌ی خایاند. ڕێکه‌وتنی جامایکا له کانوونی دووهه‌می ساڵی ۱۹۷٦ دا به پێدا چوونه‌وه‌ی پێڕوو پرۆگرامی سندووق، مه‌شروعییه‌تی به ناجێگیربوونی‌نرخی ئالوگۆڕدا. له‌و کاته‌وه‌به‌رپرسانی بانکه ناوه‌ندییه‌کانی ده‌وڵه‌ته سه‌ره‌کیه‌کانی گرووپی ۱۰ به شێوه‌ی کرده‌یی ئاراده‌یه‌کی زۆر قه‌رزه‌کانی خۆیان ڕێک خستووه. له ڕێکه‌وتنی جامایکا له‌سه‌ر ئه‌وه‌ش پێداگری کرا که له داهاتوودا مافی هه‌ڵگرتنی تایبه‌تی (Special Drawing Right / SDR)

قه‌یرانی قه‌رزه‌کانی ده‌یه‌ی ۱۹۸۰ له بواره گرنگه‌کانی ستراتیژیی کارگێری سندووقی نێو ده‌وڵه‌تیی دراوبوو. بڕی یارمه‌تیی سندووقی نێو ده‌وڵه‌تیی دراو به مه‌کزیک (تشرینی دووهه‌می ۱۹۸۲) نزیکه‌ی ٤ ملیارد دۆلار له دارایی سندووقی له به‌رامبه‌ر چاکسازی پێکهاته‌یی وه‌کوو که‌میی بووجه و سوسییده‌کان له لایه‌ن حکوومه‌تی مه‌کزیکه‌وه درێژ کرده‌وه. مه‌رجێکی دیکه‌ی سندووقی نێو ده‌وڵه‌تیی دراو بریتی بوو له Credit پێنج ملیارد دۆلاری له بانکه بازرگانیه‌کان له به‌رامبه‌ر دراوی سندووقی نێو ده‌ڵه‌تیی دراو. ڕێکه‌وتنی مه‌کزیک بووه نموونه‌یه‌ک بۆ "کۆمه‌ڵه یارمه‌تیه‌کانی " سندووقی نێو ده‌وڵه‌تیی دراو. به چوونه سه‌ری قه‌رزه‌کان له چاو به‌رهه‌م هێنانی

نەپاڵاتووی نێوخۆیی، نرخی گەشە بە توندی دابەزی. بە سترانەوەی سندووق بە پێکهێنانی چاکسازی پێکهاتەیی بووە ئامانجی هێرشە حیزبی و سیاسییەکانی گرووپەنەیارەکانی.

لە ئاکام دا بە هۆی بەرنامەی ناو بریدی (Drady Plan) دەستپێشخەرییەکی نوێ بۆ رانووسانی دووبارە بەمەبەستی کەمکردنەوەی دانی .... لە هێندێک بواردا، هەلوەشانەوەی گشتی قەرزەکان راگەیەنرا. بە گشتی سندووقی نێو دەوڵەتیی دراو هەروا لە سەر چاکسازی پێکهاتەیی وەکوو مەرجی بەخشینی قەرزەکان پێداگری دەکا.

سەهیۆنیزم *Zionism*

رەوتێکی ناسیۆنالیستی دەمارگرژی بورژوازی جوولەکەیە کە لە کۆتاییەکانی سەدەی ١٩ لە ئەورووپادا سەری هەڵدا و ئیستاکە بۆتە ئایدۆلۆژی رەسمیی رژێمی ئیسرائیل ئەمناوە لە سەهیۆن ـ شوێنێک لە نزیک ئورشەلیم ـ کە بۆ جوولەکەکان پیرۆزە، وەرگیراوە. لە ساڵی ١٨٩٧ دا کۆمەڵێک بە ناوی رێکخراوی جیهانیی سەهیۆنیزم پێکهات کە رایگەیاند ئامانجی ئەو کۆمەڵە راگواستنی هەموو جوولەکەکان بۆ فەلەستینە. توانایی ماددی ئەم رێکخراوە ئیستاکە شان لە شانی سامانی گەورەترین کۆمپانیا پاوانخوازەکانی جیهان دەدا و لە زۆربەی کۆمپانیاکانی جیهان دا خاوەن پشکە. بنکەی سەرەکی ئەم رێکخراوە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکایە. سەهیۆنیزم گەلی جوولەکە بەشتێکی دەگمەن دەزانێ و پێیوایە کە جوولەکەکان هەڵبژاردەی خودان و ئەرکێکی تایبەتیان لە سەر شانە.

سێزاریزم *Caesarism*

سێزاریزم یا قەیسەریزم لە ناوی سێزاری رۆم وەرگیراوە و بۆ پێناسەی شێوەیەکی تایبەتی لە حکوومەتی رەهای تاکەکەسی یان دیکتاتۆری کەڵکی لێوەردەگیردرێ، کە کۆنترۆڵی دامەزراوەیەکی سەربازی لەگەڵ پشتوانی بەرچاوی جەماوەر تێکەڵاو بکا تا ببێتە خاوەن پێگەیەکی بەرزتر لە ناو وڵاتدا.

بە ڕای گرامیشی " سیزاریزم نیشانەی رەوشێکە کە لەورەوشەدا، هێزە دوژمنەکان هاوسەنگیەکی کارەساتباریان هەیە و درێژەی دوژمنایەتیەکەشیان تەنیا دەبێتە هۆی لە ناوچوونی هەردوولایەنیان. کاتێک کە هێزی پێشکەوتووی "الف" لەگەڵ هێزی کۆنەپەرستی "ب"دا شەڕدەکا و لە هەمان کاتدا کە هیچ کامیان ناتوانن بە سەر ئەوی دیکەیاندا زاڵ بن، ئەوکات هێزێکی سێهەمی "ج" لە دەرەوە دێتە ناو بازنەکە و بەسەر پاشماوەی ئەم دووهێزەدا زاڵ دەبێ. ئەگەرچی لە هەموو حاڵەتەکاندا سێزاریزم، ئاماژە بە چارەسەرێکی تایبەتیە کە بەپێی ئەو چارەسەریە لە هەلومەرجێکی مێژوویی ـ سیاسیدا بە تایبەتمەندی هاوسەنگیەکی کارەساتباری هێزەکان، ئەرکی هەڵسانگاندن" دەسپێردرێتە کەسایەتیەکی گەورە، بەڵام سەرەڕای ئەمەش، هەموو حاڵەتەکانی سێزاریزم گرنگیەکی مێژوویی یەکسانیان نیە. [لە مێژوودا] شێوەی پێشکەوتوو کۆنەپەرەستانەی سێزاریزم دەبینرێ. لە شێکردنەوەی کۆتاییدا گرنگی هەرکام لەم شێوانە بە لەبەرچاوگرتنی بواری مێژووی عەینی وتەنیا بە پشت بستن بە یاساکانی کۆمەڵناسی دەرناکەون. سێزاریزم ئەوکاتە پێشکەوتووە کە بوون و سەرهەڵدانەکەی ببێتە هۆی سەرکەوتنی هێزە پێشکەوتووەکان، تەنانەت ئەگەر ئەم سەرکەوتنە تووشی کۆت وبەندو سازانیش ببێ. لە بەرامبەردا، سێزاریزم کاتێک کۆنەپەرستانەیە کە بوون و سەرهەڵدانەکەی ببێتە هۆی سەرکەوتنی هێزە کۆنەپەرستەکان. لەم حاڵەتەشدا ئاساییە کە کۆت و بەند و پێکهاتن لە ئارادابێ کە گرنگی و بایەخ و ڕەهەندەکانی لەگەڵ کۆت و بەندەکانی جۆری یەکەمدا جیاوازیان دەبێ. ژۆلیۆس قەیسەر و ناپلیۆن، نموونەی سێزاریزمی پێشکەوتوو و ناپلیۆنی سێهەم و بیسمارکیش نموونەی سێزاریزمی کۆنەپەرستانەن.

سکۆلاستیک (بزووتنەوەی قوتابخانەیی سەدەکانی ناوەڕاست)
Scholasticism

بزووتنەوەیەکی مێژووی بیروڕا سیاسییەکانی ڕۆژئاوایە. ڕێبەرەکانی ئەم بزووتنەوە، زانایانی گەورەی سەدەکانی نێوەڕاست بوون. ئانسلێم، ئابلار، پێترۆی لێمبارد، ئالبێرتۆس ماگنۆس و ئالبێرتی گەورە و لە دواییشدا توماس ئاکویناس، گروتیێ بەم بزووتنەوەدا.

بزووتنەوەی قوتابخانەیی ئەوروپا لە شێوازە پێشکەوتووەکەیدا، ئاکامی پروپاگەندەو لێکۆڵینەوە ئاکادمیەکان بوو. زانکۆ یەکێک لە گرنگترین دیاردەکانی سەدەکانی ناوەڕاستە کە

وەکوو پاشماوەیەکی گەورە ـ لە راستیشدا گەورەترین پاشماوەی ئەو سەردەمە ـ گوازراوەتەوە بۆ جیهانی هاوچەرخ. زانکۆکانی سەدەکانی ناوەڕاست لە سەرەتادا لایەنی ڕێکخراوەییەیان هەبوو و بە شێوەی کۆمەڵە ڕێکخراوەییەکانی مامۆستایان و قوتابیان دەستبەکار بوون. کۆنترین زانکۆکانی ئەو سەردەمە بریتی بوون لە هێندێک ناوەندی پسپۆری، بەو واتایەی کە هەرکامیان تەنیا لە بوارێکی تایبەتی زانستدا قوتابیان پەروەردە دەکرد. بۆ وێنە کۆنترین زانکۆی ئەورووپای سەدەکانی ناوەڕاست ــــ زانکۆی سالێرنۆ ــــ قوتابخانەیەکی تایبەتی فێرکردنی پزیشکی بوو. زانکۆکانی بۆلۆنی و پادۆئا هەموو هەوڵی خۆیان بۆ فێرکردنی بوارە یاساییەکان تەرخان کردبوو. ئەم زانکۆ تایبەتیانە (لە بواری پسپۆرییەوە) لە بواری چۆنیەتی کار کردنەوە جیاوازییەکی ئەوتۆیان لەگەڵ ڕێکخراوەکانی دیکە سەدەکانی ناوەڕاستدا نەبوو. (چوونکە لەو ڕێکخراوانەشدا ئەوانە لە دەوری یەکتر کۆ دەبوونە کە لە بوارێکدا کاریان دەکردو یەکیەتیان پێکدێنا). ئامانجی ئەم ڕێکخراوە پیشەییانە ئەوە بوو کە لەو سەردەمەدا داکۆکی لە ماف و بەرژەوەندی ئەندامەکانیان بکەن و شێواز و تەکنیکەکانی ئەو بوارە فێری ئەو لاوانە بکەن کە تازە دەهاتنە ناو ئەو پیشەوە. یەکیەتیە پیشەییەکانی زانکۆکانیش لە سەدەکانی ناوەڕاست هەر ئەم ئامانجەی ڕێکخراوە پیشەکانیان هەبوو. بۆوێنە دەزگای " ماڵی زانستی بۆلۆنی" یەکیەتیەکی پیشەیی مافناسەکانی ئەو سەردەمە بوو. بەڵام جیاوازی بنەڕەتیی ئەم دەزگایانە لەگەڵ ڕێکخراوە پیشەییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست، ئەوە بوو کە سەبارەت بەو شتەی کە دەیانزانی بەرچاوتەنگ بوون و شتیان فێری خەڵک دەکرد و پاشانیش ئەندامەیتی ئەم یەکیەتیانە لە بەردەست کۆمەڵێک کەسی تایبەتیدا نەبوو. یەکیەتیی پیشەیی زانکۆی بۆلۆنی بە پێچەوانەی یەکیەتیە پیشەکانی دیکە هەوڵی نەدەدا کە لە زانیارییە زانستیەکانی خۆی (بواری یاسا) وەموو گەنجێکی سەربەمۆر پارێزگاری بکا و یان تەنیا ئەو زانیاریانە فێری ئەو کەسانە بکا کە بە کومەڵێک مەرج و کۆت وبەندەوە بوونە ئەندامی یەکیەتیەکەیان. ئەوە لەلایەکی دیکەوە ئەم راستیەی دەردەخست کە یەکیەتیی پیشەیی زانکۆی بۆلۆنی بوارەپسپۆرییەکەی خۆی (یاسا) بە لقێکی زانستی مرۆڤەکان دادەنا کە مرۆڤەکان حەزدەکەن لە مبارەوە شت بزانن. ئەمە بە پێچەوانەی بیری زاڵی ڕێکخراوە پیشەییەکانی دیکە بوو کە زانیارییەکانی خۆیان تەنیا فێری کۆمەڵێک کەسی تایبەتی دەکرد.

بەڵام نابێ پێمان وابێ کە تەنیا قوتابخانە عەلمانیەکانی سەدەکانی ناوەڕاست تاکە سەرچاوەی زانکۆکان بوون. ئایینیش بەش بە حاڵی خۆی لەم نێوەدا ڕۆڵی هەبووە و لە سەردەمە کۆنەکانەوە هێندێک قوتابخانەی ئایینی دامەزراون کە لە ژێر چاوەدێری کلیسادا بەڕێوە دەچوون. لە حاڵێکدا کە پەرستگە ئایینیەکان بەپێی عورف پەروەردەکردنی ئەندامان و کەسە ئایینیەکانیان لە ئەستۆدا بووە.

ئەگەر لە بواری پسپۆڕی و شارەزاییەوە چاو لە شتەکە بکەین، بۆمان دەردەکەوێ کە پەروەردەی کلیساش جۆرە پەروەردییەکی پسپۆڕانە بووە، چوونکە ئامانجە بنەڕەتیەکەی ئەوە بووە کە قوتابیانی خۆی بکاتە قشە یان بیانکاتە راهیب. بەڵام لەو حاڵەتەشدا سنووردانان، لە نێوان ئەو شتەی کە تەنیا پەروەردەی پسپۆڕانە و تایبەتی بوو لەگەڵ ئەو شتەی کە هیی هەموومرۆڤایەتی بوو، لەگەڵ حاڵەتی پێشوودا (زانکۆ عەلمانیەکان) ئەستەمترە. گرنگترین مەرجی قوتابخانە ئایینیەکان بۆ قەشەکان (یان بۆ ئەو کەسانەی بۆ ئەم مەبەستە رادەهاتن) ئەوە بوو کە لە بواری ئایینی مەسیحیدا زانیاریان هەبێ، بەڵام ئەمە تەنیا تایبەت بە قەشەکان نەبوو، بەڵکوو هەموو مرۆڤەکان حەزیان دەکرد لەم پێوەندییەدا زانیاریان هەبێ. قەشەکان و کەسانی دیکە لە بوارەکانی دیکەی ژیان لەگەڵ یەکتردا زۆر جیاواز بوون. بەڵام قەشەکانی سەدەکانی ناوەڕاست لەم ڕوانگەوە لە پاسەوانانی کۆماری ئەفلاتوون دەچوون کە مەرجی گەیشتن بە پلە و پایە شیاوەکان بۆ هەر دوولایان (هەم بۆ پاسەوانان و هەم بۆ قەشەکان) هەبوونی کۆمەڵێک تایبەتمەندیی بوون کە بەگشتی مرۆڤێک دەکەنە مرۆڤێکی ڕێک و پێک و چاک. دەتوانین بڵێین کە پەروەردەکردنی پیاوە ئایینەکان لەوسەردەمەدا، وەکوو پەروەردەکردنی پاسەوانانی ئەفلاتوون لە ڕاستیدا جۆرێک پەروەردەی گشتی لە ژێر ڕووبەندی پەروەردەی پیشەییدا بووە.

ئەوکاتە هەنگاوی گرنگ بۆ پەرەپێدان و پێشخستنی زانکۆکان هەڵگیرا، کە پەروەردەو وانە تایبەتیەکان لە کۆلێژێکدا کەسەر بە بوارێکی تایبەتی بوو، چڕکرانەوە کە بۆ یەکەمجار لە پاریسدا جێبەجێ بوو. لە سەرەتاکانی سەدەی ١٣دا، زانکۆی پاریس ٤ کۆلێژی یاسا، پزیشکی، ئەدەبیات، و خواناسی هەبوو و هەموو زانکۆکانی ئەورووپا چاویان لە ڕێکخستنی زانکۆی پاریس کرد.

سیستەمی سەرپەرستیاری Trusteeship System

سیستەمێکە کە لەلایەن ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکانەوە دامەزراوەو بەپێی ئەو سیستەمە وڵاتێکی ژێرسەرەپەرستیاری لە ژێر چاوەدێری ئەنجومەنی سەرپەرستیاری ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتوەکان،لە لایەن وڵاتێکی دیکەوە یان لە ژێر چاوەدێری خوودی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکانەوە بەڕێوە دەچێ. سیستەمی سەرپەرستیاری کە لە ژێر دەسەڵاتی گشتی کۆمەڵەی گشتی UNدا بەڕێوە دەچێ، بەپێی بەشەکانی ١٢و ١٣ی پێڕەوپرۆگرامی UN وەکوو شێوازێک بۆ بردنەسەری ئاستی بارودۆخی سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتیی خەڵکی وڵاتانی ژێر سەرپەرەستیاری، تاو ئەو کاتەی کە مافی پێکهێنانی دەوڵەت و پاشانیش سەربەخۆییان دەبێ، دامەزرا. سیستەمی سەرپەرستیاری جێگەی سیستەمی نوێنەرایەتیی کۆمەڵەی نەتەوەکانی گرتەوە و ئەو وڵاتانەی بە هۆی سیستەمی نوێنەرایەتیی کۆنەوە بەڕێوە دەچوون، جگە نامیبیا، لە لایەن دەسەڵاتە سەرەپەرەستەکانەوە خرانە ژێر دەسەڵاتی ئەنجومەنی سەرپەرستیارییەوە. ئەفریقیای باشوور پێیوابوو کە بە نەمانی کۆمەڵەی نەتەوەکان، سیستەمی نوێنەرایەتیش تەمەنی بە سەر چووە، کەواتە ئەفریقیای باشوور دەیتوانی نامیبیا بکاتە بەشێک لە خاکی خۆی. دیوانی نێودەوڵەتیی داد لە ساڵی ١٩٥٠دا لە کێشەی " ڕەوشی نێودەوڵەتیی ئەفریقیای باشووری ڕۆژئاوا(نامیبیا) " دا بە پێی دەنگی ڕاوێژکاریی خۆی، ئەم داواییەی ئەفریقیای باشووری ڕەت کردەوە. ئەو وڵاتانەی کە چووبوونە ژێر سیستەمی سەرپەرستیاری یان بۆ ئەوە دەبوون بخرێنە ژێر دەسەڵاتی ئەم سیستەمەوە جگە لە حاڵەتی نامیبیا، ئەو وڵاتانەشی دەگرتەوە کە لە ڕابردوودا لەژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتە دۆڕاوەکانی شەڕی جیهانی دووهەم دا بوون، یان ئەوەتا دەسەڵاتە کۆلۆنیالیستەکان بۆخۆیان دیاریان دەکرد، بچنە ژێر کۆنترۆڵی ئەنجومەنی سەرپەرستیاری (کەئەم حاڵەتی سێهەمە جێبەجێ نەکرا). سەرجەم ١٥ وڵات کە لە ژێر کۆنترۆڵی حەوت وڵاتدا بوون، چوونە ژێر دەسەڵاتی سیستەمی سەرپەرستیارییەوە. سەرپەرەستیاری ئەمەریکا بەسەر دورگەکانی ماریاناس، کارۆلنیز و مارشاڵ، ڕەوشێکی نائاسایی هێنایە ئاراوە، چوونکە ئەم کۆمەڵە وڵاتە بەپێی گرنگیی جوگرافیەکەیان لە ژێر ناوی " ناوچە ستراتیژییەکانی سەرپەرەستیاری" پۆلین بەندی کران. ئەم ناوچانە چوونە ژێردەسەڵاتیی سەربازی ئەنجومەنی ئاسایشەوە و، نەخرانە ژێر چاوەدێری کۆمەڵەی گشتی UN و ئەنجوومەنی سەرپەرستیارییەوە. تایبەتمەندیی سەرنجڕاکێشی هەوڵەکانی سەرپەرستیاری UN (کە

سیستەمی نوێنەرایەتیی کۆمەڵەی نەتەوەکان نەیبوو) ئەوە بوو کە ئەم وڵاتانە دەیانتوانی راستەوخۆ لە ژێر سەرپەرەستیی ئەنجوومەندا بینە سەرپەرەستیار. ئەمڕۆکە سیستەمی سەرپەرەستیاری باوی نەماوەو تەنیا لە بواری مێژووییەوە باسی لێ دەکرێ.

Consulate سیستەمی کۆنسولی

بە سیستەمی حکوومەتیی فەرەنسە لە دوای رووخانی دیراکتۆر دەگوترێ کە لە تشرینی دووهەمی ١٧٩٩ تا ئەو سەردەمەی ناپلیۆن راستەوخۆ، ئیمپراتۆری خۆی راگەیاند، درێژەی کێشا. (١٨ی ئایاری١٨٠٤). ئەو سیستەمە سێ دەسەڵاتی یاسادانان و دەسەڵاتێکی بەڕێوەبەریی هەبوو کە لە لایەن سێ کۆنسولەوە بەڕێوە دەچوون. چوونکە ناپلیۆن کۆنسۆلی یەکەم بوو ، هەموو دەسەڵاتەکان لە بەردەست ئەودا بوون، و کۆنسولەکانی دیکە بڕیارەکانی ئەویان جێبە جێ دەکرد.

Ancien Régime (Old Order) سیستەمی کۆن

ئەم زاراوە بۆ پێناسەکردنی ئەو پێکهاتە دەوڵەتیە کەڵکی لێ وەردەگیردرێ کە پێش لە شۆرشی ١٧٨٩ی فەڕەنسا، دەسەڵاتی ئەم وڵاتانەی بەدەستەوەبوو. تایبەتمەندی دیاری ئەم سیستەمە، پاشایەتیی رەها و دابەشبوونی کۆمەڵگا بە سەرسێ چینی ئاریستۆکرات، رۆحانی و خەڵکی ئاسایی بوو.

New World Order سیستەمی نوێی جیهانی

زاراوەیەکە کە لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٨٩ و لەدوای ئاڵوگۆڕەکانی بەرەی رۆژهەڵاتدا هاتۆتە نێو قامووسە سیاسییەکانی جیهانەوە. سیستەمی نوێی جیهانی، پێوەندییە نێودەوڵەتیەکانی قۆناغی دوای شەڕی دووهەمی جیهانی تا کۆتایەکانی دەیەی ٨٠، لەگەڵ ئەو رێکخستنە کە لە دوای ئەم قۆناغە سەری هەڵداوە، جیا دەکاتەوە. هەرەسهێنانی دیواری بەرلین لە کانوونی یەکەمی ١٩٨٩دا، کۆتایی بە پێوەندییە نێودەوڵەتیە کۆنەکان هێنا و، شەڕی کەنداویش "سنووری هاوبەش" یان "هێڵی نێوان"ی سیستەمی نوێ و سیستەمی کۆن بوو.

دەسەڵاتدارەکانی پێشووی جیهان هەریەکەوە بەپێی بڕوای خۆیان بە دوای دامەزراندنی "سیستەمی نوێی جیهانی "یەوە بوون، لە مۆنرۆە بگرە تا لنین و لە هیتلەرەوە هەتا بۆش. بەڵام

سیستەمی نوێ بەواتا ئەمڕۆییەکەی زاراوەیەکی لێل و ناروونە کە هەرکەسێک پێناسەیەکی تایبەتی لەسەر ئەم چەمکە دەکا. لە دوای هێرشی عێراق بۆ سەر کوێت لە ڕێکەوتی ٢ی ئابی١٩٩٠ و ناردنی هێزەکانی ئەمەریکا بۆ عەرەبستان، جۆرج بۆش سەرۆک کۆماری ئەمەریکا لە ١١ی ئەیلوولی ١٩٩٠دا لە بەرامبەر نوێنەرانی کۆنگرەی ئەمەریکادا بەم شێوە سەبارەت بە سیستەمی نوێی جیهانی دوا:

"جیهانێکی زۆر جیاواز لەو جیهانەی کە ناسیومانە. جیهانێک کە لەودا دەسەڵاتی یاسا جێگەی یاسای دارستان دەگرێتەوە. جیهانێک کە وڵاتان بەرپرسیارەتی هاوبەش بە ئازادی و یەکسانیی بەرەسمیی دەناسن و جیهانێک کە بەهێزەکان، ڕێز بۆ مافی بێ هێزەکان دادەنێن.

ئالێن دۆبنوا، بیریار و نووسەری فەڕەنسی یەکێک لە دەرئەنجامەکانی دامەزراندنی سیستەمی نوێی جیهانیی بەم شێوە هەڵدەسەنگێنێ:

"فاکتەری سیاسی دەچێتە ژێر ڕکێفی فاکتەری یاسایی و فاکتەری یاساییش دەچێتە ژێر ڕکێفی ئەخلاقێکی تایبەتیەوە کە ئامانجەکەی ڕەوایی دان بە بەرژەوەندییەکانی ڕۆژئاوایە".

بەڕای دۆبنوا، ئامانج لە سیستەمی نوێی جیهانی ئەوەیە کە لەڕێگای ئایدۆلۆژی زاڵەوە، ڕەوایی بدرێ بە دەستیوەردان لە کاروباری وڵاتانی تردا. نوام چۆمسکی ، ڕەخنەگری سیاسەتی دەرەوەی ئەمەریکا کە شێوازی نوێی جیهان لە ڕەهەندی ئابوورییەوە بە سێ جەمسەری و لەڕەهەندی سەربازیشەوە بە تاک جەمسەری دادەنێ؛ سیستەمی نوێی جیهانی بە " نیوێکی تازە بۆ پەنابردنە بەر زۆر" دادەنێ.

چەند پێناسەی دیکە سەبارەت بە سیستەمی نوێی جیهانی لە ئارادان وەکوو:

ڤیلیام کانت؛ توێژەری کاروباری ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست: " لە سیستەمی نوێی جیهانیدا مەسەلەکانی جیهان بەپێی بەرژەوەندییە نیشتمانیەکانی دەسەڵاتە گەورەکانی جیهان دابەش دەکرێن. بێرژینسکی : " سیستەمی نوێ بە واتای کۆتایی هاتنی قۆناغی شەڕی سارد و داڕمانی ئیمپراتۆری سۆڤیەت وەکوو زلهێزێکە". بە هۆی سیستەمی نوێی جیهانیەوە، شێوازی دەسەڵاتخوازی هێزە جیهانیەکان بەسەر کۆمەڵگا مرۆییەکاندا دەگۆڕێ و تەکتیکە میلیتاریستیەکان جێگای خۆیان دەسپێرنە تەکنیکە ئابوورییە تەکنەلۆژییەکان.

سیستەمی ئاسایشی بەکۆمەڵ *Collective Security system*

سیستەمی چڕبووەی یاسا نێودەوڵەتیەکانی پێڕەوپڕۆگرامی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانە کە ئاماژە بە پەنابردنە بەر زۆر و هێز لە ژێر چاوەدێری و کۆنترۆڵی UN بەمەبەستی پاراستن و گەراندنەوەی ئاشتی و ئاسایش نێودەوڵەتیدا دەکا. چوارچێوەی یاسایی سیستەمی ئاسایشی بەکۆمەڵ ئاکامی عەقڵانی نایاسای کردنی زۆر و هێز لە پێوەندییە نێودەوڵەتیەکان دایە. ئەم سیستەمە لە ئەنجوومەنی ئاسایشی UNدا چڕ کراوەتەوە و ئەم ئەنجوومەنە بەرپرسیاری یەکەمی پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتیە. جێبەجێکردنی ئەو هەوڵانەی کە لە چوارچێوەی ناوچەیی یان ڕێکخراوە ناوچەییەکاندا دەدرێن پێویستیان بە مۆڵەتی ئەنجوومەنی ئاسایش هەیە. ئەگەرچی ئەنجوومەنی ئاسایش بۆ چارەسەرکردنی ئاشتیانەی کێشە نێودەوڵەتیەکان تەنیا دەتوانێ پێشنیار ئاراستە بکا (بەشی ٦ی پێرو پرۆگرام). لەو کێشانەی کە پێوەندییان بە "هەڕەشە لەسەر ئاشتی، ڕۆڵی ئاشتی و کردەوەی داگیرکارانە"وە هەیە، ئەنجوومەنی ئاسایش دەتوانێ بڕیار بدا و بڕیارەکانیشی پێویستە جێبەجێ بکرێن (بەشی ٧ی پێڕەو پرۆگرام). لەو ڕوانگەوە کە ئەو سێ چەمکە پێناسەیەکی تایبەتیان بۆ نەکراوە، ئەرکی سەرەکی ئەنجوومەنی ئاسایش لە پلەی یەکەمدا ئەوەیە کە ئایا ئەو بابەتەی لایەن وڵاتێکەوە، سکرتێر و کۆمەڵەی گشتیUNەوە ئاراستەی ئەنجوومەن دەکرێ، دەشێ بە هەڕەشە لەسەر ئاشتی دابنرێ، ئایا پێشێل کردنی ئاشتیە یان کردەوەی داگیر کەرانەیە. چەمکی " هەڕەشە لە سەر ئاشتی" نەک تەنیا هەڕەشەی لەگەڵ زۆردا (بە پێی بەندی ٤ی ماددەی ٢ی پێڕەو پرۆگرام) دەگرێتەوە، بەڵکوو لە ژێر کاریگەری هێندێک بارودۆخدا، دیاردەی وەکوو شەڕی نێوخۆیی و تەنانەت پێشێل کردنی مافی مرۆڤیش دەگرێتەوە. پێشێل کردنی ئاشتیی نابێ هەمیشە بەکەڵک وەرگرتن لە هێزی چەک پێناسە بکرێ و کردەوەی داگیرکەرانەش بەپێی بەندی ٤ی ماددەی ٢ نابێ تەنیا بە کردەوەی کەڵک وەرگرتن لە هێزی چەک و یان تەنیا هێرشی چەکدارانە نیە کە بەپێی ماددەی ٥١، ئەو لایەنەی هێرشی کراوەتە سەر، دەتوانێ بەرگری لە خۆی بکا. هەرکاتێک ئەنجوومەنیی ئاسایش دیاری بکا کە هەڕەشە کراوەتە سەر ئاشتیی، یان ئاشتی پێشێل کراوە یان کردەوەیەکی داگیرکارانە ڕووی داوە، ئەو دەسەڵاتەی

هەیە کە لە لایەنەکانی پێوەندیدار داوا بکا (ئەم داواکارییە بە واتای دەستێوەردان راڤە کراوە)، رەچاوی هێندێک چارەسەری کاتی بەپێی ماددەی ٤٠ بکەن، یان کۆمەڵێک پێشنیار بکا، کومەڵێک بریاربدا یان بڕیار بدا لە ڕێگاچارەی ناسەربازی کەڵک وەربگرن یان (لە حاڵێکدا کە ئەم هەوڵانە کاریگەرییان نەبێ یان بسەلمێن کە کاریگەرییان نیە) پەنا بەرێتە بەر زۆر و هێز. چارەسەرییە کاتیەکان دەتوانن داوا لە لایەنەکان بکەن کە یان ئاگربەس بکەن یان پاشەکشە بە هێزەکانیان بکەن. نێوەرۆکی پێشنیارەکان (کە بە زۆر ناسەپێن) بە روانگەی ئەنجوومەنی ئاسایشەوە بەستراونەوە. چارەسەرییە بەرێوەبەرییەکان دەتوانن بە دوو شێواز بن:

الف) ئەو هەوڵانەی کە لە دژی لایەنی تاوانبار دەدرێن و پشت بە هێزی چەکدار نابەستن (ماددەی ٤١).

ب) هەوڵەسەربازییەکان (ماددەی ٤٢): کەڵک وەرگرتن لە هێزە سەربازییەکان لە مانۆرە سەربازییەکان بۆ ترساندنی وڵاتی تاوانبار، گەمارۆدان و هەوڵەکانی دیکە دەگرێتەوە. هەوڵەکانی (الف) پچرانی کاتی پێوەندییە ئابوورییەکان، ئامرازەکانی گەیاندن و پچرانی پێوەندی دیپلۆماتیک لەخۆ دەگرن. ئەنجوومەنی ئاسایش دەتوانێ بڕیاری جێبەجێکردنی ئەم خاڵانە بدا و یان تەنیا یەکێک لەم شێوازانە پێشنیار بکا. بە پێچەوانەی هەوڵە بەرێوەبەرییە ناسەربازییەکان، هیچ وڵاتێک لە بواری یاساییەوە بەوە ناچار ناکرێ کە لە کردەوەی سەربازی لە دژی داگیرکەردا بە شداری بکا، مەگەر ئەوەی لەگەڵ ئەنجوومەنی ئاسایشدا بە پێی ماددەی ٤٣ سەبارەت بە زانیاری لە سەر جۆرو ژمارەی روونی هێزەکان، رادەی ئامادەیی و شوێنی دامەزرانیان و چۆنیەتی ئەو ئاسانکاری و یارمەتیانەی کە دەتوانێ ئاراستەیان بکا. "بەرێکەوتنی تایبەتی" گەیشبێتن. بەو پێیەی کە ئێستا هیچ رێککەوتننامەیەک لە مبارەوە لەگەڵ ئەنجوومەنی ئاسایشدا گرێ نەدراوە، ئەم رێوشوێنانە لە کردەوەدا هیچ کاریگەرییەکیان نیە. وا پێدەچێ هیچ رێگایەکی یاسایی لە ئارادا نەبێ کە بەپێی ئەو یاسایە رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بتوانێ کردەوەی بەرێوبەری سەربازی کە وڵاتانی ئەندامیش ناچار بکا بەشداری تێدا بکەن، وەئەستۆ بگرێ، مەگەر ئەوەی ئەنجوومەنی ئاسایش بڕیار بدا ئەم هەوڵە لە دەرەوەی رێککەوتننامەی تایبەتیی ماددەی ٤٣ (جیاواز لەوەی کە لە بواری یاساییەوە

مشتوومڕی لە سەرە)جێبەجێ بکرێ. ئەنجوومەنیی ئاسایش دەتوانێ ڕێگابە وڵاتێک بدا کە لە هێز کەڵک وەرگرێ. هەروەکوو ئەوەی لە ساڵی ۱۹٦٦دا ئەو دەسەڵاتەی بە بەریتانیادا کە لە دەریای ئازاددا خەریکی پشکنینی پاپۆرەکان بێ، تاکوو بزانێ کە ئایا ئەم پاپۆرە نەوت هەڵگرانە دەچنە ڕۆدزیای باشوور یان نا. ئەنجوومەنیی ئاسایش ئەو دەسەڵاتەی هەیە کە لە سەرهەوڵەکانی ئاسایشی بەکۆمەڵ بڕیار بدا. بەڵام لەبەر هۆکارە سیاسییەکان، بڕیارەکانی ئەنجوومەنیی ئاسایش لە بوارەنافۆرمیەکاندا (بابەتەکانی بەشی ۷ی پێڕو پرۆگرامیUN) پێویستی بە ۹ دەنگی ئەرێی ئەندامانی ئەنجوومەنیی ئاسایش و لەوانە ٥ ئەندامی هەمیشەیی هەیە. هەروەها ئەگەر وڵاتێک کە بڕیار دراوە هەوڵەکانی لە سەر جێبەجێ بکرێ، بۆ خۆی ئەندامیی ئەنجوومەنیی ئاسایش بێ، دەتوانێ لە سەر خۆی دەنگ بدا. لە کردەوەدا و بە پێچەوانەی چۆنیەتی نووسینی بەندی سێی ماددەی ۲۷ی پێڕەوپرۆگرامی UN، دەنگی بێلایەن، بە ڤیتۆ دانانرێ. ئەوەی کە ئایا ئەندامێکی هەمیشەیی ئەنجوومەن لە کاتی دەنگداندا بەشدار نەبێ، دەنگەکەی بە بێلایەن دادەنرێ یان نا، روون نەکراوەتەوە. کۆمەڵە گشتیUN دەسەڵاتی یاسایی پێویستی بۆ جێبەجێکردن هەوڵە بەڕێوەبەرییەکان لە چوارچێوەی سیستەمی ئاسایشی بەکۆمەڵدا نیە، بەڵام دەتوانێ سەبارەت بەو بابەتانەی کە پێوەندییان بە ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتیەوە هەیە، پێشنیار ئاراستە بکا. بەڵام هەر چۆنێک بێ، ئەگەر کێشەیەک پێویستی بە هەوڵی بەڕێوەبەریی هەیە یان لەو حاڵەتانەدا کە کێشەیەک یان قەیرانێک لە ئەنجوومەنیی ئاسایشدا هاتۆتە گۆڕێ، کۆمەڵەی گشتی دەتوانێ تەنیا بابەتەکە تاوتوێ بکا و پێویستە کە کێشەکە بە ئاگاداری ئەنجوومەنیی ئاسایش بگەیەنێ. لە ماوەی شەڕی کۆریادا، ئەوکاتەی کە بڕیاری ئەنجوومەنی ئاسایش، بە هۆی ڤیتۆی سۆڤیەت لە پاییزی ساڵی ۱۹٥۰دا بەبنبەست گەیشت، کۆمەڵەی گشتی بۆ وەئەستۆگرتنی ئەو ئەرکەی کە پێی دەگووت " بەرپرسیارەتی دووهەم"ی خۆی بۆ پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتیی، بڕیارنامەی "یەکیەتیی بۆ ئاشتی" پەسند کرد. بەپێی ئەم بڕیارنامە لە حاڵێکدا کە ئەنجوومەنیی ئاسایش (بەهۆی مافی ڤیتۆوە) نەیتوانی ئەرکی سەرەکی خۆی بەڕێوە بیا، کۆمەڵەی گشتی دەستبەجێ کێشەکە بە ئامانجی دەرکردنی پێشنیار بۆ هەوڵی بەکۆمەڵ، تاوتوێ دەکا. یەکیەتیی سۆڤیەت

ئەم بریارنامەی بە نایاسایی لە قەڵەمدا و دژایەتیی لەگەڵدا کرد، بەڵام پاشان کە بۆ خۆی پێویستی پێی بوو، لەم بریارنامە کەڵکی وەرگرت.

سنوورە سەپێنراوەکان — *Super Imposed Borders*

بە سنووری ئەو وڵاتانە دەگوترێ کە بەبێ سەرنجدان بە تایبەتمەندی و جیاوازییە ئەتنی و کولتوورییەکانی دانیشتوانەکانیان دیاریکراون ولە لایەن دەسەڵاتە زاڵەکانەوە بە سەریاندا سەپێنراوە. کۆلۆنیالیستەکان ــ بە تایبەتی لە ئاسیا و لە ئەفریقیا دا ــ بۆ چاندنی تۆوی دووبەرەکیی، زۆربەی سنوورەکانی نێوان کۆلۆنیەکانی پێشووی خۆیان بەبێ سەرنجدان بە تایبەتمەندییە کولتووری و ئەتنیەکان، دیاری کردووە کە ئەمە بۆتە هۆی شەڕ و ئاژاوەنانەوە لەو وڵاتانەدا. بۆ نموونە: سنوورەکانی هیند و پاکستان.

سنوورە سیاسییەکان — *Political Borders*

سنوورە سیاسییەکان، گەورەترین فاکتەری دیاریکردن و جیاکردنەوەی یەکەیەکی ڕێکخراوی سیاسی لەگەڵ یەکەکانیتر دایە. ئەم سنوورە سیاسییانەن کە دەبنە هۆی پێکهێنانی یەکیەتیی سیاسی لەو ناوچانەدا کەرەنگە هیچ خاڵێکی هاوبەشیان پێکەوە نەبێ. هێڵە سنوورییەکان، دەستکردن و بە پێی ڕێککەوتن بە مەبەستی دیاریکردنی چوارچێوەی یەکەیەکی سیاسی لە سەر گۆی زەوی، دیاری دەکرێن. ئەگەر مەبەست لەیەکەی سیاسی وڵاتێکە، لەم حاڵەتەدا ئەو هێڵانەی کە خاکی وڵاتێک لە وڵاتی دراوسێی جیا دەکاتەوە، هێڵی نێو دەوڵەتیان پێ دەگوترێ.

هێڵە سنوورییەکان وێرای دیاریکردنی چوارچێوەی وڵاتێک، پانتایی دەسەڵاتی سیاسی ئەو وڵاتەش دیاى دەکەن. بۆوێنە؛ هیچ دەوڵەتێک ئەو مافەی نیە کە لە خەڵکی دەرەوەی سنوورەکانی خۆی باج وەرگرێ، سەربازگیری بکا یان لە خاکی وڵاتی دراوسێکەیدا کردەوەی سەربازی ئەنجام بدا. تەنیا لە حاڵەتێکدا دەتوانێ لە خاکی ئەو وڵاتە کەڵک وەرگرێ کە سەبارەت بەم بابەتە، لەگەڵ ئەو وڵاتەدا ڕێککەوتبن. پەڕینەوە لە هێڵە سنوورییە نێودەوڵەتیەکان بەبێ مۆڵەت قەدەغەیە و پەڕینەوە بەپێی یاسا و پەسندکراوەی تایبەتیی جێبەجێ دەبێ.

سێ کوچکەی ئاڵتوونی
Golden Triangle

ئەم زاراوە لە کۆتاییەکانی دەیەی ١٩٦٠ بە ناوچەیەک دەگوترا کە قاچاغیی ماددە سڕکەرەکانی تێدا کرا. بە هۆی ئەو کۆسپە زۆرانەی کە هاتنە بەردەم فرۆشتنی ماددە سڕکەرەکان لە ئەورووپادا، ناوچەی سێ کوچکەی ئاڵتوونیی جێگای خۆی ئەسپاردە ناوچەی " مانگی ئاڵتوونیی " (Gollden Crescent). ئەم مانگە باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران، باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەفغانستان و باکووری ڕۆژئاوای پاکستان دەگرێتەوە.

ش

شۆڕش *Revolution*

زاراوەی Revolution کە لە چاخی ناوەڕاستی زمانی ئینگلیزیدا کەڵکی لێ وەرگیراوە، لە زاراوەی فەڕەنسیی Révolution کە ئەویش لە وشەی لاتینیی Revolution-on و سەرچاوەی Revoluere وەرگیراوە.

زاراوەی Revolution لە زاراوەکانی ئەستێرەناسییەکە لە زانستە سروشتییەکاندا بە هۆی کاریگەریی کوپێرنیک لە ڕێگای :

De Revolutionibus Orbiud Coelestiub

گرنگیەکی زۆری بەدەست هێنا. ئەم زاراوەیە لە نێو زانستدا مانای ورد و ڕوونە لاتینیەکەی خۆی پاراستووە. ئەم زاراوەیە ڕاشکاوانە ئاماژە بە جووڵەیەکی "دووبارە"و "خولانەوە"، کە سەرچاوەکەی زانستی ئەستێرەناسیەو، ئەو زاراوە لە زانستی سیاسەتدا کەڵکی لێ وەرگیراوە.

واتای ئەو زاراوەیە بەگشتی لە سەردەمە جۆراوجۆرەکاندا بەم شێوەیە بووە: لە سەدەی هەڤدەهەمدا زاراوەی Revolution بۆ یەکەمین جار وەک زاراوەیەکی سیاسی کەڵکی لێ وەرگیراوە، ئەم واتا مەجازییە زیاتر لە ڕابردوو لە واتا ڕاستەقینەکەی خۆی نزیک بۆوە. واتە "گەڕانەوە بۆ شوێنی یەکەم" و "گەڕانەوە بۆ تەکووزێک کە لە پێشدا دەستنیشان کراوە".

هەروەها ئەم زاراوەیە بە "رووخانی بەتەواوەتیی حکومەتێک لە هەر وڵات یان دەوڵەتێک و، دانانی دەسەڵاتدار یان دەوڵەتێکی نوێ لە رێگای توندوتیژییەوە"، گوتراوە.

لە ساڵی ١٦٦٠دا ئەم زاراوەیە دوای هەڵوەشانەوەی "پەڕلەمانی درێژماوە"(Rump Parliamente) کەڵکی لێ وەرگیرا. [ناوی پارلەمانی درێژماوە (١٦٦٠-١٦٤٠) دوای دەرکردنی ١٢١ کەس لە ئەندامانی پەرلەمان کە سوپای شۆڕش لە ساڵی ١٦٤٨دا دان پێدانەدەنان، بە پەرلەمانی بەریتانیا دەگوترا. ئەم رووداوە دوای لابردن و دادگاییکردنی چارلزی یەکەم، شای بەریتانیا بە تاوانی خیانەت، هاتە ئاراوە].

زاراوەی "شۆڕشی مەزن" (١٦٦٨) بە کودەتایەک دەگوترێ کە بوو بە هۆی لەسەرکار لادانی جیمزی دووهەم، شای بەریتانیا لە پاشایەتی، کە بە جێگای ئەو، خوشکەکەی "ماری"و هاوسەرەکەی ڤیلیامی سێهەم ناسراو بە "ئۆڕانژ" لە سەر تەختی پاشایەتی پاڵیان دایەوە. ئەم رووداوە بوو بە هۆی ئەوەی کە پەرلەمان بە سەر پلە و پۆستی شایەتیدا، زاڵ ببێ. "شۆڕشی مەزن" بوو بە هۆی ئەوەی کە وشەی "شۆڕش بەتەواوەتی بێتە نێو زمانی سیاسەتەوە، بەڵام کەس ئەو رووداوەی بە شۆڕش نەدەزانی و، هەموو کەس بە "گەڕانەوە"ی راستی و شکۆ و گەورەیی پێشوو، بۆ دەسەڵاتی پاشایەتیان دادەنا.

زاراوەی شۆڕش، لە ساڵی ١٧٩٠دا بە هەڵوەشانەوەی رژێمی پاشایەتیی فەرەنساو دامەزرانی حکومەتی کۆماری لەو وڵاتەدا، دەگوترا(١٧٩٥_ ١٧٨٩).

لە ساڵی ١٧٨٩ەوە ئەم زاراوەیە لە مێژووی ئەمەریکادا بە کۆتاییهێنان بە سەروەریی بەریتانیا لەو وڵاتە بە هۆی "شەڕە سەربەخۆیی خوازەکان"ەوە (١٧٨١-١٧٧٥) دەگوترێ.

جۆرەکانی شۆڕش : بە هەڵسەنگاندنی مێژووی شۆڕشەکان، بەمەبەستی ناسینی شێوازەکانی شۆڕش، دەکرێ شۆڕشەکان بە سەر دوو گرووپی "شۆڕشە کلاسیکیەکان" و" شۆڕشە مۆدێرنەکان" دابەش بکەن.

١_شۆڕشی کلاسیک: بریتیە لە: کەڵک وەرگرتن لە هێزی زۆر بۆ پیادەکردنی توندوتیژی بەتەمای پێکهێنانی گۆڕانکارییە بنەڕتیەکان لە سیستەمی حکومەتیی کۆمەڵگایەکدا بە مەبەستی پێکهێنانی سیستەمێکی پشت بەستو بە دەستووری جیاواز، یان بەگشتی پێکهێنانی سیستەمێکی دیکەی حکومەتی. شۆڕش "گۆڕانکارییەکی چۆنایەتی و بنەڕەتیە، وەرچەرخانێکی مەزنە لە

ژیانی کۆمەڵگادا". هەوەها شۆڕش بە " رووخاندنی سیستەمێکی کۆمەڵایەتیی کۆن و داتەپیو و جێگرکردنی سیستەمێکی نوێ و پێشکەوتوو" دەگوترێ.

شۆڕشی مەزنی فەرەنسا: کە دوو سەد ساڵ بەرلە ئێستا رووی داوەو، "شۆڕشیکی بورژوایی" بوو کە سیستەمی فیۆدالیی کۆن و رەمزی ئەو سیستەمە، واتا رژێمی پاشایەتی بۆڕبۆنەکانی لە نێو بردو، سیستەمی سەرمایەداری لە جیگای دانا.

شۆرشی ئۆکتۆبەر: شۆڕشێکی کۆمەڵایەتی بوو و، سیستەمی کۆن ورزیوی فیۆدالی و سەرمایەداریی رووسیای لەبەر لە یەک هەڵوەشاند.

لە شۆڕشە کلاسیکەکاندا دەسەڵات لە چینی دەسەڵاتداری پێشوو بۆ چین یان چینە پێشرەوەکان دەگوازرێتەوە، ئەگەر چینێکی کۆنەپەرەست بیهەوێ چینی پێشکەوتنخواز سەرکوت بکا و خۆی بە دەسەڵات بگا، ئەوا بەو چینە دەڵێن " دژە شۆڕش".

٢ـ شۆڕشی مۆدێرن: بریتیە لە پێکهێنانی ریفۆرمە سەرەکیەکان لە بوارە ئابووری، کۆمەڵایەتی، کولتووری ، راهێنان و پەروەردە و ئیداری و سیاسیەکان، بە کەڵک وەرگرتن لە شێوازە زانستی و تەکنەلۆژییەکان.

تایبەتمەندییەکانی شۆڕش: بەسەرنجدان بەو پێناسانەی سەرەوە، دەکرێ بەو دەرەنجامە بگەین کە ئەو گۆڕانکاری و جێ گۆڕکێ بەردەوامانەی کە ئەمڕۆکە لە هێندێک لە کۆمەڵگاکان دا دێنە ئاراوەو و دبنە هۆی جێگۆڕکێ لە دەستەی بەڕێوەبەریی وڵاتدا، ناکرێ بە شۆڕش ناو بەرین، مەگەر ئەوی کە بە دوای ئەو جێگۆڕکێیانەدا گۆڕانکاری و ئاڵوگۆڕی بنەڕەتی لە پێکهاتەی" پەیمانی کۆمەڵایەتی " و"سیستەمی کۆمەڵایەتی" ئەو وڵاتانەدا روویدا. یەکێک لە تایبەتمەندییە سەرەکی و بەرچاوەکانی شۆڕش ئەویە کە شۆڕش دەبێ ئامانجی درێژماوەی بە مەبەستی پێکهێنانی ئاڵوگۆڕ و گۆڕانکاری بنەڕەتی هەبێ. کەچی ئەم تایبەتمەندییە لەو ئاڵوگۆڕەی کە لە دوای کودەتایەکی سەربازی دێتە ئاراوە،بەرچاو ناکەوێ. یەکێکی تر لە تایبەتمەندییەکانی شۆڕش، بەشداریی بەرفراوان و هەمەلایەنەی چین وتوێژە جۆراوجۆرەکانی خەڵکە. شۆڕش، هیچ خاڵێکی هاوبەشی لەگەڵ "کودەتا" و"شۆڕشی دەربارەی"دا نیە، کە زۆرجار لە مێژوودا روویانداوە.

بەگشتی ئەو بزووتنەوانەی کە سەرکردەکانیان بانگەشەی ئەوە دەکەن کە لە پێناوی پاراستنی بەرژەوەندییە نەتەوەییەکان و لەدژی سیستەمە گەندەڵەکان بووە و، چەمکگەلی وەک

ئازادی، دادپەروەریی کۆمەڵایەتی و پەرەپێدانی ئابووری و ...... هتدیان کردووە بە دروشمی خۆیان، ناکرێ تەنیا بە هۆی بوونی ئامانج و دروشمە شۆڕشگێری و ئایدۆلۆژییەکانیان بە بزووتنەوەی شۆڕشگێری ناوبرێن. بەڵکوو دەبێ سەرکەوتن یان سەرنەکەوتنی ئەوان لە بەجێ گەیاندنی ئامانجەکانیان لەبەر چاو بگرین. مێژووی هاوچەرخ دەریخستووە کە پێوەری راستەقینەی هەڵسەنگاندنی بزووتنەوەی شۆڕشگێری یان تەنانەت هەبوونەکەی وەک شۆڕشێک ، رادە و رێژەی گونجانی ئاڵوگۆڕ پێکهاتووەکان لەگەڵ ئامانجە راگەیەنراوەکانی ئەو بزووتنەوە دایە.

تیۆرەکانی شۆڕش: بەگشتی ئەمڕۆکە چوار روانگە سەبارەت بە شۆڕش لە ئارا دایە کە لە زۆر لایەندا،خاڵی هاوبەشیان پێکەوە هەیە. یەکەمیان لەسەر بنەمای ئابووری دامەزراوە؛ شۆڕشی لە سەر بنەمای ئابووری، لە پلەی یەکەمدا دیاردەیەکی کۆمەڵایەتیە. واتای شۆڕشی لە سەر بنەمای ئابووری لەو رستەیەدا کورت دەبێتەوە کە لە هەر قۆناغێکی پێشکەوتندا هەلی لەبار بۆ چوونەسەری ئاستی داواکاری پێک دێ و، چوونکە حکومەت توانایی دەستەبەرکردنی داواکارییەکانی نیە، شۆڕش سەرهەڵدەدا. واتا و نێوەرۆکی شۆڕش لەسەر بنەمای ئابووری، سەرهەڵدانی شۆڕش بە هۆی چوونە سەری ئاستی داواکارییەکانەو، کەمتر ئاماژە بە سیاسەت دەکا. روانگە یان تیۆری دووهەم پێیوایە کە شۆڕش لە راستیدا دیاردەیەکی کۆمەڵایەتیە. بەڵام دیاردەیەکە کە لە ئەنجامی کەمتەرخەمیی کۆمەڵ لە دەستەبەرکردنی ئەو پێداویستیانەی کە دەبێ بۆ ئەندامانی خۆی دابینیان بکا، سەرهەڵدەدا.

لە روانگەی چارلز جانسۆن لە کتێبی بە ناوبانگی "شۆڕش و سیستەمی کۆمەڵایەتی"دا، شۆڕشی کۆمەڵایەتی، شەش جۆری هەیە کە بریتین لە: "شۆڕشی جووتیاران، شۆڕشی هەزار ساڵە، راپەڕینی ئانارشیستی، شۆڕشی کۆمۆنیستی، کودەتا لە رێگای پیلان و راپەڕینی سەربازی. لەم پۆلێن بەندییەدا لە روانگەی تیۆرییەوە، تیۆرێکی پتەو نیە و چەندین کەم و کورتی تێدایە. چینە جۆراوجۆرەکانی ئەم پۆلێن بەندیە بەشێوەیەکی روون پێوەندی بە نموونەی هۆکارە کۆمەڵایەتیە ئاماژە پێکراوەکانەوە نیە و، لەو چوارچێوەیەی کە خراوەتە روو، لە نێوان چینەکاندا کەلێن و بۆشایی هەیە. تیۆری سێهەم ئەوەیە کە شۆڕش دیاردەیەکە کە لە هەستی لە خۆنامۆبوونێ تاک بەرامبەر بە کۆمەڵ سەرهەڵدەدا. ئەم تیۆرە بۆ یەکەم جار لە لایان تالکۆت پارسۆنزەوە خرایە روو.سێهەم ئەوەیەکە شۆڕش دیاردەیەکە کە لە هەستی لەخۆنامۆبوونی تاک بەرامبەر بە کۆمەڵ

سەرهەڵدادا. ئەم تیۆرە بۆ یەکەم جار لە لایان تالکۆت پارسۆنزەوە خرایە ڕوو. تیۆری چوارەم پشت بە نەریتەکانی ئەرەستۆیی، ماکیاڤیلی و "لۆک" دەبەستێ، کە شۆڕش بەدیارەیەکی سیاسی ناو دەبەن و، ئامانجەکەی بەگواستەوەی دەسەلاتی سیاسی لەقەڵەم دەدەن. بە بڕوای ئەوان، هەموو بوارەکانی تر پێوەندییان بەم هۆکارە سەرکیەوە هەیە. چوونکە بەبێ گۆڕانکاری سیاسی، گۆڕانکارییە ئابووری، کۆمەلایەتی و دەروونیەکان ناتوانن بە هیچ شێوەیەک شۆڕشێک بن.

شۆڕش لە ڕوانگەی بیرمەندانەوە:

تۆماس پین: " ئەوەی کە ئێمە لە ڕابردوودا بە شۆرش ناومان دەبرد، شتێک نەبوو جگە لە گۆڕینی کەسەکان یان ئاڵ وگۆڕی هەلومەرجی نێوخۆیی . ئەم ڕووداوەش وەک هەموو ڕووداوەکانی تر سەری هەڵدەداو، ڕۆژێکیش کۆتایی پێ دەهات و، نێوەرۆک و شتێکی ئەوتۆیان لە هەگبەدا نەبوو کە بتوانن تەشەنە بکەنە ئەودیوی سنوورەکانی خۆیان. هەر بۆیە ئەوەی کە ئەمرۆ لەشۆڕشەکانی ئەمەریکا و فەڕەنسا لە دنیادا بە چاوی خۆمان دەیبینین، شێوازێکی نوێی نەزمی سروشتیی شتەکانە. سیستەمێکی تێکەلاوە کە لە بنەما گشتی و ڕاستەقینەکانی بوونی مرۆڤ و لەئامانجە ڕەوشتی و سیاسیەکان و سەروەریی نەتەوەیی پێکهاتووە".

جیوسپی مازینی: سەرکردەی نەتەوەیی ئیتالیا و ناسیۆنالیستی بە ناوبانگی ئەو ولاتە:

" شۆڕشی فەڕەنسا تەنیا پلانێکی ڕووت نەبوو، بەڵکوو بەدەرەنجام و دەسکەوتێک بوو. شۆڕشی فەڕەنسا سەرەتای چاخێکی نوێ نەبوو، بەڵکوو دوایین دیاردەی وەرزێکی تێپەڕبوو".

مارکس و ئەنگێلز: لە ساڵی ١٨٤٨ مارکس بۆ یەکەمین جار لەگەڵ ئەنگڵیز بیروباوەڕە شۆڕشگێڕییە مارکسیەکانی خۆی لە مانیفێستی کۆمۆنیستدا بلاو کردەوە.

مارکس لە تیۆرەکانی خۆیدا پێشبینی ئەوەی دەکرد کە هیچ شۆڕشیکی نوێ ڕوو نادا، مەگەر ئەوەی کە قەیرانێکی ئابووری دیکە ڕوو بدات". بەلام دوو ساڵ دواتر، بە ناچار خوێندنەوەیەکی دیکەی هەبوو؛ چوونکە ڕووخانی یەکەمین کۆماری فەڕەنسا نیشانی دا کە بە پێچەوانەی ڕای ناوبراو و کە پێیوابوو سەرهەڵدانی شۆڕش لە دەرەوەی چوارچێوەی قەیرانی ئابووریدا، شتێکی ئەستەمە، بەلام ڕووخانی کۆماری فەرەنسا، لەبەر هۆکاری ئابووری نەبوو. مارکس و ئەنگێلز بایەخێکی زۆریان بە هێزە ماددییەکان لە سەرکەوتنی شۆڕش دەدا. بە

سەرنجدان بە کودەتای بوناپارتیستەکان، مارکس پێیوابوو کە، "بۆ دامەزراندنی دیکتاتۆریی پرۆلتاریا، دەبێ تاکەکەس لە سەرەتاوە سیستەمی سەربازی و بیرۆکراتیی پێشوو لە نێو بەرێ".

مارکس بانگەشە بۆ ئەوە ناکا کە ئەو دارێژەرو دامەزرێنەری تیۆری شۆڕش وەک ئامرازێک بۆ گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتیەکانە. ناوبراو لە ساڵی ۱۸۵۲دا نووسی: " ئەوەی کە ئەمن کردوومە، سەلماندنی ئەوسێ خاڵە بووە: خاڵی یەکەم ئەوەی کە بوونی چینی کۆمەڵایەتی تەنیا پێوەندی بە قۆناغە مێژووییە تایبەتیەکان لە پەرەپێدانی بەرهەمهێنان هەیە و؛ دووهەم ئەوەی کە، ململانێی چینایەتی بە دیکتاتۆریی پرۆلتاریا کۆتایی دێ و؛ سێهەم ئەوەی کە، ئەم دیکتاتۆرییە خۆی دەبێتە هۆکاری سڕینەوەی هەموو چینەکان و، گۆڕینی کۆمەڵگا بۆ کۆمەڵگایەکی بێ چینی کۆمەڵایەتی...".

ڕوانگەی مارکس سەبارەت بە شۆڕش زیاتر بەرهەمی ئەو سەردەمە بوو کە تێیدا دەژیا. چوونکە لە هیچ سەردەمێکدا ئەو هەمووە بزووتنەوە شۆڕشگێڕییانە بۆ تاوتوێکردن و لێکۆڵینەوە لە ئارادا نەبوون. ژمارەی ئەو جۆرە بزووتنەوانە لە وڵاتە بچووکەکانی ئەورووپا لە ساڵەکانی ۱۸۴۸_۴۹دا، بە زیاتر لە پەنجا بزووتنەوە خەملێندراوە.

تێزەکانی لنین سەبارەت بە شۆڕشی سۆسیالیستی: لە حاڵێکدا کە مارکس و ئەنگێلز شۆڕشیان بە هەلومەرجێکی دیاریکراوی ئابووری و کۆمەڵایەتی دەبەستەوە و بەچەندین جار ئاماژەیان بە ڕێگاچارە ئاشتیخوازانەکانی کۆمەڵگا کردووە، بەڵام لنین شۆڕشێکی سەرکەوتووی سۆسیالیستیی تەنیا بە هەلومەرجی لەباری سیاسی دەبەستەوەو، لە سەر شۆڕشی توونددوتیژانە لە ڕێگای ڕاپەڕینی چەکدارانەی پێی دادەگرت. بە بڕوای ناوبراو، سەرکردایەتیی ئەو شۆڕشە دەبوایە حیزبێک بە ئەستۆی بگرێ کە هیچکات مارکس و ئەنگێلز باسیان نەکردبوو.

جۆرج سانتایانا، فەیلەسۆفی هاوچەرخ: " شۆڕشەکان ڕووداوی پڕ لە نهێنین و، سەرکەوتنی هەر شۆڕشێک بەگشتی پێوەندی ڕاستەوخۆی هەیە بە ڕادەی دەسەڵاتی ئەو شۆڕشە لەگەڵ گونجاندن و، پێکهێنانی ئەلتەرناتیڤێک لە بەرامبەر ئەو شتەدا کە شۆڕش و ڕاپەڕین لە دژی ئەو شتە، وەرێخراوە. هەزران بزووتنەوەی چاکسازی جیهانیان وەک خۆی بەگەندەڵی و وێرانیی جاران هێشتۆتەوە، چووونکە هەر ریفۆرم و گۆڕانکارییەکی سەرکەوتوو بارودۆخێکی نوێی پێکهێناوە و، ئەم بارودۆخە نوێیەش، کەلێکی نابەجێی هێناوەتە ئاراوە کە لەگەڵ خۆیدا دەگونجێ.

هارۆلد لاسۆل، مامۆستای زانستە رامیارییەکان: "شۆڕش بەمانای گۆڕانێکی لە ناکاو لە پێکهاتەی چینی دەسەڵاتدارە و، شۆڕشی جیهانی گۆڕانکاریی لە ناکاو لە کولتوور و چەمک و زاروەکانی چینی باڵادەستی لێدەکەوێتەوە. شۆڕشی رووسیا لەگەڵ شۆڕشی ئەڵمانیا و شۆڕشی ئیتالیای سەردەمی فاشیزمدا هەرسێکیان یەک جۆر بوونەو، ئامانجی هەرسێکیان یەک شت بووە".

رابێرت مەک ئایڤەر، مامۆستای فەلسەفەی سیاسی و کۆمەڵناسی: " ئەگەر بنەمای نەریتەکان و بیروڕا و دابە کۆمەڵایەتیەکان لاواز و لەرزۆک بن و لە نێو بچن و زنجیرە نەریت و دابی نوێ جێگای کۆنەکانی پڕ نەکردبێتەوە، شۆڕش سەرهەڵدەدا."

لە روانگەی ناوبراوەوە، شۆڕش جۆری جیاوازی هەیە وەک: "شۆڕشی نەتەوەیی، شۆڕشی چینایەتی، شۆڕشی پیشەسازی و شۆڕشی کۆمەڵایەتی".

مەک ئایڤەر شۆڕشی نەتەوەیی بە شۆڕشێک دادەنێ کە خەڵک لەو رێگایەوە حکومەتێک کە بە بیانی و دوژمنی خۆیانی دەزانن، دەڕووخێنن. ناوبراو ئەمجۆرە شۆڕشە بە" بزوتنەوەی سەربەخۆیی خوازانە" ناودەبا. ناوبراو ئەو شۆرشانەی کە بوون بە هۆی رووخانی سیستەمی پاشایەتی و، هاتنەسەر دەسەڵاتی کەسانی نێوخۆیی ؛ هەروەها ئەو شۆڕشانەی کە بوون بە هۆی لێک هەڵوەشانەوەی ئیمپراتۆرییەکان و، جیابوونەوەی چەند بەشێک لە کۆلۆنیەکان؛ بە شۆرشی نەتەوەیی یان دەزانێ و، لەسەر ئەو باوەڕەیە کە شۆڕشی لەو چەشنە (لەگەڵ ئەگەری سەرکەوتن) رێگا بۆ پەرەگرتنی ناسیۆنالیزم خۆش دەکەن.

مەک ئایڤەر پێیوایە کە شۆرشی چینایەتی دەرەنجامی کەلێنی نێوان چینی باڵا دەست و چینە هەژار و بێ بەشەکانە و، ئەم شۆڕشە بە ئامرازێک دەزانێ کە چینە هەژارەکان بۆ رزگاربوون لە بارودۆخی نالەباری کۆمەڵایەتی، کەڵکی لێ وەردەگرن.

هۆکارەکانی شۆڕش

بە بڕوای ئەرەستۆ، هۆکارەکانی شۆڕش دوو بەشن: گشتی و تایبەتی. هۆکارە گشتییەکان لە هەموو حکومەتەکاندا دەبنە هۆی سەرهەڵدانی شۆڕش، ئەوە لە حاڵێک دایە کە هۆکارە تایبەتیەکان تەنیا لە سیستەمە سیاسیە تایبەتیەکاندا دەبنە هۆی سەرهەڵدانی شۆڕش. گرنگترین هۆکاری گشتیی شۆڕش، نایەکسانیە. هۆکارێکی تر، بەرژەوەندی خوازی و سەرەڕۆیی دەسەڵاتدارانە، زۆرجار خەڵک نەک تەنیا لە دژی دەسەڵاتداران، بەڵکوو لە دژی رێکخراوەکان و

ئەو یاسایانەش کە ئەوانی بە دەسەلاّت گەیاندووە، رادەپەڕن. ترس و بە تایبەتی ترس دوو تاقم، واتە تاقمی تاوانباران کە لە سزادان دەترسن و، تاقمی دووهەم ئەو کەسانەی کە لەوە دەترسن زولمێکیان لێ بکرێ و،بەر لەوەی ستەمیان لێ بکرێ، پێشی پێ دەگرن. بەرفراوانی لە رادەبەدەری بەشێک لە پێکهاتەی حکومەتیش بە یەکێک لە هۆکارەکانی شۆڕش دەژمێردرێ.

جیاوازی رەگەزی، یەکێکی تر لە هۆکارەکانی شۆڕشە. زۆربەی ئەو ولاّتانەی کە بێگانەکانیان ــ چ لە کاتی دامەزراندنی دەولّەتەکەیان و چ پاش ئەمە ــ لە ولاّتی خۆیاندا جێ کردۆتەوە، دواتر تووشی بشێوی و ئالّۆزی دەبن". ئەرەستۆ رایگەیاند ئەوەی کە بە ڕاستی دەبێتە هۆی روودانی شۆڕش، جیاوازیی چینایەتی ونارەزایەتی خەلّک لە هالاّواردن و نایەکسانیە.

ئەرەستۆ بەپێی هەلومەرجی شۆڕشەکان، لە سیستەمە سیاسیە جیاوازەکاندا، بەجیا باسی هۆکارەکانی سەرهەلّدانی شۆڕشەکان دەکا. بە بڕوای ناوبراو، هۆکاری شۆڕش لە سیستەمی دیموکراسیدا، هاتنە سەرکار و بەدەسەلاّت گەیشتنی سەرکردە خەلّک خەلّەتێنەکان و پێشێلکردنی مافی چینە بالاّدەستەکانە؛ لە ئەریستۆکراسیدا بە هۆی ئەوەی کە خەلّک خۆیان بە هاوشانی ئەو کەسانە دەزانن کە بەدەسەلاّت گەیشتوون، لە دژی دەسەلاّتدارەکان رادەپەڕن و؛ لە رژێمە ئۆلیگاریشیەکاندا بە هۆی زوّلم و چەوساندنەوەی هەژاران لە لایەن کاربەدەستانەوە، شۆڕش سەهەلّدەدا، بەلاّم لێرەشدا رەنگە هۆکاری شۆڕش هەلاّواردن لە نێو چینێکدا بێ و، ئەویش ئەوکاتەیە کە "هێندێک لە کاربەدەستانی حکومەت لەگەلّ کەسانێکی مەزن کە هاوشانی خۆیانن، بە خراپی دەجولّێنەوە ... [یان لە نێو] کۆمەلّی کەسە شیاو و لێهاتووەکاندا، تاقمێک لەوپەڕی بەختەوەری و تاقمێکیش لەو پەڕی هەژارییدا دەژین".

لە ئاکامدا گرنگترین هۆکارەکانی شۆڕش لە سیستەمی پاشایەتیدا، زوّلمی شا و ئیرەیی بردنی خەلّک بە هێزو گەورەیی ناوبراو، رق و تۆلّەی ئەو کەسانەیە کە لە دەست پاشاوە زەبریان وێ کەوتووە. زۆر جار سەرچاوەی شۆڕش دەگەرێتەوە بۆ گۆڕانکارییە نێوخۆییەکانی ولاّت و هێندێک جاریش دەگەرێتەوە بۆ دەستێوەردان و ئاژاوەگێری بیانیەکان. ئامانجی سەرکردەکانی شۆڕشیش هێندێک جار گۆڕینی سیستەمی دەسەلاّتە؛ بۆوێنە بیانهەوێ شێوەی حکومەت لە دیموکراسیەوە بگۆڕن و بیکەن بە ئۆلیگاریشی و، هەروەها هێندێک جار بە مەبەستی گۆڕینی

دەسەڵاتدارانە؛ واتە سەرکردەکانی شۆڕش بەبێ ئەوەی بیانەوێ سیستەم بگۆڕن یان زیانێک بە ڕێکخراوەکانی حکومەت بگەیەنن، دەیانەوێ خۆیان دەسەڵات بە دەستەوە بگرن.

ئەرەستۆ بۆ پێشگیری لە سەرهەڵدانی شۆڕش بەم شێوە حکومەتەکان ئامۆژگاری دەکا: یەکەم ئەوەی کە شێوازی پەروەردەی تاکەکان بەپێی سیستەمی سیاسیی وڵات بێ. کەوایە ئەگەر شێوازی حکومەت دیمۆکراسیە، دەبێ خەڵک بەپێی یاساکانی دیمۆکراسی پەروەردە بکرێن و، ئەگەر ئۆلیگاریشیە، دەبێ بەپێی یاساکانی ئۆلیگاریشی ڕابهێنرێن. بەپێی بۆچوونی ئەرەستۆ ، ئەگەر شێوازی ژیانی خەڵک لەگەڵ شێوازی حکومەتەکەیاندا ناتەبا بێ، تەنانەت باشترین یاساکانیش،لەسەر باشترکردنی هەلومەرجی حکومەتدا، کاریگەر نین. دووهەم ئەوەی کە دەبێ دەوڵەتەکان خۆیان لە هەر جۆرە کارێکی نایاسایی بوێرن و نەهێڵن خەڵکیش کاری نایاسایی بکەن، بە تایبەتی هەر لە سەرەتاوە لە کارێکی بچووکی نایاسایی خۆش نەبن و تاوانبار سزا بدەن، چوونکە هەر وەک چۆن نرخە کەمەکان لە ئاکامدا سامانە گەورەکان لە نێو دەبەن، لادانە چکۆلەکانیش لە یاسا، وڵات بەرەو نەمان پەلکێش دەکەن. سێهەم ئەوەی کە چوونکە هەڕەشە و مەترسی دەبنە هۆی ئەوەی کە خەڵک سەبارەت بە ئاسایشی وڵات و پاراستنی حکومەت بەپەرۆش بن و خەڵک وریا دەبنەوە، دەبێ دەوڵەتەکان جارجارە بە درۆ باسی هەرەشەو مەترسییەکان لە داهاتوودا بکەن، یان وابنوێنن کە هەرەشەو مەترسی لێیان نزیکە، بۆئەوەی خەڵک ئامادە و وشیاربن. چوارم ئەوەی کە دەبێ پێش بە دووبەرکی و ناکۆکی دەسەڵاتداران بگرن، یان لانیکەم بێگانەکان لەو کێشەو ناکۆکیانە ئاگادار نەبن. ڕێگاچارەکانی تر بریتین لە : پاراستنی سیستەمی دارو و ئابووری، پێشگیریکردن لە ئۆتۆریتەی لە ڕادەبەدەری بەرپرسانی ئیداری، قەناعەتی دەسەڵاتداران، پێشگرتن بە دزیکردن لە سامانی گشتی، پارێزگاریکردن لە مافی دەوڵەمەند و هەژاران.

هۆکارو پاڵنەرەکانی شۆڕش لە سەدەکانی هاوچەرخدا

سەرچاوەی شۆڕشەکانی جیهان لە سەدە هاوچەرخەکاندا دەگەرێنەوە بۆ شەڕ، کۆلۆنیالیزم و چەوساندنەوە و نارەزایەتیی گشتی.

روودانی شەڕ

واپێداچێ کە شەڕ هۆکارێکی گرنگ بێ کە بواری لەباری بۆ سەرهەڵدانی شۆڕش رەخساندبێ. زۆربەی شۆڕشە سەکەوتوو و ناسەرکەوتووەکان لە دوای شەڕ روویان داوە. بۆوێنە دەکرێ ئاماژە بە شۆڕشی کۆمۆنی پاریس لە ساڵی ١٨٧١، شۆڕشی رووسیا لە ساڵی ١٩٠٥، شۆڕشی یۆگۆسلاڤیا لە ساڵی ١٩٤٥ و شۆڕشی چین لە ساڵی ١٩٤٩دا بکەین. هەروەها، روودانی شەڕ دەبێتە هۆی ئەوەی کە رژێمە شۆڕشگێرە ساواکان زیاتر خۆ بگرن.

شوورەی ئەمەریکا **Fortress America**

بە پێی ئەم تیۆرە (کە لەو سەردەمەدا باوو بوو کە ئێستا ئەمەریکا، خۆی لە شەڕی دووهەمی جیهانی هەڵنەقرتاندبوو) ویلایەتە یەکگرتووەکان دەبوایە لە دستێوەردان لە کاروباری سیاسەتی نێونەتەوەیی دەرەوەی نیوەگۆی رۆژئاوا خۆ ببۆیرێ و، پشت بە دوورەپەرێزی و چەک و چۆڵی بەهێز ببەستێ، بۆ ئەوەی لە شەڕ نەگلێ.

کۆلۆنیالیزم و چەوساندنەوە

بزووتنەوە شۆڕشگێڕییەکان لە ئاسیا، ئەفریقیا و ئەمەریکای لاتیندا زیاتر بە مەبەستی رزگاربوون لە کۆت وبەندی کۆلۆنیالیزم و چەوساندنەوە سەریان هەڵداوە. ئامانجی ئەو شۆڕشانە ئەوەیە کە، بەسەرنجدان بەوەی کە مافە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانی چینەکانی کۆمەڵگا لە لایەن هێزە بیانیەکانەوە پێشێل دەکرێن، دەبێ هێزە کۆلۆنیالیست و چەوسێنەرەکان تێک بشکێن و، حکومەتی بەکرێگیراوی ئەوان لە نێوخۆی کۆمەڵگادا بروخێنن.

نارەزایەتی گشتی

نالێهاتوویی، لاوازی، گەندەڵی و سەرنج نەدانی دەستەی بەڕێوەبەریی دەسەڵات بە دابینکردنی پێویستیە سەرەکی و بنەڕەتیەکانی خەڵک، یەکێکی تر لە بوارەکانی شۆڕشە، کە لە هێندێک بواردا دەبێتە هۆی پێکهاتنی نارەزایەتیی خەڵک و، لە ئاکامدا، ئایدیا شۆڕشگێڕییەکان لە نێو چینە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵگادا سەر هەڵدەدەن. لەو پێوەندییەدا دەبێ ئاماژە بە دوو حاڵی گرنگ بکەین.

الف _ گەندەڵی و پاوانخوازی لە ڕادەبەدەری سیستەمێکی حکومەتی ناتوانێ بە تەنیا ببێتە هۆی سەرهەڵدانی بزوتنەوەیەکی شۆڕشگێری، چوونکە تەنانەت لەم سەردەمەشدا حکومەتی لەو چەشنەمان هەیە بەبێ ئەوەی کە تووشی هەڕەشەی شۆڕش بووبنەوە. هەر بۆیە ئەگەر ئەمجۆرە حکومەتانە ڕووبەرووی شۆڕش بوونەتەوە بەو هۆیەیە کە بەڕێوبەرەکانی متمانەیان بەخۆ نەماوە. بۆ بەهێزکردنی بنەماکانی دەسەڵاتی خۆیان، خەڵک بەرتەسک دەکەنەوە، یان چەند ریفۆرمێکی ڕواڵەتیان جێبەجێ کردووە کە لە درێژماوەدا نەک تەنیا نەبۆتە هۆی ڕازیبوونی خەڵک، بەڵکوو گروتینیشی بە بزووتنەوەی شۆڕشگێری داوە.

ب_ لەو کۆمەڵگایانەی کە نارەزایەتی گشتی بۆتە هۆکار و پاڵنەری شۆڕش، بزووتنەوە شۆڕشگێریەکان لە درێژماوەدا پێکهاتوون. شۆڕشەکانی ڕۆمی کۆن، فەڕەنسا و ڕووسیا کە دەرنجام و بەرهەمی نارەزایەتی گشتی بوون، لە ماوەیەکی دووروودرێژدا دەستیان پێ کردووە وخۆیان گرتووە و بە هێز بوون و، پاشان لە ژێر ڕێنوێنی سەرکردە شۆڕشگێرەکان، سەریان هەڵداوە. ئەو بزووتنەوە شۆڕشگێریانەی کە بەپێی ئەو هۆکارو پاڵنەرانەی سەرەوە سەریان هەڵداوە (شۆڕشە کلاسیکەکان)، بوونەتە هۆی پێکهاتنی ئەم دوو شێوازەی خوارەوە:

١_ڕووخاندنی ئەو حکومەتەی کە ئێستا لەسەر کارە و، لەجێدانانی سیستەمێکی حکومەتیی دیکە کە بە بڕوای سەرکردەکانی شۆڕش بە باشترین شێوازی حکوومەتی ناسراوە.

٢-هێندێک لە بزووتنەوە بەڕواڵەت شۆڕشگێرەکان کە لە دوای ڕووخانی ڕژێمی پێشوو بە دەسەڵات دەگەن بە کردووە ئامانج شۆڕشگێڕانەکانیان وەلادەنێن و، لە ڕاستیدا هەمان ئامانجەکانی ڕژێمی پێشوو لە چوارچێوەی ڕێکخراو و دەستەیەکی بەرێوبەریی نوێدا بەڕێوە دەبن.

شۆڕشی گۆرباچۆف (شوباتی ١٩٩٠) Gorbachevs ١٩٩٠ Revolution

زاراوەیەکە بە گەلاڵەی گۆرباچۆف، سەرۆک کۆماری سۆڤیەت دەگوترێ کە بەپێی ئەو گەلاڵەیە کۆمیتەی ناوەندی حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤیەت لە کۆبوونەوەی پێنجەمی شوباتی ١٩٩٠دا، بڕیارێکی دەرکرد کە شۆڕشێکی سیاسی لێ کەوتەوە. بەپێی بڕیاری ناوبراو، بڕگەی شەشی دەستووری یەکیەتیی سۆڤیەت کە پێداگری لەسەر ڕۆڵی حیزبی کۆمۆنیست وەک

"پێشەنگ" دەکردەوە، لەو یاسایە سڕایەوە و، بە جێگای ئەو، پێشنیاری پرۆسەی بە دیمۆکراتیزەکردن لە چوارچێوەی سیستەمێکی فرەحیزبی دا هاتە ئاراوە.

ماددەی شەشی دەستوور دیاری کرد بوو کە: " حیزبی کۆمۆنیست، هێزی سەرکردایەتی و ئاراستەدەری کۆمەڵگای سۆڤیەت و ناوەندی سیستەمی سیاسی و ریکخراوە دەوڵەتی وکۆمەڵایەتیەکانی یەکیەتیی سۆڤیەتە. حیزبی کۆمۆنیست مانەوەی خۆی لە خزمەت بە خەڵکدا دەبینێ. حیزبی کۆمۆنیست پشت ئەستوورە بە راهێنانەکانی مارکسیزم ـ لنینیزم، ئاسۆی گشتی گەشەی کۆمەڵگا و رێبازی سیاسەتی نێوخۆ و دەرەوەی یەکیەتیی سۆڤیەت دەستنیشان دەکاو،سەرکردایەتیی پتەوی سۆڤیەتی لە ئەستۆدایەو، سیمایەکی هاوسەنگ و زانستی بە خەباتی ئەم خەڵکە لە پێناو سەرخستنی کۆمۆنیزم دەبەخشێ.

هەموو رێکخراوەحیزبیەکان لە چوارچێوەی دەستووری یەکیەتیی سۆڤیەتی سۆسیالیستیدا کاردەکەن".

هۆکاری سەرەکیی هێنانە گۆری ئەو پێشنیارە ئەوە بوو کە بەسەدان تاقمی سیاسی لە پانتایی خاکی سۆڤیەت پێکهاتبوون و یەکیان گرتبوو، کە لە ئاکامدا دەبووە هۆی سڕینەوەی رۆڵی حیزبی کۆمۆنیست لە کۆمەڵگای سۆڤیەتدا. نارەزایەتی گشتی، ئابووریی دارماو و چوونەسەری رێژەی تاوان بوو بە هۆی ئەوەی کە رق و بیزاری خەڵک بەرامبەر بە سەرکردەکانی حیزبی کۆمۆنیست تەشەنە بکا. هەر بۆیە سەرکردەکانی سۆڤیەت بریاریاندا لە چوارچێوەی بەرنامەی پرۆسترۆیکاو گلاسنۆستدا کۆتایی بە سەروەریی حیزبی کۆمۆنیست بێنن و، پیرەوی لە سیستەمی فرە حیزبی بکەن.

شەڕ *War*

ئەم زاراوە بە هەرجۆرە کردەیەکی زۆرەکی و توندوتیژانە دەگوترێ کە دەوڵەتێک بەرامبەر بە دەوڵەتێکی تر بەرێوەی دەبا بۆ ئەوەی کە ئەو وڵاتە ناچار بکا مل بۆ ئیرادە و ویستی ئەو وڵاتە دانەوێنێ. بە بڕوای کلاوزڤیتز، تیۆری داڕێژی بەناوبانگ، "شەڕ درێژەی سیاسەتە بە کەرەسەیەکی تر".

لە روانگەی کۆمەڵناسیەوە، شەڕ پێکهەڵپڕژانێکی توندو ڕەق و سیستماتیکە کە لە نێوان دوو یان چەند کۆمەڵی سەربەخۆ روو دەدا. لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا شەڕ لە هۆکاری وەک دەسکەوت و تالاّن، ترس لە بێگانە، نیشاندانی هێز و توانایی و تۆڵە سەرچاوەی دەگرت، بەلاّم لە کۆمەڵگاکانی ئێستادا شەڕ لە هۆکاری تیوری و پراکتیکیی ئاڵۆزترەوە سەرچاوە دەگرێ. چۆنیەتیی شەڕ پێوەندیەکی زۆری بە ئاستی پیشەسازییەوە هەیە. شەڕ لە سەردەمی ئێستادا مەترسیەکی گەورەی بۆ سەر مرۆڤایەتی و شارستانیەتی جیهان پێکهێناوە.

چوونکە لە لایەکەوە چەکەکان توانایەکی تێکدارانەی سەرسووڕهێنەریان پەیدا کردووەو، ڕەنگە شەڕە بچووکەکان بن بە شەڕی نێوان چەندین دەوڵەتی جۆراوجۆر.

تایبەتمەندییەکان

١ـ شەڕ دەبێتە هۆی "پێکهەڵپڕژانی چەکداریی نێوان وڵاتان". بە پێچەوانەی شەڕی نێوخۆیی و هەروەها بە پێچەوانەی کردەوەی چەکدارانە لە بەرامبەر سەرهەڵداوەکان و بە دژی دز و ڕێگرەکان، شەڕ ڕووبەڕوو بوونەوە و تێکهەڵچوونی هێزە گشتیەکانی لێ دەکەوێتەوە. لەم بارودۆخەدا، شەڕ بە پێوەندیی وڵاتێک لەگەڵ وڵاتێکی تر شی دەکرێتەوە. بیرۆکەی شەڕ لە مێشکی بیرمەنداندا، بووێتە لە مێشکی ژان ژاک ڕۆسۆدا، گەلاّڵە کرا و، ڕۆسۆ شەڕی پێناسە کرد. هەر وەک چۆن ڕۆسۆ لە کتێبی "پەیمانی کۆمەلاّیەتی" (١٧٦٢) دا دەنووسێ:"بە هیچ شێوەیەک شەڕ پێوەندیی نێوان مرۆڤێک لەگەڵ مرۆڤێکی تر دانیە، ئەوە پێوەندیی وڵاتێک لەگەڵ وڵاتێکی تردایە. لەو پێوەندییەدا، تاکەکەسەکان تەنیا، بە شێوەیەکی لە ناکاو و، تەنیا وەک هاووڵاتی ـ نەک وەک مرۆڤ و، وەک زێرەڤان نەک وەک خاوەن نیشتمان، لەگەڵ تاکەکەسەکانی تر دا دەبن بە دوژمن".

٢ـ شەڕ " بەکەڵک وەرگرتن لەو ئامرازانەی کە بەپێی یاسا نێودەوڵەتیەکان ڕێک خراوە"، بەڕێوە دەچێ. بەم پێیە شەڕ واقعێکی سنووردارە کە لەگەڵ هەلاّیسانی دا بەبێ هیچ جیاوازییەک کۆمەڵێک ڕێوشوێنی یاسایی دیاریکراو چ سەبارەت بە لایەنی شەڕ، چ سەبارەت بە لایەنی سێهەم (بێ لایەن)، دێنێتە ئاراوە. شەڕ لەم پێناسەدا بریتیە لە کردەوەیەکی یاسایی کەهەر وڵاتێک لە کاتی وەدیهێنانی مافی دوژمنایەتیکردندا بەڕێوەی دەبا.

٣ــ شەڕ بەمەبەستی سەپاندنی ئامانجێکی سیاسی، یان بەواتایەکی روونتر سەپاندنی "ئامانجێکی نیشتمانی"، بەڕێوە دەچێ. زانایانی ڕێبازی یاسا عەینیەکان، توخمی ئامانجی نیشتمانیان لە بەرچاو گرتووەو، شەڕ بە "پەنابردن بە هێزی ماددی بە مەبەستی گۆڕینی تەکووزی سەلاحییەتەکانی دەوڵەتێک لە کۆمەڵگای نێونەتەوەیی "دادەنێن ؛ چوونکە لە راستیدا هەرجۆرە کردەوەیەکی توندوتیژانە بەشەڕ دانانرێ. کاتێک ئەمە بەشەڕ دادەنرێ کە بەپێی ڕێسای ڕێککەوتنی کەلڤێگ یان ڕێککەوتنی گشتیی خۆبواردن لە شەڕــ ڕێکەوتی ٢٧ی ئاب ١٩٢٨، وڵاتان لە کردەوەی توندوتیژانە "وەکوو ئامرازێکی سیاسەتی نیشتمانی " کەڵکیان وەرگرتبێ، بە پێچەوانە، پەنابردن بە هێزی زەۆرەکی یان توندوتیژانە کە بە مەبەستی ناچار کردنی بەکۆمەڵ و بەپێی داواکاری یان بەپێی بانگهێشتی کۆڵەکەیەک لە کۆڵەکە نێودەوڵەتیەکان بەڕێوە بچێ، بە شەڕ دانانرێ.

قاچاغی شەر — *Coutraband*

بەو کەرەسانە دەگوترێ کە وڵاتە بێلایەنەکان نابێ بیگەیەننە ئەو دەوڵەتانەی کە لەگەڵ یەکتردا بەشەڕ هاتوون. هەرکام لە لایەنەکانی شەڕ، دەتوانن پاپۆڕی وڵاتانی بێلایەن بەمەبەستی دۆزینەوەی کەرەسە قەدەغەکراوەکان بپشکنن.

لە سەرەتادا قاچاغ تەنیا چەک و چۆڵ و تەقەمەنی و ئامرازەکانی شەڕی دەگرتەوە. پاشان ئەسپ و وڵاخە بارهەڵگرەکانیشی گرتەوە، چونکە بۆ هێزی سوارەو تۆپخانە و هەروەها بۆ راگواستنی چەک وچۆڵی سەربازی کەڵکیان لێ وەردەگیرا.

شەڕ، کەرەسە قەدەغەکراوەکان Prohibited Weapons In Warfare

دەوڵەتە دوژمنەکان لە کەڵک وەرگرتن لە ئامرازە ئازاردەرەکان دەسەڵاتێکی سنووردارایان هەیە و دەستیان ئاوالا نیە. لەم پێوەندییەدا یاسایەکی گرنگ و متمانەدار (ماددەی بیست و دووی کۆنڤانسیۆنی لاهەی ١٩٠٧) دانراوە کە بەپێی ئەو یاسایە کەڵک وەرگرتن لە ئامرازە دڕندەکان قەدەغە کراوە. مەبەست لە ئامرازی دڕندانە ئەو ئامرازانەی شەڕە کە دەبنە هۆی سەرئێشەو بێزارکردنی خەڵک، بەم پێیە ئەم ئامرازانەی خوارەوە قەدەغە کراون:

١_ فیشەکی گڕدار؛ بەپێی ڕاگەیەنراوی سەن پیترزبۆرگ لە ڕێکەوتی ١٨٦٨/١١/١١ قەدەغەکراوە.

٢_فیشەکی پەخشان؛ کەڵک وەرگرتن لەم فیشەکانە کە لە نێو جەستەی مرۆڤدا بڵاو دەبنەوە، بەپێی ڕاگەیەنراوی ٢٩ی تەمووزی ١٨٩٩ قەدەغە کراوە.

٣_ گازە خنکێنەرو ژەهراوییەکان؛ کە بەپێی ڕاگەیەنراوی شەڕی یەکەمی جیهانی لە لایەن هێزەکانی ئەڵمانیاوە کەڵکی لێ وەرگیراو، دواییش لەلایەن هێزە یەکگرتووەکانەوە کەڵکی لێ وەرگیرا. کەڵک وەرگرتن لە گاز لەسەردەمی ئێستادا بەپێی ڕێوشوێنەکانی ڕێککەوتننامەی واشینگتۆن _ڕێکەوتی شەشی شوباتی ١٩٢٢_ سەبارەت بە کەڵک وەرگرتن لە گازی خنکێنەر لە کاتی شەڕداو، پڕۆتۆکۆلی ژنیف _ڕێکەوتی _ حەڤدەی حوزیرانی ١٩٢٥_ سەبارەت بە قەدەغە بوونی گازی خنکێنەرو، گازی ژەهراوی و گازی لەم چەشنەو کەرەسەکانی بڵاوکردنەوەی میکرۆب و باکتری، بەرەسمی و بە ڕوونی قەدەغە کراوە.

داڕێژەرانی یاساکانی لاهە (ماددەی ٢٥ی کۆنڤانسیۆنی ١٩٠٧)، لە نێوان شارێکی کراوە بێ بەرگری و شارێکی داخراو یان شارێک کە دەکرێ بەرگری لێ بکرێ، جیاوازییان داناوە و، تەنیا بۆمبارانکردنی شاری داخراوەکانیان بە ڕەوا زانیوە.

Declaration Of War — ڕاگەیەنراوی شەڕ

بریتیە لە ڕاگەیەنراوی ڕەسمی لە سەر بوونی حاڵەتی شەڕ لە نێوان دوو وڵاتدا. کۆنڤانسیۆنی ١٩٠٧ی لاهە سەبارەت بە دەستپێکردنی شەڕ دەڵێ کە دەبێ ڕاگەیاندنی شەڕ بەر لەوەی شەڕەکە بە شێوەی کردەیی دەست پێ بکا، ڕابگەیەنرێ، بەڵام هەر ئەوانەی کە بۆ خۆیان ئەو کۆنڤاسیۆنەیان مۆر کرد، ڕەچاویان نەکرد.

ڕاگەیەنراوی شەڕ نەک تەنیا هەڵوێستی وڵاتێک لە بەرامبەر دوژمنەکەی دەردەخا، بەڵکوو بارودۆخی نوێ بۆ وڵاتانی بێلایەن ڕوون دەکاتەوەو؛ هێندێک جاریش لە نێو خۆی وڵاتدا بوونی هەل ومەرجی نائاسایی و بردنەسەری ڕادەی دەسەڵات و توانایی دەوڵەت دەخاتە ڕوو.

مانای یاسایی ڕاگەیەنراوی شەڕ واتە ئەوەی کە پێویستە بەر لەوەی شەڕەکە دەست پێ بکا، ڕابگەیەنرێ، بەر بە هێرشی لە ناکاو و بروسک ئاسا لە پلانە سەربازییەکاندا دەگرێ و، لە

لایەکی تر، بەسەرنجدان بەوەی کە شەڕ وەک ئامرازێک بۆ گەریشتن بە ئامانجی ولاّتان ڕۆژ لە دوای ڕۆژ زیاتر پرۆتستۆ دەکرێ، زۆربەی دەوڵەتەکان هەوڵ دەدەن لە ڕاگەیاندنی ڕەسمیی شەڕ ـ هەتا ئەوپەڕی مومکین ــ خۆبپارێزن. زۆربوونی ژمارەی شەڕەکان و ناکۆکییە فیکری و ئایدۆلۆژییەکان لە نێوخۆی ولاّتانیشدا زەربەی لە مانای یاسایی ڕاگەیەنراوی شەڕ داوە. چوونکە ئەگەر دەوڵەتێک لە بەرامبەر یەکێک لە لایەنەکانی دەستپێکەری کێشە نێوخۆییەکانی خۆیدا شەڕ ڕابگەیەنێ، کۆمەڵێک دەرەنجامی لێ دەکەوێتەوە کە بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیک، یاسا بەرەسمی ناسراوەکانی " دوژمن" ئەو لایەنەش کە شەڕەکەی دەست پێکردووە، دەگرێتەوە. شەڕی کۆریا، شەڕی ڤێتنام وشەڕی عێراق لە دژی ئێران بە نموونەی ئەو شەڕانە دەژمێردرێن کە بەبێ ڕاگەیەنراوی شەڕ لە لایەن دەستپێکەرانی شەڕەوە دەستیان پێکردووە.

کۆتایی شەڕ *Termination Of War*

کۆتایی شەڕ زیاتر لە ڕێگای گرێدانی ڕێککەوتننامەی ئاشتی لە نێوان لایەنەکانی شەڕ پێکدێ، بەلاّم ڕەنگە لە هێندێک حاڵەتیشدا بەبێ گرێدانی ڕێککەوتننامە، کۆتایی بە شەڕبێ:

یەکەم : کاتێک کە یەکێک لە لایەنەکانی شەڕ بە تەواوەتی لاواز بووبێ و دەوڵەتی سەرکەوتوو بە تەواوەتی ئەو ولاّتە داگیر بکا. وەک ئەوەی کە دەوڵەتی پرۆس، دەوڵەتی "هانۆڤێر"ی بە بێ گرێدانی هیچ ڕێککەوتننامەیەک بە خۆیەوە لکاند.

دووهەم: ئەو کاتە کە هیچکام لە لایەنەکانی شەڕ نەتوانن لە ڕێگای سەربازییەوە بە ئامانجەکانیان بگەن، واتە هیچکامیان توانایی لە نێو بردنی یەکتریان نەبێ، و بەبێ گرێدانی ڕێککەوتننامەیەک دەست لە شەڕ و پێکدادان هەڵدەگرن و کۆتایی بە شەڕ دێنن. دیارە ئەم بارودۆخە زەرەرو زیانێکی زۆری لێ دەکەوێتەوە، چوونکە کۆتاییهێنان بە شەڕ و دەرئەنجام و و کاریگەرییانەی کە دەبێ بە شێوەیەکی یاسایی چارەسەر بکرێن، بە شێوەیەکی شاراوەو نادیار دەمێنێتەوە؛ واتە کوتایی هاتنی یەکجارەکی بەشەڕ دیار نیە. نموونەی ئەمجۆرانە لە مێژوودا زۆر دەگمەنەو، دەکرێ تەنیا ئاماژە بە شەڕی ١٧١٧ی نێوان پۆڵەندا و سوید بکرێ.

Afghan War

شەڕی ئەفغانستان

دوای کودیتای ١٧ی حوزەیران ١٩٧٣ی ژەنەڕاڵ داوودخان کە رووخانی رژێمی پاشایەتیی چل ساڵەی محەممەد رەزاشا (_١٩٧٣_١٩٣٣) و دەرپەڕانی ناوبراو، بۆ رۆمی لێکەوتەوە، رژێمی کۆماری جێگای سیستەمی پێشووی گرتەوە. داودخان ئەگەرچی پشتیوانیی یەکیەتیی سۆڤیەتی لەو پێوەندییەدا بەدەست هێنا بوو، بەڵام دەیویست پشتیوانیی هۆز و عەشیرە جۆراوجۆرەکانی ئەفغانستایش بەدەست بێنێ، تاکوو لەم رێگایەوە بەستراوەیی ئەم وڵاتە بە سۆڤیەت کەم بکاتەوە. ناوبراو بە پشت بەستن بە وڵاتە خاوەن نەتەوەکانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست تارادەیەک سەرکەوتوو بوو. هەروەها دەستووری نوێی ئەم وڵاتە لە ساڵی ١٩٧٧ دارێژرا؛ بەڵام سیاسەتی نزیکایەتیی بە رۆژئاوای داود خان بەدڵی سۆڤیەت نەبوو و، ناوبراو لە کودیتای نیسانی ١٩٧٨ی ناسراو بە "شۆڕشی پور" کە لە لایەن نوور محەممەد تەرەکی سەرکردەی باڵی رادیکاڵ گەلْ "حیزبی هەڵوەشاوەی کۆمۆنیستی دیمۆکراتیکی گەلی ئەفغانستان" (PDPA) بەڕێوەچوو، کوژراو، تەرەکی وەک "سەرۆکی ئەنجوومەنی شۆڕش" جڵەوی دەسەڵاتی بەدەستەوە گرت. دەستوورێکی نوێ لەسەر بنەمای تاک حیزبی دارێژراو، رێککەوتننامەی دۆستایەتی و هاوکاری و بەرگریی دوو لایەنەش لە نێوان یەکیەتیی سۆڤیەت و ئەفغانستاندا مۆرکرا(١٩٧٩)و، چەندین ریفۆرمیش لە بوارەکانی کۆمەڵایەتیدا پێشکەش بە خەڵک کران.

ئەو ریفۆرمە رادیکاڵانەی کە بەمەبەستی وەگەڕخستنی جەماوەر هەژارەکان و بەدەستهێنانی پشتیوانیی سەرکردە نەریتیەکانی هۆز و عەشیرەکان جێبەجێ کرا لەگەڵ دژایەتیەکی توندی پارێزگاران بەرەوڕوو بوو و، لەم پێوەندییەدا بە هەزاران کەسی ئاوارە پەنایان بۆ ئێران و پاکستان برد.

لە ناوچەی "هەرات"یشدا شۆڕشێکی مەزن وەڕێخرا. کێشەکانی نێوباڵەکان توندتر بووو، "تەرەکی"یش بە هۆی کودیتایەک کوژرا (١٩٧٩). حەفیزوڵڵا ئەمین کە پۆستی سەرۆک وەزیری و وەزیری کاروباری دەرەوەی وڵاتی لەئەستۆ بوو، لە ئاکامدا بوو بە سەرۆکی ئەنجوومەنی شۆڕش.

حکوومەتی "ئەمین"یش نەیتوانی کۆتایی بە کێشە وشۆڕشە نێوخۆییەکان بێنێ. شەپۆلی ئەم کێشە وشۆڕشانە سۆڤیەتی ناچار کرد تاکوو بیر لە کودیتایەکی تر بە دژی ئەم رژێمە بکاتەوەو، لە

ئاکامیشدا رژێمی ئەمین بە کودیتایەک لە کانوونی یەکەمی ١٩٧٩دا رووخێندراو، کوژرا. دوابەدوای ئەم رووداوە، "بەبرەک کارمیل"، سەرۆکی دوورخراوەی باڵی ئاڵای "حیزبی کۆمۆنیستی دیمۆکراتیکی گەلی ئەفغانستان" بە پشتیوانیی چل هەزار کەس لە هێزەکانی سۆڤیەت لەسەر تەختی دەسەلاّت پاڵی دایەوە و، بەم شێوەیە خاکی ئەفغانستان لە لایەن هێزەکانی سوپای سوورەوە کەوتە بەرهێرش. ژمارەی ئەو هێزانە سەرەڕای دژایەتیی بەربلاّوی ولاّتانی جیهان لەگەڵ ئەم کارە، رۆژ لەگەڵ رۆژ زیادی کردو، زۆر لە ولاّتانی وەک ئێران، چین، ئەمەریکا، پاکستان، و.... هتد بە هاوکاریە ماددی و مەعنەوی و هەروەها سەربازییەکانی خۆیان پشتیوانیان لە بزوتنەوەکانی لە حاڵی دامەزرانی موجاهدین لە بەرامبەر هێزەکانی سۆڤیەتدا دەکرد.

لە حاڵێکدا کە ژمارەی سەربازانی سوپای سوور لە ساڵی ١٩٨٥، گەیشتە ١٢٠٠٠٠کەس، بەلاّم بزووتنەوە پارتیزانیەکانی موجاهدین کێشەیەکی زۆریان بۆ رووسیەکان نابۆوەو، بەربەستیان لەبەردەم پێشڕەویی سووپای سوور دروست کردبوو. بەلاّم سەرەنجام رووسەکان بە داگیرکردنی ناوچەی واخان بە کردەوە ناچەی نفوز دەسەلاّتی خۆیان تاکوو سنوورەکانی پاکستان بەرفراوان کرد.

یەکیەتیی حەوتەوانەی موجاهدینی ئەفغان کە سەرکردایەتی شەڕ لە دژی سۆڤیەت و لە ئاکامدا کۆمۆنیزمیان لەئەستۆ بوو، لەو حیزب و تاقمانە پێک دەهات:

١ــ کۆمەڵەی ئیسلامیی ئەفغانستان بە سەرۆکایەتی بورهانەدین رەببانی

٢ــ بەرەی رزگاریی نیشتمانیی ئەفغانستان بە سەرۆکایەتی پرۆفیسۆر "ئیبغەاللە مجددی "

٣ــ حیزبی ئیسلامی بەسەرۆکایەتی ئەندازیار گوڵبەدین حیکمەتیار

٤ــ حیزبی ئیسلامی بە سەرۆکایەتی یونس خالس

٥ــ برایەتی نەتەوەیی ئیسلامیی ئەفغانستان بە سەرۆکایەتی پیر سەید ئەحمەد گەیلانی

٦ــ بزوتنەوەی شۆڕشی ئیسلامی بە سەرۆکاییەتی محەممەد نەبی

٧ــ یەکیەتیی ئیسلامیی ئازادیی ئەفغانستان بە سەرۆکایەتی عەبدولرەسووڵ سەییاف سەرۆکایەتی یەکیەتیی حەوتەوانە لە ساڵی ١٩٨٨ دا بە نۆرە لە دەستی گوڵبەدین حیکمەتیار، بورهانەدین رەببانی و ئەحمەد شا مەسعوود (ناسراو بە شێری دۆڵی پێنج شێر)دابوو.

یەکیەتیی حەوتەوانەی موجاهدین بڕیاریدا بوو کە دوای بەدەستەوە گرتنی دەسەڵات، "مجددی" بە سەرۆک کۆماری و عەبدولڕەسوول سەییاف بە پۆستی سەرۆک وەزیری هەڵبژێرێ.
بە زیاد بوونی خەسارتەکانی سووپای سوور هاتنە سەرکاری گۆرباچۆف، ناوبراو هەوڵی ئەوەی دا کە هەرچی زوتر پێی سووپای سوور لە زلکاوی ئەفغانستان دەربکێشێ. لەم رووەوە، لە مانگی ئایاری ١٩٨٦دا، دوکتۆر "نەجیب الله ئەحمەد زای" سەرۆکی پۆلیسی نهێنیی ئەفغانستان ناسراو بە "خاد" بوو بەجێنشینی بەبرەک کارمیل و، لە تشرینی یەکەمی هەمان ساڵدا ٨٠٠٠ کەس لە هێزەکانی رووسی بەنیشانەی نیاز پاکی لە ئەفغانستان چوونە دەر.
لە شوباتی ١٩٨٨دا گۆرباچۆف پێشنیاری کرد کە هێزەکانی سووپای سوور بەپێی خشتەیەکی زەمەنیی ٩ مانگە واتە لە مانگی ئایاری ١٩٨٨ هەتا شوباتی ١٩٨٩ خاکی ئەفغانستان بەجێ بێڵن. ئەم کارە نەبووە رێگرێک لەبەردەم درێژەپێدانی شەڕی نێوخۆیی موجاهدین لەگەڵ دەوڵەتی ناوەندیی ئەفغانستان دا. موجاهدین بانگەشەیان بۆ ئەوە دەکرد کە ٨٥ لە سەدی خاکی ئەفغانستانیان لە بەردەست دایە، بەڵام دەوڵەتی ناوەندیش درێژەی بە فشارەکانی خۆی بۆ جێبەجێ بوونی رێککەوتنێکی سیاسی دەدا.
کاری لێکدان و پێکدادان بە شێوەیەک زۆر ببوو کە دەوڵەتەکانی ئەمەریکا و سۆڤیەت بڕیاریان دا تاکوو لە یەکەمی مانگی کانوونی یەکەمی ١٩٩٢ چیتر چەک وچۆڵ بۆ لایەنەکانی شەڕ نەنێرن. لەگەڵ لەبەریەک هەڵوەشانەوەی سۆڤیەتدا، پاڵەپەستۆی موجاهدینیش بۆسەر دەوڵەتی ناوەندی زیادی کردو، دکتۆر نەجیب الله لە ١٦ی نیسانی ١٩٩٢دا وازی لە دەسەڵات هێنا.
لێکدان و پێکدادانی تاقمە جۆراوجۆرەکانی موجاهدین لەگەڵ یەکتر لە ئاکامدا بوو بە هۆی گرێدانی "رێککەوتننامەی پیشاوەر" لە تشرینی دووهەمی ١٩٩٣و، سەرۆک کۆماریی دوو مانگەی پرۆفیسۆر "مجددی" و سەرۆک وەزیرانیی مامۆستا عەبدولسەبوور فەرید. دوای کۆتایی ئەم دوو مانگە، دەسەڵات بۆ بورهانەدینی رەببانی گوازرایەوە، پۆستی وەزارەتی بەرگریش درا بە "ئەحمەدشامەسعوود".
دوای ئەوەی کە رەببانی ئەنجوومەنی چارەسەری (شواری اهل حل و عقد)ی بەمەبەستی هەڵبژاردنی سەرۆک کۆماری نوێ گۆڕی، ئەنجوومەن، جارێکر تر ناوبراوی بە سەرۆک کۆماریی ئەفغانستان هەڵبژارد (کانوونی دووهەمی ١٩٩٣).

حیزبی ئیسلامیی حیکمەتیار کە لەم هەڵبژاردنە نارازی بوو، بەتووندی هێرشیان کردە سەر پێگەکانی دەوڵەتی ناوەندی و، لەئاکامدا رەببانیان ناچار بە دانوسان و رێککەوتن کرد. بە ناوبژیوانیی دەوڵەتەکانی پاکستان، ئێران و عەرەبستان لایەنەکانی شەڕ لە ئیسلام ئابادی پایتەختی پاکستان کۆبوونەوەو، دوای چەند رۆژ باس و خواس، "رێککەوتننامەی ئیسلام ئاباد"یان، بەمەبەستی کۆتایی هێنان بە کێشەو ناکۆکیەکانی نێوانیان مۆر کرد. (مارتی١٩٩٣).

یەکێک لە کێشە سەرکیەکانی تاقمەکان لەسەر هێشتنەوە یان لابردنی ئەحمەدشامەسعوود لە وەزارەتی بەرگری و بەرێوەبردنی ئەو وەزارەتە بەشێوەی هاوبەش و بەبەشداری هەموو لایەنەکان بوو. جێبەجێکردنی رێککەوتننامەی ئاماژەپێکراو لە لایەن ئێران، پاکستان وعەرەبستانەوە، گەرەنتی کرا.

لەگەڵ جێبەجێکرانی ئەو رێککەوتننامە، رەببانی لە پۆستی سەرۆک کۆماریدا مایەوە و، ئەندازیار گولبەددین حیکمەتیار بۆ پۆستی سەرۆک وەزیران هەڵبژێردرا. پاش ماوەیەک واتە دوابەدوای قووڵتر بوونی ناکۆکیی نێوان رەببانی و حیکمەتیار و هەروەها سەرهەڵدانی دیاردەیەک بە ناوی تالیبان، واتە ئەو میلیشیایانەی کە ئەفغانستان دەیگووت لەلایەن پاکستانەوە پشتیوانیی سیاسی، سەربازی و ماڵی دەکرێن، گرێ پووچکەی ئەفغانستان بە داگیر کرانی بەشێکی گرنگ لە وڵات لە لایەن تالیبان و هەروەها داگیرکرانی بەشێکی زۆر لە ناوەندسەربازییەکان لەلایەن ئەو تاقمەوە، رۆژ بە رۆژ ئالۆزتر دەبوو و؛ سەرەرای ناوبژیوانیەکانی رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان بۆ کۆتایی هێنان بەشەڕی نێوخۆیی، ئەم هەولانە بە دەرەنجامێکی ئەوتۆ نەگەیشتن.

بەدوای هێرشی هەمە لایەنەی تالیبان بۆ سەر ناوەندەکانی حکومەت و گرتنی پایتەختی ئەفغانستان (ئەیلوولی ١٩٩٦)، ژەنەراڵ نەجیب لەگەڵ براکەی لەگۆرەپانی ئاریانای کابول، لە سێدارە دران و، رەببانی لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە بەرپرسان بەرەو ناوچەکانی باکوور پاشەکشەیان کرد. شەڕێکی دوورودرێژ بە توندییەکی جیاوازەوە لە سەرانسەری ئەفغانستان تاکوو ئەیلوولی ٢٠٠١ درێژەی هەبوو و، لە ماوەی ئەو ٥ ساڵەدا تالیبان توانی ٩٠ لەسەدی خاکی ئەفغانستان بەدەستەوە بگرێ و حکومەتێک دامەزرێنێ، کە تەنیا لە لایەن پاکستان، عەرەبستان و ئەمارانی یەکگرتووی عەرەبییەوە بەرەسمی ناسرا. تالیبان بە جێبەجێکردنی شێوازێکی کۆنەپەرستانەو دواکەوتوو، دەستی بە لێدان و کوتانی ژنان، منداڵان و پیاوانی ئەفغانی کردو، ئەفغانستانی کرد بە پێگەی کۆمەڵێک پیاوی

دواکەوتوو وکۆنەپەرەست. مەلامحەممەد عومەر کە وەک "امیر المومنین" حکوومەتی بەسەر ئەفغانستاندا دەکرد، بە دارشتنی چەندین یاسا و ڕێوشوێن بە ناوی "شەریعەت" ئەفغانستانی لە بەرچاوی خەڵکی دونیا خست. بە دوای کوژرانی ئەحمەدشامەسعوود لە کردەوەی تیرۆریستیی ٩ی ئەیلوولی ٢٠٠١ داو ڕووداوی ١١ی ئەیلوولی ٢٠٠١، ئۆسامە بن لادن لە لایەن ئەمەریکاوە بە تۆمەتباری ژمارەیەک لە قەڵەم درا.

ئەمەریکا دوای بەدەستەوەنەدانی بن لادن لە لایەن ئەفغانستانەوە، لە ٧ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠١ دا چەندین هێرشی کردە سەر خاکی ئەم ولاتەو، بەشێکی بەرچاوی لە خاکی ئەو ولاتە بۆمباران کرد و هێزەکانی پیادەی ئەمەریکاش لە زۆر ناوچەی ئەفغانستان سەنگەریان گرت. یەکیەتیی باکووریش کەڵکی لەم دەرفەتە وەرگرت و، دەستی بە پێشڕەوەی بەرەو کابول کرد و لە ١٤ی تشرینی دووهەمدا کابوولی ئازاد کرد.

لە دوای پێکهاتنی لۆیی جەرگە (حوزیرانی ٢٠٠٥)، حامید کارزای بوو بە سەرۆکی دەوڵەتی ئەفغانستان.

شەڕی ئێران وعێراق (١٩٨٨_١٩٨٠) Iran – Irag War

ئەم زاراوەیە بە شەڕی هەشتساڵەی نێوان عێراق و ئێران دەگوترێ کە لە دوای ٦٣٧ جار هێرشی سوپای عێراق بۆ خاکی ئێران لەسەر سنوورەکاندا، دەستی پێکرد. لە کاتژمێر ١٤ی ڕۆژی ٢١ی ئەیلوولی ١٩٨٠ هێزە ئاسمانیەکانی عێراق بەدەیان فڕۆکەی سەربازی دەستیان بە بۆمبارانکردنی فڕۆکەخانەکانی نێوخۆ و نێونەتەوەیی و بنکە ئاسمانیەکانی ئێران کردو، هاوکات لەگەڵ ئەمەش، شارە سنوورەییەکانی خورەمشەهر، سوسەنگرد، بۆستان، مێهران، دیهلوران، قەسری شیرین، هۆویزە، نەوت شار، سومارو موسیانی داگیرکردو، شارەکانی ئابادان، ئەهواز، دیزفول، شوشتەر، ئەندیمێشک، ئیسلام ئابادی ڕۆژئاوا و گیلانی ڕۆژئاوای دایە بەر هێرشی تۆپخانەکانی خۆی.

سۆپای عێراق دوای پەڕینەوە لە سنوورە هاوبەشەکان بە پشتیوانیی ئاگری تووندی تۆپخانەکانی خۆی، بەخێرایی یەکی سەیر پێشڕەوی کردە نێو خاکی ئێران و، هەتا کۆتایی ساڵی ١٩٨٠و بەکردنەوەی بەرەیەکی تر لە ناوچەی کوردستاندا توانی نزیک بە چواردەهەزار کیلۆمەتری دووجا لەخاکی ئێران داگیر بکا.

هێرشی "فتح المبین" کە لە نیسانی ١٩٨٢دا دەستی پێکرد سەرتای هەڵگەڕانەوەی بارودۆخی شەڕ بوو و، هەوڵەکانی هێزەکانی ئێران بوو بە هۆی ئازاد کردنی ئەو ناوچانەی کە عێراق داگیری کردبوون و هەروەها شاری خورەمشەهریش ئازاد کرا.

عێراق سەرەڕای چاوپۆشی لە ستراتیژیی هێرشی بەرفراوانی خۆی وبۆچوونەدەر لەو بۆنبەستە، چەندین تاکتیکی جۆراوجۆری تاقی کردەوەو، دوای شکست خواردن لە هێرشەکانی "فتح المبین" و "بیت المقدس"، ستراتیژیی بەرگریی ڕەهای گرتەبەر. بەرگریی هێزەکانی ئێران، عێراقی ناچار کرد تاکوو بۆ چوونەدەر لەو بۆنبەستە، شەرەکە بۆ کەنداوی فارس بگوازێتەوە و، شەڕی نەوت هەڵگرەکان دەست پێ بکا.

شەڕ لە کەنداوی فارس و هێرشی بەردەوام بۆسەر نەوت هەڵگرەکان، بواری بۆ دەستێوەردانی ئەمەریکاو زلهێزەکانی تری ڕۆژئاوا لەوێدا خۆش کردو، دەوڵەتی کوێت بەرەسمی داوای لە ئەمەریکا و سۆڤیەت کرد تاکوو لە ژێر ئاڵای خۆیان پارێزگاری لە نەوت هەڵگرەکانی ئەو وڵاتە بکەن.

ڕووداوەکانی تر لەماوەی شەڕدا تاکوو پەسندکردنی بڕیارنامەی ٥٩٨و ڕاگەیاندنی ئاگربەست، بەپێی پێرست بریتین لە:

١ـ دەسپێکردنی شەڕی شارەکان (مارتی ١٩٨٤) و، هێنانەگۆڕی تیۆری شەری هەمەلایەنە یان ئاشتیی هەمە لایەنە لەلایەن عێراقەوە.

٢ـ هێرشی هێزە ئاسمانیەکانی عێراق بۆ سەر ناوی ئەمەریکیی ستارک (١٩٨٦).

٣ـ هێرشی کۆپتەرە شەرکەرەکانی ئەمەریکا بۆ سەر پاپۆری ئێران ـئەجر (١٩٨٦).

هێرشی بەرامبەرانەی ئێران (١٩٨٤) ودرێژەی شەڕی شارەکان لە نێوان لایەنەکاندا بەدرێژایی بەهاری ١٩٨٥؛ مارتی ١٩٨٦ و بەهاری ١٩٨٧.

٤ـ پەسندکردنی بڕیارنامەی ٥٩٨ لەلایەن ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەیەکگرتووەکان لە تەممووزی ١٩٨٧.

٥ـ پەسندکردنی بەرەسمیی بریارنامەی ٥٩٨ لەلایەن ئێران لە ١٦ی تەممووزی ١٩٨٧دا.

٦ـ پێکهاتنی ئاگربەست لە بەربەرەکانی شەڕدا لە ئابی ١٩٨٧دا.

پێشێل کرانی یاسا و ڕێوشوێنە نێونەتەوەییەکان لەلایەن ڕژێمی عێراقەوە

عێراق لە ماوەی هەشت ساڵ شەڕی خۆی لەگەڵ ئێراندا، چەندین ڕێککەوتننامە و کۆنڤانسیۆنی پێشێل کردو، کە بە کورتی ئاماژەیان پێ دەکەین:

١_ جارنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان سەبارەت بە پەنانەبردنە بەر هێزو، گەڕان بە دوای ڕێگا چارەی ئاشتیانە بۆکێشەکان.

٢_ ڕێککەوتننامەی ٦ی مارتی ١٩٧٥.

٣_ کۆنڤانسیۆنە چوار کوچکەکانی ژنێف.

٤_ پرۆتۆکۆلی ١٩٢٥ی ژنێف سەبارەت بە قەدەغە بوونی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی.

٥_ڕێککەوتننامەی١٢ی حوزەیرانی ١٩٨٤ی سکرتێری گشتیی نەتەوەیەکگرتووەکان سەبارەت بە هێرش نەکردنی ئاسمانی، تۆپخانەو موشەکی بۆسەر ئەو ناوچانەی کە خەڵکی لێ دەژی.

٦_ کۆنڤانسیۆنی مافە دەریاییەکان.

٧_ کۆنڤاسیۆنی کوێت سەبارەت بە پاراستنی ژینگە و بۆمبارانی چاڵە نەوتیەکان.

٨_ کۆنڤانسیۆنی شیکاگۆ.

٩_ ڕێوشوێنەکانی یونسکۆ بۆ پاراستنی بینا و شوێنەوارە کۆن و مێژووییەکان.

١٠_ ڕێوشوێنەکانی ئاژانسی نێونەتەوەیی وزە و ماددەی ٥٦ی پرۆتۆکۆلی ١٩٧٠ی ژنێف بەپێی بەندی یەکەمی بڕیارنامەی ٤٠٧ی ئاژانسی نێونەتەوەیی وزە.

ڕووداوەکانی دوای پێکهاتنی ئاگربەست

ئەنجومەنی ئاسایشی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان لە ڕێکەوتی ٨ی ئابی ١٩٨٧دا بڕیارنامەی ٦١٩ی پەسند کرد کە بەپێی ئەو بڕیارنامە، چەندین گرووپی چاوەدێریی سەربازیی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ئێران و عێراق (یونیماگ) دا دامەزرێن و، دەنێردرێنە سنوورەکانی ئێران.

دەستپێکی وتووێژەکانی ئاشتی

یەکەمین خولی و تووێژە ڕەسمیەکانی ئاشتی لە نێوان عێراق و ئێراندا بە چاوەدێریی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان لە ١٨ی ئابی ١٩٨٧ لەژنێف دەستی پێکرد، بەڵام بە هۆی ئەوپێش مەرجانەی کە لە لایەن عێراقەوە سەبارەت بە ڕووباری ئەروەند (شگ العرب) و ئازادیی هاتووچۆی پاپۆڕەکانی ئەو وڵاتە لە کەنداوی فارسدا خرانە ڕوو، وتووێژەکانی ئاشتی تووشی شکست کرد.

پێداگرییەکانی عێراق بوو بە هۆی ئەوەی کە لەساڵەکانی ١٩٨٧ و١٩٨٨ دا هیچ جۆرە پێشکەوتنێک لەوتووێژە دوولایەنەکان وەدی نەیە و، لە کۆتایی ساڵی ١٩٨٨ پێوەندیی عێراق لەگەڵ رۆژئاوا و بەتایبەتی ئەمەریکا رووی لە گرژی و ئاڵۆزی کرد. لێدوانەکانی سەدام حوسێن و هەڕەشەکانی ناوبراو لە رۆژئاوا، بارودۆخێکی پێک هێنا کە ئەنجوومەنی ئاسایش راگەیەنراوێکی دەرکرد تاکوو لەودا داوا لە هەردوو لایەن بکا کە هاوکاری لەگەڵ سکرتێری گشتی UNدا بکەن. لەو پێوەندییەدا هەر دوولا بە شێوەیەکی گشتی رازیبوونی خۆیان بۆ پلانی نوێی سکرتێری گشتی راگەیاند.

ئاڵ وگۆڕی نامەکان لە نێوان سەرۆک کۆمارەکانی دوو وڵات دا

لە کۆتایی نیسانی ١٩٨٩دا سەدام حوسێن، سەرۆک کۆماری عێراق نامەیەکی بۆ کاربەدەستانی ئێران نارد. ناوبراو لەو نامەدا سەرەڕای ئاماژەکردن بەمەترسیەکانی سەهیۆنیزم [نووسەر] و هێندێک لە زلهێزەکان و وڵاتە گەورەکان بۆ سەر عێراق و نەتەوەی عەرەب، پێشنیاری کرد تاکوو وتووێژێکی راستەخۆ لە نێوان هەر دوولایەندا لە مەککە بەڕێوە بچێ.

سەدام کە ئامانجی داگیرکردنی کوێتی لە مێشکیدا دەخولایەوە، بە ناردنی نامەیەکی تر، وتووێژی راستەخۆی بەتەنیا رێگای گەیشتن بە ئاشتی ناو برد.

لە ٢ی ئابی ١٩٨٩دا عێراق لە نامەیەکی دیکەی بۆ ئێران دا بۆیەکەمین جار باسی لە مەسەلە گرنگەکان کردبوو. عێراق پێشنیاری کردبوو تاکوو وتووێژەکان سەبارەت بە " شگ العرب " لە سێ تەوەردا بێنە گۆڕێ:

١ـ دەسەڵاتدارەتیی تەواو بەسەر رووبارەکە هی عێراق بێ، چوونکە ئەوە مافی مێژوویی و رەوای عێراقە.

٢ـ پیادەکردنی دەسەڵات بەسەر " شگ العرب" لە لایەن عێراقەوە، وێڕای جێبەجێکردنی شێوازی دیاریکردنی هێڵی تالڤێگ بۆ هاتوچۆی پاپۆرەکان.

٣ـ ناردنی کێشەی " شگ العرب" بۆ دادوەری، بەپێی یاسایەک کە هەر دوولایەن لەسەری کۆک بن.

هەروەها عێراق لەو نامەدا داوای پشتگوێ خستنی بەندی ٦ی بڕیارنامەی ٥٩٨ی سەبارەت بە دیاریکردنی لایەنی دەستپێکەری شەڕی کردبوو. سێ ڕۆژ دوای ناردنی ئەو نامە، سوپای عێراق سنووره هاوبەشەکانی خۆی لەگەڵ کوێتدا بەزاند و، خاکی ئەم وڵاتەی داگیر کرد.

١٢ ڕۆژ دوای داگیرکردنی کوێت، واتە لە ١٤ ئابی ١٩٩٠، ڕادیۆی عێراق نامەی سەرۆک کۆماری ئەو وڵاتەی لە پێوەندی لەگەڵ پەسندکردنی ڕێککەوتننامەی ١٩٧٥ی خوێندەوە.

بەدوای پاشەکشەی هێزەکانی عێراق لە خاکی ئێران کە لە ڕۆژی ٩ی ئابی ١٩٩٠دا دەستی پێکرد، ئەو هێزانە لە ماوەی ٥ ڕۆژدا بۆ دیوی سنووره نێونەتەوەییەکان پاشەکشەیان کرد.

عێراقیەکان بە گشتی ٢٣٦٣ کیلۆمەتر دووجا لە خاکی ئێرانیان لەبەردەست دا بوو کە دەستیان بە چۆلکردن و پاشەکشە کرد، بەڵام هێندێک لە ناوچەکانیان هەروا لەبەردەست دابوو. پانایی ئەو ناوچانە ٦٠٠ کیلۆمتری دووجا دەبوو. بەپێی لێدوانی عێراقیەکان، ئێران دەبوایە بەپێی ڕێککەوتننامەی ١٩٧٥ ناوچەکانی میمک، "زین المقدس" و" سیف السعد" بە عێراقیەکان بدا، چوونکە ڕژێمی شا لە ئەسپاردنی ئەو ناوچانە بە عێراق خۆی بواردووە.دیارە دەبێ ئەوە بگوترێ کە یەکێک لە بیانووەکانی هەڵوەشاندنەوەی ڕێککەوتننامەی ١٩٧٥و هێرش بۆسەر ئێران هەر ئەو بابەتە بوو. ئەم ناوچانە بەپێی بانگەشەی کاربەدستانی عێراق نزیک بە ٣٠٠ کیلۆمەتری دووجایە، لە حاڵێکدا ئەوەی کە لەبەردەستی عێراقیەکاندا مابۆوە، زۆر لەوە زیاتر بوو.

باشتر بوونی پێوەندییەکانی دوو وڵات

بە دوای پەسندکردنی ڕێککەوتننامەی ١٩٧٥ وپاشەکشەی هێزەکانی عێراق بۆ پشت سنووره دەستنیشانکراوە نێونەتەوەییەکان،لیژنەیەک لە حوزەیرانی ١٩٩٠ هاتە تاران و، باس لەم بابەتانە کرا:

١ــ دانانی تێلە سنوورییەکان؛

٢ــ گۆڕینەوەی دیلەکان؛

٣ــ قەیرانی کەنداوی فارس؛

٤ــ دابینکردنی ئاسانکاری بۆ سەردان و زیارەتی شوێنە پیرۆزەکان؛

٥ــ دەستپێکرنەوەی پێوەندییە دوولایەنیەکان و، کردنەوەی باڵوێزخانەکان لە هەردوو وڵاتدا.

لەم پێوەندییەدا وەزیری دەرەوەی ئێران لەسەر بانگهێشتیی هاوتا عێراقیەکەی خۆی لە ئابی ١٩٩٠دا سەفەری بۆ بەغدا کردو، عێززەت ئیبراهیم، جێگری سەرۆک کۆماری عێراق بە سەرۆکایەتی وەفدێکی سیاسی و ئابووری سەردانی ئێرانی کرد (تشرینی یەکەمی ١٩٩٠).

ئاڵۆزیی دووبارەی پێوەندییەکان

دوای هێرشی هێزە هاوپەیمانەکان بە سەرۆکایەتی ئەمەریکا بۆ سەرعێراق (کانوونی دووهەمی ١٩٩١)، دەوڵەتی ئەو وڵاتە رایگەیاند کە لە ماوەی شەڕدا ١٤٨ فڕۆکەی سەربازی و نەفەرهەڵگری عێراق لە خاکی ئێراندا نیشتوون و، داوا لە ئێران دەکا کە بۆ ئەم وڵاتەیان بگێڕێتەوە.ئێران رایگەیاند کە ٢٢ فڕۆکەی عێراق لە ئێران نیشتۆن. ژمارەیەک لەو فڕۆکانە هی کوێت بوون، کە عێراق لەو وڵاتە هێناونی و، لە ئێران نیشتوونەوە. ئێران فڕۆکەکانی کوێتی ناردەوە بۆ کوێت و رایگەیاند هەر کاتێک کۆمیتەی گەمارۆی ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەیەکگرتووەکان بە ئێران بڵێ کە ئەو فڕۆکانە بنێرێتەوە، ئێران ئەوانیش دەنێرێتەوە بۆ عێراق. بەمەبەستی جێبەجێکردنی بەندی ٦ی بریارنامەی ٥٩٨، سکرتێری گشتی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ١٤ی ئابی ١٩٩١دا داوای لە ئێران و عێراق کرد تاکوو راپۆرتێکی تێروتەسەل لە سەر روانگەی خۆیان سەبارەت بە دەستپێشخەری شەڕ هەتا ١٤ی ئەیلوول پێشکەش بە ناوبراو بکەن. دوای هەڵسەنگاندنی راپۆرتەکان، سکرتێری گشتیی سەرەنجام لە راپۆرتی خۆیدا (ئەیلوولی ١٩٩١) بۆ ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەیەکگرتووەکان، رایگەیاند کە دەوڵەتی عێراق بەرپرسی دەستپێشخەری شەڕ لە دژی ئێران لە ٢٢ی ئەیلوولی ١٩٨٠دا بووە.

رادەی زیانەکان

بە پێی لێکۆڵینەوەی لیژنەکانی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان رادەی ئەو زیانانەی کە لە ئێران کەوتوون، بەو شێوە بووە:

١: رادەی زیانە ڕاستەخۆکان، ٩٧,٢میلیارد دۆلار،

٢: رادەی زیانە ناڕاستەخۆکان، ٣٤,٥٣٥ میلیارد دۆلار،

ئێران رادەی زیانەکانی بە ١٠٠٠ میلیارد دۆلار راگەیاندووە.

بابەتە هەڵپەسێردراوەکانی دوولایەن

گرنگترین بابەتەکانی دوو وڵات کە ئێستا بە چارەسەر نەکراوی ماونەتەوە بریتین لە:

١_ دانانی تێلەکانی سەر سنوور،

٢_ گرێتەدانی ڕێککەوتننامەیەکی ئاشتی لە نێوان دوو وڵات دا،

٣_ خاوێنکردنەوەی چۆمی ئەروەند (شەتولعەرەب)

٤_ دیاریکردنی ڕۆخی دەریای ئێران و عێراق. بابەتی دیاریکردنی ڕۆخی دەریای ئێران و عێراق لە کەنداودا لە ساڵەکانی ١٩٦٤و ١٩٧٠ لە نێوان ئەو دوو وڵاتە و وتووێژی لەسەرکرا، بەڵام هیچ دەرەنجامێکی لێ نەکەوتەوە. ڕێکنەکەوتنی ئێران وعێراق لەسەر دیاریکردنی ڕۆخی دەریا بوو بە هۆی ئەوەی کە ئێران و کوێتیش لەسەر ئەم بابەتە ڕێک نەکەون، چوونکە ڕۆخی دەریای ئەم سێ وڵاتە لە باکووری کەنداو پێک دەگەنەوە.

بە دوای شەڕی ئەمەریکاو بەریتانیا لەگەڵ عێراق و، ڕووخانی ڕژێمی سەدام حوسێن لە نیسانی ٢٠٠٣ دا، داواکارییەکانی ئێران لەو وڵاتە هەروا بە نادیاری ماوەتەوە.

شەڕی بروسک ئاسا Blitzkrieg [lightning War]

هێرشێکی بەدەستوبردەو خێرایە کە لە پانتاییەکی بەرتەسکدا، بۆ دزەکردنێکی بەرین لە قوڵایی هێڵی دوژمندا بەڕێوە دەچێ. ئەم تەکتیکە لە ڕێگای هێرشە ئاسمانیەکانەوە بەمەبەستی بۆمبارانی سەنگەرەکانی دوژمن بۆ کەمکردنەوەی توانایی بەرگریی ئەوان و هەروەها بۆ دابەزاندنی یەکە زرێپۆشە تیژتێپەرەکان، بەڕێوە دەچێ. ئەم شێوازە لە شەڕی دووهەمی جیهانیدا بە شێوەیەکی بەرفراوان لە لایەن ئەڵمانیەکانەوە بەڕێوە چوو. ژەنەراڵ گودەریان، ژەنەڕاڵی بە ناوبانگی سوپای ئەڵمانیای نازی لەشەڕی ئەڵمانیەکان لەگەڵ فەڕەنسیەکاندا، لەم تاکتیکە کەڵکی وەرگرت (١٩٤٠).

ئەم زاراوە لە زمانی ئینگلیزیدا بە کورتی Blitzی پێ دەگوترێ کە مەبەستەکەی پێناسە وباس لە هێرش و بۆمبارانە قورس و هێرشەکانی شەوانەی هێزی ئاسمانیی ئەڵمانیای نازی بەسەر شارەکانی بەریتانیا لە ماوەی شەڕی دووهەمی جیهانی دایە.

شەڕی مەزن Great War

ئەم زاراوە بە شەڕی یەکەمی جیهانی دەگوترێ کە بەڕاگەیاندنی شەڕ لە لایەن نەمسا ـ هەنگاریا بە دژی سیربیا لە ڕێکەوتی ٢٨ی حوزەیرانی ١٩١٤ دەستی پێکرد و لە ١١ی تشرینی دووهەمی ١٩١٨ واتە ئەو ڕۆژەی کە دەوڵەتی ئەڵمانیا کۆتایی شەڕی ڕاگەیاند، کۆتایی پێ هات.

شەڕی پێشگیرانە Preventive War

شەڕی پێشگیرانە بڕیارێکی بە ئەنقەستە، بەمەبەستی دەستپێکردنی هێرشی سەربازییە، چوونکە دەستپێکەری شەڕ پێیوایە کە لە بواری هێز و توانایەوە بە سەر دوژمندا زاڵە. هەروەها پێیوایە کە ئەم ناهاوسەنگیە، کاتیەو ئەگەر ئەو پەلە نەکا، ڕەنگە دوژمنە خیاڵیەکەی ئەو بگاتە ئاستی ئەو و تەنانەت لە داهاتوودا وەپێش ئەویش بکەوێ. کەوایە لە کردەوەدا دەستپێکی شەڕی پێشگیرانە کردەیەکی بەنقەستە و ئاگایانەیە کە لە سەربنەمای ڕوانگەی پێشوو سەبارەت بە زاڵبوونی کاتیە. لە هەلومەرجی گشتیدا شەڕی پێشگیرانە حاڵەتێکی هێرشبەرانەی هەیە نەک بەرگریانە. سەبارەت بە پێناسەی ئەم زاراوە دەبێ ئاماژە بە دووخاڵ بکەین. یەکەم ئەوەی کە شەڕی پێشگیرانە یەکێک لەوجۆرە کردەوانەیە کە بەستراوە بە شتێکە کە دەکرێ بە "ڕێبازی هێرشبەرانە" ناوی ببرێ. دووهەم ئەوە کە شەڕی پێشگیرانە بەپێی واتای بەرفراوانی جاڕنامەی نەتەوەیەکگرتووەکان کارێکی نایاسایی و لە دەرەوەی هەڵوێستی گشتیی سەدەی بیستەمە، کە تەنیا کاتێک ڕێگە بە کەڵک وەرگرتن لە هێز دەدا کە بەمەبەستی بەرگریکردن بێ و، شەڕی پێشگیرانە زیاتر هێرشبەرانەیە تاکوو بەرەنگارانە بێ، شەڕی پێشگیرانە لەسەر دوو گریمانەی پێوەندییەکان و هەلومەرج ڕاوەستاوە، یەکەم ئەوە کە شەڕ لە هێندێک بوارەوە حەتمی بێ. دووهەم ئەوە کە زەبری یەکەم کاریگەر دەبێ. حەتمی بوونی شەڕ دەکرێ وەک پێناسەیەکی ڕەش بینانەی تایبەتی لە بارودۆخ باس بکرێ کە هێندێک جار سیاسەتڤانان، دیپلۆماتکاران، ستراتیژیستەکان و سەرکردە سەربازییەکان لەبارەی داهاتوو وێنای دەکەن. ئەم ڕەش بینیەش بە قووڵی لە هزری پێوەندیدار بە پێوەندییە نێونەتەوەییەکانەوە سەرچاوەی دەگرێ.

مانای زەربری یەکەم لە شوێنێکی تردا باس دەکرێ. بەڵام لێرەدا تەنیا پێویست دەکا ئاماژە بەو خاڵە بکەین کە شەڕی پێشگیرانە تەنیا لە کاتێکدا دەکرێ پاساو بدرێ کە دوژمنەکانی ئێستا، هێزی پێویستیان بۆ وەشاندنی زەربری یەکەم هەبێ، بەڵام نەتوانین بەرگرییەکی چالاک لە دژی

یەکتر بەڕێوە ببەن. هەڵی هەڵگیراسانی شەڕ کاتێک بە هێز دەبێ کە لایەنی بەرامبەر زانیارییەکی زۆری لە سەر رادەی توانایی سەربازی و جێگۆرکێی هێزەکان و چۆنیەتی دامەزرانی هێزەکانی لایەنی بەرامبەری خۆی هەبێ.
بەپێی پێناسە، شەڕی پێشگیرانە بە دژی یاسا نێودەوڵەتیەکانە. شەڕی پێشگیرانە بڕیاردەران ناچار دەکا کە دەست بۆ وەشاندنی زەربری یەکەم ببەن کە ئەمەش لە بواری رەوشتی و دەروونیەوە پاساودانی تۆزێک دژوارەو، پێویست بەوە دەکا کە سەر کردە سیاسیەکان، هەوڵی بەرچاو بۆ نیشاندانی متمانەی خۆیان بەدەزگا زانیارییەکان و دامەزراوە سەربازییەکان بدەن.

شەڕی یەکەمی جیهانی _(١٩١٨_١٩١٤) World War I

شەڕی یەکەمی جیهانی لە ساڵی ١٩١٤دا دەستی پێکرد، کە سەرچاوەکەشی بۆ ململانێی نێوان دەوڵەتە گەورەکان لەسەر کۆلۆنیالیزم وکێشە سەربازی و کێشە نەتەوایەتیەکانی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەم دەگەڕێتەوە.
بیانووی هەڵگیرسانی شەڕی یەکەمی جیهانی کوژرانی فرانسوا فردیناند، جێگری ئیمپراتۆری نەمسا لە ٢٨ی حوزەیرانی ١٩١٤ لە سەرایێڤۆ، یەکێک لە هەرێمەکانی بۆسنیا بوو. خەڵکی ئەم هەرێمە حەزیان دەکرد کە لەگەڵ سیربیادا تێکەڵ ببنەوە، بەڵام دەوڵەتی نەمسا ئێزنی ئەم کارەی نەدەدا. کاربەدەستانی نەمسا، دەوڵەتی سیربیایان بە بەرپرسیاری کوشتنی جێگری ئیمپراتۆری نەمسا دەزانی و، چوونکە نەمسا دڵنیا بوو کە ئەڵمانیا پشتیوانی لێدەکا، ئۆلتیماتیۆمێکی بە سیربیا دا، و داوای لێکرد کە لەو پیلانەی بۆ کوشتنی جێگری ئیمپراتۆری نەمسا بەڕێوە چوو، بکۆڵنەوە و، ئەوانەی کە دەستیان لەو پیلانەدا هەبووە دادگایی بکا. لە لایەکی تر، دەوڵەتی نەمسا سیربیای راسپارد کە نەیارانی نەمسا لە پۆست و بەرپرسایەتی ئیداری بێبەش بکا. سیربیا ئەم ئۆلتیماتیۆمەی قبووڵ نەکرد، بەڵام ئامادە بوو کە کێشەکە بۆ دیوانی دادوەریی لاهە بنێرێ. رووسیاش لەم بارەوە پشتیوانی لە سیربیا کرد. نەمسا بانگەشەی بۆ ئەوە دەکرد کە وڵامەکەی سیربیا ناتوانێ رازی بکا، هەربۆیە نەمسا شەڕی لەگەڵ سربیادا راگەیاند.
راگەیاندنی شەڕی نەمسا لەگەڵ سیربیا بوو بە هۆی ئەوەی کە ئەندامانی هاوپەیمانیی سێ گوشە (بەریتانیا، فەرەنساو رووسیا) و یەکیەتی سێ کوچکە (ئەڵمانیا، نەمسا، ئیتاڵیا) شەڕ لەگەڵ یەکتر

رابگەیەنن. رووسیا هێزەکانی خۆی پۆشتە کرد تاکوو بە فریای سیربیا بکەوێ. ئەڵمانیا لە یەکەمی مانگی ئابی ١٩١٤ دا شەڕی لەگەڵ رووسیا و رۆژی دواتریش لەگەڵ فەڕەنسا راگەیاند.

کاتێک کە ئەڵمانیا بێلایەنیی بەلژیکی پێشێل کرد بۆ ئەوی کە لە پشتەوە هێرش بکاتە سەر فەڕەنسا، دەوڵەتی بەریتانیا لە چواری ئابدا شەڕی لەگەڵ ئەم وڵاتە راگەیاند. ژاپۆن بۆیە شەڕی لەگەڵ ئەڵمانیادا راگەیاند چوونکە دەیویست داگیرکراوەکانی ئەو وڵاتە کە لە زەریاری ئارام دابوو، بۆ خۆی داگیر بکا.

ئیتاڵیا لە یەکیەتیی سێ کوچکە چووە دەرێ و، هەتاکوو ساڵی ١٩١٥وەک بێلایەن مایەوە، لەو رێکەوتەوە چووە ریزی هاوپەیمانان. هۆکارەکەش ئەوە بوو کە ئەویش دەویست دەسەڵاتی ئەو ناوچە ئیتالی زمانانەی کە لەبەردەستی دەوڵەتی نەمسادا بوو و لەگەڵ چەند کۆلۆنیەکی دیکە لە ئەفریقیا بەدەستەوە بگرێ. تورکیای عوسمانی پشتیوانی لە ئەڵمانیا کرد بۆ ئەوەی کە نەهێڵێ رووسیا دەست بەسەر گەرووەکانی دەریای رەشدا بگرێ. هەتا شەڕ درێژەی کێشا ژمارەی دوژمنەکان زیادی دەکرد. بۆوێنە بولگاریا چووە ریزی وڵاتانی ناوەندی و، ئەمەریکا و پۆرتوگاڵ و یۆنان و رۆمانی چوونە بەرەی هاوپەیمانانەوە. لە ماوەی شەڕی یەکەمی جیهانیدا بە ئاڵمانیا و نەمسا و هاوکارەکانیان بە هاوپەیمانان دەناسران و، ئەمەریکاش لە ساڵی ١٩١٧ چووە ریزی هاوپەیمانانەوە.

لە ئەورووپا، ئەفریقیا، رۆژهەڵاتی نزیک و رۆژهەڵاتی دوور شەڕ نێوان لایەنەکانی شەڕ لە ئارادا بوو، بەڵام شەڕە سەرکیەکان لە ئەورووپا بوو. گرنگترین گۆڕەپانی شەڕ لەو کیشوەرەدا فەڕەنسا بوو. ئەڵمانیەکان کە دەیانویست بە زووترین کات پاریس داگیر بکەن و بە خاکی بەلژیکدا تێپەڕین و هێرشیان کردە سەر فەڕەنسا، بەڵام لەمانگی ئەیلوولی ١٩١٤دا هاوپەیمانان لە شەڕی مارۆن لە فەڕەنسا، پێشیان بە هێرشەکان گرت. بەڵام سەرەڕای هێرشە بەردەوامەکانی ئەڵمانیەکان وهێرشی بەرامبەرانەی هاوپەیمانان، هێڵە گشتیەکانی گۆڕەپانەکانی شەڕ هەتاکوو ساڵی ١٩١٨، واتە هەتا کۆتایی شەڕ هەروەک خۆی مایەوە، لەم رێکەوتە بەدواوە بوو کە هاتنی ئەمەریکیەکان بۆ نێو شەڕەکە بارودۆخەکەی بە قازانجی هاوپەیمانان گۆڕی.

لەبەرەی رۆژهەڵاتدا رووسەکان بە توندی لەبەرامبەر ئەڵمانیەکاندا شکستیان خواردو، کاتێک لە ساڵی ١٩١٧دا بۆلشفیکەکان لە رووسیا دەسەڵاتیان بەدەسەوە گرت، لە شاری برێست لیتۆفسکدا،

ڕێککەوتننامەیەکیان لەگەڵ ئەڵمانیەکاندا گرێدا، خۆیان لە شەڕەکە کێشایەوە. لە دوایینساڵی شەڕدا بولگاریا و تورکیا و نەمسا خۆیان بەدەستەوەدا.

هاوپەیمانان هەموو کۆلۆنیەکانی ئەڵمانیایان لە ئەفریقیا و ڕۆژهەڵاتی دوور داگیر کردو، وڵاتانی سەر بە عوسمانیشیان لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا، واتا سووریا و عەرەبستان داگیر کرد. شکستی کۆتایی ئەڵمانیەکان لە ئاکامی هێرشی هاوپەیمانان لە ساڵی ١٩١٨دا بە سەرۆکایەتیی مارشاڵ " فووش"ی فەرەنسی بوو و، ئەڵمانیا بە ناچاری داوای کۆتایی شەڕی کردو، کاتێک لە ١١ی تشرینی دووهەمی ١٩١٨دا مەرجەکانی هاوپەیمانانی قبووڵ کرد، شەڕی یەکەمی جیهانی کۆتایی پێ هات.

شەڕی دووهەمی جیهانی (١٩٤٥_ ١٩٣٩) World War II

هیتلەر، پێشەوای ئەڵمانیای نازی بە بەدەستەوە گرتنی پۆستی فەرماندەیی گشتیی هێزەکانی ئەڵمانیا لە شوباتی ١٩٣٨دا پێگەی خۆی بەهێز و پتەو کردو، وردەوردە پۆستە گرنگ و هەستیارەکانی دەوڵەتی بە نازییەکانی نەمسا سپارد. ڕۆژی ١٢ی مارت هێزەکانی ئەڵمانیا لە سنوورەکانی نەمسا پەڕینەوەو، ڕۆژی دواتر لکانی نەمسا بە ئەڵمانیا ڕاگەیانرا. هیتلەر سوور بوو لەسەر ئەوی کە بە پشتیوانی سێ میلیۆن چێکی ئەڵمانی زمانی دانیشتووی هەرێمی سوودوت، ئەم وڵاتەش بە ئەڵمانیاوە بلکێنێ. لە مانگی مارتی ١٩٣٩دا هیتلەر بەکردەوە هێرشی کردە سەر چیکسلۆڤاکیاو، هەموو ئەو وڵاتی داگیر کردو بە ئاڵمانیاوەی لکاند.

دوای داگیرکردنی ئەم دوو وڵاتە، هیتلەر دەستی بە هەڕەشەکردن لە پۆڵەندا کردو، لە ئابی ١٩٣٩دا ئەڵمانیا و، سۆڤیەت ڕێککەوتننامەیەکی هێرش نەکردن بۆ سەر خاکی یەکتریان مۆر کرد.

ڕۆژی یەکەمی ئەیلوولی ١٩٣٩، هێزە مۆتۆریزەکانی ئەڵمانیا _ سەرەڕای بەرگری قارەمانانەی خەڵکی پۆڵەندا _ بە پشتیوانی بەربڵاوی هێزە ئاسمانیەکان، لە ماوەی چوار حەوتوودا ئەم وڵاتەیان داگیر کرد. لە نۆی نیسانی ١٩٤١دا ئەڵمان هێرشی کردەسەر دانیمارک و، ئەم وڵاتەشی داگیر کرد.

لە هێرش بۆ سەر نەرویجدا، هێزەکانی فەرەنسا و بەریتانیا بەهانای ئەم دەوڵەتەوە چوون، بەڵام بەرگریی ئەوانیش لە ١٠ی حوزەیراندا کۆتایی پێهات. ئەڵمانیا لە ١٠ مانگی ئایاردا هێرشی کردە

سەر هۆڵەندا، بەلجیک و لۆگزامبۆرگ و، ئەوانیشی داگیر کرد. لە ٢٦ی مانگی ئایاردا سوپای بەلجیک خۆی بەدەستەوەدا.

لە نێوان ٢٦ی مانگی ئایار، هەتا ٤ی مانگی حوزەیران، زیاتر لە ٢٠٠ هەزار سەربازی بەریتانیی و ١٢٠ هەزار سەربازی فەرەنسی لە ژێر بۆمبارانی فڕۆکەکانی ئەڵمانیا، بەندەری دوونکرۆکی فەرنسایان بە پشتیوانی فڕۆکە شەڕکەرەکانی بەریتانیا و بە هەزار پاپۆر، چۆڵ کرد.

لە ڕۆژی پێنجی حوزەیرانی ١٩٤٠دا هێزەکانی نازی هێڵی بەرگریی سوپای فەرەنسایان تێک شکاندو، بە خێرایی بەرەو باشوور هێرشیان برد. ئیتالیای فاشیستی لە ڕۆژی ١٠ی حوزەیراندا شەڕی لەگەڵ فەرەنسادا ڕاگەیاند. ئەڵمانیەکان دوای چوونە نێو پاریس لە ٢٢ی حوزەیرانی ١٩٤٠دا، مەرجەکانی ئاشتیی خۆیان بە سەرفەرەنسادا سەپاند کە بەپێی ئەو، فەرەنسا بە سەر دوو بەش، دابەش بوو. بەشێک لەو ژێر دەسەڵاتی ئەڵمانیا داو، بەشەکەی تریش کە پایتەختەکەی شاری ڤیشی بوو لە ژێر دەسەڵاتی فەرەنسادا بوو.

سەرۆکایەتی حکومەت لە لایەن مارشاڵ پێتن بەڕێوە دەچوو. فەرەنسای ڤیشی لەساڵی ١٩٤٢دا لە لایەن هێزەکانی ئەڵمانیاوە داگیر کرا، بەڵام حکومەتی ڤیشی هەتاکوو ساڵی ١٩٤٤ مایەوە.

تاقمێک لە فەرەنسیەکان لە لەندەن بە سەرۆکایەتی مارشاڵ دۆگول حکومەتی کاتیان دامەزراندو، لە نێوخۆی وڵاتیشدا باڵی چەپ سەرەڕای تووندوتیژییەکی زۆری ئەڵمانیا و گۆستاپۆکان لەگەڵ فەرەنسیەکاندا، شانەی بەرگریان پێکهێنا.

لە تەمموزی ١٩٤٠دا، هێرشی شێری دەریایی دەستی پێکرد و، هێزەکانی ئەڵمانیا هێرشە ئاسمانیەکانی خۆیان بە ناوی هێرشی هەڵۆ لە دژی بەریتانیا دەست پێکرد. بەریتانیەکانیش بە هۆی هەبوونی دەزگاکانی ڕادار توانیان زەربرێکی زۆر گەورە لە هێزە ئاسمانیەکانی ئاڵمانیا بدەن.

لە ڕێکەوتی ٢٢ی حوزیرانی ١٩٤١دا، سوپای نازی هێرشێکی بەربڵاو و هەمەلایەنەی بەدژی سۆڤیەت دەست پێکرد. بەرگریی قارەمانانە و لێبڕاوانەی خەڵکی سۆڤیەت بە تایبەتی لە ستالینگرادو بووە هۆی ئەوەی کە پاشەکشە بە ئەڵمانیەکان بکەن.

لە ٧ی کانوونی یەکەمی ١٩٤١دا، فڕۆکەکانی ژاپۆن هێرشەکانی خۆیان بۆسەر پرلهاربێر دەست پێکرد و، پاپۆرە شەڕکەرەکانی ئەمەریکایان دایە بەرهێرشی بۆمبەکانی خۆیان. لە مانگی ئایاری ١٩٤٢دا، ئەمەریکا هاتە نێو شەڕ بە دژی بەرەی وڵاتانی تەوەر. لە کۆتایی ساڵی ١٩٤٢دا

بەریتانیەکان دژەهێرشێکی بەرفراوانیان دارشت و، توانیان وردە وردە ئەڵمانیەکان و ئیتاڵیەکان لە باکووری ئەفریقیا وەدەر بنێن. لە ساڵی ١٩٤٣دا هاوپەیمانەکان دەستیان بەکردنەوەی بەرەی دووهەم کردو، سوپای هاوپەیمانان هێرشیان کردە سەر سیسیل. ئەم هێزانە دوای رووخانی مۆسۆلینی لە کانوونی دووهەمی ١٩٤٤، لە بەندری ئازیۆ لە نزیک رۆم دابەزین.

لە ٦ی حوزەیرانی ١٩٤٤، سوپایەکی گەورە لە هێزەکانی ئەمەریکا، بەریتانیاو کەنەدا لە لێوارەکانی نورماندی فەرەنسا کە لە بەردەستی نازییەکاندا بوو، دابەزین. لە هێرشی نۆرماندی دا بە سەرۆکایەتی ژەنەراڵ ئایزنهاوێر، هاوپەیمانان زەبرێکی کوشندەیان لە هێزە شەڕکەرەکانی ئەڵمانیا وەشاند. دوای شەڕێکی توندو دژوار، هێزەکانی ئەڵمانیا پاشەکشەیان پێکراو، لە رۆژی ١٥ی ئابی ١٩٤٤دا هێزەکانی هاوپەیمانان لە باشووری فەرەنسا دابەزین.

لە رۆژی ١٧ی ئابدا بەشێکی گەورە لە هێزەکانی ئەمەریکا چوونە نێو شاری ئۆرلێئان، کە لە ١١٣ کیلۆمەتری شاری پاریسدا هەڵکەوتووە. لەو ماوەدا بزووتنەوە بەرگرییەکانی فەرەنسا لە پاریس بە دژی داگیرکرانی ئەڵمانی راپەڕین و، بە لە خۆبردوویيەکی زۆرەوە تەنگیان بە هێزەکانی ئەڵمانی هەڵچنیبوو. دوای شەش رۆژ، لەشکرێکی زرێپۆش بە فەرماندەیی ژەنەراڵ لۆکلرۆک هاتە نێو شارو، بنکەی سەربازی ئەڵمانیەکان کە خەریکی کوشتنی ئەندامانی بزووتنەوە بوو، خۆی بەدەستەوەدا؛ بەم شێوە دوای چوار ساڵ پاریس لەدەستی دوژمن و داگیرکەران رزگاری بوو. رۆژی دواتریش دووگۆڵ گەڕایەوە بۆ فەرەنساو، بوو بە سەرۆکی حکومەتی کاتیی وڵات.

لە رۆژی سێی ئەیلوولدا، هێزەکانی بەریتانیا چوونە نێو خاکی بەلجیکا و، پەرەشووتوانەکانی هاوپەیمانان لە هۆڵەندا هاتنە خوار تاکوو لەوێوە هێرش بکەنە سەر ئەڵمانیا (هەرێمی راین)، بەڵام لە مانگی کانوونی یەکەمدا، فەرماندەی گشتی سوپای ئەڵمانیا، مارشاڵ فن رۆنیشتادێت لە ناوچەی ئاردەنی بەلجیک هێرشی لە ناکاو و فریودەرانەی کرد، بەڵام لە ئاکامدا هێزەکانی هاوپەیمانان لە شوباتی ١٩٤٥دا، هێڵی "زیگفرید" یان تێک شکاندو، لە مانگی مارتدا لە رووباری راینەوە چوونە نێو خاکی ئەڵمانیا.

لە کانوونی دووهەمی ١٩٤٥دا سۆڤیەت زۆر بە خێرایی هێزەکانی ئەڵمانیای لە خاکی خۆی وەدەرناو، لە رۆژهەڵاتەوە لە خاکی ئەڵمانیا نزیک دەبۆوە. هێزە هاوبەشەکانی بەریتانیا و ئەمەریکاش لە رۆژئاواوە خۆیان بۆ هێرشکردنە سەر پایتەختی ئەڵمانیا ساز کردبوو.

لە رۆژی ٢٤ی نیساندا هێزەکانی سۆڤیەت چوونە نێو شاری بەرلین و، لەگەلْ هێزەکانی ئەمەریکادا تێکەلْ بوونەوە. لە ئاکامدا سوپای ئەلْمانیا خۆی بەدەستەوەدا و، ئەم شەڕە خوێناوییە لە رۆژی ٨ی مانگی ئایاری ١٩٤٥ لە کیشوەری ئەوروپا کۆتایی پێهات.

ئەمەریکا بە خۆبەدەستەوەدانی کۆتایی ژاپۆن، لە مانگی ئابی ١٩٤٥دا، دوو بۆمبی ئەتۆمی لە شارەکانی هیرۆشیما و ناکازاکی داو، بەرگریی ئەم ولاّتەی تێکشکاند. بەم شێوە شەڕی دووهەمی جیهانی لە هەموو بەرەکاندا کۆتایی پێهات.

شەڕی دووهەمی کەنداوی فارس The Second Persian Gulf War

بە شەڕی ٢٤ رۆژە دەگوترێ کە هاوپەیمانە رۆژئاواییەکان بە سەرۆکایەتی ئەمەریکا بۆ ئازاد کردنی خاکی کوێت کە لەلایەن سوپای عێراق لە ٢ی ئابی ١٩٩٠ داگیر کرا، وەڕێیانخست.

شەڕی دووهەم کەنداو لە سێ قۆناغ لە کۆمەلّە هێرشێک بە ناوەکانی قەلْغانی سەحرا، گەردەلوولی بیابان و شمشێری بیابان لە دژی عێراقدا دەستی پێکرد. لە قۆناغی "قەلْغانی بیابان"دا ئەمەریکا و هێزە یەکگرتووەکان دەستیان بە ناردن و سەقامگیرکردنی سەدان هەزار کەس لە هێزە چەکدارەکانی خۆیان بۆ خاکی عەرەبستان بە مەبەستی پێشگیری لە هاتنی هێزەکانی عێراق بۆ نێو خاکی ئەو ولاّتە کرد. هاوکات لەگەلْ ئەمە، بەسەدان فڕۆکەی بۆمب هاوێژ و پاپۆڕەکانی هاوپەیمانان هاتنە ناوچەی کەنداوی فارس.

رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانیش لە سەرەتای هێرشەکەدا بە دەرکردنی بریارنامەی ئەنجوومەنی ئاسایش داوای لە عێراق کرد کە بە زووترین کات هێزەکانی خۆی بۆ پشت سنوورەکانی بەر لە دووی ئابی ١٩٩٠ بکێشێتەوە.

لەم پێوەندییەدا هێزەکانی هاوپەیمانان تاکوو رۆژی ١٥ی کانوونی یەکەمی ١٩٩١ ئەم ماوەیان بە دەولّەتی عێراق بەخشی، تاکوو مل بۆ بریارنامەی ئەنجوومەنی ئاسایش رابکێشێ. بە کۆتایی هاتنی ئەم ماوە دیاریکراوە، لە کاتژمێر ٢٢:٣٠ بە کاتی گرینڤیچ رۆژی ١٩٩١/١/١٦ هێرشی گەردەلولی بیابان بە فەرماندەیی ژەنەڕالْ شوارتسکۆف و بە بۆمبارانی هەمەلایەنەی خاکی عێراق لە لایەن فڕۆکەکانی ئێف ـ١٧ی ستیلس و هەروەها ناردنی موشەکانی تۆماهاوکیی کرۆز لە کەنداوەوە،

لە ڕۆژی ٢٤ی نیساندا هێزەکانی سۆڤیەت چوونە نێو شاری بەرلین و، لەگەڵ هێزەکانی ئەمەریکادا تێکەڵ بوونەوە. لە ئاکامدا سوپای ئەڵمانیا خۆی بەدەستەوەدا و، ئەم شەڕە خوێناوییە لە ڕۆژی ٨ی مانگی ئایاری ١٩٤٥ لە کیشوەری ئەورووپا کۆتایی پێهات.

ئەمەریکا بە خۆبەدەستەوەدانی کۆتایی ژاپۆن، لە مانگی ئابی ١٩٤٥دا، دوو بۆمبی ئەتۆمی لە شارەکانی هیرۆشیما و ناکازاکی داو، بەرگریی ئەم وڵاتەی تێکشکاند. بەم شێوە شەڕی دووهەمی جیهانی لە هەموو بەرەکاندا کۆتایی پێهات.

شەڕی دووهەمی کەنداوی فارس The Second Persian Gulf War

بە شەڕی ٢٤ ڕۆژە دەگوترێ کە هاوپەیمانە ڕۆژئاواییەکان بە سەرۆکایەتی ئەمەریکا بۆ ئازاد کردنی خاکی کوێت کە لەلایەن سوپای عێراق لە ٢ی ئابی ١٩٩٠ داگیر کرا، وەڕێیانخست.

شەڕی دووهەم کەنداو لە سێ قۆناغ لە کۆمەڵە هێرشێک بە ناوەکانی قەڵغانی سەحرا، گەردەلوولی بیابان و شمشێری بیابان لە دژی عێراقدا دەستی پێکرد. لە قۆناغی "قەڵغانی بیابان"دا ئەمەریکا و هێزە یەکگرتووەکان دەستیان بە ناردن و سەقامگیرکردنی سەدان هەزار کەس لە هێزە چەکدارەکانی خۆیان بۆ خاکی عەرەبستان بە مەبەستی پێشگیری لە هاتنی هێزەکانی عێراق بۆ نێو خاکی ئەو وڵاتە کرد. هاوکات لەگەڵ ئەمە، بەسەدان فڕۆکەی بۆمب هاوێژ و پاپۆرەکانی هاوپەیمانان هاتنە ناوچەی کەنداوی فارس.

ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانیش لە سەرەتای هێرشەکەدا بە دەرکردنی بڕیارنامەی ئەنجوومەنی ئاسایش داوای لە عێراق کرد کە بە زووترین کات هێزەکانی خۆی بۆ پشت سنوورەکانی بەر لە دووی ئابی ١٩٩٠ بکێشێتەوە.

لەم پێوەندییەدا هێزەکانی هاوپەیمانان تاکوو ڕۆژی ١٥ی کانوونی یەکەمی ١٩٩١ ئەم ماوەیان بە دەوڵەتی عێراق بەخشی، تاکوو مل بۆ بڕیارنامەی ئەنجوومەنی ئاسایش ڕابکێشێ. بە کۆتایی هاتنی ئەم ماوە دیاریکراوە، لە کاتژمێر ٢٢:٣٠ بە کاتی گرینفیچ ڕۆژی ١٩٩١/١/١٦ هێرشی گەردەلوولی بیابان بە فەرماندەیی ژەنەڕاڵ شوارتسکۆف و بە بۆمبارانی هەمەلایەنەی خاکی عێراق لە لایەن فڕۆکەکانی ئێف ـ١٧ی ستیلس و هەروەها ناردنی موشەکانی تۆماهاوکیی کرۆز لە کەنداوەوە،

دەستی پێکرد. هاوپەیمان لە حەوتوویەکدا بەگشتی دوازدە هەزار فڕین و ٢١٦ موشەکی تۆماهاوکیان هاویشت.

دوای ٣٨ رۆژ بۆمبارانکردنی خەست و خۆڵی عێراق، هێرشی وشکایی بۆ ڕەپاڵنانی هێزەکانی عێراق لە ژێر ناوی هێرشی بیابان دەستی پێکرد (٢٤ی شوباتی ١٩٩١)و، تەنیا سەد کاتژمێر درێژەی کێشا. لە ئاکامدا عێراق مەرجەکانی هاوپەیمانانی بۆ ئاگربەست قبووڵ کرد (٢٨ی شوباتی ١٩٩١).

بەگشتی لە ماوەی ئەوشەڕەدا هاوپەیمانان ١٠٦,٠٠٠ فڕینیان بە دژی عێراق بەڕێوە بردو، ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکانیش لە ڕێکەوتی ٢ی ئابی ١٩٩٠ هەتا ١٧ی کانوونی دووهەمی ١٩٩١بە گشتی نۆزدە بڕیارنامەی لەم پێوەندییەدا پەسند کرد.

لە ماوەی ئەم شەڕەدا عێراق بە هاویشتنی موشەکی ئیسکاد بۆ ئیسرائیل و عەرەبستان وەڵامی هێرشەکانی هاوپەیمانانی دەدایەوە، بەڵام دژە موشەکەکانی پاتریۆت توانیبوویان تارادەیەکی زۆر وڵامی ئەو هێرشانە بدەنەوە. ئەم شەڕە بوو بە هۆی ڕاپەڕینی کوردەکان و شیعەکان بە دژی حکومەتی ناوەندیی عێراق. سەرکوتی کوردەکان و شیعەکان و هەروەها تۆپباران کردنی شوێنە پیرۆزەکان لە لایەن سوپای عێراقەوە بوو بە هۆی ئەوەی کە هێزەکانی هاوپەیمانان " ناوچەی ئارام" لە بەشی کوردستانی عێراق و، هەروەها دوو ناوچەی دژەفڕین لە سەر هێڵی ٣٣ و ٣٦ پلە لە باشوور و باکووری ئەو وڵاتە پێک بێنێ.

گواستنەوە و جێگۆرکێ پێکردنی موشەکەکانی سوپای عێراق لە کانوونی یەکەمی ١٩٩٢ و کانوونی دووهەمی ١٩٩٣دا بوو بە هۆی ئەوی کە شارەکانی عێراق لە لایەن ١١٠ فڕۆکە وچل موشەکی کرۆزی هاوپەیمانانەوە بومباران بکرێ.

ئەگەرچی ئەو هێرشانە لە رۆژەکانی کۆتایی قۆناغی سەرۆک کۆماری جۆرج بوش، سەرۆک کۆماری ئەوکاتی ئەمەریکادا(١٩٨٩_١٩٩٣)بوو، بەڵام بۆمبارانی ئەمەریکیەکان تەنانەت پاش گوازرانەوەی پۆستی سەرۆک کۆماری بۆ بیل کلینتۆن (چل و دووهەمین سەرۆک کۆماری ئەمریکا) هەتا چەند رۆژ بەردەوام بوو.

بەشێک لە دەرەنجامە دیارەکانی ئەم شەڕە لە ناوچەی رۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا بەم شێوەیە:

١_ سەقامگیربوونی بەربلاو و هەمەلایەنەی هێزە سەربازییەکانی رۆژئاوا لە عەرەبستان و ناوچەی کەنداوی فارس بەمەبەستی دەستبەسەرداگرتنی چاڵە نەوتیەکان.

٢ـ گرێدانی پەیمانە بەرگرییەکانی دوو یان چەند لایەنەی وڵاتانی عەرەبیی ناوچەی کەنداو لەگەڵ هاوپەیمانە رۆژئاواییەکان.

٣ـ فرۆشی لەرادەبەدەری چەک وچۆڵ و کەرەسە سەربازییەکانی رۆژئاوا بە وڵاتانی عەرەبی.

٤ـ دابەش بوونی دوفاکتۆی عێراق بەسەر سێ ناوچەی کوردستان، ناوەند و شیعەنشینی باشوور.

٥ـ پێکهاتنی کۆنفرانسی ئاشتیی مەدرید لە نێوان ئیسرائیل و عەرەبەکان (تشرینی یەکەمی ١٩٩١) کە بە بڕوای بۆش ئەم کارە یەکێک لە گەورەترین دەسکەوتەکانی شەڕی دووهەمی کەنداو بووە. ئەم وتووێژانە دواتر لە ئەمەریکا درێژەیان پێدراو، لە دەرەنجامدا، مۆرکرانی رێککەوتننامەی سازانی رێکخراوی رزگاریدەری فەلەستین و ئیسرائیلی لە ئەیلوولی ١٩٩٣ دا لێکەوتەوە.

هێندێک لە تیۆری داڕێژان بەم شێوەیە دەرەنجامە سیاسی و سەربازییەکانی ئەم شەڕە لێک دەدەنەوە:

١ـ دەرەنجامە سیاسیەکان

الف) رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان بەوە تاوانبار کرا کە بۆتەئامرازێک لەبەردەست ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

ب) ویلایەتە یەکگرتووەکان و هاوپەیمانەکانی بە پیادەکردن و بەڕێوەبردنی سیاسەتی جیاوازی دانان و هەڵاواردن تاوانبار کران. چوونکە پێشتریش بابەتی لەمجۆرە واتە پێشێلکردنی یاسا نێونەتەوەییەکان (تەنانەت لە لایەن خوودی ئەمەریکاوە) رووی داوە.

ج) زۆر ئامانج و مەبەست لە پشتی پەردەی کردەوەی رۆژئاوادا هەبوون، کە نیگەرانی لە برانی نەوت بە یەکێک لەوان دەژمێردرێ.

٢ـ دەرەنجامە سەربازییەکان

الف) بۆ پێشگیری لەشەڕ دەبێ لە رێگای دیپلۆماتیک بە شێوەیەکی کاریگەر کەڵک وەربگرن.

ب) ناکارامەبوونی چەکە ناوەکیەکان و، دیاریکردنی رۆڵی چەکە ئاساییەکان بۆ شەڕەکانی داهاتوو.

ج) هێزی ئاسمانیی بەگشتی وبەرگریی ئاسمانی بە تایبەتی رۆڵێکی گرنگ لە دیاریکردنی چارەنووسی شەڕ دەگێڕێ، بەڵام سەرکەوتن بەبێ بوونی هێزی ویشکایی بەدی نایا.

د) هەرەشەی موشەکەکانی بالیستیک زیاتر لە رادەی پێویست زەق کرابۆوە.

هـ) گرنگیی بەکارهێنانی چەکە پێشکەوتووەکان.

و) گرنگیی پاراستنی ڕۆح ورۆلی دیمۆکراسی بۆ کەڵک وەرگرتن لە خاڵە لاوازەکانی ڕژێمە دیکتاتۆرەکان.

پێویستە بگوترێ کە بەرگری لاوازی هێزەچەکدارەکانی عێراق لە کۆمەڵێک هۆکارەوە سەرچاوەی دەگرت تاکوو لە لاوازییەکی گشتیی جۆری بەگری کردنی شەڕەوە سەرچاوەبگرێ، وەک

_ لاوازییە فیزیکیەکان کە لە بەرگری ئاسمانیی عێراقەوە سەرچاوەی گرت.

_ هەڵبژاردنی فەرماندەرانی سەربازی بەپێی بەرژەوەندیی سیاسی بوو، هەتا ئەوەی کە پێوەرەکانی لێهاتوویی و توانایی لە بەرچاو بگیرێ.

_ گۆڕپانی شەڕ بۆ شەڕێکی بەرگری زۆر نالەبار بوو بە تایبەتی بۆ بەرگریکردن لە پێگە و شوێنە سەقامگرتووەکان.

_ گرنگتر لە هەمووان ئەوە کە هێزە چەکدارەکانی عێراق نەیانتوانی لە ڕۆڵێ بەرگریکردنیدا خۆ بنوێنن بە ڵکوو ئەو داگیرکەرانەبوون کە بە خێرایی ناچارکران بەرگری لە خۆیان بکەن.

شەڕی سارد، قۆناغی (١٩٩٠_١٩٤٥) Cold War Era

ئەم قۆناغە کە دوای کۆتایی شەڕی دووهەمی جیهانی لە نێوان دوو زلهێزی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا دەستی پێکرد، چل و پێنج ساڵی درێژە کێشا و، لە ئاکامیشدا لە ڕێکەوتی ١٩ی تشرینی دووهەمی ١٩٩٠کۆتایی پێهات. لەم ڕۆژەدا گۆرباچۆف، دوایین سەرۆکی یەکیەتیی سۆڤیەت، یەکگرتنەوەی دوو ئەڵمانیای کە بەپێی ویستی ڕۆژئاوا جێبەجێ ببوو، بە ڕووداوێکی گرنگ و مەزن پێناسە کرد. لە بواری جوگرافیەوە ئەم کێشە و ناکۆکیە لەسەر داگیرکردنی ناوچەی پان و بەرینی ئۆراسیاو لە ئاکام دا بەدەستەوەگرتنی دەسەڵاتی جیهانی بوو. قۆناغی شەڕی سارد سێ قۆناغی ڕوون و دیاریکراوی هەبوو: قۆناغی یەکەم لە ساڵی ١٩٤٥ هەتا ساڵێ ١٩٥٣، واتە ساڵی مردنی ستالین. لەم قۆناغەدا گرنگترین بیرۆکەی ستالین پاراستن و هاڕینی دەسکەوتە سەرەکیەکانی خۆی لە شەڕدا واتە دەسەڵات بەسەر ئەورووپای ناوەندی بەبێ تێکهەڵچوونێکی ڕاستەوخۆ لەگەڵێ ئەمەریکادا، بوو. لەم قۆناغەدا ڕۆژئاوا بەگشتی هەڵوێستێکی بەرگریکارانەی هەبوو و، ئەمەریکاش ئامادەبوونی سەربازیی خۆی لەو سەری ڕۆژهەڵات (ژاپۆن) و ڕۆژئاوا (ئەڵمانیا) و ئۆراسیادا پاراست. دوای مردنی ستالین و کۆتایی قۆناغی یەکەمی شەڕی سارد، هەر دوو لایەن ئامادەی ڕێکخستنەوەی

هێزەکانیان بوون و، واپێدەچوو کە رۆژئاوا بڕیاری دابێ تاکوو حاڵەتێکی هێرشبەرانە بە خۆوە بگرێ.

زیاترکردن ۆ بەهێزکردنی پرۆگرامەکانی رادیۆی ئەورووپای ئازاد بۆ وڵاتانی ژێردەسەڵات و نفووزی سۆڤیەت، زیاترکردنی پشتیوانیی ماڵی لە چالاکیە سیاسیەکانی هاووڵاتیانی سۆڤیەت و ئەورووپای رۆژهەڵات کە لە رۆژئاوادا نیشتەجێ بوون، هەوڵی زۆرتر بۆ پشتیوانی لە تاقمەکانی دژە سۆڤیەت لە تایبەتمەندییەکانی ئەم ریبازە بوون.

لە قۆناغی دووهەمی شەڕی سارد کەلە ١٩٥٣ هەتا ١٩٧٠ درێژەی کێشا، بڕیار بوو کە سۆڤیەت لە بواری ئابوورییەوە وەپێش ئەمەریکا بکەوێتەوە و، گشت جیهانی کۆمۆنیستیش لە بواری ئابوورییەوە، لەجیهانی سەرمایەداری بە هێزتر بێ.

لەم قۆناغەدا، ئەمەریکا و سۆڤیەت بۆ جارێکی تر بە شێوەیەکی جیددی رووبەڕووی یەکتر بوونەوە جارێکیان لەسەر بەرلین و جارەکەی تر لەسەر کوبا، کەلە هەر دوو حاڵەتدا خۆنواندن و مانۆڕی سۆڤیەتیەکان ئەم قەیرانەی نابۆوە. گەرچی سەرکەوتنی ئەمەریکا کاتیی بوو، بەڵام دەسکەوتەکانی سۆڤیەت زیاتر بوون. دروستکردنی دیواری بەرلین لە لایەن سۆڤیەتەوە بوو کە کەس پێشی پێ نەگرت، بوو بە هۆی بەهێزبوونی هەرچی زیاتری دەسەڵاتی سۆڤیەت بەسەر ئەڵمانیای رۆژهەڵات و لە ئاکامیشدا بە سەر ئەورووپای ناوەندیدا. هەڵگرتنەوەی موشەکەکانی سۆڤیەت لە کوبا لە بەرامبەر ئەو رێککەوتنەدا بوو کە دەوڵەتی کەنێدی (١٩٦٣ــ ١٩٦١)، دانی بە سیستەمێکی لایەنگری سۆڤیەت لە کوبا دادەنا.

قۆناغی سێهەمی شەڕی سارد لە دەیەی ١٩٧٠ەوە دەست پێدەکا. لەم قۆناغەدا توندیی هێرشەکانی سۆڤیەت بە لوتکە گەیشت. ماندووبوونی لە رادەبەدەری ئەمەریکا لە شەڕی ڤێتنام و حەزی رۆژئاوا بەکەمکردنەوەی گرژی و ئاڵۆزی و پێکهێنانی پێوەندیی نێوان ئەمەریکاو چین لە تایبەتمەندییە گرنگەکانی ئەم قۆناغەن. هێرشە جیهانیەکانی سۆڤیەت لە ڤێتنام، ئەتیۆپی، یەمەن، کوباو ناوچەی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست و هەروەها ئەنگۆلاو مۆزامبیک، رەهەندێکی بەرفراوانی بە خۆیەوە گرت. مەبەست لە دامەزراندنی موشەکەکانی ئێس.ئێس٢٠ کە ئەورووپای رۆژئاواو ژاپۆنی کرد بۆوە ئامانج، تۆقاندن و ترساندنی رکابەر بوو. بەڵام دەرەنجامی ئەم رەهەندە پێچەوانەوە بۆوەو، مەزنخوازییە لە رادەبەدەرەکانی سۆڤیەت بوو بە هۆی خێرایی بەخشین بەم هەڵگەڕانەوە گرنگە

مێژوویە. هێرشی سۆڤیەت بۆ سەر ئەفغانستان لە مانگی کانوونی یەکەمی ١٩٧٩، ئەمەریکای لە بواری جوگرافیەوە ناچار کرد تاکوو پشتیوانی لە سیاسەتی کوشتنی راستەوخۆی سەربازانی سۆڤیەت بکاو، ئەمەریکا دەستبەجێ سیاسەتی پشتیوانی هەمەلایەنە لە موجاهدینی ئەفغانی گرتەبەرو، بە نوێنەرایەتی لە لایەن بەرگریی ئەفغانستان هاوپەیمانەتیەکی لە ولاتانی پاکستان، چین، عەرەبستان، میسرو بەریتانیا پێک هێنا.

گرەنتیکردنی بە ئاشکرای ئاسایشی پاکستان لە لایەن ئەمەریکا لە بەرامبەر هێرشی هەمەلایەنەی سەربازیی سۆڤیەت و پێکهێنانی ناوچەیەکی ئارام بۆ پارتیزانەکانی ئەفغانستان بوو بە هۆی ئەوەی کە ئەمەریکا بتوانێ سۆڤیەت لە زلکاوی شەڕێکی وەک شەڕی ڤێتنام رۆبەرێ.

ئەمەریکا هاوکات لەگەڵئەو هەوڵ و چالاکیانەدا، بڕیاریدا تاکوو موشەکە دوورهاوێژە زۆر وردەکانی خۆی لە ولاتانی ئەوروپای رۆژئاوادا سەقامگیر بکاو، لەوێوە خاکی سۆڤیەت لەبەرامبەر هێرشێکی چاوەڕاننەکراودا بداتە بەر هێرشی پەلامارەکانی خۆی.

هاتنەسەرکاری گۆرباچۆف لە مارتی ١٩٨٥ و دەستپێکردنی چەندین ریفۆرم کە بە نارێک و پێکی و خێرایەکی لەرادەبەدەرەوە بەرێوە چوو، نەک تەنیا ژیانێکی دووبارەی وەبەر سیستەمی سۆڤیەت نەهێناوە، بەڵکوو خاڵە لاوازەکانی ئەم سیستەمەی زیاتر خستەروو.

زیادبوونی پێشبڕکێکانی چەک وچۆڵ، ئابووری ولاتی لە گروتین خستبوو و، هەروەها خۆبەدەستەوەدانی سۆڤیەت لەبەرامبەر بزووتنەوەی یەکگرتووی پۆڵەنداو نەرمی نواندن لە بەرامبەر ئەو بزووتنەوەدا، خێرایی بە سەرهەڵدانی سەرکردەیەکی کۆمۆنیستی و خەڵکی تر و ریفۆرمخوازتر بەخشی و، لە ئاکامدا بوو بە هۆی نزیک بوونەوەی کاتی رووخانی سیستەمە کۆمۆنیستیەکان.

لە ساڵی ١٩٨٩دا گۆرباچۆف دوو رێگای زیاتر لە بەردەم دانەبوو، یان دەبوایە بە خوێنرشتنێکی زۆر زیاترەوە کە دوور نەبوو ببێتە هۆی تەقینەوەیەکی توندوتیژانە لە نێوخۆو لە دەرەوەی ولات و، ئەگەری ئەوە هەبوو کە ئەمەریکاش خۆی تێوەربدا دەسەڵاتی پێشوو بپارێزێ یان ئەوەی کە خۆی بەدەستەوە بدا. گۆرباچۆف رێگای دووهەمی هەڵبژاردو، لە ئاکامی ئاڵۆزی و بشێوی لە ئەوروپای رۆژهەلات و ناوەندیدا، بلۆکی کۆمۆنیزم لەبەریەک هەڵوەشا.

بیرژنسکی دەڵێ:

دەکرێ گۆرباچۆف ـ دوایین سەرۆکی سۆڤیەت ـ لە بواری پراکتیکییەوە بە مامۆستایەکی هەڵە هەڵسەنگاندن و لە بواری مێژووییەوە بە کەسایەتیەک دابنێین کە چارەنووسێکی تراژێدی هەبوو. ناوبراو پێیوابوو کە دەتوانێ ئەو ئابوورییەی کە بێرژنێف بە بوودجە قورسە سەربازییەکی لە نێوی بردبوو، جارێکی تر زیندوو بکاتەوە. ئاکامەکانی شەڕی ئەفغانستان و بەردەوامیی بزووتنەوەی یەکگرتوو لە پۆڵەندا و هەوڵ بۆ ئاشتکردنەوەی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا، مەترسی دەستێوەردانی سەربازیی سۆڤیەتی لە نێو بردو؛ دژکردەوەکانی گۆرباچۆف بوو بە هۆی هەڵوەشانەوەی هەرچی زیاتر ڕژێمی کۆمۆنیستی و، لە ئاکامدا بوو بەهۆی لەبەریەک هەڵوەشانەوەی بەرەسمیی یەکیەتیی سۆڤیەت لە کانوونی یەکەمی ١٩٩١دا.

شەڕی باڵوێزخانەکان (١٩٨٧) War Of The Embassies

بەرەوتێکی سیاسی لە پێوەندیی نێوان دوو دەوڵەتی ئێران و فەڕەنسا دەگوترێ کە بوو بە هۆی گەمارۆدرانی باڵوێزخانەی ئێران لە پاریس و لە ژێرچاوەدێری گرتنی باڵوێزخانەی فەڕەنسا لە تاران (بەهۆی ئامادە بوونی ژان پۆل تووریی کۆنسۆلی فەڕەنسا لە تاران کە بە بەڕێوەبردنی کاری نایاسایی و نائیسلامی (ا.و) تاوانبار کرا بوو)و، لە ئاکامدا بە هۆی ئەوی کە پێوەندیی سیاسیی نێوان دوو وڵات لە ئابی ١٩٨٧دا بپچڕێ. دەوڵەتی فەڕەنسا بڕیاریدا بوو کە یەکێک لە ئەندامانی باڵوێزخانەی کۆماری ئیسلامی ئێران لە پاریس بە تاوانی هەبوونی پێوەندی هاوکاری لەگەڵ تیرۆریستەکانی بەڕێوەبەری تەقینەوەکانی ئەیلوولی خوێناویی ١٩٨٦ بۆ دادگا بانگ بکرێ و، دەوڵەتی کۆماری ئیسلامیش لەبەرامبەردا کۆنسولی فەڕەنسای بۆ دادگای شۆڕشی ئیسلامی بانگ کرد. دوای چەندین مانگ پچڕانی پێوەندی، لە ئاکامدا هەردوولایەن لەسەر ئەو ڕێککەوتن کە بەگۆڕینەوەی ئەندامی باڵوێزخانەی کۆماری ئیسلامی و ژان پۆل تووری کۆتایی بەم شەڕە بێنن.

شەڕی کیمیاوی Chemical War Fare

لە شەڕی کیمیاویدا لە ئامرازەکانی وەک کەرەسەکانی تەقینەوە، گازە سووتێنەر، خنکێنەر، دووکەڵاوی و ئاگردارەکان کەڵکیان لێ وەردەگیردرێ. کەڵک وەرگرتن لە گازی ژەهراویی

کلۆر لەشەڕی یەکەمی جیهانیدا لە لایەن ئەڵمانیەکان بە یەکەم نیشانەی کەڵک وەرگرتنی بەرفراوانی ئەو چەکە لە شەڕ دادەنرێ. لە شەڕی دووهەمی جیهانیشدا کەرەسە کیمیاوییەکان لە لایەن لایەنەکانی شەڕەوە تارادەیەک کەڵکی لێ وەرگیرا. ئەمڕۆکە لە گۆڕەپانەکانی شەڕدا لەم جۆرە ئامرازانە بە شێوەی جۆراوجۆر کەڵکی لێ وەردەگیرێ. بۆمبی ناپاڵم و بۆمبە کیمیاوییە سووتێنەرەکان لە گۆڕەپانەکانی شەڕو لە شەڕەکانی هیند وچین، شەڕەکانی یەمەن و شەڕەکانی ئەفریقیا کەڵکیان لێ وەرگیراوە. هەروەها لەشەڕی ئێران و عێراقیشدا ئەم چەکە کەڵکی لێ وەرگیراوە.

Just War

شەڕی ڕەوا

لە ڕوانگەی ئیسلامەوە ئامانجی شەڕو ئەو ئامراز و شێوازانەی کە لەشەڕدا کەڵکیان لێ وەردەگیرێ، ڕەوا یان نارەوابوونی شەڕ دیاری دەکەن، بەگشتی، هێرشکردن، زۆڵم کردن و دەستدرێژی کردن لە ئیسلامدا بەڕەوا دانانرێ.

مارکسیەکانیش (بەپێی بنەما ئایدۆلۆژییەکانی خۆیان) لەسەر ئەو بڕوایەن کە: " شەڕە ڕەواکان لە پێناوی گەشەی کۆمەڵایەتیدا بەڕێوە دەچن و، هۆکاری بوونی ئەم شەڕانەش تێکشکاندنی سیستەمە کۆنەکان، چەوساندنەوەو دەسەڵاتی داگیرکەران و ڕێگا خۆش کردن بۆ دامەزراندنی سیستەمە کۆمەڵایەتیە پێشکەوتووەکانە. ئەم شەڕانە لە دژی ئەمپریالیزم و لە پێناوی پێشکەوتنی کۆمەڵ و سۆسیالیزمدا بەڕێوە دەچن".

Ideological War

شەڕی ئایدۆلۆژیا

جۆرێک لە کێشە وناکۆکیی نێوان سیستەمە ئایدۆلۆژییە ڕکابەرەکان یان شێوازی ژیانە، کە بە مەبەستی گۆڕینی بیروبۆچوون و ڕوانگەی جەماوەر سەر هەڵدەدا. شەڕی ئایدۆلۆژیا بە کەڵک وەرگرتن لە پروپاگەندە، پڕۆگرامە کولتووری، ڕاهێنان و هونەرییەکان، گەڵاڵە زانستیەکان، هاوکارییە دەرەکیەکان و شتی لەمجۆرە بەڕێوە دەچێ. گرنگترین شەڕی ئایدۆلۆژیا لە سەدەی بیستەمدا لە نێوان کۆمۆنیزم و سەرمایەداری دابوو.

شەڕی ناڕەوا — Unjust War

شەڕێکی داگیرکارانەیە بۆ چەوسانەوەی نەتەوەکان و بەرفراوان خوازی. یەکێک لە شێوازە سەرکیەکانی ولاّتانی داگیرکار هەلاّیسانی شەڕە نێوخۆییەکانە. ئەم شێوازە بە چەندین مانۆڕی جۆراوجۆر بەڕێوە دەچێ و، هێندێک جاریش لە لایەن بەرکرێگیراوانی ئەوانە جێبەجێ دەکرێ.

شەڕی بەرتەسک — Limited War

کێشەو شەڕێکی چەکدارانەیە کە ئامانجەکەی لە نێوبردنی بەتەواوەتی یان خۆبەدەستەوەدانی بێ ئەملاوئەولای دوژمن نیە. مەودای شەڕی بەرتەسک بە سەرنجدان بە رادەی ئەو هێزە تێکدەرەی کە بە کاردێ یان بە ژمارەی بەشداران لەو شەڕەدا، یان بە بەربلاّویی ناوچەکانی شەڕ یان گەیشتن بە ئامانجە سیاسیەکان بە جێگای ئامانجە سەربازییەکان یان تێکەلاّوێک لە هەمووی ئەو حالاّنە، دیاری دەکرێ. هێندێک لە حاڵەتەکانی شەڕی بەرتەسک بریتین لە :

١ـ تێکهەڵچوون لە نێوان دەسەلاّتە ئەتۆمیەکان بەبێ کەڵک وەرگرتن لە چەکی کوشتاری بەکۆمەڵ یان هێرش بۆسەر ناوەندە پرحەشیمەتەکانی دوولایەن.

٢ـ تێکهەڵچوون لە نێوان ولاّتانی بچووکدا بەبێ دەستێوەردانی ڕاستەوخۆی زلهێزەکان.

٣ـ تێکهەڵچوون لە نێوان ولاّتە بچووکەکان بە هاوکاری ڕاستەخۆ و ناڕاستەخۆی دەسەلاّتە ئەتۆمیەکان لە چوارچێوەی ناوچەیەکی جوگرافیدا بەبێ کەڵک وەرگرتن لە چەکە ئەتۆمیەکان.

٤ـ هێرشی سەربازی لە لایەن ولاّتێکی ئەتۆمیەوە بۆ سەر ولاّتێکی بچووک بەبێ دەستێوەردانی زلهێزەکانی تر.

٥ـ شۆڕشی نێوخۆیی بە دژی هێزێکی داگیرکەر یان دەوڵەتێکی جێگرتوو کە هەر دوو لایەن لە چەکە ئاساییەکان کەڵک وەردەگرن و، لە لایەن دەسەلاّتە ئەتۆمییە ڕکابەرەکان پشتیوانیان لێدەکرێ (هەم لە بواری ماددی و هەم لە بواری هەم لە بواری کەسەوە) .

٦ـ تێکهەڵچوونی ئەتۆمیی زلهێزەکان کە تەنیا لە چەکە ئەتۆمیە تاکتیکیەکان بۆ بەدەستهێنانی ئامانجە سەربازییەکان کەڵک وەردەگرن.

پەرەگرتنی چەکە ئەتۆمی و غەیرە ئەتۆمیەکان لە لایەن زلهێزەکانەوە بۆتە هۆی ئەوەی کە ئەوان ناچار بن تاکوو بەر بە بەرفراوانبوونی تێکهەڵچوونەکان بگرن و، ڕێگاچارەی سیاسی بۆ مانەوەی خۆیان بدۆزنەوە.

Mechanised War Fare شەڕی میکانیزە

بەشەڕێک دەگوترێ کە لە زرێپۆش و مەکینە کەڵک وەردەگیردرێ. هاوکات لەگەڵ شەڕی زرێپۆشیدا، بۆ پشتیوانی لەم ئامرازانە، لە فڕۆکەش کەڵک وەردەگیرێ. یەکەمین بە کارهێنانی ئامرازە میکانیزەکان لە شەڕی یەکەمی جیهانیدابوو کە بەریتانیەکان لە تانک و زرێپۆش کەڵکیان وەرگرت. لە هێرشی ئەڵمانیا بۆ سەر بەریتانیا لە شەڕی دووهەمی جیهانیدا، ڕادەی هێز و توانایی کەرەسە زرێپۆش و مەکینەکان دەرکەوت. هێزەکانی سوپای ئەڵمانیای نازی لە کەڵک وەرگرتن لە مەکینەکان شارزاییەکی بێ وێنەیان هەبوو. نەتەوەکانی تریش بە خێرایی دەستیان بە پەرەپێدانی کەرەسە میکانیزەکان کرد بۆ ئەوەی بتوانن لە بەرامبەر ئەڵمانیای نازیدا خۆ ڕابگرن. ئەمڕۆکە لە شەڕی کلاسیکدا، لە ئامرازە میکانیزەکان کەڵک وەردەگیردرێ و، تەنانەت لە شەڕە پارتیزانیەکانیشدا ئەم کەرەسانە ڕۆڵێکی و بایەخێکی تایبەتیان هەیە.

Arab _Israeli Wars شەڕەکانی ئیسرائیل و عەرەبەکان

ئەم زاراوە ئەم شەڕانە لە خۆدەگرێ:

١_شەڕی فەلەستین (٤٩_١٩٤٨)، لە نێوان ئیسرائیل و ٦ وڵاتی عەرەبیدا.

٢_ شەڕی سوئێز (١٩٥٦)، لەم شەڕەدا هێزەکانی بەریتانیا، فەڕەنسا و ئیسرائیل بە دژی میسر هاتنە ناو گۆڕەپانی شەڕەوە.

٣_ شەڕی شەش ڕۆژە (حوزەیرانی ١٩٦٧)، لەم شەڕەدا ئیسرائیل بەدژی میسر، سووریا و ئوردۆن شەڕی کرد.

٤_ شەڕی ئۆکتۆبەری (١٩٧٣)، کە میسر سووریا بە دژی ئیسرایل شەڕیان کرد.

٥_شەڕی ئسرائیل لە دژی لوبنان (١٩٨٢).

٦_ شەڕی جاروبارەی نێوان ئیسرائیل و فەلەستینیەکان (لەساڵی ٢٠٠٠وە تاکوو ئێستا).

شەڕەکانی کەنداوی فارس — Persian Gulf Wars

ئەم زاراوە ئەو شەڕانە لە خۆدەگرێ:

شەڕی یەکەمی کەنداوی فارس (١٩٨٨ـ١٩٨٠) یان شەڕی نێوان ئێران و عێراق کە لە ٢٢ی ئەیلوولی ١٩٨٠ هەتا ٢٠ی ئابی ١٩٨٨ درێژەی کێشا.

شەڕی دووهەمی کەنداوی فارس (١٩٩١ـ١٩٩٠) کە دوابەدوای هێرش و داگیرکردنی کوێت لە لایەن هێزەکانی عێراقەوە روویدا (٢ی ئابی ١٩٩٠) و، دواتریش هێزەکانی هاوپەیمانان بە سەرۆکایەتی ئەمەریکا لە کانوونی دووهەمی ١٩٩١ هێرشیان کردە سەر هێزەکانی عێراق و، لە رێگای هێرشێکی خەست و خۆڵی ویشکایی و ئاسمانی توانیان ئەم هێزانە لە خاکی کوێت راوبنێن. (شوباتی ١٩٩١).

شەڕی سێهەمی کەنداوی فارس (مارت ـنیسانی ٢٠٠٣)کەدوای چەندین ئاگادارکردنەوەو لە لایەن هێزە هاوبەشەکانی ئەمەریکا و بەریتانیا بە بیانووی داماڵینی چەکی عێراق لە ٢٠ی مارتی ٢٠٠٣ دەستی پێکردو، بە گیران و رووخانی بەغدا لە رۆژی ٩ی نیساندا، رژێمی سەدامیش بەکردەوە لەبەریەک هەڵوەشاوە.

شەڕی بەوەکالەتی هێزەکان — Proxy Forces Warfare

بەکەڵک وەرگرتن لە هێزە سەربازییەکانی وڵاتی سێهەم لە گۆرەپانی شەڕ، بە جێگای هێزە خۆییەکان دەگوترێ. لەم بارە دەکرێ ئاماژە بە کەڵک وەرگرتنی سەربازەکانی کوبی لە ئەنگۆلا لە لایەن سۆڤیەت یان هێزەکانی کۆنترا بە دژی نیکاراگۆوا لە لایەن ئەمەریکا بکەین.

شەڕی ئەستێرەکان — Star Wars

بە گەڵاڵەی " بەرگری ستراتیژیی ئاسمانیی ئەمەریکا" (ئیس. دی. ئای) دەگوترێ کە لە رێکەوتی ٢٣ی مارتی ١٩٨٣ لە لایەن رۆناڵد رێگان ـ چلەمین سەرۆک کۆماری ئەمەریکا ـ هاتە ئاراوە. ناوبراو داوای لە کۆمەڵەی لێکۆڵەرەوەکانی ئەمەریکا کرد کە چارەیەک بۆ شێوەکانی بەرگری لەبەرامبەر موشەکە بالستیکە ئەتۆمیەکان بدۆزنەوە. جێبەجێکردنی پرۆژەی شەڕی

ئەستێرەکان پێویستی بە کەڵک وەرگرتن لە تەکنیک و داهێنانی زۆر ئاڵۆزو نوێ هەبوو و، بەوتەی یەکێک لە زانا ئەمەریکیەکان، پێویستی بە وەدیهاتنی سێهەمین شۆڕشی پیشەسازیی جیهان هەبوو کە بەپێی ئەم شۆڕشە، گۆڕانکارییەکی گەورە لە تەکنیک و داهێنانی ئاسمانی و لە ئاکامدا لە ستراتیژیی سەربازی پێک دەهات.

دەکرا هۆکاری هەڵبژاردنی شەڕی ئەستێرەکان یان پرۆژەی ئێس.دی.ئای لە لایەن ریگانەوە بەم هۆیانە بێ:

١ــ ئەم پرۆژە وەک پلانێکی ستراتیژیی هەمەلایەنە، هەموو هێز وتواناییە شاراوە سیاسی، ئابووری، پیشەسازی ، زانستی، تەکنەلۆژی و سەربازییەکانی کۆمەڵگا پێشکەوتووە پیشەسازییەکانی دنیای بۆ ململانێ وشەڕ بانگهێشت دەکرد.

٢ــرەهەندە سەربازییەکانی پرۆژەی ئێس.دی.ئای تەکنیکەکانی شەڕی بەتەواوەتی دەگۆڕی.

٣ــ ئەمەریکا بە کەڵک وەرگرتن لەم گەڵاڵە و، بە قۆرخکردنی تەکنیکە پێشکەوتووەکان، هەوڵی دەدا باڵادەستیی خۆی بەسەر سۆڤیەتدا بسەپێنێ.

بەوتەی کاربەدەستە ئەمەریکیەکان، مەبەست لە جێبەجێکردنی پرۆژەی ئێس.دی. ئای. (گەڵاڵەی بەرگریی ستراتیژیی)، پەرەپێدان ودامەزراندنی سیستەمێک لە سەر زەوی و لە ئاسماندا بوو کە دەکرا بە کەڵک وەرگرتن لە تەکنەلۆژیای پێشکەوتووانەی تیشکی لەیزەر و تۆپە ئەلەکترۆمۆگناتیسیەکان، موشەکە بالستیکەکانی دوژمن لە قۆناغە جیاوازەکانی فریندا لە نێو ببرێن.

ئەم کاربەدەستانە دەیانگووت کە پرۆژەی ئێس.دی.ئای، سستەمێکی بەرگرییە، کەچی ئەوە لە حاڵێکدا بوو کە بە بروای هێندێک لە شارەزا سەربازییەکان، بەتەکمیل بوونی ئەم سیستەمە، دەکرێ وەک سیستەمێکی گرنگی هێرشبەر لەم بوارانەوە کەڵکی لێ وەربگیرێ:

١ــ ئێس.دی.ئای، دەکرێ وەک تەواوکەری سیستەمی زەربەوەشێنی ئەتۆمی کەڵکی لێ وەربگیرێ. بۆ ئەم کارە، سەرەتا کەڵک لە سیستەمی هێرشبەرانەی ئەتۆمی لە دژی دوژمن وەردەگیرێ و، پاشان بەکەڵک وەرگرتن لە چەکەکانی ئێس.دی.ئای، بەر بەکردەی بەرامبەرانەی دوژمن دەگیردرێ یان پووچەڵ دەکرێتەوە.

٢ــ چەکەکانی ئێس.دی.ئای، دەتوانن سەتەلایتەکانی دوژمن کە بە بەراورد لەگەڵ موشەکە بالیستیکەکاندا بە ئامانجێکی ئاسانتر دەژمێردرێن، بدەنە بەر هێرش و، لە نێوی بەرن.

٣ـ بە کەڵک وەرگرتن لە چەکەکانی ئێس.دی.ئای. دەکرێ هێرشی بروسک ئاسا بە دژی ئامانجەکانی سەرزەوی، وەک تانکەرە نەوت هەڵگرەکان و فڕۆکەکان، ڕێک بخرێ. هێرشەکان ئەوەندە بەرفراوانن کە دەکرێ لە ماوەی سێ خولەکدا ولاتێکی پێشکەوتووی پیشەسازی بکرێ بە خەڵوز.

٤ـ ئێس. دی.ئای، دەتوانێ تەنانەت سایلۆ چیمەنتۆ و پۆلاینەکانی موشەکان لە بەریەک هەڵتەکێنێ و، لەراستیدا یەکەم زەربەی ئەتۆمی لە دوژمن بوەشێنێ.

بە بڕوای شارەزایان، بە هۆی باشتربوونی چەندایەتی و چۆنایەتیی هێزە هێرشبەرەکانی سۆڤیەت، ئەمەریکیەکان هەستیان بە پێویستیی دامەزراندنی سیستەمێکی بەرگری و هێرشبەرانەی نوێ کردبوو. لەم رووەوە، ئەمەریکیەکان بە تەرخانکردنی بڕی سێ میلیارد دۆلار ـ بۆ ئەم مەبەستە، هەوڵی گەیشتن بەم ئامانجانەیان دەدا:

١ـ ڕێگایەک بۆ چوونەدەر لە بۆنبەستی ئەتۆمی بدۆزنەوە و، بتوانێ سیستەمی "متمانەی وەرگرتنی دوولایەنە" (MAS) لە جێگای سیستەمی "متمانەی لەنێوبردنی بەرامبەر ". (MAD) دابنێ.

٢ـ ببێتە هۆی ئەوی کە سۆڤیەتیش بە تەرخانکردنی بودجەیەکی سەر سووڕهێنەر، لە داوی ململانێ چەک وچۆڵ بکەوێ و، لە ئاکامدا بوار بۆ هەڵوەشانەوەی سۆڤیەت خۆش بکا.

ئەگەرچی شەڕی ئەستێرەکان بۆ ماوەیەک ڕاگیرا، بەڵام دوای بەدەسەڵات گەیشتنی جۆرج دەبلیۆ بۆش، (کانوونی دووهەمی ٢٠٠١) و، ڕاگەیاندنی چوونە دەری بەرەسمیی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە ڕێککەوتننامەی موشەکیی دژە موشەکی بالستیکی (١٩٧٢)؛ گەلاڵەیەکی دیکە بە ناوی "قەڵغانی موشەکی " جێبەجێ کرا.

شارژدافێر — *Charge D'affaires*

وشەیەکی فەرەنسیە.بە نوێنەری سیاسی ولاتێک لە ولاتێکی دیکەدا دەگوترێ کە ئەرکی دیپلۆماسی بەجێ دەگەیەنێ. پلەی شارژدافێر لە پلەی باڵوێز لەخوارترە.

شارژدافێرێک کەسەربەخۆ کار دەکا

c…d…a… ad hoc

c...d...a...de missi
c...d...a...en pied
c...d...a... en titre

١. شارژدافێرێک که له جێگەی کەسێکی دیکه یان به وەکالەت کاردەکا
c... d... a... ad interim

٢. شارژدافێری کاتیی (بەگرنگیەکی کەمتر له بەڕێوەبەرانی پلەی(١و٢)
c... d... a... of the Embassy

بەڕێوبەری ژمارە ١ بەشێوەی هەمیشەیی وەکوو سەرۆکی دەستەیەکی سیاسی دادەنرێ و له بەرامبەر وەزیری دەرەوەدا بەرپرسیارە، نەک له بەرامبەر سەرۆکی دەوڵەت دا. (بەڕێوبەری ژمارە ٢ یان ٣ کەسێکە که له جێگەی باڵوێزو وەزیری موختاردا ئەرکەکانی ئەو بەڕێوە دەبا. کاتێک وڵاتێک بیهەوێ نارەزایەتیی یان دڵ هێشاوی خۆی سەبارت به وڵاتێکی دیکه دەربڕێ، باڵوێز یان وەزیری موختاری خۆی لەو وڵاتە بانگهێشت دەکاتەوە و ئەرکەکانی ئەوان دەسپێرێتە " شارژدافێری کاتیی".

له بنەڕەتدا، ڕاگرتنی پێوەندی سیاسی له ئاستی شارژدافێر بۆ ماوەیەکی زۆر و بەبێ بەڵگەیەکی عەقڵانی بەپێچەوانەی هەڵسووکەوتی نێو دەوڵەتیە. پێوەندی سیاسی نێوان دوو وڵات ڕەنگە له سەرەتادا له ئاستی شارژدافێردا بێ یان به هۆیی کێشە، پێوەندی سیاسی بۆ ئاستی شارژدافێر دابەزێ.

Chantage

شانتاژ

شانتاژ به مانای دەمبەست کردن یان ڕووتکردنە. شانتاژ له "فعل "ی فەرەنسی Chanter که له زاراوەی لاتینی Chantare بەمانای گۆرانی ووتن و فشه پێ کردن وەرگیراوە.

ئەگەر کەسێک یان گرووپێک به هۆی پێگە یان دەسەڵاتێکی بەرزترەوە، له دژی کەسێک یان کەسانێک کەڵکی نابەجێ وەرگرێ و لایەنی بەرامبەر ناچاربکا که به پێچەوانەی ویستی خۆی بجووڵێتەوە، بەم کەڵکە نابەجێیە دەڵێن شانتاژ. شانتاژ به زۆری به هۆی قسەپێ ووتن

و هەرەشە لێکردن، بەمەبەستی ریسوا کردن و سووکایەتیکردن بە لایەنێکی دیکە بەرێوە دەچێ، هەتا لایەنی بەرامبەر بێدەنگ بێ یان هەڵوێستیەکەی بگۆڕێ یا ناچار بێ باج بدا.

شانتاژ بەمەبەستی ترساندن، هەواڵی ناڕاست، ناچارکردنی کەسەکە بە ملکەچ بوون ورەنگە داواکاری نابەجێ بەڕێوە بچێ. شانتاژ بەهۆی لادان لە پێوەرە ئەخلاقیەکان بەرێوەدەچێ و ئەوکەسەی لە شانتاژ کەڵک وەردەگرێ بە پلەی جیاواز گیرۆدەی نەخۆشی دەروونی و ئەخلاقیە. شانتاژ نەخۆشیەکە و لە ئاکامی هەلومەرجی نالەباری بایۆلۆجی، پەروەردەیی و کۆمەڵایەتی (ئابووری، سیاسی و کولتووری) سەرهەڵدەدا.

Crystal Night — شەوی شووشەیی (١٩٣٨)

ئەم زاراوەیە کە بە "شەوی شووشەیی رایخ" یش بە ناوبانگە، بە شەوەکانی نۆ و دەی مانگی تشرینی دووهەمی ١٩٣٧ دەگوترێ کە لەم شەوانەدا، خۆپێشاندانی رێکخراوی نازیەکان لە دژی جوولەکەکان بوو بەهۆی کوژران و بریندار بوونی ٧٤ جوولەکە و قۆڵبەست کردنی ٢٠ هەزار کەس و رووخاندنی ٨١٥ دووکان و ١٧١ خانوو و سووتاندنی ١٩١ کنیسەی جوولەکەکان. رێژەی زیانەکان گەیشتە ٥٢ میلیۆن مارک کە تەنیا زیانی شیشە شکاوەکان ٥ میلیۆن مارک بوو. شەوی شووشەیی رایخ بە بیانووی کوژرانی ئەرنێست فۆم راس، سکرتێری سێهەمی بالوێزی ئەڵمانیا لە پاریس لە لایەن ئاوارەیەکی جوولەکە کە لەراستیدا بەتەمای کوشتنی بالوێزی ئەڵمانیا لە فەرەنسادا بوو، رووی دا.

Night Of the Long Knives — شەوی چەقۆ درێژەکان

ئادۆلف هیتلەر بە شەوەکانی ٢٩و٣٠ی حوزیرانی ١٩٣٤ی دەگووت کە لەو شەوانەدا هیتلەر بە کەڵک وەرگرتن لە هێزی S.S، کراس مۆرەکان (قاوەییەکان)ی ئەرنێستی رۆهەم و هێندێک لە رکابەرە حیزبیەکانی خۆی تەفروتوونا کرد.

خاوێنکردنەوەی حیزبی نازی لە مۆرە توندڕۆکان بە دڵی سوپای ئەڵمانیا و خاوەنی پیشەسازییەکانی ئەو وڵاتە بوو. زیاتر لە ١٠٠کەس لەم ڕووداوانەدا گیانیان لە دەست دا کە دەتوانین ئاماژە بە ژەنەراڵ نۆن ئیشلایشێر، ڕاوێژکاری پێشوو و هاوسەرەکەی بکەین.

شۆردنەوەی مێشک Brain Washing

بەو ئازارە جەستەیی و دەروونیانە دەگوترێ کە بە هۆی پروپاگاندە، ئاخافتن، و بەخشینی پاداش بە مەبەستی ئەوەی ئاڵوگۆڕ لە هەڵسوکەوت یان لە بیروبۆچوونی ئەو کەسەدا پێک بێ. ئەم زاراوە لە بنەڕەت دا سەبارەت بە هەڵسوکەوتی کۆمۆنیستەکان لەگەڵ دیلەکانی شەڕ و لە ماوەی شەڕی کۆریا(٥٣-١٩٥٠)دا کەڵکی لێ وەرگیردرا، هەتا لە شێوەی هەڵسوکەوت و و هەروەها لە تێگەیشتن و بیروبۆچوونەکانی ئەوان سەبارەت بە ڕۆژئاوا، ئاڵوگۆر پێک بێنن.

شۆردنەوەی مێشک ئەمڕۆکە بۆ شکاندنی ئیرادەی خۆڕاگرانەو ڕۆحیەی زیندانیەکان بە هۆی بێخەوی و ڕەخنەگرتنی بەردەوام و سەپاندنی بیروڕای جیاواز جێبەجێ دەکرێ. خۆ کوژی بە کۆمەڵی ٩١١ کەس لە لایەنگرانی ئایینی"پەرستگەی گەل" لە ڕێکەوتی ١٨و ١٩ی تشرینی دووهەمی ١٩٧٨ لە گویان دا، نموونەیەک لە شۆردنەوەی مێشک بە هۆی سەپاندنی بیروڕای هزری یان ئایینیەوە بوو.

شمشێری دامۆکلێس The Sword Of Damocles

ئەم زاراوە لە ئەفسانەیەکی کۆنی یۆنانی وەرگیراوە. بە پێی ئەم ئەفسانەیە دیۆنیسۆس Dionysius، پاشای سەرەرۆی سیراکوس Syracuse شمشێرێکی زۆر تیژی بە مووی ئەسپێکەوە لە سەرسەری داموکلێس ڕکابەری خۆی هەڵواسیبوو بە جۆرێک کە بە چکۆلەترین جووڵەیەکی دامۆکلێس، ڕەنگە مووەکە بپسایە و شمشێرێکە لە تەپڵی سەری هەڵچەقیبایە. شمشێری دامۆکلێس لە باسە سیاسی و کۆمەڵایەتیەکان دا، بەو هەرەشە بەردەوامە دەگوترێ کە هەموو کردەوەو و دژ کردەوەیەک دەخاتە مەترسیەوە.

شۆڤینیزم Chauvinism

ئەم زاراوە لە نێوی نیکۆلا شۆن(Nicholas- Chauvin) وەرگیراوە کە بەردەوام بە باڵای ناپلیۆن بوناپارتیدا هەڵدەگووت. و بەواتای پێداهەڵگوتنی لەرادەبەدەر و هەستی دەمارگرژانەی ناسیۆنالیستیە.

شاری ئازاد Free City

بەشارێک دەڵێن کە لە لایەن رێکخراوێکی نێودەوڵەتیەوە بەڕێوەدەچێ و هیچ وڵاتێک مافی کۆنترۆڵ کردنی ئەم شارەی نیە. وەکوو دانتزیگ لە نێوان ساڵەکانی ١٩١٩ و ١٩٣٣ کە لەژێر کۆنترۆڵی کۆمەڵەی نەتەوەکاندا بوو.

شێوازی بەرهەم هێنانی ئاسیایی
Asiatic Mode Of Prodoction

زاراوەی شێوازی بەرهەم هێنانی ئاسیایی لە سەرەتادا لە لایەن جۆن ستوارت میل، بیریاری بەریتانی بۆ لێکدانەوەی سیستەمی ئابووری وڵاتانی ئاسیایی کەڵکی لێ وەرگیردراو، پاشان لەلایەن بیریارانێکی وەکوو کارل مارکس بە شێوەیەکی تیروتەسەلتر هاتە بەرباس. مارکس لە کۆمەڵگاکانی هیند، چین و رووسیادا جۆرێک تایبەتمەندی سەرەکی لێکچووی دەبینی کە بە گشتی شێوازی بەرهەم هێنانی ئاسیاییان پێ دەڵێ. بە بڕوای مارکس، بارودۆخی ژینگەیی و جوگرافی وڵاتانی رۆژهەڵات، بە جۆرێکە کە ئاوداشتن بە کارێز و دامەزراوە ئاوییەکان، بناغەی کشتوکاڵی ئەم وڵاتانە بوون. ئەم شێوازە بە پێی پان و بەرینی وڵاتەکان و هەروەها نەبوونی شارستانیەتی تەکنیکی ئاسیاییەکان، ناچار دەبێتە هۆی دەستێوەردانی حکوومەتی ناوەندی. بەم شێوەرێبەرایەتیکردن و زاڵ بوونی دەوڵەت بە سەر سەرچاوەکانی ئاودا دەبێتە هۆی پێکهاتنی کۆمەڵگای تایبەتی ئاسیایی و ئەم شێوازە رێگا بۆ هاتنە ئارای حکومەتە سەرەڕۆکان لەم وڵاتانەدا خۆش دەکا. پێکهاتنی حکوومەتە سەرەڕۆکان لە وڵاتانی ئاسیایی دا، لە روانگەی مارکسەوە بۆتە هۆی ئەوەی کە پرۆسەی گەشە کردنی بۆرژوازی و پاشانیش کاپیتالیزم و لە ئاکام دا وەدیهاتنی سۆسیالیزم لەو کۆمەڵگایانەدا، بچێتە ژێر کاریگەری حکوومەتە سەرەڕۆکان.

Domicile
شوێنی مانەوە

پێوەندییەکی یاسایی یە و، خاوەنی کۆمەڵێک تایبەتمەندیی سیاسییە کە لە نێوان تاکەکەسەکان و ناوچەیەکی تایبەتی لە خاکی دەوڵەتێکدا پێکدێ و، بەم شێوەیە تاکەکەسەکان بە بێ ئەوەیکە خاوەنی تایبەتمەندیی هاووتیبوون بن، لەو کەسانەی کە لەو شوێنە نیشتەجێن، جیا دەکرێنەوە. بە واتایەکی تر، شوێنی مانەوەی کەسێک لە وڵاتێک دایە کە بەرژەوەندییەکانی ئەو کەسە لەو وڵاتەدایە. ئەو بەرژەوەندییانەش زیاتر بەرژەوەندی ئابوورین.

شوێنی مانەوە خاوەنی ئەم تایبەتمەندییانەیە:

١_هەرکەسێک دەبێ خاوەنی شوێنێکی مانەوە بێ.

٢_ هیچ کەسێک نابێ زیاتر لە شوێنێکی مانەوەی هەبێ.

٣_ شوێنی مانەوە، شتێکی هەمیشەیی نیە.

شێوە هێمنانەکانی چارەسەری کێشە نێونەتەوەییەکان
Peaceful Means For The Settlement Of International Disputs

شێوە هێمنانەکانی (ئاشتیانەی) چارەسەری کێشەی نێوان وڵاتەکان بەبێ پەنابردنە بەر هێزی زۆر بریتین لە: پێکهێنانی لێک تێگەیشتنی دوولایەنە بە شێوەی راستەوخۆ، یارمەتیی هەمەلایەنە، نێوبژیوانی، کۆمیسیۆنی نێونەتەوەیی لێکۆلینەوە، دیاریکردنی لایەنی تاوانبار، ناردنی کێشەکە بۆ دیوانی هەڵسەنگاندن یان بۆ بۆ دیوانی نێو نەتەوەیی داد.

Civilization
شارستانیەت

شارستانیەت هاوواتای Civilizatonی فەرەنسییە کە لە وشەی Civiliser(رزگار بون لە بارودۆخی سەرتایی) وەرگیراوە.

شارستانیەت سێ واتای هەیە:

_ خزان بەرەو لای عەقڵ ومرۆڤایەتی

ـ ڕێکخستنی کاروباری ژیان،

ـ خزان بەرەو لای ڕەوشت و هەڵسوکەوتی شاریانە

شارستانیەت وەک زاراوە بە: "کۆی دامەزراوە و ڕێکخراوە کۆمەڵایەتیەکان، هەل ومەرج و پێوەندیە ئابووری و کۆمەڵایەتی، بەرهەمهێنان، ئایینی، هونەری و ئەدەبی لە کۆمەڵگایەکی پێشکەوتوو" دەگوترێ، یان بەواتایەکی گشتیتر، شارستانیەت بە کۆی پاشەکەوتە ماددی و مەعنەوییەکانی مرۆڤ لە کۆمەڵگایەکی پێشکەوتوودا دەگوترێ.

ع

ع

عەلمانی *Laic*

لائیک لە سەرچاوەی لاتینی Laicus (شتێک کەهیی خوایە) وەرگیراوە. هەروەها بەکەسێک دەگوترێ کە هیچ پلە و پایەیەکی لە هیرەمی کلیسادا نیە و لەلایەن کلیساوە، هیچ ئەرکێکی ئایینی پێ نەسپێردرابێ.

عەلمانیەت ئێستاکە بە ڕێبازێک دەگوترێ کە بەتەمایە دامەزراوە و دامودەزگا کۆمەلأیەتیەکان لە ژێردەسەلأتیی ئاین و کلیسا ڕزگار بکا. عەلمانیەت بزوتنەوەیەک بوو کە دژی کۆت و بەندی ئایینی و پشکنینی بیروڕاکان بوو و لەگەڵ ڕێنسانس و لە ئەورووپادا سەری هەڵدا. ئامانجی عەلمانیەت دژایەتیکردن لەگەڵ ئەو ماف و ئیمتیازانەدا بوو کە بەرپرسە ئایینەکانی کلیسا لە سەدەکانی ناوەڕاستدا وەکوو خاوەن زەوی وزارە گەورە و دەوڵەمەندو ئاریستۆکراتەکان هەیانبوو، بەشێوەیەک کە مێژووی دەرەبەگایەتیی لە ئەورووپا، پێوەندییەکی نەپچڕاوەی لەگەڵ کلیسادا هەیە.

عەلمانیەت بە واتای هەڵوێست و ڕوانگەیەکە کە دام و دەزگاو دامەزراوە کۆمەلأیەتیە عەلمانیەکان سەبارەت بە ئایینەکان هەیانە. کە لە دووشێوەدا خۆی دەنوێنێ:

الف ـ پشتگوێ خستنی ئایین لە لایەن دەوڵەتەوە کە دەتوانین بە چەند شێوەلێکی بدینەوە:

١_ بە واتای جیاکردنەوەی ئایین لە سیاسەت:

لەم حالەتەدا دەوڵەت هیچ دەسەڵاتێکی ئایینی نیە ودەستێوردانی کلیساش لە کار و بارەکانی خۆیدا رەت دەکاتەوە. لەبەرامبەردا کلیساش هیچ دەسەڵات و کاریگەرییەکی سیاسی نیە.

٢_ بە واتای بێلایەن بوونی دەوڵەت لە کاروبارە ئایینەکاندا: لەم حالەتەدا دەوڵەت بە چاوێک سەیری هەموو ئایینەکان دەکا [لەنێوان ئایینەکان دا جیاوازی دانانێ] وبۆ هەموو هاوڵاتیانی وڵات، بە بێ جیاوازی دانان، ئازادی ئایینی دابین دەکاو هیچ کاتێک نە لایەنگری لە ئایینێک دەکا و نەدژی ئایینێکیش هەڵوێست دەگرێ.

ب _ پشتگوێ خستنی ئایین لە قوتابخانەکاندا:

ئەم بابەتە پێوەندی بە سیستەمی سیاسی وڵاتەوە هەیە. رەنگە سیستەمی پەروەردەیی وڵات رێگا بەهەموو بیروبۆچوونێکی ئایینی بدا و بریاریش بدا کە هیچ لایەنێکی ئایینی نابێ هەستی ئایینی لایەنێکی دیکە بریندار بکا و هەموو پروپاگەندەیەکی ئایینی [بێ جیاوازی] قەدەغە بکرێ. و بابەتە ئایینەکان بە شێوەیەکی عەقلانی و زانایانە ئاراستە و راڤەبکرێن و رێنوێننە ئایینیەکانیش لە ژێر چاوەدێری بەرێوەبەری هەر ئایینێک، وەزارەتی روشنبیری و قوتابخانە دا بێ.

چ

چارتیزم Chartism

چارتیزم لەوشەی Charte بەواتای نووسراوە، بەڵگە، لاپەڕە، جاڕنامە و پێناسەیەو لەسەرچاوەی لاتینی cartula , carta و یۆنانیی Khartés وەرگیراوە.

چارتیزم بزووتنەوەیەکی چاکسازیی بەریتانی بوو کە لە هێندێک بواردا تۆخمی سۆسیالیستی لەخۆ دەگرت. نێوەرۆکی سەرەکیی ئەم بزووتنەوە کە لە ١٨٤٠ هەتا ١٨٤٨ لە بەریتانیا لە ئاردابوو، پەرەپێدان بە چاکسازییە پەرلەمانیەکان بوو. پێشکەوتنی چارتیزم لەراستیدا، قەرزداری ئەو تاقمە لە کرێکاران بوو کە بە خۆیان دەگووت چارتیست. ئەم بزووتنەوەش بۆیە بەمناوە بەناوبانگ بوون چوونکە ئەو تاقمە لە ساڵی ١٨٣٧دا سەرەتا بەڵگەنامەیەکیان پەسند کرد کە بە ناوی جاڕنامەی گەل People's charter ناوبانگی دەرکرد. هێندێک لە چارتیستەکان لەراستیدائەو سۆسیالیستانە بوون کە لەگەڵ شێوازی سەرمایەداریدا دژایەتیان دەکرد و، لەسەر ئەو بڕوایە بوون کە دەبێ بنەمای کاری ئەوان ئەوەبێ تاکوو نوێنەرانی چینی کرێکار بۆ پەرلەمان بنێرن.

سەرکردەکانی ئەم بزووتنەوە لە جاڕنامەی ساڵی ١٨٣٨دا ئەم داخوازیانەیان خستبووە ڕوو:

١ـ دەبێ هەڵبژاردنەکانی ئەنجوومەنی نوێنەران هەموو ساڵێک بەڕێوە بچێ؛

٢ـ دەبێ ئەو نێرینانەی کە گەیشتوونەتە تەمەنی گەورەیی، لەو هەڵبژاردنانەدا بەشداری بکەن؛

٣ـ دەنگدان دەبێ لە لاپەرەیەکی "نهێنی"دا بەڕێوەبچێ؛

٤ـدەبێ ناوەندەکانی هەڵبژاردن لە وڵاتدا بە یەکسانی دابەش بکرێن؛

٥ـ مەرجی خاوەندارێتی دەبێ لە مەرجەکانی ئەندام پەرلەمانی لابرێ؛

٦ـ مووچەیەک بۆ ئەندامانی پەرلەمانەکە دیاری بکرێ تاکوو کەسانی کەم داهات بتوانن لەم پەرلەمانەدا بین بە ئەندام.

چارتیستەکان لە بواری مێژوویەوە رۆڵێکی شۆڕشگێڕانەیان لە پشتیوانیی چینی کرێکاردا لە ئەستودابوو. ئەگەرچی چارتیزم لە ساڵی ١٨٤٨ لە بەریەک هەڵوەشا، بەڵام دواتر هێندێک لە ئامانجەکانیان لە رێگای پلانە کۆمەڵگا هەرەوەزییەکان و یەکیەتیە کرێکارییەکاندا جێبەجێ کرا.

چەپی نوێ New Left

ئەم زاراوە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا باوە و، بۆ ئاماژە بەو کەس یان رێکخراوانەی کە بەگشتی لایەنگری لایەنە جۆراوجۆرەکانی نیۆمارکسیزم، سۆسیالیزم، سەندیکالیزم، ئانارشیزم و پاسیفیزمن، کەڵکی وەردەگیرێ. لایەنگرانی سەرەکیی ئەم بزووتنەوە، رێکخراوە خوێندکارییەکان و رێکخستنەکانی رەش پێستەکانی ئەمەریکان. ئەم بزووتنەوە بۆ دژایەتیکردن لەگەڵ پەرەگرتنی شەڕ لە ڤیتنام لە دوای ساڵی ١٩٦٤دا چالاکی زۆری نواند.

چەپ وڕاست Left & Right

دووزاراوەی چەپ وڕاست سەرەتا لە سەردەمی شۆڕشی مەزنی فەڕەنسادا برەوەی پەیدا کرد و، تا ئێستا چەندین مانای جۆراوجۆری پەیدا کردووەو، ئەوەندە بە تاقمەجۆراوجۆرە سیاسیەکان گوتراوە کە دەکرێ بڵێین مانایەکی روون و دیاریکراوی نیە. بەهەرحاڵ، دەستە چەپیەکان بەگشتی لە بواری کۆمەڵایەتیەوە زیاتر خوازیاری گۆڕانکاریی خێرای کۆمەڵایەتی (شۆڕش و گۆڕانکاری)، دادپەروەریی کۆمەڵایەتی، رۆڵی دەوڵەت لە ئابووری داو، سەربەخۆیی کۆلۆنیەکان بوون. ئەو ناوە بە تاقمێکی بەرفراوان لە کۆمۆنیست و سۆسیالیستەکان (لە ئێتیلی سیاسەتڤانی بەریتانیەوە بگرە

تاکوو ترۆتسکی)و، هەروەها بە حیزبە جۆراوجۆرەکان (لە حیزبی کۆمۆنیستی ماو بگرە تاکوو حیزبی سۆسیال دیمۆکراتی کۆماری فیدراڵی ئەڵمان) گوتراوە.

دەستەراستیەکان زیاتر ئەو کەسانەن کە جیاوازیی چینایەتی بە بەشێک لە سیستەمی سروشتی دەزانن و، لایەنگری لە نەریتەکان، دەوڵەتە بەهێزەکان و کەمترین رۆڵی دەوڵەت لە کاروباری ئابووریدا دەکەن. ئەم پێناسە، دەستەراستییە پارێزگارەکان و هەروەها فاشیستە توندڕۆکانیش دەگرێتەوە. لە دەیەی ۱۹۳۰دا دەستە چەپی بەو کەسانە دەگوترا کەدژی فاشیزم و لایەنگری یەکیەتیی سۆڤیەتی بوون. گۆڕانکارییەکانی دوای شەڕ (کێشەو ناکۆکیی نێوان سۆڤیەت و چین، گۆڕانکارییەکانی ئەورووپای رۆژهەڵات و لەدایکبوونی چەپە نوێکان) گیانێکی تازەی بەم دووچەمکە بەخشیوە.

Cheka
چیکا

چیکا پۆلیسی نهێنیی سۆڤیەت لە سەرەتای شۆڕشی کۆمۆنیستیدا بوو کە دوابەدوای پەسندکرانی ئەنجوومەنی کۆمیسێرەکانی گەل، لە رێکەوتی کانوونی یەکەمی ۱۹۱۷دا لە سۆڤیەت دوای سەرکەوتنی شۆڕشی کانوونی یەکەم دامەزرا.

ئەرکەکانی "چیکا" بریتی بوون لە:

۱ــ پێشگیری لە چالاکی دژە شۆڕشەکان و تێکدەرەکان.

۲ــ پەلکێش کردنی ئەندامان و توخمەکانی سەربە دژە شۆڕشەکان بۆ بەردەم دادگاکانی شۆڕش.

۳ــ لێکۆڵینەوەی سەرەتایی لەو کەسانە.

لە نۆیەمین کۆنگرەی سۆڤیەت لە ساڵی ۱۹۱۹دا، لنین پێشنیاری گۆڕینی چیکای هێنایە بەرباس. ناوبراو وتی کە ئیتر هێزی دوژمنانی سۆڤیەت تێک شکێندراوەو، هەڕشەو مەترسیەکی راستەوخۆ لەلایەن ئەوانەوە لەسەر ئێمە نەماوە. بەم شێوە لە ساڵی ۱۹۲۲دا "چیکا" هەڵوەشایەوە. چیکا بەیەکێک لە ئامرازە سەرەکیەکانی دیکتاتۆریی بۆلشڤیکی دەژمێردرا. دەگوترێ کە نزیک بە نێو میلیۆن کەس لە خەڵکی رووسیا بەدەستی ئەم رێکخراوە کوژراون.

بە هەڵوەشانەوەی چیکا ئەم ئەرکە سەرەتا بە GPU (۱۹۲۲)و، پاشان بە OGPU (۱۹۲۳) و لە ئاکام دا بە NKVD (۱۹۳٤) سپێردرا.

چواردە خاڵەکەی ڤیلسۆن Fourteen Points

لە ڕێکەوتی ٨ی کانوونی دووهەمی ١٩١٨دا ڤیلسۆن سەرۆک کۆماری ئەوکاتی ئەمەریکا، ڕاگەیەنراوێکی سەبارەت بە ئامانجی هاوپەیمانان لە شەڕدا بلاو کردەوە کەبە چواردە خاڵەکەی ڤیلسۆن بەناوبانگە. ئەوخالانە بریتین لە:

١ـ وەستاندنی سیاسەتە نهێنییەکان و، گرێدانی ڕێککەوتننامە ئاشکراکانی ئاشتی.

٢- ئازادیی هات وچوون لەدەریاکاندا.

٣ـ هەلگرتنی بەربەستە گومرگیەکان و، پیادەکردنی ئازادی و یەکسانی لە بازرگانیدا.

٤ـ کەمکردنەوەی چەک وچۆل.

٥ـ چارەسەری ڕەوای کێشەی کۆلۆنیەکان.

٦ـ چۆلکردنی خاکی سۆڤیەت.

٧ـ سەربەخۆیی دووبارەی بەلژیکا.

٨ـچۆلکردنی فەرەنسا و گەڕاندنەوەی "ئالزاس ولۆرین" بۆئەم ولاتە.

٩ـ پێداچوونە بە سنوورەکانی ئیتالیا

١٠ـ خودموختاریی کەمینەکانی نەمسا ـ هەنگاریا.

١١ـ چۆلکردنی خاکی سیربیا و مۆنتینیگرۆ و ڕۆمانی و، چارەسەری ڕەوای کێشەکانی بەلکان.

١٢ـ سەربەخۆیی نێوخۆیی نەتەوەکانی ژێردەسەلاتی تورکیا (عوسمانی)و، بە نێونەتەوەیی کردنی گەرووی داردانێل.

١٣ـ دامەزراندنی دووبارەی دەولەتی پۆلەندا.

١٤ـ دامەزراندنی "کۆمەلەی نەتەوەکان".

چواردەی تەمموزی ١٧٨٩ ١٤th July ١٧٨٩

ئەم ڕۆژە کە بە ڕەمزی هەلوەشانەوەی سەرەڕۆیی پاشایەتی "ڕژێمی پێشوو"ی فەرەنسا دادەنرێ، لەڕاستیدا سەرەتای دەستپێکی شۆڕشی مەزنی ئەو ولاتە بوو. لەم ڕۆژەدا کرێکارە شۆڕشگێرەکانی ناوچەی فوبۆرگ سێن ئانتوان، هێرشیان کردەسەر بەندیخانەی باستیل و، لەگەل خاکدا تەختیان کرد. بۆ ڕێزگرتن لە ١٤ی تەمموز، هەموو سالێک ڕێورەسمی تایبەتیی سان و ڕێژەی هێزە

چەکدارەکانی سوپای فەرەنسا بە ئامادەبوونی سەرۆک کۆمار و کەسایەتیە گرنگە سیاسی و سەربازییەکانی ئەو ولاتە لە گۆڕەپانی شارڵ دووگۆل تاکوو گۆڕەپانی کۆنکۆرد بەڕێوە دەچێ.

چەک داماڵین Disarmament

ئەم زاراوەیە بەدوو واتا کەڵکی لێ وەردەگیردرێ:

١ــ بە پرۆسەیەک دەگوترێ کە کەم بوونەوە، جێگۆڕکێ یان نەهێشتنی سیستەمەکانی چەک وچۆڵی لێ دەکەوێتەوە؛

٢ــ بەکۆتایی رەوش و حاڵەتێک دەگوترێ کە ببێ بە هۆی پێکهێنانی دنیایەکی بێ چەک وچۆڵ و پێش بە دووبارە چەکدار بوونەوەی ئەم دنیایە بگرێ.

پرۆسەی چەک داماڵین رەنگە یەک لایەنە، دوو لایەنە یان چەند لایەنە؛ بەشیی یان گشتی بێ؛ هەروەها رەنگە تەنیا بەشێک لە سیستەمەکانی چەک وچۆڵ بگرێتەوە یان هەموو سیستەمەکان لە خۆبگرێ. چەک داماڵینی گشتی و تەواوەتی بە هەمەلایەنەترین پرۆگرامی ئەو بوارە دەژمێردرێ.

لە سیستەمە سیاسییە هاوچەرخەکاندا چەک داماڵین بەدوای تێکشکانی یەکێک لە لایەنەکانی شەڕ بەڕێوە دەچێ و، دەوڵەتی سەرکەوتوو دەست بە چەک داماڵینی لایەنی تێکشکاو دەکا. ئەم سەرکەوتنە لە داسەپاندنی ئاگربەست، کۆتایی هێنان بە دوژمنایەتی یان لە گرێدانی رێککەوتننامەی ئاشتیدا خۆ دەنوێنێ و؛ لایەنی تێکشکاو لە هەبوون یان دەستوێراگەیشتن بە هێندێک لە جۆرەکانی چەک بێ بەش دەبێ.

پێویست بەوە بیرهێنانەوەیە کە چەک داماڵین بەشێوەی ئۆتۆماتێک ناتوانێ کۆتایی بە کێشەکان بێنێ. پارادۆکسی بابەتە کە لەوە دایە کە پرۆسەی چەک داماڵین کە بۆ کەمکردنەوەی ئەو ناکۆکی و ئاڵۆزییانەی کە لە پێشبڕکێی چەک و چۆڵەوە سەرچاوەدەگرن، بەڕێوە دەچێ، بۆ خۆی کۆمەڵێک ناکۆکی و ئاڵۆزی لێ دەکەوێتەوە.

چاوەدێری بەسەر پرۆسەی چەک داماڵین پێویستی بە کارگێڕییەکی بەتوانا و لێهاتوو هەیە.

چەماوەی جەی ***J –Curve***

جۆن جەی John Jay کۆمەڵناس، هۆکاری سەرهەڵدانی شۆڕشەکان بە جیاوازی زۆر، چاوەڕوانی و داواکاری ئەندامانی کۆمەڵگا و دابینکردنی پراکتیکی ئەم داواکاریانە دەزانێ کە ئەندامانی کۆمەڵگا کاتێک ئەم جیاوازیانە دەبینن، هەست بە "بێبەش"ی دەکەن. جۆن جەی ئەم تیۆرەی لە چەماوەیەک دا، بە نێوی چەماوەی جەی نیشان داوە.

چارت
Chart

١ـ بەڵگەیەکی دیپلۆماتیکە کە ئەو دەوڵەتانەی ئەم بەڵگەیان مۆر کردووە، بەپێی ئەم بەڵگە هێندێک لە بنەماکان رەچاودەکەن و داکۆکیشی لێ دەکەن. وەکوو جاڕنامەی رۆزڤەلت ـ چەرچیل (١٤ی ئابی ١٩٤١) بە ناوی جاڕنامەی ئاتلانتیک

٢ـ بەڵگەیەکی دیپلۆماتیکە کە باس لە دامەزراندنی رێکخراوێکی نێودەوڵەتیی دەکا و ئەوانەی کەئەم جاڕنامەیان مۆر کردووە چوارچێوەی دەسەلاّت و توانایيەکانی تێدا دیاری دەکەن؛ وەکوو جاڕنامەی رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان (un) و جاڕنامەی بوگۆتا، ٣٠ی نیسانی ١٩٤٨ (جاڕنامەی رێکخراوی ولاّتانی ئەمەریکی).

چارتی ٧٧ ***Chart***

گرووپێکی نەیاری چیکسلۆڤاکیا بوو، کە لەساڵی ١٩٧٧دا، لە پراگ پێکهات تاکوو حاڵەتەکانی لادانی دەوڵەتی ئەم ولاّتە لە مافە شارستانیەکان لەقاو بدا. لە نێوان ساڵەکانی ١٩٧٨ تا ١٩٧٩ دەوڵەتی چیسلۆڤاکیا ئەندامانی ئەو گرووپەی سەرکوت کرد. هێندێکیان زیندانی کران و هێندێکی دیکەشیان دوور خرانەوە.

Final Solution (Endlösuns) چارەسەری کۆتایی

ئەم زاراوە لە مێژووی هاوچەرخی ئەڵمانیا دا بە واتای "فەوتاندنی جەستەیی جوولەکەکانی ئەورووپا بە مەبەستی چارەسەری کۆتایی کێشەی جوولەکەکان"ە. لە پێناوی جێبەجێکردنی ئەم سیاسەتە دا، لە کانوونی دووهەمی ١٩٤٢دا، کۆنفرانسیک لە نوێنەرانی ئیداری ئەڵمان لە "ڤانزە"دا پێکهات کە لە کۆتایی ئەم کۆنفرانسەدا، پێکهێنانی ئۆردووگاکانی قڕکردن بە کەڵک وەرگرتن لە ژوورەکانی گاز و کوشتاری بە کۆمەڵ پەسند کرا. بەهۆی ئەم کردەوانە ٤،٥ تا ٦ میلیۆن جوولەکە لە پرۆسەی بە ناو هۆلۆکۆست دا (کوشتاری بە تەواوەتی) تێدا چوون.

گ

گ

گەڕاندنەوەی کەسایەتی Rehabiliation

ئەم زاراوە لە رژێمە کۆمۆنیستیەکان بەو تاقمە لە فەرماندەرانی سەربازی و رێبەرە سیاسیانە دەگوترا کە لە رەوتی پالاوتنە کارەساتبارەکانی سەردەمی ستالیندا لە رووسیا یان لە ئەورووپای رۆژهەلاتدا بە شێوەی نهێنی کوژران. رەوتێکی دیکەش لە سۆڤیەتدا لە ئارادبوو کە ئەو بەرپرسە حیزبیانەی کە لە پرۆسەی گەڕاندنەوەی کەسایەتیدا، گەڕاندنەوەی کەسایەتیان بۆ کرا، جارێکی دیکە بە خاین لە قەڵەم درانەوە.

گەلاڵەی بنەمای چوار *Ooint Four Program*

بە گەلاڵەیەک دەگوترێ کە لە لایەن هاری ترۆمێن (١٩٧٢_١٨٨٤) سێ و سێهەمین سەرۆک کۆماری ئەمەریکا بۆ ناردنی یارمەتیە تەکنیکییەکان بۆ ولاّتە دواکەوتووەکان، ئاراستە کرا. ئەم زاراوەیە بۆیە پێی دەگوترێ "بنەمای چوار"، چوونکە بەندی چواری وتاری دەستپێکردنی سەرۆک کۆماری ناوبراوی پێک دەهێنا (کانوونی دووهەمی ١٩٤). بەرنامەی بنەمای چوار بوو بە هۆی بردنەسەری ئاستی نفوزی ئەمەریکا لە ولاّتانی جیهانی سێهەم و لە ئاکامدا بوو بە هۆی دەستێوەردانی ئەمەریکا لە کاروباری نێوخۆیی ئەو ولاّتانە.

گەڵاڵەی مارشاڵ (١٩٤٧-١٩٥٢) Maeshall Plan

پلانێکە کە لە لایەن جۆرج مارشال، وەزیری دەرەوەی ئەمەریکا لە وتاری پێنجی حوزەیرانی ١٩٤٧ی ناوبراودا پێشنیار کرا. بەپێی ئەم گەڵاڵە، ویلایەتە یەکگرتووەکان هەموو هەوڵی خۆی بۆ گەڕاندنەوەی سەقامگرتوویی ئابووریی ئەورووپا و نۆژەنکردنەوەی ئەم ئابوورییە وەگەڕ دەخست.

وڵاتانی کۆمۆنیست پلانی مارشاڵیان پەسند نەکرد؛هەرووەها فینلەندا و ئیسپانیاش ئەم گەڵاڵەیان پەسندنەکرد. لە ١٢ی تەمموزی ١٩٤٧دا، نوێنەرانی وڵاتانی نەمسا، بەریتانیا، ئیرلەندا، ئیسلەندا، بەلژیکا، پۆرتوگاڵ، تورکیا، دانیمارک، سوید، سویسرا، فەڕەنسا، لۆگزامبۆرگ، نەرویج، هۆڵەنداو یۆنان بۆ پێکهێنانی کۆنفرانسی هاوکاریی ئابووریی ئەورووپا لە پاریس کۆبوونەوەو، پلانێکیان بۆ ساڵەکانی ١٩٤٧ هەتا ١٩٥١ داڕشت کە "بە گەڵاڵەی نۆژەنکردنەوەی ئەورووپا" ناوبانگی دەرکرد، دوای ئەمە، "ڕێکخراوی هاوکاریی ئابووریی ئەورووپا" (OEEC) بۆ جێبەجێکردنی ئەم گەڵاڵەیە دامەزرا.

گەورەکانی ئۆژیاش Augean Stables

ئەم زاراوەیە لە ئەفسانەیەکی یۆنانی وەرگیراوە و ئاماژە بە گەورەکانی ئۆژیاش، یەکێک لە پاشاکانی یۆنانە کە ماوەی سی ساڵ بە هۆی پیسایی ئاژەڵەکان پیس ببوو و خاوێنکردنەوەکەشی زۆر ئەستەم بوو کە پاشان بە هۆی لادانی ڕەوتی ئاوی دووچۆم توانیان گەورەکان خاوێن بکەنەوە.

ئەمڕۆ کە لە عورفی سیاسی دا، ئەم زاراوەیە بەو ناوەند، بەڕێوبەری و ڕێکخراوانە دەگوترێ کە بوونە ناوەندی گەندەڵیی وبەرتیل خواردن و خراپکاری و چاکسازیش لەم ناوەندانەدا زۆر ئەستەمە.

گەڵاڵەی باروخ (١٩٤٦) Baruch plan

گەڵاڵەیەک بۆ کۆنترۆلکردنی وزەی ئەتۆمی و پێکهێنانی ڕێکخراوێکی بەربلاوی نێودەوڵەتیی ناسیاسی وزەی ئەتۆمی بوو کە لە یەکەمین کۆبوونەوەی کۆمیسیۆنی وزەی ئەتۆمی

ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ١٤ی حوزەیرانی ١٩٤٦ لە لایەن بێرنارد باروخ، نوێنەری ویلایەتەیەکگرتووەکانی ئەمەریکاوە ئاراستە کرا.

هەر لەم کۆبوونەوەیەدا گرۆمیکۆ، نوێنەری یەکێتیی سۆڤیەت گەلاڵەیەکی تری هێنایە گۆڕێ کەبە بەپێی ئەم گەلاڵە، بەپێی ڕێککەوتنێکی نێودەوڵەتی، بەرهەمهێنان، ڕاگرتن و کەڵک وەرگرتن لە چەک و چۆلە ئەتۆمیەکان قەدەغەکرا و هەموو چەک وچۆلە ئەتۆمیە کانیش دەبوایە لە ماوەی سێ مانگی دوای جێبەجێکردنی ئەم ڕێککەوتننامەیە لە ناوبچن. بە هۆی دژایەتیی پێشنیارەکەی گرۆمیکۆ لەگەڵ گەلاڵەی باروخدا، ڕێککەوتنێک سەبارەت بە کونترۆلی نێودەوڵەتیی وزەی ئەتۆمی سەری نەگرت و لە دواییشدا لە ١١ی کانوونی دووهەمی ١٩٥٢دا، کۆمیسیۆنی وزەی ئەتۆمی هەڵوەشایەوە.

گەلاڵەی بۆش (١٩٩١) — ***Bush Initiative***

ئەم گەلاڵەیە لە ڕاگەیەنراوی ڕێکەوتی ٢٧ی ئەیلوولی ١٩٩١ی جۆرج بۆش (باوک) سەرۆک کۆماری ئەمەریکا و ماوەیەکی کەم لە دوایی مۆرکردنی ڕێککەوتننامەی ستارتی ـ ١ سەبارەت بە چەک و چۆلە ئەتۆمیەکان ئاراستە کرا. کە یەک لایەنانە ئەم بنەمایانەی لە خۆدەگرت:

— نەهێشتنی چەک و چۆلە ناوەکیە تاکتیکیەکان (موشەکەکانی کرۆز) لە سەر کەشتی و ژێر دەریاییە هێرشبەرەکان.
— نەهێشتنی تەقەمەنی ناوەکی تۆپخانەیی وکلاّوە شەڕکەرەکانی موشەکەکانی بالستیکی کورت هاوێژ.
— کەمکردنەوەی خۆ ئامادەکردن (بۆشەڕ).
— جگە لەمە بۆش پێشنیاریشی بە سۆڤیەت کرد تا سەبارەت بەنەهیشتنی موشەکە کیشوەربڕە فرەکلاّوە ناوەکیەکان و تووێژ بکەن.

گەلاڵەی ترۆیکا (١٩٦٠) Troika Plan

ئاماژە بە گەلاڵەی بەڕێوەبردنی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە لایەن دەستەیەکی سێ کەسیە، کە لەلایەن خرۆشچۆف، سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی سۆڤیەت لە بیستەمین کۆبوونەوەی کۆمەڵەی گشتی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ساڵی ١٩٦٠ دا هاتە گۆڕێ. چرۆشچۆف لەگەڵ ئەوەدا کە بە توندی هێرشی کردە سەر هامێرشولد وەکوو " بە کرێگیراوی ڕۆژئاوا" پێشنیاریشی کرد کە لیژنەیەکی سێ کەسی بە جێگەی سکرتێری گشتیی، ئەرکەکانی سکرتێری گشتیی ڕاپەڕێنن. هەرکام لەم سێ کەسانە نوێنەری بیرو بۆچوون و سیاسەتی وڵاتانی ڕۆژئاوایی، و هاوپەیمانەکانیان، وڵاتانی سوسیالیستی و وڵاتانی بێلایەن بوون. جێبەجێکردنی پەسندکراوەکانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ئەستۆی سکرتێری گشتیی دایەو بڕیارەکانی دیکە کە لە لایەن سکرتێرەوە دەدرێن، تەنیا لە حاڵەتێک دەبێ جێبەجێ بکرێن کە هەرسێ ئەندامەکەی ترۆیکا پەسندی بکەن. ئەم گەلاڵە کە بە ترۆیکا (کەژاوەی سێ ئەسپە) بەناوبانگە، لەلایەن زۆربەی وڵاتانی ئەندامی ڕێکخراو کەوتەبەر ڕەخنە. ڕەخنەیەکی بنەڕەتیی لەسەر ئەم گەلاڵەیە ئەوە بوو کە زۆر ئەستەم بوو کە ئەم سێ سکرتێرە گشتیانە لە بوارەکانی بەڕێوەبردندا ڕێککەون کەئەمەش لەئاکامدا دەبێتە ئاستەنگ لەبەردەم ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان. پاساوی خرۆشچۆف بۆ پێشنیارەکەی خۆی ئەوەبوو کە ئەو دەیگووت:" لە جیهانی ئێستاکەدا وڵاتی بێلایەن هەیە، بەڵام کەسی بێلایەن بوونی نیە". کەواتە بە پێی بیروبۆچوونی خرۆشچۆف، جێبەجێکردنی ماددەی ١٠٠ کە کەسێکی وەکوو سکرتێری گشتیی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان دیاریکردووە، ئەستەم دەبێ. ماددەی ١٠٠ی ڕاگەیەنراوە کە دەڵێ :

١ـ سکرتێر و فەرمانبەرانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ڕاپەڕاندنی ئەرکەکانی خۆیان دا لە هیچ دەوڵەت یان بەرپرسێک لە دەرەوەی ڕێکخراو فەرمان وەرناگرن و هیچ فەرمانێکیش پەسند ناکەن. ئەوان تەنیا لە بەرامبەر ڕێکخراودا بەرپرسن و لە هەر کردەوەیەک کە لەگەڵ پێگەکەیان وەکوو بەڕێوەبەرانی نێودەوڵەتیی دا ناتەبابێ، خۆ دەبوێرن.

٢ــ هەموو ئەندامەکانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بەڵێن دەدەن کە ڕێز بۆ ئەرکی نێودەوڵەتیی سکرتێری گشتی و فەرمانبەرەکان دادەنێن و هەوڵی ئەوەش نادەن کە لە جێبەجێکردنی کارەکانیان دا بیانخەنە ژێر کاریگەری خۆیانەوە.

لەبەر ئەم هۆیانە بوو کە خرۆشچۆف پێشنیاری سێ سکرتێرەی هێنایە گۆڕێ. هەڵبەت ئەم پێشنیارە لەگەڵ دەقی ئاشکرای ماددەکانی ٩٧ تا ١٠١ی ڕاگەیەنراوی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکاندا ناتەبا بوو. لە پێشنیارەکەی سۆڤیەت دا، هەرکام لە سێ سکرتێرە گشتییەکان، ڕەنگدانەوەی بیروبۆچوونەکانی سێ لایەن بوو (ڕۆژئاوا، بەرەی سۆسیالیستی و وڵاتانی بێلایەن). جگە لەمە بەپێی ئەو گەڵاڵەیە، فەرمانبەرانی سکرتاریاش دەبوایە بە شێوەی یەکسان لە نێوان هاوڵاتیانی سێ لایەندا دیاری بکرانایە. جگە لە وڵاتانی ڕۆژئاوا، وڵاتانی ئاسیا، ئەفریقیا و ئەمەریکای لاتینیش بە توندی لەگەڵ ئەم گەڵاڵەیەدا دژایەتیان کرد. چونکە لە کردوەدا، مافی ڤیتۆی وڵاتانی گەورەی تا قۆناغی جێبەجێکردنی سکرتێری گشتی پەرەپێدەدا.

بە هۆی دژایەتیی زۆربەی وڵاتانی ئاسیا، ئەفریقیا و ئەمەریکای لاتین لەگەڵ ئەم گەڵاڵەدا، سۆڤیەت وازی لە گەڵاڵەی ترۆیکا هێنا.

گەڵاڵەی ڕاپاکی (١٩٥٧) Rapaci Plan

گەڵاڵەیەک بۆ نائەتۆمیی کردنی ناوچەیەک لە ئەورووپای ناوەڕاستدا بوو. ڕاپاکی، وەزیری کاروباری دەرەوەی پۆلۆنیا ئەم گەڵاڵەیەی بۆیەکەمجار لە ڕێکەوتی ٢ی تشرینی یەکەمی ١٩٥٧ ئاراستەی کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان کرد. بە پێی ئەم گەڵاڵە ناوچەی نائەتۆمی دەبوایە، پۆلۆنیا، هۆڵەندا، هەنگاریا، چیکسلۆڤاکیا، ئەڵمانیای ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای بگرتایەوە. لە نووسراوەکەدا هاتبوو: " لەم ناوچەدا نابێ چەک و چۆلی ئەتۆمی بەرهەم بێ ورابگیرێ و تەقەمەنی و دامەزراوەی چەک و چۆڵە ناوەکیەکانیش دامەزرێ و کەڵک وەرگرتن لە چەکە ناوەکیەکان لە دژی ئەم ناوچە قەدەغە دەکرێ"، ئەم گەڵاڵە وڵاتانی ناوچە، فەرەنسا، بەریتانیا، ویلایەتە یەکگرتووکان، یەکیەتیی سۆڤیەت و وڵاتانی دیکەی(لەو کاتەدا مەبەست بەلجیکا، کانادا، دانیمارک، هۆڵەندا) دەگرتەوە کە هێزی سەربازییان لەو ناوچەیەدا بوو.

هەروەها پشکنینی ئاسمانی و زەمینی لە لایەن ناتۆو ڤەرشۆوە هاتە ئاراوە. دەوڵەتی پۆلۆنیا بەهیوا بوو کە ئەم گەڵاڵە ببێ بەهۆی کەمکردنەوەی هێزە نائەتۆمیەکان لەم ناوچە و گرێدانی رێککەوتننامەیەکی بەرفراوان، بەمەبەستی چەک داماڵین. یەکیەتیی سۆڤیەت پشتیوانی لە گەڵاڵەی راپاکی کرد، بەڵام ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و بەریتانیا دژایەتیان لەگەڵدا کرد. چونکە بەهۆی ئەم گەڵاڵە بوار بۆ زاڵبوونی بەرەی رۆژهەڵات دەرەخسا.

گەڵاڵەی کۆلۆمبۆ (١٩٥١) *Colombo plan*

ئەم گەڵاڵە بە هۆی بڕیارەکانی کۆنفرانسی وەزیرانی دەرەوەی دەوڵەتانی ئەندامی کۆمەڵەی هاوبەرژەوند، لە شاری کۆلومبۆی پایتەختی سریلانکا دامەزرا. ئامانجی ئەم کۆنفرانسە باسکردن لەسەر مەسەلە ئابووری و نێودەوڵەتیەکانی وڵاتانی باشوور و باشووری رۆژهەڵاتی ئاسیا بوو. گەڵاڵەی کۆلومبۆ بەمەبەستی پەرەسەندنی ئەم ناوچەیە لە رێگای یارمەتیە تەکنیکیەکانەوە هاتە ئاراوە.

دامەزرێنەرانی یەکەمی گەڵاڵەکە، وڵاتانی ئوستورالیا، کانادا، سریلانکا، هیندستان، نیوزلەند، پاکستان و بەریتانیا بوون کە پاشان چەند وڵاتی دیکەش کە ئەندامی کۆمەڵەی هاوبەرژەوەندییەکان نەبوون، چوونە ناو ئەم گەڵاڵەوە. ئەم وڵاتانە بریتی بوون لە : کامبۆج، لائۆس، ڤیێتنام،مالیزیا، ئەفغانستان، بەنگلادیش، بووتان، بێرمە، ئەندەنۆسیا. ژاپۆن، کۆریای باشوور، مالدیڤ، نیپاڵ، فیلیپین، سەنگافوور، تایلەند، فیجی، گینەی نوێ و ئێران.

نووسینگەی ناوەندی ئەم گەڵاڵە لە کۆلۆمبۆیەو وڵاتانی ئەندامی ئەم گەڵاڵە، هەموو ساڵێک جارێک کۆ بوونەوەیەک بۆ ئاڵوگۆڕی بیروڕا وتاوتۆیکردنی چالاکیەکانیان پێک دێنن. ماوەی جێبەجێکردنی گەڵاڵەکە لە سەرەتادا ٧ ساڵ بوو، بەڵام لە دوایی دا بە پێی بڕیاری دەوڵەتانی ئەندام درێژ کرایەوە.

یارمەتیەکانی گەڵاڵە کۆلۆمبۆ بە وڵاتانی ئەندام، راهێنانی کادیری فێرکردن ، ناردنی پسپۆرە تەکنیکیەکان و هاوکاری کردن لە کڕینی ئامرازە تەکنیکیەکان بوو.

لە کۆبوونەوەکانی ساڵانەی گەڵاڵەکەدا، جگە لە وڵاتانی ئەندام، بانکی نێودەوڵەتیی بووژانەوەو پەرەپێدان، بەرنامەی ئاوەدانکردنەوەی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان، کۆمیسیۆنی

ئابووری و کۆمەڵایەتی ئاسیا و ئۆقیانوسیە، ڕێکخراوی نێودەوڵەتیی کار، ڕێکخراوی خۆراک و کشتووکاڵی جیهانی، کۆمەڵگای ئابووری ئەورووپا، بانکی پەرەپێدانی ئاسیا و سکرتێری وڵاتانی هاوبەرژەوەندی وەکوو چاوەدێر بەشداری دەکەن.

گەڵاڵەی گێنشێر (١٩٩٠) Genscher Plan

ئەم گەڵاڵە لە لایەن هانێس دیتریش گێنشێر، وەزیری دەرەوەی ئەڵمانیای ڕۆژئاوا داڕێژرا. بەپێی ئەم گەڵاڵەیە ئەڵمانیای ڕۆژئاوا و یەکیەتیی سۆڤیەتدا بەو شێوە لەگەڵ یەکتردا ڕێککەوتبوون کە هێزەکانی ئەڵمانیای ڕۆژهەڵات لە پاش یەکگرتنەوە لەگەڵ ئەڵمانیای ڕۆژئاوادا، نەدەبوایە دەستەبەجێ بیونایە بەبەشێک لە هێزەکانی ژێردەسەڵاتی ناتۆ. سۆڤیەتیش لە بەرامبەردا، دانی بەوەدادەنا کە ئەڵمانیای ڕۆژئاوا هەروا بەشێک لە هێزەکانی ناتۆ بێ. بەم شێوە هێزەکانی ئەڵمانیای ڕۆژهەڵات تەنیا لە پاش یەکگرتنەوەی تەواو لەگەڵ ئەڵمانیای ڕۆژئاوا و لە کۆتایی ساڵی ١٩٩٤دا چوونە ژێردەسەڵاتی فەرماندەیی هێزەکانی ناتۆوە. ماددەی پێنجی ڕێککەوتننامەی کۆتایی وتووێژەکانی ٤+٢ کە لە ١٢ی ئەیلوولی ١٩٩٠ دا مۆر کرا، ئاماژەی بەم مەرجانە دەکرد.

گەڵاڵەی گومۆلکا (١٩٦٣) Gumulka plan

ئەم گەڵاڵە لە لایەن ڤلادیسلاو گومۆلکا، سکرتێری یەکەمی حیزبی کۆمونیستی پۆلۆنیا لە ڕێکەوتی ٢٨ی کانوونی یەکەمی ١٩٦٣دا هاتە گۆڕێ. ئەم گەڵاڵە پێشنیارگەلێکی سەبارەت بە "ڕاگرتنی چەک و چۆلە ناوەکیەکان لە ئەورووپای ناوەڕاست" دا لە خۆدەگرت کە دەبێ لەگەڵ "گەڵاڵەی ڕاپاکی " دا بەراورد بکرێ.

گەڵاڵەی ڤلادیڤۆستۆک (١٩٨٦) Vladivostok Plan

ئەم گەڵاڵە سەبارەت بە کەمکردنەوەی چەک وچۆڵەکان لە ناوچەی ئاسیا ـ ئۆقیانوسی ئارام دا بوو کە لە لایەن گۆرباچۆف لە ساڵی ١٩٨٦دا ئاراستەی ژاپۆن کرا. ئەم گەڵاڵە پێشنیارگەلێکی بنەمایی سەبارەت بە پێکهێنانی ناوچەیەکی بێ چەک وچۆڵی ناوەکی لە نیمچە

دوورگەی کۆریا و ناوچەی باشووری ئۆقیانووسی ئارام، کەمکردنەوەی هێزە چەکدارەکان و چەک وچۆڵە ئاسایەکان لە ئاستێکی مامناوەندیدا لە خۆ دەگرت.

گەلاڵەی یارۆزلسکی(١٩٨٧) Jaruzelski Plan

ئەم گەلاڵە لەلایەن ژەنەراڵ یارۆزلسکی، سکرتێری یەکەمی حیزبی کۆمۆنیست و سەرۆک کۆماری پۆلۆنیا١٩٩٠ -١٩٨٠) بەشێوەی رەسمیی لە ساڵی ١٩٨٧دا، ئاراستەی وڵاتانی ئەندامی کۆنفرانسی ئاسایش و هاوکاری ئەورووپا کرا. ئەم گەلاڵە لەراستیدا فۆرمێکی نوێی " گەلاڵەی راپاکی" بوو کە لە ساڵی ١٩٥٧دا بۆ نائەتۆمی کردنی بەشێک لە ئەورووپا، (پۆلۆنیا، چێکسلۆڤاکیا، ئەڵمانیای، رۆژهەڵات و رۆژئاوا) لەلایەن وەزیری دەرەوەی ئەوکاتی پۆلۆنیا هاتە گۆڕێ. گەلاڵەی یارۆزلسکی جگە لە چەک و چۆڵە ناوەکیەکان، چەک وچۆڵە ئاسایەکانیشی دەگرتەوە. ئەم گەلاڵە زیاتر لە سەر نەهێشتنی ئەو چەک و چۆڵانە پێی دادەگرت کە دەبوونە ئەگەری قەومانی "هێرشی لەناکاو".

گاردی سوور The Red Guard

نێویکە کە سەرەتا کرێکارە چەکدارەکانی سۆڤیەت لە سەر خۆیان دانابوو. ئەم گرووپە رۆڵێکی سەرەکیان لە بەدەسەڵات گەیاندنی بۆلشفیکەکان (شۆڕشی ئۆکتۆبەر)دا هەبوو و پاشانیش بەشی بنەڕەتیی سوپای سووریان پێکدینا. لە دەرەوەی یەکیەتیی سۆڤیەتیشدا، رێکخراوە خوێندکارییە خەباتگێرەکان کەڵکیان لەم نێوە وەرگرت. لە چینی کۆمۆنیستیشدا، خوێندکارەکانی چین بە هاندانی لینپیاو و هەڤاڵەکانی، گاردی سووریان بەمەبەستی پەرەپێدانی شۆڕشی کولتووری و پێشگیریکردن لە بیروڕاکانی ماوتسێ دۆنگ و لادانی دوژمنانەکانی ماو رێکخست. بەم گرووپەیان دەگووت ژەنەراڵە گەنجەکانی ماو. لە پاییزی ساڵی ١٩٦٦دا گاردە سوورەکان رێگایان پێدرا کە هەر چۆنێک خۆیان بە چاکی دەزانن، بۆ درێژەدانی شۆڕش کولتووری هەنگاو هەڵگرن. بەڵام لەدواییدا کێشە نێوخۆییەکان تەشەنەیان کرد. لە ساڵی ١٩٦٧ و ١٩٦٨ەوە گاردی سوور وەکوو جاران کۆنترۆڵ کرایەوە و پروپاگەندەکردن سەبارەت بە گاردی سوور لەو کاتەوە قەدەغە کراوە.

گرووپی ۲+٦

G_٦+٢

لیژنەیەکە کە بە نوێنەری ٨ وڵات بۆ چارەسەرکردنی قەیرانی ئەفغانستان پێکهاتووە. وڵاتانی گرووپی ٢+٦ بریتین لە ٦وڵاتی دراوسێی ئەفغانستان واتە : ئێران، پاکستان، ئوزبەکستان، تاجیکستان، تورکەمەنستان و چین و ٢ وڵاتی ئەمەریکاو رووسیا. ئەم گرووپە لەکاتی قەیرانی ئەفغانستاندا لەگەڵ یەکدا بەمەبەستی چارەسەرکردنی قەیرانی ئەم وڵاتە و گەیشتن بە ئاشتی، وتووێژو باس و راوێژیان دەکرد. لە دوای رووداوی ١١ی ئەیلوولی ٢٠٠١ و هێرشی ئەمەریکا بۆ سەر ئەفغانستان (٧ی تشرینی یەکەمی٢٠٠١) و جموجۆڵە سەربازییەکانی هاوپەیمانیەتی باکوور کە بوو بە هۆی گیرانی کابوول، ئەم گرووپە رۆڵێکی بەرچاوی لە دیاریکردنی رێبازی سیاسی داهاتووی ئەفغانستاندا گێراوە.

گرووپی ٧

G – ٧

بە ٧ وڵاتی پیشەسازی رۆژئاوا دەگوترێ کە بریتین لە : ئەڵمانیا، بەریتانیا، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، ئیتالیا، ژاپۆن، فەرەنسە و کانادا. لە دوای هەرەسهێنانی سۆڤیەت (کانوونی یەکەمی ١٩٩١) فیدراسیۆنی رووسیاش لە خولەکانی کۆبوونەوەی؛ ئەم گرووپەدا بەشداری دەکا.

لەدوای ئەوەی رووسیا لە ساڵی ١٩٩٧دا بوو بە ئەندامی رەسمیی ئەم گرووپە، ناوەکەی گۆڕا بۆ گرووپی ٨.

گرووپی ١٠

G–١٠

لەسەرەتادا بەدەوڵەتە پیشەسازییەکان دەگوترا کە ئیستا کە ژمارەکەیان گەیشتۆتە ١١ وڵات. ئەم وڵاتانە بریتین لە: ئەڵمانیا، بەریتانیا، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، ئیتالیا، بەلجیکا، ژاپۆن، سوید، سویسرا، فەرەنسا، کەنەدا و هۆڵەندا.

گرووپی ١٥ — G – ١٥

ئەم گرووپە لە ١٥ وڵات پێکهاتووە کە ئامانجەکەی پشتیوانی کردن لە وڵاتانی بێلایەنە. ئەندامانی ئەم گرووپە بریتین لە : ئەرژەنتین، ئەلجەزایر، ئەندەنۆسیا، بەرزایل، پیرۆ، جامائیکا، زیمبابووە، سینیگاڵ، مالیزیا، میسر، مەکسیک نیجریا، ڤەنزۆئیلا، هیندستان و یۆگسلاڤیا.

گرووپی ٧٧ — G –٧٧

ئەم گرووپە لە کۆنفرانسی بازرگانی و پەرەپێدانی UN(UNCTAD)دا پێکهات تا گرووپێکی فشار بێ و پشتیوانی وداکۆکی لە بەرژەوەندەی وڵاتانی لە حاڵی پەرەسەندن دا بکا.ئەم ڕێکخستنە لە ٧٧ وڵات پێکهاتووە و بۆیە پێی دەڵێن گرووپی ٧٧. ئەگەرچی ژمارەی ئەندامانی ئەم گرووپە لەم ڕێژەیە زۆرتر بووە، بەڵام ئیستاش هەر بەم ناوە بەناوبانگە.

گرووپی ستێرلینگ — Sterling Area

برێک لەو وڵاتانەن کە بە جێگەی ئەوەی دراوی خۆیان بە ئاڵتوون ببەستنەوە، دراوی خۆیان بەستێرلینگ (لیرەی بەریتانیا) بەستۆتەوە و پاشەکەوتی دراوی خۆیان لەگەڵ" بانکی بەریتانیا"دا ڕێکخستووە. گرووپی ستێرلنیگ لە ساڵی ١٩٣٩دا هەڵوەشایەوە و" ناوچەی ستێرلنیگ" جێگای ئەم گرووپەی گرتەوە.

گرووپی بانکی جیهانی — World Bank Group

ئەم گرووپە لە سێ ڕێکخراوی نێودەوڵەتیی پەرەپێدان (IGOS)، بانکی نێودەوڵەتیی بۆ بوژانەوەو پەرەپێدان (IBRD)، دامەزراوەی نێودەوڵەتیی پەرەپێدان (IDA) و کۆمپانیای ڕێکخستنی دارایی نێودەوڵەتیی (International Finance Corporation) پێکهاتووە. بانکی نێودەوڵەتیی بووژانەوەو پەرەپێدان لە ئاستی گشتیدا بە بانکی جیهانی (World Bank) بەناوبانگە. هەروەکوو لە ناوەکەیدا دەردەکەوێ، ئامانجە دووانەکانی دامەزراندنی بانکی جیهانیی وەکوو بەشێک لە سیستەمە دامەزراوە ئابوورییەکانی نێودەوڵەتیی برۆتۆن ڤوودز (Bertton

Woods)، بریتین لە : ئاسانکاری بۆ نۆژەنکردنەوەی ئەو ئابوورییە پەرەگرتووانەی کە بە هۆی شەڕەوە داڕما بوون و هاوکاری ماددی بۆ پەرەپێدانی ئابووریی وڵاتە کەمتر پەرەگرتووەکان (L D S). بانکی جیهانیی ڕێکخراوی هاوشێوە یان جمکی سندورقی نێودەوڵەتیی دراوە (IMF) و لەراستیدا ئەو وڵاتانە دەتوانن ببنە ئەندامی بانکی جیهانیی کەئەندامی سندوقی نێو دەوڵەتیی دراویشن. بانکی جیهانیش وەکوو سندووقی نێودەوڵەتیی دراو، سیستەمێکی دەنگدانی هەیە کە بە پێی ئەو سیستەمە دەسەڵاتی کاریگەر بەسەر دەرئەنجامی هەڵبژارنەکان، دەدرێتە ئەو دەوڵەتانەی کە پشکێکی زیاتریان هەیە. لە راستیدا ئەم پشکانە وەکوو مافی ئەندامەیێ بانک دێنە ئەژمار و رادە و پشکی (سەهم)ی دەوڵەتانی ئەندام، یەکێک لە بنەڕەتیی ترین سەرچاوەکانی سەرمایەی بانکی جیهانیە. جگەلەمە بانکی جیهانیی چۆتە ناو بازاڕی سەرمایەکانی کەرتی تایبەتیشەوە تا سەرچاوەی خۆی باتر بکا وئەم قەرزانە ئێستا کە گەورەترین سەرچاوەی " نەختینەی" بانکی جیهانی پێک دێنن. بنەماکانی بانکە بازرگانیەکان لەو پەڕی خۆیاندا بەسەر ئەم بانکەدا زاڵن. بۆیە دەبینین کە سیاسەتی قەرزدانی ئەم بانکە بەتەواوەتیی لە پێوەرو رێووشوێنە بازرگانیە توند و وەکانی بانکە بازرگانیەکان پێرەوی بکا.

پێویستیی هەبوونی دامەزراوەیەک کە قەرزی کەم بە وڵاتان بدا، بوو بە هۆی پێکهێنانی " دامەزراوەی نێودەوڵەتیی پەرەپێدان" لە ساڵی ١٩٦٠دا. ئەم دامەزراوەیەش وەکوو بانکی جیهانیی، زیاتر قەرز دەداتە وڵاتەکان لەوەی کە هەروا بە خۆڕایی یارمەتیان بدا. لە هەمان کاتیشدا وەکوو بانکی نێودەوڵەتیی بووژانەوە وپەرەپێدان، ئەو وڵاتانەی کە دەبێ قەرزیان پێ بدرێ، دیاری دەکرێن. ئەم قەرزانە لە پێناوی پەرەپێدانی پێکهاتە بنەڕەتیەکان دەدرێتەوڵاتان. بە پێچەوانەی بانکی جیهانی، دامەزراوەی نێودەوڵەتیی پەرەپێدان، بەتەواوەیێ بۆ دابینکردنی سەرچاوەی ماددی و داراییەکەی بە سەرمایەی دەوڵەتانی ئەندام بەستراوەتەوە.

کۆمپانیای رێکخستنی دارایی نێودەوڵەتیی لە ساڵی ١٩٥٦ و بۆ بەهێزکردنی کەرتی تایبەت و توانایە کار خولقێنیەکان لە وڵاتانی کەمتر پەرەگرتوودا پێکهات. کۆمپانیای رێکخستنی دارایی نێودەوڵەتیی بەشداری خۆی لە پرۆژە و بەرنامەکان، بەکەمترین پشک (سەهم) بەستۆتەوە و زیاتر بایەخ بە بەشە دووهەم وبەرهەمهێنەکان دەدا. نەریتیی کۆنەپارێزی بانکی جیهانی و مەدوای بارودۆخی نالەباری ئابووری، لە ئابووری جیهانیدا (لەدەرەوەی ئەمریکا باکوور) لە دوای ساڵی

١٩٧٤ەوە بەم واتایەیە کە ئەم بانکە تەنیا سەیرکەرەو هیچی تر. ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بە هۆی هەڵەکانی خۆی وەکوو گەڵاڵەی مارشاڵ، بە هۆی بوودجەی بەرگری و هەڵەپشتیوانیکەرەکانی دیکە بە هۆی قەرەبووکردنەوەی کەمی دولاّر بۆ بەهێزکردنی پاڵنەرە ئابوورییەکانی ولاّتانی پێشکەوتووی پیشەسازی چەند هەنگاوی هەڵێناوە. لە سەردەمی ترۆمێنەوە کە شەری سارد بۆتە مەترسیەکی گەورە بۆ ئەم ولاّتە، بەرنامەی یارمەتیی دەرەکیش چووە ژێر کاریگەری بەرژەوەندییە ئاسایشی و سەربازییەکان و تائەو رادەیە بایەخی پەیدا کرد، کە ئەم یارمەتیانە بۆ مەبەستی جیاواز تەرخان بکرێن و بە نوێنەرایەتیی بانکی جیهانی بسپێردرێن.

هەرەسهێنانی سیستەمی برۆتۆن ۆودز و شۆکە نەوتیەکانی دەیەی ١٩٧٠، نەبوونە هۆی کەمکردنەوەی رۆڵی پەراوێزی بانکی جیهانیی لە بواری یارمەتیە ماددییەکاندا. بانکی جیهانیی لە دۆزینەوەی دۆلاّرە وونبووەکانی دوای شۆکە نەوتیەکان لە رێگای سیستەمی رۆژئاواوە، تارادەیەک رۆڵی هەبووە، دوو گۆڕانکاری لە دەیەی ١٩٨٠دا بوون بە هۆی ژیانەوەی سەرچاوە ماددییەکانی بانکی جیهانیی: یەکیان نەمانی ستراتیژیە ئابوورییەکانی سیستەمی سۆسیالیستی بە قازانجی کەرتی تایبەت و چاکسازییەکانی بازاڕی ئازاد، نیشانەی ئەون کە بنەماکانی لیبرالیزمی ئابووری کە ئایدۆلۆژی زاڵی بانکی جیهانیەوە، هەرئێستا کە زیاتر لە بواری دەروونی و سیاسیشەوە لە ئاستی جیهاندا پەسند دەکرێن. دووهەمیان ئەوەیە کە قەیرانی قەرزەکان و پێشنیارە جیاوازەکان بۆ بەربەرەکانیکردن لەگەڵ ئەم قەیرانەدا، وەکوو گەڵاڵەکانی بەلکێرو برەیدی (Baker And Brade) بوونە هۆی ئەوەی کە بانکی جیهانیی ببێتە ئەکتەرێکی بەتوانا لە بوارەکانی جێبەجێکرنی ئەم گەڵاڵەنەدا.

گرووپی چوار کەسە *Gang Of Four*

بەو کەسانە دەڵێن کە رێبەری گرووپی رادیکاڵی کۆمۆنیستەکانی چین بوون کە نەیاری دێنگ شیائۆپینگ بوون. ئەم گرووپە بریتی بوون لە جیانگ کینگ، ژانگ چۆنگیا، ۆانگهۆنگ ۆۆن و یائۆۆێنیۆئان. لە ساڵی ١٩٧٦دا هوئاکۆفنگ ئەم کەسانەی لەسەر کارلادا و دادگایی کران و

مەحکووم کران (١٩٨٠). ئەم زاراوە لە حوزەیرانی ١٩٩١ یشدا لە پێوەندی لەگەڵ ئاڵوگۆڕەکانی سۆڤیەت و نەیارانی چاکسازیخوازی ئەو وڵاتە کەڵکی لێ وەرگیردرا.

گرووپی چوار کەسەی نەیاری میخائیل گۆرباچۆف بریتی بوون لە :

١ــ ڤالێنتین پاولۆف، سەرۆک وەزیران

٢ــدیمیتری یازۆف، وەزیری بەرگری

٣ــ ڤلادیمیر کریچکۆف، سەرۆکی K.G.B

٤ــ بوریس پوگۆ، وەزیری نێوخۆ

گرووپی مافی مرۆڤی هێلسینکی
Helsinki Human Rihghts Group

ئەم ڕێکخستنە لە دوای کۆنفرانسی هێلسینکی سەبارەت بە ئاسایش و هاوکاری ئەورووپا (٣٠ی تەمموز_ یەکی ئابی ١٩٧٥)لە لایەن دوکتۆر یووری ئۆرۆلۆف لە مانگی ئایاری ١٩٧٦دا دامەزرا. لەم کۆنفرانسەدا یەکیەتیی سۆڤیەت بڕیاریدا کەڕێز لە مافی مرۆڤ و ئازادیە بنەڕەتیەکان بگرێ. لە مانگی ئایاری ١٩٧٨دا، ئورۆلۆف حەوت ساڵ زیندانی بۆ برایەوە و هەرلەو ساڵەشدا ئەلەکساندر گیتزبۆرگ، هاوکاری ئورۆلۆف هەشت ساڵ زیندانی و ئاناتۆلی شارانسکی سێزدە ساڵ زیندانی بۆ برایەوە. شارانسکیان بە خیانەتیش مەحکووم کرد.ساخارۆفیش لە ساڵی ١٩٨٠دا دوورخرایەوە بۆ شاری گورکی.

گرووپی دژە حیزبی (کۆمۆنیست)

بە هێندێک لە ڕێبەرانی گەورەی حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤیەت بە سەرکردایەتیی مالێنکۆف، کاگانۆڤیچ ومولۆتۆف دەگوترێ کە لە حوزەیرانی ساڵی ١٩٥٧دا هەوڵێکی بێ ئاکامیان لە پێناوی لە سەرکارلادانی خرۆشچۆف لە پۆستی ڕێبەری حیزبی کۆمۆنیست دا، بە پێی زانیارییەکانی دواتر، بۆلگانینیش ئەندامی ئەم گرووپە بووە.

گۆستاپۆ — *Gestapo*

دەزگای پۆلیسی نهێنی ئەڵمانیای نازی بوو. کورتکراوەی وشەکانی Geheim Staats Polizeە. ئەم ڕێکخراوە لە ساڵی ١٩٩٣ لە لایەن گورینک دامەزراوە و پاشان هیلمێر ڕیبەرایەتی ئەم دەزگایەی وەئەستۆ گرت و لەگەڵ دەزگای S.S دا تێکەڵاوی کرد. ئەم ڕێکخراوە لەبەرامبەر هیچ بەرپرسێکی دادو دەوڵەتیدابەرپرسیار نەبوو و تەواو سەربەخۆ بوو. گۆستاپۆ دەسەڵاتێکی بێ سنووری هەیە و ئامرازی هێزو سەرکوتی نازییەکان بوو. لە دوای کۆتایی هاتنی شەڕی دووهەمی جیهانی، دادگای نۆرنبێرگ گۆستاپۆی وەکوو ڕێکخراوێکی تاوانبار مەحکووم کرد.

گۆبینیزم — *Gobinism*

بیرو بڕوای ژوزیف گۆبینۆ (١٨٨٢ـ١٨١٦) ڕۆژهەڵاتناس و دیپلۆماتی فەڕەنسایە کە لە کتێبەکەی خۆیدا بە ناوی "نایەکسانیی ڕەگەزی مرۆڤ"دا، گریمانەی بەرزتربوونی ڕەگەزی ئاریای هێناوەتە گۆڕێ. ئەم گریمانە لە دواییدا، کاریگەرییەکی زۆری لەسەر" ئەفسانەی ڕەگەزی و بەرزتربوونی ڕەگەزی "نۆردیک"ی فەلسەفەی ئاڵمانیای نازیدا دانا.

گرووپی فشار — *Pressure Group*

لە کۆمەڵگا پیشەسازییە نوێکان دا، بیروڕای گشتی کاریگەرییەکی قووڵیان هەیە. بۆیە گرووپە جیاوازە کۆمەڵایەتیەکان، بەتایبەتی گرووپە ڕەسمیەکان هەوڵ دەدەن تابە ئامرازی جیاواز بیروڕای گشتی لەگەڵ بیروڕاکانی خۆیاندا بگونجێنن. پرۆفیشناڵ بوونی سەردەمی نوێ بۆتە هۆی ئەوەی کە دامەزراوەی زۆر ڕێک و پێک کە لە کۆمەڵناسیدا گرووپی فشار یان گرووپی سەپێنەریان پێدەگوترێ، سەرهەڵبدەن. ئەم گرووپانە لە ڕێگای ...ازەوە هەوڵ دەدەن کە یان بیروڕای گشتی لەگەڵ ئامانجەکانی خۆیانیاندا بگونجێنن. یان بیروڕاکانی خۆیان بە سەر ڕای گشتیدا بسەپێنن. بە واتایەکی دیکە گرووپەکانی فشار تێدەکۆشن بە شێوەی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ تەشەنە بکەنە ناو بیروڕای گشتیەوە.

ئەو ئامرازە شیاو و نەشیاوانەی کە گرووپەکانی فشار بۆزاڵبوون بە سەر بیروڕای گشتیدا کەڵکیان لێوەردەگرن فرەچەشن و جیاوازن. لێرەدا باس لە چوار ئامراز دەکەین کە گشتین و بایەخێکی زۆرتریان هەیە:

١ــ هەوڵە ئابوورییەکان: گرووپەکانی فشار بە بەخشینی بەرتیل، دیاری و قەرز، کۆمەڵە مرۆییەکان دەخەنە ژێر ڕکێفی خۆیانەوە.

٢ــ هەوڵە یاساییەکان: گرووپە فشارەکان تێدەکوشن کە داواکارییەکانیان بە پێی یاساو ڕێووشوێنە کۆمەڵایەتیەکان بەسەر خەڵکدا بسەپێنن. کەواتە بە ئامرازی جیاواز دزە دەکەنە ناو ڕێکخراوەکانی دارشتن و جێبەجێکردنی یاسا. لە کۆمەڵگاکانی ڕۆژئاوادا بە تایبەتی لە ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکادا، ئەم گرووپانە ڕاشکاوانە ئەندامانی ئەنجوومەنەکانی یاسادارشتن دەخەنە ژێر فشارەوە. لۆبیەکان لە نموونەی ئەم گرووپانەن.

٣ــ هەوڵەتێکدەرانەکان: گرووپەکانی فشار بە شێوەی نهێنی یان ڕاشکاوانە بۆ تێکشکانی خۆڕاگری خەڵک و ڕاکێشانی بیروڕای گشتی، پەنادەبەنە بەر هەوڵی تێکدەرانە و رووخاندنی دام و دەزگاکان و کۆمەڵە نەیارەکان

٤ــ هەوڵە پڕۆپاگەندەییەکان: گرووپەکانی فشار بە کەڵک وەرگرتنی شارەزایانە لە پڕۆپاگەندەکردن، خەریکی دزین یان گۆڕینی یان پێکهێنانی بیروڕای گشتی دەبن.

Glasnost

گلاسنۆست

زاراوەیەکی رووسیە بە واتای راشکاوبوون لەقسە کردن دایە (Openness) کە لە عورفی سیاسیدا بە " ئاوەلاّ بوونی سیاسی" و "پرۆسەی دیموکراتیزەکردن"ی بەرەی سۆسیالیستی دەگوترێ. ئەم زاراوە لە دوای هاتنە سەرکاری گورباچۆف لە سۆڤیەت برەوێکی زۆری پەیدا کرد. گلاسنۆست و پرۆسترۆیکا دوو زاراوەی جمکن کە ڕێبەرانی سۆڤیەت بەتەمای جێبەجێکردنیان بوون. ئەم گۆڕانکاریانە بوونە هۆی پێکهێنانی ئاڵوگۆڕی بەربلاّو لە سۆڤیەت و لە ئاکامیشدا بوونە هۆی کۆتاییهێنان بە دەسەلاّتی ڕەهای حیزبە کۆمۆنیستەکان لە جیهاندا.

گوتار Discourse

چەمکی گوتار (Discourse) دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی ١٤ و لە زاراوەی فەرەنسی Discours و زاراوەی لاتینی Discurs – us وەرگیراوە بە واتای ئاخافتن و وتووێژکردنە و لە زاراوەی Discursum / Discurrer بە واتای خۆدزینەوە، گنخاندن و لە لای سەرەوڕا کردنەوە ، ...هتد، وەرگیراوە.

گوتار، داردە، وتەزا یان پرۆسەیەکی کۆمەڵایەتیە و بە واتایەکی دیکە پرۆسە و رەوتێکە کە لە کۆمەڵگاوە سەریهەڵداوە. بابەتە دەربڕاوەکان، گوزارەو مەسەلەکان،وشەو رستەکان، پێوەندیان بەو حاڵەوە هەیە کە بابەتەراگەیەنراوەکانو گوزارەکان و کەی، کێ، چۆن، لەلایەن چ کەسێکەوە، لەدژ یان بەلایەنگری لە چ کەسێک یان چ شتێک کەڵکیان لێوەرگیراوە.

گوتار ئامانج و رۆڵێکی چەندلایەنەی هەیە کەیەکیان بریتیە لە دوورخستنەوەی چەمکی "خود" لە بواری فەلسەفە، ئایدۆلۆژی و پرۆفیشنال بوونی زانستی و گەڕاندنەوەی پێگەی واتای " خود" بۆ ئەم چەمکە. گوتار لە دەیەی ١٩٧٠ بەملاوە لە شێوازی جیاوازدا دەردەکەوێ کە گرنگترینیان شێوەی " شیکردنەوەی گوتار"یە (Discourse Analysis) کەوە کووئامرازێکی میتدۆ لۆژی نوێ لە بواری زانستە مرۆیی و کۆمەڵایەتیەکاندا سەری هەڵداوە.

گیوتین Guillotion

ئامێرێکی ئیعدام کردنی تاوانبارەکان لە سەردەمی شۆڕشی مەزنی فەرەنسادا بوو کە کەڵکی وەرگرتن لەم ئامێرە لەلایەن ژوزێف ئینیاس گیتین (١٨١٤ -١٧٣٨)، پزیشکی فەرەنسی زیندوو کرایەوە. ئەم ئامێرە چوارچێوەیەک و دەمێکی تیژی هەبوو کە دوای کەوتنە خوارەوەی دەمە تیژەکە، ملی تاوانبارەکەی دەقرتاند. لۆئیی شانزەهەم، پاشای فەرەنسا، هاوسەرەکەی ماری ئانتوانت و هەروەها رۆبسپیر،شۆرشگێری بەناوبانگ لەو کەسانە بوون کە بە گیوتین کوژران. ئەم دەزگایە لە ساڵی ١٧٩٢دا، لە گۆرەپانی گریڤی (Place Of Gréve)ی پاریسدا هەڵواسرا.

دەڵێن کە ١٣٧٦ کەس لە نەیارەکان لە سەردەمی تیرۆر و ١٧٩٤ کەسیش لە نێوان ١٠ ی حوزەیران هەتا ٢٧ ی تەمموز بەم ئامێرە ملیان قرتێنرا.

Gaullism

گۆلیزم

بە کۆمەڵە تەکتیک، بیروبۆچوون و شێوازەکانی شارل دۆگۆل، کەسایەتی سیاسی — سەربازیی فەرەنسا (١٩٧٠ - ١٨٩٠) دەگوترێ کە لە بیرەوەرییەکان، وتارەکان، لێدوانەکان، کۆنفرانسە چاپەمەنیەکان و ڕێبازە سیاسیەکان لە ماوەی دەسەڵاتدارەتیدا، وەکوو یەکەمین سەرۆک کۆماری، کۆماری پێنجەم لە ساڵی ١٩٥٨ دا خۆیان دەنوێنن.

دۆگۆل بەمەبەستی خێراترکردنی یەکیەتیی نەتەوەیی چەند دەوڵەتی بەرفراوانی بەبەشداری کۆمۆنیستەکان پێکهێنا. لە بواری ئابووریشدا جێبەجێکردنی کۆمەڵە چاکسازییەکی ئابووری وەکوو خۆماڵیکردنی پیشەسازییەکانی بەردەخەڵووز و کارەبا، کۆمپانیای فرۆکەوانی "ئێرفرانس"، بانکە گەورەکان، کارخانەی دروستکردنی ئۆتۆمبێلی " رینۆ"، هەروەها چاکسازییە کۆمەڵایەتیەکانی وەکوو دابینکردنی کۆمەڵایەتیی هەمە لایەنە و مافی دەنگدانی ژنان، بوونە هۆی باوەڕبەیەک کردن و سازان و پێکهاتنی توێژە جیاوازەکانی ئەو کۆمەڵگایەی کە بە خێرایی و بە شێوەیەکی بەرنامە بۆ داڕێژراوو ڕێک و پێک خەریکی لە ناوبردنی ئەو کە سانە بوو کە لە سەردەمی ڕژێمی " ڤیشی" لەگەڵ نازییەکاندا هاوکاریان کرد بوو.

لە کانوونی دووهەمی ١٩٤٦دا، کاتێک کە ئەنجوومەنی دامەزرێنەری نوێ بڕیاریدا پێشنیارەکانی دۆگۆل لەسەر پێکهێنانی سیستەمێکی بە هێزی سەرۆک کۆماری و کەمکردنەوەی هێزی پەرلەمانی ڕەت بکاتەوە، دۆگۆل وازی لە پۆستی سەرۆک کۆماری هێنا و بۆماوەی ١٢ ساڵ دەستی لە کاروباری سیاسی کێشایەوە. لە مانگی ئایاری ١٩٥٨ دا، لە قووڵایی قەیرانی ئەلجەزایدا، بە هۆی ئەو ڕاپەڕینەی لە ناو سوپا فەرەنسادا ڕوویدا، کۆماری چوارەم هەرەسی هێنا وژەنەراڵ دۆگۆل بە دەسەڵات گەیشت. یەکەمین ساڵەکانی سەردەمی بەدەسەڵات گەیشتنی پڕبوون لە گرژی و ئاڵۆزی کە زیاتر بەرهەمی بارودۆخی ئەلجەزایر بوون. دۆگۆل لەم گرژی و ئاڵۆزیە سیاسیە بۆ دامەزراندنی سیستەمێکی حکوومەتیی تاکەکەسیی، بەپێی ڕاپرسیە گشتییەکان کەڵکی وەرگرت.

دۆگۆل لە بواری نێودەوڵەتیدا، هەوڵی دا تا گەورەیی فەڕنسا زیندوو کاتەوە. بۆ ئەم مەبەستە لە ساڵی ١٩٦٦ دا، فەڕەنسای لە لقی سەربازی ناتۆ دابڕاند و بە گرتنەپێشی سیاسەتێکی یەک لایەنە هەوڵیدا تا بە پشت بەستن بە جبەخانەیەکی ئەتۆمیی سەربەخۆ، لەبەرامبەر دوو زلهێزی رۆژئاواو رۆژهەلاّتدا، فەڕەنسا بکاتە" هێزی سێهەم". دۆگۆل بە سیاسەتێکی مەسڵەحەت خوازانە، پەرەی بە رەوتی سڕینەوەی کۆلۆنیالیزم لە ئەفریقیای فەڕەنسی زمان دا. لە ساڵی ١٩٦٢دا، بە شێوەی رەسمی دانی بە سەربەخۆیی ئەلجەزایر دانا. لە هەمان حاڵیشدا هەوڵیدا کە پێوەندییە ئابوورییەکانی فەڕەنسا، لەگەڵ کۆلۆنیەکانی پێشوی خۆیدا هەروا بپارێزێ.

ماوەی دەسەلاّتدارەتیی ژەنەراڵ دۆگۆل لە هەموو لایەنەکانەوە سەکەوتنی بەرچاوی لە بواری دەرەکی و نێوخۆیی بۆ فەڕەنسا بەدواوە بوو. رەوتی گەشەی ئابووری زۆرتر بوو و داهاتی سەرانەی نەتەوەیی لە نێوان ساڵەکانی ١٩٦٠ تا ١٩٧٠ دوو هێندە بۆوەو بەگشتی " فەڕەنسایەکی هاوچەرخ"ی دامەزراند. بەلاّم سەرەڕای ئەوەش، رەوتی گۆڕانکارییە سیاسی و کۆمەلاّیەتەکان بە هۆی بەردەوامی دەسەلاّتدارەتیی کۆوەبووی باوک سالارانە، هێواشتر بوو. هەر بەم هۆیەوە بەرەبەرە کەلێنی قووڵ و مەترسیدار کەوتە ناوپێکهاتەی سیاسی و ئابووری ولاّتەوە.

نارەزایەتیی گشتیی خوێندکارانی فەڕەنسا لە ئایاری ساڵی ١٩٦٨دا بوو بە هۆی دابەزینێکی گەورە لە هەموو بوارەکاندا. دۆگۆل لە نیسانی ١٩٦٩دا، چارەنووسی سیاسی ولاّتی خستە ریفراندۆمەوە. ئاکامی ریفراندۆمەکە بە قازانجی دۆگۆل نەبوو و وازی لە سیاسەت هێنا.

گۆلیزم بە گشتی لەسەر سیاسەتی ناسیۆنالیستی، سیاسەتی سەربەخۆی دەرەکی، رێبەرایەتیی و سانترالیست بوونی نەریتیی فەڕەنسا، ئەخلاقی کلیسای کاتۆلیکی رۆما، ئاسایشی سەربازی، جێگیری سیاسی، گەشەی ئابووری و پشتیوانی لە سەرمایەداری پێداگری دەکا. ئەمرۆکە " کۆمەڵەی کۆماریخوازان"ی فەڕەنسا (RPR) خۆیان بە شوێنکەوتووی سیاسەتەکانی گۆلیزم دەزانن. RPR توانی بە یارمەتیی حیزبە راستەکانی دیکەی فەڕەنسا، (جگە لە حیزبی راستی توندرۆی بەرەی نیشتمانی بە رێبەرایەتی ژان ماری لۆپوەن) لە دووهەمین خوڵی هەڵبژاردنەکانی سەرۆک کۆماری فەڕەنسادا (٥ ئایاری ٢٠٠٢) هەڵبژاردن بباتەوەو بۆ جاری دووهەم ژاک شیراک بۆوە بە سەرۆک کۆماری فەڕەنسا. بە هۆی رەچاوکردنی سیاسەتەکانی گۆلیزم RPR توانی هەڵبژاردنەکان بباتەوە.

گەلاڵەی "بەشداریکردن بۆ ئاشتی"ی ناتۆ
NATO "Partner Ship For Peace"

گەلاڵەیەکی ناتۆ (ڕێکخراوی ڕێککەوتنی ئاتلانیکی باکوور) بۆراکیشانی وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات و کۆمارە تازە سەربەخۆ بووەکانی یەکیەتیی سۆڤیەت بوو. ئەو وڵاتانەی کە تا کۆتایی ساڵی ١٩٩٤ چوونە ناو ئەم گەلاڵە، بریتی بوون لە: ئازەربایجان، قەزاقستان، قرقیزستان، ئوزبەکستان، تورکەمەنستان، گورجستان، مۆلداڤیا، ئۆکراینا، لیتۆنیا، لیتڤانیا، ستۆنیا، بولگاریا، ڕۆمانیا، هەنگاریا، پۆڵۆنیا، ئالبانیا، سلۆڤیانیا، سلۆڤاکیا، چیک، سوید و فینلەندا. فیدراسیۆنی رووسیا لە ڕێکەوتی ٢٢ی حوزەیرانی ١٩٩٢دا، ئەم گەلاڵەی پەسند کرد، بەلاّم لە ١ی کانوونی یەکەمدا لەمۆرکردنی دوو ڕێککەوتننامەی گرنگی ئەم گەلاڵە خۆی بوارد. کۆنفرانسی ئاسایش و هاوکاری ئەورووپا (کۆبوونەوەی بوداپێست) کە بە بەشداری سەرۆکی ٥٢ وڵاتی ئەندام لە ڕۆژەکانی ٥و٦ی کانوونی یەکەمی ١٩٩٦دا کۆبۆوە، داوای لە وڵاتانی تری ئەورووپا کرد تا بەمەبەستی دامەزراندنی ئاشتی و ئاسایش لە ئەورووپادا، ببنە ئەندامیی گەلاڵەی "بەشداریکردن بۆ ئاشتی " ناتۆ.

Contiental System
گەمارۆی کیشوەری

ئەم زاراوە بە قەدەغەکردنی کەرەسەکانی بەریتانیا لەلایەن ناپلیۆن بوناپارت، ئیمپراتۆری فەرەنسا دەگوترێ. ناپلیۆن لە ساڵی ١٨٠٦دا گەلاڵەیەکی بە نێوی "گەمارۆی کیشوەری" پەسند کرد. بە پێی ئەم گەلاڵە، وڵاتانی ئەورووپی دەرگاکانی خۆیان بەرووی کەرەسەکانی بەریتانیادا دادەخست. لەم گەلاڵەدا ئاماژە بەوە کرابوو کە " دورگەکانی بەریتانیا لە گەمارۆدان، هەموو جۆرە بازرگانی و پێوەندییەک لەگەڵ دورگەکانی بەریتانیادا قەدەغەیە". بەپێی ئەم بریارنامە؛ هەموو بەریتانیەکان لە ناو خاکی فەرەنساو هاوپەیمانەکانیدا دەستبەسەر دەکران و دەستیش بەسەر کەلوپەلەکانیاندا دەگیرا.

ئەم بریارە بە زیانی فەرەنسیەکان بوو. چوونکە ناوەکانی بەریتانیا هێرشیان کردە سەر پاپۆرەکانی فەرەنسا و هاوپەیمانەکانی. بازرگانی بیانیی فەرەنسا کەوتە مەترسیەوە و وڵاتانی ئەورووپا

بوونە رکابەری فەڕەنسا . راسپێردراوەکانی فەڕەنساش خەریکی پەیداکردنی کەرەسە قاچاغکراوەکانی بەریتانیا و بە تایبەتیی پارچە (قوماش) و پێلاو بۆسەر بازەکانی سوپای فەڕەنسا بوون.

گرێبەست Contract

گرێبەست سەبارەت بە پێوەندییە بازرگانیەکان کەلکی لێوەردەگیردرێ. جۆرەکانی گرێبەست بریتین لە:

١ـ ئەو گرێبەستانەی کە دەوڵەتێک لەگەڵ دەوڵەتەکانی دیکە و یان رێکخراوە نێودەوڵەتیەکانی دیکە لەگەڵ یەکتردا گرێی دەدەن، ئەم گرێبەستانە؛ پێرەوی لە یاسا نێودەوڵەتیەکان دەکەن.

٢ـ ئەو گرێبەستانەی کە دەوڵەتەکان لە نا ولاتی خۆیاندا، لەگەڵ کەسە ئاساییەکاندا دەیبەستن(کەسە ئاساییەکان واتە ئەو کەسانەی کەسەر بە رێکخراوە نێودەوڵەتیەکان نین و سەر بەستانە کاردەکەن) و تەنیا یاسا نێوخۆییەکانی ئەو ولاتە، لە گرێدانی ئەم گرێبەستانەدا کاریگەرییان هەیە.

٣ـ ئەو گرێبەستانەی کە دەوڵەتەکان لەگەڵ کەسە بیانیەکاندا گرێی دەدەن و لەسەر ویستی خۆیان، ئەو گرێبەستانە پێرەوی لە یاسا نێودەوڵەتیەکان دەکەن. بەم گرێبەستانە دەڵێن: " گرێبەستی نێوان دەوڵەتەکان و دامەرزاوە گشتیەکان لەگەڵ کەسە ئاساییە بیانیەکان" وهەروەها گرێبەستی نیمچە نێودەوڵەتییشیان پێ دەگوترێ. .

گەل People

لە سیاسەتدا بەکۆی ئەو چین وتوێژو گرووپە کۆمەڵایەتیانە دەگوترێ کە لە خەباتی دژە ئەمپریالیستیدا بەشداری دەکەن.

گەل، زاراوەیەکی رێژەییە؛ واتە لە هەر قۆناغێک لە تێکۆشانی کۆمەڵایەتیدا، گەل هێزێکی بەرفراوانتر لە خۆ دەگرێ. بەلام بە گەشەکردنی شۆڕش و قووڵبوونەوەی شۆڕش کە

بەرژەوەندییەکانی چینی چەوسێنەر دەکەوێتە مەترسیەوە، داوێنی ئەو هێزانەی کەبە گەل دەژمێردرێن، چکۆلەتر و بەرتەسکتر دەبێتەوە. ئەم زاراوە زیاتر لە لایەن گرووپە چەپەکەکانەوە کەلکی لێ وەردەگیرێ.

گریلاکانی شار Urban Guerrillas

بەو کەسانە دەگوترێ کە هەوڵ دەدەن بە پشت بەستن بە تاکتیکە تیرۆریستیەکان لە نێو شارەکاندا بە ئامانجەکانی خۆیان بگەن. بریگادە سوورەکانی ئیتالیا و ئەندامانی سوپای سووری ژاپۆن لەریزی گریلاکانی شار دان.

گۆڕینی وڵات *State Succession*

بە گواستنەوەی دەسەڵاتدارەتیی لە بابەتێکی یاسا نێودەوڵەتیەکانەوە بۆ بابەتێکی تری یاسا نێودەوڵەتیەکان دەگوترێ.

گۆڕینی وڵات؛ سڕینەوەی بە تەواوەتیی وڵاتێک یان گواستنەوەی بەشێک لە خاکی ئەو وڵاتە بۆ وڵاتێکی تر لە خۆ دەگرێ. ئاکامی سڕینەوەی بەتەواوەتیی وڵاتێک، گۆڕینی گشتیە کە بەهۆی ئەو حاڵانە جێبەجێ دەبێ:

١ـ داگیرکردن و ملکەچ کردن (لە یاسا نێونەتەوەییە کۆنەکاندا شتێکی یاسایی بوو بەڵام بەپێی یاسا نێونەتەوەییە هاوچەرخەکان کارێکی نایاسایی یە).

٢ـ دابەشکردنی وڵاتێک بەسەر دوو یان چەند وڵاتێکدا (بۆوێنە دابەشکردنی مالیزیا لە ساڵی ١٩٦٥دا بەسەر سەنگاپوور و مالیزیادا، یان دابەشکردنی پاکستان بەسەر پاکستان و بەنگلادیش لە ساڵی ١٩٧دا، یان دابەشکردنی یەکیەتیی سۆڤیەت بەسەر فیدراسیۆنی رووسیا و ١٤ وڵاتی تردا لە ساڵی ١٩٩١).

٣ـ تێکەڵکردنی دوو یان چەند وڵاتێک لە وڵاتێکی یەکگرتوودا، وەک یەکیەتیی تانگانیکاو زەنگبار لە ساڵی ١٩٦١داو، دامەزراندنی تانزانیا.

٤ــ راکێشانی وڵاتێک لە لایەن وڵاتێکی تر (وەک راکێشانی تەکزاس لە لایەن ئەمەریکاوە لە ساڵی ١٨٤٥).

دیاریکردنی ئەو بابەتە کە ئایا ئەو کیانە نوێیە، وڵاتێکی نوێیە یان بەرفراوانکردن و پەرەپێدانی وڵاتی پێشووترە، لە کردەوەدا کارێکی دژوارە، گۆڕینی بەرتەسک لە دەرئەنجامی ئەسپاردنی (یان شێوازەکانی تری گواستنەوەی دەسەڵاتدارەتیی) بەشێک لە خاکی وڵات جێبەجێ دەکرێ. بەڵام لەهەر حاڵدا گواستنەوە لە رێگای پەنابردن بۆ هێز بەکارێکی نایاسایی دادەنرێ. گۆڕینی وڵات گرفتی یاسایی ئاڵۆز لە پێوەندی لەگەڵ مافەکان و ئەو بەرپرسیارەتیانەی کە لە وڵاتی گۆڕاودا داگوازرێنەوە، پێکدێنێ. هەتا ئەم ساڵانەی دوایی، گۆڕینی وڵات بە تەوەاوەتی بەپێی یاسا نێونەتەوەییە عورفیەکان جێبەجێ دەبوو، بەڵام کۆنڤانسیۆنی ڤیەننا سەبارەت بە گۆڕینی وڵات لە سامانەکان، بەڵگەنامە و قەرزەکان(١٩٨٣)، چوارچێوەیەکی بەرفراوانی لە رێوشوێنەکانی گۆڕینی وڵات رێک خستووە. گۆڕینی وڵات گرفتی وەک گواستنەوەی رێککەوتننامەکان، ئەندامەتی لە رێکخراوە نێونەتەوەییەکان، مافەکانی پێوەندیدار بە سامانە گشتی و تایبەتیەکان، داواکاری نێونەتەوەیی و ئەرکە دیاریکراوەکانی بەدواوەیە. دەبێ گۆڕینی وڵاتەکان لە دەوڵەتەکان جیا بکرێتەوە، چوونکە لە گۆڕینی دەوڵەتەکاندا تەنیا نوێنەری سیاسیی وڵات دەگۆڕێ.

ك

ك

کۆبوونەوەی ریۆ (١٩٩٢) Rio Summit

ئەم کۆبوونەوە کە بە بەشداری زیاتر لە ١٤٠ کەس لە سەرۆکی وڵاتان و دەوڵەتەکان لە حوزەیرانی ساڵی ١٩٩٢دا لە لایەن کۆنفرانسی جیهانی ژینگە و پەرەسەندن (UNCED) لە ریۆ دوژانیرۆی بەرازیل بەرێوەچوو، یەکەمین کۆبوونەوەی نێودەوڵەتیی لە بواری ژینگەدا بوو. تەوەری ئەو کۆبوونەوە، دوو چەمکی ژینگە و پەرەسەندن بوو. بەشدارانی ئەو کۆنفرانسە لە سەر ئەوە کۆک بوون کە لە رابردوودا ئەو دوو چەمکە کە بە دوژمنی یەکتر دەژمێردران و، لە دەیەی ٧٠دا کۆمەڵگای نێودەوڵەتی، لە پێناو ئاشتکردنەوەی ئەو دوو چەمکەی هەوڵی داوە، دەبێ ئێستا تێکەڵ بکرێن. لەدەرئەنجامی ئەو تێکەڵبوونە،چەمکی نوێی گەشەی بەردەوام هاتە ئاراوە. بۆیە دەبێ کۆنفرانسی ریۆ بە خاڵی وەرچەرخان لە رەوایی دان بە بەرفراوان کردنی چەمکی ژینگە بزانین.

لە کۆنفرانسی ریۆدا، رێککەوتنی گەورە لە نێوان وڵاتانی پێشکەوتوو(باکوور) و وڵاتانی لە حاڵی پەرەسەندن (نامی) (باشوور) هاتە ئاراوە کە لە بەڵگەنامەکانی کۆبوونەوەکەدا رەنگی داوەتەوە.

هەروەها لە راگەیەنراوی ریۆدا، بنەماکانی سەبارەت بە پاراستنی دارستان و هەروەها دوو کۆنڤانسیۆنی گرنگی نێودەوڵەتی، واتە (کۆنڤانسیۆنی گۆڕانەکانی کەش و هەوا و کۆنڤانسیۆنی جۆراوجۆریی بایۆلۆجی) لە کۆتایی کۆنفرانسەکەدا لە لایەن سەرۆکی لیژنەکانی بەشداری

کۆبوونەوەکە مۆرکرا . خشتەی بەرنامەی کاری ۲۱، لە ٤٠ بەش پێکهاتبوو، هێڵە گشتی و ئەو چوارچێوە سیاسەتگوزاریانەی کە دەبێ لە سەر ئاستی نەتەوەیی و نێونەتەوەیی لە لایەن وڵاتانەوە بەڕێوە بچن و، هەروەها میکانیزمە ماددی و بەڵێنیەکانی وڵاتانی پێشکەوتووی لە بەرامبەر وڵاتانی حاڵی پەرەئەستێندا لە پێناوی دەستەبەرکردنی ئامانجەکانی کۆنفرانسی ریۆ، دەستنیشان کردووە. "ڕاگەیەنراوی ریۆ" کە بە " جاڕنامەی زەوی" ناوبانگی دەرکرد، خاوەنی ۲۷ بنەمایە کە چوارچێوەی گشتی ئەرکە سیاسییەکانی دەوڵەتەکان و ئەرک و بەرپرسیارەتیەکانی سەبارەت بە پاراستنی ژینگەی تێدا گونجێنراوە. لە "بنەماکانی پێوەندیدار بە دارستان"یش چۆنیەتی بەڕێوەبەریی بەردەوام وپاراستنی دارستانەکانی روون کردۆتەوە.

کۆبوونەوەی ماڵتا (کانوونی یەکەمی ۱۹۸۹) *Malta Summit*

ئەم کۆبوونەوەیە لە نێوان جۆرج بوش، سەرۆک کۆماری ئەمەریکا و میخائیل گورباچۆف، سەرۆکی یەکیەتیی سۆڤیەت لە ریکەتی دووی ئەیلوولی ۱۹۸۹ لە سەر پاپۆری رووسیی " ماکسیم گورکی"، پێک هات. لەو دانیشتنەدا لە لایان جۆرج بۆشەوە چەندین گەلاڵە لە بارەی مەسەلە جۆراوجۆرە نێودەوڵەتیەکانەوە خرایە روو. هێندێک لە و پێشنیارانە بریتی بوون لە :

١ــ دیاریکردنی رێکەوتی کۆبوونەوەی دواتر لە دوو حەوتووی کۆتایی مانگی حوزەیرانی ۱۹۹۰ لە ئەمەریکا.

٢ــ چاوپێکەوتنی وەزیرانی دەرەوەی دوو وڵات لە مانگی کانوونی دووهەمدا لە مۆسکۆ.

٣ــ وتووێژ سەبارەت بەرێککەوتننامەی کەمکردنەوەی چەک و چۆڵە ستراتیژییەکان.

٤ــ وتووێژی بازرگانیی نێوان دوو وڵات.

٥ــ هاوکاریی ئابووریی زیاتری نێوان دوو وڵات.

٦ــ هەوڵدان بۆ دەستوێڕاگەیشتن بە نرخی بازاڕ بۆ شتومەکەکانی سۆڤیەت.

٧ــ نەهێشتنی یاسای قەدەغە بوونی هەناردەی تەکنەلۆژیای پێشکەوتوو بۆ سۆڤیەت

٨ــ وتووێژ بۆ سەرمایەگوزارییە هاوبەشەکان.

٩ــ چارەسەری کێشەی مافەکانی مرۆڤ لە سۆڤیەت.

١٠ــ خێرایی بەخشین بە وتووێژی دوولایەنە لە سەر چەک وچۆڵە ستراتیژییەکان.

١١ــ ڕێککەتننامەی هاوبەش له بواری بەڕێوەبردنی تاقیکاری ئاشتیخوازانەی ناوەکی .
١٢ــ بلاّوکردنەوەی خشتەی پلانە سەربازییەکان و ئاستی بەرهەمهێنانی چەک و چۆلەکان .
١٣ــ پێکهێنانی کۆمیتەی هاوبەشی ئەمەریکا و سۆڤیەت بۆ باشتر بەڕێوبردنی پێشبرکێکانی ئۆلەمپیکی بەرلین لە سالّی ٢٠٠٤.
١٤ــ پێکهێنانی کۆبوونەوەی زانستی لە واشنیگتون لەبارەی سیستەمە ورياکەرەوە جیهانیەکان.
١٥ــ گۆڕینەوەی هەزار خوێندکار بۆ خوێندنی سالّی ١٩٩١ لە نێوان هەر دوو ولاّت دا.
١٦ــ کۆتایی هێنان بە بەرهەمهێنانی چەکە کیمیاییەکان لە لایەن هەر دوو ولاّت.

کۆبوونەوەی مۆسکۆ (١٩٩١) Moscow Summit

ئەم کۆبوونەوە لە ڕێکەوتی ٣٠ی تەمموزی ١٩٩١ لە نێوان سەرۆک کۆماری ئەمەریکا و سەرۆکی یەکیەتی سۆڤیەتدا بەڕێوە چوو.
لەم کۆبوونەوەدا ئەمەریکا سەرەڕای بەخشینی " مافی دەولّەتی کاملە ئەلویداد" بە سۆڤیەت، ٥ ڕێککەوتننامەی لەگەلّ ئەم ولاّتەدا مۆر کرد کە بریتین لە :
١ــ پرۆتۆکۆلی هاوکارییە تەکنیکەکان بەمەبەستی قووڵتر کردنی پێوەندییەکانی نێوانیان.
٢ــ ڕێککەوتنامەی هاوکاری دەواو دەرمان بە مەبەستی قەرەبووکردنەوەی کەم و کورتیەکانی دەواو دەرمان لە سۆڤیەت دا.
٣ــ ڕێککەوتننامەی دوو لایەنە سەبارەت ئاسایشی فرۆکەکانی ولاّت، بەمەبەستی بەربەرەکانیکردن لەگەلّ تیرۆریزم.
٤ــ گرێدانی ڕێککەوتننامە سەبارەت بە پەرەپێدانی پلانی شوێنی نیشتەجێ بوون.
٥ــ گرێدانی ڕێککەوتنامە سەبارەت پێکهێنانی هاوئاهەنگی سەبارەت بە هاوکارییە سەرەتاییەکان لە کاتی ڕوودانی کارەساتە سروشتیەکاندا.

کۆبوونەوەی مۆسکۆ بە مۆرکردنی ڕێککەوتننامەی بەناوبانگی ستارت، دوای دوو ڕۆژ کۆتایی هات. بەپێی ئەو ڕێککەوتنە ٧٠٠ لاپەڕەییە، بۆ یەکەمین جار ژمارەی چەک و چۆلەکانی دوو زلهێز بۆ ڕادەی ٦٠٠٠ کلاوەی شەڕ بە مەودای ٥٥٠٠ کیلۆمەتر کەم دەبۆوە. وتوویژەکانی سەبارەت بە کەمکردنەوەی چەک چۆلە ستراتیژییەکان زیاتر لە ٩ ساڵ لە نێوان ئەم دوو زلهێزەدا درێژەی هەبوو.

ستارت، سێهەمین و لەڕاستیدا گرنگترین ڕێککەوتنی چەک و چۆڵی نێوان ئەمەریکا و یەکیەتیی سۆڤیەت بوو کە لە ماوەی چوار ساڵدا مۆر کرا. ئەم ڕێککەوتنە کەمکردنەوەی هێزە ئاساییەکان لە ئەورووپا و نەهێشتنی موشەکە ناوەکیە نێوان برەکانی لە خۆدەگرت. بە بڕوای چاوەدێرانی سیاسی، ئەم ڕێککەوتنە کۆتایی بە پەنجا ساڵ ڕووبەڕوو بوونەوەی دوو لایەنە هێناو، هاوکات لەگەڵ بوار ڕەخساندن بۆ هاوکاریی زیاتری ئابووری، بواری بۆ نەمانی کۆمۆنیزمیش لە جیهاندا، ڕەخساند. کۆبوونەوەی مۆسکۆ شەشەمین چاوپێکەوتنی نێوان جۆرج بوش و میخائیل گۆرباچۆف بوو.

کۆنەپەرستی — Reaction

بە دژایەتیکردن و بەرەنگاربوونەوەی ئەو چین و بیروبۆچوونە کۆنانەی کە لە گیانەڵڵایی و حاڵی فەوتاندان، لەگەڵ ڕەوتی پێشکەوتنی کۆمەڵگا دەگوترێ.

کۆنەپەرستی بە واتای بەرگریکردن لە سیستەمێکی کۆن و دواکەوتووە کە بە هۆی کۆن بوون، لەحاڵی فەوتان دایە. واتە دژایەتیکردن لەگەڵ پێشکەوتن و بەرەوپێشوە چوونە. ئەم زاراوەیە زیاتر لە لایەن گرووپە چەپەکان لە بەرامبەر گرووپە ڕاستەکان و گرووپە ئایینیەکاندا کەڵکی لێ وەردەگیرێ.

کۆنەپەرست — Reactionary

ئەم زاراوەیە بەکەسێک دەگوترێ کەنەک تەنیا لە بەرامبەر هەر جۆرە گۆڕان و ئاڵ وگۆڕێکدا بەربەرەکانی دەکا، بەڵکوو لە هەوڵی ئەوەدایە کە چرکە ژمێرەکانی کاتیش بۆ دواوە بگەڕێنێتەوە و، پێوەرەکانی ڕابردوو بکات بە پێوانەی جموجۆڵ و کردەی خۆی لە کاتی ئێستادا.

زاراوەی کۆنەپەرست زۆرجار بە واتای دژە پێشکەوتن و دژایەتیکردن لەگەڵ بەرەوپێشڤەچوونیش کەڵکی لێ وەردەگیردرێ.

ڕیبازەکانی نازیسم و فاشیزمیش کەڵکیان لەو زاراوەیە وەردەگرت. مەبەستی ئەوان لە کۆنەپەرستی ئەوبەرگرییە بوو کە لە لایەن دامەزراوە نەریتیەکان لە بەرامبەر بنئاژۆوە دەستە ڕاستیەکان لە ئارادا بوو. بیروبۆچوونە چەپیەکانیش لەو زاراوە کەڵک وەردەگرن.

Ubermensch (Super_ man)

کەڵەپیاو

بەپێی بیروباوەڕی نیچە فەیلەسوفی ئەڵمانی، مێژووی مرۆڤ بریتیە لە مێژووی خەبات لە نیوان ڕەگەزە باڵا و ڕەگەزە نزمەکان، لە نیوان بە هێزەکان وبێ هێزەکانە و؛ جیهان و کۆمەڵگاش، گۆڕەپانی کردەی کەڵەپیاوان و دەگمەنەکانە، کە بەوپەڕی هێزەوە بەرەو لوتکەی شەڕ و سەرکەوتن دەڕۆن و، تەنیا ئەوانن کە خولقێنەری مێژوون و، بۆ گەیشتن بەو لوتکەش نە دەتوانن و نەخۆشیان بە هیچ یاسایەکی ئاکاری دەبەستنەوە. چوونکە گەیشتن بە گەورەیی لەگەڵ ڕێ و شوێنە ڕەوشتیەکاندا یەک ناگرێتەوە. مرۆڤ بەپێی خووخدە، ملکەچی ئەو کەسانەیە کە خوازیاری گەیشتن بە دەسەڵاتن؛ کەوایە دەبێ خووخدەی کەڵەپیاوان، جێگای ڕەوشتی مێگەلیی کۆیلەکان بگرێتەوە

colonialism

کۆلۆنیالیزم

کۆلۆنیالیزم وشەیەکە بە مانای ئاوەدان کردنەوە و، لە سیاسەتدا بریتیە لە ڕژێمێکی سیاسی و ئابووری، کە بە پێچەوانەی ویستی خەڵکی ناوچەیەک بەسەریاندا سەپاوە و جێگیر بووە و، ئامانجەکەشی دابینکردنی بەرژەوەندی بیانیەکان یان بەکرێگیراوانی نێوخۆییە.

"کۆلۆنیالیزمی کلاسیک" دوای شەڕی دووهەمی جیهانی شوێنی خۆی بە "کۆلۆنیالیزم نوێ" داوە کە شێوازی نوێی سیاسی، ئابووری، کولتووری و کۆمەڵایەتی لە خۆ دەگرێ.

هاتنە سەرکاری بەکرێگیراوانی خۆماڵی کە لە ڕواڵەتدا داکۆکی لە دابینکردنی بەرژەوەندییە نەتەوەییەکان دەکەن؛ دەستێوەردان لە هەڵبژاردنە نەتەوەییەکان و بەلاڕێدا بردنی حکوومەتە یاساییەکان؛ برەودان بە ئاڵۆزییە نێوخۆییەکان و، هاوکاریی تەکنیکیی سنووردار بۆ بە ئاراستەدابردنی ئابووریی وڵات بەرەو بوارە دڵخوازەکان و فرۆشتنی چەک و چوڵی سەربازی

بەنرخێکی زۆر گران لە نموونەکانی شێوازی کۆلۆنیالیزمی نوێیە کە لە لایەن داگیرکەرانەوە پیادە دەکرێ.

کردەوە تۆڵەئەستێنانەوەکان لەشەڕدا *Reprrisalsin War*

بە کردەوەیەکی تۆڵەئەستێنانەوە دەگوترێ کە لە بنەڕەتدا، کردەوەیەکی نایاساییە، بەڵام بەپێی ئەو کردەوانەی کە دوژمن دەیانکاو، ئەو کردەوانە مافەکانی شەڕ پێشێل دەکەن بە مەبەستی جێبەجێکردنی رێ وشوێنە پەسندکراوەکانی شەڕی شارستانیانە و بەمەبەستی پشتیوانیکردن لە رەچاوکردنی بنەماکانی شەڕ، لە داهاتوودا لە دژی کەسەکان و داراییەکانی دوژمن لە لایان لایەنەکەی دیکەی شەڕەوە،کەڵکی لێ وەردەگیردرێ.

دەبێ لە نێوان کردەوەی تۆڵە ئەستێنانەوە لە شەڕدا (یان کردەوەی تۆڵە ئەستێنانەوەی دوژمنکارانە) و کردەوەی تۆڵەئەستێنانەوە لە ئاشتیدا جیاوازی دابنرێ. بەر لەوەیکە کەڵک لە کردەوەی تۆڵەئەستێنانەوەی دوژمنکارانە وەربگیرێ، دەبێ رێگاچارەیەکی تر بۆ دابینبوونی یاسا و رێساکانی مافەکانی شەڕ پیادە بکرێ. هێندێک لە کردەوە تۆڵەئەستێنانەوەکانی وەک سزادانی بەکۆ [سووتاندنی تەڕو وپشک بەیەکەوە. و]، بارمتەگرتن و رەق هەڵڕشتن بەسەر دیلەکانی شەڕ و خەڵکی ئاساییدا، قەدەغەیە. کۆنفانسیۆنی ژمارە سێی ژنێف (١٩٤٩) هیچ بەڵگەیەک بۆ ماددەی قەدەغەبوونی پیادەکردنی کردەوەی تۆڵەئەستێنانە بە دژی دیلەکانی شەڕ قبووڵ ناکاو، ئەمەش بەو مانایە کە هیچ بەڵگەیەک بۆ پێشێلکردنی ماددەی ژمارەسێی ژنێف، تەنانەت بە ناوی کردەی بەرامبەرانە یان وەک دژکردەوەش، قبووڵ ناکرێ و، ئەم ماددەیە مانایەکی رەهای هەیە. کردەوەی تۆڵەئەستێنانە نابێ نالۆژیکی بێ یان لە کردەوەی پێشێلکاریی لایەنی بەرامبەر زیاتر بێ. زیاتر بەرپرسی فەرماندەیی گشتیی هێزە سەربازییەکان دەتوانێ بڕیاری کردەوەی تۆڵەئەستێنانە بدا.

کردەوەی راستەوخۆ *Direct Action*

دروشمێکە کە لە لایەن لایەنگرانی سەندیکالیزمی شۆڕشگێر، لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم دا لە پێوەندی لەگەڵ مانگرتنەکان، سابۆتاژی پیشەسازی، داگیرکردنی کارگەکان لە لایەن کرێکاران و تەنانەت راپەڕینە سیاسییەکان بەجێگای هەوڵی پەرلەمانی کەڵکی لێ وەردەگیرا. ئەم

زاراوەیە لە ساڵی ١٩٤٧دا لە لایەن حیزبی کۆمۆنیستی فەرەنساوە زیندوو کرایەوە تاکوو پەرە بە مانگرتنەکان و ئاڵۆزی و بشێوی شارستانی (مەدنی) بدات.

کەمینەکان Minorities

بە تاقمێک لە خەڵک دەگوترێ کە خاوەنی کولتوور، رەگەز، داب و نەریت و ئایینێکی جیا لە کولتوور و ئایینی خەڵکی ئەو وڵاتە بن کە تێیدا دەژین.

کۆنسیسێون (ئیمتیاز) Concession

لە یاسای ئیداریدا بە بەخشینی مافی سوود وەرگرتن لە هەرشتێک بە کەس یان کەسانێک یان بە چەندین بەرپرس، کۆنسیسێۆن یان ئیمتیازی پێ دەگوترێ. دەسەڵاتە گشتییەکان ئەم مافە سەبارەت بارەت بە مڵک و سامانی نەگوازراوەی خۆیان یان لە ئەو مڵک و سامانەی کە لەبەردەستیان دایە، بە کەسێکی تر دەدەن. وەک ئیمتیازی بەخشینی زەوی بەو کەسانەی کە دەیانەوێ ئاوەدانی بکەنەوە یان بەخشینی بە جوتیاران، یان خزمەتگووزارییە گشتییەکان یان کەڵک وەرگرتن لە کانزاکان و . . . .

ئەو ئیمتیازانەی کە سەبارەت بە خزمەتگوزارییە گشتیەکان و کانزاکانن هەم لە بواری کۆمەڵایەتی و هەم لە بواری ئابووریشەوە لە هەموو ئیمتیازەکانی دیکە گرنگترن.

ئیمتیازی کانزاکان: لە ساڵی ١٨١٠دا لە فەرەنسا سەرچاوە ژێرزەوییەکان بەپێی یاسا بوون بە سامانێکی سەربەخۆ و لە سامانەکانی سەر زەوی جیاکرانەوە. کاتێک سەرچاوەیەکی ژێرزەوی دەدۆزرێتەوە، دەوڵەت چوارچێوەکەی دیاری دەکا و دەیدا بەو کەس و لایەنانەی کە لە بواری هەڵێنجانی سەرچاوە ژێرزەوویەکاندا خەریکی چالاکین، کە بەمەش دەگوترێ ئیمتیازدان.

ئیمتیازی خزمەتگوزارییە گشتیەکان: ئیمتیازێک کە لە لایەن دەسەڵاتە ناوەندییەکان یان لە لایەن هەرێمیەکانەوە بە تاکەکەسەکان دەدرێ و، ئەم سەلاحیەتەیان پێ دەبەخشێ کە بۆ ماوەیەکی دیاریکراو باجی رێگاوبان وەربگرن. وەک باجی پرد یان شارێکان. سەبارەت بە رێگای ئاسن و دابەشکردنی گاز و کارەبا، دەوڵەتی ناوەندی یان دەوڵەتی هەرێم بە جێگای ئەوی کە سەلاحییەت بە کەسێک بدەن تاکوو باج کۆبکاتەوە، مافی سوودێکی کەمیان ـ بە پێی نرخی دیاریکراوـ لەبەر چاو گرتووە.

به دەسپێکردنی سەدەی بیستەم بە جێگای پێدانی ئیمتیاز یان ئیزنی کەڵک وەرگرتنی تایبەت و دیاریکردنی باج بەپێی ڕێوشوێنی یاسایی، خۆیان کانزاکان و دامەزراوەکان بەڕێوە دەبەن. ئەم حاڵەتە لە پێوەندی لەگەڵ ڕێگای ئاسن و کارەبا و گازدا بایەخێکی تایبەتی پێدراوە و، ئیتر لەگەڵ سەرمایەی تایبەتیدا، ڕێککەوتننامە مۆر ناکەن. لەگەڵ خۆماڵیکردندا ئیمتیازە گرنگەکانیش رادەوەستن.

کۆبوونەوەی حیزبی
Caucus

ئەم زاراوەیە لە بنەڕەت دا لە ئەمەریکا بە کۆبوونەوە تایبەتیەکانی ئەندامانی حیزبەسیاسییەکان دەگوترێ. لەو کۆبوونەوانەدا سەبارەت بە سیاسەتەکانی حیزب یان دەستنیشانکردنی پاڵێوراوەکان بۆ هەڵبژاردنەکان، چەندین بریار دەدرێن.

کۆبوونەوەی نەهێنی — *Conclave*

ئەم زاراوەیە بە کۆبوونەوەی ئەنجومەنی کاردیناڵەکانی کلیسای کاتۆلیکی ڕۆم دەگوترێ کە بۆ هەڵبژاردنی پاپی نوێ پێک دێ. دوای مردنی پاپ، دەبێ ئەنجوومەنی ناوبراو لە ماوەی سێ حەوتوودا کۆببێتەوە. هەموو کاردیناڵەکان بانگهێشت دەکرێن، بەڵام بەشداریی نیوەی ئەوان بۆ ڕەوایی دان بە کۆبوونەوەکە تەواوە. زیاتر لە سێ سەد کەس کاردیناڵ لەو کۆبوونەوە نەهێنییەدا بەشدارن. نێوەڕۆکی ئەو کۆبوونەوەیە بە هیچ شێوەیەک بڵاو ناکرێتەوەو، هەتا ئەو کاتە پاپی نوێی هەڵنەبژێردرێ هیچ کام لە کاردنیاڵەکان ناتوانێ لەگەڵ دەرەوەی ڤاتیکاندا پێوەندی پێک بێنێ. دوو لە سێی دەنگەکان بۆ هەڵبژاردنی پاپی نوێ بەسە. ئەگەر کاتێک دەنگەکان بە ئاستی پێویستی خۆی نەگا، ئەوکاتە بەرگەی دەنگەکان بە پووشێکی تایبەت دەسوتێنرێن تاکوو دووکەڵێکی ڕەشی لێ بەرزببێتەوە. چوونەدەری دووکەڵی ڕەش لە دەلاقەی تایبەت مانای ئەوەیە کە کاردیناڵەکان تاکوو ئیستا بۆ هەڵبژاردنی پاپی نوێ بە ئاکامێک نەگەیشتوون. هەلبژاردن تا ئەو کاتە دەخایەنێ کە دوو لە سێی دەنگەکان بە یەکێک لە پالێوارەکان دەدرێ. ئەمجارە دەنگەکان بەبێ پووشە تایبەتیەکە لە شتێکی تایبەتی دەنرێن و دەسووتێنرێن. ئەمجارە دووکەڵێکی سپی لێ بەرزدەبێتەوە کە ئەم

دووكەڵە سپییە مانای ئەوەیە کە پاپی نوێ هەڵبژێردراوە. دوای بەڕێوەچوونی ئەم ڕێورەسمە، بەتەمەنترین قەشە بەوتنی ئیمە پاپ مان هەیە"، هەڵبژاردنی ناوبراو بە دنیا ڕادەگەیەنێ.

Slavery

کۆیلەداری

زاراوەیەکە کە لە کۆمەڵناسیی زانستی دا بە یەکەمین فۆرماسیۆنی کۆمەڵایەتی ـ ئابووری دەگوترێ کە لە سەربنەمای چەوسانەوەی تاک و بەدەستی تاک ڕاوەستاوە. کۆیلەداری لە قۆناغی دوای کۆمۆنی سەرەتایی و لە سەربنەمای نایەکسانی ئابووری کە خۆی بەرهەمی سەرهەڵدانی خاوەندارێتی تایبەتی بوو، سەری هەڵدا. کۆیلایەتی سەرەتا لە میسری کۆن، بابل، ئاشوور، چین وهیند سەری هەڵدا، بەڵام لە یۆنان و ڕۆمی کۆندا بە شێوەی کلاسیکی خۆی گەشەی کرد. پێوەندییەکانی بەرهەمهێنان لەو قۆناغەدا بریتی بوون لە خاوەندارێتی خاوەن کۆیلە بەسەر کەرەسەکانی بەرهەمهێنان و هەروەها بەسەر کۆیلەدا کە وەک ئامرازێک دەکران و دەفرۆشران. هەروەها کۆیلەدار، خاوەنی گیانی کۆیلە. کۆیلەداران بەسەر خاوەن زەوییە گەورەکان، خاوەنداران و ئەو کەسانەی کە سات و سەودایان بە کۆیلەکان دەکرد، دابەش دەبوون.

The End Of History?

کۆتایی مێژوو؟

تیۆرێکە کە لە لایەن فرانسیس فۆکۆیاما، جێگری بەشی پلان دانانی سیاسی لەوەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا لە ساڵی ١٩٨٩ لە بڵاوکراوەی " بەرژەوەندییە نیشتمانیەکان"دا هاتە ئاراوە.

ناوبراو تیۆرەکەی خۆی سەرەتا وەک وتارێک و پاشان بە بڵاوکردنەوەی کتێبێک لە ژێر ناوی، "کۆتایی مێژوو و دوایین مرۆڤ " (The End Of History And The Lestman) خستە ڕوو. بە بڕوای ناوبراو، "لیبراڵ دیمۆکراسی" دوایین جۆری حکومەت لە کۆمەڵگای مرۆڤایەتی دایە. مێژووی مرۆڤایەتیش کۆییەکی پتەو ئاراستەدارە کە بەشێکی گەورە لە کۆمەڵگای مرۆیی بەرەو لیبراڵ دیمۆکراسی هان دەدا. فۆکۆیاما لە لێکدانەوەی زیاتری تیورەکەی خۆیدا دەڵێ:

"کۆتایی مێژوو ئەو کاتەیە کە مرۆڤ بە جۆرێک لە کۆمەڵگای مرۆیی بگات کە ئەو کۆمەڵگایە قووڵترین و سەرەکیترین پێداویستیە مرۆڤایەتیەکان دابین بکا. مرۆڤی ئەمڕۆکە بە

گەیشتۆتە ئاستێک کە ناتوانێ دنیایەکی جیاواز لەم دونیایەی ئێستا وێنا بکا، چوونکە هیچ نیشانەیەک لە دەرەتانی باشتربوونی بنەڕەتی تەکووزی ئێستا لە ئارادانیە".

هەوەها فۆکۆیاما پێیوایە :

" لەچەند سالی رابردوودا هاوکات لەگەلٚ سەرکەوتنی لیبڕالٚ دێمۆکراسی بەسەر نەیارە ئایدۆلۆژییەکانی خۆی وەک پاشایەتیی پشتاوپەشت، فاشیزم و لە هەمووشیان نوێتر، بەسەر کۆمۆنیزمدا، لە سەرانسەری جیهان دا، هاوڕاییەکی گرنگ سەبارەت بە رەوایی لیبڕالٚ دێمۆکراسی، وەک حکومەتێکی سەرکەوتوو هاتۆتە ئاراوە. بەلاٚم جیاواز لەو هاوڕاییەش رەنگە لیبرالٚ دێموکراسی " خالٚی کۆتایی گەشەی ئایدۆلۆژیای مرۆڤایەتی " و"دوایین جۆری حکومەتی مرۆڤایەتی بێ بەو بایەخەی کەهەیەتی، "کۆتایی مێژوو" پێک بێنێ. لە راستیدا، هەرەسهێنانی کۆمۆنیزم هۆکاری سەرکەوتن و زالبوونی بە هاکانی لیبڕالیزمی رۆژئاواو کۆتایی پێکدادانە ئایدۆلۆژییەکانە. من باوەڕم بە کۆتایی هاتنی مێژوو هەیە. مێژوو وەک پرۆسەیەکی پتەو و بگۆڕ کە بە تێرامان لە ئەزموونی تێکرای خەلٚک لە هەموو سەردەمەکان لێی تێدەگەین. وەها تێگەیشتنێک لە مێژوو، بەر لە هەموو کەس بە ناوی "هیگلٚ"ی فەیلەسوفی ئەلٚمانی دەناسرێتەوە. کارلٚ مارکسیش بە قەرزکردنی ئەم چەمکە لە مێژوو، کردی بە بەشێک لە چوارچێوەی هزروبیری رۆژانەی ئێمە".

فۆکۆیاما، دوای رووداوی ١١ی ئەیلوولی ٢٠٠١، بە نووسینی وتارێک بۆ جارێکی تر پێی لە سەرتیۆری "کۆتایی مێژوو" داگرتەوە.

کراس ڕەشەکان ***Black Shirts***

زاراوەیەکی گشتی و باوە کە لە مێژووی هاوچەرخی ئیتالیادا بە "تاقمی هەلٚمەت" واتا "تاقمە تێکۆشەرە نیشتمانیەکان" ناوبانگی دەرکردووە.

ئەم رێکخستنە لە سالٚی ١٩١٩ دا بە مەبەستی بەربەرەکانیەکی توندوتیژ لەگەلٚ سۆسیالیزم و کۆمۆنیزم دامەزرا. کراس ڕەشەکان ئەرکی پاراستنی شارەکانیشیان لە ئەستۆدا بوو. ئەو گرووپە لە سالٚی ١٩٢١دا وەک رەمزی میلیشیا نیشتمانی لەگەلٚ حیزبی فاشیستی ئیتالیا تێکەلٚ کرا. نازناوی "کراس ڕەشەکان" بە ئەندامانی گرووپی "ئێس. ئێس"ی ئەلٚمانیای نازیش دەگوترا.

کۆنفیدراسیۆنی گشتیی کار (سی.ژ.ت) CGT

به بزووتنه‌وه‌ی یه‌کیه‌تیی کرێکاریی فه‌ڕه‌نسا ده‌گوترێ که له سالّی ١٨٩٥ له لیمووژ دامه‌زراو، له سالّی ١٩٠٢ له موون پیلیه له‌گه‌ڵ یه‌کیه‌تیه‌کان دیکه‌دا یه‌کی گرت.

ئه‌م کۆنفیدراسیۆنه له بواره‌کانی مووچه، ماف و هه‌ل ومه‌رجی کار و کێشه سیاسیه‌کاندا کاری ده‌کرد.

ئه‌و بزووتنه‌وه له سالّی ١٩٣٦ له ژێر دروشمی به‌ره‌ی گه‌لدا، یه‌کیه‌تیه‌کی نوێی دامه‌زراند، چوونکه له سالّی ١٩٢١دا باڵی شۆڕشگێری ژێر سه‌رکردایه‌تیی کۆمۆنیسته‌کان ڕێکخراوێکی دیکه‌ی دامه‌زراندبوو. هه‌ربۆیه یه‌کیه‌تیی ناوبراو سه‌رله نوێ له سالّی ١٩٤٠ هه‌ڵوه‌شایه‌وه‌و، دیسان له سالّی ١٩٤٦ دامه‌زراو، له ژێر نفووزو ده‌سه‌ڵاتی کۆمۆنیسته‌کان دابوو. توخمه غه‌یره کۆمۆنیسته‌کانی ئه‌م یه‌کیه‌تیه له سالّی ١٩٤٧ وازیان هێنا، تا ئه‌وه‌ی که "کۆنفیدراسیۆنی گشتیی کار_ هێزی کرێکاری" دامه‌زرێنن.

کۆمه‌ڵگای گه‌وره Great Society

زاراوه‌یه‌ک بوو که لیندۆن جانسۆن (١٩٠٨-٧٣) سی وشه‌شه‌مین سه‌رۆک کۆماری ئه‌مه‌ریکا (١٩٦٣-٦٨) بۆ پێناسه‌ی کۆمه‌ڵگای ئه‌مه‌ریکی که‌ڵکی لێ وه‌رده‌گرت. به بڕوای ناوبراو، به به‌ڕێوه‌چوونی یاسا مه‌ده‌نیه‌کان له‌و ئه‌مه‌ریکادا، ئه‌مه‌ریکا ده‌بێ به کۆمه‌ڵگای یۆتۆپیایی خه‌ڵکی سه‌ربه‌ست و ئازادیخوازی جیهان، نه‌ک یه‌کیه‌تیی سۆڤیه‌ت.

کۆمه‌ڵگای بێ چین Classless Society

له ئه‌ده‌بیاتی سیاسیی هاوچه‌رخی ئه‌ڵمانیادا زاراوه‌ی "کۆمه‌ڵگای بێ چین" له به‌رامبه‌ر "شه‌ڕی چینایه‌تی"دا، یه‌کێک له بنه‌ما سه‌ره‌کیه‌کانی ئایدۆلۆژیای نازییه‌کانی پێک ده‌هێناو، به بڕوای ئه‌وان، ئێس ئێس نوێنگه‌ی کۆمه‌ڵگای بێ چین بوو.

کۆمەڵەی عەرەبی / یەکیەتیی عەرەبی
League Of Arab States

ئەم کۆمەڵەیە دوای هەوڵێکی زۆر و بەردەوامی وڵاتانی عەرەبی بۆ دامەزراندنی یەکیەتیەک، پێک هات. بەمەبەستی پێکهێنانی ئەو یەکیەتیە، پرۆتۆکۆلێک (کە لەودا ئاماژە بە دامەزرانی کۆمەڵەیەک لە وڵاتانی عەرەب کرا بوو) لە لایەن میسر، عێراق، لوبنان، سووریاو ئۆردون مۆر کرا. کۆمیتەی یەکیەتیی پان عەرەب لە کۆنفرانسی ئەسکەندریە لە ١٤ی شوباتی ١٩٤٥دا کۆبوونەوەیەکی بەمەبەستی پەسندکردن و مۆرکردنی پێڕەوپرۆگرامێک بۆ کۆمەڵەی عەرەبی پێکهێنا. ڕێککەوتننامەی وڵاتانی عەرەبی لە ڕێکەوتی ٢٢ی مارتی ١٩٤٥ لە لایەن نوێنەرانی دەوڵەتەکانی میسر، عێراق، لوبنان، عەرەبستان، سووریا، ئۆردون، نوێنەرێک لەفەلەستین و یەمەن مۆر کرا. لیبیا لە ساڵی ١٩٥٣، سوودان لە ١٩٦١ وئەلجەزایر لە ١٩٦٢ چوونە ریزی ئەم ڕێککەوتننامەوە. کۆمەڵەی عەرەبی خاوەنی ٩ کۆمیتەی سیاسی، ئابووری، کولتووری، کومەڵایەتی، سەربازی، یاسایی وهتد.... دەبێ. دەوڵەتی لیبیا لە مانگی ئایاری ٢٠٠٣، وازی لە ئەندامەتیی لە کۆمەڵەی عەرەبی هێنا. ژمارەی ئەندامانی کۆمەڵەی عەرەبی ٢١ وڵاتە.

کۆمەڵگای فرەگەز — Transnational Society

ئەم زاراوە لە لایەن "ریمۆن ئارۆن"، کەسایەتیی سیاسی فەرەنسا بۆ پێناسەی فرەیی پێوەندییە دەروونیەکان، جموجۆڵەکان و ئەو ڕێکخراوانەی کە لە دەرەوەی سنوورە نەتەوەییەکاندا خەریکی چالاکین، کەڵکی لی وەرگیراوە.

کۆمەڵگای مەدەنی — Civil Society

زاراوەیەکی باوی سەدەی هەژدەهەمە کە لە پاش تیۆری "پەیمانی کۆمەڵایەتی" هاتە نێو هزری سیاسیەوە. کۆمەڵگای مەدەنی باس لە ڕەوش و هەلومەرجێک دەکا کە مرۆڤ لە ئازادییە سروشتیەکانی خۆی خۆش دەبێ و مل بۆ دەسەڵاتی دەوڵەت و یاسا دادەنەوێنێ.

کۆمەڵگای مەدەنی (Societes Civilis) وەرگێراوی لاتینیی(koinonia Politike) ئەرەستۆیە بە بڕوای ناوبراو، مرۆڤ بەپێی سرۆشتی خۆی، "کۆمەڵایەتی" [دەوڵەت _

شار"ی"] یەو، کەسێک کە لە"دەوڵەت_شاردا ناژی، بوونەوەرێکە یان لە مرۆڤ نزمترە یان بەرزترەو، هەر لەو پیاوە دەچێ کە هۆمەر لە سەرکۆنەیدا وتووتەیی" بێکەس، لێقەوماو وبێ سەرەوبەرە".

هیگڵ، فەیلەسۆفی ئەڵمانی کۆمەڵگای بەسەر دەوو بەشی مەدەنی و سیاسیدا دابەش دەکرد. بەپێی بیروبۆچوونی هیگڵ، کۆمەڵگای مەدەنی سێ بەشی [قۆناغ، خولەک وکات]ی هەیە:

١ـ سیستەمی پێویستیەکان: "هێنانە گۆڕی پێویستیەکان و دابینکردنی پێداویستیەکانی ئەوان"؛

٢ـ پیادەکردنی دادپەروەری (داد): دەستەبەربوونی ئازادی بۆ دەستەبەر بوونی ئەوکارە پێویستە [دابینکردنی پێداویستییەکان]، واتە پارێزگاریکردن لە ماڵ (خاوەندارێتی) لە رێگەی "پیادە کردنی دادپەروەری".

٣ـ کۆنترۆڵکردن (پۆلیس): لە بەرامبەر رووداوە چاوەڕوان و پێشبینی نەکراوەکان [رووداوی نەخوازراوو ناخۆش]، چاوەدێریکردن بەسەر ویستە چکۆلەکان وەک ویستی گشتی لە رێگای پۆلیسەوە.

بە بڕوای هیگڵ، کۆمەڵگای مەدەنی لە گەشەسەندنی خۆیدا، قەرزداری دەوڵەتە.

لە کۆمەڵگای ئەمڕۆییدا دوو روانگە لەسەر کۆمەڵگای مەدەنی هەیە. لە روانگەی یەکەمدا، کۆمەڵگای مەدەنی، کۆمەڵگایەکە کە یاسا سەرورەرە. هەروەها کۆمەڵگایەکی راوەستاو لە سەر پەیمانە کۆمەڵایەتەکان، شەفاف، پارێزەری مافە تاکەکەسیەکان،پشت بەستوو بە سەروەریی نەتەوەیی ، دابەشکردنی دەسەڵات بە سەر حیزبەکان و ئەنجومەکاندا.

لە روانگەی دووهەمدا، کۆمەڵگای مەدەنی بریتیە لە بۆشایی نێوان دەوڵەت و خێزان. لەم روانگەدا هەر کۆمەڵگایەک لە سێ چینی گشتی دا وێنا دەکرێ. لە چینی سەرەوەدا دەوڵەت و دەسەڵات راوەستاون. چینی خوارەوە لە هاووڵاتیان ، خێزان، خەڵکی نارێکخراو بە شێوەی جەماوەر یان بە شێوەیەکی نەریتی (لە کۆمەڵگا جۆراوجۆرەکان دا جیاوازە) و... هتد پێکدێ. چینی سەرەوە بە "بەستێنی دەوڵەتی" و چینی خوارەوە بە " بەستێنی تایبەتی" ناودەبەن. بەڵام لە هێندێک لە کۆمەڵگاکاندا چینێکی ناوەندیش هەیە کە نە دەوڵەتیەو، نەتایبەتی؛ کە بە بەستێنی گشتی ناودەبەن. بەو چینە ناوەندی و بەستێنە گشتییە دەگوترێ" کۆمەڵگای مەدەنی "؛ وەک ئەنجوومەنەکان، یەکیەتیە حیزبی، سینفی، فیکری، هونەری و.... هتدەکان. بە واتایەکی تر،

کۆمەڵگای مەدەنی هەموو ئەو دامەزراوانە لە خۆدەگرێ کە بەبێ سەرنجدان بە دەوڵەت و ئەو گۆرانکاریيانەی کە بەسەر دەوڵەت دادێن، هەروا دەمێنێتەوە.

گۆڕینی وڵات State Succession

بە گواستنەوەی دەسەڵاتدارەتیی لە بابەتێکی یاسا نێودەوڵەتیەکانەوە بۆ بابەتێکی تری یاسا نێودەوڵەتیەکان دەگوترێ.

گۆڕینی وڵات؛ سڕینەوەی بە تەواوەتیی وڵاتێک یان گواستنەوەی بەشێک لە خاکی ئەو وڵاتە بۆ وڵاتێکی تر لە خۆ دەگرێ. ئاکامی سڕینەوەی بەتەواوەتیی وڵاتێک، گۆڕینی گشتیە کە بەهۆی ئەو خاڵانە جێبەجێ دەبێ:

١ــ داگیرکردن و ملکەچ کردن (لە یاسا نێونەتەوەییە کۆنەکاندا شتێکی یاسایی بوو بەڵام بەپێی یاسا نێونەتەوەییە هاوچەرخەکان کارێکی نایاسایی یە).

٢ــ دابەشکردنی وڵاتێک بەسەر دوو یان چەند وڵاتێکدا (بڕوێنە دابەشکردنی مالیزیا لە ساڵی ١٩٦٥دا بەسەر سەنگاپوور و مالیزیادا، یان دابەشکردنی پاکستان بەسەر پاکستان و بەنگلادیش لە ساڵی ١٩٧دا، یان دابەشکردنی یەکیەتیی سۆڤیەت بەسەر فیدراسیۆنی رووسیا و ١٤ وڵاتی تردا لە ساڵی ١٩٩١).

٣ــ تێکەڵکردنی دوو یان چەند وڵاتێک لە وڵاتێکی یەکگرتوودا، وەک یەکیەتیی تانگانیکاو زەنگبار لە ساڵی ١٩٦١داو، دامەزراندنی تانزانیا.

٤ــ راکێشانی وڵاتێک لە لایەن وڵاتێکی تر (وەک راکێشانی تەکزاس لە لایەن ئەمەریکاوە لە ساڵی ١٨٤٥).

دیاریکردنی ئەو بابەتە کە ئایا ئەو کیانە نوێیە، وڵاتێکی نوێیە یان بەرفراوانکردن و پەرەپێدانی وڵاتی پێشووترە، لە کردەوەدا کارێکی دژوارە، گۆڕینی بەرتەسک لە دەرئەنجامی ئەسپاردنی (یان شێوازەکانی تری گواستنەوەی دەسەڵاتدارەتیی) بەشێک لە خاکی وڵات جێبەجێ دەکرێ. بەڵام لەهەر حاڵدا گواستنەوە لە رێگای پەنابردن بۆ هێز بەکارێکی نایاسایی دادەنرێ. گۆڕینی وڵات گرفتی یاسایی ئاڵۆز لە پێوەندی لەگەڵ مافەکان و ئەو بەرپرسیارەتیانەی کە لە وڵاتی

گۆڕاودا داگوازرێتەوە، پێکدێنێ. هەتا ئەم ساڵانەی دوایی، گۆڕینی وڵات بە تەوەاوەتی بەپێی یاسا نێونەتەوەییە عورفیەکان جێبەجێ دەبوو، بەڵام کۆنڤانسیۆنی ڤیەننا سەبارەت بە گۆڕینی وڵات لە سامانەکان، بەڵگەنامە و قەرزەکان(١٩٨٣)، چوارچێوەیەکی بەرفراوانی لە ڕێوشوێنەکانی گۆڕینی وڵات ڕێک خستووە. گۆڕینی وڵات گرفتی وەک گواستنەوەی ڕێککەوتننامەکان، ئەندامەتی لە ڕێکخراوە نێونەتەوەییەکان، مافەکانی پێوەندیدار بە سامانە گشتی و تایبەتیەکان، داواکاری نێونەتەوەیی و ئەرکە دیاریکراوەکانی بەدواوەیە. دەبێ گۆڕینی وڵاتەکان لە دەوڵەتەکان جیا بکرێتەوە، چوونکە لە گۆڕینی دەوڵەتەکاندا تەنیا نوێنەری سیاسیی وڵات دەگۆڕێ.

کۆمار *Republica*

کۆمار ناوی کتێبی بەناوبانگی ئەفلاتۆن، فەیلەسۆفی یۆنانیە. یەکەمین خاڵ کە دەکرێ خوێنەر لە خوێندنەوەی کتێبەکەدا تووشی بێ، ناوی کتێبەکەیە. چوونکە خوێنەری ئەمڕۆیی ڕەنگە پێی وابێ کە نێوڕوکی کتێبەکە پێوەندی بە جۆرێکی تایبەتی لە حکومەت واتە سیستەمی کۆماری (لەبەرامبەر پاشایەتی)هەیە. ئەوە لە حاڵێکدایە کە وانیەو، زاراوەی یۆنانیی ناوی کتێبەکە واتە ڕێپۆبلیکا وهاوواتا لاتینیەکەی واتە ریسپۆبلیکا بە مانای وڵات یان کۆمەڵگا یان ڕێکخراوی حکومەتە و، لە یۆناندا حکومەتەکان ئەگەر کۆماری یان پاشایەتی یان ئاریستۆکراتییش بن، هەر بەو ناوە گشتیە ناویان دەبەن. بەڵام بابەتەکانی"کۆمار" سەرەڕای ڕەخنەگرتن لەو حکومەتانەی کە لە ئارادان، تایبەتە بە بابەتە گشتیەکانی سیاسەت و پەروەردەو فەلسەفەیە و؛ کەمتر باس لەوردەکارییەکان دەکا و، باسەکانیش لە هەموو بارێکەوە بۆ بابەتە ڕەوشتیەکان دەگەڕێتەوە. ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە پێکهاتەی ژیانی کۆمەڵایەتی لە شارەکانی یۆناندا بە شێوەیەکی ڕێژەیی سادە بوو و، خەڵکەکەی هیچ جیاوازیکیان لە نێوان ڕەوشت و سیاسەت دانەدەنا. واتە ئەوان پێیانوانەبوو کە دەکرێ هەڵسوکەوتی تایبەتیی تاکەکەس لە بنەماکانی حکومەت جیا بکرێتەوە. بەڵکوو پێیانوابوو کە یاسای وڵات سەرچاوەی هەموو ڕێوشوێنەکانی ژیانی مرۆییەو، فەزیلەتی تاکەکەسی لەگەڵ فەزیلەتی سیاسیدا یەک شتە. ئەم بڕوایە بوو بە هۆی ئەوەی کە یۆنانیەکان بە بەراوەرد لەگەڵ نەتەوەکانی تردا کەمتر خۆویست و خۆبەزل زان بن و، بە پێچەوانەی نەریتی ئەمڕۆکە، سیاسەت و ڕەوشت گرێدرا و لێک جیانەبۆوە بزانن. دوای ڕەوشت ،

بابەتە پەروەردەییەکان گرنگترین تەوەرەکانی کۆمار پێک دێنن، چوونکە بە بڕوای ئەفلاتۆن هەتا ئەو کاتەی فەیلەسۆفەکان بە دەسەلاّت نەگەن، ژانەکانی مرۆڤایەتی چارەسەر نابێ. لەم رووەوە، گرنگترین ئەرکی سیاسەت، پەروەردەکردنی فەیلەسۆفەکانە بۆ دەسەلاّت کردن و، ئەگەر ئەم پەروەردەیە بە شێوەیەکی دروست جێبەجێ بکرێ، دەکرێ بە بیرێکی ئاسوودە هەموو کاروبارەکانی ولاّتیان پێ بسپێردرێ.

کۆماری Republic

لە قاموسی سیاسیدا، کۆماری، حکومەتێکی دیمۆکراتیک یان نادیمۆکراتیکە کە دەسەلاّتدارەکەی بەدەنگی راستەخۆ یان ناراستەخۆی توێژە جۆراوجۆرەکانی خەڵک هەڵبژێر درابێ و، دەسەلاّتدار بەهۆی میرات بە دەسەلاّت نەگەیشتووە، و، بە پێی حاڵەتەکان، ماوەی دەسەلاّتدارەتیەکە بەرتەسک و سنووردارە.

کۆماری لە زۆربەی حاڵەتەکاندا بە رژێمی دیمۆکراتیکی پەرلەمانی دەگوترێ ـ هەرچەندەکە لە هێندێک لە ولاّتاندا سەرەڕای بوونی رژێمی کۆماری، دیمۆکراسیی پەرلەمانی رەچاو ناکرێ. رژێمی کۆماریی یۆنان و رۆمی کۆن، لەگەڵ مانای ئەورۆیی کۆماریدا جیاوازن. کۆماری لە یۆناندا رژێمی دڵخوازی بیرمەندە گەورەکان بوو و، زۆربەی دەسەلاّتداران لە نێو ئاریستۆکرات و چینی سەرەوە هەڵدەبژێردران.

ئەمرۆکە کۆماری بە حکومەتی ولاّتێکی خاوەن دیمۆکراسی یان دیکتاتۆریی غەیرە پاشایەتیش دەگوترێ. کۆماری بەتەنیایی نیشانەی دیمۆکراسی نیە، بەڵکوو سیستەمە بەرتەسکەرەوەکانی دەسەلاّتی دەسەلاّتدار، وەک پەرلەمان و حیزبەکانیش رۆڵی گرنگ لە سیستەمی ولاّتێکدا دەگێڕن.

لە پۆلێن بەندیی کۆمارییە نوێکاندا چەندین شێوازی گشتی دەبینرێن:

١ـ کۆمارییە دیمۆکراتیکەکانی لە جۆری رۆژئاوا: لە راستیدا ئەمجۆرە کۆمارییانە لە ناخی چوارچێوەی دیمۆکراسی و ئیرادەی گشتی هەڵقوڵاون و؛ بەرهەمی شۆڕشە ئازادیخوازانەکانی سەدەی هەژدە و نۆزدەی ئەورووپان. نەریتەکانی دیمۆکراسی لەم شێوازەدا دەبینرێ و،

فەرمانڕەوا لە ڕێگای هەڵبژاردنی گشتیەوە هەڵدەبژێردرێ. لەمجۆرە حکومەتەدا، ڕۆڵی حیزبەکان و پەرلەمان بەرچاوە.

بۆوێنە دەکرێ ئاماژە بە کۆماری لە جۆری فەڕەنسی بکرێ کە لەودا سەرۆک کۆمار دەسەڵاتێکی بەرفراوانی هەیە، سەرۆکی دەوڵەتی ناوبراو دەبێ بەردەوام لە بیری بەدەستهێنان و پاراستنی دەسەڵاتی پارلەمانیی خۆیدا بێ.

٢ـ کۆمارییە دێمۆکراتیکە جەماوەرییەکان: ئەمجۆرە کۆمارییە لەدوای سەرهەڵدانی شۆڕشە کۆمۆنیستیەکان لە ئەورووپای ڕۆژهەڵات و ئاسیا و هێندێک لە ناوچەکانی تری جیهاندا گەشەی کردووە. لەم وڵاتانەدا سەرچاوەی دەسەڵاتدارەتیی بە دیکتاتۆریی پرۆلتاریا دەزانن.

٣ـ کۆمارییەکانی لە جۆری ئەمەریکای لاتین: لەمجۆرە کۆمارییانەدا ئیرادەی گشتی ڕۆڵێکی لە بەڕێوەبەریی وڵات دانیە و، دەسەڵات بە تەواوەتی لە دەستی دەسەڵاتدار دایە. پرەنسیپی لێک جیا کردنەوەی هێزەکان ڕەچاو نەکراوەو، سەرۆک کۆمار کە زیاتر لە ڕێگای کودەتا یان ڕێککەوتنێکی سیاسی بە دەسەڵات دەگا، دەسەڵاتێکی بێ سنووری هەیەو، لەم وڵاتانەدا هەڵبژاردن بە شێوەیەکی ڕواڵەتی بەڕێوە دەچێ. ئەم سەرۆک کۆمارانە بۆ پاراستنی حکومەت و دەسەڵاتی خۆیان کەڵک لە شێوازی پۆلیسی وەردەگرن و، زۆرجار هەتاکوو مردن جڵەوی دەسەڵاتیان لە دەستدا دەبێ. پەرلەمان لەم جۆرە ڕژێمانەدا وەک ئامرازێک لەدەستی ڕژێمی حاکم بەسەر وڵات دایە.

زاراوەی تر لەم بوارەدا باون کە بریتین لە:

١ـ کۆماری ئاریستۆکراتی: جۆرێک لە کۆمارییە کە تەنیا ئاریستۆکراتەکان دەتوانن پۆستە بەرزەکان بەدەستەوە بگرن. ئەگەر ئەم ئیمتیازە لە ئارادا نەبێ، ئەمە بە کۆماری دێمۆکراتیک یان کۆماری نیشتمانی ناو دەبرێ.

٢ـ کۆماری ڕاستەوخۆ: بە جۆرێک لە کۆماری دەگوترێ کە خەڵک لە ڕێگای نوێنەرەکانی خۆیانەوە مافی دەسەڵاتدارەتی و سەروەری پیادە دەکەن.

٣ـ کۆماری ناڕاستەوخۆ: جۆرێک لە کۆمارییە کەخەڵک بەبێ نێوبەند مافی دەسەڵاتدارەتی خۆیان (دانانی یاسا، هەڵبژاردنی وەزیران و کاربەدەستە بالاکان، چاوەدێری بەسەرکاروباری حکوومەت دا) پیادە دەکەن.

٤ـ کۆماریی پاشایەتی: لەم جۆرە رژێمەدا، دوای مردنی سەرۆک کۆمار، پۆستی سەرۆک کۆماری وەک سیستەمە پاشایەتیەکان بە کورەکەی دەسپێردرێ. لە کۆریای باکوور کیم جوونگ ئیل دوای مردنی کیم ئیل سوونگ (١٩٩٤ـ١٩١٢)؛ لە سوریا بەشار ئەسەد دوای حافز ئەسەد (٢٠٠٠-١٩١٤) بە پۆستی سەرۆک کۆماری گەیشتن.

کۆماری گیلان

لە ٢٥ی تەمووزی ١٩٢٠، دەوڵەتی کاتیی شۆڕشگێری ئەنجوومەنی شۆڕشگێری کۆماری گیلان بەسەرۆکایەتی "میرزاکوچک خان" دامەزرا. پرۆگرامی ئەم دەوڵەتە بریتی بوو لە دامەزراندنی رژێمی کۆماری لە هەموو ئێراندا، هەڵوەشاندنەوەی رێککەوتننامە ناجوامێرو نایەکسانەکان، ئازادیە تاکەکەسی و کۆمەڵایەتیەکانی هەموو خەڵک، یەکسانیی مافەکان بۆ هەموو نەتەوەکان و پاراستنی ئیسلام.

کۆمارەکانی فەرەنسا — French Republics

لە مێژووی فەرەنسادا واتە لە سەردەمی شۆڕشی مەزن و رووخانی حکومەتی پاشایەتیی لویی شانزدەهەم تاکوو ئەمرۆ پێنج کۆماری دامەزراوە کە بریتین لە:

کۆماری یەکەم: لە ٢١ی ئەیلوولی ١٧٩٢ لە لایەن کۆنڤانسیۆنەوە دامەزراوە، هەتاکوو مانگی ئایاری ١٨٠٤ بەردەوام بوو.

کۆماری دووهەم: دوای وازهێنانی لویی فیلیپ لە پاشایەتی ، لە ٢٥ی شوباتی ١٨٤٨ دامەزراو، تاکوو دووی کانوونی یەکەمی ١٨٥١ درێژەی هەبوو.

کۆماری سێهەم: بە هۆی تێکشکانی فەرەنسا لە ئەڵمانیا، لە ئەیلوولی ١٨٧٠دا دامەزراو، هەتا حوزەیرانی ١٩٤٠ بەردەوام بوو.

کۆماری چوارەم: دوای رزگاری فەرەنسا لە هێرشی ئەڵمانیای نازی و نەمانی "حکوومەتی ڤیشی" (١٩٤٤)، دامەزراو، تاکوو ٥ی تشرینی یەکەمی ١٩٤٨ بەردەوام بوو.

کۆماری پێنجەم: ناسەقامگرتوویی و قەیرانە یەک لە دوای یەکەکانی کۆماری چوارەم بە هۆی زۆریی حیزبەکان و گرفتە پەرلەمانەکان و بشێویەکانی ئەلجەزایر بۆ هۆی ئەوەی کە ژەنەراڵ دوگوڵ بیر لە دامەزراندنی کۆماری پێنجەم بکاتەوە. دەستووری کۆماری پێنجەم لە ٢٨ی ئەیلوولی ١٩٥٨ لە ریفراندۆمێکدا پەسند کراو، بەوشێوە دەسەڵاتی سەرۆک کۆمار زیادی کردوو، لاوازیی دەسەڵاتی بەڕێوەبەری قەرەبوو کرایەوە.

کۆسمۆپۆلیتیزم Cosmopolitism

کۆسمۆپۆلیتیزم بە مانای "جیهان نیشتمانی"یەو، لە دوو زاراوەی یۆنانیی، Kosm(جیهان) و Polites (خەڵکی شار و هاوولاتی)وەرگیراوە.

کۆسمۆپۆلیتیزم، هەم شێوازی ژیان و هەم روانگەیەکی جیهانیە. کۆسمۆپۆلیتیزم بیروبروایەکە کە بروای بە قەتیس مانەوە لە ولاتێک یان لە نەتەوەیەک دا نیەو و، تاکی کۆسمۆپۆلیست هیچ هۆگرییەکی کولتووری، نەریتی وسیاسی بەرامبەر بە شوێن، ناوچەو ولاتی خۆی نیەو؛ لەسەر ئەو بروایەیە کە جیهان، نیشتمانی هاوبەشی هەموو مرۆڤەکانەو، پێویستی بە حکومەتێکی جیهانی هەیە. کۆسمۆپۆلیتیزم، لەگەڵ هەرجۆرە ناوچە یان سنوورێکی کولتووری، سیاسی و ئاییندا دژایەتی دەکا. کانت (١٨٠٤_١٧٢٤) فەیلەسوفی ئەڵمانی و گوتە (١٨٣٢_١٧٤٦)، نووسەری بەناوبانگی ئەڵمانی لە لایەنگرانی کۆسمۆپۆلیتیزم بوون. پروپاگەندەچیە مەسیحییەکانی ئەورووپا لە کۆلۆنیەکانی خۆیاندا پروپاگەندەیان بۆ کۆسمۆپۆلیتیزم دەکرد. ئەنتەرناسیۆنالیزم و مارکسیزمیش پێداگری لەسەر کۆسمۆپۆلیتیزم دەکەن.

کەنداوی بەرازەکان Bay Of Pigs

بە شوێنێک دەگوترێ کە لە لێواری باکووری رۆژهەڵاتی کوبا هەڵکەوتووە. لەو شوێنەدا نزیک بە ١٤٠٠ کەسی دوورخراوەی خەڵکی کوبا کە لە لایەن "سیا "وە پشتیوانی دەکران هەوڵێکی سەرنەکەوتوویان لەرێکەوتی حەڤدە هەتا بیستەمی نیسانی ١٩٦١ بەڕێوە برد، تاکوو رژێمی شۆڕشگێڕو تازەدامەزراوی فیدڵ کاسترۆ، سەرۆکی کوبا، بروخێنن.لەم رووداوەدا ٦٠ کەس کوژران و ١١٧٣ کەس لە لایەن پارتیزانەکانی کوباوە بەدیل گیران.

کۆرپۆراتیزم Corporatism

ئایدۆلۆژیای دەوڵەتی کۆرپۆراتیزم لە سەرەتادا لە سیستەمە فاشیستی و تۆتالیتەرەکان بە مانای شێوازی ڕێکخستنی نێوان دەوڵەت و گرووپە کۆمەڵایەتیەکان کەڵکی لێ وەردەگیرا. بەڵام ئەم ئایدۆلۆژییە دوو جۆری سەرەکی هەبوو: جۆرێکی دەوڵەتی یان ئۆتۆریتە خوازانەو، ئەویتر جۆری کۆمەڵایەتی یان لیبرالی بوو. جۆری دەوڵەتیی ئەم ئایدۆلۆژیایە لە دەوڵەتە فاشیستی و ئۆتۆریتە خوازەکانی پورتوگال و ئیسپانیادا بەر لە سەردەمی دیموکراسی لەو وڵاتانە، باو بووە. جۆری کۆمەڵایەتیی کۆرپۆراتیزم کە لە هێندێک لە دیموکراسیە ئەورۆپییەکانی وەک سوید و نەمسادا باوە. لەراستیدا جۆرێک لە نوێنەرایەتیی گرووپ و سەندیکا ڕێکخراوەکان لە نێو دەوڵەت دایە کە لەپاڵ دامەزراوە نوێنەرایەتیە باوەکانی وەک پەرلەمان و حیزبەکان چالاکییان هەیە. لەم جۆرە دەوڵەتانەدا ئەم ڕێکخراوانە کە نوێنەری بەرژەوەندی ئابووری و کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگان، لەو توێژ و دانوسان لەگەڵ بەرپرسانی دەوڵەتیدان، سەبارەت بە بریاردان لەسەر گرنگترین بابەتە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان، پێگەیەکی بەرز و بەرچاویان هەیە، بەڵام لە کۆرپۆراتیزمی دەوڵەتیی وەک ڕژێمەکانی مۆسۆلینی و سالازار لە ئیتالیا و پورتوگالدا هیچ هەلێک بۆ دیموکراسی و بەشداریی سیاسی لە ئارادا نەبوو و، بە پێچەوانە دەسەڵات لە دەستی تاقمێکی بچووک و کەمینەی سیاسیدا بوو. دەوڵەت چاوەدێرییەکی زۆری بەسەر ڕێکخراوەکان و دامەزراوە کرێکاری و سەندیکاکاندا هەبوو، هەروەها بە توندی کۆنترۆڵی دەکردن. بەگشتی، ڕێکخراوەکان و دامەزراوە ئابووری و کۆمەڵایەتیەکانی نێوبەندی نێوان دەوڵەت و کۆمەڵگا لە ژێر چاوەدێری و کۆنترۆڵ و دسیپلینی داڕێژراو دابوون.

لەبەرامبەردا، لە کۆرپۆراتیزمی دیمۆکراتیکدا ڕێکخراوە خۆرسکەکان نوێنەری بەرژەوەندیەکانی چین و گرووپە جۆراوجۆرەکانی ئابووری ــ بەتایبەتی چینی کرێکار و چینی سەرمایەدارــ ن و؛ ڕێکخراوەکانی وەک ژووری بازرگانی و پیشەسازی و ڕێکخراوە کرێکاری و خاوەن کار و کشتو کاڵیەکان ڕۆڵی سەرەکیان لە بڕیاردانە گشتیەکاندا هەیە. نەمسا و وڵاتانی سکەندیناڤیا خاوەنی دەوڵەتی کۆرپۆراتیزم بە شێوەی دیموکراتیکن. لەو وڵاتانەدا ئەو هاووڵاتیانەی کە کار دەکەن و پیشەیەکیان هەیە، دەبێ لە ڕێکخراوەکان و سەندیکاکان دا ئەندام بن. هەرڕێکخراوێکی سینفی لە ئاستی نیشتمانیدا نوێنەرایەتی بەرژەوەندیەکانی چین وتوێژی خۆیانن.

هەروەها، هەموو ڕێکخراوە سینفیەکان لە وتوویژ و بڕیاردانەکانی پێوەندیدار بە سیاسەت دارێژییە ئابووری و کۆمەڵایەتیەکاندا مافی وەک یەکیان هەیە و، ئەم کارەش لە وڵاتانی دیکەی وەک هۆڵەنداو ئەڵمانیاشدا تاقی کراوەتەوە.

لەگەڵ پەرەگرتنی ئایدۆلۆژیای لیبرالیزم و بە تایبەتیکردن لە دەیەی ۱۹۸۰دا، کۆرپۆراتیزمی کۆمەڵایەتی تارادەیەک دابەزیوە.

کورتە مێژوو

لە هاوینی ۱۹۲۰ دا ئادۆلف هیتلەر، ڕێبەری ئەڵمانیا بڕیاریدا تا نیشانەیەک بۆ ئاڵای نازییەکان دابنێ. هیتلەر پاش ماوەیەک ئاڵایەکی دروستکرد کە سوور بوو و بازنەیەکی سپی تێدا بوو. لە سەر ئەم بازنەیە خاچێکی ڕەشی شکاو کێشرا بۆوە. ئەم خاچەشکاوە لە پاشان دا بوو بە ڕەمزی بەهێز تۆقێنەری حیزبی نازی و پاشانیش بوو بە ڕەمزی هەموو ئەڵمانیای نازی. (ددانە شکاوەکانی ئەم خاچە بە ئاراستەی چرکەژمێرەکانی کاتژمێر بوو). خاچی شکاو مێژوویەکی کۆنی هەیە. لە ناو پاشماوە کاولبووەکانی ترۆی، میسر و چیندا دۆزراوەتەوە. لە پەرستگە کۆنەکانی هیندییەکان و بوداییەکان دا بەزۆری دەبینرێ. لە سەردەمە نوێکان دا ئەم نیشانە لە وڵاتانی قەراغ باڵتیک وەکوو ستۆنیا و فینلەندا وەکوو دروشمی ڕەسمی وابوو و سەربازەکانی سوپای ئازادی ئەڵمانیا لە ڕەوتی شەڕەکانی ۱۹۱۹-۱۹۱۸ لەم وڵاتانەدا بینیبوویان. لە کودەتای ۱۹۲۰ی کاپ کە سوپای لیوای ئەهرهارت چوونە ناو بەرلینەوە، خاچی شکاویان لە سەر کڵاوە ئاسنیەکانیان هەڵکەندبوو. هیتلەر لە ڕەنگە سوورەکەدا هزری کۆمەڵایەتیی بزوتنەوەکە و لە ڕەنگە سپیەکەش دا بیروڕای نەتەوەیی و لە خاچە شکاوەکەش دا ئەرکی ئەرکی خەباتی دەبینی.

بەڕای هیتلەر، خاچی شکاو زیاتر لە هەموو شتێک، نیشانەی شەڕی ڕەگەزی ئاریا لە دژی ڕەگەزی سامی و ڕەمزی بیروبڕواو داب و نەریتەکانی هیندو ئەورووپی لە بەرامبەر ئایینی جوولەکەدابوو و هیتلەر لە مێژ بوو بیری لەم خاچە شکاوە دەکردەوە کەبیکاتە ڕەمز و ئەم نیشانەی بە سەر حیزبی نازیدا سەپاند. هیتلەر لە قۆناغی خوێندن لە قوتابخانەی کاتولیکی لامباخ دا لەگەڵ ئەم خاچەدا ئاشنا بوو.

باوکە هاگین؛ گەورەی پرستگەی لامباخ کە پیاوێکی زانا بوو و لە ئەستێرەناسی و زانستەکانی دیکەش دا شارەزایی هەبوو. هاگین هەموو ئەو شتانەی کەلە سەر قیامەت نامەی

حەزرەتی یوحەننا Apocalypse نووسرا بوون، بەوردی خوێندبۆوە. لە ساڵی ١٨٥٦ دا سەفەرێکی بۆ رۆژهەلاتی نزیک کرد و لە ئورشەلیم مایەوە و قیامەت نامەکەی نووسی. هاگێن لە ساڵی ١٨٦٨ دا گەرایەوە لامباخ و بریاریدا تا لە هەر چوارسووچەکەی پەرستگەی لامباخدا، خاچی سڤاستیکا هەڵکەنن. کاتێک کە هیتلەر گەیشتە لامباخ، هاگێن مردبوو، بەلاّم سڤاستیکای شکاو هەروا دەدرەوشایەوە. رەنگە هیتلەر کە ئەوکات منالّ بوو، هەر کە یەکەمجار چاوی بەم خاچە کەوتووە، چووبێتە ژێر کاریگەری ئەم خاچەوە.

کردوەی نادۆستانە — *Unfriendly Act*

هەر کردەوەیەک کە لە لایەن دەوڵەتێکەوە بێ و دەوڵەتێکی دیکە ئەم کردەوە بە زیانی خۆی بزانێ، کردەوەی نادۆستانەی پێ دەڵێن. ژمارەی ئەم کردەوانە دیاری ناکرێ. چۆنیەتی ئەنجامدانی کردەوەکەو و دژکردەوەی دەوڵەتەکان روونی دەکاتەوە کە ئەو کردەوە دۆستانەیە یان دوژمنانەیە. بۆ وێنە رەنگە دەوڵەتێک لە بەرامبەر کردەوەیەکدا کە لە لایەن دوو دولاّتەوە ڕوو دەدا، دژ کردەوەی جیاوازی هەبێ(بە پێی ئەو پێوەندییانەی کە لەگەلّ هەرکامیاندا هەیەتی یا دەیەوێ هەیبێ). کردەوەی نادوستانە رەنگە ئەنجامدان یان خۆبواردن لە ئەنجامدانی کردەوەیەک لە بەرامبەر دەوڵەت یا هاولاّتیەکانی دا بێ و ئەم ئەنجامدانە یان خۆ بواردنە لە روانگەی یاساییەوە،ئاساییەو تەنیا لە روانگەی سیاسییەوە بە قازانجی ئەو لایەنەدا ناشکێتەوە. کردەوەی نادۆستانە هێرشکردن یان پێشێلکردنی یەکێک لە رێوشوێنەکانی یاسای نێونەتەوەیی نیە، کەواتە ئەو لایەنەی کە کردەوەی نادۆستانەی لەدژ کراوە، نابێ تۆڵە بکاتەوە، بەلاّم دەتوانێ کردەوەی هاوشێوەی کردەوەکەی ئەو ئەنجام بدا.

کردەوەی شمشێری بیابان (١٩٩١) ·PERATION Desert Sabre

کردەوەی شمشێری بیابان، قۆناغی سێهەمی، شەڕی دووهەمی کەنداوی فارس بوو کە لە رۆژی ٢٤ ی شوباتی ١٩٩١ بەمەبەستی پاشەکشەی هێزەکانی عێراق لە کوێت و لەلایەن هێزە هاوپەیمانەکانی رۆژئاوا بە رێبەرایەتیی ئەمەریکا و بەفەرماندەیی ژەنەرالّ نۆرمان شوارتسکۆف

بەرێوەچوو، کە سەرجەم سەد کاتژمێری خایاند. کردەوەی زەمینی شمشێری بیابان بەرەسمی لە ڕۆژی ٢٨ی شوباتی ١٩٩١ و بەپەسندکردنی ئاگربەس و پاشەکشەی تەواوەتی هێزەکانی عێراق کۆتایی پێهات.

کەسی بێ کەڵک Person Nongrata

ئەگەر وڵاتێک، مانەوەی ڕاسپێردراوێکی سیاسی باڵوێزخانەیەک، بە زیانی خۆی بزانێ، بەم ڕاسپێردراوە دەڵێن کەسی بێ کەڵک. لەم حاڵەتەدا، دەبێ ڕاسپێردراوەکە لە ماوەیەکی دیاریکراودا، ئەو وڵاتە بەجێ بێڵێ.

لە حاڵەتێکدا، ڕاسپێردراوێک دەبێتە " کەسی بەکەڵک"، کە دەست لە کاروباری نێوخۆیی ئەو وڵاتە وەربدا. چونکە ڕاسپێردراوە سیاسییەکانی باڵوێزخانەکان لە بواری سیاسی، دیپلماتیک و دادەوە پارێزراون، بۆیە ئەو مافەیان نیە کە دەست لە کاروباری نێوخۆیی ئەو وڵاتە وەربدەن کە لەوێدا خەریکی بەڕێوەبردنی ئەرکی سیاسین.

لەم حاڵەتانەدا ڕاسپێردراوە سیاسییەکان، وەکوو کەسی بێ کەڵک وەدەردەنرێن: سیخوری کردن، پێوەندی گرتن لەگەڵ هێزە نەیارەکانی ئەو وڵاتە، هەوڵی قاچاغی دراوی ئەو وڵاتە و....هتد. هەڵبەت جارجارەش وەکوو دژکردەوەیەک لە دژی لایەنی بەرامبەر بەڕێوە دەچێ.

کارەساتی چەرنۆبیل (نیسانی ١٩٨٦) Chernobyl Disaster

ئەم زاراوەیە لە "بنکەی ناوەکی چەرنۆبیل، کە ناوی شوێنێکی وڵاتی ئۆکرانیایە وەرگیراوە. ئەم بنکە یەکێک لە نموونە تایبەتیەکانی تەکنولۆژیای سۆڤیەت بوو کە بە چوار ڕئاکتۆری ١٠٠٠ میگاڤاتی و بە توانایی بەرهەمهێنانی ٤٠٠٠ میگاڤاتەوە، گەورەترین ناوەندی بەرهەمهێنانی کارەبای ناوەکی لە یەکیەتیی سۆڤیەتدا بوو. دوو ڕئاکتۆری ناوەکی دیکەش لە حاڵی دروستکردندا بوون کە بڕیار وابوو سەرجەم شەش هەزار میگاڤات کارەبا بەرهەم بێنن و ببنە سەرچاوەیەکی گەورەی وزە بۆ ناوچەی پیشەسازی ئۆکراینا.

کارەساتەکە کاتێک دەستی پێکرد کەیەکەیەکی بنکەی چەرنۆبیل لە کاتژمێر ١:٢٣ ڕۆژی شەممە ٢٥ی نیسانی گڕی گرت و دوای ماوەیەکی کەم، ڕئاکتورەکانی دیکەش گڕیان

گرت. حەوتوویەک پاش کارەساتەکە، نزیکەی ٥٠ میلیۆن کووری (یەکەی پێوانی رادیۆ ئاکتیڤ) و نزیکەی ٦ میلیۆن کوری سیزیۆمی رادیۆ ئەکتیڤ لە ئاسماندا بلاّو بۆوە.

لە بواری سیاسییەوە، بلاّونەکردنەوەی هەواڵی تەقینەوەی بنکەی ناوەکی چەرنۆبیل و تەنیا بلاّوکردنەوەی راگەیەنراوێکی ٤ دێری لە لایەن مەکتەبی سیاسی حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤیەت (ئەویش لە دوای گەیشتنی هەوری رادیۆئاکتیڤ بۆ سەر ئاسمانی ولاّتی سوید) کارەساتبار بوو. هەستی دژەناوەکی لە ئۆکراینا، بیلۆرووسیا و کۆمارەکانی باڵتیک بە توندی جوولاّ، ئەگەرچی رەخنەکانی زیاتر ئاراستەی بێرژنێف کران، بەلاّم گۆرباچۆفیشی گرتەوە.

ئەم کارەساتە، بێ هێزی لە رادەبەدەری کارگێری نەریتی و نەگونجانی ئەم کارگێرییەی لەگەڵ تەکنەلۆژیای هاوچەرخدا دەرخست. چەند ساڵ لەوەپێش، پسپۆرەکان ئاماژەیان بە هەڵسەنگاندنی هەڵەی ئابووری و ئیکۆلۆژی ستراتیژیی دەیەی حەفتا، بۆ پەرەپێدانی ناوەندە ئەتۆمیەکان کردبوو. رئاکتوری ناوەکی زۆر لە نزیکی ناوەندە پیشەسازی و پرحەشیمەتەکان دروستکرابوو و بیناکەی بە پێی نەخشەکە تەواو نەکرابوو. سەرەڕای ئەمە بێرژنێف لەسەر خێراترکردنی بەرنامەی ئەتۆمی لە پێناوی ئاشتیدا " کە بە ئامرازێکی سیحراوی بۆ چارەسەری کێشەی رووڵە قەیرانی وزەی دادەنا، پێداگری دەکرد. کاتێک کەئەم کارەساتە قەوما، دەرکەوت کە بەرێوەبەرانی ئەم ناوەندە کەسانی شارەزاو لێوەشاوە نەبوون.

ئەمڕۆکە زاراوەی چەرنۆبیلی سیاسی (Political Chernobyl) بە کارەساتێکی سیاسی قەرەبوو نەکراوە دەگوترێ.

کولتوور *Culture*

کولتوور بەو کۆمەڵە تۆخمە ماددی و نامادديانەی ناو رێکخراوە کۆمەلاّیەتیەکان دەگوترێ کە لە جیلێکەوە بۆ جیلێکی دیکە دەگوازرێنەوە کە پاشماوەی کۆمەلاّیەتی یان پاشماوەی کولتووریشیان پێ دەگوترێ.

هەموو کولتوورێک لە کومەڵێک کەس پێکهاتووە کە تایبەتمەندی کولتووری جیاوازیان هەیە. تایبەتمەندیەکولتوورییەکان تێکەلاّوی یەکتردەبن و یەکەیەکی گەورە بە ناوی کۆمەڵەی کولتووری پێک دێنن.

پێکەوەبەسترانەوە دوولایەنە کۆمەڵایەتیەکان وادەخوازن کە لە کولتوورێکی تایبەتیدا، تایبەتمەندییە کولتووری یان کۆمەڵە کولتوورییەکان، وێرای ئەوەی کە لەگەڵ یەکتردا جیاوازییان هەیە، جۆرە پێوەندییەکی هاوسەنگیشیان لەگەڵ یەکتردا هەبێ و فۆرماسیۆنێکی (پێکهاتەیەکی پتەو) کولتووری پێک بێنن.

سەرجەم کولتوور بە سەر دوو لایەن دا دابەش دەبێ:

کولتووری ماددی و کولتووری مەعنەوی (کولتووری نامادی). کولتووری ماددی بەو بەشە لە پاشماوەی کۆمەڵایەتی دەگوترێ کە ژێرخانی ئابووری کۆمەڵگایە. کولتووری مەعنەوی سەرخانی کۆمەڵگا، واتە زانست، هونەر، فەلسەفە و بیروبڕوا و دامەزراوە کۆمەڵایەتیەکان لەخۆ دەگرێ.

کێشەی شەتتولعەرەب

شەتتولعەرەب یان ئەروەندرود (چۆمی ئەروەند) ناوی چۆمێکە کە لە شوێنی تێکەڵاو بوونی ئاوی دیجلە وفورات لە نزیک "قەرنە" لە نزیکی کەنداوی فارسدا پێکهاتووە. ئەم چۆمە ۱۷۵ کیلۆمەتر درێژایی و نزیکەی ٤٥٠ تا ۱۲۰۰ مەتر پانایی هەیە و بەشێک لە چۆمی کارۆنیش دەرژێتە ناو ئەم چۆمەوە. ئەم چۆمە زۆر کۆن نیە. چۆمەکانی کارون، دیجلە، فورات و کەرخە هەرکامیان لە شوێنێکی دیکەوە دەرژانە ناو کەنداوی فارسەوە. لیتاوی ئەم چۆمانە بەرەبەرە پاشەکشەی بە کەنداوی فارس کرد و شەتتولعەرەبی پێکهێنا.

شەتتولعەرەب لە رێگای " فاو" ەوە دەرژێتە ناو کەنداوی فارسەوە. شەتتولعەرەب یەکێک لە چۆمە بەرینەکانی دونیایە کە پاپۆرەکان بە ئاسانی هاتوچۆی تێدا دەکەن کەهەرچی زیاتر بەرەو باشوور دەڕوا، پانترو قووڵتر دەبێتەوە. بۆ وێنە لە مەودای نێوان بە سرە و زارکی کەنداوی فارسدا دەگاتە ۱۲۰۰ مەتر و لەکاتی هەستانی ئاودا دەگاتە ۱۳۰۰ مەتر. لە حاڵێکدا کە پانایيەکەی لە باکووری بەسرە و نزیکی " قەرنە" ناگاتە ٤٥٠ مەتریش. هەروەها قووڵایی شەتتولعەرەب بە تایبەتی لە کاتی هەستان و نیشتنەوەی ئاودا زۆر کەم دەبێ. بە واتایەی کە لە ۱٥ تا ۳٥ و جارجارەش تا ٤٥ مەتر جیاوازی دەبێ. بۆیە بۆ هات وچۆی پۆرەکان گونجاوە.

چوونکە ئەم چۆمە لە سنووری عێراق و ئێراندا هەڵکەوتووە و چۆمێکی نێودەوڵەتیشە، پێویستیەکە بە پێی ڕێوشوێنە نێودەوڵەتیەکان و پێویستی پاراستنی بنچینەی ئاشتیخوازانە و دراوسێیەتی وهێڵی قەبڵێنراوی تالڤێگ کە هەردوولایان قبووڵیان بێ، ئەم دوو وڵاتە وەکوو یەکتر بتوانن لەم چۆمە بۆ هاتوچۆی پاپۆڕکانیان و بەرهەمەکانی دیکەی شەتتولعەرەب کەڵک وەرگرن. زیاتر لە سەد ساڵە دوو دەوڵەتی عێراق و ئێران (عێراق بەشێک بوو لە ئیمپراتۆریای عوسمانی) لەسەر شەتتولعەرەب نێوان ناخۆشی و کێشەیان هەیە. عێراق پێیوایە ئەو چۆمە تەنیا هی ئەم وڵاتەیە، بەڵام ئێران بە پشت بەستن بە بنەماگشتییەکانی یاسا نێودەوڵەتیەکان، جاڕنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان و ڕێووشوێنەکانی دیکەی پێوەندی نێوان دەوڵەتان، بە تایبەتی ڕێووشوێنەکانی سەبارەت بە چۆمە گرنگە نێودەوڵەتیەکان؛ پێیوایە چوونکە ئەم چۆمە، چۆمێکی نێودەوڵەتیە، هێڵی سنووری نێوان ئەم دوو وڵاتە دەبێ بە پێی هێڵی تالڤێگ بێ نەک هێڵی ناوەڕاستی ئاو یان لێواری دوو وڵات کە بە هۆی ڕێککەوتننامە سنوورییەکانی سەردەمی کۆلۆنیالیزمی بەریتانیا بەسەر ئێراندا سەپاون.

کابینە *Cabinet*

لە سیستەمی پەرلەمانیدا بە کۆی وەزیرەکان و جێگرەکانیان دەگوترێ کە لە بەرامبەر دوو ئەنجوومەنی وڵاتدا بەرپرسیارەتیەکی سیاسی هاوبەشیان هەیە. بە سەرۆکی کابینە سەرۆک وەزیران، سەرۆک کۆمار و ڕەئیسولوەزەرا و سەرۆکی دەوڵەتیش دەگوترێ.

کابینەی سێبەر *Shadow Cabinet*

کابینەیەکە کە وەکوو دەوڵەتێکی ئەلتەر ناتیڤە، کە لەلایەن ڕێبەرایەتی ئۆپۆزیسێۆنەوە پێکهاتووە. یەکێک لە بنەماکانی دێموکراسی پەرلەمانی بەرەسمی ناسینی مافی ئۆپۆزیسێونە بۆ ڕێکخستنی خۆیان و دژایەتی لەگەڵ دەوڵەتی دەسەڵاتدار، بەڵام ئەم ئوپۆزیسیۆنە لە چوارچێوەی دەستووری وڵاتدا چالاکی دەکا. گرووپی ئۆپۆزیسێون دەتوانێ نوێنەری لە بوارە جیاوازەکاندا هەبێ وەکوو: کاروباری دەرەوەی وڵات، بەرگری و وەزارەتخانەو وەزیران لە بەرامبەر وەزیرەکانی دەوڵەتی دەسەڵاتداردا هەبێ کە وەکوو" سێبەر" تێدەکۆشن. گرووپی نەیار هەروەها دەتوانێ سیاسەتی ئەلتەرناتیڤی خۆی لە بەرامبەر سیاسەتی دەوڵەتی دەسەڵاتدار دا ئاراستە بکا.

لایەنی باشی " دەوڵەتی سێبەر" ئەوەیە کە دەستبەجێ دوای رووخانی "دەوڵەتی دەسەڵاتدار"، دەتوانێ کابینەی سەرەکی پێک بێنێ، بێ ئەوەی هەڵوەستەیەک لە بواری سیاسییەوە لە وڵاتدا پێک بێ.

کاپیتال Capital

ئەم زاراوە لە سەرچاوەی لاتینی Capitellum وەرگیراوە کە پێشگری Caput بە واتای " سەرە"و و لە ئابووریدا بە واتای سەرمایەیە کەهەر لە واتا بنەرەتیەکەی وەرگیراوە، چونکە ئەو قازانجەی کە دەخرێتەر سەر دراو، لە بەرامبەر خوودی دراوەکەدا رێژەیەکی کەمە و سەرجەم بەشی سەرەکی دراوەمان کاپیتال یان سەرمایەیە. دراو لەو لایەنەوە کە دەبێتە هۆی قازانج وەدەستهێنان، سەرمایەی ماددییە.

سەرمایەی تەکنیکی: کۆمەڵە ئامرازی ماددی بەرهەمهێنانی دامەزراوەیەک وەکوو: زەوی، بینا، ماشین و ئامرازەکانی بەرهەم هێنان و ئامرازەکانی گواستنەوەو...هتد.

سەرمایەی بە ناو: بریتیەلەو شتەی خاوەن پشکەکان (سەهمەکان) لەسەرەتای کاردا لە کۆمپانیایەکدا دادەنێن. ئەوە هەرئەوبڕە پارەیە کە لە سەر پشکەکان نووسراوە. زۆربوونی پشکەکان بە هۆی خستنەسەری دراوی نوێ یان بە هۆی خستنەسەری سەرچاوەکانی قازانجی سەرمایەکەیەوە. سیستەمی سیاسی و ئابووری بە هەر شێوازێک بێ، سەرمایە تەکنیکی و دارایەکان بۆ بەرهەمهێنان پێویستن. ئەوەی لە سیستەمە جیاوازەکاندا، جیاوازی هەیە بریتیە لە چۆنیەتی خاوەندارێتی ئەم سەرمایانەو هەروەها خاوەندارێتی ئەو قازانجەی کە دێتە ئاراوە یان جیاوازی لە رێژەی ئەو ماف وئمتیازانەدایە کە کەسەکان یان گرووپەکان بە نیسبەت سەرمایە و قازانجەوە هەیانە.

سەرمایەی یاسایی: سەرمایەیەکە کە خاوەنەکەی بەبێ ئەوەی کار بکا، ئەم مافە وەدەست دێنێ. بە هاکانی وەکوو پشکەکان و بەڵێنەکان، سەرمایەی یاسایین کە خاوەنەکانیان مافی خاوەندارێتیان بە سەر دامەزراوەکەدا نیە. لە دامەزراوەیەکدا سەرمایەی جێگرو هەمیشەیی و هەروەها سەرمایەی لە حاڵی گەڕاندا هەیە.

سەرمایە لە سیستەمە ئابورییە جیاوازەکاندا، واتای جیاوازی هەیە. لە سیستەمی سەرمایەداریدا، سەرمایە، قازانج پێک دێنێ. لە سیستەمی ئابووری سۆسیالیستیدا، سەرمایە یەکێک لە مەرجەکانی کارە و بۆ خۆی لە خۆیدا لە پرۆسەی گەشەی بەرهەمهێناندا، هیچ بەها یان قازانجێک نایێنێتە دی. بەڵکوو راستەوخۆ و بەبێ زیادبوون دەخرێتە سەر شتومەکی بەرهەمهێنراو. قازانجی نوێ تەنیا لەلایەن کرێکارە وەبەرهەم دێ. ئەو قازانجەی کە دەست سەرمایەدار دەکەوێ بریتیە لە " زێدەبایی" بە هۆی رادەی کاتژمێرەکانی کارکردن کە سەرمایەدار نەیداوە بە کرێکار.

کاپیتال (کتێب) *Das kapital*

ناوی کتێبی کارل مارکس، فەیلەسووفی ئەڵمانیە، کە لە لەندەن و بە مەبەستی رەخنەگرتن لە سیستەمی سەرمایەداری نووسی. بەرگی یەکەمی ئەم کتێبە لە ساڵی ۱۸٦٧دا بڵاوبووە کە ئێستا بۆ خۆی لە ژیاندا مابوو و دووبەرگەکەی تریش کە تەواونەبووبوو، لە لایەن ئەنگڵسەوە تەواو کرا ولەدوای مەرگی ئەو لە ساڵەکانی ۱۸۸٥ و ۱۸۹٤ دا بڵاوبۆوە. ئەم کتێبە بە " ئینجیلی کومونیزم" بەناوبانگە.

پێکهاتەی " کاپیتال" بە میتۆدی ئابستراکتی مارکس نووسراوە و پێوەندی بە پێکهاتەی هێزەمی ئابووریی سەرمایەدارییەوە هەیە. ئەم پێکهاتە ئابستراکتە کە بەپێی پێویستی پێکهاتەی چەمکە هەمیشە ئاڵۆز بووەکان و چەمکە ساکارترەکان دیاری دەکرێ و ئەوی دیکەیشان پێکهاتەی دیاریکەرانەیە کە کە بە هۆی ئابووری و تۆخمە بنەماییەکانی تێوری مارکس دەسەپێ. ناوی بەرگەکانی ئەم کتێبە ئاماژە بە پێکهاتەی ئەم کتێبە دەکا کە پشت بە خاوەندارێتی هێرەمی ئابووری دەبەستێ.

بەرگی یەکەم ،"بەرهەمهێنانی سەرمایەداری" سەبارەت بە پرۆسەکانی بەرهەم هێنانە. بەرگی دووهەم؛ " پرۆسەی سووڕانی سەرمایە" و بوارەکانی ئاڵوگۆر (سات وسەودا) و پێوەندی لەگەڵ بەرهەمهێناندا شی دەکاتەوە. بەرگی سێهەم" بەرهەمهێنانی سەرمایەداری تایبەتی"یە و هەروەها ئەوبەشە کۆمەڵایەتیانەی کەوەکوو سەرمایەدارەکان پڕبوون لە رۆحی قازانج پەرەستی.

کاپیتۆلاسیۆن *Capitulation*

زاراوەی کاپیتۆلاسیون لەوشەی لاتینی Capitulare یان لە وشەی ئیتالی Capitulazione وەرگیراوە و بە واتای گرێدانی ڕێککەوتننامە و گرێبەست، یان بە مانای ڕێککەوتننامەش دێ.

هێندێک لە نووسەرەکان پێیانوایە کەلەکاتی گرێدانی یەکەمین ڕێککەوتننامەی نێوان عەرەب و مەسیحیەکانی نیشتەجێی شاماتدا(سووریا و لوبنان) زمانی دانیشتوانی ئەم ناوچە ئیتالی بووە و ئەم وشە بە واتای ڕێککەوتنی نێوان مەسیحیەکان و عەرەبەکانە. هێندێکیش پێیانوایە وەرگێردراوی وشەی عەرەبی "ئاستی کاتی"ە.

کاپیتۆلاسیون بە بێ سەرنجدانە سەرچاوەی واتایەکەی، لە مێژووی یاسای ئەوروپیدا بە بەڵگە یەکلایەنەکان یان ئەو ڕێککەوتننامانە دەگوترێ کە بەپێی ئەو ڕێککەوتننامانە (بابی عالی) و حکومەتەکانی شامات و ئەفریقیای باکوور، باری یاسایی بیانیەکانی نیشتەجێی ئیمپراتۆریای عوسمانیان دیاری دەکرد و ئەو وڵاتانە ئیمتیازیان دەدا بە هاووڵاتیە بیانیەکان لە وڵاتەکانی خۆیاندا.

بریاری یەکەمی شوباتی ١٥٣٥ ی سولێمانی قانوونی، سووڵتانی عوسمانی کە وەکوو ئیمتیازێک درایە فرانسوای یەکەم، پاشای فەڕەنسە و کاپیتۆلاسیونی نێوان لوئی پانزەهەم و سووڵتان محەممەدی یەکەم لە ڕێکەوتی ٢٨ ئاریاری ١٧٤٠ لە و ڕێککەوتننامە و بەڵگانەن کەبەم مەبەستە دارێژراون و لە کاپیتۆلاسیۆنە گرنگەکانن.

واتای گشتی کاپیتۆلاسیون بریتیە لە سیستەمی دادی کۆنسولی و هێندێک گەرەنتی و ئیمتیاز و پارێزراوی لە بواری دادگاییکردندا کە بەپێی بریارە یەکلایەنیەکان یان ڕێککەوتن یان بەڵگەی دادی دیکە دەدرێتە هاووڵاتیانی وڵاتە مەسیحیەکان لە وڵاتانی نامەسیحیدا. لەو وڵاتانەدا بەگشتی هاووڵاتیانی بیانی، تەنانەت هێندێک جار بەبێ ڕەچاوکردنی بنەماکانی کردەوەی دوولایەنە، نەدەچوونە ژێر دەسەڵاتی بەرپرسانی دادی ئەو وڵاتانەی کە لێیی بوون و سەربە سەلاحییەتی بەرپرسان و بەتایبەتی بەڕێوەبەرە کۆنسولی و سیاسیەکانی دەوڵەتی خۆیان بوون و کێشە و سکاڵاکانیان و هەروەها دادگاییکردنیشیان لە لایەن کۆنسول یان نوێنەری دەوڵەتەکەیانەوە چارەسەردەکرا. ڕێککەوتننامە یان بریارەکانی کاپیتۆلاسیۆن وەکوو گەرەنتیەکی ڕەسمی بۆ پێکهینان

و داڕێژەرانی ئەم ماف و ئیمتیازانە وا بوو، بەڵام سەرچاوەی یاسایی ئەم ماف و ئیمتیازانە تەنیا ڕێککەوتنەکان بوون:

به پێی عورف و نەریتیی نێودەوڵەتیی کۆنسولەکان سێ سەلاحییەتیان هەبوو کە بریتی بوون لە :

۱ــ سەلاحییەتی داڕشتنی ڕێووشوێن بە نیسبەت هاولاتیەکانیانەوە.

۲ــ سەلاحییەتی پاراستن بە نیسبەت هاەلاتیەکانیان نیەوە.

۳ــ سەلاحییەتی دادگاییکردن لە کێشەی نێوان هاولاتیەکانیان و خەڵکی ئەو ولاتەدا.

سەلاحییەتی یەکەم پێوەندی بە سەردەمی کۆنەوە هەیە. ئەو کاتەی کە هاوولاتیە مەسیحیەکان بە گشتی و یان ئەو هاولاتیانەی کە لە ڕەگەزو ئاینێکی جیاواز بوون، بۆ پاراستن و ئاسایشی خۆیان لە دەوری یەکتر دەژیان و کاتێک ژمارەیان زۆرتر دەبوو، گەڕەکێکیان بۆ تەرخان دەکردن. لە ناو ئەم گەڕەکەدا، کۆنسول مافی داڕشتنی یاسا و ڕێووشوێنی سەبارەت بە بەڕێوەبردنی کاروباری گشتی(پاک و خاوێنی، ئاو......) یان پێوەندیی کەسەکان لەگەڵ یەکتردا یان پارێزگاریکردن لەوانی هەبوو.

سەلاحییەتی دووهەمیش هەر وەکوو هۆیەکانی سەلاحییەتی یەکەم وابوو و بەبەرەکە گەڕەکەکان چۆل کران و هاوولاتیان لە ناو شاردا بلاوبوونەوە، لە ناو چوو.

سەلاحییەتی سێهەم کە داد گاییکردن بوو لە سەرئەم بنەمایە بوو کە سیستەمی دادی ئەو ولاتە ناتوانێ هاوولاتیان بیانی دادگایی بکا. سەلاحییەتی دادی کۆنسول زۆر بەربلاو بوو و بەپێی ولاتەکان دەگۆڕا. و بە پێی تێپەڕینی زەمانیش شێوە جیاوازەکان ئالوگۆریان بەسەردا هاتووە. مافی دادی کۆنسول لە ڕاستیدا گرنگترین لایەنی کاپیتۆلاسیۆنە. لە بواری جیاوازییەوە، سەرەتا دەبێ دابەشبوونێکی گشتی بکەین کە پێوەندی بە سروشتی جیاوازی بابەتی کێشەکەوە هەیە، واتە کێشەی شارستانی و ئەوکێشانەی پێوەندییان بە بابەتە سزاییەکانەوە هەیە. کێشە شارستانیەکانیش بەپێی ئەوەی کە هەر دوو لایەنی کێشەکە خەڵکی ولاتێک بن یان خەڵکی چەند ولات بن یان لە نێوان هاولاتیان بیانی و هاولاتیانی ئەو ولاتەدا بێ. بەسەر چەند جۆردا، دابەش دەبن:

الف_ کێشەی شارستانی لە نێوان هاولاّتیانی ولاّتێکدا. لەم کێشانەدا، سەلاحییەتی دادگاییکردن تەنیا تایبەت بە کۆنسولە.

ب_ لە کێشەی نێوان دەولّەتە جیاوازەکاندا، جارێک سەلاحییەتی دادگاییکردن هیی کونسولی ئەم هاوولاّتیە بوو کە داواکار بوو(سکالاّی کردبوو) (ئێران) و جارێکیش دەدرایە کۆمسیۆنی تێکەلاّو لە کۆنسولەکانی هەر دوو هاوولاّتیەکە (لە عوسمانی و میسردا).

ج_ کێشە لە نێوان هاولاّتیانی بیانی و خەلّکی ئەو ولاّتە لە ئەستۆی بەرپرسانی دادی ولاّتی خانەخوێدا بووە.بەو تایبەتمەندییەی کە لە هێندێک لەو ولاّتانەدا، کۆنسول مافی ئەوەی هەبوو لە دادگادا بە شدار بێ و بەسەر پرۆسەی دادگاییکردندا چاوەدێری بکا و لە هێندێک ولاّتی دیکەشدا بۆ چارەسەری ئەم کێشانە، دادگای تایبەتی پێکدەهات و هەرئەم داداگاییکردنە لە دوو قۆناغی سەرەتایی و کۆتایی و لە دادگا تایبەتیەکانی ولاّتی خانەخۆیدا جێبەجێ دەبوو. لە هێندێک ولاّتدا، سەلاحییەتی بە دوادا چوونی کێشەکانی نێوان هاولاّتیانی بیانی و خانەخوێ، لە ئەستۆی ولاّتی کەسی داواکاردا بوو. جۆرێکی تر، سەلاحییەتی بەدواداچوونی دادگای ولاّتی خانەخوێ بۆ ئەمجۆرە کێشانە بوو، بەلاّم لە هەمان حالّدا، کۆنسولیش ئەو سەلاحییەتەی هەبوو کە بێتە نێوبژیوانی دوولایەنی کێشەکە و تەنیا لە دوای ئەوەی کە نەیدەیتوانی کێشەکە چارەسەر بکا، مەسەلە کە دەخرایە بەردەم ولاّتی خانەخوێ(چین).

سەبارەت بە مەسەلە سزاییەکان لە هەموو ئەو ولاّتانەی کە سیستەمی کاپیتۆلاسیۆنیان پەسند کردبوو، بەرپرسانی پێوەندیداری ولاّتی خانەخوێ، بە هیچ شێوەیەک دەستیان لە پرۆسەی بە دواداچوونی تاوان و سزای هاوولاّتیەکی بیانی و هاولاّتیەکی هەمان ولاّت وەرنەدەدا و کۆنسول سەلاحییەتی رەهای هەبوو. بەلاّم کاتێک کە یەکێک لە لایەنەکان، هاولاّتی خۆیان بوو، لە هێندێک ولاّتدا کۆنسول و بەرپرسانی ولاّتی خانەخوێ هەرکامیان بە نیسبەت هاولاتیانی خۆیان، سەلاحییەتیان هەبوو (چین جگە لە ناوچەی ئیمتیاز). لە هێندێک ولاّتی دیکەدا دادگایەکی تایبەتی سەلاحییەتی هەبوو، بەو مەرجەی کۆنسولەکەی بەشداربێ (سیام لە سالّی ١٩٠٤ دا). کاتێک کە لایەنێکی تاوان هاولاّتیەکی بیانی لە دەولّەتێک و لایەنەکەی دیکەش هاولاّتیەکی دەولّەتێکی بوو، سەلاحییەتی دادگاییکردن لە ئەستۆی کونسولی لایەنێکدا بوو کە تاوانەکەی کردبوو (تورکیا و ژاپۆن). لە روانگەی جۆری تاوانەکانەوە، بۆچوونەکان جیاواز بوون. جاران سەبارەت بە

لادانەکان، دادگای تایبەتی ولاتی خانەخوێ و سەبارەت بەتاوانە چکۆلە و جینایەتەکان دادگای تێکەڵاو خاوەن سەلاحییەت بوو. لە هێندێک حاڵەتدا کۆنسول سەلاحییەتی تەواوی بەنیسبەت هەموو ئەو تاوانانەی کە کەهاولاتیەکی ئەو دەوڵەتە کردبوونی هەبوو، چ ئەوەی ئەوکەسەی تاوانەکەی هاولاتی ئەو ولاتە یان هاولاتی ولاتێکی بیانی دیکە یان هاولاتی ولاتی خانەخوێ بێ (میسر).

بەسەرنجدان بەو شتانەی کە ئاماژەیان پێکرا، پشتیوانی کۆنسولەکان لەبەژەوەندی هاولاتیەکانیان لە سیستەمی کاپیتۆلاسیون دا زۆر بەربلاو بوو و دەسەلاتی جێبەجێکردنیشیان زۆر بەر چاو بوو.

کۆنسولەکانی کاپیتۆلاسیون بەرەبەرە پشتیوانیان لە هاولاتیانی ولاتی خانەخوێش دەکرد. لە سەرەتادا وەرگێری کۆنسول و ئەو فەرمانبەرانەی کۆنسولخانە کە خەڵکی ولاتی خانەخوێ بوون، بە پێی نامەیەک لە لایەن کۆنسولەوە پشتیوانیان لێدەکرا. پاشانیش هێندێک لە هاولاتیانی ولاتی خانەخوێ بە هۆی ئاین، یان لایەنەکانی دیکە وەکوو . لایەنی سات و سەودا یان کارەکانی دیکەی کۆنسول، بە هۆی نامەی کۆنسولەوە پشتیوانیان لێدەکراو لە بەرامبەر بەرپرسانی ولاتی خۆیاندا رادەوەستان. لە قۆناغەکانی دیکەدا کۆنسۆل، بە هەر کەسێک لە هاولاتیانی ولاتی خانەخوێ کە دوای نامەیان بکردایە، بەمەرجی سادەو ساکار و لە هێندێک حاڵەتیشدا لە بەرامبەر پارەدا، نامەیان پێدەدان، بەبێ ئەوەی پرس بە بەرپرسانی ولاتی خانەخوێ بکەن. ئەمە لە سەرەتادا بۆ بردنەسەری پێگەی ولاتی کۆنسول دەکرا، بەلام ئەوەندە زیادرۆیی تێدادەکرا کە بوو بە هۆی نیگەرانی و سەرئێشە بۆ هەر دوو ولات و بەرەبەرە بەرتەسک بۆوە و پاشانیش لە ناوچوو.

هەڵوەشانەوەی کاپیتۆلاسیون: بە پەرەپێدانی ڕێکخستنەوەی دەزگای ئیداری و جوولانی هەستی نەتەوایەتی لەو ولاتانەی کە لە ژێر سیستەمی کاپیتۆلاسیۆندا بوون، فەلسەفەی کاپیتۆلاسیۆن کەوتە ژێرپرسیارەوە، بۆیە بەرەبەرە دژی ئەم سیستەمە راپەڕین و هەڵیان وەشاندەوە. لە هێندێک لەو ولاتانەی کە توانایی ئەم کارەیان نەبوو، کاپیتۆلاسیون تا دوای شەڕی یەکەمی جیهانی هەروا مایەوە، بەلام دژایەتیی لە نێوان فەلسەفەی پێکهێنانی کۆمەڵەی نەتەوەکان و دیوانی دادی لاهە لەلایەک و ئەم سیستەمە لە لایەک، بوو بە هۆی ئەوەی کە ئەم ولاتانەش بتوانن هەڵی وەشێنینەوە.

له هێندێکی کەم لە وڵاتە بێ هێزەکاندا، کاپیتۆلاسیۆن هەرچەندە تارادەیەک کەمکرا بۆوە، بەڵام تاشەڕی دووهەمی جیهانی خایاند (میسر، مەراکیش، ئەتیۆپی، چین)

یەکەم وڵات کە توانی بەرێکەوتن لەگەڵ بەریتانیا و بەخشینی هێندێک گەرەنتی، کاپیتۆلاسیۆنی ئەو وڵاتە هەڵوەشێنێتەوە، ژاپۆن بوو کەلەم وڵاتەدا، بەریتانیا، ئەمەریکا، فەرەنسا، رووسیا، ئیتالیا، ئەڵمانیا، بەلجیکا و دانیمارک مافی دادگاییکردنی کۆنسولیان هەبوو. بەرێکخستنەوەی ئیداری سیستەمی ودادی ژاپۆن کە لە هەموو لایەنەکانەوە بەدڵی بیانیەکان بوو، لە سەرەتادا بەریتانیا لە ١٨٩٤ و پاشانیش هەموو وڵاتانی دیکە پشتیوانیان لە کاپیتۆلاسیون کرد.

کارتێل Cartel

کارتێل لە سەرچاوەی وشەی ئیتالی Cartello (دەرخستنی نیشانە) وەگیراوە. وشەی کارتێل ئەم واتا یانەی هەیە. بانگهێشتکردن بۆ شەڕ، نامەی داکۆکیکردن، بانگهێشتکردن بۆ دوئیل (شەڕی دەستەویەخەی نێوان دوو کەس)، شەڕ. یەکیەتیی و هاوپەیمانی خاوەنی لقەکانی بوارێکی پیشەسازی، پێکهاتنی سەندیکا سیاسی و پیشەسازییەکان لەگەڵ یەکتردا.

کاتێک کەچەند کۆمپانیاو یەکەیەکی ئابووری و بڵاوکردنەوە(توزیع) کە رۆڵێکی، جیاوازیان لە بەرهەمهێنان، بازاڕ و نرخ لە ئەستودایە، گرووپێکی رێکخراو، پێکدێنن و دەگەنە پێکهاتنێک کە هەر کام لە کۆمپانیاکانی ئەندام و یەکگرتوو، کەسایەتی یاسایی(لە رووی ماف و ئیمتیاز) خۆیان بپارێزن، کارتێلیان پێ دەڵێن. کارتێلەکان رەنگە بەرهەمهێن بن و لایەنی هاوبەشیان لە قازانجدا هەبێ کە پێیان دەڵێن " دراو". جۆرێکی دیکە لە کارتێلەکان پێوندییان بە بازاڕە بازرگانیە جیهانیەکانەوە هەیە کە دەیانهەوێ بەتەواوەتی بەسەر بازارەکانی جیهاندا زاڵ بن. بەگشتی کارتێلەکان لەگەڵ پاراستی سەربەخۆیی و کەسایەتیی یاسایی خۆیان؛ لە بوارە جیاوازەکاندا خەریکی چالاکین.

کارتێل و تراستەکان لەگەڵ ئەوەدا کە لەو گرووپانەن کە بە ئازادی هەڵ دەبژێردرێن، بەڵام هاتنەدەر لەم گرووپانە بۆ هەرکام لە ئەندامەکان، رەنگە ئاکامی زۆر خراپی لێ بکەوێتەوە و لە کاتی تەرێککەوتنەوەدا زیانێکی قورسیان وێ کەوێ.

دامەزراوەو یەکە ئابوورییەکانی ئەندامی کارتێل رەنگە سەر بە چەند وڵات بن. کارتێلەکان لە بوارەکانی بەرهەمهێنان یان بازرگانی و رەنگە لە هەر دوو بوارەکەشدا پێک بێن و هەلومەرج و نرخی فرۆشتن بخەنە ژێر کۆنترۆڵی خۆیانەوە. کۆنترین کارتێلەکانی جیهان، یەکیەتیی نێوان کۆمپانیای "ئاڵکۆ" (ئەمریکا) و "ئالاگ"ی سۆئیسرایە کە لە بواری ئەڵەمینیۆمدا کاریان دەکرد(١٨٩٦). پاشان کۆمپانیای بەرهەم هێنی دیکە هاتنە ناو ئەم کارتێلانەوە.

کاست / چین — *Caste*

کاست لە زاراوەی پورتوگالی Casta و لاتینی Castus وەرگیراوە و بە واتای خاوێن و پاڵاوتوو و تیکەڵاونەبووە. کاست بە چینێکی کۆمەڵایەتی داخراو دەگوترێ کە هیچ بزاوتێکی چینایەتی و کۆمەڵایەتی و دینامیزمی گرووپی تێدا نەبێ و ئەگەری گواستنەوە لە کاستێکەوە بۆ کاستێکی دیکە نیەو ئەگەر هەبێ زۆر ئەستەمە. بە تایبەتی لە کاستێکی خوارەوەتر بۆ کەستێکی سەرەوەتر.

کاستەکان جۆروشێوەی تایبەتیان هەیە وەکوو کاستە ئایینیەکان، رەگەزییەکان، پیشیەکان و سیاسییەکان.

کاستی فیرعەونەکانی میسر، کاستی شەڕکەران، کاستی بازرگانەکان، کاستی کۆیلەکان، کاستی وەزیرەکان، کاستی هونەرمەندان لە میسری کۆن و کاستە جیاوازەکان لە یۆنانی کۆن و رۆمی کۆن (وەکوو گلادیاتۆرەکان...) و کاستەکانی هیندستان.

ئاڵۆزترین پێوەندی کۆمەڵایەتیی کاستی لە هیندستاندا بوو کە ئیستاکەش بە پلە و رێژەیەکی کەمتر، لە هێندیک لە شوێنەکانی هیندوستاندا بەرچاو دەکەوێ کە سەرچاوەکەی لە کۆت و بەندە کولتوورییەکان، ئایینیەکان و پەروەردەییەکان دایە. لە سیستەمی کاستیدا، چینەکان لە یەک جیا نەبوون و هیچ بزاوتێکی ئاسۆیی و ئەستوونی پێک نەدەهات. لە هیندستاندا کاستی رۆحانی (برەهمەنەکان)، کاستی شەڕکەران (کاشاتریا)، کاستی وەرزێر و بازاڕ (وی سی یا) و کاستی کرێکار(سودرا) هەرکامیان گرووپی فرەچەشنیان هەبووە و داب و نەریتی تایبەتیان هەبووە و چوون بۆ کاستێکی تر قەدەغە بوو.

کاسته‌کان له کرده‌وه‌دا، کۆنه‌په‌رست و دۆگم بوون و بریاردان سه‌باره‌ت به شتێک، له رووی و شیاری وئیراده‌وه نه‌بووه. له سیسته‌می کاستی کۆمه‌ڵگا مرۆییه‌کاندا، پله‌ی ئانترۆپی نێگه‌تیف زۆرله سه‌رێیه و پێوه‌ندییه‌کی زیندوو (دینامیکی) نیه و دابه‌زین له هه‌موو بواره‌کاندا به‌ر چاوه. پێگه‌ی کۆمه‌ڵایه‌تی له ناو کاسته‌کاندا پاشماوه‌یی و پشتاوپشته.

K.G.B

که‌ی.جی.بی

کورتکراوه‌ی رووسی Komitet Gosudar Stvennoi Bezopasnosti یه واتای کومیته‌ی ئاسایشی ده‌وڵه‌تیه و له ساڵی ۱۹٤٥ه‌وه به‌و رێکخستنه ده‌گوترێ که ئامانجه‌که‌ی پاراستنی ده‌ستکه‌وته‌کانی سۆسیالیزم، لادانی نه‌یارانی نێوخۆیی، پاراستنی سنووره‌کانی وڵات، کۆنترۆڵی برۆکراسی، چاوه‌دێری کردن به‌سه‌ر هێزه چه‌کداره‌کان دا بوو. جگه له‌مه، که‌ی .جی. بی ئه‌رکی سیخوری له وڵاتانی ده‌ره‌وه و به تایبه‌تی له وڵاتانی ئه‌ندامی رێککه‌وتننامه‌ی ڤه‌رشۆی له ئه‌ستودا بوو تا ده‌سه‌ڵاتی خۆی توندوتۆڵ بکات.

ئه‌م رێکخراوه‌ش وه‌کوو دامه‌زراوه‌کانی پێش له خۆی واته: چێکا، ڤێچێکا (Rcheka)، (G.P.U)، (O.G.P.U)، (N.K.V.D)، (N.K.G.B)، (M.G.B)، ره‌مزه‌ی دره‌نده‌یی و بیره‌حمی له ئاست هاووڵاتیانی رووسیادا بوو.

له دوای جێبه‌جێکردنی سیاسه‌ته‌کانی گلاسنۆست و پرۆسترۆیکا له لایه‌ن گۆرباچۆفه‌وه، دوایین سه‌رۆک کۆماری سۆڤیه‌ت، کرده‌وه‌کانی K.G.B له دژی نه‌یاره‌کان کۆتاییان پێهات و به هۆی به‌شداریکردن له کوده‌تای ۱۹ی ئابی ۱۹۹۱، پێکهاته کۆنه‌که‌ی هه‌ڵوه شایه‌وه و له ساڵی ۱۹۹۲دا، رێکخراوێکی چکۆله‌تر به ناوی " سیسته‌می هه‌واڵگری ناوه‌ندیی کۆماری رووسیا" جێگاکه‌ی گرته‌وه. ئه‌م سیسته‌مه هه‌واڵگریه، هاوکارییه‌کی به‌ربڵاوی له‌گه‌ڵ دامه‌زراوه هاوشێوه‌کانی خۆی له رۆژئاوادا له بواره‌کانی: نه‌هێشتنی په‌ره‌پێدانی چه‌ک و چۆلی ناوه‌کی، کیمیایی و بایۆلۆجی و هه‌روه‌ها به‌ربه‌ره‌کانیی له‌گه‌ڵ تیرۆریزم و قاچاقی مادده سڕکه‌ره‌کاندا ده کرد.

بنەمای دەوڵەتەکانی کامیلە الوداد

The Most Faroured Nation Clause

گونجانی بنەمای دەوڵەتەکانی کاملەالوداد لە گرێبەستە بازرگانیەکاندا بە واتای پەسندکردنی یەکسانیی هەڵسوکەوت و جیاوازی دانەنانە. ئەم بنەمایە دەبێتە هۆی ئازادی و پەرەگرتنی بازرگانی نێودەوڵەتیی. لە سەدەی حەڤدەهەمەوە لە زۆربەی گرێبەستە بازرگانیەکانی نێوان وڵاتانی ئەورووپیدا بەرچاو دەکەوێ. گونجاندنی بنەمای دەوڵەتەکانی کاملەالوداد لە گرێبەستە بازرگانیە دوولایەنەکاندا (کە لە نموونە هاوشێوەکانی وەکوو گرێبەستە سەرمایەگوزارییەکان، کۆچ، پیشە، مۆڵەتی داهێنان و بوارەکانی باج وەرگرتندا دەبینرێ)، بە واتای ئەوەیە کە بەڵێندەرەکان، بەڵێن دەدەن کە هەڵسوکەوت لەگەڵ لایەنی رێککەوتنەکەدا، لە چاو لایەنێکی دیکەدا (هەرولاتێکی تردا) خراپتر نابێ. ئەم مەرجە دەبێتە هۆی ئەوەی کە وڵاتێکی سێهەمیش لەم مافانە کەڵک وەرگرێ. هەروەها بەڵێندەرکانیگرێبەستەکان لە سەر ئەو رێک دەکەون، هیچ رێوو شوێنێک نەگرنەبەر کە لە دژی بەرژەوەندیەکانی لایەنی گرێبەستەکەدا بێ. لە ئاکامدا ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی کە پێگەی هەردوو لایەن لە بازارەکانی یەکتردا جێگیر ببێ.

سەرەرای ئەمە کەڵک وەرگرتن لە بنەمای" دەوڵەتەکانی کاملەالوداد." لە پێوەندی نێوان وڵاتەکاندا بە توانایی ئەو وڵاتەوە بەستراوەتەوە، چوونکە لە هەلومەرجێکی نایەکسانی ئابووریدا، وڵاتی بە هێزتر زیاتر لەم مەرجە کەڵک وەردەگرێ و وڵاتی بێ هێز و لاوازی بەکەمی دەتوانێ لەم یاسایە کەڵک وەرگرێ.بۆیە لە رابردووشدا ئەم بنەمایە لە لایەن دەوڵاتە بە هێزترەکانەوە بە سەر دەوڵەتە لاوازەکاندا دەسەپا. وەکوو رێککەوتننامەی ١٨٢٨ ی تورکمانچای لە نێوان ئێران و رووسیادا، پاشانیش بەریتانیا و وڵاتانی دیکەی ئەورووپی لە رێککەوتننامەکانی خۆیان لەگەڵ ئێراندا ئەم بنەمایەیان گونجاند. هەروەها ئەڵمانیا لە رێککەوتننامەی فرانکفۆرتدا ئەمەی بەسەر فەرەنسادا سەپاند و لە دوای شەری یەکەمی جیهانیشدا ئەم بنەمایە لە لایەن هاوپەیمانەکانەوە بەسەر دەوڵەتە دۆراوەکاندا سەپا.لەم حاڵەتانەدا بەرژەوەندی بەخشینی ئیمتیاز لە لایەن دەوڵەتی بێ هێزەوە لە بەرچاو ناگیرێ و وڵاتە بەهێزەکان کەڵکی لێ وەردەگرن.

بەگشتی بنەمای دەوڵەتەکانی کاملەالوداد بە سێ شێوە ئاراستە دەکرێ:

الف_ دەوڵەتەکانی کاملەالوداد بە مەرج:

لەم حاڵەتەدا کەڵک وەرگرتن لە ئیمتیازەکانی دەوڵەتەکانی کاملەالوداد بە بەخشینی ئیمتیازی هاوشێوە و هاوسەنگەوە دەبەسترێتەوە. گونجانی بنەمای دەوڵەتەکانی کاملەالوداد بەمەرجەوە پێویستی بە ماف و تووێژ بۆ لایەنی رێککەوتنەکە هەیە. وەکوو رێککەوتننامەی بازرگانیی ٦ ی شوباتی ١٧٧٨ ی نێوان ئەمریکا و فەرەنسا.

ب_ بنەمای دەوڵەتەکانی کاملەالوداد بەبێ مەرج:

لەم حاڵەتەدا لایەنەکانی رێککەوتننامەکە دەتوانن لە حاڵەتە هاوشێوەکاندا لە دەوڵەتەکانی کاملەالوداد کەڵک وەرگرن و پێویستی بە وتووێژ و رێوشوێنەکانی حاڵەتی یەکەم نیە. ئەم حاڵەتە لە ماددەی ١٦ ی جارنامەی هاڤاناو ماددەی یەکی رێککەوتننامەی گشتی تەعرەفەی گومرک و بازرگانی پەسند کراوە.

خۆ بواردن لە بنەمای دەوڵەتەکانی کاملەالوداد بە بێ مەرج بە هۆی دامەزرانی تەعرەفە گومرکیەکان دەرەخسێ، بۆ وێنە ئەڵمانیا لە ساڵی ١٩٠٢دا بە کەڵک وەرگرتن لەم شێوازە بوو بە هۆی کەمکردنەوەی هاوردەکانی فەرەنسا بە قازانجی سویسرا، ئەڵمانیا لە تەعرەفە گومرکیەکانی خۆیدا بە گونجانی " کوێستانی بوون"ی ئاژەڵ و دیاریکردنی رەنگی ئاژەڵەکان، بەرزایی شوێنی بەخێو کردنی ئاژەڵەکان لە ئاستی دەریا و جۆری لەوەڕی ئاژەڵەکان، کۆمەڵێک مەرجی دانابوو کە تەنیا ئاژەڵەکانی سویسرای دەگرتەوە.

ج_ بنەمای دەوڵەتەکانی کاملە الوداد بە شێوەی بەرتەسک و سنووردار:

لەم حاڵەتەدا، مەبەست بەخشینی سنووورداری ئیمتیازەکانی حاڵەتی بێ مەرجی بنەمای دەوڵەتەکانی کاملە الوداد بە شتومەکێکی دیارو یان لە شوێنێکی دیار یان لە چوارچێوەی رێککەوتننامەی بەکۆمەڵی تایبەتیە. لەم حاڵەتەدا کە حاڵەتێکی دەگمەنی بنەماکەیە، گشتاندنی دەرئەنجامەکانی بنەمای دەوڵەتەکانی کاملە الوداد تەنانەت لە حاڵەتە بێ مەرجەکەشدا، گشتی نیە و تەنیا شتومەکە ئاماژە پێکراوەکان یان ئەندامانی یەکیەتی لایەنی رێککەوتننامەکە یان ئەوانەی رێککەوتننامەیەکی دیاریکراویان مۆر کردووە، دەگرێتەوە.

Common Low کۆمۆن لاف / یاسای عورفی

یەکێک لە سەر چاوە بنەڕەتیەکانی یاسای نێوخۆیی و نێونەتەوەیی ئانگلۆساکسۆن،کۆمۆن لاف (یاسا عورفی)ە. کۆمۆن لاف سیستەمێکی یاسایە کە لە بەریتانیادا لە دوای زاڵبوونی نۆرمەنەکان بە سەر ئەم وڵاتەدا و بە شێوەی گەشتی لە ئاکامی هەوڵی دادگاکانی پاشایەتی ئەو وڵاتە هاتۆتە ئاراوە. بنەماڵەی کۆمۆن لاف جگە لەوەی کە سەرچاوەی یاساکانی بەریتانیا بووە، سەرچاوەی یاسای هەموو وڵاتانی ئینگلیزی زمانیش (جگە لە هێندێک حاڵەت) بووە. جیا لەوڵاتانی ئینگلیزی زمانیش، کۆمۆن لاف لە زۆربە و ڕەنگە لە هەموو ئەو وڵاتانەشدا کە لە بواری سیاسیەوە سەربە بەریتانیا بوون یان ئیستاش هەر سەربە بەریتانیان، تەشەنەی کردووە. ڕەنگە لە هێندێک بواردا، ئەم وڵاتانە داب و نەریت و دامەزراوە و چەمکە تایبەتیەکانی خۆیانیان پاراستبێ، بەڵام لە زۆربەی حاڵەتەکاندا یاساکانی بەریتانیا ڕوانگەی بیروبۆچوونی مافناسەکانی ئەم وڵاتانەی خستۆتە ژێر کاریگەرییەوە، بەتایبەتی بەم هۆیەی کە لە لایەکەوە، ڕێکخستنی ئیداری ودادو لە لایەکی دیکەوە؛ ڕێسای پێراگەیشتن (مەدەنی یاسزا) و بەڵگەی سەلماندنی داواکاری لە هەموو شوێنەکاندا لەبەر نموونەی بەریتانی وەرگیراون و ڕێکخراون.

هەموو لێکوڵینەوەکان لەسەر کۆمۆن لاف دەبێ بە خوێندنەوەی یاسای بەریتانیا دەست پێ بکا. کۆمۆن لاف سیستەمێکە کە بە قووڵی چۆتە ژێر کاریگەری مێژووی خۆیە و ئەم مێژووە تا سەدەی ١٨ ، تەنیا مێژووی بەریتانیا بووە. ئەمە هۆکارێکی کاریگەرە، هەرچەندە کە هێندێک لە سیستەمە هاوشێوەکانی کۆمۆن لاف، وەکوو ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا؛ جیاوازییەکی قووڵیان لەگەڵ یاساکانی بەریتانیادا هەیە و هێندێکی دیکەیان وەکوو یاساکانی هیند یان سوودان لە بواری " باری کەسی "دا یاسای دیکەیان ڕەچاو کردووە.

Sues Canal کەناڵی سوئێز

کەناڵی سوئێز کە میسرییەکان پێی دەڵێن: "قنات السويس"، مەدیتەرانە بە دەریای سوور دەبەستێتەوە. ئەم کەناڵە کە ١٦٠ کیلۆمەتر درێژایی هەیە، لە سەردەمی حکوومەتی دەوڵەتی عوسمانی لە میسردا، لە لایەن کۆمپانیایەی تایبەتی و بە بەڕێوەبەرایەتیی فردیناڵد دولێسپێس هەڵکەنرا. مۆڵەت

نامەی دامەزرانی کانالی سوئیز لە ڕێکەوتی ٣٠ی تشرینی دووهەمی ١٨٥٤ دەرچوو. بە پێی بەڵگەی مۆڵەت نامەکە، هەموو وڵاتەکان بە شێوە یەکسان دەیانتوانی لەم کەناڵە کەڵک وەربگرن.

لە دوای شەڕی عوسمانی و ڕووسیا لە ساڵی ١٨٧٧دا و هەروەها گرژی و ئاڵۆزییەکانی ساڵی ١٨٨١ی میسر، مەسەلەی مافی پەڕینەوە لە کەناڵی سوئیز ڕەهەندی نوێی بە خۆیەوە گرتن. ولەئاکامدا لە ساڵی ١٨٨٨دا ڕێککەوتننامەی" قوستەنتنییە" لە کۆنفرانسێکدا کە لە نوێنەری عوسمانیەکان و شەش وڵاتی گەورەی ئەورووپی پێکهاتبوو، گرێدرا. بە پێی ئەم ڕێککەوتننامە ئەم بنەمایانە بۆ پەڕینەوە لە کەناڵی سوئیز دیاریکران:

*الف*_ ئازادی هاتوچۆی پاپۆڕەکان لە کاتی شەڕ و ئاشتیدا.

ب_ ئازادی پەڕینەوەی ناوە شەڕکەرەکان بەو مەرجەی کە لەم کەناڵەدا ڕانەوەستن، و هێزو چەک و چۆڵیش دانەبەزێنن.

ج_ بێلانەن بوونی کەناڵی سوئیز (بەم واتایە کەئەم کەناڵە لە کاتی شەڕیشدا نابێ دابخرێ یان بدرێتە بەرپەلامار).

ئەم یاسایانە جگە لە ماوەی شەڕی یەکەمی جیهانی، سەرجەم ڕەچاودەکران. لە کاتی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، ئەڵمانیەکان و تورکەکان هێرشێکی زەمینیان کردە سەر کەناڵەکە، بەڵام سەرکەوتوو نەبوون و بەریتانیەکان پێشیان بە هاتووچۆی پاپۆڕەکانی تورکەکان و ئەڵمانیەکان گرت.

لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانیدا، لەگەڵ گرێدانی ڕێککەوتننامەی ڤێرسای (ماددەکانی ١٥٢ و ٢٨٢) و ڕێککەوتننامەی لۆزاندا (ماددەی ٩٩)، سیستەمەکەی ساڵی ١٨٨٨ جارێکی دیکە دامەزرایەوە.

بە پێی ڕێککەوتننامەی یەکیەتیی نێوان میسر و بەریتانیا لە ڕێکەوتی ٢٦ی ئابی ١٩٣٦ (کەلە ساڵی ١٩٥١ دا هەڵوەشایەوە)، بەریتانیا دەیتوانی لە نزیکی کەناڵی سوئیز، هێزی پێویستی زەمینی و ئاسمانی بۆ پاراستنی ئەم کەناڵە دابەزێنێ.

لە نێوان ساڵەکانی ١٩٤٥ و ١٩٥٦دا، دەوڵەتی میسر هەوڵیدا کە هێزەکانی بەریتانیا لە نزیکی کانالی سوئیز وەدەرنێ و ئەمەش لە ١٣ی حوزیرانی ١٩٥٦ دا سەری گرت. لە ساڵی ١٩٤٩ شدا ڕێککەوتننامەیەک لە نێوان میسر و کۆمپانیای نێودەوڵەتی کانالی سوئیزدا گرێ درا کە

بە پێی ئەو ڕێککەوتننامەیە پشک و ڕێژەی بەشداری میسر لە بواری داهات و بەڕێوەبردنی کەناڵی سوئیز زۆر بوو.میسر لە ساڵی ١٩٤٨دا(شەڕی فەلەستین) سەرەڕای ڕێککەوتننامەی کۆتاییهێنان بە شەڕی ٢٤ ی شوباتی ١٩٤٩ لەگەڵ ئیسرائیلدا، هات وچۆی کەناڵی سوئیزی بە کۆمەڵێک مەرجەوە بەستبۆوە کە لەگەڵ ڕێککەوتننامەی" قوستەنتنیە"دا نەدەگونجا.

ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەیلوولی ١٩٥١ پەسندکراوی ئەنجوومەنی ئاسایش کە داوای لە میسر دەکرد ڕێووشوێنە نوێکان هەڵوەشێنەوە، لەکاتی خۆیدا جێبەجێ نەکرا. ئەم شتەکە بەقەیرانی کانالی سوئیز بە ناوبانگە. بە خۆماڵیکردنی کۆمپانیای نێودەوڵەتیی کەناڵەکە بە پێی بڕیاری ٢٦ی تەمموزی ١٩٥٦ ی دەوڵەتی میسر گەیشتە ئەوپەڕی خۆی. دەوڵەتەکانی فەڕەنسا و بەریتانیا بە هاوکاری ئیسرائیل لە تشرینی یەکەم و تشرینی دووهەمی ساڵی ١٩٥٦دا هێرشیان کردە سەر میسر بەڵام نەیانتوانی بە ئامانجەکانیان بگەن. ئیستا کە بەپێی ڕاگەیەنراوای ٢٤ ی نیسانی ١٩٥٧ دەوڵەتی میسر، پەڕینەوە لەم کاناڵە بە هەڵوێستی ئەم وڵاتەوە بەستراوەتەوە.

بە دەسپێکردنی شەڕی حوزیرانی ١٩٦٧، هات وچۆ لەم کەناڵەدا بەرتەسک بۆوە، بەڵام لە ساڵی ١٩٧٥دا کەناڵەکە کرایەوە.

کتێب سووتان — *Book Rurning*

لە دیاردەکانی سەرکوتی کولتووری لەو کۆمەڵگایانە دایە کە خاوەنی ڕژێمێکی دیکتاتۆرین. لە ئەدەبیاتی سیاسی ئەڵمانیا ئەم زاراوە بە ڕووداوەکانی ڕۆژی ١١ی ئایاری ١٩٣٣ دەگوترێ کە بە پێی بڕیاری گوبلێز، وەزیری پڕوپاگەندەی ئەڵمانیای نازی، خوێندکاران هان دران تا ئەو کتێبانەی کە بە ئەڵمانی نەنووسرابوون لە کتێبخانەکان بیاهێنە دەر و بیانسووتێنن. ئەوان مەشخەڵی ئاوریان بەدەستەوە بوو و لە ناوەڕاستی شاردا بە ریزدە ڕۆیشتن و نزیکەی بیست هەزار بەرگ کتێبیان سووتاند. بە هۆی ئەم ڕەوتە، بەرهەمی جوولەکەکان، سۆسیالیستەکان، لیبراڵەکان و نووسراوەکانی توماس مان، ئەنیشتاین، فرۆید، پرۆست و هێربێرت جۆرج ڤێڵزسووتێنران.

Kremlin کرەملین

زاراوەیەکی رووسیە بە واتای قەڵایە. کرەملین کۆشکی گەورەی رووسیا لە مسکۆیە کە لە لێواری چەپی چۆمی مسکۆدا دروستکراوە و ماوەیەکی زۆر و هەتا پێش لە رووخانی یەکیەتیی سۆڤیەت، بنکەی سەرەکی دەسەڵاتدارانی ئەو وڵاتە بوو. زاراوەی کرەملین لە زمانی سیاسەتدا بە واتای " حکوومەت و بەرپرسانی سۆڤیەت" یان بە واتای" سیاسیەتەکانی سۆڤیەت" بوو.

Krem Linism کرەملینیزم

ئەبجۆرە لە کۆمۆنیزم کە سەر بە سۆڤیەت ناوەندی سەرەکی و سەرەتایی کۆمۆنیزمی جیهانیە، ماوتسێ دۆنگ بە هەڵگەراوە دەزانێ و پێیوایە کۆمۆنیزمی چین هەموو پێوەندیەکانی خۆی لەگەڵ مارکسیزم ـ لنینیزم داـ پچراندووە. کۆمۆنیزمی سۆڤیەت لە ناو هەموو سیستەمە کۆمۆنیزمەکانی جیهاندا لە هەموویان کۆنەپارێزترە. نیۆرۆکی سەرەکی کۆمۆنیزمی سۆڤیەت، "پاراستنی هەلومەرجی ئێستا" لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی سۆڤیەت دایە.

Politicide کوشتاری سیاسی

کوشتاری سیاسی، کوشتاری رێکخراوی بەکۆمەڵە بە هۆی هەڵوێستی سیاسی و هاندان یان جێبەجێکردنی سیاسەتگەلێک لە لایەن دەوڵەتێک یان دەست و پێوەندەکانی ئەو دەوڵەتە کە دەبێتە هۆی مەرگی بەرچاوی ئەندامانی گرووپێکی سیاسی. ئەگەرچی ژینۆساید و کوشتاری سیاسی لە بواری شیکاریەوە لە یەک ناچن، بەڵام ئامانجی هەردوکیان لە ناوبردنی جەستەیی گشت یان بەشێک لە گرووپە دیارە رەگەزی و سیاسییەکانە. توێژەرەکان سەبارەت بە لایەنەکانی جیاوازی شیکاری ئەم رووداوانە لەگەڵ یەکتردا کۆک نین. زۆربەی ئەو کەسانەی کە لێکۆڵینەوەی بەراوردکاریان سەبارەت بە ژینۆساید کردووە، لە سەر پێوەندیی نێوان کوشتارە جەماوەرییەکان (Mass Slaughters) یان کوشتارە بەکۆمەڵە رێکخراوەکان (Pogroms) لەگەڵ ژینۆسایددا کۆکن. توێژەرانی وەکوو" کوپتر" (Knper)، "فین" (Fein) و " هورروتیز" (Horowitz) ئەم رەوتانە بە ئالۆزی تێکدەرانەی پێکەوە بەستراوە، کوشتارە ئایدولۆژییەکان،

یان تەنیا بە ژینۆسایدیان دادەنێن. سەرەرای ئەوەی کە بەرهەمی ئەم توێژەرانە لە بەردەست دایە، بەدوو هۆ، هەست بە پێویستی روونکردنەوەی ژینۆسایدو پۆلی تیساید دەکرێ:

۱ ـ هیچ لێکۆڵینەوەیەکی رێک وپێک لە سەر ئەم رووداوانە نەکراوە.

۲ ـ سەبارەت بەوەش کە بۆچی ئەم رەوتە درەندانە بە درێژایی مێژوو و لە سیستەمە جیاوازەکاندا بەردوام دووپات دەبنەوە؛ لێکدانەوەیەکی گشتی تاقیکراوە لە ئارادانیە.

ئەو لێکۆڵینەوانەی تائیستا کراون لەسەر هۆکارو گۆڕاوە جیاوازەکان پێدادەگرن. لەراڤە و شیکردنەوە سیاسییەکاندا، ئاماژە بە نیشانە جیاوازەکانی رۆڵی دەوڵەت و ئامانجەکانی ئەو کەسانەی کەئەم کردەوانە ئەنجام دەدەن، دەکەن. بۆ وێنە پتەوبوونی دەسەڵاتی دەوڵەت لە دوای ئالووگۆڕە سیاسییەکان یان دژکردەوەی دەوڵەت لە بەرامبەر جیابیراندا. لێکدانەوە کولتوورییەکان ئاماژە بەو هەلومەرج و رەوشانە دەکەن کە نایەکسانیە لەمێژنیەکان بەرادەیەک قووڵ دەبنەوە کە گرووپێک بە کەڵک وەرگرتن لە دەسەڵاتی دەوڵەتی یان پاوانکردنی ئەم دەسەڵاتە هەوڵی لادانی نەیارەکان دەدا. هێندێک لە توێژەرەکان رۆڵی ئایدۆلۆژی لەو سیستەمە پاوانخوازانەدا کە حاشا لە مافی تاقمێک دەکەن کە دەیانەوێ ژیانێکی بەرێزیان هەبێ، بە هۆکارێکی گرنگ دادەنێن. ئەوانەی دیکەیش بایەخ دەدەنە ململانێی ئابووری و فاکتەرە نێودەوڵەتیەکان. بەڵام بەبێ زانیارییەکی وردو رێک و پێک سەبارەت بە پانتایی ئەم رەوتانە، لانیکەم لە پانتایی سەدەی ۲۰ دا، ناتوانین گرنگی رێژەیی ئەم هەلومەرجانە هەڵ سەنگێنین یان تیۆری دڵنیاکەرو وەڵامدەر بەچەند گۆڕاوێک سەبارەت بەم دیاردەیە ئاراستە بکەین.

لایەنە جیاوازەکانی ژینۆساید و پۆلی تیساید لەگەڵ هەوڵە سەرکوتکەرە "ئاسایی" یەکاندا، روون نین. لە کاتی شەڕدا، کوشتنی شەڕکەرەکان شتێکی "ئاسایی"یە، لە حاڵێکدا کوشتاری هاووڵاتیە مەدەنیەکان وا نیە.یەکێک لەو شتانەی کە لە بواری تیۆری و کردەییدا ژینۆسایدو پۆلی تیساید لێک جیا دەکاتەوە، لێرەدایە: ئەگەر هاووڵاتیە مەدەنیەکان بەئەنقەست و بەشێوەی رێکخراو. بکوژرێن، هەرچەندە لایەنگریان لە گرووپێکی نەیاری دەوڵەتیش کردبێ، ئەمە نموونەیەکی ژینۆساید یان پۆلی تیسایدە. ژینۆساید یان پۆلی تیساید بریتیە لە هاندان یان جێبەجێکردنی

ئەو سیاسەتەنانەی کە دەوڵەتێک یان دەست و پێوەندەکانی ئەو دەوڵەتە دەیکەن کە دەبێتە هۆی نەمانی بەشێکی زۆر لە ئەندامانی گرووپێک. جیاوازی نێوان ژینۆساید و پۆلی تیساید بە هۆی ئەو تایبەتمەندییانەوەیە کە دەوڵەت ئەو گرووپانە بە هۆی ئەو تایبەتمەندییانەوە دەناسێتەوە. لە ژینۆسایددا گرووپی قووربانیی لە بنەڕتدا بەپێی تایبەتمەندییە کۆمەڵایەتیەکان، واتە رەگەز، ئایین و نەتەوە دەناسرێتەوە، لە حاڵێکدا لە پۆلی تیسایددا، هۆکاری سەرەکی پێکهێنەری ئەو گرووپە لە بنەڕەتدا بە هۆی پێگەی ئەو گرووپە لە هیرەمی کۆمەڵایەتی یان بەهۆی دژایەتی سیاسی ئەو گرووپە لەگەڵ دەوڵەت و گرووپە زاڵەکان دایە.

کۆلدتیز — Cohditz

بەناوبانگترین بەندیخانەی دیلەکانی شەڕ لە ئەڵمانیای نازی. قەڵای کۆلدتیز لە ساڵی ١٠١٤ دا دروستکرا. لە ساڵی ١٨٠٠دا کردیان بە بەندیخانە و لە ١٨٢٨دا وەکوو شێتخانە کەڵکیان لێوەرگرت. لە ساڵی ١٩٣٩دا ئەفسەرە دیلەکانی پۆلۆنیا و لە ساڵی ١٩٤٠دا، ئەفسەرە بەلجیکیەکانیان ناردە ئەوێ. کۆڵدیتز، شوێنی حەوانەی دیلەکانی نەتەوە جیاوازەکان بوو کە لە ئۆردوگاکانی دیکە رایان کردبوو.

کەمالیزم — Kemalism

کەمالیزم بە ئایدۆلۆژی، بنەما و شێوازەکانی مستەفا کەمال پاشا، ناسراو بەئەتاتورک کە یەکەمین سەرک کۆمار و دامەزرێنەری تورکیای هاوچەرخ بوو، دەگوترا. ئەم بنەمایانە کە بناغە سەرەکیەکانی حیزبی گەلیی تورکیا پێک دەهێنن بریتین لە: کۆماریخوازی، ناسیۆنالیزم، چاکسازیخوازی، عەلمانیەت، جەماوەریکردنی کاروبارەکان و پێکهێنانی دەوڵەتێکی بەهێز. لە هەوڵەکانی ئەتاتوورک بۆ بەرۆژئاواییکردنی تورکیا دەتوانین ئاماژە بە نەهێشتنی حیجاب، هەڵبژاردنی نازنامە، هەڵبژاردنی رۆژژمێری زاییی و گۆڕینی رێنووسی عەرەبی بۆ لاتینی بکەن.

کەمالیزم لە راستیدا بۆ بەرۆژئاواییکردنی تورکیا دارێژرا بوو و کەمال پاشاش بۆخۆی بەچاکی هەستی پێدەکرد.

ئەتاتورک دەیویست بە هەوڵەکانی خۆی خەڵکی تورکیا لەو بنەماو رێووشوێنانە کە بۆ ماوەیەکی زۆر پێیەوە بەسترابوونەوە، هەڵبڕێ و بەرە شارستانیەتی رۆژئاوا هانیان بدا.

Primative Commune — کۆمۆنی سەرەتایی

لە قامووسی مارکسیەکاندا، کۆمۆنی سەرەتایی یان کۆمەڵگای هاوبەشی سەرەتایی، یەکەمین شێوازی بەرهەمهێنان لە سەرەتای سەرهەڵدانی مێژوودایە. بناغەی ئەم شێوازی بەرهەمهێنانە، خاوەندارێتی بەکۆمەڵی کۆمەڵەکان و گرووپە مرۆییەکان بەسەر ئامرازە زۆر سەرەتاییەکانی بەرهەمهێنان و کاری بەکۆمەڵ دا بوو. زەوی، ئامرازەکانی کار، خانوو و...هتد، موڵکی هاوبەشی بەکۆمەڵی هەموو تاکەکانی هۆزو عەشیرە و گرووپ بوو. بەرهەمهێنان بە شێوەی بەکۆمەڵ و بەهۆی ئامرازە سەرەتاییەکان جێبەجێ دەکرا.

The Paris Commune — کۆمۆنی پاریس

زاراوەیەکی مێژووی فەرەنسەیە کە بە حکومەتی ۷۲ رۆژەی شاری پاریس لە ساڵی ۱۸۷۱دا دەگوترێ. کۆمۆنی پاریس، بەرهەمی کۆمەڵێک رووداوی وەکوو شەڕی نێوان ئەڵمانیا و فەرەنسا بوو. لە دوای ئەوەی سوپای ناپلیۆنی سێهەم لە سەدان خۆی بەدەستەوەدا، ئیمپراتۆریای دووهەم رووخا. شۆڕشی جەماوەری ٤ی ئەیلوولی ۱۸۷۰ گەیشتە ئاکام، بەڵام رێبەرە سیاسییەکان ئاراستەی دەستکەوتەکانیان بە قازانجی خۆیان گۆڕی. لە حاڵێکدا کە سوپای ئەڵمانیا لە پاریسدا بەرەو پێشەوە دەرۆیشت، دەوڵەتی خۆی ناونا " دەوڵەتی بەرگری نیشتمانی ". رۆژی ۲۲ی ئایار سەربازەکانی دەوڵەتی ڤێرسای بەرەو پاریس وەڕێکەوتن و خوێنڕێژی " حەوتووی ئایار" دەستی پێکرد. هێزەکانی دژەشۆڕش بەکەڵک وەرگرتن لە چەکوچۆڵی جیاواز، تۆڵەیان لە کۆمۆنارەکان (لایەنگرانی کۆمۆن) کردەوە. شەڕەکە لە رۆژی ۲۸ی ئایاری ۱۸۷۱دا، بە شکستی کۆمۆنی پاریس کۆتایی پێهات.

Communism — کۆمۆنیزم

لە ساڵی ۱۸٤۰ەوە کە زاراوەی کۆمۆنیزم بۆ تەباو؛ کۆمۆنیزم، واتای جیاوازی هەبووە، کە بە شێوەیەکی کورت ئاماژەیان پێ دەکەین:

۱ـ رێکخستن و هەوڵێکە بۆ وەدیهێنانی ئاواتەکانی هێندێک لە سۆسیالیستە یوتۆپیاییەکان. بە پێی بۆچوونی ئەمانە دەبێ هەموو سامان و داراییەکانی جیهان لە نێوان مرۆڤەکاندا بە شێوەی هاوبەشی بێ. هەموو کەسیک دەبێ کاربکا و بەپێی تواناییەکانی بەرهەم بێنێ و بەپێی

پێداویستیەکانیشی بەرکەوێ. ئەم ڕێچکەی سۆسیالیزم خاوەندارێتی تایبەتی لەسەر ئامرازەکانی بەرهەمهێنان و شتومەکە بە کاربەریەکان قەدەغەدەکا.

٢ـ به هێندێک جیاوازی لەگەڵ پێناسەی یەکەمدا؛ ڕێکخراوێکی کۆمەڵایەتیە بە میتۆدێکی زانستی و واقعبینانەتر کە مارکس لە بۆچوونەکانی خۆیدا باسی کردووە: " مێژووی مرۆڤ، خەباتی بەردەوامی کۆمەڵەکان بۆ باشترکردنی باری ژیانیانە، خەباتێک کە لە قۆناغی سەرمایەداریدا دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی خەباتی چینایەتی و لە ئاکامیشدا بە دیکتاتۆری پرۆلتاریا کۆتایی پێدێ".

لەم قۆناغەدا تاک بەرهەمی بایەخ پێدراوی کۆمەڵگایەکە کە توانایيەکانی لەوپەڕی خۆیاندا گەشەیان کردووە. هەرکام لە مرۆڤەکان بە شێوەی هاوسەنگ و ڕێک وپێک لە کۆمەڵگای خۆياندا، سیمای کۆمەڵایەتی دەگرنە خۆ. لە بواری ئابوورییەوە، ئەم کۆمەڵگایە بە پێی ئەم یاسایە بەرێوە دەچێ: " هەموو کەسێک بە پێی توانایی و هەموو کەسێکیش بە قەد پێویستیەکانی".

٣ـ ئەو شتانەی لەو دوو خاڵانەدا ئاماژەیان پێکرا؛ دەچنە خانەی مارکسیزمەوە، کە کۆمۆنیزم لە بواری تیۆرییەوە شی دەکەنەوە. بەڵام جگە لە تیۆری، ڕژێمگەلێکی دیار لە جیهانی ئەمرۆکەدا سەریان هەڵداوە (وەکوو کۆمۆنیزمی سۆڤیەت، چین و دێموکراسیە جەماوەرییەکان) کە مارکسی ـ کۆمۆنیزمیان پێ دەگوترێ.

لە بواری سیاسییەوە ئەو کاتە کۆمۆنیزم دێتەدی کە دەوڵەت، وەکوو ئامرازێکی حکوومەتکردن بەسەر هەژار و بێبەشەکاندا لە ناو بچێ. لە ڕوانگەی ئابووریشەوە ئەو سیستەمانەی کە کۆمۆنیستین، لە ڕاستیدا سیستەم گەلێکی هاوبەشین (ئامرازەکانی بەرهەمهێنان لە بەردەست دەوڵەت دان و خاوەندارێتی تایبەتی لەم سیستەمەدا نیە). بەڵام ئەمە تەنیا بۆ کۆمونیست بوون تەواو نیە، لە بواری کۆمەڵایەتیەوە لەو وڵاتانەی کە کۆمۆنیزمن، لە کاتی ئێستادا کە بۆ خۆیان پێی دەڵێن قۆناغی سوسیالیزم ئەم یاسایە زاڵە. " هەموو کەسێک بە قەد توانایيەکەی و بۆ هەموو کەسێکیش بە قەد کارەکەی".

٤ـ لە وڵاتە سەرمايەدارییەکان یان لە سیستەم لیبراڵەکاندا، زاراوەی کۆمۆنیزم بۆ نیشاندانی ئەو ڕەوتە ئایدولۆژی و ئەو هەوڵە ستراتیژییە تایبەتیانە کەڵکی لێوەرگیردرێ کە

خۆیان بە شوێنکەوتووی مارکس دادەنێن و پیرەوی لە سیاسەتی ئەو سیستەمانە دەکەن کە کۆمۆنیزمیان پێدەگوترێ.

لە زۆربەی هەرەزۆر و نزیکە بە تەواوی وڵاتانی سەرمایەداری یان لیبراڵدا، حیزبە کۆمۆنیستیە شاراوە و ئاشکراکان خەریکی چالاکین. ئەم حیزبانە هەوڵی بەربلاو دەدەن تا لە نارەزایەتی خەڵک کەڵک وەرگرن و بەکەڵک وەرگرتن لەم نارزایەتیانە، ویژدان و وشیاری چینایەتی خەڵک پەرە پێ بدەن و پەروەردەی بکەن. و لە ئاکامیشدا خەباتی چینایەتی قووڵ بکەنەوە و بوار بۆ شۆڕش پێک بێنن. بەسەرهەڵدانی شۆڕش و دیکتاتۆری پرۆلتاریا، کۆتایی بە تەمەنی سەرمایەداری دێ.

کۆمۆنیزم بە پێی ئەم دوو واتایەی دوایی، لە دوای شۆرشی ئۆکتۆبەر پێکهات. لنین هەڵوەشانەوەی ئەنتەرناسیۆنالی دووهەمی ڕاگەیاند و ئەنتەرناسیۆنالی سێهەم یان کۆمۆنیزمی نێودەوڵەتی (کۆمینتێرن) پێکهێنا.

کۆمینتێرن و پاشانیش ستالین و ستالنیزم هەموو حیزبە کۆمۆنیستەکانی جیهانیان خستە ژێر کونترۆڵی توندوتۆڵی خۆیانەوە. نە تەنیا هەر حیزبی بۆلشڤتێک، بە تەواوەتی یەکپارچە بوو، واتە تاقەتی هیچ رەخنە و دژایەتیەکی نەبوو، بەڵکوو هەموو حیزبە کۆمۆنیستەکانی جیهانیشی یەکپارچە کرد. هەموویان ناچار بوون ملکەچی کۆمنیتێرن بن. کۆمینتێرنیش کە ناوەندەکەی لە مۆسکۆدا بووە، پێرەوی لە حیزبی بۆ لشڤیک دەکرد. لە دوای سەرهەڵدانی شۆرشی چین و یۆگسلاڤیا کە هەر دوو شۆرشەکە بە بێ بەشداری و خۆتێهەڵقورتاندنی سوپای سوور سەریان گرتبوو و بە تایبەتی لە دوای کۆتایی سەردەمی ستالین، بارودۆخەکە گۆرا و ئەو یەکپارچە بوونەی رابردوو لە جیهانی کۆمۆنیزم دا نەدەرەخساوە.

ئێستاکە شێوەی جیاوازی کۆمۆنیزمی سەربەخۆ سەریان هەڵداوە و بە تایبەتی ناکۆکیە ئایدۆلۆژی و سیاسییەکانی نێوان سۆڤیەت وچین، ئەو دەرفەتەی خستە بەردەم حیزبە کۆمونیستیەکانی دیکە کە بەبێ هەستکردن بە ترس لە هەڵگەرانەوەبوونی سیاسی، بروایان بە سەربەخۆیی خۆیان هەبوو. لە دوای کۆمۆنیزمی جۆری یۆگسلاڤیا و چین و سۆڤیەتیش، کۆمۆنیزمی جۆری پۆلۆنیا و هەنگاریا و کووباش سەریان هەڵدا.

کۆمۆنیزم لە هێندێک لە وڵاتانەی کە سۆڤیەتیش یەکێک لەم وڵاتانە بوو، لایەنی شۆڕشگێڕی خۆی لە دەستدا. بە تایبەتی هاوسەنگی ترس لە شەڕی ناوەکی، سۆڤیەت و رۆژئاوای لە یەکتر نزیک خستەوە و پێشی بە هەموو پێکدادانێک دەگرت کەدەبووە ئەگەری هەڵایسانی شەڕی ناوەکی.

کۆمۆنیزمی نهێنی / خزۆک **Crypto – Commnnist**

بە لایەنگر یان بە ئەندامێکی بزووتنەوەی کۆمۆنیستی دەڵێن کە بیروبۆچوونەکانی خۆی لە خەڵکی دیکە دەشارێتەوە.

کۆمۆنیزمی شەڕ **War Communism**

ئەم زاراوە بە یەکێک لە سێ قۆناغە بنەڕەتیەکەی مێژووی سۆڤیەت لە نێوان ساڵەکانی ١٩١٧ تا ١٩٢٢دا دەگوترێ کە لەم قۆناغەدا بنەما تیۆرییەکانی کۆمۆنیزم بە شێوەی تایبەتی جێبەجێ دەکران. واتە خاوەندارێتی تایبەتی هەڵ دەوەشایەوە. کەڵک وەرگرتنی هاوبەش بەسەرکەرتی کشتوکاڵدا دەسەپا. هەموو بەرهەمە کشتوکاڵی و پیشەسازییەکان کۆ دەکرانەوە و لە نێوان بەکاربەرەکان بە پێی پێداویستیەکانیان، بێ لەبەرچاوگرتنی کارەکەیان، دابەش دەکرا. بازاڕی میکانیزمی نرخەکان و دراو لە ناودەچوو و تەنانەت پێشنیاری ئەوەش کرا کە " یەکەیەکی کار" جێگەی دراو بگرێتەوە.

ئەگەرچی ئاکام و دەرئەنجامی ئەم هەوڵانە؛ سەر کەوتنێک بۆ سوپای سوور بوو، بەڵام بۆ ئابووری سۆڤیەت کارەسات بوو. چوونکە نێوەنجی بەرهەم هێنانی دانەوێڵە کە لە نێوان ساڵەکانی ١٩٠٩ تا ١٩١٣ نزیکەی ٧٧ میلیۆن تەن بوو، لە دەیەی ١٩١٣ تا ١٩٢٣ بۆ ٤٩١٩ میلیۆن تەن دابەزی. رێژەی بەرهەمهێنانی پیشەسازی بە هۆی ئەم سیاسەتە، ١٨٠ پلە دەگەڕێتەوە بۆ دواوە. لنین، رێبەری شۆڕشی سۆڤیەت ئەم راستییەی نەشاردەوە ورایگەیاند کە: " زیان و خەسارەکان ئەوەندە زۆرن کە ناتوانین بە جارێک پیشەسازی گەورەی دەوڵەتی و سۆسیالیستی دامەزرێنین. ئەم رەوتە بە واتای دامەزرانەوەی سەرمایەدارییە و بۆ جووتیارەکانیش بە واتای چاوپۆشی کردن لە جێگیر بوونی ئازادی بازرگانی و دەسەڵاتی سەربەستانەی بەرهەمی زیادەیە ".

دەوڵەت هەوڵ دەدا تا لە ڕێگای داهێنانی تایبەتی و دنەدانی بەرژەوەندی تاکە کەسی؛ هۆگری بەبەرهەم هێنان پێکبێنێ. خاوەندارێتی تایبەتی، پیشەسازی چکۆلە و مامناوەند، دامەزراوە تایبەتیەکانی بواری کشتوکاڵیش جارێکی تر بیووژێنەوە. بازرگانی و کارو کاسبی تایبەتی ئازاد بکرێن، بازاڕ کە شوێنی بەیەک گەیشتنی داواو ئاراستە (عرص و طلب) بۆ دیاریکردنی نرخە، جارێکی تر بێتە کایەوە. لە ئاکامدا بەرهەم دەچێتە سەرەوە. لە ساڵی ١٩٢٦دا، بەرهەم گەیشتەوە ئاستی ساڵی ١٩١٣، بەڵام سیستەمی هاوبەشی خستە مەترسیەوە.

قۆناغی سێهەم:قۆناغی بەرنامەی پێنج ساڵەیە (١٩٢٨)، بەرنامە پێنج ساڵەکان لە ١٩٢٨دا، گەڕانەوە بۆ بنەما سەرەتاییەکانی (ئۆرتۆدۆکس) بوو، بەڵام جێبەجێکردنی بەرنامەکان بە پێی پێداویستیەکانی سەردەم، بایەخیان پێدەدرا.

کۆمۆنیزمی زانستی — Scientific Communism

ئەم زاراوە لە ساڵی ١٩٦٢دا، لە لایەن میخائیل سوسلۆف، تیۆری دارێژی بەناوبانگی سۆڤیەت لە کۆنگرەیەکی گەورەی ئایدۆلۆژیدا هاتە گۆڕێ. بە پێی بۆچوونی کۆمۆنیستەکان: " کۆمۆنیزمی زانستی بریتیە لە، زانستی خەباتی چینایەتی چینی کرێکار و شۆڕش سۆسیالیستی و یاسایی بوونی کۆمەڵایەتی و سیاسی بینای سۆسیالیزم و کۆمۆنیزم. کۆمۆنیزمی زانستی، باس لەزانستی پەڕینەوە لە سەرمایەداری بۆ سۆسیالیزم لە ئاستێکی جیهانی و پێکهاتنی کۆمەڵگایەکی کۆمۆنیستی دەکا کە "سۆسیالیزم"، یەکەمین قۆناغەکەیەتی". کەواتە ڕوانگەی " کۆمۆنیزمی زانستی " بەرهەمی ئەو ئایدۆلۆژیەیە کە بە مەتریالیزمی دیالکتیک دەست پێدەکا و پاشان " مەتریالیزمی مێژوویی" و " ئابووری سیاسی" بە دوا دادێ.

کۆمۆنیزم، جەمسەرەکانی

جەمسەرەکانی کۆمۆنیزم لە جیهاندا بریتین لە :

١ــ کۆمۆنیزمی سۆڤیەت کە کەرەملینیزمیشی پێ دەڵێن و ناوەندەکەی مۆسکۆ؛ پایتەختی یەکیەتی سۆڤیەتە.

٢ــ مائۆئیزم یان کۆمۆنیزمی چینی (کۆمونیزمی مائۆستەدۆن، ڕێبەری چین)

٣_ کاسترۆیزم (کۆمۆنیزمی تایبەتی داهێنراوی فیدێل کاسترۆ)

٤_ تیتۆئیزم (کۆمۆنیزمی مارشال تیتۆ، ڕێبەری یۆگسلاڤیا)

٥_ کۆمۆنیزمی ریفۆرمیزم (کە زۆربەی حیزبە کۆمونیستیەکانی ئەوروپای رۆژئاوا روویان تێکرد).

کۆمۆنیزمی نەتەوەیی National Communism

ئەم زاراوە بەرێبازی ئەو کۆمۆنیستانە دەگوترێ کە لەگەڵ سۆڤیەت یان لەگەڵ جەمسەرەکانی دیکەی کۆمۆنیستی لە جیهاندا، جیاوازیان هەیە و پێیانوایە کە دەسەڵات لە نەتەوەوە سەرچاوە دەگرێ. ئەم زاراوە هاو واتای تیتۆئیزمە کە بۆ یەکەمجار لە دوای جیابوونەوەی تیتۆ، رێبەری یۆگسلاڤیا لە ساڵی (١٩٤٨) هاتە ئاراوە، بەڵام لە دوایدا واتایەکی بەربڵاوتری گرتەوە.

کۆمیتەی کۆتایی کۆلۆنیالیزم
The Special Committee [Of ٢٤] On Decolonization

لە ٢٤ ی ئەیلوولی ١٩٦٠دا، کۆمەڵەی گشتی نەتەوەیەکگرتووەکان، راگەیەنراوی بەخشینی سەربەخۆیی بەو وڵاتانە و خەڵکی ژێردەسەڵاتی کۆلۆنیالیزمی (راگەیەنراوی کۆتایی کۆلۆنیالیزم) لە سەر پێشنیاری ٤٣ وڵاتی ئەفریقی و ئاسیایی بە ٩٠ دەنگی ئەرێ و ٩٩ دەنگی بێلایەن و بێ هیچ دەنگێکی نەیار پەسند کرد. لەم راگەیەنراوەدا کۆمەڵەی گشتی رایگەیاند کە: ژێردەستەبوون، چەوسانەوە، یان بەستراوەبوونی خەڵکێک لە لایەن حکومەتێکی بیانیەوە، پێشێلی بنەماکانی پێرەوپرۆگرامی نەتەوە یەکگرتووەکان و ئازادی ومافە بنەڕەتیەکانە و کۆسپێک لە بەردەم پەرەپێدانی ئاشتی و هاوکاری نێودەوڵەتیە. بۆ لەناوبردنی ئەم رەوشە، کۆمەڵەی گشتی خوازیاری " کۆتاییهێنانی خێرا و بێ شەرت و مەرجی هەموو شێوەکانی کۆلۆنیالیزم و سەربە خۆیی دەستبەجێی هەموو وڵاتە ناخودموختارەکان، چ وڵاتانی ژێرسەرپەرەستیاری، کۆلۆنیەکان و چ ئەو هەرێمانەی دیکەش کە لە مافی خودموختاری بێبەشن "، بوو.

ماددەی پێنجی ڕاگەیەنراوی بەخشینی سەربەخۆیی بە وڵاتەکان و خەڵکی ژێردەسەڵاتی کۆلۆنیالیزم، دیاری کردووە کە بۆ ئەسپاردنی دەسەڵات بە خەڵکی وڵاتانی ژێرسەرپەرستیاری و ناخودموختارو هەموو ئەو وڵاتانەی کە ئێستاکەش نەگەیشتوونەتە سەربەخۆیی، بە بێ هیچ کۆت و بەندێک و بە پێی حەزو ویستی ئازادنەی خۆیان دەبێ هەوڵی خێرابدەن تا بتوانن بە سەربەخۆیی و ئازادی تەواوەتی بگەن.

هەروەها ئەم ڕاگەیەنراوە کە لە سەر ئەم خاڵەش پێیدا دەگرت کە نەبوونی ئامادەیی سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی یان کولتووری نابێ ببێتە بیانوویەک بۆ وەدواخستنی سەر بەخۆیی ئەم وڵاتانە.

کۆمیسیۆنی برانت (۱۹۷۷) Brandt Commission

ئەم کۆمیسیۆنە لە تشرینی دووهەمی ساڵی ۱۹۷۷ لە ژنێڤدا پێکهات و لە ڕێکەوتی ۹ی کانوونی یەکەمی هەمان ساڵدا، بۆ لێکدانەوەی گیروگرفتەکان لە چوارچێوەی " کۆمیسیۆنی سەربەخۆی لێکدانەوەی مەسەلەکانی گەشە کردن و پەرەسەندنی جیهان" و ئاراستە کردنی چارەسەری شیاو و بەربەرەکانی لەگەڵ هەژاریدا، دەستی بەکارەکانی خۆی کرد. پێشنیاری پێکهێنانی ئەم کۆمیسیۆنە لە لایەن ڕۆبێرت مەک نامارا، وەزیری پێشووی بەرگری ئەمریکا و سەرۆکی بانکی جیهانی " هاتە گۆڕ (۱۵ کانوونی دووهەمی ۱۹۷۷) و لە ڕێکەوتی ۲۸ی ئەیلوولدا ڤیلی برانت، ڕاوێژکاری ئەڵمانیای ڕۆژئاوا ئامادەیی خۆی بۆ وەگەڕخستنی ئەم گەلاڵە دەربڕی. کۆمیسیۆن لە شوباتی ساڵی ۱۹۸۰دا، ڕاپۆرتی سەرەکیی خۆی لە ژێر ناوی "باکوور — باشوور : گەلاڵەیەک بۆ مانەوە" و ڕاپۆرتی تەواو کەری خۆی پاش سێ ساڵی تر بلاوکردەوە. ئەم ڕاپۆرتە بە " ڕاپۆرتەکانی برانت"یش بە ناوبانگە.

کۆمیسیۆنی نێودەوڵەتیی لێکۆڵینەوە
International Commission Of Investigation

کەڵک وەرگرتن لە کۆمیسیۆنی لێکۆڵینەوە، یەکێک لە ڕێگاکانی ئاشتیانەی چارەسەری کێشەی نێودەوڵەتیەکانە. ئەم ڕێگا چارە بریتیە لەوەی کە لەکاتی سەرهەڵدانی کێشەیەکدا، کێشەکە

دەسپێرنە چەند کۆمیسێرێکی تایبەتی لێکۆڵینەوە. ئەرکی ئەم چەند کۆمیسێرە" دیاریکردنی نێوەرۆک و چۆنێتی کێشە" کەیە و بە هیچ شێوەیەک مافی ئەوەیان نیە سەبارەت بە بەرپرسیارەتی کەسەکان لە کێشەکەدا هیچ شتێک بڵێن. چونکە ئەگەر راپۆرتە کە بە شێوەی عەینی و راست ئامادە کرابێ، بەرپرسیارەتی هەرکەسێک بۆ خۆی دەردەکەوێ. تەنیا وڵاتانی پێوەندیدار مافی ئەوەیان هەیە لەو راپۆرتەدا دەرئەنجام وەرگرن و کێشەکە لە نێوان خۆیاندا بە شێوەی راستەوخۆ چارەسەربکەن یان ئەوەی بینرێنە لای نێوبژیوانێک کە چارەسەری کێشەکە بکا.

ئەم شێوە بەرهەمی کۆنفرانسەکانی ئاشتی لاهەیە. ماددەکانی نۆ تا سی و شەشی رێککەوتننامەی ژمارەیەکی ١٨ی تشرینی یەکەمی ١٩٠٧ سەبارەت بەم حاڵەتەیە. بە پێی سیستەمی لاهە کەڵک وەرگرتن لە کۆمیسیۆنی نێودەوڵەتیی بەم رێسایانەوە بەستراوەتەوە:

الف_ ئەرکی ئەم کۆمیسیونە دیاریکردنی چۆنیەتی روودانی کێشە کەیە.

ب_ لایەنەکان لە جێبەجێکردن یا جێبەجێ نەکردنی ئەم شێوەدا سەربەستن.

ج_ ئەم کۆمیسیۆنە بە گرێدانی رێککەوتننامەیەکی تایبەتی دادەمەزرێ.

د_ لایەنەکان لە راپۆرتی کۆمیسیوندا سەربەستن و هەر چونێک کە پێیان باش بوو، جێ بەجێی دەکەن.

Palme Commission کۆمیسیۆنی پاڵمە

رێکخراوێکی سەربەخۆیە بۆ لێکۆڵینەوەی چەک داماڵین و ئاسایش بە سەرۆکایەتیی ئولاف پاڵمە، سەرۆک وەزیری سوید کە هەتا کۆچی دوایی لە ساڵی(١٩٨٥)دا، سەرۆکایەتی ئەم کۆمیسیۆنەی لە ئەستۆدا بوو. ئەم کۆمیسیۆنە راپۆرتی سەرەکی خۆی لە ژێر ناوی " ئاسایشی گشتی: پلانێک بۆ مانەوە" لە ساڵی ١٩٨٢دا، بڵاو کردەوە و بەراپۆرتێکی کورت لە ژێر ناوی " جیهانێک لە ئاشتیدا: ئاسایشی گشتی لە سەدەی بیست و یەکەم"دا (لە ساڵی ١٩٨٩) کۆتایی بەکاری خۆی هێنا.

ئەم راپۆرتانە پێشنیارگەلێکی پتەو رێک و پێکیان سەبارەت بە " پێکهێنانی ناوچەیەکی بێ چەکی ناوەکی " لە ئەورووپای ناوەڕاستدا لە خۆ گرتبوو. ئەم پێشنیارانە زۆر بە پارێزەوە

داریژرابوون و دەربری مەبەست و ئامانجی لایەنە ناکۆکەکان لەسەر" جێگربوونی ئاشتی دوولایەن"ەیە.

کۆمیسیۆنی پالمە بە هۆی پاریزگار بوونیەوە، لە لایەن باڵە رادیکالەکانەوە کەوتۆتە بەر رەخنە.

کۆنترۆڵی چەک و چۆڵەکان Arms Control

پرۆسەیەکە کە ئامانجەکەی دانانی کۆمەڵێک یاسایە بۆ کەڵک وەرگرتنی بەجێ لە چەک و چۆڵەکان. لە حاڵێکدا کە ئامانجی چەک داماڵین گەیشتن بە رێگای ئاشتیانە بە هۆی لە ناوبردنی چەک و چۆڵەکانە. کۆنترۆڵی چەک و چۆڵەکان بە ستراتیژیی جۆراجۆر و گرێدانی رێککەوتننامەی جیاواز جێبەجێ دەبێ وەکوو:

١ـ کەمکردنەوەی رێژەو و جۆری ئەو چەک و چۆڵانەی لە شەردا کەڵکیان لێ وەردەگیردرێ.

٢ـ کەمکردنەوەی رێژەی توانایی لێکدانی چەک و چۆڵەکان بە هۆی کەمکردنەوەی ژمارەی جبەخانەکان.

٣ـ کەمکردنەوەی رێژەی چەک و چۆڵەکان.

٤ـ قەدەغەکردنی کەڵک وەرگرتن لەو تەکنەلۆژیایەی کە رەنگە کاریگەرییەکی نێگەتیڤیان لە سەرهاوسەنگی هێزەکان هەبێ.

٥ـ پەرەپێدانی چارەسەرییە دڵنیاکەرەوەکان.

رێککەوتننامەی کۆنترۆڵی چەک و چۆڵەکان دەبێتە هۆی پەرەنەگرتنی برێک لە چەک و چۆڵەکان و سیستەمەکانیان و کۆسپ و لەمپەر لە بەردەم بەرهەمهێنان و کەڵک وەرگرتن لەم چەک و چۆڵانە دادەنێ کە رەنگە ببنە هۆی زۆرتربوونی ئەگەری شەر. لە ساڵی ١٩٤٥ەوە، هێندێک لە رێککەوتننامەکانی کۆنترۆڵی چەک و چۆڵەکان، زیاترلایەنی پەرەنەگرتنی چەکە ناوەکی، کیمیایی وبایۆلۆجیەکان، مەسەلەکانی پێوەندیدار بە سێستەمی مووشەکە دژە بالیستیکیەکان و کەمکردنەوەی تاقیکاریە ناوەکیەکانی لەخۆ گرتووە. هێندێک لە گرنگترین رێککەوتننامە کانی کۆنترۆڵی چەک وچۆڵەکان بریتین لە:

- پرۆتۆکۆلی ۱۹۲۵ ی ژنێف سەبارەت بە کەڵک وەرنەگرتن لە گازە ژەهراوییەکان و چەکە باکتریۆلۆجیەکان
- ڕێککەوتنی ۱۹۵۹ی جەمسەری بەستەڵەکی باشوور، سەبارەت بە دامەزراندنی بنکە سەربازییەکان لەم ناوچەدا.
- کۆمیسیۆنی ۱۹۷۲ی چەکە بایۆلۆجیەکان سەبارەت بە بەرهەم نەهێنان و خاوەنداریێ چەکە بایۆلۆجیەکان
- ڕێککەوتنی ۱۹٦۸ پەرەپێنەدانی چەکە ناوەکیەکان (NPT).
- وتووێژەکانی کەمکردنەوەی چەکە ستراتیژییەکان، ناسراو بە سالتی ــ۱ (SALT.۱) ۱۹۷۲.
- ڕێککەوتنی ۱۹۸۹ی کەمکردنەوەی هێزە ئاساییەکان لە ئەورووپادا (CAFÉ)
- وتووێژەکانی کەمکردنەوەی چەکە ستراتیژییەکان (۲ــ۱۹۹۱) ناسراو بە ستارتی ــ۱ (START)
- کۆنفانسیۆنی ۱۹۹۳ ی چەکە کیمیاییەکان (CWC) کە خوازیاری فەوتاندنی کۆگای پاراستنی چەکە کیمیاییەکانی ئەو دەوڵەتانەیە کە ماوەی یەک دەیەیە ئەم کۆنفانسیۆنەیان مۆر کردووە.

یەکێک لە و ئاستەنگانەی کە لەبەردەم کۆنترۆلی چەک و چۆلەکان دایە؛ مەسەلەی هەڵە نەکردنی تاقیکردنەوەکانی (verification) پرۆسەی کۆنترۆڵە کە سەرەڕای بوونی سەتەلایتە زۆر پیشکەوتووەکان، ناتوانرێ بڕوا بە جموجۆلی دەوڵەتەکان بهێنرێ. ئەگەرچی ویلایەتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا، بۆخۆی یەکێک لەو دەوڵەتانەیە کە ئەم کۆنفانسیۆنەی مۆر کردووە. بەڵام بڕێکی زۆر چەک و چۆلی کیمیایی بەرهەم هێناوە و لە کۆگاکاندا دەپارێزێ. لە لایەکی دیکەوە سەپاندنی گەمارۆی دیپلۆماتیک و ئابووری تەنیا پاڵەپەستۆ دەخاتە سەر وڵاتەبێ هێزو لاوازەکان و لەسەر ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، چین و رووسیا کاریگەری نابێ. ئەورەخنەی هاتۆتە سەر ڕێککەوتنی ۱۹٦۸ی پەرەپێ نەدانی چەکە ناوەکیەکان ئەوەیە کە ئەم ڕێککەوتننامە تەنیا وەکوو" شمشێری دامۆکلێس" بۆ وڵاتانی جیهانی سێهەم وایە و زیاتر پەرە بە هەژموونی دەسەڵاتە گەورەکان دەدا تائەوەی کێشە نێودەوڵەتیەکان کەم بکاتەوە.

کۆنسێرتی ئەورووپی — *Europcan Concert*

کۆنسێرتی ئەورووپی لە پێنج دەسەڵاتی گەورەی دیراکتۆری (هەڵبژاردە) ئەورووپا پێکهاتبوو کە لە ساڵی ١٨٥٦ دا ساردنیش بووە ئەندامی ئەم کۆنسێرتە. کۆنسێرتی ئەورووپی لە سەردەمی سەربەخۆیی بەلجیکا لە ساڵی ١٨٣٠دا پێکهات و تا شەڕی یەکەمی جیهانیشی خایاند. بەپێی ئەو کۆنفرانسانەی کە پێوەندییان بە کۆنسێرتی ئەورووپییەوە هەبوو، وڵاتە گەورەکان ئەورووپا بوونە خاوەن مافی بڕیاردان سەبارەت بە چارەنووسی وڵاتانی دیکە، بێ ئەوەی نوێنەری ئەم وڵاتانە لەو کۆنفرانسانەدا بەشداربن. ئامانجی کۆنسێرتی ئەورووپی، ڕاوێژی هاوبەش سەبارەت بە هێندێک مەسەلە و پاراستنی هاوسەنگی لە ئەورووپا بە تایبەتی بەسەرنجدان بە بارودۆخی ئیمپراتۆریای عوسمانی بوو. بەگشتی ئەم بیرۆکەیە زاڵ بوو کە دەسەڵاتە گەورەکان بۆ هەوڵی هاوشێوە لە بابەت ئەورووپادا، لە پێناوی دابینکردنی ئاسایش و هێمنایەتی بەردەوامی ئەورووپا، بەرژەوەندی هاوبەشیان هەیە. سەرەڕای ئەمە کاتێک لە نێوان خۆیاندا، کێشەیەک سەری هەڵدەدا؛ کۆنسێرتی ئەورووپی هیچ دەورێکی نەبوو و هەرئەمەش بوو بە هۆی سەرهەڵدانی شەڕ لە ساڵەکانی ١٨٧٠ و ١٩٤٠ دا.

کۆنسێرتی لایف — ٨ — *Live -٨*

بەگەورەترین ڕووداوی موزیک و تەلەفیزیۆنی مێژووی مرۆڤ دەگوترێ کە بە ئامانجی ناچارکردنی سەرۆکانی وڵاتە پیشەسازییەکانی ڕۆژئاوا لە کۆبوونەوەکانی گرووپی ٨ (سکۆتلەند _ ٦ی تەمموزی ٢٠٠٥) بۆ یارمەتیدانی خەڵکی ئەفریقیا، لە پایتەختی وڵاتە گەورەکانی جیهاندا (بەرلین، پاریس، تۆکیۆ، ڕۆما، فیلادلفیا، باری لە کانادا، لەندەن، مۆسکۆ، ژۆهاسنبۆرگ) بەڕێوەچوو (٢ی تەمموزی ٢٠٠٥). پەیامی کۆبوونەوەی لایفی_٨ ئەوە بوو:

"خێرمان پێ مەکەن، ئیمە بەدوای دادپەروەری و یەکسانیدا دەگەڕێین؛ هەژاری بە مێژوو بسپێرن و بۆ خۆتان مێژوو ساز بکەن".

ڕێکخەری ئەم هەوڵە، سێربۆب گوڵدۆف؛ گۆرانیبێژی بەناوبانگی ئایرلەندا بوو کە لە ساڵی ١٩٨٥ شدا ڕێوورەسمێکی بەو شێوەی بەناوی Live Aid بەڕێوە بردبوو. داواکارییەکانی ئەم بزووتنەوەیە کە بە زمانی موزیک دەدوا بریتی بوون لە :

١_ هەڵوەشانەوەی تەواوەتیی قەرزی وڵاتانی ئەفریقیا

٢_ دووهێندەکردنی یارمەتی وڵاتانی دەوڵەمەند بۆ ئەفەریقیا

٣_ پەسندکردنی یاسای بازرگانی دادپەروەرانە لە ئەفریقیادا.

Consul

کۆنسول

زاراوەیەکی لاتینیە و لە بنەڕەتدا بە واتای هاوبەش (شەریک)ە.

کۆنسوڵ ناوی یەکێک لە دوو حاکمەکەی ڕۆما لە دوای ڕووخانی پاشایەتی لە ساڵی ٥٠٩دا بوو کە بۆ ماوەی ساڵێک هەڵدەبژێردران، بەو مەرجەی زۆرینەی دەنگەکانیان مسۆگەر کردبا، هەموو دەسەڵاتی بەڕێوەبەری و سەربازیان جێبەجێ دەکرد و دەشیان توانی پەسندکراوەکانی سەنای ڕۆما ڤیتۆ بکەن. لە سەدەکانی ناوەراستدا، لە فەڕەنسادا بە دادوەرە هەڵبژێردرادەکانی هێندێک لە شارەکانی باشووری ئەم وڵاتە دەگوترا. هەروەها لە ساڵی هەشتەمی شۆڕشی فەڕەنسا تا کاتی دامەزرانی ئیمپراتۆریا (١٨٠٤_ ١٧٩٩) بەو سێ کەسانە دەگوترا کە دەسەڵاتی بەڕێوبەریی وڵاتیان لە ئەستۆدابوو و ناپلیۆن بوناپارت کۆنسولی یەکەم بوو.

بەڵام لە سەدەی ١٩ بەملاوە؛ کۆنسول واتایەکی نوێی پەیدا کردووە. بە پێی ئەم واتا نوێیە، کۆنسول بە چینێک لە ڕاسپێردراوەکانی دەوڵەت دەگوترێ کە لە وڵاتێکی بیانیدا، ئەرکی پاراستن و پشتیوانیکردن لە بەرژەوەندییەکانی هاوڵاتیانی وڵاتی خۆیان و هەروەها گواستنەوەی زانیاری بازرگانی و سیاسیان بۆ وڵاتی خۆیان لە ئەستۆ دایە.

سەرەتای دامەزرانی کۆنسول دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئیمپراتۆریای ڕۆما. لەو کاتەوە بەرەبەرە کۆمەڵێک ڕێسا بۆ مافی بیانیەکان دیاریکراون کە بوونە بنەمای هێندێک لە یاسا نێودەوڵەتیەکانی تایبەتیەکانی سەردەمی ئێستا. بازرگانی و ئاڵوگۆر لە نێوان هێندێک لە شارە خودموختارەکاندا دەبووە هۆی ئەوەی کە هەمیشە هێندێک کەس لە شارێکە و بۆ شارێکی دیکە بەمەبەستی سات و سەودا لە هات و چۆدابن کە ئەمانە لەو شارانەدا بێگانە بوون. پاشان لە نێوان

هێندێک لە شارو وڵاتەکانی ئەو کاتدا سات و سەودای بازرگانی پەرەی گرت (کەزیاتر لە دەریاوە دەکرا) کە ئەمە بوو بە هۆی زۆربوونی ڕێژەی بیانیەکان و کەرەسە بیانیەکان لە بەندرەکان و پێکهاتنی گیرو گرفت و کۆسپ لەبەردەم کارو بەرژەوەندی بیانیەکاندا. بەم هۆیە ئەم بێگانانە بۆ پاراستنی ماف و بەرژەوەندیەکانیان لە دەوری یەکتر کۆدەبوونەوە و لە هەرگەرەکێکدا کەسێکی بەتوانایان لە ناو خۆیاندا (هاولاتی خۆیان) هەڵدەبژارد کە کێشەو گیروگرفتەکانیان چارەسەر بکا.

ئەمە بوو بە بنەماو بناغەی کۆنسولی لە کاتی ئێستادا، و چوونکە لە سەرەتادا لە شارەکان و بەندرەکانی ئیتالیادا سەریهەڵدا و بە نوێنەری هەڵبژێراوی وڵاتێکی بیانیان دەگووت کۆنسول.

هێندێکی دیکە دامەزرانی کۆنسول دەگەڕێننەوە بۆ سەردەمی یۆنانی کۆن. بەو جیاوازییەی کە ئەو کەسەی کە بۆ پشتیوانی و پاراستنی هاولاتیانی بیانی دیاری دەکرا، لەناو خەڵکی وڵاتی خانە خوێدا هەڵدەبژاێردراو بەو کەسەش کە هەڵدەبژێردرا: " پرۆکزنۆس"یان پێ دەگووت. کە واتە ئەگەر تەنیا لە ڕوانگەی بەڕێوبردنی ئەرکەوە چاو لەم بابەتە بکەین، دەتوانین دامەزرانی کۆنسولی بگەڕێنینەوە بۆ یۆنانی کۆن. بەلاّم ئەگەر لە ڕوانگەی چۆنیەتی کەسایەتی کۆنسول و هاوولاّتی بوون و ئەرکەکانەوە سەیری کۆنسول بکەین، ڕەنگە مێژووەکەی لە سەدەکانی ناوەڕاست بەولاوەتر نەڕوا. جیاوازی بنەڕەتیی نێوان کۆنسولی ئیتالی و یۆنانی ئەوەیە کە لە یۆناندا ئەو کەسەی کە پشتیوانی لە بیانیەکان دەکرد، هاوولاّتی ئەوان نەبوو و وەکوو ڕاسپێردراوێکی ئەو وڵاتە بۆ چاوەدێریکردن بەسەر بارودۆخی بیانیەکاندا کاری دەکرد. بەلاّم لە ئیتالیادا کۆنسول هاوولاّتی بیانیەکان بوو کە پشتیوانی لێدەکرا.

دامەزرانی کۆنسولی لە سەدەکانی ناوەڕاست بەملاوە، ئاڵوگۆڕی بە سەرداهات کە ئاکامی گۆڕانکاری لە پێوەندییە نێودەوڵەتیەکاندا بوو. دەسەلاّتی پاشاکانی ئەوروپا و ویستی ئەوان بۆ سەپاندنی کەسایەتی خۆیان و هەروەها سەرهەڵدانی چەمکی نوێی دەوڵەت و دەسەلاّتدارەیتی بوونە هۆی ئەوەی کە دەوڵەتەکان زیاتر لە جاران بەرژەوەندی بازرگانی هاوولاّتیەکانیان، بە بەرژەوەندی خۆیان بزانن و هەوڵی زیاتر بۆ پشتیوانی کردنیان بدەن. لەلایەکی دیکەوە دەوڵەتەکان بۆ پاراستن و پەرەپێدانی دەسەلاّتداریتی خۆیان، زۆرتر لە جاران جموجۆڵی بیانیەکان بخەنە ژێر چاوەدێرییەوە یان بەرتەسکی بکەنەوە. ئەم دوو ئاراستە ناکۆکە ـ کە دەوڵەتەکانی لە بەرامبەر یەکتردا ڕادەوەستاند ـ بوونە هۆی ئەوەی کە دامەزراوەی کۆنسولی لە حاڵەتی تایبەتی و ئازاد

بێتەدەر و ببێتە دامەزراوەیەکی دەوڵەتی. جگە لەمە هات و چۆی بازرگانەکان بۆ وڵاتانی دیکە زۆرتر دەبوو و بە تایبەتی پەرەگرتنی دەریاوانی و بوونی و پاپۆرە بیانیەکان لە بەندەرەکاندا، کێشەی زۆری بۆ هاووڵاتیە بیانیەکان و شتومەک و هەروەها سات و سەوداکانیان لەگەڵ هاووڵاتیانی نێوخۆیی کە لە لایەن یاسا نێوخۆییەکانی ئەو وڵاتەوە پشتیوانیان لێدەکرا، پێکدێنا.

ڕەنگە بەریتانیا کە خاوەنی گەورەترین سیستەمی گواستنەوەی دەریایی سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم بوو، ژمارەیەکی زۆر لە هاووڵاتیەکانی لە بەندەرە جیاوازەکانی ئەورووپا بوون و بڕێکی زۆر لە کەرەسەکانی ئەم وڵاتە لە شوێنە جیاوازەکان ئاڵوگۆڕیان پێدەکرا، یەکەم وڵات بووبێ کەرسەرەتا لە ڤێنیز و پاشان لە شارەکانی دیکەدا ڕاسپێردراوی دەوڵەتی دامەزراند. ئەم ڕاسپێردراوە دەبوایە لە لایەن دەوڵەتی بەرامبەر تەئیید بکرایە، هەتا بەتەنگ داواکارییەکانەوە هاتایە و لەوڕێکەوتەوە دامەزراوەی کۆنسولی بوو بە ئەرکیکی دەوڵەتیی، بەڵام ئەو کۆنسولەی کە دیاری دەکرا، یەکێک لە بازرگانەکان یان هاووڵاتیەکی بەریتانی نیشتەجێی ئەو شوێنە بوو.

ئاڵوگۆڕێکی دیکەش بەسەر دامەزراوەی کۆنسولی داهات کە ئاکامی پەرەگرتنی بازرگانی و زۆربوونی سەردانی هاووڵاتیانی وڵاتێک بۆ وڵاتێکی دیکە بە هۆی پێشکەوتنی تەکنیکی و پەرەسەندنی ئامرازەکانی گواستنەوە بوو. پەرەگرتنی بەرژەوەندی بازرگانی وڵاتەکان بوو بە هۆی زۆرتربوونی گیروگرفت کە ئاکامەکەی، زۆرتروبوونی ڕێژەی هاووڵاتیان لە دەرەوەی وڵاتەکانی خۆیاندابوو. هەر لەبەر ئەوە، بۆ نەهێشتنەوی کێشە جیاوازەکان ، گرووپێکی تایبەتی لە ڕاسپێردراوە حکومەتیەکان بۆ بەڕێوبردنی کاروباری کۆنسولی ڕاهێنران کە ئەرکی ئەمانە لەگەڵ ڕاسپێردراوە سیاسییەکانی ئەو وڵاتەدا جیاوازی هەبوو.

چوونکە پێوەندییە دیپلۆماسیەکان، پێوەندیان بە کاروباری نێوان دەوڵەتەکان هەیە و پێوەندییە کۆنسولیەکان، پێوەندییان بە هاووڵاتیانەوە هەیە، پێوەندییە کۆنسولیەکان درەنگتر چوونە ژێر باری یاساورێساکانی هاوبەشی نێوان دەوڵەتەکان. بەو پێیەی کە ئەم یاسا و ڕێسایانە ئاکامی لێک تێگەیشتنی نێوان دەوڵەتەکان نین، بەڵکوو ئاکامی ڕێککەوتنی ڕاشکاوانەی دەوڵەتەکانن، دەبوایە بە پێچەوانەی پێوەندییە دیپلۆماسیەکان لە ڕێککەوتننامە دوولایەنەکاندا، وردەکارییەکان دیاری بکرانایە. هەر لە بەر ئەمەش بوو کاتێک کە ڕێسای پێوەندییەکۆنسولیەکان لە ڕێککەوتننامەیەکی گشتیدا دارێژرا، لەو کۆمەڵە یاسایانە کەڵک وەرگیردرا کە لە ڕێککەوتننامە

دوو لایەنە جیاوازەکاندا کەڵکیان لێ وەرگیرابوو. ئەرکەکانی کۆنسول لە ماددەی ٥ی ڕێککەوتننامەی ١٩٦٣ ی ڤیەننادا بە تێروتەسەلی باسکراوە.

کۆنسولخانە Consulate

کۆنسولخانە لە پێش بالوێزخانەدا پێکهاتووە و ئامانج لە دامەزرانی کۆنسولخانە، بەڕێوەبردنی کاوبارەکان و پاراستنی بەرژەوەندییە ئابوورییەکانی وڵاتان لە دەوڵەتە بیانیەکان دایە. سەبارەت بە سەرچاوەی کۆنسولخانە بیروڕای جیاواز هەن:

هێندێک پێیانوایە کە سەرچاوەی کونسولخانەکان" پرۆکزنۆس"، کانن. لە یۆنانی کۆندا وا باو بوو کە هەر وڵاتێک یەکێک لە هاولاٚتیانی خۆی دەنارده وڵاتێکی بیانی تا لە بەرژەوەندییەکانی هاولاٚتیانی نیشتەجێی خۆی لە وولاٚتەدا پشتیوانی بکا. بەم راسپێردراوەیان دەگووت: پرۆکزنۆس Proxenns. وشەی Proxenns لە پێشگیری PROبە واتای " پێش " و Xenos بە واتای " میوان "پێکهاتووە . لە لێکوڵینەوەی باری ئەم کۆنسولانەدا وا دەردەکەوێ کە هێندێک جار ئەرکی کۆنسول بە شێوەیەکی دەگمەن لە لایەن یەکێک لە هاووڵاٚتیانی وڵاٚتانی خانەخوێوە جێبەجێ دەکرێ. واتە ئەگەرچی ئەم کەسە خەڵکی وڵاٚتی خانەخوێیە، کەلەم حاڵەتەدا پێی دەڵێن " کۆنسولی بازرگانی ". بەلاٚم دەبێ ئەومان لە بیر نەچێ کە ئەمە حاڵەتێکی دەگمەنە و کۆنسولە راستەقینەکان ئەو کەسانە بوون کە لە لایەن وڵاٚتی خۆیانەوە بەمەستی پاراستنی ماف و بەرژەوەندییەکانی خۆیان دەنێردرانە وڵاٚتە بیانیەکان. هێندێکی دیکە لە لێکۆلەرەوەکان پێیانوایە سەرچاوەی کۆنسولخانەکانی ئەمرۆکە "کۆنسولی دەریا" یان " کۆنسولەکانی سەر دەریا"ی سەدەکانی ١٢یان ١٣ بوون. کۆنسولەکانی دەریا ئەرکێکی تایبەتیان لە بەندرەکاندا سەبارەت بە پاپۆرەکان هەبووە کە لە کاتی گەشتی سەردەریادا پارێزگاری لە سامانی بازرگانەکان بکەن. لە پێوەندییە نێودەوڵەتیەکاندا ئەمرۆکە کۆنسولەکان بەم شێوەیە دابەش کراون:

١ـ سەرۆک کۆنسول

٢ـ کۆنسول

٣ـ جێگری کۆنسول

٤ـ نوێنەری کۆنسول

دیاریکردنی پلە کۆنسولیەکان لە شوێنە جیاوازەکاندا بەو بایەخ و گرنگیەوە بەستراوەتەوە کە ئەو دەوڵەتەی کە کۆنسولەکەی ناردووە، بۆ کۆنسولە نەگۆڕەکانی خۆی دایدەنێ. سەرۆک کۆنسولەکان بۆ ناوەندە پیشەسازی و ئابوورییە گەورە و بەندەرە گرنگەکان دیاری دەکرێن. نوێنەرە کۆنسولیەکان لە شار و بەندەرە چکۆلەکان و لە و شوێنانەی کە بازنەی تێکۆشانی کۆنسولی زۆر بەربلاو نیە، خەریکی بەڕێوبردنی ئەرک دەبن. بەڕێوەبەرییە کۆنسولخانەکان بە پێی گرنگی سەرۆکەکانیان، سەرۆکی کۆنسولخانە، کۆنسولخانە، جێگری کۆنسول و نوێنەرایەتیی کۆنسولخانە (ئاژانسی کۆنسولخانە)یان پێ دەگوترێ.

Confederation

کۆنفیدراسیۆن

کۆنفیدرارسیۆن، یەکیەتیەکی رەسمیە لە نێوان ئەو دەوڵەتانەی کە پێوەندییەکی لاوازیان لەگەڵ یەکتردا هەیە. بە پێی رێککەوتنێک کە زیاتر بە هۆی ئەم رێککەوتنەوە؛ کۆلەکەیەکی دەسەلاتی ناوەندی کە خاوەنی دەسەلاتی دیاریکراو لە کاروباری دەوڵەتانی ئەندام دایە، پێکدێ، بەلام بە شێوەی راستەخۆ بە سەریاندا حکومەت ناکا. لە کۆنفیدراسیۆنێکدا دەوڵەتە بەشدارەکان دەسەلاتی سەربەخۆیان هەیە و دەتوانن لەم یەکیەتیەش جیا ببنەوە. لە نێوان ولاتی فیدراڵ و کۆنفیدراسیۆندا جیاوازی هەیە. ولاتی فیدراڵ بابەتێکی یەکگرتووی یاسا نێودەوڵەتیەکانە کە بە شێوەی راستەوخۆ ئۆتۆریتەی خۆی بەسەر هاوولاتیانی ناو یەکەکانی خۆیدا دەسەپێنێ. لە سەردەمی ئیستادا، ژمارەیەکی کەم کۆنفیدراسیۆنی راستەقینە لە ئارادان. ئەگەرچی لە زاراوەناسی (تەرمینولۆژیای) فەرەنسی، ئیتالی ولاتیندا، خەڵکی سویسرا، هەروا بە سیستەمی خۆیان دەڵێن کۆنفیدارسیۆن کە لە ساڵی ١٨٤٨دامەزراوە. بەلام سەرەڕای ئەمەش سویسرا هەر ولاتێکی فیدراڵە.

سویسرا تا پێش ساڵی ١٨٤٨، لە نێوان ساڵەکانی (١٧٩٨ ــ ١٢٩١) و (١٨٤٨ ــ ١٨١٥)دا کۆنفیدراسیۆن بوو. بە پێی پڕەوپرۆگرامی کۆنفیدراسیۆن، ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکاش لە ساڵی ١٧٨١ تا ١٧٨٩ کۆنفیدراسیۆنێکی پێکدێنا. ئەو کۆنفیدراسیۆنەی کە کۆماری ئەمەریکای پێ دەگوترا(هێندوراس، نیکاراگواو سان سالڤادۆر) لە ساڵی ١٨٩٥ تا ١٨٩٨ لە ئارادا بوو. کاتێک کە لە ساڵی ١٩٨١دا گامبیاو سێنێگال کۆنفیدراسیۆنی سینە ــ گامبیایان پێکهێنا، بە شێوەی رەسمی کۆنفیدراسیۆنێک پێکهات. یەکیەتیی نێوان لیبیاو مەراکیش کە بەپێی

ڕێککەوتننامەی نێوان ئەو دوو وڵاتە پێکهات و لە ساڵی ١٩٨٦دا، مەراکیش خۆی لە کێشایەوە لە کردەوەدا کۆنفیدراسیۆنێکی لاواز بوو کە زۆر لەو شەش یەکیەتیەی پێشووی لیبیا دەچوو کەلەگەڵ هێندێک لە وڵاتانی عەرەبیدا پێکی هێنابوو. هەموو ئەو یەکیەتیانەی کە لیبیا تێیاندا بەشدار بوو لە دوای ماوەیەکی کورت هەڵوەشانەوە.

کۆنفرانس Conference

ئەم زاراوە ئەم واتایانە لە خۆ دەگرێ:

١ـ بە کۆبوونەوەی نێوان نوێنەرانی سیاسی دوو یان چەند دەوڵەتێک دەگوترێ کە هەرکامیان دەسەڵاتی تەواویان هەیە، بەمەبەستی دۆزینەوەی چارەسەری و گەیشتن بە دەرئەنجامێک لە بوارێک یا چەند بوارێکی سیاسی نێودەوڵەتیدا. چارەسەرییەکان و دەرئەنجامە وەرگیراوەکان دەبێ لە بەڵگەنامەیەکی سیاسیدا دابڕێژرێن. وەکوو کۆنفرانسی ئاشتی شەڕی یەکەمی جیهانیی. بابەتی ئەم کۆنفرانسە ڕەنگە ڕێکخستنی مەسەلە سیاسییەکان یان مەسەلە تەکنیکی و بەڕێوبەرییەکان، یان مەسەلە یاساییەکان بێ. (وەکوو کۆنفرانسی نەیارانی کۆیلەداری برۆکسێل لە ١٨٩٠دا). لەم حاڵەتەدا، کۆنفرانس لە باری یاساییەوە لەگەڵ کۆنگرەدا جیاوازی نیە. لەم حاڵەتەدا جیاوازی نێوان کۆنفرانس و کۆنگرە تەنیا بە هۆی ژمارەی زۆری بەشداران و ڕێورەسمی تایبەتی کۆنگرەیە، کە کۆنفرانس ئەم حاڵەتەی نیە.

٢ـ بە کۆبوونەوەی وەزیری دەرەوەی وڵاتێک لەگەڵ نوێنەرانی سیاسی بیانی دەگوترێ، کە لە وڵاتی ئەودا خەریکی بەڕێوەبردنی ئەرکن، بۆ تاوتوێکردنی شتێک یان بابەتێک، وەکوو کۆنفرانسی لەندەن سەبارەت بە بەلجیکا ١٨٣٩ ـ ١٨٠٣.

٣ـ بە کۆبوونەوەی نوێنەری دەوڵەتەکان دەگوترێ کە دەسەڵاتی مۆرکردنی ڕێککەوتننامەیان نیە و تەنیا بەرپرسیاری توێژینەوەیەکی دیار و دارشتنی گەڵاڵەیەکن و دەبێ ئاکامی هەوڵەکانیان لە لایەن دەوڵەتەکانیانەوە تاقی بکرێنەوە: وەکوو کۆنفرانسی یاسای نێودەوڵەتیی تایبەتی لاهە.

٤ـ بە کۆبوونەوەی شارەزایان و پسپۆڕانی هەڵبژێردراوی دوویان چەند دەوڵەتێک یان ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتی دەگوترێ کە ڕاسپێردراون، لێکۆڵینەوەیەک ئاراستە بکەن و ڕاپۆرتی (ڕەنگە پێشنیاری) پێویستیش ئامادە بکەن.

٥ ـ لە چەمکەکانی ئێستادا بەرێکخراوی راوێژکاری رێکخراوێکی نێودەوڵەتیی دەگوترێ کە لە یاساو رێووشوێنەکانی ئەم رێکخراوەدا، پێکهاتە، شێوە، ئەرک و توانایییەکانی لە بەرچاو گیراون. وەکوو کۆنفرانسی نێودەوڵەتیی کار و کۆنفرانسی گشتی یۆنسکۆ.

٦ ـ بە کۆبوونەوەی نوێنەرانی رێکخراوە تایبەتیەکان دەگوترێ کە نوێنەری دەوڵەتەکان بەردەوام لەم کۆبوونەوانەدا بەشداری دەکەن: وەکوو مانگی سوور، جاری وایە بەم کۆبوونەوەش دەگوترێ، کۆنفرانسی نێودەوڵەتیی، بەڵام ئەم خوێندنەوە لە دەرەوەی چەمکە نێودەوڵەتیە گشتیەکان دایە.

واتاکانی دیکەی کۆنفرانس (لە دەرەوەی بازنەی چەمکە نێودەوڵەتیەکان) بریتین لە:

١ ـ وتووێژو باسکردنی بەرپرسە نارەسمیەکان، بەرپرسە پایەبەرزەکانی دەوڵەت و نوێنەرانی خاوەنداره بەرژەوەندییە تایبەتیەکان لە بوارە گرنگەکاندا. ئەم باس و ووتووێژانە زۆربەی جارەکان دەبنە هۆی سەرەتایەک بۆ رێکخستنی کۆنفرانسێکی نێودەوڵەتیی (کۆنگرە).

٢ ـ بە واتای کۆبوونەوە بە مەبەستی راوێژکردن (سمینار) سەبارەت بە بابەتە زانستی یان تەکنیکیەکانە، وەکوو سمیناری خوێندکارێک لە بواری شوێنەوارناسی، ماف، ئەدەب، پزیشکی و ...هتد. جیاوازی کۆنفرانس لەم حاڵەتەدا لەگەڵ دواندەریدا ئەوەیە کە دواندەر هەوڵدەدا بیسەری قسەکانی خۆی بە قەناعەت بگەیەنێ. ئەمە ئەرکی دواندەرە. بەڵام ئەو کەسەی سیمینار پێشکەش دەکا تەنیا توێژینەوەی خۆی دەخاتە بەردەم بیسەران و بەتەماش نیە کە قەناعەت بە بیسەرانی قسەکانی بێنێ. بەڵکوو بە لۆژیک و بە بەڵگە، توێژینەوەی خۆی ئاراستە دەکا.

کۆنفرانسی "٢+٤" Conference "٢+٤"

بە کۆبوونەوەی یەک رۆژەی وەزیرانی دەرەوەی ئەمەریکا، سۆڤیەت، فەرەنسا و بەریتانیا لەگەڵ وەزیرانی ئەڵمانیای رۆژهەڵات و رۆژئاوادا دەگوترێ کە لە رێکەوتی ٥ی ئایاری ١٩٩٠ لە بۆندا بەرێوە چوو. لەم کۆنفرانسەدا مەسەلەی رێکخستنەوەی دوو ئەڵمانەکان و بە تایبەتی بارودۆخی سیاسی و سەربازی ئەم وڵاتە خرایە بەرباس وراوێژەوە. سەرەکی ترین بابەتی ئەو

کۆنفرانسە مەسەلەی ئەندامەیێ یان ئەندام نەبوونی ئەڵمانیای یەکگرتوو لە ڕێککەوتننامەی ناتۆ یان ئەندامەتیی ئەم وڵاتە لە هەر دوو ڕێککەوتننامەی ڤەرشۆ و ناتۆدا بوو. هۆی سەرەکی دژایەتیی سۆڤیەت لەگەڵ ئەندامەتیی ئەڵمانیای یەکگرتوو لە ناتۆدا ئەوە بوو کە ئەم وڵاتە ئەندام بوونی ئەڵمانیای یەکگرتووی لە ڕێککەوتننامەیەکی سەربازیدا بە هەڕەشەیەک بۆ سەقامگرتوویی ئەورووپا دادەنا. لە لایەکی دیکەشەوە ئەمریکا پێیوابوو کە لەسەر ئەوەی کە ئەڵمان ببێتە ئەندامی ناتو یان نا، دەبێ لەم پێوەندییەدا، وڵاتانی ڕۆژئاواوە بڕیاری لە سەربدەن .

کۆنفرانسی ئاڵمائاتا (کانوونی یەکەمی ۱۹۹۱)

Alma –Ata Conference

ئەم کۆنفرانسە کە لە ۲۱ی کانوونی یەکەمی ۱۹۹۱ لە ئاڵمائاتا، ناوەندی قەزاقستانی یەکیەتیی سۆڤیەت و بە بەشداری دوازدە کۆماری یەکیەتیی سۆڤیەت پێکهات، کۆتایی تەمەنی سۆڤیەتی ڕاگەیاند و بناغەی ڕێکخستنێکی نوێی بە ناوی "وڵاتانی سەربەخۆی هاوبەژەوەند" دارشت. بڕیارنامەی ئەم کۆنفرانسە لە لایەن هەموو کۆمارەکانی سۆڤیەت جگە لە گورجستان مۆر کرا، کۆمارە بەشدارەکانی ئەم کۆنفرانسە بریێ بوون لە:

ئازەربایجان، ئەرمەنستان، ئوزبەکستان، ئۆکراینا، تاجیکستان، تورکەمەنستان، رووسیا، بیلارۆس، قەزاقستان، قرقیزستان، گورجستان و مولداڤیا.

کۆنفرانسی ئەلجەزایر(۱۹۰۶) ***Algerian Conference***

بە کۆبوونەوەی دەوڵەتانی ئەرووپا لە نێوان مانگەکانی کانوونی یەکەم تا ئازاری ۱۹۰٦ دەگوترێ کە لەو کۆنفرانسەدا لەسەر یەکپارچەیی مەراکیش و هەروەها مافی هەموو دەوڵەتەکان بۆ کەڵک وەرگرتنی بێ کۆت و بەند لە بازرگانی پێداگری کرا. ئەم کۆنفرانسە ڕێگای بە ئیسپانیا و فەڕەنسادا هەتا بۆ کونترۆڵکردنی ناوچەکانی ژێر نفووزی خۆیان لە هێزی سەربازی کەڵک وەرگرن.

كۆنفرانسی ئاسایش و هاوکاری لە ئاسیادا

Conference for Security And Cooperation In Asia (CSCA)

ڕێکخراوێکی هاوشێوەی " ڕێکخراوی ئاسایش و هاوکاری ئەورووپا"یە کە لە پێناو پاراستنی ئاشتی و سەقامگرتوویی لە ئاسیادا پێکهاتووە. لە دوای کۆبوونەوەی سەرۆک کۆمارەکانی ئێران، تورکیاو وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست لە عیشق ئابادا (١٩٩٢) لە سەر پێویستی پێکهێنانی چارەسەری نوێ لە بواری ئاسایشدا، سەرۆک کۆماری قەزاقستان پێشنیارێکی سەبارەت بە پێکهینانی کۆنفرانسێکی ئاسایش و هاوکاری لە ئاسیادا هێنایە گۆڕێ. ئامانجی ئەم ڕێکخراوە بریتین لە :

١ــ مسۆگەرکردنی ئاسایش و سەقامگرتوویی لە ناوچەکەدا بەپێی سنووره ناسراوەکانی ئێستا.

٢ــ هەنگاونان بۆ دامەزران و پەرەپێدانی هاوکاریە ئابوورییەکان لە نێوان وڵاتانی ناوچەکەدا.

٣ــ دیاریکردن و کەڵک وەرگرتن لە پێوەرە ئەخلاقیەکان و پێکهاتە یەکسانەکانی هەلسووکەوتە سیاسی و کۆمەڵایەتیەکان. کۆنفرانس خاوەنی سێ کۆمەڵە ڕێککەوتن و ڕێککەوتننامەیە؛ تۆڕی ئاسایش، تۆڕی ئابووری و ڕێککەوتننامە مرۆییەکان.

کۆنفرانسی ئاسایش و هاوکاری لە ئەورووپادا

Conference On Security And Cooperation In Earope (CSCE)

یەکیەتیەکە کە لە ٥٣ وڵات پێکهاتووە و بناغەکەی لە دوای بڵاو کردنەوەو مۆرکردنی "ڕاگەیەنراوی هێلسینکی" دامەزرا. ئامانجی ئەم "کۆنفرانس"ە لە " ڕاگەیەنراوی پاریس"دا کە لە ڕێکەوتی ٢١ی تشرینی دووهەمی ١٩٩٠ەوە لەلایەن ئەندامەکانیەوە مۆرکرا، بریتین لە :

١ـ چارەسەرکردنی ئاشتیانەی کێشەکان

٢ـ ڕێزدانان بۆ بەها دیموکراتیەکان، مافە مرۆیی و ئازادییە بنەڕەتیەکان.

وەزیرانی دەرەوەی ئەم ڕێکخستنە هەموو ساڵێک لەگەڵ یەکتر دادەنیشن. بەپێی پێرەوپرۆگرام، ئەم دامەزراوانە بۆ بەرەپێش بردنی هەرچی باشتری ئەم ڕێکخراوە پێکهاتوون:

١ـ سکرتاریای کۆنفرانسی ئاسایش و هاوکاری ئەورووپا کە ناوەندەکەی لە پراگ دایە .

٢ـ " ناوەندی پێشگیری لە شەڕ کە ناوەندەکەی لە ڤیەننایە.

٣ـ " نووسینگەی هەڵبژاردنی ئازاد" لە ڤەرشۆ (پۆلۆنیا).

ئەندامانی ئەم ڕێکخستنە بریتین لە:

ئەڵبانیا، ئەرمەنستان، نەمسا، ئازەربایجان، بەلجیکا، بۆسنەهیرزەگۆڤین، بەریتانیا، بولگاریا، بیلارۆس، کانادا، کرۆڤاتیا، قیبریس، چیک، دانیمارک، ستونیا، فینلەندا، فەڕەنسا، ئێشتاین، لتیڤانیا، لۆکزامبۆرگ، مالت، مۆلداڤیا، مۆناکۆ، هۆڵەندا، نەرویج، پۆلۆنیا، پورتوگاڵ، ڕۆمانیا، فیدراسیۆنی رووسیا، سەنمارنیۆ، سلۆڤانیا، ئیسپانیا، سوید، سویسرا، تاجیکستان، تورکیا، تورکەمەنستان، ئۆکراینا، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، ئوزبەکەستان، ڤاتیکان، یۆگسلاڤیا (سەربستان و مونتینەگرۆ) و یۆنان.

لە کۆبوونەوەی بوداپێستدا (٥و٦ی کانوونی یەکەمی ١٩٩٤) ناوی ئەم ڕێکخستنە گۆڕا بۆ " ڕێکخراوی ئاسایش و هاوکاری لە ئەورووپا"دا.

کۆنفرانسی نێودەوڵەتیی دابینکردنی کار
International Conference Of Eployment

کۆنفرانسی نێودەوڵەتی دابینکردنی کار بەدەسپێشخەری ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووکان لە ٤ تا ١٧ی حوزیرانی ١٩٧٦ لە ژنێڤدا بە ڕێوەچوو. لەم کۆنفرانسەدا ١٣٠٠ پسپۆڕ لە لایەن دەوڵەتەکان، کرێکارانی یەکیەتیە کرێکاریەکان و خاوەن کارانی ١٢١ ی وڵاتی جیهان لەسەر بانگهێشتی ڕێکخراوی نێودەوڵەتیی کار (کە لە دامەزراوە پرۆفیشناڵەکانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووکانە) بەشدار بوون.

ئامانجی سەرەكیی كۆنفرانس، تاوتوێ كردن و ئاراستەكردنی ڕێگاچارەی شیاو سەبارەت بە چۆنیەتی پەرەپێدانی ئاستی كاری ڕاستەقینە لە شارەكان بەسەرنجدان بە كێشە جیاوازەكانی شارەكان و گوندەكان و پلانەكانی پەرەپێدان بوو. ئەم كۆنفرانسە لە ڕاستیدا سەرەتایەك بوو بۆ تێكۆشانی شێلگیرانەی نێودەوڵەتی، لە پێناوی نەهێشتنی ڕێژەی بێكاری لە جیهاندا. بەڕای زۆربەی شارەزایانی نێودەوڵەتی، ئەگەر كێشەی بێكاری لە ناونەچێ، ڕۆژبەڕۆژ مەترسیدارتر دەبێ. كۆرت ڤاڵدهایم لە پەیامێكدا كە لە لایەن سكرتێری نووسینگەی كاری ڕێكخراوی نەتەوە یەكگرتووەكان لە ژنێڤدا خوێندراوە، ئاماژەی بەم حاڵە كرد كە: "ئەگەرچی كێشەی سەرەكی ئێمە پاراستنی ئاشتی نێودەوڵەتیە، بەڵام بە هیچ شێوەیەك ناتوانین حاشا لەوە نەكەین كە زاڵبوون بە سەر هەژاریدا، گرنگیەتی هاوشێوەی ئاشتی نێودەوڵەتیی هەیە. دەبێ گۆڕانكاری پێوەندییە ئابوورییەكان لە ڕێگای چاكسازی كۆمەڵایەتیی و ئابووری وڵاتانی لە حاڵی پەرەگرتندا و بە هۆی شێوازە نوێكانی بەرەنگاریكردن لەگەڵ بێكاریدا بە هێز بكرێن".

كۆنفرانسی نێودەوڵەتیی دابینكردنی كار لەسەر ئەوە پێداگری كە زۆربوونی ڕێژەی كاری بەرهەمهێن، هۆكارێكی كاریگەرە بۆ دابینكردنی پێداویستیە بنەڕەتیەكانی مرۆڤ وەكوو، خۆراك، خانوو، خزمەتگوزاری كۆمەڵایەتیی. كۆنفرانس خوازیاری هاوكاری نێودەوڵەتیی لە پێناوی وەدیهێنانی ئەم ئامانجانەیە و پشتیوانی لە هەوڵەكانی كۆمەڵەی گشتی UN بۆ چاكسازی لە سیستەمی بازرگانی و ئابووری جیهان لە پێناوی بەرژەوەندی وڵاتانی لە حاڵی پەرەسەندن و نزیك بوونەوە بە سیستەمێكی نوێی ئابووری نێودەوڵەتیدا كرد. هەروەها ئەو پێشنیارەش هاتە گۆڕ كە بەشێك لە بوودجەی تەرخانكراوی سندووقی یەك میلیارد دۆلاری پەرەپێدانی كشتوكاڵ، بۆ دابینكردنی كار لە گوندەكان كە شوێنی نیشتەجێ بوونی زۆربەی هەرە زۆری حەشیمەتی هەژاری جیهانە، تەرخان بكرێ. بەگشتی ئەو بابەتە بنەڕەتیانەی كە لە كۆنفرانسدا دێنە گۆڕ ئەمانەن: هەڵبژاردن و گواستنەوەی تەكنەلۆجیا، كێشەی كۆچ و كێشەی هەلومەرجی نوێی كار و خۆگونجاندنی كرێكاران لەگەڵ هەلومەرجی نوێدا.

کۆنفرانسی نێودەوڵەتیی یاسای دەریاکان

International Conference On Low Of The Sea.

دەریاکان ئامرازی گواستنەوە، سەرچاوەی خۆراک، خەزێنەی گەورەی سەرچاوەکان و جیهانێکی پڕ لە ژیانی دەریایین. زۆربوونی دانیشتوان و چوونەسەری ئاستی ژیان، رادەی داواکاری خۆراک، وزە و سەرچاوەکانی دیکەی بە شێوەیەکی بێ وێنە زۆرتر کردووە. مرۆڤ بە کەڵک وەرگرتن لە پێشکەوتنی زانست و تەکنەلۆجیا رووی لە سەرچاوە دەوڵەمەندەکانی دەریاکان کردەووە. بەڵام دەریاکان سنوورێکی دیاریکراویان نیە. ئایا دەریاکان مافی هەموو نەتەوەکانن یان هیی هیچیان ؟ دەسەڵاتدارەتیی نەتەوەیی بە سەر دەریاکاندا تا کوێیە؟ هەر ولاّتێک تا چ مەودایەک دەتوانێ لە دەریاکان بۆ کەڵک وەرگرتنی خۆی تەرخان بکا؟ هاتوچۆی پاپۆڕە بازرگانی و شەڕکەرەکان بە چ یاسایەک دەبەسترێنەوە؟ پێداویستی ئەو ولاّتانەی کە رێگای دەریاییان نیە، بەچ شێوەیەک دابین دەبێ؟ ئەگەر تەنیا ولاّتانی پیشکەوتوو، خاوەنی تەکنەلۆجیا و سەرمایەی پێویست بۆ کەڵک وەرگرتنی بنکی ئاوەکانن، ولاّتانی لە حاڵی پەرەسەندندا چۆن دەتوانن ببنە هاوبەشی داهاتەکانی دەریاکان؟ راوەماسی و توێژینەوە زانستیەکان لە ناو دەریاکاندا دەبێ بەچ شێوەیەک بێ؟

ئەو پرسیارانەی کە هاتنە گۆڕێ، بەشێک لە کیشەی دەریاکانن کە هەر ئیستاکە ولاّتانی جیهان لەگەڵ ئەم کێشانەدا بەرەورووون. رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بە پێی پێڕەوپرۆگرامی خۆی، وەکوو ناوەندێک بۆ رێکخستنی کێشەکان، رۆڵێکی سەرەکی لە پەرەپێدان و پتەوبوونی یاسا دارشتن و چارەسەرکردنی کێشەکاندا گێراوە. هەوڵەکانی کۆمیسیۆنی یاسای نێودەوڵەتیی رێکخراوی UN، بۆتە هۆی پێکهینانی چەند کۆنفرانس سەبارەت بە یاسای دەریاکان. یەکەمین کۆنفرانسی یاسا دەریاکان لە ساڵی ١٩٥٨دا (ژنێف) بەرێوەچوو و چوار کۆنڤانسیۆنی سەبارەت بە ئاوی لێوارەکان، دەریا ئازادەکان، راوەماسی و پاراستنی بوونەوەرەکانی ناو دەریا و قەلپەزەکان پەسند کرد. بەڵام لەم کۆنفرانسەدا زۆر کێشە بە چارەسەرنەکراوی مانەوە، کە کۆنفرانسی دووهەمی یاسای دەریاکانیش لە ساڵی١٩٦٠دا نەیتوانی چارەسەریان بکا. پەرەگرتنی خێرای تەکنەلۆجیا، سەربەخۆیی وەرگرتنی نەتەوە جیاوازکان و بایەخ دانی زیاتری ولاّتان بەگرنگی و

بایەخی ئابووری سەرچاوەکانی لێواری دەریا وقەڵپەزەکان، قووڵایی دەریاکان بوون بە هۆی ئەوەی کە لە ساڵەکانی دواتردا بیروکەی پێکهێنانی کۆنفرانسێکی دیکە بێتە گۆڕێ. لە ساڵی ١٩٧٠دا، کۆمەڵەی گشتی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بەڕێوەچوونی سێهەمین کۆنفرانسی یاسای دەریاکانی پەسند کرد. کۆنفرانسی سیهەمی دەریاکان لە راستیدا کومیتەی بواری دەریا بوو کە لە ساڵی ١٩٦٧دا لە لایەن کۆمەڵەی گشتی UN بەمەبەستی مەسەلە قووڵایی دەریاکان لەو دیوی دەسەڵاتی نێوخۆی وڵاتەکان بەسەر قەڵپەزەکان و لەسەر دوای دوکتۆر پاردۆ، باڵوێزی ماڵت، پێکهات.

کۆنفرانسی ١٩٥٨ی یاسای دەریاکان یاسایەکی تایبەتی بۆ سیستەمی یاسایی بواری دەریاکان دیاری نەکردبوو. چوونکە لەو کاتەدا سەرچاوەزۆرەکانی بنکی دەریاکان نەدۆزرابوونەوە و لە هەمان کاتدا زانیاری تەکنیکی بۆ کەڵک وەرگرتن لە سەرچاوەکانی ناو قووڵایی دەریاکان گەشەیان نەکردبوو. پیشنیاری دوکتور پاردۆ و خواستی زۆربەی وڵاتەکانیش ئەوە بوو کە بواری دەریاکان "میراق هاوبەشی مرۆڤایەت" ین. وەدیهینانی ئەم شتەش پێویستی بە دیاریکردنی رادەی دەسەڵاتی نێوخۆیی وڵاتەکان لە دەریاکان و پێدا چوونەوە بەسەر هێندێک لە ماددەکانی ١٩٥٨ سەبارەت بە قەڵپەزەکان و دەریای ئازاد هەبوو. بەشداری وڵاتە تازەدامەزراوەکان و هەروەها نیگەرانیی وڵاتانی جیهان سەبارەت بە راوەماسی و پیس بوونی دەریاکان کە هیچیان لە ڕێگای یاسا نێوخۆییەکانەوە چارەسەر نەدەکران، پێویستی گۆڕانکاری زیاتری لەم بوارەدا، زۆرتر کرد. یەکەمین کۆبوونەوەی کۆنفرانسی سێهەمی یاسای دەریاکان لە ساڵی ١٩٧٣دا پێکهات و لەئاکامدا لە ساڵی ١٩٨٢دا کۆنڤانسیۆنی نۆی ئامادەکرا و، لە ١٠ی کانوونی دووهەم بۆ مۆرکردن ئاراستەی وڵاتان کرا.

کۆنفرانسی پوستدام (١٩٤٥) — Potsdam Conference

ئەم کۆنفرانسە لە ڕێکەوتی ١٧ ی تەمموز تا ڕێکەوتی ٢ی ئابی ١٩٤٥ بە بەشداری وڵاتانی سەرکەوتووی شەڕی دووهەمی جیهانی (ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، بەریتانیا و سۆڤیەت) و بە مەبەستی وەدیهێنانی بڕیارەکانی کۆنفرانسی یالتا پێکهات. کۆنفرانسی پوستدام

ئەڵمانیای بەسەر چوار ناوچەدا دابەش کرد و هەرکام لە وڵاتانی ئەمەریکا، سۆڤیەت، بەریتانیا و فەرەنسا بەشێکیان بۆ خۆیان داگیر کرد.

کۆنفرانسی تاران (١٩٤٣) *Tehran Conference*

ئەم کۆنفرانسە بە بەشداری سەرۆکی سێ وڵاتی ئەمریکا، سۆڤیەت، بەریتانیا لە تاران پێکهات (یەکەمی کانوونی ١٩٤٣) و لە کۆتاییدا، ڕاگەیەنراوێک سەبارەت بە پاراستنی سەربەخۆیی، سەروەری و یەکپارچەیی وڵاتی ئێران بڵاو کرایەوە.

کۆنفرانسی جیهانی دژی ئاپارتاید
International Conference Againat Apartheid

ئەم کۆنفرانسە لە ٢٢ تا ٢٦ی ئابی ساڵی ١٩٧٧ لە لائۆس، ناوەندی وڵاتی نیجریا بەڕێوە چوو، و ئەم ڕاگەیەنراوەی پەسند کرد کە داوای لە هەموو وڵاتانی جیهان کردبوو، لە فرۆشتنی چەک و چۆڵ بە وڵاتی ئەفریقیای باشوور، کە سیاسەتی ئاپارتاید بەڕێوە دەبا، خۆ بوێرن و هیچ یارمەتی و هاوکارییەکی ئەم وڵاتە لە بواری وزەی ناوەکیدا نەکەن .

کۆنفرانسی ئاشتیی لاهە (١٨٩٩)
Hague Peace Conference OF ١٨٩٩

ئەم کۆنفرانسە لەسەر داوای نێکۆلای دووهەم، ئیمپراتۆری ڕووسیا پێکهات. بەشدارانی کۆنفرانسەکە لەسەر سێ بابەتی سەرەکی ڕێککەوتن :

١ـ دامەزراندنی دیوانێکی هەمیشەیی نێوبژیوانی (دادوەری) وەکوو سەرچاوەیەکی دەسەڵاتدار لەم بوارەدا.

٢ـ ئامادەکردن و داڕشتنی یاساکانی شەڕی زەمینی

٣ـ جێبەجێکردنی ڕێککەوتننامەی ژنێف لەڕێکەوتی ١٨٦٤ لە بواری شەڕی دەریایی دا.

کۆنفرانسی دووهەمی لاهەش لە ڕێکەوتی ١٥ ی حوزیرانی ١٩٠٧دا پێکهات و جگە لە تەواوکردنی کارەکانی کۆنفرانسی یەکەم؛ سێزدە ڕێککەوتننامەی نوێشی سەبارەت بە یاساکانی بێلایەنی و شەڕی دەریایی مۆر کرد.

کۆنفرانسی سەن فرەنسیسکۆ (١٩٤٥)
Sanfrancisco Conference

کۆنفرانسی سەن فرەنسیسکۆ لە نێوان ٢٥ی نیسان تا ٢٦ی حوزیرانی ١٩٤٥ بە بەشداری نوێنەرانی ٥٠ وڵات پێکهات و، بەرنامەوپێڕەوی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانی پەسند کرد. وڵاتانی بەشداری ئەم کۆنفرانسە، ئەندامە سەرەکیەکانی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان پێکدێنن. لەسەر داوای یەکیەتیی سۆڤیەت، پۆلۆنیاش کە لە کۆنفرانسەکەدا بەشدار نەبوو، بوو بە ئەندامی سەرەکی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان. بەم شێوە کۆمەڵەی گشتی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان، یەکەمین کۆبوونەوەی خۆی بە بەشداری ٥١ وڵاتی ئەندام پێکهێنا.

دەبێ سەرنج بدەینە ئەم بابەتە کە کۆنفرانسی ١٩١٩ی پاریس کە ڕێککەوتننامەی کۆمەڵەی نەتەوەکانی ئامادە کردبوو، لە دوای کۆتای شەڕدا (شەڕی دووهەمی جیهانی) پێکهات و کۆنفرانسی سەن فرەنسیسکۆ لەگەرمەی شەڕدا (شەڕی دووهەمی جیهانی) پێکهات. ڕۆزفەڵت پێیوابوو کە شەڕ هاوکاری و لێک تێگەیشتنی نێوان هاوپەیمانەکانی گەیاندۆتە ئەوپەڕی خۆی و باشترین دەرفەت بۆ پێکهێنانی کۆنفرانس بەمەبەستی هێنانەگۆڕ و پەسندکردنی پێڕەوپرۆگرام لە نێوان هاوپەیمانەکان دایە. هەروەها لە حاڵێکدا کە ڕێککەوتننامەی کۆمەڵەی نەتەوەکان بەشێک لە ڕێککەوتننامەی ئاشتی پێکدێنا، کۆنفرانسی سەن فرەنسیسکۆ تەنیا بۆ هێنانەگۆڕ و پەسندکردنی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان پێکهات و تەنیا پێڕەوپرۆگرام وەکوو ڕێککەوتننامەیەکی نێودەوڵەتیی بۆ مۆرکردن و پەسندکردنی وڵاتانی بەشدار لە کۆنفرانسدا خرایە بەر باس. پێکهێنانی کۆنفرانسی نەتەوە یەکگرتووەکان لە شاری سەن فرەنسیسکۆدا نیشانەیەکی دیکەی گۆڕینی بیروڕای ئەمەریکا لە سیاسەتی خۆتەریک کردنەوەدا بوو.

بە پێی گەڵاڵەی دامبارتۆن ئۆکس و ڕێککەوتننامەی یالتا؛ ئەنجوومەنی ئاسایش؛ بەشی سەرەکی بناغەی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانی پێکدێنا و دەبوایە پەسندکراوەکانی ئەنجوومەنی ئاسایش سەبارەت بە هەڕەشە لە سەر ئاشتی یان پێشێل کردنی ئاشتی لەلایەن هەموو ئەندامانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە جێبەجێ بکرایە. ئەنجوومەنی ئاسایش ١١ ئەندامی هەبوو: پێنج

ئەندامی هەمیشەیی (ئەمەریکا، بەریتانیا، چین، فەرەنسا، یەکیەتیی سۆڤیەت) وپێنج ئەندامی کاتی کە لە لایەن کۆمەڵەی گشتی و بۆ ماوەی دوو ساڵ هەڵدەبژێردران. ئەندامەیتی سێ ئەندامی کاتی هەمووساڵێک تەواو دەبوو و کۆمەڵەی گشتی ولاّتی دیکە هەڵدەبژاردن. ئەم رادەیە دوای گۆرانی بەسەر داهات، مەسەلەی دەسەلاّتی بەربلاّوی ئەنجوومەنی ئاسایش و مافی ڤیتۆ بۆ ٥ ولاّتی گەورە، لەلایەن زۆربەی ولاّتە چکۆلەکانەوە کەوتە بەر رەخنە. بەلاّم بە هۆی نایەکگرتوویی ئەم ولاّتانەوە کە سەرچاوەکەی سیاسەتە تاکرەوانەکانیان بوو و هەروەها پێداگری ولاّتە گەورەکان لەسەر مافی ڤیتۆ، دژایەتیەکەیان هیچ ئاکامێکی نەبوو.

یەکیەتیی سۆڤیەت رایگەیاند ئەگەر گەلاّڵەی یاڵتا سەبارەت بە مافی ڤیتۆ و رادەی دەسەلاّتی ئەنجوومەنی ئاسایش، بەتایبەتی سەبارەت بەوەرگرتنی ئەندامی نوێ و چاکسازی پێرەو پرۆگرام گۆرانکاری تێدا بکرێ، ئەم ولاّتە واز لە ئەندامەیتی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان دێنێ. ئەمەریکا زۆری پێ خۆش بوو کە دامەزرانی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان شکست نەهێنێ. چوونکە بیرۆکەی دامەزراندنی ئەم رێکخراوە لە سەرەتادا لە لایەن ئەمەریکاوە هاتۆتە گۆرێ و شکستهێنانی ئەم رێکخراوەش، شکستێک بۆ ئەو دەوڵەتە لە گۆرەپانی سیاسەتی نێودەوڵەتیدا بوو. هۆکاری دیکەی پێخۆش بوونی دەوڵەتی ئەوکاتی ئەمەریکا و سەرکەوتنی کۆنفرانسی سەن فرەنسیسکۆ ترسێک بوو لە بەهێزبوونی ئەو کەسانەی کە بڕوایان بە خۆتەریک کردنەوەی ئەمەریکا (لەگۆرەپانی سیاسەتی جیهانی دا) بوو کە ژمارەکەیان لە کۆنگرەدا زۆر بوو. هەڵبەت دەوڵەتی ئەمەریکا سەرەڕای ئەو تاسە زۆرەی کە سەبارەت بە دامەزرانی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان هەیبوو، بە پێی سیاسەتی لەمێژینەی خۆی پێی خۆش نەبوو سەرەوەری ئەو ولاّتە بە هۆی ئەم رێکخراوە زیانێکی لێ بکەوێ و هەرلەبەر ئەمەش لە دڵەوە خوازیاری پەسندکردنی گەلاّڵەی یاڵتا بوو. ئەمە سەبارەت بە سۆڤیەت و بەریتانیاش وەراست دەگەرێ. سەرەرای ئەوەش هەوڵی ولاّتە چکۆلەکان بۆ گۆرینی گەلاّڵەی دامبارتۆن ئۆکس لەم بوارانەدا بەکەڵک بوو:

١ـ زۆرتربوونی رادەی دەسەلاّتی کۆمەڵەی گشتی (ماددەکانی ١٠ تا ١٧ی پێرەوی نەتەوەیەکگرتووەکان)

٢ـ خستنەسەری ماددەکانی ٧٣ و ٧٤ بۆسەر پێرەوپرۆگرام سەبارەت بە ولاّتە ناخودموختارەکان

٣_ خستنەسەری ئەو مادەدانەی کە پێوەندیيان بە سیستەمی سەرپەرستیاری نێودەوڵەتیی و ئەنجوومەنی سەرپەرستیاری هەبوو، بۆسەر پێرەوی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان (مادەکانی ٧٥تا ٩١)

٤_ زۆر ترکردنی ئەو مادەدانەی کە پێوەندییان بە هاوکارییە ئابووری، کۆمەڵایەتی و نێودەوڵەتیەکانەوە هەیە و هەروەها زۆرترکردنی ڕادەی دەسەڵاتی ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی (مادەکانی ٧٥ تا ٩١).

٥_ گونجاندنی مافی سروشتی داکۆکیکردنی ڕەوای تاکەکەسی یان بەکۆمەڵ تا ئەو کاتەی کە ئەنجوومەنی ئاسایش هیچ هەوڵێکی بۆ پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی نەداوە. (مادەی ٥١).

٦_ ئەو مادەدانەی دیکە کە لە سەن فرەنسیسکۆ و لە سەر داوای دامبارتۆن ئۆکس خرانە سەر پێرەو یان تەواوتر کران، پێوەندییان بە ڕێککەوتننامەکانی ڕێکخراوە ناوچەییەکان (مادەکانی ٥٢ تا ٥٤ پێرەو) و مافی مرۆڤ و ئازادییە بنەڕەتیەکان (مادەکانی ١ و١٣و ٥٥و ٥٦و ٦٢و ٧٦و ٨٧) هەبوو .

٧_ سەرەرای ئەوەی کە لە پێشنیارەکانی دامبارتۆن ئوکس تەنیا ئاماژەبە پێخۆش بوونی، هەبوونی دادگای نێودەوڵەتیی داد کرابوو و لە سەر ئەوەی کە ئایا دەبێ دیوانی پێشوو هەروا بمێنێتەوە یان دیوانێکی نوێ جێگاکەی بگرێتەوە، هیچ باسێک نەکرا بوو. کۆنفرانسی یاڵتا لە شوباتی ١٩٤٥دا، داوای لە هاوپەیمانەکان کرد کە نوێنەرەکانیان بۆ بەشداریکردن لە کۆنفرانسێکدا کە مەبەستی ڕێکخستنی پێرەوپرۆگرامی دیوانی نێودەوڵەتی داد لە واشینگتۆندا پێک دێ، بنێرن. ئەم کۆنفرانسە کومیتەیەکی لە یاسا ناسەکانی وڵاتە جیاوازەکانی ڕاسپارد کە گەڵاڵەی پێرەوپرۆگرامی نێوخۆیی دیوانی نێودەوڵەتی داد دارێژن هەتا لە کۆبوونەوەی کۆنفرانسی سەن فرەنسیسکۆدا، بەمەبەستی پەسندکردن بخرێتە بەرباس و راوێژەوە. کۆنفرانسی سەن فرەنسیسکۆ پێرەوپرۆگرامی دادگای نوێی کە پاشماوەی دیوانی هەمیشەیی نیودەوڵەتیی دادبوو پەسند کرد و خستیە سەر پێرەوپرۆگرامی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان.

پێرەوو پرۆگرامی نەتەوە یەکگرتووەکان لەرێکەوتی ٢٤ ی تشرینی ١٩٤٥ لە لایەن ژمارەی ئەو ولاتانەی کە پێویست بوو، دەنگی پێ بدەن، پەسندکرا.

کۆنفرانسی باکوور و باشوور *North –Souch conference*

لە رێکەوتی کانوونی یەکەمی ١٩٧٥دا نوێنەرانی نەتەوەکانی جیهانی لە پاریس دا کۆبوونەوە تا ئەرکێکی گەورە بە جێ بگەیەنن. ئەم ئەرکەش بریتی بوو لە گۆرینی ئەو سیستەمەی کە لەمێژبوو بەسەر پێوەندییە ئابوورییەکانی جیهاندا زاڵببوو.

ئەو ولاتانەی کە بۆ بەشداریکردن لە کۆنفرانسی پاریسدا بانگهێشت کرا بوون، بریتی بوون لە ١٢ ولاتی لە حالی پەرەسەندندا بە نوێنەرایەتیی لە زیاتر لە سەد ولات، ٢ میلیارد کەس لە خەلکی جیهان، ٧ ولات لە دەولەتەکانی بەرهەمهێنی نەوت و نۆێنەرانی ولاتە پیشەسازییەکان (جگە لە سۆڤیەت و ولاتانی ئەورووپای رۆژهەلات).

چوار کۆمیسیون بۆ بەدواداچوونی کێشەی وزە، کەرەسەخاوەکان، بواری دراو ومادری و پەرەگرتنی ئابووری پێکهاتن و هەر کۆمیسیۆنەی بە سەرۆکایەتیی هاوبەشی دوو کەس بەرێوە دەچوو، یەکیان لە لایەن ولاتانی پیشەسازی و ئەوی دیکەشیان لە لایەن ولاتانی لە حالی پەرەسەندندا. هەروەها کۆمیتەیەکی رێکخەریش پێکهات کە لە سەرۆکی کۆنفرانسەکان و سەرۆکی چوار کۆمیسیۆنەکە پێکهاتبوو کە ئامانجی ئەم کومیتەیە ئەوە بوو کە بەرنامەی کاری کۆمیسیۆنەکانی دیاری دەکرد. ئەرکی کومیتەی رێکخەر ئەوە بوو کە چواچێوەی سیاسی ئەو وتووێژانە دیاری بکا کە لە قۆناغەکانی دواتردا دەچنە نێو باسە تەواو تەکنیکیەکان. چوار کۆمیسیۆنەکە لە شوباتی ١٩٧٦ دا دەستبەکار بوون، یانی چوونە نێو ئەو باس و تووێژانەوە کە رەنگە چەندمانگ و سالیان پێ بچێ تا بگەنە ئاکام و دەرئەنجامێک. هەر چۆنێک بێ ئەم سەرەتایانە بوونە یەکەمین هەنگاو بۆ وەدیهێنانی ئەو بیرۆکەی کەلەم سالانەی دواییدا سەریان هەلداوە و ئەمرۆکە بە "سیستەمی ئابووری نوێی جیهانی" ناسراوە.

مێژووی سەرهەلدانی بیرۆکەی سیستەمی ئابووری جیهانی:

الف_ زۆربەی ولاتانی جیهان کە لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانی، بە سەربەخۆیی گەیشتن، بەرەبەرە لەناو ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکاندا بوونە زۆرینە، بەلام هەولی گرنگی "ئۆپێک" لە سالی ١٩٧٣دا بوو بە هۆی ئەوەی ئامانجە سیاسی و ئابووریەکانی ئەم ولاتانە پێکەوە گرێ بدرێ و شێوەیەکی ڕێکخراو و یەکگرتوو پەیدا بکا. ولاتانی هەناردەی نەوت، ئەو کاتە زەبری ئابووری خۆیان وەشاند کە نیشانەی دابەزینی ئابووری تازە لە ولاتە پیشەسازییەکاندا خۆی دەنواند و ئەم ولاتانە بۆیان دەرکەوت کە شتەکە ئاوەژوو بۆتەوە. چوونکە چوار هێندە بوونی نرخی نەوت، هاوسەنگی هێزی لە بازرگانی نێو دەولەتیی نەوتدا بە تەواوەتی تووشی گۆڕان کرد و بوو بە هۆی ئەوەی کە لە سالێکدا نزیکەی ١٠٠ میلیارد دۆلار بچێتە گیرفانی هێندێک لە ولاتانی لە حالی پەرەگرتندا. بەمجۆرە گۆرانکاری کت وپڕ لە پرۆسەی دەسەلاتدا، ئەویش لە بوارێکدا کە بۆ ئابووری ولاتانی پیشەسازی گرنگی و بایەخێکی تایبەتی هەبوو، ئەم ولاتانەی تووشی کێشەیەک کرد کە بۆ ماوەی چەند سالْ ولاتانی جیهانی سێهەم پێیەوە گیرۆدە بوون. واتە لە بڕیارە گرنگە ئابووریەکاندا خاوەن دەسەلات نەبوون. پێکەوە بەستراوەبوونی ئابووری هەرچی زیاتر جیهانیش مەودای قەیرانەکەی قوولتر کردەوە و بوو بە هۆی کەمترکردنەوەی زیاتری مادده خۆراکیەکان کە هەر لەو کاتەدا سەریهەلدا. ئەگەرچی کەمبوونی ڕێژەی بەرهەمهێنانی مادده خۆراکیەکان لە جیهاندا لە سالی ١٩٧٢دا کەمتر لە ١/٣ بوو، بەلام میکانیزمی بازاڕ بوو بە هۆی چوونەسەری نرخی مادده خۆراکیەکان و زۆرتربوونی برسیەتی لە هێندێک شوێنی جیهانی سێهەمدا. هەلبەت ئەمە لە کەس شاراوە نیە کە ئەم کێشانە تەنیا بە جموجۆلْ و میکانیزمی بازاڕ چارەسەر ناکرێن.

بەم پێیە پێویستیی گۆڕینی یاسا کۆنەکان بە ڕوونی دەردەکەوت، بەلام لە داڕشتنی یاسا نوێکاندا، نەوت و مادده خۆراکیەکان،کێشەی سەرەکی نین. کێشەی سەرەکی تەنیا هەلاوسان و بێکاریش نیە، بەلکوو دامەزراندنی یاسا و سیستەمێکی نوێ لە جیهان دایە کە ڕەنگە ئەمە بەدلی هێندێک لە ولاتان نەبێ.

بەگشتی وابێدەچێ کە جیهانی دوو جەمسەریی بیست سالە (دەیەکانی ٥٠و ٦٠) گۆڕابێ بۆ جیهانێکی دووجەمسەری دیکە لە دەیەی (٨٠ _١٩٧٠)دا. بەو جیاوازییەی کە باشوور و باکوور جێگەی ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوایان گرتەوە کە دووجەمسەری دیاری ئەو سەردەمە بوون.

ب_ ریبەرانی ولاتە بێلایەنەکان لە چوارەمین کۆنفرانسی خۆیاندا کە لە ئەیلوولی ١٩٧٣ لە ئەلجەزایردا پێکهاتبوو، بڕیاریاندا کە داوا بکەن کۆمەڵەی گشتی ڕێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان کۆبوونەوەیەکی نائاسایی بەمەبەستی هەنگاونانی بنەرەتیی بۆ لەناوبردنی " هۆکارەکانی گەشە سەندنی ئەسپایی و دوا کەوتوویی " پێک بێنێ. ئەمەریکا و زۆربەی ولاتە پیشەسازییەکان گوێیان نەدایە قسەی ولاتانی لە حاڵی پەرەسەندندا. تەنانەت چەند حەوتوو دواتریش کە " ئۆپێک " بڕیاری گرنگی خۆی سەبارەت بە نرخی نەوت ڕاگەیاند، ولاتانی پیشەسازی بەو شێوەی کە پێویست بوو، بایەخیان بەم بڕیارە نەدا. کاتێک کە کۆبوونەوەی نائاسایی کۆمەڵەی گشتی لە نیسانی ١٩٧٤دا پێکهات، ئەمەریکا و ولاتە پیشەسازییەکانی دیکە گوێیان نەبزوا و ئەوکاتەش کە ئەو کۆبوونەوە بەبێ دەنگدان، دامەزراندنی سیستەمێکی نوێی ئابووری نێودەوڵەتیی هێنایە گۆڕێ و بەرنامەی بەڕێوە بردنەکەشی دیاری کرد، ولاتە پێشکەوتووەکان شتەکەیان بە هێند وەرنەگرت و پێشنیاری ولاتانی لە حاڵی پەرەسەندنیشیان بە نازانستی و فەنتازیا لەقەڵەم دا، لە ڕاستیدا هێندێک لەو پێشنیارانەش وەکوو قەرەبووکردنەوەی زیانەکانی ولاتانی لە حاڵی پەرەسەندندا کە بە هۆی کۆلۆنیالیزم لەو ولاتانە کەوتبوون، نازانستی و فەنتازی بوو. بەڵام زۆربەی خاڵەکانی دیکە کە هاتنە گۆڕێ بەجێ بوون و دەکرا قسەیان لە سەر بکرێ: چاکسازیکردن لە پێوەندی سات و سەودای بازرگانی، چاکسازی لە سیستەمی دراو، خێراترکردن و باشترکردنی گواستنەوەی تەکنەلۆژیا، پێکهێنانی ڕێکخراوی جیاواز لە ولاتانی بەرهەمهێنی کەرەسە خاوەکان و...هتد. کۆنفرانسی باشوور و باکوور کە بە پێی ئەو هۆکارانەی کە ئاماژەیان پێکرا، پێکهاتبوو، نەگەیشتە ئاکامێکی بەر چاوی ئەوتۆ.

کۆنفرانسی ئاشتیی ڕۆژهەلاتی نێوەڕاست (مەدرید_تشرینی یەکەمی ١٩٩١)
Middel –Eastpeace Conference

ئەم کۆنفرانسە بە دەستپێشخەری ئەمەریکا لە شاری مەدرید، ناوەندی ئیسپانیا و بە بەشداری عەرەبەکان و ئیسرایل، جۆرج بۆش، سەرۆک کۆماری ئەوکاتی ئەمەریکا و گۆرباچۆڤ، سەرۆک کۆماری ئەوکاتی یەکیەتیی سۆڤیەت پێکهات و لە دوای چەندین کۆبوونەوە و وتووێژ، ڕێکخراوی ڕزگایدەری فەلەستین لەگەڵ ئیسرایل لە ڕێکەوتی ١٢ی کانوونی یەکەمی

١٩٩٣دا، له كۆشكی سپی ئەمەریكا و بەبەشداری بیل كلینتۆن و وەزیرانی دەرەوەی ئەمەریكا و رووسیا رێككەوتننامەیەكی ئاشتیان بە ناوی " راگەیەنراوی بنەماكان" مۆر كرد. رێككەوتننامەیەكی ئاشتیانەش لە نێوان ئۆردون و ئیسرایل لە رێكەوتی ٢٥ ی تەمووزی ١٩٩٤ لە كۆشكی سپیدا بە بەشداری بیل كلینتۆن مۆر كرا. لە دوای مۆركردنی ئەم رێككەوتننامانەدا، وتووێژگەلێك لە نێوان ئەمەریكا، ئیسرایل و سووریا بۆ مۆركردنی رێككەوتننامەیەكی هاوشێوە لە بەرامبەر چۆلكردنی بەرزاییەكانی جۆلان (گولان) پێكهات كە هیچ ئاكامێكی نەبوو. مۆركردنی رێككەوتننامەكانی ئاشتی، بۆتە هۆی دژایەتیی گرووپە فەلەستینەكانی وەكوو بزووتنەوەی ئیسلامی حەماس و حیزبوڵلاّ.

كۆنفرانسی كازابلانكا (١٩٤٣) *Casablanka Conference*

ئەم كۆنفرانسە بەو كۆبوونەوە دەگوترێ كە لە مانگی كانوونی دووهەمی ساڵی ١٩٤٣ لە نێوان رۆزڤەلْت و چەرچیلدا پێكهات. بە پێی ئەم كۆنفرانسە دوولایەن لە سەر گەلاّڵەی هێرش كردنە سەر سیسل و ئیتالیا، بۆمباران كردنی ئەڵمانیای نازی، خۆبەدەستەوەدانی بێ ئەملاولای هێزەكانی بەرەی یەكگرتووەكان و گواستنەوەی هێزەكانی بەریتانیا بۆ بەرەی رۆژهەلاّتی دوور لە دوای گەمارۆی ئەڵمانیا، رێككەوتن.

كۆنكۆردا *Concordat*

ئەم زاراوە بەو بەڵگەنامەیە دەگوترێ كە لە نێوان پاپ، رێبەری كاتۆلیكەكانی جیهان و سەرۆكی ولاّتێكدا مۆردەكرێ و ئامانجی ئەم رێككەوتنە، پاراستنی بەرژەوەندییەكانی كلیسای كاتولیكی رۆما لەو ولاّتە دایە.

هێندێك كەس پێیانوایە كە كۆنكۆردا رێككەوتننامەیەكی نێودەوڵەتی نیە و هیچ ئاماژەیەك بە بوارە ئابووری و سیاسییەكانی تێدانیە و تەنیا رێككەوتننامەیەكی ئایینیە. لەبەرامبەردا، هێندێك كەسی دیكە پێیانوایە كە كۆنكۆردا رێككەوتننامەیەكی نێودەوڵەتیە. چوونكە ئەو رێووشوێنانەی كە لە رێككەوتننامەیەكی نێودەوڵەتیدا لەبەرچاو دەگیردرێن، سەبارەت بە كۆنكوورداش رەچاو دەكرێن.

کۆنفرانسی وڵاتانی ئەفریقی ـ ئاسیایی
Afro – Asian Conference

ئەم کۆنفرانسە لە نیسانی ساڵی ١٩٩٥ لە شاری باندۆنگی ئەندەنۆسیادا بەڕێوەچوو و یەکەمین کۆنفرانسی نێوان کیشوەری نەتەوەکانی ئاسیا و ئەفریقیا بوو. وڵاتە بەشدارەکان بریتی بوون لە : ئەفغانستان کامبۆج، سریلانکا، ئوردۆن، لائۆس، لوبنان، لیبریا، نیپاڵ، پاکستان، ئێران، فیلیپین، عەرەبستانی سعوودیا، سوودان، سووریا، تایلەند، تورکیا، ڤێتنامی باکوور، ڤێتنامی باشوور و یەمەن. شارەزایانی مەسەلە سیاسییەکان، نوێنەرانی قیبریس (قەشە مارکایۆس، کەلەو کاتەدا ڕێبەری بزوتنەوەی ئونۆسیس بوو)، ئەمەریکا (یەکێک لە ئەندامانی ڕەش پێستی کۆنگرە) و کۆنگرەی نیشتمانیی ئەفریقیاش بە بەشدارانی ئەم کۆنفرانسەوە زیاد دەکەن.

کێشەیەکی قووڵ لە نێوان وڵاتانی لایەنگری ڕۆژئاوا و دەوڵەتە لایەنگرەکانی کۆمۆنیزم ووڵاتە بێلایەنەکان لە ئارادا بوو، بەلام سەرەڕای ئەوەش، کۆنفرانسی باندۆنگ کۆمەڵە ڕاگەیەنراوێکی سەبارەت بە پشتیوانی لە هاوکاریکردنی ئابووری، کولتووری خودموختاری و دژایەتیی لەگەڵ کۆلۆنیالیزم دا مۆر کرد، هەروەها کۆنفرانس پشتیوانی خۆی بۆ ڕاگەیەنراوی مافی مرۆڤ، سەرەڕای دژایەتیی چینەکان ڕاگەیاند.

کۆنفرانسی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ بازرگانی و پەرەپێدان (یوئێن کتاد)
United Nations Conference On Trade And Development (UNCTAD)

لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانی، بازرگانی بە شێوەیەکی بەرچاو پەرەی گرتووە، بەلام نەتەنیا هەناردەی وڵاتانی لە حاڵی پەرەسەندن لە چاو ڕێژەی هەناردەی وڵاتانی پەرەگرتوو، کەمتر بەرز بۆتەوە، بەڵکوو بەشی وڵاتانی لە حاڵی پەرەگرتن لە هەناردەی جیهانیشدا کە لە ساڵی ١٩٥٠، نزیکەی ١/٣ بوو، بەرەبەرە دابەزی و لە ساڵی ١٩٦٢دا گەیشتە نزیکە ١/٥ .

جگە لەمەش، کێشەکانی وڵاتانی لە حاڵی پەرەسەندندا لەم ماوەدا زۆرتر بوون و هۆکارەکەش دابەزینی نرخی بەرهەمە کشتوکاڵیەکان بەتایبەتی بەرهەمە سەرەکیە هەناردەییەکانی ئەم وڵاتانە لە بەرامبەر بەرزبوونەوەی نرخی هاوردەکانیان (کەرەسە پیشە سازییەکان) دایە، بۆ

زالبوون بەسەر ئەم کێشانەدا، ولاّتانی لە حالّی پەرەسەندن، پەنایان بردۆتە بەر پلان دارِشتنی ئابووری و کۆمەلاّیەتیی. بەلاّم جێبەجێکردن و وەدیهاتنی ئەم گەلاّڵەنە تووشی کۆسپ و ئاستەنگ بۆتەوە.

گرنگترین ئاستەنگەکان بریتین لە :

الفـ نەبوونی جێگری بازارِە نێودەوڵەتیەکانی بەرهەمە سەرەتاییەکان.

بـ دەسترِانەگەیشتن بە کەرەسەی (شتومەکەکانی) ولاّتە پیشەسازییەکان.

چوونکە هەوڵە تاکەکەسیەکانی ولاّتەکان ناتوانن چارەسەری ئەم کێشانە بکەن و پێویستیان بە هەوڵی بەکۆمەڵ و رێکخراوی هەموو ولاّتانی جیهانی هەیە ـ چ پەرەگەرتوو و چ لە حالّی پەرە سەندان ـ بۆیە کۆمەڵەی گشتی رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان لە شازدەهەمین خولچی کۆبوونەوەکانی خۆیدا، لەگەڵ بریارنامەی ژمارە١٧٠٧ ی پەسندکراوی ١٦ کانوونی یەکەمی ١٩٦١، بریاریشی داوە کە کۆنفرانسێک بەبەشداری هەموو ولاّتانی ئەندامی UN بەرێوەبچێ و مەسەلەی بازرگانی نێودەوڵەتیی و بەتایبەتی ئەو شتانەی کە پێوەندیان بە بەرهەمە سەرەتاییەکانەوە هەیە، بخاتە بەر باس و تاوتوێیان بکا.

دوای ماوەیەکی کەم لە ساڵی ١٩٦٢دا هێندێک لە ولاّتانی لە حالّی پەرەسەندن دا کە لە قاهیرەبۆ باس و تاوتوێکردنی پەرەگرتوویی ئابووری کۆبیوونەوە، پێشوازیان لە بریاری کۆمەڵەی گشتی رێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان کرد و دوابەدوای ئەمە هەر لەو ساڵەدا، UN بریارنامەیەکی نوێی بە ژمارەی ١٧٨٥، لە رێکەوتی ٨ی کانوونی یەکەمی ١٩٦٢دا پەسند کرد و لە سەر ئەوەش پێی داگرت کە هەرچی زووتر کۆنفرانسێک پێک بێ و لە بواری بازرگانی و پەرەپێدان دا هەوڵ بدا. کۆنفرانسەکە لە رێکەوتی ٢٣ ئازاری ١٩٦٤ لە ژنێف بە بەشداری ١٢٠ ولاّت و بۆ وێنە ٧٧ ولاّتی لە حالّی پەرەسەندندا پێکهات و ماوەی ١٢ حەوتووی خایاند. کونفرانس هەولی دا کە:

١ـ لە پێناو هاندانی هەناردەی ولاّتانی لە حالّی پەرەسەندن دا، هەوڵی شێلگیرانە و پوزەتیف بدا.

٢ـ لەناوبردنی ئەو جیاوازییە روو لە زیادانەی کە لە نێوان نرخی هەناردەکان و پێداویستیە هاوردەییەکانی ولاّتانی لە حالّی پەرە سەندن دا هەیە، بە گرتنەبەری سیاسەتێکی نوێی بازرگانیی.

کۆنفرانس لە کۆتایی کۆبوونەوەکانی خۆیدا، راگەیەنراوێکی دەرکردو چەند بڕیاریشی دەرکردن کە لە دوو بەشی سەرەکی پێکهاتبوون: بە شی یەکەم ئەو یاسا و ڕێوشوێنانەی دەگرتەوە کە دەبێ لە بازرگانیی نێودەوڵەتیدا رەچاو بکرێن. بەشی دووهەمیش داوای لە کۆمەڵەی گشتی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان کرد کە کۆنفرانس ببێتە لقیکی هەمیشەیی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان و بناغەکانی کۆنفرانس لە ئەنجوومەنێک و چەند کۆمیسیۆن و سکرتارییەکی هەمیشەیی پێک بێن. ئەم داواکاریە لە ڕێکەوتی ٣٠ی ئەیلوولی ١٩٦٤ بەپێی بڕیارنامەی ژمارە ١٩٩٥ لە لایەن کۆمەڵەی گشتی un ەوە پەسند کرا.

ئەرکەکانی یوئێن کتاد (UNCTACT) بریتین لە :

الفـ هاوکاریکردن لە بواری پەرەپێدانی بازرگانیی نێودەوڵەتیی بە مەبەستی خێراترکردنی پەرەپێدانی ئابووری و تایبەتی، بەرفراوان کردنی بازرگانی لەو ولآتانەدا کە گەیشتونەتە پلەی جیاوازی پەرەپێدان.

بـ دارشتنی بنەما و سیاسەتەکانی پێوەندیدار بە بواری بازرگانیی نێودەوڵەتی.

جـ تاوتۆیکردنی تێکۆشان و چالاکیی دامەزراوەکانی دیکەی سەر بە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە بواری بازرگانیی نێو دەوڵەتیدا.

دـ ڕێکخستنی سیاسەتی دەوڵەتەکان و گرووپە ئابوورییە ناوچەییەکان لە بواری بازرگانی و پەرەپێداندا.

UNCTAD چوار بناغەیان کۆڵەکەی هەیە: کۆنفرانسی گشتی، ئەنجوومەنی بازرگانیی و پەرەپێدان، کۆمیسیۆنەکان و سکرتاریا.

کۆنفرانسی گشتی ڕۆڵی کۆمەڵەی گشتی و پەرلەمانی UNCTAD دەگێڕێ کە لە هەموو دەوڵەتەکانی ئەندامی UNCTAD پێکهاتووە و هەرسێ ساڵ جارێک پێک دێ.

کۆنفرانسی یالْتا (١٩٤٥) *Yalta Conference*

ئەم کۆنفرانسە لە ڕێکەوتی ٤ تا ١١ی شوباتی ١٩٤٥ بەبەشداری سەرۆکی ئەمەریکا، سۆڤیەت و بەریتانیا لە یالْتادا (باشووری نیمچە دوورگەی کریمە) بەڕێوەچوو و چەند بڕیارێکی گرنگی دەرکردن:

١_ لە دوای بەدەستەوەدانی ئەڵمانیا، وڵاتە بەشدارەکانی کۆنفرانس و هەروەها فەرەنسا، ئەڵمانیا داگیر دەکەن

٢_ کۆنفرانسی سەن فرەنسیسکۆ بەمەبەستی بریاردان لەسەر پێکهێنانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان پێک دێ و شێوەی دەنگدانی "ڤیتۆ " تاووتوێ دەکرێ.

٣_ سۆڤیەت بەڵێنیدا لە ماوەی سێ مانگ دژی ژاپۆن شەڕ بکا.

٤_ گەڕانەوەی دوورگەکانی " ساخالین " و " کوریل" بۆ سۆڤیەت و گەڕانەوەی هەلومەرجی ساڵی ١٩٠٤ بۆ "پۆرت ئارتۆر" و "دارێن". زاراوەی یاڵتا لە عورفی سیاسیدا هاوواتای دابەشکردنی جیهان لە پشت دەرگا داخراوەکانە.

کۆنفرانسەکانی ژنێڤ Geneva Conference

١_ کۆنفرانسی ئایار :تەمموزی ساڵی ١٩٥٤. ئەم کۆنفرانسە بە ئامانجی چارەسەرکردنی شەڕی نێوان کۆریا و هیندوچین بوو. کە لە قۆناغی یەکەمدا بە ئاکامێکی ئەو تۆ نەگەیی، بەڵام لە قۆناغی دووهەمدا بوو بە هۆی لە دەست دانی کۆلۆنیەکانی فەرەنسە لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا و لە کۆتاییشدا بوو بە هۆی سەربەخۆیی وڵاتانی ڤێتنامی باکوور، ڤێتنامی باشوور، لائۆس و کامبۆجیا.

٢_ کۆنفرانسی تەمموزی ١٩٥٥: کۆنفرانسی سەرۆکەکان بە بەشداری ئایزینهاڤێر، خرۆشچۆف، ئیدێن و ئیدگارفۆر (سەرۆک وەزیری فەرەنسە) بەمەبەستی سڕینەوەی گرژی و ئاڵۆزییەکانی شەڕی سارد .

٣_ کۆنفرانسی کانوونی یەکەمی ١٩٧٣ : کۆنفرانسی ئاشتی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە ژێر چاوەدێری ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان کە شکستی هێنا.

٤_ کۆنفرانسی تشرینی یەکەم ـــ تشرینی دووهەمی ١٩٧٦. ئەم کۆنفرانسە بەمەبەستی دۆزینەوەی ڕێگاچارەیەک بۆ زیمبابووە (ڕودزیا)پێکهات.

Congress کۆنگرە

کۆنگرە لە زاراوەی یونانی Congress وەرگیراوە. بە واتای کۆبوونەوە بۆ لێک تێگەیشتن و باس و راوێژکردنە. لە زاراوەی نێودەوڵەتیدا، بە واتای کۆبوونەوەی سەرۆکی وڵاتەکان یان نوێنەرەکانیان بۆ گەیشتن بەو ئامانجانەیە. ئەگەرچی کۆنفرانسیش هەر بۆ ئەو مەبەستانە پێکدێ، بەڵام هێندێک لە سۆنگەی جۆری بەشداران و ئەو بابەتانەی کەدەخرێنە بەرباس و تاوتوێ دەکرێن، بە هێندێک لە کۆبوونەوەکان دەڵێن کۆنفرانس و بە هێندێکیش دەڵێن کۆنگرە. زۆربەی شارەزایانی بواری یاسا نێودەوڵەتیەکان جیاوازی نێوان کۆنفرانس و کۆنگرە دەگێڕنەوە بۆ پلە وپایەی بەشداران و گرنگی ئەو مەسەلانەی کە باسیان لەسەر دەکرێ. لە روانگەی هێندێک کەسەوە، ئەگەر لە کۆبوونەوەکاندا سەرۆکی وڵاتان یان وەزیرەکان بەشداربن یان بابەتی بەرباس و لێکۆڵینەوە گرنگیەکی نێودەوڵەتیی هەبێ، ئەوە کۆنگرەیە و هەرکاتێکیش بەشدارانی کۆبوونەوەکە لە بەرپرسانی خوارەوە بن و بابەتەکانی بەرباس و لێکۆڵینەوەش گرنگیەکی کەمتریان هەبێ، ئەوە کۆنفرانسە. لە روانگەی هێندێک کەسی دیکەوە، کۆنگرە بۆ چارەسەری مەسەلە سیاسییەکان و کۆنفرانسیش بۆ دارشتنی بنەما یاساییەکان پێکدێ. واپێدەچی کە لە سەدەی بیست و یەکدا بایەخێک بەم جیاوازییە نادرێ.

Africa National Congress کۆنگرەی نیشتمانیی ئەفریقیا

ئەم زاراوە بە بزووتنەوەیەکی سیاسی لە ئەفریقیای باشووردا دەگوترێ کە بەمەبەستی بردنەسەری ئاستی خۆشگوزەرانی کۆمەڵگای رەش پیستەکان لە ساڵی ١٩١٢دا دامەزرا. ئەم بزووتنەوە لەگەڵ هیندییەکانی ئەم وڵاتە یەکیان گرت، تاکوو نەتەوەیەکی یەکگرتوو پێک بێنن(١٩٢٦). ئەم کۆنگرە بەرێبەرایەتیی لتیۆلی (٦٧ـ ١٩٥٢) و بەکەڵک وەرگرتن لە شێوە هێمنانەکان، گروتینی بە خەباتی خۆی لە دژی ئاپارتایددا، بەڵام رژێمی دەسەڵاتدار بە توندوتیژی بەرەنگاریان بۆوە و ئەم رێکخستنەی بە نایاسایی راگەیاند (١٩٦١). باڵی سەربازی کۆنگرە بە ناوی " شمشێری گەل" لە لایەن نێلسۆن ماندێللاوە دامەزرا، تا جێبەجێکردنی کردەوەی تێکدەرانە و تۆڵەئەستێنانە وەئەستۆ بگرێ.ئەم رێکخستنە چەند نووسینگەشی لە دەرەوی وڵاتدا هەبوو تا

پشتیوانی وڵاتانی دیکەی جیهان بۆ کۆتایی هێنان بە ڕژێمی ئاپارتاید بۆلای خۆیان ڕابکێشن و بتوانن حکوومەتی ڕەش پێستەکان لە ئەفریقیای باشوور دابمەزرێنن. لە ساڵی ۱۹۹۰دا و بەدوای ئەو گۆڕانکارییانەی کە لە شوێنە جیاوازەکانی جیهاندا ڕوویاندا، دەوڵەتی ئەفەریقای باشووریش چەند هەوڵی بۆ هەڵوەشانەوەی یاساکانی هەڵاواردنی ڕەگەزی دا.
گرنگترینی ئەو هەوڵانە کە لە و تاری (شوباتی ۱۹۹۰) دوکلریک، سەرۆک کۆماری ئەفریقیای باشوور ئاماژەیان پێکرا بریتی بوون لە :
_ یاسایی کردنی کۆنگرەی نیشتمانیی ئەفریقیا.
_ ئازادکردنی دەستبەجێی نێلسۆن ماندێلا، ڕێبەری کۆنگرەی نیشتمانیی ئەفریقیا.
نزیکە ساڵ و نیوێک دوای ئەمە، دۆکلێرک بە شێوەی ڕەسمیی هەڵوەشانەوەی هەموو یاساو ڕێوشوێنەکانی ڕژێمی ئاپارتایدی ڕاگەیاند (حوزیرانی ۱۹۹۱). لەم وتارەدا ڕایگەیاند: " ئێستا کە هەموو لایەک [لە هەڵاواردنی ڕەگەزی] ڕزگار بوون، ڕەگەزی سپی، ڕەگەزی هیندی ورەگەزی دوورەگە. ئاپارتاید بۆ هەمیشە چووە ناو مێژووەوە". سەرەڕای ئەمە شارەزایان پێیانوایە کە قەرەبووکردنەوەی خەسارەکانی ڕژێمی ئاپارتاید پێویستی بە ماوەیەکی زۆر هەیە.

کۆنگرەی ڤیەننا (۱۸۱٤ _ ۱۵) Congress Of Vienna

کۆنگرەیەکی نێودەولەتیێ بوو بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی ئەورووپا لە دوای " شەڕەکانی ناپلیۆن"، کە لە ئەیلوولی ۱۸۱٤ تا حوزیرانی ۱۸۱۵ی خایاند. وڵاتانی بەشداری ئەم کۆنگرە بریتی بوون لە: نەمسا، بەریتانیا، ڕووسیا، پرۆس و فەڕەنسا. بەشی زۆری بڕیارەکانی ئەم کۆنگرە لە لایەن نەمسا و بەریتانیاوە دەدران. چارەسەری کێشەی خاک لە بەندی کۆتایی ۹ی حوزیرانی ۱۸۱۵دا کە " بەرێککەوتننامەی ڤیەننا" بە ناوبانگە، گونجێنرا. سێ هەرێمی نوێی پێکهات: پاشایەتیی یەکگرتووی هوڵەندا کە لە بەلجیکا، هۆڵەندا و لۆکزامبۆرگ پێکهاتبوو. کۆنفیدراسیۆنێکی ئەڵمانی کە لە ۳۰ یەکەی سەربەخۆ پێکهاتبوو بەبێ حکومەتی ناوەندی ئەم یەکانە پێوەندییەکی لاوازیان لەگەڵ یەکتردا هەبوو و شاری ئازادی کراکۆ. دوو پاشایەتیی ژێر سەرپەرەستیاریش دامەزران: یەکیان لۆمباردی_ ڤێنیز کە سەر بە پاشایەتی نەمسا بوون و پاشایەتی پۆلۆنیاش سپێردرایە تیزاری ڕووسیا. پاشایەتیە یاساییەکان لە ئیسپانیا، ناپێل، پیەمۆنت، تووسکانی و

موودناشدا دامەزران. گۆنگرە هەروەها جارێکی تر کۆنفیدراسیۆنی سویسرای پێکهێناوە و گەرەنتی بێلایەنی هەمیشەیی ئەم کۆنفیدراسیۆنەی کرد. نەمسا نە تەنیا لۆمباری ـ ڤێنیز، بەڵکوو دالماسی، کارنیۆلا، سالزبۆرگ گالیشیی وەدەستهێنا. پرۆسیش، پوزێن، دانزیک بەشی زۆری ساکسۆنی، بەشێکی زۆر لە ڤێستڤالیا و ناوچەکانی پێشووی ژێردەسەڵاتی سویدی کردە هیی خۆی. نەرویجیەکان لەگەڵ سویدییەکاندا یەکیان گرت. بەریتانیا، ماڵت، هلیگۆلند، کلکەی ئومیدنیک، سەریلانکا، توباگۆ، سانتالۆسیا و مۆریسی بۆ خۆی راگرت و سەرپەرستیاری دورگەکانی یونیشی (تا ساڵی ١٨٦٢) وەدەستهێنا. جگە لە گۆرانکارییەکانی ناو بەڵگەی کۆتایی کۆنگرەکەدا؛ کۆنگرە بریاری گرنگی دیکەیشی دەرکردن: مافی هاتوچۆی ئازادی پاپۆرەکان لە راین و هۆیسدا، مەحکووم کردنی رەسمیی بازرگانیی کۆیلەکان، پێشنیاری درێژکردنەوەی بەخشینی ماف بە جوولەکەکان بە تایبەتی لە ئەڵمانیا و دامەزراندنی سیستەمێکی دیپلۆماسی کە بە درێژایی سەدەی نۆزدەهەم و دوای ئەو ماوەیەش بەردەوام بوو.

کۆنڤانسیۆن *Convention*

کۆنڤانسیۆن ئەم واتایانە لە خۆ دەگرێ:

١ ـ کۆنڤانسیۆن یان کۆنڤانسیۆنی نەتەوەیی. ناوی کۆمەڵەیەکی گرنگ بوو کە لە دوای ئەنجوومەنی یاسادارشتن لە لایەن خەڵکی فەرەنساوە لە٢١ی ئەیلوولی ، ١٧٩٢دا دامەزرا. کۆنڤامسیۆن، کۆماری فەرەنسای راگەیاند و حوکمی لە سێدارە دانی لوئیی شازدەهەمی پەسندکردو کۆمیتەی رزگاری نەتەوەیی پێکهێنا و چەند کەسی ناردە شارەکان کە بنەماکانی شۆرش و بنەماکانی راگەیەنراوی مافی مرۆڤ و بناغەکانی نیشتمانپەروەرری بەهێز بکەن. نوێنەرانی کۆنڤانسیۆن لە دوو حیزبی گەورەی ژیرۆندین و مونتانیارەکان (ژاکوبینەکان) هەڵبژێردرا بوون. کۆنڤانسیۆن لایەنگرانی سیستەمی پاشایەتیی لە ویلایەتەکانی ڤاندە و باشووری فەرەنسا تێکشکاند و ئەو یەکیەتیە ئەورووپیەی کە لە لایەن پاشاکانی ئەورووپا لە دژی شۆرش پێکهاتبوو، لە ناو برد.

کۆنڤانسیۆن چەند دامەزراوە و بنیاتی لە فەرەنسادا پێکهێنا وەکوو: پەیمانگەی بەرز، قەتابخانەی پۆلی _ تەکنیک، بەڕێوەبەریی جۆگرافی، بەڕێوەبەریی پیشەسازییەکان و پیشەکان، قوتابخانە سەرەتایی، ناوەندی و تایبەتیەکان، مووزەی مێژووی سروشتی، کۆنسێرڤاتۆر، سیستەمێکی متریک، ئاکادیمی زانستە سیاسی، ئەخلاقی یەکان و ئەدەبیات و هونەرە جوانەکان و دامەزراوەی هاوشێوەی دیکە. کۆنڤانسیۆنی فەرەنسە لە ٢٦ ی تشرینی یەکەمی ١٧٩٥ دا هەڵوەشایەوە.

٢_ بە کۆبوونەوەیەک دەگوترێ، کە لە ناو دەنگدەرانی حیزبێکدا لە شارێک یان لە بەشێکدا و نوێنەرانی شارەکانی ویلایەتێکدا کە پالێوراوی حیزبیان بۆ هەڵبژاردن دیاری کردووە، بەرنامە و ئامانجەکانی حیزب و چۆنیەتی ڕێکخستنی حیزب دادە ڕێژێ.

تێبینی: کۆڕوکۆبوونەوە نێودەوڵەتیەکان کۆنڤانسیۆن نین و بەم کۆبوونەوانە دەڵێن کۆنفرانس.

٣_ ناوی ئەنجوومەنێکە کە ناوە بە ناوە بۆ پێداچوونەوەی دەستوور و پێشنیارکردنی دەستوور بەو کەسانەی کە هەڵدەبژێرن، پێک دێ.

٤_ کۆنڤاسیۆن لە زاراوەی یاسای نێودەوڵەتیدا بەو " بەڵگەنامە چەند لایەنە نێودەوڵەتی " یانە دەگوترێ کە لە باری فۆرمەوە لە " ڕێککەوتننامە " دەچن.

کۆنڤاسیۆن بوارەکانی وەکوو: پێوەندییە پۆستی، کۆنسولی، گومرکی و سەربازییەکان لە خۆدەگرێ و زۆربەی دەوڵەتەکان پەسندیان کردووە. وەکوو کۆنڤاسیۆنەکانی شەڕو یاساکانی شەڕ کە لە نێوان چەند دەوڵەتی تایبەتیدا گرێ دراون، کەولاَتەکانی دیکەش دەتوانن ببنە ئەندامی ئەم کۆنڤانسیۆنانە. وەکوو کۆنڤانسیۆنەکانی گواستنەوەی برینداران شەڕ لە گۆڕەپانەکانی شەڕدا و کۆنڤاسیۆنەکانی لێکدانە دەریاییەکان، ڕزگارکردنی نوقم بووەکان، پشتیوانی لە خاوەنداریێی تەکنیکی و ئەدەبی و فرۆکەوانی و پاپۆڕوانی و پێوەندییە دوورەکان.

لە کۆنڤانسیۆنە بەناوبانگەکان دەتوانین ئاماژە بە ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتیی ئاشتی لاهە (١٨٩٩و١٩٠٧) و ئەو ڕێککەوتننامانە بکەین کە لە ژێر چاوەدێری ڕێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا مۆرکراون، وەکوو: کۆنڤانسیۆنی ١٩٣٦ ی قەدەغەکردنی بازرگانی کۆیلەکان یان

کۆنڤانسیۆنەکانی ڤیەننا سەبارەت بە پێوەندییە دیپلۆماسیەکان (١٩٦١) و پێوەندییە کۆنسولیەکان (١٩٦٣).

هەروەها کۆنڤانسیۆن بەو بەڵگەنامەنەش دەگوترێ کە پێوەندییان بە یەکیەتیە نێودەوڵەتیەکانەوە هەیە یان دەبنە هۆی پێکهێنانی ئەمجۆرە یەکیەتیانە؛ وەکوو کۆنڤانسیۆنی پۆستی و هەروەها کۆنڤانسیۆنی مۆنترۆ (١٩٣٦) کە بوو بە هۆی سیستەمێکی هەمیشەیی لە سەر گەروەکانی بۆسفۆررو داردانێل.

کۆنڤانسیۆنی ئەمەریکیی مافی مرۆڤ (١٩٦٩)

American Convantion On Humn Rights (١٩٦٩)

رێککەوتننامەی رێکخراوی وڵاتانی ئەمەریکی (OAS)ە کە لە کۆبوونەوەی ١٩٦٩ی ئەم رێکخراوە لە کۆستاریکادا پەسندکراو پێوەندی بە پشتیوانی نێودەوڵەتیی مافی مرۆڤ لە نیوەگۆی رۆژئاوادا هەیە. کۆنڤانسیۆنی ئەمەریکی مافی مرۆڤ، بەڵگەیەکی هەمەلایەنەیە کە لە کۆنڤانسیۆنی ئەورووپی پشتیوانی لە مافی مرۆڤ و ئازادیە بنەڕەتیەکان (١٩٥٠) وەرگیراوە. ئەم کۆنڤانسیۆنە نزیکەی ٢٢ مافی بنەرەتیی سیاسی و شارستانی مسۆگەر دەکا وەکوو:مافی ژیان، مافی هەڵسووکەوتی مرۆڤانە، مافی ئازادی تاکە کەسیی. مافی دادگاییکردنی دادپەروەرانە، مافی کەڵک وەرگرتن لە ژیانی تایبەتی، مافی قەرەبووکردنەوەی زیانەکان، مافی وەڵام دانەوە، مافی کۆڕ کۆبوونەوە، مافی پێکهینانی خێزان، مافی هەبوونی ناو، مافی هەبوونی سامان و دارایی، مافی بەشداریکردن لە دەوڵەتدا. مافی پشتیوانی یەکسان لە بەرامبەر یاسادا، مافی کەڵک وەرگرتن لە پشتیوانی داد، مافی منالان، مافی رزگاربوون لە کۆیلایەتی و ئەو یاسایانەی پێوەندیان بەرابردووەوە هەیە، مافی ئازادی ئایین، بیر، رادەربرین، پێکهێنانی کۆڕو کۆبوونەوە، گواستنەوە و هەڵبژاردنی شوێنی نیشتەجێ بوون. ئەم کۆنڤانسیۆنە هەروەها بریاری پێکهێنانی دادگای مافی مرۆڤی ئەمەریکی و کۆمیسیۆنی مافی مرۆڤی وڵاتانی ئەمەریکی (لەراستیدا کۆمیسیۆنی OASە)دەرکرد. دەبوایە بریارەکانی کۆنڤانسیۆن لە ساڵی ١٩٧٨ەوە جێبەجێ بکرانایە.

Conventionalism
کۆنڤانسیۆنالیزم

بەسەرنجدان بە واتاکانی کۆنڤانسیۆن، کۆنڤاسیۆنالیزم بەواتای زیادەڕۆیی لە پێڕەوی کردن لە ڕێووشوێنەکانی ڕێککەوتننامە و کۆنڤانسیۆنەکانە.

Danube Convention
کۆنڤانسیۆنی دانووب (١٩٤٨)

کۆنڤانسیۆنی دانووب لە ساڵی ١٩٤٨ لە شاری بێلگراد، لە نێوان وڵاتانی بولگاریا، چیکسلۆڤاکیا، هەنگاریا، ڕۆمانیا، سۆڤیەت، ئوکراینا، ویۆگسلاڤیادا مۆرکرا. ئەم کۆنڤانسیۆنە درێژەو دان پێدانان بە ڕێککەوتننامەی ١٩٢١ بوو کە کۆمیسیۆنی ئەورووپی دانووب (١٨٥٦ – ١٩٤٨) بە پێی ئەوڕێککەوتننامە دامەزرا بوو. کۆنڤانسیۆنی دانووب ئازادی هات و چۆی پاپۆرەکانی لە چۆمی دانووبدا بۆ هەموو پاپۆرە بازرگانیەکان و بازرگانی گشتی وڵاتان مسۆگەر دەکرد.

کۆنڤانسیۆنی ئەورووپیی پشتیوانی لە مافی مرۆڤ و ئازادییە بنەڕەتیەکان
Europen Convention For The Proteection Of Humn Rights And Fundamental Freedoms

ڕێککەوتننامەیەکە کە باس لەو ماف و ئازادییانە دەکا کە وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژئاوا بۆ هاوڵاتیەکانیان مسۆگەر کردووە. ماف و ئازادییەکانی کۆنڤانسیۆن بریتین لە: مافی ژیان و ئازادی، قەدەغەکردنی کۆیلایەتی و ژێردەستە بوون، ڕزگاربوون لەدەستبەسەرکردن، زیندانی کردن و دوورخستنەوەی لە خۆڕایی، مافی دادگاییکردنی دادپەروەرانە، ئازادی بیروڕا دەربڕین، ئازادی کۆڕو کۆبوونەوە (پێکهێنانی یەکیەتیەکان) و ئازادی ئایین. کۆنڤانسیۆن ئەم خاڵانە ناگرێتەوە:

دابینکردنی کۆمەڵایەتی، دامەزراندن (تعین بوون) یان ستانداردە بەرزەکانی ژیان (ئەم بوارانە لە ڕێککەوتننامەی ڕاگەیەنراوی کۆمەڵایەتیی ئەورووپا (١٩٦٠)دا باسکراون). ئەم کۆنڤانسیۆنە بۆ وەرگرتن و تاوتوێکردنی سکاڵاکانی پێشێل کردنی مافی مرۆڤ کە بە هۆی سکاڵای وڵاتانی ئەندام یان کەسەکانەوە تۆمار دەکرێ، کۆمیسیۆنی ئەورووپی مافی مرۆڤی دامەزراندووە. ئەم کۆنڤانسیۆنە هەروەها دادگای مافی مرۆڤی ئەورووپای دامەزراند. ژمارەی ئەندامانی کۆمیسیۆن بەقەد

رادەی ئەو وڵاتانەیە کە کۆنڤانسیۆنیان مۆر کردووە. ئەندامەکانی بۆ ماوەی ٦ ساڵ لە لایەن کومیتەی وەزیرەکانی ئەنجوومەنی ئەوروپا و بەپێی ئەو پێشنیارانەی کە دەستەکانی نوێنەرایەتیی نەتەوەیی دەیخەنە بەردەم کۆمەڵەی راوێژکاری ئەنجوومەنی ئەروپا، هەڵدەبژێردرێن. کۆنڤانسیۆن لە شێوەیەکی تایبەتی کەڵک وەردەگرێ، چوونکە زۆربەی ئەو وڵاتانەی کە کۆنڤانسیۆنیان مۆر کردووە، رێگایان بە کۆمەڵە تایبەتی و کەسەکان و وڵاتەکانێش داوە کە سکاڵاکانی خۆیان ئاراستە بکەن. کۆمیسیۆن لە پێڕاگەیشتن بە سکاڵاکان سەربەستە. واتە وڵاتێک نەک تەنیا دەبێ کۆنڤاسیۆنەکەی لە ناو خۆدا پەسند کردبێ، بەڵکوو دەبێ مافی کۆنڤانسیۆنیشی سەبارەت بە گوێ راگرتن لەو سکاڵایانەی کە لەدژی ئەو وڵاتە کراون پەسند بکا. بەو مەرجەی کە سکاڵاکە پێوەندی بە کۆمیسیۆنەوە هەبێ، کۆمیسیۆن لەم بارەوە لێکۆڵینەوە دەکا، بەو مەرجەی ئەو کەسە سکاڵاکەی بردبێتە دادگا نێوخۆییەکانی [بەلام لەوێ چارەسەر نەکرابێ یان چارەسەریان نەکردبێ.] لە حاڵێکدا کە کۆمیسیۆن نەتوانێ چارەسەری دوستانە بدۆزێتەوە، راپۆرت و پێشنیارەکان بۆ بریاری کۆتایی دەنێردرێتە کومیتەی وەزیرانی ئەنجومەنیی ئەوروپا. وڵاتانی ئەندامی کۆنڤانسیۆن لەوەدا سەربەستن کە دەسەڵاتی زۆرەملێی دادگای مافی مرۆڤی ئەورووپی لەسەر ئەو مەسەلانەی کە پێوەندیان بە راڤە کردن و کردەوەکانی کۆنڤاسیۆن هەیە، پەسند بکەن. کۆنڤاسیۆنی مافی مرۆڤی ئەورووپی لە ساڵی ١٩٥٠ و بەشداری ١٥ وەزیری دەرەوەی (ئەندامانی کۆمەڵگای ئەورووپا) ئەورووپا پەسند کراو لە ساڵی ١٩٥٣ەوە بریارەکانی جێبەجێ دەکرێن. ئێستاکە ٢١ وڵات ئەندامی کۆنڤانسیۆنن و چەند پرۆتۆکۆلی دیکەش خراوەتە سەر کۆنڤانسیۆنەکە.

کۆنڤاسیۆنی لۆما (١٩٧٥) — Lome Convention

بەو رێککەوتننامە دەگوترێ کە لە رێکەوتی ٢٨ی شوباتی ١٩٧٥ لە نێوان کۆمەڵگای ئابووری ئەوروپا (EEC)و ٤٦ وڵاتی لە حاڵی پەرەسەندن لە لۆما ناوەندی وڵاتی توگۆدا پێکهات. بە پێی ئەم کۆنڤاسیۆنە کۆمەڵگای ئابووری ئەوروپا بەڵێنیدا تا یارمەتی و سەرمایەگوزارییەکانی خۆی بداتە وڵاتانی لە حاڵی پەرەسەندندا تاکوو ئەوانیش دەستیان بە بازارەکانی کۆمەڵگای ئابووری ئەورووپا رابگا.

کۆنڤانسیۆنی قەدەغە کردنی چەک و چۆڵە کیمیاوییەکان

Convention On The Prohibition Of Chemiecal Weapons

ئەم کۆنڤاسیۆنە پێشەکیەک، ٢٤ مادده و ٣ دەقی نووسراوی هەیە کە پاشکۆکانی ئەم کۆنڤانسیۆنەش، بە دەقی سەرەکیی کۆنڤانسیۆن دێنە ئەژمار. سکرتێری نەتەوەیەکگرتووەکان، پارێزەری بەرژەوەندییەکانی کۆنڤانسیۆنە. ئامادەکردن و دارشتنی ئەم کۆنڤانسیۆنە نزیکەی ٢٤ ساڵی خایاند و وتووێژەکانی دارشتنی ئەم کۆنڤاسیۆنە لە مانگی حوزیرانی ١٩٩٢ لە کۆنفرانسی چەک داماڵیندا کۆتاییان پێهات و پاشان لە بریارنامەیەکدا لە کۆبوونەوەی چل وحەوتی کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکاندا بە تێکرای دەنگەکان پەسند کرا.

١_ ئامانجی ئەم کۆنڤاسیۆنە پێش گرتن بە بەرهەمهێنان، کەڵەکەکردن، کەڵک وەرگرتن و پەرەپێدانی چەک و چۆڵە کیمیاییەکانە. لە ناوبردنی هەموو چەک و چۆڵە کیمیاییەکان و دامەزراوەکانی بەرهەمهێنی ئەم چەک چۆڵانە لە ماوەی دە ساڵدا و چاوەدێری کردن بەسەر چالاکیە کیمیاییەکانی ولاتان بە بێ ئەوەی زیان بەپەرە پێدانی تەکنیکی و تەکنەلۆجیای ولاتان بگەیەنێ ورێنوێنی کردنی هەوڵەکانی ئەم ولاتانە بە ئاراستەیەکی ئاشتیخوازانەدا، لە ئامانجەکانی دیکەی ئەم کۆنڤانسیۆنەیە.

پرۆتۆکولی ١٩٢٥ی ژنێف تەنیا کەڵک وەرگرتن لە چەک و چۆڵە کیمیاییەکانی قەدەغە دەکرد و کۆنڤانسیۆنی میکرۆبی ١٩٧٢ش، سیستەمێکی چاوەدێری کردن، و پشکنینی نەبوو.

٢_ بە پێی ماددەی یەکی کۆنڤانسیۆن، ولاتەکان بەڵێن دەدەن لە ژێر کاریگەری هیچ بارودۆخێکدا لە پەرەپێدان، بەرهەمهێنان، کەڵەکەکردن و کەڵک وەرگرتنی چەک و چۆڵە کیمیاییەکان (چ لە ناخۆ و دەرەوەی ولاتی خۆیان دا) خۆبپوێرن. جگە لەمە هەر بە پێی ئەم ماددەیە، کەڵک وەرگرتن لە ماددە کیمیاییەکانی دژەشۆرشیش قەدەغە کرا.

٣_ بە پێی ماددەی سێ، هەموو ولاتانی ئەندام، بەڵێن دەدەن لە ماوەی کەمتر لەو ٣٠ رۆژەی کە دەبێ بریارەکانی کۆنڤانسیۆن جێبەجێ بکرێن، چەک و چۆڵە کیمیایی یان دامەزراوەکانی بەرهەمهێنی ئەم ماددانە لە ناوەوەو لە دەرەوەی بازنەی دەسەڵاتی خۆیان، نیوەرۆکی هەوڵ و

مەودای چالاکیی پیشەسازییە کیمیایی و دامەزراوەکانی ژێر کۆنترۆڵی خۆیان و گەڵاڵەی رووخاندنی ئەم دامەزراوانە بدەنە ریکخراوی کۆنڤانسیۆن. ئاشکرایە کە وەڵامی ئەرێ یان نا، بەم پرسیارانە لە لایەن هەر ولاتیکەوە پێویستی بە بانکێکی زانیاری دەولەمەند هەیە کە بەپێی ماددەی حەوت سپێردراوەتە بەرپرسانی هەروڵاتێک.

٤ــ ئەم کۆنڤانسیۆنە خاوەنی بنچینەگەلی توندوتۆڵی پشکنینە. پشکنینی دیاریکراو و پشکنینی لەناکاو بە شێوەی جیاواز جێبەجێ دەبن. پشکنینی لەناکاو (Challenge Inspection) گرنگترین جۆری پشکنینە کە لەم کۆنڤانسیۆنەدا باسی لێکراوە. کە لە ماوەیەکی کەم و لەهەر شوێنێکی وڵاتی تاوانبار بە بێ ئەوەی ئەم وڵاتە مافی نارەزایەتیی دەربڕینی هەبێ، جێبەجێ دەبێ. بەپێی یاساکانی پشکنینی لەناکاو، هەرکاتێک وڵاتی "الف" وڵاتی "ب"ی بەوە تاوانبار کرد کە چەک و چۆڵی کیمیایی هەیە یان کەڵکی لێ وەرگرتووە، پشکینەرانی کۆنڤانسیۆن لە ماوەی ١٢ کاتژمێردا لە شوێنی هاتنە ناوەوە کە ئەو وڵاتە لەو بەپێش بە ئاگاداری سکرتاریای کۆنڤانسیۆنی گەیاندوە، دەچنە شوێنی پشکنینەکە. ئەم پشکنینانە لە جۆری خۆیاندا بێ وێنەن و بۆ یەکەمجار تەنیا لەم کۆنڤانسیۆنەدا گونجێنراون.

٥ــ سەرەڕای ئەم پشکنین و بەڵێنە روونانە، جێبەجێکردنی کۆنڤانسیۆکە نابێ زیان بە هەوڵە ئاشتیخوازنەکانی وڵاتان و پەرەپێدانی تەکنەلۆجیا و ئاڵوگۆری سەربەستانەی ماددە کیمیاییەکان بگەیەنێ. بە پێی ماددەی ٦ و پاشکۆکان، وڵاتان دەبێ بە شێوەی شیاو و پێویست هەوڵە ئاشتیخوازانەکانی خۆیان لەم پێوەندییەدا بسەلمێنن کە بەسەردانە دیاریکراوەکان راستی هەوڵە ئاشتی خوازانەکان دەسەلمێنرێ.

٦ــ فرۆشتنی زیاتر لە نۆ ماددە کە بە پێی سێ خشتە دیاریکراون، لەگەڵ ٤٥ ماددەی کیمیایی دیکەدا لە لایەن " گرووپی ئوستراليا" وە بە وڵاتانی جیهانی سێهەم قەدەغە کراوە. سەرەڕای هەوڵی زۆری وڵاتانی جیهانی سێهەم لە ماوەی وتووێژەکاندا، ماددەی ١١ی کۆنڤانسیۆن کە باس لە پەرەپێدانی ئابووری و تەکنیککی دەکا، لە دوای جێبەجێکردنی کۆنڤانسیۆنیش، وڵاتانی گرووپی ئوستراليا ناچار ناکات کە گەمارۆ بازرگانیە بێ بنەماکانی خۆیان لە سەر وڵاتانی جیهانی سێهەم هەڵگرن. ئەگەر چی ئەم گرووپە لە مانگی ئابی ١٩٩٢دا راگەیەنراوێکی دەرکرد

کە لە دوای جێبەجێکردنی کۆنڤانسیۆن، گەمارۆ بازرگانیەکان هەڵ دەگیرێن. بەواتایەکی روونتر، گەمارۆ بازرگانیەکان زیاتر زیان بە وڵاتانی جیهانی سێهەم دەگەیەنن کە ئەم ماددانە لەو وڵاتانی گرووپی ئوسترالیا دەکڕن. بۆیە ئەگەر پیشەسازیەکانی وڵاتانی جیهان سێهەم ببنە ئەندامی ئەم کۆنڤانسیۆنە، کەمتر تووشی پاڵە پەستۆو ئاستەنگ دەبنەو گەشەش دەکەن. بەڵام دەبێ پیشەسازیەکانی خۆیان لەگەڵ پشکنینەکانی کۆنڤانسیۆندا بگونجێنن.

٧_ بە پێی ماددەی ١٢ی کۆنڤانسیۆن بۆ ئەو وڵاتە لادەروسەربزێوانەی کە گوێ نادەنە پێشنیارەکانی ئەنجوومەنی بەڕێوەبەری بۆ چاکسازی، ئەو رەوشەی کە دەبێتە هۆی پێشێل کردنی کۆنڤانسیۆنەکە، سێ قۆناغی سزادان پێش بینی کراوە کە بریتین لە:

١_بەرتەسککردنەوە وراگرتنی ئەو ماف وئیمتیازانەی کە کۆنڤانسیۆن بە وڵاتانی ئەندامی داوە.

٢_ هەوڵی بەکۆمەڵ بە پێی رێوو شوێنەکانی یاسای نێودەوڵەتیی لە دژی وڵاتی تاوانبار .

٣_ ناردنی کێشەکە بۆ ئەنجوومەنی ئاسایش لە هەلومەرجی قەیراناویدا.

بەخشینی دەسەڵاتی سزادان بە رێکخراوی کۆنڤانسیۆن، شتێکی نوێیە لە یاسا نێودەوڵەتیەکانی رێکەوتننامەکاندا، کە تەنیا بەم شێوە لەم کۆنڤانسیۆنەدا لەبەرچاو گیراون و رێکخراوە نێودەوڵەتیەکانی دیکەی وەکوو: رێکخراوی نێودەوڵەتیی وزەی ئەتۆمی، ئەم دەسەڵاتەیان نیە و ئەنجوومەنی ئاسایش سەبارەت بەم مەسەلە بڕیاردەدا.

کۆنڤانسیۆنی ڤیەننا سەبارەت بە پێوەندیە دیپلۆماسیەکان (١٩٦١)

Vienna Convention On Diphomatic Relations (١٩٦١)

کۆنڤانسیۆنی ڤیەننا، لە پاش کۆنفرانسێکی رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان لە ساڵی ١٩٦١دا، پێکهات. لەو کۆنفرانسەدا، ٨١ وڵات بەشدار بوون هەتا سەبارەت بە پێوەندیە دیپلۆماسیەکان واتە، ئەرکە دیپلۆماسیەکان، دەستنیشانکردن، قبووڵ کردن و پلەی سەرۆکی بەڕێوبەری ئەرکەکان، دەست پێشخەری، پچڕانی پێوەندیە دیپلۆماسیەکان....و هتد، رێووشوێن و یاسا دابڕێژن. ئەم کۆنڤانسیۆنە بە پێی رەشنووسی ئامادەکراوی کۆمیسیۆنی یاسای نێودەوڵەتیی

دارێژرا بوو. هەوڵەکانی کۆمیسیۆن بۆ دارشتنی کۆنڤانسیۆن سەرکەوتوون بوون، چوونکە دەرئەنجامەکان رەنگدانەوەی یاسا عورفی و رەوتە جێگیرەکانی وڵاتان بوون، ئەگەرچی لە هێندێک بواردا کۆنڤانسیۆن یاسای نوێ و بەرتەسک تری سەبارەت بە پارێزراوییە دیپلۆماتیەکان دارشت. سەرەڕای ئەوەی کە دیپلۆماتەکان و خێزانەکانیان پارێزراوی سزایی و شارستانی وڵاتی خۆیان هەیە، بەڵام ئەو پارێزراوییە ئەو بوارە بازرگانیی و پیشەییانە ناگرێتەوە کە پێوەندییان بە ئەرکی رەسمیی دیپلۆماتەوە نیە. هەروەها فەرمانبەرە ئیداری و تەکنیکیەکان پارێزراوی تەواو هاوشێوەی دیپلۆماتیان نیە، و یاسای سزاو شارستانی وڵاتی خانەخۆی تەنیا لە بوارانەدا پشتیوانیان لێدەکا کە رەسمین. ئەم کۆنڤانسیۆنە هەروەها بوارەکانی: بەخشراو بوون لە جۆرەجیاوازەکانی باج، گواستنەوە سەفەرکردن، پێوەندییەکان (نووسراوەو...هتد)، گومرک، کەرەسەکانی ناومال و پەرنەوەو ترانزیتی دیپلۆمات لە وڵاتانی سێهەم و هەڵنەکوتانەسەر شوێنی بەرێوەبردنی ئەرکی دیپلۆمات (کەرەسەکانی ناومالْ، سامان، سەیارەو بەڵگەنامەکان) لە خۆدەگرێ. ئەم کۆنڤانسیۆنە لە ساڵی ١٩٦٤ەوە جێبەجێ دەبێ.

کوکتێل مولۆتۆف — *Molotov Cocktail*

ئەم زاراوە لە نێوی ڤیاچێسلاو مولوتۆف (١٩٨٦_ ١٨٩٠)، وەزیری بە ناوبانگی دەرەوەی یەکیەتیی سۆڤیەت لە سەردەمی شەڕی دووهەمی جیهانی، وەرگیراوە و بەو بۆمبە ساکارە بەنزینیە دەگوترا کە پارتیزانەکان لە دژی هێزەکانی ئەڵمانیای نازی لە بەرەکانی رووسیا و بالکاندا، کەڵکیان لێوەردەگرت.

کۆنڤانسیۆنی ڤیەننا سەبارەت بە پێوەندییە کۆنسولیەکان (١٩٦٣)

Vienna Convention On Consular Relations (١٩٥٣)

ئاکامی یەکێک لە کۆنفرانسەکانی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانە کە لە ساڵی ١٩٦٣ و بەشداری ٩٢ وڵات لە ڤیەننا، بەمەبەستی دارشتنی یاسا سەبارەت بە ئەرکەکان، ماف و ئیمتیاز و پارێزراوییە کۆنسۆلیەکان پێکهات. بنەمای کاری ئەم کۆنفرانسە، بەپێی رەشنووسی

ئامادەکراوی کۆنسولی بوو. وەکوو: پارێزراوی لە دەستبەسەرکردن، تاکاتی دادگاییکردن (جگەلە تاوانە قورسەکان)؛ پارێزراوی لە قۆڵبەست کردن تا کاتی دەرچوونی بریاری کۆتایی، ئازادی سەفەرکردن و نامەناردن (هەرنووسراوەیەکی دیکە)، ئازادی بینین و سەردانی ئەوهاووڵاتیانەی کە خەڵکی وڵاتی کۆنسولن و لە بەندیخانەی وڵاتی خانەخوێدا گیراون و پارێزراوی لە سەلاحییەتی ئەو کێشانەی بە هۆی ئەرکە کۆنسولیەکان دێنە ئاراوە، جگە لەمە نابێ هێرش بکرێتە سەر کۆنسولخانەکان و (ئەو شوێنانەش کە سەربە کونسۆلخانەن) و بەڵگەنامەکانیان. ئەم کۆنڤانسیۆنە لە ساڵی ١٩٧٦ەوە جێبەجێ دەبێ.

کۆنڤانسیۆنی ڤیەننا سەبارەت بە نوێنەرایەتیی وڵاتان، لە پێوەندییەکانیان لەگەڵ ئەو ڕێکخراوە نێودەوڵەتیانەی کە تایبەتمەندیی جیهانیان هەیە(١٩٧٥).

Vienna Convention On The Representation Of States In Their Relations With International Organiziation Of a Universal Characte r(١٩٧٥)

نموونەکانی پێکهاتنی ئەم کۆنڤانسیۆنە، کۆنڤانسیۆنی ڤیەننا سەبارەت بە پێوەندییە دیپلۆماسیەکان (١٩٦١) وکۆمیسیۆنی یاسای نێودەوڵەتی (I LC) بوون. ئەو نوێنەرایەتی، ڕاسپاردە و بەرێوەبەرانە دەگرێتەوە کە وڵاتان دەیانێرنە ڕێکخراوە کۆنفرانسە نێودەوڵەتی و جیهانیەکان. ئەم کەسانەش وەکوو دیپلۆماتەکان مافی پارێزراوبوونی سیاسیان هەیە کە بە پێی کۆنڤانسیۆنی ١٩٦١ پێیان بەخشراوە. لە ڕاستیدا ئەم پارێزراوییانە لەو حاڵانە کە لە کۆنڤانسیۆنی ١٩٦١ دا ئاماژەیان پێکراوە بەربلاوترن. چوونکە پارێزراوییەکی زۆرتر بۆ فەرمانبەران پێک دێنن.

کۆنڤانسیۆنی فڕۆکە ڕفاندنی لاهە (١٩٧٠)

The Hague Air Hijacking Convention (١٩٦٥)

کۆنڤانسیۆنێکی چەندلایەنەیە کە لە لایەن ڕێکخراوی ئیکائۆ (ڕێکخراوی فڕۆکەوانی نێودەوڵەتیی) بەمەبەستی کۆتاییهێنان بە دەستبەسەرداگرتنی فڕۆکە مەدەنیەکان دارێژراوە و ١٣٠ وڵات مۆریان کردووە. کۆنڤانسیۆنی فڕۆکەرفاندنی لاهە ڕێککەوتننامەیەکی گرنگی نێودەوڵتیە کە

چوارچێوەی یاسایی رووبەرووبوونەوە لەگەڵ دەستبەسەرداگرتنی فڕۆکەی لە حاڵی فڕیندا دیاری دەکا. کۆنڤانسیۆن بەبێ ئاماژەکردن بە" فڕۆکە رفاندن "؛ ئەم تاوانەی پێناسە کردووەو هەموو ئەو وڵاتانەی کە ئەم رێککەوتننامەیان مۆر کردووە، ناچار دەکا بە توندترین شێوە، سزا بۆ ئەم تاوانە ببڕنەوە و هەر وڵاتێکی ئەندامی کۆنڤانسیۆنیش دەبێ بۆ سەلماندنی دەسەڵاتی خۆی لەسەر تاوانی فڕۆکە رفاندن، ئەم تاوانە بخاتە ناو یاسای سزاکانی خۆیەوە. دەوڵەتەکان لەم حاڵەتانەدا دەتوانن کەسی رفێنەر سزا بدەن:

١ـ ئەگەر تاوانەکە لە ناو فڕۆکەی تۆماری کراوی ئەووڵاتەدا کرابێ کە کۆنڤانسیۆنەکەی مۆر کردووە.

٢ـ نیشتنەوەی فڕۆکە لەیەکێک لەو وڵاتانەی کە ئەم کۆنڤانسیۆنەیان مۆر کردووە.(بەپێی یەکێک لە بەندەکانی کۆنڤانسیۆن کە رێگا بە گرتنی فڕۆکە رفێن دەدا)

٣ـ ئەگەر تاوانەکە لە فڕۆکەی بە کرێدراوی ئەو وڵاتەدا کرا و ئەو کەسەی فڕۆکەکەشی بە کرێ گرتووە شوێنی سەرەکی بازرگانی و نیشتەجێ بوونی بەردەوامیشی لەو وڵاتەدا بێ. هەموو ئەو وڵاتانەی کە کۆنڤانسیۆن مۆر کردووە، دەبێ فڕۆکەرفێنەکان بگرن، بە بێ گوێدانە ئەوەی کە ئایا فڕۆکە رفاندنەکە لەو وڵاتەدا کراوە یان نا و، لەبنەڕەتدا دەبێ بەبێ سەرنجدانە ئەوەی کە بۆچی فڕۆکەکە رفێنراوە، فڕۆکەرفێنەکان بگیرێن.

کو ـ کلۆکس ـ کلان — *Ku – Klux – Klan (K.K.K)*

کۆمەڵێکی نهێنیی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بوو کە بە تایبەتی لە دژی رەش پێستەکان، ودوایە کاتۆلیک جوولەکە و بیانیەکان لەو وڵاتەدا، رادەوستا. ئەم رێکخراوە لە سەرەتادا لە باشووری ئەمەریکا و لە دوای شەڕێنوخۆییەکانی ئەم وڵاتە بەمەبەستی پێشگرتن بە پێشکەوتنی کۆیلە رزگار بووەکان پێکهات .

ئەگەرچی رێکخراوی Ku – Klux – Klan لە ساڵی ١٨٦٩دا بەرەسمیی قەدەغە کراو هەڵوەشایەوە، بەڵام کۆنگرە دوایە ناچار بوو یاسای تایبەتی لە دژی ئەم رێکخراوە پەسند بکا.

ئەندامانی ئەم ڕێکخستنە تێدەکۆشان هەوڵەکانیان زیاتر توندوتیژانە بێ و نەیارەکانیان زیاتر بترسێنن، تەنانەت لە دوای شەڕی یەکەمیی جهانیشدا هەروا بەردەوام خەریکی تێکۆشان بوون.

نیشانەکەیان " خاچی ئاورین " بوو کە لەسەر زۆربەی شوێنەکانی ئەمەریکا دا بەرچاو دەکەوت. دەزگای F.B.I بە ڕێبەرایەتیی ئیدگار هوور ڕۆڵێکی کاریگەری لە بەرتەسک کردنەوەی تێکۆشانی ئەم ڕێکخراوەدا هەبوو.

لە دوای پەسندکردنی یاسای نەمانی هەڵاواردنی ڕەگەزی لە قوتابخانەکانی ئەمەریکادا (١٩٥٤)، کو ـ کلۆکس ـ کلانەکان هەروا درێژەیان بە تێکۆشانی خۆیاندا و لە ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٥٥دا ناوی " ئەنجوومەنی هاوڵاتیە سپیەکان" ڕۆڵێکی گرنگیان هەبوو. لە دەیەی ١٩٦٠دا، ڕادەی دژایەتیی خۆیان لەگەڵ ڕەش پێستەکان زۆرتر کرد وتەنانەت هەڕەشەشیان لەو سپی پیستانە دەکرد کە لەگەڵ بزووتنەوەی مافە مەدەنیەکاندا هاوکاریان دەکرد و هێندێکیشیان لێ تیرۆر کردن. لەم ساڵانەی دواییدا سەرەڕای تەشەنەکردنی زیاتری کو ـ کلۆکس ـ کلانەکان لەناو کۆڕوکۆمەڵەکانی ئەمەریکا و بەتایبەتی لە قوتابخانەکاندا، گرووپ گەلێکیان بە نێوی " ڕاستی نوێ" پێکهێناوە، بەڵام وەکوو جاران ناتوانن بە شێوەی ڕاستەوخۆلەگەڵ هێزی "ڕەش پێستەکان "دا دژایەتیی بکەن.

کۆم سۆمۆل — *Komsomol*

زاراوەیەکی ڕووسیە کورتکراوەی Komunisticheski Soyuz Molodezkiیە.

کۆم سۆمۆڵ " یەکیەتیی لاوانی کۆمۆنیست" ە. ئەم ڕێکخستنە لە ڕاستیدا ڕێکخراوی لاوانی حیزبی کۆمۆنیستی یەکیەتیی سۆڤیەتی سوسیالیستی بوو.

کیبۆتس — *Kibboutz*

وشەیەکی عیبریە بە واتای "کۆ"یە. کیبۆتس یەکەمین گوندەکانی ئیسرائیل بوون کە کۆچبەرە بێکارە جووەکان لەم گوندانەدا نیشتەجێ دەکران و زەوی زارە بێ کەڵکەکانیان ئاوەدان دەکردەوە و دەیان کێلاَن. لە ساڵی ١٩٢٧دا پێڕەوی ئەم گوندە هاوبەشانە دارێژرا. کیبۆتسەکان، کۆمەڵگا کشتووکاڵیە تایبەتیەکانن کە لەسەر بنەمای دێموکراسی ڕێکخراون. ژیانی ماددی ئەم

کۆمەڵگایانە بە شێوەی ڕەها بەکۆمەڵ و بەهاوبەشی بەڕێوەدەچن. هەموو کەسێکی ساغ و پێگەیشتوو(گەورە) دەبێ کاربکا. ئەم کۆمەڵگایانە ئاگاداری لە مناڵ و پیر و نەقوستانەکان دەکەن. خۆراک، پێویستیە سەرەتایی و بنەڕەتیەکانی ژیان دەبێ بە شێوەی هاوبەش بێ. کەرەسە بەکاربەریەکان بە پێی پێویستی دابەش بکرێن، حەقدەستێک.لە ئارادانە بێ. منالەکان بەکۆمەڵ و بەپێی شێوازە پەروەردەییە نوێکان و لە شوێنیکدا گەورە بکرێن. هەموو کیبۆتسەکان بەپێی بیروبرواکانیان لە ناو ٥ یەکیەتیی یان فیدراسیۆندا ڕێکخراون (کرێکاری، لیبرال، ئاینی، و دووبۆچوونی مارکسیش). ئەم سیستەمە لە سیستەمی کەلخووزی یەکیەتیی سۆڤیەت وەرگیراوە.

کۆنکۆرد *Condcorde*

دەتوانین کۆنکۆرد بە ئیرادە و ویستی گرووپێک سەبارەت بەئامانجێکی هاوبەش یان سەبارەت بە ڕوانگەو بیروبۆچوونێک پێناسە بکەین. یان دەتوانین بڵێین کۆنکۆرد کۆک بوون لە سەر ئامانجێکی هاوبەشی گشتیە (ئاشتی، دادپەروەری و هەماهەنگیی). لە ولاتێکدا کە ئامانجێکی دیاریکراو بە سەر خەلک دا دەسەپێ، کۆنکۆرد ساناتر پێکدێ و، ئەمەش پێوەندی بەوەوە هەیە کە بزانین نێوەرۆکی ئەو ئامانجە چیە. ئاشتی و ئارامی ناو ولاتێک لە ڕێگای هاوسەنگی ڕێکخراوەیی و هەماهەنگیی کۆمەلگا وەدەست دێ کە هەرکەس (ئاغاو ڕەشایی و فەرماندە و...هتد) لەو کومەلگایەدا لە شوێنی خویدا بێ، بە جۆرێک کە ببێتە هۆی بەردەوامی و مانەوەی حکومەت. لەو کاتانەدا کە شەڕی نێوخۆیی و شەڕی ئاینی زیاتر لە شەڕی دەرەوە، دەبێتە هۆی لێکترازان و دوورکەوتنەوەی کۆمەڵگا ، لەم حاڵەتانەدا نابێ چاوەڕوانی یەکگرتوویی لە تاکەکانی کۆمەڵگا بکەین. لەم حاڵەتانەدا ئاین یان ڕێبازێکی ئەخلاقی، زیاتر تاکەکان ڕێک دەخا و ئاسایشی دەروونی تاکەکان دابین دەکا.

کۆنترۆڵ *Containment*

یەکێک لە بنەماکانی سیاسەتی دەرەوەی ئەمەریکا بۆ پێشگرتن لە تەشەنەکردنی کۆمۆنیزم لە جیهان و داگیرکاری یەکیەتیی سۆڤیەت بوو. تیۆری "کۆنترۆڵ" لە دوو قۆناغی بەرنامەی هاوکاریکردنی تورکیا ویۆناندا جێبەجێ کرا(١٩٤٧). قۆناغی یەکەم لە تیۆری ترۆمێندا دەرکەوت کە پێشی بە بەبلاوتر بوونی سنووری جوگرافی سۆڤیەت دەگرت . لە قۆناغی دووهەمدا ئەمەریکا ئەو مافەی بە خۆی دەدا کە لە هەر شوێن و ساتێکدا کە بیهەوێ، پێش بە تەشە نەکردنی کۆمۆنیزم بگرێ.

Dnal Containment — کۆنترۆڵی دوو لایەنە

یەکێک لە ستراتیژییەکانی ئەمەریکا لە بەرامبەر ئێران و عێراقدا بوو. ئەمەریکا دەیهەویست لە رێگای ئەم ستراتیژییەوە، ئەم دوو وڵاتە کۆنترۆڵ بکا و تەریکیان بکاتەوە. دژایەتی ئێران لەگەڵ پرۆسەی وتوویژی عەرەبەکان و ئیسرائیل لە کۆنفرانسی مەدرید لە دەیەی ٩٠دا و قووڵبوونەی دوژمنایەتیی ئەمەریکا [بە هۆی فشارەکانی ئیسرائیل] و هەروەها هێرشی عێراق بۆ سەر کوێت و کەوتنە مەترسی بەرژەوەندییەکانی ئیسرائیل لە لایەن عێراقەوە لە کۆتاییەکانی ئایاری ١٩٩٣، بوونە هۆی هاتنە ئارای سیاسەتی کۆنترۆڵی دوولایەنە. بەڵام بە بڕوای ئەمەریکیەکان ئەم سیاسەتە تەنیا لە سەر عێراق جێبەجێ دەکرا بۆیە سیاسەتێکی هاوسەنگ لە بەرامبەر ئەم دوو وڵاتەدا جێبەجێ نەدەبوو. لاسەنگیەکە بەلای ئێران دا، بوو بە هۆی ئەوەی کە ئەمەریکا لەساڵی ١٩٩٥دا بە تەواوەتیی ئەم سیاسەتە جێبەجێ بکا. بۆیە کلینتۆن لە بەرنامەی کاری ژمارە١٢٩٥٧، سەرۆک کۆماری لە رێکەوتی ١٨ ئازاری ١٩٩٥دا، هۆکاری گەمارۆدانی ئێرانی بەم شێوەیە راگەیاند: "ئێران هەڕەشەیەکی گەورە لەسەر ئاسایشی نیشتمانی، سیاسەتی دەرەوە و ئابووری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکایە" . لەم ئاراستەدا، کلینتۆن ئاماژەی بەسێ هۆکار کرد:

١ـ کردەوە تیرۆریستەکانی ئێران کە هەڕەشەن لە ئاسایش و ئاشتیی گەلانی جیهان دەکەن.

٢ـ ستراتیژیی پشتیوانیکردنی ئێران لە "تیرۆریزمی نێودەوڵەتیی" بۆوێنە پشتیوانیکردن لەو کردەوانەی کە ئاشتی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست دەخەنە مەترسیەوە.

٣ـ هەوڵی ئێران بۆ دەستراگەیشتن بە چەک و چۆلە کۆمەڵکوژەکان.

مارتین ئیندیک، وێرای دووپاتکردنەوەی ئەو خاڵانە، ئاماژەی بە چەند هۆکاری دیکەش کرد:

١ـهەوڵی ئێران بۆ دەستڕاگەیشتن بە توانایی هێرش بردن لە بواری چەک و چۆڵە ئاساییەکان بە مەبەستی ترساندنی دراوسێکانی خۆی

٢ـمافی مرۆڤ و دیموکراسی.

بەرپرسانی ئەمەریکا پێیانوابوو کە هەوڵەکانی ئێران بەرژەوەندییە بنەڕەتیەکانی ئەمەریکا لە ناوچەدا دەخاتە مەترسیەوە. بەرژەوەندییەکانی ئەمەریکا لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بریتین لە :

١ـ سەرکەوتن لە پرۆسەی ئاشتی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا کە گرنگترین مەبەستی دەوڵەتیی کلینتۆنە.

٢ـ ئاسایشی دۆستان و هاوپەیمانانی ئەمەریکا بە تایبەتی لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا.

٣ـ پەرەپێدانی دیموکراسی و بازاڕە ئازادەکان، لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستی ئارام، سەقامگرتوو و خوازیاری پاراستنی بەرژەوەندییە بنەڕەتیەکانی ئەمەریکا لە کەنداوی فارس دا.

بەگشتی چوار ڕوانگەی جیاواز سەبارەت بە سیاسەتی کۆنترۆڵی دوو لایەنە لە ئارادایە:

ڕوانگەی یەکەم : سیاسەتی کۆنترۆڵ بە "سەرکەوتوو" دەزانێ.

ڕوانگەی دووهەم: سیاسەتی کۆنترۆڵ بە "دۆڕاو" دەزانێ.

ڕوانگەی سێهەم: بە "هەڵە"ی دەزانێ. وچوارەمین ڕوانگەش : باسی دۆڕان و سەرکەوتن ناکا، و سیاسەتی کۆنترۆڵ بە " سیاسەتێکی شێلگیر" دادەنێ.

کۆنڤانسیۆنی مافی سیاسیی ژنان

Convention On Political Rights of Women

کۆمەڵەی گشتیی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان (un) لە ڕێکەوتی ٢٠ی کانوونی یەکەمی ١٩٥٢دا، کۆنڤانسیۆنی مافی سیاسی ژنانی پەسند کرد. بەپێی ئەم کۆنڤانسیۆنە دەوڵەتانی ئەندامیی un بۆ پشتیوانیکردن لە ماددەکانی پێرەوپرۆگرامی un و ڕاگەیەنراوی جیهانیی مافی مرۆڤ، بەڵێن دەدەن کە بڕوایان بە مافی یەکسانیی سیاسی ژنان لەگەڵ پیاواندا هەبێ. بەپێی

نیوەرۆکی ئەم کۆنڤانسیۆنە، ژنان بەبێ جیاوازیدانان، وەکوو پیاوان مافی یەکسانیی هەڵبژاردن، هەڵبژێردران، گەیشتن بە پۆستە گشتیەکان و بەڕیوەبردنی ئەرکە گشتیەکان دەبێ.

کۆنڤانسیۆنی قەدەغەکردنی هەڵاواردن لە پەروەردەدا
Convention Against Discrimination In Edacntion

لە ساڵی ۱۹٦۰دا کۆنفرانسی گشتیی یۆنسکۆ ئەم کۆنڤانسیۆنەی پەسند کرد. دەوڵەتانی ئەندامیی ئەم کۆنڤانسیۆنە بەڵێنیان داوە هەموو ئەو و ڕێوشوێنانە هەڵوەشێنێتەوە کە دەبنە هۆی جیاوازی دانان لە پەروەردەدا.

کێشەی کشمیر — Kashmir Question

هەرێمی جامۆوکشمیر لە باکووری پەنجاب دا هەڵکەوتووە و لەگەڵ هیند، پاکستان و تەبەت لە ڕۆژهەڵات و ئەفغانستان لە ڕۆژئاوا و ویلایەتی سینگ کیانگی چین و تاجیکستاندا هاوسنوورە. پانتایی ئەم وڵاتە۲۲۲/۲۳٦ کیلۆمەتری دوو جایە.

لە دوای دابەشبوونی هیند لە ساڵی ۱۹٤۷دا، هەرێمی، کشمیر سەرپشک کرا لەوەی کە بچێتە پاڵ هیند یان بچێتە پاڵ پاکستانەوە. مەهاراجای کشمیر (میرنشین) کە بۆخۆی هیندوو بوو، ڕایگەیاند کە کشمیر دەچێتە پاڵ هیندستانەوە. دەوڵەتی پاکستان دژی ئەم هەڵوێستەی مهاراجای کشمیر ڕاوەستا، چوونکە زۆرینەی خەڵکی کشمیر موسڵمان بوون. بۆیە ئەمە بوو بە هۆی گرژی و ئالۆزی لە نێوان هیندووەکان و موسڵمانەکاندا. لەپاش ئەوەدا ماهاراجای کشمیر لە تشرینی یەکەمیی ۱۹٤۷دا، بەرەسمیی داوای لە هیندوستان کرد کە ئەم ویلایەتە ببێتە ویلایەتێکی هیندوستان. هیندوستان بەتەنگ داواکەی ماهاراجاوە هات بەومەرجە دوای هێور بوونەوەی بارودۆخی کشمیر، مەسەلەی چارەنووسی ئەم هەرێمە بخرێتە بەر ریفراندۆمەوە. هێزە سەربازییەکانی هیندوستان وێڕای سەرکوتکردنی ئەوکەسانەی کە دژایەتیان لەگەڵ ئەوەدا دەکرد کە کشمیر ببێتە بەشێک لە هیندوستان، بەشی گەورەی ناوچەی ناوەڕاست و باکووریی ئەم هەرێمەیان خستە ژێر کۆنترۆڵی خۆیانەوە. لەلایەکی دیکەوە لە تشرینی یەکەمیی ۱۹٤۷دا،

حکومەتێک بە نێوی حکوومەتیی ئازادیی کشمیر بە پشتیوانی پاکستان لە کشمیردا پێکهات و بەشێک لە ناوچەکانی رۆژئاواو باشووری رۆژئاوای خستە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە.

لەسەرەتاکانی ١٩٤٨دا، دەوڵەتی هیند ئەنجوومەنیی ئاسایشی UNی ئاگادار کردەوە کە ئاسایش و ئارامیی کشمیر بە هۆی هێرشی هۆزەکانی سەر سنوورەوە کەوتۆتە مەترسیەوە و پاکستانی بەم کارە تاوانبار کرد. پاکستان وێڕای رەتکردنەوەی ئەم تاوانە، چوونە پاڵی کشمیری بە هیندوستان، بە نایاسایی دانا و لە دژی هیندوستان، سکاڵانامەیەکی ئاراستەی UN کرد. ئەنجوومەنیی ئاسایش لە دوای تاوتوێکردنی کێشەکە، کۆمیسیۆنێکی بە نێوی کۆمیسیۆنی UN بۆ هیندو پاکستان پێکهێنا. ئەندامانی ئەم کۆمیسیۆنە لە نوێنەرانی چیلسلۆڤاکیا، ئەرژەنتین، ئەمەریکا و بەلجیکا پێکهاتبوون. کۆمیسیۆن داوای لە دوو دوەڵەتەکە کرد بڕیاری ئاگربەس بە هێزەکانی خۆیان بدەن. ئەومەرجانەی کە کۆمیسیۆن دیاری کردبوون، لەلایەن پاکستان و هیندوستانەوە پەسند کران و هەوڵەکانی کۆمیسیۆن هیچیان لێ شین نەبۆوە.

لەو کاتەوە کێشەی کشمیر چەند جار لە unدا هاتۆتە گۆڕێ و چەند بڕیارنامەش سەبارەت بە کێشەی کشمیر دەرچوون، بەڵام کێشەکە هەروا بەچارەسەرنەکراوی ماوەتەوە. لەم نێوەدا شێخ.عەبدوللا، سەرۆک وەزیری پێشووی کشمیر کە بۆ ماوەی ١٢ ساڵ لە هیندوستاندا بەند کرابوو، ئازاد کرا. شێخ عەبدوللا لە دوای ئازاد بوونی، جارێکی دیکە داوای لە هیندوستان کرد کە رێگا بە خەڵکی کشمیر بدا لە رێگای راپرسیەکی گشتیەوە چارەنووسی خۆیان دیاری بکەن. بە تەشەنەکردنی کێشەی نێوان پاکستان و هیندوستان لەسەر کشمیر، لە ئابی ١٩٦٥دا لە نێوان ئەو دوو وڵاتەدا شەڕهەڵایسا. بەنێو بژیوانی UN لە دوای سێ حەوتوو شەڕکردن، ئاگربەس راگەیەنرا. بەدوای ئەم شەڕەدا رێبەرانی دوو وڵات لەسەر بانگهێشتنی سەرۆک وەزیری سۆڤیەت لە تاشکەند(ناوەندی کۆماری تاجیکستان) کۆبوونەوە و لە راگەیەنراوێکدا بەڵێنیان دا. کە هێزەکانی خۆیان بکشێننەوە بۆ هێڵەکانی پێش کاتی شەڕ. دوو لایەن بەشێوەی نارەسمی، بارودۆخی کشمیریان پەسند کرد.

لەو کاتەوە تا کاتی دەسپێکردنی شەڕی سێهەمی هیند و پاکستان کە بوو بە هۆی لەت بوونی پاکستان و سەربەخۆیی بەنگلادیش، بە شێوەیی کردەیی هیچ هەوڵێک بۆ چارەسەری ئەم کێشە نەدراوە. هیندوستان کشمیر بە بەشێک لە خاکی خۆی دەزانی و ئەو بەشەی کە پاکستانیش

پێی دەڵێ؛ کشمیری ئازاد بە کشمیری داگیرکراوی دەزانێ. هیندوستان پێیوایە کە شتێک بەناوی خودموختاری یان پرس کردن بەرای گشتی بۆ دیاریکردنی چارەنووسی کشمیر لە ئارادانیە و کشمیر بەشێکی دانەبڕاوەی هیندوستانە. هێڵی ئاگربەسی کشمیر جارێکی دیکە لە ڕێککەوتننامەی "سمیلا" کە لە نێوان ئیندیراگاندی و بوتۆ لە دوای شەڕی سێهەمی هیند و پاکستان لە ساڵی ١٩٧٢دا مۆر کرا، دانی پێدا نرا.

لەلایەکی دیکەوە پاکستان پێیوایە کە سەبارەت بە کێشەی کشمیر دەبێ پرس بە رای گشتی بکرێ و مافی دیاری کردنی چارەنووس بدرێتە خەڵکی کشمیر. بۆیە ئەوبەشەی کەلە ژێر دەسەڵاتی پاکستان دایە، نەیخستۆتە سەرخاکی خۆی و پێی دەڵێ کشمیری ئازاد. پاکستان بەردەوام هەوڵ دەدا بە هێنانە گۆڕی کێشەی کشمیر لە UNدا، بیکاتە مەسەلەیەکی نێودەوڵەتیی، لە حاڵێکدا هیندوستان پێیوایە بە پێی ڕێککەوتننامەی سمیلا دوو وڵات دەبێ کێشەکانی خۆیان لە ڕێگای وتوویژی دوو لایەنەوە چارەسەر بکەن.

لە دوای ڕووداوی ١١ی ئەیلوول و تاوانبارکردنی پاکستان لە لایەن هیندەوە سەبارەت بەوەی کە پاکستان پشتیوانی لە تیرۆریزمی نێودەوڵەتی دەکا، چەند سەد هەزار کەس لە هێزە سەربازییەکانی ئەو دوو وڵاتە لەبەریەک راوەستان و خەریک بوو تووشی شەڕێکی سەربازی بن و دەست بۆ چەکی ناوەکی ببەن.(حوزیرانی ٢٠٠٢).

کۆنسەرڤاتیڤ (کۆنەپارێزی) Conservatism

کۆمەڵێک بیروبۆچوونی سیاسییە کە داکۆکی لە داموو دەزگا کۆن و لە مێژینەکان دەکا و دژی دامودەزگا نوێکان رادەوەستێ و هەروەها دژی ئەو شتانەشە کە نوێن و تاقی نەکراونەوە. پارێزگارەکان لە سەر گرنگی یاسا و ڕێکخستن، یەکگرتوویی، نەریت، پارێزکردن لە داهێنانی شتی نوێ وڕێککەوتننامە کۆمەڵایەتیەکان پێداگری دەکەن و حاشا لەوە دەکەن کە خراپە بە شێوەیەکی رەها لە سەر جیهان دا خاشەبڕ ببێ، چوونکە پێیانوایە کە مرۆڤ بە شێوەیەکی زاتی خاوەنی کەم و کوورییە.

کۆنەپارێزی لە نەریتیی سیاسی بەریتانیادا پێگەیەکی بەهێزو دیاری هەیە. مێژووی کۆنەپارێزی لە بەریتانیادا دەگەڕێتەوە بۆ ماوەی نێوان ساڵەکانی ١٨٤٠_١٨٣٥ و لەو کاتەوە ئەم

نازناوە شوێنی نازناوی "تۆری" گرتەوە، ئەگەرچی بەتەواوەیێ نەسڕایەوە. لە سیستەمی سیاسی بەریتانیادا، حیزبی پارێزگاران بەردەوام یەکێک لە حیزبە هەرەگەورەکان بووە و کەسایەتیەکانی وەکوو: ئێدمۆند برێک، کالریج، پیل و دیزرائیلی رۆلێکی گەورەیان لە گەشە پێدانی نەریتی کۆنە پارێزی سیاسی بەریتانیادا هەبووە. کۆنەپارێزی هیچ کاتێک سیستەمێکی پتەوی فەلسەفیی نەبووە؛ بەڵام دەتوانین بەم شێوە باسی بنەما گشتیەکانی بکەین:

کۆنە پارێزی دژی رادیکالیزم و شۆڕشە، ئەمە گرنگترین و بنەڕەتیی ترین تایبەتمەندیی کۆنەپارێزییە. بە بڕوای پارێزگارەکان؛ شۆڕشگێرەکان و رادیکاڵەکان تەنیا بەپێی کۆمەڵێک ئامانجی تیۆری و ئایدۆلۆژی دەیانهەوێ زۆربەی دامو دەزگا سیاسییەکان لە سەر بنەمای تیۆری دامەزرێنن، و پەلە دەکەن و ناهێڵن ئەم داموو دەزگایانە بۆ خۆیان لە ناو رەوتی رووداوەکاندا سەر هەڵدەن و بە شێوەیەکی خۆڕسک و بەپێی پێویستی کۆمەڵگا بێنە ئاراوە". "نموونەی رەهای یۆتۆپیایی، لە هەمووو ئەم بنەما تیۆرە ئابستراکتانە مەترسیدارترە، چوونکە هیچ شتێک بەرادەی دیمەنی سەرنجڕاکێشی یۆتۆپیا، بۆ پێشکەوتنی راستەقینە زیانبارتر نیە، سیاسەت لە کردەوەدا لاوازە، و هیچ شتێکیش لەوە مەترسیدارتر نیە کە لە هێزو زۆر بۆ وەدیهێنانی ئامانجەکان کەڵک وەرگیردرێ ". لە پاڵ تیۆری بەرتەسک بوونی دەسەڵاتی دەوڵەتدا، چەمکی کۆمەڵگا وەک گشتێکی پێکهاتوو؛ لە بەشە سەربەخۆکان، راوەستاوە. بە پێی ئەم تیۆرە کۆمەڵگا زیاتر لە ئۆرگانیزم دەچێ تا وەکوو لە مەکینە بچێ. کۆمەڵگا تان و پۆیەکی ئالۆزی پێوەندییە مرۆییەکانە کە بەرنامە چاکسازییە گەورە و بە پەلەکان، بە سانایی رێکخستنی ئەم تان و پۆیانە هەڵ دەوەشێننەوە. جگە لەمەش، کۆمەڵگا ئۆرگانیزمێکە کە تێپەڕینی زەمان و قۆناغە مێژووییەکان؛ پێوەری سەرهەڵدان و گەشە سەندنیەتی و بە کات هەڵدەسەنگێنرێ و پێوەرەکەشی، بەردەوام بوونیەتی. بۆیە پارێزگارەکان بایەخێکی تایبەتی بە " لە مێژینە بوون" دەدەن و هەرچەندە داموودەزگا کۆمەڵایەتیەکان کۆن تربن، ئەوانە پتر داکۆکیان لێ دەکەن. پارێزگارەکان بەردەوام چاو دەبڕنە ئەزموونە چرو پڕەکانی جیلەکان و هەوڵ دەدەن بە خوێندنەوەی رۆحی ئەو ئەزموونانە، چاکسازی لە شتێکدا پێک بێنن. ئێدمۆند برێک دەڵێ: " من بڕوام بە چاکسازی هەیە ...... بەڵام تەنانەت کاتێک کەشتێکیش دەگۆڕم، دەبێ ئەو گۆڕانە بپارێزم ...... کە دەمانەوێ شتێکی نوێ بکەین، دەبێ چاو لە رابردووەکانمان بکەین. من تا بۆم بکرێ ، دەبێ لە رووی شێوازی وەستاوە، بیناکەم نوێ بکەمەوە".

کۆنەپارێزی، تەنیا خوێندنەوەیەکی ڕەهای ڕووناکبیرانە سەبارەت بە ڕووداوە سیاسییەکان نیە. بنەما گشتیەکانی سیاسی و ئابووری پارێزگاری لە بەریتانیادا بریتین لە: پاراستنی پاشماوەی لیبرالیزم، ڕێزدانان بۆ خاوەندارێتی تایبەتیی، و بڕوا بە پلەیەک لە نایەکسانی لە نێوان خەڵکدا، و کەمترین ڕادەی دەستێوەردانی دەوڵەت لە پرۆسەی ئابووریدا، پاراستنی ئازادیە تاکەکەسیەکان، نەریتەکان، پەیمانە کۆمەڵایەتیەکان، پاراستنی دامودزگا سیاسی و کۆنەکان.

کۆمەڵگای پیشەسازی ـ سەربازی
Military – Industrial Complex

ژەنەراڵ ئایزنهاڤیر، سی و چوارەمین سەرۆک کۆماری ئەمەریکا لە وتاری ماڵئاوایی خۆی لە پۆستی سەرۆک کۆماری، باسی لە کۆمەڵگای پیشەسازی ـــ سەربازی کرد. (کانوونی دووهەمیی ١٩٦١) ئایزنهاڤیر لە وتارەکەی خۆیدا خەڵکی ئەمەریکای ئاگادار کردووە کە پێش بە میلیتاریزەبوونی وڵات بگرن. مەبەست لە کۆمەڵگای پیشەسازی ـ سەربازی ، یەکیەتیەکی نارەسمیی لە نێوان سیاسەت دارێژانی کۆمەڵگادایە کە بە سەررەوتە سیاسی، ئابووری و سەربازییەکانی وڵاتێک دا زاڵبوون.

کارگێڕیی قەیران
Crisis Magnagement

ئەم زاراوە لە دوای سەرهەڵدانی قەیرانی موشەکیی کوبا لە لایەن رۆبێرت مەک نامارا، وەزیری بەرگری ئەوکاتی ئەمەریکا هەتا ئاراوە. بەبڕوای نامارا کێشەیەک بە ناوی ستراتیژی لە گۆڕێدا نیە. کێشە تەنیا قەیرانەو هیچی تر. بە بڕوای نامارا پێوەندیی نێوان دەوڵەتەکان دەبێ بە شێوەیەک بێ کە ئەندامانی سەرەکیی بەرێوەی ببەن، و ڕێگا نەدەن لە پێوەندییەکانیاندا قەیران سەرهەڵبدا کە لە ئاکامدا، هەر دوولایەنەکە تێداچن.

کوشتاری ئەرمەنیەکان(١٨٩٦-١٨٩٤)

Armenion Masscres

کوشتاری ئەرمنیەکان ئەو کوشتارانەیە کە لە نێوان ساڵەکانی ١٨٩٤ تا ١٨٩٦ سووڵتان عەبدولحەمیدی دووهەم، سووڵتانی عوسمانی وەرێی خستن. بە هۆی ئەم کوشتارانە ژمارەیەکی زۆر لە ئەرمەنیەکان کووژران. هەروەها سوپا کردەوەی سەر کووتکەرانەی دیکەشی لە دژی ئەرمەنیەکان جێبەجێ کرد. نزیکی دوو میلیۆن ئەرمەنی رایان کردە سووریا و نزیکەی ٦٠٠ هەزار کەسیشیان لە بەرەبەرەکانیدا کوژران یان گیانیان لە دەست دا.

ۋ

ۋ

ڤیزه Visa

ڤیزه لەسەر چاوەی لاتینیی Visum بە واتای دیتن وەرگیراوە. بریتیە لەوەرگرتنی مۆڵەتی رەسمیی لە بەرپرسانی وڵاتێک بۆ هاتنە ناو یا چوونە دەر لەو وڵاتێک. ڤیزە لە سەرلاپەڕەکانی پاسپۆرت و بەڵگەکانی ناسنامە دەدرێ.

جۆری ڤیزەکان پێوەندییان بە جۆری سەفەر و جۆرەکانی پاسپۆرتەوە هەیە.

ڤیزەکان بریتین لە:

- ڤیزەی توریستی یان گەشتیاری: ئەم ڤیزەیە بۆ ئەو کەسانە دەردەچێ کە بۆ گەشت و سەیران دەچنە وڵاتێکی دیکەوە.
- ڤیزەی پەڕینەوە: تایبەت بەوکەسانەیە کە بۆ گەیشتن بە شوێنی مەبەستی خۆیان بەناو وڵاتێکی دیکەش دا تیدەپەڕن
- ڤیزەی سەفەرکردن: تایبەتە بەو کەسانەی کە لە ساڵێکدا چەند جار دەچنە وڵاتێک، وەکوو بازرگانەکان

ئەو ڤیزانە دەخرێنە سەر پاسپۆرتی ئاسایی :

ڤیزەی خزمەت(Servise): بەو کەسانە دەدرێ کە پاسپۆرتی خزمەتیان هەیە و تایبەت بە راسپێردراوە ئاسیاسییەکانی دەوڵەتە.

ڤیزەی سیاسی: ئەم ڤیزەیە تایبەت بە راسپێردراوانی سیاسی و خاوەنی پاسپۆرتە سیاسییەکانە.

ڤیتۆ Veto

ڤیتۆ بەواتای رەتکردنەوەیە. ئەم وشە لاتینیە و بەواتای " من قەدەغە دەکەم"ە. ئەو واتایانەی کە ئەمرۆکە بۆ ئەم زاراوە لە ئارادان بە شێوەیەکی تێروتەسەل بریتین لە :

١ــ رەتکردنەوە، دان پێدانەیان یا قەدەغەکردنی بەرپرسێکی رەسمیی.

٢ــ ماف و دەسەڵات و توانایی: ماف و دەسەڵاتیی ئۆرگانێکی دەوڵەتی بۆ قەدەغەکردن یان پووچەڵ کردنەوەی بڕیاری ئۆرگانێکی دیکە. ئەم واتایە زیاتر سەبارەت بە توانایی دەسەڵاتی بەڕێوەبەریی بۆ پێشگرتن لە جێبەجێ کردنی بڕیارە یاساییەکانی دەسەڵاتی یاسا دانان وەڕاست دەگەڕێ. ئەگەر ئەم توانایی و دەسەڵاتە ئەوەندە بێ کە ببێتە هۆی سڕینەوەی هەمیشەیی و گشتی بڕیاری دەسەڵاتی یاسادانان لەلایەن دەسەڵاتی بەڕێوەبەرییەوە؛ ڤیتۆی پێ دەڵێن. دەستووری ئەمەریکا ئەو دەسەڵاتەی بە سەرۆک کۆماری داوە کە دەتوانێ پەسندکراوەکانی کۆنگرە تەنیا جارێک " ڤیتۆ " بکا و لە حاڵێکدا کە کۆنگرە هەر ئەو بابەتە بۆ جاری دووهەم بەزۆرینەی ٢/٣ی ئەندامانی کۆنگرە پەسند بکاتەوە، سەرۆک کۆماریمافی ڤیتۆی نامێنێ. ئەم مافە بە پاشای بەریتانیاش دراوە کە دەتوانێ پەسند کراوەکانی پەرلەمان "ڤیتۆ" بکا، بەڵام لەساڵی ١٧٥٧ەوە کەڵکی لێ وەرنەگیردراوە.

٣ــ مافێکە کە ئەندامانی هەمیشەیی ئەنجوومەنی ئاسایشی UN بۆ هەڵوەشانەوەی بڕیارەکان هەیانە. لە ئەنجوومەنی ئاسایشی UN دا بڕیارەکانی سەبارەت بە پێڕەوپرۆگرام و شێوەی کار بە زۆرینەی ٩دەنگ، دەردەچن. ئەم بابەتانە بریتین لە بانگهێشتنی ئەنجوومەن،بەرنامەی کۆبوونەوە، هەڵبژاردنی سەرۆکی کۆبوونەوە، ناساندنی دەوڵەتانی ئەندام بە ئەنجوومەن، هەڵبژاردنی دادوەرانی دیوانی نێو دەوڵەتیی داد و...هتد. لە حاڵەتەکانی دیکەدا ئەنجوومەنی ئاسایش بە زۆرینەی ٩ دەنگ لە بەرامبەر ١٥ دەنگدا بڕیار

دەدا، بەو مەرجەی کە ٥ کەس لە ئەندامانی هەمیشەیی دەنگی "نا" بدەن، کارەکانی ئەنجوومەن رادەوەستێ کە لەراستیدا بە پێشگرتن بە دەرکردنی هەر بڕیارێک، چواردە دەنگەکەی دیکە هەرچەندە "ئەرێ"ش بن پووچەڵ دەبنەوە. ئەم شێوازە یان بەواتایەکی روونتر کەڵک وەرگرتن لەم دەنگە "نا" یە " مافی ڤیتۆ"ی پێ دەگوترێ.

مافی ڤیتۆ دەسەڵاتێکە کە تەنانەت لە پێرەوپرۆگرامدا نەگونجێنراوە، بەڵام لە کۆنفرانسی یاڵتادا لەسەر داوای ئەمەریکا و یەکیەتیی سۆڤیەت بەرەسمی ناسراوە. لەلایەکی دیکەوە ئەندامانی هەمیشەیی ئەنجوومەنی ئاسایش دەتوانن بەکەڵک وەرگرتن لەمافی ڤیتۆ، نەهێڵن و تووێژەکان بەرێوە بچن، ئەگەر نوێنەرێک (ئەندامی ئەنجوومەن) پێشنیارێکی ئاراستەی ئەنجوومەن کرد، لە پلەی یەکەمدا دەبێ ئەنجوومەن لەسەر ئەوە بڕیاربدا کە ئایا ئەم پێشنیارە پێوەندی بە پێرەوپرۆگرامی ئەنجوومەنەوە هەیە یان نا و پاشان سەبارەت بە بابەتەکە بڕیاریدا.

مافی ڤیتۆ یەکێک لەو بابەتانە بووە کە بەردەوام کەوتۆتە بەر رەخنە. دەوڵەتە چکۆلەکان هەر لە سەرەتاوە لە کۆنفرانسی سەن فرەنسیسکۆدا لەگەڵ بەرەسمی ناسینی ئەم مافە بۆ دەوڵەتە گەورەکان، دژایەتیان کردو بە پێچەوانەی رۆحی پێرو پرۆگرامی UN یان دانا. چوونکە رەنگە زلهێزەکان بەکەڵک وەرگرتن لەم مافە هەموو هەوڵە ئاشتیخوازیانەکانی UN راوەستێنن. لە بەرامبەردا دەوڵەتە گەورەکانیش دەڵێن کە قورسایی پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتیی لەسەرشانی ئەوانە. ئەوە ئەم وڵاتانەن کە لەکاتی مەترسیدا، دێنە مەیدان و پێش بە هەڵایسانی شەڕدەگرن یان ئەگەر شەڕێکیش هەڵایسا دەیکووژێننەوە. ئەگەر ئەم دەوڵەتانە ئەو مافەیان نەبێ، رەنگە ئەنجوومەنی ئاسایش بڕیارێک دەربکا کە دژی بەرژەوەندی ئەم وڵاتانە بێ کە رۆڵێکی سەرەکی لە پاراستنی ئاشتی جیهانیدا دەگێڕن. ٥ وڵاتە گەورەکە لە کۆتایی کۆنفرانسی سەن فرەنسیسکۆ لە بەرامبەر ئەو رەخنانەی کە لە سەرمافی ڤیتۆ دەگیردران، رایان گەیاند کە ئەگەر ئەو مافە بەرەسمی نەناسرێ، پێرۆکەی دامەزراندنی رێکخراوی نەتەو یەکگرتووەکان بە گشتی هەڵدەوەشێتەوە. بۆیە وڵاتانی دیکە لە رووی ناچارییەوە ملیان بۆ داواکانی ئەو ٥ زلهێزە دانەواند، چوونکە ئەو وڵاتانە ئەو مافەیان لە دامەزراندنی un بەلاوە

گرنگتر بوو. هەڵبەت بە هۆی ئەم خالاٌنەی خوارەوە تارادەیەک لە کاریگەری ڤیتۆ کەم بوتەوە:

- بڕیارنامەی یەکیەتیی ئاشتی: ئەگەر هات و ئەنجوومەنی ئاسایش بە هۆی مافی "ڤیتۆ"وە نەیتوانی بڕیاری پێویست دەربکا، سکرتێری گشتیUN یان بە گشتی ئەندامانی UN یان تەنانەت ئەندامانی ئەنجوومەنی ئاسایش دەتوانن (بەدەنگی "ئەرێی" ٩ ئەندام بە بێ مافی ڤیتۆ) داوا لە کۆمەڵەی گشتی بکەن کە بە جێگەی ئەنجوومەنی ئاسایش بڕیاربدا. لەم حاڵەتەدا بڕیاری کۆمەڵەی گشتی وەکوو بڕیاری ئەنجوومەنی ئاسایش وادە بێ.
- دەوڵەتێک کە ئەندامی ئەنجوومەنی ئاسایشە و بۆخۆشی لایەنێکی کێشەکەیە، ناتوانێ لە ئەنجوومەندا دەنگ بدا. لەم حاڵەتانەدا دەوڵەتە گەورەکان ناتوانن لە مافی ڤیتۆ کەڵک وەرگرن.
- بەشداری نەکردنی بەئەنقەست لە کۆبوونەوەکانی ئەنجوومەنی ئاسایشدا و خۆبواردن لە دەنگدان، بە ڤیتۆ ناژمێردرێ.

ڤاتیرگیت *Watergate*

ڕووداوێکی سیاسی، مێژووی هاوچەرخی ئەمەریکایە کە بوو بە هۆی دەست لە کار کێشانەوەی نیکسۆن، سەرۆک کۆماری ئەوکاتی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، لە ماوەی ململانێی هەڵبژاردنەکانی نێوان دوو حیزبی کۆماریخواز و دێموکرات لە ساڵی ١٩٧٢دا، بەڕێوەبەرانی حیزبی کۆماریخوازنە ـــــ کە نیکسۆنیش ئەندامی ئەم حیزبە بوو ـــــ لە پێشەوەدا هێرشیان کردە سەر نووسینگەی هەڵبژاردنی حیزبی دێموکراتی لە ڤاتیرگیتی واشینگتۆن و بەڵگەو فایل و سەماعە هێنیەکانی ئەم حیزبەیان دزی کە لە ڕاستیدا جۆرێک گوێ گرتن و سیخوری لە دژی حیزبی کۆماریخواز بوو. ئەو هەرا گەورەیەی کە لەم ڕووداوە کەوتەوە بوو بە هۆی گیرانی چەند کەس کە هێندێکیان فەرمانبەری کۆشکی سپی بوون، لە ڕۆژی ١٠ی

کانوونی یەکەمی ١٩٧٣دا ٥ کەس بەم تاوانە، دادگایی کران. گیراوەکان دانیان بەوەدانا کە لە شەوی ١٧ی تەمموزی ١٩٧٢ هێرشیان کردۆتە سەر نووسینگەی هەڵبژاردنی دیموکراتەکان و دزیان لێکردووە. گیراوەکان ئەندامی "کومیتەی هەڵبژاردنەوەی نیکسۆن" بۆ پۆستی سەرۆک کۆماری بوون. لە سەرەتادا وا هەست دەکرا کە تەنیا دزییەکی ئاسایی بووە، بەڵام دوو پەیامنێری رۆژنامەی "واشینگتۆن پۆست" بەگەرمی دوای کێشەکە کەوتن و هێندێک بەڵگەیان دەست کەوت کە دەرکەوت ئەم رووداوە گەندەڵیەکی گەورە و سەرشۆڕانە بووە. بەدوای ئەمەدا کاربەدەستانی کۆشکی سپی و نیکسۆنیش لە کێشەکەوە گلان و هێندێک لە چاوەدێرانی سیاسی داوای "لێپرسینەوە "یان لە نیکسۆن هێنایە گۆڕێ. لە رۆژی ٨ی ئابی ١٩٧٤دا نیکسۆن یەکەمین سەرۆک کۆماری مێژووی ئەمەریکا بوو کە ناچار کرا دەست لە کاربکێشێتەوە و رۆژی دواتر "جراڵدفۆرد"، جێگری نیکسۆن رێوەرەسمی سوێند خواردنی بۆ وەرگرتنی پۆستی سەرۆک کۆماری بەجێ هێنا.

ف

ف

Fabianism

فابیانیزم

بیروبۆچوونی سیاسی ڕێکخراوێکی سۆسیالیستی لە بەریتانیادا بوو، کە لە لایەن ڕووناکبیرە سۆسیالیستەکانی ئەو وڵاتە لە ساڵی ١٨٨٤دا دامەزرا و ئەم گرووپە هەوڵیاندا کە بیروبۆچوونە سۆسیالیستیەکانیان بەرەبەرە لە ناو چینی ناوەڕاستدا پەرەپێبدەن.

دامەزرێنەرانی ئەم ڕێبازە فرانک پودۆمۆر و ئیدوارد پیز بوون و پاشانیش بێرناردشاو، سیدنی و بیئاتریس ڤێب و تاقمێکی دیکەی وەکوو مەک دۆنالد، کلێمێنت ئەتلیش چوونە پاڵیان و ئەم کۆمەڵە بوو بە بنەمای پێکهێنانی حیزبی کرێکاری بەریتانیا. بەڵام لە دوای دامەزرانی حیزبی کرێکار، ئەم کۆمەڵە وەکوو کۆمەڵێکی پڕوپاگەندەیی و لێکوڵینەوەیی بە ناوی" کۆمەڵەی فابیان" درێژەی بە چالاکی خۆی دەدا. وتارگەلێکیان بە دژی فەلسەفەی مارکس بڵاو کردەوە. بنەماکانی بیری ئەم کۆمەڵە بریتی بوون لە :

١ــ چاکسازی کۆمەڵایەتی، دەبێتە هۆی گەشەی کۆمەڵایەتی و باری ئابووری کرێکار بۆ خۆی بەرەو باشی دەڕوا و پێویستیەک بە تووندو تیژی و وەرێخستنی شۆرش نیە.

٢ــ پێشکەوتنی کۆمەڵایەتیی پێویستی بە ململانێی چینایەتی نیە.

فاشیزم Fascism

ئەم زاراوەیە لە وشەی فاشیسمۆ Fascimo وەرگیراوە و بریتیە لە کۆمەڵە دارێکی کورتی پێکەوە بەستراوە لەگەڵ تەورێکدا کەلە رۆمای کۆندا، وەکوو رەمزی هێز لەلایەن کەسانی ریزەکانی پێشەوەی شەڕ هەڵدەگیرا.

فاشیزم وەکوو چەمکێکی مێژوویی؛ سیستەمێکی حکومەتیە کە لە نێوان ساڵەکانی ١٩٢٢ تا ١٩٤٣ لە ئیتالیا و لە لایەن موسۆلینیەوە رێبەرایەتیی دەکرا. لە دواییدا ئەم زاراوە واتایەکی بەربلاوتری پەیداکرد و بەو رژێمە دەستەراستیانەش دەگوترا کە تایبەتمەندی هاوشێوەی ئەم رژێمەیان هەبوو.

بە رای موسۆلینی " فاشیزم چەمکێکی ئایینە کە بە پێی ئەم چەمکە مرۆڤ بە یاسایەکی بەرزترو ئیرادەیەکی راستەقینەوە بەستراوەتەوە کە لەتاک بەرزترە و بۆ کۆمەڵگایەکی رۆحانی بەرز دەبێتەوە. پێدەچێ ئەوانەی کە پێیانوایە، سیاسەتە ئایینیەکانی فاشیزم، تەنیا هەڵپەرەستین، لەم چەمکە نەگەیشتبن، کە فاشیزم جگە لەوەی سیستەمێکی حکومەتیە، زیاتر سیستەمێکی هزریشە. فاشیزم لەگەڵ هەموو ئەزموونە تاک گەرییەکانی مەتریالی دا ــ وەکوو ئەوەی لە سەدەی ١٨ دا بەرەوی هەبوو ــ دژایەتیی دەکا. فاشیزم دژی سەربەخۆی تاکە و لایەنگری لە دەوڵەت دەکاو تا ئەو جێگایە رێز بۆ تاک دادەنێ کە لەگەڵ دەوڵەت، واتە ویژدان و ئیرادەی گشتی مرۆڤ لە بوونە مێژووییەکەیدا بگونجێ. بنەمای ئازادییەکانی دەوڵەت لە بەرامبەر بەرژەوەندی تاکدا رەت دەکاتەوە، بەڵام فاشیزم دەوڵەت وەکوو واقعیەتێکی راستەقینە بەبناغەی کۆمەڵگا دادەنێ.

بنەما گشتیەکانی فاشیزم کە موسۆلینی لە ئینسکلۆپیدیای ئیتالیا لە ساڵی ١٩٣٢دا رایگەیاند بوون، بریتین لە:

١ــ ئاشتی هیچ کەڵکێکی نیە.

٢ــ دژایەتیکردن لەگەڵ بیروبۆچوونی سۆسیالیستیدا.

٣ــ دژایەتیکردن لەگەڵ لیبرالیزمدا.

٤ــ پێڕەوی کردنی هەموو گرووپەکان لە دەوڵەت (توتالیتێر بوونی دەوڵەت).

٥ــ پیرۆزکردنی رێبەر(پێشەوا، کاریزما) تا ئەو پەڕی خۆی.

٦ــ سیستەمی تاک حیزبی.

٧ــ دژایەتیکردن لەگەڵ دیموکراسیدا.(فاشیستەکان بە دیموکراسی دەڵێن هەوانتەیان خۆپەرەستی)

٨ــ بڕوای قووڵ بە قارەمان پەرستن.

٩ــ بەرەودان بە رۆحی شەڕخوازانە.

کورتە مێژووی فاشیزم:

لە دوای شەڕی یەکەمیی جیهانیەوە، ئیتالیاش وەکوو ولآتانی دیکەی ئەورووپا، گیرۆدەی کێشەی کۆمەڵایەتی و ئابووری بوو، مانگرتنەکان، راپەڕینەکان و داگیرکردنی زەوی و زار لەلایەن خەڵکی دێهاتەوە لە ناوچە کشتووکاڵیەکان، لەو کێشانە بوون کە ئەم ولاّتە تەنیبۆوە. چینەکانی ناوەڕاست وەکوو چینەکانی هاوشێوەی خۆیان لە ولآتانی دیکەی سەرمایەداریدا لە بۆ لشڤیزم دەترسان. لە ولاّتێکدا کە سیستەمی حکومەتەکەی دیموکراتیک بوو، بەلاّم بە پێچەوانەی بەریتانیا و ئەمەریکا نەریتێکی بە هێزی سیاسییان بۆ پشتیوانیکردن لە دیموکراسی نەبوو، هەموو ئەم کێشانە بە چارەسەرنەکراوی مانەوەو پەرەیان بە بشێوی و ئالۆزی دەدا.

لە وەها رەوشێکی گرژوئالۆزدا، خۆشەویستی حیزبی فاشیستی موسۆلینی پەرەی گرت. فاشیزم رایگەیاند کە ئیتالیا لە بۆلشڤیزم رزگار دەکا و بەڵێنی ئەوەشیدا کە گەورەیی وریزی ئیمپراتۆریای رۆمی کۆن دەگەڕێنیتەوە بۆ ئیتالیا کە ئیستاکە ئالۆزو شێواوە.

فاشیزم هەموو کەسە ناڕازییەکانی بۆ لای خۆی رادەکێشا: سەربازەکانی پێشوو کە بێکار بوون، چینەکانی ناوەڕاست کە بێ هیوا ببوون، لاوەنیشتمانپەروەرەکان و دێهاتیە رەش و رووتەکان. فاشیستەکان کراسی رەشیان لە بەردەکرد، چەکمەیان لە پێ دەکرد و بۆ ئامانجێکی گەورەی نیشتمانی دروشمیان دەدا کە هەموو شتێکی پێشکەش بە هەموو کەس دەکرد: کار، بەختەوەری و شانازی نەتەوەیی. فاشیستەکان لە تیروریزم و شەڕی سەرشەقام کەڵکیان وەردەگرت و دەوڵەت بێ هێزتر لەوە بوو کە پێشیان پێ بگرێ. لە ئاکامدا کاتێک کە ئەنجوومەن و کۆمەڵە پیشەسازییە بە هێزەکان پشتیوانیان لە فاشیزم کرد، موسۆلینی(ئیل دوچە/ پێشەوا) بە دوای رێپێوانێکی گەورەدا کە لە ١٩٢٢دا وەرێخرا، دەسەلاّتی ولاّتی بە دەستەوە گرت. موسۆلینی دەستبەجێ دیکتاتۆرییەکی سەربازی دامەزراند و ئابووریشی بە شێوەی تایبەتی خۆی رێکخست.

دەوڵەت هێندێک لە کاروبارە گشتیەکانی وڵاتی وەئەستۆ گرت و سوپای بەهێز کرد و بە داگیر کردنی ئەتیوپی لەساڵی ٣٦_١٩٣٥دا، ڕێگابۆ پەرەگرتنی ئیمپراتوریای ئیتالیا لە ئەفریقیای باکووردا خۆش بوو. فاشیزم سەرکەوتوو بوو، چونکە ئاسایش و هێمنایەتی لە وڵاتێکی ئاڵۆزو شێواودا دابینکرد بوو.خەڵکی ئیتالیا دانیان بە موسۆلینی دادەنا، چونکە توانیویەتی لە کاتێکی لەباردا شەمەندە فەرەکە وەڕێ بخا".

موسۆلینی بە ڕاگەیاندنی ئەوەی کە فاشیزم فەلسەفەیە ، هەوڵی دا پێگە و متمانەیەک بۆ ڕژێمەکەی دەستەبەربکا. موسۆلینی گریمانەیەکی بە ڕەستەگەلی سەرنجڕاکیش بەلاّم بێ واتای وەکوو " وڵات ویژدان و ئیرادەی گشتی مرۆڤایەتیە"، دەڕازاندەوە. دروشمە بەناوبانگەکانی بۆ جەماوەر روون بوون: " هەمیشە حەق بە موسۆلینیە" ،"باس و ڕاوێژ، نەتەنیا پێڕەوی کردن"، " بڕوا بێنن، پێڕەوی بکەن، شەڕ بکەن".

دیکتاتۆرەکانی دیکەی باڵی ڕاستی دەیەی ١٩٣٠یش لاساییان لە شێوە سیاسییەکانی ئیتالیای فاشیست دەکردەوە و لەگەڵ هەلو مەرج و دابونەریتەکانی وڵاتی خۆیاندا، دەیانگونجاند. بۆ وێنە لە ئیسپانیادا ژەنەراڵ فرەنکۆ سوپای لەگەڵ ئاریستۆکراسی و کلیسای کاتۆلیکی پێکەوە بەستەوە.

ڕژێمی فاشیستی موسۆلینی تادەیەی ١٩٧٥ی خایاند. بەلاّم ڕژێمەکانی هاوشێوەی ئەم ڕژێمە وەکوو ئەڵمانیای نازی و چەند ڕژێمێک لە ئەورووپای ڕۆژهەلاّت دا (تەنانەت خوودی ئیتالیای فاشیست)لە شەڕی دووهەمی جیهانیدا تووشی شکست بوون. سەرکەوتووترین و دزێوترین وڵاتی فاشیستی، ئەڵمانیای نازی بوو. لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانیدا، ئەڵمانیاش وەکوو ئیتالیا تووشی گێروگرفت بوو. ئەم وڵاتە ناچار بوو خۆی بۆ سەرشۆڕی و سزاکانی دۆڕانی خۆی ڕابگرێ. ئەو نیمچە دێموکراسیەی کە لە ساڵی ١٩١٩ لەم وڵاتەدا دامەزرا، هیچ کاتێک جێگەی پەسندی چینی ناوەراست نەبوو کە بە تاسەوە سەیری ڕابردووی پڕ لە شانازی ئەڵمانیای ئیمپراتۆریان دەکرد. ئەوان و ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی ئەڵمانیا پێشوازیان لە بیروبڕوای نازیسمی هیتلەر دەکرد چونکە پێوەندی بە نەریتە پەسندکراوەکانی مێژووی ئەڵمانیا، واتە پێڕەویکردن لە کەسی سەرەوەتر، ڕۆحی سەربازی وشەڕخوازانە و پێداهەڵگوتنی ڕۆمانسیانە لە "نەتەوە" هەبوو. جگە لەمە ئەم بیروبڕوایە لەگەڵ هەستی دژەسامی لە ئەڵمانیادا دەگونجا. هەڵبەت دەبێ ئاماژە بەوە

بکەین کە هیتلەر، داهێنەری هەستی دژەسامی نەبوو، بەڵکوو بە شێوەیەکی باش لەم هەستە کەڵکی وەرگرت. لە ئەڵمانیا تیۆری فاشیستی بەرزبوونی نەتەوەیی لە ژێر ناوی تیۆری "رەگەزی بەرزتر" هاتە ئاراوە و بانگەشەی بۆدەکرا. ئەم تیۆرە سەرچاوەی مێژوویی هەیەو دەگەڕێتەوە بۆ بیری فەیلەسووفەکانی سەدەی نۆزدەهەم. بەم پێیە چونکە ئەڵمانەکان رەگەزی بەرزتر بوون، کەواتە شکستی ئەڵمانیا لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا، بە هۆی کەمتەرخەمی سوپای ئەڵمانیاوەنە بووە. بۆیە پێویست بوو تۆباڵەکەی بخرێتە ئەستوی کەسانی تر. ئەم کەسانەش بریتی بوون لە: بۆلشڤیکەکان، جوولەکەکان و ئەو سۆسیال دێموکراتانەی کە" لە پشتەوەڕا شیریان لە سوپای ئەڵمانیا راکێشا بوو" و ئێستاش ئەم کەسانە هۆکاری تەواوی کێشەکانی دوای شەڕ بوون.

لە سەرەتاکانی دەیەی ۱۹۳۰دا کە بارودۆخی ئەڵمانیا بە دوای دابەزینێکی گەورەی ئابووری بەرەو خراپی رۆیشت، بە میلیۆن کەس لە خەڵکی ئەڵمانیا بە تاسەوە پشتیوانیان لە لێکدانەوەو شیکردنەوەکانی هیتلەر سەبارەت بە بارودۆخی ولاتی خۆیان کرد. لە ۱۹۳۳دا نازییەکان گەورەترین حیزبی ئەڵمانیایان، پێکهێنا و هیتلەر بووبە راوێژکاری ئەڵمانیا. ئەو هەر دەستبەجی دوای گەیشتن بە دەسەلات، دەوڵەتێکی تاک حیزبی پێکهێنا.

تایبەتمەندییەکانی دیکەی حیزبی نازی لە حیزبی فاشیستی ئیتالیا دەچوون، ئەو شێوازانەی کە هیتلەر بۆ سەپاندنی بیروڕاکانی خۆی کەڵکی لێ وەردەگرتن، هەر ئەو شێوازانە بوون کە موسۆلینی کەڵکی لێ وەردەگرتن: کەڵک وەرگرتن لە گۆپاڵ یان قامچی چەرمی و کوتانی لاق بە ران . نازییەکانیش ــ وەکوو فاشیستەکانی دیکە ــ لە لایەن سەرمایەدارو خاوەن کارەگەورەکان پشتیوانیان لێدەکرا. هیتلەریش پلانی گەورەی دەوڵەتیی وەکوو رێگاوبان و لە هەموانیش گرنگتر بەرنامەی گەورەی بووژانەوەی چەک و چۆلەکانی وەگەڕخست کە کاری بۆ شەش میلیۆن کەسی بێکاری ئەم ولاتە دابینکرد.

هەوڵەکانی حکومەتە فاشیستیەکان بۆ کەمکردنەوەی رێژەی بێکاری، پێوەندییەک لە نێوان بۆچوونی سۆسیالیستی فاشیستیدا پێک دێنن (لە راستی ناوی تەواوەتیی حیزبی نازی ئەڵمانیا،حیزبی ناسیۆنال سوسیالیستی کرێکارانی ئەڵمانیایە.). خاڵی هاوبەشی ئەم دوو شێوە حکوومەتانە بریتیە لە: دەوڵەتی بە هێز و دەستێوەردانی دەوڵەت لە هەموو کاروبارەکاندا لە پێناوی پاراستنی بەرژەوەندی نەتەوەییدا. هیتلەر و موسۆلینی لە کاتی بەدەسەلات گەیشتندا، بە شێوەیەکی

لێلاوی بەڵێنیاندا هەڵسوو کەوتێکی باشتریان لەگەڵ کرێکاران دا دەبێ. رەنگە وێستبێتیان بەم شێوەیە دەنگی کرێکارەکان لە ژێر دەستی حیزبە چەپەکان دەرکێشن. بەلاّم بەڵێنیەکانیان پراکتیزە نەکران، چونکە رژێمەکانیان ئاڵوگۆرێکیان لە پێکهاتەی کۆمەلاّیەتیدا پێک نەهێنا و هەر ئەو چینە دەسەلاّتدارە لە سەردەسەلاّت مایەوە. لە ئەڵمانیا و ئیتالیادا جگە لە چەند کەس، ئەندامانی دیکەی چینی سەرەوە پشتیوانیان لە حکومەتی فاشیستی دەکرد و لەلایەن ئەو حکومەتەشەوە، پشتیوانیان لێدەکرا.

زۆری نەخایاند کە بە میلیۆن ئەڵمانی، ئامادەیی خۆیان بۆ پێرەویکردن لە پێشەوا (رێبەر) راگەیاند. هەرکەسێکیش کە سەبارەت بە ئایدولۆژی نوێ بە گومان بوو ، یان لە ولاّت رای کرد یان بێدەنگیەکی قوولّی گرتەبەر. ئەوانەی کە دژی ئایدولۆژی نوێ قسەیان دەکرد، نێردرانە ئۆردوگا زۆرە ملێیەکان تا بچەنە پاڵ جوولەکەکان، قەرەجەکان و نەقوستان و پەککەوتەکانی مرۆڤایەتی. نازییەکان لە رێکخستنی خۆپێشاندان و مانۆرە گشتییە هەست بزوێنەکاندا، توانایەکی تایبەتیان هەبوو و زۆریشی پێنەچوو کە هەموو نەتەوە دروشمێکیان دەگوتەوە "ولاّتێک، خەڵکێک، پێشەوایەک".

بەم شێوە هەموو گەل پشتیوانیان لە فەلسەفەی هیتلەر کرد کە دەیگووت "شەڕ نەمرە، شەڕ ژیانە".

تیۆرە بەناوبانگەکانی هیتلەر هیچ بنەمایەکی ئەخلاقی یان کردەییان نەبوو؛ بەلاّم ئەو سیاسەتانەی کەئەو بە پێی ئەم تیۆرانە جێبەجێ دەکردن لە قۆناغی یەکەمدا زۆر سەرکەوتوو بوون. چارەسەری کۆتایی هیتلەر بۆ کێشەی جوولەکە، شەش میلیۆن جوولەکەی کردە قوربانیی. ئارەزووی لە مێژینەی هیتلەر بۆ داگیرکردنی جیهان، ئاگری شەڕی دووهەمی جیهانی هەلاّیساند و لە ئاکامدا بۆ ولاّت و خەڵکەکەی بووبە هۆی کارەسات.

لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانی، ئیتالیا و بەشی رۆژئاوای ئەڵمانیا وەکوو دیموکراسیە لیبرالێەکان خۆیان رێک خستەوە و فاشیزم و نازیسم پێگەی خۆیان لە دەستدا. بەلاّم ترس لە ژیانەوەی فاشیزم لە جیهان لە دوای شەڕ و بەتایبەتی لە ولاّتانی وەکوو سۆڤێەت کە زیاتر لە هەمووان لە لایەن ئەڵمانیاوە زەبری وێ کەوتبوو، هەروامایەوە. ئەم ترسە کاریگەرییەکی قووڵی لە سیاسەتی سۆڤێەت لە بەرامبەر ئەڵمانیادا بەجێهێشت.

بە گشتی فاشیزم؛ لە کار و کردەوەی هێندێک لە دەوڵەتەکانی باڵی راستی توندڕۆ بۆ وێنە لە دیکتاتۆری سەربازی "عەقیدەکانی " یۆنان لە نێوان ساڵەکانی ١٩٦٧_٧٤ و ئەو سەرەنجراکێشەیەی کە فاشیزم بۆ هێندێک لە خەڵک هەیەتی، وەبەر چاو دەکەوێ. هێندێک لە گرووپە سیاسییەکانی رۆژئاوا وەکوو بەرەی نیشتمانی بەریتانیا؛ رەنگدانەوەی تیۆرە فاشیستیەکانی بەر لە شەڕن.

فاکسیۆنالیزم /حیزبایەتی — *Factionalism*

فاکسیۆن بە واتای حیزبە و بۆیەکەمجار جۆرج ڤاشینگتۆن لە سەرەتای سەر بە خۆیی ئەمەریکادا بە جێگەی پارتی (Party)، کەڵکی لێوەرگرت. فاکسیۆنالیزم بە واتای حیزبایەتی و بڕوا بە بە پێویستی حیزبە سیاسییەکان و پشت بەستنی دەوڵەت و حکومەت بە حیزبە گشتیەکانە، کە سیستەمی حیزبیشی پێ دەگوترێ.

فالانژ — *Phalange*

زاراوەیەکە لە وشەی لاتینی Phalangen و Phalanx وەرگیراوە. زاراوەی فالانژ Phalanx(es) لە درێژایی مێژوودا، واتای جیاوازی هەبووە:

١_ لە یۆنانی کۆندا، " فالانژی ساکار" بەشێک لە رێکخستنی سوپای یۆنانی پێکدێنا (٦ب.ز) کە لەم هێزانە پێکهاتبوو و بەم شێوەیە رێکخرابوو:

الف)_ هێزی پیادە بە چەکی سووکەوە: لە ریزی پێشەوەی شەڕدایە و خاوەنی چەک و چۆڵی سووک و تیروکەوان؛ قۆچەقانی (شتێکە کە بەردی پێ دەهاوێژن)، ژاولو و نێزەی سووکن.

ب)_ هێزی پیادە بە چەکی قوورسەوە: بریتیە لە کەسەکانی ریزی پێشەوە کە بە کۆمەڵ و بە چڕی هێرش دەبەن و لە ناو لاوانی چینە دەسترۆیشتووەکاندا هەڵ دەبژێردرێن.

ج)_ هێزی پیادەی تێکەڵاو: بەبێ قەڵغان کە لە بواری رێکخستن و چەکوچۆڵەوە لە نێوان ئەم دوو هێزانەدان.

د)_ هێزی سوارە قەڵغاندار بە چەکوچۆڵی قورسەوە: خاوەنی نێزە و شمشێرن

هـ)_ هێزی سوارە بە چەکوچۆڵی سووکەوە: خاوەنی تیروکەوان و نێزەی کورت و سووکن.

زاراوەی " فالانژی تێکەڵاو" بە یەکەیەکی تەکتیکی گەورەی سوپای یۆنان دەگوترێ. فالانژی گەورە لە چوار فالانژی چکۆلە پێکهاتبوو و هێزی سوارەش ئەملاو ئەولای ئەم یەکەی گرتبوو.

٢ـ لە ساڵی ١٦٠٠ەوە بەو کەسانە دەگوترا کە بۆ ئامانجێکی هاوبەش لە دەوری یەکتر کۆدەبوونەوە و بەرەیەکی یەکگرتوویان پێکدێنا.

٣ـ لە ساڵی ١٧٧٣دا بە ڕێکخراوێکی ڕێک وپێک و بەیەکەوە بەستراوە دەگوترا کە کۆمەڵێک کەس بە شێوەیەکی ڕێک وپێک لە دەوری یەکتر کۆ دەبوونەوە و خۆیان بۆ هێرش یان بۆ بەرگریکردن ئامادە دەکرد.

٤ـ لە ساڵی ١٨١٤دا بە گرووپە ڕێک وپێک و چڕەکانی سوپا و هەروەها بە پارتیزانەکانیش دەگوترا.

٥ـ کاکڵەی سەرەکی کۆمەڵگای خەیاڵی، شارلزفوریە، سوسیالیستی بە ناوبانگی یۆتۆپیایی، فالانژی پێ دەگوترا.

٦ـ زاراوەی فالانژی ئیسپانیا کە لەم سەدانەی دواییدا بۆتە باو؛ ناوی ڕێکخراوێکی فاشیستی و نیمچە سەربازییە کە لە ٢٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٣ لەمەدریددا دامەزرا.

دامەزرێنەری بزووتنەوەی فالانژی لە ئیسپانیادا، خۆزێ پریمۆ دۆریێرا، کوڕی پریمۆ دۆریێرا دیکتاتووری پێشووی ئەم وڵاتە لە ساڵەکانی ١٩٣١ـ١٩٢٣دا بوو. "حیزبی فالانژی ئیسپانیا " لە ساڵی ١٩٣٤دا پێکهات و خوزێ ئانتۆنیۆ بوو بەرێبەری ئەم حیزبە. بەرنامەی ئەم حیزبە بریتی بوو لە: خۆماڵیکردنی سەرمایەکان، چاکسازی لەزەوی و زاردا، ڕێکخستنەوەی سوپاو...هتد.

حیزبی فالانژی ئیسپانیا لە ماوەی شەڕە نێوخۆییەکاندا (١٩٣٨ـ١٩٣٦) لە شەڕکردن لەگەڵ کەسە چەپی و ڕاستیەکاندا(کومونیستەکان، ئانارشیستەکان و کۆنەپارێزان) ڕۆڵێکی گرنگی لە ئەستۆدا بووە. دامەزرێنەری حیزبی" فالانژی یەکگرتووی ئیسپانیا " لە ساڵی ١٩٣٦دا دەستبەسەر کراو بەدەستی کۆماریخوازەکان کوژرا. زاراوەی فالانژ ئەمڕۆکە بە گرووپە دەستەڕاستییە توندڕۆکانی وەکوو" فالانژی لوبنان "یش دەگوترێ.

فیۆدالیزم/ دەرەبەگایەتی Feudalism

فیۆدالیزم یان دەرەبەگایەتیی لە بنەڕەتدا ئاماژە بە قۆناغێکی دیاریکراوی مێژووی وڵاتانی ئەورووپی (سەدەی ٩ تا ١٣) دەکا. دەرەبەگایەتیی سیستەمێکی کۆمەڵایەتیە کە لەو سیستەمەدا دەسەڵات لە نێوان خاوەن زەوییەگەورەکاندا دابەش بووە و هەر خاوەن زەوی یان ئاغایەک هێندێک رەعیەتی هەیە کە لە بەرامبەر سەربازی کردن یان خزمەتی دیکەدا، مافی خاوەندارێتی یان کەڵک وەرگرتن لە پارچە زەوییەک کە ئاغا پێیداون وەدەست دێنن. بەم زەوییە دەڵێن سیورسات.

فیۆدالیزم لە ئەورووپادا لە دوای هەڵوەشانەوەی ئیمپراتۆری شارلمانی (٨١١ـ٧٤٢) سەریهەڵداو دەسەڵاتی میرنشینەکان گەشەی کرد. خەڵکی شار ودێکان کە خۆیان لە ژێر هەڕەشەی هێرشی بێگانەکان دا دەبینی، هیچ چارەیەکی دیکەیان جگە لە پەنابردنە بەر میرنشینەکان نەبوو.

بەم پێیە ئاغای ناوچەکە تەنیا کەسێک بوو کە پارێزگاری لێدەکردن و ئەمە سەرەتای دامەزرانی سیستەمی فیۆدالی لە ئەورووپای رۆژئاوادا بوو. لە ماوەی سێ سەدەدا ئەم سیستەمە رێک وپێکتر بوو و زۆربەی زاناکان پێیانوایە کە ئەم سیستەمە تایبەت بەو قۆناغە تایبەتەی مێژووی ئەورووپایە و کۆمەڵگاکانی دیکە بەم قۆناغەدا تێنەپەڕیون. بەڵام هێندێک بە هۆی هێندێک لێکچوونەوە (بە تایبەتی مەسەلەی ناناوەندی بوونی دەسەڵات و سەرهەڵدانی ئاغاکان لە شوێنە جیاجیاکانی وڵات) زاراوەی فیۆدالیزمیان بۆ وڵات و شوێنەکانی دیکەش بەکارهێناوە. مێژووی فیۆدالیزم دەریخستووە کە هەرکاتێک ئەم هەلومەرجانە لە کۆمەڵگایەکدا هەبوون؛ فیۆدالیزم لەو شوێنەدا بە سانایی گەشەدەکا:

١) شێوازی سەرەکی بەرهەمهێنان، کشتوکاڵی بێ.

٢) کۆمەڵگا بەسەر هۆزو عەشیرەی جیاوازدا دابەش بوو بێ کە پێوەندییەکی لاوازی ئابووری، کولتووری و مێژوویان لەگەڵ یەکتردا هەبێ.

٣) پێوەندی نێوان ناوچە جیاوازەکانی وڵات بە هۆی جوگرافی یان هۆیەکانی دیکە ئەستەم بێ یان هەر پێوەندییان نەبێ.

٤) یەکیەتیی ئابووری وڵات هەڵوەشابێتەوە و یان بە هۆی نەبوونی یەکیەتیی ئابووری، وڵات خاوەنی حکومەتێکی ناوەندی نەبێ.

٥) حکوومەتی ناوەندی نەتوانێ هاولاّتیەکانی خۆی لە بەرامبەر هێرشی زۆردارەکانی ناوخۆو داگیر کەرانی دەرەوەدا بپارێزێ.

Federation فیدراسیۆن

فیدراسیۆن لە چەندولاّتێک پێکهاتووە کە هەر کامیان خاوەنی حکومەت وبناغەی تایبەتی خۆیانن و بۆخۆیان ولاّتی خۆیان بەرێوە دەبەن. ولاّتی فیدراڵ کە لە کۆی ولاّتانی ئەندامی فیدراسیۆن پێکهاتووە، خاوەنی ماف و ئیمتیاز گەلێکە کە هەموو ولاّتانی ئەندام ودانیشتوانەکانیان دەگرێتەوە، بەلاّم لە هەمان کاتدا سەربەستی ولاّتانی ئەندام لە کاروباری نێوخۆییدا دەپارێزێ.

لە سیستەمی فیدراسیوندا، هێندێک بنەما لە ئارادان، وەکوو ئەوەی کە یاساکانی فیدراڵ لە سەرەوەی یاسا نێوخۆییەکانی ولاّتانی ئەندامی فیدراسیۆن دان. هەروەها پێوەندییەکانی دەرەوە تەنیا لە ئەستۆی ولاّتی فێدراڵ دایە و ولاّتی فێدراڵ لە چوارچێوەی دیاریکراوی دەستووردا، خاوەنی کۆلەکەی تایبەتیە و دەسەلاّتی راستەخۆی بەسەر تەواوی خاکی ولاّتانی ئەندامدا هەیە.

سیستەمی فیدراسیۆن لە کوتاییەکانی سەدەی ١٨ لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکای باکووردا پێکهات و سەرکەوتووش بوو وبوو بە نموونە بۆ زۆر ولاّتی دیکەش، بە جۆرێک کە بەشی زۆری ولاّتە تازە سەرخۆکانی کیشوەری ئەفریقیا و زۆربەی ولاّتانی هاوبەرژەوەندی روویان لەم سیستەمە سیاسییە کرد.

Balkan federation فیدراسیۆنی بالّکان

فیدراسیۆنی بالّکان پلانێک بوو بۆ پێکهێنانی فیدراسیۆنێک لە ولاّتانی بالّکان و دانووب کە لە سالّی ١٩٤٧دا، لە لایەن تیتۆ، سەرۆک کۆماری یۆگسلاڤیا و گیئۆرکی دمیترۆف، سەرۆک وەزیرانی بولگاریاوە ئامادە کرا. بەلاّم ستالین دژی پێکهاتنی ئەم فیدراسیۆنە بوو.

Fraction فراکسیۆن

فراکسیۆن لە وشەی لاتینی Fractio و Fractum و لە سەرچاوەی لاتینی Frangere بەواتای شکان وەرگیراوە.

فراکسیۆن بەمانای بە شێک لە یەکەیەک یان لە گشتێک و زیاتریش بە واتای لەتکردن ودابەشکردن و ئاکام و دەرئەنجامی ئەم لەتکردن و دابەشکردنەش کەلّکی لێوەردەگیردرێ.

فراکسیون لە بواری سیاسییەوە بە گرووپێک دەگوترێ کە لە ناو حیزبێک یان لە ناو ڕێکخراوێکی سیاسییدا سەر هەڵدەدا و ئەندامەکانی لەسەر چۆنیەتی جێبەجێ کردنی بەرنامە وڕێبازە گشتیەکانی ئەو ڕێکخراوە بیروڕای جیاوازیان لەگەل ئەندامانی دیکەی ڕێکخراوەکەدا هەیە. لە پەرلەمانەکانیشدا، فراکسیۆنەکانی پەرلەمان بە گرووپی نۆێنەرانی حیزبەکان دەگوترێ. فارکسیۆنێر Fractionnairc بە کەسێک دەگوترێ کە لە بەرامبەر ڕێبازی گشتی ڕێکخراوێکدا، خاوەنی بیروبۆچوونێکی روون و نووسراو بێ.

فراماسیۆنێری Freemasonary

فراماسیۆنێری لە زمانی فەرەنسیدا بە واتای " وەستای سەربەست و ئازاد"ە و ناوی ئەنجوومەنێکی نهێنیە کە بە کەڵک وەرگرتن لە ڕێووشوێنی تایبەتی خۆیان، لە پێناوی گەیشتن بە ئامانجێکی سیاسی ـ کۆمەڵایەتی و ئابووریدا تێدەکۆشن. ئەندامانی ئەم ئەنجوومەنە بە کۆڕو کۆمەڵەکانی خۆیان دەڵێن "لۆژ" و بە خۆشیان دەڵێن " ماسۆن". فراماسۆنەکان پێیانوایە کە گرووپەکەیان زۆر کۆنە و سەرچاوەکەی بۆ ئەو وەستایانە دەگەڕێتەوە کە پەرستگەی سولەیمانیان لە ئورشەلیمدا دروست کردووە. هەرچۆنێک بێ، مێژووی سەرهەڵدانی ڕێکخراوی فراماسونێری دیارنیە و واپێدەچی ئەم کۆمەڵە لە دوای سەدەکانی ١٧ و١٨ەوە پەرەیان سەندبێ. سەبارەت بە سەرچاوەی لۆژە کانیش، دەڵێن کە لە ڕۆمی کۆندا؛ وەستاکان، وەکوو خاوەن پیشەکانی دیکە، ڕێکخراوێکی تایبەتیان هەبووە کە زۆر گرنگ بووە.

ئەندامانی ئەم ڕێکخراوە، نهێنیەکانی کاروباری خۆیان دەپاراست و لەلای کەس هیچیان نەدەدرکاند بۆ ئەوەی هەمیشە خەڵک کاریان بەم وەستایانە بێ. دەوڵەتیش هەرکاتێک بڕیاری دەدا شتێک بروخێنێ یان شتێک درووست بکا، دەچووە لای ئەم وەستایانە. ئەم وەستایانەش بەر لەوەی دەسبەکاربن، لە شوێنێکی نزیک ئەو شوێنەی کە بڕیاربوو شتەکەی لێ سازبکەن، بینایەکیان سازدەکرد و لەوێ کۆدەبوونەوە و ڕاوێژیان دەکرد، ئەم شوێنە ناوەندی بڕیاردانی ئەوان بوو. بەم بینایەیان دەگووت"لۆژ" و فراماسۆنە نوێکانیش بە شوێنی کۆبوونەوەی خۆیانیان دەگووت " لۆژ". ڕێکخستنی وەستاکان بەرەبەرە لە پاوانی وەستاکان هاتەدەرو سیاسەتمەدارەکان ئاڵوگۆڕیان تێدا پێکهێنا. سیاسەتمەدارەکان بە کەڵک وەرگرتن لە بنەمای ڕێکخستنی هەمووڕێکخراوە نهێنیەکانی

جیهان، خۆیان ڕێک دەخست. فراماسۆنەکان تەنانەت لە بنەمای گرووپەکانی، وەکوو ئیسماعیلیەکان، باتینیەکان، بەکتاشیەکان و ڕێکخراوەی شۆڕلاو و جوامێرەکان و کۆمەڵە نهێنیەکانی ئەوروپی بۆ ڕێکخستنی کاروبارەکانیان و وەرگرتنی ئەندام کەڵکیان وەردەگرت. فراماسۆنەکانی ئەم سەدانەی دوایی بەدروشمی ئازادی، یەکسانیی، برایەتیی لە زۆربەی ڕەوتە گەورە سیاسییەکان و ئاڵوگۆڕە گرنگەکانی جیهاندا وەکوو، شۆڕشی مەزنی فەڕەنسە (زۆربەی ئەوانەی نەیاری ڕژێمی پاشایەتی بوون و چاکسازی خواز بوون، ئەندامی لۆژەکانی فەڕەنسە بوون)، شۆڕشی ئۆکتۆبەری رووسیا، شۆڕشی پیشەسازی بەریتانیا و شەرەکانی سەربەخۆیی ئەمریکا بەشداربوون. بە تایبەتی لەڕەوتی سەربەخۆیی ئەمریکادا، فراماسۆنەکانی ئەمریکا ڕۆڵێکی گرنگیان هەبوو و هاوکارییەکی باشی سەربەخۆخوازەکانی ئەمریکایان کرد. زۆربەی سەرۆک کۆمارەکانی ئەمریکا ولەوانە جۆرج واشینگتۆن، یەکەم سەرۆک کۆماری ئەم وڵاتە " ماسۆن" بووە و نشیانەی سەرەکی فراماسیۆنیری کە بە " چاوی خوا" بەناوبانگ بووە، لەسەر دراوی ئەمریکا هەڵکەندراوە.

فراماسۆنە ئەمریکیەکان ڕێبێوان یان خۆپیشاندانی سەرشەقامەکانیش وەرێدەخەن. لە ئەمەریکادا، ڕێکخراوە جیاوازەکانی وەکوو نادی ڕۆتاری، نادی لانیز، کۆمەڵەی خۆئامادە کردنی ئەخلاقی و کۆمەڵەی برایانی جیهانی، ئامانجگەلی ماسۆنیان هەیە.

لە فەڕەنسەشدا، کۆمەڵەی مافی مرۆڤ، کۆمەڵەی ڕێنوێنینە گشتییەکان و کۆمەڵەی ئۆنیئۆنی ڕەگەزپەرست فراماسۆنین.

مێژووی تێکوشانی فراماسۆنی لە ڕۆژهەڵاتدا بە پێچەوانەی ئەوروپا و ئەمریکایەو رابردوویەکی گەشی نیە. بەریتانیەکان کە یەکەم کەس بوون ئەم ڕێبازەیان لە ڕۆژهەڵاتدا بڵاو کردەوە، کەڵکی نابەجێیان لە دروشمەکانی فراماسۆنی وەرگرت.

لە سەدەی هەژدەهەمدا لەم لۆژانە وەکوو گرنگترین ئامرازی کۆلۆنیالکردن و چەوسانەوەی وڵاتانی بە وتەی خۆیان (ئەو دیوی ئاوەکان) کەڵکیان وەرگرت. ڕاسپێردراوە بەریتانیەکان ماسۆنیکردنی کەسایەتیەکانی شوێنی ئەرکی خۆیان بە گرنگترین خۆیان دادەناو پاشانیش هەر لەم کەسایەتیانە بۆ کۆنترۆڵی سیاسەت و ئابووری ئەو وڵاتانە لە پیناوی بەرژەوەندییەکانی خۆیاندا کەڵکیان وەرگرت.

فرانشیز Franchise

لە وشەی Franc بە واتای راشکاوە و بە کەسێک دەگوترێ کە بیروڕاکانی خۆی ناشارێتەوە؛ زاراوەی فرانشیز بە واتای مافی ئیمتیاز، مافی رزگارکردن و مافی دەنگدان لە هەڵبژاردنی پەرلەماندا کەڵکی لێ وەرگیراوە.

فرانشیز لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بە جاڕنامەیەک دەگوترا کە بە پێی ئەم جاڕنامە رێگا بە رەعیەتەکان دەدرا لە زەوی دەرەبەگ و کلیساکان بچنە دەرو هەروەها بەو راگەیانراوەش دەگوترا کە بە پێی ئەو راگەیەنراوە، ئەو مافە بە رەعیەتەکان دەدرا کە کەلوپەلە بازرگانیەکانی خۆیان لە شوێنی ژێر دەسەڵاتی دەرەبەگەکان بۆ شوێنێکی دیکە بگوازنەوە. نامەی فرانشیز کە وەکوو دەستنووسێکی ئازادی رەعیەتەکان وا بوو، لە سەدەی یازدە لە ئیتالیای باکوور، ئەڵمانیا و باکووری فەڕەنسادا بەرەوی پەیدا کرد و لە ئاکامدا پێوەندییەکی راستەوخۆی لەگەڵ پێشکەوتنی ئابووری شارەکان لە سەدەی ١١ و ١٢دا پەیدا کرد.

لەو کاتەدا خەڵکی شارەکان خوازیاری هەڵوەشانەوەی ئەو ئاستەنگانە بوون کە دەرەبەگەکان لە بواری بازرگانیی، خاوەنداریێ و هاتووچۆدا لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیاندا بۆ خەڵکی شارەکانیان پێکدێنا.

هەروەها فرانشیز بەو دارستانانەش دەگوترا، کە دەرەبەگە گەورەکان (سینیۆرەکان) لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیاندا دەیانڕواندن. ئامانجی دەرەبەگە گەورەکان، بریتی بوو لە ئاوەدانکردنەوەی دارستان و پێکهێنانی شاری تازە یان شاری ئازاد (فرانش) تا خەڵک بۆ ئەم شارانە راکێشن. سینیۆرکان چونکە پێویستیان بەهێزی کار بوو و لە دەرەبەگە رکابەرەکانیش دەترسان، جاڕنامەی ئازادیان (فرانشیز) لە ناو خەڵکی ژێردەسەڵاتی خۆیاندا بڵاو دەکردەوە.

لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، بەریتانیەکان لە دارشتنی یاساکانی خۆیاندا، کەڵکیان لە چەمکی فرانشیز وەرگرت. کە بریتی بوو لە ئیمتیازێک کە پاشا دەیبەخشیە هاوولاتیەکانی خۆی. زاراوەی فرانشیز لە یاسای نێودەوڵەتیدا بۆ ئەو پارێزراوییە جیاوازانە کەڵکی لێوەر دەگیردرێ کە دەدرێتە دیپلۆماتە سیاسیەکانی ولاتان: وەکوو: فرانشیزی شوێنی نیشتەجێ بوون یا فرانشیزی باج.

فەلەستین Palestine

ناوچەیەکە بە پانتایی ١٠٤٢٩ کیلۆمەتری دووجا، کە لەقەراغی مەدیتەرانەی رۆژهەلاتدا هەلکەوتووە و تا کۆتایی شەری یەکەمی جیهانی بەشێک لە ئیمپراتۆریای عوسمانی بوو، بەلام ئیسرائیل ئێستا بەشێکی ئەم ولاتەی داگیر کردووە. لە دوای سالی ١٩١٨ەوە فەلەستین لە لایەن کۆمەلەی نەتەوەکانەوە چووە ژێر سەرپەرستی بەریتانیاوە. بەریتانیا بەلێنی دابوو کە بە پێی مەرجەکانی سەرپەرستیاری فەلەستین، بە شێوەیەک ئەم ناوچە بەرێوە ببا کە بواربۆ پێکهێنانی ولاتێکی سەربەخۆ پێک بێنێ و پشتیوانی لە خەلکی فەلەستینی بکا. بەریتانیا لە ژێر پالەپەستوی کۆروکۆمەلە جووەکان، رێگای بە ژمارەیەکی زۆر لە جوولەکاندا کە بێنە ناو فەلەستینەوە. لە سالی ١٩١٩ دا زۆربەی دانیشتوانی فەلەستین عەرەب بوون. عەرەبەکانی فەلەستینی لە چاو عەرەبی شوێنەکانی دیکە، پێشکەوتووتر بوون.(چونکەفەلەستین یەکەم ناوەندی پێوەندی کولتووری ئیسلام و ئەورووپا بوو.) لە سالەکانی ١٩٢١ و ١٩٢٩دا فەلەستینەکان بۆ وەدەستهێنانی ئازادی راپەرین، بەلام هێزەکانی بەریتانیا راپەرینەکەیان سەرکووت کرد.

ئەشکەنجە و ئازاری و جوولەکەکان لە لایەن نازییەکانی ئەلمانیاوە بوو بە هۆی ئەوەی کۆچی یاسایی جوولەکەکان بۆ فەلەستین پەرە بستێنێ. بزوتنەوەی نوێی سەهیۆنیزم بە دوای پێکهینانی ولاتێکی جوولە لە فەلەستین (نیشتمانیی بەلێن پێدراو) دابوو. دواتر بەریتانیا رایگەیاند کە ئامانجەکەی دامەزراندنی ولاتێکی سەربەخۆ لە فەلەستینە کە جوولەکەکان و عەرەبەکان بەسەرێکەوە دەسەلاتیان بە دەستەوە بێ. بە پێی بەلێنی بەریتانیا بریار وابوو کە لە ماوەی ١٠ سالْ دا ولاتی فەلەستین پێک بێ.

لە دوای شەری دووهەمی جیهانی لە نێوان عەرەبەکان و جوولەکەکاندا کێشە و ئاژاوەی زۆر دروست بوو و بەریتانیا کێشەکەی نارده رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان. کومیتەی تایبەتی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ فەلەستین پێشنیاری کرد کەئەم ولاتە دابەش بکرێ و ئەم پێشنیارە لە لایەن کۆمەلەی گشتی رێکخراوی نەتەوەیکگرتووەکانەوە پەسند کرا. لە ١٤ ی ئایاری ١٩٤٨ دا، کۆمێسێری بەرزی بەریتانیا لە فەلەستین ، ناوچەکەی بەجێهیشت و ئیسرائیل بوونی خۆی راگەیاند. سوپای ولاتانی عەرەب وەکوو، میسر، عێراق ئۆردن، لوبنان، سووریا و عەرەبستانی سعوودیا هێرشیان کردە سەر ئیسرائیل کەدانیان پێدانەدێنا، بە لام هێرشەکەیان شکستی

خوارد و له کۆتایشدا له شوباتی ١٩٤٩دا ئاگربەست راگەیەنرا. ئیسرائیل لەگەڵ ئەوەدا کەدانی بە دابەشبوونی ئەم وڵاتە داهێنابوو، بەڵام زۆربەی ناوچەکانی بەشی عەرەبی فەلەستینی داگیر کرد و نزیکەی ٤٠% زیاتر لەو بەشەی کە بۆی دانرا بوو، داگیری کرد. بەشی رۆژئاوای چۆمی ئۆردنیش کە عەرەب بوو، بوو بە بەشێک لە ئۆردن، و میسریش هێڵی غەززەی داگیر کرد. لە دوای شەڕی عەرەبەکان و ئیسرائیل لە حوزەیرانی ١٩٦٧دا، ئیسرائیل هەموو ناوچەکانی فەلەستین و تەنانەت بەشێکیش لە خاکی دراوسێکانی داگیر کرد راشەی گەیاند کە هەتا عەرەبەکان دان بە ئیسرائیل دانەنێن، ئەو شوێنانە چۆڵ ناکا.

لە دوای زیاتر لە نێو سەدە خەباتی فەلەستینیەکان لە دژی ئیسرائیل و ٥ شەڕ وگرێدانی رێککەوتننامەی جۆراوجۆر، ئاگربەس و ئاشتی کە لە ئاکام دا بوو بە هۆی ئەسپاردنی بەشێکی کەم لە خاکی فەلەستین بە حکوومەتی خودموختاری فەلەستین بەرێبەرایەتیی یاسرعەرەفات، خەباتی نەپساوەی فەلەستینیەکان لە چوارچێوەی "ئینتیفازە"ی یەکەم و دووهەم دا بۆ چۆلکردنی ئەم شوێنانە و دان پێدانانی ئیسرائیل بەوەی کەئەم شوێنانە بە شێک لە خاکی فەلەستین، هەروا درێژەی هەیە.

فێمینیزم/ بزوتنەوەی ئازادیی ژنان **Feminism**

سەرچاوەی فێمینیزم بۆ شارستانیەتە کۆنەکانی یۆنان و چین دەگەڕێتەوە و لە زۆربەی کولتوورەکانیشدا ئاماژەی پێکراوە. ئاکار و کردەوەی ژنانی بە ناوبانگی پێشوو و پشتیوانی لە مافی ژنان بۆ کەڵک وەرگرتن لە پەروەردە و فێرکردن و نفووزی سیاسی، وەکوو بوونە پاڵپشت بۆ بزووتنەوە هاچەرخەکانی ژنان. سەرەڕای ئەمە تەنیا لە ناوەڕاستەکانی سەدەی ١٩دا دابوو کە بزوتنەوەیەکی رێکخراوی ژنان پێکهات. خەبات بۆ وەدەستهێنانی مافی دەنگدانی ژنان کە لە ئاکامی پەرەگرتنی بەرەبەرەی مافی دەنگدانی پیاوانەوە سەرچاوەی گرتبوو، لە تایبەتمەندی ئەو قۆناغەیە کە پێی دەڵێن شەپۆلی یەکەمی بزوتنەوەی ئازدی ژنان و تایبەتمەندییەکەی ئەوەیە کە ژنان دەبێ مافی یاسایی و سیاسی وەکوو پیاوانیان هەبێ. مافی دەنگدان بۆ ژنان، ئامانجی سەرەکی ئەم قۆناغەی خەباتی ژنان بوو. چوونکە ئەم بیروڕایە زاڵ بوو کە ئەگەر ژنان بتوانن دەنگ بدەن، شێوەکانی تر جیاوازی و هەڵاواردنی رەگەزیش لە ناو دەچێ.

هەلومەرجی سەرهەڵدانی شەپۆلی دووهەمی ئازادی ژنان، تارادەیەکی زۆر لە هەلومەرجەکانی شەپۆلی یەکەم دەچێ. ئاڵوگۆڕەکانی سیستەمی سەرمایەداری لەگەڵ چوونەسەری

رادەی پێویستی بە هێزی کار بە تایبەتی لە قۆناغەکانی گەشەی ئابووری و شەڕدا، ڕاکێشانی ژنان بۆ لای Secondary Market لە قۆناغەکانی دابەزینی ئابووری و گەشە کردنی بەشی خزمەتگووزارییەکان (لە چاوبەشی بەرهەمهێنان دا) و پێویستی بە هێزی کاریش لەم بەشەی ئابووریدا، چوونەسەر و زۆر بوونی ئاستی بەشداری هێزی کاری ژنانی لێکەوتەوە. پەرەگرتنی خوێندەواری بە تایبەتی لە ئاستە بەرزەکاندا بوو بە هۆی خوێندەواری زیاتری ژنان و توانایە شاراوەکەیان بۆ گەیشتن بە ئاستە بەرزەکانی پیشەوکار، لە هەمان کاتدا ژنان لەرەوشێکی نایەکسان و نابەرامبەر لەگەڵ پیاوان دا دەژیان.

دوو رەوتی سەرەکیی بزووتنەوەی ئازادی ژنان لە شەپۆلی دووهەمدا، واتە رەوتی لیبراڵ و رادیکال لە بواری بنەما بنەڕەتیەکان، لێکدانەوەی ئەستەم، دیاریکردنی دوژمن، ئەو ئامرازانەی کەڵکیان لێوەردەگرتن، ناوەندی سەرەکی خەبات لە دژی رێکخستن، جیاوازیەکی زۆریان لەگەڵ یەکتردا هەبوو. بزووتنەوەی ئازادی ژنانی لیبراڵ کە پاشماوەی یەکسانیی شەپۆلی یەکەمە، هەروا لەسەر یەکسانیی ماف و نەهێشتنی هەڵاواردنی رەگەزی پێدادەگرێ و بزووتنەوەی ئازادی رێکخستنی رادیکالی لە پێناو رزگاری ژنان لە ژێر هەر دەسەڵاتێکی پیاواندا تێدەکۆشێ و بڕوای بە بنەمای دژایەتیی ژن و پیاو هەیە.

بزووتنەوەی رادیکاڵ پێویستی پێکهێنانی ئاڵوگۆری بنەڕەتیی لە هەموو بوارەکانی ژیانی تایبەتی و گشتیدا دێنێتە گۆڕێ و هێندێک لە راڤەو لێکدانەوەکانیان، کە لە بنەڕەتدا لە سەر خۆڕسک بوونی دژایەتیی نێوان ژن و پیاو راوەستاون، لەسەر جیابوونی ژنان و پیاوان لەکۆمەڵگادا پێداگری دەکەن.

شەپۆلی دووهەمی ئازادی ژنان لە پێکهێنانی ئاڵوگۆڕ لە دامەزراوەکان و یاساکاندا تا رادەیەکی زۆر سەرکەوتوو بوو و تەنانەت توانی لە هێندێک بواردا لە پێکهێنانی ئاڵوگۆڕ لە بەستێنە کولتووری و زارەکیەکاندا سەرکەوتنیش وەدەست بێنێ.

شەپۆلی سێهەمی ئازادی ژنان کە لە دەیەی ٨٠دا سەریهەڵدا و ئێستاش هەروا بەردەوامە ئاکامی ئەو ئاڵوگۆڕە پێکهاتەییە ئابوریە_ سیاسی و کولتوورییەی ئەم دوایانەیە. کۆمەڵە ئاڵوگۆڕە پێکهاتەییەکانی دەیەی حەفتا تا نەوەدی ئەمەریکا هاوکات بووە لەگەڵ درێژەکێشانی هەڵاواردنی

رەگەزی بەنیسبەت ئەو ژنانەی کە بوونی خۆیان لە بە ستێنی گشتیدا سەلماندووە. لە هەمان کاتدا ئەم ئاڵوگۆڕانە بوونە هۆی زۆرتربوونی جیاوازییەکان لە نێوان ژناندا.

یەکێک لە تایبەتمەندییە گرنگەکانی شەپۆلی سێهەمی بزووتنەوەی ئازادی ژنان بەرەسمیی ناسینی فرەیی، و فرەچەشنی لەم بزوتنەوەدا بوو و هەروەها ئەوەی کە ژنان بەشێک لەچالاکی خۆیان بۆ بوارە هاوبەشەکان لەگەڵ بزووتنەوە کۆمەلآیەتیەکانی دیکەدا تەرخان بکەن و لە بواری تیۆریشەوە خۆیان پێ بگەیەنن.

Ferralists فێرالیستەکان

لە کۆمەڵگا کۆمۆنیستەکاندا بە گرووپێک لە لایەنگرانی رۆژئاوا دەگوترێ کە خۆیان بە لایەنگری " شۆرشی فێوریە" (شوبات) دەزانن و " شۆرشی سۆسیالیستیَ" و دەستکەوتەکانی رەت دەکەنەوە. لە ساڵی ١٩١٧دا، دوو ئاڵوگۆڕ لە رووسیادا روویاندا کەیەکیان "شۆرشی فێوریە" و ئەوی دیکەیان " شۆرشی ئۆکتۆبەر" بوو. کۆمۆنیستەکان شۆرشی فێوریەیان بە شۆرشی " بۆرژوا دیموکراتیک" دادەنا و بە شۆرشی ئوکتۆبەریان دەگووت " شورشی سۆسیالیستیَ".

Forcemajeure فۆرس ماژۆر

زاراوەیەکی فەرەنسیە، کە وێدەچێ یەکەمجار لە یاسای شارستانی (مدنی) (یاسای ناپلیۆن) فەرەنسەدا کەڵکی لێوەرگیرا بێ و پاشانیش لە ولآتانی دیکەدا هەرئەم زاراوە ویان وەرگێردراوەکەی بۆتە باو. ولآتانی ئینگلیزی زمان تەنانەت لە یاسای نێو دەوڵەتیەکانیشدا، هەر لەم زاراوە کەڵک وەردەگرن.

لە یاسای فەرەنسادا، فۆرس ماژۆر واتای تایبەتی و گشتی هەیە. فۆرس ماژۆر بەواتا گشتییەکەی بریتیە لە هەر کارەساتێکی دەرەکی (لە دەرەوەی دەسەلآتی بەڵێندار) و پێشبینی نەکراو و کە پێشی پێ ناگیردرێ ودەبێتە کۆسپ لە بەردەم جێبەجێ کردنی بەڵێنی لایەنێکی رێککەوتننامە یان گرێبەستێک. فۆرس ماژۆر لەم واتایەدا کردەوەی کەسێکی سێهەم و کردەوەی بەڵێنداریش دەگرێتەوە، کە خاوەنی ئەم دوو تایبەتمەندییە بن. بەلآم فۆرس ماژۆر لە واتا تایبەتیەکەیدا، کارەساتێکە کە لە هێزە سروشتیەکانەوە سەرچاوەی گرتووە، پێش بینی ناکری و ناتوانین پێش بە روودانەکەی بگرین.

هێندێک لە یاساناسە فەرەنسیەکان لە نێوان فۆرس ماژۆر و کارەساتی پێشبینی نەکراودا(Fortuitons Event)، جیاوازی دادەنێن و دەڵێن کە کارەساتی پێشبینی نەکراو کارەساتێکی نێوخۆییەو پێوەندی بە بنکە یان بە بەڵێندەرەوە هەیە . وەکوو ئاگرتێ بەربوون، شتومەکی نەقوستان، لادانی شەمەندەفەر لە سەرێ و مانگرتن لە هێندێک حاڵەتدا. لە حاڵێکدا کە فۆرس ماژۆر، کارەساتێکی دەرەکیە وەکوو لافاو، گەردەلوول و....هتد.

لە قامووسی چەمکە یاسایەکاندا کە لەژێر چاوەدێری دوو مامۆستای بەناوبانگی یاسادا نووسراوە، ئاوا پێناسەی فۆرس ماژۆر کراوە:

لە یاسای شارستانیدا بە مانای گشتیەکەی، فۆرس ماژۆر هەموو ئەو کارەساتانە دەگرێتەوە، کە پێش بینی ناکرێن و پێش بە روودانەکەشیان ناگیرێ، و دەبنە کۆسپ لە بەردەم جێبەجێکردنی بەڵێنی بە لێندەر. فۆرس ماژۆر روونی دەکاتەوە کە ئەو لایەنە هیچ رۆڵێکی لەو کێشەدا نیە. فۆرس ماژۆر بە مانای تایبەتیەکەی بە پێچەوانەی کارەساتی پێشبینی نەکراوەو بریتیە لە کارەساتێکی دەرەکی، واتە کەسی بەڵێندەر هیچ رۆڵێکی لە روودانی کارەساتەکەدا نیە. (کارەساتی سروشتی. دەوڵەت، کردەوەی کەسی سێهەم).

روسۆ، مۆستای یاسای نێودەوڵەتیی سەبارەت بە فۆرس ماژۆر دەڵێ: فۆرس ماژۆر بریتیە لە کۆسپێک کە پێش بە روودانەکەی ناگیردرێ و بە هۆی کارەساتێکی دەرەکی هاتۆتە ئاراوە کە پێش بە جێبەجێکردنی بەڵێنیک یان جێبەجێکردنی یاسایەکی نێودەوڵەتیی دەگرێ. هەموو سیستەمە یاساییە نێوخۆییەکان، بەرپرسیارەتیی جێبەجێکردنی بەڵێنێک بەهۆی هاتنەئارای هێزێکی دەرەکی کە پێوەندی بە لایەنی بەڵێندەر نیە، ناخەنە ئەستۆی کەسی بەڵێندەر. لە یاسا نێودەوڵەتیەکانیشدا، فۆرس ماژۆر دەبێتە هۆی ئەوەی کە دەوڵەتەکان بەرپرسیاری جێبەجێکردنی رێککەوتننامەکان نەبن.

نموونەکانی فۆرس ماژۆر :شۆرش، مانگرتن و قەدەغەکردنی یاسایی لەو هۆکارانەن کە زیاترلە گرێبەستە ئابوورییە نێودەوڵەتیەکاندا وەکوو فۆرس ماژۆر ئاماژەیان پێدەکرێ.

الف_ شۆرشە جەماوەرییەکان: لە هەڵسووکەوتی دەوڵەتەکان و سەربەستی دادی نێو دەوڵەتیدا، زۆرجاران شۆرش وەکوو فۆرس ماژۆر چاوی لێکراوەو دەوڵەتیش لەم حاڵەتانەدا سەبارەت بەو زیانانەی کە لە هاووڵاتیانی بیانی کەوتوون بەرپرسیارنیە. لە راپۆرتی سکرتاریای نەتەوە

یەکگرتووەکان سەبارەت بە فۆرس ماژۆر، بەشێک بەناوی " شەڕە نێوخۆییەکان، شۆڕشەکان، توندوتیژی جەماوەری، ڕاپەڕین و بشێوی و ئاڵۆزی" بەرچاو دەکەوێ. لەم بەشەدا ئاماژە بەو نووسراوە و بەڵگە جیاوازانە کراوە کە بە پێی ئەم بەڵگە ونووسراوانە، شۆڕش و ڕاپەڕینە جەماوەرییەکان وەکوو فۆرس ماژۆر، دەوڵەتەکان بە بەرپرسیاری زیانە گیانی و ماددییەکانی هاولاتیە بیانیەکان دانانێن. و لە هەمان ڕاپۆرتیشدا لە بەشی " بڕیارە نێو دەوڵەتیەکاندا" باس لە بیروڕای دادگاکانی هەڵسەنگاندن و کۆمیسیۆنە تێکەلاوەکان کراوە کە هێندێکیان پێوەندییان بەو مەسەلەوە هەیە کە دەوڵەتەکان بە بەرپرسیاری قەرەبوو کردنەوەی ئەو زیانانە دانانێن کە لە ئاکامی شۆڕش وراپەڕینە جەماوەرییەکان دێتە ئاراوە.

پرۆفسێور ڕۆسۆ بە پشت بستن بە بیروبۆچوونە نێودەوڵەتیەکان و بە تایبەتی ئەم دوو بۆچوونەی دواییان، سێ جۆرە زیانی دیاری کردەوە کە لە ئاکامی شەڕی نێوخۆیی و شۆڕش دێتە ئاراوە:

١)_ ئەو زیانەی کە لە ئاکامی خوودی شەڕەکەدا دێتە ئاراوە:

بەگشتی ڕەوتی دادی نێودەوڵەتیی لەم حاڵەتەدا دەوڵەت بەبەرپرسیار نازانێ و بە تێوری فۆرس ماژۆر یان حاڵەتی نائاسایی پاساو بۆ بێ تاوانی دەوڵەت دەهێنێتەوە.

٢)_ ئەو زیانانەی بە هۆی هەوڵەکانی دەوڵەتەوە دێتە ئاراوە: بە پێی وتەی روسۆ، ئەگەر کردەوەکانی دەوڵەت لە هێندێک بواری تایبەتیدا لە دژی بیانیەکان لە حاڵەتێکدا کە لە چوارچێوەی ئەو ئەرکانەی کە بۆ دەوڵەت دیاریکراون، تێپەڕێ، دەوڵەت بەرپرسیارە. و هەروەها کەمتەرخەمی و چاوەدێری نەکردنی دەوڵەت بۆ پێشگرتن لە کردەوە زیانبارەکان یان دەستبەسەرکردنی تاوانباران، دەبێتەهۆی ئەوەی کە دەوڵەت بە بەرپرسیار دابنرێ.

٣)_ ئەو زیانەی لە ئاکامی هەوڵی شۆڕشگێڕەکان دێتە ئاراوە:

لەم حاڵەتەدا، ڕەوتی دادی نێودەوڵەتیی لە نێوان ئەو شۆڕشگێڕانەی کە سەرنەکەوتوون و ئەوانەی کەسەرکەوتوون، جیاوازی دادەنێ. لەو حاڵەتانەدا کە شۆڕشگێڕەکان سەرنەکەوتبێتن، دەوڵەت بەرپرسیاری کردەوەکانیان نابێ. بەڵام هەر ئەوەندەی کە شۆڕشگێڕەکان سەرکەوتبن و بە دەسەلات گەیشتبن، ڕەوتی نێودەوڵەتی داد، دەوڵەتی نۆی بە بەرپرسیار دادەنێ.

ب: مانگرتن

لە یاساکانی فەرەنسادا، بە پێی بڕیاری دەسەڵاتی دادی ئەو وڵاتە، مانگرتن لە حاڵەتەکانی فۆرس ماژۆرە. بەو مەرجەی کە تارادەیەک گشتی وبەربڵاو بێ و هەروەها لە ناکاو وکتوپڕبێ و هەروەها بە هۆی کەمتەرخەمی خاوەنی دامەزراوەکە رووی نەدابێ.

فۆرماسیۆنی کۆمەڵایەتی- ئابووری

Socio_ Economic Formation

فۆرماسیۆن یان پێکهاتەی کۆمەڵایەتی_ ئابووری بریتیە لە سیستەمێکی ئابووری لە قۆناغێکی مێژووییدا کە سەرخان و ژێرخانی ئەم سیستەمە لەگەڵ یەکتردا دەگونجێن. بە پێی لێکدانەوەی مارکیسەکان، لە مێژووی مرۆڤایەتیدا پێنج فۆرماسیۆنی کومەڵایەتی ـ ئابووری هەن کە بریتیین لە کۆمۆنی سەرەتایی، کۆیلەداری، دەرەبەگایەتی، سەرمایەداری و کۆمۆنیزم.

هەرکام لە فۆرماسیۆنە کۆمەڵایەتی_ ئابوورییانە، بەپێی یاسای تایبەتی خۆیان سەرهەڵدەدەن و گەشە دەکەن. بەڵام لە کۆمەڵێک یاسای گشتیشدا هاوبەشن کە لە ناو هەموو فۆرماسیۆنە کۆمەڵایەتی ـ ئابوورییەکاندا بەرچاو دەکەون.

فۆرمالیزم — Formalism

فۆرمالیزم بەمانای ڕۆاڵەتگەری و بایەخدانی لە رادەبەدەر بە رواڵەت و فۆرمی دیاردەکانە. هەروەها بەبڕوایەکی قووڵ بە پاراستنی رواڵەت لە کاروباری ئایینی، سیاسی، کۆمەڵایەتی یان لە کاروبارە ئیدارییەکانیشدا دەگوترێ. فۆرمالیزم زیاتر بۆ ڕێوشوێنە ئاینیەکان و ژیانی کۆمەڵایەتی کەڵکی لێوەدەگیردرێ.

فیزیۆکرات — Phisiocrate

ئەم ڕێبازە لە لایەن هێندێک لە زانایان و نووسەرانی سەدەی ١٨ لە فەرەنسادا، دامەزرا. ئەم زانایانە لایەنگری ڕێبازی سروشتی بوون و پێیانوابوو کە سیستەمێکی سروشتی و هەمیشەیی لە هەموو لایەنەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری مرۆڤدا هەیە و کەسە وردبین و تێگەیشتووەکان دەتوانن لە ڕێگای تۆژینەوە، ئەم یاسا سروشتییانە بدۆزنەوە و لە کاتی خۆی دا جێبەجێیان بکەن و بەم شێوە گەورەترین خزمەت بە کۆمەڵگای خۆیان بکەن. فیزیۆکراتەکان پێیانوابوو کە نابێ دەست

له سیستەمی سروشتی کۆمەڵگا و یاساکانی وەربدەین و دەیانگووت دەوڵەتەکان نابێ بە دەستێوەردان لە کاروباری ئابووریدا، ببنە کۆسپ لە بەرامبەر ئەم سیستەمە سروشتیەدا؛ چوونکە ئەو ڕێوشوێنانەی کە دەوڵەتەکان سەبارەت بە ئابووری دایدەڕێژن، ڕەنگە ببێتە هۆی ئەوەی کە یاسا سروشتیە بەردەوامەکان لە ڕێچکەی بێ هەڵەی خۆیان لابدەن و ئەمە بەزیانی کۆمەڵگادا بشکێتەوە. فیزیۆکراتەکان بەو ئاکامە گەیشتن کە دەوڵەتەکان نابێ بە هیچ شێوەیەک بە پێچەوانەی سیستەمی سروشتی، دەست لە کاروباری ئابووری و سات و سەودای نێو دەوڵەتی وەربدەن.

Air Hijacking

فڕۆکە ڕفێنی

فڕۆکەرفێنی بە دەستبەسەر داگرتنی نایاسایی فڕۆکەی لە حاڵی فڕیندا دەگوترێ، کە کەس یان کەسانێک لە بەر هۆکارێکی شەخسی یان سیاسی دەست دەدەنە ئەم کارە. یەکەمین هەنگاو بۆ بەرەنگاری کردنەوە لەگەڵ تاوانەکانی فڕۆکەرفێنی، کۆنفانسیۆنی ١٩٦٣ی تورکیا سەبارەت بەتاوانەکان و هێندێک کاری لادەرانەی دیکە لە ناو فڕۆکەدا بوو. ئەم کۆنفانسیۆنە بە شێوەیەکی سانا دەپرژێتە سەر فڕۆکەرفێنەکان و و لەگەڵ فڕۆکەرفێنەکاندا وەکوو تاوانبارەکانی دیکە دەجووڵێتەوە. لە ساڵی ١٩٧٠دا، کۆنفانسیۆنی فڕۆکە رفێنی لاهە، دەستبەسەر داگرتنی فڕۆکەی بە تاوانێکی جیاواز لە تاوانەکانی دیکە دانا. لە ساڵی ١٩٧١دا کۆنفانسیۆنی مۆنترال لە دژی کاری تێکدەرانەی ئاسمانی، کردەوەکانی وەک دانانەوەی ماددە تەقینەوەییەکان لە ناو فڕۆکە و کاری تێکدەرانەی هاوشێوە، لە کارخستنی فڕۆکەی لە حاڵی فڕین، زیان گەیاندن بەدامودەزگاکانی فڕۆکەوانی، کردەوەی توندتیژانە لە دژی ئەوانەی لە ناو فڕۆکەدان، یان بە زۆری شت لێ ئەستاندن لە کەسەکانی ناو فڕۆکە لەخۆ دەگرێ.

کاتێک کە لە دەیەی ١٩٦٠دا، کۆمەڵێک کردەوەی فڕۆکەرفێنی کەلەساڵی ١٩٦١دا بە ڕفاندنی فڕۆکەیەکی ئەمەریکا بۆ کووبا دەستی پێکرد و حکومەتەکانی ناچار کرد کە لەمبارەوە کۆمەڵێک بڕیار دەربکەن، فڕۆکەرفێنی بۆتە کێشەیەکی گەورە. دەوڵەتەکانیش زیاتر لەوە تێگەیشتوون کە مەترسیەکانی فڕۆکەرفێنی و تاوانە هاوشێوەکانی نابێ بکەونە ژێر کاریگەری ئەو بەرژەوەندیە سیاسییە، ڕاست یان چەوتانەی کە دەبنە هاندەرێک بۆ ئەم ئەم کارە. نە تەنیا وڵاتانی ڕۆژئاوایی، بەڵکوو یەکیەتیی سۆڤیەت و وڵاتە کۆمۆنیستیەکانی دیکەش، دوای ئەوەی لەو ئاگادار

بوون کە بۆخۆشیان مەترسی ئەم کردەوانەیان لە سەرە، دانیان بەم راستیە دانا. بەڵام هەر خێرا دەرکەوت کە ڕێککەوتننامە نێوەوڵەتیەکان بەتەنیایی و بەبێ هاوکاری تەواوەتیی وڵاتان لە بەرامبەر ئەم کردەوانەدا چەکێکی کاریگەر نین. بە تایبەتی ئەوەی کە هێندێک لە وڵاتان داڵدی فرۆکەرفێنیەکان بدەن یان بە شێوازی دیکە بەڵێنە نێودەوڵەتیەکان پێشێل بکەن. ئەو پێشنیارانەی کە بەمەبەستی بە هێزکردنی جێبەجێکردنی ڕێوشوێنەکانی دژی فرۆکەرفێنی لە چوارەچێوەی ڕێکخراوە نێودەوڵەتیە فرۆکەوانیە ناسەربازیەکان (ئیکائۆ) و دامەزرە نێودەوڵەتیەکانی دیکە هاتوونە گۆڕێ، تا ئێستا نەکراونە ڕێسای جێبەجێکاری ڕەها و ڕێک و پێک بۆ بەرەنگاری کردنەوە لەگەڵ تاوانەکانی فرۆکەرفێنیدا. لە ئاستی نێوخۆییدا یاسا پتەوەکانی دژی فرۆکەرفێنی و چارەسەرییە ئاسایشیەکان بوونە هۆی کەمکردنەوەی ڕووداوەکانی فرۆکە رفێنی هەتا دەیەی ١٩٧٠. هەروەها چەند حاڵەتی یەک لایەنانەی وڵاتان لە دژی فرۆکەرفێنەکان لە ئارادا بووە وەکوو هێرشی ئەنتەبە لە ساڵی ١٩٧٦دا، کە مارینزەکانی ئیسرائیل موسافیرەکانی فرۆکەی ئێرفرانسیان لە ئۆگاندا، سەرەڕای نارەزایەتیی ئەم وڵاتە رزگار کرد یان هێرشی موگادیشۆ لە ساڵی ١٩٧٧دا کە سەربازەکانی ئەڵمانیای ڕۆژئاوا بە پشتیوانی حکومەتی سووماڵی، دەستیان بە سەر فرۆکەیەکی رفێنراوی لۆفت هانزادا گرت. لە ئاستی وڵاتانیشدا چەند ڕێککەوتننامە گرێ دراون کەفرۆکەرفێنەکان ناچار دەکرێن بگەڕەێندرێنەوە بۆ ئەو وڵاتەی فرۆکەکەی لێ هەڵساوە یان فرۆکەرفێنەکان لە وڵاتەی کە داڵدادە دراون، دادگایی بکرێن. ڕێککەوتننامەی ئەمەریکا و کوبا لە ساڵی ١٩٧٣ دا کە دوایە کوبا خۆی لە کێشایەوە نموونەیەکی ئەم حاڵەتەیە. (چوونکە کوبا پێیوابوو ئەمەریکا لە دژی فرۆکەیەکی کوبا کاری تێکدەرانەی ئەنجام داوە). لە ئاستی ناوچەییشدا، وڵاتانی گەورەی پیشەسازی ڕۆژئاوا لە ساڵی ١٩٧٨دا لە هەوڵێکی یەکگرتوودا، لەسەر ڕاگرتنی فڕین بۆ ئەو وڵاتانەی کە ناتوانن فرۆکەرفێنەکان و فرۆکە رفێنراوەکە دەستبەجێ بگەیەننەوە ئەو شوێنەی فرۆکەکەی لێ تۆمار کراوە ڕێککەوتن. (هەروەها فرۆکەی ئەم وڵاتانەش نەیدەیتوانی لەو وڵاتە ئەورووپیەکان بنیشێتەوە). جگە لەم ڕێککەوتننامە ئاشکرایانە، وا پێ ناچێ یاسا نێودەوڵەتیە عورفیەکان یاسا و ڕێسایەکیان هێنابێتە ئاراوە کە وڵاتەکان ناچار بکا لە دژی فرۆکەرفێنەکان شتێک بکەن. بەڵام سەرەڕای ئەمەش یاسا نێودەوڵەتیە عورفیەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە دەبێ هەم فرۆکەی رفێنراو و هەم کەسەکانیش بگەڕێندرێنەوە بۆ ئەو وڵاتەی کە فرۆکەکەی لێ هەڵساوە. لە

مێژووی فرۆکەوانیدا، هیچ ڕووداوێک ئەوەندی ڕووداوی فرۆکەرفێنی ١١ی سێپتەمبەری ٢٠٠١ی ئەمەریکا کارەساتبار نەبووە. لەم کارەساتەدا دوو فرۆکەی نەفەرهەڵگری ئەمەریکا خۆیان بە تاوەرە جمکەکانی ناوەندی بازرگانی جیهانیدا دا، کە نەتەنیا متمانەی خەڵکیان بە هەبوونی ئاسایشی فرۆکەوانی کەم کردەوە، بەڵکوو لە بواری ئابووریشەوە زەبرێکی کاریگەر لە بازرگانی ئاسمانی کەوت.

فۆنکسیۆنالیزم Fanctionalism

بە پێی ئەم تیورە، یەکەی ڕێکخراوی زاڵ لە سیستەمی نێودەوڵەتیدا، واتە دەوڵەتی نەتەوەیی_(دەوڵەت _ نەتەوە) بە شێوەیەکی ڕووله زیاد ڕۆڵی خۆی لە دابینکردنی پێداویستیەکانی مرۆڤ لە دەست دەدا. چوونکە لە چوارچێوەی وڵاتێکدا بەرتەسک کراوەتەوە، لە کاتێکدا کە پێداویستیە مرۆییەکان سنوورەکان دەبەزێنن. فۆنکسیۆنالیزم بە دوو شێوە ناکۆکی و گرژییە زاتیەکانی پێوەندییە نێودەوڵەتیەکان و لەوانە شەڕ لە ناودەبا: یەکیان بە پشت بستن بە خۆشگووزەرانی ئابووری و کۆمەڵایەتی خەڵک بەزاندنی سنوورەکان وئەوەی دیکەشیان دامەزراندنی ڕێکخراوە نێودەوڵەتیەکانە کە بە هەوڵ و ڕۆڵی جیاوازی خۆیان پێداویستیە کۆمەڵایەتی _ ئابوورییەکانی مرۆڤ دابین دەکەن. فۆنکسیۆنالیزم تەنیا تیوری نەبوو و دەرئەنجامی گەشەی خێرای ڕێکخراوە نێودەوڵەیەکان لە ناوەڕاستی سەدەی ١٩دا بوو.

فرەجەمسەری Multipolarity

بە پێکهاتەی سیستەمێکی نێونەتەوەیی (جیهانی، ناوچەیی یان نیمچە ناوچەیی) دەگوترێ کە لەودا ڕێککەوتن و بەڵێنیەکانی نێوان دەوڵەتەکان لە دەوری سێ جەمسەر (بە بەراورد لەگەڵ سیستەمی یەک جەمسەری یان دووجەمسەری)دا دەخولێتەوە.

بە هۆی ئەوی کە سیستەمە دووجەمسەرییەکان دەبنە هۆی پەرەگرتنی سیستماتیکی کێشە و ناکۆکیەکان لە هەموو دنیادا، بیرمەندان لەسەر ئەو بڕوایەن کە سیستەمێکی فرەجەمسەری لە سیستەمێکی دووجەمسەری سەقامگرتووترە، بەو مەرجەکە لە هەنگاوی یەکەمدا دەبێ پێکهاتەی "هێژمۆنیی بەرگریی بەرامبەرانە" لە نێوان لایەنەکاندا پێک بێ.

ق

Abdication Crisis
قەیرانی دەست لە کارکێشانەوە

لە مێژووی هاوچەرخی بەریتانیادا ئەم زاراوەیە بە وازهێنانی دڵخوازانەی ئیدواردی هەشتەم لە تەختی پاشایەتیی ئەو وڵاتە لە ساڵی ١٩٣٦دا دەگوترێ. پاشای بەریتانیا کە دەیویست لەگەڵ ژنێکی تەڵاقدراو بەناوی ڤالیس سیسمپسۆن دا ژیانی هاوبەش پێک بێنێ، دەبوایە پەرلەمانی ئەو وڵاتە و نوێنەرانی کۆلۆنیەکان مۆڵەتی مارەکردنیان بە پاشا بدایە. دەوڵەتی بەریتانیا و نوێنەرانی پەرلەمان بە توندی دژی ئیرادەی پاشا وەستانەوەو، ناوبراو بۆ گەیشتن بە ئامانجەکەی خۆی دەستی لەکار کێشایەوە و، وازی لە پاشایەتی هێنا. ئیدواردی هەشتەم لە وتارێکی رادیۆییداماڵئاوایی لە خەڵکی وڵاتەکەی کردو، بەم شێوەیە براکەی واتا دووک یۆرک، ناسراو بە جۆرجی شەشەم (باوکی ئەلیزابێتی دووهەمی شاژنی بەریتانیا) بەجێگای ناوبراو بوو بە پاشا.

ل

Annexation

لکاندن

به لکاندنی ناوچەیەک، بە خاکی وڵاتێک کە هی وڵاتێکی ترە، یان خاوەنێکی تایبەتی نیە دەگوترێ. ئەم کارە زیاتر یەک لایەنەیەو، بە بێ رازیبوونی دڵخوازانەی خاوەنداری پێشووی ناوچەکە جێبەجێ دەبێ. ئەم دەوڵەتەی ئەوکارە دەکا، دەستبەجێ ماف و خاوەندارێتی و سەروەریی رەهای خۆی بەسەر ناوچەکەدا پیادە دەکا.

Deviationism

لادان

بەو بیروبۆچوونانە لەناو حیزبە کۆمۆنیستیەکاندا دەگوترێ کە ئامانجیان جیا بوونە لە رێبازی سەرەکی و رەسەنی حیزبە. ئەو بیروبۆچوونانە،بەپێی داکۆکی و لایەنگری کردن لە سیاسەتی توندتر یان نەرمتر، بە لادەری چەپ یان راست ناودەبرێن.

لادەری زیاتر نیشانەی دۆگماتیزمی (باوەڕێکی توند بە بەرهەمەکانی مارکسیزم) یان پێدا چوونەخوازی (پێشێلکردنی رۆحی تیۆری شۆڕشگێری)یە.

لێک جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان **Separation Of Powers**

لێک جیاکردنەوەی دەسەڵاتی حکومەتە لە نێوان هێزەکانی یاسادارێژی، بەڕێوەبەری و داد دایە. بەپێی تیۆری لێک جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان، هیچ کام لەوسێ دەسەڵاتانە ناتوانن دەست لە کاروباری ئەویتر وەربدەن و ئەرکەکانی ئەویتر بەڕێوە ببەن. ئەم تیۆرە بۆ یەکەمین جار لە لایەن مۆنتسکیۆ، بیرمەندی فەڕەنسی کە پێیوابوو سەقامگرتوویی دەوڵەتی بەریتانیا لە جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکانەوە سەرچاوە دەگرێ، هاتە ئاراوە. لە چاخی نوێدا ئەو سێ دەسەڵاتە بەتەواوەتی لێک جیا ناکرێنەوە، بەڵام بەپێی توانا هەوڵ دراوە کە ئەم سێ دەسەڵاتە لێک جیا بکرێنەوە. لە بواری یاساییەوە، لێک جیاکردنەوەی هێزەکان بە دووشێوە بەڕێوە دەچێ: ڕەها و ڕێژەیی. لە سیستەمی ڕەهادا (وەک ئەمەریکا) هیچ کام لەو سێ دەسەڵاتە بە هیچ شێوەیەک دەست لە کاروباری یەکتر وەرنادەن لە سیستەمی ڕێژەییدا، جۆرێک لە هاوکاری نێوان ئەوسێ دەسەڵاتە لە ئارادایە (وەک دەستووری زۆربەی وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژئاوا) و هێندێک لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست.

لۆبینگ ***Lobbying***

زاراوەیەکی باوی ناو ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکایە کە تەشەنەی کردۆتەوە دەرەوەی ئەمریکاش. بەواتا دنەدان و هاندانی نوێنەرانی پارلەمانە بۆ پشتیوانیکردن یان پشتیوانی نەکردن لەگەڵاڵەیەک لە ڕێگای پێوەندییە تاکەکەسیەکان و بەتایبەتی لەو شوێنە گشتیانەی پەرلەماندا کەخەڵکی ئاسایی دەتوانن بچنە ئەو شوێنانە. ئەم زاراوە زیاتر بۆ ئاماژەکردن بە پاڵەپەستۆی گرووپەکانی فشار و هاوبەرژەوەندییەکان بۆ سەر ئەندامانی پەرلەمان کەڵکی لێ وەردەگیردرێ.

لێگاسیۆن ***Legations***

بەهەرێمەکانی بۆلۆنیا، فرارا و ڕۆمانیا دەگوترێ کە پاپ داوای ئەم هەرێمانەی دەکرد و لە کۆتاییشدا بەپێی ڕێککەوتننامەی ١٧٩٧ بەخشرانە فەڕەنسا.

Latifundiste

لاتیفۆندیست

لەسەرچاوەی لاتینی Latus بە واتای پان و بەرین و Fundns بەواتای زەوی وزار وەرگیراوە و لاتیفۆندیست بە کەسێک دەگوترێ کە خاوەنی زەوی و زاری گەورەو پان و بەرینە. لاتیفۆند یەکەمجار لە سەردەمی کۆیلەداریدا هاتە ئاراوە. لاتیفۆندەکانی سەردەمی کۆیلەداری، یەکەمجار لە رۆمی کۆندا سەریان هەلدا. هۆی سەرهەلدانی لاتیفۆندەکان داگیرکردنی زەی وزاری جووتیارەکان و هەروەها داگیرکردنی زەی وزاری دەولەت لە لایەن هێندێک لە خاوەن کۆیلەکانەوە بوو. لاتیفۆندەکان لە زەی وزارە پان و بەرینانەدا، کۆیلەکانیان دەچەوساندەوە و بەرەبەرە جووتیارەکانی دیکەشیان لە گۆرەپان وەدەرنا وزەی وزارەکانیان لێ داگیرکردن. لە پاش هەرەسهێنانی سیستەمی کۆیلەداری، جارێکی دیکە و بە شێوەیەکی دیکە لاتیفوندەکان لە سەردەمی دەرەبەگایەتی سەریان هەلدایەوەو تائیستاش لە هێندێک لە ولآتانی سەرمایەداری هەروا ماون.

لاتیفۆندەکان ئیستاکەش لە بەشێک لە ویلایەتەکانی باشووری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، ئیتالیا، و بە تایبەتی لە ولآتە جیاوازەکانی ئەمەریکای لاتیندا هەر ماون. لاتیفۆندەکان لە حالێکدا کە پاشماوەی سیستەمی فیئودالی لە بواری بەرهەمهێنانی کشتوکالیدا دەپارێزن، بە جێگای ئەوەی لە جووتیارەکان وەکوو کرێکار کەلک وەرگرن؛ دەیانکەنە خاوەن بەش (وەکوو بە ئیجارە کردن سێ بەیەکی و ئەمانە بە کەمی لە تەکنەلۆژیا کەلک وەرگرن و درێژە بە شێوەی ئاغاورەعیەتی و شێوەکۆنەکانی بەرهەمهێنانی کشتووکالی دەدەن. کە واتە تایبەتمەندی زەق و بەرچاوی لاتیفۆندیستەکان، نیودەرەبەگیی، پاراستنی ئامرازە دواکەوتووەکانی بەرهەمهێنان، پشت بەستن بە هێزی کاری مرۆیی و چەوسانەوەی نیمچە ئاغایانەی جووتیارانە؛ ئەگەرچی لە کرێکاریش کەلک وەردەگرن. شایانی باسە کە هێندێک لە کۆمپانیا گەورەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا کە خاوەنی زەی وزاری گەورە لە ولآتە جیاوازەکانی ئەمەریکای لاتین دان، ئەم بەشە لە هەولە ئابوورییەکانی خۆیان لە سەر بنەمای لاتیفۆندی دامەزراندووە. لەبنەرەتدا لاتیفۆندیستەکان کۆنەپەرست ترین توێژی کۆلۆنیالیستەکانن.

لەبنرزۆم / شوێنی ژیان — Lebensruam

لەبنرزۆم یان شوێنی ژیان، زاراوەیەکە کە لە بنەڕەتدا لە بایۆلۆجیدا کەڵکی لێ وەردەگرن و مەبەست لە لەبنرزیۆم شوێنێکە کە گیانلەبەری (مرۆڤ، حەیوان، رووەک) تێدادژی.

ئەم زاراوە یەکەمجار لە سیاسەتدا لە ئەڵمانیا لە نێوان ساڵەکانی ١٨٧١ -١٨٧٠دا لە لایەن هێندێک لە رۆژنامەنووسانی ئەم وڵاتەوە بۆ پاساوهێنانەوەی شەڕە داگیرکەرەکانی "رایخی سێهەم" کەڵکی لێ وەرگیردرا. لە نێوان دوو شەڕی گەورەی جیهانیدا؛ بۆ ئەڵمانیا و ژاپۆن شوێنی ژیان وەکوو پەرەپێدانی " توانایە بنەڕەتیەکان" بەمەبەستی وەدەستهێنانی شوێنی ژیانێکی نوێ بوو کە بتوانێ وەڵامی زۆریی رێژەی دانیشتوانی ئەم دوو وڵاتە بداتەوە. دەوڵەتی ژاپۆن داگیرکردنی مەنچووری و دورگەکانی دیکەی ئۆقیانووسی ئارامی بەجۆرێک لە گەورەترکردنی شوێنی ژیان دەزانی و بەم بیانووەوە، سیاسەتی ئەمپریالیستی خۆی جێبەجێ دەکرد. هەروەها هیتلەر و نازییەکانی ئەڵمانیاش لە ساڵی ١٩٣٣- ١٩٤٥ داگیرکردنی رۆژهەڵاتی ئەورووپایان کردە بیانوویەک بۆ پەرەپێدانی شوێنی ژیان و، لەم رێگایەوە هەوڵیاندا سیاسەتی داگیرکارانەی خۆیان جێبەجێ بکەن.

لێواری هەڵدێر — Brinkmanship

ستراتیژیی بە ئاراستەدابردنی قەیران، بۆ لێواری هەڵدێری شەڕە هەتا لەم ئاراستەوە لایەنی بەرامبەر پاشەکشە بکا. سەرکەوتنی ئەم ستراتیژییە لەوەدایە کە ئەو وڵاتەی کە پەنادەباتە بەر ئەم ستراتیژییە، بەبێ ئەوەی تووشی شەڕکردن بێ؛ بە ئامانجەکانی دەگا. قەیرانی مووشەکی کوبا (١٩٦٢) لە نموونە بەرچاوەکانی ئەم سیاسەتەیە. سێ ئامانجی سەرەکیی دەبنە هۆی کەڵک وەرگرتن لەم ستراتیژییە:

١ـ گێڕانەوەی دوژمن لە جێبەجێکردنی هەڕەشەکانی.

٢ـ ناچار کردنی دوژمن بەوەی کە هێندێک ئیمتیاز بدا.

٣ـ سەرشۆڕکردنی دوژمن.

Legion D'Honneur

لۆژیۆن دۆنۆر

زاراوەیەکی فەڕەنسیە و بە میدالیای شوالیەکانی فەڕەنسە دەگوترێ کە لە سالّی ١٨٠٢دا لە لایەن ناپلیۆن بوناپارت؛ ئیمپراتۆریای فەڕەنسەوە داهێترا. ئەگەرچی ئەم میدالیایە لە بنەڕەتدا بە کەسە سەربازیەکانی ئەم ولاّتە دەبەخشرا، بەلاّم ئێستاکە بەکەسە مەدەنیەکانیش دەبەخشرێ.

Arab Legion

لۆژیۆنی عەرەب

ئەم زاراوە سەبارەت بە هێزە تایبەتیەکانی ولاّتی ئۆردون کەلّکی لێ وەردەگیردرێ. لۆژیۆنی عەرەب لە نێوان سالّەکانی ١٩٢١ و ١٩٤٠ تەنیا هێزێکی پاسەوان لە ناوچەی بیابانی ئۆردۆندا بوو کە ئەرکی ئەم هێزە پێش گرتن لە هێرشی هۆزەکان و سەرکوتکردنی سەرهەلّدان و راپەڕینی دانیشتووانی بیابان بوو. بەلاّم لە شەڕی دووهەمی جیهانیدا ئەرکی پاراستنی دامەزراوەکانی بەریتانیای لە ناوچەکەدا وەئەستۆ گرت. لۆژیۆنی عەرەب کە لە لایەن ئەفسەرانی بەریتانیاوە راهێنرابوو، لە شەڕی ٤١ -١٩٤٨ ی عەرەبەکان لەگەلّ ئیسرائیلدا وەکوو یەکەیەکی لێهاتووی سوپا بەشداری کرد.

لە دوای شکستی عەرەبەکان لە ئیسراییل لە شەڕی فەلەستیندا (١٩٤٨)، لۆژیۆنی عەرەب گەورەتر بوو. ئۆردۆن بەشی رۆژئاوای لێواری چۆمی ئۆردۆنی داگیر کرد و ناچار بوو لە سنوورە دوورو درێژەکانی خۆی لە بەرامبەر هێرشی ئیسراییل، بەرگری بکا. لە دوای ئەوەی ژەنەراڵ گلۆپ، لەسەر داوای دەولّەتی ئۆردۆن ئەم ولاّتەی بەجێهێشت، سەرۆکی فەرماندەیی لۆژیۆن کەوتە دەست ئەفسەرە عەرەبەکان. لێهاتوویی ئەم یەکە لە شەڕی سالّی ١٩٦٧ی عەرەبەکان و ئیسراییل ـ کە بوو بە هۆی شکستی قەرە بوونەکراوەی عەرەبەکان ـ بۆ ئاستێکی زۆر نزم دا بەزی.

Condor Legion

لۆژیۆنی داڵ

یەکە تایبەتیەکانی ئەلّمانیای نازی کە لە ٥٠ بۆمب هاوێژ، ٥٠ فڕۆکەی راوکەر و بە تالێونێکی بەرگری ئاسمانیی ویەکەی دژە زرێپۆش (دەبابە) و دوو دەستەی زرێپۆش پێکهاتبوون و بە پێی بڕیاری هیتلەر لە شەڕی نێوخۆیی ئیسپانیادا (١٩٣٩ -١٩٣٦) یارمەتی ناسیۆنالیستەکانی ئەم

ولاتەیان کرد. (١٩٣٦). ژمارەی ئەم هێزانە ٦٥٠٠ کەس بوو. سەرجەم ١٦٠٠٠ هەزار کەس لە هێزەکانی ئەڵمانیا بە هانای ناسیونالیستەکانی ئسپانیاوە چوون. ڕێژەی ئەڵمانیەکان لە ئیتالیەکان کەمتر بوو کەنزیکەی سوپایەکی کراس ڕەشیان نارده ئیسپانیا و نزیکەی ٥٠٠٠٠ کەس لە هێزەکانی ئیسپانیان راهێنا. هێزەکانی ئەڵمانیا لە مانگی ئایاری ١٩٣٩دا، کاتێک ئەم ولاتەیان بە جێهێشت کە تەکتیکەکانی نوێی شەڕیان لەم ولاتەدا تاقی کردبۆوه.

لەسێز-فەیر Laissez -Faire

زاراوەیەکی فەرەنسیە بە واتای دەستێوەرنەدان و ئازادی رەهای ئابووریی کەلکی وەرگیراوە. لە سێزفەیر ناوێکی دیکەی گریمانە" ئابووری کلاسێک"ە کە پێیوایە ئەگەر دەوڵەت یان هەر دەسەلاتێکی دیکە دەست لە کاروباری ئابووری وەرنەدەن، کێشەکان بۆ خۆیان چارەسەر دەبن. ئەم گریمانە لە سەرەتای سەدەی حەڤدەهەمدا دارێژرا و گرووپێک لە ئابووریناسانی فەرەنسا بە ناوی فیزیۆکراتەکان پەرەیان پێدا.

لێگالیزم Legalism

بە واتای گرنگی و بایەخدان بە یاسا و بنەما یاساییەکانە. ئەم روانگەیە کە دەبێ پێوەندیی دەوڵەت لەگەڵ خەلکدا و خەلک لەگەڵ یەکتردا بە پێی رێوشوێنەکانی داد بێ، دەگەرێتەوه بۆ سەردەمی دەوڵەتی رۆمی کۆن و لەو سەردەمەوه بۆتە بەشێک لە فەلسەفەی سیاسی. ئەمرۆکەش لە سیاسەت و عورفی نێودەوڵەتیدا، هەر ئەم لایەنە یاسایی و هەلومەرجەکەی لەبەرچاو دەگیردرێ نەک لایەن و هەلومەرجە ئەخلاقی و کۆمەلایەتیەکەی (بەو شێوەی کە لە یۆنانی کۆندا باو بوو).

لێگالیزم هەموو پێوەندییە مرۆییەکان بە پێوەری یاسا و داد و ماف هەڵدەسەنگێنێ ئەمە بەو واتایەیە کە دەوڵەت بەرهەمی یاسایە و نابێ بەچەمکە ئەخلاقی و کۆمەڵناسانە، دەوڵەت، کۆمەڵگا و وڵات شی بکەینەوه، بەڵکوو دەبێ سەلاحییەتی یاسایی (لێگال)ی دەوڵەت لەبەرچاوبگرین و روونیشی بکەینەوه کە ئایا دەوڵەت لەمبارەوه، دەوڵەتێکی شیاوه یان نەشیاوه.

Länder

لەندێر

به پێی دەستووری ساڵی ١٩١٩ی ئەڵمانیا، بە هەرێمەکانی ئەم وڵاتەیان دەگووت لەندێر. کۆماری ڤەیمەر، کۆماری هەرێمە ئازادەکان (فری ئیشتاین) بوو، بۆئەوەی دەستووری ئەم کۆمارە روون بکاتەوە. ئەم زاراوە لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانیەوە بە هەرێمەکانی کۆماری ئەڵمانیای فیدراڵ دەگوترێ.

Leninism

لنینیزم

لنین، رێبەری شۆرشی رووسیا و دامەزرێنەری فەلسەفەی لنینیزمە کە شێوازێکی تایبەتیی فەلسەفەی مارکسیسزمە کە لە رووسیادا جێبەجێ کرا. ئەم رێبازە لە حاڵەتی پێویستدا بڕوای بە چاکسازی لە فەلسەفەی مارکسدا هەیە، بەڵام لە هەمان حاڵیشدا سەبارەت بە لادان و هەڵگەڕانەوە لە مارکسیزم دەمارگرژە.

بنەماکانی لنینیزم بریتین لە:

١ـ گونجاندنی مارکسیزم لەگەڵ هەلومەرجی زۆر جیاوازی رووسیادا.

٢ـ پەرەپێدانی مارکسیزم لە سەربنەمای نێودەوڵەتی، هەرچەندە بەپێی خوێندنەوەیەکی یەک لایەنانەش بێ.

٣ـ پەرەپێدانی تیۆری ئەزموونەکانی شۆڕش ١٩١٧ی رووسیا (گشتاندنی ئەم تیۆرانە).

لایەنە هاوبەشەکانی مارکسیزم و لنینیزم بریتین لە:

هەوڵدان لە پێناوی وەدیهێنانی بزووتنەوەی کرێکاری، دژایەتیکردن لەگەڵ سەرمایەداری وزاڵبوون بەسەر ئەم سیستەمەدا لە رێگای وەرێخستنی شۆڕش، وەدیهێنانی کۆمەڵگایەکی سۆسیالیستی. سەبارەت بە حیزب؛ لنین پێیوایە کە:" کرێکاران بەتەنیایی ناتوانن و شیاری سیاسییان هەبێ، چ بگا بەوەی وشیاری مارکسییان هەبێ. هەروەها دەبێ حیزب پێکهاتەنەکی سانترالیستی هەبێ و هەموو رۆل و ئەرکەکانی حیزب لە بەردەست ژمارەیەکی زۆر کەم لە شۆرشگێرە شارەزاو لێهاتووەکان دابن". سەبارەت بە بەئەمپریالیزمیش لنین پێیوایە کە: " سەرمایەداری لە چواردەیەی

کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمەوە بەرەبەرە بۆتە سەرمایەداری پاوانخوازانە یان ئەمپریالیستی. ئەم وەرسوورانە لە بواری ئابووریدا ٥ تایبەتمەندی هەیە:

یەکەم ئەوەی کە کێبەرکێی سەربەستانە جێگای خۆی ئەسپاردۆتە مۆنوپۆلەکان. دووهەم ئەوەیە کە سەرمایەی پیشەسازی و بانکی کە هەرکامیان لە سەرمایەداری پێش[قۆناغی] ئەمپریالیزمدا سەربەخۆ بوون، بە شێوەی سەرمایەی ماددی لە یەکتردا دەتوێنەوە. تایبەتمەندی سێهەم ئەوەیە کە هەناردنی شتوومەکەکان بۆ ولاتە دواکەوتووەکان لە بواری ئابوورییەوە؛ جێگای خۆی ئەسپاردۆتە هەناردەی سەرمایەکان. چوارەم تایبەتمەندی ئەوەیە کە لە قۆناغی پەڕینەوە بۆ ئەمپریالیزم، یەکیەتیەک لە مۆنۆپۆلەکان دێتە ئاراوە کە جیهان لە نێو خۆیاندا دابەش دەکەن. پێنجەم ئەوەیە کە دابەشکردنی جیهان لە لایەن دەسەڵاتە گەورەکانی سەرمایەدارییەوە بە شێوازی کۆلۆنیەکان کۆتایی پێهاتووە.

ئاکام و دەرئەنجامی ئەم شتە ئەوەیە کە ئەگەر دژایەتیەک یان پارادۆکسێک لە شوێنێکی جیهاندا سەرهەڵبدا، لەسەر شوێنەکانی دیکە جیهانیشدا کاریگەری دادەنێ. " لە بواری سیاسییەوە لنین پێیوایەکە: " لە قۆناغی ئەمپریالیستیدا، سەرمایەداری وەکوو خۆرکەیەکی رزیوی لێ دێ ". لە پێوەندی لەگەڵ شەڕیشدا دەڵێ: " لە سەردەمی ئەمپریالیزمدا هێزە ئەمپریالیستەکان لەگەڵ یەکتردا تووشی ناکۆکی دەبن، بۆیە لە نێوانیاندا شەڕ هەڵ دەگیرسێ، جگە لەمە ئەمپریالیزم بە هۆی پەت کردنی نەتەوەکانی دیکە، دەبێتە هۆی هەڵایسانی شەڕی رزگایدەری نەتەوەیی. هەروەها ململانێ و ناکۆکیە نێوخۆییە رووله زیاد بووەکانیش بە شێوەی حەتمی دەبنە هۆی هەڵگیرسانی شەڕە نێوخۆییەکان".

بە بڕوای لنین" هەلومەرجی شۆرشگێڕانە" بریتیە لە: " قەیران لە نێو توێژەکانی سەرەوەدا، زۆر بوونی لە رادەبەدەری ناکۆکیە کۆمەڵایەتیەکان لە نێوان چینی دەسەڵاتدار و جەماوەری ژێر دەستەو چوونەسەری خێرای ئامادەیی چینە شۆڕشگێڕەکان بۆ خەبات و تێن دانی کردەوەی شۆڕشگێڕانە". لنین بەردەوام ئاماژە بەوە دەکا کە بۆ سەرهەڵدانی هەلومەرجێکی شۆرشگێڕانە ئەم سێ تایبەتمەندییە پێویستن.

سەبارەت بە دیکتاتوری پرۆلتاریاش پێیوایە کە دیکتاتۆری پرۆلتاریا بەگشتی کاکڵەی مارکسیزمە. بەڕای لنین؛ مارکس دیکتاتۆری پرۆلتاریا پەسند دەکا. چوونکە دیکتاتۆری پرۆلتاریا

سیستەمێکی سیاسی_ سەربازییە کە پەڕینەوە لە سەرمایەدارییەوە بۆ سۆسیالیزم مسۆگەردەکا. سەبارەت بە "کۆمەڵگای بێ چینی کۆمۆنیستی داهاتوو"ش لە حاڵێکدا کە مارکس و ئەنگێلز بەردەوام لەسەر "هاوکاری بەرهەم هێنە ئازادەکان"، " نەمانی بەرەبەرەی دەوڵەت" و "رزگاری کەسایەتیی مرۆڤ "پێیان دادەگرت، لنین لە نێوان قۆناغی یەکەم واتە سۆسیالیزم و قۆناغی بەرزتر، واتە کۆمۆنیزم جیاوازی دادەنێ و پێیوابوو دەوڵەت دەبێ بەرەبەرە بفەوتێ.

Luftwffe

لۆفت ڤافە / هێزی ئاسمانیی ئەڵمانیا

زاراوەیەکی ئەڵمانیە بە " هێزە ئاسمانیەکانی رایخی سێهەم" دەگوترێ. لۆفت ڤافە، ئامرازی سەرەکیی رایخی سێهەم لە شەرە بەدەست و بردەکانی هیتلەر لە ماوەی شەڕی دووهەمی جیهانیدا بوو. گەرچی ئەڵمانیا بە پێی رێککەوتننامەی ڤێرسای (١٩١٩) نەیدەتوانی فرۆکەی سەربازی دروست بکا، بەڵام کۆماری ڤەیمەر لە دەرفەتە چکۆلەکان بۆ راهێنانی فرۆکەوان لە ئاستێکی بەربڵاودا کەڵکی وەرگرت و بەشێوەی نهێنی خەریکی تاقیکردنەوەی فرۆکە راوکەرەکان بوو. لۆفت ڤافە کە پاشای بێ هاوتای ئاسمانەکان بوو، رۆڵێکی زۆر کاریگەری لە شەڕە برووسک ئاساکان، بۆمبارانکردنی شوێنەکانی دوژمن و دابەزاندنی هێزی پەرەشووتڤان لە بەرەی دوژمن دا؛ گێڕا.

لۆفت ڤافە لە شەڕی هەڵۆدا، زەبرێکی کاریگەری لە هێزەکانی بەریتانیا وەشاند. بەڵام دەزگاکانی راداری بەریتانیا کاریگەری ئەم فرۆکانەی پووچەڵ کردەوە و ئەڵمانەکان ناچار چەند ناوچەیەکی شاری لەندەنیان بۆمباران کرد. لەم قۆناغەی شەڕدا بوو کە هێزە ئاسمانیەکانی شانشینی بەریتانیاش شارەکانی ئەڵمانی بۆمباران کرد. لەم کاتە ناسکەدا فەرماندەیی ئەڵمانیا بە هۆکارێکی نادیار بڕیاری راگرتنی کردەوەی هەڵۆی راگەیاند.

لۆفت ڤافە لە بەرەی شەڕی رووسیادا هەم لە بواری رادی فرۆکە و هەم لە بواری ژمارەی فرۆکەوان لە ئاستێکی زۆر بەرزدا بوو. زۆربەی قارەمانەکانی هێزی ئاسمانی ئەڵمانیا وەکوو ئێریش هارتمان بە ٣٥٣ سەرکەوتنەوە، قارەمانی شەڕەکانی بەرەی روسیا بوون. ئەگەرچی لە دواییدا رووسەکان هێزی بەرگری زەمینی خۆیان بۆ وەڵامدانەوەی هێرشە ئاسمانیەکان بەهێز کرد، بەڵام لۆفت ڤافە تاساڵی ١٩٤٥ هەروا تا دوایین رۆژەکانی کۆتایی شەڕی دووهەمیی جیهانی بە

گروتین بوو. ئەمەش رەنگە لەبەر ئەوە بووبێ کە هێزی ئاسمانیی ئەڵمانیا وەکوو هێزی زەمینی رکابەرێکی وەکوو هێزەکانی S.S یان لەبەردەم دا نەبوو بێ.

لۆمپەن پرۆلتاریا *Lumpen Proletariat*

زاراوەیەکی ئەڵمانیە بە واتای کرێکاری چڵکنە. بەڵام کارڵ مارکس بە "خەڵکی ئاسایی و نەخوێندەوار" دەڵێ لۆمپەن پرۆلتاریا. لە ئەدەبی مارکسیدا، لۆمپەن پرۆلتاریا بەگشتی بەو توێژە بێزارانە دەگوترێ کە لە کۆمەڵگای سەرمایەداریدا و بەزۆری لە شارەکاندا دەژین، ئەمانە تووشی دارمان بوون و سەر بە هیچ چینێکی کۆمەڵگا نین. لە رەوتی ئاسایی ژیان دوور کەوتنەوە،کارێکی تایبەتی و بەکەڵکیان نیە و لە هەلومەرجێکی زۆر نالەباردا دەژین و خەرێکی زۆر کاری نەشیاو و نامرۆڤانە دەبن. دزەکان، بەرەڵاکان، چەقۆوەشێنەکان، لە شفرۆشەکان و تاوانبارانی تاوانە چکۆلەکان بە لۆمپەن پرۆلتاریا دەژمێردرێن.

مێریتۆکراسی *MeritoCracy*

مایکڵ یانگ. ئەم زاراوەی داهێناوە (لەکتێبی سەبارەت بە مێریتۆکراسی ١٩٠٨) بە حکومەتی ئەو. کەسانە دەگوترێ کە بۆ بەرێوەبردن و راپەراندنی حکومەت لێهاتوو و لێوەشاوەن. [بەگشتی بە ئەسپاردنی ئەرک بەو کەسانە دەگوترێ کە لێهاتوو و شارەزا بن و بتوانن ئەرکەکان بەرێوە ببەن(شایستەسالاری)].

لیبرالیزم *Liberalism*

لە سەرچاوی لاتینیی Liber بە واتای ئازادی وەرگیراوە. لە قاموسی سیاسییدا تیۆرێکە کە داکۆکی لە پارستنی ئازادی لە بەرامبەر هەردامودەزگایەک دادەکا، کە هەرەشە لە ئازادی مرۆڤ دەکەن. لیبرالیزم لە بواری ئابووریدا، بە واتای بەرەنگاریکردن لەگەڵ دەستبەسەرداگرتنی ئابووری کۆمەڵگا لە لایەن دەوڵەت و بەرەنگاریکردن لەگەڵ هەرجۆرە پاوانکردن و دەستێوەردانێکی دەوڵەت لە کەرتی بەرهەمهێنان و دابەشکردنی سامان دایە.

زاراوەیەکی دیکە هەرلەم پێوەندییەدا؛ لیبرالیزمی ئایینیە کە واتای بڕوا هەبوون بە ماف هەر کەسێک، لە هەڵبژاردنی خواپەرستن یان خوانەپەرستن دایە.

لیبرالیزم لە لایەکەوە بەرەوتێکی سیاسی بۆرژوایی دەگوترێ کە لە سەردەمی پێشکەوتووبوونی بورژوازیدا ، واتە ئەو کاتەی کە سەرمایەداری پیشەسازی لە دژی ئاریستۆکراتی دەرەبەگایەتییدا شەڕی دەکرد و بەتەمای بەدەستەوەگرتنی دەسەڵات بوو، سەری هەڵداو گەشەی کرد. لیبراڵەکان لەو سەردەمەدا نوێنەری بەرژەوەندی ولایەنگری چینێکی لە حاڵی گەشەکردن و بەهێز بوون. داوای رزگاربوون لە کۆت و بەندە ئابووری و کۆمەڵایەتیەکانی سەردەمی دەرەبەگایەتیان دەکرد، دەیانەویست دەسەڵاتی رەهای پاشایەتیی بەرتەسک بکرێتەوە ، کەسە لیبراڵەکان بچنە ناو پەرلەمانەوە و مافی دەنگدانی سەربەستانە و مافەسیاسییەکانی دیکە بە پێی چوارچێوەی ئەو سەردەمەو و بە واتا بۆرژواییەکەی بەرەسمیی بناسرێن. لە قامووسی مارکسیزمدا واتای سیاسی لیبراڵیزم بە شێوازێکی بەمن چیەو دوورەپەرێزانەای ناو حیزبی چینی کرێکار سەبارەت بە دوژمنی چینایەتیی دەگوترێ. لەم واتایەدا لیبرالیزم یانی: پێکهاتنی ناعەقڵانی بە زیانی بنەماکانی بیرورای مارکسیزم ــ لینینیزم، هەڵوێستی نابەجێ لە بەرامبەر هەڵەکان و پشتگوێ خستنی بنەماکان لەبەر هۆکاری روون و تایەتی. لیبراڵیزم بەم واتایە لە دیاردەکانی ئۆپۆتۆرتینیزم و تاکایەتیە (Individualism).

Neo – Liberalism

نیۆ ـ لیبرالیزم

نیۆلیبراڵیزم کۆمەڵێک بیروبۆچوونی نوێ لە بیری سیاسی و ئابووریی رۆژئاوادایە کە لە بنەڕەتدا لە بەرامبەر سەرهەڵدانی دەوڵەتی خۆشگوزەرانی رۆژئاوا و لە دوای قەیرانی قووڵی نێوان دووشەڕی گەورەی جیهانی (یەکەم و دووهەم) و بەتایبەتیی لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانیەوە هاتۆتە ئاراوە. نیۆلیبراڵیزم بواری هزری بۆ سیاسەتە ئابووری و کۆمەڵایەتیەکانی هێندێک لە وڵاتانی رۆژئاوای لە دژی پێکهاتەی دەوڵەتیی خۆشگووزەرانی و دەستێوردانەکانی دەوڵەت لە ئابووری و سۆسیالیزمی حیزب کرێکارییەکان و بۆچوونی کینزی لە سەرمایەداری رۆژئاوادا خۆش کردووە. ئەگەرچی لیبراڵیزم لە بواری هزرو بیروبۆچوونەوە دەچێتە ناوخانەی بزووتنەی هزری لیبراڵیزمی کلاسیکەوە، بەڵام لە هێندێک لایەن و بواردا، هزروبیرێکی هاوچەرخ و سەربەخۆیە کەبەرهەمی

هەلومەرجی ئابووری و سیاسی رۆژئاوای پاش شەڕی دووهەمی جیهان و ئەزموونی دەوڵەتی خۆشگووزەرانی وەکوو دژکردەوەیەک سەبارەت بە قەیرانی سەرمایەدارییە.

نیۆلیبرالیزم لە گۆرەپانی بیری سیاسیدا هێرشی کردۆتە سەر پەرەگرتنی دەزگای حکومەتی و هێندێک لە ویستە پۆتۆپیاییەکانی لیبرالیزمی کلاسیکی سەبارەت بە بەرتەسک کردنەوەی هەوڵەکانی دەوڵەت زیندوو کردۆتەوە. تیۆری ئابووری نیۆلیبرالیزم تێکەڵاوێکە لە تیۆریی دراو و تیۆری نیۆ کلاسیک. ئەوانەی بڕوایان بەم تیۆرە هەیە، پێیانوایە دەبێ رێژەی نرخی دەوڵەت و Government Expenditure و Volume Of Moneyکەم بێتەوە، بۆ ئەوەی رادەی هەڵاوسان کەم بکەنەوە، تەنانەت ئەگەر ببێتە هۆی بەرزبوونەوەی بێکاریش. لە روانگەی ئەمانەوە هەڵاوسان، دوژمنی سەرەکیە.

بیروبۆچوونە نیۆلیبرالیەکان لە رۆژئاوادا هێرشیان کردۆتە سەر دەستێوەردانی دەوڵەت لە ئابووری و کۆمەڵگادا و لەگەڵ ئەوەی کە لە سەر هێندێک لە لایەنەکانی لیبرالیزمی کلاسیک پێداگری دەکەن، بیری نوێشیان سەبارەت بە گۆڕینی رێکخراوی دەوڵەت ئاراستە کردووە. نیۆلیبرالیەکان لەسەر ئازادی تاکەکەسی، کەمکردنەوەی رۆڵی دەوڵەت تا ئەوپەڕی خۆی و تەنانەت پێداچوونە لە رۆڵ و ئەرکەکانی حکوومەتیشدا پێدا گری دەکەن. بە بڕوای ئەوان کەرتی گشتی لە بنەڕەتدا کەرتێکی تایبەتیە و خێرو قازانجی گشتی لە بەرچاو ناگرێ. لە ناو بیرۆکراتی دەوڵەتیشدا وەکوو بازاڕ، کەسەکان بەدوای قازانج و بەرژەوەندی خۆیانەوەن. لە پاش شەڕی دووهەمی جیهان و بە دەسپێکردنی سەردەمی دەستێوەردانی دەوڵەت لە ئابووریدا و خۆماڵیکردنی ئابووری، ئەو گریمانە هاتە ئاراوە کە بەرپرسانی کەرتی دەوڵەتی (گشتی) گۆڕاون و خزمەت بە بەرژەوەندییە گشتییەکان دەکەن. بەڵام بەپێی ئەم گریمانە، بورۆکراتی لە بەرامبەر سەرمایەداریدا رادەوەستا. بیرۆکراتەکانی دەوڵەتی خۆشگوزەرانی، بۆ بەرژەوەندییەکانی خۆیان، داوای چوونەسەری ئاستی Public Expenditureدەکەن. سەرجەم، دەوڵەت کۆمەڵێک بەرژەوەندی تایبەتیەو هیچی دیکە. ئەگەربیرۆکراتەکانیش بە جوانی بجووڵێنەوە، پاڵنەری تایبەتیی تاکەکەسیان هەیە و بەدوای زۆرترکردنی ئیمتیازە تایبەتیەکانی خۆیانەوەن، بەبڕوای نیۆلیبراڵەکان؛ کەرتی تایبەتیی خەرجێکی زیاتر لە کەرتی تایبەتی کە لەسەر بنەمای رکابەری راوەستاوە، دەخاتە سەرشانی حکومەت و لە هەمان کاتیشدا، دەبێتە هۆی دابەزینی ئاستی چۆنیەتی شتومەک و

کەرەسە بەرهەم هاتووەکان. بۆیە ئەوان لایەنگری لە تایبەتی کردنی کەرتی دەوڵەتی (گشتی) یان لانیکەم لایەنگری لە کێبەرکێ لە کەرتی دەوڵەتیدادەکەن.

ئەگەر بازاڕ لە هێندێک بواردا وەلامدەرنیە، پێویست بەوە ناکا دەوڵەت جێگەی بازاڕ بگرێتەوە، رەنگە دەوڵەت بۆ خۆشی کەم و کووڕی هەبێ کە ئابووریناسەکانی لایەنگری دەڵەتی خوشگوزەرانی بایەخیان پێ نەداوە. بە بڕوای زۆربەی نیۆلیبراڵەکان لانیکەم دەبێ چوارچێوەی دەستێوەردانی دەوڵەت دیاری بکرێ و بەتایبەتیی دەبێ هەوڵێکی وا بدرێ کەرەوتی کەمیی بوودجە قەرەبوو بکرێتەوە و یاسای بوودجەی هاوسەنگ دابمەزرێ. کاتێک کە دەوڵەت دەست لە بوارەکانی دابەشکردنی سامان و دیاریکردنی بەرنامە ئابوورییەکان وەردەدا، گرووپە تایبەتیەکان دەسەلاتی خۆیان لە دەست نادەن، بەڵکوو هەوڵ دەدەن کە دەوڵەت کۆنترۆڵ بکەن. لە ماوەی دەیەی هەشتادا بیروبۆچوونە نیو-لیبراڵیەکان لە ئاڵوگۆڕە سیاسی و کۆمەڵایەتیەکانی هێندێک لە ولاتانی رۆژئاوادا کاریگەریان هەبوو.

لیتیل بۆی / کوڕە چکۆڵەکە — *Littele Boy*

ناوی رەمزیی یەکەمین بۆمبی ئەتۆمیی ئەمەریکایە کە لە رێکەوتی ٦ ئابی ١٩٤٥، فرێ درایە ناوشاری هیرۆشیما لە ژاپۆن. بە هۆی تەقینەوەی ئەم بۆمبە ٧٨/٠٠٠ کەس کوژران و ٩٠/٠٠٠ کەسی یکەش بریندار بوون.

لیدێر — *Leader*

لیدێر لە سەرچاوەی Leadی ئینگلیزی وەرگیراوە و ئاماژە بە ریبەرو رێنوێنیکەر دەکا و بە واتای رێبەر، پیشەوا، سەرۆک، فەرماندە، رێنوێن، سەرکردە، سەرپەل و وەستا کەڵکی لێوەرگیراوە. لیدێر بە کەسایەتیەک دەگوترێ کە بە هۆی توانایی و لێهاتوویی و تایبەتیی خۆیەوە پلەی رێبەری و رێنوێنیکەر وەردەگرێ و رۆڵێکی گرنگ، ناسک و هەستیار لە رێنوێنی کردنی شوێنکەوتووانی خۆیدا دەگێڕێ.

لیدێر هەست بەرێکخستنی گشتی و ئاسۆیی گرووپ، تاقم یان کۆمەڵگای ژێردەستی خۆی دەکا و بە تێکەڵاوکردن و لێکدانی شارەزایی و توانایە تیۆری و کردەییەکانی ئەندامانی

شوێنکەوتووی خۆی، هەڵسووکەوتێکی نوێ دێنێتە ئاراوە و پێکهاتەیەکی هاوسەنگ لە ئاڵو گۆڕی بیروڕاکان لە پێناو ئامانجە تایبەتیەکانی خۆی دا پێک دێنێ. لە چوار قۆناغ دا بڕیاردەدا:

١ــ گەڵاڵە دارشتن ٢ــ رێکخستن

٣ــ رێبەرایەتی ٤ــ چاوەدێریکردن

هەرچەندە کە رێگاکانی ئەنجام دانی کارێک زیاتر بن، بڕیاردان ئەستەمتر دەبێ. بڕیاردانی بەردەوام و شێلگیرانە، کەڵک وەرگرتنی بە جێ لە ئەندامەکان، سەپاندنی هێزی خێرخوازانە لە کاتە پێویستەکان دا لە تایبەتمەندیکانی لیدێرن.

ژــ فرانسوا سیمۆن (١٨٩٦ــ ١٨١٤) ناسراو بە ژۆل، (وەزیری پەروەردەی گشتی بەرگری نیشتمانیی و پاشانیش سەرۆکی حکومەتی فەرەنسا لە ساڵی ١٨٧٦دا)، شارەزای بواری بەڕێوەبەری و کارگێڕی، لیدێر بە هاووڵاتای بەڕێوەبەر (کارگێڕ) دادەنێ و بۆ هەردووکیان، بڕیاردان، دیاریکردنی رێگاکانی جێبەجێکردن و هەڵبژاردنی رێگا باشترەکان بە پێویست دەزانی.

لایەنگرانی لیدێر دەبێ لە بواری هەست و سۆزیشەوە دان بە لیدێردا بنێن. لیدێر یان رێبەر بە دڵ ئاوەڵاییەوە دەڕوانێتە هەڵسەنگاندن و بیرورای ئەندامەکانی. لە رابردوودا هێزی جەستەیی، توانایی راکێشانی خەڵک، زیرەکیی و نبوێری و نەترسی لە تایبەتمەندییە بەرچاوەکانی لیدێر بوون. ئەمڕۆکە تایبەتمەندییەکانی شارەزایی و زانستی، لێهاتوویی کارگێری و پاراستنی بەرژەوەندییەکانی ئەندامان و کەڵک وەرگرتنی بەجێ و شیاو لە تواناییەکان، لەو تایبەتمەندییە کۆنانە، گرنگترن.

لێبوردنی گشتی — *Gfeneral Amnesty*

لێبوردنی گشتی کردەویەکە کە دەوڵەت لە کاتی بەخشێنی هەموو تاوانبارە سیاسی یان گشتییەکاندا بەڕێوەی دەبا. لەم حاڵەتەدا سزا دیاریکراوەکان بۆ ئەم کەسانەی کە ئەو بڕیارە دەیانگرێتەوە، هەڵدەوەشێنەوە و، ئەوکەسانەی کە لە بەندیخانە دان، ئازاد دەکرێن. لێبوردنی گشتی یەکێک لە رێگا باوەکان بۆ چارەسەری کێشە سیاسییەکانەوە، زیاتر لە دوای گۆڕانی رژێم، لەلایەن پاشا یان سەرۆک کۆماری دەردەچێ. لێبوردنی گشتی رەنگە سەرهەڵداوان و تیرۆریستەکان یان باج و کاروباری دارایی بگرێتەوە.

م

مافی بەرگریی ڕەوا
The Right Of Self – Defence

مافی بەرگریی ڕەوا، مافێکە کە تاکەکەس بەپێی ئەو مافە دەتوانێ بەرگری لە خۆیی و ئەندامانی خێزانەکەی و لە هێندێک بواریشدا لە سامانەکەی خۆی بکا، تەنانەت ئەگەر لەو پێناوەدا بشکوژرێ. بەرگری، دەبێ لە بەرامبەر کردەویەکی ئەوتۆدا بکرێ کە ئەگەر ئەم کردەوە بە ئاکام بگا، تاوانێکی گەورەی لێ بکەویتەوە؛ دیارە دەبێ پێشتر بیر لە هەموو ڕێگاچارە عەقلانیەکان بۆ پێشگیریکردن لە کوژران کرابێتەوە. قامووسی یاسایی بلاک Black، بەم شێوە باس لە مافی بەرگریی ڕەوا دەکا: " بەرگری لە خۆت و لە سامانی خۆت لە بەرامبەر زەبرێک کە لە لایەن کەسێکی ترەوە پێت دەکەوێ. ئەم مۆڵەت پێدانە، کەڵک وەرگرتن لەزۆر بەمەبەستی بەرگریکردن لە بەرامبەر هێرش، کوشتن، ولاّمدانەوەی زۆر بە زۆر – تەنانەت ئەگەر کوشتنی بەدواوەبێ– لە خۆ، سامان و شوێنی نیشتەجێ بوون یان یەکیک لە ئەندامانی خێزان دادەنرێ".

لە یاسا نێودەوڵەتیەکاندا" مافی بەرگریی ڕەوا بە مافێک دەژمێردرێ کە دەوڵەتەکان بەپێی ئەم مافە دەتوانن لە بەرامبەر هێرشی چەکدارانەدا بەرگری لە خۆیان و لەو وڵاتانەش بکەن کە پێوەندی سیاسی و ئاسایشیان لە گەڵیاندا هەیە.

بەپێی ڕای زانایانی یاسای سروشتی، مافی بەرگریی ڕەوا نێوەڕۆکێکی بەتەواوەتی سروشتیانەی هەیە. بە ڕای گرۆسیۆس، سروشت، بەرگریی هەرکەسێکی بە خوودی خۆی

سپاردووە. هەروەها سووئاریز مافی بەرگریی ڕەوا بە دەرەنجامی غەریزەی پاراستنی گیان ومان دەزانێ. ئەگەرچی مافی بەرگریی ڕەوا سەرچاوەیەکی سروشتی هەیە، بەڵام عورفی نەتەوەکانیش بەڕەسمی ناسیوەو، بەپێی تێپەربوونی کات سەبارەت بە سنوور و چوارچێوەکەی چەندین ڕێوشوێنی دارشتووە.

مافی بەرگریی ڕەوا جۆرێک لە ڕەوایی بە ئازادیی کردەوەی دەوڵەتان دەبەخشێ؛ واتە کردەوەیەک کە نایاسایی بێ، ئەگەر بۆ بەرگری لە مافی تایبەتیی پێویست ئەنجام درابێ ــ لە هەلومەرجێکی تایبەتیدا ــ بەڕەوا دەژمێردرێ؛ هەروەها، بەپێی ڕێوشوێنی یاسا نێونەتەوەییە عورفیەکان، بۆ بەرگری لەهەر مافێک، ڕێگا بە کەڵک وەرگرتن لە مافی بەرگریی ڕەوا نادرێ، بەڵکوو تەنیا لەو کاتەدا کە پێوەندی بە ئاسایشی دەوڵەتەکانەوە هەبێ، پەنابردن بۆ ئەم مافە بە ڕەوا دادەنرێ.

مافەکانی وەک بەرگریی ڕەوا بریتین لە:

۱ ــ خوود هاوکاری(Self –help)

۲ ــ مافی پاراستنی گیان (self –preservation)

۳ ــ پێویستی یان ناچاری(Necessity and force majeure)

کەڵک وەرگرتن لە مافی خوودهاوکاری (بەمەبەستی نەهێشتنی کێشە نێونەتەوەییەکان) هەتا ئەو جێگایەی کە لە هێز کەڵک وەرنەگیردرێ، و لەگەڵ شێوازە ئاشتیخوازانەکاندا یەک بگریتەوە، بەپێی ڕێوشوێنەکان، هیچ گرفتێک نیە.

مافی پاراستنی گیان : بەپێی ئەو پێناسەی کە مامۆستایانی یاسا نێونەتەوەییەکان لە مافی پاراستنی گیان کردوویانە، ئەو مافە لەگەڵ تیۆری پێویستی (Necessity)دا واتایەکی وەک یەکیان هەیەو، لە بواری نێوەرۆک و سرشتەوە جۆرێک لە ئازادیی ڕەهایە کە ڕێگا بە دەوڵەتەکان دەدا تاکوو بە پێچەوانەی ڕێوشوێنە نێونەتەوەییەکان بجوولێنەوە و، بەم شێوە مافی وڵاتانی دیکە پێشێل بکەن؛ بەڵام بەو مەرجە کە ئەو کارە بۆ پاراستنی گیانی ئەو دەوڵەتەی کە لەو مافە کەڵک وەردەگرێ، پێویست بێ. هەربۆیە بەپێی ئەو شیکردنەوەی کە لە مافی پاراستنی گیان دەکرێ، دەوڵەتەکان بە پشت بەستن بەو مافە دەتوانن بۆ پاراستنی خۆیان کەڵک لە هێز وەرگرن. هەروەها

دەوڵەتەکان بۆ نەهێشتنی خەسارێکی چاوەڕواننەکراو کە ڕەنگە زەربە لە بەرژەوەندییەکانی ئەوان بدا، دەتوانن بە پشت بەستن بە مافی پاراستنی کیان، هەموو ڕێوشوێنەکانی یاسا نێونەتەوەییەکان پێشێل بکەن و، بەم شێوە مافی دەوڵەتانی تر و بۆوێنە دەوڵەتە بێ تاوانەکان ـ تەنانەت ئەگەر مەترسیی هێرشێکی نایاسایی یان مەترسیی هێرشێکی چاوەڕواننەکراویش لە ئارادا نەبێ ـ پێشێل بکەن.

دەبێ سەرچاوەی مافی پاراستنی کیان لە تیۆرەکانی ماکیاڤێلیدا بدۆزینەوە. بە بڕوای ماکیاڤێلی شەڕێک بە ڕەوا دادەنرێ کە بۆ وڵات پێویست بێ.

هەربۆیە مافی پاراستنی کیان لە بواری کارەکانەوە بەرفراوانتر لە چوارچێوەی کاری مافی بەرگریی ڕەوا و تەنانەت مافی خوود هاوکارییەو؛ نەک تەنیا لە ڕوانگەی ڕێوشوێنەکانی جاڕنامەوە پەسند نیە، بەڵکوو یاسا نێونەتەوەییە گشتیەکانیش داکۆکی لێ ناکەن.

زانایانی یاسا نێونەتەوەییەکان گوتوویانە و پێیانوایە کە مافی پاراستنی کیان، تێکدەری هەرجۆرە نەزمێکی یاساییەو، لەگەڵ ئەوەی کە لەرابردوودا زۆرجار وەک چەکێک کەڵکی لێ وەرگیراوە، بەڵام لە سەردەمی ئێستادا ناکرێ بەکارێکی پەسند سەیر بکرێ.

"پێویستی یان ناچاری " لەگەڵ مافی پاراستنی کیاندا هاوواتان، دەبێ سەرچاوەکەیان لە تیۆرەکانی ماکیاڤێلیدا بدۆزرێتەوە. بە بڕوای ماکیاڤێلی کاتێک ئاسایشی وڵاتێک دەکەوێتە مەترسیەوە، دەبێ هەموو تێبینیەکانی تر وەلابنرێن و، دەبێ کارێک بکرێ و بڕیارێک بدرێ کە سەربەخۆیی وڵات بپارێزێ.

پێویستی یان ناچاری لەگەڵ مافی بەرگریی ڕەوادا جیاوازییەکی بەرچاوی هەیە. چوونکە پێویستی بە پێچەوانەی مافی بەرگریی ڕەوا کە لە بەرامبەر هێرشی چەکدارانەدا گرنگی هەیە، هەکاتێک کە پاراستنی ئاسایشی وڵات بخوازێ، پەنای بۆ دەبرێ. جیاوازی پێویستی و مافی پاراستنی کیان لەوەدایە کە لە پێویستیدا پەنابردن بۆ هێز و هەڕەشەی کەڵک وەرگرتن لە هێز، وەک حاڵەتێکی ناچاری هەست پێ دەکرێ، هەر بۆیە لە هێندێک بواردا لەلایەن هێندێک زاناوە ئەم مافە بەڕەوا زانراوە. بۆ وێنە باڤۆت کەڵک وەرگرتن لەم مافە کاتێک بەڕەوا دەزانێ کە دەوڵەتێک لە بەرامبەر هێرشی دەوڵەتێکی تردا، لە مافی بەرگریی ڕەوا کەڵک وەردەگرێ و، لە کەڵک وەرگرتن لە مافی بەرگریی ڕەوادا، ناچار دەبێ مافی دەوڵەتی سێهەم کە لەو ڕووداوەدا، بێ تاوان بووە، پێشێل

بکا. بەو مەرجە کە ئەو زەربەی کە لەو حاڵەتەدا بەر دەوڵەتی سێهەم دەکەوێ، بە بەراورد لەگەڵ ئەو زەربەی کەهەڕەشە لە دەوڵەتی بەکارهێنەری مافی بەرگریی دەکرد، کەمتر بێ.

بڕیارەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە قەیرانی مووشەکیی کوبادا بەپێی گریمانەی پێویستی، بەڕێوە چوون. لە بارەی کردەوەکانی دەوڵەتی ناوبراو لە کاتی قەیرانی موشەکیی کوبادا، ڕاگەیەنرا کە ئەگەر بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ جموجۆڵەکانی سۆڤیەتدا، ئەم کارانە نەکرابایە، زەربە لە ئازادیی ئەمەریکا ــ کە یەکسانە بەسەربەخۆیی ئەو وڵاتەــ دەدرا. بەپێی ئەم پاساوە، ئەمەریکا ناچار بووە بۆ وەدەرنانی موشەکان، هەڕەشە بکا کە لە هێز و زۆر کەڵک وەردەگرێ.

بە سەرنجدان بەوەی کە هەڕەشەو پەنابردن بۆ هێز لە پێوەندییە نێونەتەوەییەکاندا جگە لەکاتی بەرگریی ڕەوادا نەبێ لە، لایەن جاڕنامەی نەتەوەیەکگرتووەکانەوە قەدەغە کراوە، هەربۆیە پێویستی وفۆڕس ماژۆر بەهەر شێوەیەک بێ، لەگەڵ ڕێوشوێنەکانی جاڕنامەی نەتەوەیەکگرتووەکاندا یەک ناگرێتەوە. بە هۆی ئەوی کە هەڕەشەی ویلایەتەیەکگرتووەکان سەبارەت بە قەیرانی موشەکیی کوبا مەترسیی کەوتنەوەی شەڕێکی گەورەی پێکهێنا کە لەگەڵ ئامانجی سەرەکیی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان کە پێشگرتن بە هەڵایسانی شەڕە، یەک ناگرێتەوە.

مەگەر ئەوەی کە بگوترێ کە کارەکەی سۆڤیەت و سەقامگیرکردنی چەندین موشەک لەکوبادا سەرەتا و دەسپێکی هێرشێکی چەکدارانە بە دژی ئەمەریکا بووە و، ئەم وڵاتە بەمەبەستی پێشگیری و بۆ بەرگریکردن لە هێرشێکی لەم چەشنە، ئەم هەڕەشەی کردووە. بەڵام ئەوەش لە حاڵێکدایە کە گوتراوە سەقامگیرکردنی موشەکەکانی سۆڤیەت لە کوبا لایەنی هێرشکارانەی نەبووە. (ناکرێ ئەمەش پاساوێکی گونجاوبێ.و.).

Political Rights   مافی سیاسی

مافی سیاسی بەمافێک دەگوترێ کە لە یاسا گشتیە نێوخۆییەکاندا، تایبەت بە هاووڵاتیانی وڵاتێکە، بۆ ئەوەی ئەم مافە بە کەسێک ببرێ،دەبێ ئەوکەسە مافی هاووڵاتیی ئەو وڵاتەی هەبێ. بەم پێیە، خەڵکی دەرەکی لەم مافە بێ بەشن، تاکوو نەتوانن دەست لە کاروباری نێوخۆیی وسیاسیی وڵاتێک وەربدەن یان نفووزێک پەیدا بکەن. تەنانەت هێندێک کەس لەسەر ئەو بڕوایەن کە کەڵک

وەرگرتنی خەڵکی بیانی لەو مافانە، بە پێشێلکردنی یاسا نێودەوڵەتیەکان دەژمێردرێ. چوونکە ڕەنگە لە هێندێک بواردا بەرژەوەندیی دەوڵەتی ئەو کەسە لەگەڵ ئەو ئەرکەی کە پێی ئەسپێردراوە، لە وڵاتی دووهەمدا لە دژایەتی دابێ. هەربۆیە بۆ پاراستنی ڕێزی یاسا نێونەتەوەییەکان، دەوڵەتەکان دەبێ بەر بەهاتنەپێشی ئەمجۆرە حاڵەتانە بگرن.

میلیتاریزم Militarism

بیروبۆچوونێکە کە پێیوایە شەڕو ئامادە بوون بۆ شەڕ، گرنگترین ئەرکی زاتی نەتەوەیەک و بەرزترین شێوەی خزمەتگوزاریی گشتییە. میلیتاریزم بە زاڵبوون و کاریگەری هێزە سەربازییەکان بە سەر هەموو کەلێن و قوژبنەکانی وڵاتیشدا دەگوترێ

میلیتاریستەکان خزمەتی سەربازی بە پلەیەکی بەرز دەزانن و، بوێری و ئازایەتیی تاکەکەسی، وەفاداری بە کەسی سەرەوەتر، ڕاهێنانی جەستەیی ودسیپلنێیکی توندوتۆڵ بە بەرزترین تایبەتمەندییەکانی ئەم بوارە دەژمێرن و، ڕێز لە خزمەت و داب و نەریت و لایەنە باشەکانی سەربازی دەنێن. میلیتاریزم بە واتای چاوەدێرییەکی توند و بەرفراوانی سوپا بەسەر هەموو بوارەکانی کۆمەڵایەتیدا دێ و، هەروەها میلیتاریزم بەوە دەگوترێ کە هەموو تاکەکانی نێو کۆمەڵگا لە خزمەتی سوپا دابن.

لە قامووسی مارکسیزمدا، ڕۆزا لۆکزامبۆرگ پێیوایە کە میلیتاریزم لە ڕوانگەی چینە دەسەڵاتدارە زۆردارەکان لە سێ بواری پێوەندی حاشاهەڵنەگر کە دەبێ بێ ئەملاوئەولا جێبەجێ بکرێن، خۆی دەنوێنێ:

"١ـ وەک ئامرازێک بۆ پاراستنی بەرژەوندیی و ویستی سەرمایەدارانی نێوخۆیی کە لەگەڵ لەگەڵ گرووپە نەتەوەییەکانی وڵاتانی بیانیدا ڕکابەری دەکەن .

٢ـ وەک جۆرێک سەرمایەگوزاریی پێویست و سوودبەخش هەم بۆ سەرمایەی بانکی و هەم بۆ سەرمایەی پیشەسازی.

٣ـوەک ئامرازێک بۆ چینە داگیرکەرە دەسەڵاتدارەکان لە پێناوی سەرکوتی کۆمەڵە زەحمەتکێشەکان لە نێوخۆی وڵات دا."

لنین بەم شێوەیە میلیتاریزم پێناسە دەکا:

" سیاسەتی کۆنەپەرستانەی بەهێزکردنی بناغەی هێزی سەربازی لە لایەن چینی دەسەڵاتداری داگیرکەر، کەبە دوو مەبەست بەرێوە دەچێ:

١ـ بەمەبەستی بەرەنگاربوونەوە لەگەڵ بزووتنە دژە ئەمپریالیستیەکان و، سەرکوتکردنی زیاتری کۆمەڵانی چەوساوە؛

٢ـ بەمەبەستی بەرگری لە سیستەمی سەرمایەداری و بەرژەوەندییەکانی سەرمایەدارە نێوخۆییەکان لە رێگای سازدانی و ئامادەکردنی شەرە داگیرکارییەکان.

بەبڕوای ناوبراو هەروەها میلیتاریزە کردنی کۆمەڵگا بە واتای " چەکدارکردنی بورژوازی بە دژی پرۆلیتاریا"یە.

بە گشتیی میلیتاریزم:

الف: شەڕنگێزی و شەڕخوازییە، کە لەو حاڵەتەدا دەوڵەت بە گرتنەبەری سیاسەتێکی داگیرکارانەی دەرەوە، بوار بۆ دەستێوەردان لە کاروباری نێوخۆیی وڵاتانی هاوسێ یان وڵاتانی دوور دەرەخسێنێ.

ب: چەکدارکردنی لایەنە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵگا (ئەڵمانیا لە سەردەمی شەرەکانی یەکەم ودووهەمی جیهانی)

ج: بەواتای هەژمۆنیی سوپا و رێکخراوی دەوڵەت و دەزگاکانی پێوەندیدار بە سوپا، کە لەو حاڵەتەدا هیچ سنوور و جیاوازییەک لە نێوان دەسەڵاتی سەربازی و رێکخراو و ئۆرگانە ناسەربازییەکاندا نیە.

د: پێرەوی لەکەسی سەرەوەتر، دسیپلینێکی توندوتۆڵ ، کەڵک وەرگرتن لە رەمزە سەربازییەکانی وەک ئاڵا، میدالیا، بەرێوەبردنی رێ و رەسمی سەربازی و پێکهێنانی ئەنجومەنە نیمچە سەربازییەکان.

هـ: بەبڕوای زینگهاس (Senghas) وا باشترە کە بە جێگای میلیتاریزم کەڵک لە زاراوەی کۆمەڵگەی سەربازی ـ پیشەسازی وەربگیرێ کە بریتیە لە پێوەندییەکی بەردەوام و بەرژەوەندیخوازانە لە نێوان هەڵبژاردەکانی بەشەکانی سیاسەت، ئابووری ، سوپا، زانستەکان و

تەکنەلۆژیا، کە بە هاوکاری و پشتیوانی یەکتر، پێگەی خۆیان بۆ دابینکردنی بەرژەوەندییە هاوبەشەکان لە دەوڵەت و کۆمەڵگادا بەردەوام بە هێز و سەقامگرتوو کردووە.

بەرچاوترین نموونەی میلیتاریزم لە مێژوودا، ڕایخی ئەڵمانیایە کە لە ساڵی ١٨٧١دا لە ئەنجامی یەکیەتیی پاشایەتیی پرۆس لەگەڵ وڵاتە ئەڵمانی زمانەکانی تر پێک هات. ئەم میلیتاریزمە بواری بۆ سەرهەڵدانی نازیسمی هیتلەری خۆش کرد.

مانگرتن — Strike

بە دەست لە کارکێشانەوەی کرێکاران، فەرمانبەران و گرووپەکانی تر دەگوترێ کە دەکرێ بەبڵاو و بەرتەسک، بۆ ماوەیەکی دیاریکراو یان نادیار بێ و، بەمەبەستی پەک خستنی کاروبارەکان جێبەجێ دەکرێ. مانگرتن یەکێک لە ئامرازەکانی خەبات لە دژی خاوەن کارەکان و سیستەمی دەسەڵاتدارەو و ئامانجیشی گەیشتن بە داخوازییە سیاسی، ئابووری و سینفیەکانە.

میکرۆپۆلۆتیک — Micro Politics

بەشێک لە سیاسەتە کە لە پێوەندی نێوان تاکەکان کە لە سەر بنەمای پێوەندی تاکەسیی ڕاوەستاوە، دەدوێ. ئەم زاراوەیە لە بەرامبەر ماکرۆ پۆلۆتیکدا کەڵکی لێ وەردەگیردرێ.

ماکرۆپۆلۆتیک — Macro Politics

ماکرۆ پۆلۆتیک سیاسەتێکە کە زیاتر لەسەر لێکۆڵینەوەی ژینگەی دەوروبەر یان ژینگە پێدادەگرێ و بایەخ بە لێکۆڵینەوەی سووژە یان ئەکتەرێکی تایبەتی نادا. بەم شێوە ماکرۆپۆلۆتیک لەگەڵ سیاسەتی جیهانیش دا کۆمەڵێک شتی هاوبەشی هەیە. بە پێچەوانەی سیاسەتی نێو دەوڵەتیی یان سیاسەتی جیهانیی، ماکرۆپۆلۆتیک زۆر خۆی بەوەوە نابەستێتەوە کە ئایا ئێستاش دەوڵەت گەورەترین ئەکتەری سیتەمی جیهانیە یان نا.

مەرجی کالڤۆ — Calvo Clanse

ئەم چەمکە لە ناوی کالڤۆ (Calvo) یاساناس و سیاسەتوانی ئەرژەنتینی(١٩٠٦-١٨٢٤) وەرگیراوە. لە هێندێک لەو ڕێککەوتننامە و گرێبەستانەی کە لە نێوان وڵاتانی ئەمەریکای

ناوەڕاست و باشوور لەگەڵ هاوڵاتیانی بیانیدا مۆر دەکرێن، کە بەپێی ئەم ڕێککەوتننامانە، ئەم وڵاتانە ئیمتیاز بەو هاووڵاتیە بیانیانە دەدەن، مەرجێک دەگونجێنن کە بە پێی ئەو مەرجە، ئەگەر هات و کێشەیەک هاتە ئاراوە، ئەو هاوڵاتیانە لە پشتیوانی سیاسی وڵاتەکانی خۆیان، خۆدەبوێرن. بەپێی بنەما گشتیەکانی یاسای نێودەوڵەتی، مەرجی کالڤۆ هیچ پێگەیەکی یاسایی نیە، چوونکە پشتیوانی سیاسی بە پێی سەلاحیەتی شەخسی وڵاتەو هاوڵاتیان ئەو مافەیان نیە کە خۆ لەم پشتیوانیە سیاسییە ببوێرن.

مەسەلەی خۆماڵیکردنی نەوتی ئێران

Anglo _ Iranianoil Co.Case

کۆمپانیای بەریتانی بریتیش پیترۆلیۆم بە پێی ڕێککەوتننامەی ١٩٠٩، ئیمتیازی هەڵێجنان و کەڵک وەرگرتن لە بەشێکی زۆری سەرچاوە نەوتیەکانی ئێرانی وەدەستهێنا. ئەم کۆمپانیایە بۆ ماوەیەکی زۆر، سەرچاوە دەوڵەمەندە ژێرزەوییەکانی ئێرانی هەڵدەهێنجا و لەبەرامبەریشدا شتێکی زۆری کەمی بە ئێران دەدا. جگە لەمە بەڕێوەبەرانی کۆمپانیاکە بۆبەرەوپێش بردنی ئامانجەکانیان هەوڵیاندا دەست لە کاروباری نێوخۆیی ئەم وڵاتە وەربدەن.

دوای ماوەیەکی زۆر و دوای ئەوەی هەوڵەکانی دەوڵەتی ئەکات بۆ پاراستنی بەرژەوندییەکانی ئێران بێ ئاکام مایەوە، بە پێی یاسای خۆماڵیکردنی نەوتی ئێران(١٧ی ئازاری ١٩٤٠)، پیشەسازی نەوتی ئێران خۆماڵیکرا و دەوڵەتی ئێران هەربە پێی ئەم یاسایە ناچار کرا کە زیانەکانی خۆماڵیکردنی نەوت بۆ کۆمپانیا بەریتانیەکە قەرە بوو بکاتەوە.

لە دوای ئەم هەوڵە، دەوڵەتی بەریتانیا بۆ پشتیوانی لە کۆمپانیای بریتیش پیترۆلیۆم، سکاڵانامەیەکی ئاراستەی دیوانی دادی لاهە کرد و وێنەیەکیشی درایە دەوڵەتی ئێران. چوونکە ئێران خۆماڵیکردنی نەوتی بەشتێکی نیوخۆیی دادەنا کە پێوەندی بە خوودی دەسەڵاتی ئێرانەوە هەیە، و ئێران حاشای لە سەلاحییەتی دیوانی لاهە بۆ بەدەواداچوونی سکاڵاکەی بەریتانیا کرد ولە نامەیەکدا بۆ دیوانی لاهە، ڕایگەیاند کە ئەم دادگایە ناتوانێ لەمبارەوە هیچ بڕیارێک بدا.

مەسەلەی دوورگەی ئەبوموسا

ئەبوموسا دوورگەیەکی کەنداوی فارسە وەکوو هێلکەیەک وایە کە.... گەورەکەی ٥ کیلۆمەتر و .....چکۆلەکەشی ٤/٥ کیلۆمەترە. ئەبوموسا لەوپەڕی رۆژئاوای کەوانێک دایە کە دوایین ئاڵقەی زنجیری بەرگری ئێران پێکدێنێ.

بەندەری لەنگە و قەراغەکانی شارجەش ٦٧ کیلۆمەتر لەم دوورگەیە دوورن. ئەبوموسا لە سەر هێڵی ناوەڕاستی کەنداوی فارس بە نیسبەت هەر دوو لێوارەکە هەڵکەوتووە. سەرچاوەکانی ئۆکسیدی سووری ئاسنی ئەم دوورگەیە گرنگن و سەد ساڵ پێش، یەکەمین ئیمتیازی هەڵێنجانی ئەم سەرچاوانە لەلایەن شای ئەوکاتی قاجارەکان، درایە حاجی موعینەلتوججاری بووشێهری. سەرچاوەی نەوتی موبارەکیش لە بەشی رۆژهەڵاتی دوورگەکەدا هەڵکەوتووە و مافی هەڵێنجانی لە لایەن شارجەوە دراوەتە کۆمپانیایەکی بیانی. بە پێی رێککەوتننامەی کانوونی یەکەمی ١٩٧١ دەبێ، داهاتی نەوتی ئەم دوورگەیە لە نێوان ئێران و شارجەدا دابەش بکرێ.

بە دوای لاواز بوونی دەسەڵاتی سەفەویەکان لە ئێراندا، بشێوی و ئاڵۆزی وڵاتی تەنیەوە، بەڵام دوای هاتنە سەردەسەڵاتی نادرشای ئەفشار و پەرەگرتنی دەسەڵاتەکەی، وڵات ئارام بۆوە و جارێکی تر دوورگەکان و لێوارەکانی باکوورو باشووری کەنداوی فارس گەڕانەوە ژێر دەسەڵاتی ئێران. لە دوای کوشتنی نادرشای ئەفشار، جارێکی تر بشێوی و ئاڵۆزی ئێرانی تەنیەوە و میرنشینەکان لەم دەرفەتە کەڵکیان وەرگرت. یەکێک لەم کەسانە مەلاعەلی شابوو کە توانی وەکوو دەسەڵاتداری هورمۆز، ئاڵای خوودموختاری هەڵبدا و لە ساڵی ١٧٤٧دا باجی بە حکوومەتی ناوەندی نەدا، ئەو لە رێگەی ژن و ژنخوازیەوە لە شێخەکانی قاسمی لە رەئسولخەیمە(جلفار) نزیک بۆوە. لە ساڵی ١٨٨٤دا، دەوڵەتی ئێران دابەشبوونێکی نوێی جوگرافی لە وڵاتدا کرد. بە پێی ئەو دابەشبوونە، وڵات بەسەر ٢٧ پارێزگادا دابەش ببوو.بیست و شەشەمین پارێزگا یان ویلایەت،لێوارەکان و دوورگەکانی کەنداوی فارسیان دەگرتەوە. لەم ساڵەدا، شێخ یووسفەلقاسمی بەدەستی قوزەیب بن راشید کوژرا کە بۆ ماوەی شەش ساڵ بەسەر بەندەری لەنگەدا حوکمرانی دەکرد. شێخ قووزەیب بەبێ ئاگاداری حکومەتی ئێران، حکوومەتی قاسمیەکانی بەندەری لەنگەی کردە هیی خۆی و ئەمە بوو بە هۆی ئەوەی کە حکومەتی ئێران کۆتایی بە خودموختاری قاسمیەکان لە بەندەری لەنگەدا بێنێ.

دەوڵەتی ئێران بڕیاریدا بە کۆتاییهێنان بە خۆدموختاری قاسمیەکان، بەندەری لەنگەو شوێنەکانی سەر بەم بەندەرەش، بخاتە سەر بەندەرەکانی کەنداوی فارس.

گرنگترین ڕووداوەکان تاساڵی ۱۹۷۱

۱ــ لە ساڵی ۱۸۸۷ دا شێخ قوزەیب بە تاوانی کوشتنی شێخ.یووسف دەستبەسەر کرا وزیندانی کرا و لە تاراندا مرد، بەم شێوە کۆتایی بە خودموختاری قاسمیەکان لە بەندەری لەنگەدا هات.

۲ــ لە ساڵی ۱۹۰۲دا، بەریتانیا دوڕگەکانی سیری، تونب و ئەبوموسای دایە قاسمیەکانی شارجە. ئەم شێخانە لە ڕاپەرینە نێوخۆییەکانی ئێران کەڵکیان وەرگرت و ئاڵای خۆیان لە دوڕگەکانی تونبی چکۆلەو گەورەو ئەبوموسادا هەڵدا.

۳ــ لە ساڵی ۱۹۰٤ دا میسیۆودامبرین، سەرۆکی گومرکی ئێران بڕیاریدا، ئاڵای شارجە لەو دوڕگانە بێتە خوار و ئاڵای ئێران هەڵبدرێ. ئەمە بوو بە هۆی تووڕەیی شێخی قاسمی و بەهەڕەشەی بەریتانیا، دەوڵەتی ئێران ناچار کرا ئاڵای خۆیان بێنێتە خوار و بڕیاری گەڕانەوەی بەڕێوەبەرە ئێرانیەکانی گومرک بدا. لەم ماوەدا، بەریتانیا بەرەسمی ئەم دوو دوڕگەی دایە شارجەو ڕەئسوڵخەیمە.

٤ــ لە شوباتی ۱۹۳٥دا، چەند یەکەی هێزی دەریایی ئێران لە دوڕگەی تونب، دابەزین.

٥ــ لە ساڵی ۱۹۳۰ دا ئێرانیەکان سەبارەت بە هەڵکردنی ئاڵای بەریتانیا لە دووڕگەکانی تونب و ئەبوموسا نارەزایەتیان دەربڕی، بەریتانیەکان لەگەڵ ئەوەدا کە حاشایان لەم مەسەلە کرد، بەڵێنیشیاندا تا دیاریکردنی مافی دەسەڵاتدارەتیی ئەم دووڕگانە؛ نەهێڵن هیچ ئاڵایەک لەم دووڕگانەدا هەڵبدرێ.

٦ــ لە کۆتایی ساڵی ۱۹٤۸دا، ئێران داوای گڕانەوەی بەڕێوەبەرییەکی لە تونبی گەورە و ئەبوموسادا کرد.

۷ــ لە ساڵی ۱۹٥۳ و لە کاتی سەرۆک وەزیری موسەددیق دا، دەنگۆی ئەوە بڵاو بۆوە کە وەفدێکی ئێرانی خەریکی خۆئامادە کردنن کە بچنە دووڕگەی ئەبوموسا.

بلاْوبوونەوەی ئەم دەنگۆیانە بوو بە هۆی هەڵستانی فرۆکە پشکێنەرەکانی پاشایەتی بەریتانیا.

٨_ لە ٨ی ئایاری ١٩٦١دا کۆپتەرێکی ئێرانی لە دوورگەی تونبی گەورەدا نیشتەوە. هاتو چۆی زۆری [ئێرانیەکان] بووە هۆی نارەزایەتیی بەریتانیەکان و رۆژی ٥ ی ئەیلوولی ١٩٦١، باڵوێزخانەی بەریتانیا نووسراوەیەکی دایە وەزارەتی دەرەوەی ئێران کە بەریتانیا لەو نووسراوەدا بە نوێنەرایەتی لە شێخی رەئسولخەیمە، سەبارەت بە هەوڵەکانی ئێران نارەزایەتی دەربڕیبوو. رۆژی ٢١ی ئەیلوول، دەوڵەتی ئێران بەم شێوە وەلاّمی نووسراوەکەی بەریتانیای دایەوە:

" دەوڵەتی پاشایەتیی ئێران هیچ کاتێک دانی بەوەدانەهێناوە کە دوورگەی تونب بەشێک لە رەئسولخەیمەیە یان ئەوەی حکوومەتێکی دیکە مافی دەسەلاّتدارەتیی بە سەر ئەم دورگەدا هەبێ. هەروەکوو چەندجار بەرەسمیی راگەیەنراوە کە دەوڵەتی پاشایەتی ئێران، دوورگەی تونب بە بەشێک لە خاکی خۆی دەزانێ، کە مافی دەسەلاّتدارەتیی بەسەر ئەو شوێنەدا هەیە. دەسەلاّتدارەیتی ئێران بەسەر دوورگەی تونب بە پێی بنەمای یاسا نێودەوڵەتیەکانە و دەوڵەتی ئێران هیچ کاتێک وازی لە مافی خۆی نەهێناوە".

٩_ بە دوای مەسەلەی بەحرەین لە ساڵی ١٩٦٠دا، دەنگۆیەکی دیکە بلاّوبووە کە گوایە ئێران وازی لە داواکارییەکانی خۆی لە بەحرەیندا هێناوە، چونکە لە گەرووی هورمز و دوورگەکانی زارکی کەنداوی فارسدا بەدوای بەرژەوەندییەکانی خۆیدا دەگەڕێ.

١٠_ لە ٨ی کانوونی یەکەمی ١٩١٧ دا، شارجە گەیشتن بەرێککەوتنێکی لەگەڵ ئێراندا بەم شێوە راگەیاند:

دەقی رێککەوتننامەی ئێران و میرنیشینی شارجە:

سەرەتا : نە ئێران و نە شارجەش واز لە داواکاری خۆیان لە سەر ئەبومووسا ناهێنن.

الف_ هێزەکانی ئێران بە پێی نەخشە لە ئەبومووسادا دادەبەزن و بەشێکی داگیردەکەن .

ب_ ئێران لەو بەشەی کە داگیری کردووە، هەموو مافێکی هەیە و ئالاّکەی لەم بەشەدا هەڵدەدرێ.

ج_ میرنیشینی شارجەش لە بەشەکەی دیکەدا خاوەن ماف دەبێ و ئالاّکەش لە سەربنکەی پۆلیس هەڵدەدرێ.

د_ دوولایەن لە سەر دیاریکردنی بەشە ئاویش بە رادەی ١٢ میلی دەریایی بۆهەر لایەنێک رێککەوتوون.

هـ_ کۆمپانیای " بۆتس گێس ئەند ئۆیل" بە پێی رێککەوتننامە، نەوتی ئەبومووسا هەڵدێنجێ. ئەم کۆمپانیایە نیوەی داهاتەکە دەداتە ئێران و نیوەکەی تریش دەداتە شارجە.

و_ رێککەوتنێکی ئابووری لە نێوان ئێران و شارجەدا گرێ دەدرێ. جێگەی باسە ئەم رێککەوتننامە نهێنی بوو و، بەریتانیا گەرەنتی دەکرد.

١١_ لە ٣٠ تشرینی دووهەمی ١٩٧١دا، هێزەکانی ئێران لە دوورگەکانی تونبی چکۆلە، تونبی گەورەو ئەبومووسا دابەزین.

ماویزم — *Maoism*

بە بیروبۆچوون و تیۆرە سیاسییەکان ماوتسێ دۆنگ دامەزرێنەر و رێبەری پێشووی چین دەگوترێ. ماویزم کە لە چیندا بەرەسمیی " مارکسیزم ـ لینینیزمی بیرۆکەکانی ماو "ی پێ دەڵێن، مارکسیزم ـــ لینینیزم لەگەڵ نەریتەکانی چیندا، پێکەوە گرێ دەدا. ماویزم هەڵگری بیری گشتاندنی ئایدۆلۆژیای ئەزموونەکانی شۆڕشی چین و هەروەها کۆمەڵە بیروبۆچوونێکی سیاسی بۆ ئاڵوگۆڕەکانی ئەو وڵاتە لە پاش سەرکەوتنی شۆڕشە. بە بڕوای ماو ئەرکی سەرەکیی شۆڕشی چین ئەوە بوو کە رێبەرایەتیی شەڕی رزگاریدەری نیشتمانیی لە دژی داگیرکەرانی ژاپۆنی و ئەمپریالیستەبیانیەکان بکا و ئەم شەڕە لەگەڵ، شۆڕشێکی دیموکراتیانە لە دژی دەرەبەگە گەورەکان گرێ بدا. ماو بڕوای بە پێوەندییەکی نەپچڕاوە لە نێوان شێوازە سیاسی و سەربازییەکانی شۆڕشی چیندا هەبوو و هێزی لە زاری چەکدا دەبینی. ئەو گوندەکانی بەبنکەو خەڵکی گوندیشی بە بناغەکانی شۆڕشی دادەنا. یەکەمین دەسکەوتی گرنگی ماو، تیۆرەکەی ئەو سەبارەت بە "

ناکۆکیەکان لە سوسیالیزم" دایە. ئەو لە کۆتایی سالی ١٩٥٦دا رایگەیاند کە " بە پێچەوانەی ئایدۆلۆژیای سۆڤیەت کەباس لە " یەکیەتیی ئەخلاقی ـ سیاسی" لە ناو سوسیالیزم دادەکا، دژایەتیی یاسایەکی گشتی گۆڕانەو و لە قۆناغی سۆسیالیتیشدا بەردەوام دەبێ". لەم نێوەدا دوو دژایەتیی لەیەکتر جیاوازن: یەکیان دژایەتیی لە بن نەهاتووی نێوان گەل و دوژمنەکانیەتی کە تەنیا بە کەلک وەرگرتن لە هێزی زۆر چارەسەر دەبێ و ئەوی دیکەشیان دژایەتیی ئاشتیانە و گۆڕانە سۆسیالیستیەکانە". بەبڕوای ماو دژایەتیەکانی ناو سۆسیالیزم دەبێ بە وتارو باس وراوێژ چارەسەربکرێن. بۆ ئەم مەبەستەش ماو دروشمی " لێگەڕێن با بەجارێک سەد گوڵ بپشکوێ"ی بە رێگایەکی شیاو بۆ چارەسەری ناکۆکیەکان دادەنا و هەروەها دەیگووت ئەوانەش کە بیروڕای چەوت و هەڵەیان هەیە دەبێ بە بەڵگەوە بە قەناعەت بگەیەنرێن. بنەمای " سیاسەتی سەدگوڵ" لە ئایدۆلۆژی ماودا، گرنگیەکی تایبەتیی هەیە.

ماویزم بڕوای بە سەربەخۆیی و بەستراوە نەبوونی حیزبەکان هەیە. بە بڕوای ماو هیچ حیزبێک هەرچەندە بەدەسەلاتیش بێ، بۆی نیە خۆی بەسەر حیزبەکانی دیکەدا زاڵ بکا. ماویزم بڕوای بە هاوکاری نزیکی " بەرەی سۆسیالیستی " بە شێوەی کە لخووزی کرەملین نیە و خوازیاری یەکسانی مافەکان لە پێوەندییەکاندا لەسەر بنەمای رێزگرتن لەیەکپارچەیی وڵات، سەرەوەری و سەربەخۆیی و دەست وەرنەدان لە کاروباری یەکتردا، لەناوهەموو وڵاتانی سۆسیالیستی دا هەیە.

بیروراکانی دیکەی ماو بریتین لە :

ـ تیۆری شەڕی پارتیزانی لە وڵاتانی ژێردەستی کۆلۆنیالیزم بە پشتیوانی جەماوەری جووتیارەکان.

ـ بڕوا بە " رێکخستنی سۆسیالیستی " لە چین، بە سەرنجدان بە ئازادی بەرتەسکی خەڵک

ـ ماو بە دیکتاتۆری پرۆلتاریا دەڵێ دیکتاتۆری دیموکراتیانەی گەل کە بە رێبەرایەتیی چینی کرێکار و پشتیوانیکردن لە یەکیەتیی نێوان کرێکاران و جووتیاران بەرەو پێشەوە دەڕوا.

ـ رەتکردنەوەی تیۆری رووسەکان سەبارەت بە " پێکەوە ژیانی ئاشتیانە" و شۆڕشی بەردەوام لە هەموو جیهاندا لە دژی بنکەکانی کاپیتالیزم.

ئەو ڕووداوانەی کە بوونە هۆی سەرهەڵدانی ماویزم لە چیندا، بریتین لە خەباتی لەمێژینەی ئەو وڵاتە کە لەو نێوەدا دەتوانین ئاماژە بەو ڕووداوانە بکەین: شەڕە نێوخۆییەکانی نێوان ساڵەکانی ١٩٢٨ تا ١٩٣٤، ڕێپێوانی مێژوویی ٣٥ ـ ١٩٣٤، سەرهەڵدانەوەی دووبارەی شەڕی نێوخۆیی لە ساڵی ١٩٤٦ و سەرکەوتنی کۆمۆنیستیەکان لە ساڵی ١٩٤٩ دا.

لە گۆڕانکارییە سیاسییەکانی ماویزم لە دوای ساڵی ١٩٤٩ دەتوانین ئاماژە بەو حاڵانە بکەین :

١ـ بزاڤی سەدگوول (١٩٥٠)

٢ـ گەلاڵەی پێشکەوتنی گەورەو دامەزرانی کۆمۆنەکان (١٩٥٨)

٣ـ شەڕی دەسەلات لەگەڵ سۆڤیەتدا بۆ ڕێبەرایەتیکردنی جیهانی کۆمۆنیزم

٤ـ شۆڕشی کولتووری (١٩٦٧)، و شەڕو کێشەی نێوان تەکنوکراتەکان لە لایەک و ئایدۆلۆگەکان (بەڕێبەرایەتیی ماو) لەلایەکی دیکەوە.

مەتریالیزمی سەرەتایی — *Primative Materialism*

مەتریالیزمی سەەتایی، تیۆرێکە کە سەرچاوەی جیهان لەیەک یان چەند حاڵەتێکی دیاریکراوی ماددەدا دەبینێ. لە چینی کۆندا، تیۆری ٥ توخمەکانیان (مێشک، دار، ئاو، ئاگر و خاک)بە پێنج ماددەی بنەڕەتی دادەنا کە جیهانیان پێکهیناوە. لە یۆنانی کۆنیشدا، توخمی سەرەتایی جیهانیان بە ئاو، ئاگر، ئەتوم و هەوا دادەنا. لە هیندی کۆنیشدا دونیایان بە پێکهاتەیەک لە ئاو، خاک، ئاگرو با دەزانی. ئەم تیۆرانە و تیۆرە هاشێوەکانیان، دەچنە ناو بازنەی مەتریالیزمی سەرەتاییەوە.

مەتریالیزمی مێژوویی — *Historical Materialism*

دوکتورینێکی (تیۆری) مارکسیەکە کارڵ مارکس و فرێدرێک ئەنگێلز دایان مەزراندووە. ئەم تیۆرە لە قامووسی مارکسیدا وەکوو تیۆری زانستی یاسا گشتیەکانی گۆڕانی کۆمەڵایەتیی پێناسەدەکرێ. بەم پێیە کە مەتریالیزمی مێژوویی، بە پێچەوانەی مەتریالیزمی دیالکتیک، تەنیا باسی ڕەوتی مێژوو دەکا. نێوەرۆکی مەتریالیزمی مێژوویی، یاساکانی کۆمەڵناسیە. مەتریالیزمی مێژوویی کاریگەری دوو لایەنەی ژێرخان و سەرخان تاوتوێ دەکا و لەم حاڵەوە دەست پێدەکا کە هیچ هێزێکی بان ـ

سروشتێ (میتافیزیکی) لە کۆمەڵگادا لە ئارادا نیە و مرۆڤەکان بۆ خۆیان، مێژووی خۆیان ساز دەکەن. مارکسیەکان پێیانوایە کە مەتریالیزمی مێژوویی ٤ ڕێکخستنی کۆمەلایەتی لێک دەداتەوە کە جارجارە فۆرماسیۆنی ئابووری ــ کۆمەڵایەتیش پێ دەگوترێ. ئەم تیۆرە بڕوای بەوە هەیە کە گۆرانکارییە مێژووییەکان خاوەن یاسا و ڕێسان.

مەتریالیزمی دیالکتیک — Dialectical Materialism

مەتریالیزمی دیالتیک ڕیبازێکە کە پشتی بە بنەمای تیۆری مێژوویی دیالکتیکی هیگڵ بەستووە. کارڵ مارکس و ئەنگێلز بناغەکەیان داناوە و زۆربەی بیریارەکانی جیهان بەربەرە شتێ دیکەیان پێوە زیاد کردووەو راڤەیان کردووە. لە قامووسی مارکسیسەکاندا، مەتریالیزمی دیالکتیک، زانستی یاسا گشتیەکانی گەشەسەندنی سروشتێ، کۆمەڵگا و هزرو بیری مرۆڤە. ئەم تیۆرە لەگەڵ ئەوەدا کە هەبوونی هێزە بان ــ سروشتییەکان رەت دەکاتەوە، پێیوایە کە لە سەر بنەمای جیهانی ماددی و واقعییەت (هەڵکەوت)دا راوەستاوە. بە پێی بیروبڕوای ئەوان لە روانگەی کۆسمۆلۆجیەوە، مەتریالیزم بەم مانایەیە کە ماددە، سردشت و جیهانی هەست پێکراوی دەرەوە لە خۆیدا راستیەکی سەربەخۆیە و هەبوون و راستیەکەشی پێوەندی بە هیچ هێزێکی بانــ سروشتیەوە نیە و هەروەها پێوەندیشی بە هزروبیرو زەینی مرۆڤەکانەوە نیە. بە بڕوای ئەوان لە رووی زانستیەوە، ماددە بناغەی هزرە، چ لە بواری ماددەی سروشتیەوە و چ لە بواری لۆژیکیشەوە. وشەی دیالکتیک ئاماژە بەوەدەکا کە شتەکان دەگۆڕێن و هەموو شتیکێش ئاکامی گۆڕانیکە.

مەتریالیزمی میکانیکی — Mechanical Materialism

– بەرلەوەی فەلسەفەی زانستی سەرهەڵدا، مەتریالیزم زیاتر لایەنی میکانیکی هەبوو.

مەتریالیزمی میکانیکی لە بنەڕەتدا ئایدۆلۆژی و ئامرازی پاساوهێنانەوەی تیۆریی سەرمایەداری لە حالی گەشەکردندا بوو. ئەم ئایدۆلۆژییە لە بەرامبەر ئایدۆلۆژیای دەرەبەگایەتیدا سەری هەڵدا و گەشەی کرد. بە بڕوای ئەم مەتریالیستانە جیهان تەنیا لە کۆمەڵێک شتێ وردیلە کە لەگەڵ یەکتردا پێوەندیەکی دوو لایەنەیان هەیە، پێک نەهاتووە و هەرشتیکی وردیش بۆ خۆی بوونێکی سەربەخۆو

جیاوازی لەگەڵ شتە وردەکانی دیکەدا هەیە. ئەم شتە وردانە جیهان پێکدێنن. تەواوەتیی هەموو رووداوەکانی جیهان لە تەواوەتیی پێوەندییەکانی شتەوردەکانەوە سەرچاوە دەگرێ و ئەم پێوەندییە دوولایەنانە، پێوەندییەکی میکانیکین کە لە کاریگەری دەرەکیی وردیلەکانی دیکەوە سەرچاوە دەگرێ. لەم روانگەیەوە هەر پرسیارێک کە سەبارەت بە شتێک لە سروشت دێتە گۆڕێ، وەکوو پرسیارێک وایە کە سەبارەت بە ماشین دەکرێ. ئەم ئایدۆلۆژیایە کەمەتریالیزمی میتافیزیکیشی پێ دەڵێن، یەکێک لە سێ قۆناغەکانی فەلسەفەی مەتریالیزمە. لە نوێنەرانی مەتریالیزمی میکانیکی دەتوانین ئاماژە بە هۆبزی بەریتانی و دلباکی فەڕەنسی بکەین.

بەو تیۆرە فەلسەفی، ئابووری، مێژوویی ، کۆمەڵایەتی و سیاسییانە دەگوترێ کە لە لایەن مارکس و ئەنگلێلزەوە دارێژراون. ئەم دوو کەسە پێیانوایە مێژوو هەمووی خەباتی چینایەتیە و بڕوایان بە سەرکەوتنی کۆتایی پرۆلتاریا هەیە. مارکس مەتریالیزمی دیالکتیکی، لەبەرامبەر ئایدیالیزمی دیالکتیکی هیگلدا داڕشت. جیاوازی مەتریالیزمی دیالکتیک و ئایدیالیزمی دیالکتیک ئەوەیە کە مەتریالیزمی دیالکتیکی مارکس، هێزی ئابووری بە بناغەو بنەمای رووداوە مێژووییەکانی مرۆڤ دادەنێ. مارکس جگە لە فەلسەفەی هیگڵ، لە تیۆرە سۆسیالیستەکانی فەرەنسا و شۆرشی مەزنی ئەو وڵاتە و هەروەها لە تیۆرە ئابوورییەکانی ریکاردۆش کەڵکی وەرگرتووە، مارکس جگە لە بیرۆکە بنەڕەتیەکانی خۆی، لە تیۆرە جیاوازەکانی وەکوو مەتریالیزمی مێژوویی، مەتریالیزمی دیالکتیک و سۆسیالیزمی زانستیشدا خۆی دەنوێنێ. مارکسیزم دەوڵەت بە ئامرازی خەباتی چینایەتی دادەنێ و بڕوای بە فەوتانی کاپیتالیزم هەیە. بەپێی بۆچوونەکانی ئەو، شورشی چینی کرێکار، شۆڕشێکە کە ناتوانین لێی دەربازبین و سۆسیالیزم لە ژێر ئاڵای دیکتاتۆری پرۆلتاریادا دادەمەزرێ و دەبێتە هۆی پێکهێنانی کۆمەڵگایەکی بە بێ چین.

بە بڕوای لنین؛ مارکسیزم سیستەمی پەروەردە و تیۆرەکانی مارکسە". ئەو مارکسیزم بە سۆسیالیزمی زانستی دادەنێ، چوونکە پێیوایە کە:" حەتمی بوونی گۆڕانی کۆمەڵگا لە سەرمایەدارییەوە بۆ سۆسیالیزم، بە شێوەی گشتی ورەها بە هۆی یاسای ئابووری بزووتنەوەی نوێی کۆمەڵایەتی روودەدا".

سەبارەت بە مارکسیزم ئاندرێ پێی تێر پێیوایە کە: "قوتابخانەی مارکس لە بوارە فەلسەفی سیاسی و ئابوورییەکانەوە وەکوو گەورەترین شۆرشی جیهانی مودێرن وابوو. ئەم رێبازە هاوچەرخە کوفراویی لە ماوەی کەمتر لە سێ دەیەدا، سێ یەکی جیهانی داگیر کرد و لە شوێنەکانی دیکەشدا حەزو خولیایەکی نیمچە عیرفانی پێکهێنا".

بەلاّم لایەکی دیکەی دراوەکە ئەوە دەردەخا کە ئەزموون، تێزەکانی ئەم رێبازەی رەت کردۆتەوە. بە جێگەی ئەوەی سەرمایەداری، تێزەکانی مارکس رەت بکاتەوە، تاقیکردنەوە، تێزەکانی مارکسی رەت کردەوە. نە سەرمایەداری بەپێی پێش بینیەکان پەرەی گرت نە کۆمۆنیزمیش بەلێنەکانی خۆی جێبەجێ کردن. لە یەکسانی نێوان حەقدەستەکانەوە بگرە تا لە ناوچوونی دەولەت، لە هەلوەشانەوەی دابەشبوونی کارەوە بگرە تا سەر هەلدانی مرۆڤی هاوچەرخ.

زۆرمان نەگوتووە ئەگەر بلێین مارکس بۆ خۆشی گیرۆدەی ئەو چارەنووسە بوو کە گیرۆدەی مامۆستاکانی خۆی ببوو. بەو واتایە کە مارکسیزم تووشی سەفسەتە بوو و رێبازی مارکس بەرەتکردنەوەی خۆی گەشەی سەند".

مارکسیزمی دۆگم و مارکسیزمی داهێنەر
Dogmatic and Creative Marxism

ستالین مارکسیزمی بە سەر دوو شێوەدا دابەش کرد:

١ــ مارکسیزمی دۆگم : مەبەست لە مارکسیزمی دۆگم، مارکسیزمی سەرەتایی و داڕێژراوی مارکسە کە دەبێ ئەو وردەکارییانەی مارکس ئاماژەی پێ کردوون، رەچاو بکرێن و (بەبێ لەبەرچاو گرتنی پێویستی سەردەم) نابێ گۆرانکاری تێدا بکرێ.

٢ــ مارکسیزمی کریتاتیف (راهێنەر)، بەهۆی چاکسازی کردنی پێویست لە مارکسیزمدا بەپێی پێویستییەکانی سەردەم و ئەو گۆرانکارییانەی کە دێتە ئاراوە، مارکسیزم هێزی داهێنەرانەی خۆی دەپارێزێ و پێش دەکەوێ و کۆن نابێ.

Marxism - Leninism
مارکسیزم- لنینیزم

مارکسیزم ــ لنینیزم بریتیە لە خوێندنەوەو شیکردنەوەکانی لنین لە مارکسیزم بۆ گونجاندنی مارکسیزم لەگەلّ بارودۆخی رووسیادا. ئەم روانگەیە بروای بە دامەزراندنی دیکتاتۆری

پرۆلتاریا بۆ پەڕینەوە لە کاپیتالیزمەوە بۆ کۆمۆنیزم هەیە. لە روانگەی ستالینەوە:" مارکسیزم ــ لنینیزم دەربڕی زانستیانەی بەرژەوەندییە بنەڕەتیەکانی چینی کرێکارە. مارکسیزم تەنیا تیۆری سۆسیالیزم نیە، بەڵکوو تیۆرێکی گشتی پاراو و سیستەمێکی فەلسەفیە کە سۆسیالیزمی پرۆلتاریای مارکس لەوەوە سەرچاوە دەگرێ، ئەم سیستەمە فەلسەفیە، مەتریالیزمی دیالکتیکە". پێناسەی رەسمی مارکسیزم ــ لنینیزم لە سۆڤیەت بریتیە لەوەی کە ئەم روانگە "گرنگترین بەشەکانی پەروەردەی مارکس، ئەنگێلز و لنین لە سیستەمێکی رێکخراو لە روانگەکان پێکدێنێ و لەگەڵ سیستەمی روانگەکانی دیکە جیاوازییەکی متافیزیکی هەیە. ئەم روانگەیە بڕوای بە هیچ هێزێکی میتافیزیکی نیە و پێیوایە نەتەنیا سروشت، بەڵکوو گەشەسەندنی کۆمەڵگای مرۆڤایەتیش بە پێی یاسا عەینیەکان و بە شێوەیەکی سەربەخۆ لە ئیرادەی مرۆڤەکان روودەدا، بەم پێیە ئەم روانگەیە یاسایی بوونی بنەماکانی سروشت و کۆمەڵگا دەدۆزێتەوە". توخمەکانی مارکسیزم ــ لنینیزم بەپێی لێکدانەوەکانی تیۆری داڕێژانی سۆڤیەت بریتیە لە : مەتریالیزمی دیالکتیک، مەتریالیزمی مێژوویی، ئابووریی سیاسی و کۆمۆنیزمی زانستی. هەر بەپێی ئەم لێکدانەوە مارکسیزم ــ لنینیزم، سیستەمێکی رێکخراوی روانگە فەلسەفی، ئابووری، کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانە کە هەموو توخمەکانی پێکەوە پێوەندییەکی ئۆرگانیان هەیە و تەنیا بەشە پێکهێنەرەکانی، بوار بۆ گۆڕانی شۆڕشگێڕانە دەرەخسێنن.

مارکسیزمی هاو چەرخ — *New Marxis*

"ژۆژ سورێل"ی فەڕەنسی ئەم رێبازەی داهێنا کە بە زۆری پشت بە دنەدانی بیروڕای زەحمەتکێشان دەبەستێ، بەڵام لە بواری فۆرمەوە زیاتر بەرەو سەندیکالیزم دەڕوا تا بۆلای مارکسیزم بچێ.

مافیا — *Mafia*

رێکخراوەیکە کە لە تاوانباران و قاچاغیچیە نێو دەوڵەتیەکان پێکهاتووە. پاڵنەری پێکهێنانی مافیا کە لە سەرەتادا لە سیسل (ئیتالیا)دا پێکهات، مەسەلە سیاسییەکان بوون، بەڵام لە دواییدا گۆڕانی بەسەرداهات.

یەکەمجار لە ساڵەکانی کۆتایی سەدەی هەژدەدا، ئەوکاتەی کە دورگەی سیسیل لە لایەن هێزەکانی فەرەنسەوە، داگیرکرابوو، هێندێک لە خەڵکی نیشتمانپەروەری دورگەی سیسیل، رێکخستنی چکۆلەی بەرەنگاریان لە دژی داگیرکەرانی فەرەنسی پێکهێنا. بە دوای دامەزراندنی ئەم رێکخستنە چکۆلە، راپەرینی بەربلاو و جیاجیا ئەم دورگەیان تەنیوە، لەم کاتەدا بوو کە گرووپێکی نهێنی لەم رێکخستنە چکۆلانە پێکهات و " ئیتالیا هاواردەکا؛ نەمان بۆ فەرەنسیەکان" یان کردە دروشمی خۆیان. ئەم گرووپە نفووزێکی زۆری کردە ناو دانیشتوانی دورگەی سیسیل و بە دروشمی " داکۆکی لە زۆرلێکراو و بەرەنگاری لەگەڵ زۆردار " بوو بە هۆی ئەوەی لە لایەن جەماوەرەوە پشتیوانی لێ بکرێ. لە دوای وەدەرنانی هێزە بیانیەکانیش، بە هۆی ئەو نفووزەی کە ئەندامانی گرووپ لە ناو خەڵکدا هەیانبوو، هەموو پۆستە گرنگەکانی دورگەی سیسیل و شارەوانیان وەدست هێنا. بەرەبەرە لە دوای وەدەرنانی هێزە بیانیەکان، ئەم گرووپە لە هەموو ئیتالیادا رێکخستی پێکهێنا و بەوەرگرتنی پۆستە گرنگ و هەستیارەکان، نێورۆکی ئەم گرووپە گۆڕا، خاوەن زەوی و زارە گەورەکان بۆ جێبەجێکردنی ئامانجەکانی خۆیان، ئەندامانی ئەم گرووپانەیان لە لای خۆیان دادەمەزراندن و خستیانە گیان و ماڵی خەڵکی سیسیل و ئیتالیاوە. پاشان ئەم گرووپانە خەریکی قاچاغی کردن و گواستنەوەی مادده سڕکەرەکان، کرین و فرۆشتنی چەک و چۆڵ، بەرێوەبردنی قومارخانەگەورەکان، دزی و تالان کردن و رارووتکردن بوون و تۆرێکی گەورەی لەم شێوەیان پێکهێنا. ژمارەیەکی زۆر لەم گرووپانە کۆچیان کرد بۆ ئەمەریکاو لەوێ خەریکی رێکخستنی ئیتالی وبە تایبەتیی سیسیلیەکان کۆچبەرەکان بوون و بەرەبەرە کۆنترولی زۆربەی بازارەکانی قاچاغی، فرۆشتنی چەک وچۆڵی نایاسایی، بەرێوە بردنی قومارخانەکان، باندەکانی دزی و تیرۆریان بەدەستەوە گرت. کۆچبەرەکان لە هەر ویلایەتێکی ئەمریکادا رێکخستنێکیان لە نزیکان و هاوکارانی خۆیان پێکدێنا کە بە "بنەماڵە" بەناوبانگ بوون. بە پەرەگرتنی "بنەماڵەکان" لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا، کیبەرکێ ورکابەری کەوتە نێوانیانەوە و بەرەبەرە کۆچبەرانی هاوولاتی یەکتر، بوونە دوژمنانی بێ بەزەیی یەکتر لە پانتایی کیشوەری ئەمەریکادا. ئەمرۆکە دەستەودارەی مافیا زیاتر لە ئەمەریکادا خەریکی چالاکین تا لە ئیتالیا و شوێنەکانی دیکەدا.

مافیا لە شەڕی دووهەمی جیهانیدا:

لە ئیتالیادا، ناوەندی سەرەکیی مافیا، باند و دەستەودارەکان هەر لە سەرەتای پێکهاتنیانەوە کەوتنە دژایەتیکردن لەگەڵ حکومەتدا و دوورگەی سیسیلیان خستە ژێر کۆنترۆلی خۆیانەوە.

پاش ئەوەی موسۆلینی دەسەڵاتی بەدەستەوە گرت، خەریکی سەرکوتکردنی ئەم گرووپانە بوو و ژمارەیەکی زۆری لێگرتن و ژمارەیەکیشی لێ کوشتن، بەڵام نەیتوانی بەتەواوەتیی لە ناویان ببا. بەهۆی سەرکوتی موسولینی لە ئیتالیا و ئازادی تێکۆشانی ئەم گرووپانە لە ئەمەریکا لە شەڕی دووهەمی جیهانیدا، مافیا چووە پاڵ هاوپەیمانەکانەوە و زۆریان یارمەتیی کردن. لە ساڵی ١٩٤٣دا " دۆن کارلۆ"، ڕێبەری بە ناوبانگی مافیا و سەرۆکی گرووپە تاوانبارەکان لە دوورگەی سیسیل و ئیتالیادا، بە هۆی پشتیوانیکردن لە هێزەکانی ئەمەریکا و هاوپەیمانان، دوورگەی سیسیلی لە دەست ئەڵمانی و ئیتالیەکان رزگار کرد. پاشان چوو بۆ ئەمەریکا و بوو بە ڕێبەری گەورەی تاوانبارەکان و "زڕباوکی" مافیا. بەپێی راپۆرتەکان و دان پێدانانەکانی ئەندامانی مافیا، ئەم ڕێکخراوە ڕێکخستنێکی زۆر بەربڵاوی لە هەموو ئەمەریکا و شوێنەکانی دیکەی جیهان و بە تایبەتی لە ئیتالیادا هەیە و خاوەنی یاساو ڕێسایەکی پتەو توندوتۆڵە. لە ئەمەریکاشدا، ئەندامانی مافیا ئیتالین. کەواتە ئیتالی بوون یەکێک لە مەرجەکانی بە ئەندامبوون لە مافیا دایە. چۆنیەتی بە ئەندام بوونیش خاوەنی یاسا و ڕێسای تایبەتیە. ئەندامانی نوێ لە دوای ناسین و لێکۆڵینەوەی وردو روون، لە ڕێورەسمێکی تایبەتیدا دەبێ سوێند بخۆن کە هەتاسەر بە مافیا وەفادار دەبن و نهێنیەکان نادرکێنن. هەرکەسێک خیانەت بە ئامانجەکانی گرووپ بکا و نهێنیەکان بدرکێنێ یان چیتر بەکەڵکی کارکردن نەیا، لە لایەن کەسەکانی دیکەوە و بە بڕیاری سەرۆکی خۆی دەکوژرێ.

مافیا لە ئەمەریکادا خاوەنی چەند بنەماڵەی جیاوازە. لە ئەمریکادا، ١٢ بنەماڵەی گەورە هەن کە هەرکامیان لە یەکێک لە ویلایەتەکانی ئەم وڵاتەدان و لە نیۆیۆرکدا تەنیا ٥ بنەماڵەی بە ناوبانگ خەریکی چالاکین. ئەو بنەماڵانە نفوزێکی زۆریان لە ئەمەریکا و لە ناو سیاسەتمەدارەکاندا هەیە و هەرکامیان لە ناوچەی خۆیاندا خەریکی چالاکین. بنەماڵەکان پێوەندییەکی باشیان لەگەڵ یەکتردا هەیە، بەڵام هێندێک جار بە هۆی کێشەو دوژمنیەوە، شەڕ و کوشتاری گەورە لە ناویاندا روودەدا، بەناوبانگترین بنەماڵەکان لە نیویۆرک ، فلۆریدا،

نیۆئۆرلیئان، لۆس ئانجلێس، کانزاس سیتی، لاس ڤیگاس، شیکاگۆ، کلیولەند، فیلادلفیا، نیوئینگلەند و...هتد. دادەنیشن. "دۆن کارلۆگامینتۆ"، بەناوبانگترین ڕێبەری مافیا و زڕباوکی بنەماڵەکانی نیویۆرک بوو کە لە ساڵی ١٩٧٦دا مرد. گامینتۆ چەندجار لە چنگی یاسا رای کرد و هەر لەو ساڵەدا فیلمێک لە سەر ژیانی ئەو بەناوی "زڕباوک" دروستکرا.

مافیا لە ئەمریکادا کاری زۆر جیاواز دەکەن و لە چالاکیە گەورەکاندا بەشداری دەکەن. قاچاغی مادده سڕکەرەکان لە هەموو جیهاندا لە پاوانی ئەم ڕێکخراوە دایە. هەرئێستاکە هەواڵی گواستنەوەو کڕین و فرۆشتن و قاچاغی مادده سڕکەرەکان لەهەموو ئەوروپا و بەتایبەتی لە ئەمەریکا و ئیتالیادا بلاّو دەبێتەوە. بنەماڵەکان، ئەندامان و بەکرێگیراوانی مافیا، دەستیان لە دزی و تالاّنە گەورە نێودەوڵەتیەکاندا هەیەو زۆربەی قومارخانە بەناوبانگەکانی ئەمەریکا و ئەوروپا لەلایەن ئەندامانی ئەم گرووپەوە هەڵدەسووڕێن. مافیا لەگەڵ گەورەترین سیاسەتمەدارەکاندا لە پێوەندی دایە. لە هەڵبژاردنی کۆنگرەی ئەمەریکادا ڕۆڵێکی گرنگیان هەیە و بە پارەی زۆر نوێنەرانی دڵخوازی خۆیان دەنێرنە پەرلەمان. لە بازارەکانی بورسدا دەستیان هەیە. لە ڤالسێتریتی ئەمەریکادا نفوزێکی زۆریان هەیە. کەسی دەسترۆیشتوویان لە فرۆکەخانە گرنگەکانی ئەمەریکا، لە بانکەکان، لە کۆمپانیاکان و کارتێلە گەورە ئابوورییەکان و لە ناو پۆلیسی فیدراڵی ئەمریکادا هەیە و لە کاتی خۆیدا بۆ ناردنە دەرەوەی قاچاغ و گۆڕینەی دراو (دراوی بیانی)، بەشداریکردن لە بۆرس، ڕزگاربوون لە چنگی یاسا و کەوتنە زیندانەوە، لەم کەسانە کەڵک وەردەگرن. ڕۆڵی مافیا لە پشت زۆر لە ڕەوتە سیاسییەکانی ئەمەریکادا_ لە وانە وا تێرگیت _ ئاشکرا بووە بەسەرهاتی بەخشینی بەرتیلی زۆر بە سیاسەتمەدارە گەورەکانی ئەمەریکا دەنگی دایەوە. مافیا لە دەرەوەی ئەمەریکاشدا کۆنترۆلی قاچاغی مادده سڕکەرەکانی لە بەردەست دایە و لە هێندێک لە کایە سیاسییەکانی جیهانیشدا بەشداری دەکا. لە ساڵی ١٩٦٩دا، ڕەوتی چالاکیەکانی مافیا لە هائیتی و ڕکابەرییەکانی لەگەڵ C.I.Aدا ئاشکرا بوو. مافیا چەک و چۆڵی زۆری بە سەرۆک کۆماری ئەم دوورگە چکۆلەیەی دەریای کارائیب دا و لە نێوان ساڵەکانی ١٩٦٣و١٩٦٩دا کە C.I.A دەیهەویست "فرانسوا دووالیە". سەرۆک کۆماری ئەم وڵاتە لەسەرکار لادا، مافیا یارمەتیی سەرۆک کۆماری هائیتیدا کە لە لەگەڵ C.I.A دا شەڕ بکا.

ماکیاڤێلیزم *Machiavellism*

بە بیروبۆچوونە سیاسی، فەلسەفی و کۆمەڵایەتیەکانی نیکۆلۆ ماکیاڤێلی، سکرتێری حکومەتی کۆماری فلۆرانس دەگوترێ.

ماکیاڤێلیزم بۆ ماوەی چوار سەدە لە لای خەڵکی جیهان هاوواتای چەمکەکانی دزێوی و ستەم و خیانەت بووە. خاوەنی ئەم رێبازە، رەمزی سیاسەتمەدارێکی وردبین و فێڵ بازە کە فەلسەفەکەی بریتیە لە: " ئامانج، پاساو دەری ئامرازە". بەردی بناغە و سریوەی هرزی ئەم رێبازە یەکەمجار لە کتێبی "میر"دا لە لایەن ماکیاڤێلەوە دارێژرا. ئەم کتێبە کە نیشانەی بەتوانابوونی نووسەرەکەیەتیی، لە نیوەی دووهەمیی ساڵی ١٥١٣دا، تەواو بوو و پاش ماوەیەکی کەم نێردرایە دەرباری لۆرێنتسۆ. نووسەر سەبارەت بە هۆکاری پێشکەشکردنی ئەم کتێبە دەنووسێ:" دیارییەکی لەوە جوانترم پێ شک نەهات کە هەموو ئەو شتانەی کە لە ماوەیەکی دوورو درێژ و بە کوێرەوەری و مەترسی زۆرەوە فێریان بووم و تاقیم کردوونەوە، پێشکەشتانی بکەم تا لە ماوەیەکی کورتدا کەڵکی لێ وەرگرن". دەستنووسەکانی کتێبی "میر" لە ماوەی ژیانی ماکیاڤێلی و دوایی مەرگیشی لە ناو خەڵکدا بڵاوبۆوە. بڵاوبوونەوەی "میر" لە لایەن پاپ کلێمێنتی حەوتەم؛ واتە خزمی نزیکی ئەو میرەی کە کتێبەکەی پێشکەش کرابوو، پەسند کرا. ئەم کتێبە لە ماوەی ٢٥ ساڵدا ، ٢٥ جار چاپ کرا و گەردەلوولێکی وەرێخست". ئەنجوومەنیی ترێنت " بڕیاریدا بەرهەمەکانی ماکیاڤێل بفەوتێنێ، لە رۆمدا بە کوفر تاوانبارایان کرد. و نووسراوەکانی ماکیاڤێلیان لێرەولەوێ قەدەغە کرد؛ ژێزۆئیتەکان (گرووپێکی مەسیحی) لە ئەڵمانیادا وێنەی لە کاگیراوی ئەویان دەسووتاند و کاتولیکەکان و پرۆتستانەکان رێککەوتن و ماکیاڤێلیان بەهەڵگەراوە لەقەڵەم دا. لە ساڵی ١٥٥٠دا، هەموو بەرهەمەکانی ماکیاڤێلی چوونە ناو خشتەی کتێبە قەدەغە کراوەکانەوە و تا سەدەی نۆزدەهەم لەم قەیرانە رزگاریان نەبوو. بزووتنە شۆرشگێرانەکانی ئەمەریکا، فەرەنسا، ئەڵمانیا و شوێنەکانی دیکە بوونە هۆی ئەوەی کە خەڵک، گرنگی و بایەخ بە جیاکردنەوەی حکومەت و کلیسا بدەن و دەوڵەت بخەنە ژێررکێفی یاسا دنیاییەکانەوە . خەباتی رزگاریدەری ئیتالیا کە لە ساڵی ١٨٧٠دا گەیشتە ترۆپکەی خۆی، لە نیشتمانپەروەری گەورەی خۆی، واتە ماکیاڤێلی ئیلهامی وەرگردەگرت.

دۆگلاس گرێکۆری لە وتارێکی چڕوپڕدا، باس لەوە دەکا کە ڕێبەری نەتەوەی ئیتالیا واتە کۆنت کاڤێر، بە پێڕەویکردن لە دەستوورەکانی ماکیاڤێل، توانی ئیتالیا یەکبخا و داگیرکەرەکان وەدەرنێ. ئەگەر کاڤێر ڕێگایەکی دیکەی هەڵبژاردایە، جگە لە شکست و ڕۆژرەشی هیچی دیکەی وەچنگ نەدەکەوت. هەڵبەت ناتوانین حاشا لەوە بکەین کە دەسەڵاتدار و زۆردارەکان لە هەر قۆناغێکی مێژوودا، ئەو شتانەی کە بۆخۆیان پێیان خۆش بووە لەم کتێبەدا دۆزیویانەتەوە. خشتەی نیوی ئەو کەسانەی کەئەم کتێبەیان بەتاسەوەخوێندۆتەوە؛ سەرنجڕاکێشە:

ئیمپراتۆر شارلی پێنجەم و کاترین دۆمدیچی، بەم بەرهەمەیان هەڵدەگووت. ئێلیڤێر کرامۆل، بەرگێکی ئەم کتێبەی پەیدا کرد و لە بنەماکانی ئەم کتێبە بۆ بەهێزکردنی حکومەتی هاوبەرژەوەندی بەریتانیا کەڵکی وەرگرت. هانری سێهەم و هانری چوارەم، پاشای فەڕەنسا، کاتێک کە کوژران، بەرگێکی ئەم کتێبەیان لە ناودەست دا بوو. ئەم کتێبە یارمەتیەکی زۆری شازادە فریدریشی گەورەی بۆ پرژانە سەر سیاسەتەکانی پرۆس کرد، لوئیی چواردەهەم وەکوو کلاوی خەوتن کەڵکی وەردەگرت. بەرگێکی ئەم کتێبە کە پڕ لە نووسراوە و بیروبۆچوون بوو، لە کەژاوەی ناپلیۆن بوناپارت لە ئەو کاتەی لە ڤاتێرلۆ بوو دۆزرایەوە. بۆچوونەکانی ناپلیۆنی سێهەم سەبارەت بە حکومەت بە تەواوەتیی لەم کتێبە وەرگیراون؛ بیسمارک قوتابی بە ئەمەکی ڕێبازی ماکیاڤێلی بوو و لە سەدەی بیستەمیشدا، هیتلەر بەوتەی خۆی هەمیشە کتێبی "میری" لە تەنیشت جێگا خەوەکەی دادەنا تا بەردەوام بۆی ببێتە سەرچاوەی ئیلهام. بنیتۆ موسۆلینی دەڵێ: "بە بڕوای من کتێبەکەی ماکیاڤێلی باشترین ڕێنوێنە بۆ هەموو سیاسەتمەدارێک. ڕێبازەکەی ئەو ئیستاش هەرزیندووە، چونکە لە ماوەی چوارسەد ساڵدا، هیچ گۆڕانێکی قووڵ لە مێشکی نەتەوەکان یان لە ئاکاریاندا پێک نەهاتووە". (دوایی موسۆلینی بیروڕاکەی گۆڕی چوونکە لە ساڵی ١٩٣٩دا لە خشتەی ناوی ئەونووسەرانەی کە بە پێی بڕیاری حیزبی فاشیست نەدەبوایە بەرهەمەکانیان بڵاو بکرایەوە، ئاماژە بە "میر"ی ماکیاڤێلیش کرابوو).

لەلایەکی دیکەوە هێندێک لە شیکەرەوە وردبینەکانی ڕووداوە مێژووییەکان دەریانخستووە کە زۆر دارانێکی وەکوو هیتلەر و موسۆلینی بۆیە تووشی ئەوچارەنووسە نگریسە بوون کە یان بایەخیان بە هێندێک لە بنەما بنەڕەتیەکانی ماکیاڤێلی نەدا یان بە هەڵە لە بۆچوونەکانی ئەو گەیشتوون. ئەوانەی کە سەبارەت بە ژیان و بەرهەمەکانی ماکیاڤێلی

لێکۆڵینەوەیان کردووە، پێیانوایە کە بۆ تێگەیشتن لە هەموو بیروبۆچوونەکانی ماکیاڤێل، پێویستە هەردوو بەرهەمەکەی ئەو بخوێنرێنەوە واتە "نامەکان" و "میر". "نامەکان" کە لە ماوەی ٥ساڵدا نووسراوەو مێژووی بڵاو کردنەوەکەشی هەر لەکاتی بڵاو بوونەوەی " میر" دایە، بەرهەمێکی دوورودرێژە. جیاوازی بنەڕەتیی "نامەکان" لەوەدایە کە ماکیاڤێلی لەم کتێبەدا باس لە "لەوەی کە دەبێ ببێ" دەکاو لە "میر"دا باس لە "ئەوەی کەهەیە"دەکا. "میر"باس لەو میرنیشینانە دەکا کە هەرکامەیان ویلایەتێکیان بەدەستەوەیە. "نامەکان" باس لەو بنەمایانە دەکا کە کۆمارەکان دەبێ بیانکەنە نموونەی خۆیان .

لە هەڵسەنگاندنی ئەم دوو کتێبە لەگەڵ یەکتردا دەگەینە ئەم ئاکامە سەرسوورِ هێنەرە کە ماکیاڤێلی کۆماریخوازێکی بڕوادار بووە، حەزی لە سەرە رۆیی نەکردووە، شێوازی تێکەڵاوی حکومەتی پاشایەتیی و جەماوەری بە باشترین جۆری حکوومەت زانیوە و پێیوابووە کە هیچ دەسەڵاتدارێک بەبێ پشتیوانی گەلی خۆی لە ئاسایشدا نابێ. بە بڕوای ئەو جێگیرترین دەوڵەتەکان، ئەو دەوڵەتانەن کە لە لایەن ئەو دەسەڵاتدارانەوە بەڕێوە دەچن کە بەپێی دەستوور، دەسەڵاتەکەیان بەرتەسک کراوەتەوە. حکوومەتی نموونەیی ماکیاڤێل ؛ کۆماری رۆمی کۆن بوو کە لە "نامەکان"دا بەردەوام ئاماژەی پێدەکا.

کەواتە چۆن بوو ماکیاڤێلی کە حکومەتی کۆماری بۆ هەر گەلێکی سەربەست لە سەرەوەی هەمووشتەکان دادەنا: "میر"ی نووسی؟ ئەم کتێبە بۆ هەلومەرجێکی تایبەتیی نووسراوە. بێ گومان ماکیاڤێلی بۆی روون ببۆوە کە دامەزراندنی حکوومەتێکی کۆماری سەرکەوتوو لە ئیتالیای سەدەی شانزدەهەمدا سەرناگرێ. " میر" تەنیا بەو مەبەستە نووسرا کە بە یارمەتیی کەسێکی بەتوانا، نەتەوەی ئیتالیا لەو بارودۆخە بێ هیواو گەندەڵە رزگار بکا. ئیتالیا تووشی قەیرانێکی وا قووڵ ببۆوە کە دەرفەتی ئەوەی نەبوو چارەسەرێک بۆ دەربازبوون لەم قەیرانە بدۆزێتەوە.

تەوەری سەرەکیی "میر" ئەوەیە کە هەر کردەوەیەک کە بۆ باشترکردنی بارودۆخی وڵات بەڕێوە دەچێ؛ رەوایە و رێووشوێنە ئەخلاقیەکانی ژیانی کۆمەڵایەتیی و ژیانی تایبەتی نەگەڵ یەکتردا جیاوازن. کەواتە بەپێی ئەم تیۆرە، سیاسەتمەدارەکان و ئەوانەی وڵات بەڕێوە دەبەن، دەتوانن لە پێناو بەرژەوەندییەگشتیەکاندا دەست بدەنە هەر هەولێکی توندوتیژو نادادپەروەرانە

و پەنابەرنە هەر فێل و تەڵەکەیەک کە لە ژیانی تایبەتیدا نەتەنیا قێزەونە، بەڵکوو بەتەواوەتیی تاوانیشە. لەراستیدا ماکیاڤێلی سیاسەتی لە ئەخلاق جیا دەکردەوە.

"میر" ڕێنوێنێکی میرەکانە (یان هێندێک دەڵێن دەستوورێکە بۆ زۆرداران) کە فێریان دەکا چۆن دەسەڵات بگرنەدەست و چۆن بیشی پارێزن(دەسەڵاتێک کە بۆ بەرژەوەندی دەسەڵاتدار نیە، بەڵکوو لە پێناوی بەرژەوەندی خەڵک دایە) کە دەوڵەتێکی سەقامگرتوو و جێگرتوو پێک بێ کە لە بەرامبەر شۆڕش و هێرشدا پارێزراو بێ. ئێستا دەبێ بزانین سەقامگرتوویی و ئاسایش چۆن مسۆگەردەبێ؟

ماکیاڤێلی بە کورتی لەسەر پاشایەتی پشتاوپەشتی دەدوێ، چوونکە وادانراوە کە سوڵتان یان پاشا خاوەنی وشیاری و زیرەکیەکی ئاساییە و دەتوانێ دەسەڵاتی خۆی بەسەر دەوڵەتدا بسەپێنێ. لە لایەکی دیکەوە کێشەکانی حکوومەتی پاشایەتیی ئاڵۆزترن. ئەگەر ئەو شوێنانەی کە تازە داگیر کراون، خاوەنی هەمان نەتەوە و زمانی وڵاتی داگیرکەر بکەن، حکومەتکردن بەسەر ئەمانەدا تارادەیەک سانایە. بە تایبەتیی ئەگەر ئەم دوو بنەمایە ڕەچاو بکرێن: یەکیان ئەوەی کە " ڕەگەزنامەی پاشا کۆنەکان لە ناوبچێ" و دووهەمیان ئەوەی کە " گۆڕانکارییەک لە یاساکان و لە باجدا پێک نەیا". بەڵام کاتێک کەوڵاتە داگیرکراوەکان لە بواری زمان و داب و نەریت و یاساکان جیاوازییان لەگەڵ وڵاتی داگیرکەر هەبێ، " کێشەی پاراستنی دەسەڵات چەند هێندە دەبێتەوە و تەنیا بەخت و شانسی لەرادەبەدەر و لێهاتوویی دەتوانێ ئەم کێشانە چارەسەر بکا." ماکیاڤێلی پیشنیار دەکا کە بۆ ئەم مەبەستە دەبێ دەسەڵاتدار یان پاشا بۆ خۆی بچێتە ئەو شوێنەو لەو نیشتەجێ بێ و هێندێک لە هاوڵاتیان بنێرێتە وڵاتانی لاوازی دراوسێ و لەوێ نیشتەجێیان بکا (کە زۆر لە هێشتنەوەی سوپا لەو وڵاتەدا باشترە) و لەگەڵ دراوسێ بێ هێزەکاندا بناغەی دۆستایەتیی دامەزرێنێ و لەهەمان کاتیشدا، هەوڵ بدا دراوسێ بەهێزەکان، لاوازبکا. لوئیی دوازدەهەم بایەخێکی بەم ڕێنوێنییانە نەدا کە لە ئاکام دا داگیرکراوەکانی لە دەست دا و زیانی زۆریشی لێ کەوت.

سەبارەت بەوەی کە چۆن دەتوانرێ بەسەر داگیرکراوەکاندا حکومەت بکرێ، ماکیاڤێلی سێ شێواز پێشنیار دەکا کە بە هۆی ئەم سێ شێوازەوە دەتوانن پارێزگاری لەو وڵاتانە بکەن کە فێربوون لە ژێر [سێبەری] یاساکانی خۆیاندا بە سەربەستانە بژین. یەکەم شێواز ئەوەیە

کە حکومەتەکەیان بڕوخێنرێ، دووهەم شێواز ئەوەیە کە پاشا بۆ خۆی لەو وڵاتەدا نیشتەجێ بێ و سێهەم شێوازیش ئەوەیە، ئازادی بەو وڵاتانە بدا کە لە ژێر [سیبەری] یاساکانی خۆیاندا بژین، بەڵام دەبێ باج بە حکومەت بدەن و حکوومەت بسپێردرێتە چەند کەس لە دانیشتوانی ئەو وڵاتە هەتا بتوانن ئەوانەی دیکەش بکەنە دۆست و هاوپەیمان". لە نێوان ئەم سێ هەڵبژاردەدا ، ماکیاڤێلی دوو هەلبژاردەی یەکەم بە باشتردادەنێ.

لە باسێکی دیکەی ماکیاڤێلی لە "میرنشینە نوێکان"دا، دەسەڵاتدار لەوە دەگێڕێتەوە و دەڵێ: "دەبێ ئەوەمان لە بیر بێ کە خووخدەی خەڵک بگۆڕە، هەرەکوو چۆن هاندانی خەڵک سانایە، ڕاگرتنیان بەم پاڵنەرانە ئەستەمە، بۆیە ئەگەر گەلێک بڕوای بە حکومەتی خۆی نەبوو، دەبێ بە زۆری بڕوای پێ بهێنرێ". بە بڕوای ماکیاڤێلی ئەو داگیرکەرەی کە وڵاتێک داگیر دەکا، دەبێ دەستبەجێ زەبرەێکی وا بوەشێنێ کە پێویست بەوە نەکا، هەموو ڕۆژێک زەبرەکان دووپات بینەوە، بەڵکوو بەکۆتایی هێنان بە زەبرەکان، خەڵکەکە دڵنیا بکەی و پاشان بیانکەیە دۆست. قازانج گەیاندن دەبێ بەرەبەرە بێ، تا چاکتر هەست بەچێژەکەی بکرێ".

ترساندنی خەڵک لە ڕێگای سزاوە، تەنیا یەکێک لەو ئامرازانەیە کە دەسەڵاتدار دەبێ بۆ کۆنترۆلکردنی هاوڵاتیەکانی خوی کەڵکی لێ وەرگرێ. پێویستە میر یان پاشا دۆستایەتیی خۆی لەگەڵ گەلی خۆیدا بپارێزێ، دەنا لەرۆژی تەنگانەدا کەسی بەدەورەوە نابێ. سەبارەت بە مێرنیشینەکانی کلیسا، واتە ئەوانەی کە ڕاستەوخۆ لە ژێر دەسەڵاتدارەیتی کلیسادان، ماکیاڤێلی گاڵتەیان پێدەکا: .

" حکومەتیی ئەم میرنیشینانە ئاکامی شانس یان ئاکامی لێهاتوویی میرە، بەڵام ئەو حکومەتە بە بێ ئەوانەش خۆی ڕادەگرێ ؛ چوونکە دەسەڵاتداری سەرەکیی، یاسا پیرۆزە ئایینیەکانن کە ئەوەندە کاریگەرن کە هەموو کردەکانی میر کۆنترۆل دەکەن و دەسەڵاتی خۆیان بە سەر میردا دەسەپێنن. ئەم میرانە وڵاتێکیان هەیە کە ناپارێزن و خەڵکێکیشان هەیە کە حکومەتیان بەسەردا ناکەن". هێرشە توندەکانی ماکیاڤێلی لێرەو لە شوێنەکانی دیکەشدا بۆ سەر کلیسای ڕۆما لە بەرئەوە بوو کە کلیسا، ئیتالیای لەبەرامبەر دوژمنە بیانیەکاندا یەکگرتوو نەکردبوو. پێشنیاری ماکیاڤێلی ئەوەیە کە دەبێ کلیسا و حکومەت لەیەکتر جیا بکرێنەوە.

چوونکه حکومەتێکی بەهێز، پێویستی بە سوپایەکی بەهێزە، ماکیاڤێلی کاروباری سەربازی لە پلەی یەکەم دادەنێ و بەشێکی زۆر لە باسەکەی خۆی بۆ ئەم بابەتە تەرخان کردووە. لە سەردەمی ماکیاڤێلیدا، زۆربەی ویلایەتەکان بۆ بەرگریکردن لە خۆیان، سەربازی بیانیان بەکرێ دەگرت.

ماکیاڤێلی دەڵێ ئەم سوپایە " بێ کەڵک و مەترسیدار"ە و سوپایەک کە کەسەکانی لە هاووڵاتیانی خۆی بێ دڵنیاترو کاریگەرترە. چونکە مانەوەی حکومەت بە هێزی سەربازییەوە بەستراوەتەوە، دەبێ میر بایەخێکی زۆر بەکاروباری سەربازی بدا. ماکیاڤێلی چەند بەش لە کتێبەکەی خۆی بۆ هەڵسووکەوتی میرەکان تەرخانکردووە. بە بڕوای ماکیاڤێلی میر نابێ گوێ بداتە ئەوەی کە بە بەرچاوتەنگی ناوبانگ دەرکا، چوونکە ئەو" ئەوشتەی کە دەیخوا یان هی خۆیەتی یان هی هاوڵاتیەکانیەتی یان هی کەسانی دیکەیە... زێدەڕۆیی کردن لە خواردنی ماڵی کەسانی دیکەدا ڕەوایە. چوونکە دەست ئاوەڵا بوون لە خواردنی ماڵی خەڵکی دیکەدا (کە بە هۆی داگیر کردنی سەربازییەوە وەدەست هاتووە) لە ناوبانگی میر کەم ناکاتەوە، بەڵکوو زیاتریشی دەکا. بەڵام ئەوەی دەبێتە هۆی زیان لێ کەوتن، ئەوەیە کە ماڵی خۆی بە خۆڕایی بە فیڕۆ بدا هیچ شتێک لە زێدەڕۆیی کردن زیانبارتر نیە، چوونکە لە کردەوەدا ئەو ئامرازەی کە زێدەڕۆیی پێ جێبەجێ دەکرێ، بەرەبەرە لە ناو دەچێ و ئەوکەسەی زێدەڕۆیی دەکا هەژار و بێزاراو دەبێ، یان بۆ پێشگرتن لە هەژاری چاوچنۆک دەبێ و دەبێزرێ".

میر دەبێ بێ بەزەیی بوون بەیەکێک لەو ئامرازانە بزانێ کە هاوڵاتیەکانی خۆی پێ ڕێک بخاو ملکە چیان بکا، "چوونکە ئەوکەسەی بێ سەرەوبەرەیی بە توندی لەنێو دەبا، لە کۆتاییدا دادپەروەرتر و بەبەزەییتر دەبێ لەو کەسەی کە بە هۆی کەمتەرخەمیەوە، شتەکان هەروابە جێ دێڵێ کە دەبێتە هۆی ڕاورووت و خوێن ڕشتن، چوونکە زیانەکەی وڵات و دەوڵەت دەگرێتەوە، بەڵام زەبروزەنگی میر تەنیا زیان بەکەسەکان دەگەیەنێ".

ماکیاڤێلی لە بەشێکی بەناوبانگی کتێبەکەیدا دەڵێ: " لێرەدا ئەو پرسیارە دێتە ئاراوە کە ئایا دڵی خەڵک ڕاگرتن باشترە یان ترس خستنە ناو دڵی خەڵک. ڕەنگە ئەم پرسیارە وا وەڵام بدرێتەوە کە ڕەنگە بتوانین بە نازێک هەردوکیان جێبەجێ بکەین. بەڵام بەو پێیەی کە خۆشەویستی و ترس لەگەڵ یەکتردا ناگونجێن، ئەگەر پێویست بێ یەکیان هەڵبژێرین، باشتروایە

که خەڵک سەبارەت بە ئیمە هیچ خۆشەویستیەکیان نەبێ و لێمان بترسن. چوونکە بە گشتی خەڵک بەبێ ئەمەگ، لەرزۆک، دووڕوو، دەست بەکلاّوگر، چاوچنۆک و قازانج ویستن و "گیانفیدای ئەو کەسەن کەشتێکیان لێی دەست دەکەوێ" و ئەو کاتەی کە هەڕەشەو مەترسیەک لە ئارادا نیە، ئامادەن گیانی خۆیان و بنەماڵەکانیان پێشکەش بکەن و کاتی پێویستیشدا پشتمان تێدەکەن و ڕوو وەردەگێرن.

هیچ کام لەبەشەکانی کتێبی"میر" بەقەد بەشی هەژدەهەم کە سەبارەت بە ئایینە، نەکەووتوونەتە بەر هێرش. ئەو خراپ تێگەیشتن و خوێندنەوە نابەجێیانەش کە سەبارەت بە ماکیاڤێلی لە ئارادان، زیاتر لە هەموو بە شەکانی نێو ئەم کتێبە، لەم بەشە سەرچاوەدەگرن. لێرەدا ماکیاڤێلی دان بەوەدا دەنێ کە بیروبڕوا شتێکی پیرۆزوبەجێیە، بەلاّم فیل و تەڵەکە و دووڕوویی و شایەتی دانی بە درۆ و درۆ کردن بۆ پاراستنی دەسەلاّتی سیاسی پێویست و ڕەوان. ماکیاڤێلی پێیوایە مەرجی سەرەکیی ئەوەیە کە میر نەهێڵێ بکەوێتەوە بەر ڕق و تووڕەیی خەڵکەوە. ئەو باسی دوو هۆکار دەکا کە دەبێتە هۆی ئەوەی میر بکەوێتە بەر ڕق و بێزاری:

" یەکیان ئەوەی کە چاوچنۆک بێ، و ئەوی دیکەشیان ئەوەیە کە دەست درێژی بکاتە سەر گیانی و شەرەفی ڕەعیەتەکان... مێرێک کە واز وازی و ناپیاو و بێ ورە و لەرزۆک بێ، دەبێزرێ". ڕوانگەی ماکیاڤێلیزم کە ڕێگایەکی نوێی لە فەلسەفەی زانستیدا کردۆتەوە، ئێستاش لە پاش تێپەڕینی چەندە سەدە، بەلای شارەزایانی دونیای سیاسەتەوە، سەرنجڕاکێشە.

مالتۆسیانیزم *Maltusianism*

مالتۆسیانیزم یان تیۆری دانیشتوانی مالتۆس، لە نێوی کەسایەتیەکی ئایینی مەسیحی بەریتانی بە نێوی مالتۆس وەرگیراوە کە لە کۆتاییەکانی سەدەی ١٨ و سەرەتاکانی سەدەی ١٩دا دەژیا. تۆماس رۆبێرت مالتۆس تیۆرەکەی خۆی لەوتارێکدا (کە ناوی نووسەری لە سەرنەبوو) لە ساڵی ١٧٨٩دا بلاّو کردەوە، پاشان لە ساڵی ١٨٠٢دا بە پێدا چوونەوەیەک بە نێورۆکی کتێبەکەدا، بە نێوی خۆی بلاّوی کردەوە. تیۆری مالتۆس لەسەر ئەم بنەمایە دامەزراوە: ڕێژەی دانیشتوانی مرۆڤ لەچاو پێداویستیەکانی ژیان خێراتر بەرز دەبێتەوە؛ ژمارەی دانیشتوان بە شیوەی دوو هێندە (دوو بەرامبەر) بەرز دەبێتەوە. (١و٢و٤و٨و١٦و٣٢و٩٦.........) لە حاڵێکدا کە پێداویستیەکانی ژیان بە

شێوەی یەک لە دوای یەک بەرزدەبنە (١و٢و٣و٤و٥و٦و٧)، بۆیە ئەگەر پێش بە بەرزبوونەوەی ڕێژەی دانیشتوان نەگرین، مرۆڤ تووشی ڕۆژڕەشی و بەش مەینەتی دەبێ. ئەگەر بە شێوەی سروشتی پێش بە بەرزبوونەوەی ڕێژەی دانیشتوان نەگرین، هۆکارەکانی برسیەتی، شەڕ و نەخۆشی دەبنە هۆی کەمبوونەوەی ڕێژەی دانیشتوان. ڕەخنەی سەرەکی تیۆری مالتۆس ڕوانگە ڕەش بینانەکەی ئەم تیۆرەیە کە بۆتە هۆی ئەوەی پێش بە ئاستی خۆشگوزەرانی تاکەکەسیی لە جیهانی سێهەمدا بگرێ. هەروەها تیۆری مالتۆس یەکێک لە هۆکارەکانی شەڕ سەبارەت بە شەڕ ناسیە.

مانیفێست *Manifest*

مانیفێست لە زاراوەی لاتینی ManiFestus وەرگیراوە. مانیفێست لە واتا سیاسییەکەیدا، ڕاگەیەنراوێکە کە کۆمەڵەو ڕێکخراوەکان بۆ دەربڕینی بیروبۆچوون و هەڵوێستی سیاسی خۆیان بڵاوی دەکەنەوە. ڕاگەیەنراوی سەرۆکی وڵاتان یان کاربەدەستە پایە بەرزەکانی وڵات کە سەبارەت بە ڕووداوە گرنگە سیاسییەکانی وڵات و جیهان بێ و یان پێوەندی بە چاکسازییە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانەوە بێ، مانیفێستی پێ دەگوترێ. یەکەمین بەرنامەی کۆمۆنیستیەکان کە لە لایەن کارڵ مارکس و ئەنگێلزەوە نووسراوە و لە ساڵی ١٨٤٨دا بڵاو بۆوە، مانیفێستی کۆمۆنیستیەکانی پێ دەگوترێ.

مانگی ئاڵتوونیی *Golden Crescent*

بە ناوچەیەکی ئاسیا دەگوترێ کە بۆ ئاودیوکردنی ماددە سڕکەرەکان کەڵکی لێ وەردەگرن.

ناوچەی مانگی ئاڵتوونی بەشێک لە باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران، باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەفغانستان و باکووری ڕۆژئاوای پاکستان دەگرێتەوە. ئەم ناوچەیە جێگەی " سێ کوچکەی ئاڵتوونی " گرتەوە.

مووساد Mossad

دەزگای هەواڵگری حکومەتی ئیسرائیلە. کورتکراوەی ئەم رستە ئینگلیزییە:
Ha Mossad Le Modeinve Tafkidim Meyuhadim
کە بە واتای دەزگای سیخوڕی و ئەرکە تایبەتیەکانە. ئەم دەزگایە وەکوو دەزگایەکی سیخوری چالاک و کاریگەر لە دونیادا بەناوبانگە و ئەم ناوبانگەش زیاتر رەنگدانەوەی کردەوە توندوتیژەکانی مووسادە. بە بەروارد لەگەڵ دەزگا سیخورییەکانی دیکەی رۆژئاوا، مووساد بە هۆی ئەو کاریگەرییە زۆرەی کە لە سەر سیاسەتی دەرەوەی ئیسرائیل هەیەتی، جیاوازە. لە دوای دامەزرانی ئیسرائیل لە ساڵی ١٩٤٨ و تەریک کەوتنەوەی هەرچی زیاتری ئەم حکومەتە، هەست بە هەبوونی ریکخراوێکی نهێنی دەکرا، بۆ ئەوەی حکومەتی ئیسرائیل بتوانێ پێوەندییە سیاسی و بازرگانیەکان، خولەکانی راهێنان و کاروباری سەربازی کۆنترۆل بکا. و ریبەرایەتیی کردەوەی بۆمب دانانەوە و تیرۆری نەیاران لەدەرەوەی وڵات بکا و سەبارت بە نەیارانیش زانیاری کۆ بکاتەوە. مووساد، تاپێش شەڕی دووهەمی جیهانی ـ ئەوکاتەی کە فەلەستین لە ژێر سەرپەرەستیاری بەریتانیادا بوو ـــ بەدزیەوە جولەکەکانی بۆ فەلەستین دەهینان. ئەو تۆڕانەی کەئەم ریکخراوە بۆ ئاسانکاری کۆچی جوولەکان لە سۆڤیەت و ئەورووپای رۆژهەڵاتدا پێکیهێنابوون، رژێمی ئیسرائیلیان خستەناو هەلومەرجێکی لە بار. مووساد تەنیا لەبەرامبەر سەرۆک وەزیر (دەیڤید بین گۆڕیون) وەڵامدەر بوو، ئامان (ریکخراوی هەواڵگری سوپا) شین بێت (ریکخراوی دژە هەواڵگری کە ئیستا بە شاباک ناسراوە) لەم ماوەدا سەر بە مووساد بوون.

مووساد لە راکێشانی کەسە بە ئەزموونەکانی رێکخراوە زایۆنیستیەکان و تێرۆریستیەکانی ئیرگۆن و ئیشترین و هەروەها لە باڵی هەواڵگری شای لە هاگانادا سەرکەوتوو بوو و خێرا بوو بە رێکخراوێکی تۆقێنەر وزۆری پێ نەچوو کە لەلایەن رێکخراوی دژە تیرۆریستی فەڕەنسا و C.I.A ئەمەریکاوە یارمەتی درا.

لە سەرەتای شەڕی سارد لە سەرەتاکانی دەیەی ١٩٥٠ەوە، مووساد پێوەندییەکی توندوتۆڵی لەگەڵ C.I.Aدا هەبوو. هەرچەندە لەو کاتەدا ئەمەریکا وەکوو "یەکێک لە پشتیوانانی رۆژئاوا لە نێو عەرەبەکان دا" چاوی لە جەمال عەبدوالناسر دەکرد. سیا و مووساد لە زۆر پیلانی

هاوبەشدا بەشداریان کرد. بۆ وێنە دامەزراندن و ڕاهێنانی پۆلیسیی نهێنی شای ئێران بە نێوی ساواک. ئەم دوو ڕێکخراوە لە سەر ئەوە ڕێککەوتبوون کە ئەو زانیاریانەی دەگەنە موساد، بگەیەنرێتە سیادا. ئەمەریکا بۆیە لەگەڵ موساد پێکهات، چوونکە ئەم ڕێکخراوە تۆرێکی بەربڵاوی لە ئەورووپای ڕۆژهەڵاتدا هەبوو. ئەمەریکا بەتەمای سیاسەتی " ئاستەنگ نانەنەوە" لە بەرامبەر یەکیەتیی سۆڤیەت دابوو و سەرۆکەکانی ڕێکخستنە دژە زانیارییەکان، بە تایبەتی جیمز ئینگلتن دەیانەویست لەم تۆرانە کەڵک وەرگرن.

ئینگلتن دیارترین کەسایەتیی موساد لە ناو سیادا بوو و لە دوای نەمانی ئەو لە ساڵی ۱۹٤۷دا، پێوەندی موساد و سیا سارد بۆوە. بەڵام هاوکارییە هەواڵگرییەکان لە ساڵەکانی ۱۹٦۰دا، بە قازانجی دوولایەن نەبوو. ڕووداوەکانی وەکوو هێرشکردنە سەرکارخانەکانی ئەمەریکا لە خاکی میسر و داگیرکردنی بیابانی سینا و هێڵی غەززە لە ماوەی شەڕەکانی ۱۹٥٦دا، تارادەیەک نیشانەی سەربەخۆیی کردەوەکانی ئیسرائیل بوون. بێ گومان ئەگەر سیا بەم بەرنامانەی مووسادی زانیبا، پێشی بەم بەرنامانە دەگرت. بەڵام پێوەندی نێوان سیا و مووساد هەروا بەردەوام بوو و ئیسرائیل لە ساڵەکانی ۱۹٦۰دا، نزیکەی ۸۰ میلیۆن دۆلاری لە سیا بۆ پیلان گێران لە ئەفریقیادا وەرگرت، چوونکە دەوڵەتی ئەمەریکا بۆ خۆی نەیدەتوانی بە شێوەی ڕاستەو خۆ یارمەتی ماددی بە ئیسرائیل بدا.

لە ساڵی ۱۹٦۳دا، ئیترهارێل ــ دارێژەری پیلانی ڕفاندنی ئایشمەن لە ئەمەریکای باشوور ــ دەستی لە کار کێشاوە و میر ئامێت بوو بە جێگری. هرێل لەگەڵ بۆن گۆریۆن سەبارەت بە تیرۆری زانا ئەڵمانیەکان لە لایەن ئیسرائیلەوە کە لە دروستکردنی مووشەکە دوورهاوێژەکانی میسردا کاریان دەکرد، لێی بوو بە کێشە. تا ئەو کاتە ئامێت سەرۆکی "ئامان" بوو و لە کاتی سەرۆکایەتیی ئەودا بەرنامەی مووساد گۆڕانی بە سەرداهات و زیاتر لە سەر تەکنەلۆژیا و هاوکاری پتەوتر لەگەڵ ڕێکخراوە هەواڵگرییەکانی دیکەدا پێداگری دەکرا. بەرپرسیارەتیەکی زیاتر بە ڕێکخراوی "ئامان" ئەسپێردرا و ئەرکی کۆکردنەوەی زانیاری سەبارەت بە سوپای میسر و بەرپرسانی هێزی ئەڵمانیا و کۆکردنەوەی زانیاری لەسەر بنکە سەربازییەکان لە شەڕەکانی ۱۹٦۷دا بە هاوکاری مووساد خرایە ئەستۆی ئەم ڕێکخراوە. ئامیت چوو بۆ واشینگتۆن و پشتیوانی دەوڵەتی ئەمەریکای بۆ هێرشێکی لە ناکاو بوسەر میسر لە ساڵی ۱۹٦۷دا ڕاکێشا. سیا هاوکاری ئیسرائیلی کرد و پێشی

بە نارەزایەتیی دەوڵەتی ئەمریکاش سەبارەت بە داگیرکردنی بەشێکی زۆر لە خاکی ئوردون و سوریا گرت. ئامیتە ماوەیەکی کەم دوایی ئەم رووداوە دەستی لە کار کێشایەوەو بەڕێوبردنی کۆمپانیایەکی گەورەی پیشەسازی و نێوەدۆڵەتی بە نێوی "کور"ی لە ئەستۆ گرت کە بە نهێنی لە کردەوەکانی مووساددا بەشداری دەکرد. زێڤی زامیر، جێگری ئامیت بوو.

بە هۆی شەڕەکانی ساڵی ١٩٦٧ەوە، ئیسرائیل پێوەندییەکانی خۆی لە ئەفریقیادا لە دەست دا. زامیر پێوەندییەکی تووندوتۆڵی لەگەڵ ئەفەریقیای باشووردا دامەزراندو موساد خەریکی کردەوەی نهێنی سیاسی لە ولاّتە جیاوازەکانی ئەفریقیادا بوو. هاوکاریکردنی جیایی خوازانی باشوری سوودان لە لایەن مووسادەوە لە ساڵی ١٩٧٠دا، بوو بە هۆی رووخاندنی سەرۆک کۆماری ئانگۆلا، میلتۆن ئۆبوتە لەلایەن عەیدی ئەمنیە. سیاو دەزگای هەواڵگری بەریتانیا پشتیوانیان لەم پیلانە کرد. بەلاّم لە ماوەی کەمتر لە چەند مانگدا ئەمنی پشتی لە پشتیوانەکانی کردو لەگەڵ ولاّتانی عەرەبیدا پێوەندی دامەزراند. ئەم هەنگاوەی ئەمنی بووە هۆی ئەوەی کە پێوەندی ئیسرائیل و ئەفریقیای باشوور گەرم و گوڕتر بێ.بڕیاری دەوڵەتی ئیسرائیل لەسەر پەرپێدانی تەکنەلۆژیای ناوەکی، مووسادی زیاتر چالاکتر کرد. راسپێردراوەکانی مووساد لە ساڵی ١٩٦٨، فرۆکەیەکی بارهەڵگری یورانیۆمیان بۆ سووتەمەنیی رئاکتۆرەکانی ئیسرائیل لە دێمونا لە بیابانی "نفۆ"دا، رفاند. ئیسرائیل تەنانەت هەوڵی دا بەرنامەی ناوەکیی عەرەبەکان تێک بدا بۆ ئەوەی هیچ کام لە ولاّتانی عەرەبی . چەند ساڵ لەومەوپێش گرووپێکی مووساد هێرشیان کردە سەر کۆمپانیای T.N.A.M لە باشووری فەرەنسا و زیانیان بەو دوو رئاکتۆرە گەیاند کە کە خەریک بوو بۆ عێراق بەڕێ بکرێن، کە بوو بە هۆی وەداوکەوتنی ناردنی ئەم دوو رئاکتورە بۆ عێراق.

مووساد لە بەرامبەر دوژمناندا، لە تیۆری "دوژمنی من، دۆستی منە" پێڕەوی دەکرد. بۆ وێنە هەر لە دوای ئەوەی رژێمی پاشایەتیی عێراق بە هۆی کودەتای سەربازی ١٩٥٨ەوە رووخا، مووساد بە ناردنی راوێژکارە پایەبەرزەکان و ناردنی کەرەسە، هاوکاریی کوردەکانی عێراقی کرد و هێندێک لە کوردەکان لە فەلەستیندا مەشقیان پێ دەکرا. کوردەکان لە لایەن سیاو ساواکیشەوە یارمەتی دران، بەلاّم کاتێک کە لە شوباتی ١٩٧٥دا، ئێران و عێراق لە سەر کێشەی سنووری لەگەڵ یەک رێککەوتن، مووساد و رێکخراوە سیخوڕییەکانی دیکە پشتیان لە کوردەکان کرد و شورشی کوردەکان زەبرێکی کاریگەری لێکەوت.

ئەگەرچی کرین و فرۆشتنی چەک و چۆڵ لە ئاستی بەرفراواندا بە نهێنی نامێنێتەوە، بەڵام ئیسرائیل قازانجێکی بەرچاو لەم وتووێژە نهێنییانە وەدەست دێنێ. مووساد بەشێکی تایبەتیی لەم بوارەدا هەیە و پێشنیاری فرۆشی چەک وچۆڵ بە دەوڵەتەکان دەکا. ئەم ڕێکخراوە هەروەها کۆمەڵێک کەسیی لە ئاستی سەرەوەو لە پیشەسازییە فرۆکەوانی و سەربازییەکانی ئیسرائیلدا هەیە. نیۆیۆرک، لەندەن و برۆکسێل، کۆمپانیا یاریدەرەکانی پیشەسازی کور (تاتاریران، ئیسکوو تامکۆر) بنکەی "هەواڵگر"یان هەیە و بەشێکی زۆر لە چەک وچۆڵەکان ئاراستە دەکەن. بەڵام لە ناو هەموو کردەوە نهێنییەکانی مووساددا، بەناوبانگترینیان بەرەنگاریکردنەوە لەگەڵ بزووتنەوەی رزگاریدەری فەلەستین لە کۆتایی ساڵەکانی ١٩٧٠ دایە.

تیرۆری فەلەستینەیەکان یەکێک لە کردەوەکانی مووسادە بە تایبەتی لە دوای کوشتنی وەرزشکارەکانی رژێمی ئیسرائیل لە ئۆلەمپیکی ١٩٧٢، کە دوازدە کەس لە ڕێبەرانی فەلەستین بە گەڵاڵە دارێژی ئەم کردەوە ناسران و ناویان چووە ناولیستی رەشی مەرگەوە. ئەگەر ئامانجەکە لە ئەورووپادا بوو، مووساد کۆمەڵێک کەسی بە شێوەی گرووپی ٥ کەسی ڕێکدەخست و ئەگەر ئامانجەکەش لە لوبناندا بوایە، هێندێک گرووپی تایبەتی دەناردن کە لەژێر چاوەدێری مووسادا، ئەرکەکانیان بەرێوە دەبردن.

چەندین کەس لە بەرپرسانی بزووتنەوەی رزگاریدەری فەلەستین بوونە قووربانیی و چەند کەسی دیکەش بە خۆیان و ترۆمبیلەکانیانەوە تەقانەوە. نووسینگەی بەرەی جەماوەری بۆ رزگاری فەلەستین لە بەیروتدا بەمەبەستی چەواشەکردنی بیروڕای گشتی درایە بەر هێرشی مووشەکەکانی رووسیا تا بێ متمانەی بکەن. دوازدەهەمین ئامانج، عەلی سەلامە لە ساڵی ١٩٧٩دا، لە دوای ئەوەی لەچەند پەلامار رزگاری بوو، کوژرا. مووساد جگە لە پووچەڵکردنەوەی چالاکی و تێکوشانی فەلەستینیەکان ،ئەو دیپلۆماتە نێودەوڵەتیانەش ئازار دەدا کەمافی خودموختاریی فەلەستینییەکان بەرەسمیی دەناسن بۆ وێنە لە ساڵی ١٩٧٩دا، مووساد لە دژی ئەندرۆ یانگ، باڵوێزی ئەمەریکا لە un ، پیلانی داڕشت، چوونکە یانگ بە نوێنەری ڕێکخراوی رزگاریدەری فەلەستینی گوتبوو کە حەزدەکا بە نهێنی لە میوانیەکدا کە لایەنێکی سێهەم وەریی خستبێ، بەشداری بکا.

قسەکانی تەلەفۆنی نوێنەرانی رزگاریدەری فەلەستین و ئەندرۆ یانگ گەیشتنە گۆڤاری نیوزڤیک. یانگ لە سەرکارلادرا و وتووێژکردن لەگەڵ بەرەی رزگاریدەری فەلەستین لە بیرکرا. یەکێکی دیکە لە تاکتیکەکانی بەرەنگاری مووساد لە دژی فەلەستینیەکان، رۆڵی ئەم رێکخراوە لە چەکدارکردنی میلیشیاکانی مەسیحی لوبنان لە لایەن ئیسرائیلدا بوو. لەو کاتەوە کەرێککەوتننامەی ئاشتی لە نێوان میسر و ئیسرائیلدا مۆر کراوە، هاوکاری نێوان دەزگای موخابەراتی میسر و مووساد گەرم بووە، بە تایبەت لە دژی فەلەستینیەکان. پێگەی مووساد لە ناو فەلەستیندا لە ساڵی ١٩٧٣ کە بە هۆی کێبەرکێکردن لەگەڵ دەزگا سیخوڕییەکانی دیکە نەیتوانی شەڕی تشرینی یەکەم پێش بینی بکا، زۆر دابەزیوە. هەموو دەزگا سیخوڕییەکانی ئیسرائیل چوونکە نەیانتوانیبوو راپۆرتی بێ هەڵە سەبارەت بە گەلاڵەکانی شەڕی میسر و سوریا بدەن، کەوتنە بەر رەخنە.

مەک کارتیزم — Mc Carthyism

لە ناوی ژوزێف مەک کارتی، سیناتۆری ئەمەریکی وەرگیراوە کە لە گەرمەی شەڕی سارددا، سەرۆکایەتیی کۆمیسیۆنی لقی لێکۆڵینەوەی دامەزراوە دەوڵەتیەکانی ئەمەریکای کە لە ساڵی ١٩٥١ دا دامەزرا بوو، لە ئەستۆدا بوو. مەک کارتی بە بیانووی دژایەتیکردن لەگەڵ کۆمۆنیزمدا، بە شێوەیەکی توندو تیژانە لایەنگرانی کۆمۆنیزم و رێکخراوە چەپەکانی سەرکوت دەکرد. لە سەرەتاکانی دەیەی ١٩٦٠دا کە شەڕی سارد نیشتەوە وبواری بۆ خۆش بوونی پێوەندییەکانی نێوان ئەمەریکا و سۆڤیەت رەخسا، سیاسەتەکانی مەک کارتیزمیش بەرەو نەمان رۆیشتین.

نەتەوە — Nation

دەوڵەتیی نەتەوەیی گرنگترین یەکەی ژیانی سیاسی لە جیهان دایە. لە رابردوودا، ئیمپراتۆرییەکان، هۆزەکان و دەوڵەت ـ شارەکان یەکە بنەڕەتیەکانی ژیانی سیاسی بوون. بەڵام نەتەوە لە چاو چەمکەکانی شار و هۆزدا وەکوو یەکەیەکی سیاسی، چەمکێکی ئاڵۆزترەو سەبارەت بە توخمە پێکهێنەرەکانی جیاوازی بیروبۆچوون هەیە. بە رای تیۆری داریژان، توخمە پێکهێنەرەکانی نەتەوە لەو فاکتەرانەپێکهاتوون: هەبوونی رێکخراوێکی سیاسی، کولتوور و زمانی

هاوبەش، رابردووی مێژوویی هاوبەش و...هتد. شۆرشی فەرەنسا، سەرچاوەی یەکێک لە ڕوانگەکان سەبارەت بە توخمە پێکهێنەرەکانی نەتەوەیە. بەپێی نەریتی هزریی شۆرشی فەرەنسا، تایبەتمەندی سەرەکی نەتەوە یەکیەتیی کولتووری، زمانی یان ئەتنی نیە، بەڵکوو تایبەتمەندیی سەرەکی، یەکیەتیی ڕێکخراوی سیاسییە. یەکێک لە شۆرشگێرەکانی فەرەنسا دەڵێ: " نەتەوە کۆمەڵێک کەسن کە لە ژێر دەسەڵاتی یاسایەکدا دەژین". کەواتە سەرهەڵدانی نەتەوە پێویستی بە سەرهەڵدانی دەوڵەت هەیە و چەمکی دەوڵەت و ڕێکخراوی سیاسی (دەوڵەت) هەم لە بواری لۆژیکی و هەم لە بواری مێژووییەوە، لە نەتەوە گرنگترن.

بەم پێیە هەموو ئەو کەسانەی کە لە ناو ڕێکخستنێکی سیاسی بانتر لە هۆز و ئەتنۆسدا دەژین، یەک نەتەوەن. بە هۆی ئەم ڕێکخستنەوە بەرژەوەندییەکی هاوبەش دێتە ئاراوە و، هەست کردن بە ئەرک و بەرپرسیاریەتیە نەتەوەییەکان (دەوڵەت _نەتەوەکان) ڕاستیی ئەم لێکدانەوە سیاسییە دەسەلمێنن. لانیکەم ڕێکخستنی سیاسی بەو ڕادەیە لە پێکهێنانی شوناسی نەتەوەییدا کاریگەرە کە ئەتنۆسیتە لە پێکهێنانی دەوڵەتدا هەیەتی. لێکدانەوەی دووهەم؛ خوێندنەوەیەکی کولتوورییە. هێندێک لە نووسەرانی ئەڵمانیا وەکوو نۆڤالیس و فیختە فاکتەری کولتوور و زمان بە هۆکاری سەرەکیی پێکهێنانی نەتەوە دادەنێن . بە ڕای ئەوان مرۆڤایەتیی بە پێی سروشت لە نێوان نەتەوەکاندا، دابەش بووە.

تایبەتمەندی سەرەکیی شوناسی نەتەوەیی، زمانە کە نەریت، ڕەمز، ئەفسانە، مێژوو و کلتووری هاوبەشی ئەتنۆسەکان لە خۆ دەگرێ. بە واتایەکی دیکە بەپێی ئەم لێکدانەوە شوناسی نەتەوەیی، سروشتی، زاتی و بەردەوامە. دیارە لێرەدا "نەتەوە" لەگەڵ "ئەتنۆس"دا تێکەڵاو بووە ورەنگە لە ناو دەوڵەتێکدا، چەند "نەتەوە" هەبن.

لێکدانەوەی سێهەم، خوێندنەوەیەکی تێر و تەسەلتری ئەم چەمکەیە. کە لە ئاستی دوو تیۆری سیاسی و کولتووریی تێدەپەڕێ و لە هەمان حاڵدا تایبەتمەندیی هەردووکیشیان پێکەوە دەپارێزێ. بە پێی لێکدانەوەی سێهەم تایبەتمەندی نەتەوە لە شوناسی ئەتنی و کولتوورییەکەیدا نیە، بۆ گەشەکردنی شوناسی ئەتنی، تایبەتمەندییە کولتوورییەکان پێویستن، بەڵام شوناسی نەتەوەیی شتێکی زیاتر لە شوناسی ئەتنی ــــ کولتوورییە و هەبوونی چەند ئەتنۆسیتەی جیاواز لە ناو دەوڵەتێکدا نابێ ببێتە ئاستەنگ لە بەرامبەر پێکهێنانی شوناسی نەتەوەییدا. لە لێکدانەوەی کولتووریی

نەتەوەکاندا زۆر لە فاکتەرە کاریگەرە مێژووییەکان لە پێکهێنانی نەتەوەکاندا لە بەر چاو ناگیردرێن. ئەرنێست رۆنان، نووسەری فەرەنسی لەم روانگەوە؛ لێکدانەوەی ئەتنی ـ کولتووریی دەداتە بەر رەخنە. بەڕای ئەو هۆکاری پێکهێنانی شوناسی نەتەوەیی، مێژوویەکی هاوبەشی ژان و ئازارە گشتیەکان و بیرەوەرییە هاوبەشە مێژووییەکانە. کەواتە شوناسی نەتەوەیی تەنیا بە پێی، ئەتنۆسیتە، زمان، ولاتی هاوبەش و دەولەت پێک نایا. لە لایەکی دیکەوە مەرجی بنەڕەتیی پێکهاتنی شوناسی نەتەوەیی سەرهەلدانی ئیرادەی پێکەوە ژیان کردنە. ئەگەر مێژوو و بیرەوەرییە گشتیەکان و ئیرادەی هاوبەشی خەلک لە ئارادا بێ، سەرەڕای جیاوازییە کولتوورییی، ئەتنی و زمانیەکان، نەتەوەیەکی یەکگرتوو پێک دێ.

مودێرنیزم — *Modernism*

بە پرۆسەی رێکخستن و گونجاندنی دامودەزگا نەریتیەکان لەگەل پێشکەوتنی زانست و شاستانیەتدا دەگوترێ، بە بڕوای ژاک برێک، توێژەرێکی، فەرەنسی "نەمودێرنیزمێکی بێ بنەما و بنچینە و نە نەریت و پاراستنی نەریتێک کە بەکەلکی داهاتوو نایا".

مودێرنیتە — *Modernity (Modernité)*

دژایەتیی نێوان کۆن و نوێیە کە لە دوای سەدەکانی ناوەراست یان لە رێنێسانسەوە دەستی پێکردووە و لە بنەڕەتدا چەمکێکە کە لە زانست، تەکنەلۆجیا، فەلسەفە، هونەر، بیناسازی و بابەتی هاوشێوەی ئەمانەدا دەردەکەوێ. مودێرنیزم و مودێرنیتە جیاوازن. مودێرنیزم ئاسەواری دەرەوەی شارستانیەتی رۆژئاوایە، مودێرنیتە؛ توخمە دەروونیە هزری و فەلسەفیەکانی شارستانیەتی رۆژئاوایە و خاوەنی کۆمەلێک چەمکی بنەڕەتیە کە پێوەندییان بەیەکەوە هەیە، بۆوێنە عەقل کە یاسا و دەولەتی مودێرنی پێ دارێژراوە.

میترۆپۆل — *Métropole*

میترۆپۆل لە زاراوەی یۆنانی Meter بە واتای دایک و Polis بە واتای شار وەرگیراوە. لە یۆنانی کۆندا، لە بەرامبەر شارە کۆلۆنیەکاندا، بەو شارانەی کە لە بنەڕەتدا، یۆنانی بوون، میترۆپۆل یان شاری دایکیان (دایکی شار) پێ دەگوترا. بۆ وێنە شاری ئەسینا لە بەرامبەر شارە کۆلۆنی نشینەکانی لێواری دەریای رەش، میترۆپۆل بوو. ئەم زاراوە هەروەها بە شارێک

دەگوترێ کە ناوەندی چالاکیەکی تایبەتی بێ یان ناوەندی قەشەی گەورە و دامودەزگا ئیدارییەکەی قەشە بێ. ئەمڕۆکە لە زانستە کۆمەڵایەتیەکاندا، میترۆپۆل بەو شارانە دەگوترێ کە ڕێژەی دانیشتوانەکانیان دەگاتە زیاتر لە ٧میلیۆن کەس. لە قامووسی سیاسیدا میترۆپۆل بە وڵاتێکی ئەمپریالیستی دەگوترێ کە خاوەنی کۆلۆنیە. ئەم مۆنۆپۆلانە بە یارمەتیی هێزە دەوڵەمەندە ماددی و پیشەسازییەکان، قازانجێکی زۆر لە ڕاورووت و چەوسانەوەی کۆلۆنیەکان وەدەست دێنن. سەرمایە گوزاری میترۆپۆلەکان لە کۆلۆنیەکاندا بەهۆی هێزی کاری هەرزان، دەوڵەمەندیی سەرچاوە سروشتیەکان و هەرزان بوونی کەرەسە خاوەکان، قازانجێکی زۆر پاشەکەوت دەکا. بە هۆی تالانکردنی ئاشکرای ئەم وڵاتانە و سامانە نیشتمانیەکان، وڵاتانی کۆلۆنی دەبنە بەرهەمهێنی کەرەسە خاوەکانی میترۆپۆل.

ن

ن

Quasi - Dem'cracies نیمچە دێموکراسی

نیمچەدێموکراسیەکان لە ولاتانی لە حالی پەرەسەندن دا پێکهاتوون. لەم سیستەمانەدا ژیانی سیاسی نە بە تەواوەتیی دیموکراتێک و نەبە تەواوەتیی تۆتالیتێرە. ئەم ولاتانە گیرۆدەی پرۆسەی مودێرنیزاسیۆن و پەرە پێدان و تێپەرین لە نەریتەوە بۆ مۆدێرنیتەن و دەرئەنجامەکانی کێشەی نێوان نەریت و مودێرنیم پێشگیری لە دامەزراندنی دێموکراسی و تۆتالیتاریزم دەکا. هەروەها پێکهاتەی نەریتی کۆمەڵگا و کولتووری نەریتی هەڵوەشاوە و پرش وبلاوبوو ناهێڵێ سیستەمێکی سیاسی تەواو مۆدێرن_ چ دێموکراسی و چ توتالیتێر_ دامەزرێ. ئەم ولاتانە سێ شۆرشی مێژوویان کردۆتە نموونە بۆ رێکخستنی سیاسی و کۆمەلایەتی ولاتەکانیان: شۆرشی فەرەنسە، شۆرشی پیشەسازی بەریتانیا و شۆرشی رووسیا یان رژێمی یەکیەتیی سۆڤیەت. لە نموونەی سیاسی فەرەنسادا، بیرۆکەی وەکوو: مەشرووتەخوازی، دەستوور، سەرەوەی نەتەوەیی، ناسیۆنالیزم و دێموکراسی وەرگیراوە. هەمووی ئەم چەمکانە لەگەڵ سیستەمە سیاسییە خۆجەییەکان (لۆکالی) لە دژایەتیدا بوون هەرچەندە هەرکام لەم سیستەمانە لە رووی ناچارییەوە هێندێک لەم بیرۆکانەیان وەرگرتن و لێکدانێکی سەیروسەمەرەی هزری و سیاسییان هێنایە ئاراوە.

شۆرشی پیشەسازی بۆتە نموونە بۆ رێکخستنی ئابووری زۆربەی ولاتان بۆ بە پێشەسازی بوون، گەشەی ئابووری و مودێرنیزاسیۆن. ئاشکرایە کە لێکدانی بارودۆخ و هەلومەرجی ئابووری

شۆرشی پیشەسازی و هەلومەرجی سیاسی شۆرشی فەرەنسا، لە بارودۆخی ولاتانی لە حالی پەرەسەندن دا زۆر ئەستەمە. شۆرشی رووسیا بە پێداگرتن لەسەر دەولەتی بەهێزو قەبەو سانترالیست، بەپێچەوانەی شۆرشی فەرەنسا بوو. کێشەی سەرەکی زۆربەی ولاتانی لە حالی پەرەسەندن دا، پێکهێنانی دەولەتی مۆدێرن (رەها، بورۆکراتی ونوێخواز) بووە. هەرلەبەر ئەمەش نموونەی شۆرشی رووسیا لەم ولاتانەدا دانەدەمەزرا.

بە گشتی دامەزراندنی دیموکراسی لە ولاتانی لە حالی پەرەسەندن دا، تووشی کۆسپ و ئاستەنگی گەورە دەبێتەوە. هێندیک لەو ئاستەنگانە بریتین لە: زالبوونی گرووپە ئاریستۆکرات و کۆنەکان کە دیموکراسی بە دژی بەرژەوەندیەکان خۆیان دەزانن، زالبوونی بەها رەها کۆنەکان و پتەو بوونی نەریتەکان، درێژەی دەسەلاتی دامەزراوە کۆنەکان کە دژی دیموکراسین وەکوو دەربارەکان، دامەزراوە ئایینیە بە هێزەکان و سوپاکان، سەرهەلنەدانی چینی ناوەراستی بازرگانی و پیشەسازی کە ئەمانە زیاتر حەز لە ئاشتی و پێکەوە ژیان و دیموکراسی دەکەن. قوولتر بوونی کەلێنە ئەتنی، ئایینی و کولتوورییەکان کە پیش بەریککەوتن و لیک تێگەیشتنی کۆمەلایەتیی دەگرن، بەپیشەسازی بوون و ئەو پالەپەستۆیانەی بەهۆی مۆدێرنیزاسیۆن هاتوونە ئاراوە. لە لایەکی دیکەوە بوار بۆ دامەزراندنی حکوومەتە دەسەلاتخوازەکانیش رەخساوە. لە ئاکامی تێکەلاوبوونی ئەم هۆکارانەدا، نیمچە دیموکراسی گەلێکی ناجێگیرتوو لە ولاتانی لە حالی پەرە سەندن دا سەریان هەلداوە کە لە نێوان ئۆتۆکراسی، ئۆرلیگاریشی، پۆپۆلیزم، دیموکراسی فۆرمالیتە یان نیمچە دیموکراسی دا لە هەلبەزدابەز دان.

نیمچە دەولەتەکان — *Quasi States*

بۆل (Boll) ئاتسۆن لە کتێبی " پەرەسەندنی کۆمەلگای نێو دەولەتیی، (The Expansion International Society،١٩٨٤) لەم چەمکە کەلکی وەرگرت و پاشان روبێرت ئێچ.جەکسۆن(Robert.H.Jack Son ١٩٩٠) پەرەی بەم چەمکەدا. ئەم زاراوەیە ئاماژە بەو دەولەتانەی ئاسیا، ئەفەریقیاو ئۆقیانوسیە دەکا کە لەو بەپێش لە ژێر دەسەلاتی کۆلۆنیالیزمدا بوون و بەهۆی پرۆسەی دەرکردنی (سرینەوەی) کۆلۆنیالیزم، سەربەخۆییەکی یاساییان

وەرگرتووە، بەلاّم زۆر لە تایبەتمەندییەکانی سەربەخۆیی تاقیکراوەی دەولەتێکیان نیە. ئەم دەولەتانە خاوەنی هەموو تایبەتمەندییەکی دەولەتێکی سەربەخۆی خاوەن سەروەریین. بەتایبەت لە بواری ئەو ماف و بەرپرسیارەتیەی کە بەهۆی ئەندامەتیی لە نێو کۆمەلگای نێودەولەتییدا هەیانە، بەلاّم ئەم دەولەتانە خاوەنی ئیرادەی سیاسی، ئۆتۆریتەی ڕێکخراو و دەسەلاّتی ڕێکخراو بۆ پشتیوانیکردن لە مافی مرۆڤ یان بۆ پێکهێنانی خوشگوزەرانی ئابووری ـ کۆمەلاّیەتی.(Socio- Economic Welfare) نین. لە راستی دا نیمچەدەولەتەکان، تەنیا بە ناو دەولەتن. ئەم دەولەتانە سەرەرای ئەوەی بە پێی یاساورێساکانی "تەکووزی"ی نوێی نێودەولەتی کە لە دوای ١٩٤٥ەوە دامەزراوەن، نالێهاتوو، ناجێگیرو نامەشرووعن، دەتوانن درێژە بە مانەوەی خۆیان بدەن. ئەم دەولەتانە بە هۆی یاسا نێودەولەتیە نوێکانی وەکوو: یاساکانی دژە کۆلۆنیالیستی، مافی دیاریکردنی چارەنووس، دەولەتەکانی ژێردەسەلاّتی کۆلۆنیالیزمی پێشوو و سەروەری رەگەزی، تووشی چارەنووسی هەمیشەیی دەولەتە بێهێزە هەلوەشاوەکان نابنەوە.

Protest

ناڕەزایەتی رەسمی

ڕاگەیانراوێکی رەسمی حکوومەتێک بە حکوومەتێکی دیکەیە کە ئەو دەولەتە لە ڕێگای ئەو ڕاگەیەنراوەوە، ناڕەزایەتی خۆی بەرامبەر بە کردەوەیەک کە دەولەتی بەرامبەر ئەنجامی داوە یان دەیهەوێ ئەنجامی بدا، دەردەبڕێ و، مل نەدانی خۆی لە بەرامبەر ئەو کردەوەو هەروەها ئامادەبوونی خۆی بۆ بەرەنگاربوونەوە لەگەلّ دەرئەنجامەکانی ئەو کردەوە رادەگەیەنێ، هەرجۆرە ئەگەری پێشێلکارییەکی مافەکانی خۆی لە لایەن دەولەتی بەرامبەرەوە بە نایاسایی دەزانێ.

ئامانجی ناڕەزایەتی رەسمی بەرەنگاربوونەوەی سیاسی لەگەلّ کردەویەک دایە کە لە لایەن دەولەتی هێرشبەرەوە ئەنجام دراوەو، مافەکانی ئەو دەولەتەی کە نارەزایەتی دەربریوە، پێشێل کردووە.

New Deal

نیۆدیل

زاراوەیەکە کە ئاماژە بە سیاسەتی فرانکلین رۆزفەلت (سەرۆک کۆماری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە ١٩٣٣ـ ١٩٤٥) دەکا. رۆزفەلت ئەم سیاسەتەی لە سالّی ١٩٣٣دا بۆ چارەسەری کێشە ئابوورییەکانی ولاّت دارشت. ئەو چارەسەرەییە ئابوورییانە تارادەیەک کاریگەری ئەو دابەزینە ئابوورییەی کە لە سالّی ١٩٢٩ەوە دەستی پێکردبوو، کەمکردەوە، بەلاّم بە

تەواوەتیی سەرکەوتوو نەبوو. بۆیە لە ئاکامدا لە ساڵی ١٩٤٠دا، ئابووری ئەمەریکا جارێکی دیکە وەکوو ئابووری سەردەمی شەڕی لێهاتەوە. ئەم چارەسەرییانە بووژانەوەی بواری پیشەسازی، یارمەتیدانی بواری کشتوکاڵ، نەهیشتنی ترس و نیگەرانی لە بێکاری راستەوخۆ، کۆنترۆڵکردنی کۆمپانیا گەورەکانی قازانجی گشتی، خانەنشین کردنی پیرەکان و بیمەی بێکاری لە خۆدەگرت.

نەهیلیزم — *Nihilism*

نەهیلیزم لە وشەی لاتینی Nihil بە واتای هیچ وەرگیراوە. ئەم وشە هاوواتای وشەی Rien لە زمانی فەرەنسی و Nothing لە زمانی ئینگلیزی دایە. نەهیلیزم بیروباوەڕێکە کە ئەوشتانەی بەسەر بیرو هزری مرۆڤدا دەسەپێن رەت دەکاتەوە. ئەم رەتکردنەوە هەم لە بواری فەلسەفی واتە بۆ چیەکان و چۆنیەتەکان دانی پێدانراوە و هەم لەروانگە کۆمەڵایەتیەکانەوە وئەو رێککەوتننامە داسەپاوانە دەگرێتەوە کەلە بنەڕەت دا نەهیلیزم رەتیان دەکاتەوە.

فەلسەفەی نەهیلیزم لە یۆنانی کۆن و لە سەردەمی پێش لە سوقراتیشدا هەبووە و رەتکردنەوەی بوون و رۆح و سامان و یاسا و ماف و هەموو شتەکانی تری دەگرتەوە. بەڵام لە سەدە هاوچەرخەکاندا لە رووسیای تیزاریدا بوو بە نێوی رێبازێکی کۆمەڵایەتیی کە دەسەڵاتی دەوڵەت و نادەوڵەتیی رەت دەکردەوە و پاشان بوو بە بیرێکی شۆڕشگێرانە کە ئامانجەکەی دارماندنی هەموو دامودەزگا کۆمەڵایەتیەکانی وڵات بە دەوڵەت وشتەکانی دیکەشەوە بوو. نەهیلیزم بە واتا بەرفراوانەکەی هەموو ئەو کردەوە یان پروپاگەندانە دەگرێتەوە کە تێکەڵاوی تۆرەیی و سەرهەڵدان و توندوتیژین. لە رووسیای پاش ساڵی ١٨٧٨ ئەم زاراوە سەبارەت بە ئانارشی و تیرۆریستەکان کەڵکی لێ وەردەگیردراو هێندێک جاریش بەواتای لە خۆ بوردووی و بایەخ دان بە جیهانی ماددیش کەڵکی لێ وەردەگیردرێ . باکونین دامەزرێنەری نەهیلیزم لە رووسیادایە (١٨٧٦ـ ١٨١٤).

نیپۆتیزم / خزم خزمێنە — *Nepotism*

لە وشەی ئیتاڵیNepotismo بە واتای "لایەنگری کردن لە ئامۆزاکان" وەرگیراوە. سەرچاوە کۆنترەکانی ئەم وشەیە دەگەڕێتەوە بۆ وشەی لاتینی Népos یانNepotis بەواتای "نەوە".

له سیاسەتدا نیپۆتیزم به واتای ئەوەیه که خزم و نزیکانی خۆت دامەزرێنی و کاریان پێ بسپێری. یان ئیمتیازیان پێ بدەی یان پشتیوانی له خزم و کەسەکانت بکەی بۆ وەرگرتنی پۆستێکی سیاسی.

Nasserism

ناسریزم

ناسریزم، ئاماژه به ڕێبازه حکومەتیەکانی جەمال عەبدولناسر، سەرۆک کۆماری پێشووی میسر دەکا. ناسریزم لایەنی جیاوازی هەن. به لای دەوڵەتانی ڕۆژئاواوە، ناسریزم بریتیه له ڕێبازێکی دژه چەوسانەوەی رادیکاڵ، شۆرشێکی داگیرکارانه له جیهانی عەرەب و ئەفریقیا و هەوڵێک بۆ پێکهێنانی ئیمپراتۆرییەکی عەرەبیه. بەلای هێزه کۆنەپەرستەکانی وڵاته عەرەبیەکان، ناسریزم پیلانێکه بۆ ڕووخاندنی ڕژێمه عەرەبەکان و بۆ دامەزراندنی ڕژێمێکی سۆسیالیستی یان کۆمۆنیستی. بەلای هێزه عەربه شۆڕشگێرەکان، ناسریزم سەرچاوەی هیوایه، چوونکه ئەم هێزانه لەسەر ئەوه کۆکن که ئەم ڕێبازه یەکێک لەو ڕێبازه دەگمەنانەیه که ڕەسەنایەتیەکی شۆڕشگێرانەی هەیه و له هێندێک بواردا سەرچاوەی سەرلێشواویشه، چوونکه پێیان وایه وەڵامی بەجێ به داواکارییەکانیان ناداتەوە. هێندێک له شارەزایانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست، ناسریزم به ئاراستەیەکی سەربازی و تەنانەت میلیتارسیتیشی دادەنێن.

له بەرامبەردا، نەیارانی ئەم تیۆره پێیانوایه که له ساڵی ١٩٥٢ دا، ڕێکخراوێکی سیاسی به نێوی کومیتەی ئەفسەره ئازادەکان دەسەڵاتی گرتەدەست نەک سوپا. ئامانجی سەرەتایی ئەم کومیتەش بریتی بوو له دامەزراندنی حکومەتێکی جەماوەری له شێوەی کۆماری بەکەلک وەرگرتن له هێزی شورشگێرانه و له هەمان حاڵدا سڕینەوەی دەسەڵاتی ئابووری، سیاسی و کۆمەڵایەتیی دەرەبەگەکان و وەدەرنانی بەریتانیەکان له خاکی میسر ئامانجی دوایی ئەم کومیته بوو. ئەم دوو بەڵگه ئەو ڕەوته دەردەخەن که ناسریزم له قۆناغی کردەوه هەتا قۆناغی ئایدۆلۆژی پێیاندا تێپەڕیوە:

١ـ نامیلکەی "فەلسەفەی شۆڕش " که له سەرەتاکانی شۆڕش له لایەن ناسرەوه نووسراوه .

٢ـ بەڵێننامەی نیشتمانی که له ٣٠ حوزیرانی ١٩٦٢ بەپێی گەڵاڵەی پێشنیاری ناسر، له لایەن کۆنگرەی نیشتمانیی هێزه جەماوەرییەکانی کۆماری یەکگرتووی عەرەبی پەسند کراو ڕاگەیەنرا. ناسریزم له بەرەنگاری کردنەوه لەگەڵ حیزبی بەعسدا، چەند قۆناغی جیاوازی له هاوکاری سیاسییەوه بگره هەتا مشتومڕی گرژو ئاڵۆزی تێپەڕاندووە:

بەعسی سووریا لە وتوویژەکانی ١٤ی ئازار تا ١٧ی نیسانی ١٩٦٣، لایەنگری ئەم بیروبۆچوونە بوو کە: " شۆڕشی میسر دەسکەوتی تاقمێکی هەڵبژاردە (ئیلیت)یە کە بیروبۆچوونەکانی خۆی سەپاندووە ولەسەرەتاشدا لە لایەن جەماوەرەوە پشتیوانی لێ نەکراوە و جگە لە کۆنەپەرستان، هیچ هێزێکی دیکە لە دژیان رانەوەستاوە. لە حاڵێکدا کە لە سووریادا هەموو شتێک لەگەڵەوە سەرچاوە دەگرێ و هەر ئەمەش خاڵی جیاکەرەوەی نێوان دوو بزووتنەوەیە کەیەکیان لە سەرەوەڕا و ئەوی دیکەشیان لە خوارەوەڕا رێبەرایەتی دەکرێ کە بۆتە هۆی لێک تێ نەگەیشتن لە یەکتر، لە راستیدا بەعس لەوە دەترسا کە شۆڕشی عەرەب بچێتە ژێر کاریگەری ئیداری میسرەوە. لە بەرامبەردا ناسریزمیش پێیوابوو کە بەعس هیچ بنەمایەکی تیۆری گشتیی نیە کە ئایدۆلۆژی بەعس روون بکاتەوە و لە راستیدا بەعس شتێکی زیاتر لە دروشمێک نیە: یەکیەتیی، ئازادی و سۆسیالیزم.

نازیسم *Nazism*

زاراوەیەکە کە زیاتر بۆ تیۆرەکان و شێوازی حکوومەتیی ئەڵمانیا لە سەردەمی ئادۆلف هیتلەر کەڵکی لێ وەدەگیردرێ و، هێندێک جاریش بە هاوواتای فاشیزم و تیۆرە هاوشێوەکانی لە ولاتانی دیکەی جیهان کەڵکی لێ وەردەگرن. زاراوەی نازی کورتکراوەی National (Sozialialistische"Deutsche Arbeiter Partie) (حیزبی ناسیۆنال سۆسیالیستی کرێکارانی ئەڵمانیا)یە. ئەم حیزبە کە لە دوای شەڕی یەکەمیی جیهانی دامەزرا، لە ساڵەکانی ١٩٣٣ تا ١٩٤٥ دەسەلاتی ئەڵمانیای بەدەستەوە بوو.

فەلسەفەی نازیسم:

بنەما تیۆرییەکانی ئەم حیزبە تێکەلاوێک لە فاشیزمی ئیتالیا، بیروڕای ناسیۆنالیستی کۆنی ئەڵمانیا و تیۆرییە رەگەزەییەکان و نەریتەکانی سەربازی پرۆس بوو. بەرنامەی ئەم بزاڤە پێکهێنانی ئەڵمانێکی بەهێزی میلیتاریستی بوو کە سنوورەکانی پەرە پێبدا و یەکیەتیی نیشتمانی ناوچە ئەڵمانی نشینەکان دابین بکا. شێوازی حکومەتی نازیسم دیکتاتۆری تۆتالیتاریزم و کەڵک وەرگرتن لە پروپاگەندە و

سەپاندنی زۆر بوو. ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٢٠ لە میونیخدا دامەزرا. ئەم حیزبە لە ٢٥ شوباتی ١٩٢٥دا، بەرنامە ٢٥ ماددەییەکەی خۆی بەم شێوە راگەیاند:

١ــ ئێمە خوازیاری یەکیەتیی هەموو خەڵکی ئەڵمانیاین، بەمەبەستی پێکهێنانی ئەڵمانێکی مەزن لەسەر بنەمای خودموختاری نەتەوەکان.

٢ــ ئێمە خوازیاری مافی یەکسان بۆ نەتەوەی ئەڵمان و نەتەوەکانی دیکە لە بواری پێوەندی و سات و سەودای دوولایەنە و هەروەها هەڵوەشانەوەی ڕێککەوتننامەکانی ڤێرسای وسەن ژێرمەنین.

٣ــ ئێمە خوازیاری خاک و وڵاتێک لە پێناوی بەرێوە چوون و راهێنانی خەڵکی خۆمان و هەروەها شوێنێکیش بۆ نیشتەجێ کردنی دانیشتوانی نەتەوەی ئەڵمانیاین.

٤ــ هیچ کەسێک، جگە لەوانەی کە نەتەوەی ئەڵمانن، جگەلەوانەی کە خوێنی ئەڵمانی لە دەمارەکانیان دایە، بێ گوێدانە بیروبۆچوونەکانیان، هاووڵاتی ئەم وڵاتە نین. کەواتە هیچ جوولەکەیەک ناتوانێ ئەندامێکی ئەم نەتەوە بێ.

٥ــ هەموو ئەو کەسانەی کە بە هاووڵاتی ئەڵمانیا دانانرێن، دەتوانن وەکوو میوان لەم وڵاتەدا بمێننەوە. یاسای تایبەت بە بیانیەکان، سەبارەت بە مانە بەرێوە دەچێ.

٦ــ مافی دەنگدان بە یاساکان یان هەڵبژاردنی رێبەران، تەنیا بە هاووڵاتیانی ئەم وڵاتە دەدرێ. بۆیە لەم رێگایەوە داوا دەکەین هەموو ئەو کەسانەی کە لە شوێنە جیاوازەکان کاریان پێ دەسپێردرێ، چ لەرایخ و چ لە شوێنە چکۆلەکانی دیکەشدا، هاووڵاتی ئەڵمانیا بن، ئێمە لەگەڵ شێوازی هەڵەو گەندەڵیی پەرلەمان سەبارەت بە ئەسپاردنی پۆستەکان بە هەموو کەسەکان کە تەنیا لە روانگەی بەرژەوەندییە حیزبیەکان و بێ گوێدانە کەسایەتی و لێهاتوویی کەسەکانە، دژایەتی دەکەین .

٧ــ داوا دەکەین کە دەسەڵاتداران، خەریکی گرنگترین ئەرکی خۆیان کە بەهێزکردن و باشترکردنی پیشەسازییەکان و دابینکردنی بژێوی هاووڵاتیانی ئەم وڵاتەیە،بن. لە حاڵێکدا کە بژێوی ژیانی دانیشتوانی ئەم وڵاتە دابین نەکرێ، هاووڵاتیانی بیانی وەدەر دەنرێن.

٨ــ لەمە بەدواوە دەبێ پێش بە کۆچی هەموو کەسانی بیانی بۆ ناو خاکی ئەڵمانیا بگیردرێ. داوا دەکەین کە هەموو ئەوانەی خەڵکی ئەڵمانیا نین و لە رێکەوتی ٢ی مانگی ئابی ١٩١٤ەوە

هاتوونەتە ئەم وڵاتەوە، دەستبەجێ لەرایخی ئەڵمانیا وەدەربنرێن و خاکی ئەم وڵاتە بە جێ بێڵن.

٩ــ داوا دەکەین کە هەموو هاووڵاتیانی ئەم وڵاتە لە بواری ماف و ئەرکەوە، مافی یەکسانیان هەبێ.

١٠ــ کارکردن و تێکوشانی فیکری و جەستەیی، دەبێ یەکەمین ئەرکی هاووڵاتیانی ئەم وڵاتەبێ و دەبێ کار و تێکۆشانی کەسەکانیش لەگەڵ بەرژەوەندییەکانی ئەڵمانیادا بگونجێ و لە پێناوی باشترکردن و خۆشگوزەرانی ژیانی ئەم نەتەوەدابێ.

١١ــ هەڵوەشانەوەی هەموو ئەو داهاتانەی کە لە رێگای کارو تێکۆشانەوە وەدەست نەهاتوون.

١٢ــ بەسەرنجدان بەوەی کە لە هەمووشەڕێکدا، ژمارەیەکی زۆر لە کەسەکانی نەتەوە دەبنە قوربانی شەڕ، پێش بە دەوڵەمەندبوونی کەسەکان لەکاتی شەڕدا دەگرین و ئەم کارە بە جینایەتێک لە دژی نەتەوە دادەنێین. داوادەکەین هەموو ئەو سامانانەی لەم رێگایەوە وەدەست هاتوون، بەبێ کەمترین بەزەیی پێداهاتنەوە، دەستیان بەسەردابگیردرێ.

١٣ــ ئێمە خوازیاری خۆماڵیکردنی هەموو ئەو شتانەین کە تائیستاش بە شێوەی تراست بەرێوە دەچن.

١٤ــ ئێمە خوازیاری دابەشکردنی قازانجی بازرگانیی لە ناو خەڵک داین.

١٥ــ ئێمە خوازیاری بەرنامەیەکی چڕوپڕ بۆ قۆناغی پیری هاووڵاتیانی ئەڵمانیانن.

١٦ــ ئێمە خوازیاری پێکهێنان و مانەوەی چینێکی خۆشگوزەران و تەندروست، بە سۆسیالیستی کردنی دەستبەجێی فرۆشگا گەورەکان و بە ئیجارەدانی ئەم فرۆشگایانە بەنرخێکی کەم بە بازرگانە مامناوەندییەکان و بە داواداچوون بە دوای ئەوکەسە مامناوەندییانە داین کە خۆراک بڵاو دەکەنەوە.

١٧ــ ئێمە خوازیاری چاکسازی لە زەوی وزار داین کە لەگەڵ پێویستیەکانی نەتەوەدا بگونجێ و هەروەها داوای پەسندکردنی یاسایەک سەبارەت بەدەستبەسەرداگرتنی خێرای ئەو زەوی و زارانە دەکەین، لە پێناوی بەرژەوەندی گشتیدا. خوازیاری هەڵوەشانەوەی قازانجی قەرزی زەوی وزار و خۆبواردن لەهەر لێکۆڵینەوەیەکی تیۆری لەسەر ئەو خاڵانەین.

١٨ـ ئیمە خوازیاری بەرەنگارییەکی شێلگیرانە لە دژی ئەو کەسانەین کە بە کردەوەکانیان زیان لە بەرژەوەندی گشتی دەدەن، هەموو ئەوانەی کە بە کردەوەکانیان بەرژەوەندییەکانی نەتەوە دەخەنە مەترسیەوە، رباخۆرەکان و هەلپەرەستەکان، ئەمانە دەبێ بەبێ سەرنجدانە رەگەز و هاوولاّتی بوون، بە مەرگ مەحکووم بکرین.

١٩ـ ئێمە خوازیاری دامەزراندنی سیستەمێکی یاسای ئەلّمانی لەولاّت داین و دەبێ یاساکانی رۆم و ئاینی کاتولیکی هەلوەشێنەوە.

٢٠ـ بەمەبەستی گەشەکردنی توانایی و هەولەکانی هەر هاوولاّتیەکی ئەلّمانیا، دەبێ دەرفەت و بوار بۆ خوێندن لە ئاستی بالاّدا برەخسێ. لە سەر دەولّەتە کە نوێکردنەوەی تەواوەتیی سیستەمی پەروەردەی نیشتمانی رەچاو بکا و قۆناغەکانی خوێندن لە هەموو دامەزراوە پەروەروەییەکان بەپێی پێداویستیەکان و ژیانی رۆژانەی خەلّک دیاری بکا. داوا دەکەین کە منالّە بەهرەدارەکانی بنەمالّە هەژارەکان ــــ بێ سەرنجدانە چینێ کۆمەلاّیەتی ـ لەسەر خەرجی دەولّەت خەریکی خوێندن بن.

٢١ـ دەولّەت دەبێ لە رێگای چاوەدێریکردنی دایکان و منالّەکانیان، بە قەدەغەکردنی کار بۆ منالاّن، بە سەپاندنی بەزۆری ژیمناستیک و وەرزەشەکانی دیکە و پشتیوانی کردن لەو یانانەی کە لە بواری راهێنانی هێزی فکروجەستەی لاواندا تێدەکۆشن، رادەی سلاّمەتیی نەتەوە بباتە سەر.

٢٢ـئێمەخوازیاری هەلوەشانەوەی سوپای بەکرێگیراووپێکهێنانی سوپایەکی نەتەوەیین.

٢٣ـئێمە خوازیاری بەرەنگاریکردنەوەی یاسایی لەدژی بلاّوکردنەوەی بە بەرنامەی سیاسی شێ درۆ و وتەشەنەکردنی لە ناو چاپەمەنیەکان داین. داوا دەکەین بە مەبەستی پێکهێنانی چاپەمەنیی نەتەوەیی،ئەم هەنگاوانە بنرێن:

الف ـ هەموو سەرنووسەران و هاوکارەکانیان لە رۆژنامە ئەلّمانی زمانەکاندا، دەبێ هاوولاّتی ئەم ولاّتە بن.

ب ـ هەر رۆژنامەیەک کە ئەلّمانی نیە پێویستە، لە دەولّەت داوای مۆلەتی بلاّوکردنەوە بکا. ئەم رۆژنامانە نابێ بە زمانی ئەلّمانی بلاّو بکرێنەوە .

ج_یاسا دەبێ پێش بە دەستێوەردان و نفووزی ماددی ئەو کەسانەی کە ئەڵمانی نین، لە چاپەمەنیە ئەڵمانی زمانیەکاندا بگرێ. بە مەبەستی سزادانی سەرپێچی کەران، ئەم رۆژنامانە سەرکوت بکاو ئەوانەش کە ئەڵمانی نین وەدەریان نێ. دەبێ پێش بە بڵاوکردنەوەی ئەو بڵاوکراوانە بگیرێ کە خزمەت بە ئارامیی نیشتیمانی ناکەن. ئێمە خوازیاری بەداواداچوونی یاسایی بەدوای هەموو ئەو رێبازە هونەری و ئەدەبیانەین کە دەبنە هۆی دارمانی ژیانی ئەم نەتەوەو هەروەها ئەو دامودەزگایانەی کە لە دژی ئەم داواکارییانەی ئێمە رادەوەستن.

٢٤_ئێمە خوازیاری ئازادیی هەموو گرووپە ئایینەکانی وڵاتین _ بە مەرجێک کە نەبنە هەرەشەو راپەرین لە دژی ئەخلاقی رەگەزی ئەڵمانی _ حیزب پشتیوانی لە مەسیحییەتی راستەقینە دەکا. حیزب و نەتەوەی ئەڵمانیا، لەگەڵ رۆحی مەتریالیستی جوولەکەکاندا دژایەتی دەکەن.

٢٥_بە مەبەستی جێبەجێکردنی ئەویاسایانەی کە لەم بەرنامەدا ئاماژەمان پێکردن، ئێمە خوازیاری پێکهێنانی بنکەیەکی بەهێز لە پەرلەمان و هەموو دامودەزگاکانی سەر بە رایخی ئەڵمانیاو هەروەها پێکهینانی ئەنجومەن بۆ چین و پیشە جیاوازەکانین.

رێبەرانی حیزب سوێند دەخۆن کە لە پێناو جێبەجێکردنی ئەم بەرنامەدا، هەموو هەوڵ و توانایيەکانیان وەگەڕ بخەن و ئەگەر پێویستیش بێ گیانی خۆیان بەخت بکەن ".

ئادۆڵف هیتلەر کە رێبەریی حیزبی نازی بوو، لە ساڵی ١٩٢٣دا لە دوای کودەتایەکی بێ ئەنجام کە بوو بە هۆی زیندانی کردنی هیتلەر، کتێبی "خەباتی من "ی لە بەندیخانەدا نووسی کە پاشان بوو بە کتێبی پیرۆزی نازییەکان. نازیسم کە بزوتنەوەیەک بوو بۆ ژیاندنەوەی گەورەیی ئەڵمانیاو سڕینەوەی ئاکامەکانی دۆڕانی ئەڵمانیا لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا، لە خەباتی خۆی لە دژی کۆماری ڤەیمەر، سەربازەکانی پێشوو، ئەفسەرەکانی سوپا، چینە ناوەڕاستە زیان لێ کەووتوکانی هەڵاوسانی ئابووری ئەڵمانیاو ژمارەیەکی زۆر لە سەرمایەدارو خاوەن بانکەکانی بۆ لای خۆی راکێشا. دروشمە ناسیۆنالیستیەکانی نازییەکان، هێزە بیانیەکان، کۆمونیستەکان، لیبراڵ دیموکراتەکان، کاتۆلیکەکان و بە تایبەتی جوولەکەکانی بە هۆکاری دۆڕانی ئەڵمانیا لە شەڕی یەکەمی جیهانی دادەناو رێککەوتننامەی "سووکایەتی پێکەری "ڤێرساوی و نەهامەتیەکانی ساڵەکانی ١٩٢٠_١٩٢٩ دادەنا.

حیزبی نازی تا هەڵبژاردنەکانی ١٩٣٠ گرنگیەکی ئەوتۆی نەبوو، بەڵام لە دوای سەرهەڵدانی قەیرانی ئابووری گەشەی کردو بوو بە گەورەترین، گەش بین ترین و دەمارگرژترین هێزی سیاسی ئەڵمانیا. لە دوای ئەوەی هیندێنبۆرگ، سەرۆک کوماری ئەڵمانیا لە ساڵی ١٩٣٣دا، هیتلەری بە راوێژکاری ئەڵمانیا هەڵبژارد، هیتلەر لە ماوەی چەند مانگێکدا کۆماری ڤەیمەرو حیزبەکانی تری هەڵوەشاندەوەو حیزبی نازی بوو بە تاقانە حیزبی سیاسی ئەڵمانیا. رەخنەگرتن بە توندی قەدەغە کراو، نەیارەکان یان نێردرانە ئۆردوگاکانی کاری زۆرەملێ یان دوورخرانەوەو بەم شێوەیە تیۆرەکانی نازییەکان جێبەجێ کران.

سیاسەتی فرەخوازانەی نازییەکان بوو بە هۆی سەرهەڵدانی شەڕی دووهەمی جیهانی. حکومەتی نازی لە ساڵی ١٩٤٥ بە داگیرکردنی خاکی ئەڵمانیا لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە رووخا و بەشێکی زۆر لە ئەندامانی سەرکردایەتیی ئەم حیزبە لە دادگای نۆرێنبێرگ بە تاوانی جینایەتی جەنگی و جینایەت لە دژی مرۆڤایەتیی دادگایی کران.

بنەما فەلسەفیەکانی نازیسم تێکەڵاوێک لەو تیۆرە جیاوازانەیە کە لە ماوەیەکی کەمدا پێکەوە گرێ دراون. گەورەترین بنەما کە نازیسم خستیە سەر فاشیزمی ئیتالیا، تیۆری زاڵبوونی رەگەزییە کە بەپێی ئەم تیۆرە رەگەزی ژێرمەن، رەگەزێکی بەرزەترەو دەبێ بە سەر رەگەزەکانی دیکەدا حکومەت بکاو هیتلەر بەمەی دەگووت "سیستەمی نوێی جیهانی". حیزبی سۆسیالیستی ئەڵمان لە راستیدا نە ناسیونالیست ونە سۆسیالیستیش بوو. چونکە لە روانگەی یەکەمدا بڕوای بە بەرزتربوونی رەگەزێک هەبوو، نەک بە بەرزتربوونی نەتەوەیەک و لە روانگەی دووهەمیشدا هیچ کات دەستی نەدایە خۆماڵیکردنی پیشەسازییەکان و تەنیا بە هۆی پێویستی سەربازی و شەڕەوە دەستی لەکاروباری ئابووری وەردەدا. ئایدۆلۆژی نازی، دەوڵەت بە دیاردەی سەربەخۆیی بەرزی دەسەڵاتی نیشتیمانی دەزانێ کە جیاوازە لە چاوەدێری و ئیرادەی تاکەکەسان . هیتلەر ئیرادەی بەرزی نەتەوەیی لە بریارەکانی "پێشەوا " دادەبینێتەوە کە خاوەنی دەسەڵاتی ئیرادە وبڕیاردان ولێهاتوویەکی بێ وێنەیە. بەم پێیە دیموکراسی لیبراڵیزم رەت دەکاتەوە و ئیرادەی تاک بە ئیرادەی دەوڵەتەوە دەبەستێتەوە. پەرە بە قارەمان پەروەری و پێداهەڵگوتن بە دەسەڵات و شەڕ و زاڵبوون دەدا و پێوەندی هەمەلایەنەی مرۆڤایەتی بە "شەڕی مانەوە" و "هەڵبژاردنی باشترینەکان" دەبەستێتەوە و ئاشتیی درێژخایەن بە هۆی گەندەڵیی دادەنێ. نازیسم بڕوای بە ناکۆکی چینایەتی نیە و نەتەوە بە

ئورگانیزمێکی یەکگرتوو دادەنێ کە لەگەڵ نەتەوە و ئەتنۆسەکانی دیکەدا لە شەڕ دایە. نازیسم کۆمۆنیزم بە دوژمنی پلە یەکی خۆی دادەنێ.

ناسیۆنالیزمی عەرەب Arab Nationalizm

بە پێی ئەو لێکدانەوەی کە ئیسلام سەبارەت بە ناسیۆنالیزم هەیەتی،دەبێ بڵێین کە ئەم چەمکە سیاسییە لەم یەک یان دوو سەدەی دواییدا هاتۆتە ناو وڵاتانی عەرەبییەوە. پێش سەرهەڵدانی ئیسلام، عەرەبەکان بە شێوەی هۆزە پەرتەوازەکان دەژیان و دوژمنی یەکتر بوون و خاوەن رۆحی یەکیەتیی وهەوڵی هاوبەش نەبوون وتەنیا سەرهەڵدانی ئیسلام بوو بە هۆی یەکیەتیی مەعنەوی ،ماددی وهزری لە ناو عەرەبەکاندا. لە ئیسلامدا نەتەوە لە سەر بنەمای هاوئاینییە، بۆیە شتێک بە نێوی ناسیۆنالیزمی عەرەب لە ئارادا نەبوو، بەڵکوو"امە"ی ئیسلامی هەبوو. هەڵبەت جارجارە هێندێک ئەتنۆسی سەر بەم ئایینە مەسەلەی نەتەوایەتیان هێناوەتە گورێ، بەڵام شتێکی ئەوتۆ نەبووەو لە چوارچێوەی ئایین نەترازاوە. بە هۆی لاوازی دەوڵەتی عوسمانیەوە (کە بە شێکی زۆری وڵاتانی عەرەبی سەر بەم ئیمپراتۆریە بوون) رێگای دزەکردن و تەشەنە کردنی ئەورووپیەکان بۆ وڵاتانی عەرەبی خۆشتر بوو. یەکەمجار ناپلیۆن بوناپارت میسری داگیر کردو پاشانیش بەرەبەرە ناوچەی عەرەب نشینی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست چووە ژێر کۆنترۆلی بەریتانیاو فەڕەنسا. لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانیەوە ئەم وڵاتانە لە نێوان بەریتانیاو فەڕەنسادا دابەش بوون. خەباتی سەربەخۆیی خوازانی عەرەب لەگەڵ داگیرکەرە بیانیەکان بۆ دامەزراندنی وڵاتە عەربیە سەربەخۆکان لەو کاتەوە دەستی پێکرد کە ناسیۆنالیزمی عەرەب، ناوی (سەرپەرستیاری عەرەبی) لە سەر دانرا.

جەمال عەبدولناسر، سەرۆک کۆماری میسر، دامەزرێنەری ناسیۆنالیزمی نوێی عەرەبیە. ناسر خوازیاری یەکیەتیی و رێککەوتنی هەموو وڵاتانی عەرەبی بۆ بەرەنگاریکردنەوە لەگەڵ ئیسرائیل و پشتیوانەکانی دابوو. هەوڵەکانی ناسر سەریان نەگرت، چوونکە یەکیەتیی دەوڵەتە عەرەبیەکان بەپێی ناسیۆنالیزم، چارەسەرێکی گونجاو نەبوو و لەم پێناوەدا یەکیەتی میسر و سوریا (کۆماری عەرەبی یەکگرتوو) دوو جار پێکهات و هەر دوو جارەکەش بە ئاکامێک نەگەیشت. هەوەها یەکیەتیی عەرەبەکان بە پێی ئایدۆلۆژی ئابووری و سیاسیش (حیزبی بەعس لە سووریا و لە عێراق دا)، هێچی لێ شین نەبۆوە.

Mediation

نێوبژیوانی

شێوەی چارەسەریی ئاشتیانەی کێشەیەکی نێودەوڵەتیی بە هۆی لایەنێکی سێهەمە کە بە تەئییدی لایەنەکانی کێشەکە، بە شێوەیەکی زیندوو و چالاک لە پرۆسەی وتووێژەکاندا بەشداری دەکا و سەبارەت بە مەرجەکانی چارەسەری کێشەکە، پێشنیار ئاراستە دەکا و بەگشتی هەوڵ دەدا کە کێشەی لایەنەکان چارەسەر بکا و دڵیان بداتەوە. نێوبژیوانی لەگەڵ" کەیخوایەتی"دا جیاوازی هەیە نێوبژیوانی نەک تەنیا دەبێتە هۆی پێوەندی لە نێوان لایەنەکاندا، بەڵکوو بە ئاراستەکردنی پێشنیاری راستەقینە ، چ لە کۆبوونەوە هاوبەشەکاندا و چ لە کۆبوونەو جیاجیاکاندا، راستەوخۆ هاوکاریان دەکا. لایەنەکان لە رووی یاساییەوە ناچار نین کە بڕیارەکانی نێوبژیوان جێبەجێ بکەن. نێوبژیوانی وەکوو کەیخوایەتی کردن نابێ بە هەوڵێکی نادۆستانە یان بە دەستێوردان لە کاروباری وڵاتێکی دیکە دابنرێ. نێوبژیوانی یاسایەکە کە لە کۆنفانسیۆنەکانی لاهە سەبارەت بە چارەسەری ئاشتیانەی کێشە نێودەوڵەتیەکان لە ساڵەکانی ١٨٩٩ و ١٩٠٧دا هاتە گۆڕێ. نێوبژیوانی دەکرێ وڵاتێکی سێهەم، کۆمەڵێک لە وڵاتان، ئۆرگان یان رێکخراوێکی نێودەوڵەتی یان تەنانەت کەسێک بێ.

پەنابردنە بەر نێوبژیوانی وەکوو چارەسەرێکی ئاشتیانەی کێشە نێودەوڵەتیەکان، کۆنفانسیۆنەکانی لاهە لە ساڵەکانی ١٨٩٩ و ١٩٠٧ دارێژرا و یاساکانی نێوبژیوانی کۆمەڵێک رێککەوتننامەی دیکەشی بەدواوە بووە، وەکوو: رێککەوتننامەی وڵاتانی ئەمەریکا سەبارەت بە کەیخوایەتی و نێوبژیوانی (١٩٣٦) و جاڕنامەی رێکخراوی وڵاتانی ئەمەریکی (رێککەوتننامەی بوگۆتا ١٩٤٨). پێڕەوپرۆگرامی نەتەوەیەکگرتووەکان، راشکاوانە ئاماژە بەنێوبژیوانی دەکا و وەکوو چارەسەرێکی ئاشتیانەی ئەوکێشانە سەیری نێوبژیوانی دەکا کە رەنگە تەنیا ئاشتی و ئاسایش نێودەوڵەتیی بخەنە مەترسیەوە. لە هێندێک حاڵەتدا نێوبژیوانی کۆتایی بەکێشەیەکی نێودەوڵەتیی هێناوە. لەم ساڵانەی دواییدا نێوبژیوانی تاشکەند لە کێشەی هیندوستان و پاکستاندا (١٩٦٦) و نێوبژیوانی کەمپ دەیڤید بۆ کۆتایی هێنان بە شەڕی نێوان میسر و ئیسرائیل (١٩٧٩) لەو حاڵاتە سەرکەوتووانەی نێوبژیوانی لەلایەن وڵاتێکەوە بوون.

بەڵام نێوبژیوانیش وەکوو کەیخوایەتی لە ژێر سەرنج و چاوەدێری رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان یان رێکخراوە بان ــ ناوچەییەکاندا بەرێوە چووە. کاریگەریی نێوبژیوانی

تارادەیەک نادیارە: ئەگەرچی لە هێندێک حاڵەتدا کێشەکەی چارەسەر کردووە، بەڵام لە هێندێک حاڵەتی دیکەدا ناسەرکەوتوو بووە. ئەم شکستانە هێندێک حاڵەتی هەستیاری وەکوو نێوبژیوانی رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان لە شەڕی ڤێتنامدا دەگرێتەوە. راستە کە نێوبژیوانی بە دانی دەسەڵاتی ئاراستە کردنی پێشنیار؛ لە کەیخوایەتیکی رووت و تەنیا لە سەرەوەترە، بەڵام ئێستاش لە کێشە نێودەوڵەتیەکاندا، هەروەکوو دەستێوەردانی لایەنی سێهەم چاوی لێدە کرێ.

ناوچەی بێ چەک و چۆڵی ناوەکی

Nuclear –Weapens –Free Zone (NWFZ)

بەو کۆمەڵە هەوڵە سیاسییانەدەگوترێ کەوڵاتانی دراوسێ بەمەبەستی پێکهێنانی ناوچەیەکی جوگرافی بێ چەک و چۆڵی ناوەکی دەیدەن. مەبەست لە پێکهێنانی ئەم ناوچانە پێشگرتن لە پێشبڕکێی چەک و چۆڵ لە نێوان وڵاتان و دامەزراندنی سەقامگرتوویی لەو وڵاتانە دایە. یەکیەتیی سۆڤیەت بە پێچەوانەی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و زلهێزەکانی دیکەی رۆژئاوا، بەردەوام پشتیوانی لە پێکهێنانی ئەم ناوچانە دەکرد. بۆ پێکهێنانی ئەم ناوچانە دەبێ رەچاوی ئەم خاڵانە بکەین:

١ــ بەڵێنی ئەو دەوڵەتانەی کە خاوەنی چەک وچۆڵی ناوەکین سەبارەت بە دانەمەزراندن و تاقی نەکردنەوەی چەک و چۆڵە ناوەکیەکان یان فەوتاندنی ئەم چەک و چۆڵانە و، هەروەها رێگا بەو وڵاتانی دیکە نەدەن کە (ئەلبەت ئەو وڵاتانە بەمە ناچار نەکراون) کە ئەم چەک و چۆڵانە لە ناو خاکی ئەواندا، دامەزرێنن.

٢ــ "مسۆگەرکردنی ئاسایشی سەربەخۆ " لەلایەن هەرکام لە دەسەڵاتە ناوەکیەکانەوە سەبارەت بە کەڵک وەرنەگرتن لە چەک و چۆڵە ناوەکیەکان لەم ناوچانەدا لە هەر بارودۆخێک دا.

٣ــ سەپاندنی "چوارچێوە دەرەکی"ە جیاوازەکان لەلایەن دەسەڵاتە گەورەکانەوە کە ئەم وڵاتانە نابنە ئامانجی موشەکە ئەتۆمیەکانی ئەوان.

٤ــ پێکهێنانی بواری پێویست بۆ کونترۆڵکردنی ئەو مەرجانە.

لە پێناو وەدیهاتنی ئەم ئامانجانە لە ئەورووپای ناوەڕاستدا، چەندین گەلاڵە هاتوونە ئاراوە: گەلاڵەکانی ئەڵمانیا، گەلاڵەی کۆمۆلگا، پێشنیاری کۆمیسیۆنی پاڵمە، گەلاڵەی یارۆزلێسکی.

ناوچەی ئازادی بازرگانیی دەرەوەی ئاتلانتیک (تەفتا)
Trans-Atlantic Free Trade Area (TAFTA)

بە دوای ئەو هەوڵە بەربلاوانەی کە بۆ پێکهێنانی یەکیەتیەکی ئابووریی لە ئەورووپادا هاتنە ئاراوە، لە ڕۆژی ٣٠ی کانوونی یەکەمی ١٩٩٥، بە مۆرکردنی ڕێککەوتننامەیەک لە لایەن بێل کلینتۆن، سەرۆک کۆماری ئەمەریکا، فیلیپ گۆنزالێس، سەرۆک وەزیری ئیسپانیا و سەرۆکی ئەوکاتی یەکیەتیی ئەورووپا و ژاک سانتێ، سەرۆکی کۆمیسیۆنی ئەورووپا، لە کۆشکی سەرۆک وەزیری ئیسپانیادا بڕیاردار کە ناوچەی ئازادی دەرەوەی ئاتلانتیک پێک بێ. ئەم ڕێککەوتننامەیە بە ١٢٠ گەلاڵەی بەڕێوەبەری و لە چوارچێوەی ٤٠ ئامانجی سەرەکیدا تێدە کۆشێ: ئەم ئامانجانە بریتین لە :

١ــ بەرە و پێش بردنی ئاشتی و پەرەپێدانی دیموکراسی لە پانتایی جیهان دا

٢ــ بە هێزکردنی هاوکاریی بۆ بەرنگاری کردنەوە لەگەڵ تاوانە ڕێکخراوەکانی وەکوو قاچاغی ماددە سڕکەرەکان و تیرۆریزم.

٣ــ یارمەتیدانی پەرەپێدانی بازرگانی جیهانیی و هاوکاریی ئابووری.

٤ــ بە هێزکردنی هاوکاری لە نێوان کۆمەڵگا مەدنیەکاندا لە بوارەکانی زانست، پەروەردەو کولتووردا.

هەروەها لە سەر سووربوونی ئەندامانی ئەم ڕێککەوتننامە لە بوارەکانی پێکهێنانی بازارێکی گەورەی نێوان ئاتلانتیک بە مەبەستی پەرەپێدانی بازرگانی، سەرمایەگوزاری و دابینکردنی کار پێداگری کراوە.

هـ

Little Entente — هاوپەیمانەتی بچووک

بەو یەکیەتیە سیاسی، ئابووری و سەربازییانە دەگوترێ کە لە ساڵەکانی ١٩٢٠ هەتا ١٩٢١ لە نێوان یۆگۆسلاڤیا، چیکسلۆڤاکیا و رۆمانیا گریدارن و فەرەنساش پشتیوانی لێ دەکردن.

هاوپەیمانەتی بچووک لە دەیەی ١٩٣٠دا بەرەو لاوازی چوو و، پاشان بە لکانی چیکسلۆڤاکیا بە ئەڵمانیای نازییەوە (١٩٣٨)، بە تەواوەتی لە بەریەک هەڵوەشایەوە.

Tripl Entente — هاوپەیمانەتی سێ کوچکە

رێککەوتنێکی دیپلۆماتیک (سیاسی)ی نارەسمی بوو کە لە نێوان بەریتانیا، فەرەنسا و رووسیادا لە دژی یەکیەتیی سێ کوچکەی پێکهاتوو لە ئەڵمانیا، نەمسا، هەنگاریا و ئیتاڵیا(١٨٨٢)، پێکهات. ئەم " رهاوپەیمانەتیە"ە لە ساڵی ١٩٠٧ هەتا ١٩١٧ بەردەوام بوو. لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی، ناوی ئەو هاوپەیمانەتیە گۆڕا بۆ " یەکیەتیی *سەربازی*".

هاوپەیمانی

بەرێککەوتنی کاتیی حیزبەکان و گرووپە سیاسییەکان بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی هەڵبژاردنەکان و پەرلەمان دەگوترێ. لەو سیستەمە پەرلەمانیە فرە حیزبیانەدا کە هیچکام لە حیزبەکان بە تەنیا دەنگی پێویست بۆ بەدەستەوەگرتنی دەسەڵات بەدەست ناهێنن، دوو یان چەند

حیزبێک بۆ گەیشتن بەو مەبەستە، هاوپەیمانەتیەک پێکدێنن. هاوپەیمانەتیی پەرلەمانی زیاتر بۆ هێشتنەوە یان هێنانە سەرکاری حکومەتێکی تایبەتی پێکدێ و، لەم بارەوە حیزبی گەورەتر لەگەڵ یەک یان چەند حیزبێکی بچووکتردا، هاوپەیمانەتی پێک دێنێ و، ئەو حیزبانە بەرادەی دەسەڵات و قەبارەیان، لە حکومەتدا بەشداری دەکەن. رەنگە هاوپەیمانەتیی، لایەنی "نێگەتیف"یشی هەبێ، واتە بەمەبەستی روخاندنی حکومەتێک پێک بێ.

هەواڵگری Intelligence

کۆمەڵێک باتەتی نهێنیە کە دەوڵەتێک لەسەر رادەی توانایی، ئامانج و مەبەستەکانی دەوڵەتەکانی دیکە کۆیان دەکاتەوە. کۆکردنەوەی زانیاری نهێنی سەربازی یان ستراتیژی لە پێوەندی لەگەڵ هێزە زەمینی، ئاسمانی و دەریاوانیەکان، چەل وچۆڵە نوێکان، ورەی هێزە چەکدارەکان و ئامانجە ستراتیژی و تەکتیکیەکان، رێککەوتننامە و یەکیەتیە نهێنیەکان و ورەی تاکەکەسان لە نموونەی ئەو کۆمەڵە زانیارییانەن کە دەوڵەتەکان بە دوایانەوەن. یەکە دژە هەواڵگرییەکانیش لەگەڵ هەواڵگرە بێگانەکان و دەست و پێوەندە نێوخۆییەکان بۆ پێشگیریکردن لە دزەکردنی زانیاری نهێنی سەربازی و ناسەربازی و ناردنیان بۆ دەرەوە و گەیاندنی بە دەزگا سیخوڕییەکانی بێگانە هەوڵ دەدەن. لەم سەردەمەدا بەدەستهێنانی زانیاریی نهێنی لەسەر دەوڵەتە دۆست و هاوپەیمانەکان، بەقەد وڵاتە دوژمنەکان بەبایەخ و گرنگە.

هەوڵی فەڕەنسا(١٨٩٨) Action Francaise

ئەم زاراوەیە بە بزووتنەوەیەکی دەستەراستیی توندڕوی فەڕەنسا دەگوترێ کە لە ساڵی ١٨٩٨ دا لە لایەن شارڵ مۆرا دامەزرا. ئەو بزووتنەوە بیروبۆچوونێکی ناسیۆنالیستی و دژە سامی هەبوو و لایەنگری لە رژێمی پاشایەتی دەکرد. ئەو بزووتنەوەی ئەگەرچی بە رەسمی لە لایان کلیسای کاتۆلیکی ڕۆمەوە پشتیوانی لێدەکرا، بەڵام سیاسەتەکانی دوایی ئەو بزووتنەوە بوو بە هۆی ئەوەی لە ساڵی ١٩٢٦دا، پاپ گەرمارۆی بخاتە سەرو، پشتی تێ بکا. ئەم بزووتنەوەیە بە درێژایی شەڕی دووهەمی جیهانی بە شێوەیەکی زۆر چالاک پشتیوانی لە رژێمی بەکرێگیراوی ڤیشی

دەکردو، ئەم کارەش بووە بە هۆی هەڵوەشانەوەی ئەو بزووتنەوە لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانیدا.

هەوڵ وکردەوەی تۆڵە ئەستێنانە Reprisals

بە کردەوەیەکی توندوتیژانە بە مەبەستی تۆڵەکردنەوە لە وڵاتێکی دیکە دەگوترێ، بۆ ئەوەی ئەو وڵاتە ناچار بکا کە قەرەبووی ئەو زیانانە بکاتەوە کە لەو دەوڵەتە کەوتووە یان ئەو بەڵێنەی کە بەو دەوڵەتەی داوە، جێبەجێ بکا. کردەوەی تۆڵەستێنانە لە شەڕ کەمترە. کردەوەی تۆڵەئەستێنانە لەگەڵ کردەوەی بەرامبەرانەدا جیاوازەو، لە بوارەوە کە کردەی بەرامبەرانە قەرەبوو کردنەوەی زیانەکان لە ڕێگای یاسایەوەیە، کەچی کردەوەی تۆڵەئەستێنانە کردەوەیەکی نایاسایە.دەبێ لە نێوان کردەوەی تۆڵەئەستێنانە وەک کردەویەکی کەمتر لە شەڕ و کردەوەی تۆڵەئەستێنانە لە کاتی شەڕدا بەمەبەستی ناچار کردنی لایەنی بەرامبەر بە ڕەچاوکردنی یاساکانی شەڕ، جیاوازی دابنرێ. کردەوەی تۆڵەئەستێنانە دەکرێ بە شێوەی کردەویەکی ناسەربازییانە، یان بە شێوەیەی کردەویەکی سەربازییانە لەدژی وڵاتە جۆراوجۆرەکان بەرێوە بچێ. لە حاڵێکدا کە بەپێی یاسا نێودەوڵەتیە کۆنەکان، هەردوو شکڵ و شێوازی کردەی تۆڵە ئەستێنانە، لە هێندێک هەلومەرجدا یاسایی بوو، بەڵام کردەوەی تۆڵە ئەستێنانەی سەربازییانە بەپێی یاسا نێودەوڵەتیە هاوچەرخەکان، بە پێشێلکردنی بنەمای قەدەغەبوونی کەڵک وەرگرتن لە زۆر و هێزی نایاسایی، کە لە جاڕنامەی نەتەوەیەکگرتووەکاندا گونجێنراوە، دەژمێردرێ. ڕاگەیەنراوی ساڵی ١٩٧٠ سەبارەت بە پرەنسیپەکانی یاسا نێودەوڵەتیەکان لەبارەی پێوەندییە دۆستانەکان و هاوکاریی نێوان دەوڵەتەکان بەپێی جاڕنامەی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان، کەڵک وەرگرتن لە کردەوەی تۆڵەئەستێنانەی سەربازی بە ئاشکرا قەدەغە کردووە. ئێستاش ڕێگا بە کردەوەی تۆڵەئەستێنانەوە بەبێ کەڵک وەرگرتن لە هێزی سەربازی دراوەو، دەتوانی شێوازی جۆراوجۆر بە خۆیەوە بگرێ. (بۆوێنە جێبەجێ نەکردنی بەڵێنەکانی ڕێککەوتننامە، دەستبەسەرداگرتنی سەرمایەی وڵاتی لادەر یان دەستبەسەرکردنی هاوڵاتیانی ئەو وڵاتە). لە ڕابردوودا، لە کردەوەی تری وەک دەسبەسەرداگرتنی پاپۆڕەکانی وڵاتی لادەر لە ئاوەکانی ئەو وڵاتەی کەزیانی پێگەیشتووە، کەڵک وەردگیرا. دەستبەسەرداگرتنی پاپۆڕەکانی وڵاتی لادەر یان سامانەکانی لە دەریایی ئازاد داو، گەمارۆدانی دەریایی ئاشتیخوازانەش لە وێنەی ئەو کردەوە تۆڵە ئەستێنانەوە بوون کە لە ڕابردوودا کەڵکیان لێ

وەردەگیرا. هەروەها، لە رەوتێک کە بە " تۆڵەئەستێنانەوە تایبەتی" ناودەبرا، کەڵک وەردەگیرا. بەپێی تۆڵەئەستێنانەی تایبەتی، ولاتێک مۆڵەتی بە کەسێک دەدا تاکوو لە رێگای کردەوەی تۆڵەئەستێنانەوە لە دژی ولاتی لادەر یان هاوولاتیانی ئەو ولاتە، زیانەکە قەرەبوو بکاتەوە. ئەو شێوازە هەتا کۆتایی سەدەی هەژدەهەم باو بوو. بەر لەوی کە جارنامەی رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان کەڵک وەرگرتن لە هێز قەدەغەبکا، کۆنڤانسیۆنی ژمارەی دووی لاهە(کۆنڤانسیۆنی پۆرتێر) تەنیا بەڵگەیەک بوو کە کەڵک وەرگرتن لە کردەوەی تۆڵەئەستێنانەی سەربازی بۆ وەرگرتنەوەی قەرزەکان قەدەغە دەکرد، مەگەر ئەوی کە ولاتی قەرزدار دادوەرییەکەی رەد دەکردەوە یان ملکەچی بریار دادوەر نەدەبوو. کردەوەی تۆڵەئەستێنانەی یاسایی پێویستی بەو سێ مەرجە هەیە:

١ــ دەبێ کردەویەکی نایاسایی لە لایەن ولاتی لادەرەوە رووی دا بێ.

٢ــ دەبێ داواکاریی قەربووکردنەوەکە بێ وەلام مابێتەوە.

٣ــ کردەوەی تۆڵەئەستێنانەوە دەبێ بە شێوەیەکی لۆژیکی لەگەڵ زیانەکەدا، بگونجێ.

Electoral System — *هەڵبژاردنەکان*

سیستەمی هەڵبژاردنەکان بریتیە لە شێوازێک کە لەولاتێک بەپێی یاسا و رێوشوێنی تایبەت بە هەڵبژاردنەکان بۆ هەڵبژاردنی ئەو ئۆرگانانەی ولات کە دەبێ بە دەنگدان دیاری بکرین و، هەروەها بۆ دیاریکردن و راگەیاندنی ئەنجامەکانی دەنگدانەکان دیاری کراوە.

By- Election — *هەڵبژاردنە تەکمیلیەکان*

ئەم زاراوەیە بەو هەڵبژاردنە دەگوترێ کە دوای وازهێنان یان مردنی یەک یان چەند کەس لە نوێنەرانی پەرلەمان و بۆ پرکردنەوەی کورسیی بەتاڵی پەرلەمان لە ماوەی خولی ئاسایی پەرلەماندا بەرێوە دەچێ.

Discrimination — هەڵاواردن /جیاوازی دانان

بەگشتی، هەڵاواردن بەدانانی ئەو بەربەستانە دەگوترێ کە لە رێگای یاسا، داب و نەریت یان گرێبەستێکی نارەسمی لە دژ یان لەبەردەم گرووپێکی تایبەتی یان گرووپێکی ئایینی یان رەگەزی دادەنرێن.

Aggression

هێرشکردن

هەر کاتێک وڵاتێک بە کەڵک وەرگرتن لە هێزە چەکدارەکانی خۆی هەڵبوکێتە سەر وڵاتێکی تر و سەروەریی و یەکپارچەیی و سەربەخۆیی سیاسی ئەو وڵاتە پێشێل بکا، یان بەهەر شێوەیەکی کە لەگەڵ پێرەوپرۆگرامی نەتەوە یەکگرتووەکاندا نەگونجێ (ماددەی یەکی بڕیارنامەی پێناسەی هێرش کردنی کۆمەڵەی گشتیی نەتەوەیەکگرتووەکان)، بە هێرشکردن دادەنرێ. لەم پێناسەدا، وشەی وڵات، الف) بەبێ سەرنجدان بەوەی ئەو وڵاتە لە لایەن رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان دان پێدا نرابێ، یان ئەوەی ئەو وڵاتە ئەندامی رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکانە یان نا، کەڵکی لێ وەرگیراوە. ب) ئەگەر پێویست بکا بە واتای "کۆمەڵێک لە وڵاتان"ە.

Indirect Aggression

هێرشکردنی ناڕاستەوخۆ

کردەوەیەکی دوژمنکارانەیە کە وڵاتی هێرشبەر بە بێ ئەوەی کە خۆی بە شێوەیەکی راستەوخۆ لە شەڕەکەوە بگلێ، لە رێگای :

١ــ پێکهاتنی هێزە میلیشیا یان تاقمە چەکدارەکان (بۆ وێنە بەکرێگیراوان) هێرش بۆ نێو وڵاتێکی تر رێک دەخا، یان لایەنی تر هان دەدا کە هێرش بکەن.

٢ــ جموجۆڵە تێکدەر، تیرۆریستی یان چەکدارییەکان لە پێناوی رووخاندنی رژێمی وڵاتێکی تر رێک دەخا، یان هاوکاری و دابینیان دەکا، یان هانیان دەداو پاڵپشتیان دەکا، یان دەست لە کێشەی نێوخۆیی وڵاتێکی تر وەردەدا. بەپێی بۆچوونی کۆمەڵەی گشتیی رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان، جۆری یەکەمی ئەم جموجۆڵانە، بە کەڵکی نایاسایی لە هێزی چەکداری و هێرش کردن دادەنرێن و، بەبێ ئەوەی کە باس لە "هێرش کردنی ناڕاستەو خۆ" بکا، بەپێی پێناسەی پەسندکراوی کۆمەڵەی گشتی لە ساڵی ١٩٧٤، بە کردەوەی هێرشکارانە دادەنرێ.

جموجۆڵی لە جۆری دووهەم، بەگشتی بە بنەمای قەدەغەبوونی دەست تێوەردان لە کاروباری نێوخۆیی وڵاتێکدا بەستراوەتەوە، بەڵام بە ئاماژەکردن بە هێرشکردنی ناڕاستەوخۆ"، (واتایەک کە بەڕای هێندێک لە وڵاتان و یاساناسان دەبێ کردەوەی لە جۆری پروپاگەندەو هێرشی دوژمنکارانە یان ئایدۆلۆژیانەش لەخۆ بگرێ)، پێناسە کراوە. ئەوەکە ئایا دەکرێ پاڵەپەستۆی ئابووری بۆ بێ بەش کردنی وڵاتێک لە توانایی ئابووری یان لە مەترسی خستنی بنەمای ئابووریی ئەم وڵاتە لە

چوارچێوەی ئەو پێناسەی هێرشکردندا بگونجێندرێ یان نا، باسێکی زۆر هەڵدەگرێ و، بەوە بەستراوەتەوە کە قەدەغە بوونی هێز لە جاڕنامەی نەتەوەیەکگرتووەکاندا تەنیا وەک هێزی چەکدارانە لێک بدرێتەوە، یان بەگشتی دەبێ شێوەکانی تری وەک فشار، بۆوێنە فشاری ئابووریش لەخۆ بگرێ.

هێڵی ئۆدیرنیسە Oder – Neisse Line

لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانی بۆ دیاریکردنی سنووری نێوان ئەڵمانیای ڕۆژهەڵات و پۆڵەندا کەڵک لە رووباری ئۆدیر کە دەڕژێتە نێو دەریای باڵتیک و، لقەکەی واتە نیسە کە لە چیکسلۆڤاکیا سەرچاوە دەگرێ، وەرگیرا بوو. ئەم سنوورە لە ڕێککەوتننامەی پۆتسدام (یەکەمی مانگی ئابی ١٩٤٥) دا لە لایەن ئەمەریکاو بەریتانیاو سۆڤیەتیشەوە پەسند کرا. ئەو ناوچە ئەڵمانیانەی کە لە ڕۆژهەڵاتی هێڵەکە دابوون بە شێوەیەکی کاتی کەوتنە ژێر دەسەڵاتی پۆڵەنداو، لە ژێر کۆنترۆڵ و بەڕێوەبەریی ئەنجوومەنی کۆنترۆڵی هاوپەیمانان لە بەرلیندا هاتە دەر. ئەو ناوچانە نزیک بە یەک لە پێنجی ئەڵمانیایان لە ساڵی ١٩٣٨دا پێکدێناو، هەروەها نزیک بەیەک لە چواری ناوچە بە پیتەکان و لە نێوان یەک لە شەش هەتا یەک لە حەوتی حەشیمەتی ئەڵمانیای لەخۆ دەگرت. باشترین ناوچەکانی چاندنی پەتاتە، گەنم و..... هتد کە لە سەردەمێکدا ئەڵمانیای ڕۆژئاوا لەبواری پەتاتەوە پشتی بەم ناوچە دەبەست، لەم بەشەدا هەڵەوتبوو. ئەگەرچی زلهێزەکان بڕیاری کۆتاییان سەبارەت بە سنوورەکانی ڕۆژئاوای پۆڵەنداوە بۆ دواتر هێشتبۆوە، بەڵام وڵاتی پۆڵەندا هێڵی ئۆدیرنیسەی بە سنووری ڕۆژئاوای وڵات لەقەڵەم داو، ژمارەیەکی زۆر لە ئەڵمانیەکانی کە نزیک بەیەک لە چواری دانیشتوانەکەی ئەڵمانی بوون، وەدەرنا. لە شەشی تەمموزی ١٩٥٠دا ڕێککەوتننامەیەک لە نێوان کۆماری دیمۆکراتیکی ئەڵمانیا و پۆڵەندا مۆرکرا کە هێڵی ئۆدیرنیسەی بە سنووری ڕۆژئاوای پۆڵەندا دادەنا. کۆماری فیدراڵی ئەڵمانیا، بەریتانیا و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ئەم ڕێککەوتننامەیان ڕەت کردەوە. لە شەشی تەمووزی ١٩٥٥دا ئەڵمانیای ڕۆژهەڵات و دەوڵەتی پۆڵەندا ڕایانگەیاند کە هێڵی ئۆدیرنیسە سنووری کۆتایی و هەمیشەیی ئەو دوو وڵاتەیە. بەریتانیا و ویلایەتە یەکگرتووەکان پێیان لەسەر ئەوەدا دەگرتەوە کە بەپێی ڕێککەوتننامەی پۆتسدام، دیاریکردنی سنووری نوێی ئەو وڵاتە بە بەڕێوەچوونی هەڵبژاردنێکی ئازاد لە پۆڵەندا بەستراوەتەوە. ڕێککەوتننامەی کۆتایی کاتێک ڕەوایە کە لەگەڵ حکومەتی ئەڵمانیا بە شێوەی

یەکپارچە (حکومەتی یەکگرتووی هەموو ئەڵمان)دا ببەستریّ. دوای ساڵی ١٩٦٧، کۆماری فیدراڵی ئەڵمانیا، هەوڵێکی نوێی بۆ باشترکردنی پێوەندییەکانی لەگەڵ وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژهەڵاتدا دەست پێکردو، لەم پێناوەشدا هێڵی ئۆدێرنیسەی وەک سنووری پۆڵەندا پەسند کرد.

Maginot Line

هێڵی ماژینۆ

بە کۆمەڵە بنکەو دامەزراوەی سەربازی دەگوتریّ کە لە لانگۆی (لەنزیک لۆکزامبۆرگ) هەتا سنووری سویسرا لە ڕۆژهەڵاتی فەرەنسا، دامەزرا، ئەم دامەزراوانە لە نێوان ساڵەکانی ١٩٢٩ هەتا ١٩٣٤ دامەزران، ناوی ئاندیریّ ماژینۆ (١٨٧٧-١٩٣٢)، وەزیری شەڕی ئەوکاتی دەوڵەتی فەرەنسا لەسەر دانرا. بە هۆی دژایەتیکردنی دەوڵەتی بەلژیکا، ئەو دامەزراوانە نەگەیشتوونەتە سنوورەکانی ئەو وڵاتە. بۆیە دەوڵەتی فەرەنسا لە کاتی قەیرانەکان بە ئەرکی خۆی نەدەزانی بەرگری لەو وڵاتە بکات.

لە مانگی مایسی ١٩٤٠دا شەڕی بروسک ئاسای ئەڵمانیا لە دژی بەلژیکا، لێکدانەوەو هەڵسەنگاندنی ئەفسەرانی فەرەنسای تێک و پێکداو، بە چوونە نێو خاکی بەلژیکا توانیان بە ئاسانی بەدەوری هێڵی ماژینۆدا بسوورێنەوە. گرنگتر لەمەش، فەرەنسا لە ٢٢ی حوزەیرانی ١٩٤٠دا بە کردەوە لە بەرامبەر دەوڵەتی ئەڵمانیای نازیدا خۆی بەدەستەوەدا.

Mc. Mahon Line

هێڵی مەک ماهۆن

سنووری نێوان هیندوستان و چین کە لە ساڵی ١٩١٤دا بە ڕێککەوتنی چین، تەبەت وبەریتانیا دیاری کرا. مەک ماهۆن ئەو کەسە بوو کە سەرۆکایەتی دەستەی نوێنەرایەتیی بەریتانیای لە ڕێککەوتننامەکانی سەبارەت بە دیاریکردنی ئەو سنوورانەی لەئەستۆدا بوو. هێڵی مەک ماهۆن و ڕێککەوتننامەکەی، دواتر لەلایەن وڵاتی چینەوە کە دەیگووت سی هەزار کیلۆمەتری دووجای لە خاکەکەی کەوتۆتە باکووری ڕۆژهەڵاتی ئەم هێڵەوە، ڕەت کرایەوە. سنووری نێوان دوو وڵاتی بێرمە وچین درێژەی هێڵی "مەک ماهۆن"ە و، چین لە ساڵی ١٩٦٠دا دانی پێدا ناوە.

هۆکاری شەڕ Cause Belli

بریتین لەو هۆکارانەی کە دەوڵەتێک ئاماژەیان پێدەکا کە بۆچی لە دژی دەوڵەتێکی دیکە شەڕی ڕاگەیاندووە یان لە شەڕدا بەشداری کردووە.

هێزی پشتیوان Protecting Power

هێزی پشتیوان بە وڵاتێکی بێلایەن دەگوترێ کە لە شەڕدا بەشدار نیە، بەڵام لە لایەن، لایەنێکی شەڕەکەوە دیاری دەکرێ و لایەنی بەرامبەریش لەسەری کۆکە. ئەم وڵاتە بێلایەنە ئەرکی دیاریکردنی ڕەچاوکردن یان ڕەچاونەکردنی ڕێوشوێنەکانی کۆنڤانسیۆنەکانی ساڵی ١٩٤٩ ی ژنێف، پرۆتۆ کۆلەکانی ژمارەیەک و ژمارە دووی ساڵی ١٩٧٧ و یاسا نێودەوڵەتیەکانی دیکەش لە ئەستۆ دەگرێ. ڕێکخراوێکی بێلایەنیش وەکوو کومیتەی نێودەوڵەتی مانگی سوور، دەتوانێ ئەم ئەرکە لە ئەستۆ بگرێ.

هێزی ڕەش Black power

بە بزوتنەوەیەکی ڕەش پێستەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لەدەیەی ١٩٦٠ دەگوترێ کە بەمەبەستی نارەزایەتی دەربڕینی خەڵکی ڕەش پێست، سەبارەت بە جیاوازیدانان لە کۆمەڵگای سپی پێستدا هاتە ئاراوە. ئەم بزووتنەوە لە سەر یەکسانی مافی ڕەش پێستەکان و سپی پێستەکان پێداگری دەکردو لە لە کوتاییەکانی دەیەی ٦٠ دا هەوڵەکانی خۆی بەرفراوانتر کرد. کۆمەڵگای سپی پێست بە هۆی ترس لە ڕوودانی گرژی و ئاڵۆزی ڕەگەزی، تارادەیەکی زۆر داواکارییەکانی ڕەش پێستەکانی جێبەجێ کرد.

هەژموونی Hegemony

لە زاراوەی یۆنانی hegemonia بە واتای ڕێبەرایەتیکردن و زێدەخوازی وەرگیراوە. هەژموونی زاراوەیەکە کە بۆ زۆرترکردنی نفووز یان کۆنترۆڵی توندوتۆڵی دەزگایەکی ڕێبەری یان دەوڵەتێک بەسەر دەوڵەتێکی دیکەدا و یان بەسەر ناوچەیەکی دیکەدا کەڵکی لێ وەرگیراوە. ئەم سیاسەتە دەبێتە هۆی پێکهێنانی ناوچەی ژێر دەسەڵات و دامەزراندنی پێوەندیی نایەکسان لە نێوان وڵاتی سەرەکی و ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتدا. هەژموونی هێندێک جار لە لایەن ڕۆژئاواییەکانەوە بۆ

ئاماژەکردن بە سیاسەتە زێدەخوازانەکانی یەکیەتیی سۆڤیەت و وڵاتانی دیکە (لە بەرامبەردا زاراوەی ئەمپریالیزم بۆ ئاماژەکردن بە سیاسەتەکانی ڕۆژئاوا لە لایەن یەکیەتیی سۆڤیەتەوە) کەڵکی لێ وەردەگیردرا.

زاڵبوونی چینێک تەنیا بە پەنابردنە بەر زۆر و هێز مسۆگەر نابێ. هەر چینێک دەبێ لە سەرەتای بەدەستەوەگرتنی دەسەڵاتدا، لەو ڕەوشە تایبەتی و قەیرانە بەردەوامانەدا کە کومەڵگا گیرۆدەی خۆیان دەکەن، لێهاتوویی خۆی بۆ ڕێبەرایەتیکردن نیشان بدا و ببێتە جەمسەرێک کەرای گشتی خەڵک بۆ لای خۆی ڕاکێشێ و بەقەناعەتیان بگەیەنێ کە بە پێچەوانەی دەسەڵاتدارانی ڕابردوو و ئیستاکە، دەتوانێ ڕێبەرایەتیی کۆمەڵگا بگرێتە ئەستوو ـ نەتەنیا ئەوەی هەر حکومەت بکا و بەسەر کۆمەڵگادا زاڵ بێ، بەڵکوو دەبێ لە هەموو بوارە کۆمەڵایەتیەکاندا، لە زمانەوە بگرە هەتا کولتووری نەتەوەیی (نیشتمانی) وەڵامی پێداویستی و داواکارییەکانی کۆمەڵگا بداتەوە.

ئەم چەمکە گرنگە، بەلای تیۆری دارێژی بەناوبانگی ئیتالی "ئانتۆنیۆ گرامێشی"، بەرێبەرایتی چینایەتی بە ناوبانگە. ئەم چەمکە کە پرۆسەی ڕاستەقینەی وەدەستهێنان و پاراستنی دەسەڵاتی سیاسی شی دەکاتەوە، لەم سێ قۆناغە دا کورت دەکرێتەوە:

١ـ سەرهەڵدانی هێزە کۆمەڵایەتیە هاوچەرخەکان (بە پێی ئاستی گەشەی هێزە بەرهەمهێنەکان) و سەرهەڵدانی بارودۆخی گۆڕانکاری لە کۆمەڵگادا.

٢ـ سەرهەڵدانی ئاڵوگۆڕی گرنگ لە عەقڵ و هەست و ئایدۆلۆژی تاکەکاندا. عەقڵی تاکە کەسەکان کە لە سەرەتادا بە شێوەی تاکە کەسیە (ڕکابەری لە نێوان تاکەکان دا)، بەرەبەرە دەگۆڕێ بۆ حاڵەتی ڕێکخراوەیی و گرووپی و پاشان دەگۆڕێ بۆ حاڵەتی چینایەتی و ئەمجارە مەسەلەی دەوڵەت دێنێتە گۆڕێ و لە قۆناغی بە سیاسی بوونی دیاردەکاندا (کێشەکانی کۆمەڵگا حاڵەتی سیاسی بە خۆوە دەگرن) دەوڵەت وەکوو ئامرازی دەسەڵاتی چینێکی تایبەتی ـ کە لە خزمەتی بەرژەوەندییەکانی کۆمەڵگادا نیە ـ دەردەکەوێ و بوار بۆ یەکیەتیی ئەم چینە کە زیاتر لە لایەنەکانی دیکە لە پێناو چارەسەرکردنی کێشەکانی خۆی و کۆمەڵگادا هەوڵ دەدا، لەگەڵ چینە ژێر دەسەڵاتەکانی تردا دەڕەخسێنێ.

٣ـ ئاشکرابوونی خەبات و بەرەنگاری سەربازی: ئەم قۆناغە، قۆناغێکی چارەنووس سازە.

ئەم پرۆسە لە زۆربەی شۆرشەکان و بەتایبەتی لە شۆڕشەکانی ئەورووپادا دەبینریّ (کە لە سەردەمی ڕێنیانسەوە دارێژراوە) و بوارە هزری و کومەلآیەتیەکانی دیکە بۆ وێنە لە بواری خەباتی کۆمەلآیەتی جوتیارەکان لە ئەلمانیا لە سەدەی دوازدەهەم بەملاوە، بە ناوی ئایینی پرۆستتان و دژایەتیکردن لەگەلّ دەسەلآتی پاپدا دەرکەوێ و وەکوو دەیان بزووتنەوەی ئاینی دیکە (بزووتنە یەکسانیخوازەکانی ڕۆژهەلآت) داوای گەڕانەوە بۆ مەسیحیەتی سەرەتایی و یەکسانی نێوان مرۆڤەکان دەکا، یان بۆتە هۆی بزووتنەوەی ڕۆشنگەری و عەقلآنی لە ناو فەیلەسووفەکانی وەکوو دیکارت، ڤۆلتێر، ڕۆسۆ، دیدرۆ،دالامبێر و لامتری کە هەموو ئەمانە بنەما هزری و فکرییەکانی شۆرشی بۆرژوایی لە ڕۆژئاوا دان. ئاشکرایە کەلەم پرۆسە کۆمەلآیەتیانەدا، ڕووناکبیرەکان، ڕۆلی سەرەکیی دەگێرن.

گرامێشی دەلّێ: " ڕووناکبیرەکان ڕۆلّی لاولاوەیەک دەگێڕن کە ژێرخانی کۆمەلّگا بەسەرخانی ئایدولۆژی کۆمەلّگاوە دەبەستنەوە".

جێگۆرکێی ڕووناکبیران لە چینێکەوە بۆ چینێکی تر لەو بابەتە گرنگانەیە کە لەم بوارەدا دێتە گۆرێ و زۆر جاران ڕووناکبیرەکان بەپێی سەرچاوەو هەلّوێستی چینایەتیی خۆیان دەچنە خزمەت ئەم یان ئەو چین. ڕوونیشە کە هەرچەندە چینی دەسەلآتدار یاسایی تر بێ و ڕەواییشی زۆرتر بێ، ڕووناکبیراەکان زیاتر بۆ لای دەچن و پێچەوانەی ئەم حالّەتەش دروستە. بەم پێیە چ لە قۆناغی پێش لە بەدەستەوە گرتنی دەسەلآت و چ لە قۆناغی دوای بەدەستەوە گرتنی دەسەلآتدا، لەلایەن یەک یان چەند چینێک، خەباتی ئایدۆلۆژی گرنگیەکی تایبەتی هەیە. ئەم گرنگیە بەتایبەت لە قۆناغە قەیراناوییە کاتیەکان یان قەیرانە ئۆرگانیکیەکاندا کە کێشەکانی کۆمەلّگا لە هەموو ڕەهەندەکانیانەوە بە شێوەیەکی لە ڕادەبەدەر دێنە ئاراوە و چینی دەسەلآتدار ڕاشکاوانە ناتوانن کۆمەلّگا بەرێوە ببەن و ڕووناکبیرانی ئەو چینە ناتوانن لەگەلّ ئایدۆلۆژی تازە بنیات و ڕووناکبیرەکانی لایەنگری ئەم ئایدۆلۆژییەدا بەرەنگاری بکەن، دوو هێندە دەبێتەوە.

Heaet Land

هارتلەند/ دڵی زەوی

ئەم زاراوەیە لە لایەن هارفۆرد مەکیندێر، زانای ئینگلیزی (١٩٤٧-١٨٦١) داهێنراوە. لەراستیدا تیۆرێک بوو لەبەرامبەر تیۆری زانای ئەمەریکی ئالفرێد ماهان (١٩١٤ - ١٨٤٠). ماهان پێیوابوو کە بۆ زاڵبوون بەسەر وڵاتێکدا، هەبوونی هێزی دەریایی وزاڵبوون بە سەردەریاکاندا پێویستە. مەکیندێر بە پێچەوانەوە پێیوابوو کە لە پێناو بەدەست هێنانی هێزی جیهانی، ئەو کەسانە دەبینەوە کەبەسەر وشکاییەکانی زەویدا زاڵن. مەکیندێر لە ساڵی ١٩٠٤دا، لە وتارێکدا تیۆرە بەناوبانگەکەی خۆی بە نێوی هارتلەند شیکردەوە.

ئەم تیۆرە نەک تەنیا لەو سەردەمەدا، بەڵکوو پاش چەندین ساڵیش سەرنج و بیروڕای جوگرافی زان و سیاسەتمەدارەکانی بە خۆیەوە خەریک کردبوو و لێکیان دەدایەوە و رەخنەیان لێدەگرت. لەم ساڵانەی دواییشدا هێندێک لە جوگرافی زانەکان، جارێکی تر تیۆری مەکیندێریان بە هێندێک گۆڕانکارییەوە هێناوەتە گۆڕ و هەوڵیان داوە تا رادەیەکی زۆر لەگەڵ بارودۆخی نوێی ئێستای جیهاندا بیگونجێنن. بیروڕاکانی مەکیندێر ناراستەوخۆ لەسەر سیاسەتی سەربازی ئەڵمانیاشدا کاریگەرییان هەبووە و هێندێک لە سیاسەتمەدارەکان، پێیانوایە ئەڵمانیا بە هۆی پێرەویکردن لە بیروبۆچوونەکانی مەکیندێر لە شەڕی ساڵی ١٩٤٠دا، سەرکەوت. پوختەیەک لە بیروڕاکانی مەکیندێر:

" کیشوەرەکانی ئەورووپا، ئاسیا، ئەفریقیا سەرجەم وشکاییەکی گەورە پێک دێنن کە بەشێکی زۆری ئەم وشکاییە بەئاو تەنراوە. لە ئەفریقیادا بیابانی گەورە بۆتە هۆی جیاکردنەوەی باکوور لەگەڵ باشووردا. دەتوانین بەو وشکاییە بڵێین "دورگەی جیهانی". پانتایی ئەم دورگە رێک بەقەد دوو لە سێی هەموو وەیشکاییەکانی جیهانە. لە حاڵێکدا کە هەموو وشکاییەکانی جیهان کە ئەمەریکای باشوورو باکوور، ئەفریقیای باشووری بیابان و ئوستڕالیا دەگرێتەوە، سەرجەم دەکاتە یەک لە سێی. ناو جەرگەو ناوەندی گەورەی دورگەی جیهانی کە مەکیندێر " ناوچەی تەوەریان Pivot Areaی پێ دەڵی، ناوچەیەکی پان و بەرینە کە لە باکوورەوە دەگاتە ئۆقیانووسی بەستەڵەکی باکوورو لە ڕۆژئاواوە دەگاتە چۆمی ڤۆلگا، لە باشوورەوە دەگاتە کێوەکانی هیمالایا و

لە ڕۆژهەڵاتیشەوە دەگاتە سیبریا. بەم پێیە ناوچەی تەوەر بریتیە لە بەشێکی زۆر لە ڕووسیا، بەشی ڕۆژئاوای چین، بەشێک لە مەغولستان و ئێران.

لەروانگەی مەکیندێرەوە گرنگی ناوچەی تەوەر لەوەدایە کە هێزی دەریایی هیچ وڵاتێک ناتوانێ، بیخاتە مەترسیەوە، چوونکە ئاراستەی چۆمەکانی ئەم ناوچە بەرەو دەریا ئازادەکان نیە، هیچ پاپۆرێک ناتوانێ بچێتە ئەم ناوچەوە. ناوچەی تەوەر بەردەوام لە ڕەوتی مێژوودا ڕەوشێکی جیاوازی هەبووە و ئەو خەڵکەی لەم ناوچەدا ژیاون هێز و دەسەڵاتی خۆیان بەسەر خەڵکی دیکەدا سەپاندووە. لە نێوان سەدەکانی پێنجەم و شازدەهەمدا ناوچەی تەوەر، شوێنی سەرهەڵدانی هۆزەکۆچەر و سوارچاکە جیهانگرەکان بووە. ئەمانە زیاتر هێرشیان کردۆتە سەرلای ڕۆژئاوا بەکەڵک وەرگرتن لە دەروازەی نێوان کێوەکانی ئۆراڵ و دەریای خەزەر (کاسپی، قەزوین) چوونەت ە ئەوروپا و مێژووی ئەوێیان گۆڕیوە. ڕووسیا، ئێران، هیندوستان و چینیش بەش بەحاڵی خۆیان کەوتوونە بەر پەلاماری ئەم هۆزە کۆچەرانەوە.مەکیندێر وای دانا بوو کە ئەگەر تورک و تاتارەکان بە ئەسپ و وشتر توانیویانە ببنە ئەو هێزو دەسەلاتە، بە دڵنیاییەوە خەڵکی ناوچەی تەوەریش بەکەڵک وەرگرتن لە هێڵە ئاسنەکان دەسەلاتێکی زۆریان دەبێ. مەکیندێر پێیوابوو ئەگەر ئەڵمانەکان و ڕووسەکان یەک کەون یان چینیەکان بەرێبەرایەتیی ژاپۆنیەکان، ڕووسەکان لە ناوبەن و ناوچە تورک نشینەکان داگیر بکەن، هێزی گەورە پێک دێ.

لە کتێبێکدا کە مەکیندێر لە ساڵی ۱۹۱۹دا نووسی ناوی ناوچەی تەوەری گۆڕی و کردیە هارتلەند. هەڵبەت ئەمجارە مەکیندێر هێندێ شوێنی دیکەشی خستەسەر ئەو ناوچەی کە مەبەستی بوو کە بەشی ئەوروپای، ڕووسیا، تا دەریای باڵتیک، ئەو بەشانەی چۆمی دانوبی ناوەڕاست و خواروو کە بەکەڵکی هات و چۆی پاپۆرەکان دەهات، دەریای ڕەش، ئاسیای چکۆلە، ئەرمەنستان، ئێران، تەبەت و مەغولستانی دەگرتەوە. لە ساڵی ۱۹٤۳دا مەکیندێر جارێکی دیکەش بەپێی هەلومەرج، گۆڕانکاری لە تیۆرەکانی خۆیدا پێکهێنا و ئەمجارە پانتایی هارتلەندی کەمتر کردەووە و لە بەرامبەر هارتلەندی ڕووسیادا، ناچەیەکی گرنگی سەربازیی دیکەی خستە سەر هاتلەند کە ئەقیانووسی ئەتلەسی باکوور، ڕۆژهەڵاتی ئەتازۆنی و ئەورووپای ڕۆژئاوای دەگرتەوە. زۆربەی پێش بینیەکانی مەکیندێر وەدی نەهاتن، چوونکە ئەو تیۆرەکانی خۆی بەپێی

رووداوه مێژوویی و بنەما جوگرافیەکان دارشتبوو، بەبێ ئەوەی بایەخ بە پێشکەوتنی تەکنەلۆژیاو زانستەکان، لە داهاتوودا بدا.

هەبیتات / کۆنفرانسی نیشتەجێکردنی دانیشتوان

هەبیتاتی (١) یان یەکەمین کۆنفرانسی نیشتەجێکردنی دانیشتوانی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان، لە ٣١ی ئایار هەتا ١١ی حوزیرانی ١٩٧٦ لە ڤەنکۆڤێری کەنەدا بەڕێوەچوو. یەکێک لە دەرئەنجامە گرنگەکانی ئەم کۆنفرانسە دان پێدانان بەم بابەتە بوو کە کێشەی نیشتەجێکردنی دانیشتوان، کێشەیەکی جیددیە و بۆ پەرەپێدانی ئابووری و کۆمەڵایەتی وەکوو ڕێگایەکی نێوانبڕ وایە. کۆنفرانس توانی بەرنامەی کار و ڕاگەیەنراوێکی کۆتایی داڕێژێ. لە بەرنامەی کاری کۆنفرانسدا، ٦٤ پێشنیار سەبارەت بە گەڵاڵەکانی نیشتەجێکردن بەناوی "گەڵاڵەی هەنگاوی ڤەنکۆڤێر" ئامادەکرا.

هەبیتاتی (٢) یان دووهەمین کۆنفرانسی نیشتەجێکردنی دانیشتوانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ڕێکەوتی ٣ هەتا ١٤ی حوزەیرانی ١٩٩٦ لە ئەستانبولی تورکیا و بە بەشداری ١٧٠ وڵاتی جیهان و ٥٠ ڕێکخراوی نێودەوڵەتی بەڕێوە چوو. ئەم کۆنفرانسە لەڕاستیدا بەمەبەستی هاوکاری نێودەوڵەتیی بۆ داڕشتنی پلانەکانی پەرەپێدانی نیشتمانی و نێودەوڵەتی لە بواری شارنشیی، پەرەپێدانی شارنشینی، ئاوەدان کردنەوە، چاکترکردنی ڕەوشی نیشتەجێکردن و ژینگەی مرۆڤ و دیاریکردنی پێداویستیەکان، سەرمایە نانەوە لە بوارە بناغەیی و خزمەتگوزارییەکاندا، بەڕێوە چوو. چۆنیەتی دابینکردنی شۆێنی نیشتەجێ بوون بۆ هەمووان لە دونیای شارستانیدا، لە بابەتەسەرەکیەکانی ئەو کۆنفرانسە بوون.

هاوسەنگیی هێزەکان — Balance Of Power

تیۆری هاوسەنگیی هێزەکان پێیوایە کە هێزی هەر کۆمەڵێک لە وڵاتانی کیشوەری ئەورووپا، نابێ لە هێزی کۆمەڵەکانی دیکە زۆرتر بێ، تابەسەر یەکتردا زاڵ نەبن و ئاشتی مسۆگەر بێ. پاراستنی ئەم هاوسەنگیە بۆ ماوەیەکی زۆر بابەتیی سەرەکیی سیاسەتی دەرەوەی بەریتانیا بوو و قۆناغێکی درێژخایەنی ئاشتی لە ١٨٧١ تا ١٩١٤ بە هۆی ئەم سیاسەتەوە لە نێوان وڵاتانی ئەڵمانیا، نەمسا، ئیتالیا (یەکیەتیی سێ کوچکە) و وڵاتانی بەریتانیا، فەڕەنسا و ڕووسیا (هاوپەیمانەتی سێ

کوچکە)دامەزرا. لە دوای شەڕی یەکەمیی جیهانیەوە ، تیۆری هاوسەنگیی هێزەکان چووە ناو مێژووی دیپلۆماسیەوە (لە بیرکرا) و بەریتانیا هەتا ساڵی ١٩٣٩ لە بەرامبەر گەورەترین هێزی ئەوروپا، واتە لە بەرامبەر ئەڵمانیادا، سیاسەتی هێمنانەی گرتەبەر. لە دوای ساڵی ١٩٤٥ەوە بەریتانیا هەوڵێکی ئەوتۆی بۆ پاراستنی هاوسەنگیی هێزەکان نەداوە، بەڵام لە بەرامبەردا هەوڵ دراوە کە هێزی رۆژئاوا لە بەرامبەر هێزی رۆژهەڵاتدا زۆرتر بێ.

هێڵی °٣٨ — *Thirty –Eight Parallel*

ئەم زاراوە بە هێڵی °٣٨ی نیوەگۆی باکووری دەگوترێ کە کۆریای باکوور لە کۆریای باشوور جیادەکاتەوە.

و

Country / State
وڵات

وڵات بە شوێنێکی جوگرافی دەگوترێ کە خەڵکی تێدا نیشتەجێیە، کە لە بواری سیاسیدا سنووری دیاریکراوی نێودەوڵەتی هەیە و لە لایەن دەستەیەک دەسەڵاتدارەوە بەڕێوە دەچێ. بوونی سێ فاکتەری " خاک" ، " دانیشتوان" و" ڕێکخراوی حکومەتی" بۆ پێکهێنانی وڵاتێک پێویستن. ئەگەر دەستەی دەسەڵاتداری وڵات لە بەڕێوەبردنی کارەکانی خۆیان و داڕشتنی سیاسەت و بڕیاردا ئازاد بن و سەربەستانە و بەبێ دەستێوەردانی ڕەسمی وڵاتێکی بیانی، وڵات بەڕێوە ببەن، و سەربەخۆیی ئەو وڵاتەش لە لایەن چەند وڵاتی سەربەخۆی دیکەوە بەرەسمی ناسرا بێ، ئەو وڵاتە سەربەخۆیە و دەنا وەکوو یەکێک لە شێوەکانی کۆلۆنی، لە ژێر سەرپەرەستیاری، وڵاتی کاتیی و ...هتد دەبێ.

Neutralized State
وڵاتی بێلایەن (هەمیشەیی)

وڵاتێکە چ لە کاتی ئاشتی و چ لە کاتی شەڕدا بێلایەن بێ و، ئەم بێلایەنیەش لە لایەن وڵاتانی دیکەوە بەرەسمیی ناسرا بێ. بە پێچەوانەی ئەو بێلایەنەی کە تەنیا لە کاتی شەڕی نێوان دوو وڵاتدا، لە لایەن وڵاتی سێهەمەوە ڕادەگەیەنرێ، ڕاگەیاندنی " بێلانەی هەمیشەیی" یان بێلانەن بوون"، ئەو وڵاتە ناچار دەکا کە لە هەموو کاتەکاندا هەڵسوکەوتێکی بێلایەنانەی هەبێ.

دەسەڵاتە گەورەکان دەتوانن لە بەرامبەر بەڵێنی. لایەنگری نەکردن لە لایەنێک، بە شداری نەکردن لە هەر یەکیەتیەکدا لە لایەن وڵاتی بێلایەنی هەمیشەییەوە، داکۆکی لە بێلایەن بوونی ئەو وڵاتە بکەن و یەکپارچەیی وڵات و سەربەخۆییەکەی بپارێزن. دەبێ ئاماژە بەوە بکەین کە ئەو وڵاتانەی کە لایەنی رێککەوتننامەی بێلایەنی وڵاتێک نین، لە کاتێکدا کە هێرش کرابێتە سەرئەم وڵاتە، ناچار نین کە داکۆکی لە وڵاتی بێلایەن بکەن. ئەوەش روون نیە کە ئایا ئەو وڵاتەی رێککەوتننامەی بێلایەنی مۆر کردووە، لە حاڵێکدا کە نێوەرۆکی رێککەوتننامەکە لە لایەن وڵاتانی دیکەوە رەچاو نەکرێ، ئەو وڵاتە هەروا لەسەر بەڵێنەکەی سوور دەبێ یان نا؟

بەڵام بێلایەنی هەمیشەیی سویسرا ورەنگە بێلایەنی نەمساش بوون بە بە شێک لە یاسای نێودەوڵەتی و عورفی گشتی. دەبێ لە نێوان بارۆدوخی وڵاتێکی بێلایەنبوو و بێلایەنی هەمیشەیی و ئەو وڵاتانەش کە بە شێوەی دوو فاکتۆ(بە بێ هیچ بەڵێنێکی یاسایی) بێلایەنن وەکوو سوید و فینلەندا و زۆربەی وڵاتانی جیهانی سێهەمیش کە لە سیاسەتی بێلایەن بوون پێرەوی دەکەن، جیاوازی دابنێین. بە پێچەوانەی هەلومەرجی یاسایی بێلایەن (بێلایەنی هەمیشەیی)، بارودۆخی بێلایەن بوون هیچ بنەمایەکی یاسای نێودەوڵەتی نیە.

وڵاتی نێوان — Buffer State

هێندێک وڵات لە بواری کیان و جێگیری سیاسییەوە، قەرزداری بارودۆخی جوگرافی خۆیانن کە کەوتۆتە نێوان دوو وڵاتی بەهێزەوە. ئەم وڵاتانە بە وڵاتانی نێوان بە باوبانگن. وڵاتانی نێوان، بەزۆری لاواز و بێ هێزن کە بە زۆری بەمەبەستی پێشگرتن لە پێکهەڵپرژانی دوو وڵاتی بە هێز پێکهاتوون و یەکپارچەیی وڵات و سەربەخۆییەکەشیان لە لایەن دەسەڵاتە نێودەوڵەتیەکانەوە دەپارێزرێ.

وڵاتانی ئێران، ئەفغانستان و تایلەند لە ساڵەکانی سەرەتای سەدەی بیستەمدا لە وڵاتە نێوانەکان بوون. هەر سێ وڵاتە کە سەربەخۆیی خۆیان زیاتر بە پشتیوانی بەریتانیا و روو سیا دەزانی، تا ئەوەی بە هێز و توانایی خۆیان بزانن. وڵاتی ئەتیۆپیش لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا لە وڵاتە نێوانەکان بوو و بە پێی ئەو رێککەوتننامەی کە لە نێوان وڵاتانی بەریتانیا، فەرەنسا و ئیتالیادا مۆر کرا، وڵاتی ئەتیۆپی گەیشتە سەربەخۆیی. بە لام لە دواییدا کە وڵاتانی بەریتانیا، فەرەنسا

و ئیتالیا چیدی ئاماده نەبوون بۆ پاراستنی سەربەخۆیی ئەتیوپی شەڕ بکەن و ئیتالیاش پێوەندی دۆستانەی خۆی لەگەڵ ئەم دوو وڵاتەدا هەروا راگرت، ئەتیوپی لە لایەن ئیتالیاوە داگیرکرا. ئەگەر وڵاتێکی نێوان ئەوەندە بەهێز بێ کە بۆ خۆی بە تەنیا بتوانێ پاریزگاری لە سنوورەکانی بکا، ئەو وڵاتە ئیدی وڵاتی نێوان نیە. بۆ وێنە سۆئیسرا ئەمرۆکە بە هۆی بوونی هەلومەرجی باشی جوگرافی و بەرگری سروشتی و خەڵکێک کە بڕوایان بە نەریتی ئازادی هەیە و ئابوورییەکی پێشکەوتوویان هەیە، ناتوانێ ناوی وڵاتی نێوان لە سەرخۆیدا بنێ. لە لایەکی دیکەوە باری جوگرافی ئەم وڵاتە لەورووەوە باشە کە چوار دراوسێی هەیە کە بەردەوام لەگەڵ یەکتردا رکابەری دەکەن. لە ساڵی ۱۹۳۸دا کاتێک کە ئەڵمانیا خاکی یەکێک لە دراوسێکانی خۆی (نەمسا) داگیر کرد و دوو ساڵ دواتریش هێرشی کردە سەر فەڕەنسا، سویسرا ناچار بوو بێلایەنی خۆی رابگەیەنێ تابەم شێوە بتوانێ، سەربەخۆیی و یەکپارچەیی خۆی بپارێزێ. شتێک کە نابێ لەبیرمان بچێ ئەوەیە وڵاتێک کە دەبێتە نێوان، تەنیا بە هۆی هەڵکەوتی جوگرافیەکەیەوە نیە، بەڵکوو ویستی ئەو وڵاتەش بۆ سەربەخۆمانەوە لە تەنیشت دراوسێ بە هێزەکاندا زۆر گرنگە. فینلەندا کە سەرەڕای هەڵکەوتی تایبەتی خۆی لە نێوان دوو بەرەی رۆژهەڵات و رۆژئاوادا توانیویەتی سەربەخۆی خۆی بپارێزێ؛ باشترین وێنەیە بۆئەم حاڵەتە.

Backward Country — وڵاتی دواکەوتوو

ناوێکی دیکەیە بۆ وڵاتە پەرەنەگرتووەکان. نیشانەکانی وڵاتە دوا کەوتووەکان بریتین لە: نزمی ئاستی تەندروستی و خۆراک، نەخوێندەواری، وەرەزبوون و بێزاربوون، کەمبوونی سەرمایە، جیاوازی قووڵی چینایەتی، دووفاقە بوون یا چەند فاقەبوونی ئابووری، زاڵبوونی کەرتی کشتوکاڵ بە سەرکەرتی پیشەسازیدا، لاوازی سیستەمی دراوی، روونەکردنە بەشی سەرمایەگوزاری، کەمی ژمارەی خاوەن کارە ئابوورییەکان، نەبوونی شێوازی تەکنیکی پێشکەوتوو و نەبوونی رۆحی پەرەپێدان و گەشە سەندن.

زاراوەی وڵاتانی دواکەوتوو لە بەرامبەر وڵاتانی پێشکەوتوو دایە. زۆربەی وڵاتانی جیهانی سێهەم لە وڵاتە تازە سەربەخۆکانی جیهانی سێهەم و ئەو وڵاتانەی پێک دێن کە جاران بە شێوەی

ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لە ژێر دەسەڵاتی سیاسی، ئابووری، سەربازی و کولتووری کۆلۆنیالیستەکاندا بوون.

ولاّتی فیدراڵ Federal State

فیدراڵ بە تێکەڵاوبوون یان یەکیەتیی نێوان ئەو کیانە سیاسیانە لەناو ولاّتێکدا دەگوترێ کە لە رابردوودا سەربەخۆ یان خودموختار بوون.

ولاّتی فیدراڵ بە ئوتۆریتە و دەسەڵاتی ڕاستەخۆ بە سەر هاولاّتیەکانیدا، شوناسێکی یاسایی نێودەوڵەتی یەکگرتوو و تێکەڵاو دێنیتە ئاراوە کە ئەندامەکانی ئەو شوناسە نێودەوڵەتیە تاکەکەسیەی کە جاران هەیانبوو، لە دەستی دەدەن. (ئەگەرچی شوناسی خۆیان لە یاسا نێو خۆییەکاندا دەپارێزن).

دەوڵەتی ناوەندیی ولاّتی فیدراڵ، نوێنەری ولاّتانی ئەندام لە بواری کاروباری دەرەوەدایە، سەرەڕای ئەمە ولاّتی فیدراڵ دەتوانێ ڕێگابە ولاّتانی ئەندام بدا، ڕۆڵێکی بەرتەسکیان لە کاروباری دەرەوەدا هەبێ. (نموونەی ئەم حاڵەتە لە سویسرا و کۆماری فیدراڵی ئەڵمان دادەبینرێ). زەقترین و زۆرترین ڕادەی ئەم حاڵەتە، ئەندامەیتی دوو ولاّتی (واتە کۆمارەکانی بیلارۆس و ئوکراینا) یەکیەتی کۆمارەکانی سۆڤیەتی پێشوو لە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکاندا بوو. ئەندامەتیی ئەم دوو ولاّتە لە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکاندا هۆکاری سیاسیی هەبوو.

ولاّتی بەستراوە (ناسەربەخۆ) Depen dent State

ئەندامێک لە کۆمەڵەی نەتەوەکان کە خاوەنی ڕەوش و هەلومەرجێکی بەرتەسک یان مەرجدارە. پێوەندی نێوان ولاّتی بەستراوە لەگەڵ ولاّتێکی دیکەدا بە شێوەیەکە کە دەسەڵاتدارەتی یان ئازادی کردەوەی سەربەخۆی ئەوان بە شێوەیەکی ڕەسمیی(بۆوێنە بە پێی ڕێککەوتننامە) بەرادەیەک بەرتەسک بۆتەوە کە جۆرە بەسترانەوەیەک بە لایەنێکی دیکە هەیە و پانتاییەکەی لە هاوکاریکردن لە کاروباری دەرەوە هەتا دامەزراندنی هەلومەرجێکی کۆلۆنیالیستی بەربلاّوە. هەلومەرجی بەستراوەبوون نابێ لەگەڵ واقعیەتی سیاسی ئەو ولاّتانەی کە لە ژێر پاڵەپەستۆی

دەرەکی و بەسترانەوەی دوولایەنەی جیهانیدان، تێکەڵاو بکرێ. بە وڵاتانی بەستراوە، وڵاتانی بەکرێگیراو، نیمچەسەربەخۆ و ژێرسەرپەرەستیاریش دەگوترێ.

وڵاتانی کەمتر پەرەگرتوو

Less Developed Countries

وڵاتانی کەمترپەرەگرتوو، وڵاتە هەژارەکانی جیهانی سێهەم لە ئەفریقیا، ئاسیا و ئەمریکای لاتین لە خۆ دەگرێ. هێندێک لە خاوەنرایان پێیانوایە کە هەژارترین وڵاتەکان بە ناوی جیهانی چوارەم جیابکەنەوە. بۆ دیاریکردنی وڵاتێکی کەمترپەرەگرتوو، دەتوانین لەم پێوەرە ئابوورییانە کەڵک وەرگرین : رێژەی بەرهەمهێنانی نەپاڵاوتووی نێوخۆیی، رێژەی بەرهەمهێنانی سەرانەی نێوخۆیی، زۆرتربوونی بەشی تاک لە داهاتی گشتی وڵات. ئەم وڵاتانە یارمەتی ورگرن و یارمەتی نابەخشن و رۆڵێکی کەمیان لە بازرگانی جیهانیدا هەیە .

وڵاتە سەر بەخۆ هاوبەرژەوەندەکان

Commonwealth Of Independent States (CIS)

ئەم زاراوەیە بە یەکیەتیی ژمارەیەک لە کۆمارەکانی سۆڤیەتی پێشوو دەگوترا کە بناغەی رێکخستنەکەی لە سەردەمی هەڵوەشانەوەی سۆڤیەت و لە کۆبوونەوەی ئاڵماتا، ناوەندی قەزاقستان لە ٢١ی کانوونی یەکەمی ١٩٩١دا دامەزرا. ئەو دوازدە کۆمارەی کە لەم دانیشتنەدا بەشدار بوون، بریتی بوون لە:

ئازەربایجان، ئەرمەنستان، ئوزبەکستان، ئۆکراینا، تاجیکستان، تورکەمەنستان، رووسیا، بیلارووس، قرقیزستان، قەزاقستان، گورجستان و مولداڤیا.

گورجستان بریارنامەی کۆتایی کۆبوونەوەکەی مۆر نەکرد. جێگای باسە کەسێ کۆماری دەریای باڵتیک واتە ئیستۆنی، لیتۆنی و لیتڤانیا لە پێش ئەم وڵاتانەدا بەتەواوەتیی سەربەخۆیی خۆیان لە یەکیەتیی کۆمارەکانی سۆڤیەت راگەیاند بوو(٦ی ئەیلوولە ١٩٩١).

Ministry of Foreign Affairs ***وەزارەتی کاروباری دەرەوە***

وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ئۆرگانێکی دەوڵەتیە کە بەرپرسی بەرێوەبردنی پێوەندییەکانی دەرەوەی وڵات لەگەڵ وڵاتانی دیکەیە. لە هێندێک وڵات بەم ئۆرگانە دەڵێن

وەزارەتی پێوەندییەکانی دەرەوە. ئەرکەکانی وەزارەتی دەرەوە بریتین لە: وتوویژ، گرێدانی ڕێککەوتننامە لەگەڵ دەوڵەتە بیانیەکاندا، پشتیوانی لەو هاوولاتیانەی کە لە ولاتانی دەرەوەدا دەژین، ئالوگۆڕی نووسراوە لەگەڵ دەوڵەتەکاندا، ناردن و وەرگرتنی دیپلۆماتەکان، پاراستنی بەڵگەی دیپلۆماتیک، پاراستنی بەرژەوندییەکانی ولات لە دەرەوە و جێبەجێکردنی سیاسەتی دەرەوە.

وەزیری کاروباری دەرەوە *Minister of Foreign Affairs*

یەکێک لە وەزیرەکانی دەوڵەتە کە ئەرکی بەڕێوەبردنی سیاسەتی دەرەوەی ولاتی لە ئەستۆدایەو و لەژێر چاوەدێری سەرۆکی ولات [سەرۆکی دەوڵەت] یان لە ژێر چاوەدێری پەرلەماندا ئەرکەکەی بەڕێوە دەبا. وەزیری دەرەوە، سەرۆکی وەزارەتی کاروباری دەرەوەیە. وەزارەتی کاروباری دەرەوەش وەکوو وەزارەتەکانی دیکە خاوەن دامووەدەزگای ڕێک وپێک لە پایەتەختی ولات دایە. بەلام جیاوازییەک کەلەگەڵ وەزارەتخانەکانی دیکەدا هەیەتی ئەوەیە کەئەم وەزارەتخانەیە، جیا لە دامووەدەزگای ناوەندی، نوێنەرایەتی سیاسی و کۆنسۆلیشی لە ولاتانی دیکەدا هەیە.

ئەمرۆکە بە پەرەگرتنی پێوەندییە نێودەوڵەتیەکان و ئەو بایەخەی کە ولاتان بە سیاسەتی دەرەوەی خۆیان و دامەزراندنی پێوەندی لەگەڵ ولاتانی دیکەدا دەدەن، ڕۆڵی وەزارەتی کاروباری دەرەوە زیاتر بووە. بۆیە پلەو پایەیەکی تایبەتی لە حکومەت دا هەیە. و لە ئاکامیشدا وەزیری دەرەوە بەرزترین کاربەدەست لە هیرەمی دیپلۆماتی دایە. ئەرک و دەسەلاتەکانی وەزیری کاروباری دەرەوە بەپێی یاساکانی هەر ولاتێک دیاری دەکرێن کە بە گشتی بریتین:

١ـ بەڕێوەبردنی وەزارەتخانەکەی خۆی (وەکوو وەزیرەکانی دیکە)

٢ـ ناردن و وەرگرتنی دیپلۆماتەکان

٣ـ وتوویژو گرێدانی ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتیەکان

٤ـ دەرکردنی بڕیاری پێویست بۆ ڕاسپاردە سیاسی و کۆنسولیەکان و فەرمانبەرانی نوێنەرایەتیە سیاسی و کۆنسولیەکانی دەرەوەی ولات

٥ـ پێوەندیی بەردەوام لەگەڵ ڕاسپاردە سیاسییەکانی دەوڵەتە بیانیەکانی نیشتەجێی ولات

٦_ بەشداریکردن لە کۆبوونەوەکانی ساڵانەی کۆمەڵەی گشتی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان و کۆنفرانس و کۆنگرە گرنگە ناوچەیی و نێودەوڵەتیەکان

Minister Counsellor

وەزیری موختار

پلەی وەزیری موختار لە پلەی باڵوێز نزمترە. وەزیری موختار لە رابردوودا دەنێردرایە وڵاتانی چکۆلە و کەم بایەخ، بەڵام ئەمرۆکە ئەم پۆستە ئاسەوارێکی نەماوە. لە هێندێک وڵاتدا وەزیری موختار وەکوو کەسی دووهەم و لە دوای باڵوێز یان لەو کاتانەدا کە باڵوێز لەوێ نەبێ، ئەرکەکانی باڵوێز بەرێوەدەبا. و لە حاڵەتێکدا کە وەزیری موختار نازناوی "سەرۆکی راسپێردراو"ی هەبێ، دەبێ وەکوو باڵوێز رێورەسمەکانی ناساندن و پێشکەش کردنی بروانامە جێبەجێ بکا.

Negotiation

وتووێژ

شێوازێکی دیپلۆماسیە کە نوێنەرانی وڵاتەکان، راستەوخۆ یان لە رێگای نووسینەوە سەبارەت بەو بابەتانەی کە بۆتە نیگەرانیی بۆ هەر دوولایەن، باس و راوێژ دەکەن و بۆ چارەسەری ئەوکێشانەی کە هاتوونەتە بەردەم پێوەندییەکانیان هەوڵ دەدەن. وتووێژە دیپلۆماتیەکان، چ دوولایەنە بن و چ فرەلایەنە بن ، کۆنترین و باوترین شێوەکانی چارەسەری ئاشتیانەی کێشە نێودەوڵەتیەکانن. لەمێژە کە وڵاتان بەرلەوەی پەنابەر بەر زۆر و هێز، ناچار کراون کە لەگەڵ یەکتردا وتووێژ بکەن و وتووێژ بۆتە یاسایەکی گشتی لە یاسا عورفیە نێودەوڵەتیەکاندا . ئەمرۆکە ئەم یاسایە لە زۆربەی ئەورێککەوتننامانەدا گونجێنراوە کە لەژێر چاوەدێری UN گرێ دەدرێن. بەندی ١ی ماددەی ٣٣ی پێرەوپرۆگرامی UN دیاریکردووە کە هەر کاتێک لە نێوان دوولایەندا، کێشە سەریهەڵدا (کە درێژە خایاندنی ئەم کێشانە رەنگە ببێتە مەترسیی بۆ سەر ئاسایش و ئاشتی نێودەوڵەتیی)، لایەنەکانی کێشەکە، دەبێ لە پلەی یەکەمدا، بەشێوەیەکی ئاشتیانە، کێشەکانیان چارەسەر بکەن. هەروەها لە زۆربەی ئەو رێککەوتننامانەی کە سەبارەت بە چارەسەری کێشەکان هاتوونە ئاراوە، بە شێوەی نارەسمی باس لەوە کراوە کە وڵاتان بۆ چارەسەری کێشەکانیان، ناچارن کە لەگەڵ یەکتردا وتووێژ بکەن .

وتووێژی دامبارتۆن ئۆکس (١٩٤٤) *Dumbarton Oaks*

وتووێژەکانی دامبارتۆن ئۆکس کە لە ٢١ی مانگی ئاب تا ٧ی تشرینی یەکەمی ١٩٤٤ لە شاری واشینگتۆن لە نێوان نوێنەرانی ولاّتانی ئەمەریکا، بەریتانیا، یەکیەتیی سۆڤیەت و چیندا بەرێوە چوون، گەلاّلەیەک بوو لە ژێر ناوی پێشنیارەکانی دامبارتۆن ئۆکس بۆ دامەزراندنی رێکخراوێکی گشتیی نێودەوڵەتی. ئەم گەلاّڵە نێردرایە هەموو ولاّتانی هاوپەیمان تاکوو سەبارەت بە نێورۆکی ئەم گەلاّڵە، بیروبۆچوونی خۆیان دەربڕن. ئەم وتووێژانە لە کۆنفراسی ئیتالیا و پاشان لە کۆنفرانسی سەن فرەنسیسکۆشدا هاتنە بەرباس و بوونە هۆی پێکهێنانی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان UN.

وتووێژی شارستانیەکان *Dialogue Among Ciriliziation*

گەلاّڵەیەک بوو لە بەرامبەر تیۆری " پێکدادانی شارستانیەتەکان". ئەم تیۆرە پێیوابوو بە جێگەی پێکدادان، دەوڵەتەکان دەتوانن لە رێگای دیالۆگەوە کێشەکانیان چارەسەر بکەن. پێشنیاری وتووێژی شارستانیەتەکان سەرەتا لە کۆبوونەوەی سەرۆکانی ولاّتانی ئەندامی رێکخراوی کۆنفرانسی ئیسلامی لە تاران (١٣٧٦) لە لایەن سەیدمحەممەدی خاتەمی، سەرۆک کۆماری ئیسلامی ئێران و پاشانیش لە دوازدەهەمین کۆبوونەوەی سەرۆکانی ولاّتانی بزووتنەوەی بێلایەنەکان لە دوربانی ئەفریقیای باشوور (١٩٩٨) و لە ئەیلوولی هەمان ساڵدا لە کۆمەڵەی گشتیی رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان لە نیۆیۆرکدا هاتە گۆڕێ. کومیتەی گشتیی UN لە کۆبوونەوەی ٢٣ی تشرینی یەکەمی ١٩٩٨ بە تێکڕای دەنگەکان، پێشنیاری ئێرانی خستنە ناو بەرنامەی کۆبوونەوەکە و لە ئاکامیش دا لە ٤ی تشرینی دووهەم و بەتێکڕایی دەنگەکان ، ساڵی ٢٠٠١ یان بە ناوی ساڵی وتووێژی شارستانیەتەکان ناونا.

ولاّتی ناخودموختار *Non - Self - Gorerning Territoy*

زاراوەیەکە کە لە لایەن رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکانەوە سەبارەت بە ولاّتێک کەڵکی لێ وەردەگیردرێ کە بەبێ لەبەرچاو گرتنی ناوەکەی(ولاّتی بیانی، ولاّتی ئەودیوی ئاوەکان، ویلایەتی ئەودیوی ئاوەکان، بەستراوە، ولاّتی خودموختار، ناوچە یان تەنیا کۆلۆنی) لە ژێر

چاوەدێری دەسەڵاتێکی کولۆنیالسیتی دایە. ماددەی ٧٣ ی جاڕنامەی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان هەموو وڵاتانی ئەندام بەبەرپرسی بەڕێوبردن و چاوەدێریکردنی ئەم وڵاتانە بەمەبەستی بردنە سەری ئاستی بەختەوەری و خۆشگوزەرانی دانیشتوانی ئەم وڵاتانە دادەنێ (لەوانە گەرەنتی کردنی پێشکەوتن لە بوارە سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئابووری ، زانستیەکاندا)دا. کە بە شێوەیەک یارەمەتیان بدرێ کە بۆ خۆیان بتوانن پەرە بە دامەزراوەکانی خۆیان بدەن.

Sub Cultural

وردە کولتوور

بریتیە لەچوارچێوەیەک لە بیروبۆچوون، بەها، بڕوا و هەڵسوکەوتی هاوبەش لە نێوان ئەندامانی گرووپ یان توێژێکی تایبەتی لە نێوکۆمەڵگایەک دا کە ئەم چوارچێوە کولتوورییە کاریگەرییەکی قووڵ لەسەر ئەندامانی خۆی دادەنێ. وردە کولتوور، کولتووری کەمایەتیە.

ى

Alliance

یەکیەتی

بریتیە لە بەڵێنی دوو یان چەند دەوڵەت لە بەرامبەر یەکتردا بۆ دابینکردنی پێداویستی و هاوکاریە سیاسی و سەربازییەکانی یەکتر لەکاتی شەڕ هەڵایساندا.

Balkan Entente

یەکیەتیی باڵکان (١٩٣٤)

یەکیەتی نێوان یوگوسلاڤیا، یۆنان رۆمانیا و تورکیا بوو، کە لە ساڵی ١٩٣٤دا لە دژی داواکارییەکانی بولگاریا پێک هات. بولگاریا داوای بەشێکی گەورە لەو ناوچانەی دەکرد کە لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی ببوون بەبەشێک لە خاکی ئەو وڵاتانەی ناو ئەو یەکیەتیە .

Unity For Freedom

یەکیەتی بۆ ئازادی

رێکخراوێکی سیاسی بوو کە لە ساڵەکانی ١٩٠٤ و ١٩٠٥دا لە رووسیا چالاکی دەکرد و لە شارە گەورەکانی وەک پترێزبۆرگ و خارکیفیشدا چەندین لقی هەبوو. ئەندامانی ئەو رێکخراوە خوازیاری بەڕێوەچوونی هەڵبژاردنی گشتیی سەربەخۆ و ئازاد، جێبەجێکردنی دەستوور،

پاراستنی بەرژەوەندییەکانی کرێکاران، مافی دیاریکردنی چارەنووسی گەلان و پێکهێنانی فیدراسیۆنی سەربەخۆ بوون.

The Soviet Union یەکیەتیی سۆڤیەت

ئەم زاراوەیە کە ناوە تەواوەکەی " یەکیەتیی کۆمارەکانی سۆڤیەتی سۆسیالیستی "یە، بە وڵاتێک دەگوترێ کە لە دوای سەرکەوتنی شۆڕشی تشرینی یەکەمی ١٩١٧ لە سەر دەستی لنین دامەزراو، لە رێکەوتی ٢٥ی کانوونی یەکەمی ١٩٩١ بەرەسمی هەڵوەشایەوەو، کۆمارەکانی بە سەر پازدە وڵاتی سەربەخۆدا دابەش بوون، یەکیەتیی سۆڤیەت کە بە سیستەمێکی کۆمۆنیستی ئیدارە دەکرا، جگە لە پازدە کۆماری یەکگرتوو، خاوەنی ٢٠ کۆماری؛ ٨ ناوچە و ١٠ بەشی خودموختاریش بوو. ئەو کۆمارانەی کە دوای هەڵوەشانەوەی یەکیەتیی سۆڤیەت سەربەخۆ بوون و، بوون بە ئەندامی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان، بریتین لە:

١ـ ئازەربایجان	٢ـ ئەرمەنستان	٣ـ ئوزبەکستان
٤ـ ستۆنیا	٥ـئۆکراینا	٦-تاجیکستان
٧ـ تورکەمەنستان	٨ـ [فیدراسیۆنی] رووسیا	٩ـ بیلا رووس
١٠ـ قرقیزستان	١١ـ قەزاقستان	١٢ـ گورجستان
١٣ـ قەزاقستان	١٤- لیتوانیا	١٥ ـ لیتۆنی
١٦ـمۆڵداڤی		

سەرۆکەکانی سۆڤیەت لە کاتی دامەزرانی سۆڤیەت بریتین لە :

١ـ ڤلادیمیر لنین (١٩٢٤ـ ١٩١٧)	٢ ـ ژۆزێف ستالین (١٩٥٣ـ ١٩٢٤)
٣ـ نیکیتا خرۆشچۆف (١٩٦٤ـ ١٩٥٢)	٤ـ لێۆنید برژنێف (١٩٨٢ـ ١٩٦٤)
٥ـیۆری ئاندرۆ پۆف (١٩٨٤ـ ١٩٥٢)	٦ـکنستانتین چرنیکۆف (١٩٨٥ـ ١٩٨)
٧ـمیخائیل گۆرباچۆف (١٩٩١ـ ١٩٨٥)	

Triple Alliance یەکیەتیی سێ کوچکە

ئەم زاراوە سەبارەت بەو رێککەوتننامانە کەڵکی لێ وەردەگیردرێ:

١ـ یەکیەتیی نێوان بەریتانیا، سوید و هۆڵەندا لە دژی فەرەنسا (١٦٦٨).

٢_ یەکیەتیی نێوان بەریتانیا، فەڕەنسا و هۆڵەندا (١٧١٧).
٣_ یەکیەتیی نێوان ئەڵمانیا، نەمسا _ هەنگاریا و ئیتاڵیا (١٨٨٢)

یەکیەتیی دوولایەنە **Dual Alliance**

بە یەکیەتی یان ڕێککەوتنی دوولایەنەی نێوان رووسیای تیزاری و دەوڵەتی فەڕەنسا دەگوترێ. ئەم یەکیەتیە لە ساڵی ١٨٩٣ هەتا شۆڕشی کۆمۆنیستی رووسیا لە تشرینی یەکەمی١٩١٧دا، درێژەی هەبوو.

یەکیەتیی پیرۆز (١٨١٥) **Holy Alliance**

لە کانوونی یەکەمی ١٨١٥دا، تیزار ئەلکساندەری یەکەمی شای رووسیا، فرانسیسی یەکەمی ئیمپراتۆریی نەمسا و فریدریک ویلهێڵمی سێهەمی شای پرووس پەیماننامەیەکیان مۆر کردو، بەپێی ئەوە، بناغەی "یەکیەتیی پیرۆز"یان دارشت و، دواتر زۆربەی شاکانی ئەورووپا چوونە نێو ئەم یەکیەتیەوە. یەکیەتیی پیرۆز یەکیەتیی شاکانی ئەورووپا بۆ سەرکوتی جووڵانەوە رزگاریدەرە نەتەوەیی و بزووتنەوە شۆڕشگێرییەکان بوو. ئەم یەکیەتیە، کۆنەپەرسترین ڕێکخراوی نێونەتەوەیی بوو کە تاکوو ئەوکات لە جیهاندا دروست ببوو، تەنیا ئامانجیشی پێشگیریکردن، خاشەبڕکردن و تێکشکاندنی شۆڕشە شۆڕشگێرییەکان لە هەموو ناوچەکانی جیهاندا بوو.

هەموو هێزە کۆنەپەرستەکانی ئەورووپا پشتیوانیان لە یەکیەتیی پیرۆز دەکرد و، لەویەکیەتیە بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ هەرجۆرە " جیابیرییەک" کەڵک وەردەگیرا. لە کلیسا، بەتایبەتی کلیسای کاتۆلیک بە هەموو لق و پۆپەکان و دەست و پێوەندە شاراوەکانی، سیخووڕی، راپۆرتچی، نامەی بەناو نیشان و لێکۆڵینەوە نهێنیەکان لە هەموو شوێنێک، بۆ خاشەبڕکردنی "داهێنانی شۆڕشگێری " کەڵک وەردەگیرا.

ئامانجی سیاسەتی کۆنەپەرستانەی پاشا فئودالەکان لە پلەی یەکەمدا بۆ دواوە گەڕاندنەوەی ئاراستەی مێژوو بوو، چوونکە بە بروای ئەوان، ئەوەی کە لە سەردەمی شۆڕشی فەڕەنسادا رووی دا بوو هیچکات لە مێژوودا نەبووە و، لە پلەی دووهەمیشدا دووبارە گەڕانەوە بۆ سیستەمی کۆنی بەر لە رووخانی باستیل بوو. بیرمەندانی کۆنەپەرست بە چاوی سووکەوە سەیری

ئەدەبیاتی سەردەمی ڕۆشنگەریان دەکرد و، هەوڵیان دەدا " بڕوای ئاییی ڕزگاریدەر"ی لە بەرامبەر دابنێن و، پڕوپاگەندە بۆ پیرەوی ملکەچانە لە دەسەڵاتە سەرەڕۆکان بکەن. گابریەل بۆناڵد لە کتێبەکانیدا پێویستیی گەڕانەوەی سیستەمی چینایەتی کۆن و دەسەڵاتی کەنیسەی دەسەلماند. لودڤیک هالەر بەتووندی خوازیاری پیرەوی بێ ئەملاوئەولا لە دەسەڵاتی ڕەهای پاشاکان بوو. ژۆزێف دوو میستەر، ستایشی ڕێکخراوی پشکنینی بیروڕاکانی وەک سەنگەری بەرگریی کۆمەڵگا دەکردو، زانستە سروشتیەکانی پرۆتستۆ دەکردو، پێشنیاری دەکرد کە بۆ پێشگیریکردن لە بڵاوبوونەوەی زانست لە نێو خەڵکی ڕەش و ڕووتدا چارەیەک بدۆزێتەوە.

بەڵام چالاکیی ئەوانە تەنیا لە زمان و نووسیندا کورت نەدەبۆوە. بۆربۆنەکان زۆر بێ بەزەییانە بەدوای کەسانی لێهاتوو و ناسراوی بزووتنەوەی شۆڕشگێڕیی سەردەمی ناپلیۆنەوە بوون. زۆر لەو کەسانە بەبێ دادگایکردن لە سێدارە دران و، دادگا تایبەتیەکانیان هەزار کەسی دیکەیان بە زیندانیی درێژماوە مەحکووم کرد. لە ساڵی ١٨٢٥دا، لە سەردەمی پاشایەتیی شارڵی دەیەم (١٨٣٥-١٨٢٤) بەپێی یاسایەک، بڕیاردرا کە بڕێکی بەرچاو پارە بە کۆچەرانی پێشوو وەک قەرەبووکردنەوەی ئەو زەوی و زارانەی کە لە سەردەمی حکومەتی شۆڕشگێڕدا دەستیان بە سەردا گیرابوو، بدرێ. هەر لەو ساڵەدا یاسایەکی تر پەسند کرا، کە بڕیاردرا سزای توونی بە سەر ئەو کەسانەدا بسەپێ کە سووکایەتی بە پیرۆزییەکانی کلیسا دەکەن یان کاری پێچەوانەی ڕێ و شوێنی کلیسا ئەنجام دەدەن: لە هێندێک حاڵەتدا سزادان بە شێوەیەک بوو کە دوای بڕینی دەستی ڕاستی تاوانبار، مەحکووم بە کوشتن بە گیوتین دەبوو. فریدنیاندی حەوتەم (١٨٣٣-١٨١٤) لە ئیسپانیا دەستووری ساڵی ١٨١٢ی هەڵوەشاندو، سەرلەنوێ ڕژێمی ترسناکی سەرەڕۆی دامەزراند. جارێکی تر ئیسپانیا کەوتە دەستی ئاریستۆکراتە فیۆداڵەکان و گەورەکان کلیساوە، لەسەر بڕیاری دادگا، لەو کاتەوە سووتاندنی خەڵک ، بووبە کارێکی ڕۆژانە. لە هەرێمە جۆراوجۆرەکانی ئیتالیاش گۆڕانکارییەکی لەم شێوەیە ڕووی دا. تەنانەت لە بەریتانیاش کە ڕێککەوتنامەی " یەکیەتیی پیرۆز"ی مۆر نەکردبوو و، بە پێشکەوتووترین وڵاتی ئەورووپا بەناوبانگ بوو، کۆنەپەرستی بەلوتکەی دەسەڵاتی خۆی گەیشت.

ئەم کۆنەپەرستیە بە هەموو دڕندایەتیەکەیەوە نەیدەتوانی ئاراستەی مێژوو بۆ پاشەوە بگێڕێتەوە. ئەو گۆڕانکارییە مەزنانەی کە پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی وڵاتانی ئەورووپا و ئەمەریکای

گۆڕی، بوو بە هۆی بەهێزبوونی پێوەندییە کۆمەڵایەتیەکانی بۆرژوازی و سەرهەڵدانی چینێکی گەورەتر و بەهێزبوونی هەستی نەتەوایەتی لە نێو گەلانی جیهاندا. تۆڵە ئەستاندنەوەی دڕندانەی کۆنەپەرستی فیۆدالی ــ کلیسا بوو بە هۆی ئەوەی ئەو هەستە خۆی بنوێنێ. ئەوکاتە کۆمەڵێک بزووتنە و راپەڕین لە نێوان ساڵەکانی ٢٩-١٨٢٠و ٣٩-١٨٣٠ روویاندا. دەرئەنجامی ئەو بزوتنەوە و راپەڕینانە زۆر جیاواز بوو و، زۆریشیان سەرکوت کران بەڵام بەوحاڵەش کاریگەری خۆیان لەسەر چارەنووسی ئەو خەڵکەی کە بۆ بەرگری لە ئازادیی خۆی راپەڕیبوون، جێهێشت.

یەکیەتیی هاشمی Hashemite Union

لایەنگرانی " جمال عەبدوالناسر" بە رێککەوتننامەی "یەکیەتیی عەرەب"یان دەگووت، چوونکە ئەو رێککەوتننامە، دووکەس لە ئەندامانی بنەماڵەی هاشمی واتە مەلەک فەیسەڵ و مەلەک حوسێنی سەرەڕای رکابەری سیاسی و کێشەی خێزانی، لە ژێر گوشاری لە رادەبەدەری ناسر، یەکگرتوو کرد و لە پاڵ یەکی دانان. دامەزرێنەرانی ئەو رێککەوتنە، پێیان ناخۆش بوو کەبەو رێککەوتنە بگوترێ، یەکیەتیی هاشمی. بەڵام ئەو ناوە زۆر بە خێرایی زیاتر لە ناوە راستەقینەکەی خۆی لە هەموو شوێنێکدا بڵاو بۆوە. بیرۆکەی دامەزراندنی ئەو رێککەوتننامە " نوری ئەلسەعید" سەرۆک وەزیرانی عێراق بوو و جێبەجێکارانیشی "برهان ئەلدین باش اعیان" (وەزیری کاروباری دەرەوەی عێراق)، "سمیر ئەلرەفاعی" (وەزیری کاروباری دەرەوەی ئۆردۆن) و هیتر، (جێگری وەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانیا) بوون. دامەزرانی یەکیەتیی عەرەبی لە رێکەوتی ١٤ ی شوباتی ١٩٥٨دا راگەیەنرا. گرێدانی رێککەوتنەکە هۆکاری جۆراوجۆری هەبوو. لەو سەردەمەدا نفووزی مەعنەویی " عبدولناسر" هەموو ناوچەی رۆژهەڵاتی نێوەڕاستی ــ بە تایبەتی وڵاتانی عەرەب ــ خستبووە ژێر کاریگەریی خۆی. لە رێکەوتی یەکی شوباتی هەمان ساڵدا، پاش دووساڵ وتوویژ، بەڵگەنامەی یەکیەتیی میسر و سووریا لە نێوان "شوکری ئەلقوتلی " و "عبدولناسر "مۆر کراو، وڵاتێکی تازەی بە ناوی " کۆماری یەکگرتووی عەرەبی" لێکەوتەوە. لەو بەڵگەناویەدا بە ئاشکرا داوا لە هەموو نەتەوەکانی عەرەب کرابوو کە مەبەستی وەدیهێنانی ئایدیا نەتەوەییەکانی عەرەب، شەڕ لە گەڵ کۆلۆنیالیزم و سەهیۆنیزم و خاوێن کردنەوەی ناوچەکانی ژێر نفووزی ئەمپریالیزم، لەدەوری ئەو کۆمارە نوێیە کۆببنەوە و، دەوڵەتەکانی خۆیان ناچار بکەن، بێنە نێو ریزی

ئەم کۆمارە. لە وڵاتانی تونس، لوبنان، عێراق، ئۆردۆن و یەمەن خۆپیشاندانی بەرین بۆ پشتیوانیکردن لە کۆماری یەکگرتووی عەرەبی وەڕێ خرا و، خەڵکی ئەم وڵاتانە خوازیاری چوونە نێو ئەم کۆمارە بوون.

لە لایەکی تر، هەتا ئەوکاتە هەوڵێکی زۆر بۆ بە ئەندامبوونی ئۆردۆن لە پەیمانی بەغدا درابوو کە هەموویان لەگەڵ ناکامی دا بەرەوڕوو ببوون. "عبدالناصر" زۆر بە توندی هەوڵی بۆ هەڵوەشاندنەوەی پەیمانی بەغدا، یان لانی کەم دەرهێنانی عێراق لەو پەیمانە، دەدا.

هەر ئەو ڕۆژە کە بەڵگەنامەی دامەزرانی کۆماری یەکگرتووی عەرەبی مۆر کرا، مەلەک حوسێنیش سەرکردەکانی عێراقی بۆ نێو یەکیەتیەکە بانگهێشت کرد. لە ڕێکەوتی ١١ی شوبات، مەلەکە فەیسەڵ لەگەڵ وەزیرانی کاروباری دەرەوە، دارایی، داد و ڕاوێژکارانی ئابووری و سەربازی چووە پایتەختی ئۆردۆن و، سێ ڕۆژ دواتر، یەکیەتیی ئۆردۆن و عێراق لە لایەن مەلەک حوسێن و فەیسەڵ ڕاگەیەنرا. بەشێک لە خاڵەکانی پێڕەوی یەکیەتیەکە بە کورتی بەم شێوەیە بوو:

عێراق و ئۆردۆن بەپێی سیستەمی پەروەردەی هاوبەش و پێکهێنانی سوپایەکی یەکگرتوو بە ناوی " سوپای عەرەبی"، یەک دەگرن و، بیرۆکراتیەتی ڤیزە و گومرگی نێوان ئەم دوو وڵاتە هەڵدەوەشێتەوە.

هەردوو وڵات کەسایەتیی نێونەتەوەیی، سیستەمی هەنووکەیی وسەربەخۆیی خۆیان دەپارێزن و، دەبن بە یەکیەتیەک؛ بەڵام لە داهاتوودا هەوڵ دەدەن لە بواری سیاسەتی دەرەوەشدا، سیاسەتێکی هاوبەشیان هەبێ و، هەروەها هەوڵ دەدەن ئابووری دوو وڵاتیش تێکەڵ بەیەکتر بکەن.

سەرۆکی یەکیەتیەکە، پاشای عێراق و، لە نەبوونی ئەویشدا پاشای ئوردۆن، دەبێ بە سەرۆک. فیدراسیۆن خاوەنی پەرلەمان و ئەنجوومەنی وەزیرانی فیدراڵە. پەرلەمانی فیدراڵ ٤٠ نۆینەری هەیە کە بە شێوەیەکی یەکسان لەهەر وڵاتێک، ٢٠ کەس هەڵدەبژێردرێن. پایتەختی یەکیەتیەکە ٦ مانگ لە عێراق و ٦ مانگیش لە ئۆردۆن دەبوو.

یەکیەتیی حەوتەوانەی موجاهدینی ئەفغان

ڕێککەوتنێکی نێوان ئەو حیزبە ئەفغانیانەیە کە لە ساڵی ١٩٨٦دا پێکهات:

١ــ حیزبی ئیسلامی ــ گولبەدین حیکمەتیار

٢ــ حیزبی ئیسلامی ــ یۆنس خالس

٣_ كۆمەڵی ئیسلامی _ بورهانەدین رەببانی

٤_ بزوتنەوەی شۆڕشی ئیسلامی _ مەولەوی محەمەد نەبی

٥_ یەکیەتیی ئیسلامیی ئەفغانستان _ عەبدولڕەسولْ سەییاف

٦_ بەرەی رزگاریی نەتەوەیی _ سبغەتوڵلا مجددی ٧_ برایەتی نەتەوەیی ئیسلامیی ئەفغانستان _ پیرسەید ئەحمەد گەیلانی.

یەکیەتیی ئەورووپا **European Union (EU)**

ڕێکخستنێکی نێوان وڵاتانی ئەورووپایە کە لە : کۆمەڵەی ئابووریی (بازاڕی هاوبەش)؛ کۆمەڵەی خەڵووز و پۆڵای ئەورووپاو؛ کۆمیسیۆنی وزەی ئەتۆمیی ئەورووپا پێکهاتووە. پێکهاتەی هەمیشەیی یەکیەتیی ئەورووپا، ئەنجوومەنی وەزیران، یەک کۆمیسیۆن، پەرلەمانی ئەورووپا و دیوانی داد لە خۆ دەگرێ. مەبەست لە پێکهێنانی یەکیەتیی ئەورووپا دەستەبەرکردنی یەکیەتیی ئابووری، گەشەی کۆمەڵایەتی و لە دەرئەنجامیشدا یەکیەتیی سیاسی لە نێوان وڵاتە دیمۆکراتیکەکانی ئەورووپا دایە. یاسا و ڕێساکانی ئەم یەکیەتیە لە ٣١ ی کانوونی یەکەمی ١٩٩٢ وە جێبەجێ دەکرێن.

بەپێی، پێرەوپرۆگرامی یەکیەتیی ئەورووپا، هیچ بەربەستێک ناخرێتە بەردەم ئاڵ وگۆڕی شتومەک، خزمەتگوزاری، سەرمایە، کرێکار و گەشتیاران. وڵاتانی ئەندام لە ماستریخت (هۆڵەندا)، چاویان پێک کەوت. ئەندامانی یەکیەتیی ئەورووپا، چەندین ڕێککەوتننامەیان لە سەر یەکەی پارە و یەکیەتیی سیاسی گرێ دراو، لە سەر ئەو پرۆتۆکۆلانەی خوارەوە ڕێک کەوتن:

_ پێکهێنانی دراوێکی یەکگرتوو (ئەم دراوە لە ژێر ناوی " یۆرۆ" لە کانوونی دووهەمی ٢٠٠٢ وە وەگەڕ کەوت)

_ پێکهێنانی سیاسەتێکی دەرەوەی یەکگرتوو بۆ ئەندامان.

_ پێکهێنانی ڕێبازێکی بەرگریی هاوبەش لە ژێر فەرماندەیی یەکیەتیی ئەورووپا.

_ یەکیەتیی ناوبراو پێشەنگی ڕێبازێکی کۆمەڵایەتی یەکگرتوو دەبێ.

_ بردنەسەری ئاستی یارمەتیەکان بە هەژارترین ئەندامانی یەکیەتیەکە.

_ زیاد کردنی دەسەڵاتی پەرلەمانی ئەورووپا.

سەرۆکەکانی وڵاتانی ئەندامی یەکیەتیی ئەورووپا لە کۆبوونەوەی ٢٠ی حوزیرانی ٢٠٠٣دا، رەشنووسی دەستووری ئەم یەکیەتیەیان کە لە لایەن دەستەیەک بە سەرۆکایەتی ڤالیری ژیسکاردیستین دارێژرابوو، وەک بنەمای دەستووری داهاتووی ئەم یەکیەتیە ، پەسند کرد.

ژمارەی ئەندامانی یەکیەتیی ئەورووپا لە ساڵی ٢٠٠٤ دا لە ١٥ ئەندام بۆ ٢٥ ئەندام زیادی کرد کە بریتین لە :

ئەڵمانیا، نەمسا، ئیسپانیا، ستۆنیا، سلۆڤاکیا، سلۆڤانیا، ئیتاڵیا، ئیرلەندا بەریتانیا، بەلژیکا، پۆرتوگال، چیک، دانیمارک، سوید، فەرەنسا، فینلەند، قوبروس، لیتۆنی، لۆکزامبۆرگ، لیتوانیا، پۆلەندا، مالت، هەنگاریا، هۆلەندا و یۆنان.

یەکیەتیی ئەورووپای رۆژئاوا(١٩٥٥)
Western European Union (WEU)

ئەم زاراوەیە بە پێشنیارێک دەگوترێ کە لە رێکەوتی ٥ی مانگی ئایاری ساڵی ١٩٥٥ لە لایەن بەریتانیاوە ئاراستە کرا، تاکوو ئەڵمانیای رۆژئاوا بتوانێ لە چوارچێوەی رێکخراوێکی نێودەوڵەتی و لە ژێر کۆنترۆڵ و چاوەدێریی ئەم رێکخراوەدا جارێکی تر چەکدار بێتەوە. ئەم رێکخستنە لە راستیدا ئەو رێکخراوەیە کە بەپێی رێککەوتنامەی ١٩٨٤ ی برۆکسێل دامەزرا بوو، کە سەرلە نوێ ژیایەوە وە بەرهەمهێنانی چەکە ئەتۆمی، بایۆلۆجی و کیمیاییەکانی لەم وڵاتەدا قەدەغە کرد.

یەکیەتیی دیمۆکرات مەسیحیەکان
Christlisch – Democratisch Union

ئەم ناوە بە حیزبێکی سیاسیی ئەڵمانیا دەگوترێ کە دوای شەڕی دووهەمی جیهانی لە لایەن کۆنراد ئادنائێر و لۆدڤیگ ئەرهارد دامەزرا. حیزبی دێموکرات مەسیحی خاوەنی بیروبۆچوونی راستی میانەڕۆ بوو، لە هێندێک بواریشدا کۆمەڵێک تایبەتمەندیی حیزبی میانڕەوی کاتۆلیکی بە میرات وەرگرتبوو.

یەکیەتیی هاو پێوەندیی ئەمریکای لاتین (١٩٨٠)
The Latin American Integration Association

ئەم یەکیەتیە کە بە " ئالادی"
ALADI (Association Latinoamericana de Integracion) یش بەناوبانگە، لە ٣٠ی کانوونی یەکەمی ١٩٨٠دا بوو بە جێنیشنی ناوچەی ئازادی بازرگانی ئەمەریکای لاتین۔ لافتا. Latin American Free Trade Aream(LAFTA) کە لە ڕێکەوتی ٢ی حوزەیرانی ١٩٦١دا پێک هاتبوو تاکوو بە کەمکردنەوەی کۆت وبەندی بازرگانی لە نێوان ولاتانی ناوچەکە، خزمەت بە باشترکردنی بارۆدۆخی ئابووری بکا. ئەندامانی یەکیەتیەکە بریتی بوون لە: ئەرژەنتین، بۆلیڤیا، بەڕازیل، شیلی، کۆلۆمبیا، ئیکڤادۆر، مەکسیکۆ، پاراگوا، پیرۆ، ئۆرۆگووا و ڤەنزۆئیلا. ناوەندی ڕێکخستنی ئەم یەکیەتیە لە مونتەڤیدیۆی ئۆرۆگوایە.

Consular Law
یاسای کۆنسۆلی

یاسای کۆنسۆلی هەروەک یاسای دیپلۆماتیک بە کۆی ئەو ڕێوشوێنانە دەگوترێ کە چاوەدێری بەسەر بەشێک لە پێوەندیەکانی دەرەوەی دەوڵەتێکدا دەکا، بەڵام تارادەیەک لەگەڵ یاسای دیپلۆماتیکدا جیاوازی هەیە. یاسای دیپلۆماتیک لایەنی سیاسی هەیەو، بە واتایەکی تر، چاوەدێری بەسەر پێوەندیە سیاسیەکانی ولاتێک لەگەڵ ولاتانی تردا دەکا. یاسای کۆنسۆلی لایەنی ئیداری هەیەو، ئەرکەکەشی، پاراستنی بەرژەوەندیەکانی هاوولاتیانی دەوڵەتەکەی لە دەرەوەو؛ هەروەها بەڕێوەبردنی کاروباری ئەوانە کە بە ئەرکێکی ئیداری دەژمێردرێ. هەر بۆیە جیاوازییەکە ئەوەیە کە فەرمانبەری دیپلۆماتیک، فەرمانبەری سیاسیی دەوڵەتێکی ترە. کێشە لە سەر سەلاحییەت و ئیمتیازەکانی فەرمانبەرێکی دیپلۆماتیک لەگەڵ فەرمانبەرێکی کۆنسۆل لەوە سەرچاوە دەگرێ کە یەکەمیان تایبەتمەندی نوێنەرایەتیی سیاسیی دەوڵەتێکی هەیە، بەڵام فەرمانبەری کۆنسۆل ئەم تایبەتمەندیەی نیە.

Agreed Minutes
یاداشتی لێک تێ گەیشتن

پوختەی وتووێژی ڕێککەوتنی دوولایەنە. مەبەست لە یاداشتی لێک تێ گەیشتن، پوختەیەکە کە لە وتووێژی دوولایەنەکان ئامادە کراوە و سەردێرەکانی تێدا دەگونجێنرین و ڕەنگە

لە دوای گرێدانی رێککەوتننامەیەک وێرای وتووێژە زارەکیەکان، پوختەیەک لە وتووێژەکان بخەنە سەر رێککەوتننامەی پێشوو و بەم شێوەیە ئاڵوگۆڕ لە نێوەرۆکی رێککەوتننامەکەدا پێک بێنن.

یاداشتی زارەکی — *Verbal Note*

یادشتی زارەکی، نامەیەکە کە دەدرێتە نوێنەری سیاسی یان وەزارەتی دەرەوەی دەوڵەتی بەرامبەری یاداشت، بەڵام هەر پێی دەڵێن "زارەکی". ئەم یاداشتە بە مۆری دەوڵەت مۆر ناکرێ و لەراستیدا " یاداشتی زارەکی " ئامرازێکە بۆ روونکردنەوەی ئەو شتانە کە بەزار دەگوترێن و بە جێگەی وتووێژی زارەکیانە یان لەپاڵ ئەو وتووێژانەدا کەڵکیان لێ وەرگیردرێ. ئەم یاداشتە بە زۆری لە بوارە سیاسییە ناسەرەکی و ئاساییەکاندا و یان بە مەبەستی روونکردنەوەی هێندێک وردە خاڵ دادەرێژرێ، بەڵام هێندێک جاریش چوونکە بە ئاسانی دادەرێژرێ، بۆ ئامادەکردنی پوختەیەک لە وتووێژە گرنگەکان و ئەو بەڵێنانەی کە بە پێی رێککەوتننامەکە پێکدێن، کەڵکی لێ وەردەگیردرێ. ئەمرۆکە یاداشتی زارەکیی بۆتە ئامرازێک لە پێوەندییە سیاسییەکاندا و زۆر کەڵکی لێ وەردەگرن.

یاداشتە هاوشێوەکان — *Identic Notes*

مەبەست لەو یاداشتانەیە کە نێوەرۆکێکی وەکوو یەکتریان هەیە و لە لایەن چەند دەوڵەتەوە، دەدرێ بە دەوڵەتێکی دیکە. چوونکە هەرکام لەم یاداشتانە بە جیاواز دەدرێتە ئەو وڵاتە، کاری هەر دەوڵەتێک بەرواڵەت سەر بەخۆیانە دێتە بەرچاو. ئەم جۆرە یاداشتانە بە " هەنگاوێکی نادۆستانە" دادەنرێن. لە دیپلۆماسی بەریتانیادا لێکچوونی ناو بۆ ئەم یاداشتانە گرنگ نیە، بەڵکوو لێکچوونی نێوەرۆک و بابەت گرنگە. دەرکردنی " یاداشتی هاوشێوە " پشتیوانی کردنی سیاسی دەوڵەتەکان لە یەکترە، بەڵام کاریگەرییان لە " راگەیەنراوای بەکۆمەڵ" زیاترە.

یازدەی سێپتەمبەری ۲۰۰۱ — ۲۰۰۱/٦/۱۱

لە ئەدەبیاتی سیاسیدا بەو رووداوە دەگوترێ کە لە ئاکامی هێرشی دوو فرۆکەی نەفەر هەڵگر بۆ سەر تاوەرە جمکەکانی رێکخراوەی بازرگانیی جیهانی، بوو بە هۆی کوژرانی سێ هەزار کەس لەوانەی لە ناو ئەم تاوەرانەدا کاریان دەکرد. فرۆکەیەکی دیکەش خۆی بە پێنتاگۆندا داو

چەند سەد کەسی کوشت. لە دوای ئەم رووداوە دەوڵەتی ئەمەریکا رایگەیاند: " یان لەگەڵ ئێمەن یان دوژمنی ئێمەن". ئەم رووداوە خاڵی وەرچەر خانێک لە مێژوو ئەمەریکادا بوو. ئەم وڵاتە بە بیانووی شەڕ لەگەڵ تیرۆریزم لە تشرینی یەکەمی ۲۰۰۱ هێرشی کردە سەر ئەفغانستان و پاشانیش لە ۲۰ی مارس ۲۰۰۳دا هێرشی کردە سەر عێراق . ئەم رووداوە لە سەرهەڵدانی دۆکترینی بۆشدا، رۆڵێکی بەرچاوی هەبوو.

Unliateralism یەک لایەنەگەری

بریتیە لە سیاسەتی پشت بەستن بەسەر سەرچاوە خۆییەکان لە پێناوی گەیشتن بە ئامانجەکانی سیاسەتی دەرەوە. یەک لایەنەگەری وەکوو دەرئەنجامێکی گرنگی سیستەمی ڤێستفالی، سەردەمێک لە بواری پێوەندییە نێودەوڵەتیەکاندا، زۆرترین لایەنگری هەبوو. چوونکە لە بواری ڕێکخستنی کاروبارەکاندا ئازادییەکی تەواوی بە دەوڵەتەکان دەدا و بە هیچ بەڵێن و ڕێککەوتن و یەکگرتنێک نەدەبەسرایەوە.

یەک لایەنەگەری چەند شێوازی هەیە، خۆتەریک کردنەوە، سیاسەتی بێلایەنی وسیاسەتی بێ بەڵێنی کە هەرکام لەم حاڵەتانە بە شێوەیەک لە شێوەکان بە مانای بەشداری نەکردن لە سیاسەتی جیهانیدایە. بەپێی نەریت، دەوڵەتە دوورگەییەکان (بەریتانیا و ژاپۆن) یان ئەو دەوڵەتانەی لە بواری لۆجستیکیەوە لە گۆرەپانی سیاسەتی جیهانی دوورن (ئەمەریکا و چین) لەو دەوڵەتانەن کە گەورەترین قازانجیان لەم سیاسەتە وەرگرتوە. بەڵام گۆڕانکارییە تەکنەلۆژییەکان لە سەدەکانی ۱۹و ۲۰دا، ئەم سیاسەتەیان تەواو ئەستەم کردووە ئێستا کە زۆربەی دەوڵەتەکان کێشەو مەسەلە ئاسایش و سەربازییەکانی خۆیان لە ڕێگای یەکیەتیە ناوچەییە دوولایەنە یان چەند لایەنەکان چارەسەر دەکەن. ئەم زاراوەیە لە ئەدەبیاتی سیاسی هاوچەرخدا لە پێوەندی لەگەڵ چەک داماڵین و بەتایەتی سەبارەت بە چەک وچۆڵە ناوەکیەکان کەڵکی لێ وەردەگیردرێ. لە ساڵی ۲۳-۱۹۲۲دا، ئەفریقیای باشوور ئەم ڕێچکەیەی گرتەبەر. ئەم سیاسەتە سەرنجی زۆر کەسی بۆلای خۆی ڕاکێشاوە. تێکوشەرانی بزووتنەوەی ئاشتی بایەخێکی تایبەتی بەم سیاسەتە دەدەن.

بەڵگەی لایەنگرانی ئەم بزووتنەوە کۆمەڵێک هۆکاری سیاسی و ئەخلاقیە. ئەم سیاسەتە جگە لە چاوپۆشی کردن لە چەک و چۆڵە ناوەکیەکان لە لایەن دەوڵەتێکی تایبەتیەوە، دەبێتە نموونەی ئەخلاقی بۆ وڵاتانی دیکە تا ئەوانیش چاو لەم وڵاتە بکەن. جگە لەمە چوونکە هێندێک لە دەوڵەتەکان خانەخوێی بنکە و جبەخانەکانی دەوڵەتە بیانیەکان، بڕیاری هەڵگرتنەوەی ئەم چەک و چۆڵانەلە لایەن ئەوانەوە، جارێکی تر سەر بە خوێی بۆ ئەم وڵاتانە دەگەڕێنێتەوە.

یوتۆپیا *Utopia*

زاراوەیەکی یۆنانیە، تۆماس مۆر کەڵکی لێ وەرگرتووە. سەر چاوەی ئەم زاراوە لە OU بە واتای "هیچ" و Topos بەمانای "جیگا" وەرگیراوە. بە کوردی کەسنەزانی پێ دەڵێن. یۆتۆپیا بە هۆی کتێبی "یۆتۆپیا"وە ناوبانگی دەرکرد و لە سەدەکانی دواییدا بووە پاڵنەری نووسینی کۆمەڵێک بەرهەم سەبارەت بە کۆمەڵگای نموونەیی.

هەلومەرجی سەرهەڵدانی یۆتۆپیا

لە سەدەکانی پازدەو شازدەدا دوو بزووتنەوەی رێنیسانس و ریفۆرماسیۆن (بزووتنەی چاکسازی) ئەورووپای سەدەکانی ناوەڕاستیان هەڵتەکاند، بەتایبەتی کلیسا بە دامودەزگا ئیداری و رۆحانیە بەربڵاو وبەرفراوانەکەی کە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا دامەزراوەیەکی سەرەکی ئەورووپا بوو، بە هۆی بزووتنەوەی چاکسازی داڕما و هیچ کاتێکیش خۆی نەگرتەوە و ئەو دەسەڵاتەی کە بەسەر ژیانی عەقڵی، کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری ئەورووپادا هەیبوو، تێک شکا. بە دوای ئەمەدا کۆمەڵێک بیروبۆچوونی نوێ هاتنە ئاراوە و هێزو توانای شاراوەیان ئازاد کرا. گرنگترین دەسکەوتی ئەم گۆڕانکاریە، ژیانەوەی هزری عەقڵانی و رەخنەگرانەی یۆنانی و هیوادار بوون بە توانایی ودەسکەوتەکانی عەقڵی مرۆڤ و بێ هیوا بوون لە بەهەشتی ئاسمانیی و چاوی هیوا بڕینە بەهشتی دونیایی و ژیانەوەی هزری دەوڵەتی نموونەیی و باس و راوێژ سەبارەت بەم دەوڵەتە بوو. لەو سەردەمەدا نەریتی کلاسیکی دەوڵەت شارەکانی یۆنان بە لاساییکردنەوە لە دەوڵەت شارەکانی ئیتالیا ژیایەوە. یۆتۆپیای تۆماس مور و شاری هەتاوی کامپانلا لێکدانەوە و باسکردنی ئەم ئایدیانەن.

کامپانلا (نوسەری ئیتالی ١٦٣٩-١٥٦٨) بۆ پێکهێنانی "کۆمەڵگای هاوبەرژەوەند" Common Wealth ی ئەوروپی پێکهاتەیەکی سیاسی_ ئایینی نوێی هێنایە گۆڕێ کە دەبوایە جێگای حکومەتی مەسیحی و ئیمپراتۆری پیرۆزی رۆمی بگرتایەوە. زیندووکردنەوەی بەرهەمە کلاسیکەکان (بەرهەمەکانی رۆم و یوونان) یەکێک لە لایەنە گرنگەکانی رێنێسانس بوو کە ئاسەوارێکی ئاشکرای لە سەر کولتووری ئەو سەردەمەدا بەجێ هێشتبوو. بۆ خەڵکی سەدەکانی ١٥ و ١٦، بەرهەمە کلاسیکەکان نیشانەی شارستانیەتێکی دیکە بوون کە بە هۆی ئەم شارستانیەتیەتەوە دەیانتوانی چارەسەرێک بۆ کێشەکانی جیهانی سەدەکانی ناوەڕاست بدۆزنەوە کە لاسەنگ ببوو و خەرێکی دارمان بوو. شەڕی مەسیحیەکان و موسڵمانەکان لە سەدەکانی دوازدە و سێزدەدا بوو بە هۆی ئەوەی کە خەڵکی ئەوروپا نەتەوەکانی دیکە و داب و نەریت و کولتووری ئەوانیش بناسن. لە سەدەی پازدەشدا پەرەگرتنی پیشەسازی پاپۆر دروست کردن، بواری بۆ ئەو گەشتانە خۆش کرد کە ئامانجیان دۆزینەوە و گەڕان بە دوای شتدا بوو و هەروەها بوو بە هۆی پەرەگرتنی بازرگانی.

دۆزینەوەی وڵاتە نوێکان وێنەی جیهانیان لە بەر چاوی خەڵکدا گۆڕێ. بۆ وێنە ئەگەرچی بەرهەمەکانی جوگرافی زانە کۆنەکانی وەکوو بەتلیمووس لە کتێبخانەکاندا هەرما بوون، نەخشەی سەدەکانی ناوەڕاست، نەخشەیەکی رەمزی بوون کە لەبەر هۆکاری ئایینی، ئورشەلیم بە ناوەڕاستی جیهان دانرا بوو. لە روانگەی نەخشەکێشی سەدەکانی ناوەڕاستەوە، لێکدانەوەی فیزیای راستەقینەی نێوان شوێنەکان و یان وێنەی راستەقینەی جیهان لە پلەی دووهەمی گرنگیدا بوو.

لە سەدەی چواردەهەمدا پەتایەک ئەورووپای گرتەوە وزەبرێکی کاریگەری لە هێزی کاری کشتووکاڵیدا، بەرەبەرە بارودۆخی شارەکان و هاوولاتیە "ئازاد"ەکان لە هەمبەر ئاریستۆکراتیی فیئۆدالدا باشتر بوو و کاری حەقدەستی (کرێکاری) سەری هەڵدا و گۆڕانکاری بەسەر پێوەندیی کاری فیئودالیدا هات.

زانایانی قوستەنتەنیە (ئیستانبولی ئیستا) _ کەلە ساڵی ١٤٥٦ ەوە کەوتبووە ژێردەسەڵاتی عوسمانیەکانەوە _ گرووپ گرووپ بەرەو رۆژئاوا کۆچیان کرد کە زۆربەی ئەم زانایانە یۆنانی بوون. ئەم زانایانە کۆمەڵێک فێرگە یان قوتابخانەیان کردەووە کە قوتابیەکانیان ئایینی و رۆحانی نەبوون. ئەم مامۆستایانە، بە بەرهەمە لاتینی و یۆنانیەکانیان دەگووت " هۆمانیستیکا" و هەر بۆیەش

بە قوتابیەکانیان کە پێشەنگی ڕێنێسانسیش بوون دەگووت "ئۆمانسیت"، واتە مامۆستایانی بەرهەمە کلاسیکەکان. بەڵام ئۆمانیست بەرەبەرە پەرەی گرت و تاک و تاکەگەرێتی، داهێنان و لێکۆڵینەوەی ئازاد و بایەخدانی زیاتر بە جیهانی هەست پێکراوی ماددی و ڕوو وەرگێران لە جیهانی ڕۆحانی سەدەکانی ناوەڕاستی ـــ کە پشتی بەدین و کلیسا بەستبوو ـــ لە خۆ دەگرت. ئۆمانیستیەکان ڕیبەرانێکی نوێی هزری بوون کە هیچ پێوەندییەکیان بە کلیساوە نەبوو و بازرگانە دەوڵەمەندەکان پشتیوانیان لێدەکردن و لە بواری هرزی و ئابوورییەوە پێویستیان بە کلیسا نەبوو. هاتنە گۆرەپانی چاپ و کاغەزیش کارەساتێکی گەورە بوو و، زەبرێکی کاریگەری لە کلیسا وەشاند. ڕەخنەگرتن لە کلیسا بە هۆی گەندەڵی و سامان و زەی وزارە و پاوان کردنی تیۆری (زانستی) و بەرتەسک کردنەوەی ئینجیل تەنیا بەزمانی لاتینی و فێرکردنی بە تاقمێکی زۆر کەم، بەرز بۆوە. پێشەسازی چاپ بوو بە هۆی ئەوەی کە ئەم ڕەخنانە چوارچێوە نەتەوەییەکان ببەزێنن و مقۆمقۆی ناوچەیی ببێتە ڕاپەرینێکی نێودەوڵەتیی. لەم بارودۆخ و ڕەوشەدا، بیرۆکەی دەوڵەتی نموونەیی ژیایەوە. بە تایبەتیی تۆماس مۆر کتێبی یۆتۆپیای هەر لەم سەردەمەدا نووسی کە هەموو ئەم ڕێبازە بەم ناوە، ناوبانگی دەرکردووە.

فەلسەفەی یۆتۆپیا:

فەلسەفەی سیاسیی یۆتۆپیا لە لەو کاتەوە لە فەڕەنسا بڵاو بۆتەوە، مقۆمقۆیەکی زۆری ناوەتەوە. لە ماوەی دوو ساڵدا، سێ جاری دیکە بە زمانی لاتینی (کە هەر بەو زمانەش نووسرا بوو) کە زمانی جیهانیی زانایان و کلیساش بوو، چاپ کرایەوە. ئاشکراش بوو کە ئەم کتێبە بۆ خەڵکی ئاسایی نەنووسرابوو، بۆیە مۆر هیچ هەوڵێکی نەدا کە ئەم کتێبە وەرگێردرێتە سەر زمانی ئینگلیزی یان لە بەریتانیادا بڵاو بکرێتەوە. ئەم کتێبە ١٥ساڵ پاش مەرگی مۆر و لەساڵی ١٥٥١دا بڵاو کرایەوە. مۆر لەم کتێبەدا هەموو هەوڵی خۆی خستەگەڕ تا وێنەیەکی تایبەتی بکاتەبەر ئەو کۆمەڵگا خیاڵیەی خۆی. مۆر بۆ ئەم مەبەستە باسی وردەکاریەکان و تەنانەت باسی نموونەی ڕێنووسی یۆتۆپیاشی کرد و نموونەیەک لە شێعری یۆتۆپیاشی لە کتێبەکەیدا چاپ کرد. یوتۆپیای مۆر بەهەشتی دنیایی نیە، بەڵکوو بیانوویەکە بۆ ڕەخنەگرتن لە کۆمەڵگا.

لە بەرگی یەکەمی یۆتۆپیادا، مۆر باس لە کۆمەڵگای ڕۆژگاری خۆی و سیستەمی دادپەروەری (و نایەکسانیە بنەڕتیەکانی)دەکا و، لەبەرگی دووهەمیشدا، مۆر باس لە کۆمەڵگای

نموونەیی خۆی دەکا کە : " شێوەی ژیانی ئەو کۆمەڵگایە نەتەنیا بە خۆشترین بناغە بۆ کۆمەڵگای شارستانی دادەمەزرێنێ، بەڵکوو کۆمەڵگایەکیشە کە تا ئەو رۆژەی مرۆڤ هەیە، بەردەوام دەبێ".

ئەم کۆمەڵگایە لە دوورگەیەکدا هەڵکەوتووە کە دامەزرێنەرەکەی لە بنەڕەتدا لە کیشوەرێکی جیا کردۆتەوە، سیستەم و یاسا و رێسایەکی تەواو عەقڵانی و وردبینانەی هەیە، بۆیە لەگەندەڵی و شەڕی کۆمەڵگاکانی دیکە پارێزراوە. مۆر بەوردی سیستەمی سیاسی و چۆنیەتی ژیانی کۆمەڵایەتی و چۆنیەتی خۆراک و جل و بەرگ و ژن و مێردایەتی و ئابووری و شەڕ کردنشیان شی دەکاتەوە. گرنگترین تایبەتمەندیی کۆمەڵگای یۆتۆپیا، کۆمۆنیزمە، واتە تووڕهەڵدانی خاوەندارێتی تایبەتی. بۆیە کارڵ کائۆتیسکی، مۆر بە پێشەنگی بیرۆکەی کۆمۆنیزم دادەنێ. بەڵام کۆمەڵگای کۆمۆ نیستی مۆر سیمایەکی ئایینیی هەیە و بە پێچەوانەی زۆر لە یۆتۆپیا کۆمونیستیەکانی پێش خۆی، خێزان بە بناغەی کومەڵگا دادەنێ. خێزانی تاک هاوسەری، باوکسالارانە، بەربڵاو و بەرهەمهێن، بناغەی هیرەمی کۆمەڵایەتیی یۆتۆپیایە. مۆر هەر خێزانێک بە یەکەیەکەی ئابووری و بایۆلۆژی دادەنێ. یۆتۆپیاش پێش لەوەی ئامانجێکی پراکتیکی بێ، وەکوو کۆماری ئەفلاتوون، فەنتازیایەکی جێگەی تێرامانە. واتە شوێنێکە بۆ تۆوی هزر و عەقڵ کە دەبێ هەڵبژێری و تاقی بکەیەوە. یۆتۆپیا زۆر لەو قسانەی لە خۆدا حەشارداوە کە پاشان لە شارستانیەتی ئەورووپیدا هاتنە گۆڕ، وەکوو: دابینکردنی ئامرازی مەرگی ئاسان بۆ ئەو نەخۆشانەی کە چارەسەر نابن، تاوان ناسی، رەگەزی بەرزتر، تەڵاق، ئاڵتوون وەکوو بناغە و پشتیوانی دراو، مافی ژنان، پەروەردەی دەوڵەتی، تلۆرانسی ئایینی، ژینگە و ...هتد. هەمووی ئەمانەی لەبەر چاو بووە و لێیان دواوە.

لێکدانەوەی جیاواز لەسەر یۆتۆپیا کراون. کائۆتیسکی، تیۆری داڕێژی سۆسیالیستی ئەڵمانی، کۆمۆنیزمی تۆماس مۆری ئەوەندە بە جیددی گرتبوو کە بە مۆری دەگووت باوکی شۆرش رووسیا. مێژووناسەکان یۆتۆپیایان بە چوارچێوەیەک بۆ ئەمپریالیزمی بەریتانیا داناوە و ئۆمانیستەکانیش بە مانیفیستێک بۆ چاکسازی گشتی لە رێنسانسی مەسیحیان داناوە.

یو ـــ ٢ *U-٢ Incident*

یو-٢ نێوی فرۆکەی سیخوڕی ئەمەریکایە کە لە دەیەی ١٩٥٠دا دروستکرا و کۆمەڵێک کێشەی سیاسی نایەوە. ئامانج لە دروستکردنی فرۆکەی یو-٢ ئەوە بوو کە ئەمەریکا بتوانێ لە دامەزراوە سەربازی و هێنیەکانی سۆڤیەت وێنە هەڵ بگرێتەوە. ئەم فرۆکەیە دەزگایەکی

ئەلەکترۆنی تایبەتی هەبوو کە دەیتوانی لەبەرزاییەکی دوورەوە، خۆی لە مەودای رادارەکان و ئاگری دژە ئاسمانیەکانی یەکیەتیی سۆڤیەت بپارێزێ. لە سالّی ١٩٥٤دا، هەشت کەس لە فرۆکەوانانی ئەمەریکی لە بنکەکانی تورکیا و پاکستانەوە بۆ ماوەی چوار سالّ بەرەو ئاسمانی سۆڤیەت فرین و ئەرکی سیخۆریان بەرێوە دەبرد. لە رۆژی ١ی ئایاری سالّی ١٩٦٠دا، فرۆکەیەکی ٢-U کە خەریکی سیخوڕی کردن بوو، کەوتە بەر هێرشی موشەکەکانی سۆڤیەت، ئەم رووداوە لە رۆژئاوای مۆسکۆدا روویدا. کاپیتان گاری، فرۆکەوانی فرۆکەکە بە پەرەشووت خۆی رزگار کرد و لە خاکی سۆڤیەتدا نیشتەوە و دەستبەجێ لە لایەن پۆلیسەوە گیرا. دەولّەتی سۆڤیەت ئەمەریکای تاوانبار کرد. بەلاّم ئەمەریکا حاشای لەوە دەکرد کە سیخوڕی کرد بێ و سۆڤیەتی بەدرۆ خستەوە، بەلاّم بە هۆی گیرانی پاورێز، ناچار بوو دان بە کارەکەی خۆیدا بنێ. ئەم رووداوە بووە هۆی داخستنی کۆنفرانسی رێبەران لە پاریس (مانگی ئایاری ١٩٦٠) و، تێ گەیشتنی نێوان ئایزینهاڤێر و خرۆشچۆف، سەرۆک وەزیری سۆڤیەت کە بەهۆی وتووێژەکانی پێشووتر، وەدست هاتبوو، شۆرایەوە.

یۆرۆ — *Euro*

ناوی دراوی هاوبەشی یەکیەتیی ئەوروپایە کە لە رۆژی ١٦ی کانوونی یەکەمی ١٩٩٥ لە لایەن ولاّتانی ئەندامی ئەم یەکیەتیەوە پەسند کرا. ئەم یەکەی دراوە لە یەکەمی کانوونی دووهەمی سالّی ٢٠٠٢وە لە ئەورووپادا کەوتۆتە گەڕ.

یۆنسکۆ(رێکخراوی پەروەردەیی، زانستی و کولتووری نەتەوەیەکگرتووەکان)

And ، Scientific، UNESCO(United Nations Educational Cultural Organiziation*)*

پێکهێنانی رێکخراوێکی پەروەردەیی، زانستی و کولتووری لە کۆنفرانسی وەزیرانی پەروەردەی هاوپەیمانان کە لە ماوەی شەڕی دووهەمی جیهانیدا بەرێوە چوو، لە سەر پێشنیاری دەولّەتی بەریتانیا دامەزرا. پاشان رێکخستنی ئەم رێکخراوە لە کۆنفرانسی سەن فرەنسیسکۆ کە

پێرەوپرۆگرامی UNی دادەڕشت، پێشنیارکرا. لە ئاکامدا لە ڕێکەوتی ٢تا ١٦ی تشرینی دووهەمی ١٩٤٥ کۆنفرانسێک بۆ ئەم مەبەستە لە لەندەن پێکهات.

گەلاڵەی پێروپرۆگرامی یۆنسکۆ لە لایەن وەزیرانی پەروەردەی دەوڵەتە هاوپەیمانەکان کە بنەمای وتووێژەکانی کۆنفرانس بوو، داڕێژرا. ئەم کۆنفرانسە کە بە بەشداری ٤٣ دەوڵەتی ئەندامی UN بەڕێوەچوو، پێرەوپرۆگرامی ڕێکخراوی پەروەردەیی، زانستی و کولتووری نەتەوەیەکگرتووەکانیان (یۆنسکۆ)ی ئامادەکردو پەسندی کرد، ئەم پێرەوپرۆگرامە لە ڕێکەوتی ٤ی تشرینی دووهەمی ١٩٤٦ەوە بە ئاراستەکردنی بیستەمین بەڵگەی پەسندکردن، جێبەجێ دەکرێ. یۆنسکۆ لە ١٤ی کانوونی یەکەمەوە بە هۆی ڕێککەوتننامەیەک لەگەڵ UNدا بۆتە دامەزراوەیەکی پسپۆڕی UN. بە پێی ماددەی ١ی پێرەوپرۆگرامی یۆنسکۆ، ئامانجی یۆنسکۆ پەرەپێدانی ئاشتی لە جیهاندایە، لە ڕێگای پەرەپێدانی هەوڵە هاوبەشەکان لە نێوان نەتەوەکان، لە بواری فێر کردن و پەروەردە و زانست و کولتوور بەمەبەستی بەهێزکردنی ڕێزدانانی جیهانی بۆ یەکسانی، سەرەوەری یاسا، مافی مرۆڤ و ئازادییە بنەڕتیەکان کە لە لایەن نەتەوەیەکگرتووەکانەوە بۆ خەڵکی جیهان بە بێ جیاوازی لە بوار ڕەگەز، ژن و پیاو، زمان و ئایینەوە دانیان پێدانراوە. بەمەبەستی وەدیهاتنی ئەو ئامانجانە، یۆنسکۆ بەپێی بەندی ٢ی ماددەی ١ی پێرەوپرۆگرام ئەم ئەرکانەی لە ئەستۆدایە:

الف– هەوڵی هاوبەش لە پێناوی بەرەوپێش بردنی وشیاری دوولایەنە و لێک تێ گەیشتنی خەڵک لەیەکتر بەهۆی ڕاگەیەنە گشتییەکان. یۆنسکۆ بۆ گەیشتن بەم ئامانجە، پێشنیار دەکا کە ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتیی بۆ پەرەپێدانی ڕەوتی ئازادانەی بیرو هزر لە ڕیگای ئاخافتن و وێنە پێک بێ.

ب– پێکهێنانی جموجۆڵێکی نوێ لە بواری فێرکردن و پەروەردەی گشتی و بڵاوکردنەوەی کولتوور:

١_ لە ڕێگای هەوڵی هاوبەش لەگەڵ ئەندامەکاندا لە سەر داوای ئەوان بۆ چالاکیە فێرکاری و پەروەردیەکان.

٢ــ لە رێگای پێکهێنانی هەوڵی هاوبەش لە نێوان نەتەوەکاندا بۆ بەرەپێش بردنی بیرۆکەی یەکسانی دەرفەتی خوێندن بە بێ سەرنجدانە رەگەز، نێرومێ بوون یان هەر جیاوازییەکی ئابووری یان کۆمەڵایەتی.

٣ــ لە رێگای پێشنیارکردنی گونجاوترین شێوازەکانی پەروەردەکردن بۆ ئامادەکردنی منالآنی جیهان، لە پێناو وەئەستۆ گرتنی سەربەستانەی بەرپرسیارەتیەکان.

چــپاراستن، بردنەسەر و بلاّوکردنەوەی زانیارییەکان:

١ــ لە رێگای گەرنتی کردن، پاراستن و پشتیوانیکردن لە میراتی جیهانیی کتێبەکان، بەرهەمە هونەرییەکان، و بیرەوەرییە مێژوویی و زانستیەکان و پێشنیاری کۆنڤانسیۆنی نێودەوڵەتیی پێویست بە نەتەوەکان بە هۆی هاندانی هاوکاری لە نێوان نەتەوەکاندا لە هەموو بوارە مەعنەوییەکاندا: وەکوو گۆڕینەوەی نێودەوڵەتیی هەڵسوڕان و تێکۆشەرانی بوارەکانی پەروەردە، زانست، کولتوور و گۆڕینەوەی بلاّوکراوەکان، بابەتە هونەری و زانستیەکان.

٢ــ لە رێگای داهێنانی شێوازەکانی هاوکاری نێودەوڵەتیی لە پێناوی دەستڕاگەیشتنی خەڵکی هەموو ولاّتانی جیهان بە بابەتە چاپکراو و بلاّوکراوەکانی هەرکام لەم ولاّتانە.

یۆنسکۆ سێ بناغەی هەیە:

١ــکۆنفرانسی گشتی

٢ــ ئەنجوومەنی بەڕێوەبەری

٣ــ سکرتاریا

کۆنفرانسی گشتی لە نوێنەرانی دەوڵەتانی ئەندامی یۆنسکۆ پێک دێ کە هەر دووساڵ جارێک بۆ بڕیاردان سەبارەت بە رێبازو بەرنامەو بوودجەی یۆنسکۆ پێکدێ. کۆنفرانس بەرزترین ئۆرگانی بڕیاردانی یۆنسکۆیە. ناوەندی یۆنسکۆ لە پاریسە.

یانەی پاریس **Paris Club**

ئەم زاراوە بە تاقمێک لە وڵاتانی وەک ئەمەریکا، بەریتانیا، کەنەدا، فەرەنسا، سوید، هۆڵەندا، بەلژیکا، ئیتاڵیا وژاپۆن دەگوترێ. ئەندامانی ئەم یانەیە بەڵێنیان داوە کە ئەگەر سندووقی نێونەتەوەیی دراو، داوایان لێ بکا، قەرز بە سندووق دەدەن.

The Low Of Ebb and Flow
یاسای هەستان ونیشتنەوە

بە بڕوای ستالین؛" کێشەی نێوان بۆرژواو پرۆلتاریا بە شێوەیەکی ڕێک و پێک و هاوسەنگ بەرەو زۆربوون ناروا، بەڵکوو وەکوو هەستان و نیشتنەوەی ئاوی دەریا وایە. کاتێک کێشەکە دەگاتە ئەو پەڕی خۆی، سیستەمی کۆمەڵایەتیی، دەگاتە قۆناغی وەڕێخستنی شۆرش. شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ی رووسیا، شۆڕشی سەرەتا و سەرەکی بووە و لە وڵاتەکانی دیکەشدا پەیتاپەیتا زنجیری کاپیتالیزم (سەرمایەداری) دەپسێ و شۆڕش سەرهەڵدەدا و دەگاتە سۆسیالیزمێکی جیهانی. شۆڕشی ١٩١٧، سەرەتای قۆناغێکی نوێ لە مێژووی مرۆڤەیەتی دایە و ئەوە شۆرشی پرۆڵتاریا یان قۆناغی شۆڕشی جیهانیە". بە بڕوای ستالین، بزوتنەوەی شۆڕشگێڕانە ڕاستەڕێ نیەو بە شێوەی هەستان و نیشتنەوەی ئاو یان بە شێوەی هەڵکشان و داکشانە.

Nopoleonic Code
یاسای ناپلیۆن

ئاماژە بە کۆمەڵێک ڕێوشوێن و یاسایە کە لایەن ناپلیۆن ئیمپراتۆریای فەرەنسە داڕێژراون.

کۆی ئەو یاسایانەی کە لە ئازاری ١٨٠٣ تا ئازاری ١٨٠٤ داریژران، لەگەڵ ٦٣ یاسای پەسند کراوی دیکەدا، بە پێی یاسای ٢١ی ئازاری ١٨٠٤، کە سەرجەم ٢٢٨١ مادده بوون، یاسای شارستانی فەرەنسایان پێکهێنا. ناوی ڕەسمیی ئەم یاسایە لە سەرەتادا یاسای شارستانی (مەدەنی) فەرەنسیەکان بوو. یاسای سێهەمی ئەیلوولی ١٨٠٧، ئەم یاسایانەی ناونا، یاسای ناپلیۆن. لە دوای ڕووخانی ناپلیۆن ناوە سەرەتاییەکە کەڵکی لێ وەرگیردرا. بڕیاری ٢٧ی ئازاری ١٨٥٢، دیسانەوە ناوە دووهەمەکەی داناوە. بەڵام لە دوای ساڵی ١٨٧٠ەوە(لەگەڵ ئەوەی ناوە پێشووەکە نەگۆڕا) بڕیاردرا کە تەنیا پێی بلێن یاسای شارستانی.

ئامادەکردنی ئەم یاسایە کە بنەماکانی لە یاساکانی ڕۆم و عورفی ژێرمەن وەرگیراون، چەند ساڵی خایاند. پەسندکردنی یاسای شارستانی فەرەنسا تارادەیەکی زۆر قەرزداری ئیرادەی ناپلیۆن

بوناپارتە. بوناپارت لە دارشتنی یاسای شارستانی فەرەنسادا کە لە لایەن مافناسەکانی ئەم ولاتەوە هاتە ئاراوە؛ رۆلێکی کاریگەری هەبوو و وەکوو کۆنسولی یەکەم، سەرۆکایەتیی ٥٧ دانیشتنی لە کۆی ١٠٢ دانیشتنی ئەنجوومەنی دەولەتی بۆباس وراوێژ لە سەر یاسای شارستانی وەئەستۆ گرت.

ناپلیۆن سەبارەت بە گشتی بوونی یاسا دەلێ : " لێرەدا دەبێ هەموو کۆمەلگا بەشداربن، بەشداری نەکردن، ئاکامی خراپی بەدواوە دەبێ".

ناپلیۆن دارشتنی یاسای ئەسپاردە مافناسە میانرۆکان و نەیهێشت مافناسە شۆرشگێرکان لە دارشتنی یاساکاندا بەشداری بکەن . ناپلیۆن تەنیا لەم خالانەدا، دەستی لە دارشتنی یاساکان وەردا:

١ــ ماددەکانی ٩٣تا ٩٨ی یاسای شارستانی فەرەنسا کە تایبەت بە هێزە سەربازییەکانە.

٢ــ بە هۆی دوژمنایەتی ناپلیۆن لەگەل بیانیەکاندا، یاسای شارستانی، بیانیەکان ناگرێتەوە. ناپلیۆن، میرات(ماددەی ٧٢٦) و یان مافی کەلک وەرگرتن لە وەسیەت و مالی بەخشراوی لە بیانیەکان سەندەووە.

٣ــ ناپلیۆن هەروەها تەلاق و (لەسەر پێخۆشبوونی هەردوولا) و زرمنالیشی بە هۆی هەلەرجیتاکەکەسی خۆیەوە، لە یاسای شارستانیدا گونجاند.

ناپلیۆن لە دورگەی سێنت هێلێن وتبووی :

"شانازی راستەقینەی من ئەوە نیە کە لە ٤٠ شەردا سەرکەوتووم، ڤاتێرلو هەموو ئەم شانازیانە دەشواتەوە، ئەو شتەی کە هیچ شتێک ناتوانێ بیشواتەوە و بۆ هەمیشە دەمێنیتەوە؛ یاسای شارستانی منە".

یەکەم بالۆێز Dean Of The Diplomatic

یەکەم بالوێز، کۆنترین بالۆێزی ولاتێکە، کە بروانامەکە خۆی داوەتە بەرپرسان و لە رێوورەسمە رەسمیەکاندا یان ئەوکاتەی بەرژەوەندیی هاوبەشی دیپلۆماتەکان لەمەترسیدایە، بالۆێزی یەکەم سەرۆکایەتیی نوێنەرایەتیە سیاسییەکانی نیشتەجێی ئەو ولاتەی لە ئەستۆ دایە. سەرۆکی بالوێزەکانیشی پێ دەلێن.

Nuremberg Laws

یاساکانی نۆرێنبێرگ

یاساکانی نورێنبێرگ، کۆمەڵە یاسایەکی دژە جوولەکەیە کە لە کۆبوونەوەی سەرکردایەتی حیزبی نازی ئەڵمانیا لە شەڕی نورێنبێرگدا(ئەیلوولی ١٩٣٥) داڕێژران. ئەم یاسایانە دیاری دەکەن کە چ کەسانێک لە بواری یاساییەوە جوولەکەن. بە پێی یاسای" پشتیوانی لە خوێن و شەرەفی ئەڵمانیا"، پێوەندی سێکسی یان زەماوەندکردنی ئەڵمانیەک لەگەڵ جوولەکەیەکدا بە تاوان دادەنرا.